বৌদ্ধশাস্ত্র-কারণ্ডব্যূহ

মহাযান সূত্র-রত্নরাজ

"প্রত্নকম্র-নন্দিনী" সম্পাদক

শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্য কর্তৃক

যথাযথ অনুবাদিত

—:o:—

শ্রীরামপুর—মাহেশ

সত্যযন্ত্রে

প্রিণ্টার শ্রীখগপতি সরকার দ্বারা মুদ্রিত।

শকাব্দা ১৭৯৪

অনুবাদকের বক্তব্য।

আমাদিগের বিবেচনায় সমালোচনানুসারে গ্রন্থের সার ভাগ গ্রন্থারম্ভে নিবিষ্ট করা নিতান্ত অনুচিত, তাহাহইলে পাঠক পাঠক্রমে অনাস্বাদিত রস লাভ করিতে কোনরূপেই সমর্থ হন না, অতএব ইহার সমালোচন ও ইহাতে যাবন্মাত্র বৌদ্ধমত লাভ করা যায় তৎসমস্ত স্বতন্ত্র প্রকাশ করিতে মনঃস্থ করিলাম, আপাতত পাঠক মহাশয়েরা স্বীয় অনুসন্ধিৎসার প্রতি নির্ভর করুন, ইহাই সবিনয়ে প্রার্থনীয়।

শ্রীসত্যব্রত শর্ম্মা।

१म भागः—१म सङ्ख्या।

প্রত্ন-কম্র-নন্দিনী।

प्रत्न-कम्र-नन्दिनी।

ब्रह्माण्डकारं करणाद्यलिप्सुं कारुण्यसिन्धुं समशक्तिमन्तम्।
बोधाधिवेद्यं मननेन मान्यं वन्देऽहमीशं जगदेकबन्धुम्॥ १॥

उपक्रमः।

अथास्य प्रथमसङ्ख्या-प्रकटन-कालोऽधुना ह्यन्तरितः। तदत्र हेतु-जिज्ञासा सम्भवत्येव प्रत्नकम्राणामिति तामेवोत्तरामः पुरस्तात्। ननु कोऽस्त्येवं कार्य्यकुशलो य इह कृत्योन्नति-सोपान-पर्य्यालोचनमन्तरेणापि चिरमभियतते? इयञ्च 'प्रत्नकम्रनन्दिनी' चतुर्हायन्यप्यद्यापि न जातादरा यथायोग्यानाम्। तदिह निदान-गवेषणे प्रयतमानेन मया स्थिरधिया संस्कृताधिक्यम्, भ्रम-सङ्कुल-शोधनम्, अनियमित-प्रकाशः, पत्र-परिमाणाल्पत्वञ्चेति प्रधानतो दूषण-चतुष्टयं समीचितम्, तेषामेषामपरिहार्य्यत्वञ्चोचित मस्वातन्त्र्यादि मुद्रायन्त्रस्य। न हि सम्पादक-मुद्राकरयोर्भेदेन स्थानानैक्येन च सम्भवति—पत्रपुष्टता, तदनुगुणान्यभाषीय-प्रबन्ध-प्रचाराधिकता, स्व-कटाक्ष-पात-शुद्धिः, यथासमय-प्रकाशश्च; ततो मुद्रायन्त्र-परतन्त्रत्वमेव सर्वदोषबीजं समुपलभ्य तदुपशमायैव हृतएतावत्कालश्चायासश्चाङ्गीकृतः। धन्योऽसावीश्वरः कृपालुर्दीननाथः प्रभुः! यथाचेदानीमञ्जसैव पूर्ण-[illegible]थकल्पोऽभवम्। अथेह माहेशपुरे स्वावास-बहिःप्रकोष्ठ एव

[illegible] সত্যযন্ত্রেতি নামীকৃতম্ প্রত্ন-যন্ত্রম্, কথীকৃত ইব [illegible] দূষণানাং সমূহঃ সমন্তাৎ। অতঃপরমপি যদীপ্সিতং [illegible]মাপ্তুম্, তন্ন হী! কিং কার্য্যং দিষ্ট্যানুবন্ধে স্থিরে। [illegible]মবয়বপুষ্ট্যা প্রায়ো দ্বিগুণিতা, সাঙ্গ-বেদ-দর্শনাদ্যুৎকৃষ্টো-[illegible]ষ্টতর-প্রবন্ধৈঃ প্রপূরিতা, বঙ্গভাষা-লিখিতানুবাদাদি-গুণ-গুম্ফিতা, শোভন-শোধন-ভূষিতা চ ভবিতুমারব্ধেত্যাশাসেঽধুনা। তথাচ—খল্বিহ পূর্ণ প্রত্নদর্শনম্, কারণ্ডব্যূহঃ, চন্দ্রশেখরচম্পূঃ, বিদ্ধশালভঞ্জিকেতি সংস্কৃত-গ্রন্থ-পঞ্চকং সংস্কৃতাক্ষরৈঃ—আরণ্য-সংহিতা, মন্ত্রব্রাহ্মণঞ্চেতি দ্বে বঙ্গানুবাদসমেতে অংশশো বঙ্গাক্ষরৈ-রংশশঃ সংস্কৃতাক্ষরৈঃ—সাঙ্খ্যদর্শনম্, বৌদ্ধদর্শনম্, বিবিধেতি-শীর্ষক-দেবতা-তত্ত্বাদিকঞ্চেতি প্রবন্ধত্রয়ং বঙ্গাক্ষরৈঃ সুসংস্কৃত্য সংস্কর্তুমারব্ধম্ আপূর্ণং চামুষ্মিন্ পঞ্চমে ভাগে পূর্ণতামাবা-প্স্যন্তি চ তেঽভীষ্টমিত্থং মদীয়মিতি শম্॥

বিলম্বের কারণ।

প্রত্নকম্রগণ! বোধ হয় অদ্য বহুদিন পরে আপনারা এই পত্রিকার পুনরীক্ষণে বিলক্ষণ পরিতৃপ্ত হইয়া থাকিবেন! এই পত্রিকাখানি মাসিক, কিন্তু প্রায় মাসচতুষ্টয় গত হইতে চলিল একখানি প্রকাশ হইয়াছিল, তাহার পরে এই— সুতরাং এই মধ্যগত সময়ের মধ্যে অনেকের অন্তঃকরণেই এতদীয় অন্ত-করণ সমুদিত হইয়া থাকিবে! অনেকে মনে করিয়া থাকিবেন—ইহার পরমায়ু শেষ [illegible]

কার্য্যের সিদ্ধাবস্থা একমাত্র ঘটনার প্রতিই নির্ভর করে না, চেষ্টারও অপেক্ষা করে।

উল্লিখিত ১০টি দোষের এক একটিই উন্নতির প্রকৃত প্রতিবন্ধক। এই পত্রিকাতে প্রায় তৎসমস্তই ঘটিয়াছে, বিষ্ণুশর্ম্মা বলিয়াছেন, "একৈকমপ্যনর্থায় কিমু তত্র চতুষ্টয়ম্"। যদিচ অক্ষর ও অঙ্কনকার্য্যের দোষ নাই, তথাপি দোষ-সমুদয়ের মধ্যে নির্দোষও দোষাকার ধারণ করে, অথবা দোষ ফলই প্রসব করে। এই সমস্ত দোষের একমাত্র নিদান—মুদ্রাযন্ত্রের পরতন্ত্রতা; যাবৎ এই নিদানটি নির্মূলিত না হইতেছে, তাবৎ উন্নতির আশা দুরাশা মাত্র।

এই সমস্ত আলোচনা পূর্ব্বক সিদ্ধান্তীকৃত হইল যে, এই পঞ্চম ভাগের প্রকাশারব্ধ স্বাধীন মুদ্রাযন্ত্রেই বিধেয়। সেই বিধেয়ের প্রতিবিধানেই এই মাসচতুষ্টয় অন্তর্হিত হইল এবং তাহাই এই সমধিক বৈলম্ব্যের কারণ।

প্রত্নকম্রগণ! বোধ হয় এত দিনে "সৎ-সটীক-
দর্শনাদি-কাশিনী, সাধু-বোধ-বর্দ্ধিনী হ্যনেক-শা
রাজতাদসৌ স্বচিত্ত-চিৎ-প্রফুল্লকারিণী, 'প্রত্ন-কম্র-
ধরা-বিহারিণী"—এই কবিতাটি সার্থক হই
স্বায়ত্তে একখানি যন্ত্র স্থাপিত হইয়াছে *

---

* এই স্থলে চিরং স্ব-স্বান্তে দেদীপ্যমা
প্রকাশও অতীব কর্ত্তব্য বিবেচনায় বিন
এই গ্রামস্থ প্রসিদ্ধ-পরিবার পুণ্যপ্রতাপ
ধ্যায় মহাশয়ের চতুর্থ পুত্র মদীয়াভিনব

কার্য্যের সিদ্ধাবস্থা একমাত্র ঘটনার প্রতিই নির্ভর করে না, চেষ্টারও অপেক্ষা করে।

উল্লিখিত ১০টি দোষের এক একটিই উন্নতির প্রকৃত প্রতিবন্ধক। এই পত্রিকাতে প্রায় তৎসমস্তই ঘটিয়াছে, বিষ্ণুশর্ম্মা বলিয়াছেন, "একৈকমপ্যনর্থায় কিমু তত্র চতুষ্টয়ম্"। যদিচ অক্ষর ও অঙ্কনকার্য্যের দোষ নাই, তথাপি দোষ-সমুদয়ের মধ্যে নির্দোষও দোষাকার ধারণ করে, অথবা দোষ ফলই প্রসব করে। এই সমস্ত দোষের একমাত্র নিদান—মুদ্রাযন্ত্রের পরতন্ত্রতা; যাবৎ এই নিদানটি নির্মূলিত না হইতেছে, তাবৎ উন্নতির আশা দুরাশা মাত্র।

এই সমস্ত আলোচনা পূর্ব্বক সিদ্ধান্তীকৃত হইল যে, এই পঞ্চম ভাগের প্রকাশারব্ধ স্বাধীন মুদ্রাযন্ত্রেই বিধেয়। সেই বিধেয়ের প্রতিবিধানেই এই মাসচতুষ্টয় অন্তর্হিত হইন[illegible] এবং তাহাই এই সমধিক বৈলম্ব্যের কারণ।

প্রত্নকম্রগণ! বোধ হয় এত দিনে "সৎ-সটীক-[illegible] দর্শনাদি-কাশিনী, সাধু-বোধ-বর্দ্ধিনী হ্যনেক-শা[illegible] রাজতাদসৌ সুচিত্ত-চিৎ-প্রফুল্লকারিণী, 'প্রত্ন-কম্র-[illegible] ধরা-বিহারিণী"—এই কবিতাটি সার্থক হই[illegible] স্বায়ত্তে একখানি যন্ত্র স্থাপিত হইয়াছে * [illegible]

---

* এই স্থলে চিরং স্ব-স্বান্তে দেদীপ্যমান[illegible] প্রকাশও অতীব কর্ত্তব্য বিবেচনায় বিন[illegible] এই গ্রামস্থ প্রসিদ্ধ-পরিবার পুণ্যপ্রতাপ [illegible] ধ্যায় মহাশয়ের চতুর্থ পুত্র মদীয়াভিনব [illegible]

কেহ কেহ স্থির করিয়া থাকিবেন—এতাদৃশী অনিয়ত প্রকাশ্যমানা পত্রিকা গ্রহণ করাই বিধেয় নহে! অদ্য তাঁহাদেরই সেই অন্তঃকরণেই সেই সমস্তের পরিবর্ত্তনে বৈলক্ষ্য-কারণ-জিজ্ঞাসা পরিজাগ্রতী হইয়া থাকিবে! এই পত্রিকার ভাগ-চতুষ্টয় সমাপিত হইলে পরে, পঞ্চম ভাগের প্রথম সংখ্যার প্রকাশ সময় এই জানুআরীও দেখিতে দেখিতে ব্যন্তরিত হইয়া উঠিয়াছে—কাজেই আমাদিগের এই সঙ্ক্ষুব্ধ মানস-বিহঙ্গ, নিয়মিত কর্ম্মচারীদিগের অসময়ে উপস্থিতি-নিবন্ধন স্বভাব-সুলভ স-ভয় হৃদয়-গতির অনুসরণ করিতেছে—অতএব আমরা সর্ব্বপ্রথমে বিলম্বের কারণটিই প্রকাশ করিতে উদ্যত হইয়াছি।

বোধ হয় কর্ম্মঠ ধীমান্ মাত্রেই অবগত আছেন—কোন একটি কার্য্যে প্রবৃত্ত হইয়া যথোপযুক্ত উৎসাহ না পাইলে প্রারব্ধ কার্য্যও মুকুলিত-প্রায় হইয়া উঠে; প্রায় পঞ্চাব্দ গত হইতে চলিল, এই প্রত্ন পত্রিকার প্রকাশ আরব্ধ হইয়াছে; এই দীর্ঘ কালের মধ্যে ইহার গ্রাহক-সংখ্যা যাদৃশ হওআ উচিত, তাহার ভাগৈকও হয় নাই—সুতরাং আমরা স-বান্ধবে সঙ্ক্ষুব্ধ-হৃদয়ে এতদীয় কারণান্বেষণে নিবিষ্ট হইয়া দেখিলাম—অভীপ্সিত, অনুমোদিত পত্রিকারও কয়েকটি কারণে এই অবস্থা থাকিতে পারে!। প্রথম, সংস্কৃতাধিক্য—পত্রিকার মধ্যে অধিকতর সংস্কৃত থাকিলে যাঁহারা সংস্কৃতে বিশেষ নিবিষ্ট নহেন, তাঁহাদিগের পক্ষে ঐটি বিশেষ ক্লেশকর হইয়া উঠে। দ্বিতীয়, বিষয় সকলের দুর্ব্বোধতা—যে সমস্ত বিষয়ের মধ্যে, বিশেষ বোধের বা

গুরূপদেশাদির অপেক্ষা থাকে, তাহা সর্ব্বসাধারণের উপযোগী হইতে পারে না। তৃতীয়, শোধনের অনবধানতা—যাঁহারা শ্রদ্ধাপূর্ব্বক পত্রিকা দেখিয়া থাকেন, তাঁহাদিগের চক্ষে অশুদ্ধ-দর্শন সূচিবেধের সমভাব ধারণ করিতে পারে। চতুর্থ, অক্ষরের অপকৃষ্টতা—পঞ্চম, অঙ্কনের অসাবধানতা—ষষ্ঠ, কাগচের অনৌৎকৃষ্ট্য—যাঁহারা সমধিক মূল্য প্রদানে সম্মত আছেন তাঁহারা হৃত-শ্রী অক্ষরে বা স-দোষ অঙ্কনে অথবা নিকৃষ্ট লিপ্যাধারে কেন না বিরক্ত হইবেন ?। সপ্তম, পরিমাণের অতি সংক্ষিপ্ততা—যাঁহাদিগকে কষ্টে অর্থ-উপার্জন করিতে হয়, তাঁহারা রৌপ্য খণ্ডের পরিবর্ত্তে নিতান্ত ন্যূনাঙ্গ পত্রখণ্ড লইতে ইতস্তত করেন। অষ্টম, অনিয়মিত প্রকাশ—যে সমস্ত পত্রিকা খণ্ডশ প্রকাশ পায়, তৎসমস্তের প্রকাশে অনিয়ম, অতীব দুঃসহ; হয়ত দুই তিন মাস প্রকাশই হইতেছে না, আবার এক মাসেই দুই তিন খানি—ইহাতেই ক্রমে দর্শনোৎসাহ খর্ব্ব হইয়া যায়। নবম, পত্রিকার মধ্যে মূল্য-প্রাপ্তি-স্বীকার না করা—যাঁহারা একমাত্র যশোলাভের জন্যই দেশ-হিতৈষিতা শাস্ত্রানুশীলতাদি গুণের প্রকাশে সতত উন্মুক্তকর রহিয়াছেন, এই পত্রিকার মূল্য-প্রাপ্তি স্বীকারমাত্রেও কৃতজ্ঞতা প্রকাশ না করিলে কেনই বা তাঁহাদের উৎসাহ পরিবর্দ্ধিত হইবে ?। দশম, গ্রাহকাধিক্যের বিশেষ চেষ্টা না করা—সকলই চেষ্টার অধীন, চেষ্টা না করিলে কোন কার্য্যেরই যথেষ্ট ফল লাভ ঘটে না, পক্ষান্তরে চেষ্টার অসাধ্য ক্রিয়াও নাই; অতএব নীতিবেত্তারা বলিয়াছেন—"ন স্বয়ং দৈব মাদত্তে পুরুষার্থমপেক্ষতে" কোন একটি

চলিল। সুতরাং বাঙ্গলাও সম-পরিমাণে প্রকাশিত হইতে পারিবে!—এবং টীপ্পন্যাদিদ্বারা অধিকাংশের দুর্ব্বোধ্যতাও পরিহৃত হইবে। অপরঞ্চ এই পত্রিকার পৃষ্ঠেই মূল্য-প্রাপ্তি স্বীকার করা যাইবে, এই একটি নূতন নিয়ম স্থাপিত হইল; এতাবতা প্রত্নকম্রগণ প্রতিসংখ্যাতেই স-কৃতজ্ঞ ব্যবহার দেখিতে পাইবেন—গ্রাহকাধিক্য-সম্পাদনেও যত্নবান্ হইয়াছি, দেখি! তাহারই বা পরিণাম কিরূপ দাঁড়ায়? "যত্নে কৃতে যদি ন সিদ্ধ্যতি কোঽত্র দোষঃ"।

প্রত্নকম্রনন্দিনী পঞ্চম-ভাগ।

এই ভাগে আমরা যথাক্রমে নিম্নলিখিত বিষয়-
গুলি প্রকাশ করিতে আরব্ধ করিলাম—

১ম—আরণ্যসংহিতা। সামবেদের তিন খানি সংহিতা-গ্রন্থ, এই খানি তাহারই অন্যতম। ইহা সায়ণাচার্য্য-কৃত ভাষ্যের সহিত ও মৎকৃত বাঙ্গলা অনুবাদের সহিত ও স্বরবোধক চিহ্নের সহিত প্রতি সংখ্যায় অন্যূন ১ ফরমা (৮পৃষ্ঠা) করিয়া প্রকাশিত হইবে; ঐ সমস্ত মন্ত্রের ঋষি, ছন্দ, দেবতাও যথাযথ নির্দ্দিষ্ট করিয়া দেওআ যাইবে।

২য়—পূর্ণপ্রজ্ঞদর্শন। এই খানি বৈষ্ণবদিগের পূজনীয় গ্রন্থ। ইহা মধ্বস্বামি-কৃত ভাষ্যের সহিত প্রতিসংখ্যায় অন্যূন ১ ফরমা করিয়া প্রকাশিত হইবে।

৩য়—মন্ত্রব্রাহ্মণ। সামবেদের ৮ খানি ব্রাহ্মণ-গ্রন্থ, এই খানি তাহারই অন্যতম। ইহা মৎকৃত ব্যাখ্যানের সহিত ও মৎকৃত অনু-বাদের সহিত প্রতি সংখ্যায় অন্যূন ১ ফরমা করিয়া প্রকাশিত হইবে; ঐ সমস্ত মন্ত্রের ঋষি, ছন্দ, দেবতা এবং বিনিয়োগও যথাযথ নি[illegible] করিয়া দেওআ যাইবে। এই গ্রন্থখানির মধ্যে বিবাহ, উপন[illegible] উপযোগী অনেক মন্ত্র পাওআ যায়।

৪র্থ—চন্দ্রশেখর-চম্পূ। ইহা একখানি প্রাচীন কথা-গ্রন্থ। যাহারা ইহার কোন এক প্রকরণ পাঠ করিবেন, তাঁহারা আর কাদম্বরীর রচনা-চাতুর্য্যে বিমুগ্ধ হইবেন না। এই গ্রন্থ বৃহৎ, এই জন্যই প্রতি সংখ্যায় অন্যূন ২ ফরমা করিয়া প্রকাশ করিতে অভিলাষ করিয়াছি পরং এ সংখ্যার উপক্রম পৃষ্ঠাগুলিই এতদীয় অর্দ্ধেক স্থান অধিকার করিয়া লইতেছে।

৫ম—সাংখ্যদর্শন। এই খানি সাংখ্য দর্শনের মতানুযায়ী, মৎকৃত। ইহাও প্রতি সংখ্যায় অন্যূন ১ ফরমা প্রকাশিত হইবে।

৬ষ্ঠ—কারণ্ডব্যূহ। এইখানি বৌদ্ধ-লিখিত বৌদ্ধগ্রন্থ। ইহা বৌদ্ধাক্ষর হইতে নাগরাক্ষরে অনুলিপি করিয়া প্রতি সংখ্যায় অন্যূন ১ফরমা প্রকাশিত হইবে।

৭ম—বৌদ্ধশাস্ত্র। ঐ কারণ্ডব্যূহের মৎকৃত অনুবাদ। ইহাও প্রতি সংখ্যায় অন্যূন ১ফরমা প্রকাশিত হইবে।

৮ম—বিদ্ধশালভঞ্জিকা। এই খানি আদিরস-ঘটিত প্রাচীন ও উৎকৃষ্ট নাটকগ্রন্থ। ইহাও মৎকৃত টীপ্পনীর সহিত প্রতিসংখ্যায় এক ফরমা করিয়া প্রকাশিত হইবে।

৯ম—বিবিধ। একটি বা ততোধিক ফরমায় এই শীর্ষোপযুক্ত বিষয় সকল প্রকাশিত হইতে থাকিবে। এই শিরোনামে যে সকল প্রস্তাব লিখিত হইবে, তৎসমস্তই প্রায় প্রতিসংখ্যাতেই সমাপিত হইবে, দীর্ঘ প্রস্তাব হইলে, পর পরসংখ্যাতেও যাইতে পারে।

সমালোচনা।

প্রহ্লাদচরিত্র নাটক। পূর্ব্ব বাঙ্গালার প্রসিদ্ধ কবি গতাসু হরিশ্চন্দ্র মিত্র মহাশয় কর্ত্তৃক প্রণীত। মিত্র মহাশয়কে আমরা ভাল াসিতাম বলিয়াই হউক, অথবা প্রকৃতই হউক, এই নাটকখানি পাঠ তে আরম্ভ করিয়া আমাদের নিরতিশয় কৌতূহল উদ্দীপ্ত হইল, নামটি শুনিয়াই নব্যদলের অনেকের বিতৃষ্ণা জন্মিতে পারে াঠ করিয়া দেখিলে বোধ হয় তাঁহারা পুনঃপাঠ না করিয়া রণ করিতে পারিবেন না।

আরণ্য-সংহিতা।

'আরণ্য'বা 'আরণ্যক' কোন গ্রন্থবিশেষের অংশ নহে, সামবেদীয় তাবৎ গ্রন্থ হইতে পৃথক্, এমন কি বিবরণকারদিগের মতে এবং গুরুপরম্পরাগত উপদেশে ও পুস্তকের আদ্যন্তে লিখিত 'অথ' ও 'ইতি' দর্শনে, এ খানি পূর্ব্বসংহিতা বা উত্তরসংহিতার অন্তর্গত নহে—'আরণ্য-সংহিতা' নামক তৃতীয়—ইহা বিলক্ষণ প্রতিপন্ন হয়। পূর্ব্বতন বৈদিকগণ পূর্ব্বসংহিতা ও উত্তর সংহিতার অধ্যাপনার পরে অরণ্যে গমন পুরঃসর ইহার পাঠনা করিতেন, এই জন্য ইহা আরণ্যক নামে অভিহিত হইয়া থাকে। ভগবান্ সায়ণাচার্য্যের মতে সামবেদীয় মন্ত্র-ভাগের পূর্ব্ব-সংহিতা—আগ্নেয়, ঐন্দ্র, পাবমান, আরণ্য এই চারি খণ্ডে বিভক্ত। আগ্নেয় ও ঐন্দ্র ইতিপূর্ব্বে সানুবাদ সটীক স-সাম প্রকাশ করা হইয়াছে। (বৈদিক পদার্থের বোধে—বৈদিক ব্যাকরণ এবং বৈদিক কোষাদির অপেক্ষা করে সুতরাং উহা সংস্কৃত ভাষাভিজ্ঞ ব্যক্তিমাত্রেরই অনায়াস-বোধ্য নহে, এই নিমিত্তই নিরুক্তভাগদ্বয়ের (অভিনব টীকা রচনা-পূর্ব্বক) প্রকটনে যত্নবান্ হইয়াছিলাম এবং যথাকথঞ্চিৎ কৃতকৃত্যতাও লাভ করিয়াছি, যদিচ ঐ খণ্ডদ্বয়ের ঐ টীকা প্রুফ্-শোধকের পাণ্ডিত্য-ফলে অপিচ অস্মদীয় নবোদ্যমগুণে—অনেক অংশে এতদূর দুষ্ট হইয়াছে যে, ধীমৎসমাজ সংস্মরণ-পূর্ব্বক তদ্দর্শনে নিতান্ত লজ্জিত ও মূর্খম্মন্য হইতে হয়, তথাপি উহা যে সর্ব্ব-সাধারণের বোধ-সুলভের একমাত্র উপায় হইয়া রহিয়া[illegible] এবং যাবৎ তদপেক্ষা উৎকৃষ্ট ও দোষ-শূন্য টীক[illegible] প্রণীত প্রচারিত না হইতেছে তাবৎ গ্রহণীয়ও [illegible]

তাহাতে সন্দেহ নাই।) অধুনা সায়ণাচার্য্যের ভাষ্যের সহিত আরণ্য ভাগ প্রকটনে উদ্যত হইয়াছি। ভাষ্যের মধ্যে যাহা বিশেষ-রূপে ব্যাখ্যাত হয় নাই, তাহারও স-প্রমাণ ব্যাখান তদীয় নিম্নভাগে টীপ্পনী-রূপে সংস্কৃতে লিখিত হইতেছে। অপরঞ্চ দেশীয় পাঠকগণের বোধ-সৌকর্য্যার্থ যথাযথ অনুবাদ করিতেও প্রবৃত্ত হইলাম, এই অনুবাদ ভাষ্যের নহে, অর্থাৎ সর্ব্বাংশে ভাষ্যের অনুযায়ী করা হইতেছে না, ইহা এক-মাত্র (বৈদিক ব্যাকরণ, বৈদিক কোষাদি) অঙ্গ গ্রন্থের ও শ্রুত্যন্তর-লব্ধ প্রমাণের অনুসরণে বিবৃত হইতেছে অথচ ভাষ্যকেও উপেক্ষা করা যাইতেছে না। এতন্মূলক যে সকল সাম আছে, ঐ সামাত্মক গ্রন্থকে আরণ্যগান বলা যায়, গান-বিদ্যা দৃষ্ট-পঠনোপযোগী নহে এই জন্যই ইহার সহিত তদীয় প্রকাশে ঔদাস্য অবলম্বিত হইল কিন্তু যখন পুস্তক-রক্ষণই আমাদের প্রকৃত উদ্দেশ্য, তখন সম্প্রতি গ্রাহকবর্গের বিরক্তি-ভয়ে তৎপ্রচারে বিরত হইলেও অবসরক্রমে তাহাতে অবশ্য যত্নবান্ হইতে হইবে। এই গ্রন্থে ৬টি 'দশৎ' আছে এবং ঐ দশৎসকলে ৬৬টি টী ঋক্ আছে। প্রতিদশতে দশটি ঋক্—ইহাই সাধারণ নিয়ম এবং এই জন্যই দশৎ শব্দের ব্যবহার, কিন্তু তাহার ন্যূনাতিরেকও ঘটিয়া থাকে; সায়ণাচার্য্য দশৎকে খণ্ড বলিয়া উল্লেখ করিয়া থাকেন। তদীয় সমস্ত ঋক্ গুলিই প্রায় বিজ্ঞান-প্রসূতি সুতরাং ...ৎ-সমীক্ষণীয় ॥

শ্রীসত্যব্রত শর্ম্মা।

आरण्य-संहिता।

ओं नमः सामवेदाय।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्म्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

कृपालुः सायणाचार्य्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः।
आरण्यकाभिधः षष्ठोऽध्यायो* व्याक्रियतेऽधुना ॥ ३ ॥

तत्रेन्द्रेत्यादिकानान्तु पञ्चपञ्चाशतां क्रमात्।
ऋषिच्छन्दोदैवतञ्च तत्र तत्राभिदध्महे ॥ ४ ॥
तत्राद्याया ऋचो द्रष्टा भरद्वाजः प्रकीर्त्तितः।
द्वितीयस्य वसिष्ठः स्यात्, तृतीयाया ऋचः स्मृतः ॥ ५ ॥
वामदेवस्ततश्छन्दो बृहतीत्रिष्टुवेव च।
गायत्रीति क्रमादिन्द्रो भवेत् तिसृषु देवता ॥ ६ ॥

---

* वय आर्च्चिक-ग्रन्था इति विवरणादि-सकल-ग्रन्थ-सम्मता वैदिक-प्रवादानुगताः पुस्तकाद्यन्त-समीक्षणेनोपलभ्यमानाश्च। तथाच षडध्यायकश्छन्दो नाम एकः, अपरो नवाध्यायात्मक उत्तरः, ताभ्यामन्यत् एषोऽध्यायैकात्मक आरण्य इति व्यवहृतः। सायण-मते तु नैवम्। अयं हि पञ्चोपविभागैरेव छन्दोग्रन्थं परिसमाप्य तस्यैव षष्ठोपभाग एष इति मन्येत।

अथ तृतीया।

वामदेवऋषिः, गायत्रीच्छन्दः इन्द्रोदेवता।

३ १ २ २ ३ १ २ ३१उ ३ १क २र
यस्येदमारजोयुजस्तुजेजनेवनꣳस्वः।

१ २ ३ १ २ ३ २
इन्द्रस्यरन्त्यंबृहत्॥ ३॥

'रजोयुजः' ज्योतिभिर्युक्तस्य (ज्योतीरज उच्यत इति यास्कः) अत्यन्त तेजस्विनो 'यस्य' इन्द्रस्य 'इदं' पुरोवर्ति स्तोत्रयुक्तं हविरस्ति तद्धविः 'स्वः' स्वर्गे सर्वत्र वा 'तुजे' दातरि जने यजमान विषये 'वनं' यतो वननीयं सम्भजनीयं खलु। अतः 'इन्द्रस्य' दानं 'रत्यम्' अत्यन्तरमणीयं 'बृहत्' प्रभूतं भवति॥३॥

যে অত্যন্ত জ্যোতিষ্মান্ ইন্দ্রের প্রজাবর্গের দানবিষয়ে এই বুদ্ধিস্থ স্বর্গ অতিপ্রভূত ও পরাকাষ্ঠা হইয়াছে, তাঁহাকে নমস্কার॥ ৩॥

अथ चतुर्थी।

शुनःशेपऋषिः, चतुष्पाज्जगतीच्छन्दः, वरुणो देवता।

१ २३ १ २ ३ १ २ ३१र २र ३ १र २र ३ १ २
उदुत्तमंवरुणपाशमस्मदवाधमंविमध्यमꣳश्रथाय।

१ २ ३ २ ३१र २र ३ २ ३ १ २
अथादित्यव्रतेवयन्तवानागसो अदितयेस्याम॥ ४॥

(৪) "अथादित्यव्रतेवयन्तव"-"अथावयमादित्यव्रतेतव"—इति साम्न ऋचः पाठभेदः॥

আদ্যে ঋচৌ চতুষ্পাদে হ্যেকপাদযুতান্তিমা।
শৌনঃশেপী গার্ৎসমদী বামদেবীতি তাঃ ক্রমাৎ।
বারুণী পাবমানী চ বৈশ্বদেবীতি সংস্মৃতাঃ॥

হে ‘বরুণ’!* ‘উত্তমম্’ উৎকৃষ্টং শিরসি বদ্ধং ‘পাশম্’ ‘উচ্ছ্রথায়’ উৎকৃষ্টং শিথিলং কুরু। ‘অধমং’ নিকৃষ্টং পাদেঽবস্থিতং পাশং ‘অবশ্রথায়’ অব অধস্তাৎ শিথিলী কুরু। ‘মধ্যমং’ ‘নাভিদেশগতং পাশং ‘বিশ্রথায়’ বিযুজ্য শিথিলী কুরু। ‘অথ’ অনন্তরং হে ‘আদিত্য’ অদিতেঃ পুত্র! † বরুণ! ‘বয়ং’ শুনঃশেপাঃ ‘তব’ ব্রতে ত্বদীয়ে কর্ম্মণি ‘অদিতয়ে’ খণ্ডন-রাহিত্যায় ‘অনাগসঃ’ অপরাধ-রহিতাঃ ‘স্যাম’ ভবেম ॥৪॥

হে সর্ব্বাবরক দেব! আমাদের উত্তমাঙ্গে (শিরোভাগে) বদ্ধ আছে যে পাশ, তাহা শিথিল করত উপরেই তুলিয়া লও, অধমাঙ্গে (পাদভাগে) অবস্থিত পাশও শিথিল করত নিম্নভাগে খসাইয়া দাও এবং মধ্যভাগের (নাভিদেশের) পাশও শিথিল করিয়া বিযুক্ত কর। হে অখণ্ডকালের অংশ! তোমার অখণ্ডব্রতে আমরা যেন কোন রূপে অপরাধী না হই!॥৪॥

---

* “দক্ষস্য বাদিতে জন্মনি ব্রতে রাজানা মিত্রাবরুণা বিবাসসি। অতূর্ত্তপন্থাঃ পুরুরথী অর্যমা সপ্তহোতা বিষুরূপেষু জন্মসু ঋক্ ১০ম০ ৬, ৪, ৪”-ইতি মন্ত্রলিঙ্গাৎ—“অহোরাত্রৌ মিত্রাবরুণৌ ২কা০ ১১অ০ ২৩খ০”-নৈরুক্ত-ভাষ্যাচ্চ মিত্র-শব্দেন দিবা, বরুণ-শব্দেন চ রাত্রিঃ সুগ্রহঃ। “বরুণঃ বৃণোতীতি সতঃ ৯কা০ ১০অ০ ২খ০”-ইতি ব্যুৎপাদনাৎ সর্ব্বেষাং ঘটপটাদীনাং তমোরূপেণ আবরকস্য।

† “অদিতিরদীনা”-* ‘অদিতির্দ্যৌরদিতিরন্তরিক্ষমদিতির্মাতা স পিতা স পুত্রঃ।

अथ पञ्चमी।

गृत्समदऋषिः, चतुष्पाज्जगतीच्छन्दः, पवमानोदेवता।

१ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २
त्वयावयंपवमानेनसोमभरेकृतंविचिनुयामशश्वत्।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउत द्यौः॥ ५॥

हे 'सोम'! * पवमानेन पवित्रेण पूयमानेन 'त्वया' सहायेन 'भरे' (सङ्ग्राम-नाम) सङ्ग्रामे शश्वद् बहु 'कृतं' कर्त्तव्यं 'वयं' 'विचिनुयाम' विशेषेण कुर्य्याम। यस्मात्तव साहाय्येन कर्म्माणि कुर्म्मः 'तत्' तस्मात् अस्मान् 'मित्रो वरुणः अदितिः' एतन्नामिकाः, 'सिन्धुः' † एतदभिधाना, तथा 'पृथिवी', 'उत' अपिच 'द्यौः'। एते मित्रादयः 'नः' अस्मान् 'मामहन्ताम्', पूजयन्तु धनादि-दानेन॥ ५॥

হে স্রষ্টৃদেব! আমরা তোমার পবিত্র সাহায্যে বহুতর কর্ত্তব্য সাধন করিতে পারি! অতএব দিবস ও রজনী রূপে বিভক্ত সেই অখণ্ড কাল এবং অন্তরীক্ষ, পৃথিবী ও দ্যুলোক এই ত্রিভাগীকৃত অখণ্ড দেশ আমাদিগকে পরিতৃপ্ত করুন॥৫॥

विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्"-इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीनानीति वा"—इति नैरुक्तम् २का० ४अ० २२ २३ख०। दितिः खण्डनं तदभावोऽदितिरिति निष्पन्नोऽर्थो भाष्यादि-लभ्यः।

* सोमः सुनीतेः"-इत्यादि नैरुक्तम् ३का० ११अ० २ख०। तथाच सोमः रुविता स्रष्टेत्यर्थः।

† सिन्धुः समुद्रः, समुद्र इति अन्तरिक्षनामसु पञ्चदशम् पदम् नि० १, २।

ॐ श्री परमात्मने नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ॐ । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । ॐ ॥ १ ॥

नारायणं गुणैः सर्व्वैरुपेतं दोषवर्जितम् ।
ज्ञेयं गम्यं गुरूंश्चापि नत्वा सूत्रार्थ उच्यते ॥ १ ॥

द्वापरे सर्व्वत्र ज्ञानव्याकुलीभूते तन्निर्णयाय ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थिते भगवान्नारायणः व्यासरूपेणावततार। अथेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छूनां तद्योगमविजानतां तज्ज्ञापनार्थं वेदमुत्सन्नं व्यञ्जयं चतुर्द्धा व्यभजत्, चतुर्विंशतिधा एकशतधा सहस्रधा द्वादशधा च। एवं तदर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि चकार। तथोक्तं स्कान्दे——

'नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम्। किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरे स्थितम्। गौतमस्य ऋषेः शापाज्ज्ञाने त्वज्ञानतां गते। सङ्कीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः। शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम्। तैर्विज्ञापितकार्य्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः। अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात्। उत्सन्नान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयम्। चतुर्द्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः। शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा। कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये। चकार ब्रह्मसूत्राणि तेषां सूत्रत्वमञ्जसा। अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः। निर्व्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः। यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्यविशेषणात्। सविशेषणसूत्राणि ह्यपराणि विदो विदुः। मुख्यस्य निर्व्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः। इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः। सूत्रेषु येषु सर्व्वेषु निर्णयः समुदीरितः। शब्दजातस्य सर्व्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णयः। एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः। ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु। ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः' — इत्यादि।

"अथ"-शब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च। "अतः" शब्दो हेत्वर्थः। उक्तञ्च गारुडे —

'अथातः शब्दपूर्व्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि। प्रारभन्ते नियत्यैव तत् किमत्र नियामकम्। कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वन्! कथमुत्तमता तयोः। एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः। एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः। आनन्तर्य्येऽधिकारस्य मङ्गलार्थे तथैव च। अथ शब्दस्ततः शब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः। परस्य ब्रह्मणो विष्णोः प्रसादादिति वा भवेत्। स हि सर्व्वमनोवृत्तिप्रेरकः समुदीरितः। सिद्धयोः परमाद्विष्णोः प्रथमं द्वौ विनिसृतौ॥ ओङ्कारश्चाथशब्दश्च तस्मात् प्राथमिकौ क्रमात्। तद्वेतुत्वं वदंश्चापि तृतीयोत उदाहृतः। अकारः सर्व्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः। तयोः प्राणात्मको शेयो व्याप्तिस्थितिविधायकः। अतश्च पूर्व्वमुख्यार्थाः सर्व्व एते सतां मताः। अथातःशब्दयोरेवं वीर्य्यमाज्ञाय तत्त्वतः। सूत्रेषु तु महाप्राज्ञास्तावेवादौ प्रयुञ्जते' – इति। अधिकारश्चोक्तो ब्राह्मे तन्त्रे –

"मन्दमध्योत्तमत्वेन त्रिविधा ह्यधिकारिणः। तत्र मन्दा मनुष्येषु य उत्तम गुणा मताः॥ मध्यमास्त्वृषिगन्धर्व्वा देवास्त्वोत्तमा मताः। इति जातिकृतो भेदस्तथाऽन्यो गुणपूर्व्वकः। भक्तिमान् परमे विष्णौ यस्त्वध्ययनवान्नरः। अधमः शमसंयुक्तो मध्यमस्समुदाहृतः। आब्रह्मस्तम्भपर्य्यन्तमसारञ्चाप्यनित्यकम्। विज्ञाय जातवैराग्यो विष्णुपादैकसंश्रयः। स उत्तमोऽधिकारी स्यात् संन्यस्ताखिलकर्म्मवान्।" – इति।

"अध्ययनमात्रवतो नाविशेषादिति चोपरि – 'शान्तोदान्तोपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्" – "परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" – "नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्" – समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" – "य मेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" – "यस्य देवे परा भक्ति र्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मनः।" – इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। व्याससंहितायाञ्च –

"अन्त्यजा अपि ये भक्ता नामज्ञानाधिकारिणः। स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिताः। एकदेशे परोक्ते तु न तु ग्रन्थपुरःसरे। त्रैवर्णिकानां वेदोक्तं सम्यग्भक्तिमतां हरौ। आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारन्तु वैदिके। यथोर्व्वशी यमी चैव शच्याद्याश्च तथापरा" – इति। यतो नारायणप्रसादमृते न मोक्षः – न च ज्ञानं विनात्यर्थप्रसादः – अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या। –

"यत्रानवसरोन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितं। वाक्यञ्चेति सतां नीतिः सावकाशे न तद्भवेदिति बृहत्संहितायाम्।

"तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय"। – "प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः" – "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" – "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" – इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः।

"कर्म्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः । मध्यमो ज्ञानसम्पत्त्या प्रसादस्तूत्तमोत्तमः । प्रसादात्त्वधमाद्विष्णोः स्वर्गलोकः प्रकीर्त्तितः । मध्यमाज्जनलोकादि रुत्तमस्त्वेव मुक्तिदः । श्रवणं मननञ्चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च । साधनं ज्ञानसम्पत्तौ प्रधानं नान्यदिष्यते । न चैतानि विना कश्चिज्ज्ञानमाप कुतश्चनेति नारदीये ॥ "ब्रह्म" शब्दश्च विष्णावेव –

"यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः । यतः प्रसूता जगतः प्रसूती प्रसूती । येन सर्वान् विससर्ज्ज भूम्यामिति चोक्ता, – 'तदेव ओं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुतिः । तन्नो विष्णुरितिवचनादिभ्यश्चैव हि तन्नोच्यते, न चेतरस्य शब्दात् प्राप्तिः ।

"नामानि विश्वानि न सन्ति लोके यदाविरासीदनृतस्य सर्व्वम् । नामानि सर्व्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्तीति भाल्लवेयश्रुतिः ।

"यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवनानि यन्तीत्येव शब्दान्नान्येषां सर्व्वनामता । 'अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुरिति" विष्णोर्हि लिङ्गम् । न च प्रसिद्धार्थं विनान्योर्थो युज्यते अजस्य नाभाविति ॥

'यस्मान्नाभिरभूत् श्रुतेः पुष्करं लोकसारम् । तस्मै नमोव्यस्तसमस्तविश्वविभूतये जगद्धाम्ने विष्णवे लोककर्त्रे" इति स्कान्दे ।

"परो दिवा पर एना पृथिव्येति" समाख्या श्रुतौ – "यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि" – "तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामित्युक्त्वा मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रः"–इत्याह । "उग्रो रुद्रः समुद्रेऽन्तर्नारायणः प्रसिद्धत्वात् सूचितत्वाच्चास्यार्थस्य – न चाविरोधे प्रसिद्धिः परित्यज्यते – उक्तन्यायेन च श्रुतय एतमेव वदन्ति ।

'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्व्वत्र गीयते' -इति श्रीहरिवंशेषु ।

न चेतरग्रन्थैर्विरोधः – 'एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान् मोहयिष्यति । त्वञ्च रुद्र महाबाहो ! मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ! । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशञ्च मां कुरु – इति वाराह-वचनात् ।

शैवे च स्कान्दे । 'श्वपचादपकृष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः । तदैवाच्युत यान्त्येव यदैव त्वं पराङ्मुखः" – इति ।

ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्त्ते – 'नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्येकांशभागिनः । बालः क्रीडनकैर्यद्वत् क्रीडतेऽस्माभिरच्युत ।' – इति । न च वैष्णवेषु तथा तत्रैव मोहमित्युक्तम् ॥ १ ॥

ओं। जन्माद्यस्य यतः। ओं ॥ २॥

ओं। शास्त्रयोनित्वात्। ओं ॥ ३॥

ब्रह्मणो लक्षणमाह — जन्मेति। सृष्टि-स्थिति-संहार-नियमन-ज्ञानाज्ञान-बन्ध-मोक्षाः यतः। 'उत्पत्ति-स्थिति-संहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः। बन्ध-मोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात् स हरिरेकराडिति' स्कान्दे। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" — "य उन्निधात् पृथिवी मुतद्यामेको दधार भुवनानि विश्वा चतुर्भिः साकं नवतिञ्च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत्-परो मात्रया तन्वा वृधाना न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति, — न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप। — "यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वे-त्यादि च। अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीयाः।

'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वानुभूमात्मानं सम्पराये' 'औपनिषदं पुरुषम्' — इत्यादि श्रुतिभ्यः, न चानुमानस्य नियत-प्रामाण्यम्।

'श्रुति-साहाय्य-रहितमनुमानं न कुत्रचित्। निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च। श्रुतिस्मृतिसहायं यत् प्रमाणान्तरमुत्तमम्। प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्या-विचारणा। पूर्वापराविरोधेन कोऽत्रार्थोऽभिमतो भवेत्। इत्याद्यमूहनं तर्कः शुष्क-तर्कन्तु वर्जयेत्"-"इत्यादि कौर्म्मे। शक्यत्वाच्चानुमानानां सर्वत्र अप्रामाण्यम् —

'सर्वत्र शक्यते कर्त्तुमागमन्तु विनानुमा। तस्मान्न सा शक्तिमती विनागममुदीक्षितुम्'-इति वाराहे। 'रेतो धातुश्च कलिका घृत-धूमादि-वासनम्। जाति-स्मृतिरयस्कान्तः सूर्य्य-कान्तोऽम्बुभुक् क्षणम्। प्रेत्य भूताप्ययश्चैव देवताभ्युपयाचनम्। मृते कर्म्म-निवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः'-इति — मोक्षधर्म्मवचनान्न नास्तिक्यवादो युज्यते — दर्शनाच्च तप आदि-फलस्य॥ २॥

'ऋग्यजुः सामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम्। मूलरामायणञ्चैव शास्त्रमित्यभि-धीयते। यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्त्तितम्। अतोऽन्य-ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कु-वर्त्म तदिति" स्कान्दे। 'सांख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव चेत्यारभ्य वेदपञ्च-रात्रयोरैक्याभिप्रायेण पञ्चरात्रस्यैव प्रामाण्यमुक्त्वा इतरेषां भिन्नमतत्वं प्रदर्श्य मोक्षधर्मे-ष्वपि, शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्येति — "शास्त्रयोनिः" अज्ञानात् प्रतीयमानमपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वम्। कुतः? ॥ ३॥

ओं । तत्तु समन्वयात् । ओं ॥ ४ ॥

ओं । ईक्षतेर्नाशब्दम् । ओं ॥ ५ ॥

ओं । गौणश्चेन्नात्मशब्दात् । ओं ॥ ६ ॥

अन्वय उपपत्यादिलिङ्गम्; उक्तञ्च बृहत्संहितायाम्—

'उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्व्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य-निर्णये'—इति । उपक्रमादि तात्पर्य्य लिङ्गैः सम्यक् निरूप्यमाणे तदेव शास्त्र-गम्यम् ।

'मां विधत्ते ऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते त्वहम् । इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चनेति—भागवते ॥ ४ ॥

ननु 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत्"—'अवचनेनैव प्रोवाच'—"यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते'—'यच्छ्रो-त्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतमित्यादिभिः न तच्छब्दगोचरम् ?' नेत्याह । 'स एतस्मा-ज्जीवघनात् परात्परं पुरि शयं पुरुषमीक्षते'-'आत्मन्येवात्मनात्मानं पश्येत्'-'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीतेत्यादि वचनैरीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेव ।

'औपनिषदत्वाम्नावचनैनेक्षणम्'—'सर्व्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्व्वाणि च यद्वदन्ति । वेदैश्च सर्व्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहमित्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यश्च ।

अवाच्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात्—"न तदीदृगिति ज्ञेयं न वाच्यं न च तर्क्यते । पश्यन्तोपि न पश्यन्ति मेरोरूप विपश्चित इतिवत् । अप्रसिद्धेरवाच्यं तद्वाच्यं सर्व्वागमोक्तितः ।' अतर्क्यातर्क्यमज्ञेय ज्ञेयमेव परं स्मृतमिति गारुड़े । न चाशब्दत्वमिति प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

न च गौण आत्मा इत्यसौ वाच्यश्च, न निर्गुण इति युक्तः—आत्मशब्दात् । "यो गुणैः सर्व्वतो हीनो यश्च दोष-विवर्ज्जितः । हेयोपादेय-रहितः स आत्मेत्यभिधीयते । एतदन्य-स्वभावो यः स नात्मेति सतां मतम् । अनात्मन्यात्म-शब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते"-इति वामने ।

हे वा च ब्रह्मणो रूपे आत्मा चैवानात्मा च, तत्र य आत्मा सः नित्यः शुद्धः केवलो

ओं । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । ओं ॥ ७ ॥

ओं । हेयत्वावचनाच्च । ओं ॥ ८ ॥

ओं । स्वाप्ययात् । ओं ॥ ९ ॥

ओं । गतिसामान्यात् । ओं ॥ १० ॥

निर्गुणश्चाय ह योऽनीदृशः स ऽनात्मेति तवल्कार–ब्राह्मणम् । न च मुख्ये सत्यमुख्यं युज्यते ॥ ६ ॥

न हि गौणात्मनिष्ठस्य मोक्षः, यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा तस्मिन् सन्देह्ये गहने प्रविष्टः स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्त्ता तस्य लोकः स उ लोक एवेत्यात्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यते – "अयमात्मा ब्रह्म" ।

"ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते । दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् । चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो जीव आत्मेति च प्रभो । जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्द्दनः । इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते । तस्यात्मनो निर्गुणस्य ज्ञानान्मोक्ष उदाहृतः । सगुणास्तु परे प्रोक्ता स्तज्ज्ञानान्नैव मुच्यते । परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मान्मोक्षस्ततः स्मृतः – इति पाद्मे ॥ ७ ॥

'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथा मृतस्यैष सेतुरि'त्यन्येषां हेयत्ववचनान्न गौण आत्मा ॥ ८ ॥

"पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते" – "स आत्मना आत्मानमुद्धृत्यात्मन्येव विलापयत्यथा आत्मैव भवति" – स देवो बहुधा भूत्वा निर्गुण पुरुषोत्तमः । एकीभूय पुनः शेते निर्द्दोषो हरिरादिकृत्" – इति स्वैव स्वस्मिन्नप्ययवचनात् । न हि गौण आत्मनिर्द्दोषस्य लयः । न च कासुचिच्छाखास्वन्यथोच्यते ॥ ९ ॥

'सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा ब्रह्मज्ञानं परमं त्वेकमेव प्रकाशयन्तो न विरोधः कुतश्चिद्वेदेषु सर्वेषु तथेतिहास इति पैङ्गिश्रुतेर्गतेर्ज्ञानस्य साम्यमेव ॥ १० ॥

ओं। श्रुतत्वाच्च। ओं ॥ ११ ॥

ओं। आनन्दमयोऽभ्यासात्। ओं ॥ १२ ॥

ओं। विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचर्य्यात्। ओं ॥ १३ ॥

ओं। तद्धेतुव्यपदेशाच्च। ओं ॥ १४ ॥

एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढ़ः सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा। कर्म्माध्यक्षः सर्व्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति। न ह्यशब्दः श्रूयते नचाप्रसिद्धं कल्प्यम् सर्व्वशब्दा वाच्यस्य लक्षणा युक्तेः ॥ ११ ॥

'तमेव समन्वयं प्रकटयत्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिना समस्तेनाध्यायेन प्रायेणाभिप्रायेणान्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां परमात्मनि समन्वयः प्रदर्श्यतेऽस्मिन् पादे, नान्यथा तद्दृष्टेः। ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येत्युक्तं तत्र 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यानन्दमयावयवरूपं प्रतीयते नह्यवयविनं विनावयवमात्रस्य श्रूयतेत्यत आह—आनन्देति। आनन्दमयो ब्रह्मादिप्रकृतिर्विष्णुर्वा, ब्रह्म-शब्दाद्धिरण्यगर्भस्य प्राप्तिः, शतानन्द नाम्ना च प्रमोक्तत्वाच्च रुद्रस्य। एवमन्येषामपि। 'मम योनिर्महद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दाद्बहुभावाच्च प्रकृतेः ब्रह्म ब्रह्मज्जाति-जीव-कमलासन-शब्दराशिष्विति ब्रह्म-शब्दादेव सर्व्व-जीवानां अन्नमयत्वादेश्च तथापि न ते आनन्दमय शब्देनोच्यन्ते, किन्तु विष्णुरेव 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते——

ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते। असम्पूर्णाः परे यस्मादुपचारेण वा भवेत्।

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते। वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिः।—इत्यादिषु तस्मिन्नेव प्रसिद्ध ब्रह्म-शब्दाभ्यासात् ॥ १२ ॥

विकारात्मकत्वात्तदभिमानित्वाच्च युज्यते प्रकृत्यादीनां मयट् शब्दः न तु परमात्मनः—इति माभूत् प्रचुरानन्दत्वाद्ध्यानन्दमयः न तु तद्विकारत्वात् अन्नादीनाञ्च प्राचुर्य्यमेव अद्यतेऽत्ति चेति व्याख्यानात् तत् प्राचुर्य्यञ्च युज्यते, उपजीव्यत्वमेवाद्यत्वं स वा एष इत्यस्य प्रारम्भात् येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादि ब्रह्मशब्दाद्ब्रह्मरूपत्वाच्च न विकारत्वमविरोधश्च न च पृथक् कल्पना युक्ता स्वरूपञ्च युज्यते, प्रचुर-प्रकाशो रविरितिवत् ॥ १३ ॥

"कोह्येवान्यात् कः प्राण्यादेष आकाश आनन्दो नस्यादिति ॥ १४ ॥

ओं । मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । ओं ॥ १५ ॥

ओं । नेतरोऽनुपपत्तेः । ओं ॥ १६ ॥

ओं । भेदव्यपदेशाच्च । ओं ॥ १७ ॥

ब्रह्म-विदाप्नोति परमिति सूचयित्वा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णे लक्षितमेव ब्रह्म-शब्दानुसन्धानाद्गीयते । न चावयवत्व-विरोधः 'स शिरः स दक्षिणः पक्षः स उत्तरः पक्षः स आत्मा स पुच्छमिति तस्यैवावयवत्वोक्तेश्चतुर्वेदशिखायाम् ।

"शिरो नारायणः पक्षो दक्षिणः सव्यएव च । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च सन्दोहो वासुदेवकः । नारायणोऽथ सन्दोहो वासुदेवः शिरोऽपि वा । पुच्छं सङ्कर्षणः प्रोक्त एक एव तु पञ्चधा । अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् क्रीड़ते पुरुषोत्तमः । ऐश्वर्यान्न विरोधश्च चिन्त्यस्तस्मिन जनार्द्दने । अतर्क्ये कुत हि तर्कः स्वप्रमेये कुतः प्रमेति ब्रह्म संहितायाम् ।

"रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति" – इति रस शब्देन विशेषणात्तत् सारभूतं चिन्मात्रमेवोच्यते । इदमिति च दृश्यमानसन्निहितत्वात् । 'अनन्योऽप्यन्य शब्देन तथैको बहुरूपवान् । प्रोच्यते भगवान् विष्णुरैश्वर्यात् पुरुषोत्तमः- इति ब्रह्माण्डे ॥१५॥

न चोक्त-प्राप्त्या विरिञ्च्यादिरुच्यते । न ह्यन्यज्ञानान्मोक्ष उपपद्यते । "तमेव विद्वान मृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय"-इति श्रुतम् ॥१६॥

'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः-'अदृश्ये ऽनात्म्ये ऽनिलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति स यश्चायं पुरुषः'-इत्यादि भेदेन व्यपदेशात् । न च 'तत् त्वमसि'-'अहं ब्रह्मास्मीत्यादि-श्रुति-विरोधः, 'नामानि सर्व्वाणि यमाविशन्तीति तच्छब्द-वाच्योक्तेः । 'इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्-स्थान-निरोध-सम्भवाः । असर्व्वः सर्व्वं इत्यपि विद्यात्मनि भिदाबोधो भेददृष्टाभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्म्मणा । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वात्मैव सन्नानात्मैव प्रत्यङ्-पराङ्विवेक ईयते बहुधेयते स पुरुषः स ईश्वरः स ब्रह्म सर्व्वान्तर्यामिको विभुः सर्व्वनाम्नाभिधीयते ।

'एषोहं त्वमसौ चेति न तु सर्व्वस्वरूपतः । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरु कुलोद्वह !' इत्यादेश्च । उक्ता च प्राप्तिः मुक्तेव, सन्नित्यपि जीव एव, ब्रह्म शब्दः उपपद्यते च विरोधे,

ब्रह्माण्ड-वेश्मान्तर्मणि-दीपिकेव स्फुरन्ती
श्रीश्रीमत्काशीपुरीजयतुतरामजस्रम् ।

सामगाचार्य्य-चक्र-चूड़ामणि-पूज्यपाद-श्रीईमदीश्वर-
नन्दराम-त्रिवेदि-गुरु-चरणारविन्देभ्यो नमः ।

मन्त्र-ब्राह्मणम् ।

व्याख्यातश्चैन्द्रमाग्नेयम्
मन्त्रभागोऽथ ब्राह्मणे ।
विवाहादिषु कर्मसु
मन्त्रं व्याख्यायतेऽधुना ॥

एष हि ब्राह्मणग्रन्थो दशप्रपाठकात्मकः । तत्र आद्यं प्रपाठकद्वयं गृह्यकर्मोपयोगि मन्त्रकूटात्मकं, द्वितीयं दलमष्टप्रपाठकात्मकमुपनिषदिति प्रसिद्धम् । छन्दो नाम परिमिताक्षर-मात्रादि-सन्निवेशेन पादादिव्यवस्थया च ग्रथितम् गायत्र्यादि, "छन्दांसि छादनात् (७, १, १)"-इति हि नैरुक्तम् । तदेवानर्थकं नो चेत् ऋगिति व्यपदिश्यम्, "यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था (२, १, ३२)"-इति हि जैमिनिः । तादृशं छन्दो ये गायन्ति ते

छन्दोगाः सामवेदिनः; ऋचां गानान्येव सामानि "गीतिषु सामाख्या (२, १, ३४)"-इति हि जैमिनिः, "तस्य ह वा एतस्य साम्नः ऋगेवास्थीनि (१प्र० १ख० १४)"-इति च विधि-ब्राह्मणम्। छन्दोगानामुपयोगाय यत्समस्तं विहितं तदेव छान्दोग्यम्, सामवेद-ब्राह्मण-ग्रन्थ-कूटम्। इत्यञ्च सामवेदीय-ब्राह्मण-ग्रन्थानां समस्तानामिवेदं सुलभं विशेषणं छान्दोग्य-मिति। अतएव एतदन्तिमो भागश्छान्दोग्योपनिषदिति प्रथितः।

इह खलु आद्ये दले विवाहादि-संस्कारेषु विनियुक्ताः गृह्य-परिगृहीताः अनधीत-वेदानामपि परिचिता मन्त्राः संर-राजन्ते। परमाश्चर्य्यमेतत्—भारत-प्रसिद्ध-धीमद्वर्ग-परिदीपि-तेऽखिलेऽमुष्मिन् गौड़प्रदेशेऽद्याप्येष ग्रन्थो नोपलभ्यत इत्युक्ति-रुपलभ्यते, अध्ययनाध्यापनादेस्तु कथा दूरपराहता। ननु कोऽस्ति खल्वस्मिन् प्रदेशे एवमार्य्यः, यो न वैदिकसंस्कारेणोपलिप्तः? कोऽस्तीदृशः संस्कारो वैदिकः, परं मन्त्र-हीनः? कोऽस्ति एतादृशो मन्त्रः—अशुद्धोच्चारितोऽपि अविज्ञातार्थोऽपि पूर्णफलप्रदः? हन्त! "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्र-शत्रुः स्वरतोऽपराधात् (५२)"-इति, "गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखित-पाठकः। अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षड़ेते पाठकाधमाः (३४)"-इति च शिक्षा-वचनम्, "स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजा-नाति योऽर्थम्। योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञान-विधुत-पाप्मा। यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्॥"—इति, "उतत्वः पश्यन् न

ददर्श वाच मुतत्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम्। उतोत्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥ (१ऋ० म ६ अ० ३ सू॰)"- एवमादिश्च श्रुति र्न कस्यचित् कदापि श्रुति-पथं नीयते! "मन-नान्मन्त्वः (३का० १अ० १२ख०)"-इत्यादिकं नैरुक्तम्, "मन्त्राउरु-प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः। यागेषूत पुरोडाश-प्रथनादेश्च भासकाः। ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः। न तज्-ज्ञानस्य दृष्टत्वात् दृष्टं वरमदृष्टतः॥ (१, २, ४)"-इति मीमांसा-धिकरणम्—"तस्माद् दृश्यमानार्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रो-च्चारणस्य प्रयोजनम्"-इति च तत्रैवाचार्य्य-विवरणं न केनापि भट्टाचार्य्येणोपगतम्! अहो वत! यदधिकृत्य प्रतिपुरुषस्य प्रति-संस्कारो दृश्यते, तदेतत् पुस्तकमपि दुर्लभं समुपलभ्यते!!

तत एतद्-बहुल-कामनया मया सभाष्यकाशने कृतप्रयत्नेन स्वाधीतपुस्तकरत्नेन साकं गुणविष्णुकृतं कृतमिव व्याख्यान-ञ्चावलम्ब्य, निघण्टु-नैरुक्त-व्याकरण-शासनमनुसृत्य, सायण-पथ-मभिलक्ष्यच वाक्यार्थमात्रं निरमायि; प्रकृति-प्रत्ययाधिलभ्या एवार्था इह बहुशः समादृताः, ग्रन्थबाहुल्यभीत्या प्रकृतानुपयोगिमत्या च नात्र प्रमाणमुखेन वाग्जालमाविष्कृतम् प्रामव्यञ्च प्रायस्तत् समस्तं मत्कृत-वैदिक-कोषेऽवश्यम्प्रेक्ष्ये स्फुटम्।

अथ नास्मिन् किमपि कथमपि पाण्डित्यमभिदर्शनीयमस्ति, ततः प्रशंसा-लाभाशायाः कथङ्कारता सुतरामागता, परं प्रकृतार्थ-करणे सन्दिग्धार्थ-तिरस्कारिणी-तिरस्करणे च मदीयायासः सफलो भवत्वित्येवेशमहर्निशं याचे॥

सामश्रम्युपनामकः श्रीसत्यव्रतशर्म्मा।

মন্ত্র-ব্রাহ্মণ ।

এই খানি সামবেদীয় অষ্ট ব্রাহ্মণের একতম। ইতি পূর্ব্বে সামবিধান নামক ব্রাহ্মণ খানি যথাবুদ্ধি এক প্রকার অনুবাদিত প্রকাশিত হইয়াছে কিন্তু ঐ খানি সংস্কৃত টীকার সাহিত্যে বঞ্চিত হইবায় সংস্কৃতমাত্র পরিদিদৃক্ষু ধীমদ্‌ বর্গের অনেকেরই বিশেষ আদরণায় হয় নাই; এই জন্য সম্প্রতি ইহার টীকার অনুসন্ধানে প্রবৃত্ত হইয়া, বিশুদ্ধ ও অতি প্রাচীন এবং সদর্থ-পূর্ণ, অখণ্ড কোন টীকা না পাইয়া নিজ উপহাস্য লেখনীর প্রতিই নির্ভর করত সটীক সানু-বাদ প্রচারে প্রবৃত্ত হইলাম। মন্নির্ম্মিত টীকা বা অনুবাদ সম্পূর্ণ নিন্দনীয় হইলেও তাহা ধীমৎসমাজে তিরস্করণীয় হইবে—এরূপ সম্ভাবিত নহে, কারণ—এরূপ নিন্দনীয়ও অদ্যাপি প্রচারিত হয় নাই অথচ এই মন্ত্র-ব্রাহ্মণ সামবেদীয় বিবাহাদি সংস্কারের মন্ত্র-সমস্তের মঞ্জুষা-স্বরূপ, সর্ব্বদা সর্ব্বসাধারণের ব্যবহরণীয় এবং এতদীয় মন্ত্র-সকল, সকলকেই শুদ্ধাশুদ্ধ-বিবেক-শূন্য হইয়াও ব্যবহার করিতে হইতেছে ও অনেকানেক যাজক ভট্টাচার্য্য-গণ ঐ সমস্তের অর্থ-জ্ঞান-পরি-শূন্য হইয়াও যাজন করিতেছেন অপিচ তাঁহারা ইহাও অনবগত নহেন যে, "অর্থ-জ্ঞান-শূন্য ও অশুদ্ধ মন্ত্র, পূর্ণ-ফল-প্রদ নহে।

শ্রীসত্যব্রত শর্ম্মা।

मन्त्र-ब्राह्मणम्।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

तत्र

प्रथम-खण्डः।

ओं। देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय। दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु ॥१॥ काम वेद ते नाम मदो नामासि समानया

हे 'देव' द्योतमान! 'सवितः'! जगत्-प्रसवितः! त्वम् 'यज्ञं' इदं कर्म्म 'प्रसुव' अनुजानीहि; 'भगाय' कर्म्म-फल-भाजनाय 'यज्ञपतिं' यजमानं माम् 'प्रसुव' अनुजानीहि, अनुष्ठित-कर्म्म-फल-भाजं मां कुरुतेति यावत्। किञ्च, 'दिव्यः'

হে দ্যোতমান জগৎপ্রসবিতা দেবতা! তুমি এই কর্ম্ম অবগত হও এবং এই কর্ম্মের ফলভাগী করণার্থ আমাকে

१ — परमेष्ठि-प्रजापतिर्ऋषिः *। यजुः। सविता देवता।

* यावन्न भवति ऋष्यन्तरस्योपन्यासः, तावदेष एव ऋषिरित्येवं सर्वत्र। विनियोगस्तु पद्धतिकारवचनानुसारादवगन्तव्यः।

মু৺ সুরা তে অভবৎ। পরমত্র জন্মাগ্নে তপসো নির্মিতোঽসি স্বাহা ॥২॥ ইমন্ত উপস্থং মধুনা সঁ৺ সৃজামি

দ্যুলোকস্থ: 'গন্ধর্ব্ব:' গাং পৃথিবীং ধারয়তি য: স: 'কেতপূ:' কেতং চিত্তং প্রজ্ঞানং তৎ পুনাতি স: 'ন:' অস্মাকম্ 'কেতং' চিত্তম্ 'পুনাতু' নির্ম্মলীকরোতু। কিঞ্চ, 'বাচস্পতি:' বাচামধিপতি: 'ন:' অস্মাকম্ 'বাচ:' গির: 'স্বদতু' আস্বাদয়তু ॥ ১ ॥

হে 'কাম' ! 'তে' তব 'নাম' 'বেদ' জানাতি সর্ব্বং জগদিতি শেষ: ; কিম্পুনস্তদিত্যাহ—'মদ:' মদকর: 'নাম' প্রসিদ্ধ: 'অসি' ভবসি ; 'তে' ত্বদর্থং ত্বদুৎপত্ত্যর্থা ইয়ং কন্যা 'সুরা'

কর্ম্ম-কর্ত্তা বলিয়া অবগত হও। চিত্ত-পবিত্র-কারী পৃথিবীর ধারয়িতা দেবতা, আমাদিগের চিত্তক্ষেত্র পবিত্র করুন। বাক্যের অধিষ্ঠাত্রী দেবতা, আমাদিগের বাক্যকে সুমধুর করুন ॥১

হে কাম দেবতা ! তোমার নাম সকলই বিদিত আছে, তুমি মাদক বলিয়া প্রসিদ্ধ ; তোমার উৎপত্তির আকর —সুরা-স্বরূপা এই কন্যাকে আত্ম-নিয়োগার্থ প্রাপ্ত হও (অর্থাৎ এই কন্যাতে আবির্ভূত হও)। হে কামাগ্নে ! এই স্ত্রীজাতিতেই তোমার শ্রেষ্ঠ জন্ম, তুমি পুরুষার্থ-সিদ্ধির জন্যই সৃষ্ট হইয়াছ ॥২॥

২ – প্রস্তারপঙ্‌ক্তিশ্ছন্দ:। কামো দেবতা।

प्रजापते र्मुखमेतद् द्वितीयं तेन पुंसोऽभिभवासि सर्वा-
नवशान्वशिन्यसि राज्ञी स्वाहा ॥३॥ अग्निं क्रव्याद-
मकृण्वन्गुहानाः स्त्रीणामुपस्थ मृषयः पुराणाः । तेना-

सुरामूता 'अभवत्' 'अमुं' कन्यकां 'समानय' स्वात्मानं प्रापय, इहोत्पद्यतामिति भावः। हे 'अग्ने' कामाग्ने! 'अत्र' स्त्री-जातिष्वेव तव 'परं जन्म' उत्कृष्टा जनिः, त्वं 'तपसः' पुरुषार्थस्य सिद्ध्यर्थं निर्म्मितः सृष्टः 'असि' भवसि। 'स्वाहा'-एष शब्दः प्रसिद्धार्थः ॥ २ ॥

हे 'कन्यके'! 'इमं' 'ते' तव 'उपस्थ' आनन्देन्द्रियं 'मधुना' 'संसृजामि' संयोजयामि ; 'एतत्' 'प्रजापतेः' 'द्वितीयम्" अपरं 'मुखम्'; 'तेन' उपस्थ-प्रभावेण 'सर्व्वान्' 'अवशान् अपि' 'पुंसः' 'अभिभवासि' वशीकरोषि, 'वशिनी' कान्ति-मती 'राज्ञी' च स्वामिनी सर्व्वकामानाम् 'असि' भवसि ॥३॥

হে কন্যে! এই ত্বদীয় আনন্দেন্দ্রিয় মধু-সিক্ত করি, ইহা প্রজাপতির একটি মুখ (অর্থাৎ প্রজোৎপত্তির দ্বার); এই ইন্দ্রিয়-প্রভাবেই অ-বশ পুরুষ সকলকেও বশীভূত করিয়া থাক এবং কান্তিমতী স্বরূপে সর্ব্বকামের অধিপতি হইয়াছ ॥ ৩

३ – मध्ये ज्योतिर्जगतीच्छन्दः। उपस्थरूपः कामी देवता।

ज्यमकृण्वंस्त्रैष्टुभं त्वाष्ट्रं त्वयि तद्दधातु स्वाहा ॥४॥
या अकृन्तन्नवयन् या अतन्वत याश्च देव्यो अन्तान
भितो ततन्थ। ता त्वा देव्यो जरसा संव्ययन्त्वायुष्मती

'गुहानाः' तत्वदर्शिनः 'पुराणाः' पुरातनाः 'ऋषयः' 'स्त्रीणां' स्त्री-जातीनाम् 'उपस्थे' 'क्रव्यादम्' मांस-भक्षकम् 'अग्निम्' इति 'अकृण्वन्' स्वीकृतवन्तः। किञ्च, 'तेन' संयुतं 'त्रैष्टुभं' त्रिष्टुभं पुरुषशिश्नं तेन निर्वृत्तं 'त्वाष्ट्रं' त्वष्टा विश्वकर्मा जगत्स्रष्टा तद्देवताकं शुक्रम् 'आज्यम्' इति 'अकृण्वन्' निर्णयं कृतवन्तः। हे कन्ये! 'तत्' शुक्रं 'त्वयि' 'दधातु' स्थापयतु कामो देवता पतिर्वेति शेषः ॥ ४ ॥

'याः' 'देव्यः' पणिण्यः व्यवसायिन्य'स्त्रिय' इदं परिधेयं वस्त्रं 'अकृन्तन्' कर्त्तितवत्यः एतद्वस्त्र-निर्माणार्थं सूत्रं निर्मितवत्य इत्यर्थः, 'याः' 'अवयन्, उतवत्यः तन्तुसन्तानं कृतवत्यः,

তত্ত্বদর্শী, পুরাতন, ঋষিগণ স্ত্রীজাতির আনন্দেন্দ্রিয়কে মাংস-ভক্ষক অগ্নি বলিয়া স্বীকার করিয়াছেন এবং বিশ্বকর্ম্মা (সর্ব্ব-স্রষ্টা) দেবতার ইচ্ছায় তৎসংযোগে পুরুষেন্দ্রিয় হইতে প্রাদুর্ভূত শুক্রকে হোমীয় ঘৃত বলিয়া নির্ণয় করিয়াছেন। হে কন্যে! তোমাতে তাহা স্থাপিত হউক ॥ ৪ ॥

৪ — उपरिष्टाज्ज्योतिरियं त्रिष्टुप्। उपस्थरूपः कामो देवता।

चन्द्रशेखरचम्पूकाव्यम् ।

अथ कथामुखबन्धः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

सम्यग्व्याप्तसमस्तविश्ववसतिर्विभ्रत्सपञ्चाननां
सर्वाशापरिपूरणे व्यसनिनी नित्या श्रुतिप्रेयसी ।
स्वर्नद्या फणिनायकेन हरिणा चन्द्रेण पूज्यद्युतिः
पायात्पर्वतनन्दिनीप्रणयिणोकीर्त्तिश्चमूर्त्तिश्च वः ॥ १

अपिच –

मौलौ वीक्ष्य पुरद्विषः सुरधुनीं कृच्छ्रात्गताः कृष्णतां
क्वापि प्रेयसिरागतः कमलजाकारं वहन्त्यः क्वचित् ।
प्राप्ताः क्वापि न तत् प्रसादविघटीभावाच्छिवाकारतां
पार्वत्यास्त्रिगुणोद्भवा इव दृशां भासो भवन्तु श्रिये ॥२

धर्म्माध्वदर्शनान्मित्रमाचार्य्यं वेदशास्त्रयोः ।
वन्दे प्राक्कमलानन्दमज्ञानान्धतमोनुदम् ॥३

संसारतारकमनुप्रदमात्मनिष्ठं
सिद्धान्तपङ्कजपननिस्तुलरत्नगर्भम् ।
दैव्या कयैव कृपासितकामबीजं
स्रष्टारमीहितहिताय गुरुं प्रपद्ये ॥ २ ॥

श्रीमानुत्तानपाद इव परिगृहीत-सुनीति-सुरुचिः, पृथुरिव पृथ्वीभृतां मुत्सारण-स्थापन-करः, युधिष्ठिर इव धर्म-प्रभवो भीमसेनादि-पूजितश्च, भीम इव धर्मभवानुवर्ती, अर्जुन इव जिष्णुवेन ख्यातः, नकुल इव सह देवेन सोदरता मुपागतः, सह देव इव नकुल-कनिष्ठतां प्राप्तः । • •

पूर्वं प्रतापैः परिताप्य भूपतीन् पुनः प्रसिञ्चन् करुणा-पयोभिः ।
प्रचण्ड-रश्मि-प्रतिमः स मण्डलं दधार राज्ञां द्युतिमत्सु एकः ॥१

स एकदा यात-शेषायां यामवत्यां यामिनी-पति-समुदय-समुच्छलित-दुग्ध-समुद्र-सोदर-सौधोपरि परितः परिचलित-वीचि-विशाल-वलभी-निलयान्तः-श्वेतद्वीपायमान-मणिमय-वेदिकायामुपरि-विषद-विषधरेन्द्र-फणा-तुलित-वितत-वितान-विजृम्भमाणायां—परितः परिदीपित-रुचिर-मणिमय-प्रदीप-प्रभापुञ्ज-पिञ्जरितायां – कुण्डलीकृत-भोगीन्द्र-भोग-धवल-तूल-तुन्दिलास्तरण-कोमल-कमलाङ्क-कमनीय-कनक-पल्यङ्कोपरि कमलादत्त-पदः शयानो भगवानिव-चरण-संवाहिनी-नितम्बिनी-जन-कमल-कोमल-करपुट-पटु-मन्दमन्दाभि-घात-पुटपुट-ध्वनिभिः, तथैवाशात्परिपूर्य्यमान-मूर्छे-स्वर-मधुरितैकतानीकृत—मृदु-पीडित-मृदङ्ग-तरल-ताल-तुन्दिल—वेणु-वीणा-विपञ्ची-परिवादिनी-वादन-परायण-गायण-गणिका-गण-सङ्गीकृत-सङ्गीत-ध्वनिभिश्च, स विदूर-दृश्यमान-मृग-मद-मृगाङ्क-मृदित-चन्दन-द्रव--द्रोणिकावगाहमान-कृत्रिम-केलि--कलहंस पक्षपात-सञ्जात-परिमल-परिणाह-सम्वलित-कालागुरु--धूप-धाराधिवासित-परितः--स्थापित-कुसुम-सञ्चय-समुत्थितामोदेन, यथान्तःपुर-दीर्घिका-सञ्जात-कुमुद-कह्लार-सौरभ-सबलीकृतेन, निरवधि-निपतद्वा-धार-वारि-कण-जात-जड़ीकृतेन, श्रमापनयनाय प्रियसुहृदिव, मन्द-मन्द-वातायन-वातेन, स्पृशता – मधुरी-कृत-निद्रोपि भगवान् कमल-कुलबन्धुरुदितो वेति प्रत्याशया कमल-स्वभावादिवोन्मीलता निमीलता च परितः प्रसुप्त-प्रेयसी-जन-वदन-विधु-प्रभा-परिचयादिव नेत्र-युगलेन दर-शिथिलीकृत-निद्रा-विनोदानुभवो मुहूर्त्तानन्तरं ब्राह्म-मुहूर्त-प्राप्नाय ताड्यमान-ढक्का-दुन्दुभि-डमरु-भैरव-भेरी-पटु पटह-कांस्य वंशी-प्रभृति-ध्वनिभिः

वैदग्धि-मुग्ध-मागध-मधुर-स्तुति-गतैः, लब्ध-जागरः समुत्थाय — कृताम्बु-स्पर्शः समाधि-समेधित-शिव-गुरुचरण-सरोरुहोज्ज्वल-ज्ञान-ज्योतिः-प्रकाशित-परमानन्दं समनुभूय — दर्शनीय-जन-समुपहृत-मङ्गल-द्रव्याण्यालभ्य — दत्त-दर्शनश्च तत्काल-दर्शनीयेभ्यो विधिवदवगाह्य — पूर्ण-पूर्वाह्नकृत्यः, सर्वकृत्याधिकारिणः स्वस्वाधिकार-पालनाय समादिश्य — क्वचिद्योग्या-सन संस्थितैः पितृपितामहगणैः, क्वचिच्छतकोटि-दान कठोर-करतलैः प्राचीदिगधीशैः क्वचिद्दण्डादि-शास्त्र-प्रणयनेन तत्तज्जन-पावकैः, क्वचित् पुरतो लोक-व्यवस्था-संस्थापन-चतुरैर्दण्डधरैः; क्वचित् सम्मान-संवर्द्धितासङ्ख्य-कर्बुराध्यक्षैः, क्वचिच्छलिलाधिपतै रितस्ततः प्रेषणाय सज्जीभूताशुगैः, क्वचिन्न पात्रयाऽर्थिभ्योधनदैः, क्वचिद्गिरीशैः, क्वचिन्मित्रैः; क्वचित् कलानिधिभिः, क्वचिद्भूमि-जनित-विग्रहैः, क्वचित् सौम्यैर्बुधैः, क्वचिन्नाना-मत-नीति-संस्थापन-गुरुभिः; क्वचिन्नव-रस-भरित-विचित्र-वाक्-चातुरी-रचित महाकाव्यैः कविभिः; क्वचिदतिस्नेह-पूजितैः जरया शनैश्चरैः, क्वचित् सु-लेख-गणैः; क्वचित् पुरतः प्रवृत्त-नृत्यै गन्धर्व मुख्यैः, क्वचिद्विविध-विद्याधरै रग्रतः स्तुति-प्रशस्त-सरस्वतीभिः सर्वतो लक्ष्यमाण-महालक्ष्मीभि रीश्वरादेश-श्रवणार्थ सावधानाभि रशेष-श्रुतिभि रुपास्यमानं विशिष्टतमं स्वयम्भू-सदनमिव स्वयं भूपति राससाद ।

ततो नमन्नृपति-तति-प्राञ्जलीकृत-पाणि-पङ्केरुहार्पित-निज-शिरोमणि-प्रभा-प्रवाह-धारा-धौत-चरण-तल-उपर्युपरि-श्वेतारुण-वितान-विडम्बित-चन्द्र-मार्त्तण्ड-मण्डलम्, तद-भितो-लम्बमान-चल-चामर-चय-चमत्कृताकाश-गङ्गा परिसरम्; अधस्तादास्तीर्ण-परितः-परिकीर्ण-परार्द्ध्य-कुथास्तरणम्; तदुपरि विचित्र-कमल-काननान्तर्विराजमान-केलि-कुतुकि-कलहंसासनमिव मसृण-धवलाम्बर-संवृतम्, कनक-कमनीय-पदम् मणि-सिंहासनमारुरोह ।

ततः प्रभात-समय-समुत्फुल्ल सरसीरुह-कान्तेन, दर-चलित-लोचनान्तेन सर्वा दिशोऽल-ङ्कृत्य समुपवेश-सुखमङ्गीचकार ।

अनन्तरं च बहु-शाखि-वेद-वनस्पति-प्रभव-मङ्गल-फलाशीर्वचनानि समर्प्य समुपविष्टेषु, वसुन्धरा-वृन्दारक-वृन्देषु — कांश्चिद्वचनामृतेन, कांश्चित् पुरतः-प्रसारित-कर-कमलेन, कांश्चि-दादेश-दर्शिताङ्गुलि-प्रवालाङ्कुरेण, कांश्चित् प्रेर्यमाण-नयनोत्पलेन प्रसादीकृत्य यथास्थान माश्रयितुं सभा-गतान् सम्भावयामास । अपरे प्रतीहारैर्यथास्थान-स्थापिता बभुवुः ।

ततो नाना-देश-नृपति-दूत-मुख-गृहीत-सन्ध्याराधनाञ्जलिः परिकलित-तन्निवेदन-श्रुति-जपःसुहृच्चक्राणां सम्पादयन् — योग-प्रिय-समय-क्लिष्टेषु, स्वोदय-प्रत्याशा-परेषु, सुमनोगणेषु श्रियमारोपयन् — वनीय-कालिम-शेष-भुवन-सम्भव-कोष-प्रकाशेन कृतार्थयन् — पृष्ठ-स्कन्धार्पित-कर-स्पर्शेन दोषाप्त-जाड्यानां भयं समपहरन् — कमलाकर-लक्ष्मी-हर्ष

तामसी-प्रियकला-निधिमपि कलङ्क-मलिनं करादि-च्छेदेन निर्वासयन् — प्रतिकूल-भाग्नां मूलमुन्मूलयंस्तिरस्कुर्वंश्च सत्पथमारोहयन् — लोकाध्वगानाम्, मित्रत्वेन मित्राणां, चण्ड-करत्वेन चञ्चिमतानां, विकर्त्तनत्वेन विकर्म-प्रतीति प्रवृत्तानां, विषयं गच्छन् भगवान् भास्वानिव मध्याह्नमाक्रम्य स्थितवान् ।

ततो ध्वनत्सु मध्यन्दिन-दुन्दुभि-हर्षेषु ईशवात-वेग-क्षुभित-पारावार-निभाः परिषत् परिजना राजोत्थान-समय-शङ्किताः क्षण विरेजिरे । राजापि सखायमिव सदा पार्श्व-वर्त्तिनं, विपक्ष-कुल-काल-व्यालमिव राज-सद्म-गृहीतं, रत्न-सार-दिव्य-कोष-गुप्तं, करवाल मवलम्ब्य समुत्थाय — परिजन-करपुटादाहृत्य — केनापि नृपतिना पुरः स्थापित-पादुका-युगलं पद-युगलेनालङ्कृत्य — स्नान-मन्दिर-द्वारमागत्य सर्वान् विससर्ज । ततः सुगन्धि-सन्धित-शीतल-सलिल-पूर्ण-स्फटिक-स्फोत-शीला-घटित-तद्दीर्घिकया स्वच्छालङ्कार-कलित-हृदयां, जल-यन्त्र-मालैरुदञ्चिताङ्गुलि-प्रवालैरतिललितां, कालागुरु-धूप-धारा-धूपित-मौलि-वेदञ्चित-मध्याम्, अन्तःस्थापितोष्ण-पयः-पूर्ण-शातकुम्भ-कुम्भस्तनी सुषम-स्नेह-वर्तीं प्रियतमां स्नानशाला मासाद्य सपदि-गत-श्रमोऽभवत् ।

ततो लब्धोत्तम-गाढ़-स्नेहावमर्द्दनः, कृत-सुगन्धुद्वर्त्तनः, कटि-तट-निबद्ध-धौताम्बर-सुकुमार-परिजन कुमार-निकर करोपनीत-कनक-कलश—कलित-स्वर्लोक-कल्लोलिनी-कीलाल-धाराभिर्विधिवत् स्नातोऽभवत् । ततः शिरः-सलिल-निष्काशनाय तमः-स्वभावोऽयं कुन्तल-कलाप इति कलानिधि सोदरेण धवल-पट-खण्डेन निष्पीड्य निबद्धः । ततः परिगृहीत-शुद्ध-वैलाञ्चली-तदङ्ग-स्पर्शादार्द्रभावं वहन्ती तन्वङ्गी कामिनीव स्नेहपूर्णासीत् । ततस्तत्काल-जात-शुद्धिमिव शरीरिणीं सोत्तरीय-शुद्ध-पटीं परिधाय समुपासित-सन्ध्यः कृत-तर्पणः सकल-वेद-सवित्रीं सावित्रीं जजाप । ततः स चन्द्र-चन्दन-विभूति-समुपलेपनो नव-कुङ्कुम-तिलको ज्वलल्ललाटेक्षणो मणिभास्वद्धीन-हार-विराजमान-विशालोरः-स्थली-रुद्राक्ष-विरचित-मुण्डमालः शिरसि-धृत-विशुद्ध-मणि-प्रभा-मण्डल-गाङ्ग-पूरी-रुचिर-मणि-फणि-कुण्डलः शङ्कर इव शङ्कर-पूजा-गृहाभिमुखो बभूव ।

ततः कमल-राशि-कमनीय-परिखा-चय-द्वीपायमान-भूमि-प्रदेशे परितः प्रजातैः पारिजातैः-वियोगि-हृदय-सन्दारैर्मन्दारैः — सुवदना-वदनोच्छिष्ट-मधु-मधुरित-पुष्पकुलैर्बकुलैर्देवा सुन्दरी-चरण-परिस्पर्श-पुष्यत्-पुष्प-श्रिया दूरीकृत-नयन-शोकैरशोकैः—विकशत्-कुसुम-कदम्बैः कदम्बैः — नव-पल्लव-पटल-ताम्रै राम्रैः-परिपाक-पिङ्गैर्नागरङ्गैः—विकशत्-केशरैर्नागकेशरैः— करुणा-कदली-कालीयक जम्बु-जम्बीर-श्रीफलामलक-प्रभृतिभिरन्यैरपि नव-कल्पतरु-कल्पैस्तरुभिर्मृदु-पवन-सङ्घटित परस्पर-पल्लव-पुट-प्रकटिताञ्जलिभि रुचिर-कोरक-पुलक-पटल-परिणद्धैर्विकशत्-कुसुम-विलोचनैर्निपतन्मधु-प्रस्वेदैः फलवदारम्भशालिभिरधिगत,

भगवद्भावैर्भक्तैरिवपरिवृतं, रजत-गिरि-सदृश-सौध-शिखरोपरि-विरचित-चिन्तामणि-चित्र-मण्डपं, भक्तैरिव शिरसि-निहित-पुटाञ्जलि-कराकृति-स्तूपाग्रैर्वीज्यमानं, चतुर्दिक्षु विरचित-रत्न-चत्वर-चतुष्टय-चतुर्दल-कमल-कर्णिकायमानं, परितः परिखीकृत-पयोराशि-मध्यालयमन्तः प्रसरत्-प्रणाली-गलित-सलिल-कलित-करुणा-रसैनैवाधीगत-तरु-गुल्म-लता-जीवानपि प्लावयन्तम्, अतिस्वच्छं, विचित्र-जगच्चित्र-चित्रित-गर्भं, कर्पूर-क्षौद-शिलान्त-र्वेदिकया कलित-कौस्तुभालङ्कारं, मध्य-विराजमान-हरि-मनोहरासन-कालागुरु-धूपधूपान्धकारं । गृह-मध्यवर्त्तिभिरन्तर्योगिभिरिवयुक्त-दशा-वर्त्तिभिः स्वप्रकाशैर्दीप-कुलैर्द्योतमानम् अनन्त-गुण-गुम्फित मुक्तावलि-समवलम्बित-सर्वोपरि-विराजमान विमल-वितत-वितान-सम्भावितं नारायण मिव पूजा-प्रासाद माविवेश ।

ततः श्रीगुरुचरणोपदिष्ट पर्यायेण सपर्यां निर्वाह्य भगवतो देवदेवस्य महादेवस्य हरि-हरस्य स्तवन मारेभे ।

जय,नव-जलदाभ ! चन्द्र-कोटि-प्रभ ! धृत-चन्द्रक ! चन्द्र-बद्ध-मौले ! ।
जय जय,परिफुल्ल-पुण्डरीकेक्षण ! परिपिङ्ग-विरूप-नेत्र ! पाहि ॥ १ ॥
जय जय, मकरास्य-कर्ण-पूर-प्रिय-मुख-कुण्डलि कुण्डल-प्रियास्य !।
जय जय, मणिकण्ठ ! नीलकण्ठ ! प्रिय-वनमाल ! विशाल-नागहार ! ॥ २ ॥
जय, जलधि-सुता-विलस-वक्षो ! जय, गिरि-राज-सुताङ्कितार्द्ध-मूर्त्ते ! ।
जय जय, जगदेकपाल ! कालात्मक ! जय, सोममयाग्निरूप ! पाहि ॥ ३ ॥
विसरदरुण-चन्दनानुलेपोज्ज्वल-चितिभस्म-कृताङ्ग-रागधारिन् ! ।
जय, कटि-तट-बद्ध-शुद्ध-पीताम्बर ! गज-चर्मकृताम्बर ! प्रसीद ॥ ४ ॥
गदासि-शङ्खाम्बुज-चक्रपाणिः, पिनाक खट्वाङ्ग-कपाल-पाणिः ।
श्रीशार्ङ्गपाणिः, श्रित-शूल-पाणि र्ददातु दीनोद्धरणाय पाणिम् ॥ ५ ॥
कालीर्निहन्ता, मदनस्य हन्ता, पुरस्य हन्ताऽन्धक-वीर्य्य-हन्ता ।
भूभार-हन्ता, त्रिदशारि-हन्ता, संसार-हन्ता ऽस्तु ममाद्य देवः ॥ ६ ॥
वैकुण्ठ-वासी, पितृभूमि-वासी क्षीराब्धि-वासी, रजताद्रि-वासी ।
अन्तर्बहिर्व्याप्य जगन्निवासीममास्तु नित्यं हृदयाब्जवासी ॥ ७ ॥
लये लयात्मा, श्रित योग निद्रः, कृपा-लयो योगरसादनिद्रः ।
नागेन्द्रशायी च नगेन्द्रशायी ममास्तु देवो हृदयाब्जशायी ॥ ८ ॥
श्रियःपति र्यज्ञपतिः पृथिव्याः पतिस्त्रिलोकीपति रप्पतिश्च ।
उमापति र्भूतपतिः पशूनां पतिः समस्ताधिपतिः--पतिर्नः ॥ ९ ॥

दैत्येन्द्र हन्ता, विदशेन्द्रपाता, दैत्येन्द्र-देवेन्द्र-वर-प्रदाता ।
अजामिलोद्धारकरोऽन्यकामात् सुतस्तथा व्याधगति-प्रदाता ॥ १० ॥

निद्राणं जलधौ फणीन्द्र शयने यं नित्य बुद्धं विधुं
विश्व-भ्रामक-मायमच्छ मतयो यं नित्य-शुद्धं तथा ।
दाम्ना बद्धमपीह गोप-सुदृशो यं नित्यमुक्तं सदा
तं कृष्ण-गुण शुभ्रमन्तरचलं सर्वंजगच्चिन्तये ॥११॥

शान्तं नित्य-सुखं सदाभयमजं पूर्ण-प्रकाशात्मकं
मोहातीतमशेषगं यममलाख्यारामयेकं विदुः ।
उग्रं घोर-विषादिनं फणिधरै र्भीमं तमग्रेभवं
लीला-तामस मङ्गनार्द्ध मचलत् कारुण्य मीशं भजे ॥१२॥

ध्यायन्तुस्त-समस्त-दोषमगुणं क्लिश्यन्तु वा कर्मभि
र्विद्याभि र्विवदन्तु वा बहुमते सचालसाः स्रोवयम् ।
किञ्चाशेष-तमोऽरुणारुण-पदे प्रेमास्पदे सु-प्रदे
विष्णौ विश्व-भयापहारिणि मनो विश्राम माशास्महे ॥१३॥

यज्ञार्थं धनिनो ऽधनाश्च बलिनस्तीर्थार्थमन्ये पृथक्
विद्यार्थं बहु-कल्पना-श्रम-धियः क्लिश्यन्तु-चाक्लेशतः ।
सर्वेशे हृदि सर्व-शक्ति-परमेशाने जगत्पावने
लीला-लब्ध-कलेवर-स्मरहरे चेतः स्थितिं प्रार्थये ॥१४॥

——इति स्तुवन् प्रणिपत्य——

नमस्ते भगवन् विष्णो ! नमस्ते भगवञ्छिव !! नमस्ते तु हृषीकेश ! सर्वभूतेश ! ते नमः ॥१॥
सर्वज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्व-शक्तिमते नमः । सर्वात्मने च सर्वाय सर्व-कारुण्य सिन्धवे ॥ २ ॥
नमो जगन्निवासाय विष्णवे विश्व-योनये । विश्वाधिकाय विश्वार्त्ति-हन्त्रे रुद्रमहर्षये ॥ ३॥
नमो भवाय भवते मृडाय च हराय च । प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय ते ॥ ४ ॥
नमः शिवाय शान्ताय वासुदेवाय ते नमः । नित्यशुद्धाय बद्धाय मुक्ताय परमात्मने ॥ ५ ॥
नमो भोग्याय भोक्त्रे च स्त्री-पुं-लीला-विनोदिने ।
स्त्री पुं-विभेद-सम्मोहातीताद्वैतचिदात्मने ॥ ६ ॥

नम स्त्रिमूर्त्तये गौः-श्री-गिरिराज-सुतात्मने ।
सावलाय नमस्तुभ्यं केवलाय नमोस्तु ते ॥ ७ ॥
रुद्राय विष्णु-भक्ताय, रुद्र-भक्ताय विष्णवे ।
विष्णु रुद्राविभक्ताय नमस्ते परमात्मने ॥ ८ ॥
एकान्ति-प्रिय मेकान्त-प्रियमेकान्त-भक्तितः ।
एकात्मामेक-शरणं प्रपद्ये शिव-लक्ष्मयोः ॥ ९ ॥
संसार-भय भीतोऽस्मि मूढोऽस्मि तव मायया ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि शरण्य-शरणो भव ॥ १० ॥
क्रीड़कस्त्वं क्रीड़नका वयं विक्रीड़िता बहु ।
अत्यन्त-श्रम-दीनोऽहमात्माराम ! विरम्यताम् ॥ ११ ॥
नाथ ! मद्भजनापेक्षामकुर्वन्नेव पाहि माम् ।
पिताम्बा पाति यद्बालं भक्तिस्तत्र न कारणम् ॥ १२ ॥
अशक्तः स्व-विमोक्षाय शक्तः संसार-कर्दमे ।
सर्वेशः सर्वशक्तिस्त्वं दयया दीन मुद्धर ॥ १३ ॥
अज्ञोऽहं त्वं हि सर्वज्ञोऽनीशोहं त्वम् महेश्वरः ।
दीनोऽहं त्वं दयासिन्धु र्यद्युक्तं तत् समाचर ॥ १४ ॥
तव माया-विमूढस्य त्वय्यागांसि प्रकुर्वतः ।
क्षमस्व त्वं क्षमा शक्ति स्तवैवाशेषशक्तिमन् ॥ १५ ॥
पितः ! पुत्रोहमीशान ! दासोऽहं त्रिजगद्गुरो ! ।
शिष्योऽहं परिपाल्यश्च पालः पशुपतिर्भवान् ॥ १६ ॥
त्वद्दासोऽहं त्वदुद्भूत स्त्वद्वश स्त्वत्-परायणः ।
त्वन्मुग्धोऽहं भजामि त्वां त्वद्गतिस्त्वद्गतिर्भव ॥ १७ ॥

यद्यदुक्तं मयवा कृतं श्रुतं तत्तदर्पितमिहास्तु मा फलम् ।
कर्मणां फलमवश्यमस्त्वचेद्भक्तिमात्र-फलमस्तु निर्मलम् ॥ १८ ॥
त्वय्युदेति लयमेति लीलया सर्व-भाव-विभवो गुणाम्बुधौ ।
साधुसाभ्युदय मेति ते कृपा मय्यहन्त्व-विलयं न मे त्वयि ॥ १९ ॥
सर्वभाव-परमाश्रयो भवान् देव ! दीन-करुणाश्रयो न किम् ।
तारयिष्यसि कथं न मा मतः श्रूयते जयसि तार-विग्रहः ॥ २० ॥
इन्द्रियाणि खलु चेष्टयन्त्यमुन्देह मिन्द्रिय-गण-समीरणाः ।

तान्प्रमसदपि धीरहृद्यतान्तं क्रिया-फलद ! शक्तिरीश ! ते ॥ २१ ॥
कृत्यमव मम नैव लक्षये पूर्ण ! चिन्मय ! तवांशरूपिणः ।
यन्नितस्य न च वा स्वतन्त्रता ? यं तरन्तरनघ ! प्रसीद मे ॥ २२ ॥
नाहं नेन्द्रियकिङ्करा न च मनः प्राणा न चैषां प्रभुः ।
स्थातुं चेष्टितुमुद्भिभातुमपि वा हन्त ! क्षणार्द्धं क्षमा ॥ २३ ॥
यच्चिच्छक्तिस्ततेऽमृतामृत-समासत् कुत्र वा कर्तृता ।
चिन्त्याचिन्त्य गुण प्रभाव ! भगवन् ! भूयः प्रसीद प्रभो ! ॥ २४ ॥

नैवाहं न किलेद मन्यदपि वा न ब्रह्मदेवादिवद्
ब्रह्माण्डादि-कथा वृथा कलनया मायैव सुज्जृम्भते ।
यस्मायैव च लीयते भ्रममयी दृष्ट प्रपञ्चाऽसती
सत्य-ज्ञानमते भवन्तमपराः सत्ता न तुभ्यं नमः ॥ २५ ॥

——इति स्तुवतः प्रत्यागत-प्रेम भूरि-भार-वहना सह-नतयेव तनुरतितराञ्चकम्पे । तत्वरक्ष-समर्पित-सकल-ज्ञानेन्द्रियतया जडो निपपात । तत चिरेण लब्ध चेतनः पूजावशेषं निर्वाह्य च कृत-वलि-वैश्वदेवादि-कर्म्मा विहितातिथि-सत्कारो बन्धुविशालां भोजन-शालां विवेश ।

ततः क्षीरोद नीर-धवलाम्बर-सवृत-शरीरया, वदनेन विभावरी-रमण रमणीयत-कण्ठेन कम्बु-कमनीयतां तनुलतया कल्पलता लालित्यं, गत्या गीर्वाण-गजपति-गति-पाण्डित्य-लावण्येनाप्सरः-समनुकारं भूषणेनाशेष-रत्न-सारम्, एवं सहज-जनक यौतुक जात-युक्तया तत्कालोत्थितयेव भगवत्या समुद्र सम्भवया, सत्कवि-कवितयेव स ध्वनि-पदालङ्कार विराजमानया, पार्वत्येव सर्व देवी गण-प्रवरया, सावित्रेव विधि-सेवा-परया, तारयेवार्द्रया शिव-दैवतया, ऊर्द्धलोक-वसत्येव विष्णुपराश्रयया, दिनकर-प्रभयेव दूरीकृतदोषया, गङ्गयेव भूभङ्ग-भय-प्रतिकूलया, दक्षिणयेव श्रोत्रिय कुल-पूरण-परया, अनन्त श्रियेव भोगिनी-शत-सेवितया, काश्येव समुल्लसच्छिवदानामलतया, महीयस्या महिष्या पुरतः स्थापित षड्रस-वैचित्र्य-रमणीयानि भोजनीयानि बन्धुजनैः सार्द्धं मनुभूय गृहीत-कर्पूर-ताम्बूलो विविध-विलास-विन्यास-विशेष विशेष-ललित विलासिनी कुल कलित वल्गु-वलाहीणा क्वणित-जनित विनोदां विश्रामशालां प्रविश्य — स विलसित-परिहास भाषण-पेशलेन परिकलित, सङ्गीत गीति प्रभृति शास्त्र-शिल्पादि कला-कुशले न अनवद्य-विद्याकरेण, परस्पर-मिलित-भूपालात्म-मर्म-मनोहरेण, कोमल-कवित्व कला कौशल-कमनीय वाणी विलास विलसित कण्ठपालिना, शुद्धान्तः-प्रवेश-शुद्धान्तः करण-शालिना

ভূমিকা।

দেশীয় ভ্রাতৃগণ! কি দেখিতেছ? দেশীয় শিক্ষার উন্নতি কতদূর হইল? নাটক প্রহসনেই কি আমাদের লিপি-চাতুর্য্যের প্রাখর্য্য একশেষ হইল? আমরা কি কেবল হাঁসিতে হাঁসাইতে বা কান্দিতে, কান্দাইতে পারি! আমরা কি কিছুই বুঝিতে বা বুঝাইতে পারি না? অথবা আমাদের ভাষায় কি, পদার্থ বুঝিবার বা বুঝাইবার কিছুমাত্র উপায় নাই? বঙ্গভাষা কি বিজ্ঞান বা দর্শন-শাস্ত্রের প্রকাশে নিতান্ত অক্ষম? না—এখনও কেহই তাদৃশভাবে লেখনী চালিত করেন নাই বলিয়াই কি, আমরা চিরদিন পশ্চাদ্‌পাদই থাকিব? কেন! শুভকার্য্যে যিনি অগ্রসর হইবেন তিনিইত ধন্যাস্পদ হইবেন! তবে নূতন প্রকার লিখিবার ভয়? ভয় কি? জঘন্য হইলেও তাহার নূতনত্বত কোথাও যাইবে না? নূতন প্রকার কটুবাক্যওত রসিকদিগের মনোরঞ্জনে সমর্থ হয়! অনেকের নূতন কথাই জীবনোপায়, নূতনের দোষ কে লক্ষ্য করে? শোধক ও নিন্দক—ভালই, শোধকদিগের নিকটে শিক্ষা পাওআ যাইবে, নিন্দকের স্বভাব-সুকর নিন্দার ভয়! আমি তাহাতে কিছুমাত্র ভীত হই না—এই প্রবৃত্ত হইলাম।

'मन्निन्दया यदि जनः परितोषमेति। नान्यः प्रयत्न-सुलभोऽयमनुग्रहोतः।
श्रेयार्थिनोहि पुरुषाः परतुष्टि-हेतोर्दुःखार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्ति'॥

হাঁ—স্মরণ হইল! আমার এই প্রবৃত্তি নূতন নহে, দ্বিজেন্দ্র বাবুর 'তত্ত্ব-বিদ্যা' খানি এই শ্রেণীর প্রথম; তাহার প্রথমও থাকিতে পারে! তবে নবীন নহে! আমার লেখনীই নবীন! নবীন বলিয়াও দোষ কাটাইতে পারিব না! নিজেও তাদৃশ বিজ্ঞানবিৎ নহি—মাদৃশ অল্পজ্ঞ ব্যক্তির ঈদৃশী সুমহতী আশাবল্লী কোথায় প্রশ্রয় পাইবে? আঃ—ভ্রান্ত হইয়াছি—দর্শনও কি কখন পুরাতন হয়! বিজ্ঞানও কি আবার নিন্দনীয়! প্রতিপ্রাণীরই পদার্থমাত্রেই এক একটি বিশেষ মত আছে, সুতরাং দর্শন-শাস্ত্রের সীমাও নাই, দর্শন-শাস্ত্র নূতনও হয় না, দর্শন-শাস্ত্রের সর্ব্ববাদি-সম্মত নিন্দা বা প্রশংসাও হইতে পারে না; কাজেই ইহার লিখনে অবশ্য-ম্ভাবী নিন্দাবাদেই বা ভয় কি? কিছুই না—অতএব ইহাতে হস্তক্ষেপ আমারই উপযুক্ত কার্য্য।

এক্ষণে বিবেচনীয়—কি লিখি? সকলের মত লিখন কখনই মনুষ্যায়ত্ত নহে, দর্শনও দুইপ্রকার, নাস্তিকদিগের ও আস্তিকবর্গের। প্রত্ন-কত্র-গণ! এ স্থানে আস্তিক নাস্তিকের লক্ষণ কি বুঝিলেন? বোধ করি—যাহারা ঈশ্বর, পরলোক প্রভৃতি (নাস্তি) নাই বলে, আপনারা তাহাদিগকেই নাস্তিক এবং তদিতরকে আস্তিক বলিয়া জানেন, পরং (হে আর্য্য-তিলকগণ!) তাহা নহে, আর্য্য জাতির মতানুযায়ী নাস্তিক আস্তি-কের লক্ষণও অতিচমৎকার! মনু প্রভৃতি ধর্ম-শাস্ত্রে উল্লিখিত আছে—"নাস্তিকোবেদ-নিন্দকঃ" বেদকে অগ্রাহ্য করিয়া একমাত্র নিজ-বুদ্ধির উপরে নির্ভর করাই নাস্তিকতা, ঈশ্বরকে স্বীকার না করিলেও ক্ষতি নাই, কিন্তু বেদকে স্বতঃ প্রমাণ বলিয়া স্বীকার না করিলেই বিপদ; বেদের উক্তিতেও যাঁহাদের বিচারের অপেক্ষা আছে, তাঁহারাই আর্য্য-সম্মত নাস্তিক। বলিতে কি, আমাদের দেশে আস্তিক-দর্শন বলিয়া যতগুলি বিজ্ঞানশাস্ত্র প্রধানরূপে প্রসিদ্ধ আছে, তাহার অধিকাংশেরই ঈশ্বরের প্রতি বিশেক লক্ষ্য নাই। দর্শন-মুকুট মীমাংসা-দর্শনে কর্ম লইয়াই পিষ্ট-পেষণ করা হইয়াছে, কর্ম্মেরই অপ্রতিহত শক্তির বর্ণনা করা

হইয়াছে, কিন্তু ঈশ্বরের নামোল্লেখেও গ্রন্থখানি পবিত্র করা হয় নাই—বেদান্তদর্শন, উত্তর-মীমাংসা বলিয়া প্রসিদ্ধ; ইহার দ্বৈত, অদ্বৈত, দ্বৈতাদ্বৈত ও বিশিষ্টাদ্বৈত প্রভৃতি মতে এত প্রকার জটিল ব্যাখ্যান বিস্তীর্ণ রহিয়াছে, যাহাতে উহার প্রকৃত অভিপ্রায় অবগত হওআই ভার, তথাপি যাবন্মাত্র মত কাশীতে সম্প্রতি প্রসিদ্ধ আছে, তাহাতে উহাও ঈশ্বরের স্বীকারে স্তব্ধীভূত বলিয়াই বোধ হয়—সাঙ্খ্যদর্শন, অতিপ্রাচীন দর্শন, দর্শনের মধ্যে বোধ হয় সাঙ্খ্য হইতে প্রাচীন গ্রন্থ অত্যল্পই হইবে; ঐদর্শনের ভয়াবহ নাস্তিকতা; সাঙ্খ্যাচার্য্য বলেন 'এই সৃষ্টি দেখিয়া ঈশ্বরের অনুমান করিতে হইলে হাস্যাস্পদমাত্র হইতে হয়'—পাতঞ্জল-দর্শনে ঈশ্বরের স্বীকার আছে, যথার্থ! কিন্তু যোগবলে সকলেই ঈশ্বর হইতে পারেন বলায় ঐরূপ স্বীকারও নিতান্ত ঘৃণাকরমাত্র—ন্যায় ও বৈশেষিক ঈশ্বর বিষয়ে একরূপই মত প্রকাশ করেন, একমাত্র তাঁহাদের মতেই ঈশ্বরের মতন ঈশ্বর পাওআ যায়, পরং এদিকে রামায়ণাদিতে দেখা যায়, ন্যায় শাস্ত্রের অধ্যয়নে এতদূর পাতক, যে, তর্কালঙ্কারদিগকে জন্মান্তরে শৃগাল-শরীর ধারণ করিতে হইবে, এই বিষয়ে প্রত্নু-কত্র-গণ অবশ্যই সন্দিহান হইতে পারেন, কিন্তু সন্দেহের বিষয় নাই—প্রথমেই বলা হইয়াছে—আর্য্যদিগের মতে ঈশ্বর স্বীকার না করিলেও একমাত্র বেদের স্বীকারেই আস্তিকতা রক্ষা পায়, বেদের দোহাই দিয়া ঈশ্বরের মস্তক-চর্ব্বণ করিলেও কোন অপরাধ নাই, কিন্তু বেদকে অগ্রাহ্য করিয়া ঈশ্বরকে শিরোপরি ধারণ করিলেও নাস্তিক্য কলঙ্ক-চক্র নক্রাকারে তাঁহার মস্তকোপরি সতত নিরাবাধে ঘূর্ণিত হইতেই থাকিবে। এই মীমাংসা প্রভৃতি শাস্ত্রকারেরা একমাত্র বেদের শরণাপন্ন হইয়াই নিস্তার পাইয়াছেন, অন্যথা তাঁহাদিগকেও "স সাধুভির্বহিষ্কার্য্যঃ" তাহা সাধু-সমাজ হইতে নিষ্কাশনীয় এই নিয়মানুযায়ী চার্ব্বাক, যোগাচার, মাধ্যমিক, সৌত্রান্তিক, বৈনাশিক প্রভৃতি দর্শনের ন্যায় বিপন্ন হইয়া হীন-দলে আপন্ন হইতে হইত; অধিক কি—নৈয়ায়িকেরা ঈশ্বর-বিষয়ে একমাত্র বেদের উপরে নির্ভর না করিয়া কিছু কিছু বুদ্ধি-সাহায্যের

অপেক্ষা করেন, সেই অপরাধেই তাঁহাদের প্রতি ততদূর আক্রোশ। আরও আশ্চর্য্যের বিষয়—সকল মহাত্মাই ঐ এক বেদ অধ্যয়ন করিয়াছেন, 'বেদব্যাস' যে বেদ অধ্যয়ন করিয়াছেন—জৈমিনীও সেই বেদ, গোতমও সেই বেদ অধ্যয়ন করিয়াছেন, কিন্তু 'বেদ-ব্যাস' উহা হইতে যে তত্ত্ব-লাভ করিয়াছেন, গোতম সে তত্ত্ব-লাভ করিতে পারেন নাই, পক্ষান্তরে—গোতম যে তত্ত্ব-লাভ করিয়াছেন 'বেদব্যাস' সে দিকেও যান নাই।

ভাল! আমিওত সামবেদ সম্পূর্ণ রীতিমত অধ্যয়ন করিয়াছি, অন্যান্য বেদও আবশ্যকানুযায়ী দেখিয়াছি, ও দেখিতেছি—আমি ঐ বেদ হইতে কি বিজ্ঞান লাভ করিলাম? তাহাই লিখিয়া দেখি না কেন! না—পারিলাম না, আমি এখনও ততদূর উপযুক্ত হই নাই; যতটুকু লাভ করিয়াছি তাহাই লিখি! না, তাহাতেও সম্প্রতি অনেক প্রতিবন্ধক আছে, দেশের অবস্থা এখনও ততদূর উন্নত হয় নাই, প্রকারান্তরে স্বীয় মত যথাকথঞ্চিৎ যাবন্মাত্র প্রকাশ করিয়া থাকি, তাহাতেই তাহার সম্যক্ পরিচয় পাইয়া থাকি।

তবে কি বাঙ্গালা ভাষার দর্শনের বাহুল্যে প্রয়াস পাইব না? সে কি! দর্শন-বিহীন হইয়া থাকাও কি থাকা! আমাদের মাতৃ-ভাষার দর্শন-দানে যত্নবান্ হইব, ইহাতে কে না অনুমোদন করি-বেন? বরং দোষ দেখাইয়া হউক, কিংবা সমধিক প্রশংসা লাভের আশাতেই হউক—ক্রমে অনেকেই এই পথের পথিক হইবেন। কিন্তু আরও আবার একটি চিন্তার বিষয় উপ-স্থিত হইল, এই উপস্থিত সময়ে অনুবাদক সম্প্রদায়েরই বাহুল্য দেখা যাইতেছে, শোনাগিয়াছে—মলয়ানিলের অবশ্যম্ভাবিনী ক্ষমতায়—খদিরও চন্দন হয়, এই বাতাসেরই প্রভাবে আমিও অনুবাদক্; পরং দর্শনের অনুবাদ করা, আর লোষ্ট্র-হস্তীতে আরোহণ, উভয়ই তুল্য—দর্শনের অনুবাদও কি দর্শন হয়? হইতেও পারে! অনেক বিজ্ঞাপনে দেখিয়াছি—'দর্শনের অনুবাদ

করিব' বলিয়া প্রতিজ্ঞা লিখিত হইয়াছে—সময়ের গুণে কিই বা না হইতে পারে! "বাঙ্‌মনশ্চক্ষুর অগোচর" ঈশ্বরই সম্প্রতি অনেকের সহজ-জ্ঞানের কর-তল-স্থ হইয়াছেন! হউক, আমি তাদৃশ কার্য্যে অক্ষম।

বরং যে দর্শন-শাস্ত্রের অধ্যয়নে যাবন্মাত্র মর্ম্ম অবগত হইয়াছি, তাহাই অভিনব প্রণালীতে ক্রমে প্রকাশ করিতে প্রবৃত্ত হই। আপাততঃ সাংখ্য-দর্শনের প্রকাশেই তৎপর হই না কেন! এই দর্শনের মত এদেশে এখনও বিকার প্রাপ্ত হয় নাই।

শ্রীসত্যব্রত শর্ম্মা।

শ্রীরামপুর—মাহেশ।

সাঙ্খ্য-দর্শন।

পরিভাষা।

আমরা সাধারণ্যে কোন উপদেশের বা বিজ্ঞানের নিরপেক্ষ হইয়া যাহা কিছু দেখিতে পাই, দেখিয়া অনুভব করি, অনুভব করিয়া অবগত হই—তৎসমস্তই তাহা নহে; যেরূপে যাহা গ্রহণ করিতে হইবে, সেরূপে তাহা গ্রহণ করিতে পারি না। এই দিবাকরকে আমরা প্রতিদিন প্রাতঃ-কালে একখানি স্বুবর্ণ-থালের ন্যায় দেখিতে পাই, প্রতিদিন মধ্যাহ্নে অতি তীব্র রশ্মির অন্তর্গত একখানি দুর্দ্দর্শ রৌপ্য-থালের সদৃশ দেখিয়া থাকি, প্রতিদিন সায়ং সময়ে সুদর্শনীয় চন্দ্রের সোদর-সম বোধ করি; কিন্তু কোন্ বিজ্ঞানবিৎ উহাকে স্বুবর্ণ-থাল বলিবেন? কেই বা উহাকে রৌপ্য-থাল বলিয়া নির্ণয় করিবেন? কি রূপেই বা উহাকে শীত-রশ্মি স্থির করিতে পারেন?। এইরূপ আমরা যে কোন পদার্থ যখন দেখিতে পাই, তন্মাত্রেই তাহার প্রকৃত স্বরূপ কখনই অবগত হই না—এমন কি যে ক্ষুৎপিপাসা আমাদিগকে প্রতিক্ষণে জাগ্রত করিতেছে, কিন্তু অনুপদিষ্ট ব্যক্তির জন্য তাহার পরিচয়ও অসম্ভব, যদি অকস্মাৎ কোন ব্যক্তি কোন প্রাণি-শূন্য দ্বীপে বা অন্তরীপে বা অন্যত্র আবির্ভূত হয়, তাহার শরীর-ধর্ম্ম ক্ষুধা উপস্থিত হইলে, তন্নিবারণোপায়

আহারাদির অন্বেষণ করা দূরে থাকুক, ইহা কি হইল? অকস্মাৎ শরীরে এতাদৃশ ভাবের আবির্ভাব কেন হইল? বলিয়াই চিন্তাগ্নিতে দগ্ধ হইয়া যায়। আমরা জন-সমাজের আশ্রয়ে থাকিয়া, ব্যবহার রূপ বিজ্ঞানের সাহায্যে, যদি চ ঐ ক্ষুধার স্বরূপ বুঝিতে পারিতেছি; কিন্তু হয়ত কোন কোন সময়ে তাহাও অ-প্রকৃত হইয়া পড়ে। ফলে সমাজে অনেকগুলি বিজ্ঞান ব্যবহৃত হইয়া পড়িয়াছে ও তৎসমস্তই আমাদের সহজ জ্ঞানের সহিত একীভাব ধারণ করিয়াছে। সুতরাং আমরা যে ঐ পদার্থ-গ্রহ সহজজ্ঞানে করিতে পারিতেছি না—উহা সেই সেই অংশের ও সেই সেই বিজ্ঞানের অনুগ্রহে গ্রহণ করিতেছি, ইহা বুঝিতে পারি না।

এই ভাবটি আমরা বুঝিতে চেষ্টা করিলে যে সকল পদার্থ অদ্যাপি সর্ব্বসাধারণের দৃষ্টিতে একভাবে গৃহীত বা অনুশীলিত হয় নাই, সেই সমস্ত দৃষ্টান্তরূপে গ্রহণ করিলে বিলক্ষণ হৃদয়ঙ্গম করিতে পারি। এই সূর্য্যগ্রহণ বা চন্দ্রগ্রহণ যাঁহারা ইহাকে বিজ্ঞান শাস্ত্রের অনুশীলনে ছায়া-মূলক বলিয়া সিদ্ধান্ত করিয়াছেন, তাঁহাদিগের (যেরূপ মনুষ্য দেখিলেই মনুষ্য বলিয়া, পশু দেখিলেই পশু বলিয়া সহজে জানিতে পারা যায় সেই রূপ) ইহা দেখিবামাত্র ছায়ামূলক বলিয়া সহজেই প্রতীত হয়; যাঁহারা রাহু-গ্রাসাদি-নিবন্ধন গ্রহণ—এই কু-সংস্কারের বশবর্ত্তী, তাঁহাদেরত কথাই নাই, যাঁহারা উহা লইয়া অদ্যাপি বিচার করিতেছেন, তাঁহাদেরও উহার প্রকৃত জ্ঞান বিজ্ঞান-সাপেক্ষ আছে। অতএব ইহা বলা অত্যুক্তি নহে যে, সকল পদার্থেরই প্রকৃত তত্ত্ব-বোধে বিজ্ঞানের

অপেক্ষা আছে; যে সকল (সর্ব্বদা ব্যবহার্য্য বাহ্য) বস্তুর বোধ, বিজ্ঞান-নিরপেক্ষ বলিয়া আপাতত অনেকের ভান হইতে পারে, পরং সে সমস্তেরও আদিম নির্ণেয় অবস্থাতে উপদেশের বা বিজ্ঞানের অপেক্ষা অবশ্যই হইয়াছে, জাত-শিশুর বয়োবৃদ্ধ্যনুসারে যেমন যেমন ব্যবহার বিজ্ঞান পরি-বর্দ্ধিত হইতে থাকে, তেমনি ক্রমে পদার্থ সকল পরিচিত হয়—কেহ কাহাকেউ একটি পাত্র আনিতে বলিলে তাহাতে সে ব্যক্তি যাহা আনিয়া উপস্থিত করে, তাহাই পাত্র—তৎ স্থানীয় দর্শকেরা ইহা অনায়াসে বুঝিতে পারে, সেই ব্যক্তি তাহার পরক্ষণেই সেই দর্শকবর্গের কাহাকেউ পাত্র আনিতে বলিলে, আদিষ্ট ব্যক্তি সেই ব্যবহার দর্শনরূপ বিজ্ঞানের বলে অবশ্য তাহাই আনিয়া উপস্থিত করিবে, কিন্তু তাহার পূর্ব্বক্ষণে (অর্থাৎ যাবৎ ঐ ব্যবহার দর্শন করে নাই) তাবৎ ঐ পাত্রকে বার বার নিরীক্ষণ করিয়াও চক্ষুর্দ্বারা গ্রহণায় আকারবিশিষ্ট এক পদার্থ—এই মাত্র জানিয়াছিল, অপর বিশেষ ভাব কিছুই জানিতে পারে নাই, হয়ত উহা অন্য কোন কার্য্যকর বস্তু বলিয়াই জানিয়াছিল। এতাবতা সমস্ত পদার্থেরই প্রকৃত পরিচয় বিজ্ঞান-সাপেক্ষ।

তন্মধ্যে বিশেষ এই—যে সমস্ত পদার্থ, বাহ্য এবং অতি স্থূলধী-গ্রাহ্য ও নিরন্তর ব্যবহৃত, সেই সমস্ত পদার্থের জ্ঞানেও বিজ্ঞানের অপেক্ষা ছিল, এবং উহারই মধ্যে যে সমস্ত পদার্থ কিঞ্চিৎ সূক্ষ্ম বা কথঞ্চিৎ অব্যবহার্য্য তাহার প্রকৃত তত্ত্ব নিরূপণার্থ অদ্যাপি বিজ্ঞানের অনুকম্পা অবলম্বন করি-তেই হইতেছে।

कारण्डव्यूहः ।

ओं नमो रत्नत्रयाय ॥

श्री आर्य्यावलोकितेश्वराय बोधिसत्त्वाय महासत्त्वाय महाकारुणिकाय ॥

एवम्मया श्रुतमेकस्मिन् समये भगवान् श्रावस्त्यां विहरति स्म। जेतवनेऽनाथपिण्डदस्यारामे महता भिक्षुसङ्घेन सार्द्धमर्द्धत्रयोदशभिर्भिक्षुशतैः सम्बहुलैश्च बोधिसत्वशतसहस्रैः ॥

तद्यथा—वज्रपाणिना च बोधिसत्वेन महासत्वेन। ज्ञानदर्शनेन च बोधिसत्वेन महासत्त्वेन। वज्रसेनेन च बोधिसत्वेन महासत्वेन। गुहगुप्तेन च बोधिसत्वेन महासत्वेन। आकाशगर्भेण च बोधिसत्वेन महासत्वेन। सूर्य्यगर्भेण च बोधिसत्वेन महासत्वेन। अनिक्षिप्तधूरेण च बोधिसत्वेन महासत्त्वेन। रत्नपाणिना च बोधिसत्वेन महासत्वेन। समन्तभद्रेण च बोधिसत्वेन महासत्वेन। महास्थामप्राप्तेन च बोधिसत्त्वेन महासत्वेन। सर्व्वनीवरणविष्कम्भिना च बोधिसत्वेन महासत्वेन। सर्व्वशूरेण च बोधिसत्वेन महासत्वेन। भैषज्यसेनेन च बोधिसत्वेन महासत्त्वेन। अवलोकितेश्वरेण च बोधिसत्वेन महासत्वेन। वज्रमतिना च बोधिसत्वेन महासत्वेन। सागरमतिना च बोधिसत्वेन महासत्वेन। धर्म्मधरेण च बोधि-

सत्त्वेन महासत्त्वेन। पृथिवीवरलोचनेन च बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन। आश्वासहस्तेन च बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन। मैत्रीयेण च बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन। एवम्प्रमुखैरशीतिकोट्यो बोधिसत्त्वाः सन्निषण्णाः॥

अन्ये च द्वात्रिंशद्देवनिकायाः देवपुत्राः सन्निपतिताः महेश्वरनारायणदेवपुत्रपूर्व्वंगमाः।—शक्रो देवानामिन्द्रो ब्रह्मा च सहाम्पतिश्चन्द्रादित्यवायुवरुणादयो देवपुत्राः सन्निपतितास्तस्मिन् पर्षदि।

अनेकानि च नागराज-शत-सहस्राणि सन्निपतितानि। तद्यथा—उपलालश्च नागराजः। एलपत्रश्च नागराजः। तिमिङ्गिरश्च नागराजः। गवाम्पतिश्च नागराजः। शतशीर्षश्च नागराजः। हुलुरश्च नागराजः। बहुदकश्च नागराजः। तक्षकश्च नागराजः। गोशीर्षश्च नागराजः। मृगशीर्षश्च नागराजः। नन्दोपनन्दौ च नागराजौ। वात्सीपुत्रश्च नागराजः। अनवतप्तश्च नागराजः। सागरमतिश्च नागराजः। एवम्प्रमुखाण्यनेकानि नागराजशतसहस्राणि सन्निपतितानि॥

अनेकानि च गन्धर्व्वराजशतसहस्राणि सन्निपतितानि। तद्यथा—दुन्दुभिस्वरश्च गन्धर्व्वराजः। मनोज्ञस्वरश्च गन्धर्व्वराजः। सहस्रभुजश्च गन्धर्व्वराजः। सहाम्पतिश्च गन्धर्व्वराजः। शरीरप्रह्लादनश्च गन्धर्व्वराजः। निर्न्नादितभूर्य्यश्च गन्धर्व्वराजः। अलङ्कारभूषितश्च गन्धर्व्वराजः। कुमारदर्शनश्च गन्धर्व्वराजः। सुबाहुयुक्तश्च गन्धर्व्वराजः। धर्म्मप्रियश्च गन्धर्व्वराजः। एवम्प्रमुखाण्यनेकानि गन्धर्व्वराजशतसहस्राणि सन्निपतितानि तस्मिन् पर्षदि।

अनेकानि च किन्नरराजशतसहस्राणि सन्निपतितानि

तद्यथा—सुमुखश्च किन्नरराजः । रत्नकिरीटी च किन्नरराजः । स्वातिमुखश्च किन्नरराजः । प्रहसितश्च किन्नरराजः । चक्रव्यूहश्च किन्नरराजः । पुष्पावकीर्णश्च किन्नरराजः । मणिश्च किन्नरराजः । प्रलम्बोदरश्च किन्नरराजः । दृढवीर्य्यश्च किन्नरराजः । सुयोधनश्च किन्नरराजः । शतमुखश्च किन्नरराजः । द्रुमश्च किन्नरराजः । एवम्प्रमुखाणि अनेकानि किन्नरराजशतसहस्राणि सन्निपतितानि तस्मिन् पर्षदि ॥

अनेकाश्चाप्सरसः शतसहस्राः सन्निपतिताः । तद्यथा—तिलोत्तमा नामाप्सरसा । सुव्यूहा नामाप्सरसा । सुवर्णमेखला नामाप्सरसा विभूषिता नामाप्सरसा । कर्णधारा नामाप्सरसा । अमृतविन्दु नामाप्सरसा । परिशोभितकाया नामाप्सरसा । मणिप्रस्थ नामाप्सरसा । चूडकानामाप्सरसा । मृदुका नामाप्सरसा । पञ्चभूर्य्याभिमुखा नामाप्सरसा । रतिकरा नामाप्सरसा । काञ्चनमाला नामाप्सरसा । नीलोत्पला नामाप्सरसा । धर्म्माभिमुखा नामाप्सरसा । सुक्रीड़ा नामाप्सरसा । कल्पाकरा नामाप्सरसा । सुव्यूहमुखा नामाप्सरसा । केयूरधरा नामाप्सरसा । दानन्ददा नामाप्सरसा । शशी नामाप्सरसा । एवम्प्रमुखाण्यनेकाप्सरसः शतसहस्राणि सन्निपतितानि तस्मिन् पर्षदि ॥

अनेकानि च नागकन्याशतसहस्राणि सन्निपतितानि । तद्यथा—विभूषणधरा नाम नागकन्या । स्वातिमुखा नाम नागकन्या । जयश्री नाम नागकन्या । विजयश्री नाम नागकन्या । सुचिलिन्दा नाम नागकन्या । त्रिजटा नाम नागकन्या । विद्युल्लोचना नाम नागकन्या । स्वातिगिरि नाम नागकन्या ।

शतपरिवारा नाम नागकन्या। विद्युत्प्रभा नाम नागकन्या। महौषधि नाम नागकन्या। जलविन्दु नाम नागकन्या। एकशीर्षा नाम नागकन्या। शतवाहु नाम नागकन्या। शसती नाम नागकन्या। अनाक्लसुगता नाम नागकन्या। सुभूषणा नाम नागकन्या। पाण्डलमेघा नाम नागकन्या। रथाभिरूढ़ा नाम नागकन्या। त्यागगता नाम नागकन्या। अभिन्नपरिवारा नाम नागकन्या। पुलिन्दा नाम नागकन्या। सागरकुक्षि नाम नागकन्या। छत्रमुखा नाम नागकन्या। धर्म्मपीठा नाम नागकन्या। मुखरा नाम नागकन्या। वीर्य्या नाम नागकन्या। सागरगम्भीरा नाम नागकन्या। मेरुश्री नाम नागकन्या। एवम्प्रमुखाण्यनेकानि नागकन्या-शतसहस्राणि सन्निपतितानि तस्मिन् पर्षदि।

अनेकानि च गन्धर्व्वकन्याशतसहस्राणि सन्निपतितानि। तद्यथा—प्रियमुखा नाम गन्धर्व्वकन्या। प्रियन्दरा नाम गन्धर्व्व-कन्या। सुदर्शना नाम गन्धर्व्वकन्या। वज्रश्री नाम गन्धर्व्वकन्या। वज्रमाला नाम गन्धर्व्वकन्या। अनादर्शना नाम गन्धर्व्वकन्या। सुमालिनी नाम गन्धर्व्वकन्या। वनस्पति नाम गन्धर्व्वकन्या। शतपुष्पा नाम गन्धर्व्वकन्या। मुकुलिता नाम गन्धर्व्वकन्या। रत्नमाला नाम गन्धर्व्वकन्या। मुदितपुष्पा नाम गन्धर्व्वकन्या। सुकुक्षि नाम गन्धर्व्वकन्या। राजश्री नाम गन्धर्व्वकन्या। दुन्दुभि नाम गन्धर्व्वकन्या। शुभमाला नाम गन्धर्व्वकन्या। विभूषितालङ्कारा नाम गन्धर्व्वकन्या। अभिनमिता नाम गन्धर्व्वकन्या। धर्म्मकाङ्क्षिणी नाम गन्धर्व्वकन्या। धर्म्मन्दरा नाम गन्धर्व्वकन्या। औदुम्बरा नाम गन्धर्व्वकन्या। शता-

कारा नाम गन्धर्व्वकन्या। पद्मावती नाम गन्धर्व्वकन्या। फलन्ददा नाम गन्धर्व्वकन्या। पद्मालङ्कारा नाम गन्धर्वकन्या। परिशोभितकाया नाम गन्धर्व्वकन्या। विलासेन्द्रगामिनी नाम गन्धर्वकन्या। पृथिवीन्ददा नाम गन्धर्वकन्या। सिंह-गामिनी नाम गन्धर्वकन्या। कुमुदपुष्पा नाम गन्धर्वकन्या। मनोरमा नाम गन्धर्व्वकन्या। दानन्ददा नाम गन्धर्वकन्या। देववचना नाम गन्धर्वकन्या। क्षान्तिप्रिया नाम गन्धर्वकन्या। निर्व्वाणप्रिया नाम गन्धर्वकन्या। रत्नाङ्करा नाम गन्धर्वकन्या। इन्द्रश्री नाम गन्धर्वकन्या। इन्द्रमघश्री नाम गन्धर्वकान्या। प्रजापतिनिवासिनी नाम गन्धर्वकन्या। मृगराजिनी नाम गन्धर्वकन्या। स्फुलन्तश्री नाम गन्धर्वकन्या। ज्वलन्त-शिखरा नाम गन्धर्वकन्या। रागपरिमुक्ता नाम गन्धर्वकन्या। द्वेषपरिमुक्ता नाम गन्धर्वकन्या। मोहपरिमुक्ता नाम गन्धर्व-कन्या। सुजनपरिवारा नाम गन्धर्वकन्या। रत्नपीठा नाम गन्धर्वकन्या। आगमनगमना नाम गन्धर्वकन्या। अग्निप्रभा नाम गन्धर्वकन्या। चन्द्रविम्बप्रभा नाम गन्धर्वकन्या। सूर्य्य-लोचना नाम गन्धर्वकन्या। सुवर्णावभासा नाम गन्धर्वकन्या। उत्तरश्री नाम गन्धर्वकन्या। सुवचा नाम गन्धर्वकन्या। एवम्प्रमुखाण्यनेकानि गन्धर्वकन्याशतसहस्राणि सन्निपतितानि तस्मिन् पर्षदि॥

अनेकानि च किन्नरकन्याशतसहस्राणि सन्निपतितानि। तद्यथा—मनसा नाम किन्नरकन्या। मानसी नाम किन्नर-कन्या। वायुवेगा नाम किन्नरकन्या। वरुणवेगा नाम किन्नरकन्या। आकाशप्लवा नाम किन्नरकन्या। वेगजवा

नाम किन्नरकन्या। लक्ष्मीन्ददा नाम किन्नरकन्या। सुदंष्ट्रा नाम किन्नरकन्या। अचलक्ष्मी नाम किन्नरकन्या। धातुप्रिया नाम किन्नरकन्या। अवलोकितलक्ष्मी नाम किन्नरकन्या। कुटिला नाम किन्नरकन्या। वज्रमुष्टिर्नाम किन्नरकन्या। कपिला नाम किन्नरकन्या। सुभूषणभूषिता नाम किन्नरकन्या। विस्तीर्णललाटा नाम किन्नरकन्या। सुजनपरिसेविता नाम किन्नरकन्या। सहाम्पति नाम किन्नरकन्या। आकाशरचिता नाम किन्नरकन्या। व्यूहराजेन्द्रा नाम किन्नरकन्या। मणिचूड़ा नाम किन्नरकन्या। मणिधारिणी नाम किन्नरकन्या। मणिरोचनी नाम किन्नरकन्या। विद्वज्जनपरिसेविता नाम किन्नरकन्या। शताकरा नाम किन्नरकन्या। आयुर्ददा नाम किन्नरकन्या। तथागतकोशपरिपालिता नाम किन्नरकन्या। धर्म्मधातुपरिरक्षिणी नाम किन्नरकन्या। सततपरिग्रह धर्म्मकाङ्क्षिणी नाम किन्नरकन्या। सदानुकालदर्शिनी नाम किन्नरकन्या। नूपुरोत्तमा नाम किन्नरकन्या। लक्षणोत्तमा नाम किन्नरकन्या। आश्वासनी नाम किन्नरकन्या। विमोक्षकरा नाम किन्नरकन्या। सदानुवृत्ति नाम किन्नरकन्या। संवेगधारिणी नाम किन्नरकन्या। खड्गज्वलना नाम किन्नरकन्या। पृथिव्युपसङ्क्रमणा नाम किन्नरकन्या। सुरेन्द्रमाला नाम किन्नरकन्या। सुरेन्द्रा नाम किन्नरकन्या। असुरेन्द्रा नाम किन्नरकन्या। मुनीन्द्रा नाम किन्नरकन्या। गोत्रक्षान्ति नाम किन्नरकन्या। योगानुगता नाम किन्नरकन्या। ब्रह्माश्रया नाम किन्नरकन्या। शतायुधा नाम किन्नरकन्या। विभूषितालङ्कारा नाम किन्नरकन्या।

मनोहरा नाम किन्नरकन्या। एवम्प्रमुखाण्यनेकानि किन्नर-कन्याशतसहस्राणि सन्निपतितानि॥

अनेकान्युपासकोपासिकाशतसहस्राणि सन्निपतितानि॥

अनेकानि च परिव्राजक-निर्ग्रन्थशतसहस्राणि सन्निपतितानि॥

यदा महासन्निपातश्चाभूत् तदाऽवीचौ महानरके रश्मयो निश्चरन्ति स्म। निश्चरित्वा जेतवनविहारमागच्छन्ति स्म। सर्वं ते विहारपरिशोभिता एव दृश्यन्ते स्म। दिव्यमणिरत्नोपलिप्ताः स्तम्भाः परिशोभिता एव दृश्यन्ते स्म। कूटागाराः सुवर्णोपचिता दृश्यन्ते स्म। लयने लयने सुवर्णरूप्यमयानि द्वाराणि दृश्यन्ते स्म। लयने लयने सुवर्णरूप्यमयानि सोपानानि दृश्यन्ते स्म। सुवर्णरूप्यमयानि प्रासादानि रूप्यमये प्रासादे सुवर्णमयानि स्तम्भानि दिव्यरत्नोपचितानि। सुवर्णमये प्रासादे रूप्यमयानि स्तम्भानि दिव्य रत्नोपशोभितानि। वहिर्जेतवनस्य पुरतः उंद्याने नानाविधानि कल्पवृक्षाणि दृश्यन्ते स्म। सुवर्णदण्डानि रूप्यपत्राणि नानाविधालङ्कारप्रलम्बितानि। विचित्राणि चीवरवस्त्रप्रलम्बितानि। कौशिकवस्त्रप्रलम्बितानि। मुक्ताहारशतसहस्रप्रलम्बितानि। विविध-मौली-कुण्डलः-स्रग्-दाम-केयूर-नूपुर-शतसहस्राणि प्रलम्बितानि। कर्णपृष्ठोत्तर्य्याणि स्तम्भानि मणिरत्नकटककेयूर-काणि प्रलम्बितानि संदृश्यन्ते स्म। तेन तत्र च रम्यावभासे तादृशानि कल्पवृक्षशतसहस्राणि प्रादुर्भूतानि। तस्मिन्नेव जेतवनविहारे वज्रमयाणि सोपानानि दृश्यन्ते स्म। द्वारकोष्ठे च मुक्तापटकलापप्रलम्बितानि। अनेकानि 'पुष्करिणीशतसह-

स्राणि प्रादुर्भूतानि। तत्र कानिचिदष्टाङ्गोपेतवारिणा परिपूर्णानि—कानि चित्रानाविधपुष्पपरिपूर्णानि। तद्यथा—उत्पल-पद्म-कुमुद-पुण्डरीक-मान्दार-महामान्दार-वडोडुम्बर-पुष्प-परिपूर्णानि—अन्यानि च पुनस्तत्र विविधानि काष्ठपुष्पाण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा—चम्पकाशोक-करवीर-पाटलानिर्मुक्तकसुमनागन्धवार्षिकाणि। एतानि मनोरमाणि काष्ठपुष्पाणि प्रादुर्भूतानि इत्येवं तस्मिन् जेतवनविहारे समन्ततः परिशोभितानि दृश्यन्ते स्म॥

इति जेतवनविहारवर्णनं नाम
प्रथमप्रकरणम्।

अथ अवीचि-शोषणं नाम द्वितीय प्रकरणम्।

अथ तस्मिन्नेव पर्षन्मध्ये सर्व्वणीवरणविष्कम्भी नाम बोधिसत्वो महासत्व उत्थायासनादेकांशमुत्तरासङ्गं कृत्वा दक्षिणं जानुमण्डलं पृथिव्यां प्रतिष्ठाप्य येन भगवाँस्तेनाञ्जलिम्प्रणम्य भगवन्तमेतदवोचत्—परमाश्चर्य्याद्भुतप्राप्तोहं—भगवन्! कुत इमे रश्मयः समागच्छन्ति स्म? कस्यैषः? तथागतस्य विषय-प्रभावः? इति।

भगवानाह—नैष तथागत-प्रभावः। कुलपुत्रोऽवीचौ महानरके आर्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वः प्रविष्टः। सत्वान् परिमोचयित्वा च प्रेतनगरं प्रविशति। तेन मे रश्मय उत्सृष्टाः॥

কারণ্ডব্যূহ।

—:*:—

এই খানি বৌদ্ধদিগের সূত্র গ্রন্থ। বৌদ্ধদিগের ধর্ম্মশাস্ত্র অংশত্রয়ে বিভক্ত—সূত্র, বিনয় ও অভিধর্ম্ম। সূত্র গ্রন্থ নয় খানি—প্রজ্ঞাপারমিতা, কারণ্ডব্যূহ, সদ্ধর্ম্মপুণ্ডরীক, লঙ্কাবতার, দশভূমীশ্বর, সমাধিরাজ, ললিতবিস্তর, স্বর্ণপ্রভাস, ও তথাগতগুহ্যক। প্রজ্ঞাপারমিতা বৃহৎ ও ক্ষুদ্র দুই প্রকার; বৃহৎ প্রজ্ঞাপারমিতা লক্ষ শ্লোকাত্মক, দ্বিতীয় খানি অষ্ট সহস্র শ্লোকাত্মক এই জন্য উহাকে অষ্টসাহস্রিকও বলা যায়; এবং কারণ্ডব্যূহকে গণ্ডব্যূহও বলাযায়।

বৌদ্ধদিগের গ্রন্থ সকল অতিপ্রাচীন, এমন কি ইহাদের অনেক গ্রন্থ বৈদিক-সম-কালের বলিলেও অত্যুক্তি হয় না। আমি যৎকালে 'বৌদ্ধদর্শন-সংগ্রহ' অধ্যয়ন করি, তদবধি ইহাদের মূল গ্রন্থ সকল এবং বৌদ্ধ-লিখিত বৌদ্ধশাস্ত্র সকল দর্শনার্থ অতীব উৎসাহিত হই, পরং তাদৃশ পুস্তক সমূহের দুষ্প্রাপতা নিবন্ধন দৈনন্দিন হতোদ্যমই হইতেছিলাম, পরে কলিকাতাস্থ এসিয়াটিক্-সোসাইটির অনুগ্রহে এবং তদীয় অধ্যক্ষকল্প মন্মিত্রবর শ্রীযুক্ত বাবু রাজেন্দ্রলাল মিত্র মহাশয়ের বিশেষ আনুকূল্যে তাদৃশ গ্রন্থে ঐ গুলির অনেকাংশে সুপ্রাপতা হইলেও ইহাদের সমস্ত গ্রন্থই প্রায় বৌদ্ধাক্ষরে লিখিত থাকায় পুনর্হতোদ্যমকল্প হইয়াছিলাম, পরে কিঞ্চিৎ যত্নেই

উহাদের অক্ষরে নিবিষ্ট হইয়াই এই গ্রন্থখানির অনুবাদে প্রবৃত্ত হইলাম; এক্ষণে চক্ষু হইয়াছে, ভরসাকরি ক্রমে অনেকানেক বৌদ্ধ-তত্ত্ব লাভ করিতে পারিব, এবং দেশীয় আর্য্যানার্য্য ধীমদ্‌গণের নিকটেও যথাবসর অংশশ উপহার প্রদানে তৎপর থাকিব। সম্প্রতি স-সমাদরে এই গ্রন্থ-খানি সানুবাদ প্রকাশ করিতে যত্নবান্ হইলাম। ইহা আড়ম্বর-পরিপূর্ণ হইলেও সার-শূন্য নহে, এবং ইহার অনুবাদ নিতান্ত শ্রী-হীন ও যথাযথ সংস্কৃত লিপির অনুকৃত হইলেও প্রকৃত বোধের অনুপযোগী হইবে বোধ হয় না।

এই গ্রন্থের আড়ম্বরাংশ ত্যাগ করিয়া সারাংশ গ্রহণ করিলে বিস্তর বৌদ্ধ-মত সঙ্কলিত হইতে পারে, তাঁহাদের অনেক ব্যবহার অবগত হওআ যায়—এই জন্য ইহাকে "বৌদ্ধশাস্ত্র" বলিয়া নির্দ্দেশ করা গেল। এবং ইহা-দিগের গ্রন্থ-লিপি-প্রণালিটি অবিকল প্রত্ন-কত্র-গণের গোচর করিবার মানসে অনুবাদের ভাষার প্রতি বা যথাস্থান যোজনার প্রতি সমধিক যত্নবান্ না হইয়া লেখনী চালিত হইতে চলিল। এক্ষণে নিন্দা বা প্রশংসা পাঠকবর্গের শুভা-শুভ-দৃষ্টির প্রতি নির্ভর।

শ্রীসত্যব্রত শর্ম্মা।

শ্রীরামপুর, মাহেশ।

রত্ন-ত্রয়কে * নমস্কার।

মহাকারুণিক মহাসত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্বকে নমস্কার।

মৎ-কর্ত্তৃক এই রূপ শ্রুত হইয়াছে—ভগবান্ † এক সময়ে শ্রাবন্তী পর্ব্বতে, জেতবন নগরে, অনাথ-পিণ্ডদ-নামক কোন ব্যক্তির উদ্যানে অতিবিপুল ভিক্ষু-দলের সহিত, (তের-শত পঞ্চাশৎ ভিক্ষুগণের সহিত) এবং বহুলক্ষ মহাসত্ব বোধিসত্বগণের সহিত বিচরণ করিয়াছিলেন।

(যথা—মহাসত্ব বজ্রপাণি নামক বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব জ্ঞানদর্শন বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব বজ্রসেন বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব গুহগুপ্ত বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব আকাশগর্ভ বোধি-সত্বের সহিত, মহাসত্ব সূর্য্যগর্ভ বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব অতি-ক্ষিপ্তধুর বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব রত্নপাণি বোধিসত্বের সহিত মহাসত্ব সমন্তভদ্র বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব মহাস্থানপ্রাপ্ত বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব সর্ব্বশূর বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব ভৈষজ্যসেন বোধি-সত্বের সহিত, মহাসত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্বের সহিত, মহা-সত্ব বজ্রমতি বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব সাগরমতি বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব ধর্ম্মধর বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব পৃথিবীবর-লোচন বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব আশ্বাসহস্ত বোধিসত্বের সহিত, মহাসত্ব মৈত্রীণ বোধিসত্বের সহিত—এই প্রকার বহুলক্ষ বোধিসত্বের সহিত।)

---

* সূত্র, বিনয়, অভিধর্ম—এই ত্রিবিধ গ্রন্থকে "রত্নত্রয়" বলা যায়।

† বৌদ্ধদিগের এক জনা দেবতা।

সেই স্থলে অন্যান্য আরও অশীতি কোটী বোধিসত্ত্ব উপস্থিত হইয়াছিলেন।

সেই সভাতে দেব-শরীর দেব-পুত্রও দ্বাত্রিংশৎ উপস্থিত হইল।

(মহেশ্বর, নারায়ণ দেবপুত্রগণের পুরোগামী শক্র নামক দেবগণের ইন্দ্র, ব্রহ্মা, বৃহস্পতি, চন্দ্র, আদিত্য, বায়ু, বরুণ, প্রভৃতি দেবপুত্রগণ উপস্থিত হইয়াছিল।)

এবং সেই সভাতে অনেক লক্ষ নাগরাজও উপস্থিত হইল।

(যথা—উপলাল নাগরাজ, এলপত্র নাগরাজ, তিগিঙ্গিল নাগরাজ, গবাম্পতি নাগরাজ, শতশীর্ষ নাগরাজ, হুল্লুর নাগরাজ, বহ্বোদক নাগরাজ, তক্ষক নাগরাজ, গোশীর্ষ নাগরাজ, মৃগশীর্ষ নাগরাজ, নন্দ ও আনন্দ নামক নাগরাজ-দ্বয়, বাৎসীপুত্র নাগরাজ, অনবতপ্ত নাগরাজ, সাগর নাগরাজ—এই সকল নাগরাজের সহিত অনেক লক্ষ নাগরাজ উপস্থিত হইয়াছিল।)

এবং সেই সভাতে অনেক লক্ষ গন্ধর্ব্ব-রাজও উপস্থিত হইল।

(যথা—দুন্দুভিস্বর গন্ধর্ব্বরাজ, মনোজ্ঞস্বর গন্ধর্ব্বরাজ, সহস্রভুজ গন্ধর্ব্বরাজ, সহাম্পতি গন্ধর্ব্বরাজ, শরীরপ্রহ্লাদ গন্ধর্ব্বরাজ, নির্ণাদিতসূর্য্য গন্ধর্ব্বরাজ, অলঙ্কারবিভূষিত গন্ধর্ব্বরাজ, কুমারদর্শন গন্ধর্ব্বরাজ, সুবাহুযুক্ত গন্ধর্ব্বরাজ, ধর্ম্মপ্রিয় গন্ধর্ব্বরাজ—এই সকল গন্ধর্ব্বরাজের সহিত অনেক লক্ষ গন্ধর্ব্বরাজ উপস্থিত হইয়াছিল।)

এবং সেই সভাতে অনেক লক্ষ কিন্নররাজও উপস্থিত হইল।

(যথা—সুমুখ কিন্নররাজ, রত্নকিরীটি কিন্নররাজ, শ্বাতিমুখ কিন্নর-রাজ, প্রসহিত কিন্নররাজ, চক্রব্যূহ কিন্নররাজ, পুষ্পাবকীর্ণ কিন্নর-রাজ, মণি কিন্নররাজ, প্রলম্বোদর কিন্নররাজ, দৃঢ়বীর্য্য কিন্নররাজ, শতমুখ কিন্নররাজ, দ্রুম কিন্নররাজ—এই সকল কিন্নররাজের সহিত অনেক লক্ষ কিন্নররাজ উপস্থিত হইয়াছিল।)

এবং সেই সভাতে অনেক লক্ষ অপ্সরোগণ উপস্থিত হইল।

(যথা—তিলোত্তমা নাম্নী অপ্সরা, সুব্যূহা নাম্নী অপ্সরা, সুবর্ণ-মেখলা নাম্নী অপ্সরা, বিভূষিতা নাম্নী অপ্সরা, কর্ণধারা নাম্নী অপ্সরা, অমৃতবিন্দু নাম্নী অপ্সরা, পরিশোভিতকারা নাম্নী অপ্সরা, মণিপ্রস্থ নাম্নী অপ্সরা, চূড়কা নাম্নী অপ্সরা, দেবাভিমুখা নাম্নী অপ্সরা, পঞ্চসূর্য্যাভিমুখা নাম্নী অপ্সরা, কাঞ্চনমালা নাম্নী অপ্সরা, নীলোৎপলা নাম্নী অপ্সরা, ধর্ম্মাভিমুখা নাম্নী অপ্সরা সুক্রীড়া নাম্নী অপ্সরা কৃৎস্নাকরা নাম্নী অপ্সরা, সুব্যূহমুখা নাম্নী অপ্সরা, কেয়ূরধরা নাম্নী অপ্সরা, আনন্দদা নাম্নী অপ্সরা, শশী নাম্নী অপ্সরা—এই সকল অপ্সরোগণের সহিত অনেক লক্ষ অপ্সরারাও উপস্থিত হইয়াছিল।)

এবং সেই সভাতে অনেক লক্ষ নাগকন্যাও উপস্থিত হইল।

(যথা—বিভূষণধরা নাম্নী নাগকন্যা, স্বাতিমুখা নাম্নী নাগকন্যা, জয়শ্রী নাম্নী নাগকন্যা, বিজয়শ্রী নাম্নী নাগকন্যা, মুচিলিন্দা নাম্নী নাগকন্যা, বিদ্যুল্লোচনা নাম্নী নাগকন্যা, বিদ্যুৎপ্রভা নাম্নী নাগ-কন্যা, স্বাতিগিরি নাম্নী নাগকন্যা, শতপরিবারা নাম্নী নাগকন্যা, মহোষধি নাম্নী নাগকন্যা, জলবিন্দু নাম্নী নাগকন্যা, একশীর্ষা নাম্নী নাগকন্যা, শতবাহু নাম্নী নাগকন্যা প্রসূতী নাম্নী নাগকন্যা, অনাকৃৎস্নগতা নাম্নী নাগকন্যা, সুভূষণা নাম্নী নাগকন্যা, পাণ্ডুল-মেখা নাম্নী নাগকন্যা, রথাভিরূঢ়া নাম্নী নাগকন্যা, ত্যাগগতা

নাম্নী নাগকন্যা, অভিন্নপরীবারা নাম্নী নাগকন্যা, পুলিন্দা নাম্নী নাগকন্যা, সাগরকুক্ষি নাম্নী নাগকন্যা, ছত্রমুখা নাম্নী নাগকন্যা, ধর্ম্মপীঠা নাম্নী নাগকন্যা, মুখরা নাম্নী নাগকন্যা, বীর্য্যা নাম্নী নাগকন্যা, সাগরগম্ভীরা নাম্নী নাগকন্যা, মেরুশ্রী নাম্নী নাগকন্যা— এইরূপ অনেকানেক নাগকন্যাদিগের সহিত শত শত নাগকন্যারা উপস্থিত হইয়াছিল।)

এবং সেই সভাতে অনেক লক্ষ গন্ধর্ব্বকন্যাও উপস্থিত হইল।

(যথা—প্রিয়মুখা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, প্রিয়ন্দদা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা সুদর্শনা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, বজ্রশ্রী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, বজ্রমালা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, অনাদর্শনা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, মৃণালিনী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, বনস্পতী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, শতপুষ্পা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, মুকুলিতা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, রত্নমালা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, মুদিতপুষ্পা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, সুকুক্ষি নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, রাজশ্রী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, দুন্দুভি নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, শুভমালা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, বিভূষিতালঙ্কারা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, অভিনমিতা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, ধর্ম্মকাঙ্ক্ষিণী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, ধর্ম্মন্দদা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, ঔদুম্বরা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, শবাকারা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, পদ্মাবতী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, পরিশোভিতাকারা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা বিলাসেন্দুগামিনী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, পৃথিবীন্দদা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, ফলন্দদা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা সিংহগামিনী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা কুমুদপুষ্পা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা দানন্দদা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা দেববচনা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা ক্ষান্তিপ্রিয়া নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, নির্ব্বাণপ্রিয়া নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, রত্নাঙ্কুরা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, ইন্দ্রশ্রী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, ইন্দ্রয়মশ্রী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, প্রজাপতিনিবাসিনী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, মৃগরাজিনী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, স্ফুরন্তশ্রী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, জ্বলন্ত-

শিখরা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, রাগপরিমুক্তা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, দ্বেষপরিমুক্তা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, মোহপরিমুক্তা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, সুজনপরিচারা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, রত্নপীঠা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, আগমনা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, অগ্নিপ্রভা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, চন্দ্রবিম্বপ্রভা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, সূর্য্যালোচনা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, সুবর্ণাবভাসা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, উত্তরশ্রী নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা, সুবচা নাম্নী গন্ধর্ব্বকন্যা—এই রূপ অনেকের সহিৎ লক্ষ লক্ষ গন্ধর্ব্বকন্যারা আসিয়া উপস্থিত হইয়াছিল।)

এবং সেই সভাতে অনেক লক্ষ কিন্নর-রাজ-কন্যাও উপস্থিত হইল।

(যথা—মনসা নাম্নী কিন্নরকন্যা, মানসী নাম্নী কিন্নরকন্যা, বায়ুবেগা নাম্নী কিন্নরকন্যা, বরুণবেগা নাম্নী কিন্নরকন্যা, আকাশপ্লবা নাম্নী কিন্নরকন্যা, বেগজবা নাম্নী কিন্নরকন্যা, লক্ষ্মীন্দদা নাম্নী কিন্নরকন্যা, সুদংষ্ট্রা নাম্নী কিন্নরকন্যা, অচলশ্রী নাম্নী কিন্নরকন্যা, ধাতুপ্রিয়া নাম্নী কিন্নরকন্যা, অবলোকিতলক্ষ্মী নাম্নী কিন্নরকন্যা, কুটিলা নাম্নী কিন্নরকন্যা, বজ্রমুষ্টি নাম্নী কিন্নরকন্যা, কপিলা নাম্নী কিন্নরকন্যা, সুভূষণভূষিতা নাম্নী কিন্নরকন্যা, বিস্তীর্ণললাটা নাম্নী কিন্নরকন্যা, সুজনপরিসেবিতা নাম্নী কিন্নরকন্যা, সহাম্পতি নাম্নী কিন্নরকন্যা, আকাশরক্ষিতা নাম্নী কিন্নরকন্যা, ব্যূহরাজেন্দ্রা নাম্নী কিন্নরকন্যা, মণিচূড়া নাম্নী কিন্নরকন্যা, ধারিণী নাম্নী কিন্নরকন্যা, মণিরোচনী নাম্নী কিন্নরকন্যা, বিশ্বজনপরিসেবিতা নাম্নী কিন্নরকন্যা, শতাকরা নাম্নী কিন্নরকন্যা, আয়ুর্দ্দা নাম্নী কিন্নরকন্যা, তথাগতকোশপরিপালিতা নাম্নী কিন্নরকন্যা, ধর্ম্মধাতুপরিরক্ষিণী নাম্নী কিন্নরকন্যা, সততপরিগুহধর্মকাঙ্ক্ষিণী নাম্নী কিন্নরকন্যা, সদানুকালদর্শিনী নাম্নী কিন্নরকন্যা, নূপুরোত্তমা নাম্নী কিন্নরকন্যা, লক্ষণোত্তমা নাম্নী কিন্নরকন্যা, আশ্বাসনী নাম্নী কিন্নরকন্যা,

বিমোক্ষকরা নাম্নী কিন্নরকন্যা, সদানুবৃত্তি নাম্নী কিন্নরকন্যা, সম্বেগধারিণী নাম্নী কিন্নরকন্যা, খড়্গজ্বালা নাম্নী কিন্নরকন্যা পৃথিব্যুপসঙ্ক্রমণা নাম্নী কিন্নরকন্যা, সুরেন্দ্রমালা নাম্নী কিন্নরকন্যা, সুরেন্দ্রা নাম্নী কিন্নরকন্যা, অসুরেন্দ্রা নাম্নী কিন্নরকন্যা, মুনীন্দ্রা নাম্নী কিন্নরকন্যা, গোত্রক্ষান্তি নাম্নী কিন্নরকন্যা, যোগানুগতা নাম্নী কিন্নরকন্যা, বহ্বাশ্রয়া নাম্নী কিন্নরকন্যা, শতায়ুধা নাম্নী কিন্নরকন্যা, বিভূষিতালঙ্কারা নাম্নী কিন্নর কন্যা, মনোহরা নাম্নী কিন্নরকন্যা—এই রূপ অনেকের সহিত লক্ষ লক্ষ কিন্নরকন্যাগণও উপস্থিত হইয়াছিল।)

এবং অনেক লক্ষ উপাসক ও উপাসিকা সকলও উপস্থিত হইল।

অনেক লক্ষ নির্গ্রন্থ-পরিব্রাজক * সকল আসিয়া উপস্থিত হইল।

যখন এই রূপে অতি প্রগাঢ় লোক-সমারোহ হইয়া উঠিল, সেই সময়ে অবীচি নামক মহানরকে রশ্মি-পুঞ্জ নির্গত হইতে লাগিল, এবং ঐ রশ্মি-পুঞ্জ তথায় নির্গত হইয়া তথা হইতে জেতবনে অবতরণ করিতেছিল। সেই সময়ে সকলেই সেই জেতবন-বিহারে আভান্বিত হইয়া পরিশোভিত দৃষ্ট হইতেছিলেন। সকলেই দিব্য-মণি-রত্নে বিভূষিত স্তম্ভের ন্যায় স্থির ভাবে পরিশোভিত দৃষ্ট হইতেছিলেন।

---

* নির্গ্রন্থশব্দে ক্ষপণক, দিগম্বর, বৌদ্ধবিশেষ; পরিব্রাজক—যতী, সর্ব্বত্যাগী, সুতরাং নির্গ্রন্থ-পরিব্রাজক শব্দে বৌদ্ধ-মতানুযায়ী সন্ন্যাসী।

विज्ञापनम्।

"पातुं श्रोत्ररसायनं रचयितुं वाचः सतां सम्मताः
व्युत्पत्तिं परमा मवाप्तु मवधिं लब्धुं रसस्रोतसः।
भोक्तुं स्वादुफलं च जीवित-तरो र्यद्यस्ति ते कौतुकं
तद्भ्रातः! शृणु—राजशेखर-कवेः सूक्तीः सुधास्यन्दिनीः॥"

अथामुष्मिन्नार्यदेशे दृश्यकाव्य मादिरसप्रधानमेव प्रायो बहु— यदप्यस्ति वीररसादिप्रधानं जयपुरविजयादिकं किञ्चित् तेषामप्रचारितानां प्रचारे च दूयत इवा ऽत्रत्य-ग्रन्थिभिरिति लक्ष्यते। वयं खल्विहात्र (पत्रे) आदिरसप्रधानातिरिक्तमेव तं प्रचकाशिषवोऽद्य यावत् विचेष्ट्य प्राप्याप्यकृत-प्रयासा इवा-द्यानभिलषित-काशनेऽपि यत्नवन्तः। दृष्टश्चैवंविधानां प्रका-शोऽग्रजेऽपि पत्रे विद्वोत्तम-सम्पादक-सम्पाद्यमाने प्रसिद्धे। विविध-वस्तु-सङ्ग्रहेण विविध-चेतांस्यनुकूलयितुं प्रवृत्तिश्चे-हान्यतमं निदानम्। प्रकाश्यमानस्यास्य मनोहारित्वञ्चात्रो-द्बोधकमित्युपक्रमः।

तथाचेदानीं विरलप्रचारां स-व्याख्यानां विद्धशालभञ्जिका-भिधां नाटिकामिमां यथाज्ञानमाख्याय सुविज्ञ-रसिकान् प्रत्न-कम्रानिहानन्दयामहे। आशास्महे चैतन्मर्मज्ञानामतिहृष्टत्व-मीक्षणाग्रहस्य। अस्याः किल रचयिता—सूर्य्यवंशीयो यायावरः सत्यवती-तनयः रघुकुलावतंसस्य निर्भरराजस्य महेन्द्रपालस्यो-पाध्यायोऽतिशूरः क्षात्रविद्यानिपुणः केरलनगराधिपः* श्रीराजशे-

* केरलनगरः-बम्बे प्रदेशीयः, अद्यतनीयेषु मालावार इति प्रसिद्धः।

खराभिधः कविः। सोयं नह्याधुनिकः, शङ्करविजये भगवदाचार्य्येण सहास्य सम्वादवर्णनात्। अनेन च केवल प्राकृतभाषयो कर्पूरमञ्जरी-सट्टकं, श्रुतिमधुरं बालरामायणं नाम नाटकं, सुधास्यन्दिन्यसौ नाटिकेति काव्य-त्रितयं निरमायि। सर्वेषामेषां टीकादिकमस्ति नास्ति वेति संशयोऽस्माक मद्यापि, तदेतर्हि प्रथमतोऽस्या एव नाटिकाया व्याख्यानसङ्कलनेऽतिप्रकाश करणे च कृतमानसाः प्रवृत्ताः वयम्। इयञ्चादिरसप्रधाना चतुर्भिरङ्कैरुपेता—किमधिकेन नाटिकालक्षणस्योदाहरणरूपैवेति; इहचाद्भुतरसादिकञ्च प्रशंसानुरूपमभिवर्ण्यते। गौनासाय नियोजितेत्यादिको नान्दीपाठः क्षीरस्वामिनोदाहरणमुखेनोद्धृत इति चैतस्याः प्रत्नत्वमप्यक्षतमिति शम्॥

पाठभेद-सङ्केतः—

काशिक संस्कृत विद्यालयस्य——	क०
कलिकाता-संस्कृतविद्यालयस्य——	ख०
तत्रैव टीपितः——	ग०
१७११ अब्दगते लिखितस्यापरस्य——	घ०

श्रीसत्यव्रत शर्म्मा।

विद्धशालभञ्जिका।

प्रथमोऽङ्कः।

(१) कुल-गुरुरबलानां केलि-दीक्षा-प्रदाने
परम-सुहृदनङ्गो रोहिणी-वल्लभस्य।
अपि कुसुम-पृषत्कै*र्देवदेवस्य जेता
जयति सुरत-लीला नाटिका सूत्रधारः॥ १॥

* "पृष्टत्कैः" ख० घ०।

(१)—आदावेवेह मङ्गलपाठे देवदेव पर्यन्तस्य जेतृत्वमस्य कामस्येति कामस्तुतिप्रक्रमेणास्याः आदिरस-प्रधानत्व-द्योतनेन रसिकजनानाकर्षयति—

कुलगुरुरित्यादि। सुरतलीलेव सा नाटिका, दृश्यत्वे सति रसाभिव्यञ्जकत्वेन नाटिकातुल्यत्वात्, तस्याः सूत्रधारः सूचनात् सूत्रम् अल्पविलासेच्छया प्रारम्भेऽपि अगणितानन्तविलाससमर्पकं चेष्टादिकं तद्धारयति सः, कामः जयति। स कीदृश? इत्याह—अबलानां, कामोपहृतचेतसां बलशून्यानां युवतीनां यूनाञ्च पुमान् स्त्रियेत्यनुशासनात्, केलिः—क्रीड़ासुरतनखक्षतकटाक्षादिरूपा, तस्याः दीक्षा, तदधिकारसिद्ध्यर्थं पूर्वेतिकर्त्तव्यता रूपा, तस्याः प्रदाने—प्रकृष्टोपदेशे कुलगुरुः—चिरम्मानित आचार्य्यः, अन्योपदेशलाभहीनानां मृगादिपश्वादीनामपि केलौ प्रसक्ति-दर्शनात्, काम एव सर्वत्राचार्य्य इति स्थितेः। रोहिणी वल्लभा यस्य, तस्य चन्द्रस्य परमसुहृत् हृदयबान्धवः, यो यस्य बान्धवः स तस्य प्रीतिदः आरकथेति व्याप्तेः, पूर्वतन कामुकानाञ्च चन्द्रोदये हर्षस्य कामस्फूर्त्तेश्च प्रसिद्धिश्चास्ति बहुल, किञ्च चन्द्रस्याश्विन्यादिबहुनां नामकत्वेऽपि, रोहिणीवल्लभमात्रत्वेनेह ग्रहणं तस्य तत्रैवानुरक्तिः समधिकेति ज्ञापनाय, अनङ्गः अङ्ग-रहितोऽपि किञ्च कुसुमान्येव पृषन्ति विन्दुरूपाणि मुखाग्रियाणि तत्र नतु अयः फालमुखैः तैरेव शरैः अतएवोच्यते कामः पुष्पधन्वेति कुसुमायुध इति च, तस्य हि अरविन्दाशोक-चूत नवमल्लिका

अपि च।

(१) दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनी स्ताः स्तुवे वाम-लोचनाः ॥ २ ॥

(२)[समाधाय]

(३) गोनासाय नियोजितागदरजा सर्पाय बद्धौषधिः
कण्ठस्थाय विषाय वीर्य्य-महतः पाणौ मणीन् बिभ्रती।

नीलोत्पलेति पञ्च शराः। देवानां देवस्य इन्द्रस्य अपि जेता, प्रसिद्धमेतदहल्यायाजारत्व-वर्णने। अथवा सुरतलीला इव या नाटिका, नाटिकायामपि सुरतलीलाया दर्शनात् तस्याः सूत्रधारो नटः स जयति, अस्मिन् पक्षे अनङ्गत्वं नटस्य उपचारात्, तथाच अनङ्गः कामः तस्याभिनये तन्मयत्वमेव तस्यैतिभावः – नटस्य चन्द्रवंश्यत्वं तु नाट्ये चन्द्रस्य विशेष-वर्णनीयत्वात्, देवदेवस्य चक्रवर्त्तिनोऽपि कुसुम-पृषत्कैरत्यल्पायोजनैरेव जेतृत्वं मनो-हारित्वं सम्भवत्येव। अथवा सुरतलीलेत्यादि त्रय एव कर्त्तारः, जयतीत्याख्यातेन विभिन्न-तया वारत्रयेण सम्बध्यते, अस्मिन् पक्षे केलिदीक्षाप्रदाने सुरतलीलायाः कर्तृत्वं कर्मणा बाध्यते बुद्धिरिति दर्शनात्, नाटिकाया देवदेवस्य जेतृत्वमपि न दुर्वचः नृत्तावसाने नटराजराज इत्यादिषु महादेवस्य नटात्मकता-प्रसिद्धेः अस्ति च कर्त्तुः क्रियासमीपे पराजयः॥

(१) – याः वाम-लोचनाः सुन्दरेक्षणाः स्त्रियः विरूपाक्षस्य विरूपे अक्षिणी यस्य त्रिलोचनस्य दृशा कोपेक्षणाग्निना मनसिजं कामं दग्धमपि दृशा कटाक्षमात्रेणैव जीवयन्ति सुतरां विरूपाक्षस्य कामारेः जयिनीः, ताः स्तुवे। एतेन च पराजितत्वेना-क्ष्णोः विरूपत्वम्, जयशालित्वेन च वामत्वं लोचनानामित्यपि ध्वनितम्।

(२) – स्वयं समाहित मना भूत्वा अथवा सामाजिकान् समाहितमनसो विधाय।

(३) – अद्रिसुता पार्वती वः युष्मान् सम्यान् रक्षतु। या विवाहसमये यावज्जीवन-कृत-तपसः फलोन्मुखत्वं समीक्ष्य प्रीता, महादेवस्य खलादिसाहित्यमालोक्य सहसा भीता च। इदानीं हि तदानीन्तनं तत्स्वरूपं वर्णयति – भर्त्तुरिति पदमिह सर्वत्रा-न्वीयते, तथाच भर्त्तुः महादेवस्य मुकुटरूपेण स्थिताय गोनासाय गोनासेव नासा यस्य गोनास-नामक पर्वत विहारि-महाभय-सर्पजातेः भीति-निरासाय नियोजितागद-रजा नियोजितम् गदं रोगः शरीरभूषणात्मकाय स नास्ति यस्मात् तादृशं रजो यया:

भर्त्तुर्भूतगणाय गोत्र-जरती-निर्द्दिष्ट-मन्त्राक्षरा
रक्षत्वद्रि-सुता विवाह-समये प्रीता च भीता च वः ॥ ३ ॥

(१)नान्द्यन्ते(२) सूत्रधारः—[नेपथ्याभिमुखमवलोक्य] न जाने का पुनरद्य श्रीयुवराजदेवस्य परिषदाज्ञा ?

(३) नेपथ्ये गीयते—

कुन्दलदाए विमुक्कमअरन्दरसाए वि चञ्चरीअओ।
पणअप्परूढप्पम्मभरभञ्जनकाअरभावभीअओ ॥ ४ ॥
तरुणीं तरट्टिअं*णिअपिअं विअ चारुपसूणदिट्ठिअं।
रक्खइ णअइ धुणइ परिरम्भइ चुम्बइ चूदलट्ठिअं(*) ॥५॥

(*) कुन्दलताया विमुक्त-मकरन्द-रसाया अपि चञ्चरीकः(४)।
प्रणय-प्ररूढ़-प्रेम-भर-भञ्जन-कातर-भाव-भीतः ॥ ४ ॥
तरुणीं प्रगल्भां निजप्रियामिव चारु प्रसून-दृष्टिम्।
रक्षति नयति परिरम्भति चुम्बति चूत-यष्टिम् ॥ ५ ॥

* "तरुणतरट्टिअं" ख० घ०।

तथाभूता—भर्त्तुः सर्पाश्च गोनासातिरिक्त सर्पभयनिवृत्तये बद्धा औषधीर्यस्याः सा—भर्त्तुः कण्ठस्थाय विषाय कण्ठस्थविषभयनिवृत्तये वीर्य्यमहतः विषपीड़ानिवर्त्तन-सामर्थ्येन महतः गौरव-युक्तान् मणीन् पाणौ विभ्रती—भूतगणाय भूतानां भयनिवृत्तये गोत्र-जरती-निर्द्दिष्ट-मन्त्राक्षरा गोत्रेषु जरती वृद्धा, तया निर्द्दिष्टानि मन्त्राक्षराणि यस्याः। एतेन स्वस्य सावधानत्वं प्रीतत्वं भीतत्वं, सर्पेषु खलादीनां विद्यमानत्त्व सूचितम्।

(१)—"देवद्विजनृपादीनामाशीर्वादपरायणा: नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्त्तिता" किञ्च "आशीर्यत्र नमस्क्रिया च शशिनः सङ्कीर्त्तनं वस्तुनो, निर्द्दोषी गुरुसंस्तुतिर्मधुलिहां मोदाय पुष्पाञ्जलिः। श्राव्यैर्द्वादशभिः पदैरथसमैर्यद्वाष्टभिर्निर्मिता, सद्वृत्तेन सुसन्धिना च कथिता नान्दीति सर्वागमे"।

(२)—"सूत्रधारः पठत्यत्र मध्यमं स्वरमाश्रितः। नान्दीपदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलङ्कृताम्" ॥ नान्द्याः अन्ते सूत्रधारः प्रस्तावकः काव्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकनामा प्रधाननटः प्रविश्य वदतीति शेषः। (३)—न जाने का ?-इति प्रश्नस्योत्तररूपम्।

(४)—चञ्चरीको भ्रमरः चूतयष्टिम् चूतलतां रक्षति काकाद्युपघातकेभ्यः नयति

सूत्रधारः [आकर्ण्य] अये! (१)यायावरेण(२)दौहिकिना कविराजशेखरेण विरचितायाः(३)विद्धशालभञ्जिकानाम(४)नाटिकाया

स्वात्मानं प्रापयति, धुनोति ईषत् कम्पयति गलान्दोलयति, परिरभ्मति सर्वाङ्गीणस्पर्शवतीं करोति, चुम्बति आस्वादयति अधरादौ कामुक इव कामिनीम्। कीदृशो भ्रमरः? विमुक्तः परित्यक्तः अस्वीकृत एव वा मकरन्दः पुष्परसः रसायाः तथाविधाया नीरसनिर्गन्धकुसुमाया अपि कुन्दलतायाः प्रणयेन सौहार्द्देन, प्ररूढं प्रवृद्धं, यत् प्रेम अनुरागातिशयः तस्य यो भरः समूहः तस्य यद्द भञ्जनम् भङ्गः, तत्र कातराः शङ्काकुलः, यो भावः अभिप्रायः, तस्माद्द भीतः। कीदृशीम् चूतलताम्! चारूणि यानि प्रसूतानि तानि दृष्टि रिव यस्याः ताम्।' कामिव? तरुणीं तारुण्यवतीं, प्रगल्भां प्रतिभान्वित नायिकाविशेषां निज प्रियामिव।—इत्थञ्च चञ्चरीकस्य कुन्दसहकार सम्बन्ध प्रदर्शनेन वसन्त सम्बन्धोऽपि प्रदर्शितः तेन च ऋतुं कञ्चिदुपादायइत्यादि-नियमोऽप्यनुगृहीतः। एतेनैतन्नाटक-प्रपञ्च-सूचनञ्च कृतमिति क्रमात् स्फुटिष्यति।

(१)—द्विविधो गृहस्थः—यायावरः शालीनश्च, तत्र यजनशीलः प्रतिग्रहादिवर्जितश्च यायावरः।

(२)—तत्सञ्ज्ञक कुलोत्पन्नेन।

(३)—विद्धा या शालभञ्जिका। "स्तम्भे शालभञ्जिकामवलोक्य इयमियम्"-इत्यादिना प्रथमेऽङ्के—"स्वप्नदृष्टा दोलान्दोलिनी विद्धसञ्चारित शालभञ्जिकात्वेन स्थलान्तरे परिणता गेन्दुकखेलिनी कृतकाव्यबन्ध रचना सैवेषा त्वया आलचिता तव चित्तमाक्षिपति"-इत्यादिना द्वितीयाङ्कशेषे च निर्द्दिष्टा पुत्तलिकैवास्याः नाटिकाया अभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तम्।

(४)—"कैशिकी-वृत्ति-संयुक्ता नारी-परिजनोज्वला। चतुर्थ सन्धिहीना च नाटिका नृपनायका॥ इयं श्रृङ्गारबहुला ततः स्यात् कैशिकी मयी। स्त्रीयं कैशिकी वृत्तिर्नस्यादन्यरसाश्रया। न कुञ्जर-कराघातमात्रं शक्नोति कन्दली। तास्यां विटः पीठमर्द्दः सचयो वायसञ्चयः। अन्तःपुरचरी राज्ञ ईर्षद्विषो विदूषकः। अत्र भार्या-जितो राजा निभृतः काममाचरेत्। अन्तःपुरगतां कन्यां देवीगुप्तां यियासति। मन्त्रिणि न्यस्त राज्यस्तु सुखसंस्थापितः प्रभुः। युवा भूमिपतिः प्रायो निभृतः काममाचरेत्। कन्यामिह परिणय विषयां देवीगुप्तां महिषीं ज्ञानविरहेण॥"-इति नाटिकालक्षणम्। कैशिकादिवृत्तयस्तिस्रः। तत्र कैशिकीवृत्तिलक्षणन्तु—"या श्लक्ष्णा नेपथ्यविशेष चित्रा स्त्रीसङ्कुला प्रोज्वलनृत्यगीता। कामोपभोग प्रचुरोपचारा सा कैशिकी चारु विलासयुक्ता।"

(१)वस्तूपक्षेपो गीयते [विभाव्य] ८.अ थे तदभिनये श्रीयुवराज-देवस्य परिषदाज्ञा। तदहमपि मन्त्रिणो भागुरायणस्य(२) प्रतीकवृत्त्या शिष्यै र्विहित-चारु-नाम्नो(३)ऽन्तेवासिनो हरदासस्य (४)भूमिकां सम्पादयामि।

(५)आकाशे—सखे सोमदत्त! किमात्थ? तदकालजलदस्य (६)प्रणप्तुस्तस्य गुणगणः किमिति न वर्ण्यते

(७)तत्रैव, शृणु—

(८)किमपरमपरैः परोपकार-
व्यसननिधेर्गणितैर्गुणैरमुष्य।
रघुकुलतिलको महेन्द्रपालः
सकलकलानिलयः स यस्य शिष्यः॥ ६॥

---

(१)—वस्तु वर्णनीय इति वृत्तम्, तत् उपक्षिप्यते यथाकथञ्चित् सूच्यते ऽनेनेति वस्तूपक्षेपः पूर्वोक्तश्चतुष्पदीरूपो गुम्फकः।

(२)—अङ्गं प्रतीकोऽवयवः-इत्यमरः तेषां वृत्त्या विभूति धारणादिना।

(३)—शिष्यस्य।

(४)—मूर्त्यन्तरपरिग्रहम्।

(५)—"किं ब्रवीष्येवमित्यादि विनापात्रं ब्रवीति यत्।
श्रुत्वेवानुक्तमप्येतत् तत्स्यादाकाशभाषितम्॥ १॥

(६)—तन्नामकस्य प्रणप्तुः पौत्रपुत्रस्य।

(७)—आकाश एव।

(८)—सकल कलानां चतुःषष्ठिकलानां निलयः, महेन्द्रपालः महेन्द्रनामकस्य पर्वतस्य पाता, रघुकुलतिलकः सूर्य्यवंशीयः स यस्य परोपकार-व्यसन-निधेः परोपकार एव व्यसनं तस्य निधेः अमुष्य अपरैः गणितैः गुणैः किम्? एतदपेक्षया अन्यत् स्तुतिपदं किं भविष्यतीत्याशयः।

आकर्ण्य च (१) गोष्ठी-गरिष्ठस्य कृष्णशङ्करशर्म्मणो वाचः।

पातुं श्रोत्र-रसायनं(२) रचयितुं वाचः सतां सम्मताः
व्युत्पत्तिं परमा मवाप्तु मवधिं लब्धुं रसस्रोतसः।
भोक्तुं स्वादु-फलं च जीवित-तरो र्यद्यस्ति ते कौतुकं
तद्भ्रातः! शृणु—राजशेखरकवेः सूक्तीः सुधास्यन्दिनीः॥ ७॥

निष्क्रान्तः॥

॥इति प्रस्तावना(३)॥

---

* "सुधास्कन्दिनीः" घ०।

(१)—गोष्ठ्यां सभायां गरिष्ठस्य श्रेष्ठस्य।

(२)—श्रोत्रयोः रसस्य हर्षस्य अयनं स्थानं, यज्जराव्याधिशमनमौषधं तद्रसायनमिति वैद्याभिहितमौषधविशेषो वा, तत् पातुं सादरं श्रोतुमित्यर्थः। सतां साहित्याभिज्ञानां, सम्मताः अभिप्रेताः व्युत्पत्तिम् अप्रसिद्ध-पद-पदार्थ-ज्ञान-जन्य-संस्कार-विशेषम्, रसाः शृङ्गारादयः, अङ्गत्वेनाङ्गित्वेन च यथास्थलेषूपनिबद्धाः, तत्स्रोतसः प्रवाहस्य। अवधिं मर्यादाम्। लब्धुं प्राप्तुम्। सुधाम् अमृतम्, आस्यन्दयन्ति अवधारयन्ति तच्छीलाः। सूक्तीः सुन्दरकथाः।

(३)—नेपथ्य इत्यारभ्य निष्क्रान्तइति यावत् ग्रन्थस्य प्रस्तावनेति सञ्ज्ञा। "नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते। आमुखं नाम तस्यैव सा तु प्रस्तावना मता।" सा० ६प०।

বিবিধ

দেবতা-তত্ত্ব।

কি আশ্চর্য্য কালের গতি ? কোন কালে ঈশ্বরকে স্রষ্টা বলিয়া এবং দেবতা-সমস্তকে সৃষ্ট বলিয়া আমাদের স্পষ্ট প্রতিভাত হইত—আমরা বিলক্ষণ জানিতাম—কি চন্দ্র, কি সূর্য্য, কি অগ্নি, কোন দেবতাই ঈশ্বর-পদার্থের পরিচয়েও সমর্থ নহেন—("ন তত্র সূর্য্যো ভাতি, ন চন্দ্র-তারকং, নেমা বিদ্যুতো ভান্তি, কুতোঽয়মগ্নিঃ")। এই দেবতাগণ সেই ঈশ্বরের ভয়েই অর্থাৎ তদীয় সুদৃঢ় নিয়মের শাসনেই নিজ নিজ কার্য্যে ব্যতিব্যস্ত রহিয়াছেন—("ভয়াদস্যাগ্নি স্তপতি ভয়াৎ তপতি সূর্য্যঃ ভয়াদিন্দ্রশ্চ বায়ুশ্চ মৃত্যুর্ধাবতি পঞ্চমঃ")।

আরও স্পষ্ট দেখিতে পাইতাম—যেমন আমরা, তেমনি দেবতারা, পক্ষান্তরে ঈশ্বর—যেমন আমাদিগের অধিপতি, তেমনি দেবতাদিগেরও অধিপতি—("যো দেবানামধিপো যস্মিন্ লোকা অধিশ্রিতাঃ য ঈশেঽস্য দ্বিপদশ্চতুষ্পাদঃ স বা এষ মহানজ আত্মা") যিনি দেবতাদিগের অধিপতি, যাঁহাতে এই লোক-ত্রয় আশ্রিত রহিয়াছে, যিনি এই দ্বিপদ চতুষ্পাদ সমস্ত প্রাণিবর্গের শাস্তা ও পাতা, তিনিই এই জন্ম-বিহীন মহান্ আত্মা।

কি বেদে,* কি স্মৃতিতে,† কি পুরাণে‡ সর্ব্বত্রই সৃষ্ট-নির্বিশেষে দেবতাদিগের পরিচয় পাওয়া যায় এবং ঈশ্বর, সৃষ্ট-মাত্রেরই একমাত্র স্রষ্টা নির্ণীত রহিয়াছে§। পরং কি অপূর্ব্ব কালের মহিমা! একমাত্র কালেরই অপ্রতিরোধ্য প্রভাব-ফলে অধুনা সাধারণের অন্তঃকরণে ঈশ্বরই দেবতা¶, অথবা দেবতারাই ঈশ্বর ||—কিংবা দেবতাদলের মধ্যে এক-জনা ঈশ্বর, অন্যান্য সকলে তাঁহার আত্মীয়, কুটুম্ব, ভ্রাতা, ভগিনী, বন্ধু প্রভৃতি**। ধন্য জড়তা! জাড্য-কল্পতরুরই

---

* যথা—"প্রজাপতি বৈ ত্রীন্ মহিম্নো অসৃজতাগ্নিং বায়ুং সূর্য্যমিতি" প্রজাপতি তিনটী মহিমা-সম্পন্ন—অর্থাৎ দেবতা, সৃজন করিলেন—অগ্নি, বায়ু এবং সূর্য্য।

† যথা—"কর্ম্মাত্মনাঞ্চ দেবানাং সোঽসৃজৎ প্রাণিনাং প্রভুঃ।
সাধ্যানাঞ্চ গণং সূক্ষ্মং যজ্ঞঞ্চৈব সনাতনম্"॥

সেই প্রভু, ক্রিয়াবান্ প্রাণী ও অপ্রাণী দেবতাদিগের এবং সাধ্য-বর্গের স্থূল ও সূক্ষ্ম সমুদয়, এবং চির-প্রসিদ্ধ যজ্ঞ—অর্থাৎ কর্ম্মভূমিতে ব্যবহার্য্য ক্রিয়া সকল সৃজন করিলেন।

‡ যথা—"ত্রয়স্ত্রিংশৎ সহস্রাণি ত্রয়স্ত্রিংশচ্ছতানি চ।
ত্রয়স্ত্রিংশচ্চ দেবানাং সৃষ্টিঃ সঙ্ক্ষেপলক্ষণা"॥

কার্য্য-বহুত্ব-নিবন্ধন নাম-বহুত্বে সংখ্যা-বহুত্বও প্রতীত হয়, বস্তুত তেত্রিশ সহস্র, অথবা তেত্রিশ শত, কিংবা তেত্রিশটীই বল—প্রাধান্যত তিনটীমাত্র দেবতার সৃষ্টি হইল।

§ "যতো বা ইমানি ভূতানি জায়ন্তে"—ইত্যাদি।

¶ অদ্যতনীয় ব্রাহ্ম সম্প্রদায়াদিতে।

|| অদ্যতনীয় পৌত্তলিক সম্প্রদায়ে।

** তন্ত্রাদি-মতে।

এই সমস্ত ফল। যখন—কি শাস্ত্রে, কি দর্শন-যুক্তিতে, সকল প্রকারেই ঈশ্বর ও দেবতার মহান্ অন্তর দেদীপ্যমান রহিয়াছে—তখন ঐ অভেদ-বুদ্ধির কারণ জড়তা ভিন্ন আর কি বলা যাইতে পারে?—যদি ঈশ্বর ও দেবতাদিগের প্রভেদ নিরাকরণ করিতে অভেদবাদীদিগের মত অবলম্বন করা যায়, তাহা হইলে মনুষ্য ও ঈশ্বরের ভেদও অকিঞ্চিৎকর হইয়া উঠে; বস্তুতঃ ঐ মতটিকে আমরা নাস্তিকতার একটি পথ ভিন্ন আর কিছুই বলিতে পারি না। ফলে মানব-বুদ্ধির কুণ্ঠিতগতিই তাদৃশ অভেদ-ধীষণার প্রকৃত কারণ।

আরও অধিকতর আশ্চর্য্যের বিষয়—অদ্যতনীয় অনেকেই দেবতাদিগের হস্ত-পদাদিও অস্মদাদির ন্যায় দেখিতে পান*। তাঁহারা স্থির জানিয়াছেন যে, যেরূপ আমাদের এই হস্ত, পাদ, পায়ু, উপস্থ প্রভৃতি যন্ত্র-সমুদিত এক একটি বিগ্রহ আছে—দেবতাদিগেরও সেইরূপই প্রায়, বিশেষ—তাঁহাদের কাহার চারিটী হস্ত, কাহার তিনটি পাদ, কাহার ছয়টী মুখ, কাহার সর্ব্বাঙ্গ শরীরই আমাদের ন্যায়, একমাত্র বদন-মণ্ডল বানরের সদৃশ। তাঁহাদের আহার, বিহার, সম্ভোগাদিও অস্মদাদিবৎ। তাঁহাদের দ্বেষ, সন্তোষ ও তাহার যথাযথ কার্য্যাদিও আমাদেরই ন্যায়। অধিক কি, যেমন আমাদের এই মনুষ্য-রাজ্য এইরূপ অবিকল একটী দেব-রাজ্য আছে—ঐ রাজ্যের শাসন, বিচার, সন্ধি, বিগ্রহাদিও

---

* শিব বিষ্ণু প্রভৃতির ধ্যান দেখ।—অধিক কি বৈদিকক্রিয়া প্রাত্যহিক সন্ধ্যোপাসনা, তাহার মধ্যেও প্রাণায়ামাদিতে ঐরূপ কৃত্রিম ধ্যানাদি-নিবেশ করিতে সাধ্যপক্ষে ত্রুটী হয় নাই।

সমস্তই এই রাজ্যের অনুরূপ। ঐ রাজ্যের প্রজাবর্গের মধ্যে ও এই মর্ত্ত্য প্রজাদিগের স্বভাব-সুলভ বিবাদ, বিসম্বাদ ও পাপাচরণের অভাব নাই*।

হায়! কি শোচনীয় সমাচার—যাঁহাদিগকে আমরা ঈশ্বর বলিয়া স্বীকার করিব, তাঁহারাও দেশান্তরীয় প্রজা মাত্র†! অথবা‡ যাঁহারা আমাদের সমান-পদবীস্থ প্রজা||, তাঁহাদেরই আত্মীয় একজনা, যিনি তাঁহাদের রাজা, তিনিই আমাদের মাননীয় ঈশ্বর¶ এবং তাঁহার আত্মীয়**, বন্ধু বান্ধবেরা,†† সেনা‡‡ সেনাপতিরাই |||| আমাদের ঈশ্বর-নির্বিশেষে আরাধ্য। কিম্বা যেমন পূর্ব্বকালে এই ভূমণ্ডলে ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র প্রদেশের এক এক জনা ভিন্ন ভিন্ন শাসন-কর্ত্তা ছিলেন, সেইরূপ

* এ সমস্তের উদাহরণ পুরাণাদিতে সুপ্রসিদ্ধই আছে।

† যেরূপ মনে কর—স্বর্গের রাজা ইন্দ্র, সুতরাং বিষ্ণু প্রভৃতি তাবতেই তদীয় প্রজা—এদিকে বিষ্ণুই বৈষ্ণব-সম্প্রদায়ের ঈশ্বর।

‡ মতান্তরে অর্থাৎ যাঁহাদিগের মতে বিষ্ণুই স্বর্গের রাজা, তিনিই ঈশ্বর; ইন্দ্র তাঁহারই নিযোজিত শাসন-কর্ত্তৃত্বপদে অভিষিক্ত মাত্র।

|| আমরা যেমন ভূ-রাজ্যের প্রজা—ইন্দ্র বায়ু প্রভৃতি দেবতারাও সেইরূপ স্বর্গরাজ্যের প্রজা সুতরাং তাঁহারা সকলেই আমাদের সমান-পদবীস্থ।

¶ ইন্দ্রাদি প্রজারা অদিতি-নন্দন; বিষ্ণু তাঁহাদের রাজা, তিনিও অদিতি-নন্দন। অধিকন্তু বিষ্ণুও কশ্যপ-নন্দন, আমরাও কশ্যপ-নন্দন; কিন্তু বিষ্ণু উপাস্য, আমরা উপাসক।

** বায়ু, বরুণ প্রভৃতি।

†† ব্রহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বর—ইঁহারা পরস্পর বন্ধু।

‡‡ মরুদ্গণ।

|||| কার্ত্তিকেয়।

হ্যমণ্ডলেরও* বিভিন্ন প্রদেশে ভিন্ন ভিন্ন অধীশ্বর আছেন†; তাঁহাদের অন্যতমই আমাদের ঈশ্বর।

আহা! ইহা অপেক্ষাও কি, ক্ষোভের বিষয় হইতে পারে? যে, যাঁহাকে ঈশ্বর বলা যায়—তাঁহাকেই ভয়ানক মহাপাতকাদির ভারে আক্রান্ত করিয়া পরিচয় দিতেও কিছুমাত্র ক্ষুব্ধ বা শঙ্কিত হই না‡— বরং ঐ পাপাচরণকে অপ্রকৃত § বলিয়া স্বীকার করিলে, ভয়াবহ দোষে দূষিত হইয়া সমাজের বিদ্বেষভাজন ও ঘৃণার্হ বা নিন্দনীয় হইতে হয়!! অনেকে নিজসংস্কার-বিরুদ্ধ কোন একটী সিদ্ধান্ত শ্রবণমাত্রেই খড়্গ-হস্ত হইয়া উঠেন, কিন্তু ঐ সংস্কারটী কতদূর অসৎ ফল প্রসব করিতেছে, এবং ঐ সংস্কারটীর অনুরোধে অন্য ধর্ম্মাবলম্বীদিগের নিকটে কতই না তিরস্কৃত হইতে হইতেছে? তাহা তাঁহারা একবারও বিচার করিতে উদ্যত হন না।

যাহাহউক আমরা আর্য্য-শাস্ত্র-বীজ বেদের আন্দোলনে নিরুক্ত বিষয় সমস্তের যেরূপ সত্যাসত্য-লাভ করিয়াছি—সংক্ষেপে তৎসমস্তের প্রকাশই এই আরব্ধ প্রস্তাবের উদ্দেশ্য।

---

* ভূ-লোক, দ্যু-লোক ও অন্তরীক্ষ-লোক—এই লোকত্রয়ের অন্তর্গত অন্যান্য সমস্ত লোক।—সংখ্যান্তরে ইহা প্রমাণীকৃত হইবে।

† যেমন স্বর্গ-প্রদেশের রাজা, ইন্দ্র—বৈকুণ্ঠ-প্রদেশের রাজা বিষ্ণু—কৈলাশ-প্রদেশের রাজা, মহাদেব ইত্যাদি।

‡ "অহল্যায়া জারঃ সুরপতিরভূদাত্মতনয়াম্।
প্রজানাথোঽয়াসীদভজত গুরোরিন্দুরবলাম্" ইত্যাদি।

§ যেমন কমলিনী-নায়ক সুধাকর ও তদীয় কলহ বিরহাদি।

যে মহাশয়েরা এই আবিষ্কারে যাবন্মাত্র দোষ দেখিবেন, তাঁহারা প্রথমতই রাগান্ধ না হইয়া সেই গুলি সানুগ্রহে জানাইয়া উপকৃত করিবেন—সম্প্রতি ইহাই একমাত্র আমাদের প্রার্থনা!!

ইতি প্রস্তাবঃ* ।

কৃত্রিমতা।

মনুষ্য ধীষণার কি চমৎকার ক্ষমতা? স্বাভিপ্রায়মাত্রের সংসাধক পশুকল্প জীবগণের কতই না তেজস্বিতা? কৃত্রিমতারই বা কি অপূর্ব্ব মহিমা—কি আশ্চর্য্য মোহিনী শক্তি? তোষামোদে প্রবৃত্ত জ্ঞান-শূন্য মানব-জীবনের অ-কার্য্যই বা কি আছে? পাণ্ডিত্যের যোগে কিই বা না হয়? কাল-সহকারে অসত্যের অসত্যতাই বা কোথায়? সত্যের অ-পরিজ্ঞানে অসত্যের পরিচয়ই কিরূপে পাওআ যায়?

আহা!-যে 'উপনিষদ্-বিদ্যা' আর্য্যদিগের উৎকৃষ্টতম বিদ্যা† ব্রহ্মবিদ্যা‡ বলিয়া প্রসিদ্ধ আছে—যে উপনিষদের

---

* এই প্রস্তাবটী আমরা ফারমানিয়মে প্রকাশ না করিয়া এক এক বার এক একটি অংশ করিয়া প্রকাশ করিব। এই নিয়মানুসারে ইতি পূর্ব্বে প্রকাশিত 'দেবতা'-শীর্ষক প্রস্তাবটীও ইহারই অন্তগত জানিতে হইবে।

† "অপরা ঋগ্বেদোযজুর্ব্বেদঃ সামবেদোথর্ব্ববেদঃ শিক্ষাকল্পো ব্যাকরণং নিরুক্তং ছন্দোজ্যোতিষমিতি—অথ পরায়য়া তদধিক্ষরমধিগম্যতে"।

‡ "ব্রহ্মবিদ্যোপনিষচ্ছব্দ-বাচ্যা"।

প্রভাবে পরব্রহ্ম জগদীশ্বরকে প্রাপ্ত হওআ যায়*—যে উপনিষৎ প্রধানশ্রেণাস্থ দর্শনৈকের মূল-স্বরূপে মাননীয়া—যে উপনিষদের মাহাত্ম্যেই আমাদের এত মাহাত্ম্য, সেই আর্য্যশাস্ত্র-ভূষণ উপনিষচ্ছ্রেণীতেও কতই না কৃত্রিমতা প্রবিষ্ট হইয়াছে? অন্যান্য কৃত্রিমতার অন্বেষণ দূরে থাকুক, সাক্ষাৎ গ্রন্থ সংখ্যাতেই প্রকাশ্য কৃত্রিমতা এতদূর পরিবর্দ্ধিতা হইয়া উঠিয়াছে যে, উপনিষদ্ গ্রন্থগুলির সংখ্যানির্ণয়ও অর্থাৎ আর্য্যদিগের উপনিষদ্ গ্রন্থ কয়খানি? ইহা নির্ণয় করাও সামান্য আয়াস-সাধ্য নহে; কালে, কোন কোন অভীষ্ট সাধনার্থ উপনিষদ্-ভাষায় লিখিত, গ্রন্থ কর্ত্তৃ-নাম-বিরহিত যে সকল গ্রন্থ পাওআ যায়, সেই সমস্তকেও সহসা উপনিষৎ-পদবী হইতে বঞ্চিত করা সহজ নহে।

সম্প্রতি এই বিষয়ের নিদর্শন-স্বরূপ 'অল্লোপনিষৎ' নামে প্রসিদ্ধ একখানি ক্ষুদ্রতম গ্রন্থ এই স্থলে প্রকাশ করিতেছি‡। প্রত্ন-কম্র-গণ! দেখিবেন—এই খানির লিখন-প্রণালী দর্শনে উপনিষন্নির্বিশেষেই পরিচয় পাইবেন! ক্রমে অন্তর্নিবিষ্ট হইয়া দেখিলে বুঝিতে পারিবেন—এই খানি দুর্দ্দান্ত মহম্মদীয়দিগের রাজত্বকালেই আবির্ভূত হইয়াছিল, তাহাদের সন্তোষ-সাধনই এই কৃত্রিম প্রবন্ধটুকুর প্রকৃত উদ্দেশ্য।

* "উপনিষীদতি প্রাপ্নোতি ব্রহ্মাত্মভাবমনয়া—ইত্যুপনিষৎ"।

† "উপনিষন্মঙ্গলং—বেদান্তশাস্ত্রম্।"

‡ আমরা বৈদিক ব্যাকরণ এবং বৈদিক কোষাদির অনুসরণে এইখানির ব্যাখ্যাও করিয়াছি পরং তাহাতেও অধিকাংশ স্বেচ্ছাকারিতা অবলম্বিত হইবায় অগ্রাহ্য বুদ্ধিতে এস্থলে প্রকাশিত করিলাম না।

অল্লোপনিষৎ*।

ওঁ অস্মল্লাং ইল্লে মিত্রাবরুণো দিব্যানি ধত্তে। ইলল্লে বরুণো রাজা পুনর্দদুঃ। হয়ামি মিত্রো ইল্লাং ইল্লল্লেতি ইল্লাল্লাং বরুণো মিত্রো তেজকামাঃ। হোবার মিন্দ্রো হোতার মিন্দ্রো মাহাসুরিন্দ্রাঃ। অল্লো জ্যেষ্ঠং শ্রেষ্ঠং পরমং পূর্ণং ব্রহ্মাণ মল্লাং অল্লো রসূলমহম্মদকবরস্য অল্লো অল্লাং আদল্লাবুক মেককং। অল্লাং বুকং নিখাতকং। অল্লো যজ্ঞেন হুতহুত্বঃ। অল্লা সূর্য্য-চন্দ্র-সর্ব্বনক্ষত্রাঃ। অল্লো ঋষীণাং সদিব্যা ইন্দ্রায় পূর্ব্বং মায়াপরমন্ত অন্তরিক্ষাঃ। অল্লো পৃথিব্যা অন্ত রিক্ষং বিশ্বরূপং দিব্যানি ধত্তে ইল্লল্লে বরুণো রাজা পুনর্দদুঃ। ইল্লাকবর ইল্লাকবর ইল্লল্লেতি ইল্লাল্লাঃ ইল্লা ইল্লল্লা অনাদি-স্বরূপা অথর্ব্বণী শাখাং হুঁ হ্রীঁ জনান্ পশূন্ সিদ্ধান্ জলচরান্ অদৃষ্টং কুরু কুরু ফট্। অসুর সংহারিণীং হুঁ অল্লো রসূল মহম্মদকবরস্য অল্লো অল্লাং ইল্লল্লেতি ইল্লল্লঃ॥†

—•:—:•—

"আপদর্থে ধনং রক্ষেৎ শ্রীমতঃ কথমাপদঃ?
কদাচিৎ কুপিতা লক্ষ্মী সঞ্চিতোপি বিনশ্যতি"

---

* কোন কোন পুস্তকে ইহা "আথর্ব্বণ সূক্ত" বলিয়াও নির্দ্দিষ্ট হইয়াছে পরং অদ্যাপি আদ্যন্ত অথর্ব্ববেদ অধ্যয়ন করিয়াছেন, এরূপ দুইটি এবং অর্দ্ধ বা অর্দ্ধাধিক অধ্যয়ন করিয়াছেন, এরূপ ৪।৫ টি ব্রাহ্মণ কাশীতে বিরাজমান আছেন, অপিচ অথর্ব্ববেদের সম্পূর্ণ পুস্তকেরও অসদ্ভাব নাই। †এই প্রবন্ধটুকুর নানা পাঠ আছে।

अथ षष्ठी ।

वामदेवऋषिः, एकपाज्जगतीच्छन्दः, विश्वे देवा देवताः ।

२ १र २र २ १ उ१ २
इमं वृषणं कृणुतैकमिन्माम् ॥ ६ ॥

पूर्व्वस्या ऋचि प्रज्ञाता हे मित्रादयो देवाः ! यूयम् 'एकम्' अद्वितीयं दानकर्म्मणि 'इमं' सोमं 'वृषणं' कामानामभिवर्षकं 'कृणुत' कुरुत । तथा 'इमां' क्रियां फलाभिवर्षिकां कुरुत ॥६॥

হে দেবগণ ! তোমরা এই সর্ব্ব-ফল-প্রদ অদ্বিতীয় ঈশ্বরকে আমায় প্রাপ্ত করাও ! ॥ ৬

अथ सप्तमी ।

अमहीयु ऋषिः, गायत्रीच्छन्दः, पवमानो देवता ।

२ १ २ २ १ २ १ १ २ २ १
स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः ।
२ १र २र
वरिवोवित्परिस्रव ॥ ७ ॥

गायत्री पावमान्यौ तु सनइत्यादिके ऋचौ ।
अमहीयुस्तयोरेवं छन्दोदैवत-निर्णयः ॥ १ ॥

हे सोम ! * 'सः' 'वरिवोवित्' धनस्य-लम्भकस्त्वं 'नः'

* 'अथैषा परा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा'-२का० ११अ० ४ख० ।

অস্মাকং যজ্যবে' যষ্টব্যায়েন্দ্রায * 'বরুণায' † 'মরুদ্ভ্যঃ' ‡ চ 'পরিস্রব' ধারযা ক্ষর ॥ ৭ ॥

হে সিতরশ্মে চন্দ্র! অভীষ্ট-সাধক তুমি, আমাদিগের পূজনীয় বায়ু, বারি ও অগ্নির স্বাস্থ্যকারিতা সম্পাদনার্থ অমৃত ধারা ক্ষরণ কর।৭

অথাষ্টমী।

অমহীয়ুরৃষিঃ, গায়ত্রীচ্ছন্দঃ, পবমানোদেবতা।

৩ ১২   ২২ ৩ ২৩   ৩ ৫ ২   ৩ ১ ২
এনাবিশ্বান্যর্য আদ্যুম্নানিমানুষাণাম্।
১ ২
সিষাসন্তোবনামহে ॥ ৮ ॥

'এনা' এনেনানেন সোমেন 'মানুষাণাং' মনুষ্যাণাং 'বিশ্বানি' 'দ্যুম্নানি' অন্নানি 'অর্যঃ' অভিগচ্ছন্তঃ 'সিষাসন্তঃ' সম্ভক্তুমিচ্ছন্তশ্চ বয়ং 'বনামহে' ভজামহে ॥ ৮ ॥

---

* 'ইরাং দদাতীতি বেরাং দধাতীতি বা'-ইত্যাদি নৈরুক্তম্ ৩কা০ ১০অ০ ৮খ০। ইরা শব্দেন জলং প্রসিদ্ধম্, জলযোনিত্বশ্চান্তরিক্ষস্থাগ্নেরিতীন্দ্রপদেনাগ্নিরপি গৃহ্যতে।

† 'বরুণঃ কবন্ধং প্র-সসর্জ'-ইত্যাদি-মন্ত্র-লিঙ্গাৎ বরুণো মেঘ-বর্ষণ-হেতু-ভূতঃ, স চ আকৃষ্ট-বারি-সমূহঃ প্রসিদ্ধঃ।

‡ 'মরুতো মিতরাবিণো বা, মিতরোচিণো বা, মহদ্দ্রবন্তীতি বা ইতি নৈরুক্তম্ ৩কা০ ১১অ০ ১৩০। 'বায়ুর্বৈ ক্ষেপিষ্ঠা দেবতা'-ইতি চ শ্রূয়তে। ততো মরুতো বায়ব ইতি সিদ্ধান্তঃ।

এই চান্দ্রমস রশ্মির প্রভাবে মনুষ্যগণের অদনীয় শস্যাদি সমস্ত পরিপুষ্ট হইতেছে, যাহার ভোগে অভিলাষী হইয়া আমরা সতত উপচর্য্যা করি।৮

অথ নবমী।

ত্রিষ্টুভা অন্নদেবতা আত্মান মেবাহ—আত্মাএব ঋষিঃ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३
अहमस्मिप्रथमजाऋतस्य-
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पूर्वंदेवेभ्योअमृतस्यनाम।
३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३
योमाददातिसइदेवमावद-
२उ २ ३ १ ३ १ १
हमन्नमन्नमदन्तमद्मि॥९॥

'देवेभ्यः' पूर्वं अग्नि-वरुणादि-देवेभ्यः-पुरा 'अहम्' अन्न' देवता 'अमृतस्य' विनाश-रहितस्य 'ऋतस्य' सत्यस्य परब्रह्मणः सम्बन्धिनी 'प्रथमजा अस्मि नाम' प्रथमतएवोत्पन्ना भवामि खलु। 'यः' पुमान् 'मां ददाति' अन्नरूपां माम् अतिथ्यादिभ्यो ददाति 'सइत्' सएव 'एवं' परिदृश्यमान-प्रकारेण 'आवत्' अवति सर्वान् प्राणिनो रक्षति। यस्तु लोभ-युक्तः-सन् प्राणिभ्योऽन्नमदत्वा स्वयमेव तदन्नमत्ति। 'अन्नम् अदन्त'' नानाविधान्नभक्षकं तं लोभिनम् 'अहमन्नम्' अन्न-देवता 'अद्मि' भक्षयामि विनाशयामीत्यर्थः॥ ९॥

সত্যস্বরূপ, অমৃতময় আমি—দৃশ্যমান প্রদীপ্ত সমস্ত পদার্থের আবির্ভাবের প্রথমেই অন্নরূপে প্রাদুর্ভূত হইয়াছি; এই অন্নরূপী আমাকে যে ব্যক্তি অতিথি প্রভৃতি উপযুক্ত পাত্রে দান করে, সেই ব্যক্তিই আমাকে রক্ষা করে, আমিও তাহাকে রক্ষা করি; যে ব্যক্তি কেবল উদরম্ভরি হয়, দান কার্য্যে সতত বিরত থাকে, তাহাকে আমিই অন্নরূপে ভক্ষণ করি ॥ ৯ ॥

इति प्रथमः खण्डः।

—०-०-०—

अथ—द्वितीय खण्डे—

सैषाप्रथमा।

शुनकपत्रऋषिः इन्द्रो देवता गायत्रीच्छन्दः।

२ ३ १ ३ २ ३ १ २
त्वमेतदधारयः कृष्णासु रोहिणीषु च।
१ २ ३ २ ३ १ २
परुष्णीषु* रुशत्पयः॥१०॥

---

* "पुरुष्णीषु" इति ऋग्वेदीयः पाठः।

अस्य सामर्थ्यमेवोपपादयति। हे इन्द्र! 'कृष्णासु' कृष्ण-वर्णासु गोषु। 'तथा रोहिणीषु च' ["वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोन इतिङीप्) रोहितवर्णासु ['परुष्णीषु' परुष्णी पर्ववतीति यास्कः] पर्वशः पर्वशो नानावर्णासु च गोषु 'रुशत्'[रोचते र्दीप्ति-कर्मणः] दीप्यमानं श्वेतम् 'एतत्' परिदृश्यमानं 'पयः' क्षीरं त्वम् 'अधारयः' धारयसि। तस्मात्-तद्बलं पूजयाम इति समन्वयः॥ १०॥

ঈশ্বর! তুমি কৃষ্ণবর্ণা গো-সকলে, রোহিতবর্ণা গো-সকলে ও চিত্রবর্ণা গোসকলের স্তনেও শ্বেতবর্ণ দুগ্ধের সঞ্চার করিতেছ! (আহা! তোমার কি অপূর্ব্ব কার্য্য কৌশল)!।১০

अथ द्वितीया।

पवित्रऋषिः, जगतीच्छन्दः, पवमानी देवता।

अकृष्टचदिति त्वेतां पवित्रो दृष्टवानृषिः।
पवमानी देवता स्याच्छन्दश्च जगती स्मृता॥

१ २ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
अकृष्टचदुषसः पृश्निरग्रियउक्षामिमेतिभु-
२ ३ २ ३ १ २
वनेषुवाजयुः। मायाविनोममिरे अस्य-
३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
माययान्नृचक्षसः पितरोगर्भमादधुः॥११॥

(११) "मिमेति भुवनेषु"—"विभर्ति भुवनानि—" इति सामश्रच: पाठभेदः।

[‘উষসঃ’ সম্বন্ধী ‘পৃশ্নিঃ’ আদিত্যঃ*[পৃশ্নিরাদিত্যো ভবতি, প্রাশ্নুত এনং বর্ণ ইতি নৈরুক্তাঃ]। ‘অগ্রিয়ঃ’ অগ্রঃ মুখ্যঃ সোমঃ ‘অরুরুচৎ’ রোচয়তি। স ‘উক্ষা’ জলস্য সেক্তা পর্জন্যঃ সন্ ‘মিমেতি’ ভৃশং শব্দায়তে। ‘ভুবনেষু’ ভূতজাতিষু ‘বাজয়ুঃ’ তেষা মন্ন মিচ্ছন্; ‘মায়াবিনঃ’ মায়া প্রজ্ঞা তদ্বন্তো দেবাঃ ‘অস্য’ সোমস্য ‘মায়য়া’ প্রজ্ঞয়া ‘মমিরে’ নির্মিতবন্তঃ [সোমস্য একৈকাংশ-পান-বশাৎ অগ্ন্যাদয়ঃ স্ব-স্ব-ব্যাপারেণ জগৎ সৃজন্তীত্যর্থঃ]। তস্য ‘অস্য’ মায়য়া ‘নৃচক্ষসঃ’ নৃণাং দ্রষ্টারঃ ‘পিতরঃ’ পালকাঃ দেবাঃ অঙ্গিরসঃ পিতরো বা ‘গর্ভম্’ ‘আদধুঃ’ ধারয়ন্তি ওষধীষু ॥

সচাত্র সূর্য্যাত্মা সোমঃ স্তূয়তে। সূর্য-রশ্ম্যনুগমাধীন-বর্দ্ধনাচ্চ চন্দ্রস্য ॥

যদ্বা অয় মুষসঃ পৃশ্নিঃ সবিতা অরুরুচৎ রোচয়তি রোচতে বা। সর্বং শিষ্টং সমানম্। তৎসম্বন্ধিনো নৃণাং দ্রষ্টারঃ পিতরো জগদ্রক্ষকাঃ রশ্ময়ো গর্ভ মাদধু বৃষ্ট্যর্থম্ ॥ ১১ ॥

ঊষার সহচারী সূর্য্য, নানাবর্ণের কারণরূপে কিরণজাল বিস্তার করিতেছেন, চন্দ্র প্রতিনিয়ত প্রদীপ্ত হইতেছেন; পর্জন্য এই ভুবনসকলে অন্ন-কামনায় নির্ঘোষ করিতেছেন; মনুজগণের জীবনাধার ও রক্ষক, শস্যসকল গর্ভধারণ করিতেছেন—অধিক কি, দীপ্যমান স্থাবর জঙ্গমসকলই ইহাঁর প্রজ্ঞা শক্তিতেই প্রজ্ঞাবান্ হইয়া সচেতনবৎ সৃজনক্রিয়ার উপযোগিতা করিতেছেন। ১১

---

* ‘সহচারিণাবুষাশ্চাদিত্যশ্চ ইতি চ নৈরুক্তম্ ২কা০ ১১অ০ ১০খ০।

अथ तृतीया।

ऋषी मधुच्छन्दा वैश्वामित्रो द्रष्टा गायत्रीच्छन्द इन्द्रो देवतेति।

२ २ ३ उ ३ २ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २
इन्द्रइद्धर्योःसचासम्मिश्लआवचोयुजा।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रोवज्रीहिरण्ययः ॥१२॥

'इन्द्रइत्' इन्द्रएव 'हर्योः' हरि-नामकयो रश्वयोः 'सचा' सह युगपत् 'आ सम्मिश्लः' सर्वतः सम्यङ्मिश्रयिता! कीदृशयो र्हर्योः? 'वचोयुजा' इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः। अयम् 'इन्द्रः' 'वज्री' वज्र-युक्तः 'हिरण्यया' हिरण्मयसर्वाभरणैरुपेत इत्यर्थः ॥१२॥

সূর্য্য এবং চন্দ্র ঈশ্বরের এই দুইটি বেগগামী অশ্ব, তিনি ইচ্ছামাত্রে ইঁহাদিগকে অহোরাত্র-করণরূপ কার্য্যে নিয়োগ করিয়া থাকেন, তিনিই একমাত্র এই অশ্বদ্বয়ের সংযোজয়িতা। ঈশ্বর, দুরাত্মদিগের জন্য বজ্রী এবং সাধুগণের সমক্ষে অমৃতময়।১২

अथ चतुर्थी।

मधुच्छन्दविश्वामित्रऋषिः, गायत्री छन्दः, इन्द्रो देवता।

२ १ २ ३ १ २
इन्द्रवाजेषुनोवसहस्रप्रधनेषुच।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
उग्रउग्राभिरूतिभिः ॥१३॥

হে ইন্দ্র! 'উগ্রঃ' শত্রুভিরপ্রধৃষ্যস্ত্বম্ 'উগ্রাভিঃ' অপ্রধৃষ্যাভিঃ ঊতিভিঃ অস্মদ্রক্ষণ-পর-পালনাভিঃ 'বাজেষু' যুদ্ধেষু 'নঃ' অস্মান্ 'অব' রক্ষ। তথা 'সহস্রপ্রধনেষু' চ সহস্র-সঙ্খ্যাক-গজাশ্বাদি-লাভ-যুক্তেষু মহাযুদ্ধেষ্বপি রক্ষ ॥ ১৩ ॥

হে ঈশ্বর! অপ্রধৃষ্য তুমি অপ্রধৃষ্য পালন শক্তিতে আমাদিগকে অন্নাদিমৎসম্পদে এবং রণক্ষেত্রাদি ঘোরবিপৎ স্থলে রক্ষা কর (সম্পদে যেন প্রমত্ত না হই! এবং বিপদে যেন ব্যাহত না হই! ।১৩

অথ পঞ্চমী।

প্রথ ঋষিঃ, ত্রিষ্টুপ্‌ছন্দঃ, বিশ্বেদেবা দেবতাঃ ॥

১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২র ৩ ১
প্রথশ্চযস্যসপ্রথশ্চনামানুষ্টুভস্যহবি-
২ ৩ ২ ৩ ১র ৩ ২ ৩ ১
ষোহবির্যত্। ধাতুর্দ্যুতানাৎসবিতুশ্চবি-
২ ৩ ১ ২ ২ ২ ৩ ১ ২
ষ্ণোরথন্তরমাজভারাবসিষ্ঠঃ ॥১৪॥

অপশ্যৎ প্রথ ইত্যেতাং ত্রিষ্টুভং প্রথনামকঃ।
বৈশ্বদেবীং ভবেদেবং ছন্দোদৈবত-নির্ণয়ঃ ॥ ১ ॥

'যস্য' বসিষ্ঠস্য 'প্রথ নাম' পুত্রঃ, যস্য ভরদ্বাজস্য 'সপ্রথঃ' নাম পুত্রঃ—তয়োর্মধ্যে 'বসিষ্ঠঃ' মম পিতা 'আনুষ্টুভস্য' অনুষ্টুপ্‌ছন্দসা-যুক্তস্য 'হবিষঃ' ধর্মাখ্যস্য 'হবিঃ' হবিষ্ট্বাপাদকং 'রথন্তরং'

ओं । कामाच्च नानुमानापेक्षा । ओं ॥१८॥
ओं । अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । ओं ॥१९॥
ओं । अन्तस्तद्धर्म्मोपदेशात् । ओं ॥२०॥
ओं । भेद-व्यपदेशाच्चान्यः । ओं ॥२१॥

प्रमादात्मकत्वाद्बन्धनस्य विमुक्तत्वं च युज्यते 'मुक्तिर्हि त्वन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति रिति भागवते ॥१७॥

न तत्तदनुमान-विरोधः यथाकामं ह्यनुमातुं शक्यते अतो न तत्त्वे पृथगनुमान मपेक्षते । उक्तञ्च स्कान्दे – 'यथा कामानुमा यस्मात्तस्मात् सानपगाश्रुतेः । पूर्व्वापराविरोधाय चेष्यते नान्यथा-क्वचिदिति । 'नैषा तर्केण मति रापनीयेति च ॥१८॥

अस्य जीवस्य युक्ति-समुच्चये च शब्दः । 'सोऽश्नुते सर्व्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । अनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते एत मानन्दमय मात्मान मुपसङ्क्रामतीत्यादि ॥ १९ ॥

'अदृश्येऽनात्म्यइत्युक्तं तच्चादृश्यत्व मन्तःप्रविष्टं कर्त्तार मेत मन्त श्चन्द्रमसि मनसा-चरन्तं सदेव सन्तं न विजानन्ति देवा इत्यन्तःस्थस्य कस्य चिदुच्यते । स चेन्द्रो राजा सप्त युजन्तीत्यादिभि रन्यः प्रतीयते ; तस्मात् स एवानन्दमय इति न मन्तव्यम् । अन्तःश्रूयमाणो विष्णुरेव, 'अन्तः समुद्रे मनसा चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद्द दशहोतार मर्णे समुद्रेऽन्तः कवयो विचक्षते । मरीचीनां पद मिच्छन्ति वेधसः । यस्याण्डकोषं शुष्ममाहु रित्यादि-तद्धर्म्मोपदेशात् । स हि क्षीर-समुद्र-शायी, तस्य च वीर्य्य मण्डकोशः-'सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्ज्जादौ तासु वीर्य्य मवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशु-सम-प्रभम् । यस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्व-लोक-पितामहः । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः । -इति व्यास-स्मृतेः । 'अहं तत्तेजो रश्मीन् नारायणं पुरुषं जात मग्रतः । पुरुषात् प्रकृति जगदण्डमिति चतुर्वेदशिखायाम् ॥२०॥

'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्च होता वायो रात्मानं कवयो निचिक्युः । अन्तरादित्ये मनसा चरन्तं देवानां हृदयं ब्रह्मान्वविन्ददित्यादि-भेद-व्यपदेशात् ॥२१॥

ओं । आकाशस्तल्लिङ्गात् । ओं ॥२२॥
ओं। अतएव प्राणः । ओं ॥२३॥
ओं । ज्योतिश्चरणाभिधानात् । ओं ॥२४॥
ओं । छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्ऽपण-निगदात्तथाहि दर्शनम् । ओं ॥२५॥

'कोह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्याकाशस्यानन्दमयत्वं हेतुरुक्तः, न तु विष्णोरिति न मन्तव्यम् । यतः 'अस्य लोकस्य का गति रित्याकाश इति होवा चेत्यत्र भूताकाशस्य प्राप्तिः, न चासौ युज्यते, 'किन्तु विष्णुरेव स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त इत्यादि तल्लिङ्गात् । 'विष्णो र्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि निर्ममे रजांसि परो मात्रया तन्वा वृधानेत्यादिना तस्यैव हि तल्लिङ्गम् । अनन्तो भगवान् ब्रह्म आनन्द इत्यादिभिः पदैः प्रोच्यते विष्णु रेवैकः परेषा मुपचारतः'-इति ब्राह्मे । 'नामानि सर्व्वाणि यमाविशन्तीति चोक्तं बह्वृचैव, 'स पुरुषः स ईश्वरः स ब्रह्म सर्व्वान्तर्य्यामिको विष्णुः सर्व्वनाम्नाऽभिधीयते ॥२२॥

'तद्वै त्वं प्राणोऽभवः महान् भोगः प्रजापतेः भुजः करिष्यमाणः यद्देवान् प्राणयो न वेति महाभोग-शब्देन परमानन्दत्वं प्राणस्योक्तं, स च प्राणः प्रसिद्धो वायु-रित्यापतति । नचैवं यतो विष्णुरेव प्राणः अतएव 'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या वहोरात्रे पार्श्वे इत्यादि तल्लिङ्गादेव ॥२३॥

'यो वेद निहितं गुहाया मित्युक्तं तच्च गुहा निहितं वि मे कर्णायत यतो वि चक्षुर्वो इदं ज्योति हृदय आहितं यत् वि मे मनश्चरति दूरआधीः किंस्विद्वक्ष्यामि किमुनूमनिष्य इति ज्योतिरुक्तं तज्ज्योतिरग्नि-सूक्तत्वात् प्रसिद्धयाग्निरेवेति प्राप्तम् ; अतआह—विष्णुरेव ज्योतिः कर्णादीनां विवरणाभिधानात् स हि परो मात्रया तन्वा वृधानेत्यादिना कर्णादि-विदूरः ॥२४॥

अथ 'यदतः परो दिवो ज्योति र्दीप्यत इत्युक्तस्य ज्योतिषो गायत्री वा इदं सर्व्व मिति गायत्र्या समारम्भः कृतः, तस्मान्न विष्णुरिति चेत्—न तथा चेतोऽर्पणार्थं हि विनिगद्यते अद्रि-गायत्र्यादि-शब्दार्थ-रूपोऽसाविति चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते । तथाहि—दर्शनं गायति चेत्यादि सर्व्वच्छन्दोभिधो ह्येष सर्व्व वेदाभिधो ह्यसौ सर्व्व-लोकाभिधो ह्येष तेषां तदुप-चारत इति वामने ॥२५॥

ओं। भूतादि-पाद-व्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्। ओं॥२६॥
ओं। उपदेश-भेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यवि-रोधात्। ओं ॥२७॥
ओं। प्राणस्तथानुगमात्। ओं ॥२८॥
ओं। न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म-सम्बन्ध-भूमाह्यस्मिन्। ओं ॥ २९ ॥
ओं। शास्त्र-दृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्। ओं॥३०॥

'एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'-इति। 'सुवर्ण-कोशं रजसा परीवृतं देवानां वसुधा नीविराजं अमृतस्य पूर्णान्तामुप कलां विचक्षते। पादं षष्ठी कर्णकिलाविवित्सइतिश्रुतेः। 'तस्मिन् काले महाराजो रामए-भिवाभिधीयते। तथापि पौरुषे सूक्ते विष्णु रेवाभिधीयते' -इति च स्कान्दे ॥२६॥

'त्रिपादस्यामृतं दिवीति पूर्व्वोपदेशः, 'परोदिव-इति पञ्चमस्तन्तः पश्चिमः। तस्मान्नैकं वस्तवोच्यते इति चेत्—न त्रिसप्तलोकापेक्षयोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

'प्राणो विष्णुरित्युक्तं तत्र 'ता शीर्ष' श्रियः श्रिताश्च क्षुः श्रोत्र' मनो वाक् प्राण इत्यत्र प्राणस्य विष्णुत्वं न विद्यते, इन्द्रियैः सहाविधानादित्यत आह-'तं देवाः प्राणयन्तः स एषोऽसु स एष प्राणः प्राणा ऋचइत्येव विद्यात् तदयं प्राणोऽधितिष्ठतीत्याद्यनुगमादत्रापि प्राणो विष्णुरेव। 'विष्णुमेवानन्दयन्देवा विष्णु' भूतिमुपासते। स एव सर्व्व-वेदोक्त सद्गुणो देह उच्यते-'इतिस्कान्दे ॥२८॥

ब्रह्म-शब्दानुगमाच्च। 'प्राणो वा अह मस्मृष इति पाद्मे' वक्तुरात्मोपदेशादिन्द्र एवेतिं चेत्—न, 'प्राणस्त्व' प्राणः सर्व्वाणि भूतानीति वदध्यात्म-सम्बन्धो ह्यत्र विद्यते ॥२९॥

शास्त्र मन्तर्यामी 'सन्निच्छास्त्र' परं पद मिति हि भागवते। 'तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्व्व-शास्त्रस्य हेतुतः। न क्वापि किञ्चिन्नामास्ति तेऽन्यत्ते पुरुषोत्तममिति च पाद्मे ॥३०॥

"अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिवत्। तावन्ति शत-संवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्तीति जीवस्य लिङ्गम्। प्राण-सम्वादि-मुख्य-प्राण-लिङ्ग' तस्मान्नेति चेत् न, अन्तर्बहिः सर्व्वगतत्वे नेत्युपास्य-नैविध्यादिहाश्रितत्वाच्च यत्र तमेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यत स एत मेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत एतद्ध स्म वैतद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः"-इत्यादिना

ओं। जीव-मुख्य-प्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासना-त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्। ओं ॥३१॥

इति वैयासिक ब्रह्मसूत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥ १अ०,१पा० ॥

ओं। सर्व्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्। ओं ॥१॥
ओं। विवक्षित-गुणोपपत्तेश्च। ओं ॥२॥
ओं। अनुपपत्तेस्तु न शारीरः। ओं ॥३॥
ओं। कर्म्म-कर्त्तृ-व्यपदेशाच्च। ओं ॥४॥

मद्विदाशाभिधो यत्र इतरायास्तपोबलात्। 'साक्षात् स भगवान् विष्णु यस्तन्त्रं वैष्णवं व्यधादिति च ब्रह्माण्डे। तत्तदुपासन-योग्यतया च पुरुषाणां केषाञ्चित् सर्व्व-गतत्वेन केषाञ्चिद्धृदये हरिः। केषाञ्चिद्वहिरेवसा दुपास्यः पुरुषोत्तमः"-इति ब्राह्मे। अग्नौ क्रियावतां विष्णु र्योगिनां हृदये हरिः। प्रतिमास्वल्प-बुद्धीनां सर्व्वत्र विदितात्मनामिति च ॥३१॥

इति श्रीमदानन्द तीर्थ विरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥

लिङ्गात्मकानां शब्दानां प्रवृत्तिं विष्णौ दर्शयत्यस्मिन् पादे प्राधान्येन ब्रह्म-तत्व मिति सर्व्व-गतत्वमुक्तं विष्णोः, तत्र तस्य तस्यामावादित्योरसइत्यादिना आदित्यस्य प्रतीयते। अतोब्रवीत्—स यश्चाय मशरीरः प्रज्ञाइत्यादिना सर्व्वं त्रोच्यमानो नारायणएव' तदेव ब्रह्म परमं कवीनां। परमं यो महद्ब्रह्म वासुदेवात् परः कोनु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत्। स हि सर्व्वगुणैः पूर्णस्तदन्येतूप चारतः-इति तस्मिन्नेव प्रसिद्धः ब्रह्म-शब्दोपदेशात् ॥ १ ॥

'मयोतोऽश्रुतोमत इत्यादि 'स हि न ते विष्णो जायमानो न जातं इत्यादिना श्रुतत्वादि-गुणाः। 'स सविता स वायुः स इन्द्रः सोऽश्रुतः सोदृष्टो यो हरिर्यः परमो यो विष्णुर्योऽनन्त इत्यादि चतुर्व्वेदशिखायाम् ॥ २ ॥

न चादित्य-शब्दाच्चतुर्भयत्वादेश्च जोवइति वाच्यम्, एकस्य सर्व्व-शरीरस्थत्वानुपपत्तेरेव ॥३

'आत्मानं परस्मै शंसति-इत्यादि ॥ ४ ॥

ओं । शब्द-विशेषात् । ओं ॥५॥
ओं । स्मृतेश्च । ओं ॥६॥
ओं । अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च । ओं ॥७॥
ओं । सम्भोग-प्राप्तिरिति चेन्न वैशम्यात् । ओं ॥८॥
ओं । अत्ता चराचर-ग्रहणात् । ओं ॥९॥
ओं । प्रकरणाच्च । ओं ॥१०॥

'एत मेव ब्रह्मे त्याचचत इति न हि जीवमेव ब्रह्मे त्याचचते । 'एष नु एष ब्रह्मैव उ एवात्मैष उ एवेन्द्रीं, उ एवहरि र्हरति-परः परमानन्द इति चेन्द्रद्युम्न शाखायाम् ॥ ५ ॥

'अहमात्मा गुडाकेश सर्व्वभूताशय-स्थितः । गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा"-इत्यादि ॥ ६ ॥

न चाप्रामाणिकं कल्प्यं, सर्व्वेषु भूतेष्वित्यर्भकौकस्त्वाच्चचुर्मयत्वादिना जीव-व्यपदेशाच्च नेति चेत्—न अर्भकौकस्त्वेन चचुर्मयत्वादि-रूपेण च तस्यैव विष्णोर्निचाय्यत्वात् सर्व्वगतत्वे ऽप्यर्भकौकस्त्वं युज्यते च व्योमवत् । सर्व्वेन्द्रियमयो विष्णुः सर्व्व-प्राणिषु च स्थितः। सर्व्व-नामाभिधेयश्च सर्व्व-वेदेड़ितश्च सः"-इति स्कान्दे ॥ ७ ॥

जीव-परयो रेक-शरीरस्थत्वे समान-भोग-प्राप्तिरिति चेत्—न, सामर्थ्य-वैषम्यात् । उक्तं हि गारुडे—'सर्व्वज्ञाल्पज्ञता-भेदात् सर्व्वशक्त्यल्प-शक्तितः । स्वातन्त्र्य पारतन्त्र्याभ्यां सम्भोगो नेश-जीवयोः ॥ ८ ॥

जन्माद्यस्य यतइत्युक्तं तत्रात्तृत्वं स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रीयत सर्व्वं वा अत्तीतित ददिते रदितित्व मित्यदितेः प्रतीयते, स यद्यदेवासृजतेति पुंलिङ्गञ्च कूटस्थोऽचर उच्यते, इत्यादिवत् । अत्तोच्यते—न हि चराचरस्य सर्व्वस्यात्तृत्वमदितेः "स्रष्टा पातात्तैवाच निखिलस्यैक एव तु । वासुदेवः परः पुंसामितरेऽल्पस्य वा न वेति स्कान्दे । एकः पुरस्ताद्यइदं बभूव यतो बभूवुर्भुवनस्य गोप्ताः । यमप्येति भुवनं सांपरा ये मनोहरिष्टं तमिहायुषेऽत्तुदेव-इति श्रुतिः ॥ ९ ॥

संवत्सर-स्रष्टादिना तत्-प्रकरणाच्च' नेहासीत् किञ्चनाग्यादौ मृत्युरासीद्धरिस्तदा । सोऽमनो मनसाखादो दपएव जनार्द्दनः । अयानस्तासु भगवानित्रर्ममेऽर्घ्यं महत्तरं । तत्र

ओं। गुहा-प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्। ओं ॥११॥
ओं। विशेषणाच्च। ओं ॥१२॥

संवत्सरं नाम ब्रह्माख्यमसृजत् प्रभुः। तमत्तुं व्याददा वास्यन्तदासीविष्णुरावह। अथ तत् कृपया विष्णुः सृष्टि-कर्मण्ययोजयत्। सोऽसृजद् भुवनं विश्व मद्यार्थं हरये विभु रिति च ब्रह्मवैवर्त्ते ॥ १० ॥

'सर्व्वात्तेकः परउक्तः ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके। गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे छाया-तपौ ब्रह्मविदो वदन्ति। पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताइति पिबन्तौ प्रतीयेते तौ काविति उच्यते, गुहां प्रविष्टौ पिबन्तो विष्णुरूपे एव धर्म्माः समन्तात् चित्रत्तं व्यापकस्तयो जुंष्टिं मातरिश्वा जगामेत्यादिना तद्दर्शनात्। आत्मान्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः। निविष्टो हृदये नित्यं रसं पिबति कर्म्मजमिति बृहत्संहितायाम्। शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिबेत्। पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते क्वचिदिति पाद्मे ॥११॥

'यो वेद-निहितं गुहायामित्यादिना प्रसिद्धं हि शब्देन दर्शयति—यः सेतुरीजाना-नामचरं ब्रह्म तत् परमिति पृथग्वक्तुं गुणास्तस्य न शक्यन्तेऽमितत्वतः। यतोऽतो ब्रह्म-शब्देन सर्व्वेषां ग्रहणं भवेत्। एतस्माद्ब्रह्म-शब्दोऽयं विष्णोरेव विशेषणम्। अमिता हि गुणा यस्मा-न्नान्येषां तमतो विभुमिति ब्राह्मे। न च जीवे समनुयोभिधीयते, 'सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा मे वारुण्यो मे वारुण्यो मे वारुण्य इति पैङ्गिश्रुतेः। 'आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणः जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रो वइति भाल्लवेय-श्रुतिः। 'यथेश्वरस्य जीवस्य भेदः सत्यो विनिश्चयात्। एवमेव हि मे वाचं सत्यां कर्त्तुमिहार्हसि। यथेश्वर-स्य जीवस्य सत्य-भेदो परस्परं। तेन सत्येन मां देवा स्त्रायन्तु सह केशवा इत्यादेः-मासत्यो-भेद आदित्य विष्णुरित्युक्तम्। 'य एष आदित्ये पुरुषः सोहमस्मि सएवाह मस्मीत्यादा वग्नी-नामेवादित्यस्थत्व मुच्यते; अतोऽग्न्यादित्ययोरैक्याद्यएषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो इश्यतइ त्यनाप्यग्नि रेवोच्यते ॥ १२ ॥

अतस्तद्यथा—पुष्कर-पलाश आपो मास्लिष्यन्त एवं मेवंविदि पापं कर्म्म न श्लिष्यत इत्यादिना ज्ञानादेव सर्व्वपापाश्लेषान्मोक्षोपपत्तिरिति। श्रुतो ब्रूयात् 'चक्षुरन्तस्थो विष्णुरेव त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यादिना तस्यैवामृतत्वाद्युक्तौ ब्रह्म-शब्दाद्युपपत्तेश्च। 'सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षया। अन्तर्यामिणमीशेश मपेक्ष्याहं त्वमित्यपि। सर्व्वे शब्दाः प्रयुज्यन्ते अति भे-देऽपि वस्तुनिति महाकौर्म्मे ॥ १३ ॥

ओं। अन्तर उपपत्तेः ॥१३॥

ओं। स्थानादि-व्यपदेशाच्च। ओं ॥१४॥

ओं। सुख-विशिष्टाभिधानादेव च। ओं ॥१५॥

ओं। श्रुतोपनिषत्कद्यभिधानाच्च। ओं ॥१६॥

ओं। अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः। ओं ॥१७॥

ओं। अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्म्म-व्यपदेशात्॥ ओं ॥१८॥

'सर्पिं वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मना एव गच्छति'-इत्यादि स्थान-श्रुतिः। वामनीर्भामनी रित्याद्यात्म-श्रुतिश्चोच्यते। तस्य ह्येतल्लिङ्गं स ईशः सोऽसपत्नः स हरिः स परः स वीरो-वरीयान्यदिदं चक्षुषि सर्पिं वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मना एव गच्छति स वामनः स भामनः स आनन्दः सोऽच्युत:,इति चतुर्वेदशिखायामु*नः'स्थानत्वादिदञ्चतुरसङ्गं सर्व्ववस्तुभिः। स वामनः परोक्षावां गतिरित्येव चिन्तयेदिति वामने ॥ १४ ॥

'प्राणो ब्रह्म,कं ब्रह्म'खं ब्रह्मेति विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादे रस्यैव तत्तल्लक्षणं लक्षणं परमानन्दो विष्णो रेव न संशयः। अव्यक्तादि-उक्तान्तास्तु विष्णो-रानन्द भागिन इति ब्रह्मवैवर्त्ते ॥ १५ ॥

न च सुखे सत्यमुख्यं युज्यते स एतान् ब्रह्म गमयतीति ॥ १६ ॥

न ह्यन्यविद्ययान्यगतिर्युक्ता। जीवस्य जीवान्तरः-नियामकत्वे ऽनवस्थितेःसाम्या-दसंभवाच्च न जीवः, नियम-प्रमाणाभावादनीश्वरापेक्षत्वाच्च ॥ १७ ॥

'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवी मन्तरो यमयत्येषात आत्मान्तर्याम्यमृतइत्यादिना अन्तर्याम्युच्यते। तत्र चैतद-मृतमित्यमृतत्वमुच्यते। स च यस्य पृथिवी शरीर मित्यादिना सर्व्वात्मकत्वात् प्रकृतिस्तत्त्वजीवो वा युक्तः, न हि विष्णोः पृथिव्यादि-शरीरत्व मङ्गीक्रियत इत्यत आह—यं पृथि-वी न वेद पृथिव्या अन्तर इत्यादिनाधिदैवादिषु तद्धर्म-व्यपदेशाद्विष्णुरेवान्तर्यामी। स हि न ते विष्णोऽजायमानो न जातः स योऽतो ऽश्रुतो गतो मनो हृदः सर्व्वेषां भूताना मन्तरं पुरुष इत्यादिना निर्द्दिष्टोऽन्तरय ॥ १८ ॥

ओं। न च स्मार्त्तमतद्धर्म्माभिलापात्। ओं ॥१९॥
ओं। शरीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते। ओं ॥२०॥
ओं। अदृश्यत्वादि-गुणको धर्म्मोक्तेः॥ ओं ॥२१॥
ओं। विशेषण-भेद-व्यपदेशाभ्यां च नेतरौ। ओं॥२२॥

त्रिगुणत्वादि-धर्म्मानुक्तेर्न स्मृत्युक्तं प्रधान मन्तर्यामी ॥ १९ ॥

य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोय मात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मान मन्तरो य मयत्येष स आत्मान्तर्याम्यमृतः। यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीर मित्युभयेपि शाखिनो भेदेनैनं जीवमधीयते। 'शेयते नित्यमेवात्मा-हिणोस्तु जगदीदृशम्। रमते च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तद् जगदिति वचनान्न शरीरत्व-विरोधः ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादि-गुणो विष्णोरुक्तः। तत्र यत्तददृश्य मग्राह्य मगोत्र मवर्ण मचक्षु-श्रोत्रं तदपाणि-पादं नित्यं विभुं सर्व्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इत्युक्त्वा--'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णति च यथा पृथिव्या मोषधयः सम्भवन्ति। यथासतः पुरुषात् केश-लोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्व मित्युक्त्वा तत्परतः पराभिधानात्तस्मा-च्चाक्षरात् परतः पर इति परः प्रतीयत इति अतोऽब्रवीत् पृथिव्यादि-दृष्टान्त मुक्त्वा अक्षरात् सम्भवती ह विश्व मित्यतः परं तत्परतः पराभिधानात् कूटस्थो अक्षर उच्यते इति स्मृतेश्च प्रकृतेः प्राप्तिः। ब्रह्म-शब्दात् परतः पराभिधानादेव च हिरण्यगर्भस्य, त मेव विद्वानमृत इह सम्भवति। तत् कर्म्म हरि-तोषं यत् सा विद्या तन्मतिर्यया। अथ द्वे वा विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च। तत्र ये वेदा यान्यङ्गानि यान्युपाङ्गानि यानि प्रत्यङ्गा-नि सा परा परा यया हरिर्वेदितव्यो योसावदृश्यो निर्गुणः परः परमात्मे-त्यादिना तद्धर्म्मत्वेनावगत-पर-विद्या-विषयत्वोक्तेर्विष्णुरेवादृश्यत्वादिगुणकः ॥ २१ ॥

यः सर्व्वज्ञः सर्व्व-विद् यस्य ज्ञानमयं तप इति विशेषणान्न प्रकृतिः। तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायत इति भेद-व्यपदेशान्न विरिञ्चिः। अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जड़-रूपिका। श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया। ता मक्षरं प्राहुः परतः परम क्षरम्। न हरिमेवाखिल-गुण मक्षरत्रय मोरितम्'-इति स्कान्दे। अक्षराभिधानादक्षरात् परतः पर इत्यपि विशेषणमेव। जुष्टं यदा पश्यत्यन्य मीश मस्य महिमान मिति वीत-शोक इति भेद-व्यपदेशादीश-शब्द प्राप्तोपि न रुद्रः ॥ २२ ॥

दं परिधत्स्व वासः ॥५॥ परि धत्तधत्त वाससैनाᳬ शता-युषीᳬ कृणुत दीर्घमायुः। शतं च जीव शरदः सुवर्चा व सूनि चार्यै विभजासि जीवन् ॥६॥ सोमो ददद्गन्धर्वाय

'याः' 'अतन्वत' तनु विस्तारे विस्तारितवत्यः, 'याः च' अन्तान् पट-सन्नान् 'अभितः' उभयपार्श्वयोः 'अततन्थ' ग्रथितवत्यः, 'ताः देव्यः' हे कन्ये ! 'त्वां' 'जरसा' जरान्तं यावत् 'संव्ययन्तु' परिधापयन्तु। हे 'आयुष्मति!' दीर्घायुषि ! 'इदम्' प्रकृतं 'वासः' वसनम् 'परिधत्स्व' परिधानं कुरु ॥५॥

हे परिधापयितारः ! ऋत्विजादयः ! 'शतायुषीम्' शतवर्षजीविनीम् 'एनां' कन्यकाम् 'वाससा' वस्त्रेण 'परि' सर्वतः 'धत्त धत्त' धारयतैव वेष्टनं कुरुतैव; किञ्च एतदीयम् 'आयुः'

যে দেবীরা এই বসনের সূত্র সকল প্রস্তুত করিয়াছেন, যে দেবীরা ইহা বয়ন করিয়াছেন, যে দেবীরা ইহাকে এই আকারে বিস্তৃত করিয়াছেন, এবং যে দেবীরা ইহার উভয় পার্শ্বের ছিলা সকল গ্রথন করিয়াছেন হে কন্যে! সেই দেবীরা তোমাকে জরাবস্থা পর্য্যন্ত সোৎসাহে বস্ত্র পরিধান করাইতে থাকুন; হে আয়ুষ্মতি! এই বস্ত্র পরিধান কর ॥৫

হে বস্ত্র-পরিধাপয়িতৃগণ! তোমরা শতবর্ষজীবিনী এই কন্যাকে বসনে পরিবেষ্টিত কর এবং আশীর্ব্বাদন দ্বারা ইহার

५—जगतीच्छन्दः। वस्त्रकारादेवता। वस्त्रपरिधापने विनियोगः।
६—त्रिष्टुप्छन्दः। परिधापयितारो देवताः। उत्तरीय परिधापने विनियोगः।

গন্ধর্ব্বো দদদগ্নয়ে। রয়িঞ্চ পুত্রাংশ্চাদা দগ্নির্মহ্যমথো ইমাম্ ॥৭॥ প্র মে পতি যা নঃ পন্থাঃ কল্পতাং

দীর্ঘং ‘কৃণুত’ কুরুত। এবম্ পরিধাপয়িতারোঽভিধায় অধুনা তামেব সাক্ষাদাশাস্তে—হে ‘আর্য্যে!’ আর্য্যদেশোদ্ভবে! মাননীয়ে! বা, ‘সুবর্চ্চাঃ’ তেজস্বিনী সতী ‘শরদঃশতং’ শত-শরদৃতু-পরিমিতং কালং ‘জীব’ ‘চ’ অপিচ ‘জীবন্’ জীবন্তী সতী ‘বসূনি’ ঐশ্বর্য্যাণি ‘বিভৃজাসি’ ভজস্ব ॥৬॥

‘ইমা’ কন্যা ‘সোমঃ’ সূয়তইতি সোমঃ স্রষ্টৃ দেবতা ‘গন্ধর্ব্বায়’ গাং ধারয়তি যঃ তস্মৈ পালকায় ‘দদৎ’ অদাৎ সমর্পয়ত; সচ ‘গন্ধর্ব্বঃ’ অগ্নয়ে দদৎ অগ্নিসমীপমধুনা সমর্পয়ৎ; ‘অগ্নি সাক্ষিরূপেণ স্থিতঃ ‘মহ্যং’ পরিণেত্রে ‘অদাৎ;’ ‘অথো’ অনন্তরং ‘রয়িং’ ধনং ‘পুত্রান্ চ’ অদাদিত্যাশাস্মহে ॥৭॥

পরমায়ু পরিবর্দ্ধিত কর। হে আর্য্যদেশোদ্ভবে! কন্যে! তুমি তেজস্বিনী হইয়া শত শরৎ (অর্থাৎ শতবর্ষ) জীবিত থাক এবং জীবিত থাকিয়া ঐশ্বর্য্যসকল ভোগ কর ॥৬

স্রষ্টা এই কন্যাকে পাতার হস্তে সমর্পণ করেন, পাতা এই অগ্নির নিকটে উপনীত করিয়াছেন, অগ্নি সাক্ষীরূপে উপস্থিত থাকিয়া ইহা আমাকে প্রদান করিলেন, ভরসা করি ধন পুত্রাদিও এই সমভিব্যারেই প্রদত্ত হইল ॥৭

৭—অনুষ্টুপ্ছন্দঃ। সোমাদয়ো দেবতাঃ।

शिवा अरिष्टा पतिलोकं गमेयम् ॥८॥ अग्निरेतु प्रथमो देवताभ्यः सो स्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्यु-पाशात्। तदयं राजा वरुणोनु मन्यतां यथेयं स्त्री पौत्र मघन्नरोदात् स्वाहा ॥९॥ इमा मग्नि

'नः' अस्माकम् 'पतिः' पाता देवः 'मे' मदर्थं 'पन्थां' पन्थानम् 'प्र कल्पताम्' प्र करोतु; 'या' येन पथा, कीदृशेन ? 'शिवा' शिवेन कल्याणमयेन 'अरिष्टा' अरिष्टेन विघ्नशून्येन 'पतिलोकम्' पतिकूलं 'गमेयम्' गच्छेयम् अहमिति शेषः ॥८॥

'देवताभ्यः' देवतानां 'प्रथमः' मुख्यः 'अग्निः' 'एतु' आगच्छतु आगत्य च 'सः' 'अस्यै' अस्याः भाविनीं 'प्रजां' सन्तति-ततिं 'मृत्युपाशात्' अकाल-मरण-भयात् 'मुञ्चतु'; 'अयं' 'राजा' राजमानः वरुणः 'तत्' तथा अनुमन्यतां, यथा 'इयं स्त्री' 'पौत्रम्' पुत्रसम्बन्धि 'अघम्' पाप-मूलकं शोकं प्राप्य 'न रोदात्' रोदनं न कुर्य्यात्; नैव प्राप्नुयादिति यावत् ॥९॥

অমাদিগের পাতা, আমাদের জন্য সেই পথ কল্পিত করুন যে কল্যাণময় বিঘ্নশূন্য পথে পতি-কূল-কার্য্য-নির্ব্বাহ করিতে পারি ॥৮

দেব-শ্রেষ্ঠ অগ্নি আগমন করুন; তিনি এই কন্যার ভবিষ্যৎ সন্ততিগুলিকে মৃত্যুভয় হইতে মুক্ত করুন; এই রাজমান রুজনি দেবতা সেইরূপ অনুমতি করুন যাহাতে এই স্ত্রী পাপমূলক পুত্রশোক প্রাপ্ত হইয়া ক্রন্দন না করেন্ ॥৯

८—द्विपाद् जगतीच्छन्दः। पतिर्देवता। पदप्रवर्त्तने विनियोगः।

९—अतिजगतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। आज्यहोमे विनियोगः।

त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै जरदष्टिं कृणोतु । अशू-न्योपस्था जीवता मस्तु माता पौत्र मानन्दमभिविबु ध्यता मियं स्वाहा॥१०॥द्यौस्ते पृष्ठं रक्षतु वायुरूरू अश्विनौ च । स्तनन्धयस्ते पुत्रांत् सविताभि रक्षत्वा

'गार्हपत्यः' 'अग्निः' 'इमा' कन्यां 'त्रायतां' पालयतु 'अस्यै' एतदर्थम् 'जरदष्टिं' जरान्वितां दीर्घायुषीम् प्रजां सन्तति-ततिं 'कृणोतु' विदधातु, किञ्च 'इयम्' 'जीवता' जीवत्पुत्राणां माता 'सती' 'अशून्योपस्था' अशून्यागारा अविधवा 'अस्तु' अपिच 'पौत्रम्' आनन्दं सुपुत्र-सम्बन्धिन मानन्दं 'विबुध्यताम्' विशेषेण जानीयात् ॥१०॥

हे 'कन्ये ! 'ते' तव 'पृष्ठं' पृष्ठदेशं 'द्यौः' द्यु-लोको 'रक्षतु'; 'ऊरू' ऊरूदेशौ 'वायुः' 'च' अपिच 'अश्विनौ' दिवा-रात्रौ रक्षतु ; 'ते' तव 'स्तनन्धयः' स्तनन्धयान् 'पुत्रान् हृदय-रूपान् 'सविता' 'अभिरक्षतु' ; 'आ वाससः परिधानात्'

গার্হপত্য, এই কন্যাকে সতত রক্ষা করুন, ইহার জন্য ভাবি-জরাক্রান্ত (অর্থাৎ দীর্ঘজীবী) প্রজা বিধান করুন ; এই কন্যা জীবিত পুত্রগণের মাতা হইয়া পতির সহিত বাস করুন এবং সৎপুত্রজনিত আনন্দ উপভোগ করুন ॥১০

হে কন্যে ! দ্যুলোক তোমার পৃষ্ঠদেশ রক্ষা করুন, বায়ু এবং দিবস রজনি ঊরুদ্বয় রক্ষা করুন, তোমার স্তন্য-পায়ী

१० – अतिजगतीच्छन्दः । अग्निर्देवता । आज्यहोमे विनियोगः ।

वासस: परिधानाद् बृहस्पति र्विश्वेदेवा अभिरक्षन्तु पश्चात् स्वाहा॥११॥ मा ते गृहेषु निशि घोषउत्था दन्य च त्वद्रुदत्य: संविशन्तु॥ मात्वᳬ रुदत्युर आवधिष्ठा जीवपत्नी पतिलोके विराज पश्यन्ती प्रजाᳬ सुमन-स्यमानाᳬ स्वाहा॥१२॥ अप्रजस्यं पौत्रमर्त्यं पाप्मान

वास-परिधानं यावत् प्रच्छन्नदेशं 'बृहस्पति:' अभिरक्षतु; 'पश्चात्' ततोऽधस्तनस्थानानि पादाग्रादीनि, उक्तोभयउपरितन-स्थानानि ग्रीवादीनि च 'विश्वेदेवा:' 'अभिरक्षन्तु' ॥११॥

हे 'कन्ये! 'ते' तव 'गृहेषु' 'निशि' रात्रौ 'घोषः' आर्त्त-शब्दः 'मा उत्थात्' न उत्तिष्ठतु; किन्तु 'त्वत्' त्वत्तः 'अन्यत्र' शत्रुगृहादौ 'रुदत्यः' स्त्रिय: 'प्रविशन्तु,' 'त्व'' 'रुदत्' रुदती

হৃদয় স্বরূপ পুত্রদিগকে সবিতা রক্ষা করুন, পরিধেয় বস্ত্রে যাবৎ আবৃত থাকে তৎসমস্ত অঙ্গ বৃহস্পতি রক্ষা করুন, এতদ্ব্যতিরিক্ত (পাদাগ্রপ্রভৃতি ও গ্রাবা-প্রভৃতি) বিশ্বেদেবা দেবতারা রক্ষা করুন! ১১

হে কন্যে! তোমার গৃহে কদাপি নিশাভাগে আর্ত্তনাদ উত্থিত না হউক! তোমার শত্রু-গৃহাদিতে স্ত্রীগণ ক্রন্দন করিতে করিতে প্রবিষ্ট হউক! রোদন করিতে করিতে অন্তঃ-

---

११ – शक्करीच्छन्द:। विश्वेदेवा देवता:। आज्यहोमे विनियोग:।

१२ – अतिजगतीच्छन्द:। अग्न्यादयो देवता:। आज्यहोमे विनियोग:।

मुत वा अघम्॥ शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य द्विषद्भ्यः प्रति मुञ्चामि पाशं स्वाहा ॥१३॥परैतु मृत्युरमृतं म आगाद्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु॥ परं मृत्यो

सती 'पुरः' अन्तःपुरे 'मा' 'आवधिष्ठाः' न कदाचिदपि परिजनान् घातयेः; किन्तु 'जीवपत्नी' जीवत्पतिका सती 'सुमनस्यमाना' हृष्टचित्ता 'प्रजां' 'पश्यन्ती' वीक्षमाणा 'पतिलोके' पतिगृहे 'विराज' शोभस्व ॥१२॥

हे कन्ये! 'अप्रजस्यम्' वन्ध्यात्वं 'पौत्रमर्त्यम्' पुत्रसम्बन्धि-मरणं 'पाशम्' मृत्योः पाशरूपम् 'पाप्मानम्' 'उत वा' अन्यदपि 'अघम्' अरिष्टं त्वयि यद् स्थितं तत् सर्वं 'शीर्ष्णः' मस्तकात् 'स्रजम् इव' मालामिव त्वत्तः 'उन्मुच्य' अवतार्य्य द्विषद्भ्यः द्वेष्टृभ्यः 'प्रति मुञ्चामि' प्रतिक्षिपामि ॥१३॥

পুর বাসী-দিগকে তোমায় পীড়িত করিতে না হয়! স-ধবা থাকিয়া হৃষ্টচিত্তে পুত্রাদি লইয়া আমোদ প্রমোদ করত পতি-গৃহে সুখে বাস কর॥১২

হে কন্যে! বন্ধ্যাত্ব, পুত্র-শোক প্রভৃতি মৃত্যুর পাশ স্বরূপ যে সকল পাপ ও অরিষ্ট তোমাতে আছে, তৎসমস্তই তোমার মস্তক মইতে মালা-উন্মোচনের ন্যায় উন্মুক্ত করিয়া শত্রুবর্গের প্রতি নিঃক্ষিপ্ত করিতেছি॥১৩

१३.—उपरिष्टाद्बृहतीच्छन्दः। अग्न्यादयो देवताः। आज्यहोमे विनियोगः।

अनु परेहि पन्थां यत्र नो अन्य इतरो देवयानात्॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषोमोत वीरान् स्वाहा ॥१४॥

'मृत्युः' 'परैतु' पराङ्मुखो गच्छतु 'मे' मम 'अमृतम्' अमरणम् 'आगात्' आगच्छतु नाहं म्रिये! इति भावः, 'वैवस्वतः' 'नः' 'अस्माकम् 'अभयं' 'कृणोतु' करोतु। 'मृत्यो!' 'यत्र' 'नः' अस्माकम् 'अन्यः' सदृशम् मर्त्यभूमि-कृत-वासः जीवः अस्ति—यः 'देवयानात्' देवमार्गात् 'अन्यः', तम् 'परं' परलोकीयं 'पन्थां' पन्थानम् 'अनु' संलक्ष्य 'परेहि' पराङ्मुखो गच्छ। 'चक्षुष्मते' पश्यतः 'शृण्वते' दृश्यतः 'ते' तव सन्निधौ 'ब्रवीमि' प्रार्थयामि—'नः' अस्माकं 'प्रजां' परिवारं' 'उत' अपिच (विशेषेण) 'वीरान्' पुत्रान् 'मा' रीरिषः' मा हिंसीः ॥१४॥

इति सामवेदीये मन्त्रब्राह्मणे प्रथमप्रपाठकस्य

प्रथमः खण्डः ॥१॥

—०—

মৃত্যু পরাঙ্মুখ হইয়া গমন করুন, অমর ভাব আমার নিকটে আসিয়া উপস্থিত হউক; বৈবস্বত আমাদিগের অভয় বিধান করুন। হে মৃত্যো! যে স্থলে আমাদিগের ন্যায় মর্ত্ত্য জীব সকল আছে—যাহা দেবগণের গমনীয় নহে, সেই (প্রেতলোকের) পথ লক্ষ্য করত পরাঙ্মুখ হইয়া গমন কর। উৎকৃষ্ট দর্শনবান্—উৎকৃষ্ট শ্রুতিমান্ তোমার নিকটে প্রার্থনা করি—আমার পরিবার বর্গকে বিশেষত পুত্রদিগকে নষ্ট করিও না ॥১৪

१४—अत्यष्टिश्छन्दः। वैवस्वती देवता। आज्यहोमे विनियोगः।

দ্বিতীয়-খণ্ডঃ—

ইম মশ্মান মারোহা শ্মেব ত্বꣳ স্থিরা ভব ॥ দ্বিষন্ত মপ বাধস্ব মা চ ত্বং দ্বিষতা মধঃ ॥১॥ ইয়ং নার্য্যুপব্রূতে শ্নৌ লাজানাবপন্তী । দীর্ঘায়ু রস্তু মে পতিঃ

হে কন্যে ! 'ইমম্' প্রত্যক্ষম্ 'অশ্মানম্' শিলাখণ্ডম্ 'আরোহাঃ' আক্রম। তথাচ 'ত্বম্' 'অশ্মা ইব' পাষাণইব 'স্থিরা' অচলা 'ভব' ; অস্মিন্নেব পতি-কুলে জীবনং যাপয়েত্যর্থঃ । কিঞ্চ কন্যে ! 'দ্বিষন্তম্' শত্রুকুলম্ 'অপবাধস্ব' পীড়য়, 'চ' 'অপিচ' 'ত্বং' 'দ্বিষতাং' তেষাম্ 'অধঃ' অধস্তাৎ অবরভাবেন 'মা' অভূঃ ; ত্বদীয়াগমনেনাত্র কুলে মঙ্গলং—শত্রু-কুলে অমঙ্গলঞ্চ ভবত্বিত্যাশয়ঃ ॥ ১ ॥

'ইয়ং নারী' 'লাজান্' ভ্রষ্টব্রীহীন্ 'আবপন্তী' প্রক্ষিপন্তী সতী 'উপ' অস্মৎ-সমীপে 'ব্রূতে' কথয়তি ; কিমিত্যাহ—'মে' মম 'পতিঃ', 'দীর্ঘায়ুঃ' দীর্ঘজীবী 'অস্তু' 'শতং বর্ষাণি জীবতু' ইতি ; কিঞ্চ 'মম' জ্ঞাতয়ঃ 'এধন্তাম্' পরিবর্দ্ধন্তাম্ ॥ ২ ॥

কন্যে ! এই শিলাখণ্ডে আরোহণ কর, তুমি এই প্রস্তরবৎ দৃঢ় রূপে অবিচলভাবে পতি-গৃহে বাস কর। কন্যে ! শত্রু-কুল নষ্ট কর এবং শত্রুদিগের নিকটে কখন অপদস্থ হইও না। অর্থাৎ তোমার আগমনে রিপুগণ নিস্তেজ হউক ॥১

এই নারী লাজাগুলি বিক্ষিপ্ত করত ক্রমে আমাদের নিকটস্থ হইয়া বলিতেছেন—যে, "আমার পতি দীর্ঘজীবী

১ — অনুষ্টুব্ ছন্দঃ । অশ্মা দেবতা । অশ্মাক্রমণে বিনিয়োগঃ ।

महाभिजनजन्मना द्विजन्मना, विदित-सकल-रहस्येन प्रियवयस्येन, केनापि समंविविध कला-कलापे रालापै: कांश्चित् समयान् गमयाञ्चकार ।

तत: सायन्तनीं सन्ध्या मुपास्य दिवस-सञ्जात-नायक-विरहोत्कण्ठयेव तदा-गमन-प्रत्याशया दत्तोद्ग्रीवामिवांशैन भित्तिमधरीकृत्य तिष्ठन्ती विरह-सन्ताप-शान्तये निहित-पाटीर-पङ्कलेपैरिव सुधा-लेपै: पाण्डुर-शरीरदेशां समन्ताल्लम्बमान-तच्चन्दन विन्द-जाल-जटिलालकैरिव मुक्ताजालकै र्जनित-शोभां, तद्दु:ख-दर्शन-पाण्डु-भूताभि: सखीभिरिवानुरूप-कथाभि: स्तम्भ-पङ्क्तिभि: कृतावलम्बा मदन-शर-जाल-जर्ज्जरीकृत-सर्वाङ्गामिव गवाक्ष-जाल-जनित-चमत्कारां, तथैव तत्सायकै: सर्वत: पाटित-शरीरा मिव सर्वश: स्फोटित-कवाट-दर्शितां, तनुदरां, क्लिन्न-कमल-कोमल-दल-ललित-कुथास्तरणां, नृपागमन-शंसिनीभि:८ सखीभिरिव दीप-कलिकाभि: पुरएवागताभि: व्यक्तीकृतरक्तान्तरां, कामपि कामिनीमिव चित्रतरां, यामिनी, मनोहरां मञ्जुपिका मासाद्य निससाद ।

तत: कश्चिद्गणी निर्जित-प्रतीपप्र-थीपति-प्रतापमिव कर-ग्रहेण दण्डारोपितं दीपिकाशतं समादाय प्रणम्य पुरतो यथास्थान-स्थितो बभूव ।

ततो मागध-वन्दि-वैनिक-गायन-गणिका-गण-नाना-वेशधर-प्रहास-करान्य-विविध-कला-भाजन-गुणि-गणोऽपि प्रणम्य तदन्तरान्तरा बभूव ।

ततो मुरज-ध्वनि-गर्जनो कृष्णागुरु-धूप-राजि-कृत-दुर्द्दिने, बलादुत्पताल धारापाते परिस्फुरित-बहु-नादामृते, घन-यवनिका-पिहित-लासिका-जन-मुखचन्द्रे, तदूर्द्धत: क्षण-क्षण-दृश्यमान-तच्छिरोमणि-क्षण प्रभे, तद्भूषण-विचित्र-मणि-प्रभा-पटल-समुच्छ्रितेन्द्र धनुर्वि-काशे, विलसति च, गायनी-कल-कण्ठ-षड्ज स्वरालापे साकाङ्क्षतया वर्द्धित-तृष्णे, समस्त-जन-नयन-चातके, परम-हंसानामपि-मानस-प्रवेशानुकूले-प्रावृट्-समय इव प्रवृत्त-नृत्या नद्य: शिखिण्डिन्यो विरेजु: ।

तत स्तत्-सुख मनुभूय भगवानिव घनागमे किञ्चिन्निद्रावेश-वशीकृत: शयनीय गृहाय समुत्थित: ।

ततो दुर्द्दद-हृदय-प्रमथ-गणै रभिगुप्तं, श्रीमच्छक्तिधर-गणेशाधिष्ठितं,-श्रूयमाण-पिनाक-किन्नर-स्वर-मण्डम्, परित: परिमण्डनाय निवेशित-सुमनो-माला-मोद-परम्परानन्दि-भृङ्गासङ्ग-चमत्कृतं, चामीकर-दण्ड-चारु-चामर-केली-कमल-कलित-कर-गौरी परिवारं, रजत-पर्वतेन्द्रमिव प्रासाद मारुह्य — मूर्त्तिमत्या चन्द्रिकयेव निचोलिकया कृत-पिधानं, काश्मीर-पूर-तूल-तुन्दिल-तूलिकोपधानं, कनक-पल्यङ्क-वर मलञ्चक्रे ।

तत: परिचारिका-प्रणयिनी-जन-करपुट-पुटकीकृत-स कर्पूर ताम्बूल वीटिका-दान-

परायणेन, परितः स्थित-कामिनी-जन-वदन-चन्द्र-चारित-लोचन-चकोरेण, तासां-कलोत्तान-ताल-तरङ्ग-परम्परां श्रवणातिथिं कुर्वता, महीभृता श्रयना दूरोपविष्टः कोऽपि वयस्यः समादिष्टः — काञ्चित् कथां सर्वरसानुकूलां शिवाङ्घ्रि-पङ्के-रुह-भक्ति-मूलाम् प्रब्रूहि मोचैकफलां नवीने राकल्पितां कल्पलता मिवान्याम्। सोऽपि तन्नियोगात् मुदित-मनाः सादरं दर-स्मित-मुखो निवेदयामास ।

महाराज ! समधिगतास्ति यथादिष्ट-गुणवती काचिदभिनवा चम्पूः चम्पकमालिकेव विदग्ध-जन-कण्ठ-धारणोचिता । राजा केन कृतेति सकौतुकं पप्रच्छ । स चाब्रवीत् —

वागीश्वरवद्वचसि शम्भुवदीशभावः शुद्धः श्रियो हरिरिवोत्तम-सिद्धि-लक्ष्म्या ।
गौरी-गुरु गिरि-रिवैक-गुरु र्गुरूणां श्री-रत्नगर्भ इति सद्गुण-रत्न-गर्भः ।१

विद्या-विशुद्ध-महसा मभिराम-धाम्न स्सत्याङ्घ्रि-पङ्कज-कृपा-रस-लब्ध-दृष्टिः ।
श्री-रामनाथ इति भूमिपतीन्द्र पुत्र श्चम्पूं चकार कथया नव-चन्द्र-मौलेः ।२

राजा — विस्मितेन हृदयेन, सस्मितेन वदनेन, को रामनाथ-नामा ? किं-कुल-प्रसूतः ? कीदृशी वा चम्पूः सम्पादितेति परिपृष्टः ।

पुनरपि वक्तुमारेभे — राजं स्तत्-पूर्व-वंशानुचरितं यथाश्रुतं तत् कथयामि श्रूयताम् ।

अन्योक्तं कविना —

असम्यगिव वागर्थैः काव्यं मे श्राव्य मेव वः ।
पितॄणां किं न मोदाय स्नेहाद्बालस्य भाषितम् ।१

एतदाकर्ण्य हृष्टेन राज्ञा कथयेति समादिष्टः । सोऽपि कथयितु मारेभे ॥

॥ इति कथामुखबन्धः ॥

अथ प्रश्नाख्यः प्रथमोच्छ्वासः ॥

आसीत् काशी-मण्डलाखण्डलस्त्रिजगति विजृम्भमाण-कीर्त्ति-चन्द्र-मण्डलः, तरणि-कुल-कुण्डल, चण्डवली नाम, चण्डबल-पराक्रमः, क्रम-प्राप्त-राज्य-रञ्जन-परः, परम-कृपाश्रः, त्रिनयन-करुणा-वरुणालय-लब्ध-लक्ष्मीः, लक्ष्मी-जनक-वेलावधि-लक्षीकृताधिकार-यूपः। स चानुभूत-प्रभूत-भोगतया सम्भवद्रुचि विश्वम्भरा-भार-वहन-श्रमादिव मृग्यमान-सर्वात्म-विश्राम-स्थलः, सकल-जन-मनो-निमज्जन-कारणापार-संसार-सागर-तरणायैव वैराग्य-तरणि-मधिरूढ़ोः, विषय-बन्धच्छेदायैव विद्या-कर्त्तरीमन्विष्यमानः, सार्थाय कपट-कृत-रागेण दर्शित-साधु-भावनो; निपुण-विचारतया विदितान्यथारूपाणां समस्त-विषय-सहाय-स्व-जनानां कृत्रिम-कनकानामिव यथार्थ-ज्ञानादश्चित इव पुनः परमार्थ-सुहृत्-प्राप्तये मनसि कृतोद्यमो विहारच्छलेन पुरात् परिमित-परिवारो निश्चक्राम।

ततः कतिपयैः दिनैः सुर-नगर-समारोहण सौध-सोपानमिव गमन-पथ माक्रम्य-स्थितं, स्व शिशिर-जाड्य-निवारणायैव भानु-बिम्ब-स्पर्शाय समुत्थितम्, अतितुङ्गतरं प्रालेय-पर्वतं ददर्श।

यत्र शोभते वनमही यतः स्फुरत्-कम्पितालवा-कदम्ब-वञ्जुलैः।
किन्नरोरसि-निषण्ण-कामिनी-कम्पितालक-कदम्ब-वञ्जुलैः।

ततोऽसौ नरपतिः, नरपति-पुरमिव विशाल-बहु-शालं, रङ्गस्थलमिव रुचिर-बहु-ताल-शैलूषं, मालाकार-गृहमिव विकाशित-तमालं, भारत-सङ्गरमिव विराजमानार्जुनं, विराट-नगरमिव श्रयमान-कीचक-प्रणादम्, उत्तर-गो-ग्रहणमिव दृश्यमान-बृहन्नलं, द्विजमिव पुण्ड्र-तिलकोज्ज्वलं, गुर्व्विणी-स्तन-मण्डलमिव पक्व-तिन्दुक-पाण्डरं, कामिनी-निलयमिव धव-मनोहरं, लङ्कापुरमिव बहुपलाशं, पराजित-नृपमिव अतिमात्र-चल-दलं, स्वर्गमिव अमृत-स्वादु-फलं, सुग्रीव-बलमिव सर्वतः कुञ्जर-केशरि-शरभ-पराक्रम-विजृम्भमानं, महीश्वरमिव महिषी-गण-निषेवितं, नृपान्तःपुरमिव बहुल-मत्त-गजेन्द्र-गमनालङ्कृत, समर-स्थलमिव पतित-खड्गि-खड्ग-सङ्कुलं, शान्तनुमिव सदायोजन-गन्धातिमनोहरं, स्मेर-सुन्दरी-वदनमिव मुक्तोज्ज्वल-द्विज-कुल-द्योतिताधरं, राजद्वारमिव विराजमान-पुन्नागं — बहु-नाग-भोग-रमणीयं बहु-नाग-भोग-रमणीयं — बहु-कृष्ण-हरिण-विचित्रं बहु-कृष्ण-हरिण-निचित्रं, निशाटवी-मधु-मदावेशादिव निर्भरनिर्जरैरुदन्तं, विकसद्विशद-कुसुमै र्हसन्तं,

मृदु-पवन-चलत्तरु-शाखा-बाहुभि र्नृत्यन्तं, वंश-निस्वनै र्वादयन्तं, किन्नर-स्वर-मण्डलै र्गायन्तं हिमवन्तं समारुह्यन्नेवं वर्णयामास——

गल-परिसरदभ्रश्यामरश्चारुशृङ्गी बहु-गुण-गण-क्लृप्तैर्हन्नन्दि-सेव्यो विभाति।
विविध-सुरभि-जाता-नन्ददः शुभ्रकान्ति र्वृषइव वृषकेतो रालयः शैल एषः॥१
विकशदुपवनाली-पुष्पकीर्णासि गर्जन् मृगपति-तुहिनाद्रैः शृङ्गमुत्तुङ्गशोभम्।
चिति-धर-पति पुत्री-केतन-भ्रान्ति-विभ्रत् भ्रयति पवन-रिङ्गद्गङ्ग-गङ्गा-पताकम्॥२
अह! ह! शिरसि-राजत्-केकि-पिच्छः स्व-वास-व्रज-युवति-मनांसि चोभयन्वेणु-नादैः।
जयति कनक-धातूद्दीप्त-पीताम्बर-श्री र्हरिरिव वनमालालङ्कृतः शैलराजः॥३
अपिच। कनक-रुचि-सुपर्णारूढ-दिव्याङ्ग-वल्ली सुभगतम उदश्चश्री-निवासः पुरस्तात्।
तुहिन-गिरि रशेषोत्ताप सम्मोह-हारी हरिरिव न हि कंसानुग्रहं संविधत्ते॥४
कनक-कपिश-नील-ग्राव-पीताम्बरेभा जिन-पिहित-नितम्बो नागरबाढा-हारः।
धृत-रुचिर-कलापः कृष्णमेघान्त-पार्श्वो हरि-हर-तनु-शोभां शैलराजो बिभर्त्ति॥५

ततः कतिपयैः पादचरैः स्तदुपरि विचरन् विश्वकृता विश्व-वासना-निर्मूलन-समरसाश्रयमिति मत्वैकान्तदुर्गमानीय निवेशितं, साम-स्वर-मनोहरैः द्विजकुलैश्च सन्नादितम्, इतस्ततश्चङ्क्रममाणैर्यतिभिः काषाय-लोहितै लोहितैश्च मृग्यमान-वन्याशनं, योगिभिः प्रशान्त-श्वापदौघैः प्रशान्त श्वापदौघैश्च सौम्यतमं, कुलपतिभि र्बहुशाखिभि र्बहुशाखिभिश्च सुच्छायीकृतं, दूरतोतिमधुरं गायद्भिः किन्नरैः किन्नरैश्च श्रुतिहारिणम्, आश्रममेकमद्राक्षीत्। तत्र दरी-गृह-द्वारि-दरीदृश्यमाम-देहार्द्ध मनुचण-प्राणायाम-पवन-पान पीनाभि र्व्याडीभिरिव देह-नाडीभिरेव परिपुष्टतरं, तथा कुम्भकाचरण-समुद्दीपितो ज्वलन-ज्वालाभिरन्तरमानतया बहिर्भूताभिरिव पिङ्गतर-जटाभि र्जाज्वल्यमान मधोनिवेशित-बाहु-मृणालाभ्यामुत्तानीकृत-करपल्लवाभ्या मलङ्कृतं, कुश-चर्म्म-चीरासने-पयसीव स्वच्छ-कृत-निवेशं, हृदय-कर्णिकान्तः-स्वीकृत-श्री-निवासं, सदान्तः-समुदित-परमानन्दविज्ञान-विधु परिचयादिव दर-निमील्यमान-नयन-च्छदं, कुशेशयमिव कुशेशय-नामानं मुनि-मवलोकयामास।

ततः तद्गौरव-नामितः पुनः पुनः प्रणिपत्य तस्य शील-शीतलस्यातिनिकटवर्त्तितयाऽधिकजाड्यादिव सङ्कुचित-शरीरः स्तदनुमत्या वसुमत्यामेव विवेश।

अनन्तरञ्च। राज्य-राज्याङ्गयो स्तपस्तपोवनयो रन्योन्य-क्षेम-कुशले पप्रच्छतुः।
राजा च चिर-संलग्न-बहु संशय-रजः-चालन-मुनि-मुख-निःसृत-प्रसन्न-प्रत्युत्तरवचन-धर्म-

द्रवीभूत-शीतल-सलिलावगाहनापनीत-संसार-सरणि-सञ्चार-परिश्रमः, तदुटज-कोणे कनक-ध्वज-दण्डमिव श्वान-पट-पताकं, मणि-प्रासादमिवापरिस्कृत-चूडं, क्रीड़ा-शैल-शिखरमिवोपरि जात-विकृत-काननं, काञ्चन-कलसमिवारकूट-सराव-परिच्छदं, वपुषा विनिर्जित-पञ्चबाणं, वानर-वदन-विरूपीकृतं, कुमारमेक मवलोकयाञ्चकार ।

अचिन्तयच्च – किमसौ किन्नर-वदाकृति-विशेषः किंवा दैव दुर्विपाकोऽयमीदृश-दशावशेषः ?

अहो ! विचित्र-विधान विधातु र्विलचण-कौशल-विचेप इति सौत्कलिकः पप्रच्छ–भगवन् ! केन दुर्विपाकेन पाकशासन-कुमार-तुल्यस्य सुकृत-परीपाक-जातस्यापि दुष्कृत-विपाक एतादृशः ?। अहो ऽस्मिन् जातरूप-निर्मित-परिकरोपरि दुर्विदग्धेन विधिना ग्राम्य-शिलेव वदन-परिपाटी-खचितासूक्ष्म-चीन-चेलं वा श्वान-पटाञ्चलेन स्यूतं, श्रोत्रिय-ग्रामइवान्त्यजन-निवास-सम्पर्केण दुर्वासितं, शृङ्गार-रसइव बीभत्स-वर्णनेन विरसीकृतः सर्वाभिमत-दानमिव वचन-दोषेण विफलीकृतं किमाश्चर्य मिदम् ?
मुनिरवादीत् –

राजन् !.न चित्रम्: कर्मणां वैचित्र्याद् विचित्रा हि गतयः प्राणिनां सम्भवन्त्येव, तत् प्रत्यच-सिद्धैवास्य चराचर-चक्र-वाल-चूड़ामणे श्चन्द्रचूड़ामणे राविर्भूतस्यापि विविध-दुर्घटने तादृशी ।

अहो ! विचित्रं खलु चित्ररूपा श्चित्रक्रियाभि र्गतयो जनानाम् ।
पुत्रोऽप्यसौ चन्द्रमतीप्यवाप दशामिमाम् कर्मगतिर्दुरूहा ॥१

राजा पुनरपि सौत्कण्ठोऽब्रवीत् – भगवन् ! यदि कथनीय-योग्य मस्मादृशेषु मनन-सुख विघ्नोवा न जायते विफल-वाग्व्यापार,-श्रमो वा न मानसमलसीकरोति, तत् शुश्रूषा-कुतूह लोत्कलिका-च्छेदाय भवतु नो भगवान् ।

मुनिरवादीत् – राजन् ! विचित्रेयं कथा, रुचिर-नव-पल्लव-परम्परा ; तेन श्रवण-योग्यैव, रसिकानां सुवर्णालङ्कार-श्रेणिरियं कण्ठ-धारणोचिता, विदग्धानां बहुमतार्थ-रत्नमालिकेयं महाजन-हृदय-धार्य्यैव, भगवच्छीत-किरण-कला-कलाप-कीर्त्ति-कर्पूर-पूर-परिमल मनोहरा, सरस्वतीयं संसार तपन तप्त-जन-समवगाह्या च, भगवति चेतसः समाधान मेव, समाधिः-तत् कथाद्वारेण भगवति चेत् किमधिकं तदेवानायासतो भगवत्-कथासु सरसतया मग्नचेतसो निर्विकल्प-समाधि-फलमेवासादयन्ति साधुजनाः । किञ्च,-

कीर्त्ति-कीर्त्तनेन परम-पुण्य-परम्परा-लाभ एव, कुतो विफल-वाग्व्यापार-श्रमः तदाकर्णय कर्ण-कुतूहल-कल्पलतिकां कमनीयां कथा-मिति।

पृथ्वी! पते! पुण्यफला कथेयं प्राक्पुण्यकीर्त्तेः पुरु-कीर्त्तनेन।
कथा-रसे राविशती शतल्वे सुखं मनश्चेत् स परः समाधिः ॥१

इमाम्पिबानन्त-रस-प्रवाहिनीं विशुद्ध-विज्ञान-तरङ्ग-शालिनीम्।
सदाऽविमुक्तास्य यतः सुविश्रुतां कथां गभीरा ममृतापगा मिव ॥२

शील-श्री-रघुनाथ देव-शिवदा देव्यो स्तनू-सम्भवः।
शम्भोर्भक्ति-मृणाल-वृत्तिरमल-श्री-राज-हंसार्भकः।
पौराण्या नवचन्द्रमौलि कथयाश्री-रामनाथः स्वयम्।
चम्पूगुम्फितवांस्तदीय-कथयोच्छ्वासो गतः प्राश्निकः ॥१॥

इति प्रश्नाख्यः प्रथमोच्छ्वासः सम्पूर्णः ॥१॥

॥ अथ मृगयावर्णनो नाम द्वितीयोच्छ्वासः ॥

पृथ्वीपालः पौष्यनामा प्रसिद्धः, पुण्यान् लोकानुष्ण-रश्मि-प्रतापः।
ब्रह्मावर्त्ते ब्रह्मविद्यानुवर्त्ती, ब्रह्मेवासीद्ब्राह्मणानां शरण्यः ॥१

जलस्य हन्ता जलजस्य पाता, यथोच्चकै र्भ्राम्यति दिक्षु सूरः।
निघ्नन् रिपून् सद्भुवि तत्तनूजान् च संस्तथासौ विजयोचकार ॥२

कन्या-कुमार-वर-कुञ्जर-वाजि-रत्नं, रत्नं प्रयत्न-निचयोपचितं यदन्यत्।
एवं करं समुपगृह्य च वीर-चक्रात्, सार्थं चकार करवीर-पुरं स वीरः ॥३

कदाचिदसौ समर-समुन्मुक्त-शर-निकर-निश्शेषित-निःशेष-दुर्मद-नृपति-लक्ष्मी दुर्मद-महिष-कोल-मद-लोल-मातङ्ग-सङ्घ-संहनन-शील-सिंहादीनेव लक्षीकर्त्तु मुत्तरल-मनाः समवनद्ध-निखिलायुधो यनाय वाणायुज मधिरूढः प्रतस्थे।

हरिन्मणीन्द्र-छवि-कञ्चुकेन हरिन्मणीन्द्रेण शिरोगतेन।
हरि-प्रभावो हरितां विजेता हरेर्नृपः पृष्ठगतो विरेजे ॥१

अरण्य-जन्तु-प्रकरेण भीत्या नियोजितः कौरङ्गवालपिण्डः।
स्पृशन् श्रुतिं रक्त-मणीन्द्र-चञ्चुर्गारुत्मतं कुण्डलमस्य रेजे ॥२

पीतांशुकेनेव विशुद्ध-हेम्ना विभूषितांशेन विभूषितांशः ।
हरि-त्विषा गारुड़-रत्न-दाम्ना बभौ गरुत्मानिव हेम-पक्षी ॥३

दधन्नवीन-च्छद-चारु-रूप-तनुच्छदोष्णीष-विभूषणानि ।
रराज राजा विपिन-श्रियेव भयात् पुरैवाश्रितया तदानीम् ॥४

नागाद्रिभि र्गैरिक-धातु-चित्रैः सदा विशीर्य्यन्मद-निर्झरैश्च ।
कषा-लता-लब्धि-क्षर-प्रवालै र्नीलच्छदैः सादि-महीरुहैश्च ॥५

समुत्प्लुतैः पत्ति-मृगेन्द्र-यूथै रतीव-दीर्घ-ध्वज-ताल-वृन्दैः ।
जगज्जनानामवनैक-भूमि र्बभौ स भूयो वन-भूमि-कल्पः ॥६

दुन्दङ्कारै र्लून्दिलै र्दुन्दुभीनाम् भाम्भाङ्कारैश्चापि भेरी-रवानाम् ।
स्फूर्य्यत्तूर्य्य-प्राभवै र्तार्य्यनादैः फुंफुंकारैः-सङ्कुलः शङ्खजातैः ॥७

सम्मत्तानां बृंहितै र्वारणानां वाजीन्द्राणां हेषितैः शश्वदुग्रैः ।
गर्ज्जत्पर्जन्योपमानां रथानां घोषैः पत्ति-व्रातजैः सिंहनादैः ॥८

वीरेन्द्राणां हर्षयंश्चित्तमद्रे स्तच्छिद्रे ध्वानयं स्ताशयंश्च ।
भीरु-व्रातान् पूरयन् व्योम-वीथी रेकीभूतः कोप्यभूद्घोर-रावः ॥९

सेना-पादोद्भूत-धूली-कदम्बै र्भूमी-भर्त्तु र्भास्करे ऽन्तर्विलीने ।
नाना वर्णैः कुञ्जरस्थै र्वितानैः प्रत्यक्षासीच्चित्र-जीमूत-शोभा ॥१०

पुरस्सरा मृग-कुल-जीव-हारिणो यमा इव प्रविकट-दण्ड-पाशिनः ।
बभु र्भटा महिष-वरोपरि स्थिता भयङ्करा धृत-गुरु-भीम-शक्तयः ॥११

मदोत्कटैः प्रविकट-कङ्कटावृतैः पदे पदे मद-जल-सिक्त-भूतलैः ।
भयङ्करैः करिपतिभि र्जगर्जिरे पयोधरैः प्रलय-समुद्धतै रिव ॥१२

विरेजिरे चलदल-पत्र-चञ्चला रथध्वजोपरि विचलत्पताकिकाः ।
बभौ मुहु र्ध्वज-गत-कृत्रिमः खगः समुत्पतन्निव रथ-वेग-मारुतैः ॥१३

इतस्ततो घन-रवतः समुत्सुका हयोत्तमाः प्रवर-कुमार-वाहनाः ।
विचित्रित-प्रतत-कलाप-धारिणः शिखावला इव ननृतु स्ततस्ततः ॥१४

विबृंहितं करिपतिभि र्मदोद्धतै र्विहेषितं हयपतिभिः कशाहतैः ।
विवल्गितं भट-निकरै र्यथा यथा मुदङ्गताः क्षितिपतिभि स्तथा तथा ॥१५

मृगेप्सया विधृत-हरित्तरां वरा: पदातयो निविड़तया सुसङ्गता: ।
निजाङ्गकै र्निज-पद-चूर्णशाद्वलां स-शाद्वलामिव धरणीं प्रचक्रिरे ॥१६

उडुम्बरद्रव मिलितारकूटकै र्विनिर्मिता: पुरवड़भी गृहा इव ।
समुन्नता: पथि पथि चारु-पङ्क्तिशो बभासिरे परिचलद्-द्रष्टृ-राजय: ॥१७

तत श्चलद्गज-रथ-वाजि-पत्ति-पद्रज-श्चये र्नभसि सुदुर्दिनीकृते ।
मुहु र्मुहु र्धुत-चपलासयो बभु र्घन-स्वनै: पटु-पटहै श्च नेदिरे ॥१८

समुच्छलत्-प्रलय-पयोधि-पाथसां-महौघवत्तदनुरजश्च यो बभौ ।
ग्रसन्निव प्रचुरतया विविष्टपं रसातलावटमपि पूरयन्निव ॥१९

यथा यथा चलदवनीपते श्चमू स्तथा तथा चलदरि-भूभुजां मन: ।
यथा यथाऽगमदवनी-प्रकम्पतां तथा तथा धरणि-भृतोऽपि कम्पिता: ॥२०

द्विषो नृपा नरपति-नाथ-वाहिनी-प्रवेगत स्तट तरवो यथा च्युता: ।
परे चमू-चरण-चलोत्थ-तूलिवत् सुचञ्चला: क्वचिदपि न स्थितिं ययु: ॥२१

परे नृपा वत ! दधिऽरेग्य-वाजिनां खुर-क्षत-क्षिति-तलवत् क्षतं मन: ।
अथापरे भट-निनदै: समं क्षणाद्भयातुरा: प्रविविशु राशुग-च्छरान् ॥२२

चमू-पुरश्चलित-भटैरथापरे तृणोपमा: सपदि विचूर्णतां ययु: ।
परे च तै: सपदि दृढ़ावमानिन: प्रभञ्जनै रिव तरुवन्निपातिता: ॥२३

ततो नृपे विपिन-पथं समाश्रिते मनोज्ञया प्रहित-जनस्य वार्त्तया ।
भयं नृपा वन-गत-जन्तुषु स्फुटं निधाय ते प्रकृति मिता विरेजिरे ॥२४

अथ स्फुरद्विपिन-नव-च्छद-च्छवि मृगार्थिनी मनुज-महेन्द्र-वाहिनी ।
बभौ तदा नव-मधु-कान्त-काननं प्रकाशयन्त्यरुण-सुतेव मध्यत: ॥२५

तत: क्षणात्सगर-तनूज-तारण-स्फुरत्-कृपा-गलित-सकज्जलाश्रुणा ।
कृतासित-च्छवि रिव साभितो द्रुताबभौ चमूश्रुत-वदनेव जाह्नवी ॥२६

तट-स्फुरत्-प्रतिफलितावनी-रुहै: कृतासितच्छवि रिव जह्नु-कन्यका ।
मही-भृतो बहु नव वीथिषु द्रुता बभौतरां श्रुत-वदनाथ सा चमू: ॥२७

प्रसारण-स्फुरित-कलाप-लक्षणै: कुतूहलै रिव बहुलीकृते क्षणै: ।
व्यलोकयत् सबल ममुं शिखावल-च्छल न्नृपं किमिव गिरीन्द्र-देवता: ॥२८

क्वचिज्जले जलनिधि-मग्न-शैलवन्मतङ्गजान् हरिरिव कोपि हृष्टवान् ।
सुरापगा-सलिल-निमग्न-विन्ध्यवत् प्रयाचिका इव महिषं च पल्वले ॥२९

सुनिद्रितान्निभृतगुहागृहोदरे नराधिपानिव तरुणान्मृगाधिपान् ।
अबोधयन् किल करतालतो जना निशाक्षये पटुतरगायना इव ॥३०

परे नराः प्रथम-विमुक्त-वाजिनो विलीनवद्धृतखगभुक् पतत्त्रिणः ।
विमुञ्चता ननु गतवाजिभि र्द्रुतं खगान् प्रति प्रहित-विलोचना ययुः ॥३१

तथा क्वचिद्दृढतरशृङ्खलायता स्ततस्ततः पथि पथि धावनोत्सुकान् ।
शुनां वरान्मुहुरिव शृक्कणीलिहो व्यमोचयन्मृगमधिकेपि सादिनः ॥३२

स्वपालकैर्निजहयतो वरोपिता विमोचिताः श्रुतियुग-संग्रहैः क्वचित् ।
निरीक्ष्य च प्रतिपदभूमिलीनवत्तरक्षवो मृग मधियान्ति सप्लुताः ॥३३

पुरारिवत् खलु मृगया समुत्सुको गजासुरोपमगजमाह्वयद्बली ।
अथापरे क्वचिदपि चण्डिका गणा इवोन्मदान्महिषगणान् प्रजघ्निरे ॥३४

तथेतरः सगणवराहयूथपं व्यनाशयच्छरभतनूरिवेश्वरः ।
अथापरे द्रुततर सञ्चितेषु नाम खारिवन्मृगमनु धावितो बभुः ॥३५

धनुष्मतां वियति बभौ धनुश्च्युतः पतत्त्रिणां व्रजइव पतत्त्रिणां व्रजः ।
विलीनतां तदनु ययौ क्षणादिभ स्वकोटरेष्विव गजखड्गवर्मसु ॥३६

करेरिताः प्रबलनृदेववाहिनीपुरःस्फुरज्ज्वलनसमुद्भवौजसः ।
विभिद्य च स्फुट मतितीक्ष्णशक्तयो ययुः क्षणादचल मिवाति शृङ्गिणम् ॥३७

गरुत्मतामिव वदनादहीश्वराः परिच्युताः फलफणयोपशोभिताः ।
करात्स्फुरन् मणि किरणमहोज्ज्विता प्रभासिरे वियति विचित्रशक्तयः ॥३८

घनोपमे वपुषि लुलाप खड्गिनां ततस्तत त्वरण महाभुजार्पिता ।
मुहुर्मुहुः स्फुरदसि मार्जमार्जिता व्यदीदिपत्तड़िदिव खड्गवल्लरी ॥३९

नराधिपः स्वयमपि कालरूपधृक् क्षणादिव क्षयमनयन्महापशून् ।
महाक्षये भुवन मिव क्षतप्रजं समन्ततः खिलमखिलं चकार सः ॥४०

रराज तद्वनमपि हन्त! चण्डिका गृहाङ्गनोपम मतिभैरवोत्सवम् ।
इतस्ततो हतपशुभिः प्रवेगतः क्षतक्षरद्रुधिरमहौघवाहिभिः ॥४१

एवं व्रजन्तं तु वनं वनेभ्योऽवनीश्वरं तं वनराजयस्ताः ।
छायावितानैस्तरुपुष्पवाणां गृहागृहैः पल्लवसंस्तरैश्च ॥४२

सजन्तुमांसै रपि धर्मपूतैः प्राप्येव योग्यातिथिमादरेण ।
प्रफुल्लताव्यञ्जितहर्षमुच्चैर्दिनं दिनं तं जगृहुः क्रमेण ॥४३

ततः कदाचिन्मृगयावसाने श्रान्तः सविश्रामिकृति नरेशः ।
समाश्रयामास महावटस्य छायां महायामवतीं स वाहः ॥४४

स सौरभं किञ्चिदवाप्य तत्र प्रतीत मेतन्न कदापि कुत्र ।
कस्मादकस्मादिति विस्मितः सन्नुपलब्धे चपलत्वरोऽभूत् ॥४५

ततः स्फुरद्गन्धभरावकृष्टः स गन्धवाहोपमवाहनेन ।
वनान्यतिक्रम्य विचित्रितानि विचित्रमद्रेः शिखरं ददर्श ॥४६

तद्गन्धबीजं प्रति सन्दधानो दरीगृहद्वारमवाप तस्य ।
शुश्राव शिञ्जत्करकङ्कणानां झणत्कृतिं तत्र वराङ्गनानाम् ॥४७

किमेतदित्याकुलचित्तवृत्ते र्नृपस्य काचित्तनुशोभयैव ।
विस्मापयन्तीव मनो मनोजरामेव रामा बहिराजगाम ॥४८

तथा स पुष्पान्तरपि कान्तिमत्तर्षियोगतः पाण्डुकृशाङ्गयष्टी ।
अमर्त्यलोकस्य विलोकनीया कलानिधेः कापि कलेव रेजे ॥४९

सा पद्मिनी पद्ममहार्घ्यहस्ता: बालाऽवनीशं मधुपर्कहस्ता ।
समर्चयन्तीव कुलाभिधाने पप्रच्छ दुर्गागमने च हेतुम् ॥५०

वृत्तान्तमस्यै विनिवेद्य यावदाश्वासयंस्तामवदन्महीन्द्रः ।
पयोदगम्भीरगिरा निदाघदिनेषु दीनामिव शैलवल्लीम् ॥५१

इत्यङ्ग तं यत्तवरूप मेतदापीयते मानुषलोचनेन ।
मयाद्य धन्यानु न मेतदन्यद् यत् त्वं वनं सुन्दरि! संश्रितासि ॥५२

किं मानुषी त्वं ? किमु देवकन्या ? विद्याधरी किं ? वनदेवता वा ।
न किं दुर्लभं तेऽवनिदुर्लभाया:, किं कारणं कानन माश्रितासि ? ॥५३

न ते वयस्यान्वि! वनानुरूपं वेशं न पश्यामि तपोनुरूपम् ।
आपाण्डु गण्डद्वयमण्डनेन वियोगिनी त्वं प्रति भासि बाले! ॥५४

सा तं सनिःश्वास मुवाच बालेन्दुलेखेव कृशाङ्गयष्टिः ॥
गृहागत स्त्वं परि पूजनीय स्ततो रहस्यं विनिवेदयामि ॥५५

आसीन्नृपः शौर्यधनाभिधानः सौन्दर्य शौर्यादिगुणैः प्रधानः ॥
स चेतिहासादिषु कामिनीनां विगम्य हन्त समवाप चिन्ताम् ॥५६

सङ्गो हि पापस्य निदान मेकं विशेषतो वामदृशां मतीव ॥
स सङ्गभीत्या विनिवृत्तचेताः पाणिं न जग्राह नितम्बवत्याः ॥५७

ततो वनं शौर्यधनः समेत्य तपोधनोऽभूद्वयसोऽवसाने ॥
तत्रापि राजातितपश्चराणां सुदुष्करं भूरितपश्चकार ॥५८

ततस्तपःसिद्ध महाविमानं विद्याधरीवृन्दनिषेव्यमाणम् ॥
आरुह्य वेगाद्दिवमुत्प्लवन्तं पुण्यौघभाजामपि पुण्यवन्तम् ॥५९

प्रकाशताभर्त्सितकोटिभानुं ज्वालातिरोभूतमहाकृशानुम् ॥
सम्पश्यतां स्वर्गसुखैकभाजामासीद्वितर्क इयमेव तेषाम् ॥६०

किं वेधसाऽयं विहितश्चिरेण दिवाकरोऽन्यो दिव मभ्युपैति ? ॥
आपीय पाथोम्बु निधेः समस्तं किमूर्द्ध मारोहति वाडवाग्निः ? ॥६१

त्रिलोकमाऽथोथ विधेर्विधान-विलक्षणाविष्टमनं घनाभः ॥
सध्यानयन्नम्बरसम्बरस्थो नृणां वरं देववरो बभाषे ॥——६२

"अहो ! महात्मन्कइह प्रयासः श्रुतिस्तु नापुत्रवतो हि लोकाः ॥
अलङ्घ्य मुल्लङ्घ्य विधेर्निदेशं न देश मावस्तु मिमं त्वमर्हः ॥६३

न ते तपोहङ्कृतयोऽपसिद्धिर्न संयमः स्वर्ललनाभिलाषिन् ! ॥
यति र्व्रती नासि न वा गृही त्वं निराश्रमः किं भ्रमसीषि भूप ! ॥६४

नचोत्तराध्वातयनापराध्वा केनाध्वनाचोर्द्ध गतिं प्रयासि ? ॥
निवर्त्त यामो हृदयं प्रयत्नाद् जानन्कथं मूढइवावभासि ? ॥"६५

वियत्यकस्मादवसैव राजा स्वर्गं भयादार्त्त इवोदपश्यत् ।
किंचिन्नपश्यन्नपि भावदृष्ट्या पश्यन्निवोक्तैर्नृपतिर्जगाद ॥—६६

"जय जनक ! जगन्निवास ! जिष्णो ! जगदपराधकृतां जगद्ग्रसिष्णो ! ॥
जय भजदभिलाषसां सहिष्णो ! असदधिपाजित ! जीवजीव विष्णो ! ॥६७

त्वयि खलु तव मायया निरस्तां व्रजति रतिं न मति र्ममात्मजेयम्॥
सुरहर! बहुनायकस्त्वमेकः पुरुषवर! प्रतिषेधयस्व मायाम्॥६८

हरिरसि कलिकुञ्जरावमर्द्दी निजभजतां नरकान्तकः प्रसिद्धः॥
निरवधि जगदुद्धृतिप्रयत्नश्रमसुमुखः पुरुषोत्तमस्त्वमेकः॥६९

गिरिरपि विधृतोऽम्भितोदवाग्निः फणधरघोरह्रदेऽपि सम्प्रविष्टः॥
अनुगतजनपालनाय किं किं न कृत महो! भवता भवैकबन्धो!॥७०

तव खलु करुणारसस्वभावात् प्रसरति नीचतरेपराजामिलादौ॥
यदि खलु जगदीश! तद्विधेस्मिन् मयि न कथं द्रुत मेति सा कृपाब्धे!॥७१

शरणद! शरणं व्रजामि भीतः कलिपवनातुलवेगनीयमानः॥
जगदवनगृहीतपक्ष! तन्मां धरणिधर! चरणमन्तरेहि रक्ष॥७२

दनुजपतिसुते विषानलाम्भोगिरिगजपाशविपद्विपद्विनाशम्॥
त्वयि हृदयगते न तद्विचित्रं भवविपदोपि यतः क्षयं प्रयान्ति॥७३

दनुजपतिवधादिसत्प्रभावान् गजपतिमोक्षणमुख्यकीर्तिसङ्घान्॥
तव खलु किमनन्त! चिन्तयामो भुवनमिदन्तव कीर्त्तिमत्प्रभावः॥७४

कलिमलमलिनाम्नु देहवल्ली भवतु भवश्रम एष किन्ततो मे॥
नरकतटविभञ्जनी त्वदीया गुणतटिनी परिमज्जनाय सा चेत्॥७५

कलितमसि विलुप्तसत्पथेऽस्मिन् क्व गति रितीय जनः कथं दुनोति।
तव पदनखचन्द्रचन्द्रिकान्तः शरणमयी गतिरस्ति सुप्रकाशा॥७६

कलिभुजगविदष्टमानवानां भवति हिताय न चौषधं न मन्त्राः।
स्फुरदमृत मृते महेश! विश्वेश्वर! नरकान्तक! राम! माधवेति॥७७

कलिकलुषखरांशुदग्धचेतो भुवि मम रोहति तेन भक्तिबीजम्।
अयि! वितर दृशा कृपाम्बुधारां सजल-पयोधर-सुन्दराङ्ग-विष्णो!॥७८

न च नृपतिपदं पदं सुराणां न च सुर-नायक-सम्पदं वृणोमि।
निरवधि तव निर्गुणैक-चिन्ता-विहितविमोक्षपदं न चार्थयामि॥७९

सुरमुनिमनसोपि दुर्लभं यद् व्रज-वनिताङ्ग-धृतं च भाव-योगात्।
परमकरुणया स्फुरन्नितान्तं तव पदमन्तरनन्त! चिन्तयामि॥८०

इदमहमिति भूरिभेदशून्यां त्वयि न हि मोहन ! मोहमुक्तिमोहे ॥
इदमहमपि सर्व्वमेव विष्णो ! त्वमिति विमुग्धमतिं समर्थयामि ॥८१

न त्रिकटकटुभाषिणे विषण्णा न च मधुरस्तुतिवादिने प्रसन्नाः ।
क्वचिदपि न विमाननेऽनुतप्ता न हि न हि मानशतेऽभिमानतप्ताः ॥८२

प्रियमपि विषयं न च स्मरन्तः स्फुटमपि जीवहरं न च द्विषन्तः ।
दिनमपि न सुखाय संस्पृशन्तो न च निरयादिभयं हृदा वहन्तः ॥८३

त्वदितरशरणं न मन्यमाना अहमिति चात्मनि सन्निरस्यमानाः ।
तव शरणवदङ्घ्रिसेविनस्ते तव चरणस्मरणामृतं पिबन्ति ॥८४

सजलजलदनील ! मन्दरीषत् स्मितशुभगाननचन्द्रमम्बुजाक्षम् ॥
तडिदुपमपटोत्तरीयभूषं हरिमवलोकयतो मम क्व भीतिः ? ॥८५

चिच्चन्दनाम्बुपरिधौतमतिप्रसाद प्रासादमूर्द्धि निरस्ताखिललोकवादे ।
संसारसंसरणजश्रमसंप्रशान्त्यै चेतो भजस्व हरिपादसरोजशय्याम् ॥"८६

एवं नराणामधिपः सुराणां प्रभुं प्रसाद्यैव नुतिप्रसूनैः ।
उवाच भूयः प्रणिपत्य भक्त्या पुटाञ्जलिं मूर्द्धनि संनिवेश्य ॥——८७

"विधेर्वचो लङ्घयता मयेदं नाकारि नारायण ! पुण्यगर्वात् ॥
स्त्रीसङ्गभीत्येदमनुष्ठितं हि स्त्रीणां चरित्रं विदितं तवैव ॥ ८८

पाणौ गृहीता अपि विच्यवन्ति छिद्रेण नीचाभिमुखा इवापः ।
दृष्टा अपि द्राक् जतुवत् प्रयान्ति द्रुतिं युवाङ्गारसमागमेन ॥८९

एतासु कस्मिन्नपि हन्त ! काले योगो न विश्वासकथाप्रसङ्गः ॥
कुन्ती पितुर्गेहगतोष्णरश्मेः कानीनगर्भं कुलजाप्यवाप ॥९०

जरद्दशायां दशकन्धरस्य स्वसा हि रामा इति मोहमाना ॥
निकृत्तना सा विकृतानना सा कृताकृतज्ञेन रघूत्तमेन ॥९१

प्रभावती यौवनवत्यनङ्ग-सङ्गात् पुरा दानव-राजपुत्री ।
अघातयत् स्वं पितरं प्रियेण बाणस्य कन्यापि च तात ! बाहून् ॥९२

आजन्मशुद्धा अपि लोकपूज्याः प्राप्ता अपि प्रागपि दूरदृश्याः ।
कलाइवेन्दोः किल यौवनान्ताः प्रायः कलङ्कान्मलिनी भवन्ति ॥९३

पत्नी गुरोः सर्वसुरोत्तमानां जीवेश्वरे जीवति जीवसत्त्वे ॥
वशीकृता सा रजनी-प्रियेण सती ततो गर्भमवाप लीला ॥९४

सम्भ्राम्यपि सन्ध्यारुचि-मुग्धमूर्त्तेः पितुः पुरा लोकपितामहस्य ॥
श्रुतं पुरा शीतविधानकर्त्तुः कामेन सा कामविकारितासीत् ॥९५

पुत्रेऽपि साध्वि परमस्य पुंसो यच्चोषितो वञ्चमनोजभावाः ॥
तस्यायतो व्यक्तदशामवापुः कस्मिंस्तदा सा मरतिर्विचिन्त्या ॥९६

कुलप्रसूता अपि दुष्कुलेन स्वाङ्गाः कदङ्गेन तथाश्रितेन ॥
श्रुतोपपन्ना श्रुतिमागतानां मनोभवान्धाः सुदृशः प्रसक्ताः ॥९७

यथा हि मन्दस्य कवेर्विहीन-वर्ण-प्रवृत्त्या कविता कुवृत्ताः ॥
हन्तोपहासाय भवन्ति पुंसां तथैव ताः संस्कृतमानवत्यः ॥९८

प्रेमार्द्रकामानलसंश्रयाद्रागान्तर्हृदन्धीकरणैकदक्षाः ॥
नयन्ति मालिन्यमिमा हि धूम-लता इवैता गृहिणी गृहाणि ॥९९

अहो ! पतिप्रेमसु गाढबन्धा हृष्टोर्जनानामपि वञ्चयन्त्यः ॥
यत्सञ्चरन्त्यो रमयन्ति मुग्धां स्वदिन्द्रजालं क इमा विदन्ति ॥१००

त्रिवर्गहेतोर्गृहिभिर्गृहिण्यो गृह्यन्त इत्येव जनस्य धर्मः ॥
ततश्च तासैश्चरितैर्निगूढैर्निपातयन्त्येव दुरूहभावाः ॥१०१

अखण्डव्रतं माद्दृशदुरापं योगीन्द्रभावः कुत एव देव ! ॥
गृह्यो हि धर्मः परिभङ्क्ष्यतेऽत्र स्त्रीचरित्रं न धियोऽवगाह्यम् ॥१०२

न ज्ञायते तत्र यदत्र कार्यं नूनं मया ज्ञानविमोहितेन ॥
सर्वज्ञ ! जन्मप्रदजन्मभाजां कर्त्ता गुरुः कारयिता त्वमीशः ॥१०३

भवद्वशेनाश्रितमेव मोहान्मया कृतं चेत्तदपि क्षमस्व ॥
एतादृशानां भगवन्महान्तो न चापराधं गणयन्ति विज्ञाः ॥१०४

तवैव मायापरमाययान्धो वेद्यं न वेद्मीति ततः पतामि ॥
प्रभो ! प्रयच्छाद्य करावलम्बं यथा न भूयः पतनाय भूयाम् ॥१०५

स्वभावतः सत्त्वबलप्रभावैर्हीनं जगत् पासि जगन्निवास ! ॥
जगन्न किं वास्मि तवास्मि दीनः पातुं न मां यत् त्वमिहाद्यतोऽसि ॥१०६

हरेऽमपेक्षैव मदीय कर्मपरं परित्राणपरो भवाय ॥
वन्माधवो माधव! मोचयन्ति वन्मात् समासाद्य क्षतिः खगानाम् ॥१०७

क्षतीश! यत् कारयसे करोमि, ज्ञानेश! यत् ज्ञापयसीह वेद्मि ॥
वागीश! यद्वाचयसीह वच्मि, तन्मे न दोषाः क्व मम तु शास्तिः ॥१०८

महेन्द्रचन्द्रार्कभवस्वदग्निप्रजेशमुख्याः करणाधिनाथाः ॥
त्वद्दृष्टिकोणस्फुरणैः स्फुरन्ति कोहं तवादेशविलङ्घनाय ॥१०९

अन्धस्य कोऽसत्यथयानदोषः खड्गस्य का जन्तुवधेन हिंसा ॥
अज्ञस्य सर्वज्ञ! जड़स्य तन्मे न दोषलेशोपि विभावनीयः ॥११०

गजेन्द्रसंमोचदमागधेन्द्रवन्धात् क्षितीन्द्रावलिमोचदायिन्! ॥
विमोचदायिन्मिथिलेन्द्रपुत्र्याः पित्रोर्विमोचप्रद! मोचयास्मान् ॥१११

मुनीन्द्रमोक्षप्रद! निर्जरेन्द्र-पदप्रदायिन्नसुरेन्द्रशत्रो! ॥
खगेन्द्रसञ्चार! नगेन्द्रधारिन् पैन्द्रयोगीन्द्रगुरो! प्रसीद ॥११२

हरे! हृषीकेश! रमेश! विष्णो! वैकुण्ठ! विश्वम्भर! वासुदेव! ॥
श्रीकृष्ण! रामाच्युत! पद्मनाभ! नारायण! त्राणपरो भवाय ॥"११३

इत्युक्तवन्तं पतितं पुरस्ताद्नवाम्बुदश्यामशरीरधारी ॥
कृपाविकासाजविलोचनश्री रुत्थापयामास वचोऽमृतेन ॥——११४

"उत्तिष्ठ वत्स! त्यज शोकराशिं मतः परं नास्ति तवापराधः ॥
तावन्नरः कर्ततया प्रलिप्येद्यावन्न कर्त्ता हृदि भाति देवः ॥११५

कर्त्ता पुमान्वा परमेश्वरो वा विचार्यता नागमलोकयुक्त्या ॥
पुंसो यतोन्यो विदितोस्ति कर्त्ता तस्मान्न कर्त्ता पुरुषोऽस्वतन्त्रः ॥११६

न जन्ममृत्यू सुखदुःखसम्पदो न चापदो वा न च पापपुण्ये ॥
स्वयेच्छयाप्नोति यतो जनोयं तस्मान्न कर्त्ता पुरुषोऽस्वतन्त्रः ॥११७

कालः स्वभावो नियतिः स्वकर्म नैते स्वतन्त्राः पुरुषो नचायम् ॥
संचेष्टितुं वा स परः स्वतन्त्र इमे हि यच्छक्तितया विभान्ति ॥११८

आकाशवच्छुद्धगतात्मनोपि न कर्त्तृता नापि जड़ेन्द्रियादेः ॥
सन्मायिको शक्तिरनादि रेषा विभाति यत् कर्त्तृतयाव कोपि ॥११९

स्वसन्निकर्षात्प्रकृतिं विविच्य कर्तृत्व मज्ञानकृतं त्यजाशु।
कर्तासि नो कारयिता न कार्यो न पुत्र ! शुद्धासि चिरन्तदंश: ॥१२०

तदेक मासीत्पुरत: परे च तदेव शिष्येदथ मध्यतोपि।
मायाप्रपञ्चस्तदिहावभाति विचार्यतामार्यत्र ! धियासि नान्य: ॥१२१

इमां तु मायामति मायिनोस्य कृपां विना कोपि न तर्त्तुमर्ह:।
तस्मादमुं द्राक् शरणं प्रयाहि ततो मतिं तद्गति माप्स्यसीह ॥१२२

पुरा पुरारे: परिचर्ययास्य प्रीतोस्मि ते सम्प्रति संस्तवेन।
सत्येन सम्यक् प्रियवर्णनेन सत्यं प्रियं प्रीतिकरं न कस्य ?॥१२३

बर्हिर्मुखान्वह्निहुतं यथैति धराभिषिक्तं धरणीरुहादीन्।
शिवार्चनं चापि तथास्मदादीन्वयं तदीयास्तनवो हि मुख्या: ॥१२४

तृप्ते परेशे जगदेव तृप्तिं व्रजेज्जगत्तृप्तितयेश्वरोपि।
तृप्ते ऽन्तरात्मन्यखिलेन्द्रियाणि तृप्यन्ति तृप्तेषु तथैव चात्मा ॥१२५

तरो यथैक: खलु काण्डपत्रपुष्पादिभिर्भिन्नतरै रभिन्न:।
तथा चिदानन्दतरु: परात्मा प्रपञ्चभूतैर्भुवने विभाति ॥१२६

भङ्गो जलीयो हि जलेन नान्यो द्रुमीयशाखा न खलु द्रुमान्या:।
तदुत्थितेयं जगती तदन्या कथं भवेदित्यवधेहि विद्वन्! ॥१२७

तत: पुरा शान्तचिदम्बुराशे: समुत्थिता चिच्चलादि शक्ति:।
तरङ्गवद्धि स्तुतरङ्ग हेतु र्यद्विग्रहो विष्णुविरिञ्चिरुद्रा: ॥१२८

सिसृक्षयासौ भगवान् परात्मा विभज्य पूर्वं स्वयमेव च स्वम्।
प्रकाशतेऽस्मिन् शिवशक्तिभेदाज्जडाजडत्वेन चिदेकरूप: ॥१२९

स चात्मशक्त्या गुणसाम्यभूमिं प्रधानशक्तिं परमेश्वरीऽसौ।
विक्षोभ्य तस्यां स्वयमेव मायी महान भूत्त्वम्भुरसौ स्वयम्भू: ॥१३०

सामान्यसत्तात्ममतिप्रवृत्तिख्याति: प्रधानानि तथेश्वरश्च।
इत्यादिभि र्नामभि रर्थवद्भि राख्यायते ख्याततम: स एक: ॥१३१

सहस्रशीर्षा पुरुष: पुराणो राजेव राजीव दृगेष एव।
पुत्रं विरिञ्चिं विनियुज्य राज्ये नारायणो निर्वृणुते शयान: ॥१३२

বাহ্য বস্তু সকল যথাকথঞ্চিৎ পরিচিত হইয়াছে ও হইতেছে, অনেক পদার্থের পরিচয় এতদূর প্রগাঢ় হইয়া উঠিয়াছে যে, তাহার মূলে বিজ্ঞান আছে, তাহাও বিস্মৃত হওআগিয়াছে, কিন্তু এখনও অনেকের প্রকৃত-পরিচয়ার্থ বিজ্ঞানের উপাসনা করিতেই হইতেছে, এবং যখন কোন কোন অংশে কৃত-কৃত্যতা লাভ হইয়াছে, তখন অন্যান্য অংশেও এইরূপ হইতে পারে—এতাদৃশী আশা সম্পূর্ণ বলবতী রহিয়াছে, পরং আভ্যন্তরিক বিজ্ঞানের যে প্রকৃত ফল, তাহা অতি স্বল্প; অদ্যাপি তাহা নির্ব্বিবাদ হয় নাই, এবং কখন নির্ব্বিবাদ হইয়া স্থিরীকৃত হইবে, এরূপ আশাও করা যাইতে পারে না। অতীন্দ্রিয় পদার্থ সকল কখনই ইন্দ্রিয়ের বশতাপন্ন হইবার নহে, এ দিকে ইন্দ্রিয়ই আমাদের বিজ্ঞান-সাধন, এবং বিজ্ঞানের জীবন। এই নিমিত্তই অতীন্দ্রিয় বিষয়ে অদ্যাপি কোন বিজ্ঞানবিতের কোন মতই তর্ক-সহিষ্ণু বা নির্ব্বিবাদ কি অবিচল হইতে পারে নাই! কিন্তু দার্শনিকেরা নিজ নিজ বুদ্ধির তৈক্ষ্ণে মত্ত হইয়া এবং বাহ্য বিষয়ে কতকগুলিতে প্রশ্রয় পাইয়া ঐ অনুসন্ধানেও নিবৃত্ত হন নাই! প্রত্যুত এক এক রূপ নির্ণয়ই করিয়া থাকেন, অধিকন্তু স্ব-স্ব-নির্ণীত ফল তাঁহাদের অন্তঃকরণে এতদূর অ-প্রতিহন্তব্য হইয়া থাকে, যে তাহার উপরে নির্ভর করিয়া তাঁহারা ইহলোকে জীবন বিসর্জ্জন ও পরলোকের সাধু-পথে কণ্টকারোপণ পর্য্যন্ত করিতে পারেন, এবং করিয়াও থাকেন। যাহা হউক, এক্ষণে ইহা বলা অন্যায্য নহে—যে, যাহাদ্বারা পদার্থের প্রকৃত ভাব পরিদৃশ্যমান হয়, তাহাকেই 'দর্শন' বা 'বিজ্ঞান' বলা যায়।

এস্থলে ইহাও বিশেষরূপে জানিতে হইবে যে, 'দর্শন' শব্দের লক্ষণ অথবা দর্শন বস্তুর যেরূপ স্বরূপ বলা হইল, তাহা নির্ণীত-পদার্থের প্রতি যোজনা করিলেই অভিযুক্ত বোধ হইবে; নির্ণেয় পদার্থের প্রতি যোজনার্থ উহার বিপরীত লক্ষণ করিলেই কৃত-কার্য্য হইতে পারা যায়। এতাবতা যাহা দ্বারা হাঁ-কে, না করিতে পারা যায়, তাহার নাম 'দর্শন' অর্থাৎ যাহা দেখিতেছি, তাহা, তাহা নহে, উহা অপর—ঐ উদিত সুবর্ণ-থাল, সুবর্ণ-থাল নহে, উহা যদ্রূপ ভূ-লোক তদ্রূপ; অপিচ ইহা হইতেও অতি বিস্তীর্ণ তেজঃ-পুঞ্জ একটি লোক-বিশেষ। এস্থলে সুবর্ণ-থাল এই জ্ঞানটিই সহজে উপস্থিত হইতেছে, বিজ্ঞান তাহাতে বাধা দিতেছে, বিজ্ঞান বলিতেছে—যাহা বুঝিতেছ, তাহা, তাহা নহে, উহা অপর।

অতএব উপদেশ-কালে এবং কোন বিষয়ে দর্শন বুদ্ধি প্রবিষ্ট হইল কি না? পরীক্ষা করিতে হইলে, "প্রকৃতের অপলাপই দর্শনের কার্য্য" এই সিদ্ধান্তটি বিলক্ষণ ফল-প্রদান করে। বস্তুত দর্শনকারদিগের বিচার বা শাস্ত্রপ্রবৃত্তিও এই জন্য—সর্ব্বসাধারণে যে বস্তু যাহা বলিয়া নির্ণয় করিতেছে, যাহাকে যাহা বলিয়া জানিতেছে, তাহার অপলাপ পূর্ব্বক তদ্বিপরীতটী স্থিরীকরণার্থই দর্শনকারদিগের আয়াস ও আয়োজন। যাহা লাঙ্গল-স্কন্ধ পাংশুল-পাদুক, হালিকেরাও বুঝিতে পারে, তাহা বুঝাইবার জন্য দর্শন শাস্ত্র নহে; সেই গুলির বৈপরীত্য নির্ণয় করাই এই শাস্ত্রের মুখ্য উদ্দেশ্য।

কিন্তু আশ্চর্য্যের বিষয় এই—যে, যাহাকে একজনা দর্শনকার হালিক-প্রসিদ্ধ বলিয়া তদ্বিপরীত ভাব বিকীর্ণন করিতে

যত্ন করেন, অন্য আর এক জন দর্শনকার বিলক্ষণ তাহারই বিপরীতে দণ্ডায়মান হন। বেদান্তবাদীরা বলেন—এই জগৎ ব্রহ্ম হইতে ভিন্ন বলিয়া হালিক পর্য্যন্ত তাবতেরই বোধ হইতেছে, সকলেই 'আমার'—এই সম্বন্ধ বাক্য প্রয়োগ করিয়া থাকে, দ্বৈত না হইলে সম্বন্ধ হয় না; বস্তুত এ দ্বৈত ভ্রম মাত্র, ফলে জগৎ ও ব্রহ্ম বা আত্মা একই পদার্থ। এই স্থলে সাংখ্যবাদীরা বলেন—ব্রহ্ম ও জগৎ এক বলিয়া হালিক পর্য্যন্ত জানিতেছে, সকলেই আমি করিতেছি, আমি শুনিতেছি—এই উভয় প্রকারই প্রয়োগ করিতেছে, সুতরাং যে কর্ত্তা সেই ভোক্তা স্পষ্ট প্রতীয়মান হইতেছে; পরং তাহা ভ্রম-মূলক মাত্র, ব্রহ্ম—জ্ঞান-স্বরূপ, পুরুষ, ভোক্তা এবং জগৎ—প্রকৃতির বিকৃতি, জড়, কর্ত্রী; এই উভয়ই বিভিন্ন পদার্থ। বেদান্তের মত—দ্বৈত-জ্ঞান প্রসিদ্ধই আছে, অদ্বৈত-জ্ঞানে মুক্তি হইবে, তাহারই উপদেশার্থ শাস্ত্রারম্ভ কর্ত্তব্য। সাঙ্খ্যের মতে অদ্বৈতই ভাসমান আছে, তাহার অভাবেই মুক্তি হইবে, তাহারই উপদেশার্থ শাস্ত্রারম্ভ। নাস্তিক আস্তিক, দেশীয় বিদেশীয় সমস্ত দর্শনকারদিগেরই বাদ এইরূপ।

এতাবতা যে শাস্ত্র দ্বারা পদার্থসমূহের সাধারণে বিদিত ভাবের বৈপরীত্য সম্পাদিত হয়, তাহাকেই দর্শন-শাস্ত্র বলা যায়।

দর্শন শাস্ত্রের লিপি-প্রণালী ভাগ-দ্বয়ে বিভক্ত। দর্শন শাস্ত্র হৃদয়ঙ্গম করাইবার নিমিত্ত বিচার আবশ্যক হয়, ঐ বিচার দুই অংশ করিয়া বুঝিতে হয়, তাহার এক, অংশের নাম প্রমেয়, ও অপর অংশের নাম প্রমাণ।

দর্শনশাস্ত্রে যাবৎ বিষয় বিচারার্হ হইয়া থাকে, তৎসমস্তই এই দ্বয়ের অন্তর্গত, এবং যাবৎ বিষয় বিচার-নিষ্পন্ন হইয়া সিদ্ধান্ত-পদ-বাচ্য হয়, তৎসমস্তই স্ব-স্ব-স্বীকৃত প্রমাণ ও প্রমেয়ানুযায়ীই হইয়া থাকে।

যাহা নিরূপণীয়—অর্থাৎ যাহাকে নিরূপণ করিতে হইবে, তাহাকেই প্রমেয় বলা যায়, প্রমেয় ও নির্ণেয় বা নিরূপণীয় এই সমস্ত বস্তুত একেরই নামভেদমাত্র; কিন্তু দর্শনশাস্ত্রে প্রমেয় বলিলেই তাহাতে কিঞ্চিৎ যাথার্থ্য অংশ উপলব্ধ হয়, নির্ণেয় বা নিরূপণীয় ভ্রমাদি-মূলকও হইতে পারে—বিপর্য্যয় জ্ঞানে নির্ণীত পদার্থের পূর্ব্বভাবকেও নির্ণেয় বা নিরূপণীয় বলা যাইতে পারে, পরং ঐ সকলকে প্রমেয় বলা যায় না। প্রমা শব্দে ভ্রম-বিপর্য্যয়াদি-শূন্য জ্ঞান—অর্থাৎ যথার্থ-জ্ঞান, ঐ জ্ঞানের বিষয়কেই প্রমেয় বলা যায়। দর্শনকারেরা নিজ নিজ নির্ণীত পদার্থকেই প্রমেয় বলেন এবং পরস্পরেই পরস্পরের প্রমেয়কে নির্ণেয় বলিয়া অগ্রাহ্য করেন; সকলের মতানুযায়ী প্রমেয়-সকল সর্ব্বাংশে একরূপ হয় না, তাহাই বিবাদের মূল। পরন্তু যেমন সমস্ত চিকিৎসা শাস্ত্রেরই রোগ, রোগমূল, রোগ-নিবারণের উপায়, রোগ-নিবৃত্তি—এই চারিটির নির্ণয়ই প্রকৃত উদ্দেশ্য; এই চারিটিই ইহাদের প্রমেয় বা নির্ণেয়—সেই রূপ দর্শন শাস্ত্র মাত্রেরই জ্বাত, জ্বাত-মূল, জ্বাত-নিরাকরণের উপায়, জ্বাত-নিবৃত্তি—এই চারিটির নিরূপণই প্রকৃত উদ্দেশ্য; এই চারিটি সকলেরই প্রমেয়—ইহা সকলেই একবাক্যে স্বীকার করিবেন, এবং যেরূপ রোগ-নির্ণয় বিষয়ে বা

রোগ-মূলাদির নির্ণয়ে চিকিৎসকদিগের মত-বৈবিধ্য হইতে পারে—সেইরূপ জ্ঞাত-নির্ণয় বিষয়ে বা জ্ঞাতমূলাদির নিরূপণেও দার্শনিকগণের বিভিন্ন মত ঘটিয়াথাকে। যাঁহাদের মতে জগৎ ও আত্মা বিভিন্ন পদার্থ—ইহা সর্ব্বসাধারণের জ্ঞাত, সকলেই ইহা সহজেই বুঝিতেছে—ইহা প্রমাণ করা অসম্ভব—অর্থাৎ ইহা প্রমাণ হইবে না ভ্রম-মূলক অজ্ঞানই ঐরূপ সংস্কারের মূল—মৎ-কথিত উপদেশানুসারে জগৎ ও আত্মার অভেদজ্ঞানই প্রকৃতজ্ঞান, তাহাই তাদৃশ দুষ্পরিহার্য্য ভ্রম-মূলক সংস্কার-নিবারণের উপায়।

তাঁহাদিগের মতে জগৎ ও আত্মার ভেদজ্ঞান প্রমেয় নহে, বরং উহা যে প্রমেয় নহে, জ্ঞাত, ইহাই প্রমেয়; ঐ ভেদজ্ঞানটি সকলের অন্তঃকরণে সাধারণ্যেই উদিত হয়, ইহা প্রমাণ করিতে প্রবৃত্ত হওআ অবশ্য কর্ত্তব্য—কারণ আরোগ্য করিতে হইলে আদৌ রোগ-নির্ণয় আবশ্যক। পক্ষান্তরে যাঁহাদিগের মতে জগতের ও আত্মার অভেদ জ্ঞানই সাধারণে প্রসিদ্ধ আছে, তাহা প্রমেয় নহে উহা প্রমাণ করা অসম্ভব—অর্থাৎ উহা প্রমাণ হইবার নহে, অজ্ঞানই ঐরূপ সংস্কারের মূল—মৎ-কথিত উপদেশানুসারে জগৎ ও আত্মার ভেদজ্ঞানই প্রকৃত জ্ঞান, উহাই তন্নিরাকরণের উপায়; তাঁহাদিগের মতে জগৎ ও আত্মার অভেদজ্ঞান-প্রমেয় নহে, বরং উহা যে প্রমেয় নহে, জ্ঞাত, ইহাই প্রমেয়; ঐ অভেদজ্ঞানটি সকলেরই অন্তঃকরণে সাধারণ্যেই উদিত হয়—ইহা প্রমাণ করিতে প্রবৃত্ত হওআ অবশ্য কর্ত্তব্য—ইহাই প্রকৃত রোগ। এ স্থলে স্পষ্ট দেখা যাইতেছে—যাঁহাদিগের মতে ভেদজ্ঞান

জ্ঞাতরূপে প্রমেয় তাঁহাদিগের মতে ভেদজ্ঞান জ্ঞাত-নিবারণোপায় রূপে প্রমেয় নহে; ভেদজ্ঞানকে জ্ঞাত-নিবারণোপায় বলিয়া নির্ণয় করা ভ্রম-মূলক—উহা কখনই প্রমাণ-বিষয় নহে, যথার্থ-জ্ঞান কখনই তাদৃশ ভ্রমকে অধিকার করিতে পারে না, এবং যাঁহাদিগের মতে অভেদ-জ্ঞানই জ্ঞান রূপে প্রমেয় তাঁহাদিগের মতে ঐ ভেদজ্ঞান জ্ঞাতরূপে প্রমেয় হইতে পারে না—উহা জ্ঞাত-নিবারণোপায় রূপেই প্রমেয়। এই রূপ পরস্পরে প্রমেয়ের ভেদ আছে, কিন্তু সাকল্যে জ্ঞাত, জ্ঞাত-মূল, জ্ঞাত-নিবারণোপায়, জ্ঞাত-নিবৃত্তি—এই চারিটি মাত্র প্রমেয় ইহা সর্ব্ববাদি-সম্মত। যিনি এই সূর্য্য কি পদার্থ নির্ণয় করিতে উদ্যত হইবেন, তাঁহার জন্য প্রথমে সূর্য্য থালের ন্যায়—এই জ্ঞাতটি প্রমেয় হইবে, (অর্থাৎ এই ভ্রম-মূলক জ্ঞানটিকে প্রমার বিষয় করিতে হইবে, তাহা হইলেই যেরূপ গৃহে আলোক আসিলে অন্ধতম স্বয়ং অন্তর্হিত হইয়া পড়ে, সেই রূপ ঐ ভ্রমজ্ঞান-মূলক জ্ঞান যথার্থ জ্ঞানের সমক্ষে স্বতই বিলীন হইয়া যাইবে) তদুত্তরে এই রূপ জ্ঞানের মূল বিজ্ঞানালোচনা—এই জ্ঞাত-মূলটিও প্রমেয় হইবে; অনন্তর বিজ্ঞান-শাস্ত্রের উপদেশে ঐ জ্ঞানের বিপরীত জ্ঞানোদ্ভাবন করিতে হইবে, তাহাই জ্ঞাত-নিবারণোপায় রূপে প্রমেয় হইবে; সর্ব্বশেষে উহা থাল নহে—এই জ্ঞাত-নিবৃত্তি রূপ ফলটিও প্রমেয় হইয়া দাঁড়াইবে।

এই চতুর্ভাগে বিভক্ত প্রমেয় ত্রিকোটি-নিবিষ্ট। সেই শ্রেণি-ত্রয়কে জ্ঞেয়, জ্ঞান, ফল বলিয়া নির্দ্দেশ করা যায়। জ্ঞেয় তাহাকেই বলা যায়, যাহা জানিতে হইবে। জ্ঞান,

জানিবার কারণ—অর্থাৎ যাহা দ্বারা জানা যায়। ফল, যাহা লাভ করিবার জন্য জ্ঞানের আবশ্যক হয়। সকল দর্শনেই জ্ঞাত ও জ্ঞাত-মূল, এই উভয় পদার্থ জ্ঞেয় কোটিতে সন্নিবিষ্ট হয়—(অর্থাৎ কোন্‌টি অ-প্রকৃত রূপে জ্ঞাত আছে, যাহার নিবারণ আবশ্যক হইয়াছে, এবং ঐ রূপ অ-প্রকৃত জ্ঞাত হইবার মূলই বাকি?—এই উভয়ই জ্ঞেয় পদার্থ) উভয়-কেই জানিতে হয়। জ্ঞাত-নিবারণের উপায় জ্ঞাত-মূলের উচ্ছেদ, সেইটি যদ্দ্বারা ঘটে তাহাকেই 'জ্ঞান' বলা যায়; জ্ঞাত, পদার্থের মূল অজ্ঞান—তাহার সন্দেহ নাই, সেই অজ্ঞানের বিরোধী কে হইবে?—যে অজ্ঞানের বিরোধী তাহাই 'জ্ঞান' ঐ জ্ঞান দ্বারা সেই অজ্ঞানের উচ্ছেদ হয়, এবং মূলে কুঠারার্পণ করিলে শাখা কিয়ৎ কাল অবস্থিতি করিতে পারে? স্বয়ংই বিনষ্ট হইয়া যায়—সুতরাং তাহাই অজ্ঞান-মূলক-জ্ঞাতের নিবর্ত্তন, অজ্ঞান নিবৃত্ত হইলেই জ্ঞাত আর থাকে না; এই জন্য ঐ জ্ঞান জ্ঞাত-নিবারণের উপায় বলিয়া নির্দ্দিষ্ট হইয়াছে, তাহাই সাধন বা করণ, যে রূপ কাষ্ঠাদি ছেদনীয় হইলে, ঐ ছেদনের সাধন কুঠারাদির আবশ্যক থাকে, ঐ সাধনকেই করণ বলা যায়—সেই রূপ জ্ঞানই সেই অজ্ঞান-জন্য জ্ঞাতের ভেদের সাধন বা উপায় হইয়া থাকে; অতএব তৃতীয় প্রমেয় জ্ঞাত-নিবারণের উপায়কে জ্ঞান-কোটি-নিবিষ্ট বলিয়া সাধারণ্যেই প্রতীত হয়। চতুর্থ প্রমেয় জ্ঞাত-নিবৃত্তি, ঐ জ্ঞাত নিরূপণের ও জ্ঞাত-মূল নিরূপণের এবং জ্ঞাত-নিবারণোপায়-নিরূপণের ইহাই ফল। ভ্রম-জ্ঞান জন্য যে জ্ঞাত-জ্ঞান, তাহার মূল ভ্রম-জ্ঞান; ঐ ভ্রম-জ্ঞান নিবারণের

উপায় প্রমা-জ্ঞান, প্রমা-জ্ঞান উৎপন্ন হইলেই ভ্রম-জ্ঞান স্বয়ং (দীপাগতে অন্ধকারের ন্যায়) বিদূরিত হয়, সুতরাং তন্মূলক জ্ঞাত-জ্ঞানের নিবৃত্তি হইলে এবং ঐ বিশুদ্ধ প্রমা-জ্ঞান যথাস্থিত রহিয়া যায়; এই জ্ঞাত-নিবৃত্তিই দর্শন-শাস্ত্রের প্রকৃত ফল, অতএব ঐ প্রমেয়টিকেই ফল-কোটি-নিবিষ্ট করা যায়।

প্রদর্শিত নিয়মে দর্শন-শাস্ত্রে প্রবিষ্ট হইলে, ঐ শাস্ত্রের নির্ণেয় ঐ চারিটি জ্ঞান-ভিন্ন আর কিছুই দেখা যায় না, এবং ঐ জ্ঞান-সকলের বিশেষণ অংশ সকল ত্যাগ করিলে, অর্থাৎ 'জ্ঞাত'-জ্ঞানের 'জ্ঞাত' এই ভাগটি এবং জ্ঞাত-মূল ভ্রম-জ্ঞানের 'ভ্রম' এই অংশটি ও তন্নিবারণোপায় প্রমা-জ্ঞানের প্রমা বিশেষণটি, ফল—জ্ঞাত-নিরূপিত অভাব-জ্ঞান, অর্থাৎ যাহা জানিয়াছিলাম তাহা নহে—ইহাও-জ্ঞান; এই রূপে জ্ঞানই জ্ঞাতরূপে প্রমেয়; জ্ঞানই জ্ঞাত-মূলরূপে প্রমেয়, জ্ঞানই জ্ঞাত-নিবারণোপায়রূপে প্রমেয়, জ্ঞানই জ্ঞাত-নিবৃত্তিরূপে প্রমেয়। জ্ঞান ক্ষণিক পদার্থ; অর্থাৎ যখন যে জ্ঞানটি উৎপন্ন হয়, তদব্যবহিতোত্তরই তাহাকে আর পাওয়া যায় না, অমনি তৎস্থানাপন্ন আর একটি জ্ঞান দেখিতে পাওয়া যায়, প্রথম-দৃষ্ট জ্ঞানটি কোথায় যায় তাহার আর স্থিরতা থাকে না, এই ধারাবাহী ক্রমাগত জ্ঞানের সমাগম হইতেছে, এবং আসিবামাত্র কোথায় বিলীন হইয়া যাইতেছে, এই প্রকার জ্ঞানের অন্ত করা দূরে থাকুক কিঞ্চিদংশ গণনাও করা যাইতে পারে না, কত জ্ঞান হইয়াগেল এবং কত জ্ঞান হইবে ইহা কে নির্দ্দেশ করিতে পারে? পরং দর্শনকারেরা এই অনন্তজ্ঞানকে প্রদর্শিতরূপে চারিশ্রেণীতে এবং ঐ চারিশ্রেণীকে ত্রি-কোটিতে বিভক্ত করিয়া হস্তামলকবৎ করিয়াছেন।

अथ सर्व्वनीवरणविष्कम्भी बोधिसत्वो महासत्वो भगवन्तमेतदवोचत्। भगवन्नवीचौ महानरके कानि सत्वानि संविद्यन्ते। यत्र वीचिर्न्न प्रज्ञायते तत्रास्य धर्म्मन्देशयति। यस्याः कुड्य-प्राकार-पर्य्यन्ता अयोमयी भूमिः समनन्तर-प्रज्वलितैकज्वालीभूता, विस्फुरद्रत्नकरण्डकवत् सं दृश्यते। तस्मिन्नेवं महानरके आक्रन्दती कुम्भी तिष्ठति। तस्यामेव कुम्भ्या मनेकानि सत्वकोटीनियुतशतसहस्राणि प्रक्षिप्तानि। यथा वह्न्युदकायां स्थाल्यां मुद्गा वा माषा वा चोर्द्ध्वङ्गच्छन्तोऽधो गच्छन्तः स्विद्यन्ते—पच्यन्ते। एवं ते सत्वा अवीचौ महानरके कायिकं दुःखं प्रत्यनुभवन्ति। तत् कथं भगवन्नवीचौ महानरके ऽवलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वः प्रविशति?

भगवानाह—यथा कुलपुत्र! राजा चक्रवर्त्ती दिव्य-रत्नमयो द्याने प्रविशति, महत्या चक्रवर्त्ति-राज्य-समृद्ध्या, एवमेव कुलपुत्रा वलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्व स्तस्मिन्नवीचौ महानरके प्रविशति। न च पुनस्तस्य कायान्यथाभावं गच्छति। यदा ऽवीचि-महानरक-समीप मुपसङ्क्रामति, तदा अविचिर्महानरकः शीतीभाव मनुगच्छति, तदा ते यमपालपुरुषाः संवेग-चित्ताः परमोद्विग्नाश्चिन्तां समापद्यन्ते—किमस्मिन्नवीचौ महानरकेऽशुभनिमित्तं प्रादुर्भूतम्!। यदावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वः प्रविशति, तदा तस्मिन् शकट-चक्र-प्रमाण-मात्राणि पद्मानि प्रादुर्भूतानि। सा च कुम्भी विस्फुटिता। तस्मिन्नेवाग्नि-खदायाम्मधोः पुष्करिणी प्रादुर्भूता।

अथ ते यमपालपुरुषा असि-मुसल-भिन्दिपाल-तोमर-गदा-चक्र-त्रिशूलादीनुपसङ्गृह्य सर्व्वञ्चावीचि-परिस्कारं गृहित्वा येन स

यमो धर्म्मराजस्तेनोपसङ्क्रान्त्वा, उपसङ्क्रम्य यमं धर्म्मराजमेतद्-वोचत्। यत् खलु देवो जानीयात् प्रथमं, सा चास्माकं कर्म्मभूमि-र्निरवशेषं परिक्षीणा अभिरमणीय-संवृत्ता सर्व्वसुखसमर्प्पिता।

यमो धर्म्मराज स्तानुवाच—किं कारणं युष्माकमपि कर्म्म-भूमिः परिक्षीणा?

यमपाल-पुरुषा ऊचुः—अपि च यत् खलु देवो जानीयात् प्रथमं, तस्मिन्नवीचिमहानरकेऽशुभनिमित्तं प्रादुर्भूतम्। सर्व्वं प्रशान्तं शीतीभाव मुपगतम्। कामरूपी च तत्र पुरुषः प्रविष्टो जटा-मुकुट-धरो दिव्यालङ्कार-भूषित-शरीरः परम-मैत्र-मानसः सुवर्ण-विम्ब मिव दृश्यते। स च तादृशः पुरुषस्तत्र प्रविष्टः। तस्य च प्रविष्टमात्राच्छकट-चक्र-मात्राणि पद्मानि प्रादुर्भूतानि। सा च कुम्भी विस्फुटिता। तस्मिन्नेवाग्निखदायां मध्ये पुष्करिणी प्रादुर्भूता।

अथ स यमो धर्म्मराजश्चिन्ता मापेदे। कस्य पुनर्देवस्यायं प्रभावः? अथ महेश्वरस्य महर्द्धिकस्य? अथवा नारायणस्य पञ्चमहासमुद्र-नमस्कृतस्य? अथवान्येषां महर्द्धिक-देव-पुत्त्रा-णामपि वर-प्रदानेनेदृशं फल-विशेषं सं वृत्तम्? ते चेह भूमा-वनुप्राप्ताः? अथवा राक्षस उत्पन्नः, एष महारावण-प्रति-द्वन्द्वी? एवं स तत स्थित श्चिन्तयामास। स च दिव्येन चक्षुषा व्यवलोक्य तत्र देव-निकायेन पश्यति स्म—ईदृशं वरं कस्यान्यस्य?

अथ स पुनरेवावीचौ महानरके व्यवलोकयति स्म। व्यव-लोक्य तस्मिन्नेवावीचौ महानरकेऽवलोकितेश्वरं बोधिसत्त्वं महासत्त्वमेव पश्यति स्म।

अथ स यमो धर्म्मराजो येनावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो

महासत्त्वस्तेनोपसङ्क्रान्तः। उपसङ्क्रम्य भगवतः पादौ शिरसाभिवन्द्य स्तोत्र-विशेषं कर्त्तु मारब्धः। नमोऽस्त्ववलोकितेश्वराय, महेश्वराय, पद्मश्रिये, वरदाय, वशङ्कराय, पृथिवी-वर-लोचन-कराय, जगदाश्वासनकराय, शतसहस्रभुजाय, कोटीशतसहस्रनेत्राय, एकादशशीर्षाय, वड़वामुखपर्य्यन्ताय, धर्म्मप्रियाय, सर्व्व-सत्त्व-परिमोक्षण-कराय, कूर्म्म-मकर-मत्स्याश्वासनकराय, ज्ञान-राश्युत्तम कराय, प्रियन्ददाय, रत्नश्रिये, उत्तमाय, अवीचि-संशोषणकराय, ज्ञान-लक्ष्म्यलङ्कृताय, ज्ञान-प्रियाय, सर्व्व-देव-पूजित-नमस्कृताय, वन्दिताय, अभयन्ददाय, धर्म्मन्ददाय, षट्पारमिता-निर्द्देशन-कराय, सूर्य्यावलोकनकराय, धर्म्म-दीपङ्कराय, कामरूपाय, गन्धर्व्वरूपाय, काञ्चन-पर्व्वत-समारूढ़ाय, सागर-कुक्षि-गम्भीर-धर्म्माय, परमार्थयोगमनुप्राप्ताय, सम्मुख-सन्दर्शन-कराय, अनेक-समाधि-शत-सहस्रावकीर्णाय, अभिरतिकराय, विच्छुरित-गात्राय, ऋषिपुङ्गव-कराय छिदि-निगड़-बन्धन-भय-त्रस्त-मार्ग-परिमोक्षण-कराय, सर्व्व-सत्त्वाभावसंयुक्ताय, बहु-परिवार-सम्वर्त्तनीयाय, उपचितकराय, चिन्तामणि-रत्नाय, निर्व्वाण-मार्गोपदर्शन-कराय, प्रेत-नगर-समुच्छोषण-कराय, छत्रभूत-जगत्-कराय, व्याधि-परिमोचन-कराय, नन्दोपनन्द-नाग-राज-कृत-यज्ञोपवीताय, अमोघ-पाश-सन्दर्शन-कराय, अनेक-मन्त्रशतावकीर्णाय-वज्र-पाणि-विद्रावण-कराय, त्रिलोक-भयङ्कराय, यक्षराक्षस-भूत-प्रेत-वेताल-डाकिनी-कुष्माण्डापस्मार-सन्त्रासनकराय, नीलोत्पल-चारु-नेत्राय, गम्भीर-धीराय, विद्याधिपतये-सर्व्व-क्लेश-विमोक्षण-कराय, विविध-बोधिमार्गोपचिताय, समारूढ़-मोक्ष-मार्ग-प्रवराय, आश्रय-चित्त-बोधि-मार्गोपचिताय, प्रेतगति-परिमोक्षण-कराय, परमाणु-रजोपम-समाधि-शत-सहस्रा-

कीर्णाय। एवं यमोधर्म्मराजो विशेषतरं स्तोत्रावधानं कृत्वा पुनरपि यमो धर्म्मराजः त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य तत्रैव प्रक्रान्तो ऽभूत्॥

इति अवीचिशोषणं नाम द्वितीयप्रकरणम्॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्तमेतदवोचत्—कदा भगवन्नागच्छति अवलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वः?

भगवानाह—एष कुलपुत्रोऽवीची-महानरकान्निष्क्रम्य प्रेतनगरं प्रविष्टः। तत्रानेकानि प्रेत-शत-सहस्राणि पुरस्ताद्धावन्ति स्म। दग्ध-स्थूणाकृतिभिरस्थियन्त्रवदुच्छ्रितैः पर्व्वतोदरसन्निभैः सूचीच्छिद्रोपममुखैः। यदावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वः प्रेतनगरमुपसङ्क्रामति, तदा स प्रेतनगरः शीतीभावमनुगच्छति, सा च वज्राशनि र्व्युपशमिता, स च द्वारपालपुरुष उद्दण्ड-भिन्दिपालः कालकूट-व्यग्र-हस्तो लोहिताक्षः सततम् अस्यानुभावेन मैत्रचित्तं सम्भावयति—न च मे ईदृशेन कर्म्मभूमिना कृत्यम्।

अथाथावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्व स्तञ्च सत्वनिकायं दृष्ट्वा महाकरुणाचित्तमुत्पाद्य दशभ्यो हस्ताङ्गुलीभ्यो दश वैतरणीर्निष्क्रामयति। दशभ्यः पादाङ्गुलीभ्यो दश वैतरणीर्निष्क्रामयति। अतिकरुणाभिभूत-चेतसा अवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य तेषां सत्वानामन्तिके सर्व्वरोमकूपेभ्योऽष्टाङ्ग-वारि-परिपूर्णा महानद्यो निष्क्रामन्ति। यदा च ते प्रेत-सत्वा स्तदुदक मास्वादयन्ति, तदा ते विपुल-कण्ठा भवन्ति, परिपूर्ण-गात्राश्च भवन्ति। तेन वै ते दिव्य-रस-रसाग्रोपेतेनाहारेण

सन्तर्पिताश्च भवन्ति। तदा मानुषिकीं चेतनामुपादायैव सांसारिकाश्चिन्तां विचिन्तयन्ति—अहो वत ! ते जाम्बुद्वीपका मनुष्याः सुखिताः ये शीतलां छायां परिसेवन्ति। सुखितास्ते जाम्बुद्वीपका मनुष्या ये मातापितरौ सततं परिग्रहमुपस्थानङ्कुर्व्वन्ति। सुखितास्ते सत्पुरुषा ये कल्याणमित्रं सततं समितमन्वेषयन्ति, परिग्रहं परिपालयन्ति। ते सत्पुरुषाः स-चेतना ये महायानं सततं समित मवगाहयन्ति। ते सत्पुरुषा य आर्य्यास्तान् गो-मार्गाय वास मुपवसन्ति। ते सत्पुरुषा ये धर्म्मदण्डीकामाकोटयन्ति। ते सत्पुरुषाः ये चटित-स्फुटितान् विहारान् प्रतिसंस्कारं कुर्व्वन्ति, प्रतिष्ठापयन्ति। ते सत्पुरुषा ये पूर्व्विकानि स्तूपविम्बानि चटित-स्फुटितानि विशीर्णभूतानि प्रतिसंस्कारं कुर्व्वन्ति। ते सत्पुरुषा ये धर्म्मभाणकांस्त्रिकान्धारकान्वाचकान् सूत्रराजस्य श्रावकान् सततं समितं परिसेवन्ति, चोपतिष्ठन्ति। ते सत्पुरुषा ये तथागत-प्रातिहार्य्याणि विविधानि च तथागत-चङ्क्रमणाणि धर्म्मसराणि च पश्यन्ति। ते सत्पुरुषा ये प्रत्येक-बुद्ध-चङ्क्रमणाणि पश्यन्ति। ते सत्पुरुषा येऽर्हच्चङ्क्रमणाणि पश्यन्ति। ते सत्पुरुषा ये बोधिसत्व-विकुर्व्वितानि चङ्क्रमणाणि पश्यन्ति। इत्येवं ते प्रेतविषयं शरीर मनुविचिन्त्यमानसाः कामात्मभावोपपत्तिं प्रति परित्यजन्ति। तदा तस्य सकाशात् 'कारण्डव्यूह'-महायान-सूत्र-रत्न-राज-शब्दो निश्चरति। तदा तेषां विंशति-शिखर-समुद्गतं सत्काय-दृष्टि-शैलं ज्ञान-वज्रेण भित्वा सर्व्वे ते सुखावत्यां लोक-धाता वुपपन्नाः आकाङ्क्षित-मुखा नाम बोधिसत्वा उपपन्नाः। अथावलोकितेश्वरो यदा ते सत्व-धातवः परिमोचिताः, सुपरि-

मुक्ताश्च यदा ते सर्वसत्वा बोधिसत्व-भूमा वुपपन्नाः, तदा ततः प्रेत-नगरात् पुनरपि निष्क्रामति।

इति सत्व-धातु-परिमोक्षणं नाम तृतीय-प्रकरणम्॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्तमेतदवोचत्—भगवन्नद्यापि नागच्छत्यवलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वः?

भगवानाह—अनेकानि कुलपुत्र! सत्व-कोटि-नियुत-शत-सहस्राणि परिपाचयति। दिने दिने स आगत्य परिपाचयति। नास्ति कुलपुत्र! ईदृशं प्रतिभानं तथागतानामपि यादृशं आर्य्यावलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य।

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी आह—केन प्रकारेण भगवन्?

भगवानाह—भूत-पूर्व्व-कुल-पुत्रो विपश्वी नाम तथागतार्हन् सम्यक्सम्बुद्धो लोक उदपादि। विद्याचरण-सम्पन्नः सुगतो लोकविदनुत्तरः पुरुष-दम्य-सारथिः शास्ता देवानाञ्च मनुष्याणाञ्च बुद्धो भगवांस्तेन कालेन तेन समयेनाहं सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन्! सुगन्धमुखो नाम वणिक्पुत्रोऽभुवम्। तदा मे श्रुता विपश्विन स्तथागतस्य सकाशात् आर्य्यावलोकितेश्वरस्य गुणोद्भावना।

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतदवोचत्—कीदृशी त्वया भगवन्! गुणोद्भावना श्रुता? एताः सर्व्वाः प्रवदतां विघ्नराज! भगवन्मना मे प्रबोधय, यादृशी त्वया भगवन्! गुणोद्भावना आर्य्यावलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य श्रुता।

भगवानाह—चक्षुषोश्चन्द्रादित्यावुत्पन्नौ, ललाटान्महेश्वरः,

स्कन्धेभ्यो ब्रह्मादयो, हृदया न्नारायणो, दंष्ट्राभ्यां सरस्वती, मुखतो वायवो जाताः, धरणी पादाभ्यां,वरुणश्चोदरात् । यदैते देवा जाता आर्य्यावलोकितेश्वरस्य कायात् अथार्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वो महेश्वरं देवपुत्रमेतदवोचत्—भविष्यसि त्वम्महेश्वरः कलियुगे प्रतिपन्ने कष्टसत्वधातु-समुत्पन्न आदि-देव आख्यायसे स्रष्टारं कर्त्तारन्ते सर्व्वसत्वा बोधिमार्गेण विप्रहीणा भविष्यन्ति, य इदृश-पृथगजनेषु सत्वेषु साङ्कथञ्कुर्व्वन्ति ।

आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
आलयः सर्व्वभूतानां लीलया लिङ्गमुच्यते ॥ १ ॥

ईदृशं मया कुल-पुत्र-विपश्विन स्तथागतस्य सकाशादार्य्यावलोकितेश्वरस्य गुणोद्भावना श्रुता ॥

तदप्यतिक्रम्य शिखी नाम तथागतोऽर्हन् सम्यक् सम्बुद्धो बभूव । विद्या-चरण-सम्पन्नः सुगतो लोकविदनुत्तरः पुरुष-दम्य-सारथिः शास्ता देवानाञ्च मनुष्याना ञ्च बुद्धो भगवां स्तेन कालेन तेन समयेनाहं सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन् ! दानशूरो नाम बोधिसत्वो महासत्वोऽभुवम् तस्य शिखिनस्तथागतस्य सकाशात् अवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य गुणोद्भावना श्रुता ॥

इति चन्द्राद्युत्पत्तिर्नाम चतुर्थ-प्रकरणम् ॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतदवोचत्—कीदृशो भगवंस्त्वया गुणोद्भावनावलोकितेश्वरस्य श्रुता ?

भगवानाह—यदा सर्व्व-देवा नागा यक्षा गन्धर्व्वा राक्षसा असुरा मरुता गरुड़ा गन्धर्व्वा किन्नरा महोरगा मनुष्याः सन्निपतिताः सन्निषण्णा अभुवन्। यदा भगवान् महासन्निपातं दृष्ट्वा तासां पर्षदां मध्ये धर्म्म-साङ्कथ्यङ्कर्त्तुमारब्धाः। तदा भगवतो मुखद्वारा नानावर्णा अनेकरश्मयो निस्सरन्तिस्म। तद्यथा—नील-पीत-लोहितावदात-माञ्जिष्ठ-स्फटिक-रजत-सुवर्ण-नानाविध रश्मयो निश्चरन्ति स्म। निश्चरित्वा च दश दिग्विदिक्षु सर्व्वान् लोकान् धातूनवभाष्य पुनरेवागत्य तं शिखिनं भगवन्तं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य भगवतो मुखद्वारे प्रविष्टाः॥

इति विविध-रश्मि-निःसरणंनाम पञ्चम-प्रकरणम्॥

समाप्तोऽयं सर्वणीवरणविष्कम्भि-सम्वादो नाम प्रथम काण्डः।

কথায় কথায়, অর্থাৎ—দেখিতে দেখিতে, স্বর্ণময় রৌপ্যময় দ্বার সকল দেখা যাইতে লাগিল। কথায় কথায়, দেখিতে দেখিতে, স্বর্ণময় রৌপ্যময় সোপান সকল দেখা যাইতে লাগিল। স্বর্ণময় রৌপ্যময় প্রাসাদ সকল, রৌপ্যময় প্রাসাদে দিব্য-রত্ন-খচিত স্বর্ণময় স্তম্ভ সকল, স্বর্ণময় প্রাসাদে দিব্য-রত্ন-খচিত রৌপ্যময় স্তম্ভ সকল শোভিত হইতেছিল। জেত-বনের বহির্ভাগে সম্মুখের উদ্যানে নানাবিধ কল্প বৃক্ষ সকল দেখা যাইতে লাগিল। সেই সকল কল্প বৃক্ষের শাখা সকল স্বর্ণময়, পত্র সকল রৌপ্যময়; সেই সকল বৃক্ষের ফল রূপে নানাবিধ অলঙ্কার লম্বায়মান রহিয়াছে; বিচিত্র চীর, বিচিত্র বস্ত্র সকল লম্বায়মান রহিয়াছে; কাশীর প্রসিদ্ধ (বানারসী) বিবিধ বসন লম্বায়মান রহিয়াছে; লক্ষ লক্ষ মুক্তাহার লম্বায়মান রহিয়াছে; লক্ষ লক্ষ নানা প্রকার মস্তকের কুণ্ডল, মালা, নূপুর লম্বায়মান রহিয়াছে; কর্ণ-পৃষ্ঠের ভূষণ মণি, রত্ন, করণ্ডক, রত্ন-বলয়, রত্ন-কেয়ূর সকল লম্বায়মান রহিয়াছে—দেখা গিয়াছিল। সেই ভগবানের ভ্রমণেই এতাদৃশ কল্প বৃক্ষ সকল তথায় প্রাদু-র্ভূত হইয়াছিল।

সেই জেতবনে বিহারের সময়ে (সেই উদ্যানের) সোপান সকল মণিময় দেখা গিয়াছিল; দ্বারদেশ উদ্‌ঘাটিত ছিল এবং তাহাতে পট্ট-বস্ত্র-নির্মিত যবনিকা প্রলম্বিত ছিল।

তথায় অনেক লক্ষ পুষ্করিণীও প্রাদুর্ভূত হইয়াছিল। তাহার মধ্যে কতকগুলি অষ্টাঙ্গ-যুক্ত-জলে পরিপূর্ণ; কতক-গুলি নানাবিধ পুষ্প সমাচ্ছন্ন, (যথা—উৎপল পদ্ম, কুমুদ,

পুণ্ডরীক, মহামান্দার, বট্, ঔড়ুম্বর পুষ্পে পরিপূর্ণ ছিলই—আরও নানাবিধ কাষ্ঠপুষ্পও তথায় উৎপন্ন হইতে দেখা গিয়াছে, যথা—চম্পক, অশোক, করবীর, পাটল, অনিমুক্ত, কুসুম, নাগগন্ধ, বার্ষিক প্রভৃতি-এই সমস্ত মনোহর কাষ্ঠপুষ্পও তথায় প্রাদুর্ভূত হইয়াছিল।

এই রূপে সেই জেতবনে বিহার সময়ে (সেই উদ্যানটি) চতুর্দ্দিকেই বিবিধ শোভায় উচ্ছালিত দেখা যাইতেছিল।

তিই জেতবন-বিহার-বর্ণনং নাম প্রথমপ্রকরণম্।

—০ঃ০—

অনন্তর সেই সুশোভিত মহাসভার মধ্যে অবস্থিত মহাসত্ব সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী + নামক জনৈক বোধিসত্ব কিঞ্চিদুৎথিত হওত স্বীয় আসনের একাংশ দক্ষিণভাগ অবলম্বন পুরঃসর জানুমণ্ডল পৃথিবীতে সংস্থাপন করত ভগবানের অভিমুখে উপবিষ্ট হইয়া প্রণাম পূর্ব্বক কৃতাঞ্জলি পুটে ইহা বলিতে লাগিলেন †—

ভগবন্! আমি পরম আশ্চর্য্যান্বিত হইতেছি, এই রশ্মি পুঞ্জ কোথা হইতে আসিতেছে? এবং ইহা কাহার প্রভাব সূচক?

+ সর্ব্বণীবরণ শব্দটি) বোধ হয়) সর্ব্ব-নিবরনের অপভ্রংশ, বিষ্কম্ভী শব্দে বিষ্কম্ভ নামক বন্ধকারী।

† বৌদ্ধগণ গুরুর নিকটে কিরূপভাবে উপদেশ গ্রহণ করেন তাহা এই স্থলে প্রকাশ পাইতেছে।

ভগবান্ বলিলেন—আমাদিগের কুলপুত্র মহাসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব অবীচি নামক মহানরকে প্রবেশ করিয়াছেন, তত্রত্য প্রাণীদিগকে মুক্ত করিয়াই প্রেতনগর-গমনে উদ্যত হইয়াছেন; তাহাতেই এই রশ্মি-পুঞ্জ দেদীপ্ত হইতে দেখা যাইতেছে।

অনন্তর মহাসত্ত্ব সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিতে লাগিলেন—ভগবন্! যে স্থলে প্রকাশ নাই, ঘোর অন্ধকার যে স্থানের কুড্য +প্রাকার পর্য্যন্ত স্বপ্রজ্বলিতাগ্নি-লৌহময়, প্রদীপ্ত রত্ন কৌটার ন্যায় প্রদৃষ্ট হইয়া থাকে; তাদৃশ অবীচি নামক মহানরকে মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব কি প্রকারে গমন করিলেন?—সেই মহানরকেই ঘোরতর শব্দযুক্ত কুম্ভী† আছে; সেই কুম্ভীতে লক্ষ লক্ষ, কোটি কোটি প্রাণীরা প্রক্ষিপ্ত রহিয়াছে—যেমন প্রজ্বলিত বহ্নির উপরি সংস্থাপিত স্থালীস্থ স-শব্দ সন্তপ্যমান জলে মুদ্গ বা মাষ-রাশি ঊর্দ্ধাধো ভাগে ইতস্তত বিচলন পূর্ব্বক সিদ্ধ হয়, (বিক্লিন্ন হয়) এইরূপে সেই অবীচি নামক মহানরকে সেই পতিত প্রাণিগণ কায়িক দুঃখ অনুভব করিয়া থাকে। অতএব হে ভগবন্! মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব অবীচি মহানরকে কি প্রকারে প্রবেশ করিলেন?

ভগবান্ বলিলেন—হে কুলপুত্র! চক্রবর্ত্তী রাজা রত্নময় দিব্য উদ্যানে যেরূপে প্রবেশ করেন, কুলপুত্র মহাসত্ত্ব অবলো-

+ ঘরের মেজে।

† কুম্ভী সন্তপ্ত তৈলপূর্ণ ঘট। অগ্নি সংযোগে কটাহস্থিত তৈলের শব্দ লোকে প্রসিদ্ধই আছে।

কিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব অবীচি মহানরকেও সেই রূপেই প্রবেশ করিয়া থাকেন, তাহাতে তাঁহার শরীরের কিছুমাত্র অন্যথাভাব ঘটে না; যখন অবীচি মহানরক তাঁহার সামীপ্য প্রাপ্ত হয়, তখন শৈত্য অবলম্বন করে—তখন সেই যম-কিঙ্কর পুরুষেরা সংবেগ চিত্তে পরমোদ্বিগ্ন হইয়া এই অবীচি মহানরকে কি অশুভ নিমিত্ত প্রাদুর্ভূত হইল! এই চিন্তায় সমাকুল হইয়া পড়ে।

মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব যখন প্রবেশ করিয়াছেন তখনই সে স্থলে শকট-চক্রের ন্যায় অতি বৃহৎ বৃহৎ পদ্ম সকল সমুৎপন্ন হইয়াছে+ সেই কুম্ভী-ভগ্ন হইয়া পড়িয়াছে, সেই অগ্নিখাতের মধ্যে পুষ্করিণী আবির্ভূত হইয়াছে; অনন্তর যম-কিঙ্কর পুরুষগণ অসি, মুসল, ভিন্দিপাল, তোমর গদা, চক্র, ত্রিশূল, প্রভৃতি নরক-রক্ষণ আয়ুধ সকল এবং অবীচির বিপরীতভাব সংবাদ সকল গ্রহণ পুরঃসর (যে কার্য্য করিতে নিযুক্ত হইয়াছে,† সেই নিমিত্তই) ধর্ম্মরাজের নিকটে গমন পূর্ব্বক ইহা বলিতে লাগিল—মহারাজ! অবগত হউন—আমাদিগের সেই দুর্লক্ষ্য কার্য্যালয়, অতিরমণীয় ও সর্ব্বপ্রকার সুখ সমৃদ্ধির আকর হইয়া উঠিয়াছে সুতরাং নিরতিশয় দুর্ব্বল হইয়া পড়িয়াছে।

+ এতাবতা তখন তথায় কুড্য প্রাকারের তপ্তলৌহতা দূরে থাকুক, এতদূর শীতল হয় যে তাহাতে জলজ পদার্থও সমুৎপন্ন হইতে থাকে।

† রক্ষা করিতে না পারিলে সংবাদ দান কার্য্য করণার্থ নিযুক্ত হইয়াছে।

ধর্ম্মরাজ যম তাহাদিগকে বলিলেন—তোমাদের কার্য্যালয় কি কারণে দুর্ব্বল হইয়া পড়িল?

যমকিঙ্কর পুরুষেরা বলিতে লাগিল—মহারাজ! অবগত হউন—প্রথমত সেই অবীচি মহানরকে অশুভ নিমিত্ত প্রাদুর্ভূত হইল—তাদৃশ পীড়ার্ত্ত রব-পূর্ণ প্রদেশ এককালে প্রশান্ত ভাব ধারণ করিল—তাদৃশ সন্তপ্ত-লৌহ-পিণ্ডময় প্রদেশ সকল এককালে শৈত্যভাব অবলম্বন করিল; পরে জনৈক যথেচ্ছ ভ্রমণকারী মহাপুরুষ তথায় উপস্থিত হইলেন; তিনি জটা-মুকুটধারী, দিব্যালঙ্কারে ভূষিত-শরীর, পরম-মৈত্র-মানস+ স্বর্ণ-কান্তির ন্যায় দেখা যাইতে লাগিলেন। তথায় সেই পুরুষ প্রবেশ করিলেন, তাঁহার প্রবেশ মাত্রেই শকটচক্র পরিমিত পদ্ম সকল তথায় প্রাদুর্ভূত হইতে লাগিল এবং সেই কুম্ভীও ভগ্ন হইয়া গেল, সেই অগ্নি-হ্রদেই অমৃতের পুষ্করিণী প্রাদুর্ভূত হইল।

অনন্তর সেই ধর্ম্মরাজ যম অতিশয় চিন্তান্বিত হইলেন। ইহা কোন দেবতার প্রভাব? মহৈশ্বর্য্যশালী মহেশ্বরের প্রভাব কি? অথবা পঞ্চ মহাসমুদ্রের প্রাণিগণের নমস্যনারায়ণেরপ্রভাব? অথবা ঐশ্বর্য্যশালী অন্যান্য দেবপুত্রগণের? কিম্বা কোন তপস্বীদল বর প্রদানের গুণেই এই রূপ ফলবিশেষ-সম্পন্ন হইয়াছে, তাঁহারাই এই কার্য্যালয়ে আসিয়াছেন? অথবা মহারাবণের প্রতিদ্বন্দ্বী কোন রাক্ষসই উৎপন্ন হইল?

+ যিনি স্বভাবত সর্ব্বভূতে পরম মিত্রতা ভাব রাখেন এই গুলি। বৌদ্ধ ধর্ম্মাক্রান্ত সাত্ত লক্ষণ।

অনন্তর তিনি দিব্য চক্ষুতে দেখিলেন—এরূপ ক্ষমতা কাহার? পরে দেব-শরীরে দেখিতে লাগিলেন। পুনর্ব্বার অবীচি মহানরকের প্রতি দৃষ্টিপাৎ করিয়া সেই অবীচি মহানরকে মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্বকে দেখিতে পাইলেন। অনন্তর সেই ধর্ম্মরাজ যম, মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্বের নিকট উপস্থিত হইয়া সেই ভগবানের পাদ-দ্বয় মস্তকে গ্রহণ পুরঃসর বন্দনা করত বিশেষরূপে স্তব করিতে আরব্ধ করিলেন।

যিনি উপাসকদিগকে যথাপ্রার্থিত বর দান করেন, যিনি ত্রৈলোক্য বশ করিয়াছেন, যিনি জগতে মুক্তির আশ্বাস-দাতা যাঁহার একটিই লক্ষ্য, যাঁহার লক্ষ কোটি নেত্র, যাঁহার একাদশ, মস্তক যাঁহার সমুদ্র গর্ভস্থ বড়বা নামক অগ্নি প্রভৃতিতেও যশ বিস্তীর্ণ হইয়াছে, ধর্ম্ম যাঁহার অতিশয় প্রিয় পদার্থ, যিনি সর্ব্ব প্রাণীকে মুক্তি করিতে উদ্যত রহিয়াছেন, যিনি কূর্ম্ম মকর মৎস্য পর্য্যন্তকে আশ্বাসন করেন, যিনি সর্ব্বদা জ্ঞানরাশি বিতরণ করিতেছেন, যিনি সতত প্রিয়-দানে ব্যগ্র, যিনি রত্ন-সদৃশ সমুজ্বল কান্তি-বিশিষ্ট হইয়াছেন, যিনি উত্তম পদবী চরিতার্থ করিতেছেন, যিনি অবীচি নরককে পরিবর্ত্তন করিয়াছেন· যিনি জ্ঞানলক্ষ্মীকে অলঙ্কার করিয়াছেন, জ্ঞানই যাঁহার প্রিয়তম পদার্থ, যিনি সর্ব্ব-দেব-পূজিতেরও নমস্কৃত, যিনি ত্রিলোকে বন্দিত, যিনি অভয় দানে ব্যতিব্যস্ত, যিনি ধর্ম্ম দানে ব্যতিব্যস্ত, যিনি ছয় খানি পারমিতা+ গ্রন্থ নির্দ্দেশ করিয়াছেন, যিনি কাঞ্চন

+ প্রজ্ঞাপারমিতা অষ্ট সাহস্রিক পারমিতা প্রভৃতি।

পর্ব্বতে আরূঢ় আছেন, যাঁহার উপদেশ্য ধর্ম্ম সাগর-কুক্ষি হইতেও সমধিক গভীর, যিনি পরামার্থ-কোষ প্রাপ্ত হইয়াছেন, যিনি প্রকৃত তত্ব সম্মুখে দেখিতে পাইতেছেন, যাঁহার শরীর অনেক লক্ষ সমাধিতে শোধিত হইয়াছে, যিনি সংসারে বিরাম লইয়াছেন, যাঁহার শরীর পাপে অলিপ্ত, যিনি স্বীয় উপদেশ-বলে ঋষি-শ্রেষ্ঠ করিয়া থাকেন, যিনি হৃদয়ে নিগড় বন্ধনের ভয়ে ব্যাকুল হইতে হয় যে পথে সে পথ হইতে বিমুক্ত করিয়া থাকেন, যিনি কোন প্রাণীর সঙ্গী নহেন অর্থাৎ অসঙ্গ অথচ বহু-পরিবার-পোষক, যিনি আত্মার বর্দ্ধনকারী, যিনি চিন্তা-মণি রত্নস্বরূপ, যিনিপরিষ্কার পথ দেখাইতেছেন, যিনি কোন সময়ে প্রেতনগর উচ্ছিন্ন করিয়াছিলেন, যিনি জগৎকে ছত্র জ্ঞান করেন, যিনি মনোব্যাধি অচিরাৎই মুক্ত করিয়া থাকেন, নন্দ এবং উপনন্দ নাগরাজদ্বয় যাঁহার উপবীত স্বরূপ হইয়াছেন, যিনি অব্যর্থ পাশ দেখিতে পাইয়াছেন, যিনি অনেক শত মন্ত্রে পরিশুদ্ধ হইয়াছেন, যিনি বজ্রপাণিকেও দ্রব করিয়াছেন, যিনি লোকে অভয়ঙ্কর, যিনি যক্ষ, রাক্ষস, ভূত, প্রেত, বেতাল, ডাকিনী, কুষ্মাণ্ড, অপস্মারদিগকে ত্রাসিত করিয়াছেন, যাঁহার নেত্রসকল নীলোৎপলের ন্যায় অতি সুন্দর হইয়াছে, যিনি গম্ভীর-স্বভাব ধীর, যিনি সমস্ত বিদ্যার অধিপতি, যিনি সমস্ত ক্লেশ হইতে বিমুক্ত করিতেছেন, যিনি নানাপ্রকার বোধি-মার্গের উন্নতি-কারক, যিনি মোক্ষ মার্গে আরূঢ়, বোধিমার্গের উন্নতি যাঁহার চিত্ত আশ্রয় করিয়াছে, যিনি প্রেত-গতি-পরিমুক্ত করিতেছেন, যিনি পরমাণু-রেণুতুল্য সহস্র সহস্র সমাধিতে

আকীর্ণ ছিলেন,—সেই পদ্ম-প্রিয় মহেশ্বর, অবলোকি-তেশ্বরকে নমস্কার।

ধর্ম্মরাজ যম এইরূপে বিশেষ স্তোত্রাধান করিয়া পুনর্ব্বার তাঁহাকে বারত্রয় প্রদক্ষিণ করত সেই সময়েই বিদায় গ্রহণ করিলেন।

ইতি অবীচি-শোধনং নাম
দ্বিতীয়-প্রকরণম্।

(ततः प्रविशति हरदासः)

हरदासः। स-शिरः-कम्पम्। अहह प्रज्ञाप्रकर्षः सर्वेषा-मुपरि वसति। तदुक्तम्—

श्रियः प्रदुग्धे* विपदो रुणद्धि
यशांसि सूते† मलिनं‡ प्रमार्ष्टि (१)।
संस्कारशौचेन परं पुनीते
शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः(२) ॥ ८ ॥

तदिदं चास्मद्गुरोश्चरितेषु परमुपलभ्यते। तथाहि—

(३) लाटेन्द्रश्चन्द्रवर्मा नरपतितिलकः कल्पिता तेन पुत्री,
निष्पुत्रेणैकपुत्रः कथितमपि तथा मन्त्रिणस्तस्य चारैः।
कामं पुत्रावकल्पच्छलत इह महाराजसंदर्शनार्थं
तेनाद्यानायितासौ निरुपधि दधता साधु षाड्गुण्यचक्षुः ॥ ९ ॥

आकाशे—आर्य! चारायण! किमात्थ?। अन्तःपुरिका सह-

---

* 'प्रसूते' ख०। † 'दुग्धे' ग०। ‡ 'ऽविनयं' क०।

(१)—मलिनं भावप्रधाननिर्देशेन मालिन्यं कर्म, प्रमार्ष्टि दूरी करोति।

(२)—हि यतः, शुद्धा बुद्धिः किल कामधेनुः इव अभिलाषपूरणक्षमा इत्यर्थः।

(३)—लाट-नगराधिपतिः राजश्रेष्ठः चन्द्रवर्मा प्रसिद्धः। स हि निष्पुत्रः, तस्य चास्ति कन्यैका। तेन निःपुत्रेण राज्ञा कश्चित् प्रबलो राजा न लुण्ठेदिमां कन्यकामिति भीत्या सा पुत्री एव, एकः मुख्यः पुत्रः इति कल्पिता प्रचारिता। तस्य चन्द्रवर्मणो मन्त्रिणः चारैः चरगणैश्च तथैव कथितम् प्रचारितम्। एवमपि। सन्धि-विग्रह-यानासन-द्वैधी भाव-संश्रयरूपं षाड्गुण्यं, तदेव साधु समीचीनं चक्षुः तत्, निरुपधि निष्कपटं, दधता धारयता, तेन केरलाधिप-मन्त्रिणा, इह राजनगरे, महाराजस्य सन्दर्शनार्थम्, असौ पुत्र इति प्रसिद्धः लाटाधिपपुत्री, पुत्रावकल्पच्छलं कृत्वा कामं यथा स्यात् तथा

स्सपरिवारस्स महाराअस्स किं तीए विणा विसूरदित्ति(*)

मा मैवम्। अत्र किंचन वीज* मस्ति, तत्कार्यसिद्धावाविर्भविष्यति।

नेपथ्ये(२) पञ्चूससुहपडिबुद्धस्स सुप्पभादं देवस्स। संपदं खु।

माणो जाण ण खण्डिदो ससिअरुक्केरेण वित्थारिणा

हुंकारा† ण अ पंचमस्स वि चिरं जासु ठ्ठेदा कुंठिदा:।

पञ्चूसाणिअ लोलणेन ललणा मोत्तू ण माणग्गहं

चूडाचुंबिदवल्लहग्गचलणा वट्टन्ति ता संपदम् (†) ॥१०॥

(*) अन्त:पुरिका(१) सहस्रपरिवारस्य महाराजस्य किं तया विना खिद्यत इति।

(†) प्रत्यूषसुखप्रतिबुद्धस्य सुप्रभातम् देवस्य। साम्प्रतं खलु—

मानो यासां न खण्डित: शशिकरोत्करेण विस्तारिणा,

हुङ्कारा न च पञ्चमस्यापि चिरं यासु स्थिता: कुण्ठिता:।

प्रत्यूषानिललोलनेन ललना मुक्त्वा न मानग्रहम्,

चुड़ाचुम्बितवल्लभाग्रचरणा वर्त्तन्ते हि ता: साम्प्रतम्॥

---

*'बीज' क०। †'ऊङ्कारा' घ०, 'भङ्कारा' ख०।

आनायिता दूतादिद्वारयेति शेष:। एष एवैतस्य शुद्धाया बुद्धे: परिचय:, यत्—तथाविध-कल्पित-प्रचारस्य कल्पितत्वं बुद्धा पुत्रावकल्पच्छलं समुद्भाव्य राज्ञीऽभिलाष: पूरित:। पुत्रे अवकल्पिते सम्भवति तादृशं यच्छलमित्यर्थ:; तत्र "यावत् करादिकं मह्यं प्रदातुं त्वं न शक्नोषि, तावत् त्वत्पुत्र एषोऽस्मत्समीपे तिष्ठतु"-इत्याकारकम्; महाराष्ट्रदेशेऽसौ राजव्यवहार ओल इति व्यवदिश्यते॥

(१)—अन्त:पुरे विहरन्ति ता: अन्त:पुरिका: नायिका:।

(२)—पञ्चूसेत्यारभ्य शृङ्खलासिञ्जितेनेत्यन्तं चूलिकयार्थसूचनम्, "अन्तर्जवनिकासंस्थै: चूलिकार्थस्य सूचना"-इति तल्लक्षणम्।

पुनस्तत्रैव । भोभो बंदिविंदारआ संति विणिम्मिदमहारा-अवासघरपेरंतनिवासी महल्लअलोओ तुह्मे भणादि कोवि अ कालो विबुद्धस्स विज्जाहरमल्लदेवस्स। ता कीत्ति* पभादभोआवलिं ण गायध त्ति(*)। तत्रैव। जयजयोज्जयिनीभुजङ्ग! सुप्रभातं भवतः। संप्रति हि—

द्वित्रैर्व्योम्नि पुराणमौक्तिकमणिच्छायैः स्थितं तारकै-
र्ज्योत्स्नापानमरालसेवनपुषा मत्ताश्चकोराङ्गनाः।
यातोऽस्ताचलचूलमुद्वसमधुच्छत्रच्छविश्चन्द्रमाः
प्राचीबालबिडाललोचनरुचां जाता च पात्रं ककुप्(२)॥११॥

अपि च।

भिन्दानः सुन्दरीणां पतिषु रुषमयं हर्म्यपारावतेभ्यो
वाचालत्वं ददानः कवयितृषु गुणं प्रातिभं सन्दधानः।
प्रातस्त्रारस्तूर्यनादः स्थगयति गगनं मांसलः पांसुतल्पा-
दुत्थल्पादुत्थितानां नरवरकरिणां शृङ्खलाशिञ्जितेन(३)॥१२॥

(*)भोभो बन्दिवृन्दारकाः! मन्त्रिविनिर्मितमहाराजवासगृह-पर्यन्तनिवासी अन्तःपुरलोको युष्मान् भणति—कोपि च कालो विबुद्धस्य विद्याधरमल्लदेवस्य? तत् किमिति प्रभातभोगावलीं(१) न गायतेति?

*'कीस' ख० ग०।

(१)—प्रभातभोगावली प्रातःकाले बन्दिगणपाठ्य-राजविरुदावलीरूपा राजस्तुतिः।

(२)—उद्वसं गतं मधुनः माक्षिकस्य, यत् छत्रं पटलं, तस्य छविरिव छविर्यस्य सः। प्राची ककुप् पूर्वा दिक्। बाली यो विडालो मार्जारः तस्य लोचनरुचां नेत्रदीप्तीनां पात्रं स्थानं जाता।

(३)—अयं प्रातस्त्रारः प्रातःकालतारवः, तूर्याणां वादित्राणां, नादः शब्दः, गगनमाकाशं,

हरदासः। महत्येव प्रभाते प्रबुद्धो देवइति मन्त्रि-मन्त्र-प्रभाव एवैषः। यतः——

कारुभिः कारितं तेन कृत्रिमं स्वप्नहेतवे(१)।
सुषिरस्तम्भसंचारं (२) नृपतेर्वासमन्दिरम्॥ १३॥

तदहमपि सुषिरस्तम्भसंचारं वासगृहं निर्मितवतां तथाविधां च रत्नवतीं चतुष्किकां (३) करिष्यतां शिल्पवतां मन्त्रिसमादिष्टं दापयितुं महाभाण्डागारं प्रति यास्यामीति निष्क्रान्तः॥

इति विष्कम्भकः(४)।

—०ः-ः०—

(ततः प्रविशति राजा सोत्कण्ठो द्वारावस्थितो विदूषकश्च)

राजा। साङ्गभङ्गमुत्थाय पठति——

तद्वक्त्रं यदि, मुद्रिता शशिकथा; हा हेम! सा चेद् द्युतिः;
तच्चक्षुर्यदि, हारितं कुवलयैः; तच्चेत् स्मितं, का सुधा?।

स्थगयति व्याप्नोति। पतिविषयिणीं रुषं क्रोधम् भिन्दानः विदारयन्। अस्वल्पात्, अतिविस्तारात्, पांसुतल्पात् धूलिशयनात्, कृतोत्थानानां उत्थितानां, नरवरकरिणां राजगजानां, शृङ्खलं पादबन्धनं, तस्य आसिञ्जितेन उत्कृष्टक्वणनेन, मांसलः अतिपुष्टः।

(१)—शयनाय।

(२)—सुषिरं बिलं, तस्य स्तम्भः तद्युक्तः स्तम्भः, सञ्चारो यत्र तादृशम्।

(३)—चतुःस्तम्भयुक्तां शालाम्।

(४)—"वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः। संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः॥"—इति तल्लक्षणम्।

धिक्कन्दर्प-धनु, र्भ्रुवौ च यदि ते ; किं वा बहु ब्रूमहे ।
यत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः * सर्गक्रमो वेधसः (१) ॥१२॥

विदूषकः । (उपसृत्य) सोत्थि वड्ढदु भवं (*) ।

राजा । तदेव पठति ।

विदूषकः । होही भोः ! अपुव्वोविअ पाभादिओ पठणविही पिअवअस्सस्स † ।

राजा । तथैव ।

विदूषकः । अहो से हिअअविक्खेवो ता किं णु खु एदं । (विचिन्त्य) भोदु अणुवन्धिस्सं । णहु अपीडिओ सहआरवेंटगंठी वि रससव्वस्सं मुंचदि । (पुरतः स्थित्वा) परिणामुप्पीडिदं विअ दाडिमफलं फुट्टणभूइट्ठं वट्ठदि मे हिअअं कोदूहलेन ता जधावुतमाचक्खंतो कज्जरहस्सेण संभावेदु मंपि अदअस्सो (‡) ।

(*) स्वस्ति वर्धतां भवान् । † अहो अहो अपूर्व इव प्राभातिकः पठनविधिः प्रियवयस्यस्य ।

(‡) अहोऽस्य हृदयविक्षेपस्तत् किं नु खल्विदम् । भवतु अनुबन्धिष्ये । न खलु अपीडितः सहकारवृन्तग्रन्थिरपि रससर्वस्वं मुञ्चति । परिणामोत्पीडितमिव दाडिमफलं स्फुटनभूयिष्ठं वर्त्तते मे हृदयं कौतूहलेन तद्यथा वृत्तमाचक्षाणः कार्य्यरहस्येन सम्भावयतु मां प्रियवयस्यः ।

* 'विमुखः' क ।

(१)—यत् यस्मात्, पुनरुक्ते वस्तुनि, विरसः विमुखः वेधसः ब्रह्मणः, सर्गक्रमः सृष्टिक्रमः, इह जगति एकरूपं पदार्थद्वयं न कचिदपि कदापि दृश्यते इति भावः । अतः यदि तद्रूपम् अस्ति, तर्हि शशिकथा विधुप्रशंसा,, मुद्रिता अवाच्यतां प्राप्ता, चन्द्र-मुखयोरैक

राजा। (तदभिमुखमवलोक्य) अये चारायण! सखे! कथं न कथयामि सुहृत्सु चरितरहस्यं हि चेतः संविभक्तचिन्ताभारमिव लघूभवति।

विदूषकः। अवहिदोह्मि *।

जाने स्वप्नविधौ ममाद्य चुलकोत्सेकं पुरस्तादभूत्
प्रत्यूषे परिवेषमण्डलमिव ज्योत्स्नासपत्नं महः।
तस्यान्तर्नखनिस्तुषीकृतशरच्चन्द्रप्रभैरङ्कै-
र्दृष्टा काप्यबला बलात्कृतवती सा मान्मथं मन्मथम् (१)॥१५॥

विदूषकः। सुट्‌ठु क्खु तुमं महिलालंपडो जदो जा सा तए नम्मदाजलत्तिण्णा दिठ्ठा कुवलअमाला णाम जाव तग्गदं किं पि अणुसंधेमि ताव एसो अवरो गंडस्स उवरि पिण्डओ संवुत्तो हु तदोतदो †।

---

* अवहितोस्मि।

† सुष्ठु खलु त्वं महिलालम्पटः यतो या सा त्वया नर्मदाजलो-

त्लासभवात् अनयोश्चन्द्र एव निन्दनीयौ मुखञ्च प्रशस्यतर इति भावः। एवं हेमा दावपि बोध्यम्॥

(१)—अद्य प्रत्यूषे स्वप्नविधौ कापि अबला दृष्टा। क्वावस्थिता? इत्याह—अस्ति परिवेषमण्डलं सूर्यमण्डलम् इव किञ्च ज्योत्स्नासपत्नं चन्द्रिकातुल्यं, महः ज्योतिः, तस्य ज्योतिषः, अन्तः मध्ये स्थितेतिशेषः। सा अबला 'नखनिस्तुषीकृत-शरच्चन्द्र-प्रभैः' नखैः नखप्रभाभिः, निस्तुषीकृताः हेयीकृताः (यथा धान्यानि नखनिस्तुषीकृतानि भवन्ति, तथैव तया कन्यया स्व-नख-प्रभाभिः शरच्चन्द्रप्रभाअपि निस्तुषीकृता इव कृता हेयीकृता इत्यर्थः) शरच्चन्द्र प्रभाः यैः, तादृशैः अङ्कैः, मन्मथं मदनं, मान्मथं मथन-कारकं, यथा स्यात् तथा बलात्कृतवती। परमधुना चुलिका अञ्जलिः, तया उत्सेकं उत्सेकं योग्यं तत्परिमितं वीर्य्य मिति यावत्; पुरस्तात् अग्रतः अभूत् इत्येव जाने, सा तु न दृश्यते, अतीव विषम इति भावः॥

राजा । ततश्च ।

आलिखितामिव चेतःफलकतलेऽस्मिन्विकल्पवर्तिकया ।
बालां स्मरचित्रगतां विलोक्य जातोऽस्मि तद्वन्दी ॥ १६ ॥

पुनस्त्वद्वक्त्रमित्यादि पठति ।

विदूषकः । तदोतदो* ।

राजा । शृणु श्रवणामृतं, गण्डूषय मधु, पिब नयनामृतम् ।
हारोयं केरलस्त्रीविहसितशुचिभिः पङ्क्तिभिर्मौक्तिकानां
सद्यः षाण्मासिकानां मम मदिरदृशा दत्तचन्द्रोदयश्रीः ।
सोत्कण्ठं कण्ठदेशाज्झटिति कुचतटादों नमो मन्मथाये-
त्यस्तो यन्मध्यरत्नं छुरयति ककुभः कौङ्कुमीभिः प्रभाभिः(२)॥१७॥

त्तीर्णा दृष्टा कुवलयमाला (१)नाम यावत्तद्गतं किमप्यनुसन्दधामि तावदेषोऽपरः गण्डस्योपरि पिण्डकः संवृत्तः हुम् स्ततस्ततः ।

* ततस्ततः ।

(१)—कुवलयमाला नाम या कन्या नर्मदा जलोत्तीर्णा सा यतः त्वया दृष्टा, अतः त्वं निश्चयं महिलालम्पटः असि—इति जानाम्येव । अतःपरं यावत्कालं तद्विषयगतं किमपि सूक्ष्मं अनुसन्दधामि तावत् एषः गलउपरि रक्त-विकारजः पिण्डः समुत्पन्न इव दृश्यते इत्यर्थः ।

(२)—दत्त-चन्द्रोदय-श्रीः दत्ता प्रकाशिता चन्द्रोदयस्य श्रीः शोभा येन, सः ; अयं हारः, मदिरदृशा यौवनमदमत्तदृष्टिमत्या तया, कुचतटात् झटिति उन्मुच्य सद्यः तत्क्षणादेव "ओं नमो मन्मथाय" इति मन्त्रेण मम कण्ठदेशं अभिव्याप्य सोत्कण्ठं यथा स्यात् तथा अस्तः प्रक्षिप्तः । यस्य मध्यरत्नं केरलस्त्रीविहसितशुचिभिः षाण्मासिकानां अभिनवानां मौक्तिकानां पङ्क्तिभिः सह स्वीयाभिः कौङ्कुमीभिः प्रभाभिः, ककुभः दिशः, छुरयति मिश्रयति, स तथाविधः ॥

विदूषकः। (यज्ञोपवीतं परिमृश्य) सुक्खकुसरज्जुहारस्स मे महाब्रह्मणस्स भणिदेण सच्चओ सिविणओ भादु*। (स्वगतम्)। अहो हदास दासीए पुत्त सिविणइंदजालिअ जाणासि महामदीणं पि विब्भमं कादुं †। (प्रकाशम्)। तदोतदो‡।

राजा। ततश्च——

कथय किमिह(१) बाले! का त्वमित्युल्लपंस्तां
झटिति किल दुकूलस्याञ्चले धारयामि।
अगमदथ निकेतात् क्वाप्यसौ सारयन्ती।
नवकुवलयमाला मांसलैर्दृष्टिपातैः(२) ॥१८॥

विदूषकः। अध एक्कपल्लंकगदाए देवीए किं पडिवण्णं ** ?

राजा। अत्रान्तरे तरलहारलतानितम्बा।
संवाहनस्खलनवेगतरङ्गिताङ्गी।
देवी व्यपास्य शयनं धृतमानतन्तु-
रन्तःपुराद्गतवती सह सौविदल्लैः(३) ॥१९॥

---

* शुष्करज्जुहारस्य मे महाब्राह्मणस्य भणितेन सत्यः स्वप्नो भवतु।

† अहो हताश दास्याः पुत्र! स्वप्नेन्द्रजालिक! जानासि महामतीनामपि विभ्रमं कर्त्तुम्।

‡ ततस्ततः। ** अथ एकपर्यङ्कगतया देव्या किं प्रतिपन्नम् ?

---

(१)—किं निमित्तम् ? आगतासीति शेषः।

(२)—अथ भवत्कर्तृक-तदञ्चल धारणानन्तरम्, असौ कन्या मांसलैः अति प्रगल्भैः दृष्टिपातैः कुवलयमाला नीलेन्दीवरश्रेणी, सारयन्ती प्रकाशयन्ती इव, निकेतात् स्वीयभवनात् अन्यत्र क्वापि ममाविदितप्रदेशे अगमत्।

(३)—सुविदता राज्ञा स्वीयन्ते, ता एव सौविदल्ला, अन्तःपुरस्थनार्थः ताभिः।

দেবতা-তত্ত্ব।

বেদের মন্ত্রের মধ্যে যে কোন পদার্থের স্তুতি বা অন্য কোনরূপ উপাসনাদি শ্রুত হইয়া থাকে সেই সমস্ত পদার্থকে দেবতা বলা যায় (১)। এই নিয়মানুসারে অগ্নি দেবতা, অশ্বও দেবতা, মণ্ডুকও দেবতা, উদূখল মুশলও দেবতা।

বৈদিকমতে "দেবতা" কোন একটি বিশেষ জাতি নহে, দেব-যোনি এই পদের অর্থ প্রশংসিত-যোনি এই মাত্র; বস্তুত যেরূপ মনুষ্য-যোনি বা পশু-যোনি পদের অর্থ, দেব-যোনি পদের অর্থ সেরূপ নহে, প্রত্যুত যেরূপ ভদ্র-যোনি নীচ-যোনি প্রভৃতি পদের অর্থ বুঝিতে হয়, দেব-যোনি পদেরও প্রকৃত অভিপ্রায় অবিকল সেইরূপ; দেবতা পদ কোনরূপ বিশেষ্য পদ নহে, যেরূপ ভদ্র, অভদ্র, নীচ ইত্যাদি অনেকানেক সাধারণ বিশেষণ শব্দ আছে, উহা তাহারই একতম; যথা—

(সাম—ছং প্রং ১অং ২দং ১ঋক্)

"নমস্তে অগ্ন ওজসে গৃণন্তি দেব কৃষ্টয়ঃ।
অমৈরমিত্রমর্দ্দয় ॥"

(হে অগ্নি দেবতা! মনুষ্যগণ স্বীয় প্রভাব-বর্দ্ধনার্থ তোমাকে

(১)—"তদ্ যানি নামানি প্রাধান্যস্তুতীনাং দেবতানাং তদ্দৈবতমিত্যাচক্ষতে সৈষা দেবতোপপরীক্ষা"। নি, দৈং কা, ৭অ, ১পা, ১খণ্ডে।

স্তবন করিয়া থাকে; রোগে বা ভয়ে যেরূপেই হউক অস্মদাদির শত্রুকে বিনাশ কর।) এই মন্ত্রে যেরূপ দেবপদ অগ্নির বিশেষণরূপে শ্রুত হইতেছে, প্রায় সমস্ত মন্ত্রেই দেব বা দেবতা পদের গতি এইরূপই। অধিকন্তু ভদ্র অভদ্র পদ সকল যেরূপ একমাত্র বুদ্ধিমৎ প্রাণীরই বিশেষণ হইয়া থাকে দেবতা পদের অবস্থা তথাবিধ নহে; দেবতা এই বিশেষণটি সর্ব্বসাধারণেরই হইয়া থাকে—এমন কি উহা ভাব পদার্থ মাত্রেরই বিশেষণ রূপে ব্যবহৃত হইতে দেখা যায়।

চারিবেদের পূর্ব্বতন ব্যাখ্যাতা 'যাস্ক', যিনি বেদের কোষশাস্ত্রের স্রষ্টা, যাঁহার প্রণীত কোষ গ্রন্থখানি 'নিরুক্ত' নামে প্রসিদ্ধ, যে নিরুক্ত বৈদিক ষড়ঙ্গের একতম, যে অঙ্গকে শিক্ষা গ্রন্থে শ্রোত্ররূপে(২) বর্ণনা করা হইয়াছে, যে নিরুক্ত গ্রন্থই সম্প্রতি বেদার্থ-নির্ণয়ের একমাত্র উপায়—বৈদিকগণের জীবন —সেই নিরুক্তকার যাস্ক বলিয়াছেন—"দেবো দানাদ্ বা দীপনাদ্ বা দ্যোতনাদ্ বা দুস্থানো ভবতীতি বা যো দেবঃ সা দেবতা" (অর্থ—দেব শব্দটি দানার্থ দা ধাতু হইতে নিষ্পন্ন হইয়াছে, অনেক স্থলে ঐ শব্দটি দীপ্ত্যর্থ দীপধাতুর বা দ্যুতধাতুর অর্থ ও প্রসব করে, কোথাও বা দ্যু-স্থানে বর্ত্তমান রূপ অর্থের বোধক হইয়া থাকে। যাহাকে দেব বলে তাহাকেই দেবতা বলা যায়।)

যাস্ক-কৃত এইরূপ ব্যাখ্যানানুরোধেই সায়ণ প্রভৃতি ব্যাখ্যা

(২)—"ছন্দঃ পাদৌতু বেদস্য হস্তৌ কল্পোঽথ পঠ্যতে।
জ্যোতিষাময়নং চক্ষু র্নিরুক্তং শ্রোত্রমুচ্যতে।
শিক্ষা ঘ্রাণস্তু বেদস্য মুখং ব্যাকরণং স্মৃতম্॥"

তারা কোন স্থলে দানাদিগুণ যুক্ত—কোথাও বা দাতা—কোন স্থলে দ্যুতিমান্—কোনস্থলে বা দ্যুস্থান-ভাগী বলিয়া দেব পদের বিবরণ করিয়াছেন, কোথাও স্তোতৃবর্গের বিশেষণও করিয়াছেন(৩)। বস্তুত আদিম সময়ে দেবতা শব্দটী প্রশংসা-বাচক বলিয়াই পরিগণিত ছিল—ঐটি চেতন, অচেতন—সাকার নিরাকার—স্থলচর, নভোচর কি জলচর তাবতেরই প্রশংসার্থে প্রযুক্ত হইত(৪)।

অতএব নিরুক্তকার দৈবতকাণ্ডে (অথাকার-চিন্তনং দেবতানাম্) "অনন্তর—দেবতাদিগের কি আকার চিন্তনীয়? এই প্রস্তাবে (পুরুষবিধাঃ স্যুঃ) "দেবতারা পুরুষাকার হইতে পারেন" (চেতনাবদ্ধি স্তুতয়ো ভবন্তি) "যেহেতু স্তুতি সকল চেতনাবানেরই হইয়া থাকে" বলিয়া কয়েকটি উদাহরণ প্রদর্শনানন্তর(৫) (অপুরুষবিধাঃ স্যুঃ) "পুরুষাকার নাও হইতে

---

(৩)—যথা ঋগ্বেদের প্রথম মন্ত্রের ব্যাখ্যায় সায়ণাচার্য্য—"কীদৃশমগ্নিম্? যজ্ঞস্য পুরোহিতম্, * * *; পুনঃ কীদৃশম্? দেবং দানাদিগুণ-যুক্তম্"। সামবেদের ছন্দোগ্রন্থের প্রথম দশতের শেষ মন্ত্রে—"দেবঃ দ্যোতমানঃ"। ঐ গ্রন্থের প্রথম প্রপাঠকীয় প্রথমার্দ্ধের চতুর্থ দশতের তৃতীয় সামের ব্যাখ্যায়—"দেব! দানাদিগুণযুক্ত!" ঐ গ্রন্থের ঐ ঐ স্থলে পঞ্চম দশতের চতুর্থ সামের ব্যাখ্যায় "হে দেবাঃ দ্যোতনাদিগুণযুক্তাঃ!"। ঐগ্রন্থের ঐ প্রপাঠকের দ্বিতীয়ার্দ্ধে ৭ম দশতের পঞ্চম সামের ব্যাখ্যায়—"দেবাঃ স্তোতারঃ ঋত্বিজঃ" এবং তৎপর সামের ব্যাখ্যাতেও—"দেবাঃ স্তোতারঃ" ঐগ্রন্থেরই দ্বিতীয় প্রপাঠকীয় প্রথমার্দ্ধের দ্বিতীয় দশতের তৃতীয় সামের ব্যাখ্যানে "দেবাসঃ দীব্যন্তি স্তুবন্তি ইতি দেবাঋত্বিজঃ" এবং সেই স্থলেই "দেবং দানাদি-গুণ-যুক্তম্"। ঐগ্রন্থেরই প্রথম প্রপাঠকস্থ এক পঞ্চাশৎ মন্ত্রের বিবরণে মাধবাচার্য্য—"দেবঃদীপ্তঃ"।

(৪)—অগ্রিম কারণা হইতে ইহা বিলক্ষণ প্রকাশ পাইবে।

পারে” (অপুরুষবিধং তদ্‌যথা—অগ্নির্ব্বায়ুরাদিত্যঃ পৃথিবী চন্দ্রমা) “পুরুষাকার নহে অথচ দেবতা, যথা—অগ্নি, বায়ু, পৃথিবী চন্দ্রমা (অথো এতচ্চেতনাবদ্ধি স্তুতয়ো ভবন্তীত্যচেতনান্যপ্যেবং স্তূয়ন্তে, যথাক্ষ-প্রভৃতীন্যোষধি-পর্য্যন্তানি) “এবং যেরূপ এই চেতনাবানের স্তুতি বোধ হইতেছে সেইরূপ অক্ষ প্রভৃতি ওষধি পর্য্যন্ত অচেতন পদার্থেরও স্তুতি শ্রুত হইয়া থাকে” ইত্যাদি (৫)। এবং নৈঘণ্টুককাণ্ডেও এই নিয়মেই অগ্নি প্রভৃতি ১৫১টি শব্দ দেবতা বাচক বলিয়া নির্দ্দিষ্ট হইয়াছে।

এইস্থলে আরও বিবেচনীয়—যেরূপ পঙ্কজ শব্দের প্রকৃতার্থ গ্রহণ করিলে কমল ও শৈবাল উভয়ই লাভ করা যায়, তথাপি ঐ শব্দের কমলরূপ (যোগরূঢ়) অর্থই সর্ব্বত্র গৃহীত হইয়া থাকে——সেইরূপ ঐ যাস্ক-কৃত ব্যাখ্যানানুযায়ী সমস্ত পদার্থই দেবতাপদে গৃহীত হইতে পারিলেও, বৈদিক মন্ত্র সমস্তের মধ্যে শ্রুতও স্তুত পদার্থগুলিই দেবতা বলিয়া আর্য্যজাতির মাননীয় হইয়া থাকে (৬)।

তৎসমস্তের প্রধানও সামান্য রূপে উভয় প্রকার সংখ্যা নির্ণীত হইয়াছে। ভূ-লোকে প্রধান দেবতা অগ্নি—দ্যু-লোকে প্রধান দেবতা সূর্য্য—অন্তরীক্ষ-লোকে প্রধান দেবতা বায়ু। এই তিনটি মাত্র প্রধান দেবতা—এই তিনটিরই কার্য্যাদিভেদে তেত্রিশটী নাম হইয়াছে। এই তিনটি বা এই তেত্রিশটিই

(৫)—ঐ সমস্ত উদাহরণ উপসংহারে দেখান যাইবে।

(৬)—এতাবতা বেদালোড়নের ফলে ইহা অবশ্যই অবগত হওয়া যায় কয়টি দেবতা ও কোন্ কোনটি।

দেবগণ বলিয়া নির্দ্দিষ্ট; যেরূপ মানবগণ বলিলেই এই মনুষ্য জাতি সমস্তের বোধ হয়—সেইরূপ দেবগণ বলিলেই ঐ তেত্রিশটি মাত্রেরই বোধ হয়। এই তিনটির বা তেত্রিশটির কার্য্যভেদ ও নামভেদেই কতকগুলি সংখ্যাধিক্য হইয়া থাকে এবং এই তিনেরই সাহচর্য্যে অপর আরও, কতকগুলি পদার্থ দেবতা বলিয়া নির্ণীত হইয়াছে (৭)। যদিচ এই ত্রিলোকস্থ দেবতাত্রয়ের সাহচর্য্য সমস্ত পদার্থেরই রহিয়াছে সুতরাং সমস্ত পদার্থই দেবতা শব্দে গৃহীতব্য হইতে পারে; তথাপি যেরূপ এই সুবর্ণ ভারতবর্ষে নক্ষত্রতুল্য অনেকানেক মহাত্মা থাকিতেও যাঁহারা রাজদত্ত ঐ উপাধি প্রাপ্ত হইয়াছেন' তাহারাই-ভারত-নক্ষত্র' শব্দে গৃহীত হইয়া থাকেন, এবং তাঁহারা বিভিন্নদেশস্থ হইলেও ভারতনক্ষত্র শ্রেণীর ঐকাত্ম্য সম্পাদনে অকৃতকার্য্য নহেন—সেইরূপ দেবতা বিশেষণটী দীপ্যমান এই সমস্ত পদার্থেরই সম্ভাবিত হইলেও যে সমস্ত পদার্থ বেদের মধ্যে দেবতা বিশেষণে অন্বিত শ্রুত হইয়াছে, দেবতা পদে সেইগুলিরই গ্রহণ হইয়া থাকে এবং সেই সকল পদার্থের কোনটী দ্যুস্থ, কোনটী ভূস্থ' কোনটী বা অন্তরীক্ষস্থ হইলেও তাঁহারা সকলেই, দেবতাগণের মধ্যে তাহাতে কোন ব্যাঘাৎ নাই। এইরূপে দীপ্যমান সমস্ত পদার্থই দেবতা-পদের লক্ষ্য হইলেও প্রধান দেবতা তিনটী বা তেত্রিশটী মাত্র এবং অবশিষ্ট ১৪৮টী সাহচর্য্য দেবতা। পরং ঐ প্রধান

(৭) এই প্যারেগ্রাফে লিখিত বিষয়গুলি প্রত্ন-পত্রিকার ৪র্থ ভাগের ১১শ ১২শ সংখ্যা দেখিলেই স-প্রমাণ হইবে।

কয়টীই দেবগণের বাচ্য অর্থ—দেবগণপদে ঐ কয়টিই লাভ করা যায় ; তাহারও একমাত্র কারণ—শ্রুতিতে স্পষ্টাভিধানে ঐ প্রধান কয়টীই বিশেষরূপে পরিগণিত রহিয়াছে(৮)।

বেদের মধ্যে যখন এই কয়টীমাত্র দেবতার উল্লেখ রহিয়াছে এবং এই কয়টীর প্রায় অধিকাংশই সর্ব্বসাধারণের পরিচিত—এ অবস্থায় আমরা দেবতাগণকে ঈশ্বর বা কোন নির্দ্দিষ্ট স্থানীয় প্রজা কিরূপে বলিতে পারি? এবং এইগুলির অতিরিক্ত আরও বৃন্দারক বৃন্দ কোনস্থানে আছেন—ইহাই বা কিরূপে স্বীকার করি ? এবং দেবতাদিগের কুটুম্ব ব্যবহারাদি, দ্বেষাদি ও যুদ্ধ বিগ্রহাদিরই বা কিরূপে যাথার্থ্য শিরোধার্য্য করি ?—এ দিকে পৌরাণিক ইতিহাসগুলিও নিতান্ত নির্ম্মূল নহে, তাহার মূলও অনেকানেক সূক্ষ্মভাবে বেদের মধ্যেই পাওআ গিয়াথাকে। এই উভয়তঃপাশা রজ্জুর মধ্যে আপাতত পতিত হইলে প্রত্যুৎপন্ন মতিত্বের অভাবে অনেককেই বিলক্ষণ বিপন্ন হইতে হয় বটে কিন্তু বৈদিক আখ্যায়িকাগুলির ইতিহাস অংশ সকল কল্পিত বা রূপক অর্থাৎ রূপকথা মাত্র(৯)—এই সিদ্ধান্ত অসি যাহার করে শতত উত্থিত রহিয়াছে তাহার জন্য ঐ পাশদ্বয় নিতান্ত অকিঞ্চিৎকর তাহাতে সংশয় নাই—অপিচ ঐরূপ কল্পনার ফল ও মূল এবং অনৃততা বিষয়েও ভূরি ভূরি প্রকৃষ্ট প্রমাণের অসদ্ভাব নাই।

(৮) মল্লিখিত "দেবতা" শীর্ষক ক্ষুদ্র পুস্তীখানি দেখ।
(৯) মল্লিখিত "আখ্যায়িকাদি"-শীর্ষক ক্ষুদ্র পুস্তীখানি দেখ।

মনুজধীষণার কি চমৎকার কল্পনা শক্তি? পূর্ব্বতন ধীমানেরা কত প্রকারেই না মূঢ় সমাজকে সান্ত্বনা করিয়াছেন? পাঠকগণ! নিম্নে প্রদর্শিত একটী ককার বর্ণের বর্ণনাতেই তাহার সম্যক্ পরিচয় পাইবেন। আশ্চর্য্যের বিষয়—অদ্যতনীয় আর্য্যবর্য্যরূপে পণ্ডিতম্মন্য মহোদয়েরা এই সুস্পষ্ট কল্পিত বর্ণনাতেও বলপূর্ব্বক জড়বুদ্ধির আকর্ষণ করিতে বাধ্য হন বরং তাদৃশ কল্পনার কল্পিতত্ব প্রকাশে প্রবৃত্ত হইলেও তাঁহাদিগের নিকটে নাস্তিকতা প্রকাশ করা হয়? পরং কোন্ প্রজ্ঞাবান্ ককার প্রভৃতি বর্ণগুলির এইরূপ ধ্যানাদি অবিতথ বলিয়া স্বীকার করিবেন এবং বাঙ্গলা বর্ণ ব্যতিরিক্ত অন্যান্য সমস্ত বর্ণকে অগ্রাহ্য করিবেন? মানসিক অভিপ্রায় ব্যক্ত করিতে সকল প্রকার বর্ণই সমান সমর্থ সুতরাং বাঙ্গলা বর্ণের মাহাত্ম্য কেবল বাঙ্গালি কবির দৌরাত্ম্য মাত্র।

"ক"

"অধুনা সংপ্রবক্ষ্যামি ককারং তত্ত্ব মুত্তমং। রহস্যং পরমাশ্চর্য্যং ত্রৈলোক্যানাঞ্চ সংশৃণু॥ বামরেখা ভবেদ্ব্রহ্মা বিষ্ণুর্দ্দক্ষিণ রেখিকা। অধোরেখা ভবেৎ রুদ্রো মাত্রা সাক্ষাৎ সরস্বতী॥ কুণ্ডলী অঙ্কুশাকারা মধ্যে শূন্যঃ সদাশিবঃ। জবাযাবকসংকাশা বামরেখা বরাননে॥ শরচ্চন্দ্র প্রতীকাশা দক্ষরেখা চ মূর্ত্তিমান্। অধোরেখা বরারোহে মহামরকত দ্যুতিঃ॥ শঙ্খকুন্দ সমাকীর্ত্তির্মাত্রা সাক্ষাৎ সরস্বতী॥ কুণ্ডলী অঙ্কুশায়া তু কোটি বিদ্যুল্লতাকৃতিঃ॥

কোটিচন্দ্র প্রতীকাশো মধ্যে শূন্যঃ সদাশিবঃ। শূন্যগর্ব্বে স্থিতা কালী কৈবল্যপদদায়িনী॥ ককারাজ্জায়তে সর্ব্বং কামং কৈবল্যমেব চ। অর্থশ্চ জায়তে দেবি তথা ধর্ম্মশ্চ নান্যথা॥ ককারঃ সর্ব্ববর্ণানাং মূলং প্রকৃতি রেব চ। ককারঃ কামদা কামরূপিণী স্ফুরদব্যয়া॥ কামনীয়া মহেশানি স্বয়ং প্রকৃতি সুন্দরী। মাতা সা সর্ব্বদেবানাং কৈবল্যপদ দায়িনী॥ ঊর্দ্ধকোণে স্থিতা কামা ব্রহ্মশক্তি রিতীরিতা। বামকোণে স্থিতা জ্যেষ্ঠা বিষ্ণুশক্তি রিতীরিতা॥ দক্ষকোণে স্থিতা বিন্দূরৌদ্রী সংহাররূপিণী। জ্ঞানাত্মা স তু চার্ব্বঙ্গি কলাচত্তুষ্টয়াত্মকম্॥ ইচ্ছাশক্তি র্ভবেদ্ব্রহ্মা বিষ্ণুশ্চ জ্ঞান শক্তিমান্॥ ক্রিয়াশক্তি র্ভবেৎ রুদ্রঃ সর্ব্বে প্রকৃতি মূর্ত্তি-মান্॥ আত্মবিদ্যা শিবস্তত্রে সদা মন্ত্রঃ প্রতিষ্ঠিতঃ। আ-সনং ত্রিপুরাদেব্যাঃ ককারঃ পঞ্চদৈবতং॥ ঈশ্বরো যস্ত দেবেশি ত্রিকোণে তস্য সংস্থিতিঃ। ত্রিকোণমেতৎ কথিতং যোনিমণ্ডল মুত্তমম্॥ কেরলং প্রপদে যস্যাঃ কামিনী সা প্রকীর্ত্তিতা। ওঁ জবা য়াবক সিন্দূর সদৃশাং কামিনীং পরাম্॥ চতুর্ভুজাং ত্রিনেত্রোঞ্চ বাহুবল্লী বিরাজিতাম্। কদম্ব কোরকাকার স্তনদ্বয় বিভূষিতাম্॥ রত্নকঙ্কণ কেয়ূর মঙ্গদৈ রূপশোভিতাম্। রত্নহারৈঃ পুষ্পহারৈঃ শোভিতাং পরমেশ্বরীম্॥ এবং হি কামিনীং ধাত্ব্যা ককারং দশধা জপেৎ। প্রফুল্লঞ্চ ততো ধাত্ব্যা জপস্য ফলভাগ্ ভবেৎ॥ এতত্তে কথিতং দেবি ককার তত্ত্ব মুত্তমম্॥

ইতি কামধেনু তন্ত্রম্।

साम तद्रथन्तरं 'धातुः' धातृसञ्ज्ञाद्देवात् (१)। 'द्युतानात्' द्योतमानात् 'सवितुश्च' (२) 'विष्णोश्च' (३) 'आ जभार' आजहार आहृतवान् (हृग्रहोर्भइति भत्वम्। रथशब्दोपपदात्तरतेः संज्ञायां भृतृवृजीति खच्। अरुर्द्विषदजन्तस्येति मुमागमः॥१४॥

সুপ্রসিদ্ধ বশিষ্ঠ ঋষি, দ্যোতমান স্রষ্টা, পাতা, সর্ব্ব-ব্যাপী দেবতার যজনে প্রবৃত্ত হইয়া—অনুষ্টুপছন্দে প্রদেয় যে হবির প্রথম প্রচারয়িতা প্রথ ও সপ্রথ নামক ঋষিরা, যাহা অনুষ্টুপছন্দে প্রদেয় হবির মধ্যে উৎকৃষ্ট, সেই হবি এবং রথন্তর সাম লাভ করিয়াছেন॥ ১৪

अथ षष्ठी॥

नियुत्वानिति गायत्री वायुं गृत्समदोऽब्रवीत्।

३ १२ र ३ २ ३ ३ १ २
नियुत्वान्वायवागह्ययꣳशुक्रो अयामिते।

१ २ ३ २ १ २
गन्तासि* सुन्वतो गृहम्॥१५॥

हे 'वायो!' (४) 'नियुत्वान्' नियुतो वाहनानि वायोः (नियुतो वायोरिति निघण्टुः) तैर्युक्तस्त्वं 'आगहि' आगच्छ।

---

* "गतासि" इति ऋग्वेद पाठः।

१—'धाता-विधाता' सर्वस्य इति नैरुक्तम् ३का० ११अ० १०ख०।

२—'सविता सर्वस्य प्रसविता'-इति नैरुक्तम् ३का० १०अ० ३१ख०।

३—'विष्णु र्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा'-इत्यादि नैरुक्तम् ३का० ११अ० १५ख०।

एवञ्च विष्णुशब्देन सर्वव्यापी सर्वान्तर्यामीति सिद्धान्तः।

४—'वायुर्वातेर्वेत्ते र्वास्याद् गति-कर्मणः'-इत्यादि नैरुक्तम् ३का० १० १, २ख०।

'अयं' 'शुक्रः' दीप्यमानः सोमः 'ते' तुभ्यम् 'अयामि' (यामः कर्मणि लुङि रूपम्)नियतो गृहीत आसीत्। यतः 'सुन्वतः' सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य 'गृहं' 'गन्तासि' यातोसि ॥१५॥

হে সর্ব্বত্রগামিন্! তুমি সর্ব্ব কার্য্যের নিয়ন্তা, আগমন কর। তোমার জন্য এই শুক্লবর্ণ সোমরস উৎসর্গই রহিয়াছে; কারণ—অভিষবকারী যজমানদিগের গৃহে গমন করিয়াই থাক॥ ১৫

अथ सप्तमी।

नृमेधपुरुमेधौ ह्याङ्गिरसौ ऐन्द्र्या अनुष्टुभः।

१र २र ३ १२ ३ १ २
यज्जायथा अपूर्व्य मघवन् वृत्रहत्याय।

१२ ३ १ २ ३ १ २ ३१ ३ १र २
तत्पृथिवीमप्रथयस्तदस्तभ्ना उतो दिवम् ॥१६॥

हे 'अपूर्व्य!' त्वत्तो व्यतिरिक्तेन पूर्वेण वर्जित! हे 'मघवन्!' मंहनीयतम! धनवन्निन्द्र! 'वृत्रहत्याय' (१) वृत्रासुर-हननाय 'यद्' यदा त्वं 'जायथाः' उत्पन्नः प्रादुर्भूतोसि 'तत्' तदानीमेव 'पृथिवीं' प्रथमानाम् 'अप्रथयः' प्रसिद्धां दृढ़ामकरोः। 'उत' अपिच 'दिवं' द्यां द्युलोकं अन्तरिक्षेण 'अस्तभ्नाः' निरुद्धामकार्षीः (ईदृशं वीर्यं त्वदन्यस्य न भवतीत्यर्थं द्योतयितुम् अपूर्व्येति पदम् ॥१६॥

হে পূর্ব্ব-বর্জ্জিত, ঐশ্বর্য্যশালিন্! দেব! যখন তুমি মেঘ সঞ্চালনে প্রবৃত্ত হও, তখনই এই পৃথিবী শস্যোৎপাদিকা

१—'अथास्य कर्म—रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिन्द्र-कर्मैव तत्' इति नैरुक्तम् ३का० ७अ० १०ख०। 'वृत्रवधो मेघवधः'-इति तत्रत्य-भाष्यम्।

শক্তিমতী রূপে প্রথিত হইয়া পড়ে এবং তখন দ্যুলোক স্তম্ভিত অর্থাৎ নির্ব্বাতপ্রায় করিয়া থাক ॥ ১৬

ইতি দ্বিতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥

অথ তৃতীয়খণ্ডে—

সৈষা প্রথমা।

বামদেবঋষিঃ। প্রীতো মযীত্যস্যাঃ প্রজাপতিঃ।

দেবতাস্যাস্তনম্ছন্দোঽনুষ্টুপ্ সমুদ্রতীরিতম্ ॥

২ ৩ ২ ৩ ২ ৩ ১ ২ ২২ ৩ ২ ৩ ১২ ২২

ময়িবর্চোঅথোযশোথোযজ্ঞস্যযত্পয়ঃ।

৩ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১২ ১ ২২

পরমেষ্ঠীপ্রজাপতির্দ্দিবিদ্যামিবদৃংহতু ॥১৩॥

'পরমেষ্ঠী' পরমে লোকে তিষ্ঠতীতি পরমেষ্ঠী প্রজাপতিঃ (১) 'দিবি' দ্যোতমানে স্বর্গে 'দ্যামিব' দ্যোতমানাং কান্তিমিব। 'ময়ি' অস্মদীয়ে শরীরে 'বর্চ্চঃ' তেজঃ ব্রহ্মাখ্যং 'দৃংহতু' বর্দ্ধয়তু। 'অথো' অপিচ 'যশশ্চ' 'দৃংহতু'। 'অথো' কিঞ্চ। 'যজ্ঞস্য' যাগস্য সম্বন্ধি অতএব স উত্তমং 'পয়ঃ' হবির্লক্ষণমন্নং চ দৃংহতু ॥১৩॥

পরম লোকস্থায়ী প্রজাগণের পাতা দেবতা আমার শরীরে সেই স্বর্গীয় ব্রহ্মতেজ পরিবর্দ্ধিত করুন এবং যশ পরিবর্দ্ধিত করুন ও যজ্ঞীয় উৎকৃষ্ট অন্নও পরিবর্দ্ধিত করুন ॥ ১৭

১—'প্রজাপতিঃ প্রজানাং পাতা পালয়িতা বা'-ইত্যাদি নৈরুক্তম্ ৩কা০ ১০অ০ ৪২, ৪৩খ০।

অথ দ্বিতীয়া।

ত্রিষ্টুভ: পাবমান্যা: স্বাদৃষি র্গৌতম নামক:।

৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ২ ৩ ১২ ২১
সন্তেপয়াꣳসিসমুযন্তুবাজা:সংবৃষ্ণ্যান্যভি

৩ ১ ২ ২ ১ ২ ৩ ১ ২
মাতিষাহ্ব:। আপ্যায়মানোঅমৃতায়সোম

৩ ১২ ১ ২২ ৩ ১ ২
দিবিশ্রবাꣳস্যুত্তমানিধিষ্ব॥ ১৮॥

হে 'সোম!' 'অভিমাতিসাহ্ব:' অভিমাতীনাং শত্রূণাং হন্তঃ 'তে' তব এবংভূতং ত্বাং 'পয়াংসি' অপ্যার্থানি ক্ষীরাণি 'সংযন্তু' সংগচ্ছন্তাম্। তথা 'বাজাঃ' হবির্লক্ষণান্যন্নানি চ ত্বাং সংগচ্ছন্তাং 'বৃষ্ণ্যানি' বীর্য্যাণি চ সঙ্গচ্ছন্তাম্। হে সোম! ত্বং 'অমৃতায়' আত্মনঃ অমৃতত্বায় অমরত্বায় 'আ' সমন্তাদ্বর্দ্ধমানঃ সন্ 'দিবি' নভসি স্বর্গে 'উত্তমানি' উন্নততমানি উৎকৃষ্টানি 'শ্রবাংসি' অন্নানি অস্মাভি: ভোক্তব্যানি হবির্লক্ষণানি 'ধিষ্ব' ধারয় (তে ক্রিয়া-গ্রহণং কর্তব্যমিতি কর্মণঃ সংপ্রদানত্বাৎ চতুর্থ্যর্থে ষষ্ঠী ॥১৭॥

হে প্রস্টঃ! এই পেয় হব্য তোমার উদ্দেশে গমন করিতেছে, এই অন্ন সমস্তও তোমার উদ্দেশে গমন করিতেছে; এই সমিভ্যারে প্রমত্ত শত্রুগণের বীর্য্য সকলও তোমার উদ্দেশে গমন করুক। হে দেব! তুমি সন্তুষ্ট হইয়া, আমাদের ভোগের জন্য দ্যুলোকে অক্ষয় উৎকৃষ্ট ভোগ্য বস্তু সকল আয়োজন কর॥ ১৮

अथ तृतीया ॥

(ऋष्यादिकम् पूर्ववत्)

३ १ र १ २र   ३ २ ३   २ ३ १   २
त्वमिमाओषधीःसोमविश्वास्त्वमपोअज-
३ २   १   २   ३ २   १ २ ३
नयस्त्वंगाः। त्वमातनो*रुर्वाऽन्तरिक्षं
१र   २र ३ १र २१
त्वंज्योतिषावितमोववर्थ ॥ १९॥

हे 'सोम'! 'त्वम्' 'इमाः' भूम्यां वर्त्तमानाः 'विश्वाः' सर्वाः 'ओषधीः' 'अजनयः' उत्पादितवानसि। तथा 'त्वम्' 'अपः' तासामोषधीनां कारणभूतानि वृष्ट्युदकानि अजनयः। तथा 'त्वं' 'गाः' सर्वान् पशून् उदपादयः। 'उरु' विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षं' 'त्वम्' 'आतनोः' विस्तारितवानसि। तस्मिन्नन्तरिक्षे यत् 'तमः' अस्मद्दृष्टि-निरोधकम् अन्धकारं यदपि 'त्वं' 'ज्योतिषा' आत्मीयेन प्रकाशेन 'वि ववर्थ' विश्लिष्टं कृतवानसि। (ववर्थ वृञ वरणे लिटस्थलि, "बभूथा-ततंथ-जगृम्भ-ववर्थेति" निपात्यते ॥१९॥

হে স্রষ্টঃ! তুমি এই ভূমিতে বিদ্যমান সমস্ত ওষধি সৃজন করিয়াছ, তুমি ঐ সমস্তের কারণস্বরূপ বৃষ্টি জলের সৃজন করিয়াছ তুমি ঐ সমস্তের উৎপাদনার্থ ভূমি কর্ষণোপ-যোগী গো-জাতির সৃজন করিয়াছ, তুমি এই সমস্তের স্থা-

*"आतनोः" "आतन्थ"—इति सामऋचः पाठौ।

য়িত্বের জন্য এই বিস্তীর্ণ অন্তরীক্ষের বিস্তারয়িতা হইয়াছ, তুমিই জ্যোতিঃ সৃজন পুরঃসর তমোজাল বিনষ্ট করিয়া থাক ॥ ১৯

অথ চতুর্থী।

अग्निमीडे मधुच्छन्दा गायत्रे णाग्निसंस्तुतिः।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २
अग्निमीडे* पुरोहितंयज्ञस्यदेवमृत्विजम्।
१ २ ३ १ २
होतारं रत्नधातमम् ॥ २० ॥

'अग्नि'-नामकं 'देवम्' 'ईडे' स्तौमि (ईड स्तुताविति धातुः; मन्त्रस्यास्य होता प्रयुज्यमानत्वात् अहं होता स्तौमीति लभ्यते) कीदृशम् अग्निम्? 'यज्ञस्य पुरोहितं' यथा राज्ञः पुरोहितः तदभीष्टं सम्पादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं सम्पादयति। यद्वा यज्ञस्य सम्बन्धि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणावस्थितम्। पुनः कीदृशम्? 'होतारमृत्विजम्' (देवानां यज्ञेषु होतृनामकऋत्विगग्निरेव। तथाच श्रूयते—"अग्निर्वै देवानां होतेति")। पुनरपि कीदृशम्? 'रत्नधातमम्'। यागरूपाणां रत्नानाम् अतिशयेन धारयितारं पोषयितारम्॥

अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति—"अथातो नुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणी र्भवति, अग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽगं नयति सन्नममा-

* "मीळे" इति ऋग्वेद पाठः।

নোঽক্নোপনো ভবতীতি স্থৌলাষ্টীবি র্ন ক্নোপয়তি ন স্নেহয়তি স্নিহ্য আখ্যাতেভ্যো জায়তইতি শাকপূণিরিতাদক্ষাদ্দগ্ধাদ্বানী তাস্ত খল্বেতে রকার মাদত্তে গকারমনক্তীর্বা দহতে বা নীঃ পরস্তস্যৈষা ভবতি(৭,৪,১)"ইতি ॥২০॥

হে অগ্নিদেব! তুমি যজ্ঞের মধ্যে প্রথমেই স্থাপিত হইয়া থাক, তুমি না থাকিলে হোমকার্য্য নিষ্পন্নই হইত না, অতএব তুমিই যাগরত্নের পোষক—তোমাকে স্তব করি ॥ ২০

অথ পঞ্চমী।

ত্রিষ্টুভাবামদেবোঽগ্নির্দেবী তেমন্বতেতি চ।

১ ২ ৩ ২উ ৩ ২ ৩ ২ ৩ ১
তেমন্বতপ্রথমন্নামগোনাংত্রিঃসপ্তপ

২ ৩ ১ ২ ২ ২ ১ ২ ৩ ২ ক ২২
রমন্নামজানন্। তাজানতীরভ্যনূষ

৩ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১২ ২২ ৩ ১ ২
তঙ্খাআবির্ভুবন্নরুণীর্যশসাগাবঃ* ॥২১॥

* "তাজানতীরভ্যনূষতঙ্খাআবির্ভুবন্নরুণীর্যশসাগাবঃ"—ইতি ছন্দোগাঃ। "তে মন্বত প্রথমং নাম গোনাং ত্রিঃসপ্ত পরমং নাম জানন্। তা জানতী রভ্যনূষত ক্ষা আবির্ভুবন্ ধেনোস্ত্রিঃ পরমাণি বিন্দন্। তজ্জানতী রভ্যনূষত ক্ষা আবির্ভুব দরুণী র্যশসা গোঃ" —ইতি বহ্বৃচাঃ।

হে 'অগ্নে!' 'তে' স্তোত্রং কুর্ব্বাণা অঙ্গিরসঃ 'গোনাং' গবাং বাচাং সম্বন্ধি নাম স্তুতি-সাধকং শব্দ-মাত্রং 'প্রথমং' পূর্ব্বম্, 'অমন্বত' অজানত। পশ্চাত্তস্যা বাচঃ সম্বন্ধীনি 'ত্রিঃসপ্ত' একবিংশতি-সংখ্যাকানি 'পরমং' পরমান্যুৎকৃষ্টানি 'নাম' নামানি স্তুতিসাধকানি স্তোত্রাণি (জাতাবেকবচনং। ছন্দাংসি বা, তানি চ গায়ত্র্যাদীনি জগত্যন্তানি সপ্ত, অতিজগত্যাদীনি অতিধৃত্যন্তানি সপ্ত, কৃতি-প্রভৃতী ন্যুৎকৃতি-পর্য্যন্তানি সপ্ত) 'জানন্' অজানন্ অলভতম্ (এবং-বিধচ্ছন্দো যুক্তৈ র্মন্ত্রৈ রগ্নি মস্তুবন্নিত্যর্থঃ) 'তাঃ' বাচঃ 'জানতীঃ' সর্ব্বং জানত্যঃ 'উষাঃ' (উষ্যংতি গচ্ছত্যুষঃ কালং প্রাপয়ন্তি তাঃ) 'অভ্যনূষত' অস্তুবন্। ততঃ সূর্য্যস্য 'যশসা' তেজসা সহ 'অরুণীঃ' অরুণবর্ণাঃ 'গাবঃ' 'আবির্ভুবন্' প্রাদুরভূবন্। (যদ্বা 'তে' অঙ্গিরসঃ 'প্রথমং' পুরাতনং 'নাম' এহি সুরভি-গুগ্গুলু-গন্ধিনীতি ধেনু-নামধেয়ম্ 'অমন্বত' উচ্চারয়ামাসুঃ। পশ্চাৎ স্ব-ভূতানি পণিভিরপহৃতানি ত্রিঃসপ্ত-রত্নান্যবিন্দন্। তত উচ্চারিতং জানত্যো 'গাবঃ' 'অভ্যনূষত' হম্বারব-লক্ষণং শব্দমকুর্ব্বত। তদানী মুষাঃ প্রাদুরভূদিতি ॥২১॥

সেই পূর্ব্বতন ঋষিগণ, সর্ব্ব প্রথমে একমাত্র ব্রহ্মনাম বা একমাত্র প্রণবাক্ষর জানিতেন, পরে ক্রমে একবিংশতি প্রকার ছন্দে নিবদ্ধ উৎকৃষ্ট বেদগ্রন্থ লাভ করেন, তাহা অবগত হইয়া অবধি পৃথিবীতে আস্তিক্য ও উপাসনা প্রবৃত্ত হয়, তখন তাঁহাদের নিকটে সর্ব্ব প্রথমে সূর্য্যদেবের এই তেজঃপুঞ্জ আরক্তিম দীপ্তিই উপাসনার একমাত্র অবলম্বন বলিয়া প্রকাশিত হইয়াছিল॥ ২১

ओं। रूपोपन्यासाच्च॥ ओं॥ २३॥

ओं। वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्॥ ओं॥२४॥

ओं। स्मर्य्यमाणमनुमानं स्यादिति॥ ओं॥ २५॥

ओं। शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद् असंभवात् पुरुषविधमपि चैनमधीयते॥ ओं ॥२६॥

यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति। एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न शङ्करः स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत् तत ते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा इति तस्य हैतस्य परमस्य नारायणस्य चत्वारि रूपाणि शुक्लं रक्तं पीतं कृष्ण मिति। स एतान्येतभ्यो भावीकृपद् विश्वतिरा णि व्यामिश्रय दत्तएतादृगेतद्रूपमिति तस्यैव हि रूपाण्यभिधीयते॥२३॥

अदृश्यत्वादिगुणेषु सर्व्वगतत्वम् यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्र मभिविमान मात्मानं वैश्वानर मुपास्ते इति वैश्वानरस्योक्त मिति अतआह॥ अग्न्याविष्णोः साधारणस्य वैश्वानर शब्दस्य विष्णोरेव प्रसिद्धत्वा दात्मशब्देन विशेषणाद्वैश्वानरो विष्णुरेव॥२४॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देह माश्रित इति स्मर्य्यमाण मत्रापि सएवोच्यतइत्यस्यानु मापकं स्वसमाख्यानात् इति शब्दः समाख्या प्रदर्शकः॥२५॥

अतमग्निः वैश्वानरः 'वैश्वानरस्वत आजात मग्नि मित्यादि शब्दः वैश्वानरे तदुक्तं भवति। हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्य्य पचन मास्य माहवनीय इत्याद्यग्नि लिङ्गमादिशब्दोक्तम्। येनेदमन्नं पच्यते तद्यद्भक्तं प्रथम मागच्छेत् तद्धोमीय मित्यादिना पाचकत्वे नान्तः प्रतिष्ठानं प्रतीयते तस्मान्न विष्णुरिति चेत्—न' अथ हैन मात्मान मणोरणीयां संपरतः परं विश्वं हरिमु पासीतेति सर्व्वनामा सर्व्वकर्म्मा सर्व्वलिङ्गः सर्व्वगुणः सर्व्वकामः सर्व्वधर्म्मः सर्व्वरूप इति सएत मेव मात्मानं विश्वं हरिमारादर मुपास्ते तस्य सर्व्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु भूतेषु सर्व्वेषु देवेषु कामचारी भवति इति तत्तन्नाम लिङ्गादिना तस्यैव दृष्ट्युपदेशात्सत्योपनिषदि

ओं। अतएव न देवताभूतञ्च ॥ ओं ॥२७॥

ओं। साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः॥ ओं ॥२८॥

ओं। अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥ ओं ॥२९॥

ओं। अनुस्मृतेर्बादरिः॥ ओं ॥३०॥

अनात्मत्वादनात्मानजमत्वाङ्गुण राश्रितः। अन्नाशयः परे सर्व्वं ब्रह्मात्मा विष्णुरेवहीत्यादिना को न आत्मा किं ब्रह्मेत्यारम्भाच्चान्येषामसम्भवाद्द विष्णुरेव वैश्वानरः। चन्द्रमा मनसोजात श्चक्षोः सूर्य्यो ऽजायत इत्यादिना यः पुरुषाख्यो विष्णुरभिहित स्तद्विधमेवात्र मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षु विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मेत्यादिनैव वैश्वानरमधीयते। च शब्देन सकलवेदशास्त्रागमतन्त्रयामलपुराणादिषु विष्णुपरत्वं पुरुषसूक्तस्य सूचयति। यथाहि पाद्मे, यथाहि पौरुषं सूक्तं नित्यं विष्णुपरायणम्। तथैव मे मनो नित्यं भूयाद्विष्णुपरायणमिति।२६

चतुर्वेद-शाखायाञ्च—सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्ष सहस्रपादित्येष स्र्वाचिन्त्यः परः परमो हरि रादि रनादि रनन्तो ऽनन्त-शीर्षो ऽनन्ताक्षो ऽनन्तबाहु रनन्तगुणो ऽनन्तरूप इति। बृहत्संहितायाञ्च—यथैव पौरुषं सूक्तं विष्णावेवाभिधायिकं। न तथा सर्व्वे वेदाश्च वेदाङ्गानि च नारदेत्यादि। यस्माच्च जायते चाङ्गाल्लोकवेदादिकं हरेः। तन्नामवाच्य मङ्ग ; तद्यथा ब्रह्मादिकं मुख्य मिति श्रीनारदीय वचनाञ्च वेदोक्ति विरोधः। अग्नि वैश्वानरादि शब्द स्तेजसि भूतेऽग्निदेवतायां प्रसिद्धोप्यतः पूर्व्वोक्तहेतुः तत्र वात्र न सा तत्राभिधीयते।२७

नग्नादयः शब्दा अग्न्यादि वाचकाः। तथापि साक्षादेवानन्ययोगेन ब्रह्मवाचकैः शब्दैः व्यवहारार्थं ममभिज्ञानाच्चान्यत्र व्यवहरन्तीत्यभ्युपगमे विरोधं जैमिनि र्मेने। व्यासश्चित्तस्थिताकाशा दवच्छिन्नानि कानिचित्। अन्ये व्यवहरन्त्येतानुरीकृत्य गृहादिवदिति स्कान्दवचनाञ्च मतानां परस्पर विरोधः।२८

तत्र तत्र प्रसिद्धा वप्यग्न्यादिषु ब्रह्मणोभिव्यक्तेरग्न्यादिसूक्तनियम इत्याश्मरथ्यः।२९

तत्र तत्रोक्तस्य विष्णो रग्न्यादिषु अनुस्मर्य्यमाणत्वात् तन्नियम इति बादरिः।३०

ओं। सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥३१॥

ओं। आमनन्ति चैन मस्मिन् ॥३२॥

इति वैयासिक ब्रह्मसूत्र प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

ओं। द्युभ्वाद्यायतनं स्व-शब्दात् ॥ ओं ॥१॥

ओं। मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ओं ॥२॥

ओं। नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ओं ॥३॥

साक्षादप्यविरोधं वदन् जैमिनिः सूक्तादि नियम मग्न्यादि संप्राप्त्या मन्यते। तद्यथा — यथोपासते तदेव भवतीति दर्शयति। मद्भक्त्योपासकोन्य प्राप्नु त इति युज्यते इति अत आह।३१

एवं विष्णु मस्मिन् अग्न्यादा वामनन्ति योऽग्नौ तिष्ठन् य एष एतस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुष इत्यादिना ॥ ३२

इति श्रीमदानन्दतीर्थविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।२

ओं तत्र चान्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां विष्णौ समन्वयं प्रायेणास्मिन् पादे दर्शयति। विष्णोः परविद्या विषय प्रकृति मुक्तं तत्र यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरीक्षमोतं मनः सह-प्राणैश्च सर्व्वैः तमेवैकं जानथ आत्मान मित्यत्र प्राणानां ग्रन्थि रसि रुद्रो माविशान्तकः प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकीत्यादिना रुद्रस्य प्राणाद्याधारत्व प्रतीतेः। सएषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान इति जीवलिङ्गाच्च तयोः प्राप्ति रिति अत उच्यते॥ तमेवैकं जानथ आत्मान मित्यात्म-शब्दात् द्यु-भ्वाद्याश्रयो विष्णुरेव आत्म-ब्रह्मादयः शब्दास्समते विष्णु मवाप्यं न संभवन्ति यस्मात्ते नैवात्मा गुणपूर्णेति ब्रह्मवैवर्त्ते।१

अमृतस्यैष सेतुरिति ब्रह्मविदाप्नोति परं। नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणं। मुक्तानां परमां गतिम्। एत मानन्दमय मात्मान मुपसंक्रामति इत्यादि तस्यैव मुक्त प्राप्य-व्यपदेशात्। अनुमात्र किंमुक्तोन यावज्ज्ञेनं न गच्छति योगीतावन्न मत्स्या देष शास्त्र-विनिर्णयः। इत्यादित्य पुराणे॥ २

नानुमानात्मकागमपरिकल्पित-रुद्रोत वाच्यः, भक्षधरीगादितच्छब्दाभावात्। सोऽन्तकः,

ओं। प्राणभृच्च॥ ओं ॥४॥

ओं। भेदव्यपदेशात्॥ ओं ॥५॥

ओं। प्रकरणात्॥ ओं ॥६॥

ओं। स्थित्यदनाभ्याञ्च॥ ओं ॥७॥

ओं। भूमासम्प्रसादादध्युपदेशात्॥ ओं ॥८॥

स रुद्रः, स प्राणभृत्, सप्राणनायकः, स ईशो यो हरिर्योऽनन्तो यो विष्णुर्यः परः परो वरीयानित्यादिना प्राणानां ग्रन्थित्व रुद्रत्वादेर्विष्णोरेवोक्तत्वात् ब्रह्माण्डे च। रुजं द्रावयते यस्मात् तस्माद्रुद्रो जनार्द्दनः। ईशनाद् देव चेशानो महादेवो महत्त्वतः। पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्ताः संसार-सागरात्। तदाधारो यतो विष्णुः पिनाकीति ततः स्मृतः। शिवः सुखात्मकत्वेन शर्व्वः संरोधनाद्धरिः। कृत्यात्मक मिदं देहं यतो वस्ते प्रवर्त्तयन्। कृत्तिवासास्ततो देवो विरञ्चिश्च विरेचनात्। वृंहणाद् ब्रह्म-नामासौ वैश्वर्य्यादिन्द्र उच्यते। एवं नानाविधैः शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः। वेदेषु स पुराणेषु गीयते पुरुषोत्तम इति। वामने च। ननु नारायणादीनां नाम्नां मन्यत्र सम्भवः। अन्यनाम्नां गति र्विष्णुरेक एव प्रकीर्त्तित इति स्कान्दे च। ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः। प्रादादन्यत्र भगवान् राज वर्त्तैस्वकं पुरद्दति। चतुर्मुखः शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति। उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य च। विशेषनामानि ददौ स्वकीयान्यपि केशव इति ब्राह्मे ॥३॥

एतैरेव हेतुभिर्नजीवो वायुश्च। अजायमानो बहुधा विजायत इति तस्यैव बहुधा जन्मोक्तेः ॥४॥

नाटक्यं याच्यं जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति भेदव्यपदेशात् ॥५॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति तस्यैवैतत् प्रकरणम् ॥६॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति इतीशजीवयोः स्थित्यदनोक्तेः ॥७॥

प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्त्वा यो वै भूमा तत् सुख मित्युक्तत्वाश्चैव भूमैव प्राणः

ओं। धर्म्मोपपत्तेश्च॥ ओं ॥९॥

ओं। अक्षरमम्बरान्तधृतेः॥ ओं ॥१०॥

ओं। सा च प्रशासनात्॥ ओं ॥११॥

ओं। अन्यभावव्यावृत्तेश्च॥ ओं ॥१२॥

उत्क्रान्त प्राणानित्यादिलिङ्गात् प्राण-शब्दो वायुवाची अतो वक्ति॥ सं प्रसादात् पूर्ण सुख रूपत्वात् अध्युपदेशात् सर्व्वेषां उपर्य्युपदेशाश्च विष्णुरेव भूमा सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वसंभवम्। विश्वं नारायणं देव मक्षरं परमं पदम्। विश्वतः परमं नित्य मिति श्रुतिः। तमुत्क्रामन्तं प्राणान्यूत्क्रामतीत्यादिना उत्क्रमणादि-लिङ्गविरोधोपि ॥८॥

सर्व्वगतत्वादि-धर्म्मोपपत्ते श्च॥९॥

अदृश्यत्वादिगुणाः अदृष्टं द्रष्टः श्रुतं श्रोत्रेत्यादिना अहं सोममाह न सं विभर्म्मीत्यादे स्तस्यापि सम्भवान्मध्यमाचरस्योक्ता इति। अतो ब्रूते। एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश श्चो तश्च प्रोतश्चे त्यम्बरान्तस्य सर्व्वस्य धृतेर्ब्रह्मै वा क्षरं य उ त्रिधातुः पृथिवी मुत द्या मेको दाधार भुवनानि विश्वा भर्त्ता स न भ्रियमाणोवि भर्त्येको देवो बहुधा निविष्टः यदा भारं तन्द्रयन्ते सम मेति यस्मिन्निदं सम्म विधेधि सर्व्वं यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदु रित्यादिश्रुतेः, पृथिव्यादि प्रकृत्यन्तं भूतं भव्यं भवच्च यत्। विष्णुरेको विभर्त्तीदं नान्यस्तस्मात् क्षभो धृता-विति च स्कान्दे ॥१०॥

सा च धृतिः प्रशासनादुच्यते। एतस्य वा अक्षरस्य वा प्रशासने गार्गि सूर्य्या चन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिना। तच्च प्रशासनं विष्णोरेव। समाईगर्भा भुवनस्य विष्णो स्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधि मणि चतुर्भिःसाकं नवतिञ्च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतोरवो वियदि-त्यादि श्रुतेः। एकः शास्ता न द्वितीयो स्ति शास्ता यो हृच्छय स्तमह मिदं ब्रवीमि। न केवलं भवतश्च राजन् सर्वे वलं वलिनाश्चापरेषा मित्यादेश्च ॥११

अस्थूल मनन्वित्यादिना स्थूलाद्यादीना मन्यवस्तु-स्वभावानां व्यावृत्ते श्च अस्थूलो ऽणु रमध्यमो मध्यमो व्यापको योसौ हरि रादि रनादि रविश्वो विश्वः सद्गुणो निर्गुण इत्या-देर्विष्णोरेव ते धर्माः अस्थूलोऽनणुरूपोसाव विश्वो विश्व एव च। विरुद्ध धर्म्म रूपोसा वैश्वर्य्यात् पुरुषोत्तम इति ब्राह्मे ॥१२॥

ओं। ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः॥ ओं ॥१३॥

ओं। दहर उत्तरेभ्यः॥ ओं ॥१४॥

ओं। गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥१५॥

ओं। धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः॥ ओं ॥१६॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिना सतः स्रष्टृत्वमुच्यते तत्र सदनुस्यां प्रजायेयेति परिणाम-प्रतीतेर्न विष्णुः, स ह्यविकारः सदा पश्यो नित्य आत्मा सदा हरिरित्यादिना अविकारः प्रसिद्ध इति अतो ब्रवीति॥ तदैक्षतेतीक्षति कर्म्मव्यपदेशात् स एव विष्णुरेवोच्यते। नान्योतोस्ति द्रष्टा। नातोस्ति द्रष्टेत्यादिना तस्यैव हि तल्लक्षणं बहुत्वं चाविकारेणैवोक्तम्। अजायमानो बहुधा विजायत इति॥१३॥

चन्द्रादित्याधारत्वं विष्णोरुक्तम्। तत्राथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किन्तदत्र विद्यते उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणीत्यादिना आकाशस्य प्रतीयते स चाकाशो न विष्णुः तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति श्रुतेरिति। अत आह—य आत्मापहत-पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजघत्सोऽपिपासः सत्य-कामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादिभ्य उत्तरेभ्यो गुणेभ्यो दहरो विष्णुरेव। यो ऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति। स एव सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यादिना विष्णोरेव हिते गुणाः नित्यतीर्णाशनायादिरेक एव हरिः स्वतः अशनयादिकानन्ये तत् प्रसादात्तरन्ति हीति पाद्मे। सापेक्ष-निरपेक्षयोश्च निरपेक्षं स्वीकर्त्तव्यम्। सत्यकामोऽपरो नास्ति न ऋते विष्णुमव्ययम्। सत्यकामत्वमन्येषां भवेत् काम्यकामितेति च स्कान्दे॥१४॥

अहरहर्गच्छन्त एतं ब्रह्मलोकं न विन्दतीति सुप्तस्य तत्सङ्गति र्ब्रह्मशब्दश्चोच्यते। सता सोम्य तदासम्पन्नो भवतीति श्रुतेः तं हि सुप्तो गच्छति। अरश्च ह वैण्यश्चार्णवौ ब्रह्म लोके इति लिङ्गञ्च तथा दृष्टम्। अरश्चारण्यश्च सुधासमुद्रौ तत्र वसत्यभिमत प्रदौ तावित्यादिना तस्यैव हि तल्लक्षणत्वेनोच्यते॥१५॥

एष सेतुर्विधृति रिति धृतेः। एष भूताधिपति रेष भूतपाल इत्याद्यस्य महिम्नोऽस्मिन्नु पलब्धेः। एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने।

ओं। प्रसिद्धेश्च। ओं ॥१७॥

ओं। इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥१८॥

ओं। उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु। ओं ॥१९॥

ओं। अन्यार्थश्च परामर्शः। ओं ॥२०॥

ओं। अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्। ओं ॥२१॥

ओं। अनुकृतेस्तस्य च। ओं ॥२२॥

स हि सर्व्वाधिपतिः सर्व्वपालः स ईशः स विश्वः पतिः विश्वस्याश्वेश्वर इत्यादि श्रुतिभ्यस्त स्यैव महिमा। सर्व्वेशो विष्णुरेवैको नान्योस्ति जगतः पतिरिति स्कान्दे ॥१६॥

तथापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्य मिति प्रसिद्धेश्च। तदन्तस्था-पेक्षत्वात् तत् सुषिर इति श्रुतिविरोधः ॥१७॥

परं ज्योति रुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि निष्पद्यत एष आत्मेति जीवाचेति जीव परामर्शात् स इति चेत्—न, तस्य स्वतोपहत पाप्मत्वाद्यसम्भवात् ॥१८॥

स तत्र पर्य्येति जक्षन् क्रीडन्नममाण इत्याद्युत्तरवचनाद् जीवेति चेत्—न, तत्र हि परमेश्वर प्रसादाविर्भूत स्वरूपो मुच्यते। यत् प्रसादात् स मुक्तो भवति स भगवान् पूर्व्वोक्तः ॥१९

यं प्राप्य स्वेन रूपेण जीवो निष्पद्य स एष आत्मेति परमात्मार्थश्च परामर्शः ॥२०॥

दहरत्वस्यल्पश्रुतेर्नेति चेत्—न, पिवाद्यत्वादेवं व्योमवच्चे त्युक्तत्वात्। एष म आत्मा-न्तर्हृदये ज्यायानिति श्रुत्युक्तत्वाच्च ॥२१॥

अहश्यत्वादयः परमेश्वरे गुणा उक्ताः। तेषां मुख्यं प्राकृतं नेतरेषां तदेतदिति मन्य-न्ते। निर्द्देश्यं परमं सुख मित्यादिना प्रानि-सुखस्याप्य निर्द्देश्यत्व मप्येय तस्योच्यते। ऽतो वक्ति ॥

तमेव भान्त मनु भाति सर्व्वं मित्यनुकृते स्तस्य भासा सर्व्वमिदं विभातीति वच-नाच्च। परमात्मैवा निर्द्देश्य सुखरूपः। न हि प्रानि-सुख मनुभाति सर्व्वम्। न च तद्भासा सर्व्वं तदेजो रश्मीन नारायण-भासा हि सर्व्वं भाति ॥२२॥

ओं। अपि स्मर्य्यते। ओं ॥२३॥

ओं। शब्दादेव प्रमितः। ओं ॥२४॥

ओं। हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्। ओं ॥२५॥

ओं। तदुपर्य्यपि बादरायणः संभवात्। ओं ॥२६॥

ओं। विरोधः कर्म्मणीति चेन्नानेक-प्रतिपत्ते र्दर्शनात्। ओं ॥२७॥

यदादित्य गतं तेजो जगद्भासयतेखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धिमामक-मिति। न तद्भासयते सूर्य्यो न शशाङ्को न पावकः। यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं ममेति च ॥२३॥

विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्युक्तं। ऊर्द्ध्वम् प्राण मुन्नयत्य पानं प्रत्यगस्यति। मध्ये वामन मासीनं विश्वे देवा उपासत इति सर्व्वदेवोपास्यः कश्चित् प्रतीयते। स च एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथगेव संनिधत्ते। योयं मध्यमः प्राणः कुलिदङ्क्त्यादिना प्राण-व्यवस्था पकत्वान्मध्यमत्वात् सर्व्व देवोपास्यत्वाच्च वायुरेवेति प्रतीयते। अतोऽब्रवीत् वामन शब्दा देव विष्णुरिति प्रमितः। न हि श्रुतेलिंङ्गं बलवत्। श्रुतिलिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथा। पूर्व्वं पूर्व्वं बलीयः स्या देवमागमनिर्णय इतिस्कान्दे ॥२४॥

तच्च लिङ्गं विष्णोरेव। तस्यैव प्राणजीकस्त्वदेवत्व प्राणोऽभव इति॥ सर्व्वगतस्यापि तस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं हृद्याकाशापेक्षया युज्यते। इतर-प्राणिनामङ्गुष्ठाभावेपि मनुष्याधि-कारत्वान्न विरोधः ॥२५॥

मनुष्याणामेव वेद विद्यायामधिकार इत्युक्तम्। तिर्य्यगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्व-विशेषण-मुक्तम् न तु देवाद्यपेक्षयेत्याह॥ तदुपरि मनुष्याणां सतां देवादित्वप्युपरि सम्भवति हि तेषां विशिष्टबुद्धादि-भावा तिर्य्यगादीनां तदभावादभावः तेषामपि यत्र विशिष्ट बुद्धादि-भावस्तत्राविरोधः निषेधाभावात् दृश्यन्ते हि तरितर्य्यादय ॥२६॥

मनुष्या एव देवादयो भवन्तीति तदुपरीत्युक्तं। तत्र यदि मनुष्याः सन्तो देवादयो भवन्ति तत् पूर्व्वं देवताभावाद्देवतोद्दिष्ट-कर्म्मणि विरोध इति चेत् न अनेकेषां देवतापद प्राप्ति दर्शनात्। तेह नाकं महिमानः सचन्तः यत्र पूर्व्वे साध्याः सन्ति देवा इति ॥२७॥

शतं वर्षाणि जीवत्वे धन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा ॥२॥ अर्यमणं नु देवं कन्या अग्नि मयक्षत ॥ स इमान्देवो अर्य्यमा प्रेतो मुञ्चातु मा मुत स्वाहा ॥३॥ पूषणं नु देवं कन्या अग्नि मयक्षत ॥ स इमां देवः पूषा प्रेतो

'उत' अपिच, इयं 'कन्या' 'अर्य्यमणम्' अर्य्यमाख्यम् 'अग्निम्' 'देवं' 'अयक्षत' पूजितवती ; 'सः' पूजितोऽग्निः 'इमां' कन्यकाम् 'इतः' पितृकुलात् 'माम्' उद्दिश्य 'प्रमुञ्चातु' प्रकर्षेण स्थिरतया मुञ्चतु मह्यं ददातु इत्यर्थः ॥ ३ ॥

'उत' अपिच इयं 'कन्या' 'पूषणं' पूष-नामकम् 'अग्निम्' 'देवं' 'नु' निश्चयम् 'अयक्षत' पूजितवती ; 'सः' पूजितोऽग्निः 'इमां' कन्यकाम् 'इतः' पितृकुलात् 'माम्' 'प्रमुञ्चातु' प्रकर्षेण स्थिरतया मुञ्चतु ॥ ४ ॥

হউন, শতবর্ষ পরমায়ু লাভ করুন এবং আমার দেবর প্রভৃতি জ্ঞাতিরা পরিবর্দ্ধিত হইতে থাকুন" ॥২

এবং এই কন্যা অর্য্যমা নামক অগ্নিদেবতাকে নিশ্চয় অর্চ্চনা করিয়াছিল ; সেই অর্চ্চিত অগ্নি, এই কন্যাকে, এই পিতৃকুল হইতে বিভিন্ন করিয়া আমাকে স্থিররূপে সমর্পন করিয়াছেন ॥৩

এবং এই কন্যা পূষা নামক অগ্নিদেবতাকে নিশ্চয় অর্চ্চনা

२ — उपरिष्टाज्जगतीच्छन्दः । अग्निर्देवता । लाज*होमे विनियोगः ।

* लाजा भ्रष्टव्रीहयः ।

३—उपरिष्टाद् बृहतीच्छन्दः । अर्य्यमा देवता । लाजहोमे विनियोगः ।

मुञ्चातु मा मुत स्वाहा ॥४॥ कन्यला पितृभ्यः पतिलोकं पतीयं मप दीक्षा मयष्ट॥ कन्या उत त्वया वयं धारा-उदन्या इवाति गाहेमहि द्विषः ॥५॥ एकमिषे विष्णु-स्त्वानयतु ॥ द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयतु ॥ त्रीणि व्रताय

'कन्यला' कन्या 'पितृभ्यः' पितृ-भ्रातृ-प्रभृतिभ्यः 'अप' तान् परित्यज्य 'पतिलोकं' पतिगृहम् आगत्य 'पतीयं' पति-सम्बन्धिनीं 'दीक्षाम्' 'अयष्ट' इष्टवती। 'उत' अपिच 'कन्या' 'त्वया' सह एकत्रीभूताः 'उदन्या धाराः' उदकधाराः 'इव' बलवन्तो वेगवन्तो परस्पर-भेद-शून्यास्तादात्म्य-भावाश्च वयं 'द्विषः' द्वेष्टॄन् 'अति गाहेमहि' अतिक्रान्त्य विलोडयामः उद्वे-जयामः ॥ ५ ॥

हे कन्ये! 'विष्णुः' व्यापको देवः 'त्वाम्' 'एकं' पदं 'इषे' अन्नलाभाय 'नयतु' प्रापयतु। 'विष्णुः' 'त्वां' 'द्वे' पदे 'ऊर्जे'

করিয়াছিল ; সেই অর্চ্চিত অগ্নি এই কন্যাকে, এই পিতৃকুল হইতে বিভিন্ন করিয়া আমাকে স্থিররূপে সমর্পন করিয়া-ছেন ॥৪

কন্যা, পিতা মাতা ভ্রাতা প্রভৃতিকে ত্যাগ করিয়া পতি-গৃহে আগমন করত পতি-সম্বন্ধী উপদেশ গ্রহণ করিতেছে, এবং কন্যে! আমরা তোমার সহিত একত্র হইয়া জলধারা-সমূহের ন্যায় বলবান্, বেগবান্ ও পরস্পর অভিন্নভাবে স্থিত হইয়া দ্বেষ্টৃগণকে উদ্বিগ্ন করি ॥৫

४—उपरिष्टाद् बृहतीच्छन्दः। पूषा देवता। लाजहोमे विनियोगः।

५—त्रिष्टुप्छन्दः। कन्या देवता। लाजहोमे विनियोगः।

विष्णुस्त्वा यतु ॥ चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयतु॥ पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ॥ षड्रायस्पोषाय विष्णु-स्त्वा नयतु॥ सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु॥६॥ सखा सप्तपदी भव सख्यं ते गमेयꣳ सख्यं ते मायोषाः सख्यं ते मायोष्ठाः ॥७॥ सुमङ्गली रियं वधू रिमाꣳ

बललाभाय 'नयतु'। 'विष्णुः' 'त्वाम्' 'त्रीणि' पदानि 'व्रताय' पञ्च-महायज्ञान्तर्गत-वलि-कर्म्मणे 'नयतु'। 'विष्णुः' 'त्वाम्' 'चत्वारि' पदानि 'मायोभवाय' सौख्ये 'नयतु'। 'विष्णुः' 'त्वाम्' 'पञ्च' पदानि 'रायस्पोषाय' धनस्य पोषणाय 'नयतु'। 'विष्णुः' 'त्वाम्' 'सप्त' पदानि 'सप्तभ्यः होत्राभ्यः' यज्ञीय-सप्त-र्त्त्विक्प्राप्तये 'नयतु' ॥ ६ ॥

'सप्तपदी' सप्तपदाक्रान्ता त्वं कन्या 'सखा' मम सहचारिणी 'भव'; अहञ्च 'ते' तव 'सख्यं' 'गमेयम्' उपभुञ्जीयम्।

হে কন্যে! এই সর্ব্বব্যাপী দেবতা অন্নলাভের জন্য এক পদ অতিক্রমণ করাইতেছেন। বললাভের জন্য দ্বিতীয়। নিত্য কার্য্য পঞ্চ মহাযজ্ঞাদি সিদ্ধির জন্য তৃতীয়। সৌখ্যের জন্য চতুর্থ। পশুলাভের জন্য পঞ্চম। ধনরক্ষার জন্য ষষ্ঠ। সপ্ত ঋত্বিক্ লাভের জন্য অর্থাৎ সম্পত্ত্যাদি হইলে কোন প্রশস্ত কাম্য যাগাদি কার্য্য করিবার জন্য ঋত্বিক্ আবশ্যক হইয়া থাকে, সেই অবস্থা সিদ্ধির জন্য, সপ্তম পদ অতিক্রমণ করাইতেছেন ॥৬

६—विराट्छन्दः। विष्णुर्देवता। पदाक्रमणे विनियोगः।

७—सामकी पङ्क्तिश्छन्दः। आशास्यमाना देवता। आशासने विनियोगः।

সমেত পশ্যত ॥ সৌভাগ্য মস্যৈ দত্ত্বা যাথাস্তং বিপরে-তন ॥৮॥ সমঞ্জন্তু বিশ্বে দেবাঃ সমাপো হৃদয়ানি নৌ ॥

'তে' তব ময়া সহ 'সখ্য' 'যোষাঃ' স্ত্রিয়ঃ বিদূষিকাঃ সমস্তাঃ 'মা' বিচ্ছিন্দন্তু ইতি শেষঃ । অপিতু 'মায়োষ্ট্যাঃ' অস্মৎ-সুখহিতৈষিণ্যঃ স্ত্রিয়ঃ 'তে' তব তৎ সখ্যং ময়া সহ সখিত্বং বৰ্দ্ধয়ন্ত্বিতি শেষঃ ॥৭ ॥

হে ইক্ষকাঃ ! যূয়ং 'সমেত' একত্রীভূত্বা আগচ্ছত, এত্য চ 'ইয়ং' পরিণীতা 'বধূঃ' 'সুমঙ্গলীঃ' কল্যাণী ইতি মত্বা 'ইমাং' 'পশ্যত !' কিঞ্চ 'অস্যৈ' 'সৌভাগ্য' দত্ত্বা (আশীর্ভিরিতিযাবৎ) 'অস্তং' গৃহং 'বিপরেতন যাথাঃ' প্রত্যাবৃত্তং গচ্ছত ॥ ৮ ॥

'বিশ্বেদেবাঃ' দৃশ্যমানাঃ দীপ্যমানাঃ সমস্তাঃ পদার্থ-জাতাঃ 'নৌ' আবয়োঃ 'হৃদয়ানি' 'সমঞ্জন্তু' শোধয়ন্তু । 'আপঃ'

এই একত্র সপ্তপদগমনা কন্যা, তুমি চিরদিনের জন্য আমার সহচারিণী হও ! আমি ত্বদীয় সখ্য ভোগ করি ! তোমার সহিত সুদৃঢ় সংস্থাপিত এই সখ্য (ঘরভাঙানি) বিচ্ছেদকারিণী স্ত্রীগণে বিচ্ছিন্ন করিতে না পারে ! বরং অস্মদাদির হিতৈষিণা ভদ্রা স্ত্রীরা এই অভিনব সঞ্জাত সখ্য সদুপদেশ প্রদানাদি দ্বারা ক্রমে পরিবৰ্দ্ধিত করিতে থাকুন ॥৭

হে পরিদর্শকগণ ! তোমরা একত্র হইয়া এই অগ্নি-সমীপে আগমন কর, অনন্তর এই পরিণীতা বধূকে কল্যাণ-কারিণী বিবেচনায় দর্শন কর এবং ইহাকে আশীৰ্ব্বাদ-বলে সৌভাগ্য প্রদান করত নিজ নিজ নিকেতনে প্রতি গমন কর ॥৮

৮—অনুষ্টুপ্‌ছন্দঃ । আগাস্যমানা দেবতা । দর্শক-প্রতিমন্ত্রণে বিনিয়োগঃ ।

संमातरिश्वा सं धाता समुदेष्ट्री दधातु नौ ॥८॥ गृभ्णा-
मि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टि र्यथासः ॥
भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वा दुर्गार्हपत्याय
देवाः ॥१०॥ अघोरचक्षु रपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः

जलदेवताः 'सम्' अञ्जन्तु-इति कर्षणीयः। 'मातरिश्वा' वायुः
'सम्' अञ्जन्तु। 'धाता' प्रजापतिः 'सम्' अञ्जन्तु। किञ्च 'उ-
देष्ट्री' देवी 'नौ' आवयोः हृदयानि 'संदधातु' एकीकुर्व्वन्तु ॥८॥

हे कन्ये! 'पुरन्धिः' पुर-रक्षकरूपः 'भगः' 'अर्य्यमा' 'सविता'
च नामभेदेन विभिन्ना एते 'देवाः' 'त्वा' त्वां 'गार्हपत्याय'
गार्हस्थ्य-कार्य्य-निर्व्वाहाय 'मह्यम्' 'अदुः'। ततश्च 'मया पत्या'
'जरदष्टिः' जरान्त यावत् 'यथा असः' यथा भवसि तथा 'सौ-
भगत्वाय' सौख्याय 'ते' तव 'हस्तं' पाणिम् 'गृभ्णामि'
गृह्णामि ॥१०॥

এই সমস্ত দেদীপ্যমান পদার্থসকল আমাদের উভয়ের হৃদয় পবিত্র করুন, জলদেবতা আমাদের উভয়ের হৃদয় পবিত্র করুন, অন্তরীক্ষচারী বায়ুদেবতা আমাদের উভয়ের হৃদয় পবিত্র করুন, প্রজাপতি (আকাশ) আমাদের উভয়ের হৃদয় পবিত্র করুন। সদুপদেশকারিণী ভদ্র মহিলাগণ আমাদের উভয়ের হৃদয়-দ্বয়ের ঐক্য সম্পাদন করুন ॥৯

হে কন্যে! অর্য্যমা, ভগ, সবিতা প্রভৃতি নাম ভেদে বিভিন্ন পুর-রক্ষক এই সূর্য্য দেবতা এই উদ্বাহ কার্য্যে সাক্ষী রূপে

৫—অনুষ্টুব্‌ছন্দः। বিশ্বেদেবাখ্যা দেবতাः। মূর্দ্ধাভিষেচনে বিনিয়োগः।

सुमनाः सुवर्च्चाः । वीरसूर्ज्जीवसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे॥११॥ आ नः प्रजां जनयतु प्रजापति राजरसाय समनक्त्वर्यमा ॥ अदुर्म्मङ्गलीः

हे कन्ये ! त्वम् 'अघोरचक्षुः' अक्रूरदृष्टिः 'अपतिघ्नी' अविधवा, 'पशुभ्यः शिवा' गो-वत्सादि-पालन-कारिणी, 'सुमनाः' सहृदया, 'सुवर्च्चाः' तेजस्विनी, 'वीरसूः' पुत्रप्रसूतिः, 'जीवसूः' जीवत्पुत्रा 'देवकामा' पञ्चयज्ञानुकूला 'स्योना' सुखकरी किं बहुना—'नः' अस्माकं सर्व्वथैव 'शं' कल्याणकरी 'एधि' भव। किञ्च अन्यस्मिन्नपि द्विपदे 'च' अपिच 'चतुष्पदे' प्राणिजातौ 'शं' कल्याणकरी 'भव' ॥११॥

हे कन्ये ! 'प्रजापतिः' 'नः' अस्माकं 'प्रजां' पुत्रपौत्रादिकम् 'आ' आभिमुख्येन 'जनयन्तु'। 'अर्य्यमा' सः तान् 'समनक्तु'

অবস্থিত থাকিয়া তোমাকে গার্হস্থ্য কার্য্য সম্পাদানার্থ আমায় সমর্পন করিয়াছেন, আমিও পালনকারী হইয়া জরাবস্থা পর্য্যন্ত যতদিন তুমি জীবিতা থাকিবে তাবৎ কালের জন্য সুখ-ভোগাশয়ে তোমার হস্ত গ্রহণ করিতেছি ॥১০

হে কন্যে ! তুমি মন্দেক্ষণা ও পতিঘাতিনী না হইয়া-গো-বৎসাদির পালনকারিণী, সহৃদয়া, তেজস্বিনী, জীবৎ-সন্ততি, পঞ্চযজ্ঞান্তর্গত বলি কার্য্য-পরায়ণা, সুখকরী—অধিক কি, সর্ব্বপ্রকারে আমাদের বংশের কল্যাণ-সাধিনী হও এবং অস্মৎসম্বন্ধী অন্যান্য দ্বিপদ, চতুষ্পদ প্রাণীদের পক্ষেও কল্যাণরূপিণী হও ॥১১

१०—त्रिष्टुप्छन्दः। भगादयो देवताः। पाणिग्रहणे विनियोगः।

११—त्रिष्टुप्छन्दः। कन्या देवता। आशासने विनियोगः।

पतिलोक माविश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे॥१२॥ इमां त्व मिंद्र मीढ्वः सुपुत्राᳫं सुभगांकृधि ॥ दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि ॥१३॥ संम्राज्ञी श्वशुरे

रूपगुणादिभिर्व्यञ्जयन्तु । 'मङ्गलीः' मङ्गलकारिण्यो देवताः त्वां मह्यम् 'अदुः' दत्तवन्तः, अतस्त्वं 'पतिलोकम्' 'आविश' । एवं सर्व्वथैव 'नः' अस्माकं 'शं' कल्याणी 'च' अपिच अन्यस्मिन्नपि 'द्वि-पदे' 'चतुष्पदे' प्राणिजातौ 'शं' कल्याणी भव ॥ १२ ॥

हे 'इन्द्र!' ऐश्वर्य्यमान् देव 'मीढ्वः' द्युलोकस्य सेक्ता तर्पयिता 'त्वम्' 'इमां' कन्यां 'सुपुत्रां' सत्पुत्रवतीं 'सुभगां' सौभाग्यशा-लिनीं 'कृधि' कुरु । किञ्च 'अस्यां' कन्यायां 'दश पुत्रान्' 'आधेहि' आधानं कुरु अपिच अस्याः 'पतिम्' भर्त्तारं तैः सह सङ्कलनया 'एकादशं' 'कुरु' ॥१३॥

হে কন্যে! প্রজাপতি আমাদের পুত্র পৌত্রাদি প্রদান করুন, অর্য্যমা তাহাদিগকে রূপগুণাদিতে প্রসিদ্ধ করুন। মঙ্গল-কারিণী দেবীরা তোমাকে আমায় সমর্পন করিয়াছেন অতএব তুমি পতিগৃহে প্রবেশ করিতেছ, সর্ব্বপ্রকারে আমাদের কল্যাণ-কারিণী হও এবং অস্মৎসম্বন্ধী অন্যান্য দ্বিপদ, চতুষ্পদ প্রাণিগণের পক্ষেও কল্যাণরূপিণী হও ॥১২

হে ঐশ্বর্য্যশালিন্! দেব! তুমি এই কন্যাকে সৎপুত্র-জননি, সৌভাগ্যশালিনী কর এবং কন্যার দশটি গর্ভ পালন কর, ঐ দেশের সহিত পতিকে সঙ্কলন করিলে ইহার একাদশ জনা রক্ষক হইতে পারিবে ॥১৩

१२—जगतीच्छन्दः । प्रजापतिर्देवता । आशासने विनियोगः ।

१३—अनुष्टुप्छन्दः । इन्द्रो देवता । आशीः-प्रार्थने विनियोगः ।

भव संम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ॥ ननान्दरि संम्राज्ञी भव संम्राज्ञी अधिदेवृषु ॥१४॥ मम व्रते ते हृदयं दधातु मम चित्त मनुचित्तन्ते अस्तु ॥ मम वाच मेकमना जुषस्व बृहस्पति स्त्वा नियुनक्तु मह्यम् ॥१५ ॥

कन्ये ! त्वं 'श्वशुरे' श्वशुर-मनोरञ्जने 'संम्राज्ञी प्रधाना' 'भव'। 'श्वश्र्वां' 'सम्राज्ञी' 'भव'। 'ननान्दरि' 'सम्राज्ञी' 'भव'। 'देवृषु' देवरेषु 'अधि' अधिकृत्य 'सम्राज्ञी' भवेति अनुकर्षणीयः ॥१४॥

कन्ये ! 'ते' तव 'हृदयं' 'ममव्रते' मदीय-कर्मणि 'दधातु' धेहि धारय। 'ते' 'चित्तं' 'मम' 'अनुचित्तम्' 'अस्तु'। त्वम् 'एक-मनाः' सती मम' वाचम्' जुषस्व' सेवस्व। 'बृहस्पतिः' जगत्पतिर्देवः त्वां 'मह्यं' 'नियुनक्तु' मां प्रसादयितुं मनोर-ञ्जिनीं करोतु ॥१५॥

इति सामवेदीये मन्त्रब्राह्मणे प्रथम-प्रपाठकस्य द्वितीयःखण्डः ॥२॥

হে কন্যে ! তুমি শ্বশুর, শত্রু, ননন্দা, দেবর প্রভৃতি তাবৎ পরিজনের উপরেই আধিপত্য করিতে সক্ষমা হও ॥১৪

হে কন্যে ! তোমার হৃদয় আমার কার্য্যে নিযুক্ত কর, তোমার চিত্ত আমার চিত্তের অনুগামী হউক, তুমি একমনা হইয়া আমার আজ্ঞা প্রতিপালন কর। এই বৃহৎ জগতের পালয়িতা দেবতা তোমাকে আমার মনোরঞ্জনে নিযুক্ত করিতেছেন ! ॥১৫

१४—अनुष्टुप्छन्दः। कन्या देवता। सम्राज्ञीकरणे विनियोगः।

१५—त्रिष्टुप्छन्दः। प्रार्थ्यमान देवता। एकीभाव-प्रार्थने विनियोगः।

संक्षेपशेषः स हि शेषसंज्ञो मनोग्रहान्मानस एष कामः।
अहम्मयसत्व-परिग्रहाच्चा प्यरुद्धवीर्यादनिरुद्धसंज्ञः ॥१३३

भवं मृडं तद्वदमुं हरञ्च भवादि-हेतुं प्रवदन्ति शैवाः।
चतुर्विधं श्रावयति श्रुतिश्च चतुर्विभागात्प्रणवस्य चैनम् ॥१३४

स वासुदेवः स शिवः स शक्तिरात्मा स एकःपरमः प्रसिद्धः॥
स इन्द्रचन्द्रार्कनलसद्विभूति विभूति-भूषो भगवान् विभाति ॥१३५

तं वासुदेवं हरिसंश्रयाश्च शिवाश्रयास्तं शिव मामनन्ति॥
क्षेत्रज्ञमेनं परिपूर्ण-बोधं जानन्त्यमुं पूर्णविशुद्ध-बोधाः॥१३६

स्वरूपरूपासननामकीर्त्तिभिः शिवस्य विष्णोश्च विभेदको यः॥
भक्तिं न भक्तिर्मलिनं पुनाति गङ्गापि नाङ्गार मलं हिनस्ति ॥१३७

सर्वाश्रया सर्वविभावनोऽसौ सर्वस्य सर्वाधिपतिर्व्विभाव्यः॥
स एक आत्मा परमो द्वितीयः सर्वासु मूर्त्तिष्वपि मूर्त्तिहीनः ॥१३८

विरिञ्चि-नारायण-रुद्र-कालमायेश्वरादिप्रकृतिं भजन्तो॥
एका तदीया चिति शक्तिरेति स्वयं-प्रकाशस्य गुणैः प्रकाशम् ॥१३९

सर्वासु मूर्त्तिष्वपि मूर्त्तिहीनः सोऽन्तर्नियन्तास्ति शिवः परात्मा॥
शतावधानीव पुमान्स एकः सदावधानी जयति स्वशक्त्या ॥१४०

जगत्करो सो जगदेकपाता जगद्विनाशी जगदीश्वरश्च॥
साक्षी स कूटस्थ इति स्म सोऽन्तर्याम्यादिभावेन च भाति पूर्णः ॥१४१

आ-ब्रह्मकीटान्त-जगत्स्वभावस्यास्तोदयश्री रहितश्च ताभ्याम्॥
साक्षी स्वयं ज्योतिरसौ य एक स्तदेव मात्मान महम्भजामि ॥१४२

त्रैयादिभावत्रितयस्य शश्व दस्तोदयश्री रहितश्च ताभ्याम्॥
साक्षी स्वयं ज्योतिरसौ य एक समन्तरात्मान महम्भजामि ॥१४३

यो लिङ्गदेहे प्रतिबिम्बमुर्च्छा स्वोपाध्यवच्छिन्न तयैव भाति॥
चैतन्य मेकं तमनादि मन्तः क्षेत्रज्ञ मेनञ्च शिवं स्मरामि ॥१४४

यो जाग्रदादित्रयभावसाक्षी स्वयं त्र्यवस्था-रहितः सदैव॥
चलेष्वचाश्चलतया प्रतीतस्तुरीयचैतन्य महन्तमीडे ॥१४५

यो ब्रह्मकीटान्तजगज्जनानामविशीर्यमाणोऽस्यविशेषरूपः ॥
कूटस्थ मात्मान महन्त मेकं सर्वगं निश्चल माभजामि ॥१४६

उपाधि-निर्मुक्ततया विभूषा-प्रकार-निर्मुक्त-सुवर्ण-तुल्यम् ॥
सन्मात्र-विज्ञान-घन-स्वभावं तं प्रत्यगात्मान महं भजामि ॥१४७

कूटस्थ-मुख्यादि-विभेद-भाव-स्वरूप-लाभे खलु हेतु-भूतम् ॥
चित्रे ष्वनुस्यूततमं तमन्तर्यामीति जानेऽखग-सूत्र-तुल्यम् ॥१४८
सत्यं सदा ज्ञान मनन्त मेक मानन्दमात्रं व्यभिचार-हीनम् ॥
नश्यत्सु सर्वेष्वविनाशि शुद्धं तद्ब्रह्म सर्वाश्रय माश्रयामि ॥१४९

सत्तास्वरूपे न च तत्पदार्थो न त्वं पदार्थोऽसि विलक्षणो यः ॥
आकाशवत् केवल एक एव सूक्ष्मं तमात्मान महं भजामि ॥१५०

अनात्मनि स्वात्ममतिं शुचित्वं मिथ्याशुचौ नित्यमतिं त्वनित्ये ॥
या दर्शयत्येव मचिन्त्यशक्तिर्जानाम्यविद्यां जनमोहिनीं ताम् ॥१५१

स्वयं प्रकाशात्म-विमर्श-रूप्या ज्ञात्रादि-भावत्रय मुज्ज्वलन्ती ॥
शिवात्मनात्यन्तमभेद रूपां विद्यामविद्याशितरीं स्मरामि ॥१५२

अन्यामनन्यामसतीं सतीं वा निर्वक्तुमर्हो न च यामलक्षणाम् ॥
तमश्छिन्नीं बन्ध-विमोचिनीं तां मायां स मीडे भव-मोचनाय ॥१५३

यमेक मालोक्य सदा प्रबुद्धं संसारदुःस्वप्नभयात्प्रमुक्तः ॥
तादात्म्यता भाति सएव जीवस्तं देव मात्मान मनुस्मरामि ॥१५४

यथार्थ-विज्ञान-बलेन दृष्टे महाभवभ्रान्तिरपैति यस्मिन् ॥
सर्पभ्रमः कौसुमदामनीव तं निर्भयं देव मनुस्मरामि ॥१५५

विभूषणे हेम तथाम्बुवीचौ घटादिके मृद्वसने च तन्तुः ॥
तथाऽविनाभूततया समस्ते यो लक्ष्यते ज्ञानवलात्तमीडे ॥१५६

सदान्तिकस्थः परमः प्रकाशो भ्रान्त्या स कुत्रेति विचारयद्भिः ॥
श्रीदेशिकादेशवशेन पश्चात् यो ज्ञायते कण्ठग-रत्न-तुल्यः ॥१५७

चित्प्रभा चित्प्रतिभास्वरूपा यस्मादियं विश्वमयी विभाति ॥
निःशेष-विश्वैकक मेकरूपं तन्निर्मलं ज्योतिरहं भजामि ॥१५८

दीपो यथैकः शरणश्च तत्स्थान् सामान माभासयति स्म तेभ्यः ।।
विना स्वयं भासत एव शुद्ध स्तं स्वप्रकाशं स्वपदं स्मरामः ।।१५९

यस्मिन्नविद्यामय-बीजतोयं महानभूदङ्कुरित स्ततोयम् ।।
जगत्तरुः स्याद् विफलो विमुक्तौ तं चेतभूतं शिव माश्रयामि ।।१६०

शीर्षं नभो यस्य पदं धरित्री चन्द्राग्निसूर्या नयनाम्बुजानि ।।
मनो विधाता श्रुतयो मिदेशा स्तं विश्वरूपं पुरुषं प्रपद्ये ।।१६१

अनुग्रहार्थं निजभक्तिभाजां लीलावशालब्ध-कलेवरो ऽसौ ।।
ब्रह्मेश-नारायण-गौर्गिरीन्द्र-सुता पयोराशि-सुतेति भाति ।।१६२

वयं स्वतन्त्रा अपि लोकतन्त्रं संपादयन्तः प्रतिपालयामः ।।
श्रुतेर्विधानं श्रुतवानसि त्वं कथं तदादेशमहो निहंसि ।।१६३

सत्यं यदुक्तं भवता रमण्यः प्रायो भवन्त्येव हि दुःस्वभावाः ।।
तथापि गेहे वसता मिमासु धर्मार्थकामा इति वेदवादः ।।१६४

तस्मात् प्रयत्नेन सुशङ्कनीयाः सुलालनीयाश्च सुरक्षणीयाः ॥
निश्चित्य केश्चित् कुचरित्रमासां त्यक्तार्थकामावपि वर्ज्जनीयाः ॥१६५

गृहे शरण्यां शयने वने वा ग्रन्थिस्थितं द्रव्यवदीक्षणीया ॥
मिशालयच्छिद्रगतातिदुष्टा सुशङ्कनीया तरुणी भुजङ्गी ॥१६६

धर्मार्थकामत्रितयस्य भूरि भारं समारोप्य किलाबलायाम् ॥
अप्यन्तिकस्थैरिति शङ्कनीयं जाने न तास्तं क्व निपातयन्ति ॥१६७

उद्यानवल्लीव फलाय बाला प्रेमाम्बुसेकैः परीवर्द्धनीया ॥
सस्नेहपात्रीव निपातभीत्या संस्थापनीया विहितावधानैः ॥१६८

रत्नोपमा सद्मनि गोपनीया विश्वासशुद्धस्वजनैः सुगुप्ते ॥
तथा सती धूमलताभिसङ्ग मालिन्यतश्चित्रपटीव रक्ष्या ॥१६९

तद्भूप! यत्नात् कुलजां प्रगृह्य सुतान समुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा ॥
वैराग्य मासाद्य वनाय यैया निःस्नेह-कल्क-प्रतिमास्वसिद्धौ ॥१७०

अतस्तपःसिद्धमिदं शरीर माभिः समेतं गिरिगह्वरान्तः ॥
निधाय जातः क्वचिदात्मपत्नी दिव्याङ्गयुक्तो दिव माक्रमस्व ॥१७१

इत्येव मुक्तं जगदीश्वरेण नृपो विहायात्र शरीर मद्रो ॥
राजन्न जाने क्व च जन्म लेभे वयं वपुस्तत्परिपालयामः ॥"१७२

उक्तेति पीवर-कुचस्तवकानताङ्गी निश्वास-वात-चलिताधरपल्लवाग्रा ॥
मौनन्दधे नयनपत्रपतत्पयोभिः प्रालेयपाण्डुरतनुर्लतिकेव बाला ॥१७३

तस्यास्ततस्तरणियन्महसातिशांत्ववाचावबोध्य तरसा हृदयारविन्दम् ॥
प्रेयो महाविरहघोरनिशासमुद्रं पृथ्वीपतिः पटमयं गृहमाजगाम ॥१७४

श्रील-श्री रघुनाथ देव-शिवदा-देव्यो स्तनू-सम्भवः।
श्रीमोर्भक्ति-मृणाल-रुचिरमल-श्री राज-हंसार्भकः।
पौराणो नव-चन्द्रमौलि-कथया श्री-रामनाथः स्वयम्।
चम्पूङ्गुम्फितवांस्वदीय-कथया पूर्णं मृगो वर्णणम् ॥ २ ॥

इति मृगयावर्णनो नाम द्वितीयोच्छ्वासः ॥ २ ॥

॥ अथ जन्माभिषेक-वर्णनो नाम तृतीयोच्छ्वासः ॥

ततः समागत्य गृहं शयान स्तद्गुतालीकनविस्मितः सन् ॥
स्वयं च हीनः सुत-सम्पदैकः स चिन्तयानो विललाप भूपः ॥१

किं दैवयोगादनपत्यतेयं मया तपोभिः समुपार्जितानि ॥
फलानि भोक्तुं न शशाक भूयोऽकृतीव तैस्तैः सुकृतैर्युतोपि ॥२

मन्ये ममाप्यग्रतस्त्व नून मियं दशा पुण्यविपर्ययेण ॥
सावासुदूरेऽद्य मया न कीदृक् संभूज्यते नारक-दुःख-भारः ॥३

हा ! पूर्ववंशौघनिपातघोरशङ्का महावीचिनिपात एषः ॥
अवाप्यते वामदृशां सदाश्रुतन्नापगासंतरणाच्च कष्टम् ॥४

अयं ह्यपुत्रो नृप इत्यतीव सुदुःसहारावदरौरवच्च ॥
पुत्राननेन्दीवरलोकनेन महान्धतामिस्र मिदं गतोस्मि ॥५

मनोरथैर्ज्ञातिवृकी मदीयं मदन्तरं यत् कवलीकरोति ॥
वृकोदरं नाम सुघोररूप मत्यन्तकृच्छ्रं परि भुज्यते तत् ॥६

मनोरथे रात्मज-रत्नभूमि-भ्रमेण भूमीन्द्रसुता गृहीताः ॥
अवीधरत्वे न वत ! प्रतीताः प्रिया हि पश्चात् परितापयन्ति ॥७

तासां वतान्तर्गतशोकवह्निज्वालावलीढं रमणीपुराणः॥
प्रवेष्टुमीशोऽस्मि न किं गृहेण वरं तपःकानन माश्रयामि ॥८

तस्मादपुत्रस्य सुदिन लक्ष्मीः परम्परोहास इवावभाति॥
अनश्वरस्येव विचित्रभूषा क्लीवस्य रम्या रमणीव नव्या ॥९

तनूजतृष्णाविकलस्य तस्मै भोगान्तराखादपरम्परेयम्॥
न तावदम्भस्तृषितस्य गाढं विशुष्क संचर्वणवच्चिराय ॥१०

एवम्बिधोक्त्या विलपन्तमन्तः-प्रविष्टया दारुण-चिन्तयोच्चैः॥
पुरोहितस्तं विनिवार्य्य वाग्मी पुरोहितं वाक्य मथावभाषे ॥११

राजन्नवाप्तव्य मवाप्यते हि स्वकर्मणैवाव पुरा कृतेन॥
शोकेन किं केवलदुःखमूलं मनीषिणः शोक मुदाहरन्ति ॥१२

यत्प्राक्तनं कर्म वदन्ति दैवमतत् कर्म्मणा योधय पौरुषेण॥
तदेतयोर्य्यद्बलवद्विजेतृ बलस्य नूनं समरः परीक्षा ॥१३

यद् योगिनः कर्म विहाय विज्ञाः सिद्धन्ति इत्येत्यपि धीरथैव॥
तेपि प्रयत्नेन च पौरुषेण सिद्धन्ति चैत्येन न नाम तूष्णीम् ॥१४

तस्मादनुद्योग-विषाद-मोहान्विनाश्य विज्ञान-महाबलेन॥
उपाय मन्वेषय यत्नभाजा मुपायतः सिद्ध्यति सर्वमेव ॥१५

तस्मादायुष्मन्! युष्मदनुचितोय मनुताप-वीचि-विक्षेपः परितापादीनां विपन्मूलानां विपन्नाशत एव नाशस्तन्नाशनाशाय सदुपाय-परामर्ष एव केवलं कोविदानां विधेयो न पुनस्तापमात्रनिदानमीदृशः शोकावेशस्तदस्मा दपसर्प्य परमार्थपर्य्यायपर्य्यालोचनैः परमप्रयोजन मुपतिष्ठ॥

का नाम तादृशी मनीषा? अवनी-मर्णीषिणामनुसन्धान-पीयुष-दुर्द्दिनैर्या प्रवर्द्धमान-फला न भवति। पुराप्येवंविध-शोक-शल्यानुविद्ध-मनसाम् असारीकृत-परमेश्वराराधनेतर-भेषजाभासाना मुद्भासयामास, नयन-पदवी मदवीयसीं सकल-दुःख-विमोच लक्ष्मी मनुमापयानः प्रादुर्भाव-कृतार्थीकृत-सर्व-गीर्वाणस्त्रि-जगज्जनकोऽपि सूनुता मङ्गीकुर्वाणः पंक्ति-रथ-प्रभृतीनां तदस्मात्समारम्भोपि सर्वथा न्यून-फलो न भविष्यति। चन्द्रशेखर-समाराधन-परमेष्ठिना पुत्रेष्टये निरूपितञ्च परमेष्ठिना वीरेश्वराधिष्ठित मविमुक्तं नाम प्रशस्ततरं पुरमथन-परम-प्रेमास्पदं पुर-प्रवरमिति।

सेव्यं हि नव-चन्द्र-शशिमौलेः सेवात् परं पार्वतीनाथ ! नास्ति ॥
तस्मात्तदाश्रित्य यजस्व देवं सेवस्व मणिनयकल्पलताम् ।१॥

यत्र कलित-कनक-कान्ति-कमनीय-जटा-जूट-गह्वरीकृत-निखिल-निःशरण-पतितो-द्धरण-कारण-करुणा-द्रवीभूत-स्व-स्वरूप-सुर-तटिनी-प्रवाहेन, सकल शान्ति-ज्ञान-वैराग्य-दर्प-दलन-चतुरकन्दर्प-कलेवर-कालानल-नयन-ज्वाला-जाल-समुज्ज्वलीकृत विपुल ललाट-परिपाटिना, दुर्धर-धरणी-धरण-भर-भयादि-वलयावास-शेष-विश्राम दायि-दया-दर्शित-हृदयेन, सकल-सुरासुर-शिरोमणि-शिरोमणिसंघट्टनातिरक्तिम-व्यक्तीकृत-भक्तानुराग-सद्म-चरण-पद्म-द्वयेन, परम-भुक्ति-मुक्ति-कामि-जन-काम-दान-कुशलाभ्यां—कलित-कृपा-कमनीयादिकामिनी-कलेवर-सकल-जगत्त्राण-परायण-नारायण-शरीराभ्यां—परम-प्रेम-गर्वीकृताखर्व-भावाभ्याम्—उररीकृत-शरीरार्द्धेनाप्यनुविकृत--पूजा--प्रकार-परितोष-स्वीकार-तारित-विक्रमांगाध-व्याध-विकाशित-परम-पतित-पावन-शीलेन, प्रेयसी-मनोमार्जनाविष्कृत-रोष-लेश-वर्द्धित-वीरभद्र-विद्रावित-वासव-विष्णु-मुख्य-विबुध-गण-विडम्बना-विकाशित-तीव्र-प्रतापेन ; सर्वेणापि सर्वातिरिक्तेन, भवेनाप्यभवेन, रुद्रेणाप्यतिशान्तेन, उग्रेणापि जितकोपेन, भीमेनापि भवभय-हारिणा पशुपतिनापि विबुधजनाराधितेन, यजमान-मूर्त्तिनापि सर्वयज्ञभुजा, प्रमथान्तःपातिनापि देव देवेन, अनुचरानुचरेणापि महेशानेन, अर्द्धाङ्गीकृतकुरङ्गीदृशाप्यसंगेन, जगद्विनाशिनापि शङ्करेण, श्मशानवासिनापि परमशिवेन, अकिञ्चनेनापि परमैश्वर्य्यदायिना, विषमदर्शनेनापि समदर्शिना, सृष्टिस्थितिलयकारिणापि सकलकर्मापरामृष्टेन, नित्येच्छा-वतापि निरीहेन, नित्यज्ञानेनापि जगन्मोहनेन, नित्यमुक्तेनापि भक्तजनभाववद्धेन, अपारेणापि संसारपारभूतेन, मायिनापि नित्यशुद्धेन, लीलागृहीततमोगुणेनापि जगत्प्रकाशकेन, पञ्चमूर्त्तिनापि निष्प्रपञ्चेन, विश्वात्मवर्त्तिनापि विश्वाधिकेन, विश्वनाथेन अविमुक्तं कदापीत्यविमुक्तं नाम परमात्मतत्त्व प्रकाशकत्वेन काशीति-निवारित-नाशित-निखिलाघ-वन्धाभ्यां वरणासिभ्यां मुभयतः परिष्कृता वाराणसीति, चरमदेहवतां शवानदेहदाहदेशत्वान्महाश्मशान मिति, जनन-मरणाद्यरिवर्ग भय-विद्रुतानां निर्भयानन्दशरणत्वादानन्दकानन मिति ।

यां धावन्ति सुरर्षयोऽर्द्धदिवसे त्रैलोक्यतीर्थं चयाद्, द्रष्टुं संनिरमायुरा-
मापतिपदं चक्रेण या चक्रिणा ॥ यस्यां संदिशति स्वयं स्मरहरः कर्णे
मुमूर्षौ स्वरे, स्तारं सा मणिकर्णिका विजयते यस्यां ब्रजामोऽद्य ताम् ॥२

क्षेत्रे तस्मिन् प्रबल-बहुल-क्षेत्र-विघ्नौघघाती, स ब्रह्मर्षि-त्रिदश-
मुकुटाश्लिष्ट-पादाम्बुज-श्रीः ॥ षट्पञ्चाशन्निलय-निलयो नील-
कण्ठात्मजन्मा, जन्मार्त्तीना मपनयनपरो राजते ढुण्ढिराजः ॥२

साम्बादित्यो जयति हि परः साम्बदेहो हि यस्याः, माराध्यात्मा
प्रबलबहुल-व्याधि-बाधापहारी ॥ लोलोऽप्यस्यां तरणि*** तारय
माधिसिन्धुम्, बन्धुः साक्षाद्वसति वसतां क्षेत्रसीमावलम्बी ॥३

तन्मोदीच्यां वसति वरणा स्वर्धुनीसङ्गमेपि, श्रीमान् देवो निखिल-
जगतः केशवः क्लेशहन्ता ॥ यस्मादादौ स पुरमविशन्नादिभूतो
जगत्या, तेनैवनं निगदति जनः केशवस्यादिपूर्वम् ॥४

शङ्करी वसति यत्र भवानीशङ्करौ निवसतामविशङ्कम् ॥
शांकरीं व्रज नरेन्द्र ! तां पुरीं किङ्करी तव भविष्यति सिद्धिः ॥५

भवानीशङ्करौ ढुण्ढिर्लोलार्कः केशवोपि च ॥
पञ्चैता देवता यत्र पुनः पञ्चत्वहारिणः ॥६

क्षेत्रवास्यशुभराशिनाशकः पातकीगणजनानुशासकः ॥
कालभैरवभयापहारकस्तत्पुरे वसति कालभैरवः ॥७

दण्डपाणिरपि यत्र दण्डभृक् पापिनां निवसतां गृहाग्रदः ॥
मुक्तिमण्डपतटं विडम्बयन् राजते भुजगराजकुण्डलः ॥८

सिद्धेशी वाससिद्धिं वितरति वसतामन्नपूर्णान्नपूर्त्तिम् ॥
वागीशी वाग्विभूतिं विशदयति विशालेक्षणा मोक्षसौख्यम् ॥९

दुर्गा संसारदुर्गं हरति च तनुते मङ्गलं मङ्गलाख्या ॥
गौरी यस्यां गरिष्ठा जयति जनिमृति-क्लेश-विध्वंसिनी सा ॥१०

स्वर्लीनएव परलीनपदप्रदायी मध्येश्वरः स्व-पद मध्य निवास-दायी ॥
क्षेत्राविमुक्तिमविमुक्तमहेश्वरोपि तस्यां प्रयच्छति तनुं त्यजताञ्च मुक्तिम् ॥११

कृत्तिवासाः कपर्दी श्रीवीरेशो वीरपुत्रदः ॥
धर्मेश्वरादयस्तत्र क्षेत्रा धर्मभयापहाः ॥१२

काशीकृताशेषमहाघमोचनः संसारदुःपारसमो विरोचनः ॥
गिरीन्द्रजालोचनचित्ररोचनः स्त्रिपिष्टपेशोत्र त्रिशूलिलोचनः ॥१२

आमर्द्दयति पापानि तत्र वा कर्द्दमेश्वरः ॥
पश्यतां पापभक्षेशः पापं क्षपयति क्षणात् ॥१४

यात्रापराधान् क्षमते यात्रया राधितः प्रभुः ॥
विराधिशोऽविरोधेन तत्रास्ते सिद्धिदायकः ॥१५

ज्ञानवापी-पयःपानाज् ज्ञानं लिङ्गायते हृदि ॥
यस्याः साप्यस्ति तत्रैव ज्ञानेशेनोपलक्षिता ॥१६

संसारसागरोद्दामश्रोतसा कालरूपिणा ॥
नराणां नीयमानानां स्थाणु स्तत्रावलम्बनम् ॥१७

तथैवोमाधवः प्रीत्या स देवो विन्दुमाधवः ॥
निवासं कुरुते तस्यां निवासो जगतां प्रभुः ॥१८

द्विदशद्वादशांगोऽपि द्वादश्यां दर्शनादिह ॥
नाशयेत् द्वादशादित्या वरः सर्ववरो हरिः ॥१९

शरणं खलु संसरणं मरणं यस्यां पुनर्मरणम् ॥
स्पर्शः कलुषैः स्पर्शं वीक्षा वीक्षां निहन्ति शमनस्य ॥२०

यन्मज्जन मुन्मज्जनमस्मात् कुरुते भवाम्भोधेः ॥
पानम्पयसो यस्याः पयसः पानं निवारयेन्मातुः ॥२१

प्रणिपातो पि निपातं नरके यस्या निवारयति ॥
नाशयति स्म स्मरणं स्मरणं भूयः कृतान्तस्य ॥२२

कृच्छ्राद्यैरतिकृच्छ्रै र्दानाद्यैर्दुःखसंमिश्रैः ॥
पापक्षयं च भोगं त्रिदिवं वान्यत्र विदधाति विधिः ॥२३

प्रायश्चित्तमघानामनघानां स्वर्गभोगमोक्षाणाम् ॥
प्राप्तिं ददाति तृप्तिं दददीयानिजामृतस्पर्शम् ॥२४

विकृतानलव्धसुकृताननधिकृतान् स्वभावकर्मभ्राम् ॥
अविकृतमतिसुकृदाप्यं पदमधिकुरुते च याभिषेकेण ॥२५

पथिकानामनुषङ्गादभिषङ्गाद्वा प्रसङ्गाद्वा ॥
प्राप्तान् शमनाप्राप्तान् कुरुते कृपया निजावलोकाद्या ॥२६

भाविभवानां यदिह समृतं यन्मृत्यु-भीतिनिहतानाम् ॥
कलिमलहरं यद्ब्रह्मतत्त्वविदां ब्रह्मरसरूपम् ॥२७

यागः सिद्ध्यति यत्तटे क्वचिकलीप्यङ्गैर्युतो यज्वनाम् ॥
योगः सिद्ध्यति योगिनाञ्च यदपां योगैण्यतन्नक्षणः ॥२८

दानं सिद्ध्यति चाणुमात्रमपि यत्तीर्थे सुमेरूपमम् ॥
स्नानं सिद्ध्यति यज्जले मुसलवन्निघ्नन्महापातकम् ॥२९

ध्यानं नश्यति जन्म-मृत्यु-विपदां यद्ध्यानमालम्बताम् ॥
यानं नश्यति याम्य-सद्म-निपुणैर्यद्यानमाकाङ्क्षताम् ॥३०

यज्ज्ञानं तनुमुक्ततां स्व-सलिले ज्ञानं विमोहात्मकम् ॥
हन्तीदं हरिदैशितामलविदा सा तव भागीरथी ॥३१

यद्वागिन्द्रियचेतसामविषयं सद्दुर्लभं योगिनाम् ॥
पानस्नाननिरीक्षणादनुसृतेः स्वर्गापवर्गप्रदम् ॥३२

तन्नः क्लेशयुषां वताल्पविदुषा मल्पायुषामुल्लसत् ॥
कारुण्याद्द्रवरूपतः परिणतं गङ्गेत्यसङ्गं महः ॥३३

विद्या वेदवरीयसी कलिमलोच्छेत्री सरिच्छ्रेयसी ॥
विश्वोद्धारपटीयसी पशुपतेः पूर्णा कृपा ज्यायसी ॥३४

गौरी यत्र गरीयसी ष्ट-गतिदा कामान्तक-प्रेयसी ॥
मुक्तिश्चापि महीयसी भवभयात् सा पातु वाराणसी ॥३५

अन्यासु देवभूमीषु कीटाइव महेश्वराः। काशीभूमौ मृता दैवात् कीटा अपि महेश्वराः ॥३६

राजापि काशी-माहात्म्य-श्रवण-जनित-हर्ष-वर्षोद्भव-पुलकावलि-वालाङ्कुरः पतद्-जस्रास्र-धारा-क्लिन्न-वक्षःस्थलः स-गद्गद मुवाच—

भगवन्! धन्या वयं येषां गीर्वाणपुरोहिताइव पुरोहितास्त्वितस्तच भवंतो भवन्तः ॥ वयन्तु वर्षा-वारिद-वारि-सम्पादित-कृषि-फलानीव कृषीवलाः, भवताम् शुभानुध्यान-सम्पादित-फलानि वाहु-साधनाः समश्नामहे, तद्भगवन्त एव आदिशन्तु तत्तदधिकारिणो यज्ञोपहाराहरणाय ॥

तेऽपि पुरोहिताज्ञया सर्वं सम्भाव्य निवेदयामासुः। राजापि सविस्मय-हर्ष मुवाच—

अपुच्चता पूर्वकृताय साचिवी सा चापि दैवान्मम कार्यसाधिनी ॥
आसादयिष्ये द्य यदर्थमैश्वरं पुरं भयागाधभवं घिघिसं प्लवम् ॥३७

यतः क्व काशी क्व विषयाशीविषवंधवद्धो मादृशोजनः। तथाहि——

क्व सुकृतशतकैः समेत्यसेव्या शिवनगरी क्व किलाहमि किल्बिषाढ्ि ॥
अघटन-घटना-पटीयसीं तद्गिरिशकृपां गति मत्र चिन्तयामि ॥३८

अहो! स्नानं गांगे पयसि भविता पावने पावनानां
संगोऽसंगि प्रणयि भगवद्भावनासंगभाजाम् ॥
वासः काश्यां वसतिवितरज्ञानराश्यास्पदाया
मत्पाणौलचं पदमनुदिनं भाविभूतेश्वरस्य ॥३९

पुरोहितोप्याह—

धन्योसि याहि हरता जगतीं हरेण। संरच्यते प्रलय पाथसि शूलमूर्ध्नि ॥
तद्विश्वनाथनगरीं प्रति भक्तितस्ते रोमाञ्च गद्गदगिरा यदि हाश्रुपातः ॥४०

ततः पुरादौ स विधाय गुप्तिं गोप्ता प्रतस्थे शिवराजधानीम् ॥
पदाति रेवातिरथीरथाश्व-मत्तेभ-पादात-गणेन गुप्तः ॥४१

प्रालेयशैलेन्द्रकुल-प्रकाशामुत्तुंगमौलिस्थसितांशु-दृश्याम् ॥
सितारुणश्यामलदृष्टिशोभा मजस्रधौमोद्गतधूमवेणीम् ॥४२

सदाधरप्रान्तलसत्प्रफेणविशुद्धगङ्गाश्रुतचारुहासाम् ॥
रमाधवी माधव मन्दिराद्रि द्विजं भ्रमाणोरुपयोधराढ्याम् ॥४३

तदन्तिके मण्डलतामुपेत-पारावतश्रेणिविचित्रहाराम् ॥
पदे पदे काञ्चनरत्न-लूत चलत्तुलाकोटिरवेण धन्याम् ॥४४

निषेव्यमानां नवनायिकाभिः सदा शिवासङ्गतया विमुक्ताम् ॥
प्रियां गिरीशस्य गुणेन गौरीं पुरीं सगौरीमिव तां ददर्श ॥४५

क्रीडावनं वीच्य गिरीन्द्रकन्या मनोरथामा मनुरूपरूपम् ॥
ममज्ज दृष्ट्या प्रियया तदन्तः समं नृपान्तर्मधुपश्चिराय। ४६

विलोक्य राजा नयनाभिरामा मारामरूपैरभिशोभमानाम् ॥
पुरीं पुरस्तात् प्रणिपत्य भक्त्या तुष्टाव काशीं तरसातिहृष्टः ॥४७

कर्म्माणि कामकलुषाणि पुराकृतानि यै राज-वेश्मनि रजोजुषि जन्मलब्धम् ॥
अम्बायकैरिह महासुकृतौघपाकैर्द्दष्टासि काशी भवमोचिणि वीचितेव ॥४८

तुल्येति काशीं सुकृतैकराशिं विकाशिताशीविषभूषणस्य ॥
विवेश हृष्टः सम मेव हृष्टैः पुरोहितामात्यगणैर्वरिष्ठैः ॥४९

ततः पुरी-पश्चिम-देहलीशं विनायकं वीक्ष्य निपत्य भूमौ ॥
लिम्पाज्य-सिन्दूर-सुगन्धि-जातैः सम्पूज्य तुष्टाव स तुष्ट-चेताः ॥५०

"श्रीगजेन्द्रवर-सुन्दराननं विघ्न-विद्रुत-शरण्य-काननम् ॥
शर्वजं सुभगखर्वविग्रहं नौमि सेवक-भयैक-निग्रहम् ॥५१

पाशमङ्कुशमभीति-सद्वरं बिभ्रतं सुभगलम्बितोदरम् ॥
कान्तिभर्त्सित नवारुण-श्रियन्नौमि दिव्य-फल-मोदक-प्रियम् ॥५२

गण्डपाति-मधुपैः समाकुलं शोभते तव सुखेन्दुमण्डलम् ॥
सैंहिकेय-रद-सम्भव-व्रतैर्लाञ्छनैरिव सुखण्डशः क्षतैः ॥५३

दानयोः प्रतिकृतिश्रितान्तरं स्वच्छमेकरदनं निरन्तरम् ॥
देव!बिभर्ति च ते धराधरां यज्ञ-कील-दशमा श्रियम्पराम् ॥५४

नीरजन्नतिमता समर्पितं लीलया जयति ते करे धृतम् ॥
शेषनाग! शिरसा धृतावनेर्विभ्रमं वहदिव क्षणे क्षणे ॥५५

यज्ञसूत्र-विधिनाकणाकृते नाग-हार-लतिकाति शोभते ॥
पर्वलीनमिलितैन्दवी कला तत् खरांशुगलितेव कोमला ॥५६

उद्यदर्ककिरणारुणश्रिया त्वत्तनुर्जयति लोचनप्रिया ॥
श्रीसुधांशु-धवलांशुकद्वयं याति तत्र शरदभ्रविभ्रमम् ॥५७

दारधाम्नि शितयोरनाकुलं स्विन्न-पाणि-तलवारि निर्मलम् ॥
त्वद्दन्तिलक-कुंकुमे भृशं रञ्जयन्ति विबुधा दिवानिशम् ॥५८

खःपतेरलिक-पट्ट-भूषणं विघ्न-वृन्द-नयनस्य दूषणम् ॥
त्वत्पदाम्बुजरजः कृपाम्बुधे!-स्नानतेन शिरसा सदा दधे ॥५९

अम्बिका-स्तन-भवार्द्र-पुष्करः पूजकौघ-घन-विघ्न-तस्करः ॥
चिद्रसा कृतदारसङ्ग्रहः श्रेयसेऽस्तु करि-वक्त्र-विग्रहः ॥६०

त्वय्यपि करणेन सेवितं स्नेहमुग्धशिवयोः सुजीवितम् ॥
तेन ते गणपते! सपर्य्यया पूजितो भवत आदिकाय्यया ॥६१

दायकं सर्वसिद्धीनां सर्वविघ्नान्तदायकम् ॥
नायकं काशिकायाः प्राक् सेवे देवं विनायकम् ॥६२

पारे सन्ति तपोम्बुधेः खलु फलानीष्टानि निष्ठावताम् ॥
विघ्नाः प्रस्फुटभङ्गमारुतजलावर्त्तादयोदुर्ज्जयाः ॥६३

देव ! त्वत्करुणानुकूलपवनः पोतस्त्वदङ्घ्रिद्वयम् ॥
निस्ताराय विचिन्त्यसेऽथ गुणवांस्त्वं कर्णधारोत्तमः ॥"६४

ततः कृत-सपर्य्यः [पर्य्यायेण] कालभैरव मासाद्य कृतानेक-पूजाभिवन्दन-प्रदक्षिणः तुष्टाव——

"जय! कालान्तक ! कलितभयान्तक ! दनुजगणान्तक! ॥
वरदेश गणेश कलिकल्मषहर काल कलेवर सन्तत! ॥६५

संश्रित-काशीपुरवर भजति विकाशीकृत-माभै-रव! ॥
मा भैरव पातय पापगतौ नमो नमस्ते ॥६६

जय! काशीकृत-पाप-विमर्द्दक-शुभदामर्द्दक पूर्व महेश्वर ! ॥
भव-भय-तक्षक कल्मष-भक्षक पुरजन-शिक्षक ! नमो नमस्ते ॥६७

वासयित्रे निजक्षेत्रे शासयित्रे विधेरपि। नाशयित्रे च पापानां पश्यतां पुरवासिनाम् ॥
कलिकल्मषजापारपारावारान्तपारद!। कालातिकालभीतिघ्न! कालभैरव! ते नमः ॥६९

पञ्चवक्त्राभिमानेन सह शीर्षं विधेस्तु यः। चिच्छेद स तु नश्छेत्ता क्षेत्रपापस्तदाभियाम् ॥
वत्सराणां सहस्राणि स्वार्थे याजसवर्षिणा। नापूरि हरिणा यत्तद्भिक्षापात्राय ते नमः ॥

करालकालदण्डाय कालदण्डाय ते नमः। वाताहाराय हाराय कुण्डलद्वितयाय च ॥
दुरन्त शमनातङ्कशमनाय समीपतः। हरदागः कुलस्तम्भः कुलस्तम्भाय ते नमः ॥"७२

एवं स्तुत्वा तदनुज्ञयान्तः क्षेत्रं प्रविश्य भगवतः [परमेश्वरस्योत्तमाङ्गमिव [गङ्गातरङ्गालं कृतं मुक्ताहारमिवाविमुक्त-पुराङ्गनां समण्डनं कृत-सुकृत-त्रिलोकी-कर्ण-पूरमागततैर्थि कालि-निषेव्यमाणं तत्पुर-कमल-कर्णिकायमानं मणिकर्णिका-नामानं तीर्थराजं स्वा चि-मक्षीचकार।

ततस्तत्कालानुगत-बलमिव कालानुगत-बलं तटस्थीकृत्य संसार शरणिसंसरणं जातीत्तापमिव शरणि-संसरण-तापं निःशेषतो निराकुर्वन् ब्रह्मणीवाति निर्मले तज्जले निममज्ज'॥

स्नात्वा विधानेन सुरर्षिपूर्वापितृंश्च सन्तर्प्य तिलोदकाद्यैः ॥
उत्तीर्य्य जन्या ससुरद्रुमाभी ददाव भीष्टानि धरामरेभ्यः ॥७४

आदित्य पाञ्चाल सुताहरीश्च दण्डाङ्गमाहेश्वर ढुंढिराजान् ॥
तां ज्ञानवापी मथ नन्दिकेशतारेशकालेश्वरलिङ्गमूर्त्तीः ॥७५

क्रमात्समभ्यर्च्य तमेव भूयः श्रीदण्डपाणिं स्तुतिभिर्ननाम ॥
येनैव नीताः खलु विश्वनाथात्तारं जगत्तार मवाप्नुवन्ति ॥७६

जय! दण्डायुध-जित-कुसुमायुध-चरण-सरोरुह-मग्न-मधुव्रत-धृत-पाशुपतव्रत-सर्व्व-प्रियतम-सर्व्व-गणोत्तम-पूर्णभद्र--कुल-भद्र-गुणोज्ज्वल-काञ्चन--कुण्डलिकोदर-सागर-शशधर-कनक-पिङ्ग-जटाच-महाभट!, वसति जने विहितोत्तम-संभ्रम भजति-विमूलित-सतत-तदाक्रमकाशी संश्रित-निर्वृति-दायक! अस्ति शिव-नैपथ्य-विधायक! भवशरणं शरणागत-वत्सल! नमो नमस्ते ॥

भक्तिं तवोत्कटतरी मथ वत्सलत्वं भक्तेषु भक्तजन-जीवन-शङ्करस्य ॥
किं वा ब्रवीमि यदनेन भवद्विरोधात् काशी-निवास-रहितो विहितः कुमारः ॥७७

क्वचिद्वरस्त्रीमुखपाणि-पाद-विलोचनाम्भोजवने विराजितम् ॥
तथैव तासां गतिमञ्जु-सिञ्जन्मञ्जीर-हंसी-ध्वनि-मुग्ध-मानसम् ॥७८

क्वचिच्च सामस्वरवद्विजोज्ज्वलं क्वचिच्छ्रुतिस्मृत्यखिलशब्द-नादितम् ॥
सत्तर्क-मीमांसक-वाङ्मयैर्घनैः क्वचिच्चमत्कारितवादिकन्दलम् ॥७९

क्वचिद्व्रतस्नान-जलौघ-निर्झरं क्वचिच्च भेरीवर दर्दुरस्वरम् ॥
महेन्द्रगोप-प्रतिमारुणाम्बरव्रजत्परिव्राजकराजिराजितम् ॥८०

हर्षाश्रुवर्षैः क्वच सत्कपोलजैः सगद्गदोद्गार-गभीर-गर्ज्जनैः ॥
वन्दारुवृन्दैः प्रणिपातनिश्चलैर्निपातितैर्भावसमीरणैः क्वचित् ॥८१

ध्यानावलम्बैरचलैस्तत स्ततः प्रस्वेदधाराचय-धौतवर्ष्मभिः ॥
रोमाञ्च-फुल्ल-स्तुतिमत्कदम्बकैर्विराजितं सर्वजगन्मनोहरम् ॥८२

अनन्त-सन्ताप-निवृत्ति-कारणं स्फुरद्घनानन्दसमागमं नृपः ॥
विवेश हर्षेण स मुक्तिमण्डपं फणीव निर्मुक्ततराघकञ्चुकः ॥८३

तदन्तरत्युज्ज्वलमण्डपान्तरे परापराणां परमेश्वरं हरम् ।
विश्वस्य कारुण्यकलागृहीत-लिङ्गाङ्गमालिङ्गितशक्ति मीश्वरम् ॥८४

संसार-पान्थ-प्रकर-त्रिताप-सं शान्तये स्निग्धशिलाशरीरिणम् ॥
काशीपुरश्रीमभराचलात्मना प्रत्यक्षतः स्थाणुतयैव संस्थितम् ॥८५

ऊर्द्धं पतद्गाङ्गजलौघधारिणं विल्वंविपुन्नागवरस्रगुज्ज्वलम् ॥
संपूजकैरर्पितचन्द्रशेखरं कस्तूरिका-कुङ्कुमनीललोहितम् ।८६

विमोक्ष-लक्ष्मी-निलयं गुणालयं ददर्श काशीनिलयं महेश्वरम् ॥
तद्वीक्षणानन्दजडीकृतेक्षणो विचिन्तयामास महीपतिः क्षणम् ॥८७

अहो कृतार्थोऽस्मि पिनाकपाणेः संदर्शनेनाद्य समस्त-दर्शिनः ।
किं वोपकर्त्तव्य मिहाय तत्कृते मया ततोलब्ध-समस्त-सम्पदा ॥८८

ततः स राजा रजनीकराननसदृष्टि-विस्फारित-विश्ववासनः ॥
पुटाञ्जलीकृत्यकरौस्थिरान्तरः स्थितः क्षणं चाश्रुकलाकुलेक्षणः ॥८९

तदेकचिन्ताप्रसरप्रवीणविज्ञानचञ्चन्मकरन्दतुन्दिलम् ॥
मनोरविन्द-चरणारविन्दयोः समर्पयन्नेव मनोजमर्दिनः ॥९०

अत्यन्तभावेन निमग्न-मानसः समर्पयन्देहमिवेन्द्रियैः सह ॥
पुरः पुरारेः पुरुहूत-सन्निभो बभूव भूयः प्रणिपात-निश्चलः ॥९१

चिरात् समुत्थाय चराचरेश्वरः सम् पूजयामास पुरश्वराहृतैः ॥
मनोहरैरैरुपहारवस्तुभिर्योगीव स कल्पसहस्रकल्पितैः ॥९२

जप्त्वा ततो मन्त्र मुदारमानसो मौनी मनाक् मुद्रित-कम्पितेक्षणः ॥
तुष्टाव भावेन सगद्गदस्वरो विसारि लोमाञ्चचलत्कलेवरः ॥९३

"विरिञ्चये विश्वजनादिकारिणे जनार्द्दनायापि जनोपकारिणे ॥
शर्वाय ते सर्वजनान्तकारिणे नमः शिवाय त्रिगुणाविकारिणे ॥९४

नमोऽस्तु वाण्या त्रि-जगत्कराय नमोऽस्तु लक्ष्म्या धरणीधराय ॥
नमो भवान्या सह शङ्कराय नमः स्वशक्त्यापि महेश्वराय ॥९५

संसार-यन्त्र-भ्रमये स-सूत्रया विमुक्तये चापि लसच्चरित्रया ॥
परा पराणा परया पवित्रया नमोऽस्तु शुक्राय विशाल-नेत्रया ॥९६

हृष्टीकृतेन्द्वर्क हिरण्य-रेतसे सर्वापद्-त्राण-गृहीत-चेतसे ॥
नमो नमस्तेऽस्तु कृशानु-रेतसे प्रसीद मह्यं भवमूढ-चेतसे ॥९७

निःशेष-भावैक-पुरातनाय निश्शेष भावेषु सचेतनाय ॥
निश्शेष-भावैक निकेतनाय नमो नमस्ते वृषकेतनाय ॥९८

भक्तार्पितं किञ्चिदपि प्रपूर्त्तये स्यादस्य विश्वं न च पाद-पूर्त्तये ॥
भक्तानुकम्पार्थ-गृहीत-मूर्त्तये नमो नमस्ते भगवन्नमूर्त्तये ॥९९

भक्तागसां राशिभरं सहिष्णवे तेषामनूद्वेगभरासहिष्णवे ॥
पुनः पुनर्ज्जं निर्निराकरिष्णवे नमो नमो दुर्जय-कामजिष्णवे ॥१००

भूवारितेजोमरुदन्तरिक्ष-शशाङ्क भास्वद्यजमान-रूपिणे ॥
व्यष्ट्या समष्ट्यापि च विश्वरूपिणे नमो नमस्ते भगवन्नरूपिणे ॥१०१

विश्वैकसाचात्-स्थितमेक मचयं कुर्वाण मेतद्भव-रचण-चयम् ॥
नजातमङ्केऽपि विधिर्लक्षयं तमाश्रयेहं पितृकानन-चयम् ॥१०२

हीनो ज्ञानधनै रिहास्मि सुभृशं मूढोस्मि चिन्ताशतैः ॥
वामा मेऽन्तरनङ्गमार्गणकृतच्छिद्रैः प्रविष्टा वलात् ॥१०३

मत्तश्चास्मि सुतीक्ष्ण-मोह-सुरया लन्तः सुहृन्नापरः ॥
विश्वेशां मयि विश्वनाथकृपयामारब्धरक्षाधुना ॥१०४

मग्नोहं भय-पङ्क-सङ्कट-तटेनिम्ने, विमोहावटे ॥
प्रत्याशालतिकाभिराहितमहावल्मीकोस्मि निर्वान्धवः ॥१०५

तस्मिन् कालभुजङ्गमोग्रप्रतिमां रोषाधिदंष्ट्रोत्कटः ॥
विश्वेशान! कृपानिधान! भगवन्! भूतेश! मा मुञ्चर ॥१०६

अपूर्व भावेन भवाङ्घ्रि-पद्मयोः सत् सूत्रधारेण तदैव शिक्षितः ॥
जडोऽपि स प्रेमरसेन धूर्जटे र्ननर्त्त चातीव पटुर्नटो यथा ॥१०७

भूयः समुत्ता त्रिजगन्निवासं निवास मागत्य ततः प्रभाते ॥
सं मन्त्रा स न्मित्रि-पुरोहिताभ्यां पुत्रेष्टिदीक्षां समवाप काले ॥१०८

जगद्विधातुर्जगतां भवाय यागः प्रयाग-प्रवरे यथासीत् ॥
पातुर्जनानां सुत-सम्भवाय तथा नयज्ञस्य बभुव यज्ञः ॥१०९

होमैर्दानैर्भक्ष्यपानैर्यथेष्टैर्देवा भूमीदेवताद्याश्च तुष्टाः ॥
भूतावासः सर्वभूतान्तरात्मा तेन श्रीमान् भूतनाथस्तुतोष ॥११०

पूर्णे यज्ञे स्थंडिलेऽसौ शयानो दृष्ट-स्वप्नो भूमि-पालो निशान्ते ॥
प्रातः सर्वं ब्राह्मणेभ्यः सुहृद्भ्यो दृष्टं स्वप्ने यत्तदुच्चैर्बभाषे ॥१११

अद्य स्वप्ने स्वर्ग सोपान-भूतो निःसोपानः श्वेत-शैलेन्द्र-शृङ्गः ॥
दृष्टः कश्चित् योग्यतानाधिरोढुं तत्रैवासीत् तेन चासं सचिन्तः ॥११२

ततस्तदुपरि विशाल-शाल-व्यायत-भुजः, स्फुट-कनक-चम्पक-पिङ्गलोचनालि, लम्बाय-मान-जटा-वल्ली-कलापः, समुदञ्चित-शुभांशु-शेखरः, स्वानुरूप-कटकावृतः, सदाङ्ग सङ्गया त न्वंग्या, शैलजया, परमामृत-निर्झरिण्या समलङ्कृत-मूर्त्तिर्मूर्त्तिमानिव स एव श्वेताचलः, पुरुषः कोपि धाराधर-धीर-ध्वनि-समनुनादकारी मामुच्चैरुक्तवान् ॥

'वत्स ! प्राप्त-चक्षुः-फलोसि सांप्रतं, समारुह्य वसति मिमां शुभफल मनुभवास्मद्वसति योग्योसि च' इत्युक्ते क्षणादिव तदद्रिमारूढ मात्मान मवेदिसम्। तत्र किञ्चिन्नापश्यम्। तद-चल-महसा निरस्त-समस्त-क्षिति-जलादिव्यवस्थं पश्यन्मुक्तइवाद्वैत मनुभवन्स्थितः। ततो नव-निर्मित-विचित्र-द्वारतया कलेवर मिव, परम-ज्योतिषो बहु-रत्न-विशिष्टतया रत्नाकर मिव, मनसापि तर्कयितु मशक्यतया मायामय मिव, अति दुर्लंघ्यप्रभावत्तया मार्त्तण्ड मण्डलमिव, सप्तावरणतया द्वितीयं ब्रह्माण्डमिव, ऊर्द्धकृतपदतया त्रिविक्रमावतारमिव, सर्वदर्शन-परम-विश्रामदायितया भगवत्-स्वरूपमिव अति विचित्रं भवन मेकम पश्य। ततस्तत्र मणिमय-सिंहासनोपरि स एव पुरुषः समालोकि। अनन्तरं केनापि मुषितमिव संप्राप्य महारत्नं ममासीन्महानानन्द-सन्दोहः। ततः क्षणाद्विपरीतक्रम-त्रिवि-क्रमेणेव ह्रस्वीभवताभिनव-जात-सुकुमार-कुमार-तनुं बिभ्रता ममाङ्क मारूढेण बाल्य भावात् किमपि स्नेहं व्यञ्जयता फलमेकं मत्करे न्यस्तम्। ततः प्राप्त बोधोऽभवम्। तदिदं फल मित्युक्ते नृपतौ सर्वे हृष्टा हृष्ट-तनुरुहाबभूवुः।

पुरोहितस्तु सानन्दं चारुवाचा तमुवाच—महाराज! दिष्ट्या वर्द्धामहे। सर्वथानु-गृहीतोऽसि वत्सलतया वत्सभावं गृहीतेन भगवता महा विष्णु नेव वसुदेवः, स चापि मनुजयोनिरेव न हि भगवतो दीन-दयावतो भक्तादति-

দর্শনশাস্ত্রে যাবৎ বিচার উপস্থিত হইবে, তৎসমস্তই জ্ঞানের জানিতে হইবে। জ্ঞান নির্ব্বিষয়ক হইবার নহে, কোন না কোন বিষয় অবলম্বন করিয়াই জ্ঞানের উদয় হইয়া থাকে। তন্মধ্যে কোন জ্ঞান ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য বস্তু সকলকে বি-ষয় করিয়া উপস্থিত হয়, কোন জ্ঞান অতীন্দ্রিয় পদার্থকে বিষয় করিতে চাহে, কেহ বা জ্ঞানকেই বিষয় করিয়া লয়—এই প্রকারে ঐ চতুঃশ্রেণীভুক্ত জ্ঞানের নির্ণয়ে প্রবৃত্ত হইলে বিষয় সমস্তেরই নির্ণয় করিতে হয়; পরং জ্ঞানই দর্শনশাস্ত্রের মুখ্য প্রমেয়; এই নিমিত্তই এই শাস্ত্রকে বিজ্ঞানশাস্ত্র বলা যায়।

সাংখ্যবিজ্ঞানের উল্লিখিত প্রমেয় জ্ঞান সামান্যত দুঃখ, দুঃখমূল, দুঃখ-নিবারণোপায় ও দুঃখ নিবৃত্তি এই চারি প্রকার। তাঁহারা বলেন—

"এবং হি শাস্ত্রবিষয়ো ন জিজ্ঞাস্যেত! যদি দুঃখং নাম জগতি ন স্যাৎ!!"

এমন কি, শাস্ত্র-বিষয়ক জিজ্ঞাসাই উপস্থিত হইত না, যদি দুঃখ নামে একটি পদার্থ জগতে না থাকিত। এক মাত্র দুঃখ থাকাতেই শাস্ত্রবিষয়িণী জিজ্ঞাসা হইয়া থাকে, দুঃখই শাস্ত্রবিষয়ক জিজ্ঞাসার একমাত্র প্রেরক। সকল প্রাণীরই দুঃখ আছে; এই ভূমি=এই মর্ত্ত্যভূমি—কর্ম্মভূমি—ভোগ-ভূমি, ইহাতে প্রাণীমাত্রকেই স্বীয় স্বীয় কর্ম্মানুসারে সুখ দুঃখ ভোগ করিতে হইবে সুতরাং প্রাণীমাত্রকেই অল্প বা বিস্তর পরিমাণে সুখ বা দুঃখ ভুঞ্জিতে হয়। দুঃখ ত্রিবিধ, আধ্যাত্মিক—আধিভৌতিক—আধিদৈবিক। আধ্যাত্মিক দুঃখ দুই প্রকার—শারীর ও মানস; আমাদের সকলেরই শরীরে

কফ, পিত্ত ও শ্লেষ্মা এই ত্রিবিধ ধাতু আছে ; এই তিনটি ধাতু যাহার শরীরে যাবৎ নিয়মে বর্ত্তমান আছে এবং যাবৎ পরিমাণে কার্য্যকারিত্ব লাভ করিতেছে, তাহার অণুমাত্র বৈলক্ষণ্য ঘটিলেই শারীর অর্থাৎ শরীরসম্বন্ধী দুঃখ উৎপন্ন হয়, তাহাকে শারীর দুঃখ বলে, যেমন—জ্বর জ্বালা প্রভৃতি ; এই রোগ ভোগের দুঃখ কাহার নাই ? সকলেরই আছে। এইরূপ মানস দুঃখ ; ইহা কাম, ক্রোধ, লোভ, মোহ, ভয়, ঈর্ষ্যা, বিষাদের বিষয় বিশেষের অপ্রাপ্তি-নিবন্ধনই ঘটিয়া থাকে, যেমন এক জনের কোন এক বিষয়-ভোগ কামনা উপস্থিত হইল, কিন্তু তাহাতে কোনরূপ প্রতিবন্ধক থাকায় বা উপস্থিত হইবায় সে তদীয় ভোগে বঞ্চিত হইল সুতরাং যে দুঃখ জন্মিল, তাহাই মানস দুঃখ—যখন ঈশ্বর-সৃষ্ট জীবমাত্রেই আমরা ঈশ্বরের ন্যায় যথেচ্ছ কার্য্য করিতে সক্ষম নহি—যখন আমরা ইচ্ছামাত্রেই কোন বিষয়েই ইচ্ছা, কি ক্রোধ, কি লোভ, কি কোনরূপই অন্তঃকরণের বৃত্তি চরিতার্থ করিতে পারি না, তখন আমাদের সম্মুখে ঐ মানসদুঃখ সর্ব্বদা জাগ্রতই আছে, ইহা বলা বাহুল্য মাত্র। এইরূপ পশু পক্ষী প্রভৃতি কোন না কোন প্রাণীর আক্রমণে, অন্তত মনুষ্যদিগের মধ্যেই পরস্পর বিবাদে, যে সমস্ত আঘাতাদি ঘটিয়া থাকে, সেই সমস্ত দুঃখকেই আধিভৌতিক বলা যায়, এই জগতে এরূপ কে আছেন ? যে এই দুঃখের আস্বাদ গ্রহণ করিতেছেন না। কেই বা এমন আছেন ? যে অকস্মাৎ কোনরূপ কোন আঘাতাদি প্রাপ্ত হন না ; আকস্মিক অনুপলব্ধ শোকের আস্বাদ পান নাই, এরূপই বা কে আছেন ? ইহাই দৈবী পীড়া,

যাহাকে আধিদৈবিক তাপ বলা যায়, ইহার হস্ত হইতেই বা কে মুক্ত আছেন? কেহই না। অতএব ঐ আধ্যাত্মিক, আধিভৌতিক, আধিদৈবিক তাপত্রয়ে পীড়িত কে নহেন? সকলেই। তৎসমস্তের নিবারণার্থই শাস্ত্রবিষয়িণী জিজ্ঞাসা উপস্থিত হইয়া থাকে।

অপরঞ্চ যদি ঐ দুঃখ নিরাকরণের ইচ্ছা কাহারও না থাকিত অর্থাৎ সকলেই ঐ দুঃখত্রয়কে আদরণীয় জ্ঞান করিত, তথাপি শাস্ত্রবিষয়িণী জিজ্ঞাসা সমুত্থিত হইতে পারে না, কারণ যখন আমার দুঃখ ত্যাগ করিবার ইচ্ছা নাই, তবে কেনই তন্নিবারণার্থ যত্নবান্ হইব? বস্তুত তাহা নহে—যখন দুঃখ পদার্থ আমাদের অনুকূল নহে, সম্পূর্ণ প্রতিকূল, তখন উহা ত্যাগ করিবার ইচ্ছা কাহার নাই? সকলেরই আছে—ঐ দুঃখত্রয় আমাদের ত্যাগেচ্ছার বিষয়ীভূত হইলেও যদি অশক্য-সমুচ্ছেদ হয় অর্থাৎ তাহার নিরাকরণ অশক্যই হয় তথাপি নিষ্ফল জিজ্ঞাসা কেনই উদিতা হইবে? ঐ অশক্য সমুচ্ছেদতা দুই প্রকারে হইতে পারে, প্রথমত সাংখ্যমতে যখন কোন পদার্থই অনিত্য নহে, সমস্তই নিত্য, তখন দুঃখও নিত্য পদার্থ এবং নিত্য পদার্থের কি কখন উচ্ছেদ হইতে পারে? সুতরাং তদর্থ যত্নবান্ হওআ নিতান্ত নিষ্ফল, কোন রূপ যত্নেই নিত্য পদার্থের নাশ সম্পাদন করিতে পারা যায় না সুতরাং তন্নিরাকরণার্থ শাস্ত্রবিষয়ক উপায়ের জিজ্ঞাসা সম্পূর্ণই নিরর্থক অতএব যদিচ আমরা আধ্যাত্মিক, আধিভৌতিক, আধিদৈবিক এই তাপত্রয়ে নিয়ত তাপিত হইতেছি, তথাপি তাহার নিত্যতা স্বীকারে, নিরাকরণোপায়-চেষ্টাই

অসঙ্গত ; পরং সাংখ্যমতে পদার্থ সকল নিত্য হইলেও যাহাদের আবির্ভাব রহিয়াছে, কালে তাহাদের তিরোভাব অবশ্যই মন্তব্য, এতাবতা দুঃখের সমুচ্ছেদ হইবার নহে ইহা বলা যায় না, তবে তাহার কোন উপায় জানা নাই বলিয়া তাহাকে অশক্য-সমুচ্ছেদ অর্থাৎ ইহার উচ্ছেদ হইবার নহে, বলিতে পারি ; পরং তাহাও নিতান্ত অসঙ্গত ; বরং তাহার উপায় জ্ঞানার্থ শাস্ত্রবিষয়িণী জিজ্ঞাসাই কর্ত্তব্য। কিন্তু ইহা বিবেচনীয়—যে, "অর্কে চেন্মধু বিন্দেত কিমর্থং পর্ব্বতং ব্রজেৎ" যদি গৃহের কোণে মধুমক্ষিকার আলয়পুঞ্জ লাভ করা যায় তবে মধুর জন্য সুদূরবর্ত্তী গগণস্পর্শী গিরিশিখরে আরোহণ প্রয়াস কেন স্বীকার করি? যদি স্বল্পায়াস-সাধ্য লৌকিক অর্থাৎ লোকপ্রসিদ্ধ উপায়ে ঐ তাপত্রয় নিরাকৃত হইতে পারে, তবে কিনিমিত্ত অনেক-জন্ম-সাধ্য, সুদুষ্কর, বহ্বায়াস-সম্পাদ্য শাস্ত্রোক্ত উপায়-পরিজ্ঞানার্থ শাস্ত্র-বিষয়িণী জিজ্ঞাসা উপস্থিত হইবে? লোকপ্রসিদ্ধ দুঃখত্রয়ের লোকপ্রসিদ্ধ উপায়েই নিরাকরণ হইতে পারে—শারীর নামক আধ্যাত্মিক তাপ জ্বরাদি, ঐ সকলের হেতু—বাতপিত্তাদির বৈষম্য=বিষমতা, তদুপশমার্থ চিকিৎসা ব্যবহার প্রচলিতই আছে, প্রকৃত চিকিৎসাদ্বারা শারীর তাপ দূর হইয়াই থাকে, অতএব শারীর দুঃখের নিবৃত্তির সুলভ উপায় চিকিৎসা। এইরূপ মানস তাপের নিদান—কামাদি বিষয়ের অপ্রাপ্তি—প্রবৃত্তির চরিতার্থ না হওআ, তদুপশমার্থ অর্থোপার্জ্জনাদি ব্যবহার লোকপ্রসিদ্ধই আছে ; যদি যথেষ্ট ধনী হওআ যায়, যদি যথেষ্ট ক্ষমতাবান্ হওআ যায়, তবে ইচ্ছা মাত্রে মানস সম্পন্ন হইলে, কেনই মানসতাপ উপস্থিত

হইবে?। আধিভৌতিক তাপের নিদান—অপরিণামদর্শিতা —শেষে কি ফল দাড়াইবে তাহা বিবেচনা না করিয়া কার্য্য করা; বিচক্ষণতার ও ধীরতার অভ্যাসেই সেটি দূরীকৃত হইবে; বনে গমন না করিলেই ব্যাঘ্রে আক্রমণ করিবে না, চপেটাঘাত না করিলে মুষ্টাঘাত লাভ হয় না—এই সমস্ত বিবেচনা করিয়া চলিতে পারিলে কেনই বা আধিভৌতিক তাপ উপস্থিত হইবে?। আধিদৈবিক তাপের কারণ—অসাবধানতা —অসাবধানে গমন প্রভৃতি কোন কার্য্য করা, নীতি ব্যবহারের অনুরোধে কখনই ঘটিবে না; ঊর্দ্ধমুখ গমন না করিলে নিম্নভাগের গর্ত্তে কেন প্রপতিত হইবে? পিচ্ছলে দৌড়িয়া চলিলেই আছাড় খাইবে—সাবধানের বশবর্ত্তী হইলে আধিদৈবিক তাপ কি প্রকারে উপস্থিত হইবে? অতএব আধ্যাত্মিক, আধিভৌতিক, আধিদৈবিক—এই তাপত্রয় আছে যথার্থ! ইহারা প্রাণীমাত্রেরই প্রতিকূল, ইহাও সত্য! এই দুঃখত্রয় ত্যাগ করিতে ইচ্ছাও সকলেরই! এই তাপত্রয় নষ্ট না হউক তিরোহিতও হইতে পারে; পরং তদুপায় পরিজ্ঞানার্থ শাস্ত্রান্বেষণে কোন প্রয়োজন নাই, চিকিৎসা প্রভৃতি লৌকিক উপায়ই অভীষ্ট সাধনে যথেষ্ট।—ইহা আপাতত সত্য বলিয়া ভান হয় বটে! কিন্তু ঐটি নিতান্ত অ-দূরদর্শিতার ফল। লৌকিক উপায়ে একান্ততা=অবশ্যম্ভাবিতা ও অত্যন্ততা=পুনরনুৎপাদতা নাই; যেমন জ্বরাদি শারীর তাপ উপস্থিত হইলে ঔষধি সেবনাদি উপায়ে তাহার অবশ্যই উপশম হইবে এরূপ নির্দ্ধারণ নাই, অন্যথা ধনবান্ উদ্যোগী সুচিকিৎসকবর্গের কখনই পুত্রশোক উপস্থিত হইত না; আরোগ্য হইতে পারে, নাও

হইতে পারে—অপরঞ্চ সেই জ্বরাদির এক কালিক অত্যন্তাভাব ঘটে না, অর্থাৎ একবার আরোগ্য হইলে পুনশ্চ সেই জ্বরাদি হইবে না,এরূপ স্থিরতা নাই, যদি কোন বিশেষ ঔষধবলে কখনই জ্বর না হয়, তথাপি উদরাময় বা অন্য একটি রোগ অধিকার করিতেই পারে, যেহেতু জ্বরের ঔষধ তাহার রোধক নহে, অথচ শরীরে কত রোগ সমুৎপন্ন হইতে পারে তাহার ইয়ত্তা করাও সহজ নহে। অতএব লৌকিক উপায় অতি অকিঞ্চিৎকর। এদিকে ত্রিবিধ দুঃখই অতিশয় প্রবল, তন্নিরাকরণার্থ =এককালে তদীয় মূলোৎপাটনার্থ—যাহাতে ঐ দুঃখ সকল অবশ্যই তিরোহিত হইবে এবং সেটি বা তেমনি একটি কখন পুনর্দ্দৃষ্ট হইবে না—এতাদৃশ উপায় লাভার্থ শাস্ত্র-বিষয়িণী জিজ্ঞাসা অবশ্য কর্ত্তব্য; যখন একমাত্র শাস্ত্রের আলোচনাতেই সেই প্রকৃত উপায় লাভ করা যাইবে এবং তাহা ভিন্ন দুঃখত্রয়ের একান্ত ও অত্যন্ত নিবৃত্তির গত্যন্তর নাই, তখন অনন্যগত্যা শাস্ত্রবিষয়েই জিজ্ঞাসা উপস্থিত হইল।

" দুঃখত্রয়াভিঘাতাৎ জিজ্ঞাসা তদপঘাতকে হেতৌ।
দৃষ্টে সা পার্থা চেৎ ন; একান্তাত্যন্ততো ভাবাৎ॥"

এইরূপে সাংখ্যাচার্য্য ভগবান্ কপিল—দুঃখকে জ্ঞাত, দুঃখমূল জগৎও আত্মার অভেদজ্ঞানকে জ্ঞাতমূল ও তদ্বিপরীত ভেদজ্ঞানকে জ্ঞাত নিবারণোপায় এবং ঐ দুঃখ, নিবৃত্তিকে জ্ঞাত-ফল বলিয়া স্বীকার করত স্বীয় মত প্রকাশে প্রবৃত্ত হইয়াছেন। ইনি ঐ ভেদজ্ঞানটি পরিষ্কার রূপে বোধ করাইবার জন্য এই দৃশ্যাদৃশ্য সমস্ত পদার্থের সমালোচনা করিয়া সামান্যত চতুর্ব্বিংশতি (২৪) ও বিশেষত ষষ্ঠি (৬০) সংখ্যা

নির্দ্ধারিত করিয়াছেন ; প্রমাণ প্রমেয় সমস্তই ইহার অন্তর্গত। এইজন্যই এই কপিল দর্শনখানি 'সাংখ্য' নামে অভিহিত হইয়া থাকে।

" সংখ্যাং প্রকুর্ব্বতে যস্মাৎ প্রকৃতিঞ্চ প্রচক্ষতে।
তত্বানি চ চতুর্ব্বিংশৎ তেন সাংখ্যং প্রকীর্ত্তিতম্ ॥"

সাংখ্যদর্শনের চতুঃশ্রেণী-ভুক্ত ও চতুর্ব্বিংশতি বা ষষ্ঠি অংশে বিভক্ত এই প্রমেয় সকল নির্ণয় করিতে হইলে, নির্ণায়ক আবশ্যক হইবে, অন্যথা ইহা কিরূপে স্থিরীকৃত হইতে পারে! এই নিমিত্তই দর্শন শাস্ত্রের আর একটি ভাগ প্রমাণ নামে ব্যবহৃত হইয়া থাকে। যাহা দ্বারা প্রমেয় সকল নির্ণীত হয়, তাহাকেই প্রমাণ বলা যায়।

প্রমা বা প্রমিতি শব্দে যথার্থ জ্ঞান, এই যথার্থ জ্ঞানের যে কারণ অর্থাৎ যাহা দ্বারা ঐ যথার্থ-জ্ঞান উৎপন্ন হয়, সেই সাধন বস্তুকে প্রমাণ বলা যায়। ইহাও জ্ঞান পদার্থ, কিন্তু প্রমেয়জ্ঞান যেরূপ পূর্ব্বোক্ত তিন প্রকার বিষয় ভেদে ইন্দ্রিয় গ্রাহ্য, বিচার সময়ে বিষয়াকার রূপেই পরিণত হয়—যেমন এ মনুষ্য কি না ? এই বিচারে মনুষ্য-জ্ঞানটিই প্রমেয় হইলেও আপাতত মনুষ্য শরীরটিকেই প্রমেয় বলিয়া বোধ হয়; প্রমাণ-জ্ঞান সেরূপ হইবার নহে; উহা সর্ব্বদাই স্বীয় আকারে অর্থাৎ জ্ঞানাকারেই প্রতিভাত হইতে থাকে। প্রমাণও সময়বিশেষে প্রমেয় হইয়া পড়ে, এই নিমিত্ত সকল প্রমাণ সকলের স্বীকার্য্য নহে। চার্ব্বাক দর্শনের মতে এক প্রকারই প্রমাণ ; বৌদ্ধ, আর্হত, জৈন প্রভৃতির মতে দুই প্রকার; পতঞ্জলি ও সাংখ্যাচার্য্যের মতে তিন প্রকার ; বৈশেষিক ও নৈয়ায়িকদিগের মতে

চারি প্রকার, বৈদান্তিকগণের মতে পাঁচ প্রকার, মীমাংসকদিগের মতে ছয় প্রকার, পৌরাণিকদিগের সপ্ত প্রকার।

প্রমাণ বিষয়ে মতভেদই প্রমেয়-নির্দ্ধারণে মতভেদের প্রকৃত কারণ। যদি সকলের মতে এক রূপই প্রমাণ হইত, তবে প্রমেয়-বিষয়েও এতাদৃশ মতভেদ ঘটিত না। যখন বিবিধ মতে বিবিধ প্রকার প্রমাণ দেখা যাইতেছে, তখন প্রমাণও প্রমেয়স্থল হইয়াছে তাহার সন্দেহ নাই। যাঁহারা একমাত্র প্রমাণ স্বীকার করেন, তাঁহাদিগকে দ্বিতীয় প্রমাণ স্বীকার করাইবার জন্য অবশ্যই বিচার উপস্থিত করিতে হইবে; যাঁহারা দ্বিতীয় প্রমাণও স্বীকার করিতেছেন, তাঁহাদের মতে সেই দ্বিতীয় প্রমাণটি প্রমেয় বলিয়া অবশ্য স্বীকার্য্য হইবে। বস্তুত যখন দার্শনিক দিগের প্রমাণানুযায়ী প্রমেয় স্বীকরণীয় এবং প্রমেয়াংশে পরস্পরের সম্পূর্ণ মতভেদ দেখা যাইতেছে, তখন তৎসমস্তই প্রমাণ-ভেদ-মূলক বলিতে হইবে; প্রমাণভেদই তাদৃশ প্রমেয়ভেদের মূল কারণ; এ অবস্থায় প্রমাণ-গুলিই যে আদৌ প্রমেয়-কোটি-সন্নিবিষ্ট হইবে তাহাতে সন্দেহ কি? এবং স্বমতানুযায়ী প্রমাণ স্বীকার করাইতে পারিলেই যে বাদী হস্তগত হইবে তাহাতেই বা আর বক্তব্য কি?॥

(ইতি পরিভাষা।)

अथ तस्मिन्नेव पर्षदि रत्नपाणिर्नाम बोधिसत्त्वो महासत्त्व उत्थायासना देकांश मुत्तरासङ्गं कृत्वा दक्षिणजानुमण्डलं पृथिव्याम्प्रतिष्ठाप्य येन भगवां स्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्त मेतदवोचत्— किंकारणं भगवन्नीदृशं निमित्तं प्रादुर्भूतं दर्शितम् ?

भगवानाह—एष कुलपुत्रावलोकितेश्वरः सुखावत्या लोकधातो रागच्छति, तस्यागच्छमानस्येदं मग्रे ईदृशं निमित्तं प्रादुर्भूतं दर्शितम् !

अथ रत्नपाणिर्नाम बोधिसत्त्व आह—कीदृशानि तानि निमित्तानि दर्शयतु भवान् ।

भगवानाह— यदा कुलपुत्रावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्व आगच्छति, तदा त्रिविधानि कल्पवृक्षा विस्तरन्ति, चूतवृक्षा विस्तरन्ति, कुन्दपुष्पाणि सततच्छायन्ते, चम्पकवृक्षा अभिनमन्ति । अतिपुष्पावकीर्णाः पुष्करिण्यः प्रादुर्भवन्ति । रत्नवृक्षशतानि ततो दृश्यन्ते। विविधानि पुष्पवर्षाणि पतन्ति, रत्नवर्षाणि च प्रवर्षन्ति, विविधानि च रत्न-मणि-मुक्ता-वज्र-वैदुर्य-शङ्ख-शिला-प्रवाल-जातरूप-रजत-ताम्राणि प्रवर्षन्ति, दिव्यानि च वस्त्रवर्षाणि पतन्ति । तस्मिन्नेव विहारसमीपे सप्त रत्नानि प्रादुर्भूतानि । तद्यथा—हस्तिरत्नं मणिरत्नम् अश्वरत्नं स्त्रीरत्नं गृहपतिरत्नं परिणायकरत्नम् । एवं सप्त रत्नाणि प्रादुर्भूतानि । भूमिः सुवर्णनिभासा संदृश्यते । यदा आर्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सुखावत्याः लोकधातो निःक्रान्तः, तदा सर्वपृथिवी षड् विकारं प्रकम्पिता ।

अथ रत्नपाणि र्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्त मेतदवोचत्—कस्य निमित्तानि भगवन्?

भगवानाह— एष कुलपुत्रार्थ्यावलोकितेश्वरो महासत्वो बोधिसत्व आगच्छति, तस्यैष शुभनिमित्त मीदृशं प्रादुर्भूतम्। यदा चलति स तदा मनोरमं पद्मवर्षः पतति। तदावलोकितेश्वरो सहस्रपत्राणि पद्मानि सुवर्णदण्डानि वैदुर्य्यनिर्भाषाणि गृहीत्वा येन भगवांस्तेनोपसङ्क्रान्तः। उपसङ्क्रम्य भगवतः पादौ शिरसा भिवन्द्य भगवत स्तानि पद्मान्युपनामयति स्म। इमानि ते भगवन्नमिताभेन तथागतेनार्हता सम्यक् सम्बुद्धेन प्रहितानि, स तथागतः पृच्छत्यल्पातङ्कताम्, लघुतां, सुखस्पर्शविहारिताञ्च। ततो भगवता पद्मानि गृहीत्वा वामपार्श्वे स्थापितानि। तदार्थ्यावलोकितेश्वरस्य गुणोद्भावनां कुरुते— कीदृशी त्वया अवलोकितेश्वर! कर्म्मभूमि निःपादिता, सदा प्रेतेषु अवीचावुपपन्नेषु?। कालसूत्र-रौरवोपपन्नेषु सत्वेषु, हाहे तपने प्रेतायने महानरके, अग्निघटे महानरके, शाल्मलिमहानरके, अन्धकाले महानरके, शीतोदके महानरके— एवं चान्येष्वपि महानरके ये उपपन्नाः सत्वा स्तेषाञ्च कर्म्मभूमिं दृष्ट्वा तत्र मया सत्वपरिपाको मे कृतः कर्त्तव्यश्च। कृत्वा सर्व्वं चानुत्तरायां सम्यक् सम्बुद्धौ प्रतिष्ठापयितव्या न च तावत् त्वयानुत्तरा सम्यक् सम्बोधिरभिसम्बोधव्या, यावत्समन्तादशभ्यो दिग्भ्यः सर्व्वसत्वोपपन्नाः सत्वा अरूपविशेषे निर्वाणधातौ न प्रतिष्ठापयिता भवेयुः॥

अथावलोकितेश्वरो बोधिसत्व इदं प्रश्नव्याहारं कृत्वा भगवतः पादौ शिरसाभिवन्द्यैकान्ते प्रक्रान्तः, प्रक्रमित्वा ज्वलन्निवाग्निपिण्ड आकाशेऽन्तर्हितः॥

इति तथागतसंवादो नामषष्ठ प्रकरणम्।

अथ रत्नपाणि र्बोधिसत्त्वो भगवन्त मेतदवोचत्—परिपृच्छेय महम्भगवन्! प्रश्नव्याहरणमुद्दिशं, कीदृशोऽवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य पुण्यसम्भारः ?

भगवानाह—शृणु कुलपुत्र! निर्दिशयामि—अस्यावलोकितेश्वरस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य नामग्रहणात् पुण्यसम्भारस्य प्रमाणम्। तद्यथा—अपि नाम कुलपुत्र! केचिदेव सत्त्वा गङ्गानदी-वालुकोपमास्तथागतार्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धाः दिव्य-कल्प-पुष्प-धूप-गन्ध-माल्य-विलेपन-चूर्ण-चीवर-छत्र-ध्वज-घण्टा-पताकाभि र्विविधाभिः, चीवर-पिण्ड-पात्र-शयनासन-यान-प्रत्यय-भैषज्य-परिष्कारै रुपस्थिता भवन्ति, यश्च तेषान्तथागतानां पुण्यस्कन्धः प्रभवति, अवलोकितेश्वरस्यैक-वालाग्रे स पुण्यस्कन्धः। तद्यथा—अपि नाम कुलपुत्र! द्वादशमासिकेन संवत्सरेण चतुर्महाद्वीपेषु रात्रिन्दिव मविच्छिन्नन्देवो वर्षति, तच्छक्य मेकैकं बिन्दुं गणयितुम्! न तु कुलपुत्रावलोकितेश्वरस्य शक्यम्मया पुण्यसम्भारं गणयितुम्। तद्यथा—अपि नाम कुलपुत्र! महासमुद्रश्चतुरशीतियोजनसहस्राणि गाम्भीर्येण, अप्रमेयो वैपुल्येन, वडवामुखपर्यन्तं तन्मया शक्यमेकैकं बिन्दुं गणयितुम्! न तु कुलपुत्रावलोकितेश्वरस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य शक्यते पुण्यसम्भारं गणयितुम्। तद्यथा—अपि नाम कुलपुत्र! चतुर्महाद्वीपेषु ये केचिच्चतुष्पादो सिंह-व्याघ्र-ऋक्ष-तरक्षु-मृगोष्ट्र-शृगालादयो गो-गर्दभाः पशवः हस्तिनोऽश्वा महिषा मार्जालादयः, एतेषु चतुष्पदेषु शक्यते मयैकैकं रोमं गणयितुम्! न तु कुलपुत्रावलोकितेश्वरस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य शक्यते पुण्यसम्भारं गणयितुम्। तद्यथा—अपि नाम कुलपुत्र! कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा परमाणुरजोपमास्तथागता-

र्हतः सम्यक्सम्बुद्धा दिव्य-सौवर्ण-रत्नमयान् स्तूपान् कारयेत्सप्तमत-सहस्र-प्रमाणं, कारयित्वा चैकदिने ध्यानावरोपणं कुर्य्यात्स्यच्छक्यम्मया कुलपुत्र! तेषां सौवर्ण-रजतमयानान्तथागतानां करणेषु पुण्य-स्कन्धं गणयितुम्! न तु कुलपुत्रावलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य शक्यते पुण्यसम्भारं गणयितुम्। तद्यथा—अपि नाम कुलपुत्र! शक्यते मया शीर्षवनस्यैकैकं पत्राणि गणयितुम्! न त्ववलोकितेश्वरस्य शक्यते मया पुण्यसम्भारं गणयितुम्। तद्यथा—अपि नाम कुलपुत्र! चतुर्म्महाद्वीपेषु स्त्री-पुरुष-दारक-दारिकास्ते सर्व्वे स्रोतापत्तिफले सकृदागामिफलेऽनागामिफलेऽर्हत्वे प्रत्येकबोधौ नियोजयेयम्! यश्चैतेषु पुण्यस्कन्धः अवलोकितेश्वरस्य पूर्व्ववद्वालाग्रे स पुण्यस्कन्धः॥

इत्यवलोकितेश्वर-पुण्यस्कन्ध-कथनं नाम

सप्तम-प्रकरणम्॥

अथ रत्नपाणिर्बोधिसत्वो महासत्वो भगवन्तमेतदवोचत्—न मे भगवन्! कश्चिदीदृशः अचिन्त्यास्तथागतानां पुण्यस्कन्धो दृष्टो वा श्रुतो वा प्रागेव बोधिसत्त्वभूतस्य, यादृशो भगवतोऽवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य पुण्यस्कन्धः।

भगवानाह—यत् खलु कुलपुत्र! मम सदृशाः गङ्गा-नदी-वालुकोपमास्तथागता अर्हन्तः सम्यक् सम्बुद्धा भवेयुस्ते चैकस्थाने धारयेयुः सत्काराय दिव्य-कल्प-चीवर-पिण्ड-पात्र-शयनासन-ग्लान-प्रत्यय-भैषज्य-परिष्कारैस्ते च तथागता अर्हन्तः सम्यक् सम्बुद्धाः सर्व्वैकत्र सन्निपात्यन्ते! सर्वे अवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य न शक्नुवन्ति पुण्यस्कन्धं गणयितुम्। प्रागेव

कुलपुत्राह मेकाकी अस्मिन् लोकधातौ विहरामि, तत् कथं शक्नुयां तस्य पुण्यस्कन्धं वाचा व्याहर्त्तुम्। अपिच कुलपुत्र! सर्व्वे तथागता इत्थम्भो वाग्भिः एवं वाच मभाषन्त—'ते सत्वा सुखिता लोके भवन्ति ये अवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य नामधेय मनुस्मरन्ति। ते जरा-मरण-व्याधि-शोक-परिदेव-दुःख-दौर्म्मनस्येभ्यः परिमुक्ता भवन्ति, ते आपश्चिमसांसारिकं दुःखं नानुभवन्ति, ते शुक्ल-पाण्डर-पटाइव राजहंसाः प्लुतवायुवेगाइव गच्छन्ति सुखावती-लोकधातु ममिताभस्य तथागतस्य सम्मुखं धर्म्म-श्रवणाय, धर्म्मं श्रुत्वा च सांसारिकं दुःखन्तेषां कायेन बाधते, न च राग-द्वेष-मोहेन जरा-मरणं, न च तेषां क्षुत्पिपासादुःखं कायेन बाधते, न च ते गर्भावासदुःख मनुस्मरन्ति, तस्मिन्नेव पद्मे जायन्ते। धर्म्मरसेन पूर्य्यमाणाः सततपरिग्रहं व्यवस्थापिताः तावदस्मिंल्लोकधातौ तिष्ठन्ति, याव दवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य दृढ़प्रतिज्ञा न परिपूरिता भवति, सर्व्वसत्वा सर्व्वदुःखेभ्यः परिमोचिताः यावदनुत्तरायाः सम्यक् सम्बोधौ न प्रतिष्ठापिता भवन्ति॥

अथ रत्नपाणि र्बोधिसत्वो भगवन्त मेत दवोचत्—कतमेन कालेन भगवतोऽस्य दृढप्रतिज्ञां परिपूरयति, सर्व्वसत्वाश्च मोक्षमार्गे प्रतिष्ठापिता भवेयुः?

भगवानाह—बहुभिः कुलपुत्रकारणैः सत्वाः कारणात् संसारे संसरन्ति, देवतासत्वान् परिपाचयति, तेषां सत्वानां बोधिमार्ग्गं सुपदर्शयति। येन येन रूपेण वैनेयाः सत्वाः तेन तेन रूपेण धर्म्मन्देशयति॥—तथागत-वैनेयानां तथागतरूपेण धर्म्मन्देशयति। प्रत्येक-बुद्धवैनेयानां सत्वानां प्रत्येकबुद्धरूपेण धर्म्म-

न्देशयति। अर्हत्ववैनेयानां सत्वाना मर्हत्त्वरूपेण धर्म्मन्देशयति। बोधिसत्व-वैनेयानां सत्वानां बोधिसत्व-रूपेण धर्म्मन्देशयति। महेश्वर-वैनेयानां सत्वानां महेश्वर-रूपेण धर्म्मन्देशयति। नारायण-वैनेयानां सत्वानां नारायण-रूपेण धर्म्मन्देशयति। ब्रह्म-वैनेयानां सत्वानां ब्रह्म-रूपेण धर्म्मन्देशयति। इन्द्रवैनेयानां सत्वाना मिन्द्र-रूपेण धर्म्मन्देशयति। आदित्यवैनेयानां सत्वाना मादित्यरूपेन धर्म्मन्देशयति। चन्द्रवैनेयानां सत्वानां चन्द्ररूपेण धर्म्मन्देशयति। अग्निवैनेयानां सत्वाना मग्नि-रूपेण धर्म्मन्देशयति। वरुणवैनेयानां सत्वानां वरुणरूपेण धर्म्मन्देशयति। वायुवैनेयानां सत्वानां वायुरूपेण धर्म्मन्देशयति। नागवैनेयानां सत्वानां नागरूपेण धर्म्मन्देशयति। विघ्नपतिवैनेयानां सत्वानां विघ्नपतिरूपेण धर्म्मन्देशयति। यक्ष-वैनेयानां सत्वानां यक्षरूपेण धर्म्मन्देशयति। वैश्रवणवैनेयानां सत्वानां वैश्रवणरूपेण धर्म्मन्देशयति। राजवैनेयानां सत्वानां राजरूपेण धर्म्मन्देशयति। राजभटवैनेयानां सत्वानां राजभट्टरूपेण धर्म्मन्देशयति। मातृपितृवैनेयानां सत्वानां मातृपितृरूपेण धर्म्मन्देशयति। यथा यथा वैनेयानां सत्वानां तथा तथा रूपेण धर्म्मन्देशयति। एवं कुलपुत्रावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वः सत्वान् धर्म्मन्देशयति, परिपारयति, निर्वाण-भूमि मुपदर्शयति॥

इति वैनेय-धर्मोपदेशो नाम अमष्टम् प्रकारणम्॥

अथ रत्नपाणिर्बोधिसत्वो महासत्वो भगवन्त मेतदवोचत्— परमा श्चर्य्याद्भुतप्राप्तोऽहं भगवन्! न च मे कदाचि दृष्टाभि रीदृशो

विषयः दृष्टो वा श्रुतो वा। यादृशोऽवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य विषय स्तादृश स्तथागताना मपि न संविद्यते ॥

भगवानाह—अस्ति कुलपुत्रास्मिन्नेव जम्बुद्वीपे वज्र-कुक्षिर्नाम गुहा, तत्रानेकान्यसुरकोटीनियुतशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति स्म, तत्र कुलपुत्रावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वो असुररूपेण सुराणां धर्म्मन्देशयति। इमञ्च कारण्डव्यूह-महायान-सूत्ररत्नराज मुद्देशयति। धर्म्मश्रवणायागतानसुरानेवञ्च कथयति स्म—'असुराणान्धर्मं शृण्वन्तु भवन्तो ये चान्येऽसुरपर्षद स्ते मैत्रचित्ताः शान्तचित्ताः दयाचित्ताः सत्वाना मन्तिके हितसुखचिन्ताभावं समन्वाहृत्येमं कारण्डव्यूहं धर्म्मपर्य्यायं श्रोतव्यम्'।

अथ तेऽसुराः कृतकरपुटा अवलोकितेश्वरस्यान्तिक मिमं धर्म्मपर्य्यायं शृण्वन्ति स्म। ते सुखिता लोके ये ईदृशं चिन्तामणि सदृशं कारण्डव्युहं महायानसूत्ररत्नराज मभिमुखी कुर्वन्ति, शृण्वन्ति, श्रुत्वा चाभिश्रद्धास्यन्ति प्रतीष्यन्ति, लिखिष्यन्ति, लिखापयिष्यन्ति, धारयिष्यन्ति, वाचयिष्यन्ति, पूजयिष्यन्ति, चिन्तयिष्यन्ति, परेभ्यश्च विस्तरेण संप्रकाशयिष्यन्ति, भावयिष्यन्ति, परमप्रीत्या गौरवेणाध्याशयेन च नमस्कुर्व्वन्ति। तेषां च पञ्चानन्तर्य्याणि कर्माणि क्षेपयन्ति क्षेपयित्वा परिशुद्धकाया भविष्यन्ति, जातिस्मराश्च; मरण-काले द्वादश तथागता उपसंक्रमिष्यन्ति, ते च सर्व्वे तथागता आश्वासयिष्यन्ति माभैषीः कुलपुत्र! त्वया कारण्डव्यूहं महायान-सूत्ररत्नराजं श्रुतं, विविधा स्तेऽर्थमार्गाः सज्जीकृताः सुखावती-गमनाय च, तत्र सुखावत्यां लोकधातौ तवार्थे विचित्रञ्च ते छत्रं सिंहासनं सज्जीकृतं, दिव्य-मौली-कुण्डल-स्रग्-दाममीदृशस्य निमित्तम्, मरण-कालसमय-परिपन्थित एव

सुखावती मनुगच्छति। एवं स रत्नपाणे! प्रतिविशिष्टतरं पुण्य-फलं दर्शयन्नवलोकितेश्वरो बोधिसत्त्व महासत्त्वो निर्व्वाणिकीं भूमि मुपदर्शयति स्म, असुराणां निर्व्वाणपथ मुदर्शितं सर्व्वपाप-मति-निवारणार्थम्, अनुत्तरे बोधिमार्गे प्रतिष्ठापनार्थम्॥

अथ रत्नपाणि र्बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवतः पादौ शिरसाभिवन्द्य तत्रैव प्रक्रान्तः॥

इति असुराश्वासनं नाम नवम-प्रकरणम्॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतदवोचत्—अतिदुर्लभं भगवन्नस्यावलोकितेश्वरस्य विकुर्व्वितानि श्रूयन्ते गुणोद्भावनानि च॥

भगवानाह—अपिच कुलपुत्र! तस्माद्वज्रकुक्षेर्यदा निष्क्रान्तः, काञ्चन-मयां भूम्यां प्रविष्ट स्तदा गुणोद्भावनां शृणु, तदपि पूर्व्व-तरप्रवचनम्। तदपि समतिक्रम्य विश्वभूर्नाम तथागतोऽर्हन् सम्यक् सम्बुद्धो बभूव विद्याचरण-सम्पन्नः सुगतो लोकविदनुत्तरः पुरुष-दम्य-सारथिः शास्ता देवानाञ्च मनुष्याणां च बुद्धो भगवान् तेन कालेन तेन समयेनाहं सर्व्वणीवरणविष्कम्भी बोधिसत्त्वः क्षान्तिवादी ऋषिरभूत् गिरिगह्वरान्तरकूटस्थानवासी, मनु-ष्याणामवचरे पृथिवी-प्रदेशे व्यहरंस्तदा कालानुकालं मया तस्य विश्वभुवः तथागतस्य सकाशात् गुणोद्भावनावलोकितेश्वरस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य श्रुता विविधसर्व्वसत्त्वपरिपाच-नम्। अस्ति सर्व्वणीवरणविष्कम्भी न सा काञ्चनमयी नाम भुमिरस्ति यदुत्तरस्यां काञ्चनमयां भूम्यां गत्वा अवलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो ऽधोमुखानां सत्त्वानां धर्म्मं देशयति स्म॥

অনন্তর সর্ব্বনীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন—ভগবন্! মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব কত দিনে প্রত্যাগমন করিবেন?

ভগবান্ বলিলেন—বর্ণিত কুলপ্রদীপ অবীচি মহানরক হইতে নিঃসৃত হইয়া প্রেতনগরে গমন করিয়াছেন। সে স্থলে অনেক সহস্র প্রেতেরা তাঁহার সমক্ষে নৃত্য করিয়াছে, তন্মধ্যে কেহ কেহ দগ্ধস্তম্ভের ন্যায়, কেহ কেহ অস্থিমাত্রে নির্ম্মিত যন্ত্রবিশেষের ন্যায়, কেহ কেহ পর্ব্বতসদৃশ উদর ভরে আক্রান্ত, কাহার কাহারউ বা মুখ-চ্ছিদ্র সূচীবেধের অনুরূপ। (মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব যৎকালে প্রেতনগর আক্রমণ করেন, তখন সেই প্রেতনগর শৈত্যভাব অবলম্বন করে—সেই বজ্ররূপ প্রাণঘাতিনী উল্কাও বিশেষরূপে উপশম প্রাপ্ত হইয়া থাকে—সেই বদ্ধ-ভিন্দিপাল*, নাগপাশধারী, লোহিত-নেত্র দ্বারপালেরা ইহাঁর প্রভাবে ভীত থাকিয়া সতত মৈত্রী-ভাব প্রকাশ করে, অধিকন্তু তাহারা বলে—আমাদের এতাদৃশ নির্দ্দয় কার্য্যালয়ে কর্ম্মচারী হইবার প্রয়োজন নাই।) আর্য্য অব-লোকিতেশ্বর সেই জীবসমূহকে তাদৃশ অবস্থায় দেখিয়া অতি-শয় করুণায় আর্দ্র হইয়া তাহাদিগকে স্বীয় হস্তদ্বয়ের দশ অঙ্গুলী দ্বারা দশটি বৈতরণী† উত্তীর্ণ করিতে লাগিলেন এবং স্বীয় পাদদ্বয়ের দশটি অঙ্গুলীর সাহায্যে অপর দশটি বৈতরণী উত্তীর্ণ করিতে লাগিলেন। সেই প্রাণীগণের নিকটে, অতিশয়

* ভিন্দিপাল হস্তপ্রমাণ ছোরা। ঐরূপ অস্ত্র যাহাদের কটিদেশে বদ্ধ আছে, তাহাকেই বদ্ধ-ভিন্দিপাল বলা যায়।

† "যমদ্বারে মহাঘোরে তপ্তা বৈতরণী নদী।"

করুণায় অভিভূতচিত্ত মহাসত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্বের সমস্ত লোমকূপ হইতে অষ্টাঙ্গ বারিপূর্ণ মহানদী সকল প্রকাশ পাইতে লাগিল। সেই প্রেতপ্রাণীরা যখন সেই জল পান করে, তখনই বিপুল-কণ্ঠ* হয় এবং তখনই পরিপূর্ণ-গাত্রা হয়। তাহারা সেই রসাগ্রোপেত আহারে সম্যক্ প্রকার তৃপ্তিলাভ করে। তখন তাহাদের কথঞ্চিৎ সুস্থতানুসারে মনুষ্য-ধীষণার উদ্রেকে সাংসারিক চিন্তা উপস্থিত হইল—

আহা! সেই জম্বুদ্বীপের মানবগণ কেমন সুখী! যাহারা শীতল ছায়ায় বাস করে—তাহারা কেমন সুখী! যাহারা সতত মাতা পিতার আজ্ঞানুবর্ত্তী থাকিয়া তাঁহাদের সেবা করে—সেই সকল সাধুপুরুষেরা কেমন সুখী! যাহারা সর্ব্বদা সাধুসঙ্গ অন্বেষণ করে এবং সাধুদিগের আজ্ঞা প্রতিপালন করে—সেই সাধুপুরুষেরা কেমন স-চেতন! যাহারা সতত সবান্ধবে মহাপথে অবগাহন করে—এবং তাহারাই বা কেমন সাধুপুরুষ! যে আর্য্যেরা সেই মহাপথগামীদিগকে সাহায্য করে—তাহারা কেমন সাধুপুরুষ! যাহারা ধর্ম্মদণ্ড অভিলাষে কোটরে বাস করে—তাহারা কেমন সাধুপুরুষ! যাহারা চটিত স্ফুটিত‡ বিহারের** প্রতিসংস্কার করে ও সংস্থাপন করে—তাহারা কেমন সাধুপুরুষ! যাহারা চটিত স্ফুটিত জীর্ণ স্তূপ†† সকলের সংস্কার করে—তাহারা কেমন সৎ-

* জলাভাবে কণ্ঠশোষ উপস্থিত হয়, তারল্যে কণ্ঠের বৈপুল্য হয়।
† স্ফূর্ত্তিসম্পন্ন। ‡ ভাঙ্গা ফোটা। ** বিহার—বৌদ্ধদেবালয়।
†† বৌদ্ধদিগের সমাধি-মৃৎ-পিণ্ড।

পুরুষ! যাহারা সূত্ররাজ* গ্রন্থের লেখক, ধারক, বাচক, ব্যাখ্যাতা, শ্রোতাদিগের সর্ব্বদা সবান্ধবে সেবা করে এবং তাহাদিগের সমীপবাসী হয়—তাহারা কেমন সাধুপুরুষ! যাহারা তথাগতের† উপদেশ-দান-স্থল ও ভ্রমণস্থানীয় বিবিধ ধর্ম্ম সরোবরাদি দেখিতেছে—তাহারা কেমন সাধুপুরুষ! যাহারা প্রত্যেক বুদ্ধের ভ্রমণস্থানসকল দেখিতেছে—তাহারা কেমন সাধুপুরুষ! যাহারা অর্হৎদিগের ভ্রমণস্থানসকল অবগত আছে—তাহারা কেমন সাধুপুরুষ! যাহারা বোধিসত্বগণের হর্ষহেতু ভ্রমণস্থানসকল অবগত আছে!!।

এইরূপে চিন্তা করিতে২ যথাকাম শরীর লাভপূর্ব্বক প্রেতশরীর পরিত্যাগ করিতেছে। তখন সেই বোধিসত্বের নিকট হইতে "কারণ্ডব্যূহ" নামক মহাযান সূত্র-রত্ন-রাজ শব্দ নিঃসৃত হইতে থাকে—তখন তাহারা সকলে বিংশতি শৈলশিখরে সমুন্নত ও পবিত্র শরীরস্থ দৃষ্টিতে প্রদৃশ্য পর্ব্বতরাজি জ্ঞানবজ্রে ভেদ করত সুখাবতী লোকে উপস্থিত হইয়া আকাঙ্ক্ষিতমুখ নামক বোধিসত্বরূপে পরিগণিত হইতে লাগিলেন।

এইরূপে যখন অবলোকিতেশ্বর সেই সমস্ত প্রাণিগণকে ত্রাণ ও পরিমুক্ত করিলেন—যখন তাহারা সকলে বোধিসত্ব শ্রেণীতে গণিত হইতে লাগিল, তখন তিনি সেই প্রেতনগর হইতে পুনরাগমন করিতে লাগিলেন॥

ইতি সত্বধাতু পরিমোক্ষণ নামক তৃতীয় প্রকরণ।

---

*কারণ্ডব্যূহ প্রভৃতি। † বৌদ্ধদেব বিশেষ।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণ বিষ্কম্ভী পুনশ্চ বলিলেন—ভগবন্! মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব অদ্যাপি আসিতেছেন না?

ভগবান্ বলিলেন—হে কুলপ্রদীপ! অনেকানেক কোটি২ নিযুত২ লক্ষ২ প্রাণিগণকে পরিশুদ্ধ করিতেছেন—প্রতিদিন স্থানে স্থানে ভ্রমণ করত পরিশুদ্ধ করিতেছেন। কুলপুত্র! অধিক কি, মহাসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের যাদৃশ প্রভাব, এতাদৃশ প্রভাব বোধ হয় তথাগতেরও নাই।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী বলিলেন—ভগবন্! সে কি প্রকার?

ভগবান্ বলিলেন—ভূতপূর্ব্ব কুলপুত্র, অতি পূজনীয়, তথাগত সম্প্রদায়স্থ, বিদ্বান্, বিপশ্বী নামক এক ব্যক্তি উৎপন্ন হইয়াছিলেন। সেই সময়ে বিদ্যাচরণ সম্পন্ন, লোকবিৎ, সর্ব্বশ্রেষ্ঠ মান্যমান্, ইন্দ্রিয় সমস্তের দময়িতা, দেবগণ ও মনুষ্যগণের শাস্তা, ভগবান্ 'সুগত', বুদ্ধসম্প্রদায়ের উপদেষ্টা ছিলেন—হে সর্ব্বণীবরণ বিষ্কম্ভিন্! সেই সময়ে আমি সুগন্ধমুখ নামক বণিক্তনয় ছিলাম। তখনই বিপশ্বী নামক তথাগতের নিকটে আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের গুণ কীর্ত্তন শ্রুত হইয়াছি।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণ বিষ্কম্ভী ভগবান্কে বলিলেন—হে ভগবন্! আপনি তাঁহার গুণ বর্ণনা কি প্রকার শুনিয়াছেন? হে ভগবন্! এই সমস্ত উপদেষ্টার শ্রেষ্ঠ ভগবন্মানস আপনি, মহাসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্বের গুণ বর্ণনা যেরূপ শুনিয়াছেন, তাহা আমাকে অবগত করুন।

ভগবান্ বলিলেন—তাঁহার চক্ষুদ্বয়ে চন্দ্র ও আদিত্য উৎ-

পন্ন হন, ললাটহইতে মহেশ্বর, স্কন্ধসকল হইতে ব্রহ্মাপ্রভৃতি, হৃদয়হইতে নারায়ণ, ঊর্দ্ধাধোভাগে অবস্থিত ওষ্ঠাধর হইতে সরস্বতী, মুখ হইতে বায়ুসকল, পদদ্বয়হইতে মেদিনী ও উদর হইতে বরুণ সমুৎপন্ন হইয়াছেন। এই যে সমস্ত দেবগণ আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের শরীরহইতে উৎপন্ন হইয়াছেন— তন্মধ্যে মহাসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব দেবপুত্র মহেশ্বরকে ইহা বলিয়াছিলেন—তুমি কলিযুগ উপস্থিত হইলে আদিদেব নামে কথিত হইবা। আরও বলেন—যে সকল প্রাণীরা এই সমস্ত দেবতার গুণানুবাদ করিবে তাহারা সকলেই বোধিপথ হইতে বিচ্যুত হইবে।

তথাগত সম্প্রদায়স্থ কুলপুত্র বিপশ্বীর নিকটে আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের এই প্রকার গুণ বর্ণনা শ্রুত হইয়াছি॥

ইতি চন্দ্রাদ্যুৎপত্তি নামক চতুর্থ প্রকরণ।

—০ঃ-ঃ০—

তাহার কিছুদিন পরে পূজনীয় শিখী নামক তথাগত সম্যক্ জ্ঞানী হইয়া উঠিলেন। সেই সময়েও বিদ্যাচরণ সম্পন্ন, লোকবিৎ, সর্ব্বশ্রেষ্ঠ মান্যমান্, ইন্দ্রিয় সমস্তের দময়িতা, দেবগণ ও মনুষ্যগণের শাস্তা, ভগবান্ সুগত বুদ্ধ সম্প্রদায়ের উপদেষ্টা ছিলেন—হে সর্ব্বণাবরণ বিষ্কম্ভিন্! সেই সময়ে আমি মহাসত্ত্ব দানশূর বোধিসত্ত্ব নামে বিখ্যাত ছিলাম; তখনই শিখিনামক তথাগতের নিকটে মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্বের গুণ কীর্ত্তন শ্রুত হইয়াছি।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণ বিষ্কম্ভী ভগবানকে ইহা বলিলেন— ভগবন্! আপনি আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের গুণ বর্ণনা কি প্রকার শ্রবণ করিয়াছেন ?

ভগবান্ বলিলেন—যখন সমস্ত দেবগণ, নাগগণ, যক্ষগণ, গন্ধর্ব্বগণ, রাক্ষসগণ, অসুরগণ, মরুদ্গণ, গরুড়গণ, কিন্নরগণ মহোরগগণ, মনুষ্যগণ আসিয়া উপস্থিত হওত একত্রিত হইয়াছিল—যখন ভগবান্ মহাসমারোহ দেখিয়া সেই সভা সকলের মধ্যে ধর্ম্মচর্চ্চা করিতে আরব্ধ করেন, তখন সেই মহোদয়ের মুখহইতে বিবিধ বর্ণের বহুতর রশ্মি নিঃসৃত হইতেছিল, ঐরূপ নিঃসৃত হইয়া দিগ্ বিদিগ্ সমস্ত ধাতুর সমস্ত লোককে প্রকাশিত করত প্রত্যাবৃত্ত হইয়া শিখী মহোদয়কে বারত্রয় প্রদক্ষিণ করিয়া ঐ ভগবানেরই মুখে প্রবিষ্ট হইল ॥

ইতি বিবিধ-রশ্মি-নিঃসরণ নামক পঞ্চম প্রকরণ।

সর্ব্বণীবরণ বিষ্কম্ভিসংবাদ-নামক প্রথম কাণ্ড সমাপ্ত ॥

—০:-:০—

অনন্তর পূর্ব্ববর্ণিত সেই মহা সভার মধ্যে অবস্থিত মহাসত্ত্ব রত্নপাণি নামক জনৈক বোধিসত্ত্ব কিঞ্চিৎ উত্থিত হওত স্বীয় আসনের একাংশ দক্ষিণ ভাগ অবলম্বন পুরঃসর জানুমণ্ডল পৃথিবীতে সংস্থাপন করত ভগবানের অভিমুখে উপবিষ্ট হইয়া প্রণতি-পূর্ব্বক কৃতাঞ্জলিপুটে ইহা বলিতে লাগিলেন—

ভগবন্! এ প্রকার নিমিত্ত* কি কারণে প্রাদুর্ভূত হইতে দেখা যাইতেছে?

ভগবান্ বলিলেন—হে কুলপুত্র! এই মহাসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব সুখাবতী† লোক হইতে আগমন করিতেছেন। তদীয় আগমন কালে আমি অন্যান্য প্রকার নিমিত্তও দেখিয়াছি।

অনন্তর রত্নপাণি বোধিসত্ত্ব বলিলেন—ভগবন্! সে সকল নিমিত্ত কিরূপ অবগত করুন।

ভগবান্ বলিলেন—হে কুলপুত্র! মহাসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব যৎকালে আগমন করেন, তখন বিবিধ কল্প বৃক্ষ সকল বিস্তৃত হইয়াথাকে, চ্যুত বৃক্ষসকল বিস্তৃত হইয়াথাকে, অসময়েও কুন্দ পুষ্প সকল উৎপন্ন হয়, চম্পক বৃক্ষ সকল পুষ্পভারে অবনত হইতে থাকে। বিবিধ জল পুষ্পে সমাচ্ছন্ন পুষ্করিণী সকল প্রাদুর্ভূত হইয়াথাকে। কিয়দ্দূরেই শত শত রত্নবৃক্ষ দেখিতে পাওআ যায়। বিবিধজাতি পুষ্পের বর্ষণ উপস্থিত হয়, রত্ন-বৃষ্টিও হয়, নানা প্রকার রত্ন-মণি-মুক্তা-বজ্র-বৈদুর্য্য-শঙ্খ-শিলা-প্রবাল-হিরণ্য-রজত-তাম্রাদি বর্ষিতে থাকে, দিব্য বসন সকলও বৃষ্টিরূপে পতিত হইতেথাকে। তাদৃশ সময়েই বিহারের‡ নিকটে সপ্তটী রত্ন প্রাদুর্ভূত হইয়াছিল; যথা—চক্ররত্ন(১), হস্তিরত্ন(২), মণিরত্ন(৩), অশ্বরত্ন(৪), স্ত্রীরত্ন(৫], গৃহপতিরত্ন(৬), পরিণয়-

---

* ভাবী শুভাশুভ-সূচক ব্যাপার।

† স্বর্গ। ‡ বিহার—বৌদ্ধদেবালয়।

রত্ন (৭)—এই সপ্তটি রত্ন প্রাদুর্ভূত হইয়াছিল*। ভূমি সুবর্ণকান্তি ধারণ করিয়াছিল। মহাসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব যখন সুখাবতীলোক হইতে নিষ্ক্রমণ করিলেন, তখন সমস্ত পৃথিবী কিঞ্চিৎ বিকারের সহিত কম্পিত হইয়াছিল।

অনন্তর মহাসত্ত্ব রত্নপাণি বোধিসত্ত্ব, ভগবান্‌কে বলিলেন —হে ভগবন্! পুনশ্চ এই সমস্ত নিমিত্ত দৃষ্ট হইতেছে, ইহা কাহার?

ভগবান্ বলিলেন—এই কুলপুত্র আর্য্য অবলোকিতেশ্বর মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব আসিতেছেন, তাঁহারই এই প্রকার শুভ নিমিত্ত প্রাদুর্ভূত হইয়াছে যখন তিনি চলিতে আরম্ভ করেন, তখনই মনোহর পদ্ম বৃষ্টি হইতে থাকে; তখন আর্য্য অবলোকিতেশ্বর সুবর্ণদণ্ড, বৈদূর্য্য-মণি-কান্তি, সহস্রপত্র, পদ্ম গ্রহণপূর্ব্বক যে দিকে ভগবান্ বুদ্ধদেব আছেন, সেই দিকে গমন করেন; তথায় গমন করিয়া ভগবানের পদদ্বয়ে মস্তকাবনত পুরঃসর বন্দনা করত, তাঁহার নিকটে সেই পদ্মগুলি উপহার প্রদান করেন। এইরূপে পদ্মপুষ্পগুলি সেই অপ্রতিম তেজস্বি-কর্ত্তৃক প্রদত্ত হইলে তাহা প্রোক্ত ভগবানের বামপার্শ্বে স্থাপিত হইয়া থাকে এবং তিনি তাঁহাকে অল্প আতঙ্কের বিষয়ে, লঘুতার বিষয়ে ও সুখস্পর্শ বিহারের বিষয়ে জিজ্ঞাসা করেন; এবং তখন মহাসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্বের প্রংশসা করেন। (জিজ্ঞাসা—) আর্য্য অবলোকিতেশ্বর! পাপিগণের কর্ম্মভূমির কার্য্য কিরূপ নিষ্পন্ন

* পাঠকগণ! এতাবতা বৌদ্ধদিগের মতে এই সাতটি পদার্থই এজগতে সার পদার্থ।

विदूषकः । अहो ! ते णागरत्तणं किं तए पुरदो भवीअ णाणुणीदा केच्चिरं वा चंदे पसारिदकरे अवि सदुकंदोट्टा णीलुप्पमिणी चिठ्ठदि ।*

राजा । (सखेदस्मितम्) तदनुध्यानपरतन्त्रचेतसा धारयितुं न पारिता किं पुनरनुनेतुम् ।

विदूषकः । सच्चकं तए किदे णडे दिठ्ठे मुंडिदे उवविठ्ठो पई मुंडिदो त्ति † ।

राजा । (सखेदस्मितम्) भगवत्यासि सत्यमप्रतिहतासि । ननु विचारय चिरम् ।

क्व पातव्या ज्योत्स्नामृतभुवनगर्भाऽपि तृषितै-
र्मृणालीतन्तुभ्यः सिचयरचना कुत्र भवतु ।
क्व वाऽपारो मेयो बत बकुलदाम्नां परिमलः
कथं स्वप्नः साक्षात् कुवलयदृशं कल्पयतु ताम् (१) ॥२०॥

---

* अहो ! ते नागरत्वं किं तया पुरतो भूत्वा नानुनीता ? कियच्चिरं वा चन्द्रे प्रसारितकरे अविकसितकमला नीलोत्पलिनी तिष्ठति ?

† सत्यं, त्वया कृतं—'नटे दृष्टे मुण्डिते उपविष्टः पतिर्मुण्डितः' इति ।

१—अमृतस्य भुवनानि गर्भे यस्याः तादृश्यपि ज्योत्स्ना चन्द्रिका तृषितैः क्व पातव्या भवति ? न क्वापीत्यर्थः । मृणालीतन्तुभ्यः सिचय-रचना कुत्र भवतु ? न क्वापीत्यर्थः । अथवा बकुलदाम्नां अपारः परिमलः क्व बत ! ? न क्वापीत्यर्थः । एवं स्वप्नः तां कुवलयदृशं साक्षात् कथं कल्पयतु ? न कथमपि ।

(स्मृतिमभिनीय हृदयदेशमवलोक्य च)

स्वप्नः किमेष किमु संविदियं च साक्षाज्-

ज्ञानं किमेतदुभयात्मकमन्यदेव !

यद्दृश्यते न खलु सा तरलायताक्षी

कण्ठप्रदेशमधिरोहति चैष हारः ॥२१॥

विदूषकः। मण्णे णिसारंभपिणद्धेण णिअहारेण विप्पलद्धोसि*।

राजा। (मदनानुकूलमभिनीय)

बाणान् संहर मुञ्च कार्मुकलतां लक्ष्यं तव त्र्यम्बकः

के नामात्र वयं शिरीषकलिकाकल्पं यदीयं मनः।

तत्कारुण्यपरिग्रहात् कुरु दया मय्यस्मिन्विधेये जने

स्वामिन्! मन्मथ तादृशं पुनरपि स्वप्नाद्भुतं दर्शय ॥२२॥

विदूषकः। एसो सो तुमं सिविणअलद्धेहिं मोदएहिं गामं उवणिमंतेसि ता एहि गच्छअ देवीं पसादेह्म। वरं तक्कालोपगदा तित्तिरी णउण दिअहन्तरिदा मोरी†।

राजा। यदभिरुचितं भवते।

---

*मन्ये निशारम्भपिनद्धेन(१) निजहारेण विप्रलब्धोसि (२)।

†एष स त्वं स्वप्नलब्धैर्मोदकैर्ग्राममुपनिमन्त्रयसि? (३) तदेहि गत्वा देवीं प्रसादयावः। वरं तत्कालोपगता तित्तिरी न पुनर्दिवसान्तरिता मयूरी।

१—पिनद्धं परिहितं वस्त्रादि।

२—विप्रलब्धः वञ्चितः।

३—स्वप्ने मोदकान् लब्ध्वा तानेव भोजयितुं ग्राम-वासिनां समस्तानां निमन्त्रणं करोषि !

विदूषकः। पणअपणमंतसामंतसहस्ससङ्कुलमत्थाणीमंडवमग्गमुज्झिअ इमिणा खिडकिआदुवारेण मअरंदुज्जाणमाविसीअ गच्छह्म *। तथा कुरुतः।

नेपथ्ये। सुखाय वसन्तावतारो भवतु देवस्य। संप्रति हि—

गर्भग्रन्थिषु वीरुधां सुमनसो मध्येऽङ्कुरं पल्लवा
वाञ्छामात्रपरिग्रहः पिकवधूकण्ठोदरे पञ्चमः।
किं च त्रीणि जगन्ति जिष्णुदिवसैर्द्वित्रैर्मनोजन्मनो
देवस्यापि चिरोज्झितं यदि भवेदभ्यासवश्यं धनुः (२)॥२३॥

सपदि सखीभिर्निभृतं विरहवतीस्त्वातुमत्र भुजान्ते।
सहकारमञ्जरीणां शिखोद्गमग्रन्थयः प्रथमे॥२४॥

राजा। अये! सुरभिसमयारम्भः सैवेयं मन्मथसैन्यसामग्री।

विदूषकः। बंदिअणपब्वंतसिसुभावो उअवणदीसंतथोअवित्थारो सुरभिसमयारंभो त्ति किं णेदमणवरदसारणोसि‌अ

* प्रणयप्रणमत्सामन्तसहस्रसंकुलमास्थानीमण्डपमार्गमुज्झित्यअनेनापवरकद्वारेण (१) मकरन्दोद्यानमाविश्य गच्छावः।

१—प्रणयैः न तु भीत्यादिभिः, प्रणमन्ति सामन्त-सहस्र-सङ्कुलाः बहुतर-श्रेष्ठ-प्रजासमुदाया यत्र तम् आस्थानीमण्डपम् सभामण्डपं तस्य मार्गम् पन्थानम्। उज्झित्य विहाय—अनेन अपवारक-द्वारेण (खिड़कि दुआर इति प्रसिद्धेन) गुप्तद्वारेण।

२—समयं वर्णयति, तेनैव व्याजेन प्रकृतावस्थापि वर्णिता भवति। तथाहि—वीरुधां लतानां सुमनसः गर्भ-ग्रन्थिषु पुष्पाणि समवलोकन्ते न तु ग्रन्थिभ्यो बहिः प्रस्फुटितानि इति भावः। एवं पल्लवाः मध्याङ्कुरम् अङ्कुरेभ्यो मध्ये दृश्यन्ते। पञ्चमः स्वरश्च पिकानां कोकिलानां याः वध्वः तासां कण्ठाना मुदरे मध्ये वाञ्छामात्र परिग्रहः सन्नवतिष्ठति, कालं प्रतिचरति इत्याशयः। किञ्च मनोजन्मनः मनसिजस्य कामस्य देवस्य धनुः चिरोज्झितं चिरात् त्यक्तम् भवेत्! यदि अभ्यासेन वश्यमपि द्वित्रैः दिवसैरेव त्रीणि जगन्ति-जिष्णु जयशीलं तर्हिकिम्? न कथमपीत्याशयः।

सुकुमारासु केलिवणवसुंधरासु अधिकविथ्थारी सुरभिसमयारंभः *।

राजा। ततश्च।

साम्यं संप्रति सेवते विचकिलं षाण्मासिकैर्मौक्तिकैः
वाल्हीकोदशनच्छटारुणतरैः पत्त्रैरशोकैश्चितः।
भृङ्गालङ्कितकोटिकिंशुकमिदं किंचिद्विवृन्तायते
माञ्जिष्ठस्तबकैश्च पाटलितरोरन्यैव का चिल्लिपिः (१) ॥२५॥

(विचिन्त्य

विदूषकः। कलमकूरकुभंडपांडरेसुं सितसिंदुवारफुल्लेसुं तक्कालकिदमंजिठ्ठेसुं असो अपल्लवेसुं णिज्जिदमंजिठ्ठाधूसरिदमणहरेसुं माहवीकुसुमेसुं दधिसरिच्छेसुं णोमालिआमुउलेसुं दरावट्टिटदट्टुवसु विचइल्लफुल्लेसुं णीसेसकुसुमसपदं वज्जीअ भममाणा संसज्जदि मे दिठ्ठो †।

र: सुरभिसमयारम्भ इति किं नेदमनवरतसारणीसिक्तसुकुमारासु केलिवनवसुन्धरासु अधिकविस्तारी सुरभिसमयारम्भः।

* बन्दिवचनश्रूयमाणशिशुभावउपवनदृश्यमानस्तोकविस्ता-

† कलमाङ्कुरकूष्माण्डरेषु सितसिन्दवारपुष्पेषु तत्काल

१—सम्प्रति वसन्ते किञ्चित् प्रौढ़िभावागते—विचकिलं मदन-नामक तरुकुसुमं षाण्मासिकैः षण्मासा परिमाणं येषां तत्परिमितै गुरुभिः मौक्तिकैः साम्यं सेवते। अशोकः वृक्षः वाह्लीकीनां दशनच्छटा सदृशैः अरुणतरैः पत्त्रैः चितः समाच्छन्नः दृश्यते। ५—कंशुकं पलास-कुसुमं भृङ्गेण भ्रमरेण आलङ्किता अधिष्ठिता कोटिः अग्रभागो यस्य तादृशं सत् विवृन्तायते विशेष वृन्तेन युक्तमिव भवति पलास-वृन्तस्य श्यामलेन पुरःस्थितो-भृङ्गस्यापि श्यामत्वेन अग्रे पश्चाच्च वृन्तम् इव लक्ष्यते। मञ्जिष्ठस्तवकैः रक्तवर्ण-पुष्पगुच्छैः पाटलितरोः (पारुल् इति ख्यातस्य) अन्यैव अन्यप्रकारा अपूर्व्वा एव काचित् लिपिः रचना इव भातीति शेषः।

পৃথিবী-বিভাগ।

১ম—অগ্নিদেবতা।

" অগ্নিমীলে পুরোহিতং যজ্ঞস্য দেব
মৃত্বিজম্। হোতারং রত্নধাতমম্॥"

(ঋ০১ ম০ ১ অনু০ ১ অষ্ট০ ১ অ০ ১ সূ০ ১ ঋ০)

" অগ্নিম্ দেবম্" অগ্নি দেবতাকে " ঈলে" স্তব করি। প্রত্নকত্রগণ! রন্ধনাগারে (অত দূর কেন!) ধূমপানে (তাহাই বা কেন!) বিভাবরী-প্রকাশে, যে অগ্নি দেখিতে পান, সেই অগ্নিই এ মন্ত্রের দেবতা অর্থাৎ এই মন্ত্রে সেই অগ্নির প্রশংসা সূচিত হইতেছে, সেই অগ্নির উপাসনাতেই এই মন্ত্র প্রযুক্ত হইয়া থাকে। এ স্থলে অনেকে বলিতে পারেন—এই দৃশ্যমান অগ্নি, অগ্নিদেবতা নহেন, অগ্নিদেবতা অগ্নিলোকে আছেন, তিনি একজনা দিক্‌পাল; যজ্ঞকালে এই অগ্নিতে তাঁহার আবির্ভাব হইয়া থাকে। পরং যিনি যাহা বলুন, যখন দেব শব্দের অর্থ দীপ্তিমান্; ঋগ্-ভাষ্যকার প্রভৃতি স্পষ্ট লিখিয়াছেন—" দেবশব্দে দান, দীপন, দ্যোতন—এই অর্থত্রয়ের কোন একটি কোন এক স্থলে যথাসম্ভব গৃহীত হইয়া থাকে, দীপন ও দ্যোতনে অর্থগত কোন ভেদ না থাকিলেও ধাতুগত ভেদ আছে; অগ্নি যজ্ঞের দাতা অর্থাৎ যজ্ঞের নিষ্পাদয়িতা (কারণ অগ্নি না থাকিলে হোমকার্য্য নিষ্পন্ন হইতে পারে না) এবং দীপ্তিমান্ও বটেন অতএব অগ্নিকে দেব বলা যায়; যাস্ক বলিয়াছেন—'যে দেব সেই দেবতা'; এতা-

বতা এই দহনাত্মক অগ্নি ব্যতিরিক্ত এই মন্ত্রে উপাস্য অন্য কোন দেবতার অন্বেষণ করিতে হইবে না” এতদূর স্পষ্ট পরিচয় থাকিতেও অন্য এক ছাগ-রূঢ় দেবতার স্বীকার নিতান্ত ছাগবুদ্ধির কার্য্য তাহাতে সন্দেহ কি ?।

বেদত্রয়ের ব্যাখ্যাতা ভগবান্ সায়নাচার্য্য বলেন— অগ্নি অগধাতু হইতে নিষ্পন্ন হইয়াছে, ঐ ধাতুর অর্থ কম্পন; অগ্নিশিখার বা জ্বলন্ত অঙ্গারের কম্পন-স্বভাব প্রসিদ্ধই রহিয়াছে। অন্যান্য ভাষ্যকারেরাও তৃণ অরণি মন্থনে সমুৎপন্ন দহনাত্মক এই ব্যবহ্রীয়মান অগ্নিকেই অগ্নিদেবতা বলেন। নিরুক্তকার—অগ্র শব্দপূর্ব্বক নী ধাতু হইতে ইন্ প্রত্যয় করিয়া যাহা প্রথমে যজ্ঞে নীয়মান হয় তাহাকে অগ্নি বলেন। অঙ্গ শব্দ পূর্ব্বক নী ধাতু হইতে ক্বিপ্ প্রত্যয় করিয়া, যাহা তৃণাদি দাহে স্বীয় অঙ্গ নয়ন করে, সেই অগ্নি; যাস্ককৃত এতাদৃশ ব্যাখ্যানেও তাহাই লব্ধ হয়। স্থৌলাষ্ঠীবী আচার্য্য— ন অব্যয় পূর্ব্বক ক্নুপধাতু হইতে কিন্ প্রত্যয় করিয়া অগ্নি পদ সিদ্ধ করিয়াছেন; তাঁহার মতে—যে পদার্থ স্নেহের বিরোধী অর্থাৎ যাহার শক্তিতে স্নেহ (রস) বিনষ্ট হয়, তাহাই অগ্নি; ইহাতেও এই অগ্নি। শাকপূণি আচার্য্যের মতে— অঞ্জ, (বা দহ,) নী এই ধাতুত্রয় হইতে অগ্নি শব্দ নিষ্পন্ন হইয়া থাকে। ই ধাতুর অর্থ—গতি, অঞ্জ ধাতুর—অভিব্যক্তি, (দহ ধাতুর—দাহ,) নী ধাতুর প্রাপ্তি। ঋগ্‌-ভাষ্যে তদনুরূপ ব্যাখ্যানে প্রবৃত্ত আচার্য্য বলিয়াছেন—যে, ধাতুত্রয় মিলিত হইয়া অগ্নিপদ নিষ্পন্ন হইয়া থাকে সুতরাং যে, যজ্ঞভূমীতে গমন করে, সমিৎপ্রভৃতি কাষ্ঠ দহন করে, হবিকে পকাব স্থ

প্রাপ্ত করায়, তাহাই অগ্নি। প্রসিদ্ধ ভাষ্যকার দেবরাজ-যজ্বা—তদনুসারেই ব্যাখ্যান করেন—তিনি বলেন কাষ্ঠাদির দাহক ও রূপের অভিব্যঞ্জক অগ্নি। এই সমস্ত বৈদিক মন্ত্রগত অগ্নিপদের ব্যাখ্যানে এই অগ্নিই যে অগ্নিদেবতা ইহা স্পষ্টই প্রতিপন্ন হইয়া থাকে। ফলত অতি পূর্ব্বকালে বনচারীগণের অগ্নিই যথাসর্ব্বস্ব ছিল সুতরাং এই অগ্নিই যে তাঁহাদের প্রথম মাননীয় হইবেন, তাহাতে সন্দেহ কি? অপিচ অদ্যাপি আমাদের পার্থিব তাবৎ ভোগ্য পদার্থের মধ্যে এই অগ্নিই প্রধান ভোগ্য, এই নিমিত্তই সৃষ্টি প্রকরণে সর্ব্ব প্রথমেই প্রকাশের সৃজন নির্ণীত হইয়াছে* অতএব বেদের মধ্যে এই অগ্নিই পৃথিবীর সর্ব্ব প্রধান দেবতা বলিয়া নির্দ্দিষ্ট হইয়াছেন। এই অগ্নির পুরুষাত্মক একটি আকার কোন এক নির্দ্দিষ্ট লোকে আছে, এই কথনাটি জল্পনামাত্র।

এইরূপ সিদ্ধান্তের পোষক বৈদিক প্রমাণের অন্বেষণে বহুতর প্রয়াস পাইতে হয় না—ইহা প্রায় সমস্ত আগ্নেয় মন্ত্রেই এক প্রকার প্রতিভাত হইয়া থাকে; প্রত্ন-কত্র-গণের অবগতির জন্য আমরা এইস্থলে সামবেদীয় আগ্নেয় পর্ব্বের কতিপয় মন্ত্র নিদর্শন স্বরূপ উদ্ধৃত করিতেছি॥

যথা, ১ম—— (সাং ১পং ১প্রং ২অং ২দং ১০ঋং)

"অগ্নিং নরো দীধিতিভি ররণ্যোর্হস্তচ্যুতম্

জনয়ত প্রশস্তম্। দূরে দৃশং গৃহপতিমথর্য্যুম্॥"

(নেতৃবাচী নৃশব্দের বহুবচনান্ত সম্বোধনে) 'নরঃ' হে যজ্ঞীয় নেতৃঋত্বিক্‌গণ! তোমরা 'দীধিতিভিঃ' (দীধিতি শব্দে

* 'প্রাদুরাসীত্তমোনুদঃ'। মনুসংহিতা ১ অং ৬ শ্লোক॥

অঙ্গুলী) অঙ্গুলী-বলে 'অরণ্যোঃ' অরণী নামক কাষ্ঠদ্বয় হইতে মন্থন করত 'অগ্নিং' অগ্নিকে 'জনয়ত' উৎপন্ন কর। কেমন অগ্নি? 'হস্তচ্যুতম্' যাহা হস্তে ধারণ করিতে পারা যায় না, সুতরাং তথা হইতে বিচ্যুত হয় (অর্থাৎ অরণীদ্বয় হইতে উৎপন্ন হইবা মাত্র ভূমিতে স্থাপন করিতে হয়), 'প্রশস্তম্' যাহা প্রশস্ত অর্থাৎ যে বস্তু গ্রামচর বনচর নভোচর প্রভৃতি প্রায় প্রাণীমাত্রেরই পরিচিত, 'দূরেদৃশম্' যাহা দূর হইতে দৃষ্ট হয় (সাক্ষাৎ বা ধূম বা আলোক দ্বারা অগ্নি দূর হইতেই জ্ঞাত হওআ যায়), 'গৃহপতিম্' যাহা গৃহের পাতা স্বরূপ (অগ্নিভিন্ন পাকাদি কার্য্যের অভাবে গৃহস্থের রক্ষা হয় না প্রসিদ্ধই আছে), এবং 'অথর্য্যম্' সর্ব্বত্রগামী (অগ্নির প্রতি গৃহে গমন ঘটিয়াই থাকে)॥

২য়—— (সাং ১পং ১প্রং ২অং ৩দং ১ঋং)

"অবোধ্যগ্নিঃ সমিধা জনানাম্ প্রতি ধেনুমিবায়তী মুষাসম্। যহ্বা ইব প্র বয়া মুজ্জিহানাঃ প্র ভানবঃ সস্রতে নাক মচ্ছ॥"

'অয়ম্' এই 'অগ্নিঃ' অগ্নিদেবতা 'জনানাম্' অধ্বর্য্যু প্রভৃতি যজ্ঞীয় মনুষ্যগণের প্রদত্ত 'সমিধা' সমিৎকাষ্ঠ প্রাপ্তে 'অবোধি' উদ্বুদ্ধ অর্থাৎ প্রবুদ্ধ হন। 'বয়া' শাখা, 'প্রোজ্জিহানাঃ' তাহা ত্যাগ করিয়া, 'যহ্বা ইব' পক্ষিগণের ন্যায়, 'ধেনুম্ ইব' অগ্নিহোত্রীয় ধেনুর ন্যায় 'আয়তীম্' অবশ্য আগমনকারী, 'উষাসম্' প্রতি উষাকালে এই অগ্নির 'প্রভানবঃ' প্রভাসকল* 'নাকম্' অন্তরীক্ষ 'অচ্ছ' ব্যাপিয়া 'সস্রতে' গমন করিয়া থাকে।

*'অনুদিতে জুহুয়াৎ' এই বিধির অনুযায়ী সূর্য্যোদয়ের পূর্ব্বে।

৩য়.—— (সাং ১পং ১প্রং ২অং ৩দং ১০ঋং)

" অরণ্যোর্নিহিতো জাতবেদা গর্ত্তইবেৎ সুভৃতো গর্ব্বিণীভিঃ।
দিবে দিব ঈড্যো জাগৃবদ্ভির্হবিষ্মদ্ভির্ম্মনুষ্যেভি রগ্নিঃ॥"

এই 'জাতবেদা' 'অগ্নিঃ', 'গর্ব্বিণীভিঃ' গুর্বিণীগণ-কর্ত্তৃক 'সুভৃতঃ' উদরে অন্তরে সংস্থাপিত 'গর্ভইব' গর্ভের ন্যায় 'অরণ্যোঃ' অরণীকাষ্ঠদ্বয়ের মধ্যে 'নিহিতঃ' ঈশ্বর-কর্ত্তৃক রক্ষিত হইয়া থাকে। 'জাগৃবদ্ভিঃ' স্তাবক 'হবিষ্মদ্ভিঃ' হবিঃপ্রদাতা 'মনুষ্যেভিঃ' মানবগণ-কর্ত্তৃক 'দিবেদিবে' প্রতিদিন 'ঈড্যঃ' স্তবনীয় হইয়াছেন॥

এতাবতা যে অগ্নি এই দর্শিত প্রথম মন্ত্রে অরণীদ্বয়ে উৎপাদ্য প্রভৃতি বিশেষণে পূজিত—যে অগ্নি দ্বিতীয় মন্ত্রে সমিৎ কাষ্ঠাদিদ্বারা বর্দ্ধনীয় রূপে প্রশংসনীয়, তৃতীয় মন্ত্রে সেই অগ্নিই মানবগণের স্তবনীয় ইহা সুস্পষ্টই ব্যক্ত হইতেছে, সুতরাং অগ্নিমীলে প্রভৃতিতেও তাহাই গ্রহণীয়।

প্রদর্শিত যাস্ককৃত ব্যাখ্যানে অগ্রশব্দ পূর্ব্বক নীধাতু হইতে অগ্নি পদ নিষ্পন্ন নিরূপিত হইবায় অগ্নির একটি অর্থ অগ্রণী, ইহাও সম্পন্ন হইয়াছে—ঐ অর্থের সাহায্যেই বহ্বৃক্ মন্ত্রভাগে "অগ্নির্মুখং প্রথমো দেবতানাম্" অগ্নি দেবতাগণের প্রথম ও মুখস্বরূপ এবং বহ্বৃক্ ব্রাহ্মণে 'অগ্নি র্বৈ দেবানামবমঃ' দেবতাদিগের মধ্যে অগ্নিই মুখ্য এবং তৈত্তিরীয় মন্ত্রভাগে 'অগ্নিরগ্রে প্রথমো দেবতানাম্' অগ্নি দেবতাদিগের অগ্রে ও প্রথম এবং তৈত্তিরীয় ব্রাহ্মণেও 'অগ্নিরবমো দেবতানাম্' অগ্নি দেবতাদের মুখ্য এবং বাজনেয়ী সংহিতায় 'সএব বা এষোগ্রে দেবতানা মজায়ত, তস্মাদগ্নির্নাম' সেই এই, সকল দেবতার

অগ্রে উৎপন্ন হইয়াছেন অতএব ইহাকে অগ্নি অর্থাৎ অগ্রণী বলা যায় ইত্যাদি শ্রুত হইয়াছে। এ স্থলে আরও রহস্য আছে—এই অগ্রণী অর্থের—অবলম্বনেই ' অগ্নি বৈ দেবানাং সেনানী' অগ্নি দেবতাগণের সেনানী অর্থাৎ দেবতাদিগের সেনা সকলের অধিনায়করূপে অগ্রে অগ্রে গমন করিয়া থাকেন— এই আখ্যায়িকাটিও বদ্ধমূল হইয়াছে। পরং অগ্নিশব্দের যে অগ্রণী অর্থ তাহার পূর্ব্ব লিখিতানুযায়ী প্রকৃত মর্ম্ম যাঁহারা বুঝিবেন এবং প্রথমে প্রদর্শিত প্রমাণরাশি যাঁহাদের হৃদয়ঙ্গম হইবে তাঁহারা অবশ্যই এই কল্পিতের কল্পিতত্ব স্বীকার করিবেন—তাঁহারা বিলক্ষণ অবগত হইবেন—যে, অগ্নি গৃহকার্য্যে অগ্রেই আবশ্যক হইয়া থাকে—যজ্ঞেও অগ্রেই উপস্থিত করিতে হয়, যখন এই জগৎ তমোময় ছিল, তাহার পরে অগ্রেই প্রকাশ-সৃষ্টি অনুমিত ও শাস্ত্রে অভিহিত হইয়াছে, এই জন্যই উপরি প্রকাশিত শ্রুতিগুলিতে অগ্নিকে প্রথম বা অগ্রণী বলিয়া প্রকাশ করা হইয়াছে এবং যাস্ক প্রভৃতি আচার্য্যেরাও অগ্নি শব্দের অগ্রণী একটি অর্থ স্বীকার করিয়াছেন। অগ্রণী শব্দে সেনানী এই শব্দার্থপরম্পরা মাত্রেই অগ্নিকে দেবতাদিগের সেনাপতি বলা হইয়া থাকে। বিশেষত বিজ্ঞানশাস্ত্রের সাহায্যে ইহাও অপ্রকাশিত নহে যে, শব্দ বা বায়ু যে কোন পদার্থের সহিত আলোক প্রকাশিত হইলে অগ্রে আলোকই ইন্দ্রিয়-গোচর হইয়া থাকে, সাধারণ বিদ্যুৎও গর্জ্জনের পূর্ব্বাপর ইন্দ্রিয়গোচরতা লক্ষ্য করিলেই ইহার যথেষ্ট উদাহরণ পাওয়া যায়। এ দিকে বায়ু, শব্দ প্রভৃতি সমস্তই দেবতা সুতরাং সকল দেব-

তার অগ্রগামী অগ্নি ইহাই বা কিরূপে অগ্রাহ্য করা যায়? পরং এই অগ্নিই সেই অগ্নি অপিচ এতাদৃশ অগ্রণাকে (সেনাপতিকে) অস্ত্র শস্ত্রাদি ধারণ পুরঃসর রণসজ্জা করিতে বা রণক্ষেত্রে উপস্থিত হইতে হয় না—এই মাত্র বিশেষ।

এই মন্ত্রে এই অগ্নির চারি বিশেষণে বর্ণনা শ্রুত হইতেছে—তন্মধ্যে প্রথম দেব বিশেসণটী, দ্বিতীয়—'যজ্ঞস্য' যজ্ঞের 'পুরোহিতম্' পুরঃ—সমক্ষে, হিতং—স্থাপিত; যাহা যজ্ঞাদি স্থলে যজমান প্রভৃতির সম্মুখে স্থাপিত হইয়া থাকে। এই পুরোহিত বিশেষণটি অবলম্বন করিয়া যে সমস্ত আখ্যায়িকাদি কল্পিত হইয়াছে তাহাতেই জড়বুদ্ধিদিগের বিশেষ বিভ্রম ঘটিয়া থাকে; তৈত্তিরীয় ব্রাহ্মণে একটি আখ্যায়িকাতে উল্লিখিত হইয়াছে "অগ্নি র্বৈ দেবানাং পুরোহিত আসীৎ' অগ্নি দেবগণের পুরোহিত, স্থূলধী পণ্ডিতাভিমানীরা এই সকল বচন স্বমতের অর্থাৎ অগ্নির মনুষ্যাদিবৎ শরীর স্বীকারের পোষকরূপে জ্ঞান করিতে পারেন কিন্তু আখ্যায়িকাগুলি যে কল্পিত নির্মূল, ইহা বেদের প্রত্যেক বিচারেই নির্ণীত হইয়াছে তাহা স্মরণ করিতেও কুণ্ঠিত হন—ঐ গ্রন্থের ঐ শ্রুতির পরার্দ্ধেই এই রূপকত্বও রহিয়াছে—"পুর এনং দধতে" যেহেতু ইহাকে পুরোভাগেস্থাপন করা যায় ইত্যাদি; ভাষ্যকারগণ এই পদেরই ব্যাখ্যানে বলিয়াছেন—যে, "যজ্ঞস্য পুরোহিতম্'—যেমন রাজার পুরোহিত তদীয় অভীষ্ট সম্পাদন করিয়া থাকে, সেইরূপ অগ্নিও যজ্ঞীয় হোম কার্য্যের সম্পাদন উপযোগা হইয়া থাকেন; অথবা যজ্ঞের মধ্যে পূর্ব্বভাগে আহবনীয় রূপে অবস্থিত"। অতঃপর প্রত্নকম্রগণ! বিবেচনা

করিবেন এরূপ ব্যাখ্যায় কোন ধীমান্ এই অগ্নিকে শরীরী বলিবেন? কেই বা পুরোহিতের সজ্জা সাজাইয়া দিবেন?

তৃতীয় বিশেষণ 'হোতারম্' 'ঋত্বিজম্' যিনি যজ্ঞের হোতৃরূপ ঋত্বিক্। ঋতু শব্দ পূর্ব্বক যজধাতুর ঋত্বিক্ রূপ হইয়া থাকে, যাস্ক ঋত্বিক্ পদের ব্যাখানে 'ঋতুযাজী' বলিয়াছেন। "ব্রাহ্মণো বসন্তেঽগ্নি মাদধীত, শরদি রাজন্যঃ" ব্রাহ্মণ-জাতীয়েরা বসন্ত ঋতুতে অগ্নিগ্রহণ করিবেন অর্থাৎ যজ্ঞে দীক্ষিত হইবেন, (অগ্নিগ্রহণই দীক্ষা) ক্ষত্রিয়েরা শরৎঋতুতে ইত্যাদি বিধি আছে সুতরাং যাজ্ঞিককে ঋত্বিক্ বলা যায়; অগ্নিও যজ্ঞের প্রধান উপকরণ সুতরাং ঋতু অনুসারে যজ্ঞের সম্পাদয়িতা অতএব এই অগ্নিকেই ঋত্বিক্ বলা যায়। যজ্ঞে ১৬ প্রকার ঋত্বিক্ বৃত হইয়া থাকেন তন্মধ্যে হোতা, অধ্বর্য্যু, উদগাতা, ব্রহ্মা এই চারিটি সর্ব্ব প্রধান; অগ্নিকে এস্থলে হোতৃরূপ ঋত্বিক্ বলা হইতেছে, তাহার কারণ—হোতৃপদ হোমার্থ হুধাতু হইতে নিষ্পন্ন হইয়া থাকে সুতরাং হোমের নিষ্পাদককে হোতা বলা যায় এদিকে যখন অগ্নি ব্যতিরিক্ত হোম নিষ্পন্ন হইবার নহে, তখন এই অগ্নিকে হোতা বলিতে বাধা কি?। এই হোতৃবিশেষণ দেখিয়াই "অগ্নির্দেবানাং হোতা' অগ্নি দেবতাদিগের হোতা ইত্যাদি আখ্যায়িকা কল্পিত হইয়াছে, বস্তুত যেমন শব্দশাস্ত্রের শাসনে 'কাষ্ঠঃ পচতি' এই প্রয়োগ হইয়া থাকে অর্থাৎ পাকক্রিয়া নিষ্পাদনের ক্ষমতা কাষ্ঠেতেও থাকায়, বক্তা ইচ্ছা করিলে কাষ্ঠেও পাকের কর্ত্তৃত্ব স্বীকার করত 'কাষ্ঠ' পাকক্রিয়া নিষ্পন্ন করিতেছে বলিতে পারেন; ফণিভাষ্যে 'স্থাল্যাং পচতি',

'স্থাল্যা পচতি', 'স্থালী পচতি'— স্থালীতে পাক হইতেছে, স্থালীদ্বারা পাক হইতেছে' স্থালী পাকক্রিয়া নিষ্পন্ন করিতেছে, ইত্যাদি উদাহরণ দ্বারা এক বস্তুতেই অধিকরণ, করণ, কর্ত্তা এই ত্রিবিধ কারকের বোধ হইতেছে দেখাইয়াছেন; এ স্থলেও সেইরূপে অগ্নির হোম-নিষ্পাদকত্ব অবশ্যই স্বীকরণীয় হইয়াছে।

চতুর্থ বিশেষণ—'রত্নধাতমম্' 'যাস্ক বলেন রমণীয়াণাম্ ধনানাং দাতৃতমম্' রমণীয় ধনের অতিশয় দাতা; আচার্য্য ইহারই স্পষ্টার্থে বলিয়াছেন—'অগ্নি যাগানুষ্ঠানের ফল দান বিষয়ে শ্রেষ্ঠ, এই জন্য ইহাঁকে রত্নধাতম বলা যায় বস্তুত, আজ্য স্রুক্ প্রভৃতি হোমোপযোগী সমস্ত বস্তুই ঐ যাগ ফলের দাতা কিন্তু অগ্নি তন্মধ্যে বিশেষ, এই জন্যই অগ্নিকে দাতৃতম দাতৃশ্রেষ্ঠ বলা হইয়া থাকে॥

প্রত্নকত্রগণ! বেদের মধ্যে অগ্নির যেরূপ পরিচয় পাওআ যায় তাহা এই সংক্ষেপে লিখিত হইল। বিষ্ণুপুরাণে ইনি ব্রহ্মার জ্যেষ্ঠ পুত্র বলিয়া খ্যাত, পুরাণান্তরে দৃষ্ট হয়—ধর্ম্মের বসু নাম্নী পত্নীর গর্ব্ভে ইহাঁর জন্ম। অদ্যতনীয় পৌরাণিকগণের মতে এই মত ভেদের কারণ— কল্পভেদ অর্থাৎ কোন কল্পে ব্রহ্মা ইহাঁর জন্মদাতা কোন কল্পে ধর্ম্মই ইহাঁর পিতা। বস্তুত বৈদিকমতে এবং পুরাণ-প্রণেতৃগণের লিপি প্রণালিতে এবং দর্শন বিচারে এই মতভেদ অতি অকিঞ্চিৎকর। যখন স্পষ্ট দেখা যাইতেছে যে, এই অগ্নিই এ জগতের তমোহর, সূর্য্যাদি সমস্তই এই অগ্নির রূপ-ভেদমাত্র, সৃষ্টিকর্ত্তার আদি সৃষ্টিক্রিয়া অগ্নিতে বা আলোকেই পর্য্যাপ্ত

হইয়াছে ইহা সর্ব্ববাদি সম্মত; ব্রহ্মার প্রকৃত অর্থ—অতি বৃহৎ ও প্রজনন ক্রিয়াশালী; পৌরাণিকেরা সৃষ্টিকর্ত্তাকে ব্রহ্মা বলিয়া উল্লেখ করিয়াছেন সুতরাং অগ্নি ব্রহ্মার জ্যেষ্ঠ পুত্র ইহা স্পষ্টই প্রতিপন্ন হইতেছে। অপর ধর্ম্ম এবং বসু অর্থাৎ ধন এই উভয়ের পরস্পর স্ত্রী পুরুষ সম্বন্ধ ও সন্তানোৎপাদনে উভয়ের আকাঙ্ক্ষা যাঁহারা বিদিত আছেন এবং যাগারম্ভে অর্থ-ব্যয়পূর্ব্বক অরণিদ্বয় হইতে অগ্নির উৎপাদন ধর্ম্মবুদ্ধির কার্য্য বলিয়া যাঁহারা স্বীকার করেন সেই আর্য্যেরা অগ্নিকে ধর্ম্ম-জন্মা বা ধনের গর্ভজাত বলিবেন তাহাতে সন্দেহ কি? এই জন্যই পুরাণ প্রণেতা মহর্ষি অগ্নিকে কোন স্থলে ব্রহ্মার পুত্র বলিয়া অন্য কোন স্থলে ধর্ম্মের পুত্র বলিতে কিছুমাত্র কুণ্ঠিত হন নাই বরং তাদৃশ কথনদ্বারা প্রকৃত ভাবই অভিব্যক্ত করিয়া গিয়াছেন।

কোন২ পুরাণে অগ্নি, মহাদেবের একটী মূর্ত্তি বলিয়া নির্দ্দিষ্ট হইয়াছেন, অতএব শিবপূজায় অষ্ট মূর্ত্তি পূজার মধ্যে 'রুদ্রায় অগ্নি মূর্ত্তয়ে নমঃ' এই মন্ত্রটি ব্যবহৃত হইয়া থাকে। যাঁহাদিগের মতে এই দৃশ্যমান সমস্ত জগৎ বিশ্বরূপ মূর্ত্তির অন্তর্গত এবং ঐ অষ্ট মূর্ত্তিও এই দৃশ্যমান পদার্থ সকল, [যথা—ক্ষিতি, জল, বায়ু, অগ্নি ব্যোম, চন্দ্র, সূর্য্য, যজমান (জীব)] তাঁহাদের মতে মহাদেবের অর্থাৎ দেবদেবের অগ্নিও একটি মূর্ত্তি তাহাতে আপত্তি কি?

বায়ুপুরাণ, ব্রহ্মপুরাণ, পদ্মপুরাণ ও ভাগবতে অগ্নি, পিতৃলোকের অধিপতি বলিয়া ব্যক্ত হইয়াছেন কিন্তু বিষ্ণু-পুরাণে লিখিত হইয়াছে, যমই পিতৃলোকের অধিপতি!

এই বিরোধ ভঞ্জনও দুরূহ ব্যাপার নহে, কারণ যাঁহাদের অন্ত্যেষ্টি ক্রিয়া অগ্নিরই অধীনে এবং যম অর্থাৎ নিয়ম, সেই নিয়মের অধীনেই সমস্ত পিতৃলোক অর্থাৎ এই ভূলোকে থাকিবার যাঁহার যত দিনের নিয়ম আছে, কেহই তাহার অতিক্রম করিতে সক্ষম নহেন, সকলকেই সেই নিয়মের অধীনে সেই সময়েই পিতৃলোক বা প্রেতলোক গমন করিতেই হইবে অতএব ঐ পিতৃলোকের অধিনায়ক বলিয়া অগ্নিও বর্ণিত হইতে পারেন যমও বর্ণিত হইতে পারেন।

আদিত্যপুরাণে অগ্নির যে ধ্যান কথিত হইয়াছে, তাহাতে প্রকাশিত হয়—"ইনি রক্তবর্ণ, ইহাঁর কেশ ও চক্ষু পিঙ্গল বর্ণ, অঙ্গ বিশেষত জঠর অতি স্থূল, হস্তে শক্তি ও অক্ষসূত্র, ইহাঁর সাতটি অর্চ্চি সাতটি শিখা, ইহাঁর বাহন ছাগ।" পাঠকগণ! অতঃপর বেদোক্ত পুরোহিত প্রভৃতি বর্ণনা এবং যজ্ঞে ছাগের কত দূর উপযোগিতা ও কাব্যের বা কবির সামর্থ্য বিশেষরূপে বিবেচনা পূর্ব্বক এই ধ্যানটির প্রতি লক্ষ্য করিলে স্পষ্টই অবগত হইবেন যে এই মূর্ত্তি আমাদের এই অঙ্গাররূপ অগ্নিরই; আরও বিবেচনীয় যে, পুরাণ-প্রণেতৃগণের এই তথ্য গোপনেরও কোন অভিপ্রায় ছিল না অন্যথা সাতটি অর্চ্চি সাতটি শিখা এইরূপ স্পষ্টোক্তি কেন প্রকাশ পাইত? অর্চ্চি শব্দে জ্বালা এবং এই অগ্নিরই একটি নামান্তর সপ্তার্চ্চি ইহা কাহারও অবিদিত নাই॥

ঐ আদিত্যপুরাণেই তাহার পরেই অগ্নির পরিবারবর্গের এমন কি বংশাবলির যেরূপ পরিচয় প্রকাশিত রহিয়াছে তদ্দৃষ্টে আরও নিঃসংশয় হওয়া যায়। তথায় উল্লিখিত

রহিয়াছে—"অগ্নির পত্নীর নাম স্বাহা"; পাঠকগণ! স্বাহা শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ ও অগ্নি শব্দ পুংলিঙ্গ এবং যজ্ঞে হবনকালে স্বাহাই প্রতি মন্ত্রের উপসংহার, স্বাহাই হবিঃ প্রদানের বীজ মন্ত্র সুতরাং অগ্নির সহিত স্বাহার কতদূর নৈকট্য সম্বন্ধ তাহার পরিচয় সুপ্রকাশই রহিয়াছে; এ অবস্থাতে যদি কবিত্ব শক্তির গতি হয়, তবে স্বাহাকে অগ্নির স্ত্রী ব্যতিরিক্ত কি বলা যাইতে পারে?

দ্বিতীয় পরিচয়ে ব্যক্ত হইয়াছে—যে, অগ্নির তিন পুত্র—পাবক, পবমান ও শুচি; পাবক—বৈদ্যুতাগ্নি, পবমান—নির্ম্মথ্য (অর্থাৎ ঘর্ষণে উৎপাদ্য) অগ্নি, শুচি—সূর্য্যরূপ অগ্নি। "আত্মা বৈ জায়তে পুত্রঃ" জীবগণ আপনিই পুত্ররূপে উৎপন্ন হয়, "তদ্ধিজায়ায়া জায়াত্বম্" যেহেতু প্রাণিগণ ভার্য্যার গর্ব্ভে স্বয়ং রূপান্তরে উৎপন্ন হয়, এই জন্যই পত্নীকে জায়া বলা যায় ইত্যাদি প্রমাণে পিতা ও পুত্র একই পদার্থ, এই অগ্নির এই তিন প্রকার ভেদকে অগ্নির পুত্রত্রয় বলাও অন্যায্য নহে।

তৃতীয় পরিচয়ে লিখিত হইয়াছে—"বসোর্ধারা নামে অগ্নির আরও একটি পত্নী আছেন।" এ স্থলে কিঞ্চিৎ বিশেষ বিবেচনা করিতে হইবে—যেরূপ প্রায় সমস্ত কার্য্যেই হোম করিতে হয়, সেইরূপ বসোর্ধারাও প্রায় সমস্ত কার্য্যেই প্রয়োজনীয় হইয়া থাকে; এই জন্যই বসোর্ধারাও অগ্নির অপর পত্নী বলিয়া সিদ্ধান্তিত হইয়াছে।

চতুর্থ পরিচয়ে—দ্রবিণক প্রভৃতি আরও কয়েকটি অগ্নির পুত্র, জন্মে, তাহাদের পুত্র পরম্পরায় অগ্নির বংশধর ৪৫ জনা; পাবক, পবমান, শুচি ও ইহাঁদের ছাগরূঢ় পিতা—এই ৪ এবং এই ৪৫; সঙ্কলনে ৪৯টি অগ্নি। বায়ু পুরাণে এই ৪৯টির নাম বাসস্থান বিস্তারিতরূপে বর্ণিত রহিয়াছে কিন্তু ভাগবতে লিখিত আছে ৪৯টি অগ্নির প্রভেদ নহে, নাম মাত্র॥

अथ षष्ठी।

तृतीयं विष्टुबार्षी दृष्टा गृत्समदेन सा॥

३ १र　२र　३ १　१ ३ २ ३ २
समन्यायन्त्युपयन्त्यन्याः समानमूर्वं

क २र　३　३ १ २
नद्यस्पृणन्ति। तमूशुचिंशुचयोदी

३ १ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ १ २
दिवांसमपान्नपातमुपयन्त्यापः* ॥२२॥

'अन्याः' वर्षाणाम् 'आपः' 'संयन्ति' भूम्यां सङ्गच्छन्ते 'अन्या' श्च 'पूर्वं' तत्रावस्थिताः 'उपयन्ति' उपगच्छन्ति। ताः सर्वा आपः 'समानं' सह 'नद्यो' नदी भूत्वा 'ऊर्वं' समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं 'पृणन्ति' प्रीणयन्ति (पृण प्रीणने तौदादिकः) 'तमु' तमेव 'अपान्नपातम्' 'शुचिं' निर्मलं 'दीदिवांसं' दीप्यमानं [दीदिवेति छान्दसो दीप्तिकर्मा लिटः क्वसुः। वस्वेकाजाद्धसा मिति नियमा दड़भावः। छन्दसीवेति वक्तव्य मिति वचनाद्द्विवचनाभावः। एवं भूतं] 'शुचयः' शुद्धाः 'आपः' 'उपयन्ति' समीपे गच्छन्ति॥

एष हि वैद्युताग्निरूपेण मेघे वर्तमानोऽस्मान् अजीजनदिति बुध्या वडवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासत इत्यर्थः। यद्वा

* "अपान्नपातमुपयन्त्यापः"—"परितस्थुरापः"-इति साम्नश्चः पाठ-भेदः॥

অন্যা একধনাখ্যা আপঃ সংযন্তি। চাত্বালোৎকরয়ো মধ্যে বসতীবরীভিঃ সঙ্গচ্ছন্তে। অন্যা বসতীবর্যাখ্যা আপশ্চ উপযন্তি উপগচ্ছন্তি একামত্যং প্রাপ্তা ভবন্তি। এতাশ্চ মিলিত্বা যজ্ঞং সাধযন্ত্যঃ তৎসাধ্য-বৃষ্টি-দ্বারা নদ্যো ভূত্বা ঊর্বং পৃণন্তীত্যাদি সমানম্। এবং হি আপো বা অসৃজন্ত বয়ং পূর্বং যজ্ঞং বক্ষ্যাম ইত্যাদিকো বহ্বৃচ-ব্রাহ্মণ-বিনিয়োগশ্চানুসন্ধেয়ঃ॥ ২২॥

উদক সকল, নভোমণ্ডল হইতে একরূপ বৃষ্ট হইতে দেখা যায়, এই ধরণীমণ্ডলের সমতল (ক্ষেত্রাদি) ভূমিতে অপর আকারে সঞ্চলিত হইয়া থাকে। নদী সকল সমূদ্রে গমন করে; সেই সমিভ্যারে এই পবিত্র নির্ম্মল জল সকলও সেই পবিত্র দেদীপ্যমান পয়োধিতে গমন করিয়া থাকে॥২২.

অথ সপ্তমী।

অস্যা ত্রিষ্টুভা রাত্রি বামদেব ঋচানয়া॥

১র ২র ৩ ১ ২ ৩ ১র ২র ৩ ১র ২র
আপ্রাগাদ্ভদ্রাযুবতিরহ্নঃকেতূন্ত্সমীর্ত্সতি।
১ ২ ৩ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২
অভূদ্ভদ্রানিবেশনীবিশ্বস্যজগতোরাত্রী॥ ২৩॥

'ভদ্রা' সূর্য্যপ্রকাশসন্তাপং নিবারযন্তী সুখকরী 'যুবতিঃ' তমসো মিশ্রযিত্রী 'রাত্রিঃ' 'আ প্রাগাদ্' আভিমুখ্যেন প্রগচ্ছতি। 'অহ্নঃ' চন্দ্রমসঃ 'কেতূন্' রশ্মীন্ 'সমীর্ত্সতি' সম্যগ্বর্দ্ধযিতু মিচ্ছতি চ। অতএব 'ভদ্রা' কল্যাণী রাত্রী 'বিশ্বস্য' সর্ব্বস্য 'জগতঃ' 'নিবেশনী' নিবেশকারিণী

'अभूत्' भवति। (अहनि स्वस्वव्यापारात् खिन्नान् सर्वप्राणिनः स्वाश्रयेषु स्वापयतीत्यर्थः॥ २३॥

দিবসের প্রভা গোপনকারিণী, কল্যাণরূপা, চির যুবতি, রাত্রি প্রতিনিয়ত আগমন করিতেছেন। এই কল্যাণী সমস্ত জগতের বিশ্রাম দায়িনী হইয়াছেন॥২৩॥

अथ अष्टमी॥

वैश्वानरं जगत्या सौमरद्वाजी बार्हस्पत्यः॥

३ २ ३ १ २   ३ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
प्रक्षस्यवृष्णो अरुषस्यनूमहः प्रनोवचो

३ १ १ ३ १ २   ३   १ २ ३ १र
विदथाजातवेदसे। वैश्वानरायमतिर्न

२र ३ २ ३ १ २   ३ १ २ ३ १ २
व्यसेशुचिः सोमइवपवतेचारुरग्नये* ॥ २४ ॥

'प्रक्षस्य' संपृक्तस्य व्याप्तस्य (यद्वा पृक्षं हविर्लक्षण मन्नं तद्वतः) 'वृष्णः' सेक्तुः 'अरुषस्य' आरोचमानस्य 'वैश्वानराय'[1] 'महः' पूजायुक्तं बलं तेजो वा 'नु' क्षिप्रं स्तौमि। अतएव 'नो' अस्मदीयं 'वचो'

---

*"प्रक्षस्य"—"पृक्षसा"-इति, "महः"-"सहः"-इति, "प्रनोवोचः"-"प्र नु वोचम्"-इति, "जातवेदसे"-"जातवेदसः"-इति, "नव्यसे"-"नव्यसि"-इति च सामऋचः पाठ-भेदः॥

१—वैश्वानरः कस्माद् विश्वान् नरान् नयति इत्यादि नै' ७,२१॥

বচনং 'বিদথে' যাগে 'প্রযচ্ছতি' স্তৌতীত্যর্থঃ। 'জাতবেদসে' জাতপ্রজ্ঞায় জাতধনায় বা তমুদ্দিশ্যেত্যর্থঃ। (উক্তমেব প্রকারান্তরেণাদরাদাহ) 'নব্যসে' নবতরায় 'বৈশ্বানরায়' 'অগ্নয়ে' 'শুচিঃ' নির্ম্মলা স্তোতৄণাং শোধয়িত্রী বা। 'চারুঃ' কল্যাণী 'মতিঃ' মননীয়া স্তুতিশ্চ 'পবতে' মৎসকাশাৎ প্রভবতি স্বয়মেব গচ্ছতীত্যর্থঃ। 'সোমইব' যথা সোমো দশাপবিত্রাৎ স্রবতি তদ্বদিত্যর্থঃ॥ ২৪

চরাচরে ব্যাপ্ত ও যথাপ্রার্থিত ফলবর্ষী, সর্ব্বত্র দেদীপ্যমান সেই দেবতার তেজ আমাদিগের বাক্য অবগত হউক। পবিত্র অগ্নির নিমিত্ত শোধিত সোমের ন্যায়—পবিত্র, আমাদের মতি, চিরঅভিনব ও জাতপ্রাজ্ঞ, সর্ব্বনিয়ন্তার জন্য হউক॥ ২৪

অথ নবমী।

এষা ত্রিষ্টুব্ বৈশ্বদেবী ভরদ্বাজেন দৃষ্টা॥

১ ২ ৩ ১র ২র ৩ ২ ৩ ১র ২র ৩ ১র

বিশ্বেদেবামমশৃণ্বন্তুযজ্ঞি*মুভেরোদসীঅপান্ন

২র ৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২

পাদ্বমন্ম। মাবোবচাꣳসিপরিচক্ষ্যাণি

৩ ২৩ ৩ ১ ২

বোচꣳসুম্নেষ্বিদ্বোঅন্তমামদেম॥ ২৫॥

'বিশ্বে' সর্ব্বে 'দেবাঃ' 'মম' মদীয়ং 'মন্ম' মননীয় 'যজ্ঞং'

"যজ্ঞং"—"যজ্ঞিয়াঃ"-ইতি পাঠৌ।

यजनीयं पूजां हवींषि वा 'शृण्वतु' गच्छन्त्वित्यर्थः। 'अपान्न-पात्' मध्यस्थानोऽग्निश्च 'उभे रोदसी' द्यावा-पृथिव्यौ अस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्तु चित्ते अवधारयन्तु।

अथ प्रत्यक्ष-कृता:।— हे 'देवाः'! 'वः' युष्माकं 'परिच-क्ष्याणि' परिवर्जनीयानि यानि 'वचांसि' स्तोत्राणि 'मा वोचं' न ब्रवीमि। अपितु समीचीनानीति। अतः, वो युष्माकम् 'अन्तमाः' अन्तिकतमाः सन्तो वयं 'सुम्नेष्वित्' युष्माभिर्दत्तेषु सुखेष्वेव वर्तमानाः 'मदेम' मोदेम ॥ २५ ॥

এই ভূলোক, দ্যুলোক এবং অন্তরীক্ষলোকে বর্ত্তমান সমস্ত দেবগণ আমার মাননীয় প্রতিজ্ঞা শ্রবণ করুন। 'হে দেবগণ! আমি তোমাদের অহিতকর বাক্যও প্রয়োগ করিব না, তোমাদের সুখে সুখজ্ঞান করিয়া চিরদিন সুখে কাল যাপন করিব'॥২৫

अथ दशमी।

वामदेवी महापङ्क्त्या स्तौति लिङ्गोक्तदेवताः॥

१ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ २
यशोमाद्यावापृथिवीयशोमेन्द्रबृहस्पती।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यशोभगस्यविन्दतुयशोमाप्रतिमुच्यताम्।

३ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यशस्वा ३ ः स्याः संसदोऽहंप्रवदितास्याम् ॥२६॥

'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्यौ 'यशः' 'मा' स्तोतारम् 'आवि-

ন্দতু' লভতাং প্রাপ্নোত্বিত্যর্থঃ। কিঞ্চ, 'ইন্দ্রবৃহস্পতী'' ইন্দ্রাবৃহস্পত্যোঃ 'যশো' 'মা' মাং বিন্দতু। কিঞ্চ, 'ভগস্য' আদিত্যস্য 'যশো, মা' মাং বিন্দতু। বহুলেন যশসা যশোময়া 'মা প্রতিমুচ্যতাং' ন প্রমুচ্যতাম্। 'যশস্তস্যাঃ'অস্যাঃ মম 'সংসদঃ' সমূহস্য 'যশো' ন প্রমুচ্যতাম্। 'অহং' প্রবদিতা সর্বত্র প্রবক্তা 'স্যাম্' ভূয়াসম্॥২৬॥

এই দ্যাবা পৃথিবীর যশ আমাকে আশ্রয় করুক, এই ইন্দ্র ও বৃহস্পতির যশ আমাকে আশ্রয় করুক, এই সূর্য্যের যশ আমাকে আশ্রয় করুক, এই আমার সভা হইতে কখন যেন যশ বিদূরিত না হয়—আমি প্রকৃত যশস্বী হইবার অভিলাষে এইরূপ প্রার্থনা করি॥২৬

অথ একাদশী॥

দৃষ্টা হিরণ্যস্তূপেন ত্রিষ্টুবৈন্দ্রী দেবতা॥

১ ২ ৩ ১ক ২র ৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২
ইন্দ্রস্যনুবীর্য্যাণিপ্রবোচংযানিচকার
৩ ১ ২ ৩ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২
প্রথমানিবজ্রী। অহন্নহিমন্বপস্ত
৩ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২
স্তর্দ্দপ্রবক্ষণাঅভিনৎপর্বতানাম্॥২৭॥

'বজ্রী' বজ্রযুক্তইন্দ্রঃ 'প্রথমানি' পূর্বসিদ্ধানি মুখ্যানি বা 'যানি' 'বীর্য্যাণি' পরাক্রমযুক্তানি 'কর্মাণি' চকার। তস্য 'ইন্দ্রস্য' তানি বীর্য্যাণি। 'নু' ক্ষিপ্রং 'প্রবোচং' প্রব্রবীমি। কানি বীর্য্যাণীতি?

तदुच्यते—'अहिं' मेघम् 'अहन्' हतवान्। तदेतदेकं वीर्यम्। 'अनु' पश्चाद् 'अपो' जलानि 'ततर्द' हिंसितवान् भूमौ पातितवानित्यर्थः। इदं द्वितीयं वीर्यम्। 'पर्वतानां' सम्बन्धिनीः 'वक्षणाः' प्रवहणशीला नदीः 'ाभिनत्'। कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः। इदं तृतीयं वीर्यम्॥ २७॥

ইন্দ্র বজ্র ধারণ করিয়া মুখ্য যে কয়েকটি কর্ম্ম করেন, তাহা বলি—প্রথম মেঘকে তাড়ন করেন; পশ্চাৎ ভূমিতে বৃষ্টি ধারা পাতন করেন; তাহার পরে সেই সমস্ত জল পর্ব্বতবৃন্দ হইতে নদী রূপে প্রবাহিত করিতে থাকেন॥২৭

अथ द्वादशी।

विश्वामित्रऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दस्तुग्निरिति द्वयोः॥
उत्तरार्च्चिः स्तुतिः पूर्वा स्तुतिः सर्व्वात्मनात्मनः॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र
अ॒ग्नि॒र॑स्मि॒ जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒तं मे॒ चक्षु॑

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १र २
र॒मृतं॑ म आ॒सन्। त्रि॒धातु॑र॒र्को रज॑सो

३ १र २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वि॒मानो॒ऽजस्र॒* ज्योति॑र्ह॒वि र॑स्मि॒ सर्वं॑॥२८॥

साक्षात्कृत-परतत्त्व-स्वरूपोऽग्निः स्वात्मनः सर्व्वात्मनः सर्व्वात्मकत्वानुभवम् अस्यां ऋचि आविष्करोति—

हे कुशिकाः! भोक्तृ-भोग्य-भावेन द्विविधम् इदं सर्वं जगत्।

*"अजस्र"-"घर्मः"-इति साम्नश्च पाठ-भेदः॥

"एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्नि रन्नादः"-इति श्रुतेः। तत्र सकल-भोक्तृ-वर्ग-रूपेणान्नादोऽग्निः। स च अग्नि-वाय्वादित्य-भेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्ष-द्युलोकानधितिष्ठति। तदुक्तं वाजसनेयके—"स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं द्वितीयं वायुं तृतीय" मिति।

तत्र सो'ऽग्निः' अहं 'जन्मना' एव 'जातवेदाः' 'अस्मि' श्रवण-मननादि-साधन-नैरपेक्ष्येण स्वभावतएव साक्षात्कृत-पर-तत्व-स्वरूपोऽस्मि। 'घृतं मे चक्षुः' यदेतद्विश्वस्यावभासकं मम स्वभावभूतमप्रकाशात्मकं चक्षुः तद्घृतम् इदानीं मत्यन्त-दीप्तम्। यदेतद् अमृतं कर्म-फलं दिव्यादि-विविध-विषयोपभोगात्मकं तन्मे मम आसन्नास्ये वर्तते। सकल-भोक्तृ-वर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात्। (एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठातृ-रूपता-मभिधाय वाय्वात्मनान्तरिक्षाधिष्ठातृता माह—) अर्को जगतः स्रष्टा प्राणः। "सोर्चन्न चरत्तस्यार्चत आपो जायन्तार्चतेव मेकमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्व मिति श्रुतेः। स प्राणः अहं त्रिधातुः त्रिधात्मानं विभज्य तत्र वाय्वात्मना 'रजसः' ऽन्तरिक्षस्य 'विमानः' विमाता अधिष्ठातास्मि। (तथा आदित्यरूपेण द्युलोकाधिष्ठातृतामाह—) 'अजस्रं ज्योतिः' अनुपक्षीणं नित्यं तेजः प्रकाशात्मा द्युलोकाधिष्ठाता आदित्योऽप्यहमस्मि। (एवं भोक्तृ-रूपता मात्मनोनुसन्धाय भोग्य-रूपता मप्यनुसन्धत्ते। यद्धविर्भोग्यं प्रसिद्ध मस्ति तत्सर्वं मप्यह मेवास्मि॥

यद्वा। अह 'मग्नि रस्मि देवानां हविः-प्रापणात् अङ्गनादि-गुण-युक्तोऽस्मि। किञ्च, 'जन्मना' उत्पात्या 'जातवेदाः' जात-ज्ञानोऽस्मि। उत्पत्ति-क्षण एव सर्वज्ञोऽह मस्मि। अथवा जातं सर्वं स्वात्मतया वेत्तीति जातवेदाः सर्वात्मकइत्यर्थः। तत् कथम्? इत्युच्यते—'घृतं मे चक्षुः यदेतद् घृत प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षु:-स्थानीयम्, यथालोके चक्षुर्भासकम् एवं घृत-

ओं । शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ओं ॥२८॥

ओं । अतएव च नित्यत्वम् । ओं ॥२९॥

ओं । समान-नाम-रूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च । ओं ॥३०॥

ओं । मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥३१॥

ओं । ज्योतिषि भावाच्च । ओं ॥३२॥

ओं । भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि । ओं ॥३३॥

वाच्या विरूपनान्तायत्वाद् विश्रुति रात्मनिश्चयान्नित्यत्वापेक्षत्वाच्च मूल-प्रमाणस्य स्वतः प्रामाण्य सिद्धेश्च नित्यत्वाद्वेदस्य । तदुदितानां देवाना मनित्यत्वात् पुनरन्यभावनियमाभावाच्च शब्दे विरोधः इति चेत्—न, सूर्य्याचन्द्र मसौ धाता यथा पूर्व्व मकल्पयत् । यथैव नियमः काले सुरादिनियमस्तथा । तस्मान्ना नीदृशं क्वापि विश्व मेतद्भविष्यतीत्यादेः । अतएव शब्दात् तेषां प्रभवनियमात् । महतां प्रत्यक्षाद् यथेदानीं तथोपर्य्यपि देवादयो भविष्यन्तीति रेषा मनुमानाच्च ॥ २८ ॥

अतएव शब्दस्य नित्यत्वा देव च देव-प्रवाह-नित्यत्वं युक्तम् ॥ २९ ॥

अतीतानागतानां देवानां समान नाम रूपत्वात् प्राप्तपदानां मुक्त पद प्रवृत्ता वप्यविरोधः । यथा पूर्व्व मिति दर्शनात् । अनादि निधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । वेद-शब्देभ्य एवादौ निर्म्ममे स महेश्वरः-इति स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

वसूनामेवैको भूत्वे त्यादिना प्राप्यफलत्वात् प्राप्यपदानां देवानां मध्वादि-विद्यास्वनधिकारं जैमिनि र्मन्यते ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि सर्व्वशत्वे भावाच्च ॥ आदित्यप्रकाशेन्तर्भाववत् तज्ज्ञाने सर्व्ववसूनां अन्तर्भावात् । नित्य-सिद्धत्वाद्विद्यानाम् ॥ ३२ ॥

फले विशेषाभावात् प्राप्तपदानामपि देवानां मध्वादिष्वधिकारं वादरायणो मन्यते, अस्ति हि प्रकाशविशेषः । यावत् सेवा परे तत्वे तावत् सुखविशेषता । संभवाच्च

ओं। शुगस्य तदनादर-श्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि। ओं ॥३४॥

ओं। क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्। ओं ॥३५॥

ओं। संस्कार-परामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥३६॥

ओं। तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः। ओं ॥३७॥

ओं। श्रवणाध्ययनार्थ प्रतिषेधात् स्मृतेश्च। ओं ॥३८

प्रकाशस्य परमेकमृते हरिं। तेषां सामर्थ्ययोगाच्च देवाना मप्युपासनं। सर्व्वं विधीयते नित्यं सर्व्वयज्ञादि कर्म्म चेति स्कान्दे। उक्तफलानधिकारमात्रं जैमिनि-मतं अतोन मत-विरोधः। सर्व्वशस्यैव कृष्णस्य त्वेकदेश विचिन्तितं। स्वीकृत्य मुनयो ब्रूयुस्तन्मतं न विरुध्यत इति च ब्राह्मे॥ मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेऽविशेषाच्छूद्रस्याप्यह हारेत्वा शूद्रेति पौत्रायणोक्ते रधिकार इति। अतआह ॥ ३३ ॥

नासौ पौत्रायणः शूद्रः शुचा द्रवण मेव शूद्रत्वं कमु चरएन मेत सन्त मित्यनादरश्रवणात्। सह संजिहान एव क्षत्तार मुवचेति सूच्यते हि॥ ३४ ॥

अयमश्वतरी रथ इति चित्ररथसम्बन्धित्वेन लिङ्गेन पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगतेश्च। रथ स्त्वश्वतरीयुक्त श्चित्र इत्यभिधीयते इति ब्राह्मे। यत्र त्वदीस्तत्र न वेद्रीयत्त्नी रथ इति च ब्रह्मवैवर्त्ते॥ ३५ ॥

अष्टवर्षं ब्राह्मण मुपनयीत तमध्यापयीतेत्यध्ययनार्थं संस्कार-परामर्शात्। नाग्निर्न यज्ञो न क्रियासंस्कारो न व्रतानि शूद्रस्येति पैङ्गिश्रुतौ संस्काराभावाभिलापाच्च। उत्तमस्त्रीणान्तु न शूद्रवत्। सपत्नीं मेऽपराध मपतिं म इत्यादिष्वधिकारदर्शनात्। संस्काराभावेनाभावस्तु सामान्येन। अस्ति च तासां संस्कारः, स्त्रीणां प्रदानकर्म्मैव यथोपनयनं तथेव-स्मृतेः॥ २६ ॥

नाह मेतद्वेद भो यद्गोत्रेह मस्मीति सत्यवचनेन सत्यकामस्य शूद्रत्वाभाव-निर्धारणे हारिद्रुयतस्य नैतदब्राह्मणो विवक्तु मर्हतीति तत् संस्कारे प्रवृत्तेश्च॥ ३७ ॥

श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्र-परिपूरणं। अध्ययने जिह्वाच्छेदः। अर्थावधारणे हृदय-

ओं । कम्पनात् । ओं ॥३९॥

ओं । ज्योतिर्दर्शनात् । ओं ॥४०॥

ओं । आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥४१॥

ओं । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । ओं ॥४२॥

त्रिदारणमिति प्रतिषेधात् । नाग्निर्न यज्ञः शूद्रस्य तथैवाध्ययनं कुतः । केवलैव तु शुश्रूषा त्रिवर्णानां विधीयते इति स्मृतेश्च । विदुरादीनां तूत्पन्नज्ञानत्वात् कश्चिद्विशेषः ॥ ३८ ॥

यदिदं किञ्च जगत् सर्व्वं प्राण एजति निःसृतं । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्युद्यतवज्रज्ञानान्मोक्षः प्रतीयत इति अतोऽब्रवीत् ॥ एजतीति कम्पनवचनादुद्यतवज्रो भगवान् । कोह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति हि श्रुतिः । प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरिति च । नभस्वतोपि सर्व्वास्तु चेष्टा भगवतो हरेः । किमुतान्यस्य जगतो यस्य चेष्टा नभस्वत इति स्कान्दे । चक्रचङ्क्रमणादेष वर्जनाद्वज्र उच्यते । खण्डनात् खड्ग एवैष हेति नामा हरिः स्वयमिति ब्रह्मवैवर्त्ते ॥३९ ॥

हृदय आहितं ज्योतिः परमात्मेत्युक्तं तत्र योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यसौभौ लोकावनुसञ्चरतीति वचनाद् जीव इति प्रतीयत इति । अत उच्यते ॥ विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेवात्मा विष्णुरेव ब्रह्म विष्णुरेव बलं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवानन्द इति दर्शनाच्चतुर्वेदशिखायां ज्योतिर्विष्णुरेव प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ उत्सर्ज्जन्यातीति वचनात्तस्यापि लोकसञ्चरणमस्त्येव ॥ ४० ॥

सर्व्वाधारत्वं विष्णोरुक्तं तत्राकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्याकाशस्य प्रतीयते । वै नामेति प्रसिद्धोपदेशात् प्रसिद्धाकाशस्याङ्गीकर्त्तव्य इति । अत उच्यते ॥ ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरत्वादि-व्यपदेशादाकाशो हरिरेव । अवर्णं । यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादि श्रुतेः तस्य हि तल्लक्षणम् । अनामा सोऽप्रसिद्धत्वादरूपो भूतवर्ज्जनादिति च ब्राह्मे ॥ ४१ ॥

असङ्गत्वं परमात्मन उक्तं, तत्र स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति स्वप्नादि द्रष्टुः प्रतीयते । स च जीवः प्रसिद्धेरिति अतो वक्ति । प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरं । प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्ज्जन्याति इति भेदव्यपदेशान्न जीवः परत्र वा सङ्गः स्वप्नादि-द्रष्टृत्वं च सर्व्वज्ञत्वात्तस्यैव युज्यते ॥ ४२॥

ओं। पत्यादिशब्देभ्यः। ओं ॥४३॥

इति वैयासिक-ब्रह्मसूत्रे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ओं। आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्न शरीर-रूपक-विन्यस्त-गृहीतेर्दर्शयति च। ओं ॥१॥

ओं। सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्। ओं ॥२॥

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणस्यापि नित्यमहिमा प्रतीयते स च ब्राह्मणः स वा एष महानज आत्मेत्यजशब्दादिभिरिति प्राप्तं देवानाञ्च विद्या-कर्म्मणी, पदप्राप्तिः सूचिता तदुपर्य्यपीति श्रुती ब्रवीति। सर्व्वस्याधिपतिः सर्व्वस्येशानः स वा एष नेति नेतीत्यादि शब्देभ्यो नित्यमहिमो विष्णुरेव उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति। सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशाविधर्म्मणि स योतो श्रुत इत्यादि-श्रुतिभ्यस्तस्यैव हि ते शब्दाः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्पाद-विरचिते श्रीमत् ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयःपादः समाप्तः ॥

ओं। श्रुति-लिङ्गादिभि रन्यत्रैव प्रसिद्धाना मपि शब्दानां सामर्थ्येन विशेषहेतुभिर्विष्णावेव प्रवृत्तिं दर्शयत्यस्मिन् पादे॥ नतु समन्वयादिति सर्व्वशब्दानां परमे समन्वय उक्तः तन्न युज्यते। अव्यक्तात् पुरुषः परइति सांख्यानुमान-कल्पितं प्रधानमप्येकेषां शाखिना मुच्यते इति चेत् न, तस्यैव पारतन्त्र्याच्छरीररूपकेऽव्यक्ते विन्यस्तस्य परमात्मन एवाव्यक्तशब्देन गृहीतिः। क-प्रत्ययः कुत्सने। परमात्मन एवाव्यक्तशब्दस्तत्त्वत्वेन तच्छरीररूपत्वादितरस्याव्यक्तः शब्दः तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीदिति दर्शयति च। अव्यक्त मचलं शान्तं निष्कलं निष्क्रियं परं। यो वेद हरि मात्मानं सभयादनुमुच्यतइति पिप्पलाद-शाखायां। अक्षरं ब्रह्म परमं इत्युक्त्वा अव्यक्तोऽचर इत्युक्त इति वचनाच्च ॥ १ ॥

सूक्ष्म मेवाव्यक्त शब्देनोच्यते यद्व्यक्तता मर्हति। यत्तत् सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं नित्यं पदं देवं स्यामनन्ति। यत्तल्लोकान् विदुर्लोकं सारं विदन्त्येतत् कवयो योग-निष्ठाइति पिप्पलाद-शाखायां। मुख्ये च विद्यमानेना मुख्यं युक्तम् ॥ २ ॥

ओं। तदधीनत्वादर्थवत्। ओं ॥३॥

ओं। ज्ञेयत्वावचनाच्च। ओं ॥४॥

ओं। वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि। ओं ॥५॥

ओं। प्रकरणात्। ओं ॥६॥

ओं। त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च। ओं ॥७॥

ओं। महद्वच्च। ओं ॥८॥

ओं। चमसवदविशेषात्। ओं ॥९॥

ओं। ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥१०॥

तदधीनत्वाच्चाव्यक्तत्वादीनां तस्यैवाव्यक्तत्वपरावरत्वादिक मर्थवत्। यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणो सोऽभिधीयते। यथाजीवः परात्मेति यथा राजा जयीत्यपि इति स्कान्दे ॥ ३ ॥

अन्यस्य न वाच्यत्वं युज्यते ॥ ४ ॥

महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते इति ज्ञेयत्वं वदतीति चेत्—न, प्राज्ञः परमात्मा हि तत्रोच्यते। अणोरणीयान्महतो महीयानिति तस्यैव महतो महत्वं। सर्व्वस्मात् परस्य महतोऽपि परत्वं युज्यते ॥ ५ ॥

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं इति तस्य ह्येतत् प्रकरणं ॥ ६ ॥

त्रयाणामेव पितृसौम्यत्वस्य स्वर्ग्याग्निपरमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च। अविज्ञातप्रार्थनञ्च प्रश्न इत्यभिधीयते इति वचनान्न विरोधः ॥ ७ ॥

यथा हिमवच्छब्दो महत्त्वे प्रसिद्धोऽपि परमात्मन एव मुख्यः ; एव मितरेऽपि ॥ ८ ॥

यथा चमस शब्दोऽन्यत्र प्रसिद्धोऽपीदं तच्छिरः एषह्यर्व्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्व बुध्न इति श्रुतेः शिरोवाचकः। एव मव्यक्तादि-शब्दाः सर्व्वेऽन्यत्र प्रसिद्धा अपि नामानि सर्व्वाणि यमाविशन्ति। तं वै विष्णुं परम मुदाहरन्तीत्यादि श्रुतेः। परमात्माभिधायका एव अविशेषात् श्रुतेः ॥ ९ ॥

वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादि कर्म्माभिधायकस्य कर्म्मक्रमादिविरोधान्न युज्यत इति अतश्चाह ज्योतिरित्यादि। कर्म्म वाचकत्वेन प्रसिद्धाभिधेयोऽपि स एव। एष ह्यं

ओं । कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवद् विरोधः ॥

ओं । न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावा दतिरे-काच्च । ओं ॥१२॥

ओं । प्राणादयो वाक्यशेषात् । ओं ॥१३॥

ओं । ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने । ओं ॥१४॥

ओं । कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यप-दिष्टोक्तेः । ओं ॥१५॥

ओं । जगद्वाचित्वात् । ओं ॥१६॥

लोक मभराञ्च दित्युपक्रम्य ता वा एताः सर्व्वाऋचाः सर्व्वे वेदाः सर्व्वे एकैव व्यवहृतिः प्राण एव प्राण ऋचइत्येव विद्यादिति ह्यधीयत एके ॥ १० ॥

मधुविद्यादिवत् सर्व्व-शब्दार्थत्वेन परस्य कल्पनोपदेशाच्च न कर्म्म-क्रमादि-विरोधः ॥ ११ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशस्य प्रतिष्ठित इत्यादिषु बहु-संख्योपसंग्रहेऽपि न विरोधः । तस्यैवाकाशादिषु नाना भावात्तदतिरिक्त-स्वरूपवत्वाच्च ॥ १२ ॥

पञ्च पञ्चजनानाह प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्र मन्नस्यान्नं मनसो मन इति वाक्य-शेषात् ॥ १३ ॥

तद्दे वा ज्योतिषां ज्योति रित्यनेन कारणानां पञ्चकम् ॥ १४ ॥

अवान्तर-कारणत्वेनापि सएवोच्यते इति वक्ति आकाशादिष्ववान्तर-कारणत्वेन सएव स्थितः यथा व्यपदिष्टस्यैव परस्यया आकाशे तिष्ठन्नित्यादिना आकाशादिषूक्तेः ॥१५ ॥

सर्व्वशब्दानां परमात्मवाचकत्वे कथ मन्यत्र व्यवहार इति अतो ब्रवीत् । परमात्म-वाचिनः शब्दा अन्यत्र समाकृष्य व्यवह्रियते । परस्य वाचकाः शब्दाः समाकृष्य तरेष्वपि । व्यवह्रियन्ते सततं लोक-वेदानुसारत इति पाद्मे ॥ १६ ॥

ओं । जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् । ओं ॥१७॥

ओं । अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके । ओं ॥१८॥

ओं । वाक्यान्वयात् । ॥१९॥

ओं । प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः । ओं ॥२०॥

ओं । उत्क्रमिष्य एवं भावादित्यौडुलोमि ॥२१॥

ओं । अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । ओं ॥२२॥

तर्हि कथं तेषां शब्दानां जगति प्रसिद्धिः । जगति व्यवहारो लोकस्य न तु परमात्मनि तथा । अतो जगति प्रसिद्धिः शब्दानां ॥ १७ ॥

तदधीनत्वात्तच्छब्दवाच्य मित्युक्तं । तज्जीव-मुख्य-प्राणयोर्लिङ्गं । अस्य यदेकांशाभ्यां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति वायुना हि सर्व्वे लोका नेनीयन्ते इत्यादि श्रुतिभ्य इति चेत् न, उपासना-त्रैविध्यादिति व्याख्यातत्वात् ॥ १८ ॥

परमात्म-ज्ञानार्थं कर्म्मादिकमपि वदतीति जैमिनिः । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातं भवतीति तस्मै होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये कथन्नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिना प्रश्न-व्याख्यानाभ्यां । एवमपि चैके पठन्ति । यस्तं न वेद किमृचा करिष्यतीति ॥ १९ ॥

वाक्यस्याप्येव मन्वयो युज्यते पृथक् स्थितस्यापि परमात्मनः ॥ २० ॥

नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति प्रतिज्ञा सिद्धेर्लिङ्गत्वेन कर्म्मादिक मुच्यत इत्याश्मरथ्यः । अस्मादेव मनित्यफल मन्यस्मान्नान्यः पन्थाइति ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षोः कर्म्मादिना भाव्यं साधन-साधनत्वेन अतस्तदुक्तीत्यौडुलोमि मन्यते ॥ २२ ॥

ओं। प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात्। ओं ॥२३॥

ओं। अभिध्योपदेशाच्च। ओं ॥२४॥

ओं। साक्षाच्चोभयाम्नानात्। ओं ॥२५॥

ओं। आत्मकृतेः परिणामात्। ओं ॥२६॥

ओं। योनिश्च हि गीयते। ॥२७॥

सर्व्वं परमात्मन्यवस्थित मिति वक्तुं तद्वचनमिति काशकृत्स्नः॥ कथञ्चैपायनमता देकदेशविदः परे। वदन्ति यथा प्राज्ञं न विरोधः कथञ्चनेति पाद्मे ॥ २३ ॥

स्त्रीशब्दा अपि तस्मिन्नेवेत्याह इन्नैत मेव पुरुषं सर्व्वाणि नामान्यभिवदन्ति। यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभि विशन्त्येव मेवैतानि नामानि सर्व्वाणि पुरुषमभि संविशन्तीति प्रतिज्ञा-दृष्टान्तानुपरोधात् प्रकृति-शब्द-वाच्योऽपि सएव ॥ २४ ॥

मायान्तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनं च महेश्वरं। महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च। प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छानन्त! कथ्यत। इति वचनात् दभिध्यैव च प्रकृति शब्देनोच्यते। सोभिध्यास प्रकृतिः स प्रज्ञा स आनन्द इति श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेव। ध्यायति ध्यान-रूपासौ सुखी सुखमतीव च॥ परमैश्वर्य्य-योगेन विरुद्धार्थतयेष्यत इति ब्रह्माण्डे एषस्त्वेव पुरुष एष प्रकृति रेष आत्मैष ब्रह्मैष लोक एष आलोकी योऽसौ हरिरादिरनादि रनन्तोऽतः परमः पराद्धिश्वरूप इति पैङ्गिश्रुतौ साक्षादेव प्रकृतिपुरुषत्वाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकर्षेण करोतीति प्रकृति रिति योगाच्च प्रकृतावनु प्रविश्य तां परिणाम्य तत् परिणामनियामकत्वेन तत्र स्थित्वात्मनो बहुधाकरणात् अथ ह्येष आत्मा प्रकृति मनु प्रविश्यात्मानं बहुधा चकार तस्मात् प्रकृतिरित्याचक्षत इति भाल्लवेय श्रुतिः। अविकारोपि परमः प्रकृतिस्तु विकारिणी। अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभि धीयत इति नारदीये। नचान्यत् कल्प्यम् अप्रमाणकत्वात् ॥ २६ ॥

अव्यवधानेनोत्पत्ति-द्वारत्वञ्च प्रकृतित्वं तच्चास्यैव हि गीयते। यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति व्यवधाने प्रसूतिस्तु पुंस्त्वं विद्वद्भिरिष्यते। सृतिरव्यवधानेन

অথ: তৃতীয় খণ্ড:—

লেখা সন্ধিষু পক্ষ্মস্বারোকেষু চ যানি তে॥ তানি তে পূর্ণাহুত্যা সর্ব্বাণি শময়াম্যহম্॥ ১ ॥ কেশেষু যচ্চ পাপক মীক্ষিতে রুদিতে চ যৎ॥ তানি তে পূর্ণাহুত্যা সর্ব্বাণি শময়াম্যহম্ ॥২॥ শীলেষু যচ্চ পাপকং ভাষিতে

হে কন্যে! 'তে' তব 'লেখা-সন্ধিষু' লেখানাং রেখানাং সন্ধয়ো যত্র তাদৃশেষু মূর্দ্ধ-প্রদেশেষু, কিঞ্চ 'পক্ষ্মসু' চক্ষুর্লোমসু 'চ' অপিচ 'আবর্ত্তেষু' নাভিরন্ধ্রাদিষু 'যানি' অপচিহ্নানি (সন্তীতি শেষ:)—অহং পাণিগ্রহ: 'তানি সর্ব্বাণি' 'পূর্ণাহুত্যা' অনয়া শেষাহুত্যা 'সময়ামি' উপশমিতানি করোমি ॥ ১ ॥

হে কন্যে! 'যচ্চ' 'পাপকং' পাপং অশুভকরং 'তে' তব 'কেশেষু (অস্তীতি শেষ:) 'চ' অপিচ 'ইক্ষিতে দর্শন-ক্রিয়ায়াং 'রুদিতে' চলিতে গমন ক্রিয়ায়াং 'যৎ' অস্তি—'অহং' ইত্যাদি ॥২॥

হে কন্যে! তোমার শরীরস্থ রন্ধ্রগত রেখা সমস্তের সন্ধি সকলে, চক্ষুরিন্দ্রিয়ের পরিরক্ষক পক্ষ্মসকলে, এবং নাভি কূপাদি প্রদেশে যে সকল অমঙ্গল চিহ্ন আছে—আমি এই শেষ আহুতি দ্বারা তৎ সমস্তই উপশমিত করিতেছি ॥ ১

হে কন্যে! তোমার কেশ সমস্তে যে পাপ আছে এবং তোমার ঈক্ষণে, চলনে, যাহা কিছু পাপ আছে— আমি এই শেষ আহুতি দ্বারা তৎ সমস্তই উপশমিত করিতেছি ॥২

১—লেখেত্যাদীনাং ষণ্ণাম্—অনুষ্টুপ্ ছন্দ:। অভিধীয়মানা দেবতা। পাণি-গ্রহস্যাজ্যহোমে বিনিয়োগ:।

হসিতে চ যত্॥ তানি তে পূর্ণাহুত্যা সর্বাণি শময়াম্যহম্॥৩॥ আরোকেষু চ দন্তেষু হস্তয়োঃ পাদয়োশ্চ যত্॥ তানি তে পূর্ণাহুত্যা সর্বাণি শময়াম্যহম্॥৪॥ ঊর্বোরুপস্থে জঙ্ঘয়োঃ সন্ধানেষু চ যানি তে॥ তানি তে পূর্ণাহুত্যা সর্বাণি শময়াম্যহম্॥৫॥যানি কানি চ ঘোরা-

হে কন্যে! 'তে' তব 'শীলেষু' ব্যবহারেষু 'যত্' 'পাপকং' যচ্চ 'ভাষিতে' কথন-ক্রিয়ায়াং 'চ' অপিচ 'হসিতে' হসন-ক্রিয়ায়াং পাপকম্ অস্তি—'অহং' ইত্যাদি ॥ ৩ ॥

হে কন্যে! 'তে' তব 'আরোকেষু' দন্তান্তরেষু (মেড়ে ইতি প্রসিদ্ধেষু) 'চ' অপিচ 'দন্তেষু', 'হস্তয়োঃ', 'পাদয়োঃ' 'যচ্চ' পাপকম্ অস্তি—'অহং' ইত্যাদি ॥ ৪ ॥

হে কন্যে! 'তে' তব 'ঊর্বোঃ' ঊরু-দ্বয়য়োঃ 'উপস্থে' গোপনীয়ে ইন্দ্রিয়ে 'জঙ্ঘয়োঃ' 'চ' অপিচ 'সন্ধানেষু' অন্যান্য-প্রদেশেষু 'যত্' পাপকং অস্তি—'অহং' ইত্যাদি ॥ ৫ ॥

কন্যে! তোমার ব্যবহারে যে পাপ আছে, এবং তোমার কথনে, হসনে, যে পাপ প্রকাশ পায়—আমি এই শেষ আহুতি দ্বারা তৎ সমস্তই উপশমিত করিতেছি॥৩

হে কন্যে? তোমার দন্তের মেড়েগুলিতে এবং দন্তসকলে, হস্তদ্বয়ে, ও পাদদ্বয়ে যে পাপ আছে—আমি এই শেষ অহুতিদ্বারা তৎ সমস্তই উপশমিত করিতেছি॥৪

হে কন্যে! তোমার উরুদ্বয়ে, উপস্থেন্দ্রিয়ে, জঙ্ঘাদ্বয়ে এবং অন্যান্য সন্ধি প্রদেশে যে পাপ আছে—আমি এই শেষ আহুতি দ্বারা তৎসমস্তই উপশমিত করিতেছি॥৫

ণি সর্ব্বাঙ্গেষু তবাভবন্। পূর্ণাহুতিভি রাজ্যস্য সর্ব্বাণি তান্যশীশমম্॥৬॥ ধ্রুবা দ্যৌর্ধ্রুবা পৃথিবী ধ্রুবং বিশ্ব মিদং জগত্॥ ধ্রুবাসঃ পর্ব্বতা ইমে ধ্রুবা স্ত্রী পতিকুলে ইয়ম্॥ ৭॥ অশ্মপাশেন মণিনা প্রাণ-সূত্রেণ

'চ' অপিচ হে কন্যে! 'তব' সর্ব্বাঙ্গেষু' সমস্ত-শরীরাংশেষু 'যানি কানি' 'ঘোরাণি' পাপানি 'অভবন্'—'অহং' 'তানি সর্ব্বাণি' 'আজ্যস্য' ঘৃতস্য 'আহুতিভিঃ' 'অশীশমম্' শমিতবানিব॥ ৬॥

হে প্রার্থ্যমান-দেব! যথা ইয়ং 'দ্যৌঃ' 'ধ্রুবা' স্থিরা, ইয়ং 'পৃথিবী' 'ধ্রুবা', 'ইদং' দৃশ্যমানং বিশ্বম্ সর্ব্বং জগত্ চরাচরং সমস্তং 'ধ্রুবম্', 'ইমে' দৃশ্যমানাঃ পর্ব্বতাঃ গিরয়শ্চ 'ধ্রুবাসঃ' ধ্রুবাঃ স্থিরাঃ, 'ইয়ং' 'স্ত্রী' 'পতিকুলে' অত্র পতিগৃহে, তথৈব 'ধ্রুবা' ভবত্বিতি শেষঃ॥ ৭॥

এবং হে কন্যে! তোমার সর্ব্বাঙ্গে যেসকল ঘোরতর পাপ হইয়াছে—আমি এই ঘৃতের পূর্ণাহুতি প্রদানে তৎসমস্তই উপশমিত করিতেছি॥৬

হে প্রার্থ্যমান দেব! যেমন এই দ্যুলোক চিরস্থায়ী, এই পৃথিবী চিরস্থায়িনী, এই পরিদৃশ্যমান সমস্ত চরাচর চিরস্থায়ী, এই অচলরাজিও চিরস্থায়ী—এই স্ত্রীও, এই পতিগৃহে সেইরূপ চিরস্থায়িনী হউক॥৭

৭—অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ। অভিধীয়মানা দেবতা। অনুমন্ত্রণে বিনিয়োগঃ।

ग्रन्थिना॥ बध्नामि सत्यग्रन्थिना मनश्च हृदयंच ते॥८॥ यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं मम॥ यदिदᳪ हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव॥ ९॥ अन्नं प्राणस्य पड्विᳪ

हे वधु! 'ते' तव 'मनः' चित्तं 'च' अपिच 'हृदयं' भावं 'बध्नामि' बन्धनं करोमि स्ववशं नयामीत्यर्थः। कथम्? इत्याह:— 'मणिना' मणितुल्येन, रत्न-सदृशेन 'प्राण-सूत्रेण' अपिच 'सत्य-ग्रन्थिना' सत्यरूप-ग्रन्थिना। अयं भावः—तुभ्यं मणिमयं यदिदं अन्नम् ददामि तव हृदयस्य मनसश्च बन्धनाय तत् पाशरूपं भवति, यदिदं रत्नतुल्यं मदीयं प्राणसङ्घं तत् समस्तमेव तुभ्य मुत्सृजे, तत्सृष्टञ्चैतत् तत्पाश-बन्धनायोपयोगि सूत्रं भवति, तत्र च ग्रन्थिः सत्य-वचनं प्रतिज्ञा-कथनमिति॥ ८॥

हे वधु! 'यत् एतत्' अनुभूतं 'तव' सम्बन्धि 'हृदयं' 'तत्' 'मम' सम्बन्धि 'अस्तु' भवतु—किञ्च, 'मम' 'यत्' 'हृदयं' 'तत्' 'तव' 'अस्तु' आवयो रैक-हृदयं भवतु इत्यर्थः॥ ९॥

হে বধু! তোমার মন ও হৃদয় মণিতুল্য অন্নদানরূপ পাশে এবং রত্ন সদৃশ প্রাণরূপ সূত্রে ও সত্যস্বরূপ গ্রন্থি দ্বারা বন্ধন করিতেছি ॥৮

হে বধু! এই যে ত্বদীয় হৃদয়—ইহা আমার হউক অর্থাৎ তুমি মর্ম্মবেদনা পাইলে সেই যাতনা আমার হউক এবং আমার এই হৃদয় তোমার হউক অর্থাৎ আমার মর্ম্মবেদনা তোমার মর্ম্মাঘাত-কর হউক। এইরূপ তোমার সুখে আমার সুখ এবং আমার সুখে তোমার সুখ হউক ॥৯

८—अनुष्टुप् छन्दः। अन्न देवता। अन्न-प्राशने विनियोगः।

९—अनुष्टुप् छन्दः। प्रार्थ्यमाना देवता। हृदयैक्ये विनियोगः।

श स्तेन बध्नामि त्वासौ ॥ १० ॥ सुकिंशुकꣳ शल्मलिं विश्वरूपꣳ सुवर्णवर्णꣳ सुकृतꣳ सुचक्रम् । आरोह सूर्ये अमृतस्य नाभिꣳ स्योनं पत्ये वहन्तु कृणुष्व ॥११॥

हे बधु ! 'अन्नं' अदनीयं वस्तुजातं 'प्राणस्य' वायोः 'षड्विंशः' बन्धनं यतः, अतः 'तेन' अन्नेन 'त्वा' त्वां 'बध्नामि' बन्धनं करोमि ॥ १० ॥

हे 'सूर्ये !' यथा सूर्या तेजोरूपा तद्वत्तेजस्विनि ! त्वं 'सुचक्रं' सुन्दर-चक्रोपेतम् इमं रथम् 'आरोह' सुखेनारोहणं कुरु। कीदृशं रथमित्याह—'किंशुकं' पलाश-कुसुममिव रक्तवर्णं, 'शल्मलिं' शाल्मलि-कुसुममिव आरादिविशिष्ट 'विश्वरूपं' चित्रितं, 'सुवर्णवर्णं' रक्तपीताभं, 'सुकृतं' सुनिर्मितं। इमे रथाश्वाः 'अमृतस्य' कल्याणस्य 'नाभिम्' उत्पत्तिस्थानं त्वा 'वहन्तु'। त्वञ्च 'पत्ये' भर्त्रे 'स्योनं' सुखं 'कृणुष्व' कुरु ॥ ११ ॥

হে বধূ! এই যে সমস্ত অদনীয় বস্তু—ইহাই প্রাণের রক্ষণোপায় বন্ধন স্বরূপ হইয়া থাকে, অতএব এই অন্নদানে তোমাকে আবদ্ধ করিতেছি ॥১০

হে সূর্য্যতুল্য তেজস্বতি ! তুমি এই—পলাশ কুসুমের ন্যায় রক্তবর্ণ, শিমুল গুচ্ছের চিত্রে চিত্রিত, সুবর্ণ বর্ণ, বিবিধ চিত্রে সুশোভিত, সুন্দর চক্র-সমন্বিত, উৎকৃষ্ট কারুবর-বিনির্ম্মিত রথে আরোহণ কর। এই রথের অশ্বগণ কল্যাণের আকর তোমাকে ভালরূপে বহন করুক এবং তুমি সর্ব্বদা পতি যাহাতে সুখী হন তাহাই করিবা ॥১১

१०—द्विपाद् गायत्रीच्छन्दः। अन्न देवता। अन्नस्तुतौ विनियोगः।

११—त्रिष्टुपछन्दः। कन्या देवता। रथारोहणे विनियोगः।

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती सुगेभि र्दुर्गमतीता मपद्रान्त्वरातयः॥१२॥ इह गावः प्रजायध्व-मिहाश्वा इह पूरुषाः। इहो सहस्रदक्षिणो पि पूषा निषीद तु॥१३॥ इह धृति रिह स्वधृति रिह रन्ति रि-

'ये' 'परिपन्थिनः' दस्यवः 'आसीदन्ति' पथीति शेषः, ते इमौ 'दम्पती' जायापती रथारूढ़ौ इति 'मा विदन्' नहि विदिता भवेयुः। किञ्च 'सुगेभिः' सुगमै र्मार्गैः 'दुर्गम्' दुर्गमं पन्थानम् 'अतीताम्' व्यतीताम्। अन्येऽपि 'अरातयः' शत्रवः 'अपद्रान्तु' अपगता यथा स्युस्तथा पलायन्तु॥ १२॥

'इह' बधूवर सम्बन्धिनि गृहे 'गावः' 'प्रजायध्वम्' बहुला भवन्तु। 'इह' 'अश्वाः' प्रजायध्वम्। इह 'पूरुषाः' पुत्रादयो वंशाः प्रजायध्वम्। 'उ' अपिच 'सहस्र-दक्षिणोऽपि' यस्य देवस्य प्रसादात् गो-सहस्र-दक्षिणा अपि क्रतवः सम्पद्यन्ते सोऽसौ 'पूषा' आदित्यो देवः 'इह' 'निषीदन्तु, प्रसीदन्तु॥१३॥

এই দম্পতীতে রথারূঢ় হইলেন পথি মধ্যে বিঘ্নকারী যে সমস্ত দস্যুদল আছে, তাহারা যেন জানিতে না পারে! দুর্গম পথ সকল যেন সুগমরূপে অতীত হয়! শত্রুরা সকলেই যেন দূর হইয়া যায়!॥১২

এই বধূ ও বরসম্বন্ধীগৃহে গোধন পরিবর্দ্ধিত হইতে থাকুক এবং এই গৃহে অশ্বসম্পত্তি পরিবর্দ্ধিত হইতে থাকুক। এই গৃহে

१२—अनुष्टुप् छन्दः। आशास्यमाना देवता। चतुष्पथाद्यामन्त्रणे।

१३—अनुष्टुप् छन्दः। आशास्यमाना देवता। गृह-प्रवेशे विनियोगः।

হ রমস্ব। ময়ি ধৃতি ময়ি স্বধৃতি ময়ি রমো ময়ি রমস্ব ॥১৪॥

হে বধূ 'ইহ' অস্মিন্ গৃহে তব 'ধৃতিঃ' ধৈর্য্যম্ অস্তু। 'ইহ' তব 'স্বধৃতিঃ' স্বৈরাত্মীয়ৈঃ ধৃতি ধারণম্ একত্র মিলনম্ অস্তু। ইহ তব 'রন্তিঃ' রমণম্ অস্তু। 'ইহ' 'রমস্ব' আমোদেন তিষ্ঠ। কিঞ্চ 'ময়ি' ভর্ত্তরি তব ধৃত্যাদিকং বিশিষ্যেণাস্তু ইত্যাহ—ধৃতি রিত্যাদি ॥ ১৪ ॥

পুত্রাদি বংশবৃদ্ধি হউক। অপর যে দেবতার প্রসাদে সহস্র দক্ষিণার উপযুক্ত যজ্ঞ সকল হইতে পারে সেই পূষা (সূর্য্য) দেবতা এই গৃহে সর্ব্বদা প্রসন্ন থাকুন ॥১৩

হে বধু! এই গৃহে তোমার স্থির মতি হউক, এই গৃহে তুমি সানন্দে কাল যাপন কর। এবং আমাতে তোমার স্থির মতি হউক, আমার আত্মীয় গণের সহিত তোমার মিলন হউক, আমাতে তোমার আশক্তি হউক, আমার সহিত তুমি সানন্দে কাল যাপন কর ॥১৪

ইতি সামবেদীয়ে মন্ত্রব্রাহ্মণে প্রথমপ্রপাঠকস্য তৃতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥ ৩ ॥

—:०:—

১৪—বৃহতীচ্ছন্দঃ। কন্যা দেবতা। হোমে বিনিয়োগঃ।

অথ চতুর্থঃ খণ্ডঃ।

অগ্নে প্রায়শ্চিত্তে ত্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি ব্রাহ্মণস্ত্বা নাথকাম উপধাবামি যাস্যাঃ পাপী লক্ষ্মীস্তামস্যা অপজহি॥১॥ বায়ো প্রায়শ্চিত্তে ত্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি ব্রাহ্মণস্ত্বা নাথকাম উপধাবামি যাস্যাঃ পতিঘ্নী তনূস্তামস্যা অপজহি ॥ ২॥ চন্দ্র প্রায়শ্চিত্তে

'প্রায়শ্চিত্তে' প্রায়শ্চিত্ত কার্য্যে আরাধ্যমান! 'অগ্নে!' 'ত্ব' দেবানাম্‌ অস্মদাদীনাং 'প্রায়শ্চিত্তিঃ' দোষস্য উপশমিতা 'অসি' ভবসি, অতঃ 'নাথকামঃ' নাথঃ অধিনায়কঃ মে ভূয়াদিতি কামনাবান্‌ 'অহং' 'ব্রাহ্মণঃ' 'ত্বাম্‌' 'উপধাবামি' অভ্যর্চ্চামি। ত্বং হি 'অস্যাঃ' 'পাপী লক্ষ্মী' অশুভসম্বন্ধিনী শোভা 'যা' স্যাত্‌, 'অস্যাঃ' বধ্বঃ 'তাম্‌' দুষ্ট শোভাম্‌ 'অপজহি' অপগতাং কুরু ॥ ১

'প্রায়শ্চিত্তে' কার্য্যে আরাধ্যমান! 'বায়ো!' 'ত্ব' 'দেবানাম্‌' অস্মদাদীনাং প্রায়শ্চিত্তিঃ' দোষস্য উপশমিতা 'অসি' ভবসি, অতঃ 'নাথকাম': 'অহং' 'ব্রাহ্মণঃ' 'ত্বা' 'উপধাবামি'; 'অস্যাং' 'পতিঘ্নী

হে প্রায়শ্চিত্ত কার্য্যে আরাধ্যমান অগ্নে! তুমি দেদীপ্যমান আমাদিগের দোষের উপশমকারী হইতেছ অতএব নাথকাম আমি (অর্থাৎ আমার কেহ নাথ [মুরুব্বী] হউক এরূপ অভিলাষী) ব্রাহ্মণ, তোমাকে অর্চ্চনা করিতেছি, তুমি এই বধূর অমঙ্গল শোভা যাহা থাকে তাহা দূর করিয়া দাও ॥ ১

হে প্রায়শ্চিত্ত কার্য্যে আরাধ্যমান বায়ো! তুমি দেদীপ্যমান আমাদের দোষের উপশমকারী হইতেছ অতএব নাথকাম আমি ব্রাহ্মণ, তোমাকে অর্চ্চনা করিতেছি, তুমি এই বধূর শরীরে পতিবিয়োগ-কারণ দোষ যাহা থাকে, তাহা দূর করিয়া দাও ॥২

১—অগ্নয়েদয় ইমে পঞ্চ মন্ত্রা নিগদাঃ (যজুর্বিশেষঃ)। অগ্ন্যাদি দৈবতাকাঃ। চতুর্থীতি প্রসিদ্ধ হোম কর্মণি বিনিযুক্তাঃ।

दयितोऽसि न तेऽस्त्यदेयमस्ति यत् मामानमपि प्रयच्छति। तदभार्थये प्रियहेतुं प्रियं मङ्गलाय मङ्गलां स्वपुर-पालनाय प्रयाण मङ्गीक्रियताम्॥

प्रदक्षिणीकृत्य ततः पुरारेः पुरो पुरस्कृत्य पुरोहिताग्रयाम्॥
तुष्टाव काशीं नृपतिः स काशी-वियोगमाशीविष-दष्ट-चेताः॥ ११३

यथा—

यतति चिरतरं शुचौ यतीन्द्रे गति-रयया त्वयि काशि! साम्प्रतेपि॥
कृतमहकलुषेऽलसेपि शीघ्रं भवति तदाशि कथन्तव प्रभावम्॥११४

हरसि कलिकठोरकल्मषौघं हरसि च कालकरालभीतिमन्ते॥
हरसि खलु मनो मनस्विनां त्वं हरवसते! हर मे त्वदन्यवासम्॥११५

हिमशिखरिसुमेरुमन्दरादौ रजतगिरौ च हरो गिरीन्द्रपुत्र्या॥
तव विरहकृते सुखं न लेभे स्थिति मितरत्र करोति को मनीषी॥११६

विसृजति गिरिजासखीव त्वां लुठति पदे युनदी च शम्भु मान्या॥
त्वयि परिणमतीश्वरात्मसिद्धि र्न हि सुभगात्वदृतेऽस्ति काशि! शम्भोः॥११७

विधिमुखसुमनोगणास्त्वदन्त र्भववचसैत्यभवान्तिकेन याताः॥
तव पद मुपलभ्य केपि दैवा न हि न हि काशि! पुनर्भवं प्रयान्ति॥११८

सपदि मरणमाचरती जनाना ममृतपदन्त्वयि काशि! काशयन्त्याम्॥
कथ विदधति यत्र वास मेते तदनुमिता प्रबलावका माया॥११९

भ्रमण मकरवं भवाटवीषु भ्रमरतया पदसम्पदात्ममत्या॥
परमपदतयैव वाञ्छिताद्य त्वयि वसतिः खलु काशि! मादृशानाम्॥१२०

निरवधि कमलार्पितात्मभावा विषयमधुव्रतबान्धवा भ्रमन्तु॥
सुरसरिदमृतैः शुभैस्तामकै र्वरममृतास्त्वयि काशि! संवसामः॥१२१

न गमन विवशी न दैवगत्या कृतकलुषाप्यपरैवतीर्थभूमिः।
अयि जननि! यतो जनातितापं शमयितु मात्तदयाक्षमामयी त्वम्॥१२२

सर्वाङ्गपीडनभरेण भयोत्करेण घोरं तमस्तत मपारमितो विशन्तम्॥
मोक्षोपदेशचतुरेण कृपापरेण संयोजयिष्यसि च काशि! कदा हरेण?॥१२३

त्वयीशे पैशाचीं गतिमपि समीहेति कलुषैः, समीहे देवानां गतिमपि न चान्यत्र सुकृतैः। पिशाचानामस्मिन्नतिपरिमितक्षेत्रविलयात्, भुवो मुक्त्याश्वासः पतनभयभारो दिविषदाम्१ ॥२४

हे वाराणसि ! काशि ! काशितमहामुक्ते ऽविमुक्ताभिधे, पुण्यारण्यमहाश्मशान परमानन्दाटवीश्रप्रिये ! । भीतो भीमभवाम्बुधेर्भगवतः पादाब्जयुग्माश्रय श्रेयोर्थी त्वयि मातरेकशरणं जीवाम्न माकाङ्क्षये ॥१२५

स्वर्गद्याचितनिर्मलस्थलिसतां संवासदिव्यस्थलि, श्रीमन्माधवदर्शनस्थलिशिवालोकावलोकस्थलि । देव्या दृष्टिकृतार्थितस्थलिपरं तत्त्वोपलब्धिस्थलि स्वान्तर्मे वितराम्ब ! काशि! कृपया मत्पुस्थलीं मुक्तये ॥१२६

हे दण्डायुध-कालभैरव-गणाध्यक्षाश्च ढुण्ढ्यादयः श्रीमत्केशव ! बिन्दुमाधव ! हरे ! लीलार्क सुरेश्वराः । दुर्गे ! दुर्गहरे ! विशालनयने ! सिद्धेशि ! वागीश्वरि ! यूयन्नो दिशत स्थितिं शिवपुरे भक्तिं शिवे निश्चलाम् ॥१२७

इति स्तुत्वा तां मुहुर्मुहुः प्रणम्य काशी-वियोग-विशीर्ण-मानसः सुमनोलोकान्निराकृत इव, साधुसदो बहिष्कृत इव, दिव्यदर्शनेन तिरस्कृत इव, किमप्यनिर्वचनीयं मनसि दुःखं दधत्—कतिपय-यामवती मतीतः पीतवासाड्वानकदुन्दुभिर्जातजयशब्दो दूरतोदृश्यमान-लोहित-पीतासित-धवल-पताका-ध्वज-धोरणी-धूरीणां नयनानन्दन-वन्दनमालिकां सद्यः समुद्दीपित-दीपमालिकां प्रान्त-निवेशित-फलभारनमदारम्भास्तम्भनिकट-घटित-शातोर-पयः-पूर्ण घट-चय-सुन्दरीं पुरीं प्रविवेश ॥

एवं प्रणम्येशपुरीं पुरीं स्वां समागते लब्धवरे नरेशे ॥
सेना-गणास्फालन-जात-चेष्टा पुरी सजीवेव तदा रराज ॥१२८

अथो द्विजाग्र्यानथ वाचयित्वा त्रिधा विधायाशुफलं तदेकम् ॥
ददौ प्रियाभ्यः प्रियकारिणीभ्यः प्रियः प्रियं पुत्रभवाप्तुकामः ॥१२९

ततः कतिपय-दिनेषु व्यतीतेषु पूर्णेन्दु-गर्भ-चिकणोदय-गिरि-शिखर ततयइव परि-प्राप्त-दोहद-लक्षणा विरेजुः ॥

ततः शुद्धान्तवृद्धाभिर्निर्णीय प्रहिता प्रतीहारिणी तदन्तरानन्द-स्फुरत्-चिक्कणाय-मान-गण्ड-मण्डला तत्कथायां अतिशीतलतया लब्धकण्ठजाड्येनैव गद्गदवाणी व्याहारिणी

धरणीपतये निवेदयामास—देवाश्चाम्न मशेष-भागधेय-शंसिन्यो देवस्याभिमत-फलपूर्व-रङ्गिण्यो लता इव प्रतिक्षण मानन्दयन्ति नयनानि देव्यः।

राजापि सदतितराभिलाषलाभान्मूढ़ इव चिरतर-विधि-विधुरतानुभवस्य न चिरादेव प्रभु-प्रसाद ईदृशः फलवानिति विस्मय-स्मयमान-मानसः पुनः पुनः किं स्वप्नं कथयसि किमाशिषं वितरस्युत वा सत्य मिति पृच्छया निर्णीय निर्विकल्प सुख-सुधा-सिन्धौ मज्जास्वाद इव ममज्ज॥

काले ततो गर्भ मवाप्य देव्यस्ताः कोरकिण्यो लतिका इवोर्व्यः॥
शीतांशुगर्भा इव मेघमालास्ताः पाण्डराङ्ग्यः सुदृशो विरेजुः॥१३०

पुत्रार्थिनः पार्थिव-सत्तमस्य चिराद्दरिद्रा इव हृष्टयस्ताः॥
सुवर्णपात्रीरिव रत्न-पूर्णाः संप्राप्य सम्यक् सुखमन्तरापुः॥१३१

यथोपरागे रजनीशबिम्बं विवर्णतां प्राप्तमपि प्रकामम्॥
विलोकनीयं सुकृतार्थिनो हि नृपस्य तासां वदनं तदासीत्॥१३२

ततः स्वकार्यावसरे प्रियाणां गृहे गृहे गर्भ-भरालसानाम्॥
मुहुर्गतायात-भव-श्रमोऽपि विश्राम आसीन्नितरां नृपस्य॥१३३

ततः कतिचिन्मासेषु व्यतिक्रान्तेषु तत्तत्कालनिर्वर्त्तितकर्त्तव्यक्रियाणां तासां मास-श्रीदय-भानु-समय इव सुहृच्चक्राणां प्रहर्षं परिवर्द्धयन् प्रत्यासन्न-प्रसव-समय आसीद्देवीनाम्। ततस्तद्घनरवोऽपि प्रत्याशावल्लोकचातकचयस्य सुखप्रदोऽभूत्॥

ततो घटिका यन्त्र-पूरण-सावधानेषु मौहूर्त्तिकेषु खिद्यमानेषु, दुन्दुभिनिर्ह्रादेषु द्विजवन्दिनटादिभिः पूरयत्सु राजद्वारेषु पतत्सु पारिजातवर्षेषु नदत्सु देववादित्रेषु खण्डयन् सुहृज्जनमनःसन्तापसंहतिं मण्डयन्मन्दिरोदरनभोमण्डलं दूरयन्नराजक-दोषातमःपटलं पुरयन्नभयवंशपितृदेवगणाशावकाशं निशामुख एव निशापतिरिव निशापतिकलाकमनीयशरीरदेशः स्वात्मकावतारः कुमारः प्रादुरासीत्। तिस्रभो मा-त्रभोऽरणि-मणि-वेणु-वल्लीभ्यश्चित्रभानुरिव प्रादुर्भूय सहसैकता मवाप्य महीतलं मुद्रा-मयामास।

ततोऽन्तःपुर पुरन्ध्री-प्रकर-हर्षोद्यदमन्द-मङ्गल कोलाहल ध्वनि-ध्वनित-कुमार-जन्म-

नितान्त-सन्ताड्यमान-दुन्दुभि-पटह-पटल-कांस्य-वंशीरवार्थदित पुत्र-समुत्पत्ति-रसेनोच्छलन्त मिव सरितांपतिमिव नरपतिं त्वरितागमन-शालिनी गद्गदवाणी-व्याहारिणी प्रतिहारिणी कर-कमल-पुट-मिलित-मौलिम् एष्ट-धरणी-पति मभाणीत्। देवस्य निरवधि-विधि-वैधुर्य-चण्डातप-ताप निर्वाण-निर्वाहकेन पितृ-प्रसू-समयेनेव व्यक्तीकृत-जगदनुरागेण भूषणीकृत-चन्द्रभागेन मनोमेचक-पिशुनमेचक-दर्शनीभ्याथ-करेण बाल भक्त-रेण सन्तति-विच्छित्ति-शङ्का-परिपतित-पूर्वपुरुष समुद्धरण-धुरन्धरेण सुवर्ण मङ्गला मनोहर कलवरेण महाराज-कुमारेणाद्य वर्द्धामहे।

निचित्र-वादित्र-सहस्र-घोषैर्जातात्मजोत्पत्ति-रसं नृपेन ॥
आस्वाद्यमानं प्रतिहारिणी सा संवर्द्धयामास वचोऽमृतेन ॥१३४

ततस्तदानन्दभरेण भूरिभिः सन्दतांसत्वण माप भूपः ॥
आनन्दजाश्रु-प्रवहेक्षणाभ्यां नगेन्द्रवन्निर्झर-नालिकाभ्याम् ॥१३५

उत्थाय सम्पूर्ण-मनोरथस्तां सम्पूर्य्य दानेन मनोरथानाम् ॥
मग्नोपि सन्तोषजले ममज्ज जलाशयान्तर्जगती महेन्द्रः ॥१३६

सञ्जात हृष्टिः सञ्जात-हृष्टिः कर्मार्थ मुत्सुकः ॥
शुद्धान्तःकरणो भूपः शुद्धान्ताभिमुखोऽभवत् ॥१३७

पूरयन्न क्वचित् कुम्भान् जलैं रवैस्तथार्थिनः ॥
विस्तारि बाहुवीचीभिर्न्यन्तमपि कुत्रचित् ॥१३८

फुल्लनारीमुखाम्भोजश्रीलसम्ममनोहरम् ॥
समन्तादुच्छलन्तञ्च कुमारेन्दु महोदयैः ॥१३९

अबाधजनसम्बाधमगाधममृतोत्सवैः ॥
अवरोधं दृपः स्वीय मपश्यत्सागरोपमम् ॥१४०

ततः कनक-दण्डाग्र-दीपित-विचित्र दीप-माला-कलित-शुद्धान्तःपुर-चर दर्शित-वर्त्मना परितो हारिद्र-वसन-सुन्दर-सुन्दरी-गण-गमन-कौतुकालोकं सुगन्धि-गन्धक दीप-प्रतालोकं निरवद्य -सुर-सुन्दरी-तुलित-पुर-सुन्दरी-गण-गीयमान-मङ्गलं सूतिका-सदनं प्राविशत्।

ततस्तदानन्दमहाब्धिमध्ये नारायणं बालमिव प्रसुप्तम् ॥
धात्री समुत्तुङ्गकुचोदयाद्रिप्रोद्दितं बालमिवार्कबिम्बम् ॥१४१

आकर्षयन्तं जगतीजनानां नेत्राणि बालेन्दुमिवेन्दुचूडम् ॥
अतीव च स्नेहजडैः समन्तात् कर्षं कृशानुं च निषेव्यमानम् ॥१४२

आवीषदर्द्धं कलया नयानं दृग्भङ्गमङ्गीकृतपञ्चबाणम् ॥
संवीक्ष्य संसार समुद्र मग्नान् तुदन्त मन्तः कृपयेव रुद्रम् ॥१४३

तदीय-देह-प्रभया स राजा पीयूष धारा विहिताभिषेकः ॥
पश्यन् कुमारं सुकुमारमेकं किमप्यपूर्वं जडिमानमाप ॥१४४

ततः प्रभावात् प्रभया च तस्य चन्द्रावतंसाङ्गिक लोचनाभाम् ॥
विज्ञाय विज्ञः परमेश्वरं तमचिन्तयद्विस्मित एव राजा ॥१४५

न जन्म जानन्ति जना यदीयं जनार्द्दन ब्रह्म सुरर्षि मुख्याः ॥
स जन्मगतः कथमाप जन्म जन्मन्यहो किं सुकृतं कृतं नः ॥१४६

आशापट्टीज्झितसर्वसङ्गैर्जन्मायुतेनापि न दृश्यतेयः ॥
महर्षिभिः सम्प्रणतैकतन्मय दृग्गोचरो भून्मममर्त्यवन्द्यः ॥१४७

निदेशतो यस्य विरिञ्चि विष्णु सुरेन्द्र वातानल मृत्यु मुख्याः ॥
निजे निजे कर्मणि सञ्चरन्ति समन्निदेशी भवितेति चित्रम् ॥१४८

यो नर्त्तयत्येव विभुः स्वशक्त्या ब्रह्मादिकीटान्तमिदं समस्तम् ॥
तं सूत्रधारं जगतः पुराणं सं नर्त्तयिष्यन्त्यवला मदीयाः ॥१४९

धन्याः किलोच्चैः कृतभूरिपुण्याः प्रिया महत्पुण्यकृतो ममैताः ॥
अजस्य सृष्टेर्जनकस्य शम्भो र्यतो जनन्यो यमिनोऽप्यभूवन् ॥१५०

स्मरन्निदं वर्द्धितभक्तिभावो निपत्य भूमौ पुलकाञ्चिताङ्गः ॥
तुष्टाव शीतांशुविकाशिमौलिं मौलौ निधायास्य पदारविन्दम् ॥१५१
“सर्वाङ्गवीक्षण शर्व नमो नमस्ते सर्वान्तकान्तकर सर्व नमो नमस्ते ॥
सर्वा वनावनदशर्व नमो नमस्ते सर्वात्मभूत शिव शर्व नमो नमस्ते ॥१५२

शम्भो शशाङ्कधर शङ्कर शान्त मूर्त्ते शक्तीश शासक शरण्य शरीरभाजाम् ॥
श्रीकण्ठ शूलधर शैलसुताङ्कितार्द्ध शश्वद्गृहीतचरणोऽस्मि शिव प्रसीद ॥१५३

चैतन्यरूप चतुराननचक्रिरूप चन्द्राह्निरूप सचराचर विश्वरूप ॥
चिन्त्या विचिन्त्य परिचिन्तक-चिन्तितार्थ चिन्तामणे चरणयोः शरणं प्रपन्नाः ॥१५४

देवादिदेवदुरितद्रुमदीप्तवह्ने दामोदराद्दरकृन्तनदर्पकारे ॥
दारिद्र्यदारण दिगम्बर दीनबन्धो दासे दवीयसि दयाम्बुनिधे द्रवस्व ॥१५५

स्वर्गेप्सया कुल समुज्वल पुत्र मीप्सो दत्तं स्वरूपमपि पुत्रतया विसृष्टे ॥
वाञ्छातिरिक्तफलदातृतयैक एव सिद्धस्ततस्त्वमसि देव नमो नमस्ते ॥१५६

त्रैलोक्य कान्त शमनान्तक चन्द्र मौलि मौलौ निधाय चरणौ तव पूजयामि ॥
तन्मां प्रतीश करुणा कथमीदृशी ते दासोस्मि दासजनवत्सल मेव जाने ॥१५७

प्रोवाच तं स्मित-मुखेन्दु-रथेन्दु-चूडो राजन् पुरा जनुषि भूमिपति स्त्व मासीः ॥
पुत्रोभवन्न तव देववशाद्दशीन्द्र वामासु वाममनमोजविजृम्भितसङ्गमस्य ॥१५८

पश्चादतीव तपसा वयसोऽवसाने संश्रित्य मां निखिल भावक भाव वित्तम् ॥
इत्थं किलान्तरनिशं स्मृतवानसि त्वं प्रीत्या प्रजा जनन धर्म निराकृतोऽपि॥१५९

अत्रापरत्र फलदः फलभूत एको देवः शशाङ्कमुकुटो मुकुटः सुराणाम् ॥
इन्तोद्धरिष्यति स एव हि सर्वदुर्गात् पुत्रेण किन्तनुभवेन शिवोस्ति पुत्रः ॥१६०

कल्पादौ पिण्डदः साक्षात् कल्पान्ते दाहकृत् स्वयम् ॥
नित्यन्तर्पयिता कामैः शिवादन्योस्तु कः सुतः ॥१६१

आराधितो ऽहमिति तेऽतुलभावहृद्या तेनाद्य ते तनयता मपि संप्रपन्नः ॥
तातेति तात वद वा शशिशेखरेति वत्सेति वत्स वद वा गुऽऽ गतिं गतोस्मि ॥१६२

इत्येव मुक्तवति चन्द्रकलावतंसे तस्यैव शक्ति रपरा ममता भवाब्धौ ॥
पुत्रेति मोहपथि भूप मपातयद्द्राक् उल्कामुखीव परमार्थपथ प्रपन्नम् ॥१६३

श्रीचन्द्रशेखर इतीव नरेन्द्रमौले श्चक्रे स नाम जगतामपि नामकर्तुः ॥
चूडाञ्चकार शशिचूडतयास्थितस्य काले कृतोपनयनं गुरवे ऽर्पयच्च ॥१६४

विद्यां गुरोर्भृगुकुलादुपलभ्य पूर्णां कालेन तं कचमिवागत मा समीक्ष्य ॥
आसीत्तदा सपदि निर्जरभावलाभात् श्रीमान् स जीव इव हर्षभरेण भूपः ॥१६५

एवं यथा सितरुचेः सितरश्मिमौले स्तेजो दिनं दिन मवाप कलाविवृद्धिम् ॥
आसीत्तदानुदिन मेव च सुप्रकाशा कीर्तिश्च भूपतिसुतस्य जनचित्तहारिः ॥१६६

कालेन बालशशलक्ष्मविलक्षमौलि स्त्याज यं यमुपभुज्य च पूर्वभावम् ॥
विश्वेषदुःखवसतः स स चन्द्रमौलि र्लोकाननेषु परमाप कथावशेषम् ॥१६७

तं पुण्डरीक मिव शुक्ल गुणाभिराम मुद्यद्दिनेश महसाम विकाशभावम् ॥
हर्षादिवाश्रयदमुं दिवसेन देवी श्रीमन्नवेन्दु तिलकं नवयौवनश्रीः ॥१६८

नवं वयः समधिगतं नवौजसा समुज्ज्वलं नवनवकीर्त्ति कीर्त्तितम् ॥
नवोदयं नवशशिलाञ्छनं सुतं विलोकयन् प्रभुरनवो नयाश्रयः ॥१६९

अचिन्तयत्सकल-धराधि-रक्षणे क्षमोधमे खलु त नयो नयो धुरः ॥
कृतार्थतां समधिगतोऽस्मि सर्वथा वृथा ऽधुना नृपतिपदे परिश्रमः ॥१७०

मखैः सुरान् द्रविणचयै र्द्विजोत्तमा नृषीन् श्रुतैः सुतजननैः पितॄनपि ॥
सुखैर्मुहुःस्वमपि नयाविरोधिभिः सुतर्पयं किमित्र गृहे प्रयोजनम् ॥१७१

रणे जिता द्विष द्वनो भुजो मुहुः प्रसतर्पिताः खलु सुहृदो यथेप्सितैः ॥
यशो महत्समधिगतं गतं वयो वताधुना किमिह गृहे प्रयोजनम् ॥१७२

श्रुता गुरोः किमपि सदाचला स्थिति श्चलाभवस्थितिरसकृच्च वीक्षिता ॥
समीहितं मनसि किलाक्षयं सुखं कुतः सुखं गृह वसतौ च मादृशाम् ॥१७३

फलाफले मनसि विराग-रागयो र्विचारतः समधिगते मुहुर्मुहुः ॥
कथं फलं मनसि विहाय चाक्षयं सणक्षयिण्यहह फले मनो नु नः ॥१७४

दिवोपि निपतन्त्यमी दिविषदोऽत्र मर्त्याश्च के मुनेरपि सुदुर्लभा परमयोगजा निर्वृतिः ॥
अतोऽस्थगतिमद्गतिप्रदमघौघविध्वंसनं श्रयामि पुरवैरिणः पुरमशेषबन्धापहम् ॥१७५

कलिस्तु वलते बलो जयति मूढ़ सङ्गोऽभितो मनोपि मृदु चञ्चलं मनसिजादयो मोहदाः॥
कृतान्तभवनेभवंत्यहह दुःसहा यातना स्तदत्र भयमर्द्दिनो न हि कपर्द्दिनोऽन्यागतिः ॥१७६

क ते हतमते पिता? क च पितामहा स्ते परे धरा-धन-चमू चयैः सुविदिता विनीता गुणैः॥
न कोपि खलु वर्त्तते त्वमपि नात्र वर्त्तिष्यसे चिरं न कुरु संकुरु स्मर चिरन्तरं शङ्करम् ।१७७

न कोपि तव कस्य न त्वमसि ते स्वकर्माश्रयाः स्वकर्मवशगोभवां स्तदिह साधुकर्माश्रय ॥
सुदुर्गपथमेककः स्फुटमितो भवान्यास्यतिः प्रतीहि किमु बान्धवैः किमु धनैः शरीरेण वा ॥१७८

धनेन किं वा सह नोत्पतिष्णुना किं बन्धुना मृत्युनिराकरिष्णुना ॥
देहेन किं वा पुरतः पतिष्णुना शिवात्मनैवेष्टमसारजिष्णुना ॥१७९

पदं परम सम्पदां भवभयाब्धिपारप्रदं विहाय पदमैश्वरं शिवविकाशिकाशीपुरम् ॥
अहोमतिमतांसतामिहहिवोस्यतांश्रृखतांकथंनु विपदांपदे वसतिरस्तु राजास्पदे ॥ १८०

अहो गुरुरुजार्दितान्विकटकण्टकदंष्ट्राहतान् पुरीन्तक पुरं जनान्नयति निर्लुठन् जीवितम् ॥
पुरः स्फुरति तद्व्रजः पुर इहैति काली वली पुरैव परमेष्ठिनः पुरवरं न किं संश्रये ॥१८१

पुरी वहति मारुतस्तनुगृहं समुन्मूलयन् पुरः खलु भयावहो नभसि
कालरूपोधनः। पुरी वत तमोवृतो भ्रमति कोपि याति त्वरन्
पुरा व्रज शिवाश्रयं यदि शिवं मनो वाञ्छसि ।१८२

पयोधरसशोषिणि श्रुतपतङ्गसंहारके मनोरथमहानले प्रबललोभवातोद्धते ॥
विहाय पुरवैरिणः पुरमनन्त सुखालयम् कुतो बहिरविज्ञवत् पतसि चित्तरभ्रमात् ॥१८३

न खलु यत्र पुन र्मरणाद्भयं न च पुनर्जनितो जनितं भयम् ॥
यदि भयं भवतो भवतो मनः परिचराय पुरीं त्वमघीशितुः ॥१८४

यदि तपो न तथेन्द्रियनिग्रहो न च मखा न च योगपथश्रमः ॥
तदपि मृत्युत एव यदृच्छया व्रजति जन्तुरिह ध्रुव निर्वृतिम् ॥१८५

प्रविशतो मरणे विषमन्तको यमभटस्य भयाद्भ्रमतो मुहुः ॥
तनुभृतो निभृतं भयशान्तये किमपि यत्र शिवं कथयेच्छिवः ॥१८६

न खलु यत्र कथा स्मृतिजन्मनो न च विपाककथाकृतकर्मणः ॥
शिवकथैव परं जयति श्रुतो परमशीतरसाश्रयिणो मृतो ॥१८७

जयति कर्णरसायन तत्कथा जयति पुण्यरसासुरनिम्नगा ॥
अपि नराधम कीट पतङ्गके जयति यत्र विभोः करुणारसः ॥१८८

व्रजति यत्र न यात्वतिपापिनोऽप्यहह याम्यगतिं न पुनः सृतिम् ॥
भगवतः खलु कापि दयावलान्नयति सर्वजनान् परमाङ्गतिम् ॥१८९

अहह यत्र सुवर्णविवर्णजै रतितराघरतैः पतितादिभिः ॥
निमिषमप्यनुभक्तिरमाश्रिते विमलपाशुपतव्रत माप्यते ॥१९०

इह यदन्तरनन्यमनस्तया निवसता मनसाप्यविमुञ्चताम् ॥
सुपरितोषगतः सुगतिं हरो वितरसीप्सितमप्य चिरादिव ॥१९१

न खलु यत्र सुरेन्द्रविनिर्मिता न च विनायकजा अपि विघ्नपाः ॥
अभि भवन्ति जनान्स्फुरभावितान्क्वचिपुरीवसतो कृतनिश्चयान् ॥१९२

त्यजति यो न जनो मरणावधि प्रियतरं पुरमिन्दुकलाभृतः ॥
किमधिकं द्विजहापि विमुच्यते प्रकृतिवश्यतयैव समीचितः ॥१९३

भ्रजति याम परत्र यतिव्रतै र्जनिव्रतै र्जपयोगतपोयुतैः ॥
भ्रजति ताङ्गति मत्र पुरद्विषः करुणया सकृदत्ययमाप्नतः ॥१९४

शिवशिवालयशैवसभालयै र्हुतभुजां निलयै र्विबुधालयैः ॥
यधिगताञ्च धरां विबुधालयैः परिचरामि च ताम्पुरजित्पुरीम् ॥१९५

त्यजति यान्न गणः स गणाधिपो हरिविरिञ्चिमुख स्त्रिदशाधिपः ॥
न च शिवा न च स प्रमथाधिपो न हि जहामि पुरीं मनसापि ताम् ॥१९६

यस्मिन् स्नापः शङ्करस्य प्रणामः प्रादक्षिण्यं भ्रमणं स्वं च्छयैव ॥
भुक्तं पीतं स्वञ्च नैवेद्य मेशं जल्पो जापः कल्पितश्चापि मुक्त्यै ॥१९७

यस्मिन् किञ्चित् कुर्वतो यागयोगौ त्यागं शक्त्या ब्रह्मचर्यन्तपो वा ॥
पूर्णं सर्वं जायते जायतेऽसौ नास्मिन् भूयो मृत्युसंसारदुर्गे ॥१९८

कृत्वाप्युग्रं ब्रह्महत्यादिपापं पश्चात्तापाद्यत्रात्मानं कश्चित् ॥
मृत्युञ्चेत् कालतो वा स्वतो वा मुक्तः पापैः कर्मबन्धैश्च भूयात् ॥१९९

यस्मिन्देवः सर्वभूतानुकम्पी तिर्य्यङ्म्लेच्छादीनपि प्राप्तमृत्यून् ॥
मृत्योः पाशान्मोचयेत् ज्ञानदानाद् ये तद्भक्ता स्ते विमुक्ताः स्वभावात् ॥२००

लैङ्गी यात्रा चानघा प्राणयात्रा धर्मे क्षमा धीश्च दीनानुकम्पा ॥
गङ्गासेवा चाप्यते रत्र वासः काश्यां योगः सिद्धिदोऽसौषडङ्गः ॥ २०१

यस्मिन् देवो देवदेवोऽस्ति देवाः पौराः पेयापावनी देवसिन्धुः ।
दिव्यं देवात् ज्ञानरत्नं सुलभं दिव्यावासं निर्भयन्तं वसामि ॥२०२

भिक्षाऽभिक्षा यत्र भूति र्विभूतिः सङ्गी यत्रासङ्गसिद्धौ प्रसिद्धः ॥
मृत्यु र्यत्रैवामृतं वा सएव निर्वासोऽस्याः संस्तेसां वसामि ॥२०३

पातव्यं तत्पावनं गाङ्गमम्भो ध्यातव्यं तत्पादपद्मं पुरारेः ॥
अभ्यसव्यं ज्ञानमध्यात्म मत्त्रवासव्यातः सा पुरी कामशत्रोः ॥२०४

वस्तव्यैका सा पुरी शङ्करस्य देवश्चैकः शङ्करः सेवनीयः ॥
दृष्टिश्चैका शङ्करे साधनीया भक्तिश्चैका शाङ्करी शङ्करी नः ॥२०५

वीर्यं शौर्यं नाम शम्भो स्तनुजं ध्यानायत्तं गम्यहं कर्म सैन्यम् ॥
काशीदुर्गं ख्यातदुर्गं च गङ्गा शोभा देवी विश्वनाथः कुतो भीः ॥२०६

अर्द्धं श्रीशो यस्य देवी शिवार्द्धं देवा दासा देवसिन्धुर्जटान्ते ॥
दीने ऽदीना सा कृपा मोक्षलक्ष्मी र्दृक्पातेऽतः सेव्य उग्रोपि देवः ॥२०७

ते ते ऽमित्रा दुर्जयाः काममुख्या ज्ञानाद्यास्ते बान्धवो ऽलब्धलक्षाः ॥
दुर्नीतेऽस्मिन् कालराज्ये ऽस्त्यविघ्नो विघ्नो मित्रं विश्वनाथः कुतो भीः ॥२०८

शैवैः संवसतः शिवस्य बहुधा लिङ्गं सदा पश्यतः।
शैवीं कर्णसुधां कथाञ्च पिबतः सच्छास्त्रसिन्धूद्गताम् ॥२०९

प्रीत्या सं स्वदतः शिवेति मधुरं हार्यं शिवायोत्सुकैः ॥
पूर्वैः पुण्यफलैः फलिष्यति कदा काशीनिवासोत्सवः ॥२१०

भक्तान् भक्त्या पूजयन् भूतभर्त्तुर्भूतावासं लब्धभैक्षेण बिभ्रत् ॥
पुण्यारण्ये कीर्त्तयन् पुण्यकीर्त्तिं पुण्याचारः पुण्यपापे विमोक्षे ॥२११

गाङ्गे पाथसि मज्जतः प्रतिदिनं गङ्गाधरं पश्यतो ॥
गङ्गावारि विमिश्रिताग्रकवलैः प्राणान् प्रियान्बिभ्रतः ॥२१२

गङ्गाया निशिसन्ध्ययोः परमिकां शोभां मुहुः पश्यतो।
गङ्गायां वसतो गमिष्यति कदा कालो गति-प्राप्तये ॥२१३

गङ्गोदकं पेयमपेय मन्य च्छैवं यशो गेय मगेय मन्यत् ॥
काशीपुरं सेव्य मसेव्य मन्यन्मर्त्तव्य मन्ते मणिकर्णिकायाम् ॥२१४

यस्मिन् संसरणाद्विनश्यति महत्यापोपलिप्यत्तमो यस्मिन्नाधिपतङ्गराशि-
रचिराद्याति प्रविष्टे क्षयम्। यस्मिन् कर्मतृणान्यतीव सहसा भस्मीभ-
वन्त्यन्ततस्तन्मोक्षाध्वगतिक्षमं भवतु नो काशीत्यमन्दं महः ॥२१५

पश्यन्स्व तार मथ तारक वाक्यवक्त्रात् पश्यन् स्वमेव मनसोऽविषयं तमेव ॥
पारं व्रजन्नमितमोहमहाम्बुराशेः काश्यां कदा चरमभाव मुरीकरोमि ॥२१६

पश्यन्स पाशपुरुषं पुरतोतिभीमं पश्य न्सदैव खलु पाशविमोक्षदक्षम् ॥
कम्पान्वितः श्वसनिरर्गलमोक्षहर्षः काश्यां कदा चरमभाव मुरीकरोमि ॥२१७

सं वीधयन् भ्रमतया जगदिन्द्रजालं सन्दर्शयन् स्वमपि निर्भय मद्वितीयाम् ॥
कर्णे जपन् किमपि चैतदपारपारं सम्प्रापयिष्यति गुरुर्भगवान् कदा माम् ॥२१८

भूयोतिभीषणकृतान्तमुखावलीकाङ्क्षीतिदुःखनिकराकरजन्मबन्धात् ॥
मुक्तोऽविमुक्त मधिगम्य यदा भवेयं धन्यः स कोपिसमयो भवितातिपुण्यैः ॥२१९

नष्टे स्पष्टं ज्ञानयोगाद्युपाये नष्टे कष्टं वर्णधर्मे युगान्ते ॥
इष्टः शिष्टैः शिष्टएको ह्युपायः काश्यां मृत्यौ कर्णजापः पुरारेः ॥२२०

प्रायश्चित्तं कर्म्मिणां कर्म्म पुण्यं योगस्थानां योग एकः सुयुक्तः ॥
सर्वोपायप्रच्युतस्येह जन्तोः काशी काशीनाथ-नामैव नान्यत् ॥२२१

तस्मात्तोपकरणं मिदं भवचन्द्रशेखरसात् कृत्वा गत्वा तदविमुक्तपुरं पुरमिदं सान्तःकरणं चन्द्रशेखरसात् करिष्यामि ।

राज्यं वधादिमुक्त्याह मिहामुत्रभयोद्धुरात् । वाराणसीं गमिष्यामि सर्वजन्तुभयप्रदाम् ॥२२२

स्नेहपाशाद्विमुच्याहं बन्धु चित्ताङ्गनाङ्गजात् । वाराणसीं गमिष्यामिदीनबन्धोः स्मरद्विषः ।२२३

स्वर्गाशा मपि सन्त्यज्य विनिपातभयावहाम् वाराणसीं गमिष्यामि यस्यां पातो न विद्यते ।२२४

एको विश्वेश्वरो विश्वं न तस्मादतिरिच्यते ।तमेव शरणं यामि विश्वेभ्यो नास्ति मे भयम् २२५
अविमुक्तेश-शरणं गत्वा तस्य प्रसादतः । कृतार्थो येन केनापि करिष्ये काल-कृन्तनम् ॥२२६

पिता माता गुरुर्गोप्ता सुहृदात्मशिवः स्वयम्,तदावासं वसिष्यामि किमतःपरमीप्सितम् ।२२७

काश्यां ज्ञानोपदेशाय वसिष्यामि जगद्गुरौ, विश्रुतं श्रुति वाक्येभ्यो न श्रव्यं भ्रान्त भाषितम् २२८

क्रन्दन्तु बान्धवगणाः परितोऽरयो वा नन्दन्तु मन्दमतयः कमलां स्तुवन्तु ॥
निन्दन्तु केपि विवदन्तु हसन्तु वा मामुक्ये निवास मविमुक्तपते व्रजामि ॥२२९

गच्छन्त्वमी परिजना दयिता त्यजन्तु सौख्यानि यान्तु धनजानि वपुः क्षिणोतु ॥
भिक्षाशनै रपिच तृप्ति मवाप्य किञ्चित् क्वापि भूमिशयनो निवसामि काश्याम् ॥२३०

सुखन्वासन यान सद्म शयन चेषाणि राजंर धनं , भृत्यामात्यगणार्थपत्य-
दयिताः सेनाः सहायाः परे । भोगाः स्वर्गपदान्यशेषसुखभूक् जीवोपि
मुञ्चत्वयं, तज्जीवावधि विश्वनाथकृपया काशी न मां मुञ्चतु ॥२३१

नन्दन्तु बान्धवगणा मम बन्धमोक्षा नन्दन्त्वनर्थरुचयो मम भोगनाशात् ॥
नन्दन्तु साधु हृदया मम साधु भावा नन्दाम्यहं च भगवत्पद-संश्रयेन ॥२३२

मोक्षे धीर्न निवेशिता नियमितो रागो न भोगोत्सुको, धर्मः कोपि न सञ्चितो भगवतः प्रीत्यै तदेकस्पृहः । वाचा नापि स कीर्त्तितोऽथ मनसा
नैवाश्रितं तत् पदम्, तद्दुःपारगभीरजन्मजलधेर्यास्यामि पारं कुतः ॥२३३

कामायार्थकृते परव्ययकृतेऽप्यायासमातन्वता, धर्माभासरतेन मूढमतिना कालो मुधा यापितः । तन्मन्ये मम पापिनोपि भविता संसार बन्धच्यु-
तिर्यत् काशी नगरी निवासरसिकं चेतः स्वयं धावति ॥२३४

सोत्साहं मुखवादनैः शिव शिवोङ्कारैर्मुदा नर्त्तनैः सन्निर्माल्य सुगन्धिनैवाण वसाढ्यगन्धोपनि राजनैः । भूयान्नाविविमुक्तिराजनिहिते पूर्णाभिषेकोत्सवे
श्रीमच्छैलसुतार्द्धदेहनगरी हर्षाधिवासाय नः ॥२३५

काश्याश्रयं समधिगम्य च दैव योगात्तस्यां न मृत्युमधि गच्छति ये हताशः ॥
जन्मान्तरेऽपि खलु मृत्युमुपेत्य तस्यां यान्त्येव मुक्ति मिति तत्पुर माश्रयिष्ये ॥२३६

भीताः पुनर्मरणतः शरणं प्रयाताः कारुण्यपूर्णजलधेः करुणार्थिनश्च ॥
बाला जगत्पितुरनादिगुरोश्च शिष्या दासा महेशितुरथो पुरवासिनश्च॥२३७

विश्वेशितुः सकललोकगुरोः स्वपित्रोः काशीपतेः शरणदस्य कृपाम्बुराशेः॥
दासाश्च शिष्यवटुकास्तनुजाश्च पौरा भीत्या वयं शरणगाः करुणार्थिनश्च ॥२३८

इत्थं विचिन्त्य बहुधा सचिवैश्च मुख्यैरालोच्य साधुगणकैर्गुणिते मुहूर्त्ते ॥
राजासने समुपवेश्य शशाङ्कमौलिं विप्रैर्नृपै रभिषिषेच समं स राजा ॥२३९

पुत्रोऽभवन्मम नवेन्दुकलाकिरीटो राजेऽभिषेक मय मेति स चानुरूपम् ॥
नातः परं मम महोत्सव इत्यवेत्य चक्रेऽतिमात्र मभिषेकमहोत्सवं सः ॥२४०

यादृग्विवेदमिनदेन दिवस्पतेश्च सम्बोधितः सुरगणैः सहितः सुरेशः ॥
अभेत्य भूतल ममर्त्यतरुप्रसूनैरभ्रान्तयन्नभिषिषेच नवेन्दुमौलिम् ॥२४१

तद्दैव-मर्त्य-मिलनेन दिविस्थ-मुख्य सङ्गीत-वाद्य-निकरेण महान्विचित्रः
कोपुत्रसवोऽभवदिह त्रिदिशावनीन्द्रपूज्येन्दुमौलिनृपते रभिषेकरूपः ॥२४२

आरोप्य भूरिगुणधैर्यधुरंधरेस्मिन् भारं स यूनि तनये नृपति र्धरित्र्याः ॥
त्यक्तश्रमः सुख मवाप तथापसौख्यं वोढार मेत्य तरुणं तरुणीव पृथ्वी ॥२४३

उद्धृत्य पूर्वनृपतेरथ जीर्णगात्रादुद्देगवानिव समस्तधराधिलक्ष्मीम् ॥
पार्श्वे निधाय सुहृदे गुणराजिभाजि प्रीतिं तदाप परमां परमेश्वरोऽपि ॥२४

श्रील-श्री रघुनाथ देव-शिवदा-देव्यौ सुनू-सम्भवः।
श्रमोभक्ति-मृणाल-हस्तिरमल-श्री राज-हंसार्भकः।
पौराख्या नव-चन्द्रमौलि-कथया श्री-रामनाथः स्वयम्।
चम्पू-ङ्कितवांल्लदौद-कथया जन्मोत्सवः पूरितः ॥३॥

इति जन्माभिषेक-वर्णनो नाम तृतीयोच्छ्वासः ॥ ३ ॥

अथ विवाहोत्सवाख्यः चतुर्थोच्छ्वासः ॥

एवं धरां समनुशासति चन्द्रमौली वीरे प्रसिद्धकरवीरपुरे तदानीम् ॥
स्वच्छन्द जीविनि जने रमरोपमेस्ते दानेन कल्प धरणीरुहता मुपेते: ॥१

दिव्ये दिवानिश मशेषसुराधिनाशसर्म्ये षिते वसनमाल्यमहामणीन्द्रे: ॥
प्रेम्णा नृपस्य मुहुरागतशक्रमुख्ये: स्वर्लोकवत् खलु रराज स मर्त्यलोक: ॥२

राज्ये रराज नृपतेर्भुव एक एव धर्मस्तथार्थविभवो बहुतां ततान ॥
कामस्तथो रनुचचार भयादिवास्य शास्त्रानुसारि मतिमान्नवचन्द्रमौले: ॥३

धर्मार्थमुख्यमवतोस्य कृतापराधे मान्येऽपि मानवपते रुदियाय दण्ड: ॥
नूनं पुराणवपुरस्य कृतापराध ब्रह्मोत्तमाङ्ग मपि लूनतमं चकार ॥४

भूमीपते रपितु कारण मानुषस्य मृत्युञ्जयस्य नगरेण कथापि मृत्यो: ॥
कालेषु मृतुर मभिवाञ्छत एव मुक्तो मृत्यु: ससार पुरवासिजनेषु भीत: ॥५

भीति: कुतोऽस्ति खलु वा नवचन्द्रमौली दासाश्रयं कृतवतां पुरवासिनां न: ॥
यत् कीर्त्तनादपि सकृत् सुकृतेतरार्त्ता मुच्यन्त एव जनिमृत्युभयेन सद्य: ॥६

यस्याज्ञयतो हरिविरिञ्चिसुरासुरेन्द्र चण्डांशु-दण्डि-दहनानिल-मुख्य मेतत् ॥
चक्रं जगन्मय मिदं भ्रमतीव भीत्या तद्बाहुपालितजने कथमीति भीति: ॥७

इत्येव तच्चरणवारिजभावसीधुपानप्रसन्नमनसो न कुतोपि भीता: ॥
मृत्युञ्जयैकशरणा: पुरवासिनस्ते स्वानन्द-कन्दल-हृद: सततं विरेजु: ॥८

धर्मार्थयोः प्रचलतां खलु साधुपथ्या हत्वा व्यधायि कुमतीन् कुपतीं श्च तेन ॥
अन्तस्तमांस्यपि विनाश्य निजावलोकात् सं पश्यतां मनसि मोक्षपथस्तथैव ॥९
तीव्रोऽपि तीव्रकिरण-प्रतिमस्य तस्य नित्योदितस्य जगति प्रसित-प्रतापः ॥
चक्रे सदा त्रिभुवन-भ्रमणैक-दक्षः प्रोत्फुल्ल मेव जगतो हृदयारविन्दम् ॥१०
पृथ्वीजयोद्यतममुष्य तु पार्थिवेन्द्रा आगत्य कृतवचसैव नता बभूवुः ॥
एको हि यः चयकृतो ग्रसति स्म विश्वं केनामतं विजयिनं युधि योधयेयुः ॥११
कर्णं विकर्त्तमपि सर्वजने नमस्य तीव्रापराधविधुरेपि च सत्तमस्य ॥
शौर्य्येण दुर्जयतमेन जितचमस्य नीत्या भवन् क्षितिभृतो हि समच मस्य ॥१२
येषां मनः सुविषदं विषदं च कार्य्यं वीर्य्यं वयस्यविषदं विषदा च कीर्त्तिः॥
एकेन भावविषदस्मितभाषितेन ते रागतो विषदयन्ति जगन्मनांसि ॥१३
एवं मुनीन्द्रमनुजेन्द्रसुरेन्द्रनाथे भूमिं तदा समनुशासति जीवनाथे ॥
तद्दर्शनामृत-महाम्बुधि मध्य-मग्ना भग्नव्यथा जनपदाः सुखिन स्तदासन् ॥१४

अथ कदाचित् स मृगाङ्कमौलिर्मृगयाचरन्नर्मकुशलैः सचिवैः सह नर्मदा-तीर मध्युवास ॥

तत्रैकदा हिममरीचिमरीचिविक्षालनात्यमलकान्तिमशैलशृङ्गे ॥
शृङ्गेन चारुतर चित्र चमूरुवाल लीला विकाश सदृशो कृत नाट्यरङ्गे ॥१५
प्राङ्नर्मदा तनु तरङ्ग विलोल दृष्ट्या लक्ष्मीसवेऽसदृश दारुण चित्रजाते ॥
तत्र स्थलीषु बहुशो विकशल्लतासु गुञ्जन्मधुव्रत मनोहर नीलतासु ॥१६
फुल्ल प्रसून भर नम्र लवङ्गिकासु तद्रेणुपुञ्ज परिपाण्डुरिताङ्गिकासु ॥
प्रान्त प्रफुल्ल वक चम्पक वञ्जुलासु नानाविध प्रचुर सौरभमञ्जुलासु ॥१७
मध्ये मधु प्रमुदित प्रमदाटवीषु मध्ये मधु प्रमुदित प्रमदाटवीषु ॥
मत्तालि घूर्ण न पटुस्फुटमाधवीषु मत्तालि घूर्णन पटुस्फुटमाधवीषु ॥१८
तत्र स्फुरत्सुरभिनाकुलितान्तरेषु शश्वत्पतत्सु कुसुमेषु शिलीमुखेषु ॥
तत्र स्फुरत्सुरभिनाकुलितान्तरेषु शश्वत्पतत्सु कुसुमेषु शिलीमुखेषु ॥१९
दक्षेण मन्दतर गन्धवहेन कामं दक्षेण मन्दतर गन्धवहेन कामम् ॥
उत्साहयत्यविकलाशययौवनान्सं साहयत्यविकलाशययौवनान्सः ॥२०
तन्मध्य बद्ध मणि काञ्चन वेदिकान्त द्रोण्याः सदोऽर्द्ध जल यन्त्र पतज्जलायाः ॥
तीरेऽभितः पतदजस्र पयः प्रणाली कल्लोलवारिकणवाहिनि गन्धमाहे ॥२१

आराम राम कदली तनु मध्य पत्र तुल्यामला स्तरण संस्तृत सौध पृष्ठे ॥
सङ्गीत संश्रुति रसाद्दिव लब्धजाड्य ज्योत्स्नाभ मञ्जुल वितानक शोभमाने ॥२२

तन्त्रीस्वने सदसि मूर्च्छति मीनकेतौ ज्याशब्द वत्सरसि कूजति कामिचक्रे ॥
पारावते च परितः परिघूर्णमान मूर्द्धि स्फुरत्क्वणित चित्रण कण्ठभाजि ॥२३

सार्द्धं दिगन्त समुपागत राजपुत्रैः क्रीडन्तमिन्दु तिलकं खलु कोपि विप्रः ॥
भावानुकूल ललितोत्तम काव्य बन्धै राराधयद्द बहु विचित्र कथा प्रबन्धैः ॥२४

तत्र द्विजं द्विजविनिर्जित कुन्दपङ्क्तिस्तं भूरि वल्गु विनयेन कथावसाने ॥
राजेन्द्रसून रमरेन्द्र सुत प्रभावः स्मेराननः सुर गुरु प्रतिमं बभाषे ॥२५

सम्यक् पालयति ते नृपतिः प्रजा किं नो वा गुणं स्पृहयतीह यदागतोसि ॥
देशं विहाय गुणवन्निति वाक्यशेषे तं व्याजहार विनयेन ततो द्विजोपि ॥२६

जनाः सुखावासा द्यप्यन्यत्र कर्मनियुक्ताः कर्म्म-परिपाक-फलं भावयन्तः स्वस्वपरस्य वा कृते सञ्चरन्ति।

सदा दैव-नियुक्तानां न कुत्रापि स्वतन्त्रता। तत् फलायाभिधावन्ति यद्दैवेनाभिभावितम् ॥२७

नैर्मल्य-तीर्थ-निवहात् कमलाधिवास-हृत्ति-प्रदा दतुल-मानस-सन्निवेशात् ॥
वर्षोषिताः किमिव चित्रविलोकनाय हंसा द्विजा इह चरन्ति हि तत् प्रसिद्धे ॥२८

तथापि श्रूयतां युवराज ! यदुपन्यस्तम्—

राजात्र रञ्जनपरः खलु नः प्रजानां राजेव हृत् कुमुद कोष विकाश हेतुः।
नाम्ना ककुत्स्थ इति भूपति पुङ्गवानां मौलाय ते स भगवानिव राजमौलिः ॥२९

तस्मिन् जनालिरनिशं परिमोदमानां राजीव राजिरिव भास्वति लोकमित्रे ॥
हृत्कोषसम्पदमतीव मुदार्पयित्वा नित्योदयं समभिकाङ्क्षति रागयुक्तम् ॥३०

वर्षस्य चास्य भरताधिकृतस्य सर्व-भूभृत्तां प्रवरताङ्गतवान् सुतुङ्गः ॥
प्रालेय-पर्वत इव त्रिजगद्विधात्री पुत्री बभूव खलु यस्य शिवार्द्धमूर्त्तिः ॥३१

इति समाकर्ण्य युवराजोपि—

पप्रच्छ विस्मितमनाः स्मितसुन्दरास्यो विप्र! कथं भगवती गिरिराज-पुत्री ॥
पुत्री बभूव मनुजेस्मि तुरीश्वरी सा विश्वस्य चित्रमिति चेतसि मो विभाति ॥३२

तं ब्राह्मणोऽपि निजगाद नरेन्द्र-सूनु मन्दस्मिताम्बर निशामय मद्वचांसि ॥
अस्मन्नृपो दिवसनाथ कुल प्रसूतो लीलाविनिर्जित महा प्रबल प्रतीपः ॥३३

निश्शेष-रत्न-निलयो निलयो गुणानां नापत्य-रत्न मयमोपति रासमाद ॥
गत्वा ततस्तुहिन भूमिधराधिनाथं तत्तुल्यपांश्रि सुतपा हृदयङ्क र ॥ ३४

संचिन्त्य चिन्तित-फल-प्रद-कल्पवल्लीं भक्तिश्चयप्रशमिनीं भवनायिकायाः ॥
निश्शेष-शक्ति-समधिष्ठित-चेतनाया ह्यत्यन्त-शान्तयति चित्तनिकेतनायाः ॥ ३५

निश्शेषभाषि महत्तसमस्तः परायाः भक्तार्त्ति-भञ्जन-गृहीत-कलेवरायाः ॥
स्वर्गापवर्ग-फलदान-परायणाया दीनार्त्त-निःसरण-गत्त्व परायणायाः ॥ ३६

धर्मार्थकामचय-कामि-मुमुक्षु-तुल्य-वाञ्छा-प्रदान-निपुणाङ्घ्रि-सरोरुहायाः ॥
दीक्षा मवाप्य गुरुतो गिरिराजपुत्री माराधय न्नरपति र्विमलै स्तपोभिः ॥ ३७

प्रातः स गाङ्गसलिले विधिवन्निमज्य सम्पूज्य तां भगवतीं विविधोपचारैः ॥
जप्यं प्रजप्य नियतन्नियमैकभोजी भावोपहार-परमार्चनवान् बभूव ॥ ३८

आत्मान मेव परमं परदेवतात्मा पूर्णात्मपीठनिलया मलयां विचिन्त्य ॥
ज्ञानेन भक्ति स-नलीन वलिप्रियायाः ध्यानोपहार रचनार्चनवान् बभूव ॥ ३९

विश्वक् स्थितामल-मनोज्ञ-चिदम्बुराशौ तापत्रयोपशमने मनसा निमज्य ॥
तेनामृतेन परितप्यसमस्तं भावं यतो भवत्स्मभजने जगदम्बिकायाः ॥ ४०

जोवेश्वरो: स्वङ्गशि योजन-सन्धि-सन्ध्या माराधयन् सुमनसा विहिताय्य-चर्य्यः ॥
द्वारस्थ-सिद्धि गणनाथ-मुखान् प्रणम्य विघ्नान्विहाय शरणं सद्दाप देव्याः ॥ ४१

ज्ञानामृताम्बुधि-मध्य-मनः-प्रवाल द्वीपान्तरीकृति सुवर्ण-गिरीन्द्र-शृङ्गे ॥
सङ्कल्प-कल्पतरु-मध्यगतात्मविद्या-रत्नालयेऽनुभव-सम्पदि रत्न-वेद्याम् ॥ ४२

भक्तालिभावुक ...विकदम्बकसामोदप्रिये शमीरुहप्रकृति पङ्कज-कर्णिकायाम् ॥
सर्गादिशक्ति-पति-पञ्चम-मञ्चकोर्ध्वे सङ्केतमात्र-तनुमादिशिवां शिवाङ्के ॥ ४३

नामाङ्ककृत्य-निलयादिभिरप्यभिन्ना तामेव तं शिव शिवेत्यभिधैकवाच्यम् ॥
तद्ब्रह्म बोधमय मस्त समस्त भेद मानन्दमात्र ममलं मनसा स दध्यौ ॥ ४४

ज्ञानार्क भाषित मत्ता गगनाख ...त धाम स्वरूप मचलं परिपूर्ण मेकम् ॥
ज्ञानेन तेन परिपूज्य च तत ...नार्पणं खलु चकार विकार-शून्यः ॥ ४५

उत्थाय किञ्चिदिव किं... ...तामलांश मवलम्ब्य चिदेकरूपे ॥
माता पिता गुरुरतीव सु... ...मात्मेत्यनन्य मतिरर्चन-तत्परोऽभूत् ॥ ४६

প্রমেয় প্রকরণ।

(চতুর্ব্বিংশতি তত্ত্ব পরিচয়।)

—:০:—

এই জগতের সমস্ত পদার্থ অংশ-চতুষ্টয়ে বিভক্ত। যথা—প্রকৃতি, প্রকৃতি-বিকৃতি, বিকৃতি এবং অনুভয়। যে পদার্থ অনুৎপন্ন, নিত্য, জগতের মধ্যে প্রধান, অনুভয় পদার্থ ব্যতিরিক্ত সমস্ত পদার্থের মূল, যাহার মূলান্তর নাই—সেই একটি কারণ পদার্থকে প্রকৃতি বা প্রকৃতি তত্ত্ব বলা যায়; এই প্রকৃতি পদার্থ হইতেই সমস্ত জগতের সৃষ্টি স্থিতি প্রলয় হইয়া থাকে। মহত্তত্ত্ব, অহন্তত্ত্ব, পঞ্চতন্মাত্রতত্ত্ব এই সপ্ত পদার্থকে প্রকৃতি-বিকৃতি বলা যায় অর্থাৎ এইগুলি প্রকৃতিও বটে, বিকৃতিও বটে—মহত্তত্ত্ব অহন্তত্ত্বের প্রকৃতি এবং পূর্ব্ব বর্ণিত প্রকৃতি তত্ত্বের সাক্ষাৎ সম্বন্ধে বিকৃতি, এইজন্য ইহা প্রকৃতি বিকৃতি উভয় প্রকারের মধ্যেই পরিগণিত হইতে পারে অতএব ইহাকে প্রকৃতি-বিকৃতি পদার্থ বলা যায়; এইরূপ অহন্তত্ত্ব, শব্দ তন্মাত্রাদি পঞ্চ তন্মাত্র তত্ত্বের এবং চক্ষু প্রভৃতি একাদশ ইন্দ্রিয়ের প্রকৃতি অপিচ মহত্তত্ত্বের বিকৃতি, এইজন্য ইহাকে প্রকৃতি-বিকৃতি বলা যায়; পঞ্চ তন্মাত্র তত্ত্ব, আকাশ প্রভৃতি পঞ্চভূত-তত্ত্বের প্রকৃতি এবং অহন্তত্ত্বের বিকৃতি, এইজন্য ইহাদিগকেও প্রকৃতি-বিকৃতি বলা যায়। চক্ষু, শ্রোত্র,

ঘ্রাণ, রসনা, ত্বক্—এই পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্রিয় এবং বাক্, পাণি, পাদ, পায়ু, উপস্থ—এই পঞ্চ কর্ম্মেন্দ্রিয় ও এই দশটি ইন্দ্রিয়ের সাহায্যকারী অর্থাৎ যাহার সহায়ে এই ইন্দ্রিয়গুলি স্ব স্ব বিষয়াধিকারে সমর্থ হয়, সেই মন—এই একাদশ ইন্দ্রিয় এবং পৃথিবী, জল, বায়ু, তেজ ও আকাশ-এই পঞ্চ মহাভূত—এই যোড়শটি পদার্থ পরম্পরা সম্বন্ধে পূর্ব্ব বর্ণিত প্রকৃতি পদার্থের এবং সাক্ষাৎ সম্বন্ধে প্রকৃতি-বিকৃতি পদার্থের বিকৃতি, এইজন্য ইহাদিগকে বিকৃতি পদার্থ বলা যায় (যদিচ এই যোড়শ পদার্থের অন্তর্গত পঞ্চ মহাভূত পদার্থও অনেকানেক পদার্থের প্রকৃতি দেখা যাইতেছে, [যথা—মৃত্তিকা, কলসাদির প্রকৃতি ইত্যাদি] তথাপি যেরূপ ভূততত্ত্ব ও ভূত তন্মাত্র তত্ত্ব উভয়ে বিভিন্ন পদার্থ, ঐ ভূত পদার্থের বিকৃত পদার্থ সমস্ত ভূত তত্ত্ব হইতে সেরূপ বিভিন্ন নহে অর্থাৎ পৃথিবী তত্ত্বে এবং গন্ধ তন্মাত্র তত্ত্বে যত দূর পার্থক্য এবং গন্ধ তন্মাত্র তত্ত্ব যেরূপ পৃথিবী-তত্ত্ব হইতে তত্ত্বান্তর—পৃথিবী-তত্ত্বে এবং পৃথিবী বিকৃত অস্মদাদির শরীর বা কলসাদিতে তাদৃশ তত্ত্বান্তরতা নাই, পার্থিব শরীর বা কলসাদি ও পৃথিবী তত্ত্বের মধ্যেই স্বীকৃত হইয়া থাকে অতএব ভূত পদার্থগুলি প্রকৃতি-বিকৃতি পদার্থের শ্রেণাতে পরিগৃহীত না হইয়া বিকৃতি পদার্থের মধ্যেই পরিগণিত হইয়া থাকে)। যে পদার্থ প্রকৃতি নহে অর্থাৎ জগতের কোন পদার্থেরই মূল বা কারণ নহে= যাহা হইতে কখন কোন পদার্থ উৎপন্ন হইবার নহে এবং স্বয়ংও বিকৃত নহে অর্থাৎ প্রকৃতি হইতে বা প্রকৃতি-বিকৃতি হইতে উৎপন্ন হয় না=যাহার কোন মূলই নাই, অনুৎপন্ন,

অপরিণামী সুতরাং প্রকৃতিও নহে বিকৃতিও নহে—সেই পদার্থকে অনুভয় পদার্থ বলা যায়। এই অনুভয় পদার্থ অনন্ত, অসঙ্খ্য ইহার সঙ্খ্যা হইতে পারে না। এই নিমিত্তই পদার্থ সমস্তের সামান্যত সংখ্যা নির্ণয় করিতে হইলে, প্রকৃতি এক, প্রকৃতি-বিকৃতি সপ্ত, এবং বিকৃতি ষোড়শ—এই চতুর্ব্বিংশতি মাত্র নির্ণীত হইয়া থাকে; অনুভয় পদার্থগুলি সংখ্যার বহির্ভূতই জানিতে হয়॥

(প্রথম তত্ত্বের বা প্রকৃতি তত্ত্বের পরিচয়)

এই জগৎ সত্ত্ব, রজঃ ও তম এই তিনটি পদার্থের বিকৃতি মাত্র। যেমন পীত, রক্ত ও নীল এই বর্ণ ত্রয়ের ন্যূনাতিরিক্ত মিশ্রণে বিবিধ চিত্রবর্ণ উৎপন্ন হইয়া থাকে, সেইরূপ এই পদার্থ ত্রিতয়ের ন্যূনাতিরিক্ত মাত্রায় এই সমস্ত জগৎ অর্থাৎ পশু, পক্ষি, মৃৎ, পাষাণ প্রভৃতি বিবিধ আকারে পরিণত হয় এবং যেমন সুবর্ণ কুণ্ডল ভগ্ন করিয়া গলাইয়া দেখিলে শুদ্ধ সুবর্ণ পিণ্ড হইতে অতিরিক্ত আর কিছুই পাওআ যায় না, সেইরূপ এই সমস্ত জগতের আকার ও নাম নষ্ট হইলে ঐ পদার্থ ত্রয় ব্যতিরিক্ত আর কিছুই প্রকাশ পাইবার নহে; ঐ তিনটিই এই কোটি২ আকারে পরিণত হইয়া থাকে। সেই এই পদার্থ ত্রয়কে গুণ বলা যায় এবং এই গুণ পদার্থ ত্রয়ের সমভাগে অবস্থিত সমষ্টিই প্রকৃতি অর্থাৎ জগতের আদি কারণ বলিয়া অভিহিত হইয়া থাকে।

১সত্ত্ব—লঘু, প্রকাশক এবং প্রীতিস্বরূপ। লঘু না হইলে

ঊর্দ্ধগমন ক্রিয়ায় উপযুক্ত হইতে পারে না ; যে গুণে অগ্নির জ্বালা ঊর্দ্ধে গমন করিয়া থাকে তাহাকেই সত্ত্ব বলা যায় ; সত্ত্ব-গুণ, কোন স্থানে তির্য্যক্ গমনের হেতুও হইয়া থাকে, বায়ুর বক্রগতিই তাহার উদাহরণ স্থল ; লঘু পদার্থই অন্য কোন পদার্থের সাহায্যে সচল হইতে পারে অতএব সচল হইবার উপযুক্ত গুণকে সত্ত্ব বলা যায়—ইহাও বলা যাইতে পারে ; ইন্দ্রিয়গণ যে স্ব স্ব কার্য্যে প্রবৃত্ত হইলে, সেই সেই বিষয় গ্রহণ করিতে পটু হয়, লঘুতাই সেই পটুত্বের কারণ সুতরাং ইন্দ্রিয়গণের স্ব স্ব বিষয়ে প্রকাশকত্বও সত্ত্বগুণেরই ধর্ম্ম ; এই জগতে যে সুখ বা প্রীতি একটি পদার্থ আছে, তাহাও ঐ সত্ত্বগুণের কার্য্য অর্থাৎ চৈতন্যের সহিত একীভাবে বর্ত্তমান প্রায় সত্ত্বই সুখ প্রসব করে, সুখ বা আনন্দ সত্ত্বগুণেরই পরিণাম বিশেষ ॥

২রজঃ—চল, প্রবর্ত্তক এবং অপ্রীতি স্বরূপ, সত্ত্বগুণ লঘু সুতরাং কোন সাহায্য পাইলে সচল হইতে পারে, সেই সাহায্যকারী পদার্থের নাম রজঃ রজোগুণ স্বয়ং চল পদার্থ ইহা সত্ত্বগুণের সহিত একত্র হইলেই সত্ত্বকে সচল করিয়া লয় এই নিমিত্ত ইহাকে প্রবর্ত্তক বলা যায় ; সত্ত্বগুণ স্বীয় লঘুতার প্রভাবে ঊর্দ্ধগমন বা তির্য্যক্‌গমন অথবা কোন বিষয়ে উপস্থিতি পূর্ব্বক গ্রহণ করিতে সক্ষম কিন্তু রজোগুণের প্রবর্ত্তকত্ব না থাকিলে প্রবৃত্তির অভাবে কিছুই হইতে পারে ইহা বোধ হয় অপ্রসিদ্ধ নহে যে সক্ষম ব্যক্তিও প্রবৃত্তির অভাবে অক্ষম তুল্য হয় ; অতএব যাহার সাহিত্যের প্রভাবে সত্ত্বগুণ নিজ কার্য্য করণে বা বিষয়োপভোগে প্রবৃত্ত হইয়া থাকে সেই

পদার্থকে রজ বলা যায়; পরং এই পদার্থ ক্রিয়া কারিত্ব বিষয়ে সর্ব্বথা সত্ব পদার্থের সহকারী হইলেও স্বরূপেনিতান্ত বিরুদ্ধ=সত্ব প্রীতিস্বরূপ, ইহা অপ্রীতি স্বরূপ—এ জগতে অপ্রীতি বা দুঃখ যে একটি পদার্থ আছে তাহা এই রজোগুণেরই কার্য্য অর্থাৎ চৈতন্যের সহিত একীভাবে বর্ত্তমান প্রায় রজোগুণই দুঃখ প্রসব করে, রজোগুণ স্বীয় স্বভাব প্রভাবে কোন এক বিষয়ে সত্বকে প্রবৃত্ত করাইয়া সত্বের প্রাবল্য না ঘটিলে নিজে ক্রমে দুঃখরূপে পরিণত হইয়া উঠে॥

৩ তমঃ—গুরু, আবরণক এবং মোহ স্বরূপ। গুরু না হইলে অধঃস্থিতির উপযুক্ত হইতে পারে না; যে গুণে উৎক্ষিপ্ত মৃত্তিকাদিও ভূমিতে আপতিত হয়, যে গুণে প্রক্ষিপ্ত ভাটকও কিয়দ্দূর গমনান্তে অচলভাব ধারণ করে, পৃথিবী বা জলে যে গুণের অংশ অধিক থাকায় উহারা গুরুভাবে পরিচিত হইয়া থাকে সেই গুণকেই তম বলা যায়; যে গুণের প্রভাবে পদার্থ সকল কথঞ্চিৎ স্থিরভাবে বর্ত্তমান আছে, তাহাই তম, তমোগুণের অভাবে কোন পদার্থই কিছুমাত্রও স্থায়িত্ব অবলম্বন করিতে পারে না—সিমুল তুলার কণায় তমোগুণের ন্যূনাংশ থাকাতেই উহা যেরূপ সতত উড্ডীয়মান হইতেই থাকে, ঐ কণা সমস্তের একত্রাবস্থিতি কালে তমোগুণের প্রভাবাবির্ভাবে ঐ ভাবের যোগ্যানুরূপ অভাব সুস্পষ্টই লক্ষিত হইয়া থাকে; যদি তমোগুণ না থাকিত তাহাহইলে সত্বগুণের প্রভাবে লঘুতম এবং রজোগুণের প্রভাবে সচল ইন্দ্রিয়গণ কোন কার্য্যেও নিবৃত্ত হইত না, এক মাত্র তমোগুণের অংশের মাহাত্ম্যেই ঐ সমস্তের প্রবৃত্তি উপ-

সংহার প্রাপ্ত হইয়া থাকে ; তমোগুণই প্রবৃত্তির রোধক, তমোগুণের অভাবে নিরন্তর ধারা বাহিনী প্রবৃত্তি কোন রূপেই রুদ্ধ হইত না অতএব তমঃ পদার্থকে আবরক বা রোধক ও বলা যায় ; এই জগতে মোহ যে একটি পদার্থ তাহাও ঐ তমোগুণের কার্য্য; যখন কোন চৈতন্যের আশ্রয়ে অধিকাংশ তমোগুণের আবির্ভাব হয় তখনই মুগ্ধভাব আসিয়া দেখা দেয় অতএব তমোগুণই মোহ স্বরূপ ॥

যেরূপ গুণত্রয়ে বণ্টিত দ্বিজাতিগণের মেখলা, যেরূপ গুণত্রয়ে বণ্টিত কূপরজ্জু প্রভৃতি একাকারে ক্রিয়াদক্ষ হয়—এই গুণত্রয়ও সেইরূপ একীভাব ধারণ করিয়াই অর্থাৎ একত্র হইয়া কার্য্যক্ষম হইয়াথাকে; কেবল সত্ব বা কেবল রজ অথবা কেবল তমোগুণ কিছুই করিতে সক্ষম নহে, কোনরূপ আকারেই পরিণত হইতে পারে না—সত্বগুণ লঘু স্বরূপ কিন্তু স্বয়ং সচল নহে, রজোগুণ সচল লঘু স্বরূপে একীভাব ধারণ না করিলে কিরূপে স্বীয় ভাব প্রকাশ করিতে পারে—তমোগুণ ভার পদার্থ স্থতরাং উহা একস্থ ভিন্ন আর কি অবস্থা প্রাপ্ত হইতে পারে। এইরূপ সত্ব-রজঃ বা সত্ব-তমঃ অথবা রজঃ তমঃ কোন দুই পদার্থ মাত্র একীভাব ধারণ করিলেও অকর্ম্মণ্য হইবে ; সত্বগুণ লঘু, রজোগুণের সাহায্যে সচল হইয়া কোথায় উড্ডীয়মান হইতে থাকিবে তাহা কে নির্দ্দিষ্ট করিতে পারে—আবার তমোগুণের যোগে প্রস্তরাক্রান্ত ভাব অবলম্বন করিয়া থাকিলেই বা কিরূপে ক্রিয়াক্ষম হইতে পারে—রজোগুণই বা তমোগুণের সহিত মিশ্রিত হইয়া, চলনের উপযুক্ত যাহা নহে তাহাকে কিরূপে চালাইতে

পারে! অতএব এই গুণত্রয়ই পরস্পর পরস্পরের বিরোধী হইলেও প্রজ্বলিত বর্ত্তিকার ন্যায় পরস্পর পরস্পরাপেক্ষী হইয়া কার্য্যক্ষম হইয়াথাকে—বর্ত্তিকাটি অগ্নিতে পতিত হইলেই দগ্ধ হইতে পারে, তৈলাদি স্নেহও অগ্নিতে প্রক্ষিপ্ত হইলে তাহার লেশও পুনর্দৃষ্ট হয় না, স্নেহ দানে অগ্নিও নির্ব্বাপিত করা যায়, বর্ত্তিকাও তৈলাদি শোষণে সমর্থ হইয়া থাকে সুতরাং স্নেহ, বর্ত্তিকা ও অগ্নি এই পদার্থ ত্রিতয়ই পরস্পর বিরোধী পরং আশ্চর্য্য এই যে ঐ তিনটি একত্রিত না হইলে, কোন একটি বা কোন দুইটি দ্বারা প্রকাশ ক্রিয়া নির্ব্বাহ হইতে পারে না এবং ঐ ত্রিতয় যথাযোগ্য অংশে বর্ত্তমান থাকায় কেহই কাহার শক্তি-হানি করিতে সক্ষম হয় না; সেইরূপ এই গুণত্রয় লঘু, গুরু ও চল বা প্রকাশক, প্রবর্ত্তক ও অবরোধক অথবা সুখ স্বরূপ, দুঃখ স্বরূপ ও মোহ স্বরূপ পরস্পর বিরুদ্ধ ধর্ম্মাক্রান্ত হইলেও একত্র হইয়াই কার্য্যক্ষম হইয়া থাকে অধিকন্তু যেরূপ মেখলা বা রজ্জু প্রভৃতিতে ভিন্ন ভিন্ন স্থিত ভাগের মিলন হইয়া থাকে এবং পরে পুনশ্চ তাহাদের ঐরূপ ভিন্ন ভিন্ন আকারে বিভক্ত করা যাইতে পারে ইহারা সেরূপ বিভিন্ন পদার্থ নহে; ইহারা কোন কালেও ভিন্ন ভিন্ন অবস্থিতি করে নাই এবং কখনই বিশ্লিষ্ট হইতে পারে না, পূর্ব্বেই বলা হইয়াছে এই পদার্থ ত্রয় হইতেই সমস্ত জগৎ অর্থাৎ এই দৃশ্যমান সমস্ত পদার্থ এই গুণত্রয়ের পরিণাম অতএব যেরূপ সমস্ত অবয়বেই পৃথিব্যাদি পঞ্চ তত্ত্ব অবশ্যই থাকিবে, পঞ্চ তত্ত্বের মধ্যে কোন একটি অভাব হইলেও কোন একটি

অবয়ব হইতে পারে না, সেইরূপ সমস্ত পদার্থেই এই গুণত্রয়ের ত্রিবিধ ক্রিয়া অবশ্যই লক্ষিত হইবে, কারণ এই গুণত্রয়ই ক্রমে পৃথিব্যাদি আকারে পরিণত হইয়া অবশেষে ঐরূপ অবয়বে পরিণাম প্রাপ্ত হইয়াছে ; গুণত্রয় কার্য্যত এবং তদনুযায়ী নামত ত্রিত্বসংখ্যায় মণ্ডিত হইলেও বস্তুত উহা কদাপি ভিন্ন ভিন্ন আকারে বিযুক্ত হইতে পারে না পরং মাত্রার ন্যূনাতিরেক অবশ্যই ঘটিয়া থাকে ; ঐ পদার্থ ত্রয়ের মাত্রার ন্যূনাতিরেকেই জগতের বৈবিধ্য হইয়াছে, যদি ঐ ত্রয়ের একরূপ মাত্রায় সমস্ত পদার্থ আবির্ভূত হইত তবে যাবৎ পদার্থ এক প্রকারই হইত, মৃৎ পাষাণ হস্তী শূকরাদি কোনরূপ ভেদই লক্ষিত হইত না। সত্ত্ব, রজ ও তম এই তিনটি মাত্র পরিণাম প্রাপ্ত হইয়া এই সুবিশাল চরাচর হইয়াছে—কিন্তু কোন পদার্থেই ঐ তিনটি সমান অংশে নাই, কোন না কোন একটির আধিক্য অবশ্যই থাকিবে যাহাতে যে পরিমাণে লঘুতার ভাব বা প্রকাশত্ব অধিক দৃষ্ট হইতেছে, তাহাতে সেই পরিমাণে সত্ত্বের অংশ অধিক আছে—যাহাতে যে পরিমাণের চল ক্রিয়া বা প্রবর্ত্তকত্ব অধিক দেখা যায়, তাহাতে সেই পরিমাণে রজোগুণের ভাগাধিক্য বিবেচিত হইবে, যাহাতে যে পরিমাণে গুরুত্ব বা আবরকত্ব সমধিক প্রকাশ পাইবে, তাহাতে তত পরিমাণে তমোগুণের আধিক্য বিবেচিত হইবে। এইরূপ যে প্রাণী সমধিক সুখ আস্বাদন করে এমন কি পদার্থ মাত্রের উপভোগে এক প্রকার না এক প্রকার সুখ লাভ করে, তাহাকে সমধিক সত্ত্বভাগী জানিতে হইবে ; যে প্রাণী সর্ব্বদাই

आर्य्याष्टाङ्गिकमार्गनिर्वाणमुपदर्शयति । स ततः काञ्चनमय्यां भूम्यां निष्क्रमित्वा रूपमय्यां भूम्याम्प्रविशति । तत्र स पश्यति चतुष्पादिकानि सत्वानि पुरुषपुद्गलानि । दृष्ट्वा तेषामवलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वो सर्वसत्वाना मेव धर्म्मन्देशयति । शृण्वन्तु भवन्तः सर्व्वे पुरुषपुद्गला अभिमुखधर्म्मपर्य्यायं प्रवलमान-सुचेतसा निर्व्वाणिकं सत्वर मनु विचिन्तयत ।

अथ ते सर्व्वे पुरुषा अवलोकितेश्वरस्य पुरतः स्थित्वा एतद्वोचन्—आश्वासय । त्वं अन्धभूतानां सत्वानां मार्ग मुपदर्शको भव । अत्राणानां सत्वानां त्राणभव । अशरणानां सत्वानां शरणं परायणं मातापितृभूतो भव । तमोभिभूतानां सत्वानां प्रणष्टमार्गाणान्दीपभूतो भव । सचेतक ! महाकरुणया मोक्षमार्ग स्योप दर्शक ! सुखितास्ते सत्वा ये तव सततं परिग्रहन्नाम मनुस्मरन्ति । उदीरयन्ति च । इदञ्च समागाढतरं दुःखन्न कदाचित् प्रत्यनुभवन्ति, मुञ्चन्ति ते हीदृशं दुःखं यावद्यादृशं वयं प्रत्यनुभवामः ॥

अथ स तेषां सत्वानां कारण्डव्युह न्नाम महायान-सूत्र-रत्न-राजं कर्णपुटे निश्चारयति स्म । ते च सत्वाऽमुं धर्म्मपर्य्यायं श्रुत्वा योन्यविहितश्रोत्रकर्णपुटा निश्चरन्ति स्म । तदपि ते पुरुषाः श्रुत्वा वैवर्त्तिक-भुमि-निष्पादिताः परम-सुख-समर्पिताः संस्कृताः ॥

अथार्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्व स्तस्या रूप्यमय्या निष्क्रम्यान्यतरायां भूम्याम्प्रविशति सत्व परिपाकाय महा करुणा-संपीड़ित-हृदयो ऽयोमय्यां भूम्यां, यत्र स राजा वलिर सुरेन्द्रो वद्धः । स तस्यैव सकाश मुप संक्रान्तः उपसंक्रम्य च राज्ञो

वले रसुरेन्द्रस्य दूरत स्तुदर्शनं यातिस्म सुवर्णविम्बमिव रश्मिभिः प्रमुञ्चमाने र्नानावर्णैः।

इति काञ्चनमयभूम्याद्युपख्यानं नाम
दशम-प्रकरणम्॥

अथ स राजा वलि रसुरेन्द्रोऽवलोकितेश्वरं बोधिसत्वं महासत्वं दुरतएवागच्छन्तमपश्यति स्म। दृष्ट्वा च सान्तःपुर-परिवारैः सार्द्धमनेकै रसुरशतसहस्रैः कुब्जवामनकादिभिः सहस्रपरिवारैर्गत्वा अवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य पादयो र्निपत्येद मुदानयति स्म—

अद्य मे सफलं जन्म जीवितं पुण्यमेव च।
अद्य मे हीदृशं चैव परिपूर्णं मनोरथम्॥ १॥
अद्य मे आशयः पूर्णः परिशुद्धश्च दुःखतः॥
यन्मया दर्शने सम्यक् दृष्टा लोकैव बान्धवः॥ २॥
तदा मे सर्व्वसौख्यञ्च कामे सन्तिष्ठते पुनः॥
सौख्या भवन्ति ते सत्वा सर्व्वदुःख-विवर्ज्जिताः॥ ३॥
संसार-बन्धनान्मुक्तास्तिष्ठन्ति सुखमोदकाः।
ममापि दर्शनेनैव सर्वे च स्फुटित-बन्धनाः।
दुराद्दूरतरं यान्ति गरुडस्येव पन्नगाः॥ ४॥

अथ स राजा वलिस्तस्य भगवतोऽवलोकितेश्वरस्य पादयोः प्रणिपत्य रत्न-पीठकं दत्वा दशनखाञ्जलिं कृत्वैव माह—

अपिच। भगवन्निषीदस्वास्मिन्नासने, अनुग्रहं कुरु, पापरतानां जात्यन्धभूतानां परदार-गमन-प्रसक्तानां प्राणातिपातोद्युक्तानां परप्राणहिंसकानां जरामरणभयभीताना मुद्विग्न

भानसानां संसार-दुष्ट-वार्त्तानां त्राता भव। अनाथानां माता-पितृ-भूतो भव। दुष्ट-दारुण-चण्ड-भूतानां भगवन्नाता भव। परमदारुण-दुष्ट-प्रशमको भव। एषा मस्माकं बन्धनबद्धानां तव दर्शनेन सर्व्वबन्धनादयः परिमुक्ताः, स्फुटिताद्दूराद्दूरतरं पलायन्ति। तद्दर्शनमात्रेण यानि तानि राज्ञश्चक्रवर्त्तिनश्च शुभकर्म्मजातानि चक्रवर्त्तिसुखानि मम संविद्यन्ते, तत्त भगवन्नाद्दृशं धर्म्ममार्गं मुपदर्शय येनैवं पुनरेव बन्धनदुःखं न प्रत्यनुभवेम! न च पुनरिमानि यानि सर्व्वबन्धनानि चक्षुषु आभास मागच्छेयुः!।

अथार्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो राजानं बलिमसुरेन्द्र मेव माह—ये महाराज! सत्त्वाना मन्तिके अविहिंसाचित्तु मुत्पादयन्ति, तथागत-शासने पिण्डपात्र मनु प्रयच्छन्ति, कारोपकारं बहुतरं कुर्व्वन्ति; न च तेषां केचित्सत्त्वाः स्वप्नेनापि पीड़यन्ति। अमुञ्च कारण्डव्युहं महायान-सूत्र-रत्नराजं लिखन्ति, लिखापयन्ति, अन्ततो नामधेयमपि, अस्माद्धर्म्मपर्य्यायं शृण्वन्ति, अस्य बोधिसत्त्वस्यैकमपि पिण्डपात्र मनुपयच्छन्ति। तेषाञ्च धर्म्मभानकाना मस्य धर्म्मपर्य्यायस्य धारकानां वाचकानां लेखकानां संश्रावकानाम्, अस्य च तथागतस्य धर्म्मपर्य्याय मुद्दिश्यैकदिवसमपि पुराभक्तमपि प्रिण्डपात्र मनु प्रदास्यति। ते सर्व्वे चक्रवर्त्ति-राज्य-लाभिनो भविष्यन्ति—न च कदाचित् क्षुत्पिपासा दुःखं प्रत्यनुभविष्यन्ति—न च कदाचिन्नरक-बन्धन-दुःखं प्रत्यनुभविष्यन्ति—न च प्रिय-विप्रयोग-दुःखम् अपिच सर्व्व-दुःखेभ्यो विमुच्यन्ते—सुखावती-लोकधातु मनुगमिष्यन्ति। तस्य च भगवतोऽमिताभस्य तथागतस्य पुरतः संमुखं

धर्म्मं श्रुत्वा व्याकरणमनु प्राप्नुयन्ति । अपिच महाराज ! श्रुयतां दान फलं ; तद्यथा—अपि नाम कुलपुत्र ! ये तथागतस्यार्हतः सम्यक् संम्बुद्धस्य तिष्ठतः परिनिर्वृतस्य वा पिण्डपात्र मनुप्रयच्छन्ति। तेषा मिदं पुण्यस्कन्धं प्रवक्ष्यामि । तद्यथा—अपि नाम कुलपुत्र ! द्वादशगङ्गा-नदी-वालुकोपमा मम सदृशा बोधिसत्वा महासत्वा भवेयुः ते चैकस्थाने धारयेयु र्दिव्यकल्प-तत्पुण्यप्रमाण मुद्गृहीतुं । सर्व्वसुखोपधानेन समुपतिष्ठमानाः तेपि सर्व्वे समग्रीभूता न शक्यन्ते एकस्य पिण्डपात्र-प्रदानस्य कुशलमूलसम्भारस्य शक्यते पुण्यस्कन्धं गणयितुम् । प्रागेवाह मेकाकी अस्मिन्नसुरभवने विहरामि । तद्यथा अपि नाम कुलपुत्र! शक्यते मया परमाणु-रजसां प्रमाण मुद्गृहीतुं न तु कुलपुत्र ! अशक्यम्मया पिण्डपात्रस्य पुण्यस्कन्धं गणयितुं । तद्यथापिनाम कुलपुत्र ! चतुर्षु महाद्वीपेषु स्त्रीपुरुष-दारक-दारिकादय स्ते सर्व्वे कृषिकर्म्मान्ते उद्युक्ता भवेयुः ! ते चतुर्म्महाद्वीपेषु नान्यं कृषिं कारयेयुः ! कालेन कालं नागराजानो वर्षधारा मनुप्रयच्छन्ति ते च सर्षपान् निष्पादयन्ते ! तच्चैकद्वीपखलं कुर्य्यात्! सर्व्वे ते स्त्रीपुरुषदारकदारिकादयः शकटैर्भारै र्मुटैः पीठकै रुष्ट्रै र्गोभि र्गर्द्दभैः सर्व्वे ते मर्द्दयित्वा तस्मिन् महाखलके महान्तं राशिं कुर्य्यात् ! गोभिर्गर्द्दभादिभिर्मर्द्दयित्वा महान्तं राशिं निष्पादयित्वा तच्छक्यं कुलपुत्र! एक मेकं फलं गणयितुं, न तु कुलपुत्र! शक्यते पिण्डपात्रस्य पुण्यस्कन्धं गणयितुं । तद्यथापि नाम कुलपुत्र ! सुमेरुः पर्व्वतराजः चतुरशीतियोजन सहस्राणि अधस्ता-दुपगत ऊर्द्ध्वेण चतुरशीति-योजनसहस्राण्युच्छ्रयेण च स कुलपुत्र! भूर्जराशि र्भवेत्! महासमुद्रो मेलन्दुकपरिमण्डलं भवेत् ! ये चतुर्द्वीपनिवासिनः स्त्री-

पुरुष-दारक-दारिका स्ते च सर्व्वे लेखका भवेयुः ! तत्र सुमेरु-पर्व्वतराजान्तपर्य्यन्तं लिखितं भवेत् । तत्र कुलपुत्र! शक्यं मयैकैवाचरं गणयितुं। न तु कुलपुत्र! शक्यते पिण्डपात्रसा पुण्यस्कन्धं गणयितुं । तद्यथापि नाम कुलपुत्र ! लेखकाः सर्व्वे ते दशभूमिप्रतिष्ठिता बोधिसत्वा भवेयुः पर्य्यापन्ना ! यत्र तेषान्दश-भूमि प्रतिष्ठितानां बोधिसत्वानां महासत्वानाम्पुण्यस्कन्धंतमेकस्य पिण्डपात्रस्य पुण्यस्कन्धं गणयितुं । तद्यथापि नाम कुलपुत्र ! गंगाया नद्या वालुकासमुद्रस्य च शंक्यम्मया एकैकं वालुकां गण-यितुं, न तु कुलपुत्र ! शक्यते मया पिण्डपात्रस्य पुण्यस्कन्धंगण-यितुम् । तद्यथापि नाम कुलपुत्र ! शक्यते मया सर्वमतुरास्त्रां प्र-माण मुद्गृहीतुं ! न शक्य मया कुलपुत्र ! पिण्डपात्रस्य पुण्यस्क-न्धं गणयितुम् ॥

अथ वलि रसुरेन्द्रः इदञ्च तस्य भगवतो ऽवलोकितेश्वर स्यान्तिकात्पिण्डपात्रकुशलभूतस्य सुक्षेत्ररूढबीजपात्रभूतस्य निर्द्दिश्यमानस्य तत्सर्व्व मनुमोद्य साश्रुदुर्द्दिन-वदनो गद्गदकण्ठः वाष्पपरिपूर्ण उच्छ्वसन्न वलोकितेश्वरं बोधिसत्वं महासत्व-मेतदवोचत्—कीदृशम्मया भगवन् ! वलिना कर्म्मकृतं दानं दत्तं ? येनैहैव जन्मनि वन्धन मनुप्राप्तं सान्तःपुरपरिवारेण कुक्षेत्रे मया दानन्दत्तं तस्यैव तत्कर्म्मणः फल मनुभवामि । अथवा सर्व्वज्ञ-क्षेत्रे भस्ममुष्टिमुपक्षिप्तमपि अमृतं परिनिष्पद्यते॥ मया ज्ञानेन यज्ञं यजितं यदा मया च भगवन्तैर्थिकदृष्टि-पर्य्यापन्नेन मानशस्तमानसेन च यज्ञं यजता महादान-समुच्छ्रयं कर्तुमारब्धं, तदा मे तत्र यज्ञे वामनकरूपेण याचनको हिंस्रः स-मागतः । तस्य मे मौली-कुण्डल-सग्दामानि रत्नाभरणानि छ्र-

स्वरथादीनि मुक्ता रत्नकवचानि मरकत-प्रलम्बितानि चामर-प्रलम्बितानि मुक्ताहाराणि मुक्तिकाजालप्रम्बितानि मुक्तिका-जालप्रतिच्छन्नानि मुक्तिकाकलापजालाङ्गुलीकानि सौवर्ण-घटिका रूप्य-निबद्धानि रण-रणायमानानि (अन्यानि च) कपिला-सहस्राणि रूप्यपादानि सौवर्ण-शृङ्गानि मुक्ताजालप्रलम्बिता-नि मुक्तिकाजालप्रतिच्छन्नानि अर्घपात्रसमायुक्तानि नाना विचित्र-घण्टारत्न-समायुक्तानि तादृशानि कपिलानि सहस्राणि (अ-न्यानि च) कुमारीणां शतसहस्राणि परमया गुर्वरुण-पुष्करलतया समन्वागतानां नानाविचित्राणां कन्यालक्षण-समलङ्कृतानां परमरूपशोभनाना मप्सरसामपि प्रतिस्पर्द्धिनीनां दिव्यालङ्कार-विभूषितानां मौलीकुण्डल-स्रग्दाम-परिक्षेपिकाणां केयूर-क-टक-नूपुर-कटिमेखला-हस्तोत्तर्या- कर्णपृष्ठोत्तर्या-हस्ताङ्ग-लीयक-समायुक्तानां सरसरायमाणमाला-समायुक्तानां नानाङ्गोप-र-क्त-वस्त्र-प्रावृतानाम्। (अन्यानि) रत्न-पीठशतसहस्राण्यने-कानि सुवर्णराशि-रूप्यराशीनि रत्नराशीनि स्थापितानि। अने-कानि च वस्त्राभरणानि स्थापितानि। अनेकानि च गोकुल-शतानि स-गोपाल-समायुक्तानि सज्जीकृतानि अनेकान्यन्नपान-शतानां स्थापितानि दिव्यरसारसाग्रोपेतान्याहाराणि सज्जी-कृतानि, अनेकानि सुवर्ण-रूप्य-मयानि दण्डानि, रत्नसंयुक्तानि सततं व्यवस्थापितानि, अनेकानि सुवर्ण-रूप्य-मयानि सिंहा-सनानि रत्न-संयुक्तानि च। दिव्यानि चामर-दण्डानि छत्राण्यु-पानहानि रत्नपरिवेष्ठितानि। अनेकानि सुवर्णमयानि रूप्य-मयानि मौलि-कुण्डल-स्रग्दाम-सहस्राणि रत्नोपचितानि। तस्मिन् स मया राज्ञां शतसहस्रान् सन्निपतितान्, ब्राह्मणशतस-

हस्तं सन्निपतिपतितम्। अनेकानि क्षत्रिय-शतसहस्राणि सन्निपतितानि। तदाहं भगवन्नेवं स्थान-स्थितानां यथा सन्निपतितानां दृष्ट्वा विस्मय मापन्नः त्रिणिवाराणि एकच्छत्रां पृथिवीं कृतवान्। तत्र मया पात्र भूतेष्विदं दानं दातुमारब्धम्। एतत्पौर्विकं पापं प्रति देशयामि क्षत्रिय भार्य्याणां गुर्व्विणीनां यावद्दृदयं स्फुटयित्वा कुमार-कुमारिका जीविता व्यपरोपिताः। ततस्ते च महाक्षत्रियाः सर्व्वे मया हड़निगड़-बन्धनैर्व्वै डानीत्वा ताम्र-गुहाया मनेकानि क्षतिय-शतसहस्राणि पञ्चबन्धनबद्धा कृत्वानि स्थापितानि पञ्च-पाण्डव-प्रभृतीनि तस्यामेव यक्ष-गुहाया मुपयमानि कीलकानि, शृंखला-समायुक्तानि तेषां क्षत्रियाणां हस्तपादानि बद्धा स्थापितानि। तदा मे सर्व्वद्वाराणि जृम्भीकृतानि। प्रथमं द्वारं काष्ठमयं, द्वितीयं द्वारं खदिरमयं, तृतीयं द्वार मयोमयं, चतुर्थं द्वारं ताम्रमयं, पञ्चमं द्वारं रूप्यमयं, षष्ठं द्वारं सुवर्णमयं, सप्तमं द्वारं रत्नमयम्। एतानि सप्त द्वाराण्येकैकद्वारे पञ्च पञ्च शतानि कपाटानि यन्त्र-समायुक्तानि। तस्मिन् सुवर्णमये द्वारे सप्त पर्व्वतान्युपर्य्युपरि स्थापितानि; एकैकस्मिन्द्वारे एकैकपर्व्वतानि उपर्य्युपरि स्थापितानि। ततोऽहं पश्चाद्दशरथ-पुत्रमन्वेषयामि। कचिद्दिवसे मक्षिका-रूपेण, कचिद्दिवसे भ्रमर-रूपेण कचिद्दिवसे वराह-रूपेण, कचिद्दिवसे मानुष-रूपेण, रूपं कृत्वा दिने दिने मृगपक्ष्यादि-ना नाना-जन्तु-रूपेण। न च संमुख तं समनुपश्यामि। तदा मे नु विचिन्तयित्वा यज्ञः प्रारब्धः॥

तदात्र मे दशरथ-पुत्रेणावतार-प्रेक्षिणा गत्वा तेन द्वार-स्थापिता सप्त पर्व्वता उत्पाटिता उत्पाटयित्वा लघुनीवान्यप्रदेशे क्षेप-

यित्वा उच्चैः शब्देन तेषां क्षत्रियाणा मारोचयति स्म। युधिष्ठिर-नकुल-सहदेव-भीमसेनार्ज्जुन-कौरवादिभिः। अन्ये राजानः शब्द मनुश्रुतं श्रुत्वा रस माश्वास्य स्वस्थकाया व्यवस्थिताः। स च तानेव माह—जीवन्तो युष्माक मथवा मृताः? ते कथयन्ति—जीवामो भगवन्! तेन महावीर्य्येण पुरुषेण सर्व्वाणि तानि द्वाराणि भग्नानि। यावत्ता स्वगुहायां पश्यति, सर्व्वे ते राजानो बन्धन-बद्धा दृष्ट्वा च नारायणं सर्व्वे ते परस्परं विचिन्तयन्ति। अथ बलिरसुरेन्द्रो मृतः कालगतः? अथवा पुनरपि मरण-कालोऽस्माकं भूतः।

अथ ते कथयन्ति वरमस्माकं संग्राम भूमौ मरणन्तु बन्धनबद्धानां मरणम्। यदा बन्धनबद्धाः कालं कुर्य्याम तदा क्षत्रियधर्म्म मस्माकं विनश्यति। यदा संग्रामभूमौ कालं कुर्य्याम तदा स्वर्गोपगा वयम्भवेम।

अथ ते राजानः सर्व्वे स्वकं स्वकं गृहं गताः। तदा रथयोग्यान्यस्त्राणि स्वकस्वकानि सज्जीकृतानि, यदा ते रथं सज्जीकुर्व्वन्ति महार्हाणि शस्त्राणि, तदा दशरथ-पुत्रेण वामनकरूप मभि निर्माय, मृगाजिनेनोत्तर्य्य, वेणुदण्ड मुप-गृह्य, पीठिका मुपगृह्य सम्प्रस्थितः मस्तकाग्रम्। द्वार मागतः द्वारपालै रनुबुद्धः। मा प्रविश वामनक! ब्राह्मण! इति।

स कथयति—दूरादेवाह मागतः।

अथ स द्वारपालस्त मेतदवोचत्—ब्राह्मण! कतमस्या भूमेस्त्वमागतः?

स तमाह—चन्द्रद्वीपाद्राजर्षिरहमागतः।

अथ स द्वारपालपुरुषो गत्वा बलि मारोचयति—देव!

করিয়াছ ?। কালসূত্র রৌরব নামক নিরয়ে পতিত জীবগণের প্রতি, হাহ তপন প্রেত-নিকেতন মহানরকে, অগ্নিঘট মহানরকে, শাল্মলি মহানরকে, অন্ধকাল মহানরকে, শীতোদক মহানরকে,—এবং অন্যান্য মহানরকে যে জীবগণ উপস্থিত রহিয়াছে তাহাদিগেরও কর্ম্মভূমি দর্শন করিয়া সে স্থলেও তাহাদিগকে পবিত্র করা আমাদের কর্ত্তব্য, করিয়াও থাকি। এইরূপ ক্রিয়াগুলি করিলে তোমরা সম্যক্‌রূপে প্রশংসিত বোধি বলিয়া সম্বোধনের উপযুক্ত হইবে ; যাবৎ এই দশদিকে প্রতিক্ষণে সমুৎপন্ন জীবগণকে অরূপ নির্ব্বাণ মার্গে প্রতিষ্ঠিত করিতে না পারিতেছ, তাবৎ বোধি নামের প্রকৃত সার্থক্য লাভ করিতে সক্ষম হইতেছ না।

বোধিসত্ব অবলোকিতেশ্বর এই প্রশ্নের প্রকৃত উত্তর করিয়া এক মনে ভগবান্ তথাগতের পাদদ্বয়ে শিরোবলুণ্ঠন পূর্ব্বক বন্দনা করত প্রস্থান করিলেন, এবং তৎক্ষণাৎ জ্বলন্ত অগ্নিপিণ্ডের ন্যায় আকাশে অন্তর্হিত হইলেন।

ইতি তথাগত সংবাদ নামক ষষ্ঠ প্রকরণ।

—০:-:০—

অনন্তর রত্নপাণি বোধিসত্ব ভগবান্‌কে ইহা বলিলেন—ভগবন্! আমি আপনাকে একটি প্রশ্নের প্রকৃত উত্তর জিজ্ঞাসা করিতে অভিলাষ করিয়াছি। মহাসত্ব বোধিসত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের নাম কীর্ত্তনের পুণ্যভার কীদৃশ ?

ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! শ্রবণ কর ; এই মহাসত্ব

বোধিসত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের নাম গ্রহণে পুণ্যভারের পরিমাণ উপদেশ করি। যথা—হে কুলপুত্র! যদি কোন প্রাণিগণ, স্বর্গীয় তুল্য* পুষ্প ধূপ দীপ গন্ধ মাল্য বিলেপন চূর্ণ বসন ছত্র ধ্বজ ঘণ্টা প্রভৃতি বিবিধ পতাকায়† এবং কৌপীন পিণ্ড-পাত্র শয়নাসন বাহন-প্রত্যয় ভৈষজ্যরূপ‡ পরিষ্কারে, গঙ্গা নদীর বালুকা-পরিমিত, সম্যক্ সম্বুদ্ধ¶, তথাগত সম্প্রদায়স্থ অর্হদ্বৃন্দের উপাসনা করেন, সেই সমস্ত তথাগতের যাবৎ পুণ্যভার সমুৎপন্নহয়, তৎসমস্তই যেন অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্বের নাম গ্রহণে সমুৎপন্ন পুণ্যভারের কেশাগ্রে প্রবেশ করে। যথা—হে কুলপুত্র! দ্বাদশ মাসে এক সংবৎসর হয়—এই সম্পূর্ণ সংবৎসরে, চারি মহাদ্বীপে§ দিবানিশি অবিচ্ছিন্ন বৃষ্টি হইতে থাকে, তাহার এক এক বিন্দুও বরং গণনা করিয়া ঐ বৃষ্টির পরিমাণ নির্ণয় করা যাইতে পারে! কিন্তু কুলপুত্র আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের নাম গ্রহণের পুণ্যভার আমাকর্ত্তৃক পরিমিত হইতে পারে না। যথা—হে কুলপুত্র! বরং চতুরশীতি সহস্র যোজন (৩৩৬০০০) বিস্তীর্ণ যে মহাসমুদ্র, যাহা গাম্ভীর্য্যে ও বৈপুল্যে অপ্রমেয়, বরং সেই মহাসমুদ্রে বড়বাগ্নির সমুত্থানের অবস্থাতে উচ্ছ্বসিত জলরাশি পর্য্যন্তের

*অর্থাৎ স্বর্গে যেরূপ পুষ্প ধূপাদি আছে, তাহার ন্যায় উৎকৃষ্ট।

†এই সকল পূজোপকরণকে বৌদ্ধেরা পতাকা বলেন।

‡ এই পাঁচটী বৌদ্ধ-ভিক্ষুদিগের নিতান্ত প্রয়োজনীয়, এইগুলি পরিষ্কার নামে প্রসিদ্ধ। ¶ সম্যক্‌জ্ঞানী।

§এই চারি মহাদ্বীপ বোধ হয় আসিয়া, আমেরিকা, আফ্রিকা, ইউরোপ।

এক এক বিন্দু পরিগণিত করিতে পারি! কিন্তু কুলপুত্র আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের নাম গ্রহণে সমুৎপাদ্য পুণ্যভার আমাকর্ত্তৃক পরিমিত হইতে পারে না। যথা—হে কুলপুত্র! চারি মহাদ্বীপে যে সমস্ত সিংহ ব্যাঘ্র ঋক্ষ তরক্ষু মৃগ উষ্ট্র শৃগাল গো গর্দ্দভ হস্তি অশ্ব মহিষ বিড়ালপ্রভৃতি চতুষ্পদ পশু আছে, বরং এই সমস্ত চতুষ্পদের এক একটি লোমও পরিগণিত হইতে পারে! পরং কুলপুত্র আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের নাম গ্রহণের পুণ্যভার আমাকর্ত্তৃক পরিমিত হইতে পারে না। যথা—হে কুলপুত্র! কোন কুলপুত্রই হউক, কোন কুলদুহিতাই হউক, যদি কেহ পরমাণু রজো পরিমিত সংখ্যক সম্যক্ সম্বুদ্ধ তথাগত সম্প্রদায়স্থ অর্হদ্বৃন্দের দিব্য সুবর্ণময় রত্নময় শতহস্ত পরিমাণ স্তূপ* সকল নির্ম্মাণ করাইয়া এক দিনেই তৎসমস্তের ধ্যান ও প্রতিষ্ঠা ক্রিয়া সম্পন্ন করিতে পারেন; কুলপুত্র! বরং তাহাদের পুণ্যভার পরিমিত করা যাইতে পারে! কিন্তু কুলপুত্র আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের নাম গ্রহণের পুণ্যভার আমাকর্ত্তৃক পরিমিত হইতে পারে না। যথা—কুলপুত্র! বরং এই শার্ষবনের এক একটি পত্র গণনাওণ অতি সহজে করিতে পারি! পরং আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের নাম গ্রহণের পুণ্যভার আমাকর্ত্তৃক পরিমিত হইতে পারে না। যথা—কুলপুত্র! এই চারি মহাদ্বীপে স্ত্রী পুরুষপ্রভৃতি যাবৎ প্রাণী আছে, আগামী ফলের লোভেই হউক, বর্ত্তমান ফলের লাভেই হউক যদি তাহাদের সকলকেই অর্হৎ সম্প্রদায়ে বোধিমার্গে একেবারে নিযুক্ত করিতে পারা যায়! তাহা হইলে

* সমাধি-পিণ্ড। † শীর্ষবন মস্তক, তাহার পত্র, কেশ।

এই সমুদয়ে যে পুণ্যস্তোম হয়, বোধ করি তৎসমস্তই অব-লোকিতেশ্বরের নাম গ্রহণে সম্পাদ্য পুণ্যভারের কেশাগ্রে প্রবেশ করিতে পারে ॥

ইতি অবলোকিতেশ্বরের পুণ্যস্কন্ধ কথন নামক সপ্তম প্রকরণ।

—০ঃ০—

অনন্তর মহাসত্ত্ব রত্নপাণি বোধিসত্ত্ব, ভগবান্‌কে বলিলেন —ভগবন্! ভগবান্ অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্বের নাম কী-র্ত্তনে যেরূপ পুণ্যসমূহ এরূপ অভাবনীয় পুণ্যসমূহ কখনই আমার শ্রুতিগোচর বা অন্য কোনরূপে বিদিত হয় নাই।

ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! যদি আমার ন্যায়, গঙ্গা নদীর বালুকা-পরিমিত তথাগত সম্প্রদায়স্থ পূজনীয়েরা উত্তম রূপে সম্বুদ্ধ হন এবং তাঁহারা সকলে একত্র হইয়া স্বর্গীয় সদৃশ কৌপীন পিণ্ড-পাত্র শয়নাশন যান-প্রত্যয় ভৈষজ্যরূপ পরিষ্কারে তাঁহাদিগকে সম্মানিত করা হয় এবং তাঁহারাও সম্যক্ রূপে পূজিত হইয়া সর্ব্ব প্রকারে এই পুণ্য-পরিমাণ কার্য্যে একত্রিত হইয়া মনোনিবেশ করেন; তাহাহইলেও তাঁহারা সকলেই মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্বের পুণ্য সমূহ পরিমিত করিতে সক্ষম হন না। কুলপুত্র! আমি পূর্ব্বেই বলিয়াছি—আমি একাকী এই ভূলোক মাত্রে বিচরণ করিয়া থাকি, অতএব সর্ব্বত্রগামী তাঁহার নাম কীর্ত্তনের পুণ্য-সমূহ বাক্যে কিরূপে বর্ণিতে পারি*? কুলপুত্র! আরও

* অর্থাৎ যে ব্যক্তি একলোক-বিহারী, সে বহুলোক বিহারীর সমস্ত সংবাদ কিরূপে বলিতে পারে?

দেখ, সকল তথাগতেরাই দশ প্রকার বাক্যে* ইহাই বলিয়া থাকেন—সেই প্রাণীরা জনসমাজে সুখী হইয়া থাকেন, যাঁহারা প্রতিদিন মহাসত্ব বোধিসত্ব অবলোকিতেশ্বরের নাম স্মরণ করিয়া থাকেন—তাঁহারা জরা মরণ ব্যাধি শোক পরিদেবনা প্রভৃতি দুঃখ দৌর্ম্মনস্যাদি হইতে পরিমুক্ত হইয়া থাকেন—তাঁহারা শেষ কাল পর্য্যন্ত সাংসারিক দুঃখ অনুভব করেন না—তাঁহারা শুক্ল পাণ্ডুর পটের ন্যায় শুভ্র রাজহংসগণের সদৃশ নির্ম্মল কান্তিবিশিষ্ট হইয়া প্লুত ও বায়ু গতিপ্রায় গতিতে সুখাবতীলোকে অমিত তেজশালী তথাগতের সম্মুখে ধর্ম্ম শ্রবণার্থ উপস্থিত হইয়া থাকেন; ধর্ম্ম শ্রবণানন্তর তাঁহাদিগের শরীরে কোনরূপ সাংসারিক দুঃখই পীড়াদায়ক হয় না এবং তাঁহাদিগের রাগ দ্বেষ মোহে জরা মরণ হয় না এবং তাঁহাদিগের শরীরে ক্ষুৎপিপাসা জন্য দুঃখও কিছু করিতে পারে না এবং তাঁহারা গর্ব্ভবাস জনিত ক্লেশও আর স্মরণ করেন না—তাঁহারা সেই মুক্তিপদ্মেই আসক্ত হইয়া পড়েন। যাবৎ অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্বের দৃঢ়তর প্রতিজ্ঞা† পরিপূরিতা না হইতেছে—যাবৎ সকল প্রাণীরা সকল প্রকার দুঃখ হইতে পরিমোচিত হইয়া সম্যক্ বোধের পরাকাষ্ঠা লাভ করিতে না পারিতেছে। ধর্ম্মরসে পরিপূর্য্যমাণ সেইরূপ অনেকে কর্ত্তব্য কার্য্যের উপদেষ্টা হইয়া তাবৎ কাল এই ভূলোকে থাকিবেন।

* যেরূপ আর্য্যমতে পরা, পশ্যন্তী, মধ্যমা, বৈখরী এই চারি প্রকার বাক্য—সেইরূপ বৌদ্ধমতে বাক্য দশ প্রকার।

† সকল প্রাণীকে মুক্ত করিব! এই প্রতিজ্ঞা।

অনন্তর রত্নপাণি বোধিসত্ব ভগবান্‌কে বলিলেন—কত কালে ভগবানের ঐ দৃঢ়তর প্রতিজ্ঞা প্রতিপূরিতা হইবে? সমস্ত প্রাণিগণ মোক্ষমার্গে প্রতিষ্ঠাপিত হইবেন?

ভগবান্‌ বলিলেন—কুলপুত্র! তিনি বহু উপায়ে সংসার-বিহারী প্রাণিগণকে দেবতারূপে পরিপক্ক করিতেছেন, সেই প্রাণিদিগকে বোধিধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন—এই জগতে প্রাণিগণ যে যে আকারে বিচরণ করিতেছে, তিনি সেই সেই আকারে তাহাদিগকে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন।—তথাগত-ধর্ম্মাবলম্বীদিগকে তথাগতরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। প্রত্যেক বুদ্ধ ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে প্রত্যেক বুদ্ধরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন অর্হৎ ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে অর্হৎ রূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন, বোধিসত্ব ধর্ম্মাবলম্বীদিগকে বোধিসত্বরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। মহেশ্বর ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে মহেশ্বররূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। নারায়ণ ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণাদিগকে নারায়ণরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। ব্রহ্ম ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে ব্রহ্মরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। ইন্দ্র ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে ইন্দ্র রূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। আদিত্য ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণী দিগকে আদিত্যরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। চন্দ্র ধর্ম্মা-বলম্বী প্রাণীদিগকে চন্দ্ররূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। অগ্নি ধর্ম্ম্যবলম্বী প্রাণীদিগকে অগ্নিরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতে-ছেন। বরুণ ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে বরুণরূপে ধর্ম্ম উপ-দেশ করিতেছেন। বায়ু ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে বায়ুরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। নাগ ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে

নাগরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। বিঘ্নপতি ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে বিঘ্নপতিরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। যক্ষ ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে যক্ষরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। বৈশ্রবণ ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে বৈশ্রবণরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। রাজধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে রাজরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। রাজভট* ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণাদিগকে রাজভটরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। মাতৃ পিতৃ ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণীদিগকে মাতৃ পিতৃরূপে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। যে যে প্রকার ধর্ম্মাবলম্বী প্রাণী আছে, তাহাদিগের নিকটে সেই সেই আকারেই ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন। মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব কুলপুত্র অবলোকিতেশ্বর এইরূপে সমস্ত প্রাণীদিগকে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেছেন, তাহাদিগের পাপ সকল পরিপাক করিতেছেন, তাহাদিগকে নির্ব্বাণ পথ দেখাইতেছেন॥

ইতি বিবিধ বৈনেয় ধর্ম্মোপদেশ† নামক অষ্টম প্রকরণ।

অনন্তর মহাসত্ত্ব রত্নপাণি বোধিসত্ত্ব, ভগবানকে বলিলেন—ভগবন্! আমি পরম আশ্চর্য্য বিদিত হইলাম; এরূপ কখন দেখিও নাই শুনিও নাই। মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্বের যাদৃশ প্রভাব, বোধ হয় তথাগতেরও ঈদৃশ প্রভাব নহে।

* সেনাপতি। † অর্থাৎ বিবিধ ধর্ম্মাবলম্বীদিগের ধর্ম্মোপদেশ।

ভগবান্ বলিলেন—হে কুলপুত্র! এই জম্বুদ্বীপে বজ্র-কুক্ষি নামক গুহা আছে; সে স্থলে অনেকানেক কোটি২ অসুরগণ বাস করিত, মহাসত্ত্ব কুলপুত্র আর্য্য অবলোকিতে-শ্বর বোধিসত্ত্ব সেই স্থলে অসুররূপে অসুরগণকে ধর্ম্ম উপদেশ করিতেন। একদা এই মহায়ান সূত্ররত্নরাজ কারণ্ডব্যূহই বক্তব্যরূপে স্থির করিলেন, ধর্ম্ম শ্রবণার্থ আগত অসুরগণকে বলিলেন—আপনারা! অসুর-জাতির হিতকারী এই ধর্ম্ম শ্রবণ করুন এবং যে সকল অসুর-পারিষদেরা আছ, তোমা-দেরও মৈত্রভাবে শান্তভাবে দয়াভাবে নিজের উপকার ও সুখের উপায়ের অভিপ্রায় ভালরূপে অন্তঃকরণে আনয়ন পূর্ব্বক এই ধর্ম্মগ্রন্থ কারণ্ডব্যূহ শ্রবণ করা উচিত।

অনন্তর সেই অসুরগণ কৃতাঞ্জলি পুরঃসর অবলোকিতে-শ্বরের নিকটে এই ধর্ম্মশাস্ত্র শ্রবণ করিতে লাগিলেন। ইহ-লোকে তাঁহারাই সুখী—যাঁহারা চিন্তামণি সদৃশ মহাযান-সূত্র রত্নরাজ এই কারণ্ডব্যূহে দীক্ষিত হইয়া থাকেন, ইহার উপদেশগুলি শ্রবণ করেন, শ্রবণ করিয়া শ্রদ্ধা করেন, বিশ্বাস করেন, লিখিয়া থাকেন, লিখাইয়া থাকেন, ধারণ করা-ইয়া থাকেন, অধ্যয়ন করাইয়া থাকেন, পূজা করাইয়া থাকেন, চিন্তা করেন, পরম প্রীতি পূর্ব্বক গৌরবের সহিত শুভাশয়ে ইহার বন্দনা করেন। তাঁহাদিগের পঞ্চেন্দ্রিয় জন্য পাঁচটি কর্ম্ম-দোষ দূর হইয়া যায় সুতরাং তাঁহারা পবিত্র শরীর হইয়া উঠেন এবং জাতিস্মর হইয়া পড়েন, শেষে তাঁহারদের মৃত্যু-সময়ে দ্বাদশটি তথাগত আসিয়া উপস্থিত হন, সেই তথা-গতগণ সকলে আশ্বাস প্রদান করিতে থাকেন—"কুলপুত্র!

राजा। अत्र हि किलोचितोपमाननिवेदिनो ते जिह्वा।

विदूषकः। अग्रतो निर्दिश्य। रंगंगणं लदाणच्चकीणं वाहाअली मलआणिलतुरंगस्स पारद्धिरणं वम्महवाहस्स संकेदसदणं णीमेसकुसुमाणं पीऊसवरिसी हिअअस्स पमदुज्जाणं ताइमं णिव्वणअंतो इदो एदु पिअवअस्सो*।

राजा। पवनस्पर्शमभिनीय।

ये दोलाकेलिकाराः किमपि मृगदृशां मानतन्तुच्छिदो ये,
सद्यः शृङ्गारदीक्षा व्यतिकरगुरवो ये च लोकत्रयेऽपि।
ते कण्ठे लोठयन्तः परभृतवयसां पञ्चमं रागराजं
वान्ति स्वैरं समीराः स्मरविजयमहासाक्षिणो दाक्षिणात्याः। २७।

अपिच। सुरतभरखिन्नपन्नगविलासिनीपानकेलिजर्जरितः।
पुनरपि विरहिश्वासैर्मालयमरुन्मांसलीक्रियते॥ २८॥

विदूषकः। एवं णेदं।

लंकातोरणमालिआतरलणो माणोसहं सिंघली-
संगाणं दविडीण मम्महमहालासैकणट्टावओ।

क्षत माञ्जिष्ठेषु अशोकपल्लवेषु निर्जितमञ्जिष्ठाधरितमनोहरेषु माधवीकुसुमेषु दधिसदृक्षेषु नवमालिकामुकुलेषु दुरावर्धितदुग्धमुग्धेषु विचकिलपुष्पेषु निःशेषकुसुमसंपदं वर्जयित्वा भ्रममाणा संसज्जति मे दृष्टिः।

*रङ्गाङ्गणं लता नर्तकीनां बाह्वाली मलयानिलतुरङ्गस्य पापर्द्धिरणं मन्मथव्याधस्य संकेतसदनं निःशेषकुसुमानां पीयूषवर्षी हृदयस्य प्रमदोद्यानं तदेतन्निर्वर्णयन् इत एतु प्रियवयस्यः।

कस्राडीचिउराण तंडवअरी लाटीण लीलागुरू
उन्मत्ती मरहठ्ठि लुंठिदमणी चेताणिलो णच्चदि* ॥ २९ ॥

उभौ । इहहि नववसन्ते मञ्जरीरेणुपुञ्ज-
च्छुरणधवलदेहाबद्धहेलं सरन्ति ।
तरलमलिसमूहा हारिहुंकारिकण्ठा
बहुलपरिमलाली सिन्दुरं सिन्दुवारम् १ ॥ ३० ॥

राजा । किंचिद्विहस्य । संस्कृतेऽपि प्रगल्भसे ।

विदूषकः । तुमं पि अह्मारिसजणजोग्गे पाउदमग्गे पउत्तोसि । ता एहि महामंतिकारिदं फलिहसिलामंदिरं केलिकेलासं पेक्खिदुं गच्छह्म† । इति परिक्रामतः ।

विदूषकः । कहिं उण कोंचीकिंकारसुन्दरो सद्दो सुणीअदि‡ ।

राजा । समाकर्णयंस्तदनुसारेणोर्ध्वमवलोक्य ।

---

* एवमेतत् । लङ्कातोरणमालिकातरलनो मानौषधं सिंहलीसंघानां द्राविडीनां मन्मथमहालासैकनर्तापकः । कर्णाटीचिकुराणां ताण्डवकरी लाटीनां लीलागुरुरुन्मत्तो महाराष्ट्रीलुण्ठितमनाः चैत्रानिलो नृत्यति २ । २९ ।

† त्वमपि अस्मादृग्जनयोग्ये प्राकृतमार्गे प्रवृत्तोऽसि । तदेहि महामन्त्रिकारितं स्फटिकशिलामन्दिरं केलिकैलासं प्रेक्षितुं गच्छावः ।

‡ कुत्र पुनः कौञ्चीकिङ्कारसुन्दरः शब्दः श्रूयते ।

१ – तरलमिति सिन्दुवार-विशेषणम् ।

२—लङ्कायाः तोरणानां वहिर्द्वाराणां याः मालिका अल्पमालाः तास्तरलयति कम्पयति यः सिंहल-द्वीपवासि-स्त्री-समुदायानां माननिवर्त्तक मौषधम् । नर्त्तापकः नर्त्तयिता । महाराष्ट्रीनां मनांसि लुण्ठितानि येन सः । चैत्रानिलः वसन्तवातः । नृत्यन्ति मन्दं मन्दमावाति॥

उपप्राकाराग्रं (१) प्रहिणु नयने तर्कय मना-
गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः।
सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां
किरन् ज्योत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीम् (२)॥ ३१॥

विदूषकः। भो वअस्स कहिं सो *।

राजा। अयमयं सविस्मयमवलोक्य। कथं न दृश्यते किं पुनरिदम्। वितर्क्य।

यन्मञ्जु सिञ्जितमितो रसनामणीनां
यच्छ्वाससौरभवलाद्दलयो वदन्ति।
यद्गीतयः स्खलदलंकृतयश्च लीला-
दोलाविलासतरल(३)स्तदयं मुखेन्दुः॥ ३२॥

विदूषकः। सच्चकं तुए जाणिदं जदो हिंदोलदंडिआसिहराइं इदो दीसंति†।

राजा। पुनर्दृष्ट्वा। सखे अयमसावाश्चर्यचन्द्रमाः।

विदूषकः। कधं लुक्कदंसणिआहिं विअ अह्मेहिं समं खेलदि चंदो‡।

---

* भो वयस्य कुत्र सः।

† सत्यं त्वया ज्ञातं यतो हिन्दोलादण्डिकाशिखराणि इतो दृश्यन्ते।

‡ कथं लुप्तदर्शनिकाभिरिवाऽस्माभिः समं खेलति चन्द्रः।

१—विभक्त्यर्थे व्ययीऽभावः। २—पक्वानि लवलिफलानि लवलिफलपाकः तद्वत् प्रणयी यस्याः। (लवलि नीआड़)।

३—लीलार्थं क्रीड़ार्थं या दोला तस्या विलासे तरलः चपलः।

राजा। सखे! दिष्ट्या वर्धसे स्वप्नदृष्टजनमुखपद्मसंवादिनी लावण्यलक्ष्मीः(१)।

विदूषकः। कीदिसी सा*।

राजा। यादृशीपरिपाकपाण्डुराणां शरकाण्डानाम्।

विदूषकः। करिकलभदन्तछेदेसु वि सा अत्थि ज्जेव। विचिन्त्य। विरमिदहिन्दोलसद्देण जाणिज्जदि उत्तिण्णा सा। ता एहि अग्गदो गच्छह्म† इति परिक्रामतः।

विदूषकः। इदं तं केलिकैलासं। ता पविसीअदु‡। तथा कुरुतः।

राजा। उद्दण्डडिण्डीरपिण्डपरिपाण्डुरेण महसा महाकैलासमेवेदम्(२)।

विदूषकः। इदो दाव ललिअफलिहगब्भभवणभित्तिचित्तसंठ्ठेसु कम्मेसु णिवेसीअदु दिठ्ठी। एस दाव देवो देवीए समं पासआहिणिवेसो आलिहिदो। एसा वि तंबोलकरंडवाहिणी णअवल्ली। एसा चामरग्गाहिणी पभंजणिआ।

---

* कीदृशी सा।

† करिकलभदन्तेष्वपि साऽस्त्येव। विरमिताहिन्दोलाशब्देन ज्ञायते उत्तीर्णा सा तदेहि अग्रतो गच्छावः।

‡ इदं तत्केलिकैलासं तत्प्रविश्यताम्।

१—स्वप्न दृष्टस्य जनस्य यन्मुखपद्मं तत्संवादिनी तदनुकारिणी लावण्यलक्ष्मीः अस्या सूर्यचन्द्रमसः इति शेषः।

२—उद्दण्डो बहुतरो यो डिण्डीरो फेनः, तस्य पिण्डवत् परिपाण्डुरेण; महसा तेजसा।

एसो रअणकरंडओ णाम वामणओ। एसो उण मंदुरामक्कटो टप्परकण्णो णाम*।

राजा। सखे त्वमिषोऽभिलिखितः।

विदूषकः। सक्रोधम्। णाहं लिहिदुं जाणिदो बह्मणी जाणादि जादिसो हं सा मां भणादि तुमं पच्चक्खको देवो त्ति†।

राजा। किमुपवने शुको वदति।

विदूषकः। किं विअ‡।

राजा। अस्ति भवान् देवः किं पुनर्भृङ्गिरिटिः १।

विदूषकः। को दुज्जणवअणाणं कण्णं देदि¶। अङ्गुलया निर्दिशन्। एसा उण सोहासमुदएण उवहसंती विअ कावि अपुब्बा आलिहिदा§।

---

* इतस्तावल्ललितस्फटिकगर्भभिवनभित्तिचित्रसंस्थेषु कर्मसु निवेश्यतां दृष्टिः। एष तावद्देवो देव्या समं पाशकाभिनिवेशी आलिखितः, एषा ऽपि ताम्बूलकरण्डवाहिनी नागवल्ली। एषा चामरग्राहिणी प्रभञ्जनिका। एष रत्नकरण्डको नाम वामनकः। एष पुनर्मन्दुरा१मर्कटः टप्परकर्णो२ नाम।

† नाहं लिखितुं ज्ञातो ब्राह्मणी जानाति यादृशोऽहं सा मां भणति त्वं प्रत्यक्षो देव इति।

‡ किमिव।

¶ को दुर्जनवचनानां कर्णं ददाति।

§ एषा पुनः शोभासमुदयेनोपहसन्तीव काप्यपूर्वा आलिखिता।

१—भृङ्गिरीटिः, रुद्रगणविशेषः।

२—मन्दुरा वाजिशाला। ३—टप्परौ ईषद्वक्रौ कर्णौ यस्य।

राजा। इयमपूर्वैवास्माकं न पुनरनङ्गस्य। सम्यग्विलोक्य। सैवेयमस्मन्मनःसागरशशिलेखा (१)। अहो रूपसंपदे तस्याः।

चक्षुर्मेचकमम्बुजं विजयते वक्त्रस्य मित्रः शशी
भ्रूसूत्रस्य सनाभिमन्मथधनुर्लावण्यपण्यं वपुः।
लेखा कापि रदच्छदे च सुतनोर्गात्रे च तत्कामिनी-
र्मेनां वर्णयिता स्मरो यदि भवेद्वैदग्ध्यमभ्यस्यति(२)॥ ३३॥

विदूषकः। स्वगतम्। का उण एसा देवी परिवारे। विचिन्त्य। भोदु कोदूहलेण देवी ओल्लागदं णिअमादुलजादकं मिअंकवम्माणं वारंवारेण विरइदमहिलावेसं धारेदि। तं च दट्ठूण अणाअपरमत्थेहिं सव्वअ चित्ते आलिहिद त्ति तक्केमि ता ण विप्फोलइस्स विम्हअदु दाव पिअवअस्सो। प्रकाशम् भो। वट्टावइस्सं कुमारिआ खु एसा एदाए णेवच्छो लक्खीअदि। *

* का पुनरेषा देवी परिवारे। भवतु कौतूहलेन देवी ओल्लागदं निजमातुलजातकं मृगाङ्कवर्माणं वारंवारं विरचित महिलावेषं धारयति। तां च दृष्ट्वा अज्ञानपरमार्थैश्चित्रकरैः सैव चित्रे आलिखितेति तर्कयामि तन्न विस्फोटयिष्ये विस्मयतु तावत्प्रियवयस्यः। भो वर्धापयिष्ये कुमारिका खलु एषा एतस्या नेपथ्यं लक्ष्यते।

१ — मनःसागरसम्भूता चन्द्रकलेत्यर्थः।

२ — सुतनोः सुन्दरशरीरायाः अस्याः चक्षुर्मेचकम् चक्षुषः मेचकं कालिमा अम्बुजं नीलाम्बुजं विजयते नीलाम्बुजस्य शोभां तिरस्करोतीति। शशी चन्द्रः वक्त्रस्य मुखस्य मित्रः भवति सादृश्यदर्शनादिति भावः। नाभिसहितं मुष्टिस्थानयुतं मन्मथस्य धनुः भ्रूसूत्रस्य मित्रं भवति सादृश्यदर्शनात्। वपुः शरीरं लावण्यात्मकं पण्यं विक्रेयं विजयते। रदच्छदे

राजा । यथाह प्रियवयस्यः ।

कन्येति सूचयति वेषविशेष एव
यन्नीलचोलकवती लिखिताऽत्र चित्रे ।
पाणिग्रहात्प्रभृति तु प्रमदाजनस्य
नीवीविशेषसुभगः परिधानमार्गः ॥ ३४ ॥

विमृश्य । अहो वपुःश्रीलिखितुर्जनस्य
स्वाकारसंवादि यदत्र चित्रम् ।
इदं च पौरन्ध्रमवैमि कर्म
रेखानिवेशोऽत्र यदेकधारः ॥ ३५ ॥

सम्यग्विलोक्य । तदियं मकरध्वजवैजयन्ती काऽपि स्वयमेव स्वं लिखितवतीति निर्णीयते ।

विदूषकः । एव्वं णेदं जदो गरिठ्ठजणगोठ्ठीसु वि इथ्थं किरसुणीअदि । जादिसो चित्तअरो तादिसी चित्तअम्मरुअरेहा जादिसो कई तादिसा कधबंधच्छाअ त्ति* ।

---

*एवमेतत् । ततो गरिष्ठजनगोष्ठीष्वपीत्थं किल श्रूयते । यादृशश्चित्रकरस्तादृशी चित्रकर्मरूपरेखा यादृशः कविस्तादृशीय काव्यबन्धच्छायेति ।

अधरपल्लवे, गात्रे नाभ्यादौ च कापि लेखा अपूर्व्वा दृश्यत इति शेषः । यदि स्मरः कामदेवः स्वयमेव सा च कामिन्यसौ तत्कामिनी तां एनाम् वर्णयिता भवेत्, तर्हि वैदग्धं विदग्धताम् अभ्यस्यति अभ्यासम् करोति नाम, कामदेवः सर्व्वान् दहते, परमेतद्दर्शनेन स्वयमेव दह्यत इति भावः ॥

राजा। युज्यते आकृतिमनुघटन्ति गुणाः। अपि च। सखे! चारायण!!

क्रमपरिणतरेखा मांसलैरङ्गभङ्गै-
र्लघुरपि लिखितेयं दृश्यते पूर्णमूर्तिः।
अयमपि सुकुमारः सात्त्विकानां निवेश-
श्चतुरमसृणमुग्धं भावमाविष्करोति॥ ३६॥

विदूषकः। इदो वि देवी मअणवती असेसपरिवारा आलिहिदा*।

राजा। इदमेव रूपरत्नं संभावयामस्तावत्।

विदूषकः। इहावि सा अत्थि ज्जेव्व†।

राजा। आत्मगतम्। एकं चक्षुरनेकत्र सा। विदूषकं प्रति क्वासौ?।

विदूषकः। इअमिअं‡।

राजा। विलोक्य सोत्कण्ठम्।

येनोत्पलानि च शशी च मृणालिकाश्च
रम्भालताश्च कमलानि च निर्मितानि।
नूनं स एव मृगशावदृशोऽपि वेधाः
सृष्टिक्रमो यदयमेकतया चकास्ति॥ ३७॥

विदूषकः। स्तम्भे शालभञ्जिकां(१)विलोक्य। इयंपि सज्जिवण¶।

---

* इतोऽपि देवी मदनवती अशेषपरिवारा आलिखिता। †इहापि साऽस्त्येव। ‡इयमियम्। ¶इयमपि सैव।

१—शालेन भज्यते निर्मीयते या तां, काष्ठपुत्तलिका मिति यावत्।

मपि प्रक्षिप्तं ज्वालामुत्पादयत मम भासवाम्। 'अमृतं' प्रभारूपं। यदमृत मविनाशि ज्योतिः 'मे' मम 'आसन्' आस्ये वर्त्तते। 'त्रिधातुः' प्राणापानव्यानात्मकस्त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यः प्राणोऽस्ति सोऽप्यहमेवास्मि। तथा 'रजसः' अन्तरिक्षस्य 'विमानः' विशेषेण माता परिच्छेत्ता वायुश्चाह मस्मि। किञ्च। 'अजस्रं ज्योतिः' नैरन्तर्य्येण तापकः सूर्यश्चाह मस्मि। किं बहुना। आज्य-पुरोडाशादि-रूपं यदेतद्धवि रस्ति तदुपलक्षितं तत्सर्वमप्यहमस्मि ('सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः) तमनेकधाग्नेः सर्वात्मकत्व-प्रतिपादनेन परब्रह्मत्व मुक्तं भवति॥२८

ইহার অর্থ স্পষ্টরূপে বুঝিতে পারিলাম না॥২৮

अथ त्रयोदशी।

२ ३ २ ३ १२ २२ ३ १२ २२ ३ १२
पात्यग्निर्विपो अग्रं॰ पदं वेः पाति यह्व

२२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
श्चरणꣳ सूर्यस्य। पाति नाभा सप्तशीर्षा-

३ १२ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
णमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः॥ २९॥

'अग्निः' 'वेः' गन्तुः सर्वत्र व्याप्तायाः 'विपः' रिपः भूम्याः 'अग्रं' मुखं 'पदं' स्थानं 'पाति' रक्षति। 'यह्वः' महान् अग्निः 'सूर्यस्य' 'चरणं' चरत्यनेनेति चरण मन्तरिक्षं 'पाति'। 'नाभा' नाभौ अन्तरिक्षस्य मध्ये 'सप्त शीर्षाणं सप्तगणं मरुद्गणं 'पाति'। 'ऋष्वः' दर्शनीयोऽयम् 'अग्निः' 'देवानाम्' 'उपमादम्' उपमादकं यज्ञं 'पाति' रक्षति॥२९

* "पात्यग्निर्विपोअग्रं"-"पाति प्रियं रिपोअग्रम्"-इति पाठौ।

অগ্নি এই প্রথিত পৃথিবীর মুখ্য পদ রক্ষা করেন। অগ্নি সূর্য্যরূপে অন্তরীক্ষের উর্দ্ধভাগের মুখ্য পদ রক্ষা করেন। অগ্নি সপ্তশীর্ষ হইয়া বায়ুর সহিত মিলন ভাবে (বিদ্যুদাদি রূপে) মধ্য স্থানের মুখ্য পদ রক্ষা করেন। এই দর্শনীয় অগ্নি দেবগণের আমোদ-স্থান (যজ্ঞ) রক্ষা করেন ॥২৯

ইতি তৃতীয়: খণ্ড:।

অথ—চতুর্থখণ্ডে—

সৈষা প্রথমা।

বামদেবঋষি: পংক্তির্ভ্রাজংত্যগ্নইতি দ্বয়ী:।

আগ্নেয়ী প্রথমর্তব্যা দ্বিতীয়া ইম্যতে নয়ী:॥

১ ২ ৩ ১ ২ ৩

ভ্রাজংত্যগ্নেসমিধ্যানদীদিবোজিহ্বাচরত্যং-

২ ৩ ১ ২ ১২ ২২ ৩ ১ ২ ৩ ২ ৩ ১২

তরাসনি। সত্বংনোঅগ্নেপয়সাবসুবিদ্রয়িং

২২ ৩ ১ ২

বর্চোদৃশেদা: ॥ ৩০ ॥

'সমিধান' ঋত্বিগ্‌ভি: সমিধ্যমান! দীপ্ত! হে 'অগ্নে'! 'ভ্রাজন্তী' প্রকাশমানা 'আসনি' আস্যে 'অন্তর্', মধ্যে স্থিতা ত্বদীয়া 'জিহ্বা' হবীংষি 'চরতি' ভক্ষয়তি। হে 'অগ্নে'! 'বসুবিত্'! ধনলম্ভক! ত্বং 'ন:' অস্মভ্য 'পয়সা' অন্নেন সহ 'রয়িং' রমণীয়ং ধন 'দৃশে' দর্শনায় 'বর্চ:' তেজশ্চ তেজস্বিত্বং বা 'অদা:' দেহি॥৩০

হে প্রদীপ্ত অগ্নে! তোমার এই প্রকাশমান আস্যে শিখা রূপে দেদীপ্যমান জিহ্বা হবি গ্রহণ করিতেছে; হে অভীষ্ট-দ অগ্নে! তুমি আমাদিগকে অন্ন ও তাহার সহিত অন্যান্য রমণীয় ধন প্রদান কর অপিচ আমাদের তেজস্বিতা পরিবর্দ্ধিত কর ॥৩০

অথ দ্বিতীয়া।

२ ३२ ३२ ३ ३२ ३२ ३ ३२ ३२
वसंतइन्नुरंत्यो ग्रीष्मइन्नुरंत्यः। वर्षाण्यनु
३ १ २ ३ ३२ ३२३३२ ३२
शरदोहेमंतःशिशिरइन्नुरंत्यः ॥ ३१ ॥

'वसन्तः इन्नु' वसन्तएव चैत्र-वैशाखरूपवसन्त ऋतुरेव 'रन्त्यः' रमणीयः भवति। 'ग्रीष्मइन्नु' ज्यैष्ठाषाढ़रूपो ग्रीष्मऋतुरेव 'रन्त्यः' रमणीयः। 'वर्षाणि' वर्षा श्रावण-भाद्रपदरूपेणावयवीभूतः प्रावृट् ऋतुरेव 'रन्त्यः' रमणीयः। 'तान्यनु' 'शरदः' आश्विनकार्त्तिकरूपेणावयवीभूतऋतुः 'रन्त्यः' रमणीयः। 'हेमन्तः' मार्गशीर्ष-पौषरूपएव रन्त्यः' रमणीयः। 'शिशिरइन्नु' माघ-फाल्गुनरूपएव 'रन्त्यः' रमणीयः ॥३१

বসন্ত ঋতুই অতি রমণীয়, গ্রীষ্ম ঋতুই অতি রমণীয়, বর্ষা ঋতুই অতি রমণীয়, অনন্তর আগত শরৎ ঋতুই অতি রমণীয়, হেমন্ত ঋতুই রমণীয়, শিশির ঋতুই রমণীয়, (এতাবতা দেশ ভেদে, পাত্র ভেদে সকল ঋতুই রমণীয়, কেহই নিন্দনীয় নহে)॥

अथ तृतीया।

३ १ २ ३ १२ २ २ ३ १र २
सहस्रशीर्षाः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
१र २र ३ १ २ ३ १ २ २ २
सभूमिꣳसर्वतो* वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥ ३२॥

सर्व-प्राणि-समष्टि-रूपी ब्रह्माण्ड-देही विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं 'सहस्रशीर्षाः' (सहस्र-शब्दस्योपलक्षणत्वात्) अनन्तैः शिरोभिर्युक्तइत्यर्थः। यानि सर्व-प्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्र-शीर्षत्वम्। एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपादत्वं च। सपुरुषो 'भूमिं' ब्रह्माण्ड-गोलक-रूपां सर्वतः 'आ' समन्तात् 'वृत्वा' परिवेष्ट्य दशाङ्गुल-परिमितं देशम् 'अत्यतिष्ठत्' अतिक्रम्य व्यवस्थितः। (दशाङ्गुलमित्युपलक्षणं) ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थितइत्यर्थः॥३२

সেই পুরুষ—অনন্ত মস্তকে বিশিষ্ট, অনন্ত চক্ষু বিশিষ্ট, ব্রহ্মাণ্ড গোলকান্তর্ব্বর্ত্তী সমস্ত ভূমি ব্যাপিয়া দশাঙ্গুল পরিধির বহির্দ্দেশেও রহিয়াছেন ॥৩২

अथ चतुर्थी॥

३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्रिपादूर्द्ध्व उदैत्पुरुषःपादोस्येहाभवत्पुनः।
३ १ क २र ३ २ ३ २
ततोविष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशनेअभि † ॥३४॥

* "विश्वतो"-इति ऋ०।

† "ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि" ऋ०।

योऽयं 'त्रिपात् पुरुषः' संसार-स्पर्श-रहितः बहुल-स्वरूप. सोऽयम् 'ऊर्द्ध उदैत्' अस्मादज्ञान-कार्य्यात्संसाराद्बहिर्भूतः सन्, तत्रत्यैर्गुणदोषै रस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान्। 'अस्य' योयं 'पादः' लेशः सोऽय मिह मायायां पुनरभवत्। सृष्टि-संहाराभ्यां पुनः पुनः रागच्छदिति (अस्य सर्वस्य जगतः परमात्म-लेशत्वं भगवता-प्युक्तं—"विष्टभ्याह मिदं कृत्स्न मेकांशेन स्थितो जगदिति") तथा मायाया मागत्यानन्तरं 'विष्वङ्' देव-तिर्य्यगादि-रूपेण विविधः सन् 'व्यक्रामत्' व्याप्तवान्। किं कृत्वा? 'अशनानशने' अभिलक्ष्य अशनं भोजनादि-व्यवहारोपेतं चेतनं प्राणि-जातम्, अनशनं तद्रहित मचेतनं गिरि-नद्यादिकम्। तदुभयथा यथा स्यात्तथा। अय मेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥३२

এই ত্রিপাৎ পুরুষ, অজ্ঞান কার্য্য সংসারের ঊর্দ্ধে অর্থাৎ বাহিরে আছেন, কিন্তু এই সংসারেরও তাঁহার অংশ আছে, এবং তিনিই চেতন, অচেতন বিবিধ রূপে বর্ত্তমান রহিয়া-ছেন ॥৩৩

अथ पञ्चमी।

१ २ ३ २उ ३ १ २ २उ ३ १ २
पुरुष * एवेदꣳसर्वं यद्भूतंयच्चभाव्याम् †।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
पादोऽस्यसर्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवि ‡॥३५॥

* "पुरुएवेदं"—† "यच्च भव्यम्"—‡ "उतामृतत्वेत्यादि" ऋ०।

यत् 'इदं' वर्त्तमानं जगत् तत् 'सर्वं' 'पुरुष एव'। 'यद्भूतम्' उत्पन्नं जगत् 'यच्च भाव्यं' भविष्यज्जगत् तदपि पुरुषएव। यथास्मिन् काले वर्त्तमानाः प्राणिनः सर्व्वेऽपि चराचरात्मक-पुरुषस्यावयवाः तथैव गतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्य मित्यभिप्रायः। एतदेवोभयं स्पष्टीक्रियते—'अस्य' पुरुषस्य 'सर्वाणि भूतानि' काल-त्रय-वर्त्तीनि प्राणि-जातानि 'पादः' चतुर्थोऽशः। 'अस्य' पुरुषस्यावशिष्टं 'त्रिपात्' स्वरूपम् 'अमृतं' 'विनाश-रहितं' सत् 'दिवि' द्योतनात्मके स्व-प्रकाश-स्वरूपे व्यवतिष्ठतइति शेषः। (यद्यपि "सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म"-इत्यनन्तस्य परब्रह्मणो-ह्येयदत्त्वाभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितु मशक्यं, तथापि जगदिदं ब्रह्म-स्वरूपापेक्षया अल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वो-पचारः ॥३४

যাহা কিছু উৎপন্ন হইয়াছে ও যাহা কিছু উৎপন্ন হইবে —এই সমস্তই সেই পুরুষ, এই বিনশ্বর জগৎ এই ত্রিপাৎ পুরুষের এক অংশ অথচ তিনি দ্যু-লোকে অবিনশ্বর পূর্ণ স্বরূপে বিরাজমান আছেন ॥৩৪

अथ षष्ठी।

१ २ ३ २उ ३ १ - २ ३ १ २
तावानस्य * महिमाततो † ज्यायाꣳश्चपूरुषः ‡।
३ १ २ ३ १२ १२ ३ १२ २२ ३ १ २
उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहति ॥ ३६ ॥

---

* "एतावानस्य"—† "अतोज्यायांश्च"—‡ "पादोऽस्येत्यादि" ऋ०।

অতীতানাগতবর্ত্তমান-রূপ-জগদাদ্যাধারো যোঽস্তি 'তাবান্' সর্ব্বোঽপি 'অস্য' পুরুষস্য 'মহিমা' স্বকীয়-সামর্থ্য-বিশেষঃ। ন তু তস্য বাস্তবং স্বরূপং। বাস্তবস্তু 'পুরুষঃ' 'ততো' মহিম্নোঽপি 'জ্যায়ান্' অতিশয়েনাধিকইত্যর্থঃ। 'উত' অপিচ 'অমৃতত্বস্য' দেবত্বস্য 'অয়ম্ ঈশানঃ' স্বমায়য়া 'যৎ' যস্মাৎকারণাৎ 'অন্নেন' প্রাণিনাং ভোগেন অন্নেন নিমিত্ত-ভূতেন 'অতিরোহতি' স্বকীয়াং কারণাবস্থা মতিক্রম্য পরিদৃশ্যমান-জগদবস্থাং প্রাপ্নোতি। তস্মাৎ প্রাণিনাং কর্ম্ম-ফল-ভোগায় জগদবস্থা-স্বীকারাৎ নেদং তস্য বস্তু-ত্বম মিত্যর্থঃ ॥২৫

উক্ত সমস্তই ইহাঁর মাহাত্ম্য, অপিচ যেহেতু ইনি ভোগ্য বস্তুর অনুরোধে স্বীয় স্বরূপ অতিক্রম করিয়া জীবত্ব আরোহণ করেন অথচ সমস্ত অবিনশ্বরের ঈশ্বর অতএব বর্ণিত-স্বরূপ হইতেও অতিশয় শ্রেষ্ঠ ॥৩৫

অথ সপ্তমী।

১ ২ ৩ ১ ২ ২ ২ ৩ ২ ৩ ১ ২
ততো * বিরাডজায়তবিরাজো অধিপূরুষঃ।
৩ ১২ ২২ ৩ ২উ ৩ ১ ২ ৩ ২
সজাতোঅত্যরিচ্যতপশ্চাদ্ভূমিমথোপুরঃ॥ ২৭ ॥

"বিষ্বঙ্ ব্যক্রামৎ"-ইতি যদুক্তং তদেবাত্র প্রপঞ্চ্যতে—'ততঃ' তস্মাদাদি-পুরুষাৎ 'বিরাট্' ব্রহ্মাণ্ড-দেহঃ 'অজায়ত' উৎপন্নঃ।

* "তস্মাৎ' —

(विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट्) 'विराजो अधि' विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा 'पुरुषः' तद्देहाभिमानी कश्चित्पुमानजायत। योऽयं सर्व-वेदान्त-वेद्यः परमात्मा सएव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्ड-रूपं सृष्ट्वा तत्र जीव-रूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् (एतच्चाथर्वणिकउत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—"स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्य मूढोमूढइव व्यवहरन्नास्ते माययैवेति)। 'स जातः' विराट् पुरुषः 'अत्यरिच्यत' अतिरिक्तोऽभूत्। विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभवत्। पश्चाद्देवादि-जीव-भावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः। 'अथो' भूमि-सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां 'पुरः' ससर्ज [पूर्य्यन्ते सप्तभि र्धातुभि रिति पुरः] शरीराणि ॥३६

সেই পুরুষরূপ কারণ হইতে বিরাট্ অর্থাৎ ব্রহ্মাণ্ড দেহাভিমানী জীব পুরুষ হইয়াছেন, সেই জীব পুরুষ উৎপন্ন মাত্রই দেব তির্য্যঙ্ মনুষ্যাদি রূপে বিরাট্ হইতে ব্যতিরিক্ত হইয়াছেন, তাহার পরে ভূম্যাদি সপ্ত ধাতু, তদনন্তর জীবাশ্রয় শরীর সকল হইয়াছে ॥৩৬

मन्येवामिति पञ्चर्चो वामदेवेन वीक्षिताः।
अत्राद्यैकान्तिमे च द्वे त्रिष्टुभस्तासु चादिमा ॥
उपरिष्टाज्ज्योतिरिति बह्वृचैव विधीयते।
अन्ये अनुष्टुभौ द्यावा-त्रिष्टोः प्रथमा तथा ॥
द्वितीयैन्द्री चतुर्थी च तृतीयाग्नीर्निजात्मनः।
स्तुतिर्गवा मन्तिमेति क्रमो दैवत-निर्णयः ॥

ओं । योनिश्च हि गीयते । ओं ॥ २७ ॥

ओं । एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । ओं ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृत-ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द-तीर्थ-भगवत्-पूज्यपाद-विरचिते प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ॥

ओं । स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । ओं ॥ १ ॥

ओं । इतरेषाञ्चानुपलब्धेः । ओं ॥ २ ॥

प्रकृतित्वमिति स्थितिः । उभयात्मकमूर्तित्वाद्वासुदेवः परः पुमान् । प्रकृतिः पुरुषश्चेति शब्दैरेकोऽभिधीयत इति ब्रह्माण्डे ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे शून्यादि शब्दा अपि व्याख्याताः । एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभाव एष ह्येवाव्यक्तो दृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चेति महोपनिषदि । शम्वलं कुरुते विष्णुरद्वयः सन् परः स्वयं । तस्माच्छून्यमिति प्रोक्तस्तोदनात्तुच्छ उच्यते । नैष भावयितुं योग्यः केनचित् पुरुषोत्तमः । अतो भावं वदन्त्येनं नाभ्यभावाश इत्यपि । सर्व्वस्य तदधीनत्वात्तच्छब्दाभिधेयता । अन्येषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्त्तृभिरिति महाकौर्म्मे एवेन तदधीनत्वादियुक्ति समुदायेन । अवधारणार्थे सर्व्वस्याप्युक्तस्याध्यायस्य मूलतः । द्विरुक्तिं कुर्व्वते प्राज्ञा अध्यायान्ते विनिर्णये इति वराहसंहितायाम् ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृत ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द तीर्थ भगवत् पूज्यपाद विरचिते प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ।

उक्तेऽर्थे विरोधं दर्शयत्यनेनाध्यायेन । प्रथमपादे युक्त्यविरोधं प्रथमतः स्मृत्यविरोधं दर्शयति सर्व्वज्ञा रुद्रादयः अतस्तेषां वचनविरोधेऽप्रामाण्यमेव स्यादिति चेत् न अन्यस्मृतीनां विष्ण्वादिभिर्नितरां सर्व्वज्ञैरेव कृतत्वात्तद्विरोधिकथं सिद्ध्यति ॥ १ ॥

इतरेषां तत्स्मृत्युक्तानां फलादीनां प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरप्रामाण्यं तासां युक्तं च शब्देनभागोपलब्धिरङ्गीकृता ॥ २ ॥

ओं। एतेनयोगः प्रत्युक्तः। ओं ॥ ३ ॥

ओं। नविलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात्। ॥ ४॥

ओं। अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषागतिभ्यां। ओं ।५

ओं। दृश्यते च । ओं ॥ ६ ॥

ओं। असदितिचेन्नप्रतिषेध मात्रत्वात्। ओं ॥७।

ओं। अपीतौतद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसं। ओं ॥८॥

योगफलं प्रत्यक्षोपलब्धिरिति न मन्तव्यं। उक्ताभ्यासे तत् तत्कालएव फलादृष्टेः॥ ३ ॥

नैव श्रुतेस्तदनुसारि स्मृतेश्च तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यं विलक्षणत्वान्नित्यत्वात्तदनुसारित्वाच्च। न हि नित्य दोषाः कल्प्याः स्वतश्च प्रामाण्यं अन्यथानवस्थितेः। न चक्षुर्न श्रोत्रं न तर्को न स्मृतिर्वेदाह्येवैनं वेदयतीति भाल्लवेय श्रुतेश्च। नित्यत्वञ्च शब्दादेव प्रतीयते। वाचाविरूप नित्ययेत्यादौ। अनादि निधना नित्येति च स्मृति ॥ ४ ॥

अधिकारिणां फलं भविष्यत् पुराणे च। ऋग्यजुः सामाथर्वाख्या मूल रामायणं तथा। भारतं पञ्चरात्रञ्च वेदाइत्येव शब्दिताः। पुराणानिचयानीह वैष्णवानि विदोविदुः। स्वतः प्रामाण्यमेतेषां नात्र किञ्चिद्विचार्य्यते। यदेतदुक्तं न दृश्येत पूर्व्वं कर्म्मात्र कारणं। ना प्रामाण्यं भवेदेषां दृश्यतेह्यधिकारतः। इतः प्रामाण्यमन्येषां न स्वतस्तु कथञ्चन। अदृश्योक्तौ ततस्तेषामप्रामाण्यं न संशय इति ॥ ५ ॥

मृदब्रवीदापो ब्रुवन्नित्यादि वचनादुक्ति विरुद्धो वेदइत्यतोऽब्रवीत्। मृदाद्यभिमानि देवतैव तत्र व्यपदिश्यते। तेषाञ्चेतरेभ्यो विशिष्टं सामर्थ्यमनुगतिश्च सर्व्वत्र। अतस्तासां सर्व्वमुक्तं युज्यते ॥ ६ ॥

तासां सामर्थ्यं महद्भिः भविष्यत् पुराणे। पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजसः। अचिन्त्याःशक्तयस्तासां दृश्यन्तेमुनिभिश्चताः। ताश्चसर्व्वगतानित्यं वासुदेवैक संश्रया। इति ॥ ७ ॥

असदेवेदमग्रआसीत्। असतः सदजायतेत्यादिनाऽसतः कारणत्वोक्तेर्विरोध इत्यतो वक्ति। प्रतिषेध मात्रत्वान्नासतः कारणत्वं युक्तं। असतः कारणत्वादुक्ति

ओं। न तु दृष्टान्तभावात्। ओं॥ ९॥

ओं। स्वपक्षदोषाच्च। ओं॥ १०॥

ओं। तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः। ओं॥ ११॥

ओं। एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ओं॥ १२॥

विरुद्धं वेदवाक्यमित्येतदत्र निषिध्यते। सर्वशब्दानां ब्रह्मणि समन्वयेऽपि तदधीनत्वादर्थवदित्यादिनाऽमुख्यत्वेनान्यस्यापि वाच्यत्वाङ्गीकारादुभयतः प्राप्तिः। तथाच श्रुतिप्राप्तमेवासम्मतमत्र निषिध्यते समस्योपरि निषेधात् अर्थादुक्तिविरोधोऽत्र निराक्रियते॥ ८॥

स अत उत्पत्तौ प्रलयेऽपि सर्व्वासत्वमेवस्यात्॥ ९॥

प्रलये सर्व्वासत्वं भावे दृष्टान्ताभावादेव न युज्यते। सत उत्पत्तिः सविशेष नाशश्च लोके दृष्टः॥ १०॥

दृष्टान्ताभावादेव॥ ११॥

एतावानेव तर्क इति प्रतिष्ठापकप्रमाणाभावादुक्तादन्यथानुमेयमिति चेन्न। एवमपि प्रमाण सिद्धेऽपि मोचेऽन्यथानुमेयत्वादनिर्मोक्ष प्रसङ्गः॥ अतो यावत् प्रमाणसिद्धं तावदेवाङ्गीकर्त्तव्यं नातीन्द्रियकर्त्तव्यं। यावदेव प्रमाणेन सिद्धं तावदङ्गीकुर्य्यात्। स्वीकुर्य्यान्नैव चान्यत्र शक्यं मानन्ततस्त्वचिदिति वामने॥ १२॥

एतेन दृष्टान्त भावेनाभावेन वशिष्टा अपरिग्रहा अपि विरुद्ध सिद्धान्त। अकर्तृत्वाचेतन कर्तृत्व जीव कर्त्तृत्वादयोऽपि। अक्षमाद्दीदमाविरासीदक्षमात्तिष्ठत्व कस्माल्लयमभ्युपैति। प्रधानादिदमुत्पन्नं प्रधानमधितिष्ठति प्रधाने लयमभ्येति नह्यन्यत् कारणं मतं। जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चलाः। जीवेतु लयमृच्छन्ति न जीवात् कारणं परमित्यादि श्रुति प्राप्ता निराकृताः यथा दुःखादिषु जीवस्याभावस्तन्त्रमेवमन्येष्वपीति दृष्टान्तः। श्रुतिगतिस्तु ब्रह्मवाचकत्वेन दर्शिता। यत्रान्य वाचकत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यदप्यमुख्यतयोच्यते। यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मैवोच्यत इति नियमः॥ १२॥

ओं । भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् । ओं । १३ ।

ओं । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । ओं ॥ १४ ॥

ओं । भावेचोपलब्धेः । ओं ॥ १५ ॥

ओं । सत्त्वाच्चावरस्य । ओं ॥ १६ ॥

ओं । असद्व्यपदेशान्नेति चेन्नधर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । ओं ॥ १७ ॥

कर्म्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व्व एकीभवन्तीति मुक्तजीवस्य परप्राप्तिः श्रूयते । अतस्तयोरविभागः । अतः पूर्व्वमपि स एव । नह्यन्यस्यान्यत्वं युज्यत इति चेन्न स्याल्लोकवत् । यथा लोके उदक उदकान्तरस्यैकीभाव व्यवहारेऽप्यन्तर्भेदोऽस्त्येव एवं स्यादन्यत्रापि । तथाच श्रुतिः । यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवतीति स्कान्दे च । उदकं तूदके सिक्तं मिश्रमेव यथाभवेत् । नचैतदेव भवति यतो वृद्धिः प्रदृश्यते । एवमेवहि जीवोऽपि तादात्म्यं परमात्मना । प्राप्तोऽपि नासौ भवति स्वातन्त्र्यादि विशेषणात् इति । ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत् प्राप्तं नैव शक्यते । तद्यत् स्वभाव, कैवल्यं सभवान् केवलो हरिरिति च । न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति । न ते विष्णोर्जायमानो न जात इत्यादि च फलत्वेऽपि युक्ति विरोधेऽन्तर्भावादचोद्यं ॥ १४ ॥

स्वतन्त्र बहु साधन सृष्टिर्लोके दृष्टानेवं ब्रह्मणः स्वरूप सामर्थ्यादेवतस्य सृष्टिः किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वित् कथंसीदिति ह्याक्षेपः । अधिष्ठानाद्युक्तेः । आदिशब्दात् युक्तिभिश्च । परतन्त्रोऽप्यपेक्षेत स्वतन्त्रः किमपेक्षते । साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैरित्यादिभिः ॥ १५ ॥

स्वतन्त्र साधन भावे प्रमाणैरुपलब्धेश्च । अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्नैवास्त्येव कुतश्चन । अतो वेदत्वमेतेषां यतस्ते सर्व्व वेदका इतिस्कान्दे ॥ १६ ॥

अतः संभूतः पृथिव्यो रसाश्चेत्यादि साधनान्तर प्रतीतिः कथमनुपलब्धिरित्यत आह । अवरस्य तदधीनस्य साधनस्य सत्त्वात् । काल आसीत् पुरुष आसीत् परम आसीत् तदा दासीत्तदा व्रतं आसीदथस्त्येक एव परम आसीद्यस्यैतदासीत् नह्येतदासीदिति कापायण श्रुतिः ॥ १७ ॥

ओं । यूक्तेः शब्दान्तराच्च । ओं ॥ १८ ॥

ओं । पटवच्च । ओं ॥ १९ ॥

ओं । यथा प्राणादिः । ओं ॥ २० ॥

ओं । इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति सर्वस्यासत्व व्यपदेशान्नेति चेन्न अव्यक्तत्व पारतन्त्र्यादि धर्मान्तरेण हि तदुच्यते तम आसीदित्यादि वाक्यशेषात् नचान्यत्र प्रमाणमस्ति । अजाह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः । अनाद्यनन्तं जगदेतदीदृक् प्रवर्त्तते नात्र विचार्यमस्ति । न चान्यथाक्कापि च कस्य वेदमभूत् पुरा नापि तथा भविष्यत् । असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरं । असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरेर्येन विदुः परां हि । यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक् सृष्ट्वा भूत्वन् सत्यकर्म्मा महात्माहुः सत्य कर्म्मेति सत्यं ह्यवेदं विश्वमसौ सृजते । अथैनमाहुर्नित्यकर्म्मेति । नित्यं ह्यवासौ कुरुते । यच्चकेन सत्यमित्तत्तमोघमित्यादि स्मृति श्रुतिभ्यश्च । परस्पर विरोधित्व वाक्यानां यत्र युक्तता तत्रैवार्थः परिज्ञेयोनावाक्यायुक्तिरिष्यत इति बृहत् संहितायां विरुद्धवत् प्रतीय तेन आगमाय एवैमिथः । तत्र इष्टानुसारेण तेषामर्थो न्वेवेक्ष्यत इति च । ईशानीशौ जगन्मिथ्या न पूर्ज्योगकरित्यपि । इत्यादि वहिरुद्धानि प्रमाणान्यथ युक्तयः । प्रमाणैर्बहुभिर्ज्ञेया भासा इति वैदिके । वेद वेदानुसारेषु विरोधित्वार्थ कल्पना । अन्येषान्तु विरुद्धानां विप्रलम्भोथ विभ्रम इति भागवततन्त्रे । शास्त्रार्थे युक्तोऽनुभवः प्रमाणत्तूत्तमं मतं । मध्यमं चागमोज्ञेयः प्रत्यक्षमधमं स्मृतं । प्रत्यक्षयोरागमयोर्विरोधे निश्चयायतु । अनुमयो न स्वतन्त्राः प्रमाण पदवीं ययुरिति पुरुषोत्तम तन्त्रे ॥ १८ ॥

साधनानां साधनत्वं यदात्माधीनमिष्यते । तदासाधन संपत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेदित्यादेः साधनान्तरेण सृष्टिर्युक्ता । अतः सम्भूतौ हिरण्यगर्भ इत्यष्टावित्यादि शब्दान्तराच्च ॥ १९ ॥

साधनान्तरेण हि पटादि सृष्टि दृष्टा ॥ २० ॥

तत्र साधनजातं तेनानुप्रविष्टमेव । यथा शरीरेन्द्रियादिः । प्रकृतिं पुरुषञ्चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः । चोभयामास भगवान् सृष्टार्थं जगतीविभुः इति कौर्म्मे ॥ २१ ॥

ओं । अधिकन्तु भेद निर्देशात् । ओं ॥ २२ ॥

ओं । अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः । ओं ॥ २३ ॥

ओं । उपसंहार दर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि । ओं ॥ २४ ॥

ओं । वेदादि वदापल्लोके । ओं ॥ २५ ॥

ओं । कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपोवा । ओं ॥ २६ ॥

ओं । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । ओं ॥ २७ ॥

जीवकर्तृत्व पक्षः श्रुतिप्राप्तो विस्तराम्निराक्रियते । जीवकर्तृत्वपक्षे हिताकरण-महितकरणञ्चनस्यात् ॥ २२ ॥

न च ब्रह्मणः श्रमचिन्तादि दोष प्राप्तिः अधिक शक्तिमत् त्वात् श्रोतामन्ता द्रष्टा देष्टाघोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्व्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः एष त आत्मा सर्व्वान्तरोयो श्रशनाया पिपासेशोकं मोहं जरां मृत्यु मत्येतीति । निर्देशात् ॥ २३ ॥

दिव्दन्मा स्वतन्त्रत्वात् स्वतः कर्तृत्वानुपपत्तिर्जीवस्य । यथा दारुमयीं योषां नरः स्थिर ममातितः । इङ्गयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः इति महाभारते ॥ २४ ॥

जीवेनैव कार्य्योपसंहार दर्शनात्तस्य कर्तृत्वमिति चेन्न यथा गोषुचीरं दृश्यमानमपि प्राणादेव जायते । अन्नं रसादि रूपेण प्राणः परिणयत्यसाविति वचनात् एवं जीवे दृश्यमानोपि कार्य्योपसंहारोऽस्वातन्त्र्यात् *परकृत एव । य आत्मानमन्तरोयमयति । नाहं कर्त्ता न कर्त्तात्वं कर्त्तायस्तु सदा प्रभुरित्यादिः ॥ २५ ॥

न च कर्त्तुरीश्वरस्याहष्टि विरोधः । देवादिवदहश्यत्व शक्ति योगात् लोकेपि पिशाचादीनां तादृशी शक्तिर्दृष्टा किमीश्वरस्य । न युक्ति योगाद्वाक्यानि निराकार्य्यान्यपि क्वचित् । विरोध एव वाक्यानां युक्तयो नतु युक्तय इति बृहत् संहितायाम् ॥ २६ ॥

अयञ्च दोषा जीवकर्तृत्व पक्षे । एकेनाङ्गुलि मात्रेण प्रवर्त्तमानोपि पूर्ण प्रवृत्तिः स्यान्नच तद्युज्यते । सामर्थ्यैकदेश दर्शनात् । नाटक देशेन निरवयवत्वात् । अथयः स जीवः स नित्यानिरवयवोज्ञाता ज्ञाता सुखी दुःखी शरीरेन्द्रियस्थ इति भाल्लवेय श्रुतिः । नचोपाधिकृतोंशः स एव । अंश उपहित इति द्वित्वापेक्षत्वात् । नवान्यत् . कल्प्यं यक्ति युक्त्या विरुद्धे तत्तदोश कृतमेवहीति गत्यन्तरोक्तेः ॥ २७ ॥

ओं। आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि। ओं॥ २८॥

ओं। स्वपक्षदोषाच्च। ओं॥ २९॥

ओं। सर्वोपेता च तद्दर्शनात्। ओं॥ ३०॥

ओं। विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तं। ओं॥ ३१॥

ओं। न प्रयोजनवत्त्वात्। ओं॥ ३२॥

ओं। लोकवत्तु लीलाकैवल्यं। ओं॥ ३३॥

नचेश्वर पक्षेऽयं विरोधः। योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धो मनुरमनुरवाग् वागिन्द्रोऽनिन्द्रः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिः स परः परमात्मेति पैङ्गयादि श्रुतेरेव शब्दमूलत्वाच्च न युक्ति विरोधः। यथाश्रयोक्तं न तद्युक्तिं विरोद्धुं शक्नुयात् क्वचित्। विरोधे वाक्ययोः क्वापि किञ्चित् साहाय्यकारणमिति पुरुषोत्तम तन्त्रे॥ २८॥

परमात्मनो विचित्राः शक्तयः सन्ति नान्येषां। विचित्रशक्तिः पुरुष पुराणो न चान्येषां शक्तयस्तादृशःस्युः। एकोवशी सर्व्व भूतान्तरात्मा सर्व्वान्देवानेक एवानुविष्ट इति श्वेताश्वतर श्रुतिः॥ २९॥

ये दोष इतरत्रापि ते गुणाः परमेमताः। न दोषः परमेकश्चिद्गुणा एव निरन्तरा इति वचनात् जीवपक्ष एव दोषः न परमात्म पक्षे। अथयः स दोषः साञ्जनः स जनः सजनिः सजीवो यः सनिर्द्दोषो निष्कलः सगुणः परमात्मेति कात्यायन श्रुतिः॥ ३०॥

सर्व्वे युक्ता शक्तिभिर्देवता सा परेतियां प्राहुरजस्र शक्तिं। नित्यानन्दा नित्यरूपा मुक्ता जरा चया शाश्वतात्मेतिचयां वदन्तीति चतुर्वेदशिखायां। अतो न केवलं विचित्र शक्तिः किन्तु सर्व्व शक्तिरेव॥ ३१॥

नच करणाभावादनुपपत्तिरिति युक्तं। अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। सवेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुराद्यं पुरुषं महान्तं। न तस्य कार्य्यकारणञ्च विद्यते न तत् समाश्चाप्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान बलक्रिया चेत्यादि श्रुतिभ्यः। सर्व्वोपेतापेति सामान्य परिहारेऽपि विशेष युक्त्यर्थं पुनराशङ्का॥ ३२॥

यत् प्रयोजनार्थं स्रष्ट्रत्वादिस्तदूनत्वादपूर्णता इत्यत आह अग्रेऽमएव परम आनन्द इत्यादिना कृतकृत्यत्वा न प्रयोजनाय सृष्टिः किन्तु॥ ३३॥

ओं । वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति । ओं ॥ ३४ ॥

ओं । नकर्म्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

ओं । उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । ओं ॥ ३६ ॥

ओं । सर्व्वधर्म्मोपपत्तेश्च । ओं ॥ ३७ ॥

यथा लोके मत्तस्य सुखोद्रेकादेव नृत्यगानादिलीला नतु प्रयोजनापेक्षया । एवमेवेश्वरस्य नारायणसंहितायाञ्च । सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु कुरुते केवलानन्दाद्यथा मत्तस्य नर्त्तनं । पूर्णानन्दस्य तस्येह प्रयोजनमतिः कुतः । मुक्ता अप्याप्तकामाः स्युः किमुतस्याखिलात्मन इति देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य कास्पृहेति श्रुतिः ॥ ३४ ॥

सर्व्वकर्तृत्वे वैषम्यनैर्घृण्ये तस्येति चेन्न कर्म्मापेक्षया फलदातृत्वान्नतस्य नैर्घृण्यं पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापं इत्यादि श्रुतिः ॥ ३५ ॥

यदपेक्षयासौ फलं ददाति नतत् कर्म्म एष ह्येव साधुकर्म्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधुकर्म्मकारयति तं यमधो निनीषत इति श्रुतेः । कर्म्मणोपि तन्निमित्तत्वादिति चेन्नतस्यापि पूर्व्वकर्म्मकारणमित्यनादित्वात् कर्म्मणः ॥ भविष्यपुराणेच ॥ पुण्यपापादिकं विष्णुः कारयेत् पूर्व्वकर्म्मणः । अनादित्वात् कर्म्मणश्च नविरोधः कथञ्चनेति ॥ ३६ ॥

न च कर्म्मापेक्षत्वे नेश्वरस्य स्वातन्त्र्यं । द्रव्यं कर्म्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेत्यादिना कर्म्मादीनां सत्वस्यापि तदधीनत्वात् न च पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोषः । तादृश वैषम्यादेरुपलभ्यमानत्वात् । स कारयेत् पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशितापि । ईशो यतो गुणदोषादि सत्वे स्वयं परोऽनादिरादिः प्रजानामिति यादि चतुर्वेदशिखायां ॥ ३७ ॥

ত্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি ব্রাহ্মণস্ত্বা নাথকাম উপধাবামি যাস্যা অপুত্র্যা তনূস্তামস্যা অপজহি।২। সূর্য্য প্রায়শ্চিত্তে ত্বং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তিরসি ব্রাহ্মণস্ত্বা নাথকাম উপধাবামি যাস্যা অপশব্যা তনূস্তামস্যা অপ-

পতি-হনন-কারিণী 'তনূঃ' 'যা' স্যাৎ; 'অস্যাঃ' 'তাং' তদ্-দূষণ-বিশিষ্টাং তনূম্ 'অপজহি' দূষণ-বিনির্ম্মুক্তাং কুরু ইত্যর্থঃ॥২

'প্রায়শ্চিত্তে' কার্য্যে আরাধ্যমান 'চন্দ্র!' 'ত্বং' 'দেবানাম্' অস্মদাদীনাং 'প্রায়শ্চিত্তিঃ' দোষস্য উপশমিতা 'অসি', অতঃ 'নাথ-কামঃ' 'অহং' 'ব্রাহ্মণঃ' 'ত্বাম্' 'উপধাবামি', 'অস্যাঃ' 'অ-পুত্র্যা' পুত্রায় হিতা পুত্র্যা তদ্বিপরীতা বন্ধ্যাত্বাদি-দূষণ-দূষিতা 'তনূঃ' 'যা' স্যাৎ, 'অস্যাঃ' 'তাম্' 'অপজহি' ॥৩

'প্রায়শ্চিত্তে' কার্য্যে আরাধ্যমান 'সূর্য্য!' 'ত্বং' 'দেবানাম্'

প্রায়শ্চিত্ত কার্য্যে আরাধ্যমান হে চন্দ্র! তুমি দেদীপ্যমান আমাদের দোষের উপশমকারী হইতেছ অতএব নাথকাম আমি ব্রাহ্মণ, তোমাকে অর্চ্চনা করিতেছি, তুমি এই বধূর শরীরে বন্ধ্যা হইবার কারণ যে কোন দোষ থাকে, তাহা দূর করিয়া দাও ॥৩

প্রায়শ্চিত্ত কার্য্যে আরাধ্যমান হে সূর্য্য! তুমি দেদীপ্যমান আমাদের দোষের উপশমকারী হইতেছ অতএব নাথ-কাম আমি ব্রাহ্মণ, তোমাকে অর্চ্চনা করিতেছি, তুমি এই বধূর শরীরে অ-পশব্য* দোষ যাহা থাকে, তাহা দূর করিয়া দাও ॥৪

জহি ॥ ৪ ॥ অগ্নি বায়ু চন্দ্র সূর্য্যাঃ প্রায়শ্চিত্তয়ো যূয়ং দেবানাং প্রায়শ্চিত্তয়স্থ ব্রাহ্মণোবো নাথকাম উপধাবামি যাস্যাঃ পাপী লক্ষ্মীর্যা পতিঘ্নী যাপুত্র্যা যা পশব্যা তা অস্যা অপহত ॥৫॥ বিষ্ণুর্যোনিং কল্পয়তু ত্বষ্টা

অস্মদাদীনাং 'প্রায়শ্চিত্তিঃ' দোষস্য উপশমিতা 'অসি', অতঃ 'নাথ-কামঃ' 'অহং' 'ব্রাহ্মণঃ' 'ত্বাম্' 'উপধাবামি'; 'অস্যাঃ' 'অ-পশব্যা' পশবে হিতা পশব্যা তদ্বিপরীতা পশু-নাশ-দূষণ-দূষিতা 'তনূঃ' 'যা' স্যাত্, 'অস্যাঃ' 'তাম্' 'অপজহি' ॥৪

হে অগ্নি-বায়ু-চন্দ্র-সূর্য্যাঃ ! 'যূয়ং' 'দেবানাম্' অস্মদাদীনাং 'প্রায়শ্চিত্তয়ঃ' দোষস্য উপশমিতারঃ 'স্থঃ' অতঃ 'নাথ-কামঃ' 'অহং' 'ব্রাহ্মণঃ' 'বঃ' যুষ্মান্ 'উপধাবামি'; 'অস্যাঃ' 'পাপী লক্ষ্মী' 'যা' তনূঃ, 'পতিঘ্নী' 'যা' তনূঃ, অপুত্র্যা' 'যা' তনূঃ, অ-পশব্যা' 'যা' 'তনূঃ', 'অস্যাঃ' 'তাঃ' তদ্বিধাঃ সমস্তাঃ তন্বঃ 'অপহত' দূরং কুরুত দূষণ-দূষিতাঃ তন্বঃ দূরীকৃত্য নির্দুষ্টাঃ কুরুতেত্যর্থঃ ॥ ৫

হে অগ্নি, বায়ু, চন্দ্র ও সূর্য্য ! তোমরা আমাদের দোষের উপশমকারী হইতেছ অতএব নাথ-কাম আমি ব্রাহ্মণ, তোমাদিগকে অর্চ্চনা করিতেছি, তোমরা এই বধূর শরীরে অমঙ্গল শোভা, পতি বিয়োগ-কারণ দোষ, বন্ধ্যা দোষ, অপশব্য দোষ প্রভৃতি যে কোন দোষ থাকে, তাহা দূর করিয়া দাও ॥৫

* যে দোষে গো-মহিষ্যাদি গৃহপশুর হানি হয় ।

রূপাণি পিংশতু ॥ আসিঞ্চতু প্রজাপতি র্ধাতা গর্ভ-
ন্দধাতু তে ॥৬॥ গর্ভন্ধেহি সিনীবালি গর্ভন্ধেহি সরস্বতি।
গর্ভন্তে অশ্বিনৌ দেবা বাধত্তাং পুষ্করস্রজৌ ॥ ৭ ॥

হে বধু! 'বিষ্ণুঃ' ব্যাপকো দেবঃ 'তে' তব 'যোনিং' গর্ভস্থানং 'কল্পয়তু' গর্ভগ্রহণোপযুক্তাং করোতু। 'ত্বষ্টা' স্রষ্টা সএব দেবঃ 'রূপাণি' গর্ভাকারান্ 'পিংশতু' প্রকাশয়তু। তমেব গর্ভং গর্ভস্থানং যোনিং বা সএব 'প্রজাপতিঃ' প্রজানাং পালকো দেবঃ 'আ সিঞ্চতু' সিঞ্চনং করোতু জীবনীনামশক্তোরিতিশেষঃ। 'ধাতা' ধারয়িতা সএব দেবঃ তং 'দধাতু' ধারয়তু ॥ ৬

হে 'সিনীবালি' চন্দ্র-শক্তে! অস্যা 'গর্ভং' 'ধেহি' ধারয় পোষয় বা। হে 'সরস্বতি' অস্মদ্বাণি! অস্যা 'গর্ভং ধেহি' অস্মৎকথনাদেবাস্যাং গর্ভমস্তু ইতিভাবঃ। হে বধু! 'অশ্বিনৌ দেবৌ' দ্যাবাপৃথিব্যৌ! তে তব 'গর্ভম্' 'আধত্তাম্' ধারয়তাম্ কীদৃশৌ তাবিত্যাহ—'পুষ্করস্রজৌ' পুষ্করমম্বরমেব স্রগিব স্রগ্ যয়োঃ তৌ অম্বরেণ ব্যাপিতাবিত্যর্থঃ ॥ ৭

হে বধূ! বিষ্ণু (ব্যাপক দেব) তোমার যোনি প্রদেশকে গর্ভ গ্রহণোপযুক্ত করুন। স্রষ্টৃরূপী সেই দেব তাহাতে গর্ভাকার প্রকাশ করুন। প্রজাগণের পালক সেই দেবতা জীবনী শক্তিতে সেই গর্ভ সিঞ্চন করুন। ধারয়িতা রূপী সেই দেব তাহাকে ধারণ করুন, যাহাতে গর্ভ নষ্ট না হয়! ॥৬

হে চন্দ্রমার অমৃতময় শক্তে! এই বধূতে গর্ভ ধারণ কর। হে অস্মদ্ বাক্যামৃত! এই বধূতে গর্ভ ধারণ কর। হে বধু!

पुमाꣳसौ मित्रावरुणौ पुमाꣳसावश्विनावुभौ ॥ पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे ॥ ८ ॥ पुमा-

हे वधु! यथा 'मित्रावरुणौ' अहोरात्रौ कालौ 'पुमांसौ' प्रजननशक्तिमन्तौ, तत्रैवैतत्समस्तस्य जायमानत्वात्; 'उभौ' द्यावापृथिव्यौ 'अश्विनौ' अश्वाविव वेगगामिनौ 'पुमांसौ' पूर्ववत्; 'अग्निः' पार्थिवो देवः 'च' अपिच 'वायुश्च' अन्तरीक्षस्थो देवश्च 'पुमान्'—'तव उदरे' अपि एवमेव 'पुमान् गर्भः' भवतु ॥ ८

हे वधु! यथा 'अग्निः' पार्थिवो देवः 'पुमान्', यथा 'इन्द्रः' अन्तरीक्षस्थो देवो 'पुमान्', यथा 'बृहस्पतिः' बृहतां विपुलानां राशिचक्राणां पतिः पालकः सूर्य्यः द्युस्थोदेवः 'पुमान्'—एवमेव त्वमपि 'पुमांसं' प्रजनन-शक्तिमन्तं पुत्रं 'विन्दस्व' लभस्व। किञ्च तं लब्धपुत्रम् 'अनु' अन्येऽपि 'पुमान्' पुमांसः पुत्राः 'जायताम्' तवोदरे इति शेषः ॥ ९

এই অম্বর-মাল্য-ধারী দ্যব্যাপৃথিবী তোমার গর্ভ ধারণ করুন ॥৭

হে বধূ! এই অহোরাত্রকালেই সমস্ত প্রজা উৎপন্ন হইতেছে অতএব ইহা যেরূপ পুরুষ (প্রজনন ক্রিয়াক্ষম) এই অশ্বের ন্যায় বেগগামী এই দ্যাবাপৃথিবী যেরূপ পুরুষ এবং এই পৃথিবীর দেবতা অগ্নি ও অন্তরীক্ষের দেবতা বায়ু যেরূপ পুরুষ —তোমার উদরেও সেইরূপ পুরুষ অর্থাৎ প্রজননক্ষম গর্ভ উৎপন্ন হউক ॥৮

হে বধূ! এই পৃথিবীর দেবতা যেরূপ পুরুষ, অন্তরীক্ষের

নগ্নিঃ পুমানিন্দ্রঃ পুমান্দেবো বৃহস্পতিঃ॥ পুমাꣳসং পুত্রং বিন্দস্ব তং পুমাননু জায়তাম্॥ ৮॥

দেবতা ইন্দ্র (আকাশ) যেরূপ পুরুষ, এই অতিবিপুল রাশিচক্রের পালন কর্ত্তা সূর্য্য যেরূপ পুরুষ—তুমিও সেইরূপ পুরুষ সন্তান লাভ কর। অপিচ সেই সন্তানের পরে তোমার উদরে আরও প্রজননশালী সন্তানগণ উৎপন্ন হউক॥৮

ইতি সামবেদীয়ে মন্ত্র-ব্রাহ্মণে প্রথম প্রপাঠকস্য চতুর্থঃ খণ্ডঃ॥ ৪॥

—:০:—

॥ অথ পঞ্চমঃ খণ্ডঃ॥

অয়মূর্জ্জাবতো বৃক্ষ ঊর্জ্জীব ফলিনী ভব॥ পর্ণং বনস্পতে নুত্বা নুত্বা সূয়তাꣳরয়িঃ॥১॥ যেনাদিতিঃ সোমানং

‘অয়ম্’ ‘ঊর্জ্জাবতঃ’ উডুম্বরঃ বৃক্ষঃ ‘ঊর্জ্জী’ বহুতেজঃসম্পন্নঃ ‘ইব’ অয়মিব ত্বমপি ‘ফলিনী’ বহুতরফলশালিনী বহুপুত্রবতী ভব। হে ‘বনস্পতে’! ‘পর্ণং’ স্বকীয়ছদনং ‘নুত্বা নুত্বা’ ভূয়ঃ প্রেরয়িত্বা তথাসংখ্যো বেতিভাবঃ ‘রয়িঃ’ ধনং ‘সূয়তাম্’ প্রসূয়তাম্ অস্যৈ ইত্যর্থঃ॥ ১

এই বহু-ফল-শালী তেজস্বী উড়ুম্বর বৃক্ষের ন্যায় তুমি পুত্ররূপ বহু-ফল-শালিনী হও। হে উড়ুম্বর বৃক্ষ! তোমার পত্র পত্র গণনা করিয়া তৎপরিমিত ধন ইহার জন্য প্রসব কর॥১

নয়তি প্রজাপতি মঁহতে সৌভগায়॥ তেনাহ মস্যৈসীমানং নয়ামি প্রজা মস্যৈ জরদৃষ্টিং কৃণোমি ॥২॥ রাকা মহং সুহবাং সুষ্টুতী হুবে শৃণোতু নঃ সুভগা বোধতু

'প্রজাপতিঃ' জগৎস্রষ্টা দেবঃ 'যেন' হেতুনা প্রজোৎপত্তি কামনাস্য 'দেবানাম্' অস্মদাদীনাম্ মাতৃভূতস্য অণ্ডস্য 'সীমানং' অবধিম্ নয়তি নীতবান্—(দ্বিধাকরণেনেতি যাবৎ) 'তেন' এব হেতুনা 'অহম্' ভর্ত্তা অপি 'অস্যৈ' অস্যাঃ 'সীমানং' 'নয়ামি' উন্নয়নং উন্নতিশীলং করোমি। কিঞ্চ প্রজাপতেস্তথা নয়নে কিং নিমিত্তম্? উচ্যতে—'মহতে সৌভগত্বায়' অতিবিপুল-সৌভাগ্যায় তস্যাণ্ডস্যেতি শেষঃ, জগৎ-প্রকাশায়েতি যাবৎ—তথৈবাহমপি 'অস্যৈ' অস্যাঃ 'জরদৃষ্টিং' জরাবস্থা পর্য্যন্ত-জীবিনীং 'প্রজাম্' 'কৃণোমি' করোমি; এতয়ৈব ক্রিয়য়েতি ভাবঃ অস্যা এতদেব মহৎ সৌভাগ্যম্, এতদর্থমেব সীমন্তোন্নয়নম্ ॥ ২

প্রজাপতি যে হেতুতে (প্রজোৎপত্তি কামনায়) চরাচর সমস্তের মাতা স্বরূপ অখণ্ড অণ্ডের দ্বিধাভাগ করত সীমার উন্নতি করিয়াছেন—আমিও (ভর্ত্তা) সেই হেতুতেই এই বধূর সীমন্তের উন্নতি করিতেছি। তাঁহার সেই সীমার উন্নয়ন ক্রিয়াতে সেই অণ্ডের বিপুল সৌভাগ্য প্রকাশ পাইয়াছে অর্থাৎ তাহাতেই এই সমস্ত আবির্ভূত হইয়াছে—আমিও এই সীমন্তোন্নয়ন ক্রিয়ার প্রভাবে ইহাকে মহৎ সৌভাগ্যবতী করিতেছি—ইহার প্রজা জরাবস্থ হইয়া বিনষ্ট হইবে, তাহাদের অকাল-মৃত্যু হইবে না সুতরাং ইহাকে শোকাতুরা হইতে হইবে না ॥২

उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ३ ॥ किं पत्मना ॥ सीव्यत्वपः सूच्या छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायुमुक्थ्यम् ॥ ४ ॥ यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभि र्द्ददासि दाशुषे वसूनि ॥ ताभि र्नो अद्य सुमना

'अहं' भर्त्ता सुष्टुती 'सुस्तुत्या' 'सुहवां' शोभनाह्वानां 'राकां' अमावास्यां तिथि-कालं 'हुवे' आह्वयामि। 'सुभगा' सौभाग्यवती सा देवी 'नः' अस्माकं एतत् आह्वानं 'शृणोतु;' किञ्च 'त्मना' आत्मना स्वयमेव 'बोधतु' बुध्यतु। अपिच सैवदेवी 'अपः' भविष्यमाणान् कर्मरूपान् पुत्रादीन् 'अच्छिद्यमानया' अभज्यमानया 'सूच्या' वेधनसन्धेण 'सीव्यतु'। अपरञ्च 'शतदायुमुक्थ्यम्' शतदायुषु बहु-दानधर्मेषु मुख्यम् एवं 'वीरं' पुत्रं 'ददातु' ॥ ३

हे 'सुभगे' सौभाग्यवति! 'ते' तव 'याः' 'सुपेशसः' सुरूपाः 'सुमतयः' 'याभिः' सुकल्याणमतिभिः 'दाशुषे' यजमानाय 'वसूनि' धनानि 'ददासि', 'ताभिः' मतिभिः साकं 'सुमनाः' प्रसन्नचित्तस्त्वं 'नः' अस्मभ्यम् 'सहस्रपोषं' बहु-प्रतिपालकं पुत्रं 'रराणा' ददाना सती 'अद्य' 'उपागहि' समागच्छ ॥४

সুন্দর স্তবে আহ্বানের উপযুক্ত অমাবশ্যা তিথিরূপ দেবতাকে আমি (ভর্ত্তা) আহ্বান করিতেছি। সৌভাগ্যবতী সেই দেবী আমাদের এই আহ্বান শ্রবণ করুন এবং আহ্বানের অভিপ্রায় আপনা হইতেই বুঝিয়া লউন। অপরঞ্চ ভবিষ্যমাণ পুত্রাদিকে যাহা ভাঙ্গিবার নহে এরূপ সূচি দ্বারা সীবন (সেলাই) করুন এবং বদান্যাগ্র-গণ্য প্রপুত্র দান করুন॥৩

পশ্যসি প্রজাং পশুং সৌভাগ্যং মহ্যং দীর্ঘায়ুষ্ট্বং পত্যুঃ॥৫॥
যা তিরশ্চী নিপদ্যতে অহং বিধরণী ইতি। তাং ত্বা

ভর্ত্তা পৃচ্ছেৎ—হে বধু! অত স্থাল্যাং 'প্রজাং' 'পশূন্', 'মহ্যং সৌভাগম্' 'পত্যুঃ' মম 'দীর্ঘায়ুষ্ট্বং' 'পশ্যসি' কিম্? ॥ ৫ ॥

'যা' দেবতা অত্র শুভে কর্ম্মণি "তিরশ্চী" ন বাঞ্ছিতফল-বিঘ্নকর্ত্রী "নিপদ্যতে" ভবতি, "অহং" ভর্ত্তা তাং দেবতা "বিধরণী" শুভদায়িনী 'ইতি' মত্বেতি শেষঃ 'তাং' "ত্বা" ত্বাং "সংরাধনীং" কার্য্যসাধিনীং দেবীং "অহং" ভর্ত্তা "ঘৃতস্যধারা" আহুত্যা 'যজে' অর্চ্চয়ামি ॥ তথাচার্চ্চন-মন্ত্রঃ—"সংরাধন্যৈ" কার্য্যসাধিন্যৈ "দেব্যৈ" ইষ্টফলদাত্র্যৈ—"দেব্যৈ" স্বাহেতি মন্ত্র-শেষঃ ॥ ৬ ॥

হে সৌভাগ্যবতি! রাকে! তোমার যে সুন্দর মতি সমস্ত আছে, যে মতি সমস্তে যজমানদিগকে বিবিধ ধনদান করিয়া থাক, সেই সমস্ত মতির সহিত প্রসন্ন মনে আমাদিগকে বহুপোষী পুত্র প্রদানাশয়ে অদ্য আগমন কর ॥ ৪

ভর্ত্তা জিজ্ঞাসা করিবেন—

হে বধু! এই স্থালীতে পুত্র পৌত্রাদি প্রজা, গো মহিষীপ্রভৃতি গৃহপশু, মদীয় সৌভাগ্য, তোমার পতির অর্থাৎ আমার দীর্ঘায়ু দেখিতে পাইতেছ কি? ৫

যে দেবতা এই শুভ কর্ম্মে বাঞ্ছিত ফলের বিঘ্নকারিণী হইতেছেন, আমি (ভর্ত্তা) তাঁহাকে শুভ-ফল-দায়িনী বিবেচনা করিয়া, কার্য্যসাধিনী সেই দেবতাকে ঘৃতের ধারা প্রদান পুরঃসর অর্চ্চনা করিতেছি ॥ যথা মন্ত্র—"কার্য্যসাধিনী, ইষ্টফলদায়িনী, দেবীকে এই ঘৃতাহুতি প্রদান করি" ॥ ৬

सर्गाद्यनुग्रह-विधान-विचित्र शक्तिं शक्त्यात्मना च परिपूरित-विश्व-भेदम् ॥
आत्मानमात्म-महिम-स्थित मद्वितीयं भक्त्या मनस्यवललम्ब शिवादिरूपम् ॥४७

निश्शेष विश्व-कलनात्म कलाद्यतीतं षड्विंशकं प्रथित-पञ्चक-पञ्च योनिम् ॥
सर्वज्ञताद्यखिल शक्तिगरीकृताङ्गं भक्त्या मनस्यवललम्ब-शिवा-स्वरूपम् ॥४८

भूतानि भूतजननीं प्रकृतिं पुमांसं मायां महेश्वर मतोऽपि विशुद्धविद्याम् ॥
शक्त्या सदाशिवमपि प्रतिभासयन्तं भक्त्या मनस्यवललम्ब शिवा-स्वरूपम् ॥४९

तं ज्ञान-भक्तिमयशुद्धरसोपहारै र्ध्यानेन तेन परिपूज्य विशुद्ध-चेताः ॥
सत्-प्रेमवारि-शिरजीवदयीजनीयस्वितार्पणं खलु चकार विकार-शून्यः ॥५०

ततः किञ्चित् स्थूलचित्तभागमवलम्ब्य मिथ्र-सपर्य्या पर्य्याय-तत्परोऽभूत् । ततो जगदाधार कुहरे जगद्विहार-श्रमलब्ध-निद्रा विस्तारित-जगन्मोह-मुद्रां भगवतीं कुण्डलीं मङ्गल-नादैः प्रबोध्य मणिपूर-मण्डप-मण्डनायमानां चितिपतिरियं सङ्कल्पन् पूजयामास ।

रत्नासनं हृदयमेव निवेदयामि सुस्वागतं स्वसुकृतैः परिभावयामि ॥
प्रक्षालयाम्यमलभक्तिरसेन पादौ पार्श्वेण शुभ्र-किरणेन शिरःस्थितेन ॥५१

सत्यं कुरस्फुरदहङ्कृति-गन्धजुष्ट-चित्तावतैश्च सुमनोभिरनघार्मर्घ्यम् ॥
आवेदयाम्यमृतमाचमनायकन्द्यं श्रीमद्विशुद्ध सरसीरुहमर्पयामि ॥५२

आनन्दक-त्रितयमेव निवेदयेहमैक्यी कृतं सुमधुरं मधुपर्कमेव ॥
ब्रह्माण्ड-मण्डपकमध्यभिषिक्त-हेतोरूर्ध्वं स्वस्कु र-नदी-सलिलं स्मरामि ॥५३

सोहं विमृश्य विषयास्वखिलापयामिचीवर्तने विगत-भेददृशा स्मरामि । सं स्थापयाम्यमल-भाव सुगन्धितोयैः सं प्रोक्षयेऽङ्गमपि शुद्धदृगञ्चलेन । सन्ध्यारुणद्युतिवराम्बरमम्बरन्ते सिन्दूरमुख्य दरुण-द्युति मर्पयामि । तारालि-हाररजनी शकलाकलापौ व्योमामलमाणि किरीट मनुस्मरामि । चन्द्रार्कमण्डल-युगं श्रवणावतंसमायातमीञ्जनमपाङ्ग-तटे स्मरामि । आशा-चतुष्टय-मनोहर-बाहुभूषा धर्मार्थ सर्व पुरुषार्थ मयाक्षजालम् । पञ्चन्महर्मणिहृ दाभरणं सुनादाम्भःस्वर्ग सम्भिनपि काञ्चनकूम काञ्चीम् ॥

निश्शेष-शेष शिरसिस्थित सन्मणीन्द्रैः पादाङ्गुलीय कटकादि विचिन्तयामि ॥
श्री ब्रह्म विष्णुगणनाथ शिरोमणीन्द्र चञ्चत्प्रभामय मलक्तरसम्प्रदाये ॥५४

त्रैलोक्य मण्डणमिदन्त्वयि चार्पयामि त्रैलोक्य मण्डनमयी यदसित्वमेका ॥
केनाप्यनाहत पुरे परिहृश्यमान वातायनेषि जगदीश निवास गेहे ॥५५

तां भूषिताम्भुवन कल्पनयाविकल्पां गन्धादिभिः पुनरतोष यदादरेण । गन्धं सुगन्धमथ पुष्पमय प्रसुनं सङ्गन्धवाहगुण धूप करूपदीपौ ॥

भोज्यञ्च षड्रसमयं चितिनाक वात तेजोम्बु पात्र मतमम्ब निवेदयामि । पश्चात् निवेद्य पुनराचमनं सचन्द्रं ताम्बुल मेत्रगुण वर्णनमर्पयामि । पूर्णेन्दु चन्दन सुगन्धि सुशीतलाम्भर्भोगाङ्गरागमपिते परिकल्पयामि । सन्त्यादिशुद्धतर मन्दिर मध्यगाभ्यामालोभि रञ्जकलाभिरथालपनीम् ॥

तद्राज मण्डल गताद्रिरिराजपुत्रीं राजोपचार निवहैरयजत्सराजा ॥
छत्रं सहस्रदल वैभवमिन्दु मर्कमादर्श मम्बर गु मारुत तालवृन्तम् ॥५६
तस्मिं चि शुद्धतर तारक मौक्तिकालि मूर्द्धस्फुरद्विदल चामर वीजनञ्च ॥
तन्त्रीसमाहत मृदुध्वनि मर्पयामि गीतञ्च सुस्वरमिहैव निवेदयामि ॥५७
सर्वाङ्ग सर्व करणस्फुरणैक-हेतु चेतोनट प्रवरनृत्यमि हार्पयामि ॥
सम्पूजा चात्र सकलाश्च भवद्विभूतीर्देवीर्गृणन् सुरवरांश्चभवद्विधैव ॥५८
जन्मायुतार्जित समस्त तपःक्रियाभिरभ्यर्थये शरण मेव पदोर्भवत्याः ॥
हृद्दृश्य भूतम चलादि सदा शिवान्तमन्तर्बहिर्जयति यज्जगदण्ड कोटिः ॥५९
राज्यं तवेदमखिलन्त्वयि चार्पयामि राज्ञी-समस्त जगतां यदखिलमेका ॥
निर्मञ्छयष्टशयनिवहैर्बहुकं प्रदीप-मालाभिरुज्ज्वलदशो परिवर्त्ति नीभिः ॥६०
चाज्ञास्थले त्रिजगदीश्वरि-सन्निविष्टे नीराजनन्तव पुरः परिकल्पयामि ॥
निश्शेष लोकसमतेर्निखिल श्रुतीनान्त त्वस्य पञ्चगुणि तस्य च पञ्चकस्य ॥६१
ऊर्द्ध पदन्त्वपरं अयति स्वभावात्सर्वेन तात्त्वयि ततः सुतरान्नतोस्मि ॥
तस्मात्सहस्र दल मञ्जुल गर्भ गेह ईशान-भावित-तिरस्करिणी पटान्तः ॥६२
सौदामिनीमिव च सद्रसतां रभसा धृताङ्गीं-नीलाम्बुदं शतरसा प्रियचिह्नान्तः ॥
सतत दन्तरस्थितयोः शिवयोरभेदः योगध्यान युक्तेन मनसा भावयामास ॥६३
तथाहि ॥

चञ्चञ्चतुष्पद युतां क्वति मञ्चकोर्द्धे चानन्दभाव विकसत्कुमतुलिकायाम् ॥
शक्तेः शिवस्य च विभेद विकल्प हानात् योगः शिवेऽस्तु युवयोः शिवयोः शिवाय ॥६४
दीपैर्दीपः पयसि च पयोदर्पणे विम्ब विम्बं वायौ प्राणान्वियति च वियद्वारिधौ वीचिमालाम् ॥
प्रेमप्रेपर शिव मङ्गलामनिलामपीत्थं हालामन्द्या मनु भवतनु भावये देविलीनाम् ॥ ६५

अम्भस्यपिद्रुत सितोपलयोरिवाम्ब मङ्गा प्रभेद युगयोरिव कङ्गमेव प्रसङ्गात् ॥
एकात्मनो: परचिदेकर साङ्गभाजो भूयोभजामि भवतोर्हृदि सामरस्यम् ॥६६

स्वंसेव डिन्दुकर सङ्गाक जीवजन्त अप्यङ्गनम्य हरन्तो वि निवेदयामि ॥
आत्मासि सर्व जगताञ्जगदम्ब सोऽहं प्रणामनोय कुसुमाञ्जलिमर्पयामि ॥६७

सर्वेन्द्रियेण त्रिविधोपधिना विधाने भाविन शुद्ध-हविषापरमात्म मन्त्रै: ॥
संस्कृत्य जीव पशुमात्ममन: स्रु वेण ज्ञानानलेत्वयि समस्त मिदञ्जु होमि ॥६८

श्रद्धा-हविर्हवन-मन्त्र-समृद्धि सिद्धि: कर्त्ता-कृति-करण-कारण-कार्यरूपा ॥
श्रमिर्गति: श्रु तिमतोर तिरम्बिकेत्व तत्रासि यत्र भवती भवति प्रसीद ॥६९

सृष्टि-स्थिति प्रलय कारण कर्तृभूता साक्षिण्य शेष जगतामिमलाम्बराभा ॥
आत्मासिसात्म महिम स्थितिरद्वितीया तत्रासियत्र भवती भवति प्रसीद ॥७०

तस्माच्च पञ्चदशधेन्द्रियमान साहम्भोभी चमा-करुण-लोभ-विमोह योनि: ॥
त्वञ्जीव शक्तिरमलापरमार्थ सत्ता तत्रासि यत्र भवती भवति प्रसीद ॥७१

माता पिता गुरुरतोव सुहृत् शरण्या भोर्वीमखस्य वरदा भवपारदात्री ॥
विद्या च वेदा परमात्ममयी त्व मेका तत्रासि तत्र भवती भवति प्रसीद ॥७२

शब्दस्वमस्य खिलवाङ्मय सृष्टि योनिरर्थस्त्व मेव परमार्थ तथा प्रसिद्धा ॥
ज्ञानन्त्व मेव हि विशुद्ध चिदेक रूपा तत्रासि यत्र भवती भवति प्रसीद ॥७३

आत्मासिदेवि परमात्मम चिन्त्यशक्तिरेतज्जगज्जननमोहन-मोक्ष हेतु: ॥
भूयो विवर्त्तन तथा परिणामतो वा किञ्चिन सम्भवसि देवि जगत् स्वरूपे ॥७४

यद्यस्ति मेत्रिविध कर्म्मणि साधु किञ्चिन्मात: कृतन्तद पराञ्शतिभा एकम् ॥
अद्य: पय: परमिवान्तरुरीकुरुष्व कारुण्यत: परम-हंसिनसी नमस्ते ॥७५

संसार यन्त्रक परिभ्रमयेत्थ धोशैयद्यपि देशय सितत्त दिष्टा चरामि ॥
दोषैर्णयो जयनमात्त्वद धीनमत्र कारुण्यतोम्ब धृतमाट कलेवरासि ॥७६

कर्तृ क्रियाकरण कारण कार्य रूप शक्तौ समर्प्य सकलं त्वयि कर्म्मतत्त्वम् ॥
निष्कर्त्य परिणामि चिति प्रपूर्णेत्वय्यम्बिके स्वमपि सम्यगिहार्पयामि ॥७७

एवं नृपेण मनसा महितात्म भाव शुद्धेन शुद्ध सुख चिन्मय मात्र मूर्ति ॥
भावानुरूप भुवनोत्तम दिव्य रूपमाविभ्रती करुणया भजताम्भवानीम् ॥७८

यद्गाम् श्रुतौ वचसि चेतसि दृश्यधीशे तत्तज्जगन्मयि जयस्य खिलात्म भूते ॥
तत्त्वां श्रृणोमिनिगदामि विचिन्तयामि पश्यास्यनन्यं शरणं परिपाहि भक्तम् ॥७९

अत्यन्त कान्त घन भङ्गुर केशपाश सम्बद्ध हेममणि मञ्जुल मण्डलेन ॥
बालेन्दुनाकलित रत्न किरीटकान्ति कान्तालिकेन कुटिलालक सुन्दरेण ॥८०

भालोल्लसन्नयनतीक्ष्णफलोज्वलश्री नासातिल प्रसव बाण सुसम्भितेन ॥
भ्रूकामकार्मुक युगेन विलोलपक्ष्म चञ्चद्भ्रमं विभ्रम भङ्गुरेण ॥८१

कारुण्य साश्रलिकतैक्ष्ण्य भृतेश्वरस्य कामैश्वभेद्य हृदयाद्रि विदारणेन ॥
रात्रिव्यपाय समुदञ्चित भास्करार्चि रुन्निद्र पद्मरुचिरद्युति तस्करेण ॥८२

लम्नाग्रयेण विलसन्नयन-त्रयेणमाध्वीक घूर्णित-मधुव्रत-तारकेण ॥
वर्णत्रयेण परिवर्णित सृष्टिरक्षा संहारकारण-सुरत्रय कारणेन ॥८३

सृष्टिस्थिति प्रलय कर्मणि सन्नियोक्तुन्तानेव काल कलया कलितेङ्गितेन ॥
दीनार्त्ति दारुण दयोदित-वारिबिन्दु विचालन स्फुरदपाङ्ग तरङ्गितेन ॥८४

आलोल मौक्तिक सरत्न-सुवर्ण-भूषावेलाञ्चल स्फुरित घोण मणिध्वजेन ॥
तन्नोल्लसच्छ्वसित कम्पित कान्त दन्त वास स्फुरत् द्युति जितारुण पल्लवेन ॥८५

वाञ्छानुरूप वरवाक् स्फुरणावधूत बिम्बाधरोष्ठादशनद्युति दीपितेन ॥
मन्द स्मितेन पततेव लतासि सूक्ष्ममध्य प्रणाल विलसच्चिबुकोत्तमेन ॥८६

एला शशाङ्कखदिरार्द्र लवङ्गसङ्गि ताम्बुल लोलकवलोन्नति सुन्दरेण ॥
कर्णावलम्बि मणिकुण्डल चारुकान्ति संक्रान्ति सुन्दर कपोलतलद्वयेन ॥८७

चञ्चन्नवीन विधु मौलि सकम्पहस्त व्यस्ताङ्गुली किशलयद्वयतोलितेन ॥
वक्त्रेण पर्व परिपूर्ण सुधांशु फुल्लाम्भोज दर्प-दलन द्युति पिण्डितेन ॥८८

लीलावलोकन मनोहर मन्दहास वाङ्माधुरी जित सुधारस सागरेण ॥
ग्रैवेयकोज्वल महामणि चुम्बि कम्बु-कण्ठेन च द्विगुण मौक्तिक मालिकेन ॥८९

धर्मार्थकाम कमनीय विनीत लक्ष्मी विश्राम धाम करताम रसान्वितेन ॥
कान्त्यर्णवाद्वि समुद्धृत चारुरूप चञ्चन्मृणाल मृदुबाहु-लताद्वयेन॥९०

अम्ब श्रमातितृष भक्तजनस्य भूरिवात्सल्यतः सरद मन्दपयोधरेण ॥
त्रैलोक्य-दुर्लभ महा तरलोज्वलेन हारेण चारुपरिपीन-पयोधरेण ॥९१

सहूरि भार वहनादिव दुर्वलेन मध्येन मध्यापरिणद्धवलित्रयेण ॥
काञ्चीकलापरुचिरेण सुचारु चिन चीनां शुकेनरुचि निर्जित किंशुकेन ॥९२

जम्भारि कुम्भिवर कुम्भनिभेन पीन-श्रोणीभरेण जितसैकतवेदिकेन ॥
रोमावली मिषलतीत्रसदालवाल गम्भीरनाभि कुहराञ्चित मध्यमेन ॥९३

श्रीमत् करीन्द्र करपीवर सुन्दरोरुयुग्मेन विस्फुरद् युग्मद्गुल्मवेन ॥
लक्ष्म्यादि देव-ललना ललिताङ्गुलीनां संलालनादि वसु हृत्तगुणोदयेन ॥९४

श्रमभीजदाम मृदुनाति विलोमसेन जङ्घाद्वयेन तुलना करणाह्वयेन ॥
पादाम्बुजेन मृत भक्तशिलीमुखेन मञ्जीर हंस मुखरीकृत दिङ्मुखेन ॥९५

सौन्दर्य सौधरस पूर्ण सरिन्निभेन देहेन दग्ध मदनार्पित जीवनेन ॥
उद्यत्सुधां शुरविर्वाल्क निभाङ्ग कान्त्यादूरीकृत त्रिगुण गाढ़तमश्चयेन ॥९६

ब्रह्म.च्युतादि दिविषज्जनि कारणेन दुष्पार जन्म जलधेरपि तारणेन ॥
उद्योगि योगिमन मामति दुर्लभेन रूपेणमार मथनेचण वल्लभेन ॥९७

इत्थावभूव नृपति रथ भक्तिवश्या युक्तात्मनाम्पर मतीन्द्रिय दर्शनापि ॥
उद्वीचातां चितिपतिःचण मीलिताचमत्ते ज माचितिम वा पचिराय मूर्द्धा ॥९८

तस्याः पुरः पदनखेन्दुमयुखराजि राजीव कुड्मल निभाञ्जलि वद्धपाणिः ॥
वत्सेतिवत्सल तयावचसानरेशमा भाष्य सा भगवती निजगादसाध्वा ॥९९

माम्पश्य दृष्टि मुपलभ्य मम प्रसादाद्दिव्या मदिव्यव पुरप्यमलोसिदृष्टा ॥
लब्धा प्रसाद गिरमित्यमगेन्द्र पुत्र्याः पीयूष सन्तति मिवाति सुदुर्लभान्ताम् ॥१००

हृष्यन्मना नरपतिः सहसाद तिष्ठत्सुग्धो यथा पुनरपि प्रतिलब्ध वोधः ॥
ऊर्वेविलोक्य स कृपाङ्गिरिराज पुत्र्या रूपत्रजगत्त्रय विलक्षणमीक्षणीयम् ॥१०१

स्तोत्रेण वाङ्मधुकरेण तदङ्घ्रि पद्मश्चभ्यास्यशैत्रिव तदीय मधुस्पृहाभिः ॥
निर्वक्तु मचमतया श्रुतयः स्वशक्त्या यत्त्व दैवंदमलम्पद मामनन्ति ॥१०२

तत्सौतुमि कुरयमस्तु जनीनवाणी वाची भवेन्न खलु कोपियतन् स्वशक्त्या ॥
भक्त्यास्तुतिः स्फुरतियत्र कितं शिरोभिलत् प्रद्भिच्छति पदन्तववागियन्मे॥१०३

तत् ख्लुमर्हसि जगज्जन-पावयिचि-गङ्गाम्बु किं स्पृशतिमाघ कदाप्य शुद्धं ॥
देव्याश्रियाप्त सुमेतव पादपद्म किं माद्दशा न वितुमल्पधियः समर्थाः ॥१०४

सेवन्ति ताजननि ते चरण प्रसादाद्वाणीयथा अथितुमिच्छति तत् प्रसीद ॥
वाचस्पतेरपिवचो रचना दुरापैमतन्नीच वागपिमनाक् तव तुष्टयेतु ॥१०५

रखोपहारमपि तुच्छधिये चिताऱं किं पत्र पुष्पमुपहृत्य न तोषयन्ति ॥
त्वत्पाद सेवनरस स्पृहया भवानि वाणी भविष्यति ममापि किया सकामा ॥१०६

त्वत् सेवने कृतधियोऽल्पधियोपियोगात् किं नारहन्ति पदमत्र भवापि मृग्यम् ॥
वर्णचयोऽल सदर्ड मृगाङ्क मूर्ध्न शक्तित्रये शिरसाच्चित पादपद्मम् ॥१०७

धामत्रयान्तर नवद्यत मन्तुरीयमात्माभिधानपर धामतं याविभाति ॥
चर्णस्त्रयीं त्रिगुण पाल्मिमहस्त्रवस्थां धामत्रयं स्वइमि भावयति स्वशक्त्या ॥१०८

यातुर्य्यमात्मस्ते वह्निनाद मूर्त्या सानन्द विहन तनूरतनूत्वमेव ॥
सर्गाद्यनुग्रह करागुण भिन्नशक्त्या शश्वाच्युत सरहरै ससदाशिवाख्या ॥१०९

यत्पाद शक्ति वलतः प्रभवन्ति सम्मः सा पूर्णशक्तिरसिकापि चिदम्बराभा ॥
नोयासती सदसती न सती च नान्याभानन्यताश्च समुपैतिहि सद्विचारैः॥११०

मायैवते जननि शक्तिरियन्त्वमेका देवात्म शक्तिरसि देवि स एवहित्वम् ॥
आसीत्तु रात्रिचलयेष्यवशिष्यते या यस्याम्बिवर्त्त त इयं जगदात्ममाया ॥१११

स्वप्नेन्द्रजाल मरुमरीचिरपः प्रकाशासा सम्बिदम्बरनिला जगदम्बिकेत्वम् ॥
भावेष्विलेषण चलेष्वचला सदाया यस्यां स्थितिस्थितिलया नलयोस्तिनस्याः ॥११२

दृष्टानया निजगुणैर्गुण इष्टि विश्वा सा सम्विदम्बरनिभा जगदम्बिकेत्वम् ॥
याजाग्रदाद्यखिल भाव विकार साक्षिण्या लेपयापर-हितायथिताखिलात्म ॥११३

भवेषु सुन्तततिवद्वित ताद्वितीयासा सम्बिदम्बरनिभा जगदम्बिकेत्वम् ॥
यामेति नेत्यति विमर्ष वलात्ममस्त दृश्यं विहाय-दृशिमात्र तयास्फुरन्ती ॥११४

विश्रान्तिमेति परिपूर्ण तया द्वितीया सासं विदम्बर-निभाजगदम्बिकेत्वम् ॥
उत्पत्तये जगत एव गुणान् स्वभावात् सञ्चालयत्यति जड़ान चलात्म शक्त्या ॥११५

याचुम्बकोपलनिभा खलुलोह-जालं सासं विदम्बरनिभा जगदम्बिकेत्वम् ॥
याभासयत्यरुणवन्महसानभोवद्व्याप्नोति जीवयति जीवन-वज्जगन्ति ॥११६

एकापिशक्ति लहरीषु शशीवभाति नानेव सात्वमसि देविनिचित्रशक्तिः ॥
भूतेष्वदृश्य गुणकोत्कृदि कर्म शक्त्या कर्माणि कारयति कर्म फलैर्युनक्ति ॥११७

यः क्लेश कर्मफल-वासनया व्यतीतः स त्वं पुमान् जयति पूर्ण-चिदेक रूपा ॥
ब्रह्माणमादि पुरुषं पुरतो विधाय कौतुकुतः किमिदमित्यति मोहिताय ॥११८

सम्ध्यायते हृदि दिदेशचयात्म विद्याम्बुदैः पराजयसि काप्यधि देवतासा ॥
निष्कर्षं मोक्षं परिणामि चिदेक रूपन्त्वाङ्गुत्त शक्ति मलयं शिवमित्युषन्ति ॥११९

षष्ट्यायनुग्रह कृतेनुग्रहीतं पञ्चशक्तिं भावशक्ति शिवाश्चिद सुमामितिसं स्मरन्ति ॥
आकाशयोर्वबहिरन्तरयोर्गवाक्ष-जालेषु चित्र वदभौचितयोस्तत्त्वैः ॥१२०

चिच्छक्ति चिद्घमनयोः शिवयोर भेदायशाति तत्त्वमसि पूर्णतमात्म तत्वम् ॥
शक्तिर्न शाक्तिकमृतेस्ति शिवो विशुद्धः शक्तिं विनाकिमसमर्थ इवावभातु ॥१२१

तत् स्वीय शकुदयकोचकचं स्वतन्त्रयत्वमेव शिवशक्तिमयैकरूपम् ॥
स्थूलावदन्ति निज कार्य्य समाश्रयात्वां सूक्ष्मां स्व कारण समाश्रयतः स्मरन्ति ॥१२२

सत्यामनन्य मनसा मनसोपिदूरे पूर्णापरामनुभवन्ति विवेकिनस्त्वाम् ॥
त्वामीश्वरीमिति भजन्ति भजन्ति च तामीशान मित्यपि गिरैवगुरोर्निदेशात् ॥१२३

योर्थो महेश्वरपदे स महेश्वरायात्मन्यास्त्वमेव परमार्थ तयैकरूपा ॥
लीलावलात् पुरुषताङ्गतयोर्गतो शुभकार्त्ति भङ्गपरयोः शिवयोश्च पित्रोः॥१२४

एकात्मनोरखिल-शक्तिमतोः कथा वा भेदोदृशा द्युभयरूपवरे नमस्ते ॥
गौरी-गिरीश कमला-कमलालयेश वाणी विरिञ्चितनुभिर्ध्व त भेद रूपा ॥१२५

एकात्वमेवरमसो निजमाय येवनस्त्रो पुमान्ननपुं प्रकृतिस्त्वमात्मा ॥
न स्त्री पुमान्नन न पुं प्रकृतिस्त्वमात्म भूतात्म भूत कृपयाश्रित मात्वभावा ॥१२६

बालानिवाम्ब परिपालयसीहलोकान् सम्प्रार्थितार्थ मसकृत्परिपूरयन्ती ॥
सत्वतत्त्वजस्वसि हंसितिरोदधासिसाच नु ग्रह कलयाम्य कलेवभासि ॥१२७

विश्वात्मना परिणमस्यपि खेलयैवबालेवबाल-विधु-मण्डित-चारुचूडे ॥
सृष्टिस्थिति प्रलय कृत्य महेश्वर त्वं साचित्वमध्य विचलस्य पुराण पुंसः ॥१२८

साध्वी ह साधयसिमातर चिन्त्यशक्तोत्वसोऽपराशरणा दासि पतिव्रताका ॥
मातेति वा जयसि भूतमयी ववाल देवी च वा नि खिल देवगणार्चिताङ्घ्रिः॥१२९

त्वं ब्रह्म-शक्तिरयशाश्वतवे वहिवत्वं यासिसासि भव बन्ध विमोच दासि ॥
वाक्चेत सोरपि गतिं स मतीतवत्यां वाक्चातुरी भिरिह किन्त्वयि यामिवेदम्॥१३०

त्वं यासि सासि शरणम्मम सर्वभावैः सम्भाविता सि भव बन्ध विमोचनाय ॥
इति भक्तिरसावेशात्पुनः प्रणिपत्य पुनः पुनः प्रणमन्नेव सुवाच ॥१२१

आनन्द चिन्मय मनन्तमजं स्ववेद्यमज्ञान भूमविगमात् सुगम प्रकाशम् ॥
सत्यं सदाऽद्वयमन भनभःस्वरूपं रूपत्वस्वरूपमन घन्तव चिन्तयामि ॥१२२

सृष्टिस्थिति चयतिरस्कृति साक्षि भूतश्चिच्छक्तितः समनुगृह्य समस्त मन्ते ॥
भान्तं कृतान्त समतीत पदं शिवाख्यं मातःस्वरूपमयि ते शरणागतोस्मि ॥१२३

सर्वज्ञता जयति यत्र सदेशता च काष्ठा समाप्तिरपि यत्र मतेर्गतेश्च ॥
तं सर्वभूत हृदयान्तरवस्थितान्तर्यामि स्वरूपमनघं प्रणतोस्मि भक्त्या ॥१२४

कूटस्थमव्ययमजं जगदात्म भूतं भूतेषु भिन्नमिव सम्प्रति भान्तमेकम् ॥
तत्वं यमाहुरमलाः खलु पञ्चविंशं षड्विंशयोनिमयितं पुरुषं स्मरेत्त्वां ॥१२५

सृष्टि-स्थिति-प्रलय-कारण कर्तृभूतमव्यक्त शक्तिमितियं प्रवदन्ति पुंसः ॥
आकाशवत् खलु तटस्थितयास्थितस्य तत्तं परं प्रकृति रूपमजं स्मरामि ॥१२६

देवं सहस्र वदनेक्षण बाहुभाजमेकार्णवेधि शयनं पुरुषं पुराणम् ॥
ब्रह्मादि कारण सरोरुह नाभिमादि नारायणाख्यमपि प्रणतोस्मि रूपम् ॥१२७

प्राणाख्य मरुगण रञ्चकमन्तरङ्गं निश्शेषभूत हृदयेषु विचेष्टमानम् ॥
हैरण्य गर्भमिति वा खिल वेदगर्भं रूपं प्रजा जनन पूर्वज मानतोस्मि ॥१२८

निश्शेष वेदमयमाद्य मनन्तभेदसंपूरित त्रिभुवनं भुवनाख्य देवम् ॥
आदित्य मण्डल-गतन्निखिल क्रियायाः साक्षि स्वरूपमपि ते प्रणतोस्मि रूपम् ॥१२९

दंष्ट्रा करालवदनम्बि वुधर्षि वन्द्यं नृत्यन्त मेकमपहृत्यजगद्युगान्ते ॥
रौद्रं प्रशान्तमपि शान्तिकलाभ्यतीते रूपन्नमामितव सर्वकृतान्त संज्ञम् ॥१३०

स्वर्गापवर्गदमशेष सुरासुरेन्द्र योगीन्द्र-वन्द्य-चरणं शरणं भयार्त्तौ ॥
अत्यन्त दीनहृदयम्बयमाविकल्ले रूपं सुरूपमयि ते शरणागताःस्मः ॥१३१

तादृग्ध्रुतामर मुनीन्द्र नरेन्द्रतिर्य्यगाकार लीलमवला पुरुष प्रकारैः ॥
यद्यद्विभाति जगती ह जगत् स्वरूपे तत्तत्त्वदेक शरणः शरणं प्रयामि ॥१३२

आराध्यवादि त्रिषदादि भवद्विभूतीः शक्त्या विधाय सुकृतानित वैवशक्त्या ॥
भक्त्यातत्रापितव भक्तिमनन्य भावामभ्यर्थयेऽमित दयाम्बुनिधे प्रसीद ॥१३३

एकाप्यनेकविधचित्रवपुर्ध्वरासि पूर्णापि सद्धृदय-पद्मनिवासमेषि ॥
माता समस्तजगतामपि शैलजासि को वेत्तुमर्हति भवानि! भवत् स्वरूपम् ॥"१३४

एवं स्तुवन्नुत्थाय बद्धाञ्जलिस्तद्दिव्य-रूप-निरूपण आनितासेचनकेन केनाप्यननुभूत महोदय महित नयनद्वयेन रचितानन्दवाष्पपुष्पमालिकयावक्षःस्थलमाभूषयन्निरवद्यैस्तद्रुप-वर्णन-पद्यैस्तान्तोषयामास ॥

"वाचामगोचरमतीव मनोदूरापन्निश्शेष-शेषमविशेषणमद्वितीयम् ॥
यन्नाम रूप रहितं प्रवदन्ति तन्नो ब्रह्मैतदाकृति द्वयि प्रतिभासि पुण्ये: ॥१३५

यच्चित्सुखात्मकमनन्तमचिन्त्यशक्तिभावस्तु रञ्जगदधीश्वरजीवभाव ॥
केनापि कारणवशेन कृपारसेन लीलाधृतं वपुरिदन्तदिहाव भाति ॥१३६

धामश्रुतिस्मृतिगिरां जगदात्मधाम कामन्द्रुशोः प्रियतमं परिपूर्णकामाम् ॥
वामं शिवस्य तव तत्व विदामवामं रामं महस्त्वदसि सर्वगुणाभिरामम् ॥१३७

कूटेन्दु कोटिकुटिलालककर्णपूरनासाविभूषणमृदुस्मितसुन्दरास्यं ॥
हारोज्ज्वल स्तनबृहज्जघनानुमध्यकाञ्चीकलं रणित-हंसक-पाद-पद्मम् ॥१३८

आकृष्टिवश्यकरमीश्वरचित्तवृत्तेः पञ्चेषु पूरितधनुर्लतिकावनम्रम् ॥
उद्यत्प्रभापटलगौररुचिस्त्रिनेत्ररूपन्त्रिनेत्रवपुरर्द्धहरं स्मरामि ॥१३९

एकाप्यनेकविधचित्रवपुर्धरासि पूर्णापि योगि-हृदयाम्बुजवास मेषि ॥
माता समस्त जगतामपि शैलजासि को वेत्तु मर्हति भवानि! तव स्वरूपम् ॥१४०

श्रीविश्व-कर्मकरकौशलनिर्मिते ते चामीकरद्युतिलसन्मणिमत्किरीटे ॥
सत्पद्मराग रसिका विचरन्तु मत्ता मातर्विलोचनविलोल-मधुव्रता नः ॥१४१

मुग्धाष्टमीन्दु रुचिरालिकरत्नपात्रे तार्त्तीयदृग्जयति दीपरुचिं वहन्ती ॥
ऊर्द्ध्वं यतोऽञ्जनलतालसितालकश्री राभाति काञ्चन-किरीट-तटावलग्ना ॥१४२

युग्मं भुवोः श्रुतिमयि श्रुतिपूर्वबीजशोभान्दधच्छु भद मस्तु सदादृशानः ॥
यस्योपरीन्द मुकुटोच्छिखरस्वदीप्तितबिन्दु नादरचनेव विभाव्य तेऽम्ब ॥१४३

अन्तः समुद्यतिसदा मृतधाम्नि पूर्णे प्रत्यक्शिवात्मनि परागद मावहन्ती ॥
मां पातु ते मधुमदाद्लसायितश्री लीलालयाललितलोचनकैरवाली ॥१४४

दृष्टिङ्गतार्थयतु नः पृथु वृत्तचारुमुक्ताफलाञ्चलचला तव भूषणश्रीः ॥
पद्मं पुराणमपहाय पयोधिजाता नासातिलप्रसवधाम समाश्रितेव ॥१४५

सौन्दर्य्य पूर्णजलधेः श्रवणद्वयन्ते सञ्जात शुक्ति युगलञ्जननि प्रतीमः ॥
स्वात्यम्बुदाम्बु-कणिकाइव काव्यवाचो यस्मिन् जनस्य जनयन्ति हि सुक्तिमुक्ताः १४६

श्रीकुण्डलप्रतिकृतिप्रकटान्तरालं गण्डद्वयन्तव वयं परिचिन्तयामः ॥
शश्वत्प्रदत्तवसतेः प्रति पूजनाय दत्तान्तरालयमिवो वाहवेः शशाङ्कम् ॥१४७

मन्दस्मितस्फुरितदन्तवचातिचारुविम्बाधरः स्फुरतु मय्यपि ते कृपांशेः ॥
वत्सेति वत्सलतया वचसा यदीयं माधुर्य्यतोर्य्यविषया विरसाभवन्ति ॥१४८

चामलपारमणरश्मिलसत्किरीटं चीवालीवालतरतारकनेत्रपद्मम् ॥
चीणाङ्क शारद शशाङ्क-रुचि प्रकाशं चेमन्तनोतु वदनं चितिभृत्सुते! ते ॥१४९

पूर्णेन्दु पद्ममणि दर्पण दर्पहारि दारिद्र्यहारिरुचिरलोचनकौतुकानाम् ॥
मां पातु ते सुखमुदञ्चित दन्ति दीप्ति रक्ताधरद्युतिविमिश्रित मन्दहासम् ॥१५०

ग्रैवेयकोज्ज्वलमदभ्रमदीर्घनालं कण्ठन्तव त्रिगुणमौक्तिककण्ठमालम् ॥
श्रीकण्ठकामिनि! ममस्तुवतोऽनुकाल मुत्कण्ठितानि न भवन्तु विकुण्ठितानि ॥१५१

सद्युक्तिमुक्तिफलमञ्जुलसिद्धिवल्ली लीलाग्रहं त्रिजगदुद्धरणाक्षमन्ते ॥
रत्नोर्म्मिकावलयकाञ्चनकङ्कणालि शब्दायितं शुभदमस्तु कराम्बुजातम् ॥१५२

रागस्फुरच्छिवमनोरथचक्रवाकचञ्चत्प्रहसरलगुम्फिततारहारौ ॥
भक्तालि-चातक-मनोज्ञ-पयोधरौ द्रागास्तां शुभौ ममकृतेपि पयोधरौ ते ॥१५३

उत्तुङ्ग-पीवर-पयोधर-भार-भीरु मध्यं हरेरिव तनुन्तनुते विभाव्य ॥
बद्धां त्रिधेव वलिना वलिनादि वेरं मूर्त्तेव देवि! मनसाद्य वितर्कयामि ॥१५४

काञ्चीकलापकलिताकणचारुचित्रचीरोज्ज्वलो जयति तेऽम्ब! नितान्तविम्बम् ॥
प्रेम्णेव शैल-पतिपुत्रि! दधत्समस्तश्रीमद्गिरीन्द्र-कुलगौरवगौतुकानि ॥१५५

ऊर्वोर्युगं सुरकरीन्द्रकरश्रियन्ते धत्ते धरेन्द्रकुलमण्डिनि! सत्यमेव ॥
धर्येय योर्वहति देव्युचिताभिधानं श्रीपादपुष्करयुगं रसशीकरार्द्रम् ॥१५६

तूणीरयुग्ममपि किं कुसुमायुधस्य जङ्घायुगञ्चिमु तवेति च संदिहानः ॥
स्पर्शाद्विलक्षणतरात् प्रणयापराधे मन्त्रिश्रिनोति जननिस्मरवैरिरेकः ॥१५७

पादाङ्गुरीयनिचयोज्ज्वलमञ्जुसिञ्जन्मञ्जीरमञ्जनधरत्ननवञ्जुलाभम्॥
पायात् पुरातन मुनि प्रबलानुराग सम्पर्कतो द्विगुणरक्ततरं पदन्ते ।१५८

श्रीब्रह्म विष्णु गणनाथ किरीट कोटि पद्मम्महामणि विघट्टन तीक्ष्ण तुण्डाः।
त्वत्पन्नखा जननि! मे जनि गाढ़वन्ध दुःखाद्विमोचयतु मेद्य भवन्तु सद्यः ।१५९

स्वर्गापवर्गदमलक्तकरम्यमन्यः संहृद शैल तनये! सुरसिन्धुनीरम्।
त्वत्पादनीरमपि तत्सम मस्तु किं च पाद्यं हरेस्तदिद मस्य शिरोनिषेव्यम् ।१६०

स्वस्वार्थसाधनकृते ममतामुपेतैः सं वञ्चितोह मसकृत्स्फुटमच धूर्त्तैः।
तेनासहिष्णुरहमद्य निमज्जयामि श्रीपादपुष्करद्वहेव कृपातिपूर्णे ।१६१

मायाम्बुधौ तव तवैव पदाब्जपोत मासाद्य तारिणि! वयं हि तितीर्षवोऽद्य॥
मन्येऽनुकूल मिह ते शरणं जनाना मार्त्ति प्रभञ्जनमपारकृपे! कृपांशम्" ।१६२

उक्तेति भक्तिरसराशिभरेण नम्रं भूमौ पुरो निपतितं नृपतिं भवानी।
प्रोवाच पुत्र! वरयेष्टवरन्तदन्ते राजापि तां भगवतीं निजगाद भूयः ।१६३

"कामार्थयोः परतरः खलु धर्म्मएव धर्म्मादपि त्वयि परा खलु भक्तिरेव।
भक्त्यैव दृश्यस इति श्रुतयो गृणन्ति दृष्टासि को वर इतोस्ति जगद्वरेण्ये!॥१६४

यद्दर्शनाय विनियम्य च चक्षुरादि सर्वेन्द्रियाणि मनसाप्तसमाधयस्ते।
कामान्तकप्रभृतयो यतयो यतन्ते सा दर्शने जयसि देवि! वरः किमन्यः ।१६५

निर्णेतु मचमधियः श्रुतयोपि भीता यत्तत्पदैर्यदमलं पदमामनन्ति।
लीलाललामतनुरद्य गुणाभिरामा साभेऽति निर्वचनतां दृशिको वरेण्यः ।१६६

निःशब्द निष्क्रिय निरामय निर्विकार निःसङ्ग निर्भय मितो भ्रमण श्रमान्ते।
विश्रामधाम यदपार कृपाभिराम देहाद्य सा दृशि विभासि किमन्यदीहे।१६७

अजानतो भयमिदं प्रतिभाति यस्मा यत् जानतः पदमुपेत्य भयं सदैव।
सा ज्ञानदानरसिकाद्य मनोज्ञलीलादेहाश्रिता दृशि विभासि वरः किमन्यः ।१६८

सर्वं करोति विकरोति समश्नुते या सर्वत्रिदेशयति भावयतीह पाति॥
जानाति सर्वमपि यानचयाजगन्ति जानन्ति सा स्फुरसि चिन्मयि! लोचनाग्रे।१६९

शीर्षं नभः स्तनयुगं शशिभानु-बिम्बौ पादौ चितिः चितिधराश्च शितस्वदेशः॥
धाता मनः श्रुतयएव हि ते निदेशाः सा त्वं दृशि स्फुरसि शैलसुता किमन्यत्॥१७०

गृह्णाति वह्निरतीव चिराय नम्रा देवेश दण्डि दहन द्रविणेश्वराद्याः ॥
सन्दर्शनाय तव तान् गणयां स्तुवन्ति सा दर्शने जयसि देवि! किमन्यदीहे ॥१७१

अंहो! निहन्ति सकलं विपदो हरन्ति दुःखानि दूरयति पूरयतीप्सितानि ॥
बन्धाद्विमोचयति सस्मृतिरेव यस्या नाम्नोऽपि सा दृशि विभासि किमन्यदीहे ॥१७२

यस्या विभूतय इमे मरुदादयोऽथ ब्रह्माच्युतस्मरहरादिचराचरेशाः ॥
संपूरयन्त्यभिमतानि निजावलोकात्सा त्वं स्वयं दृशि विभासि किमन्यदीहे ॥१७३

भूमीन्द्रचन्द्रविबुधेन्द्रविरिंच्युपेन्द्र भास्वत्पदान्यकृतपुण्यदुरासदानि ॥
न प्रार्थयन्ति तव भक्तिरसेन तृप्ताः पीतामृता न खलु खण्डरसार्थिनः स्युः ॥१७४

आत्मस्वरूपदमपास्य भयंपदन्ते लब्ध्वा पुनर्भवपदन्न जनः प्रयाति ॥
स्पर्शान्मणेरिव विशुद्धसुवर्णभावनं कार्ष्णाय सम्पुनरुपैति हि पूर्वरूपम् ॥१७५

शश्वद्भवामयमहौषधिसारभूतत्वत्पादचिन्तनरसायनसेवनेन ॥
लब्ध्वा चिदोषरहितेक्षणमन्धकूपे संसारनाम्नि न पतन्ति जनास्त्वदीयाः ॥१७६

अभेत्य पारमिव तत्तदतिश्रमेण येनाश्रिता जननि! तीरलतेव गाढम् ॥
भक्तिर्भवच्चरणयो रथ तेऽपनीता भूयो भवन्त्वतुलकालनदीग्रवेगैः ॥१७७

भ्रामिन्यशेषजगतां भ्रमकाननेऽस्मिन् सम्भ्रामितोऽस्मि सुभृशं परिलब्धखेदः ॥
मातः! कुरुष्व कृपया स्वपथाधिरूढं मूर्ध्ना प्रसाद्य चरणौ तव पूजयामि ॥१७८

लोभभ्रमैः स्मरतरङ्गवतन्तकोपग्राहस्य रोषवड़वादहनोद्धतस्य ॥
मोहांभसो नरकगर्त्तभयानकस्य पारं कुरुष्व कृपया भवसागरस्य ॥१७९

किं सर्वदृक् न खलु पश्यसि मा मिहार्त्तं किं सर्वतः श्रुतिमती न शृणोषि वाचः ॥
किं सर्व्वगापि न पुरो मम भासि सर्व्वसर्वार्त्तिहारि! करुणामयि! तेन किं सा ॥१८०

भोगं सरोगमिति मोक्षमनन्यसौख्यं न प्रार्थये सुरपदं विपदन्तमेव ॥
भक्तार्त्तिभङ्गपरयोः पदयो र्भवानि! भक्तिं मनो वृणुत एकरसां भवत्याः ॥१८१

खिद्यन्तु निर्वृति मभीप्सव एत एतद्भोगापवर्गरसिकायमयस्त्वयोगैः ॥
आशास्य दास्यमयि ते पदयोर्वयन्त्वदुच्छिष्टभैक्षचरणेन सुनिर्वृताः स्मः ॥१८२

विज्ञान-कर्म-भोग-योग-समृद्धि भाजः सिद्धा यतन्तु वय मद्य गुणैर्विहीनाः ॥
संसारतारणकरी करुणाकटाक्षविक्षेपभैक्षचरणा वय मम्बिके! ते ॥१८३

संसाध्यते मनुमनुत्तमशक्तिमन्तश्चित्रं न तत्र गणयन्ति यदिन्द्रमुख्यान् ॥
एतत्प्रपञ्चमपि सेश्वरमीश्वरासे मायेत्यविस्मितधियो न दृशास्पृशन्ति ॥"१८४

देवी पुनर्नृप मुवाच "यदीयभक्तं नैच्छातमप्यगुणमप्यमलस्वभावा: ॥
भक्तिर्विमुक्तिरपि युक्तिसखी प्रवृद्धा साध्वी स्वनाथमिव सेवत एकभक्त्या ॥१८५

पुत्रे ह सम्भवकृते खलु पुत्रिकाया भक्ति: श्रिता मम तप:क्रियया श्रया च ॥
मोक्षे मति: सपदि ते जनितेव साध्वी भक्ति: सकामविहितापि पुनाति चेत: ॥१८६

भूमौ विहृत्य परिहृत्य च पापलोक माक्रम्य तत्तदमरेन्द्रपदान्यशक्ता: ॥
सूक्ष्मां मनोगतिमतीत्य सदानुरक्ता भक्ता व्रजन्ति विपदन्तपदं मदीयम् ॥१८७

तं ब्रूहि चेतसि पुरेप्सितमिष्टसिद्धि: पश्चादवाप्य मम धाम्नि चिराय वासम् ॥
स्थानं मदीय मधिगम्य नरेन्द्र! मत्तो गन्तासि मोक्ष मितिमङ्गजनस्वभाव: ॥"१८८

अथो नृप: सुमनसां प्रवरश्चिरेण सञ्चिन्त्य चेतसि शिवां शिवदां जगाद ॥
"मात: प्रसीद तव भक्तिरसेन सत्यं तारल्यमेत्य जनदुर्लभ मर्थयामि ॥१८९

रूपं तवामर मुनीन्द्र दृशां दुरापं दृष्टं मयाति सुकृतैरिति तर्कयामि ॥
मात:! पुन: पुनरिदं दृशि नो विभातु पुत्री भव त्वयि ममास्तु दृढा च भक्ति: ॥१९०

देवी पुनर्नृप मुवाच विनम्रमौलिं "त्वद्भाव भक्तिभिरतीव वशीकृतास्मि ॥
पुत्रीति मातरिति वागुपहारपूजा भूत्वात्मजा तव दृशोर्भवितास्मि भूय: ॥"१९१

इत्थं नृपं समनुभाष्य तिरोदधेऽथ कालेन तत्प्रियतमा-जठरं विवेश ॥
जन्मानुभूय किमु जन्मवतां स्वदृष्ट्या जन्मादिनाशनकृते जगदम्बिका सा ॥१९२

काले गते तदनुसा सुदिने सुलग्ने योगेन योगिजन मानसदृष्टिलभ्या ॥
तेनैव दिव्यवपुषो ज्वलतारहारा प्रादुर्बभूव नृपतेर्भवने भवानी ॥१९३

तान्तारं हाररुचिरान्तनयांविलोक्य तारावतीति खलु नाम चकार तस्या: ॥
अन्तर्यथा सुयमिनां-नृपतेरजस्रमासीद्विभूषणतया.हृदिगुम्फितेव ॥१९४

लब्ध्वा सुतांनरपति: परमाप तोषं लब्ध्वा भवन्तमिव चन्द्रधरम्पिता ते ॥
दीनो मनोरथशतेन च नीतकालं चिन्तामणिं समुपलभ्य यथा धनार्थी ॥१९५

सर्वार्थ मञ्जुलवरप्रदचारुवाचा पूर्वं धरापतिरसौ न तथापि तृप्तिम् ॥
तस्या निरर्थकपरिस्फुरदर्द्धवाचा तोषं यथाप मितरान्तनुसम्भवाया: ॥१९६

आभिः सुनिर्म्मितजगत्त्रय-पुत्रिकाभिः क्रीडत्यशेषजगतां जननी यथोच्चैः॥
कालेन बालकलया परबालिकाभिः क्रीडा मवाप पटकृत्रिमपुत्रिकाभिः॥१९७

सा यौवने रूपचिता स्मरचारुकल्पैः काञ्चिद्विभर्त्ति सुपरिष्कृतरत्नशोभाम्॥
यालङ्करिष्यति वपुर्वपुषा प्रियस्य स्वप्नेपितांवहि रनन्य वधू प्रियस्य॥१९८

कान्त्या विधोः सरसिजस्य च सौरभेन नूनन्तदाननमकारि मनोभवेन॥
माद्यन्ति यत्र नयनालि-कुलानि भर्त्तुर्यद्द्रावयत्यविकलं हृदयेन्दुकान्तम्॥१९९

लीलालिकान्तकुटिलालककोटिशोभे तस्या ललाट फलकेऽधिकशोभमानम्॥
सिन्दूरविन्दु तिलकं कमलायताक्ष्या भालेक्षणस्य सदृशीं रुचिमातनोति॥२००

तस्याः सरोजदलसुन्दर-लोचनाया मध्ये भ्रुवोर्जयति किञ्चन नीललक्ष्म॥
भ्रूकामकार्मुकदृढीकरणाय किन्नु मध्ये कृतोमरकतोपलकीलबन्धः॥२०१

उत्फुल्ल कञ्जयुवखञ्जनगञ्जनेन तस्याः प्रसन्नतरतारक लोचनायाः॥
कैव स्तुतिर्नयनयोर्जगदेकजेतु र्जेतुः स्मरस्य जयिनी रवलोकनेन॥२०२

वक्त्रेन्दुकान्तिसुरसिन्धुजलेन पूर्णमेणीदृशः श्रवणय कूपयुगं विभाति॥
अग्रे प्रियाङ्गपरि सङ्गति मङ्गलाय यस्मिन्निमज्जति दृगन्त युगं सरागम्॥२०३

साक्षादिदं प्रियमरिक्ततया मधूनि सम्पाययिष्यति भृशं प्रतिचुम्बनं यत्॥
तस्याः कपोल युगलन्तदहोकवीन्द्रा माध्वीक-पूर्णचषकोपम मामनन्ति॥२०४

मन्दस्मित स्फुरित दन्तपटाभिरामा दन्ता जयन्त्यतिमनोहर कुन्ददन्त्याः॥
अङ्के सुखामृतवचेरति रागभाजस्तारा तरुण्य इव पङ्क्तितयानिषण्णाः॥२०५

कण्ठोऽङ्गुलीकिशलयैः स्वभुवा चतुर्भिस्तस्या व्यधायि परिमीय कलस्वरेण॥
तत् सम्भवः खलु जयन्ति तनुत्रिरेखा लेखा इव त्रिगुणितस्वरभावभाजः॥२०६

लावण्यपूर्णसरितः सरसाङ्गयष्टेर्बाहु-मृणाललतिके लसतः क्रमाङ्ग्याः॥
यत्पाणिपद्मसुपगन्तु च साभिलाष माचुम्ब्य तत्र मुपयास्यति भर्त्तृभृङ्गः॥२०७

सौन्दर्य्य पूर्णा सरितीव तदङ्गयष्ट्यां शैवालवाललतिकेव हि लोमराजी॥
आसाद्य यन्निकट एव तदाशयेव दुर्लिम चक्षु वसतः स्तन चक्रवाकौ॥२०८

तस्याः स्फुरत्कमलकोमलदेहयष्टिं नूनं करिष्यति धनुर्नवमात्मयोग्यम्॥
कामः किमात्मजयिनन्तरुणं विजेतुं मध्यं यदत्र कृतवान् किल मुष्टि मयम्॥२०९

ऊर्वोर्युगन्तु हिमशैलसुताकृतेस्तच्छैलेन्द्रजातकदलीश्रिय मातनोति ॥
कामेषु दाहविधुरस्य कृतावलम्ब-लम्भत्व मेष्यति हि यद्रहसि प्रियस्य ॥२१०

तूणीरयुग्ममथ किं कुसुमायुधस्य जंघाद्वयङ्किमुत वेति च संदिहानः ॥
स्पर्शाद्विलक्षणतरात् प्रणयापराधान्निश्चिनोति रहसि स्मरभ्रान्तु रेकः ॥२११

आरक्तचारुरुचिनातुलमार्दवेण पादद्वयं वहति नूतनपल्लवाभम् ॥
यन्मण्डयिष्यतितरां प्रणयापराध-नम्रस्य भर्तुरति चारु किरीटकोटिम् ॥ २१२

शीलादिसद्गुणगणैः सकलैर्धरेन्द्र-पुत्रीव सा विजयतेऽद्य धरेन्द्रपुत्री ॥
सार्धात्मना प्रियतमेन्दुभृतः किलेयं सर्वात्मना प्रियतमा भविता प्रियस्य ॥२१३

एवं द्विजेन नृपजा परिवर्ण्यमाना माध्वीव दीपकलिकेव हिमद्रवीव ॥
शक्तिक्रमान्मुदति तापजडत्वयोगां स्रेने नरेन्द्रतनयस्य हृदि प्रविश्य ॥२१४

दृष्ट्वाथ मोहगत मेन मनङ्गबाणैः प्राचिन्तयद् द्विजवरः किमिहाभ्युपेयम् ॥
नूनं मया सपदि दुर्भिषाजप्रयुक्त भैषज्यवत्कृतमिदं प्रियमप्रियाय ॥२१५

इत्थं विचिन्त्य नयशीतलवाक्ययोगै राश्वासयत्सविधमेत्य नरेन्द्रसूनुम् ॥
किं नाम कातरहृदा युवराजमोह मापद्यसे न खलु मुह्यति विज्ञलोकः ॥२१६

नित्योत्थितस्य विदितस्य गुणैः प्रतापे दूरस्थ वस्त्वपि करस्थ मिति प्रतीहि ॥
लक्षैकयोजनगतस्य दिवाकरस्य किं पद्मिनी भवति नातिचिरात् करस्था ॥२१७

तस्या अपि प्रियतमे त्वयि गाढरागो मन्ये भविष्यति गतिश्रवणातिथित्वम् ॥
श्रुत्वा ध्वनिं जलमुचो जलदागमेषु तृष्णा यथा भवति चातकयोषिकायाः ॥२१८

भृङ्गीं विहाय मधुनाम्बुषु वद्धतृष्णा चन्द्रत्विषो न च परं वृणुते चकोरी ॥
भानुं विना न वृणुते दिवसस्य लक्ष्मीस्तेजो परं न च वरिष्यति सा त्वदन्यम् ॥२१९

तारावती न च भवन्त मुदग्रवीर्यं मुत्सृज्य यास्यति कदापि नरेन्द्रपुत्रम् ॥
पञ्चाननप्रणयिनी भ्रमतोऽभ्युपैति न श्वापदं बलिभुजं न च राजहंसि ॥२२०

नूनं प्रयाति पुरुषोत्तम मेव लक्ष्मीः सिद्धिर्भजत्यविरतो यमिनं नृसिंहम् ॥
तस्मात्समाश्वसीहि धीरणबुद्धिभाजां दुष्प्राप्य मस्ति सुसहायवतां कदापि ॥२२१

आलोक्य मोहकलितान्तव चित्तवृत्तिं तर्तुं समुद्र मपकर्तुं मपीश्वराणाम् ॥
हर्तुं मणिं फणपते मनुते मनो मे जानीहि ते स्वजनतां गमितोऽस्मि भक्त्या ॥२२२

इत्थं द्विजेन वचसा किलगारुडेन मन्त्रेण तं विषजमोह मिवापहाय ॥
मन्दाचवान् द्विजवरं खलु मन्दमन्द मुन्मील्य लोचन मुवाच नरेन्द्रसुनुः ।।२२३

अस्मिन्नतीव तनुकर्म्मणि सन्नियोक्तुं न त्वादृशं समुचितं द्विजमद्विधेन ।।
यत्त्वं ब्रवीषि सुतरां तव योग्यमेतत् कारुण्यतः किल परार्थपरा हि सन्तः ॥२२४

तं ब्राह्मणोपि निजगाद नरेन्द्रपुत्रं धीरप्रतीहि कति चित् चणदावसाने ।।
कुर्य्यामि मान्त्वदनुरागयुता मतीव सन्ध्यां यथारुणरुचारुणितां प्रभातम् ॥२२५

नापेक्षितानि मयि तेद्य निदेशितानि जानामि ते हृदय मद्य समागमेन ॥
किन्तु प्रतीति जननाय नरेन्द्रपुत्र्याः सन्देशनं किमपि सन्दिश राजपुत्र ! ॥२२६

राजात्मजोपि परिचिन्त्य चिरेण हृद्यं पद्यद्वयं खलु विधायतदा लिलेख ॥
वक्षः स्फुरत्समनुलेपन कुङ्कुमेन स्वेद द्रुतेन हृदय द्रुतिवेदनाय ॥२२७

तद्यथा—"त्वद्गात्र-पिच्छिल-पथे विचरं स्वदाशा-सञ्छन्न-दृष्टि रपतं समुपेतमोहः॥
भूमीन्द्र-नन्दिनि ! समुद्धरणं मदीय मङ्गीकुरुष्व करभोरु ! करग्रहेण ॥२२८

अपिच—उग्रारिणापहृत-धैर्य्य-धनोऽस्मि दीनो नो पारयामि वत वर्त्तितु मामताङ्गि ! ॥
विक्रीयते स्वतनु रद्य गृहाण गौरि ! तां नीचकै रदन-वाससएव दानात् ॥"२२९

—इति लिखितं पत्र मुपगृह्याशिषा वर्द्धयित्वा—

सकाम-भुगजाधीन-विनतार्त्ति-विमुक्तये। द्विजेन्द्रस्तां ययौ साध्वी सुधामिव समुद्दिशन् ॥२३०
प्रविश्य हृदयं सास्य रेखेव तुहिनद्युतेः। विपरीतां महाज्वालान्ततान नृपनन्दिनी ॥२३१
अदृष्टादर्शन-रतिं हृत्वा सङ्गम-सङ्गता। अ-कल्प-रमणीया सा सङ्कल्पं चाप्यवर्द्धयत् ॥२३२

प्रमदोत्तमापि निद्रां जहार सा स्वीकृतास्य हृदयान्तः ॥
सानन्द-पुष्टि-हेतुस्ततान तनु तानवं बाला ॥२३३

मोहिन्यपि सा मनसो विषय निवृत्तिं त्वशेषतश्चक्रे ॥
स्त्री-नमसुर्त्ति रपि सा विगतक्रियं तं चकार हृदयस्था ॥२३४

स्नेहावहापि गाढं तर्हि तदुष्माकरी जाता ॥
परमरसायनरूपा तेने तस्याशु पाण्डुता मङ्गे ॥२३५

जडीचकार तमं तन्वी युक्ता सा यौवनोष्मणा ॥
भास्वद्दीपप्रभाप्यन्तस्समो घोर मदर्शयत् ॥२३६

বিরক্ত ভাবে থাকে, পদার্থ মাত্রেই দুঃখকর বিবেচনা করে, তাহাকে সমধিক রজোভাগী বলিয়া জানিতে হইবে; যে প্রাণী নিরন্তর শোকে বা সুখে অভিভূতই থাকে, তাহাকে বিষয়-মুগ্ধ বিবেচনায় সমধিক তমোভাগী বুঝিতে হইবে। অপিচ যে কোন সময়ে অন্তঃকরণে সুখের সমুদ্রেক হইবে, তখনই সত্ত্বের আবির্ভাব হইল জানিতে হইবে; কারণ—সত্ত্বেরই বৃত্তি অথবা চেষ্টা শান্তি, সুখ প্রসবিনী হইয়াথাকে। যে কোন সময়ে অন্তঃকরণে দুঃখের সমুদ্রেক হইবে, তখনই রজোগুণের আবির্ভাব জানিতে হইবে; কারণ—রজোগুণেরই ঘোরা, ক্লেশদায়িনী বৃত্তি হইয়া থাকে। যে কোন সময়ে অন্তঃকরণে মোহের অর্থাৎ মুগ্ধভাবের সমুদ্রেক হইল তখনই তমোগুণের আবির্ভাব হইল জানিতে হইবে; কারণ—মূঢ়া বৃত্তি তমোগুণেরই হইয়াথাকে। যদিচ প্রাণিমাত্রেই সতত ঐ গুণত্রয়ের সাহিত্যে আছে অর্থাৎ কোন প্রাণীই এক ক্ষণের জন্যও ঐ তিনটি গুণের সাহিত্য-শূন্য হইয়া এই সংসারে থাকিতে পারে না অতএব সকলেরই এবং সকল সময়েই ঐ গুণত্রয় বর্ত্তমান আছে, পূর্ব্বেই বলা হইয়াছে যে ঐ গুণত্রয় ভিন্ন শরীরই হইতে পারে না অর্থাৎ যেরূপ মৃত্তিকা-নির্ম্মিত ঘট হইতে ঘটটি পৃথক্ রাখিয়া মৃত্তিকা বহিষ্কৃত করা যাইতে পারে না কিংবা যেরূপ তন্তু-নির্ম্মিত বস্ত্রাদি হইতে এক এক করিয়া তন্তুগুলি নিষ্কাশিত করিয়া লইলে বস্ত্রাদি আর থাকে না? সেইরূপ ঐ তিনটি গুণ শরীর হইতে এমন কি কোন পদার্থের অবয়ব হইতে নিষ্কাশিত করিলে কিছুই থাকে না এতাবতা সর্ব্বত্রেই সকল অবস্থাতেই ঐ গুণত্রয় দেদীপ্যমান থাকে তথাপি

যাহাতে বা যখন যে গুণের সমধিক ক্রিয়া লক্ষিত হয় তাহাতে বা তখনই সেই গুণের আধিক্য বা আবির্ভাব ও বলা যায় এবং যাহাতে বা যে গুণের আধিক্য বা আবির্ভাব হয়, তাহাতে বা তখন অন্যান্য গুণদ্বয়ের প্রভাব আচ্ছন্ন হইবায় লুপ্তপ্রায় হইয়া পড়ে অর্থাৎ তাহাদের ক্রিয়া অল্পাংশে থাকিলেও তাহাদের নাম বা প্রভাব গণনীয় বা বর্ণনীয় হয় না। অপরঞ্চ একটি পদার্থও সম্বন্ধ বিশেষে সত্ত্ব, রজো বা তমোগুণের আবির্ভাবের কারণ হইয়া উঠে; যেমন—কোন এক সুন্দরী স্ত্রী, স্বামীর সুখের কারণ হয় এবং সেই স্ত্রীই সপত্নীর দুঃখের কারণ ও অন্য কোন লম্পটের মোহের কারণ হইয়া থাকে; অর্থাৎ সেই স্ত্রীকে দেখিবামাত্র স্বামীর অন্তঃকরণে সত্ত্বগুণের ভাব আসিয়া উপস্থিত হয় এবং সেই স্ত্রীকে দেখিবামাত্র সপত্নীর অন্তঃকরণে রজোগুণের ভাব আসিয়া উপস্থিত হয় ও সেই স্ত্রীকেই দেখিবামাত্র লম্পটের অন্তকরণে হঠাৎ তমোগুণের ভাব উদয় হইয়াথাকে অতএব এতাদৃশ স্থলে ঐরূপ ভাবের আবির্ভাবে একমাত্র সম্বন্ধই কারণ বলিতে হয়; বস্তুত যখন এই জগৎ সমুদয়ই গুণত্রয়ের পরিণাম মাত্র তখন ঐ গুণত্রয় সর্ব্বত্রই যে, ন্যূনাধিক ভাগে বিদ্যমান আছে তাহাতে সন্দেহ কি? পরং সময় বিশেষ বা সম্বন্ধ বিশেষ কোন একটির বিশেষ উদ্দীপক হইয়া উঠে এই মাত্র।

এই গুণত্রয়ের উভয় প্রকার অবস্থা বুঝিতে হইবে, যথা —সমান অবস্থা এবং অসমান অবস্থা। এই জগৎ অসমান অবস্থার উদাহরণ, অর্থাৎ এই দৃশ্যমান সমস্ত পদার্থই ত্রিগুণাত্মক তিনটি গুণের বিকৃতি মাত্র, তিনটি গুণ বিবিধ ন্যূনা-

ধিক মাত্রায় অসংখ্য আকারে বিকৃত হওত এই অনন্ত পদার্থরূপে ভাসমান হইতেছে; ইহার কোন একটিতেও সত্ত্ব, রজঃ ও তমোগুণের সমান অংশ নাই, কারণ ঐ গুণত্রয় যখন পরিণামোন্মুখ হয়, তখনই অসমানাবস্থ হইয়া পড়ে, ন্যূনাতিরেক মাত্রা ভিন্ন কার্য্য আকার ধারণ করিতে পারে না, কারণ—— যাবৎ সাম্যাবস্থ থাকে কোন গুণের অংশই ন্যূন বা অধিক হইয়া না উঠে, তাবৎ তাহা আমাদের সম্মুখীন হইতে পারে না, সমস্ত কার্য্য দ্বারাই মূল কারণ বুঝিয়া লইতে হয়, কিন্তু সে কারণকে কেহ সাক্ষাৎ দেখিতে পায় না, যাহা দেখিতে পাওআ যায়, তাহার কারণান্তরের অপেক্ষা অবশ্যই থাকে অতএব সমান অবস্থার উদাহরণ একমাত্র কারণ-ভাব অর্থাৎ অবিকৃত অবস্থায় তিন গুণ সমান মাত্রায় অবস্থিতি করে, সেই অবস্থাপন্ন ঐ গুণত্রয়কেই প্রকৃতি বলা যায়। বস্তুত এ অবস্থাটি কল্পনা পথের পথিক মাত্র। যেমন নৈয়ায়িক গণের মতে দ্রব্য মাত্রেই আদ্যক্ষণে নির্গুণ থাকে, পশ্চাৎ তাহাতে গুণের যোগ হয়, অন্যথা 'গুণবৎ দ্রব্যং' গুণবিশিষ্ট দ্রব্য-এই প্রয়োগই হইতে পারে না; এবং গুণ ও দ্রব্য যখন বিভিন্ন পদার্থ, তখন দ্রব্যের কোন ঈদৃশ অবস্থা অবশ্যই আছে, যে অবস্থায় নির্গুণ থাকে, পরং ইহাও অবশ্যই স্বীকার্য্য—সে অবস্থা আমাদের উপলব্ধির উপযুক্ত নহে, কারণ—গুণ-শূন্য পদার্থ প্রত্যক্ষ হইতে পারে না। এই গুণত্রয়ের সাম্যাবস্থার অবস্থাও অবিকল সেইরূপ—অর্থাৎ এই দৃশ্যমান সমস্ত চরাচরের কারণ পদার্থও অবশ্য মন্তব্য অথচ যখন ঐ গুণত্রয় ন্যূনাতিরেক মাত্রায় রহিবে তখনই কার্য্য বা বিকৃত নামে প্রথিত হইবে সুতরাং এমন

অবস্থার অন্বেষণ করা আবশ্যক, যে অবস্থায় উহা কারণাকারে এবং অবিকৃত ভাবেই থাকে পরং যখন উহা পরিণামী, কোন মুহূর্ত্তাংশও পরিণাম-শূন্য নহে, তখন কোন কালেও যে তাদৃশ অবস্থাপন্ন ছিল বা হইতে পারে—ইহা নিতান্ত অসম্ভব; অপরঞ্চ (পরে সিদ্ধান্তিত হইবে) যাহা দৃশ্য হইতেছে সমস্তই কার্য্য সুতরাং কারণ পদার্থ অনুমেয় মাত্র—কুণ্ডলরূপ কার্য্য-দর্শন-কারী, তদীয় কারণ সুবর্ণ-দণ্ড বা সুবর্ণ-দণ্ড-দর্শনকারী তদীয় কারণ সুবর্ণ-পত্র দেখিতে পান না, কার্য্য দর্শন কালে কারণের স্বরূপ দর্শন কখনই ঘটিতে পারে না অতএব অগত্যা গুণত্রয়ের সমানাবস্থা স্বরূপ প্রকৃতি তত্ত্বকে অব্যক্তই বলিতে হইবে।

এই প্রকৃতি সাক্ষাৎ বা পরম্পরা সম্বন্ধে এই সমস্ত জগতের হেতু স্বরূপ, ইহার আর অন্য হেতু নাই, কারণ—সত্ত্ব, রজো ও তমোগুণের বিবিধ মাত্রায় বিবিধাকার দৃশ্যমান সমস্ত জগতের মূল সমানাবস্থ ঐ গুণত্রয় স্বীকৃত হইতে পারে এবং অসমানবস্থার পূর্ব্বে যে সমানাবস্থ ছিল তাহাও সম্ভবপর কিন্তু ঐ অদৃশ্য সমানাবস্থ, প্রকৃতি নামে পরিচিত, কারণেরও কারণের অনুসন্ধান অন্যায়, দৃশ্যের কারণানুসন্ধান হইতে পারে এবং তাহার কারণ কোন একরূপ অদৃশ্য পদার্থও নির্ণীত হইতে পারে, কিন্তু কারণ রূপে স্বীকৃত সেই অদৃশ্যেরও কারণান্তরের জিজ্ঞাসু হইলে পুনশ্চ কারণান্তরের পুনশ্চ কারণান্তরের এই অনন্ত কারণান্তরের জিজ্ঞাসা কে নিবারণ করিবে? অতএব গুণত্রয়ের অসমানাবস্থা স্বরূপ বিকৃতিরূপে পরিদৃশ্যমান এই সমস্ত জগতের গুণত্রয়ের সমানাবস্থাই মূল

কারণ এবং তাহার কারণান্তর নাই ইহাই স্বীকার্য্য।—অনিত্য পদার্থ কিছুই নহে, পরং কার্য্য মাত্রেই স্বীয় স্বীয় কারণে তিরোভূত হইয়া থাকে; যথা—সুবর্ণ বিকৃত হইয়াই কুণ্ডলরূপ একটি কার্য্যের আবির্ভাব হয়, পরে ঐ কুণ্ডল ভগ্ন করিয়া গলাইলে পুনশ্চ ঐ কারণেই তিরোভূত হয়, তখন কুণ্ডলাকার দূর হইয়া ঐ সুবর্ণাকারই পূর্ব্ববৎ সুদৃশ্য হয়; যাহার কারণ নাই, তাহার আর কোথায় তিরোভাব হইবে? সুতরাং সমস্ত জগতের একমাত্র কারণ অথচ স্বয়ং কারণ-শূন্য এই প্রকৃতির কোন কালেও তিরোভাব সম্ভাবিত নহে অতএব ইহা নিত্য ইহাই স্বীকার্য্য।—কার্য্য পদার্থ মাত্রেই পরিমিত সুতরাং সর্ব্বব্যাপী হইতে পারে না কিন্তু কারণ-পদার্থ, সমস্ত কার্য্য পদার্থকেই ব্যাপিয়া থাকে; যথা—একমাত্র সুবর্ণ হইতে বিকৃত হইয়া কুণ্ডল, কেয়ূর, কটক মুকুট প্রভৃতি বিবিধ অলঙ্কার প্রাদুর্ভূত হইয়াথাকে; ঐ কুণ্ডল কেয়ূরাদিতে নাই সুতরাং কুণ্ডলাদি পরস্পর পরস্পরকে ব্যাপিতে পারে পরং ঐ সমস্তের কারণ সুবর্ণ সর্ব্বত্রই আছে সুতরাং ঐ সুবর্ণ সকলকেই ব্যাপিয়া আছে অবশ্যই স্বীকার করিতে হইবে; অতএব সর্ব্ব-কারণ প্রকৃতি পদার্থ যে সমস্ত কার্য্য পদার্থকে ব্যাপিয়া আছে তাহাতে আর সন্দেহ কি? সুতরাং ইহাকে সর্ব্বব্যাপী বলা যায়।—যাবৎ পদার্থ জগতে দেখিতে পাওআ যায় তাহা সমস্তই ক্রিয়াবান্, স্বতঃ অথবা পরতঃ হলন চলন ক্রিয়া সর্ব্বত্রই আছে পরং প্রকৃতি পদার্থ অবিকৃত আকারে কুত্রাপি দৃশ্য হইতে পারে না, কারণ—বিকৃত কার্য্য পদার্থই প্রকৃতি পদার্থের অস্তিত্বের প্রমাণ (তাহা পরে ব্যক্ত হইবে) সুতরাং

প্রকৃতির যে, কোন অংশ অবিকৃত আছে, তাহা কিরূপে নির্ণীত হইতে পারে? অপিচ যখন প্রকৃতি পদার্থ নিত্য-পরিণামী অর্থাৎ একক্ষণও পরিণাম না হইয়া স্বীয়াকারে অবস্থিতি করিতে পারে না (ইহাও পরে প্রমাণীকৃত হইবে) এ অবস্থায় উহার যে পরিণাম-ভাব ব্যতিরিক্ত অন্য কোন রূপ ক্রিয়া আছে, ইহা কদাপি স্বীকার্য্য নহে, অতএব উহা অক্রিয়।—যেরূপ কেয়ূর কুণ্ডলাদি স্বর্ণ-বিকৃত পদার্থ সকল অনেক হইলেও ঐ সমস্তের কারণ একমাত্র স্বর্ণই ইহা স্বীকৃত হইয়া থাকে, সেইরূপ এই সমস্ত জগৎ বিবিধ আকারে প্রদৃশ্য হইলেও এতাবৎ সমস্তের কারণ প্রকৃতি, একমাত্র, উহা অনেক নহে।—এই প্রকৃতি সমস্ত জগতের আশ্রয় স্বরূপ, যেরূপ তুলা পরিণত হইয়া সুতা হয় ও পরে কতকগুলি সুতার পরিণামে বস্ত্র হইয়া উঠে, ঐ বস্ত্র হইতে এক একটি করিয়া সুতা বাহির করিয়া লইলে, বস্ত্র আর থাকে না অতএব ঐ বস্ত্রের একমাত্র আশ্রয় ঐ সুতাগুলি এবং সুতা-সমস্তের একমাত্র আশ্রয় তুলা অবশ্যই স্বীকার করিতে হয় সুতরাং প্রকৃতি যদি সমস্ত জগতের কারণ হইল, তবে সকলেরই আশ্রয়ও হইল কিন্তু উহার কোন কারণ নাই সুতরাং উহার আশ্রয়ও নাই অতএব উহা আশ্রিত পদার্থ নহে।—এই প্রকৃতি পদার্থ নিরবয়ব। কার্য্য সমস্তের দ্বারাই কারণের পরিচয় পাওআ যায়, কার্য্যের পূর্ব্বাবস্থাই কারণ, সুতরাং এই জগদাত্মক কার্য্যের পূর্ব্বাবস্থার অবয়ব কিরূপে নির্ণীত হইতে পারে? এবং যখন প্রকৃতির পরিণাম বিষয়ে ক্ষণমাত্রও বিরাম নাই, তখন অপরিণামাবস্থার অবয়বই বা কোথায়?।—এক-

মাত্র এই প্রকৃতি পদার্থ স্বীয় কার্য্য জননে স্বতন্ত্র, ইহা অন্যান্য পদার্থের ন্যায় পরতন্ত্র নহে ; যথা—সূত্র সকল বসন রূপ স্বীয় কার্য্য জাননে সক্ষম, যথার্থ ! কিন্তু তুলারূপ স্বকীয় কারণ-সাপেক্ষ অর্থাৎ সূত্ররূপে বসনের কারণ হইতে হইলে প্রথমত যাহার আশ্রয়ে আশ্রিত সেই কারণটির অধীনত্ব অবশ্যই স্বীকার করিতে হইবে, এইরূপ এই জগতের সমস্ত পদার্থই একরূপ না একরূপ কার্য্য জননে সক্ষম হইলেও অন্তত মূল কারণ প্রকৃতির অপেক্ষাও করিতে হইবে সুতরাং সকলকেই পরতন্ত্র হইয়া কার্য্যোৎপাদক হইতে হয় ; প্রকৃতির কারুণ নাই সুতরাং উহাই একমাত্র কার্য্য জননে স্বতন্ত্রতা অবলম্বন করিতে পারে অতএব প্রকৃতিকে স্বতন্ত্র পদার্থ বলা যায় ।—প্রকৃতি পদার্থ অবিবেকী অর্থাৎ শুভাশুভ ফলাফল বিবেক শূন্য, কোন কার্য্যের ফল বিবেচনা করিয়া প্রবৃত্ত হইলেই তাহাকে বিবেকী বলা যায়, ইহা সেরূপ নহে ; ইহা সেইরূপ, যেরূপ বর্ষাকালের বন্যা কাহারও সর্ব্বনাশের কাহারও বা ইষ্ট লাভের কারণ হইয়া থাকে পরং ঐ বন্যা কাহারও শত্রু বা কাহারও মিত্র নহে—প্রকৃতি পদার্থও চির দিন বিকৃত হইয়া আসিতেছে, কিন্তু এই বিকৃতরূপ কার্য্য সমস্ত জননের কোনরূপ উদ্দেশ্যই আছে বলিয়া বোধ হয় না অতএব প্রকৃতি পদার্থ ইষ্টানিষ্ট বিবেক-শূন্য ইহাই স্থির সিদ্ধান্ত ।—একমাত্র ইহার প্রসবধর্ম্মিতা আছে অর্থাৎ কোন না কোনরূপে বিকৃত হইয়া কোন না কোন কার্য্য প্রসব করা ইহার নিত্য ধর্ম্ম, যেমন অগ্নি প্রকাশ বা দাহিকা শক্তি ত্যাগ করিতে পারে না এই প্রকৃতিও সেইরূপ পরিণাম-স্বভাব ত্যাগ করিতে পারে না বরং আররণে অগ্নির প্রকাশ সমাচ্ছন্ন ও দ্রব্য-গুণাদিতে

দাহিকা শক্তির অবরোধ হইতে পারে কিন্তু প্রকৃতির কার্য্য-জনন অবস্থা ক্ষণার্দ্ধ মাত্রের জন্যও স্তব্ধীভাব অবলম্বন করিতে পারে না; এই প্রসবধর্ম্মিতার প্রভাবেই এই চরাচরের সৃষ্টি-স্থিতি প্রলয় হইতেছে।—ইহা অচেতন পদার্থ অর্থাৎ জড়, জ্ঞান-বর্জ্জিত। যদিচ বুদ্ধিও প্রকৃতিরই বিকৃতি কিন্তু বুদ্ধি চেতনের সান্নিধ্যে অর্থাৎ জ্ঞানস্বরূপ অনুভয় পদার্থের সাহিত্যে জ্ঞান বলিয়া বোধ হয় বাস্তবিক পক্ষে বুদ্ধিও অচেতন (ইহার বিচার পরে দেখান যাইবে)।—প্রকৃতি যেরূপ জ্ঞান-বর্জ্জিত, সেইরূপ জ্ঞানস্বরূপও নহে; উহা বিষয়াকার অর্থাৎ যেরূপ মৃত্তিকাদি সমস্ত পদার্থ জ্ঞানে গ্রহণ করা যায়, এইজন্য উহাদিগকে বিষয় অর্থাৎ জ্ঞানে গ্রহণীয় বলা যায়; ইহাও সেইরূপ জ্ঞানের গ্রাহ্য অতএব বিষয়—এইজন্যই ইহাকে সাধারণও বলা যায় অর্থাৎ প্রকৃতি যেরূপ জাতীয় পদার্থ ইহাও সেই জাতীয় পদার্থ সুতরাং সাধারণ, অর্থাৎ জ্ঞানবান্ বা জ্ঞান-স্বরূপ বলিয়া তাহাদিগ হইতে কোন রূপ বিভিন্ন পদার্থ নহে—অপরঞ্চ পূর্ব্বেই বলা হইয়াছে যে, সত্ত্ব,রজ ও তম এই গুণত্রয়ের সমানাংশের যে অবস্থা, যে অবস্থায় এই গুণত্রয় সমান অংশে অবস্থিতি করে সেই অবস্থাই প্রকৃতির প্রকৃত অবস্থা সুতরাং ইহাকে ত্রিগুণাত্মক বলাও ন্যায়ানুগত।

এতাবতা এই প্রকৃতি পদার্থকে—অব্যক্ত, জগৎ-কারণ, কারণ-শূন্য, অ-তিরোভাবী, সমস্ত-কার্য্য-ব্যাপক, নিষ্ক্রিয়, পরিণামাতিরিক্ত ভাব-শূন্য, কার্য্য সমস্তের আশ্রয়, নিরবয়ব, স্বতন্ত্র; বিবেক-হীন, প্রসবধর্ম্মি, অচেতন, বিষয়, সাধারণ ও ত্রিগুণাত্মক—এই ষোড়শ প্রকারে পরিচিত করা যায়। তন্মধ্যে বিবেক-হীন প্রভৃতি ছয়টি পরিচয় প্রকৃতি-বিকৃতি ও বিকৃতি পদার্থেরও আছে (অগ্রেই প্রকাশ হইতেছে)॥

आगत स्ते वामनको ब्राह्मणः। अथ स वलि स्तमेत द्वोचत्—कीदृशं वस्तु याचते ?

अथ स द्वारपाल स्तमेत द्वोवत्। देव! न त मनुजानामि।

अथ स वलिस्तमेत द्वोवत्—गच्छन्तु भवन्त आनोयतां ब्राह्मणः। स ते द्वारपाल-पुरुषै राहूयोक्ताः। प्रविश महाब्राह्मण !! स प्रविष्टः, रत्नपोठ मनुप्रदत्तम्। शुक्रस्तत्रैव व्यवस्थितः। स च तस्योपाध्याय इति ख्यायते। स तं वलिमेत द्वोचत्—एष काल पुरुषोऽवप्रविष्टः, अवश्यं ते विवातो भविष्यति। वलि स्त मेतद्द्वोवत्—कथं जानासि भगवन्? शुक्र उवाच—जानामऽहम् तस्य निमित्तानि चिह्नानि च दृष्ट्वा॥

वलि राह—किमु पाचं वयं कुर्य्यामः? अथ नारायणेन विचिन्त्य अवश्यन्दानस्य विप्रतिसारं भविष्यति। तेन मे सरस्वती मुखे न्यस्ता तदा स कथयति—आगच्छ ब्राह्मण! कीदृश मभिप्रायो भवतः? स प्रविश्येत द्वोचत्—द्विपदभूमी याचयामि। वलिरुवाच—यदि त्वं ब्राह्मण! द्विपदं याचसे? मया त्रीणिपदानि तेऽनुप्रदत्तानि, स प्रतिग्रहं तस्योप गृह्य स्वस्ति मुपवय्यानुगृहीतम् तेन तिलपानीयसुवर्णसहितम्। ततस्तेन वामनकरूपमन्तर्धापितम्।

अथ शुक्रो वलि मेत द्वोचत्—राजन्! कथितम्मया कालपुरुष एष प्रविष्टः। न च त्वया प्रमाणं कृतं वचनम् तस्यैतत् कर्म्मफल मनुभव। तेनात्मानं महाप्रमाणीकृतं। तस्य चन्द्रादित्यौ स्कन्धेऽव्यवस्थितौ गृहीत्वासौ निगड़वज्रवनुस्तोमरभिण्डिपाला-मवज्य।

अथ वलिरसुरेन्द्रोऽधोमुखं प्रपतितः, स्मृतिभ्रष्ट-थरथरा-

यमाम: स्थित:। किं कृत्य स्वहस्तेन मया विषं भक्षितम् द्विपदानि परिपूरितानि, तृतीयं पदञ्च संविशति। तदा स कथयति—तृतीयस्य पदञ्च संविशति यज्ञस्य प्रतिग्रहं याचितं, कीदृशं पापं करीष्यहम्।

अथ नारायणस्तं मेत दवोचत्— यत्राहं स्थापयामि तत्र त्वया स्थातव्यम्।

अथ स वलि रसुरेन्द्र स्तं मेत दवोचत्—यादृशं त्वयाज्ञप्तं तादृशं करीष्यहम्।

सत्यं कुरुषे ? स कथयति।

सत्यं सत्यं करोम्यहम्।

तेन सत्यपाशैरबद्ध:। सा च यज्ञभुमि र्विनाशिता; तानि च भाण्डानुच्छिष्टीकृतानि; ता अपिच कुमारिका: पाण्डवै: कौरवै र्विध्वंसिता स्तानि च सुवर्णमयानि सिंहासनानि दिव्यानि छत्राण्युपानहानि रत्नपरिवेष्टितानि च वस्त्राभरणानि च सुवर्णखण्डानि सुवर्णकटकानि रत्नखचितानि कपिलानि कौरवपाण्डवैर्विध्वंसितानि; सा च यज्ञभूमिर्विनाशिता॥

अथ स वलिरसुरेन्द्रो यज्ञभूमे र्निष्क्रान्त: शरीर-चिन्ता मापेदे। दाता वलिरुदार-यज्ञ सुपात्रा कालदानस्य दत्तस्य बन्धनमेव लब्धम्॥ नमोस्तु दैवाय यथैवकर्त्ता सर्त्ता स नीत्वा पातालमुपस्थापित:। शान्त: पुरपरिवार:। आख्यातं हि मया भगवन्! भूतपूर्व्वं कुक्षेत्रे मया दानन्दत्तं तस्यैतत्कर्म्मफलम् अनुभवामि तथा त्राता भवाहि मे भगवन्नाथ न भूयो दु:ख माप्नुयाम्।

अथ वलि स्तं भगवन्त मार्य्यावलोकितेश्वरं बोधिसत्वम्महासत्वं स्तोत्र-विशेषै: स्तोतुमारब्ध:। "त्राणं भवाहि शुभपद्म-

हस्त! पद्मश्रियालङ्कृतशुद्धकाय! अमितामभमूर्त्ते शिरसा नमामि। जटाईमध्ये चिन्तामणिमूकुट-धराय। शुभपद्महस्ताय। पद्मश्रिया समलङ्कृताय। जटामुकुट धराय। सर्व्वज्ञ वशीकृताय। बहुसत्त्वाश्वासनकराय। हीनदीनानुकम्पाय। दिवाकरवररोचनकराय। पृथिवीवररोचनकराय। भैषज्यराजोत्तमाय। सुशुद्धसत्वाय। परमयोगमनुप्राप्ताय। मोक्षप्रवराय मोक्षप्रियाय। चिन्तामणिवत्सदृशाय। धर्म्मगञ्जपरिपालनकराय। षट्पारमितानिर्द्देशनकराय। सुचेतनकराय।"—इदं स्तोत्रं मया ज्ञात मवलोकितेश्वरस्य सुखितास्ते सत्वा ये तव नामधेय मनुस्मरन्ति। मुच्यन्ते ते कारसूत्रे रौरवोपपन्नेष्ववीच्युपपन्नेषु प्रेतनगरोपपन्नेषु ये तव नामधेय मनुस्मरन्ति। मुच्यन्ते ते बहवः पापदुःखात् सुचेतनास्ते सत्वा ये तव नामधेय मनुस्मरन्ति। गच्छन्ति ते सुखावतीलोकधातु ममिताभस्य तथागतस्य धर्म्म मनुस्मरन्ति शृण्वन्ति।

अथ आर्य्यावलोकितेश्वरो बलेरिन्द्रस्य व्याकरण मनु प्रयच्छतिस्म। भविष्यसि त्व मसुरेन्द्र! श्रीनाम तथागतोऽर्हन्सम्यक् संवुद्धो विद्याचरणसम्पन्नः सुगतो लोकविदनुत्तरः पुरुषदम्यसारथिः शास्ता देवानाञ्च मनुष्याणाञ्च बुद्धो भगवान्। सर्व्वे ते सुरा वैनेया भविष्यन्ति। तत्र तव बुद्धिक्षेत्रे न राग शब्दो न द्वेष शब्दो न मोह शब्दो भविष्यति; षडक्षरी महाविद्या लब्धलाभा भविष्यति। तेन तस्य धर्म्मदक्षिणा उपनामिता शतसहस्रमूल्यं मुक्ताहार मुपनामितं मौलीकुण्डलं च नानारत्न-समुच्चितम् उप नामितञ्च।

अथार्य्यावलोकितेश्वरो धर्म्मदेशनां कर्त्तु मारब्धः—शृणु महाराज! नित्ये ध्रुवे शाश्वते मानुष्यके ये चिन्तयन्ति सततपरिग्रहं महाभोगान्यनुविचिन्तयन्ति दासी-दास-कर्म्मकरपौरुषे-

यान् यानि च महार्हाणि वस्त्र-शय्यासनानि ये च महार्हा निधान-धनधान-धनधान्य-कोष-कोष्टागरा अज्ञानास्ते सत्वा ये पुत्र-दार-दरिका-मनुविचिन्तयन्ति भार्य्या मातापितरौ एभिर्व्वस्तुभिर्य्ये शक्तास्ते स्वप्नोपमाइवदृश्यन्ते मरणकारसमये न कश्चित्तेषां त्राता भवति। यदा प्राणेद्वारण भवति तदाजम्बुद्वीपम्विपरीत म्पश्यति। अथ महतीं वैतरणीम्पूयशोणित-परिपूर्णाम्पश्यन्ति ये च महार्हा वृक्षास्तान् प्रदीप्तान् सम्प्रज्वलितानेकज्वालीभूतान् पश्यन्ति; दृष्ट्वा च समापद्यन्ते। ततो यमपालपुरुषैः कालपाशैर्व्वध्वानीयन्ते। त्वरितं त्वरितं क्षुरधारोपचिते महापथे पादा विशीर्य्यन्ते, उत्क्षिप्ते पादे येऽन्याः पादाः प्रादुर्भवन्ति अनेकैः काक-गृध्र-श्वानादिभिर्भक्ष्यन्ते; महती नारकी या वेदनाम्प्रत्यनु भवन्ति। ततः क्षुरधारोपचितान्महापथादवतीर्य्य यत्र षोड़शां गुलिप्रमाणानि कण्टकानि तत्रानीयते; ततएकैकपादे पञ्च पञ्च शतानि कण्टकानि प्रविशन्ति। सचाक्रन्दति विषय-पाप-रतेन सत्वेन कर्म्म कृतम्।

अथ ते यमपालपुरुषा एवमाहुः—मार्षा न त्वया तथागतस्य पिण्डपात्रं निर्य्यातितम्। न च त्वया धर्म्मगण्डीमाकोटामाना श्रुता। न बुद्ध-नाम गृहीतम्। न च त्वया क्वचिद्दानानि दीय-मानानि दृष्ट्वानुमोदितानि। न च त्वया क्वचित् प्रदेशे स्तूपदि-श्यानि प्रदक्षिणीकृतानि।

स कथयति—अथाहोऽभूवम्पापरतो बुद्ध-धर्म्म संघपरिवर्ज्जितः; पापमित्र-परिगृहीतः कल्याण-मित्र-परिवर्ज्जितश्च।

ते कथयन्ति—तस्यैतत् कर्म्म फलम् ऽयनुभवेसि।

स ते यमपालकै र्नीयते चैतत्-कर्म्म-भूमिमुप दर्शयितुम्।

" अथ ते यमपुरुषा नीत्वा कालसूत्रे महानरके क्षिपन्ति। क्षिप्रा चैकैक शक्तिशतं काये विध्यन्ति तदपि जीवति, द्वितीयं शक्तिशतं काये विध्यन्ति तदपि जीवति, तृतीयं शक्तिशतं काये विध्यन्ति तदपि जीवति। यदा कालन्न कुर्वन्ति तदाग्नि-खद्दा-मध्ये क्षिपन्ति। तदपि कालन्न कुर्व्वन्ति ततस्ते तप्तायोगुडामुखे विष्कम्भन्ते दह्यन्ते तेषामोष्ठ मपि दन्तानि विशीर्य्यन्ते तालूनि विस्फुटन्ते कण्ठमपि तालुमपि हृदयमपि यन्त्रवत्-कला निगुडायमाना सर्व्वं तं कायं दह्यन्ते। एत मेव हा! राजन्! कश्चित् त्राता भविष्यति,परलोके तस्मात्तर्हि तं महाराज-यत्नेन पुण्यं कर्त्तव्यम् एवं सानुलोमिको धर्म्म देशता। कृत्वा च तं राजानं वलिमसुरेन्द्र मेव माह—अप्रमत्तेन भवितव्यं, न पुनः कदाचित् प्रमोदचारिणा भवितव्यं। एवं च बहुदोषदुष्टोयं गृहावासः परमदारुण-नरक-भूमिप्रपातनः-तस्मात्तर्हि महाराज! अप्रमत्तेन भवितव्यम्। पापभीरुणा परलोकं दर्शितम॥ अपिच महाराज! ममान्तिकाद्धर्म्म देशनां शृण्वतो निरवशेषाणि पापस्कन्धानि न च सुपरिशुद्धानि सर्व्वदुःखतरगाढबन्धनैः परिमुक्तः। सुखावती-लोकधातु-गमनाय तव पन्थानं परिशुद्धम्। तत्र च तव सप्तरत्नमयं पद्मासनं प्रादुर्भूतं भविष्यति। यत्र रत्नपद्मे निषद्य तस्य भगवतोऽमिताभस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक् सम्बुद्धस्यान्तिकात् इमं सर्व्वदुःखपापस्कन्धं पापशमनं सर्व्वदुर्गति-साधनं अनन्तमणि-महापुण्य-निर्देशं कारण्डव्यूह महायान सूत्ररत्नराजं त्वं श्रोष्यसि, श्रुत्वा च तत्रैव व्याकरणमनुप्राप्स्यसे अनुत्तराया सम्यक् सम्बोधौ तावत् सुपरिशुद्ध-बोधि-चित्तालङ्कालकारनाम बोधि सत्व-जन्म प्रतिलप्स्यसे। यावदनुत्तरां सम्यक् सम्बोधिमभि संबुद्धो भविष्यति॥

अथार्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्व स्तस्य च बलेरसुरेन्द्रस्य इमं सर्व्वदुर्गति-परिशोधनं बोधिसत्वालङ्कार-कारण्डव्यूहं नाम धर्म्मालोकं नाम देशयित्वा तं राजानं बलिमसुरेन्द्रं समाश्वास्यैवेद मवोचत्। गमिष्याम्यहमस्मिन् जेतवने महाविहारेय महासन्निपातो भवति।

॥ इति बलि-समाश्वासनं नामैकादश प्रकरणम् ॥

ततो ऽवलोकितेश्वरेण बोधिसत्वेन महासत्वेन रश्मय उत्सृष्टाः। अनेकानि नानावर्णानि नील-पीत-लोहितावदातानि माञ्जिष्ठ-स्फटिक-रजतवर्णानि। गत्वा च विश्वभुवस्तथागतस्य पुरतो व्यवस्थितानि। तदा ते देवा नागा यक्षा राक्षसा असुरा गरुडाः किन्नरा महोरगा मनुष्याः सन्निपतिताः। अनेकानि बोधिसत्वशतानि सन्निपतितानि॥

अथ तेषां बोधिसत्वानामभ्यो गगणगञ्जो नाम बोधिसत्व उत्थायासना देकांश मुत्तरासङ्गं कृत्वा दक्षिणं जानुमण्डलं पृथिव्यां प्रतिष्ठाप्य येन भगवां स्तेनाञ्जलिम्प्रणम्य भगवन्त मेतद वोचत्—कुतो भगवन्! रश्मय आगच्छन्ति?

भगवानाह—एष कुलपुत्रावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वो बले रसुरेन्द्रस्य भवने विहरति, तेन तस्मान्निष्क्रामित्वा ऽमी रश्मयः प्रमुक्ता स्ततोऽमी रश्मय आगच्छन्ति पुनस्तस्यैव सकाशं गताः॥

अथ गगणगञ्जो बोधिसत्वो महासत्वो भगवन्त मेतदवोचत्—केनोपायेन पश्येय महमवलोकितेश्वरं बोधिसत्वं महासत्वम्?

भगवानाह—एष कुलपुत्र इहैवागच्छत्यवलोकितेश्वरः। यदा

अवलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो वलेरसुरेन्द्रस्य भवनान्निः-क्रान्तः तदा जेतवने महाविहारे दिव्यानि पुष्प-वर्षाणि पतन्ति, दिव्यानि कल्पवृक्षशतानि परमशोभनीयानि, रत्नालङ्कार-शतसहस्राणि; प्रलम्बितानि मुक्ताहारशतसहस्राणि प्रलम्बितानि, काशिकवस्त्रसञ्चीवराणि प्रलम्बितानि, लोहितदण्डानि सुवर्णरूप्य-पत्राणि अनेकानि पुष्पवृक्षशतानि । अनेकानि पुष्करिणी-शतानि पुष्पपरिपूर्णानि परमशोभनीयानि प्रादुर्भूतानि ।

अथ गगनगञ्जो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्त मेतदवोचत् —नागच्छति भगवन्नवलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः ।

भगवानाह—एष कुलपुत्रः ततो वलेरसुरेन्द्रस्य भवनान्नि-ष्क्रम्य परमभीषणीयं तमोऽन्धकारनाम पृथिवीप्रदेशं यक्षराक्षसा-नाम्भूमिम् अमनुष्यावचरमपृथिवीप्रदेशं तत्र गच्छति यत्र कुलपुत्र ! चन्द्रादित्यौ न ज्ञायते तत्र च पृथिवीप्रदेशे वरदो नाम चिन्तामणिरत्नराजोऽस्ति स च तत्रावभासं कुरुते, अनेकानि यक्ष-राक्षसशतसहस्राणि तस्मिन् द्वीपे प्रतिवसति। यदावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो प्रतिवसति, तदा दर्शनमात्रात्सर्व्वे यक्ष-राक्षसाः परमहृष्टतुष्टाः प्रमुदित-हृदया भवन्ति ॥

अथ तेऽवलोकितेश्वरस्य पुरस्ताद्धावन्निधावन्ति, धावित्वा पादयोः प्रणिपत्य संभाषयन्ति,मा त्वं भगवन्! श्रान्त-क्लान्तो यस्त्वं चिरकालेन दृष्टः, यस्त्वमस्यां तमोन्धकारायां भूमौ विहरसि । स कथयति—अनेकानि, कर्त्तव्यानिमे । न च मयैकसत्त्वस्यार्थे आत्मभावः परिष्यादितः, अपितु सर्व्वसत्त्वाना मन्तिके मया महाकरुणा-चित्ततोत्पादयितव्या ।

अथ ते सर्व्वे यक्षराक्षसा दिव्य-सुवर्ण-रत्नमयं सिंहासनं

पर्य्युपासयन्ति तथागतलोकितेश्वरस्यार्थं विचित्रैः पुष्पमयैः सञ्छादितं, यत्र च भगवानिवद्य धर्म्मं देशयति। स तैर्यत्रासने नीत्वा तत्र दिव्य-सुवर्ण-रत्नमये सिंहासने निषासितः। तत्र अवलोकितेश्वरस्तेषां यक्षराक्षसानां धर्म्मं देशयति—शृण्वन्तु भवन्त आर्य्यकारण्डव्यूहस्य महायानसूत्ररत्नराजस्य चतुष्पादिकामपि गाथां ये श्रोष्यन्ति श्रुत्वा च धारयिष्यन्ति पर्य्यवाप्स्यन्ति प्रवर्त्तयिष्यन्ति योऽनिशञ्च मनसि करिष्यन्ति तेषामिदं पुण्यस्कन्ध-सञ्चोदनो भविष्यति। तद्यथा अपि नाम कुलपुत्राः! शक्यम्मया परमाणुरजसां प्रमाणं गृहीतुं, न तु कुलपुत्राः! शक्यम्मया कारण्डव्यूहस्य महायानसूत्ररत्नराजस्य पुण्यस्कन्धं गणयितुम्—तद्यथा अपि नाम कुलपुत्राः! शक्यम्मया महासमुद्रस्यैकमुदकबिन्दुं गणयितुं, न तु कुलपुत्राः! शक्यम्मया कारण्डव्यूहस्य महायानसूत्ररत्नराजस्य चतुष्पादिकाया अपि गाथायाः पुण्यस्कन्धं गणयितुम्—तद्यथा अपि नाम कुलपुत्राः! द्वादशगङ्गानदीवालुकोपमास्तथागता अर्हन्तः सम्यक् सम्बुद्धा द्वादश कल्पानेकस्थाने धारयेयुः, चीवर-पिण्ड-पात्र-शयनासन-ग्लानप्रत्यय-भैषज्य-परिष्कारैः पुष्प-धूप-गन्धमाल्य-विलेपन-चूर्ण-चीवर-छत्र-ध्वज-घण्टा-पताकाभिः तेऽपि तथागताः सर्वे सहिता भूत्वा कारण्डव्यूहस्य महायानसूत्ररत्नराजस्य चतुष्पादिकाया अपि गाथायाः पुण्यस्कन्धं गणयितुं न शक्नुवन्ति स्म। प्रागेवाहमेकाकी तमोऽन्धकारभूमौ विहरामि॥

तद्यथा अपि नाम कुलपुत्राश्चतुर्म्महाद्वीपेष्वेकैकद्वीप-प्रमाणं गृहं विहारं वा कारयेत्, सुवर्ण-रत्नमयं तत्र गृहे विहारे वा स्तूप-सहस्रं कुर्य्यात्, तत् पिण्डीकृत्य दिने धातुवरोपणं कुर्य्यात्

ভীত হইও না! তুমি কারণ্ডব্যূহ নামক মহাযান-সূত্র-রত্ন-রাজ শ্রবণ করিয়াছ ; তোমার সুখাবতী লোক গমনের জন্য বিবিধ পথ সর্জ্জীকৃত হইয়াছে। সেই সুখাবতী লোক তোমার জন্য বিচিত্র ছত্র, সিংহাসন, দিব্য কুণ্ডল, মাল্য, প্রভৃতিতে সর্জ্জীকৃত হইয়াছে। মরণকালরূপ সময় শত্রুর নিকট হইতেই সুখাবতী গমন করিবে"। হে রত্নপাণে! বোধিসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর মহাসত্ত্ব তাহাদিগকে এই বিশেষরূপে পুণ্যফল প্রদর্শন করত নির্ব্বাণ ভূমি দেখাইলেন। সকল পাপমতি নিবারণের জন্য এবং যাহার পর নাই উৎকৃষ্ট পথে বোধিপথে প্রতিষ্ঠাপন করণার্থ অসুরগণকে নির্ব্বাণ পথ প্রদর্শন করাইলেন॥

অনন্তর মহাসত্ত্ব রত্নপাণি বোধিসত্ত্ব ভগবানের পাদদ্বয়ে শিরোবলুণ্ঠন পুরঃসর বন্দনা করত প্রস্থান করিলেন॥

ইতি অসুরাশ্বাসন নামক নবম প্রকরণ॥

অনন্তর সর্ব্বনীবরণ বিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন—ভগবন্! অতিদুর্ল্লভ, এই অবলোকিতেশ্বরের কৃত কার্য্য সমস্ত এবং গুণবৃত্তান্ত সকল শ্রবণ করিতেছি।

ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! আরও শ্রবণ কর। যখন সেই বজ্রকুক্ষি হইতে নির্গত হইয়া কাঞ্চনময়ী ভূমিতে প্রবেশ করিলেন, তখনকার গুণবৃত্তান্ত শ্রবণ কর, তাহাও অতি-পূর্ব্ব কালের ঘটনা।

পূর্ব্ববর্ণিত ঘটনার কিছুদিন পরে পূজনীয় 'বিশ্বভূ' নামক তথাগত সম্যক্ জ্ঞানী হইয়া উ[illegible]। সেই সময়েও বিদ্যা-

চরণ-সম্পন্ন, লোকবিৎ, সর্ব্বশ্রেষ্ঠ, মান্যমান্, ইন্দ্রিয় সমস্তের দময়িতা, দেবগণ ও মনুষ্যগণের শাস্তা, ভগবান্ সুগত, বুদ্ধ সম্প্রদায়ের উপদেষ্টা ছিলেন—হে সর্ব্বণীবরণ বিষ্কম্ভিন্! সেই সময়ে আমি ক্ষান্তিবাদী নামক ঋষি ছিলাম, তখন গিরি গহ্বরের মধ্যস্থ সমতল ভূমিতে বাস করিতাম। তখন সময়ে সময়ে মনুষ্যগণের বাসস্থান পৃথিবী-প্রদেশে বিচরণ করিতে করিতে সেই বিশ্বভূ তথাগতের নিকটে মহাসত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ব কর্ত্তৃক নানা প্রকার প্রাণীর পরিশোধন রূপ গুণবৃত্তান্ত শ্রবণ করিয়াছি। এখনও সেই পৃথিবী আছে কিন্তু সে—কাঞ্চনময়ী ভূমি নাই—মহাসত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ব যে কাঞ্চনময়ী ভূমিতে গমন পূর্ব্বক অধোমুখ প্রাণি সমস্তকে ধর্ম্ম উপদেশ করিয়াছিলেন, মহামান্য অষ্টাঙ্গ যোগ মার্গরূপ নির্ব্বাণ পথ দেখাইয়াছিলেন॥

তিনি তদনন্তর কাঞ্চনময়ী ভূমি হইতে নির্গত হইয়া রৌপ্যময় ভূমিতে প্রবেশ করেন। তথায় তিনি দেখেন যে, চতুষ্পদ পুরুষবস্তু বিস্তর রহিয়াছে; মহাসত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ব সেই সমস্ত প্রাণীদিগকে ধর্ম্ম উপদেশ করিতে লাগিলেন। বলিলেন—হে পুরুষ পদার্থ সকল! তোমরা সকলে অভিমুখ ধর্ম্মকথা, প্রবলতর ও শুদ্ধচিত্তে শ্রবণ কর, নির্ব্বাণ মার্গ শীঘ্র চিন্তা কর॥

অনন্তর সেই পুরুষগণ অবলোকিতেশ্বরের সম্মুখে স্থিত হইয়া বলিল—আশ্বাস প্রদান কর, তুমি অন্ধভূত প্রাণী সকলের পথ-প্রদর্শক হ[illegible]অ-ত্রাণ প্রাণিগণের ত্রাতা হও, নিঃশরণ প্রাণিগণের মা[illegible] স্বরূপ শরণ হও, তমোহভি-

ভূত প্রণষ্ট-মার্গ প্রাণিগণের দীপস্বরূপ হও; হে সচেতন কারিন্! মহাকরুণাবশে মোক্ষ মার্গের পথ-দর্শক! সেই প্রাণিগণই সুখী, যাহারা সর্ব্বদা তোমার নাম স্মরণ করে— উচ্চারণ করে; আমরা যাদৃশ দুঃখ অনুভব করিয়া থাকি, তাহারা অবশ্যই এতাদৃশ দুঃখ ভোগ করে না।

অনন্তর তিনি সেই প্রাণিগণের কর্ণপুটে কারণ্ডব্যূহ নামক মহাযান-সূত্র-রত্ন-রাজ প্রবেশ করাইলেন। তখন সেই পুরুষগণ শ্রবণ করিয়া এই আবর্ত্ত ভূমি হইতে নিঃসৃত হইল, পরম সুখের আস্পদ হইল এবং পরিশুদ্ধ হইল॥

অনন্তর মহাসত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ব সেই রৌপ্যময় ভূমি হইতে নির্গত হইয়া আর একটি লৌহময় ভূমিতে প্রবেশ করিলেন; যথায় অসুর-রাজ বলিরাজা বদ্ধ আছেন। তিনি তাঁহারই নিকটে উপস্থিত হইলেন এবং উপস্থিত হইয়া নানা বর্ণ রশ্মিতে পরিশোভিত সুবর্ণ বিম্বের ন্যায়, দূর হইতেই অসুরেন্দ্র বলিরাজার চক্ষু-পথের পথিক হইলেন॥

ইতি কাঞ্চনময় ভূমি স্থলে উপস্থিত বৃত্তান্ত-কথন নামক দশম প্রকরণ॥

অনন্তর অসুরেন্দ্র বলিরাজা মহাসত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্বকে দূর হইতেই আসিতে দেখিয়া অন্তঃপুরস্থ সমস্ত পরিবারের সহিত, অনেকানেক শত সহস্র অসুরগণের সহিত, কুব্জ বামন প্রভৃতি বিবিধ সহস্র২ প্রজাবর্গের সহিত অগ্রগ

হইয়া মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্বের পাদদ্বয়ে নিপতিত হওত স্তব করিতে লাগিলেন—

"অদ্য আমার জন্ম, জীবিত এবং পুণ্য সমস্তই সফল হইল; অদ্য আমার মনোরথ পরিপূর্ণ হইল; অদ্য আমার আশয়, পূর্ণ ও দুঃখ হইতে নিষ্কৃতি-প্রাপ্ত হইল; অদ্য যখন আমি স্বচক্ষে সর্ব্ব-লোক-বান্ধব তোমাকে ভালরূপে দেখিলাম, তখন আর আমার সমস্ত সৌখ্যের অবশিষ্ট কি আছে? যখন তোমার দর্শনকারী প্রাণিগণ সর্ব্ব-দুঃখ-বিবর্জ্জিত, সংসার বন্ধন হইতে মুক্ত ও সুখামোদে প্রমত্ত হইয়াই থাকে! তখন আমার ত্বদীয় দর্শন মাত্রেই সমস্ত বন্ধন শিথিল হইয়াইছে; যেরূপ গরুড়-দর্শনে পন্নগগণ দূর হইতেও দূরতর পলায়ন কর, তোমার দর্শনে মদীয় দুঃখ সমস্তও সেই অবস্থা প্রাপ্ত হইবে সন্দেহ কি?"

অনন্তর বলিরাজা সেই ভগবান্ মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্বের পাদদ্বয়ে প্রণিপাত পূর্ব্বক রত্নের পীঠক (পীড়ি) প্রদান করত দশ নখ একত্রীকৃত বদ্ধাঞ্জলি পুরঃসর বলিতে লাগিলেন—ভগবন্! এই আসনে উপবেশন করুন; অনুগ্রহ করুন; পাপ-রত, জন্মান্ধ, পরদার-গমন-প্রসক্ত, স্বীয় জীবনযাত্রা নির্ব্বাহে উদ্‌যোগী অথচ পর-প্রাণ-হিংসক, জরা মরণ ভয়ে ভীত, উদ্বিগ্ন-মানস, সংসারে দূষিত ব্যবহারকারী অস্মদাদির ত্রাতা হও; অনাথ গণের মাতা পিতা স্বরূপ হও; ভগবন্! আপনি দুষ্ট, দারুণ, চণ্ডস্বভাব প্রাণিগণেরও ত্রাণকারী হও; পরম দারুণ দুষ্টগণের শান্তকারী; এই বন্ধনবদ্ধ আমাদের তোমার দর্শন মাত্রেই সমস্ত বন্ধনাদি স্বয়ংই

পরিমুক্ত হইয়া গেল, যেন চট্‌চট্‌ করিয়া ছিঁড়িয়া দূর হইতে দূরে পলায়ন করিতেছে পরং হে ভগবন্‌! আমাদিগকে এরূপ ধর্ম্মপথ দেখান, যাহাতে পুনর্ব্বার বন্ধন-দুঃখ অনুভব করিতে না হয়!—এই সমস্ত বন্ধনের আভাসও যেন তাঁর চক্ষুপথে উপস্থিত না হয়!

অনন্তর মহাসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব অসুরেন্দ্র বলিরাজকে বলিলেন—মহারাজ! যে সকল প্রাণী অহিংসাধর্ম্মে ব্রতী থাকে, তথাগত শাস্ত্রানুযায়ী পিণ্ডপাত্র প্রদান করে, বহুতর উপকার প্রত্যুপকার করে, সে সমস্ত প্রাণিগণ স্বপ্নেও কখন পীড়িত হয় না।' যাহারা সকলে এই কারণ্ডব্যূহ নামক মহাযান-সূত্র-রত্ন-রাজ লিখন করে, লিখন করায়, অন্তত নামটিও; আমাদিগের ধর্ম্মোপদেশ শ্রবণ করে, এই একজনা বোধিসত্ত্বকেও পিণ্ডপাত্র প্রদান করে এবং এইরূপ ধার্ম্মিক বা এই ধর্ম্মের ধারক বাচক লেখক শ্রাবক দিগকে এই তথাগত সম্প্রদায়ের ধর্ম্মোপদেশানুসারে এক দিবসও পিণ্ডপাত্র প্রদানকরে—তাহারা সকলেই চক্র-বর্ত্তি-রাজ্য লাভ করে এবং কখনও ক্ষুৎপিপাসার দুঃখ অনুভব করে না, কখনও বন্ধন-দুঃখ অনুভব করে না, কখনও প্রিয়-বিয়োগের দুঃখ (শোক) অনুভব করে না, অধিক কি সকল দুঃখ হইতেই বিমুক্ত হইয়া সুখাবতী-লোকে গমন করে; এবং তাহারা সে স্থলেও সেই অ-প্রতিম দীপ্তি ভগবান্‌ তথাগতের সম্মুখ ধর্ম্ম শ্রবণ করিয়া পরম জ্ঞান লাভ করে। আরও বলি, মহারজ! দানের ফল শ্রবণ করুন—হে কুলপুত্র! যাঁহারা পূজনীয় তথাগত সম্প্রদায়ের সম্যক্‌ জ্ঞানী অথবা পরিব্রাজক, তাঁহা-

দিগকে যাঁহারা পিণ্ডপাত্র প্রদান করেন, তাঁহাদের পুণ্যস্কন্ধ বলি—কুলপুত্র ! যদি সুদীর্ঘ গঙ্গা নদীর সদৃশ দ্বাদশটি নদীর বালুকা পরিমিত মাদৃশ মহাসত্ব বোধিসত্ব হন এবং দিব্যকল্প সেই পুণ্য গ্রহণ করিতে তাঁহারা সকলেই একত্রিত হন, তথাপি তাঁহারাও একটি মাত্র পিণ্ডপাত্র প্রদানের পুণ্যফল পরিমাণ করিতে পারেন না। কুলপুত্র ! আমি পরমাণু রজেরও পরিগণনা করিতে পারি, কিন্তু পিণ্ডপাত্র দানের ইত্যাদি। কুলপুত্র ! চারি মহাদ্বীপে যে সমস্ত স্ত্রী-পুরুষ-পুত্র-কন্যা আছে, যদি তাহারা সকলেই কৃষি কর্ম্ম করিতে উদ্‌যোগী হয় এবং তাহারা এই চতুর্ম্মহাদ্বীপে অন্য কোন প্রকার কৃষি না করিয়া কেবল সর্ষপ বপন করে ও তাহাতে নাগরাজেরা কালে বৃষ্টিধারা প্রদান করেন, সেই সমস্ত একটিদ্বীপে খল (মাড়ন) করা যায়, সেই কৃষিরা সকলেই স্ত্রী-পুরুষ-পুত্র-কন্যা সমবেত হইয়া শকট, ভার, মোট, পৃষ্ঠমোট, উষ্ট্র, গো, গর্দ্দভ দ্বারা মর্দ্দন করাইয়া সেই মহৎ খামারে অতিবৃহৎ রাশি সকল স্থাপন করে ! কুলপুত্র ! সেই রাশি সমস্তের বীজ সকল এক একটি করিয়াও গণনা করিতে পারা যায় কিন্তু পিণ্ডপাত্র দানের ইত্যাদি। কুলপুত্র ! চতুরশীতি সহস্র যোজন ভূ-মধ্যে নিহিত এবং ঊর্দ্ধেও ঐ চতুরশীতি সহস্র বিস্তৃত যে সুমেরু পর্ব্বত, তাহাই যদি ভূর্জপত্ররূপ লিপ্যাধার হয় এবং এই যে মহাসমুদ্র ইহাই যদি মসীর স্থানাপন্ন হয় ও এই চতুর্দ্বীপ নিবাসী স্ত্রী-পুরুষ-পুত্র-কন্যা সকলেই যদি লেখক হয় আর সেই সুমেরুর সর্ব্বাংশের সীমা পর্য্যন্ত যদি লিখিত হয় ; হে কুলপুত্র ! তাহাও এক এক অক্ষর ক্রমে পরিগণিত হইতে পারে কিন্তু পিণ্ডপাত্র দানের ইত্যাদি ॥

অনন্তর অসুরেন্দ্র বলিরাজা পিণ্ডপাত্রদানের মহিমা বর্ণনকারী ভগবান্ অবলোকিতেশ্বরের বাক্য সকল অনুমোদন করিয়া সাশ্রু, দীন-বদন, বাষ্পপূর্ণ, গদ্গদ ভাবে দীর্ঘশ্বাস ত্যাগ কর বলিতে লাগিলেন---ভগবন্! আমা কর্ত্তৃক কীদৃশ দান কর্ম্ম কৃত হইয়াছে, যাহার ফলে আমাকে অন্তঃপুর পরিবারের সহিত এই বন্ধন দশা লাভ করিতে হইয়াছে? আমি কুপাত্রে দান করিয়াছি! তাহারই এই ফল ভোগ করিতেছি? অন্যথা সৎক্ষেত্রে ভস্ম মুষ্টি প্রক্ষিপ্ত হইলেও অমৃত ফল প্রসব করে। (আমার দান বৃত্তান্ত শ্রবণ করুন)—আমি জ্ঞানপূর্ব্বক যজ্ঞ করিয়াছি; হে ভগবন্! যখন আমি মানগ্রস্ত মানসে তৈর্থিক দৃষ্টিতে যাগ করিতে করিতে মহাদান সমৃদ্ধি করিতে আরম্ভ করিলাম, তখন সেই যজ্ঞে বামনরূপে একজনা হিংস্র যাচক আসিয়া উপস্থিত হইয়াছিল। (আমার সেই যজ্ঞে মৌলি কুণ্ডল, স্রগ্দাম, রত্নালঙ্কার, অশ্বরথ প্রভৃতি বিতরিত হইয়াছিল; মরকত মণির ঝালর দেওআ রত্ন কবচ সকল, চামরের ন্যায় ঝালর দেওয়া মুক্তা হার সকল, মুক্তার জাল বুনোন ও মুক্তার ঝালরে শোভিত অঙ্গুরীয়ক সকল, রৌপ্যের ফুল লতাদি কার্য্য করা সুবর্ণ কলশাদি সকল সজ্জীভূত করা হইয়াছিল; রৌপ্য খুর ও স্বর্ণশৃঙ্গ বিশিষ্ট এবং মুক্তার ঝালরে আচ্ছাদিত, অর্ঘপাত্র সংযুক্ত, নানাবিধ চিত্র বিচিত্র ঘণ্টা ও রত্নে শোভিত সহস্র২ কপিলা সুসজ্জিত করা হইয়াছিল; বিচিত্র বর্ণের উৎকৃষ্ট কৃত্রিম লতাতে শোভিত, কন্যা লক্ষণে অলঙ্কৃত, পরম রূপ লাবণ্যে উপচিত, অপ্সরোগণেরও আস্পর্দ্ধাস্থান, দিব্যাভরণে ভূষিত, নানাবিধ বর্ণে

রঞ্জিত চিত্র বিচিত্র বস্ত্রে পরিবৃত সহস্র২ কুমারীগণও সজ্জী-কৃত উপস্থিত ছিল ; সহস্র রত্নের পীঠে (পীঁড়িতে) সুবর্ণ রাশি, রৌপ্যরাশি, রত্নরাশি স্থাপিত হইয়াছিল, অনেকানেক বস্ত্র ও আভরণও স্থাপিত হইয়াছিল, অনেকানেক গোরুর পাল ও গোপাল সকলে সমভিব্যাহারে সজ্জীকৃত হইয়াছিল ; বিবিধ অন্ন ও পানীয়ও স্থাপিত হইয়াছিল ; দিব্য-রস-সম্পন্ন অন্যান্য প্রকার বিবিধ আহারও সজ্জীকৃত হইয়াছিল ; রত্ন সমন্বিত সুবর্ণ-রৌপ্যময় দণ্ড ও অনেকানেক, সতত উপস্থিত থাকিত; রত্নে মণ্ডিত সুবর্ণ-রৌপ্যময় সিংহাসনও অনেকানেক, সতত সংস্থাপিত থাকিত ; দিব্য দিব্য চামর-দণ্ড সকল এবং রত্ন-পরিবেষ্টিত বিবিধ ছত্র ও উপানহ সকল ও অনেকানেক রত্ন-খচিত সুবর্ণময়, রৌপ্যময় মৌলিকুণ্ডল, স্রগ্দামও তথায় দেদীপ্যমান থাকিত। তখন সেই যজ্ঞে সহস্র২ রাজা সহস্র২ ব্রাহ্মণ, লক্ষ২ ক্ষত্রিয় আমাকর্ত্তৃক আনীত হইয়াছিল হে ভগ-বন্ ! এই সমস্ত দর্শনে স্বয়ং আমাকেই বিস্ময়াপন্ন হইতে হই-য়াছিল। আমি বারত্রয় একচ্ছত্রা পৃথিবী করিয়াছিলাম পরে যজ্ঞ আরম্ভ করিয়া সেই যজ্ঞে পাত্র বিবেচনা করিয়া দান করিতে আরম্ভ করিয়াছিলাম।

এই কথা শেষ না হইতেই মধ্য হইতে মৎকৃত পূর্ব্ব পাপও বর্ণনা করিতে হইল, যথা—

গুর্ব্বিণী ক্ষত্রিয়-ভার্য্যাদিগের গর্ত্ত বিদারণ করিয়া জীবিত কুমার কুমারী দর্শন করিতাম এবং তাহাদের স্বামী সকলকে নিগড় বন্ধনে বদ্ধ করিয়া আনয়ন পূর্ব্বক তাম্র গুহাতে পঞ্চ স্থানে বন্ধন পূর্ব্বক রাখিয়াছিলাম।

राजा। इयमपि साऽस्मद्विलोचनचकोरचन्द्रिका। विलोक्य सोत्कण्ठम्।

सा दुग्धमुग्धमधुरच्छविरङ्गयष्टि-
स्ते लोचने तरुणकेतकपत्रदीर्घे।
कम्बोर्विडम्बनकरश्च स एव कण्ठः
सैवेयमिन्दुवदना मदनायुधं वा (१) ॥ ३८ ॥

सवितर्कम्।

न स्वप्नानुभवस्य कश्चिदपरः स ब्रह्मचारी मम
स्यात्सङ्कल्पकृतश्चकास्तु मनसः कस्यैष लेखाक्रमः।
तन्मन्ये क्व चिदस्त्यसौ कुवलयच्छायामुषा चक्षुषा
यस्माद्दृश्यपरिग्रहादिह दृशो दीर्घे समावेशिते ॥ ३९ ॥

विलोक्य। भवतु पुनर्योग्यस्थानविन्यासमासादयतु स्वप्नहारः संचरतु शालभञ्जिकारूपाया अप्येतस्याः कण्ठमूलमलं करोतु बालविचकिलवल्ली कोरकनिकुरम्ब इति। तथा करोति।

विदूषकः। इदो वि चित्तगदा स ज्जेव। सोल्लासम्। मिअं-कप्पतिबिंबमालाहिं विप्पलद्ध म्हि। अअं उण पच्चक्खो पुण्णिमाचन्दो*।

राजा। क्व पुनरसावस्मन्नयनामृतवृष्टिः?

विदूषकः। इअमिअं जा हरिणंकखण्डपंडरेहिं तिरिच्छेहिं

---

* इतोऽपि चित्रगता सैव। मृगाङ्कप्रतिबिम्बमालाभिर्विप्रलब्धोऽस्मि। अयं पुनःप्रत्यक्षः पूर्णिमाचन्द्रः।

(१)—राजा स्वप्नदृष्टामेव तां निश्चिनोति दुग्धे मुग्धा ये नागाः तेषां छविरिव मधुरा सुन्दरा छविः कान्तिर्यस्याः, एषा अङ्गयष्टिः सैव, तरुण-केतक्याः पत्रे इव दीर्घे इमे लोचने ते एव, कम्बोः कलशी कण्ठस्य विडम्बनकरः ततोऽधिकः सुन्दरः एष कण्ठः स एव ; इत्यस्य इयम् इन्दु-वदना चन्द्रमुखी सैव ; अथवा नेयं स्त्री अपितु मदनस्य आयुधम् प्रहरणमेव।

दिठ्ठिच्छड़ाकड़क्खेहिं विप्फुरदि दिम्मुहाइं पाणिसंचारेण विच्छुरेदि कंकेलिपल्लवाइं चरणचालणेण विरएदि पंकअसंकासमाउलाइं भमरउलाइं* ।

राजा । भवत्प्रशंसिता सत्यस्वप्नैव जाता । विलोक्य । सैवेयं सञ्जीवनौषधिर्मकरध्वजस्य विशल्यकरणौषधिर्मे हृदयस्य ।

विभाव्य ।

मात्रालतेनपण्डितभ्रु वदनं किं चित्प्रगल्भे दृशौ
स्तोकोद्भेदनिवेशितस्तनमुरो मध्यं दरिद्राति च ।
अस्या यज्जघनं घनं च कलया त्यङ्गमेणीदृशः
सत्यंकारमिव स्मरैकसुहृदा तद्यौवनेनार्पितम् ॥ ४० ॥

विदूषकः । उल्लसिदभूलदेण उदंगुलिअरकमलेण इमिणा संठाणेण एसा किं उण कुणंती चिठ्ठदि † ।

राजा । यद् भ्रूलते तरलिते यदुदङ्गुलीकः
पाणिः पुरो यदपि चक्षुरलब्धलक्ष्यम् ।
उन्मुद्रिताधरदलं च यदास्यमस्या-
स्तत्काव्यकर्मणि निषक्तमवैमि चेतः ॥ ४१ ॥

विदूषकः । एवं णेदं जदो पुरदो इमीए अद्धलिखिदा अक्खरावली चिठ्ठदि‡ ।

राजा । वाचयति—

"विअसे सोल्लिखं कतरदिह चाङ्ग तरुणिमा ।"

---

* इयमियम् । या हरिणाङ्कखण्डपाण्डुरैरतिरशौनैर्दृष्टिच्छटाकटाक्षैर्विस्फोरयति दिङ्मुखानि, पाणिसंचारेण विच्छुरयति कङ्केलिपल्लवानि, चरणचालनेन विरचति पङ्कजशङ्कासमाकुलानि भ्रमरकुलानि ।

† उल्लसितभ्रूलतेन उदङ्गुलिकरकमलेनानेन संस्थानेनैषा किं पुनः कुर्वती तिष्ठति ।

‡ एवमेवैतत् । यतः पुरतोऽस्या अर्धलिखिता अक्षरावली तिष्ठति ।

विमृश्य। अहो शिखरिणीपादः! अहो सूक्तियुक्ता वाचः! अहो हृद्या वैदर्भी रीतिः! अहो माधुर्यमपर्याप्तम्! अहो निष्प्रमादः प्रसादः!

विदूषकः। ता उचिदकालमभिसरीअदु सुंदरी, पिज्जदु णअणंजलिसंपुडेहिं पुण्णिमाअदो पूरिज्जंतु कण्णकुहराइं सुहासिदसारेहिं णाविज्जदु रहसुत्थभिदहत्थो मअणट्टावओ*।

राजा। पद्यान्तरं स्मित्वा, चतुर्दिशमवलोक्य। अहो दयिताद्वैतं वर्तते! तथाहि——

सुतनुरियमितस्ततश्च चित्रे-
गुणगुरुरत्र च शालभञ्जिकेयम्;
स्थितमिह सुतनोर्वपुश्चतुर्धा
स्मरशरतापरुजं विभज्य सोढुम्॥ ४२॥

तदेहि,—समुपसृत्य सुभाषितेन श्रवणे कृतार्थयावः। न खलु व्यापारमन्तरेण कलितापि शुक्तिर्मुञ्चति मौक्तिकानीत्युभौ परिक्रामतः।

विदूषकः। पुरतः सरन् भीत्या स्फोटनं नाटयित्वा। भो ओसर ओसर भूदंतरं खु एदं ता इमिणा पडिकुविददेवीभूलदाभंगकुडिलेण दंडकट्ठेण गाढं पाडिस्सं ता पेक्ख मे पुरिसआरमं†।

राजा। तर्हि मालतीकुसुमैर्दुकूलं कल्पयिष्यसि।

---

* तदुचितकालमभिसार्यतां सुन्दरी पीयतां नयनाञ्जलिसंपुटैः पूर्णिमाचन्द्रः पूर्यतां कर्णकुहराणि सुभाषितसारैर्न्याय्यतां रभसोत्तम्भितहस्तो मदनसन्तापकः।

† भो! अपसरापसर, भूतान्तरं खल्वेतत्, तदनेन परिकुपितदेवीभ्रूलताभङ्गकुटिलेन दण्डकाष्ठेन गाढं पातयिष्ये यत्पश्य मे पुरुषकारम्।

विदूषकः। ता किं णु खु एदं *।

राजा। सखे! तर्कयामि स्फटिकभित्तेः परतः स्थितया स्वच्छभावादितः सुव्यक्तयाऽनया भवितव्यं। तदेहि, केलिकैलासपश्चिमेनैनां संभावयामः। तथा कुरुतः।

विदूषकः। तुरिदतरमवक्कन्ता सा जदो समंजसा इअं देवी भवणाहिमुही पअपरिवाडी दीसइ†।

राजा। हृदय! स्वस्ति भवतु। एनामनुवर्तता स्मर्तव्या वयम्। नेपथ्ये। जय जय त्रिलिङ्गाधिपते! सुखाय माध्यन्दिनी(१) सन्ध्या भवतु भवतः। संप्रति हि——

धत्ते पद्मलतादलेषुरुपरि स्वं कर्णतालं द्विपः
शष्पस्तम्बरसान्नियच्छति शिखी मध्येशिखण्डं शिरः।
मिथ्या लेढि मृणालकोटिरभसा दंष्ट्राङ्कुरं सूकरो
मध्याह्ने महिषश्च वाञ्छति निजच्छायामहाकर्दमम् ॥४३

अपि च। विश्रान्तीनां स्नातुं जघनपरिवेषैर्मृगदृशां
यदम्भः संप्राप्तं प्रमदवनवाप्यास्तटभुवम्।
गभीरे तन्नाभीकुहरपरिणाहाध्वनिरसत्(२)
कुहुंकारस्फारं(३) रचयति निनादं नमति च ॥ ४४ ॥

---

* तत् किं नु खल्वेतत्?

† त्वरिततरमपक्रान्ता सा यतः समञ्जसा इयं देवीभवनाभिमुखी पदपरिपाटी दृश्यते।

(१)—मध्यन्दिन-सम्बन्धिनी सन्धिवेला।

(२)—परिणाहो विस्तारः। रसत् लसत्।

(३)—कुहुंकारस्य कुहुइतिशब्दस्य स्फारं स्फूर्तिः तां गृ।

विदूषकः । भो देवीए भवणं गदुअ मज्झण्णसंझा णिअत्तिअदे तिस्सा पउत्तिलंभे पअट्टीअदु* ।

॥ इति निष्क्रान्तौ ॥

॥ इति श्रीबालकवि-कविराजराजशेखर-विरचितायां विद्धशालभञ्जिकाख्यनाटिकायां प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽङ्कः ॥

—:०:—

ततः प्रविशतो मिथः संमुखीने (१) चेट्यौ ।

परिक्रम्य । एका । इतरामञ्चले विधार्य । हला तरंगिए हिअअप्पविट्टराअक्खरा विअ लक्खीअसि जं दाणीं संमुहागदं पि मं अणालक्खीअ पउट्टासि† ।

* भो ! देव्याः भवनं गत्वा मध्याह्नसंध्यां निर्वर्त्य ताः तस्याः प्रवृत्ति-लम्भे प्रवर्त्यताम् २)।

† हला(३) तरङ्गिके ! हृदयप्रविष्टराजाक्षरेव लक्ष्यसे, यदिदानीं संमुखागतामपि मामनालक्ष्य प्रवृत्ताऽसि ।(४),

(१)—सम्मुख-शब्दाद् दर्शनार्थे ख प्रत्ययः ।

(२)—प्रवृत्ती न्यायकथनि, लम्भे रम्भे गो-ध्वनि-तुल्ये स्वरे ।

(३)—"'हण्डे, हञ्जे, हलाऽऽह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति" अमरः ।

(४)—वेगगामिनी भवसि ।

द्वितीया । समालिङ्ग्य । सहि कुरंगिए मा उणकुप्प, गोरी मे कुप्पदु, जइ मए दिट्ठासि अण्णहिअअत्तणेण * ।

कुरङ्गिका । अइ कीदिसं ते अण्णहिअअत्तणं † ।

तरङ्गिका । तादिसं जादिसेण तुह वि पुरदो मंतअंतीए उक्कंपदि मे हिअअं ‡ ।

कुरङ्गिका । हिअअणिव्विसेसम्मि जणे आसंक त्ति कोदूहलं मे पुच्छावेदि ¶ ।

तर । जं वा तं वा भोदु ण पच्छादइस्सं ण हि सिणेहो जुत्ताजुत्तमनुरुंधेदि § ।

कुर । अदो ज्जेव्व मे आसंघो कधं विअ सहआरलट्ठीए कलकंठी कुण्ठिदप्पणआ ‖ ।

तर । अत्थि एव्वं तधा वि एवं भणीअदि मंतस्स रक्खणं कज्जसिद्धीए लक्खणं × ।

कुर । मा एवं भण कधं विअ जीअंतादो किकलासादो सिरसुवण्णं पावीअदि = ।

तर । ता सुणादु पिअसही अत्थि एत्थ कुंतलेसो चंड-

---

*सखि कुरङ्गिके ! मा पुनः कुप्यस्व, गौरी मे कुप्यतु, यदि मया दृष्टाऽसि अन्यहृदयत्वेन ।

† अयि ! कीदृशं ते अन्यहृदयत्वम् ।

‡ तादृशं, यादृशेन तवापि पुरतो मन्त्रयन्त्या उत्कम्पते मे हृदयम् ।

¶ हृदयनिर्विशेषे जने आशङ्केति कौतूहलं मां पृच्छयति ।

§ यद्वा तद्वा भवतु न प्रच्छादयिष्ये नहि स्नेहो युक्तायुक्तमनुरुन्धते ।

‖ अत एव मे आसंघः(१) ।—कथमिव सहकारयष्ट्या कलकण्ठी कुण्ठितप्रणया (२) ?

× अस्त्येवं तथाप्येवं भण्यते—"मन्त्रस्य रक्षणं कार्यसिद्धया लक्षणम्" ।

= मैवं भण, कथमिव जीवतः ककलासात् शिरः सुवर्णं प्राप्यते (३)?

(१)—आसंघः आश्वासः विचार इति केचित् । (२)—कुण्ठित-प्रसवेत्यर्थः ।

(३)—ककलासः सरटस्तच्छिरसि सुवर्णं वर्तते मयूरचन्द्रकेषु ताम्रमिव । उक्तं च रामा-

महासेणो णाम राश्रा तस्स णिअरज्जपरिब्भट्टस्स इह आगदस्स सुदा कुवलयमाला णाम सा णम्मदामज्जणुत्तिण्णा देवेण दिठ्ठा हिअअं अ संपविट्टा तां च पडिच्छिदवदी देवी णिअमादुलचंदवम्मसुदस्स मिअंकवम्मस्स किदे तण्णिमित्तं अ विवाहोवअरणाइं सज्जीकादुं पेसिदह्मि तग्गदमणए मए ण तुमं पेक्खिदासि* ।

कुर । अहो देवीए विअखणत्तणं एव्वं किल किदे सवत्तिलंभो पडिकदो भोदि देवस्स चंदवम्ममादुलस्स सिणेहो अ दंसिदो भोदि † ।

तर । तुमं उण कहिं पत्थिदासि‡ ।

कुर । अज्ज देवीए अलीअविवाहेण विडंबिदुं आरद्धो अज्जचाराअणो तस्स विवाहसामग्गीं उप्पादेदुं अहं पेसिदा ता एहिं दुवे वि अह्मे जधासमीहिदसिद्धीए गच्छह्म¶ ।

॥इति निष्क्रान्ते॥

॥ इति प्रवेशक (१) ॥

---

* तत् शृणोतु प्रियसखी, अस्त्यत्र कुन्तलेश्वरश्चमहासेनो नाम राजा, तस्य निजराज्यपरिभ्रष्टस्येहागतस्य सुता कुवलयमाला नाम, सा नर्मदामज्जनोत्तीर्णा देवेन दृष्टा हृदयं चास्य प्रविष्टा, तां च प्रतीष्छितवती देवी निज-मातुल-चन्दवर्म-सुतस्य मृगाङ्कवर्मणः कृते. तन्निमित्तं च विवाहोपकरणानि सज्जीकर्तुं प्रेषिताऽस्मि, तद्गतमनसा मया न त्वं प्रेक्षितासि ।

† अहो ! देव्या विचक्षणत्वं एवं किल कृते सपत्नीलम्भः प्रतिकृतो भवति देवस्य चन्द्रवर्म-मातुलस्य स्नेहश्च दर्शितो भवति ।

‡ त्वं पुनः कुत्र प्रस्थितासि ?

¶ अद्य देव्या अलीकविवाहेन विडम्बयितुमारब्ध आर्यचारायणः [illegible] विवाहसामग्री-मुत्पादयितुमहं प्रेषिता; तदेहि द्वे अप्यावां यथासमीहितसिद्धै गच्छावः ।

यथो उत्तरकाण्डे — "अयानवीद्‌श्रवणः कृकलासं गिरौ स्थितम् । हरणं संप्रयच्छामि [illegible] प्रतीक्षताप्यहम् । मद्धिरणश्च शिरो नित्यं भविष्यति तवाश्रयमिति,, ॥

(१)—विष्कम्भादिषु पञ्चसु नाटकाङ्केषु प्रवेशको ऽपेरकतरमङ्गम् । नाटकादिषु प्रा[illegible]-पुरुषादेः प्रवेशात्पूर्व्वं शेषार्थस्य सूचकः सन्दर्भः प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति सोत्कण्ठो राजा विशेष-विभूषितो विदूषकश्च ।

राजा । मदनाकुतमभिनीय ।

तस्मिन् पञ्चशरे स्मरे भगवता भर्गेण भस्मीकृते
जानाम्यव्ययसायकं कमलभूः कामान्तरं निर्ममे ।
यस्यामीभिरितस्ततश्च (१) विशिखैरापुङ्खमग्नात्मभि-
र्जातं मे विदलत्कदम्बमुकुलस्पष्टोपमानं वपुः ॥ १ ॥

संतापमभिनीय ।

विलीयेन्दुः साक्षादमृतरसवापी यदि भवेत्
कलङ्कस्तत्र्यो यदि च विकचेन्दीवरवनम् ।
ततः स्नानक्रीडाजनितजडभावैरवयवैः
कदाचिन्मुञ्चेयं मदनशिखिपीडाव्यतिकरम् (२)॥ २ ॥

अपि च । सखे चारायण !

मन्दादरः कुसुमपत्त्रिषु(३) पेलवेषु(४)
नूनं बिभर्ति मदनः पवनास्त्रमद्य ।
हारप्रकाण्डसरलाः(५) कथमन्यथाऽमी
श्वासाः प्रनर्तितदुकूलदशाः सरन्ति(६) ॥ ३ ॥

(१)—ततस्तस्याम् अमृतरसवाप्याम् ।

(२)—मदन एव शिखी वह्निः तत्सम्बन्धिनी या पीडा, तस्याः व्यतिकरं सम्बन्धः कदाचित् न तु नियमेन, मुञ्चेयं त्यजेयं ।

(३) पुष्प-शरेषु । (४)—पेलवेषु कोमलेषु परमर्मभेदासमर्थेष्विति यावत् ।

(५)—प्रकाण्ड शब्दः प्रशस्तवाची, तथाच श्रेष्ठहारा इति यावत् । प्रकाण्डहाराः हारप्रकाण्डाः, तद्वत् सरलाः इत्यर्थः ।

(६)—दुकूल दशाः वस्त्रान्त-सूत्राणि छिन्ना इति प्रसिद्धः ।

২য়—জাতবেদা। ৩য়—বৈশ্বানর। ৪র্থ—দ্রবিণোদা। ৫ম—ইধ্ম। ৬ষ্ঠ—তনূনপাৎ।=এই পাঁচটি পদও বেদের মধ্যে স্তুত হইতে দেখা যায় কিন্তু এ পাঁচটিই অগ্নির নাম-ভেদ-মাত্র ইহা সর্ব্ব-বাদি-সম্মত॥

৭ম—নরাশংস দেবতা।

"নরাশংসস্য মহিমান মেষা
মুপ স্তোষাম যজতস্য যজ্ঞৈঃ।"

(ঋ, ৭ম, ১অনু, ৪সূ, ৮ঋকের পূর্ব্বার্দ্ধ)

আমরা "যজতস্য" যজ্ঞীয় 'নরাশংসস্য' নরাশংস দেবতার 'মহিমানম্' মহিমা 'যজ্ঞৈঃ' যজ্ঞ দ্বারাই 'উপস্তোষামঃ' বর্ণনা করি। 'এষাম্' এই সমস্তের——

যাস্ক এই নরাশংস পদের ব্যাখ্যা করিয়াছেন যে, 'নরগণ যেস্থানে আসীন হইয়া দেবতাদিগের শংসন অর্থাৎ প্রশংসা করেন সেই স্থানকে নরাশংস বলা যায় অথবা নরগণ কর্ত্তৃক যিনি প্রশংসিত হইয়া থাকেন তাঁহাকে নরাশংস বলা যায়"—কাত্থক্য ঋষি নরাশংস পদে যজ্ঞ স্থির করিয়াছেন এবং শাকপূণি আচার্য্য অগ্নিকেই নরাশংস বলেন॥

৮ম—ঈল দেবতা।

"আজুহ্বান ঈলো বন্দ্যশ্চা"

(ঋ, ১০ম, ৯অনু, ১১সূ, ৩ ঋকের প্রথম চরণ)

আহূয়মান ঈল দেবতা অস্মদাদির বন্দনীয়॥

যাস্ক বলেন—ঈল পদ স্তুত্যর্থ ঈড় ধাতু হইতে অথবা দীপ্ত্যর্থ ইন্ধ ধাতু হইতে নিষ্পন্ন হইয়া থাকে। এই ব্যাখ্যানুসারেই ঐ মন্ত্রের ভাষ্যে ঈল পদে অগ্নি বর্ণিত হইয়াছে॥

৯ম—বর্হি দেবতা।

"প্রাচীনং বর্হিঃ প্রদিশা পৃথিব্যা
বস্তো রস্যা বৃজ্যতে অগ্রে অহ্নাম্।"

(ঋ, ১০ম, ৯অনু. ১১সূ, ৪ঋকের প্রথম অর্দ্ধ)

বর্হি দেবতা এই পৃথিবীর স্থিতির জন্য দিবসের পূর্ব্বে অর্থাৎ রাত্রিকালে দিগ্ বিদিগ্ সর্ব্বত্র প্রকাশ করেন; ইনি সনাতন।

যদিচ এই বর্হি পদের অর্থ কোন স্থলে সুস্পষ্ট আমরা পাই নাই কিন্তু এই পদ নিঘণ্টু গ্রন্থে অগ্নি-ভক্তিতে পরিগণিত হইবায় এবং 'রাত্রিতে প্রকাশক দেবতা বর্হি' এই মন্ত্রে এইরূপ শ্রুত হইবায় অগ্নিকেই বর্হি বলা যায় ইহা স্থির হইতে পারে এবং এই অনুসারেই কোষ-কারেরাও বর্হিঃ অগ্নিরই নামান্তর বলিয়া স্থির করিয়াছেন॥

১০ম—দ্বার্ দেবতারা।

"দেবী দ্বারো বৃহতী বিশ্বমিন্বা
দেবেভ্যো ভবত সুপ্রায়ণাঃ।"

(ঋ, ১০ম, ৯অনু, ১১সূ, ৫ঋকের শেষ অর্দ্ধ)

দেবগণের প্রতি সুন্দর গতিশালিনী অতি বৃহৎ দ্বার্ দেবীরা সমস্ত জগৎ ব্যাপ্ত হউন।

কাত্থক্য ঋষি এই দ্বার্ শব্দে যজ্ঞ-গৃহের দ্বার সকল স্থির করিয়াছেন; শাকপূণি আচার্য্য বলেন অগ্নিই দ্বার্ দেবতা॥ যাস্ক দ্বার্ শব্দের ব্যাখ্যায় বলিয়াছেন—বেগার্থ জু বা দ্রু হইতে অথবা বারণার্থ বার্ ধাতু হইতে এই দ্বার্ শব্দ নিষ্পন্ন

হইয়াছে। এই ব্যাখ্যানুসারে বেগবান্ অগ্নি অথবা গমনা-গমনের নিবারক গৃহদ্বার এই উভয়ই হইতে পারে ॥

১১শ—উষাসানক্তা দেবতা-দ্বয়াত্মক দেবতা।

"আ সুষ্বপন্তী যজতে উপাকে
উষাসানক্তা সদতাং নি যোনৌ।"

(ঋ, ১০ম, ৯অনু ১১সূ, ৬ঋকের প্রথম অর্দ্ধ)

প্রাণিগণের সুন্দর নিদ্রা কারয়িত্রী হে উষাসানক্তা দেবতা! এই যজ্ঞ স্থানে তোমাকে অর্চ্চনা করিতেছি, তুমি আমাদিগের প্রতি প্রসন্ন হও।

যাস্ক মতে উষার সহিত বর্ত্তমান রাত্রি অর্থাৎ রাত্রির শেষ যামই এই দেবতারূপে স্তুত হইয়া থাকে; তিনি বলেন—[উষাঃ * * * রাত্রে রপরঃ কালঃ (১, ২, ১৮)] 'উষা রাত্রির শেষ সময়' এবং [নক্তেতি রাত্রি-নাম (২, ২, ১০)] 'নক্ত এইটি রাত্রির নামান্তর'—[তয়ো রেষা ভবতি (২, ২, ১০)] এই উভয়ের মেলনাত্মক সময়ই উষাসানক্তা দেবতা। অপিচ 'প্রাণিগণের সুন্দর নিদ্রা কারয়িত্রী' মন্ত্রের মধ্যগত এই বিশেষণেও উহাই দৃঢ়ীকৃত হইতেছে; বোধ হয় ইহা কেহই অস্বীকার করিবেন না যে ঐ উষাসানক্তা কীদৃশ নিদ্রাদায়িনী?

১২শ—দৈব্যাহোতারা দেবতা (ইহা পদদ্বয় কিন্তু একত্রই প্রযুক্ত হইয়া থাকে)।

"দৈব্যাহোতারা প্রথমা সুবাচা
মিমানা যজ্ঞং মনুষো যজধ্যৈ।"

(ঋ, ১০ম, ৯অনু, ১১সূ, ৭ঋকের প্রথম অর্দ্ধ)।

এই দৈব্যাহোতারা দেবতা মুখ্য এবং সুন্দর স্তবনীয় ও মনুষ্যগণের যজন-ক্রিয়ার জন্য যজ্ঞের নির্ম্মাতা।

যাস্ক এই পদের ব্যাখ্যানে বলিয়াছেন—[অয়ঞ্চ অগ্নিঃ, অসৌ চ মধ্যমঃ; তয়োরেষা ভবতি] 'এই পার্থিব অগ্নি ও এই

অন্তরীক্ষের অগ্নি—এই উভয় অগ্নির একেবারে বোধক পদ ‘দৈব্যাহোতারা অর্থাৎ হোমনিষ্পাদক দেবতারা’

১৩শ—তিস্রো দেবী (দেবতা ত্রয়াত্মক) দেবতা।

“তিস্রো দেবী র্বর্হি রেদং স্যোনং
সরস্বতী স্বপসঃ সদন্তু”

(ঋ, ১০ম, ৯অনু, ১১সূ, ৮ঋকের শেষ অর্দ্ধ)

সুকর্ম্মা তিস্রোদেবীরা এবং অস্মৎ স্তুতি বাণী এই বর্হি-কে (অগ্নিকে) সুখকর করত প্রসন্ন ভাব প্রকাশ করুন।

যাস্ক এই পদের ব্যাখানে ‘তিস্রোদেবী অর্থাৎ তিনটি দেবী’ এইমাত্র বলিয়াছেন। পরং নিরুক্ত-ভাষ্য-কারের ব্যাখ্যায় বোধ হয়—দহন, পাচন ও প্রকাশ অগ্নির এই শক্তি-ত্রয়কেই তিস্রোদেবী বলা যায়।

১৪শ—ত্বষ্টা দেবতা।

“ত্বষ্টার মিহ যক্ষি বিদ্বান্’

(ঋ, ১০ম, ১০অনু ১১সূ, ৯ঋকের শেষ চরণ)

হে বিদ্বদ্‌গণ! এই জগতে ত্বষ্টা নামক দেবতার অর্চ্চনা কর। নিরুক্ত-কারের মতে এই ত্বষ্ট্ পদের প্রকৃতি-গত অর্থ—যিনি শীঘ্র অশন করিতে পারেন। যাস্ক মতে—দীপ্ত্যর্থ ত্বিষ ধাতু হইতে ত্বষ্ট্ পদ নিষ্পন্ন স্বীকার করিলে ত্বষ্ট্ পদের প্রকৃত অর্থ প্রকাশক ও হইতে পারে। শাকপূণি আচার্য্য “ত্বষ্টা পদে অগ্নি” ইহা স্পষ্টাভিধানেই স্বীকার করেন। নিঘণ্টুকার—পার্থিবাদি লোকত্রয়ের দেবতা পরিগণনা কালে স্থানত্রয়েই ত্বষ্টা পদের উল্লেখ করিয়াছেন পরং তত্তৎস্থলেও এই অগ্নি অর্থই প্রকাশ পায়; বিশেষ এই—(পার্থিব অগ্নি ও অন্তরীক্ষস্থ অগ্নি আর দিব্য অগ্নি) স্থান ভেদ মাত্র* ॥

* তত্তৎ প্রকরণে তত্তৎ উদাহরণ দেখান যাইবে।

অথ অষ্টমী

বামদেবঋষিঃ। ত্রিষ্টুপ্ছন্দঃ। দ্যাবাপৃথিব্যৌ দেবতে।

১ ২ ১ ২ ৩ ১র ২র ৩ ১
মন্যেবাংদ্যাবাপৃথিবীসুভোজসৌয়েঅপ্রথেথাম
৩ ২ ১র ২র ১ ২ ৩ ১ ২
মিতমভিযোজনম্। দ্যাবাপৃথিবীভবতꣳ
২ ১র ২র ৩ ১ ২
স্যোনেতেনোমুঞ্চতমꣳহসঃ॥ ৩৭॥

হে 'দ্যাবাপৃথিবী' দ্যাবাপৃথিব্যৌ! 'বাং' যুবাং 'সুভোজসৌ' শোভনপালয়িত্র্যাবিতি 'মন্যে' অহং জানামি হে দ্যাবাপৃথিব্যৌ 'অমিতম্' অপরিমিতং 'যোজনং' [যুজ্যতে পুরুষোঽনেনেতি যোজনং] ধনাদি তত্ 'অভ্যপ্রথেথাম্' অভিবিস্তারয়তম্ হে 'দ্যাবাপৃথিবী' দ্যাবাপৃথিব্যৌ! যুবাং অস্মাকং 'স্যোনে' সুরূপে স্বসুখকার্যে 'ভবতম্' 'তে' দ্যাবাপৃথিব্যৌ 'নঃ' অস্মান্ 'অংহসঃ' পাপাত্ 'মুঞ্চতং' 'মোচয়তম্'॥ ৩৭

আমি স্বীকার করি—এই দ্যাবা-পৃথিবী আমাদের মঙ্গলকারী, যাঁহারা অপরিমিত সম্বন্ধের বা অপরিমিত ভোগ্য বস্তুর বিস্তার করিতেছেন; হে দ্যাবাপৃথিবী! আমাদিগের কল্যাণের জন্য আমাদিগকে পাপ হইতে মুক্ত কর॥৩৭

অথ নবমী।

অনুষ্টুপ্ছন্দঃ। ইন্দ্রো দেবতা। বামদেব ঋষিঃ।

১ ২ ২ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ২ ৩ ১ ২
হরীতইন্দ্রশ্মশ্রূণ্যুতোতেহরিতৌহরী।

১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২
তংত্বাস্তুবন্তিকবয়ঃপরুষাসোবনর্গবঃ॥ ৩৮॥

হে 'ইন্দ্র' 'তে' তব 'শ্মশ্রূণি' 'হরী' সোম-পানেন হরিত-বর্ণানি' [তথাচশ্রূয়তে—'ইন্দ্রঃ শ্মশ্রূণি হরিতাভি প্রষ্ণুত' ইতি। "শেশ্ছন্দসি বহুল"-মিতি হরি-শব্দাৎপরস্য শের্লুক] 'উতো' অপিচ। 'তে' 'হরী' অশ্বৌ 'হরিতৌ' হরিদ্বর্ণৌ। 'কবয়ঃ' মেধাবিনঃ 'পুরুষাসঃ' পুরুষাঃ 'বনর্গবঃ' বননীয়াঃ সম্ভজনীয়া সেবনীয়া গাবো যেষাং তে বনর্গবঃ [মধ্যরেফশ্ছান্দসঃ। গোস্ত্রিয়ো রিতিহ্রস্বত্বং] তাদৃশাঃ কবয়ঃ 'তং' 'ত্বা' ত্বাং স্তুবন্তি॥ ৪৮॥

হে ইন্দ্র! যাঁহাদিগের ভাল ভাল গোধন আছে, সেই বড় বড় কবিগণ, বর্ণনা করেন—যে, হরিত বর্ণ সোম রস পান করিয়াই তোমার শ্মশ্রু সকল হরিত বর্ণ হইয়াছে এবং এই কারণেই ত্বদীয় অশ্বগণও হরিত বর্ণ॥৩৮

॥ अथ दशमी ॥

वामदेव ऋषिः। अनुष्टुप्छन्दः। आशासने विनियोज्या।

२उ ३ १ २ १ २ ३ २ ३ १ ३२ ३ २ ३
यद्वर्चोहिरण्यस्ययद्वावर्चोगवामुत। सत्यस्य
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
ब्रह्मणोवर्चस्तेनमासꣳसृजामसि ॥ ४९ ॥

'हिरण्यस्य' हित-रमणीयस्य एतन्नामकस्य 'यद्वर्चः' तेजोऽस्ति। 'यद्वा' अपिच। 'गवाम्' एतन्नामकानां 'यद्वर्चः' तेजोऽस्ति। 'उत' अपिच। 'सत्यस्य' सर्वैः सम्मतस्य 'ब्रह्मणः' यद्वर्चोऽस्ति तेन तैः 'मा' 'संसृजामसि' सम्पादयामः। धनवन्तः पशुमन्तः श्रोत्रिया भवेमेति तात्पर्य्यार्थः ॥ ४९ ॥

আমরা হিরণ্ময়ের (তেজের) সত্তা, গোসকলের (অর্থাৎ পৃথিবী, জল ও বায়ুর) সত্তা এবং সত্য স্বরূপ ব্রহ্মের সত্তায় সৃষ্ট হইয়াথাকি ॥ ৩৯

॥ अथ एकादशी ॥

३ १ २ ३ २ ३ २क २र १ २
सहस्तंनइन्द्रदध्योजईशेह्यस्यमहतोविरप्-
३ २ ३ ११ २र ३ १ २ ३ २ ३ १
शिन्। क्रतन्नन्नृम्णꣳस्थविरंचवाजंवृत्रेषुश
२ ३ १ २
त्रुंत्सुहनाकृधीनः ॥ ४० ॥

হে 'বিপ্রিরপ্‌শিন্' ! বিশেষেণ রপণং ব্যক্ত-বচনং তদস্যাস্তীতি বিরপ্‌শী, তস্য সম্বোধনং হে বিপ্রিরপ্‌শিন্! বিশেষেণ স্তোত্র-বিষয়ে সত্যবাক্য! 'ইন্দ্র'! 'তে' তব 'সহঃ' শত্রূণামভিভবন-রূপম্ 'ওজো' বলং 'নঃ' অস্মভ্যং 'দদ্ধি' দেহি (দদাতেশ্ছান্দসং রূপং লোড়ি হেৰ্দ্ধিভাবাদিনা) যস্মাত্ ত্বং তস্য 'অস্য' 'মহতঃ' বলস্য 'ঈশে' ঈশ্বরো ভবসি। অতো হে ইন্দ্র! 'নঃ' অস্মাকং 'ক্রতুং ন' যজ্ঞমিব 'নৃম্নং' ধনং 'স্থবিরম্' অতিশয়েন প্রবৃদ্ধং "বাজং" বলং চ 'কৃধি' কুরু। কিঞ্চ নোঽস্মাকং 'শত্রূন্' 'বব্রেষু' আবরকেষু উপায়েষু 'কৃধি' কুরু ॥ ৪০

যাঁহার স্তুতি কার্য্যে সততই স্ফুট বাক্যের স্ফূর্ত্তি হইয়া-থাকে এতাদৃশ! হে ইন্দ্র! যেহেতু তুমিই সুমহৎ বলের অধিপতি অতএব আমাদিগকে ইন্দ্রিয়-দমনোপযোগি ত্বদীয় সামর্থ্য প্রদান কর। ইন্দ্র! আমাদিগকে আবশ্যকানুযায়ি সমধিক সামর্থ্য ও ধন প্রদান কর এবং অস্মদাদির শত্রুবর্গকে আবরণের অন্তর্গত কর ॥ ৪০

॥ অথ দ্বাদশী ॥

৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ২ ৩ ১ ২ ৩ ২ ৩ ২
সহর্ষভাঃ সহবৎসা উদেত বিশ্বা রূপাণি বিভ্রতী
৩ ২ ৩ ২ ৩ ১ ২ ৩ ২ ৩ ১ ২
র্দ্ব্যূধ্নীঃ। উরুঃ পৃথুরয়ং বো অস্তু লোক ইমা
২র ৩ ২ ৩ ১ ২
আপঃ সুপ্রপাণা ইহ স্ত ॥ ৪১ ॥

হে 'সহর্ষভাঃ' বৃষভৈঃ সহিতাঃ! 'সহবৎসাঃ' বৎসৈঃ সহিতাঃ! গাবঃ! 'দ্ব্যূধ্নীঃ' সায়ং প্রাতঃ কালে দ্বিবিধান্যূধাংসি

यासां ता हृयश्रीः हृयश्रः। 'विश्वा' सर्वाणि नाना रूपाणि बि-भ्रती' बिभ्रत्यः यूयम् 'उदेत' उद्गच्छत समृद्धाः सत्यः आगच्छत। किञ्च। 'उरुः' बहुः 'पृथुः' विस्तीर्णः (उरुः पृथु रिति शब्दा-भ्याम् आयाम-विस्तारौ उच्येते। 'अयं लोकः' 'वः' युष्माकम् 'अस्तु' भवतु। 'इमा आपः' 'इह' लोके भूतले अस्मिं स्थाने 'सुप्रपाणाः' सुखेन प्रकर्षेण पातुं योग्याः सन्तु तस्मादिह बह्वी-भूताः 'स्त' भवत उपविशतेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

হে অনন্তদীপ্তে! অনন্তশ্রষ্টঃ! তেজঃপুঞ্জ! তোমরা সায়ং প্রাতঃকালে বিবিধ আকার ধারণ করত উদিত হইতেছ; এই সুবিস্তীর্ণ ভূলোক তোমার কৃপাপাত্র হউক, এই লোকস্থ বায়ু বারি সমস্ত স্বাস্থ্যকর কর ॥ ৪১

इति चतुर्थः खण्डः।

—:-o-:—

अथ पञ्चमे खण्डे—

॥ अथ प्रथमा ॥

चतुर्दशाग्नआयूंषीत्याद्यास्तत्र जगत्यसौ।
विभ्राट्‌त्रिष्टुप्‌चित्रमिति गायत्री द्वादशेतराः।
आद्याग्नेः पवमानस्य स्तुतिः सौर्यस्त्रयोदश।

ঋষীণাং বিপ্রকীর্ণত্বাত্তৎ তথাভিদধ্মহে ।
শতং বৈখানসা এবং দৃষ্টবন্তো মহর্ষয়ঃ।

২ ৩ ১ ২ ৩ ২ ৩ ২ ১ ২
অগ্ন আয়ূꣳষি পবস আসুবোর্জমিষং চনঃ।
৩ ১ ২ ৩ ১ ২
আরে বাধস্ব দুচ্ছুনাম্ ॥ ৫২॥

হে 'অগ্নে' পবমান-রূপ! অস্মাকমায়ূংষি অন্নান্যেতন্নামকানি বা 'পবসে' ক্ষরসি 'নঃ' অস্মাকম 'ঊর্জম্' অন্নরসম্ 'ইষম্' অন্নং চ 'আসুব' আভিমুখ্যেন প্রেরয়। কিঞ্চ। 'দুচ্ছুনাং' (রক্ষোনামৈতদ্) রক্ষাংসি 'আরে' অস্মত্তো দূরএব 'বাধস্ব' সম্পীড়য় ॥ ৪২ ॥

হে অন্তরীক্ষস্থ অগ্নে! আমাদিগের আয়ু বৃদ্ধি কর এবং আমাদিগের আয়ুর উপযোগী অন্ন ও জল সুখকর কর, বিপক্ষ দলকে দূরেই দলন কর ॥ ৪২

॥ অথ দ্বিতীয়া ॥

বভ্রাণ্নামকএত-াতু সূর্য-পুত্রোদদর্শ সঃ ॥

৩ ২ ৩ ১ ২ ৩ ২উ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩
বিভ্রাড্বৃহৎপিবতু সোম্যং মধ্বায়ুর্দধদ্যজ্ঞপতা
১ ২ ১ ৩২র ৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১
ববিহ্রুতম্। বাতজূতো যো অভিরক্ষতি ত্মনা প্রজাঃ
২ ৩ ১র ২র
পিপর্ত্তি বহুধা বিরাজতি ॥ ৫৩ ॥

'विभ्राट्' विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः सूर्य्यः 'बृहत्' परिवृढ़ं 'सोम्य' सोममयं 'मधु' पिबतु। किं कुर्वन्? 'यज्ञपतौ' यजमाने 'अविह्रुतम्' अकुटिलम् अकण्टकम् 'आयुर्दधत्' अन्नं वा कुर्वन्। 'यः' सूर्य्यो 'वातजूतः' वातेन वायुना प्रेर्य्यमाणः सन् 'त्मना' आत्मना स्वयमेव अभिरक्षति सर्वं जगदभिमृशन् पालयति(रश्मि-चक्रस्य वायु-प्रेर्य्यत्वात् सूर्य्यस्यापि तत्प्रेर्य्यत्वम्) स सूर्य्यः 'प्रजाः' पिपर्त्ति* वृष्ट्यादि-प्रदानेन पूरयति पालयति वा। 'बहुधा' 'विराजति' विशेषेण दीप्यते च। ४२॥

যে সূর্য্য, বায়ু-কর্তৃক* চালিত হইয়া স্বয়ং এই সমস্ত জগৎ সংরক্ষণ করিতেছেন, যে সূর্য্য বৃষ্ট্যাদি প্রদান দ্বারা সমস্ত তৃষা নিবারণ করিতেছেন, যে সূর্য্য দিবসে ও নিশিতে বিভিন্ন প্রকারে আলোক দান করিতেছেন; বিশেষ রূপে প্রদীপ্ত; সেই সূর্য্য যজ্ঞকারী আমাদিগকে অকপট আয়ু প্রদান করত এই সোমীয় মধু পান করুন ॥ ৪৩

॥ अथ तृतीया ॥

कुत्सः।

२ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
चित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुण-

---

*"पिपर्त्ति"-"पुपोष"-इति, "बहुधा" "पुरुधा" इति च पाठौ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
स्याग्नेः। आप्राद्यावापृथिवोअन्तरिक्षꣳसू-
२ ३ १र २र ३ १ २
र्य आत्माजगतस्तस्थुषश्च ॥ ४४ ॥

'देवानां' दीव्यतीति देवा रश्मयः, तेषां देवानामेव वा प्रसिद्धानाम् 'अनीकं' तेजः-समूह-रूपं 'चित्रम्' आश्चर्य-करं सूर्य-मण्डलम् 'उदगात्' उदयाचलं प्रयासीत्। कीदृशं ? 'मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च' (चक्षुरुपलक्षणमेतत्) एतदुपलक्षितानां जगतां 'चक्षुः' प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा। उदयं प्राप्यैव 'द्यावा-पृथिवी' दिवं च पृथिवीं च 'अन्तरिक्षं' च 'आप्राः' स्वकीयेन तेजसा 'आ' समन्तात् अपूरयत्। ईदृग्भूत-मण्डलान्तरवर्त्ती सूर्यः अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा 'जगतो' जङ्गमस्य 'तस्थुषश्च' स्थावरस्य च 'आत्मा' स्वरूप-भूतः स हि सर्वस्य स्थावर-जङ्गमात्मकस्य कार्य्य-वर्गस्य (कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते। तथाच पारमर्ष-सूत्रं—"तदनन्यत्वमारम्भण-शब्दादिभ्यः"-इति। यद्वा। स्थावर-जङ्गमात्मकस्य सर्व-प्राणि-जातस्य जीवात्मा। उदिते हि सूर्य्ये मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चेतन-युक्तं सत् उप-लभ्यते। तथाच श्रूयते-"योसौ तमो नुदेति सर्वेषां भूतानां। प्राणाना-दायोदेती ति ॥ ४४ ॥

দিবারাত্রি ও অগ্নির চক্ষু-স্থানীয় প্রকাশক, তেজ সমস্তের আকর স্বরূপ আশ্চর্য্যরূপ এই সূর্য্য ভূলোক দ্যুলোক এবং অন্তরীক্ষলোক স্বীয় প্রভায় পরিপূর্ণ করিয়া থাকেন। ইনি কি স্থাবর, কি জঙ্গম, সকল প্রকার প্রাণীরই জীবন ॥ ৪৪

ओं। सर्व्वधर्म्मोपपत्तेश्च। ओं ॥ ३८ ॥

इति श्रीमत् कृष्णद्वैपायन-कृत-ब्रह्मसूत्र-भाष्ये
श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत् पाद विरचिते द्वितीया-
ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

ओं। रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्। ओं ॥ १ ॥

ओं। प्रवृत्तेश्च। ओं ॥ २ ॥

ओं। पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि। ओं ॥ ३ ॥

ओं। व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्। ओं ॥ ४ ॥

अवशिष्टे रुपसंहरति गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्चदेवे सन्त्यश्रुता आपनैवात्रशङ्का। चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैवदोषाः श्रुताश्चना सोऽहिं तथा प्रतीता इति सर्व्वगुणोपपत्ति श्रुतेश्च ॥३८॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृते ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत् पादविरचिते
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यतो निराकरणं समन्वयानां कृतं विशेषतो निराकरोत्यस्मिन् पादे अचेतन प्रवृत्तिमतं प्रथमतो निराकरोति। अचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्ते र्नानुमान परिकल्पितं प्रधानं जगत् कर्त्तृ। च शब्देन प्रमाणाभावं दर्शयति ॥१॥

चेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिदर्शनाच्च ॥२॥

पयोम्बुवदचेतनस्यापि प्रवृत्ति र्युज्यत इति न युक्तं एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनेगार्गि प्राच्योन्यानद्यः स्यन्दन्तेश्वेतेभ्यः पर्व्वतेभ्यः प्रतीच्योन्यायां दिश मनु। एतेन हरावपयोमण्डं भवतीत्यादि तत्रापि ईश्वर निमित्त प्रवृत्ति श्रुतेः ॥३॥

नकृतेत्व क्रियते किञ्च नार इति तद्व्यतिरेकेण एकस्यापि कर्म्मणा नवस्थिते रनपेक्षित मेवाचेतन वादिमतं ॥४॥

ओं । अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् । ओं ॥ ५ ॥

ओं । अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् । ओं ॥ ६ ॥

ओं । पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि । ओं ॥ ७ ॥

ओं । अङ्गित्वानुपपत्तेश्च । ओं ॥ ८ ॥

ओं । अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

ओं । विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् । ओं ॥ १० ॥

सेश्वरसांख्यमतं निराकरोति । यथा पृथिव्या एवपर्जन्यानुगृहीतं तृणादिक मुत्पद्यते । एवं प्रधाना दीश्वरानुगृहीतं जगदित्यत्रोत्रवीति । यच्चकिञ्चिज्जगत् सर्व्वं दृश्यतेऽदृश्यतेपिवा । अन्तर्व्वहिश्चतत् सर्व्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति । ब्रह्मणेत्र वेदमाविरासीद् ब्रह्मणि स्थितं ब्रह्मण्येव लय मभेत्रति ब्रह्मैवाधस्तात् ब्रह्मोपरिष्टाद् ब्रह्ममध्यतो ब्रह्म सर्व्वतो ब्रह्मैवेदं सर्व्वमित्यादि श्रुतिभ्योन्यजगतोभावात्तृणादीनां पर्ज्जन्यवन्नानुग्राहकत्व मात्र मीश्वरस्य । सएव भूयोनिजवीर्य्य नोदितां स्वजीव मायां प्रकृतिसिसृक्षतीं । अनाम रूपात्म निरुपनामनी विधित्समानोनुसंसार शास्त्रिकृदिति भागवते । द्रव्यं कर्म्म च कालश्चेत्यादि च । चशब्देन प्रकृति सत्वादि प्रदातृत्वं चाङ्गीक्रियते ॥५॥

लोकायतिकपक्षं निराकरोति । यस्य धर्म्माधर्म्मौ नस्ततत् सिद्धान्त किं प्रयोजनं मत सव्याहते रेवोपेक्ष्यः ॥६॥

पुरुषोपसर्ज्जना प्रकृति कर्तृवादं निराकरोति यथा चेतन संवन्धादचेतन मेव शरीर मश्वादिक मादाय गच्छति । एवमचेतनापि प्रकृतिः पुरुषसंवन्धात् प्रवर्त्तत इति चेत् न मस्तत्स्वाक्रियत किञ्चनारे इति तत्रापि तथात्वे दृष्टान्ताभावात् ॥७॥

शरीर प्रवृत्तौ पुरुषस्याङ्गत्वात् । अङ्ग मङ्गी ममादाय यथाकार्य्यं करोत्यसावित्यङ्गित्व व्यवहारोनुपपन्नः ॥८॥

प्रकृत्युपसर्ज्जन पुरुष कर्तृवाद मपाकरोति शरीर संवन्धात् पुरुषः प्रवर्त्तत इत्यङ्गीकारेपि स्वसत्तया सामर्थ्याच्छरीर संवन्ध एवायुक्तः ॥९॥

सकल श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वाच्चानीश्वरमत मसमञ्जसं श्रुतयः स्मृतयश्चैव युक्तयश्चेश्वरं परं । वदन्ति तद्विरुद्धं योवदेत्तोस्मान्नराधम इति पाद्मे ॥१०॥

ओं। महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्। ओं॥ ११॥

ओं। उभयथापि न कर्म्मातस्तदभावः। ओं॥ १२॥

ओं। समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः॥ १३॥

ओं। नित्यमेव च भावात्। ओं॥ १४॥

ओं। रूपादिमत्वाच्च विपर्य्ययो दर्शनात्। ओं॥ १५॥

ओं। उभयथा च दोषात्। ओं॥ १६॥

ओं। अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा। ओं॥ १७॥

ओं। समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः। ओं॥ १८॥

परमात्मारम्भवाद मपाकरोति। महत्त्वाद्दीर्घत्वाच्च यथाकार्य्य मुत्पद्यते एवं ह्रस्वत्वात् पारिमाण्डल्याच्च कार्य्यमुत्पद्यते। वाशब्दादन्यथैं तयोरपि नस्यात्। विशेषकारणाभावात्. ईश्वरेच्छायानित्यत्वतद्भावेपि परमाणु कर्म्माभावान्नेदानीमपिस्यात्। अनित्यत्वतत् कारणा भावात्। अतः परमाणु चेष्टाभावात् तत्कार्य्याभावः। वैदिकेश्वरस्य तु वेदैनैव सर्व्वशक्ति-त्वोक्तेः सर्व्वमुपपद्यते। स्वतएव काले विशेषाङ्गीकृतेश्च॥ ११॥

कार्य्यकारणादीनां समवाय सम्बन्धाङ्गीकारात्तस्य भिन्नत्वसाम्यात् समवायान्त॥ १२॥

पेक्षया नवस्थितिः नच तत् प्रमाणं प्रथम सम्बन्धासिद्धौवच तदसिद्धिः। स्व निर्व्वाह कत्वे समवाय एव नस्यात्॥ १३॥

नित्यत्वाच्च परमाणुनां समवायस्य च तस्यैव ज्ञानित्वाङ्गीकारान्नित्य मेवचकार्य्यं स्यात् अन्यथा न कदाचित्॥ १४॥

रुपादि सत्वाच्च परमाणूनां अनित्यत्वं तथादृष्टत्वात् लोके॥ १५॥

नित्यत्वे परमाणूनां तद्वत् सर्व्वं नित्यं स्यात् विशेष प्रमाणाभावात्। अनित्यत्वे का रणाभावात्तदुत्पत्त्यभावः॥ १६॥

श्रुतिस्मृत्यपरिगृहीत त्वाच्चातिशयेनानपेक्षता। आन्विक्षिकीं तर्कविद्या मनुरक्तो निरर्थकामिति सोक्त धर्म्मे॥ १७॥

परमाणु पुञ्जवादिमतं निराकरोति समुदायस्यैक हेतुत्वं नयुज्यते उभय हेतुकेप्यन्यो न्याश्रयत्वात्तदप्राप्तिः। अन्यथा सर्व्वदा समुदाय सत्वं स्यात्॥ १८॥

ओं। इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। ओं ॥ १९ ॥

ओं। उत्तरोत्पादे च पूर्व्वनिरोधात्। ओं ॥२०॥

ओं। असति प्रतिज्ञोपरोध यौगपद्यमन्यथा॥२१॥

ओं। प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या निरोधाप्राप्तरविच्छेदात्। ओं ॥२२॥

ओं। उभयथा च दोषात्। ओं॥ २३॥

ओं। आकाशे चाविशेषात्। ओं ॥ २४॥

ओं। अनुस्मृतेश्च। ओं॥ २५॥

सर्व्वदा विद्यमानोपि समुदायः परस्परापेक्षया व्यवह्रियत इति चेत् न एवं कार्य्यमुत्पाद्य तस्य विनष्टत्वात् परस्पर प्रत्ययः। तदपेक्षया व्यवहार इति न युज्यते। कारणे सति कार्य्यं भवतीत्यत्र इति स्थितस्य नियमः ॥१९॥

कार्य्योत्पत्तावेव कारणस्य नाशाच्च न विशेष कार्य्योत्पत्तिः ॥२०॥

कारणे विनिष्टे कार्य्यमुत्पद्यते चेत्तत् कार्य्यमिति प्रतिज्ञाहानिः। तत् काले कारणमस्तिचेत् विनाश कारणाभावा द्यौगपद्यं सर्व्वकार्य्याणां ॥२१॥

कारणे सति कार्य्यं भवत्यवेति नियमान्निःसन्तानः ससन्तानश्च विनाशीनयुज्यते॥२२॥

कारणे सति कार्य्यं भवेत्यवेति नियमे सर्व्वदा कार्य्यं भावान्न कार्य्य कारण विशेषः अनियेमकार्य्यानुत्पत्तिः ॥२३॥

दीपादिषु विशेष दर्शनात्। क्षणिकत्वमान्यत्रापि क्षणिकत्व मनुमीयते चेदाकाशादिष्वपि विशेष दर्शनादन्यत्रापि तदनुमीयते ॥२४॥

तदेवेद मिति प्रत्यभिज्ञानाच्च प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वे विशेष दर्शनस्यापि भ्रान्तित्वं ॥२५॥

ओं । नासतोऽदृष्टत्वात् । ओं ॥ २६ ॥

ओं । उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः । ओं ॥ २७ ॥

ओं । नाभाव उपलब्धेः । ओं । २८ ॥

ओं । वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् । ओं ॥ २९ ॥

ओं । न भावोऽनुपलब्धेः । ओं ॥३०॥

ओं । क्षणिकत्वाच्च । ओं ॥३१॥

ओं । सर्व्वथानुपपत्तेश्च । ओं ॥३२॥

ओं । नैकस्मिन्नसंभवात् । ओं ॥३३॥

ओं । एवं चात्माकार्त्स्न्यम् । ओं ॥ ३४ ॥

शून्यवाद मपाकरोति . अदृष्टत्वादसतः कारणं त्वं न युज्यते । असतः कारणत्व उदासीनानां हेयोपादेय बुद्धि वर्ज्जितानां खपुष्पादीना मपि सकाशात् कार्य्य सिद्धिः स्य शब्दाश्च चेदन्यत्रापि ॥२६॥

न स्यात् अविशेषात् ॥ २७॥

न च जगदेव शून्यमितिवाच्यं दृष्टत्वात् ॥२८॥

न च दृष्टस्यापि स्वप्नादिवदभावः तस्योत्तरकाले स्वप्नोयं नायं सर्प इत्याद्यनुभावात् । न चा एतादृशं प्रमाणमस्ति ॥ २९ ॥

विज्ञानवादमपाकरोति नविज्ञान मात्रं जगत्तथाभवानुभावात् ॥ ३० ॥

ज्ञानं क्षणिकमर्थानाञ्च स्थायित्व मुक्तं । अतश्चानैक्यं ॥३१॥

प्रमाणाभावात् सर्व्वश्रुति स्मृति युक्ति विरुद्धत्वाच्च नैतेपक्षायाह्या ॥ ३२ ॥

सदसद्वादमितं दुषयति । सत् स्यादसत् स्यात् सदसत् स्यात्तोन्यथस्यादित्येत् न्नैकस्मिन् युज्यते । अदृष्टत्वेनासंभवात् ॥ ३३ ॥

जीवस्य शरीर परिमित त्वाङ्गीकारे अण्वादि शरीरस्थस्य हस्त्यादि शरीरेऽकात् स्न्यं स्यात ॥ ३४

ओं । न च पर्य्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ओं ॥३५॥

ओं ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः । ओं ॥ ३६ ॥

ओं । पत्युरसामञ्जस्यात् । ओं ॥३७॥

ओं । सम्बन्धानुपपत्तेश्च । ओं ॥३८॥

ओं । अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । ओं ॥३९॥

ओं । करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः । ओं ॥४०॥

ओं । अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । ओं ॥ ४१ ॥

तत्तच्छरीरस्थस्य तत्तत् परिमाणत्व मिति नमन्तव्यं विकारित्वा दनित्यत्व प्रसक्तेः ॥ ३५ ॥

परिमाणा भावे स्वरूपाभाव प्रामान्त्य परिमाणस्थिते स्तदर्थत्वे न शरीरस्थिते रुभय-नित्यत्वादविशेषेण सर्व्व शरीर नित्यत्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

पाशुपतपद्य मपाकरीतियं कामयेतं तमुग्रं कृणोमितं ब्रह्माणं तमृषितं सुमेधां अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्म द्विषे शरवेहं तवाउ अस्य देवस्य मीढ़ षोवयाविष्णो रेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदेहिरुद्रो रुद्रियं महित्वं याशिष्टं वर्त्तिरश्विनाविरावत् एकोहवै नारा-यण आसीन्न ब्रह्मानेशान इत्यादि श्रुतेः । पारतन्त्र्येण समञ्जसत्वात् सपशुपतिरीश्वरो जगत् कर्त्ता ॥ ३७ ॥

अशरीरत्वात्तस्य जगता सम्बन्धो न युज्यते कर्त्तृत्वेन मृत पुरुषवत् ॥ ३८ ॥

पृथिव्या अधिष्ठानेस्थितोहि कुलालादि कार्य्यं करोति नचास्य तदस्ति ॥३९॥

इदमेव जगत्तस्य करण वदधिष्ठानादि रूप नित्यस्यापि कस्यचिन्नावादुच्यते इति चेन्न भोगादि प्राप्तिः । उत्पत्तिविनाशौ सुख दुःख भोगाश्च प्राप्यन्ते तद्वताः ॥ ४० ॥

देहवत्त्वे ऽन्तवत्त्व मन्यथा ज्ञानभावः । शरीरिण एवहि ज्ञानोत्पत्ति र्दृष्टा । विष्णोस्तु श्रुत्यैव सर्व्वेविरोधाः परिहृताः । यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मकः परः ऐश्वर्य्यात्मकः शक्त्यात्मक इति । बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्ग वतो भगवतो लक्षयाम हे बुद्धिमान् मनोवान् अङ्ग प्रत्यङ्ग वानिति । सदेहः सुख गन्धश्च ज्ञानभासत् पराक्रमः । ज्ञानाज्ञानः सुखोसुख्यः सविष्णुः परमोक्षर इत्यादिकया ॥४१ ॥

ओं । उत्पत्त्यसंभवात् । ओं ॥ ४२ ॥

ओं । न च कर्त्तुः करणम् । ओं ॥४३॥

ओं । विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ओं । ॥४४॥

ओं । विप्रतिषेधाच्च । ओं ॥ ४५ ॥

इति श्रीमत् कृष्णद्वैपायन-कृत-ब्रह्मसूत्र-भाष्ये
श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत पाद विरचिते द्वितीया
ध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

ओं । न वियदश्रुतेः । ओं ॥ १ ॥

ओं । अस्ति तु । ओं ॥ २ ॥

ओं । गौण्यसंभवात् । ओं ॥ ३ ॥

शक्ति पक्षं दूषयति नहि पुरुषाननुगृहीत स्त्रीभ्य उत्पत्तिर्दृश्यते ॥ ४२ ॥

यदि पुरुषोऽङ्गीक्रियेत तस्यापि करणाभावा दनुपपत्तिः ॥ ४३ ॥

यदि विज्ञानादिकरणं तस्याङ्गीक्रियते तदा तत एव तस्यादुपपत्तेरीश्वर वादान्न भावात् ॥ ४४॥

सकल श्रुत्यादि विरुद्धत्वाच्चासमञ्जसं ॥ ४५ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृत ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द तीर्थ भगवत् पूज्यपाद
विरचिते द्वितीयध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ।

जीवपरमात्माधि भूताधिदैवेषु श्रुतीनां परस्पर विरोधः मपाकरोत्यनेन पादेन । नह्वियदनुत्पत्तिमत् तथा श्रुतेः ॥ १ ॥

अस्त्येवोत्पत्ति श्रुतिः । आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि ॥ २ ॥

अनादिर्वा अयमाकाशः शून्योलौकिकः इत्यादि श्रुतिर्गौणी । अन्यथोत्पत्तिश्रुति बाहुल्या संभवात् ॥ ३ ॥

ओं । शब्दाश्च । ओं ॥ ४ ॥

ओं । स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । ओं ॥ ५ ॥

ओं । प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः । ओं । ६ ।

ओं । यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ओं ॥ ७ ॥

ओं । एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । ओं ॥ ८ ॥

अथ ह्येतावनित्यानि पुरुषः प्रकृति रात्माकालइत्यथ यान्यनित्यानि प्राणः श्रद्धाभूतानि भौतिकानीति यानिह्नवा उत्पत्तिमन्ति तान्यनित्यानि यानिह्नवा अनुत्पत्तिमन्ति तानि नित्यानि नह्येतानि कदाच नोत्पद्यन्ते नवाविलीयन्ते इति पुरुषः प्रकृति रात्माकाल इति । अथैतानुत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाकाश इति भाल्लवेयश्रुतेश्च भागशोऽप्युत्पद्यन्ते इति ॥ ४ ॥

स्यादेवैकस्य उत्पत्तिमत्त्व मनुत्पत्तिमत्त्वं च गौणमुख्यत्वा पेक्षया यथा ब्रह्मशब्दः । अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति बृंहति बृंहयति चेति श्रुतेः । परे ब्रह्मणि मुख्योपि गौणत्वेन विरिञ्च्यादिष्वपि वर्त्तते । अतएवा ब्रह्मत्वं च तेषां । एवमन्नादप्यनुत्पत्तिमच्छब्दः ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोन्यस्य नित्यत्वे इदं सर्व्वमसृजतेति प्रतिज्ञाहानिः । आकाशस्यापि सर्व्वस्माद व्यतिरेकात् । आत्मावा इदमेक एवाग्र आसीत् सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवा द्वितीयं इदं वा अग्रेनैव किञ्चनासीदित्यादि श्रुतिभ्यः ॥ ६ ॥

विभक्तत्वाच्च विकारित्वं युक्तं । विकारिण एवहि लोके विभक्ता दृश्यन्ते । एकोविभक्तः परमः पुरुषोविष्णुरुच्यते । प्रकृतिः पुरुषः कालस्त्रय एतेविभागतः । चतुर्थस्तुमहान प्रोक्तः पञ्चमाहंकृतिर्मता । तद्विभागे न जायन्ते आकाशाद्याः पृथक् पृथक् । योविभागोविकारः स सो ह्यविकारः परोहरिः । अविभागात् परानन्दोनित्यो नित्योगुणात्मकः । विभागोऽप्यल्पशक्तिः स्यान्नतदस्ति जनार्द्दन इति वृहत् संहितायां ॥ ७ ॥

अथा ह्यनित्याश्चा नित्याश्च तेजोवन्नान्याकाश इति तान्यनित्यानिवायुर्वा वनित्यावायुनाहि सर्व्वाणि भूतानि नेनीयन्ते । अथ चेतनाश्चा चेतनाश्च तेजोवन्नान्याकाश इति तान्यचेतनानि वायुर्वाय चेतनो वायुनाहि सर्व्वाणि भूतानि विजायन्ते । कुविदं गमनसाये हधासः पुरादेवा अनवद्या स आसन् ते वायवे मनवे बाधितायावा सयन्नूष सं सूर्य्येण सावाएषा देवतानादिर्य्येयं पवन इति । यस्य नादिनमध्यं नान्तो नोदयो ननिम्नोच इत्यादि श्रुति

तद्दिनावधि विच्छायो बभूव नृपनन्दनः । विना तारावतीं श्यामाश्चन्द्रवच्चन्द्रशेखरः ॥ २३७

अर्कमन्दिरमप्यासीदर्कमन्दिरसोदरम् । पुण्डरीकवनञ्चासीत् पुण्डरीकवनोपमम् ॥ २३८

सदाहिमकरस्तस्य सदाऽहिमकरोभवत् । शिलीमुखनिपातोपि शिलीमुखनिपातवत् ॥ २३९

ततोवनचरीमिति श्रमयाम्बुदस्वनमामिति सभा मसन्दालवती मित्यचक्रीड़ाभि-रामुशीलनपरिणतामिति विद्यां परिवादिनीमिति विपञ्चीञ्च सूहयामास । प्रियाङ्ग योगेच्छया भोग-स्पृहा मपि नाङ्गीचकार । तदनुकूलान्तरौ मिव चिन्ता मनःसङ्गिनीं चकार ॥

तदेकान्त-पाण्डुतया सामयस्येव, अनर्थक-प्रलापे कम्पनस्येव, सम्भाषण शून्यतया मूक-स्येव, विमुक्त-व्यापारतया जड़स्येव, सदा स्तब्ध-दृष्टितया चित्र-लिखितस्ये व, तस्य तदानीन्तनी चेष्टा परिजनातङ्ककरी बभूव ॥

तेषां मुख-श्रेणिकया निःश्रेणिक एव नृपतेः श्रुति-सौध मारुरोह । राजाप्यचिन्त-यत्—सत्यं प्रतिदिनं वन्दनार्थ मागतस्य कुमारस्य किमप्यवसाद-पाण्डिमादि समवलोक-नेन शङ्कितोऽस्मि, न प्रसीदति हृदयं, संशय मारोहति च मतिः ।

दिव्यौषधानि पिबतोऽधिकृतस्य राज्ये निष्कण्टके निज-कुलोचित-सौख्य-भाजः ॥
व्याधिर्न वेप्सित सुदुर्लभता मचास्य निर्वेद-कारण मुपैमि विचिन्त्य भूयः ॥ २४०

किन्त्वादियौवन-दशाधिकृतस्य बध्वा सङ्गं विना सकलया कलयान्वितस्य ।।
स्वप्नादि-दर्शन-परिश्रवणादि अन्यो हेतुर्भविष्यति तदद्य विनिर्णयामि ॥ २४१

तथाहि —दृष्टिस्त्वमेव खलु नूतन-चन्द्र-मौले ! यष्टिस्त्वमेव परलोक-पथ-प्रयाणे ॥
वृद्धस्य मे परिसहाय-पराङ्मुखस्य सं याश्यतो गतिमितस्त्वदृते गतिः का ॥ २४२

ततस्तदैव ककुस्थ-कन्या-वरणाय प्रेषितस्तत्रागत्याऽगतं सुदर्शन-नामान सामात्य मब्रवीत् सुदर्शन ! गत्वा मे पश्य सुदर्शनं कुमारमिति । स खलु केन वा कारणेन पाण्डिमान-मवसादञ्च वहति ? तत् सुनिर्णीय समाश्वासय । ततस्तदाज्ञां शिरसाऽङ्गीकृत्य सुदर्शनः कतिपय-पदानि गत्वा बहु स्वजनमपि निर्जनमिव, निरालापं विकसच्चन्दनोशीरामोदमपि, निरामोदचन्द्रोपचारबहुलमपि, पिहित-चन्द्र-किरण-सम्पर्कं बहु-शत पदमपि, प्रतिहत-षट्पदावस्थानं बहुलायमान-चन्दन-वन-समीरणमपि, पिहित-चन्दन-वन समीरण-सञ्चारं श्रूयमाण-कलकण्ठारावमपि, दूरीकृत कलकण्ठा-रावं कुमारालयं पश्यन् स विस्मयमवाप ॥

तदनु नृप-सकाशादायात्यमात्यः सुदर्शनो निःसार्य्यताम् । नलिनी-दल-शयनं पिदधेहि । चन्दन-द्रव-द्रोणिका मपनय । मृणालाभरणानि विदूरय । विशिनी-पत्र व्यजन मित्यम् । अन्त मंदिराद्वाचः शुश्राव । ततः स विस्मित एव त्वरापरः परितः स्खलज्जल-यन्त्र-धारा-सलिलाभिषिक्त शीतीकृती कर्पुर-धूली-निर्म्मित वेला-वलयित चन्दनाम्बु-चय-पूरित परिखा-परिसरे प्रालेय-खण्डैरिव स्फटिक-शिलाभिर्बद्ध-मध्यवेदिके समन्ततः संसिच्यमानो शीराहति निर्गता सीद-मेदुरे सरोजिनी-पत्रै मृणालैरपि कृत-शयनोपधान परिच्छदे मरकत-मणि-मन्दिरे कुमार मद्राक्षीत् ॥

तच्चय-शब्देनाभिवन्द्योवाच—युवराज ! चिराद् दृष्टोसि मुखन्ते तीव्ररुचि परिभवाक्रान्त-मण्डलमिव पाण्डिमानं वहति, तन्नवीनया कया वा चिन्तयान्तःस्थितया बलवदस्वस्थतयावबाधितोसि ? न विदन्ति ते तत्वं वहिर्दृष्टयो भिषजः, मयान्तः प्रविश्य समुपलक्षितम् ।

कुमार-वर्य्यात्यबलोसि मन्येऽबला-रसः पथ्यतमस्तवात्र ।
स तावदुर्व्वीविषमेषु तीव्र-समीरणेष्वौषध मस्ति नान्यत् ॥२४३

चिर-दिन-कर-ताप-तापितोसि स्मर नरनाथ ! भवातिचिन्तया वा ।
अमृत-रुचि-मुखीं स-तार-हारां रजनि मते भविताद्य तेन शान्तिम् ॥२४४

तदास्य चन्द्रस्य विलोकनेन गाढ़ङ्गराश्लेष-सुखेन कामम् ।
ताराववतीं चन्द्रमुखीं समेत्य श्यामां समासादयितासि शान्तिम् ॥२४५

सदा विषादैरदन-चर्तिं प्राक् संलक्ष्यसे सौख्य कुचेष्टताभिः ।
किञ्चिद्वयसि विश्व ! नखावघातैः सुखं समामा दयितासि किं वा ॥२४६

कलासु सम्यक् कुशली युवासि बाल ! यह्नेनाभिरुचिः कथन्ते ।
भवत्यहो ! तत्परिचिन्तयामी रिभाष्यमाने सचिवे स्मितास्ये ॥२४७

किञ्चित्स्मयोच्छिन्न-सुखाम्बुज-श्रीर्नृपात्मजो मन्त्रिण मावभाषे—
तिष्ठत्विदं किं नृपतेरनुज्ञया समागतोसि स्वयमेव वा चिरात् ॥२४८

सुदर्शनोऽब्रवीत्—युवराज ! महाराजेन प्रेषितोस्मि ; आधिना व्याधिना वा बाधितोस्मि कुमारस्त्वं प्रियालापैः समाश्वासयेति ; का ते शरीर-व्यथा ? किं निर्वेद-कारणं ? न ते क्वापि दुर्लभाभिलाष-भूमिः । त्वद्गुणानुरूपा मत्त-मातङ्ग-गति-विलोकनीया विशाल-दृष्टि-

शालिनी बहु-धातु-रङ्ग-समुज्ज्वल-विग्रहा समुल्लसत्कटका सदारम्भोरुपयोभिता बहुश्रृङ्ग-चमत्कारा बहुतर-सु-मनोरथ-सङ्गता बहु-मान-धना त्वामाश्रयत्येव नव-वधूरिव यौवराज्य-लक्ष्मीः। त्वमेको नरपतेः प्राणभूतोसि न शरीरं शोषयितुं तावदर्हसि। अपरमपि प्रियमाख्यास्ये। ककुत्स्थ नृपतेः स्तनया तारावती रूप-गुणाभ्यां प्रसिद्धेव; त्वथापि श्रुतिपथान्तःस्वीकृता भविष्यति; तां भवदर्थे वरयितुं प्रेषितोहमासं, ककुत्स्थ-महाराजोपि महाराजस्याज्ञया विज्ञापितः—स तावद्योग्य-संबन्धेनैकगुणां, भवद्गुरोः प्रणयेन द्विगुणां, भवद्गुण-श्रवणेन त्रिगुणां प्रीतिमवाप। उवाच च—सुदर्शन! कन्यकेयं देवासुर-नर-किन्नर यक्ष-चारण-सिद्ध-लोक-प्रसिद्ध-रूपवती तारावती। रुक्मिणीव शिशुपालादिभिः, दमयन्तीव देवमुख्यैः, लक्ष्मीरिवासुर-प्रवरैः सर्वैरेव प्रार्थ्यते। ते खलु वायसाइव चन्द्रिकां, कौशिकाइव द्युमणि-द्युतिन्द्रष्टुमपि न प्रभविष्यन्ति। भुजङ्गाइवोद्यताः सुधाशने सुधा स्पृहा भविष्यन्ति। एषा हिमालय-दुहितेव चन्द्रशेखरस्येव चन्द्रशेखरस्य पाणिग्रहण-योग्या, नान्यस्य; किमधिकेन। तथथा स्वयम्बरः स्वयम्बर-भूमि मा भूषयवि वथा विधेयस्तत्कृते मया पुरोहित-पुत्रः कृतप्रज्ञ-नामा प्रस्थाप्यते—इत्याज्ञा तेन समम्भां विसर्जितवान् कृतप्रज्ञोऽपि मया सहागत्य नृपतये विज्ञाप्य तद्दत्तावास मगमत्। आदिष्टश्च महाराजेन तत्र भवता—तत्र भवतां प्रस्थान-मङ्गलम्, अहमप्यत्र निशा सुषित्वा प्रातः सहैव भवता प्रस्थापितो भविष्यामीति॥

अथ स वरण-वार्त्तामार्त्तवत्सङ्कलय्य तण मवहित-चित्तोऽचिन्तयच्चन्द्रचूडः।
य मवनि-तल-धन्यं सा धुरा-रत्न-भूता वरयति खलु तस्य क्रीतवत्पुष्पधन्वा ॥२४९

भवतु वरण-काले भूभु-जां वा विमर्दो न खलु नृपति-पुत्री मा मनु प्राप्य गच्छेत्।
इति निज-भुज-वीर्याश्रित माश्वास्यते न स्व-सदन मभियातुं सोज्झितो मन्त्रि-मुख्यः॥२५०

अथ गतवति तस्मिन्मन्त्रि-मुख्ये निशान्ते पुनरपि खलु चिन्तां प्राप चेतस्यशान्ते।
वरयति कमिति खं वीर्यमाचिन्त्य शान्ते हृदि मणि-शयनीये प्राप निद्रामशान्ते ॥२५१

अथ नरपति-पुत्रं बन्दि-मुख्याः प्रभाते मणि-कनक-विचित्रा वाद्य-कला विगाह्य।
दिनकृदुदय मुच्चैर्वर्णयन्तो विचित्रैः सुललित-पद-बन्धैर्बोधयन्ति स्म भूयः॥२५२

दिनमणि-कर-योगाद्भासते देव! पूर्वा चरिदिच्छत-मयूख-श्रयेत: पश्चिमापि।
इदमपि विदधद्राक् सर्वतः स्व-प्रकाशं परमुदयतु भूयः सम्यसौ मल्लनाम्नम्॥२५३

उपवन-नवमल्ली-फुल्लवल्ली-विहारी रति-समर-नितान्त-श्रान्ति-सन्ताप-हारी।
तुहिन-किरण-शैत्यच्छैत्य-सम्भार-वाहः प्रसरति घनदाशां पूरयन् गन्धवाहः॥२५४

सरसि कमलिनीनां हन्दमेतद्यथोच्चैर्विकसति कुमुदिन्यो मीलिता नम्रदामन् ॥
स्व-समय-परिलब्धोत्फुल्लभावा अपि द्राक् न खलु बहु-समृद्धिं यान्ति भावाः सहन्ते ॥२५५

निशि निशि परिफुल्लां वीक्ष्य यां मुद्रितासीज्जसति कुमुदिनी तां पद्मिनी सा तथैव।
भ्रमति हि सुख-दुःखे सन्दधत्सर्वजन्तो भुवन-घट-विधातुः काल-चक्रं स्व-मध्या॥२५६

गगन-सरसि लीनः सत्वरोऽसौ समन्तादुडु शशि-कर-पाथोजात वीथालि-नालान्।
सपदि विगत निद्रः प्रातरश्नन् सुधार्तः भ्रमर-दृक्गणचञ्चचञ्चुरायाति हंसः।२५७

दिवस इव न दीप्तो नापि सन्ध्येव रक्तो रजनिरिव न लितः क्वापि किञ्चित्समीभिः।
शिव इव सुखरूपी भाति कालस्तुरीयसमनुभव सुसुप्तेरन्ततो जागरादौ॥२५८

अवनत-विधु-वक्त्रा विस्रस्तसार-हारा व्रजति रजनिरेषा भुक्त-मुक्तेव रामा॥
त्यज नृप! शयनीयन्त्वामुपासन्तु लोका उदितमिव दिनेशं रत्न-पीठोदयाद्रौ॥२५९

तिमिर-दनुज-वक्षः सन्निदार्य्य! क्षणेन स्व किरण-नखराग्रैः शोणितेनेव लिप्तः।
त्रिदश मुनि-नुतोऽसौ रोप-सन्ताप-दृप्तिं नरहरिरिव सूर्य्यो भानुमानभ्युपैति॥२६०

प्रखर-कर-समूहैरुज्ज्वलैः कज्जलाभं प्रबल तिमिर-सैन्यं सर्वतो विप्रकीर्य्य।
जगति जयति रक्तालिप्त-देहोतिचण्डमुदय गिरि करीन्द्रारूढ एतो णरश्मिः॥२६१

इति ललित-तराभिर्बन्दि-वाग्भिः प्रबुद्धः सुरसरिदमलाद्भिः स्नानमाचर्य्य काले।
विधृत-विमल-वेशः पूर्ण-पूर्वाह्न-कृत्यः सह सचिव गणैः स्वैराज-वेश्म प्रतस्थे॥२६२

पद-शत मथ गत्वा द्वित्रिकक्ष्या विगाह्य स्फुरदतिवर-रत्नोत्तुङ्ग-सिंहासनस्थम्॥
उदय-शिखरि शृङ्गे भानुमिर्भानु-बिम्ब प्रतिममवनि नाथं दूरतः सन्ददर्श॥ २६३

शशधर-धर-मौलिर्मौलिना प्राप्य भूमिं सह सचिव-गणैस्तैर्दूरतः सन्ननाम।
अवनि-पति-निदेशाद् दूर्ध्वं मारुह्य पश्चात् क्षणमिव नृप पार्श्वे संस्थितोऽभूत्प्रयुक्तः॥२६४

पुनरपि च निदिष्टो मूर्ध्नि विन्यस्य शश्वच्चरणि पति-निदेशं पाणिना तस्य नीचैः॥
मणि-किरण-विचित्रे हेम-पीठे परेऽस्मिन्नथ समुपविवेशानम्रता मादधानः॥२६५

नृपतिरपि सुतन्तं स्नेह-विस्पष्ट-दृष्ट्या चिरमम्रुतमिवोच्चैः सम्पिबन्नित्युवाच॥
भव शुभतर-योगे प्रस्थितोऽन्तःपुरेभ्यः क्षिति-ककुद-ककुत्स्थ-श्रान्त दामन्मितोऽसि॥२६६

क्षणमिव विधु-मौलिर्व्रीडया नम्र-मौलिः क्षिति-तल मथ पादाङ्गुष्ठकेनालिखन् सः॥
पुनरवनि-भुजा सम्प्रेषितोऽन्तःपुरान्तः पटु-वटु-परिवारः प्राविशन्मातृ-गेहम्॥२६७

द्युतिमिव दिनभर्तुः सुप्रकाशां निशान्ते विमल-कनक वेदी-मध्यतोऽग्नेः शिखाभाम् ॥
श्रियमिव परिचश्चत्पद्मरागासनस्थां खनिमिव सुत-रत्नोत्पत्ति-जात-प्रतिष्ठाम् ॥२६८

सुरभिमिव च वत्स-स्नेहतः प्रस्नवन्तीं प्रसव-समवलोकाल्लब्धलज्जां वरस्त्रीम् ।
गिरि-भुवमिव देवीं सर्व-देवी-गणान्तश्चरण-मिलित-मौली राज-पुत्री ननाम ॥२६९

सुचिर-सुकृत-सेकारूढ़-सद्भाग्य-वल्ली-फलमिव परिपूर्णं पूर्ण-चन्द्राननन्तम् ॥
तदनु कनक-पीठे पुत्र मानीय माता चिर मतिजडिमानं लोचनाभ्या मवाप ॥२७०

तदनु सलिल-पूर्णां पल्लवाच्छन्न-वक्त्राः कनक-कलश-पङ्क्ती रग्रतः स्थापयित्वा ॥
पुर-युवति गणैस्तैः सार्द्ध-मुत्थाय तस्तै विधिवदवनतास्यं तन्तु नीराजयन्ती ॥२७१

मणि-वर-दधि-दूर्वा-रोचना-धान्य-मालाऽक्षत-कुसुम-कलापै मौलि मा पूरयन्ती ॥
स्व-सदृश-शुभगीर्श्च कुत्सवं वाचयन्ती प्रथम-तनय-याने मङ्गलान्याततान ॥ २७२

हृदि-कृत-नव-बध्वालोकनोत्साह सौख्यैः कतिपय-दिन-पुत्रालोक-विच्छेद-दुःखैः ॥
उभयतइव कृष्टा राज-पत्न्यस्तदानी मनधिगत-चरित्रा चित्रिता-वावतस्थुः ॥२७३

प्रणम्य जननी स्तासा माशीर्भि रभिनन्दितः। निश्चक्राम स शुद्धान्ताच्छुद्धान्त-वटुभि र्वृतः॥२७४
कैलास-शिखराकारं नतोन्नत-पद क्रमम्। काञ्चनालङ्कृतं मेरु मिव चामर-भूषितम् ॥२७५
सुवर्ण-पक्ष-विभ्राज दुत्तमाङ्गेन लाञ्छितम्। गरुत्मन्तमिव श्रीमत्पुरुषोत्तम-वाहनम् ॥२७६
मरुत्सखमिवोर्द्धाङ्ग-गमनाय समुद्यतम्। धृत-विग्रह-भावं वा सदागतिमिवागतम् ॥२७८
हृत्तं चलद्दलसेव चञ्चलचञ्चलोपमम्। उच्चैःश्रवःशोभमानं प्रसिद्धोच्चैःश्रवःसमम् ॥२७९
पारीन्द्रमिव दन्तीन्द्र-समाक्रमण-विक्रमम्। उरगेन्द्रमिव श्वेतं तुरगेन्द्रं मनोहरम् ॥२८०
पुरुषः प्रापयामास पुरुषेन्द्र-समाज्ञया ॥२८१

बन्दि-वृन्द-गणिका-गणैर्नुतो गद्य-पद्यमय-मङ्गलाशिषा ॥
पाणिना तमभिवन्द्य सोचिरा दारुरोह हयराज मादरात् ॥२८२

वाजि-राज मवरुह्य भूपजो भूभुजा स्वय मुपेत्य नन्दितः ॥
सेनया स्व-रथ-नाग-पूर्णया पूरयन्निव महीतलं ययौ ॥२८३

वाहिनी-कलकलेन-दिङ्मुखान्यम्बरं रथ-चक्र-धूलिभिः ॥
भूपतेश्च नयने निरन्तरं पूरयन्निज-वपुः श्रिया ययौ ॥२८४

चन्तरेव करणै र्युतं यतः प्राहिणोत्सम मसुष्य भूपतिः ॥
यत्र पौनु करणानि सन्दधौ कृत्स्नशः किमु विचित्र मत्र तत् ॥२८५

आननस्य शरदिन्दु-शोभिनी मौलि-लग्न-शशिनश्च रोचिषा ॥
शोषयन् पुर-चकोर-लोचना निर्जगाम मगराजपात्मजः ॥२८६

कुचचिदम्बुधि-तुङ्ग-भङ्ग-बद्धा तु चित्र-गिरि-शृङ्गवत् क्वचित्।
चित्र कान्त-पट-राजि-राजितं प्राप चित्र-पट-मण्डपन्ततः ॥२८७

तत्र तावदुषितो निशान्ततः क्रोश-युग्म गगमह्नि दिने ॥
भूरि सैनिकतया प्रियाशया चिप्र मेव गमनोत्सुकोपि सन् ॥२८८

एकदा तु—दिव्य कान्त-पट-राजि-संवृते चन्द्नाम्बु-चय-सिक्त-भूतले ॥
मेदिनी-स्तन-युगाकृति स्फुरत्तुङ्ग-पीन-पट-मन्दिरोदरे ॥२८९

चन्द्र-मण्डवति चन्द्र-शेखरे दन्ति-दन्त-कृत-मन्दिरोन्दरे ॥
सर्वतो नलिन-पत्र-संवृते नाग-दन्त-शयने परिष्कृते ॥२९०

दूरतः परिजनैर्जनैः स्थले वारिमत्त्रजन-वात-शीतले ॥
तत्र तत्कथन-तथा माखिलो चिन्तय विरह-वेदना गतः ॥२९१

"मत्कथा किमुगता न च श्रुतो सानुराग मथरोश्च वा मयि ॥
कारणं किमपि याति सत्वरो यद्विरायति स मे धरासुरः ॥२९२

यश्चकार मम रञ्जितं मनो निश्चितं मयि च सानुरागिणी ॥
रागवत्सरस-वस्तु-वस्तुतोरञ्जयत्यपरमात्म-सङ्गतः ॥२९३

निर्मलं मम मनः स्वभावतो नैव याति पर-कामिनीं प्रति ॥
सा ममैव खलु भाविनी विधेरीप्सितं भजति यन्मनः सताम् ॥२९४

दृश्यते विदित मेव ह्रूतं किं ततो भजति नैव हृच्छयः ॥
आहरादिदहना द्यैतनञ्चेतने किमिह मभिपीड़ने ॥२९५

विस्मृतिं नयसि सर्वमेव चेत् किं न तां नयसि काम ! विस्मृतिम् ॥
चोरवद्धरसि चेन्ममत्वया किं मनःस्थ मसुखं न लुम्पसि ? ॥२९६

संप्रविश्य हृदयं प्रियात्मना गूढ़वत्तुदसि मूढ़ ! मानसम् ॥
तां विना न खलु विद्यसे वचं तेन जीवसि मनोज !, मे पुरः ॥२९७

काम ! मे प्रियतमाङ्ग-सङ्गतोऽप्यतरं दहसि दुःस्वभाववान् ॥
क्षीर-सिन्धु-मथयापि गच्छतो जीवहा भवति हा ! हलाहलः ॥२९८

किं मनोभव-रसार्द्र-हृद्गतो मार्द्रतां नयसि मानसं मम।
स्निग्धमाज्यमिव वह्नि-धूपितं दाहमेव तनुषेऽद्य दारुणम्! ॥२९९

चन्द्र! सुन्दर-मुखी-वियोगवान् चन्द्र-चन्दन-विलेप-पाण्डुरः॥
चन्द्रमौलि-रुदितं निशामुखे चन्द्रमेव मसकृत् समाक्षिपत् ॥३००

तन्मु खिन्दु-गत-चित्त मित्यहो! चन्द्र! मत्सरतयेव हंसि मां॥
स्पष्टमेव हृदयं विलोक्य ते गाढ-पङ्क-मलिनं सदैव ते ॥३०१

विप्रयोगि-जन-घात-पातकीशं भूमूर्ध्नि सुर-निम्नगा-तटे॥
तप्तवानसि हुताशन-त्विषा त्वं तथापि मनसा मलीमसः ॥३०२

सौम्यतां निवहसि स्वभावतोऽलं करसि मुनि-वंश मुज्ज्वलम्॥
तत्तथापि दहसीह योग्य ते कालकूट-सहवास-जो गुणः ॥३०३

हन्त! ते रजनिनाथ! दृश्यते नाग-नायक! फणाभ-मण्डलम्॥
तेन रश्मि-दशनैर्वियोगिने कालकूट मसकृद्विमुञ्चसि ॥३०४

त्वं विदन्नपि मनोजवेदना किं मुहुर्मुदसि मां कलानिधे!॥
पीडितो ननु यया गुरोः प्रिया धर्षयन्नसि परेण धर्षितः ॥३०५

प्रिया-वदन-सादृश्या त्वां निचुम्बितु मुत्सहे। विधुन्तुद मुखोच्छिष्ट! न संस्पृश्यो सि मादृशैः॥३०६
अच्छिजातोप्यच्छिगत इवपीडय सोसणं। स्थाने कमलिनी न्ये षां मर्म्मनिर्मूलोद्यतः॥३०७
चन्द्रवच्चन्द्र-नेत्रस्थो नेत्रस्थयसि वारितः। अतिमात्रतया भुक्तो तन्नाशाय भविष्यसि॥ ३०८
स्व-कलङ्काश्रयः क्रूर-वियोगि-पिशिताशन!। निशाचरोसि प्रत्यक्षं द्विजराज कथा कृतः"॥३०९
एवं विलपतस्तस्य द्वाःस्थो विज्ञाय भूभुजं। हर्षेणैव समायात मानिनाय द्विजोत्तमं ॥३१०
पर्य्यङ्कादवरुह्यैनं प्रणनाम नृपात्मजः। ब्राह्मणी वर्द्धयामास तं चापि परमाशिषा ॥३११
मुख-प्रसादा दालक्ष्य सिद्ध-प्राय-मनोरथं। तथापि शङ्कया पृच्छन्नित्थ-शङ्कातुरो यतः ॥३१२
मयि निःश्वास-शेषत्वं त्वयि-राश्वास शेषता। शंस सङ्क्षेपतो ब्रह्मन्नाश्वसीहीति सो ऽब्रवीत्॥३१३
यथायथा भवेत्तन्वी पटीव परिरञ्जिता। तथातथा कृतं यत्नात्मया त्वदनुरागतः ॥३१४

मधुवन्मधुरगुणस्ते य दवधि पीतस्तया तन्व्या। श्रवण-पुटाभ्यां तदवधि सा बाला विह्वला जाता॥ ५
अपराद्धेव जनाय निगदति सा गद्गदं किमपि। लज्जति पुरः सखीनां मनुते हा हन्त विदितेति ॥६

श्वसित-विशोषित-रदना मुहुर्लिहाना रदच्छदं तन्वी।
पवनाधूत-लतेव स्वपिति चिरं शीतलोपचारेषु ॥३१७

स्खलित-पदं खलु गायति हसति विलापं कदाचिदातनुते
स्निग्धां श्रयति वयस्यां मूर्च्छत्यपि गीत-मूर्च्छाभिः ॥३१८
विन्दति भवत्-कथायां कुसुमायुध-पीडनं किमपि ॥
तेन प्रतिपदमबला तनु भङ्गं जृम्भया तनुते ॥३१९
त्वद्-गुण-गण-परिपूर्णे श्रुति विवरे सा मुहुर्मुग्धा ॥
न्यस्यति साङ्गुलि दण्डं तदगाधत्वं परीक्षमाणेव ॥३२०
अति मधुरे तव चतुरा कथारसे किमपि कटु वाचः ॥
पानक इव मरिचं तद्रसनिष्कृतये विमिश्रयति ॥३२१
अति पाण्डुतां वहन्ती न लक्ष्यते सा स्फटिक-हर्म्येषु ॥
कामस्तु दिव्य-दृष्ट्या प्रहरति तां निपुण मालोक्य ॥३२२
पाटीर-पङ्क-पूरं वक्षसि विदधाति हन्त ! सन्तप्ता ॥
अन्तर्निहितेन भवतु भवति निजोत्ताप-संश्लेषः ॥३२३
मलयानिलोपतप्ता भुजगीरिव पवन-भोजना बहुशः ॥
असहन्त्यु-तनु-वल्ली मृदुल-मृणाली हृदि क्षिपति ॥३२४
सह जीवनेन स हृदय-चौरो न बहिः समायातु ॥
इति कुच-गो-पुर-मध्ये कुरुते गलदश्रु-पिच्छिलां सरणिम् ॥३२५

इत्थ माकर्णयन् रागाद्देव चल-मानसः। प्रयाणं प्रेयसी-हेतोश्चक्रे चक्र-धरोपमः ॥३२६
ककुत्स्थ-सचिवै रस्य सपर्यार्थं समागतैः। पुरस्कृत स्ततः प्रायात्सोऽचिरेण पुरान्तिकम् ॥३२७
पूरदन् पुर-वीथ्यन्तर्नभो रविरिव त्विषा। चन्द्रवच्छ्रीचयश्चारी-दृक्-चकोरीर्मुखश्रिया।३२८
श्रियं सर्व-जनोत्कृष्टां श्रीवत्साङ्कइवोद्वहन्। पद्मा-सदन-दृग्-दानैस्तर्पयन्दर्शनार्थिनः ॥३२९
नगरान्तं समभ्येत्य वसुना नृप-सूनुना ॥ स प्राप्तः पौर-दृष्टीनां महोत्सव इवापरः ॥३३०
तं परिष्वज्य विनयायेनान्तर्द्वार मागतम् ॥ ककुत्स्थः स्वयमादाय तन्निनाय निवेशनम् ॥३३१
तदर्थं मनुकल्पितं मधुर-भक्ष-पानान्वितम्। विचित्र-मणि-मन्दिरं वितत-मन्दुरा सुन्दरम्।३३२
स्फुरत्प्रमद-काननं विलसदिष्ट-दृष्टि-स्थलं। पुरन्दर-पुरोपम मुरवर समावेशयत् ।३३३
निवेश्य खलु तत्र तन्नरपतौ गते मन्दिरश्चिराय, परिचिन्तित-प्रियजनाननालोकने।
निशैव परिपन्थिनीति च विचार्य तद्यापने, विचित्र कलयान्वितां व्यवसितिश्चकारासकृत् ॥८

यच्च तेषां धात्वावरोपणेषु पूजायां पुण्यस्कन्धं ततो बहुतरं कारण्ड-व्यूहस्य महायान-सूत्र-रत्न-राजस्य चतुष्पादिकाया अपि गाथाया पुण्यस्कन्धं॥ तद्यथा अपि नाम कुलपुत्राः पञ्चमहानद्यो सहस्र नदी-परिवारा महासमुद्र मुपसङ्क्रामन्ति। एवमेव कुलपुत्रा अस्य कारण्डव्यूह-महायान-सूत्र-रत्न-राजस्य चतुष्पादिकामपि गाथां शृण्वतां पुण्यौघ-प्रवाह मुपप्रवहसि ॥

अथ ते यक्षराक्षसा अवलोकितेश्वरं एतदवोचत्—ये सत्वाः कारण्डव्यूहं महायान-सूत्र-रत्न-राजं लिखापयिष्यन्ति तेषां कीदृशं पुण्यस्कन्धं भवति ?

स आह—अप्रमेयं तेषां कुलपुत्राः ! पुण्यस्कन्धं प्रभवति। ये कारण्डव्यूह महायान-सूत्र-रत्न-राजं लिखापयन्ति तैश्चतुराशीति धर्म्मस्कन्ध सहस्राणि लिखापितानि भवन्ति। ते राजानो भवन्ति, चक्रवर्त्तिन श्चतुर्द्विपेश्वरा भवन्ति, ते सहस्रं पुत्राणां शूराणां वीराणां वीराङ्गरूपिणा म्परसैन्य-प्रमर्द्दकानां जनयन्ति। ये सतत-परिग्रहं कारण्डव्यूहस्य महायान-सूत्र-रत्न-राजस्य नाम मनुस्मरन्ति—मुच्यन्ते ते ईदृशात्संसारिकाद्दुःखात् जाति-जरा-व्याधि-मरण-शोक-परिदेवना-दुःख-दौर्म्मनस्योपायास-परिमुक्ता भवति। यत्र यत्रोपपद्यन्ते तत्र तत्र जातौ जातौ जातिस्मरा भवन्ति। तेषां च कायात् गोशीर्ष-चन्दन-गन्धो वास्यति। नीलोत्पल-गन्धिनो मुखा भवन्ति। परिपूर्ण-गात्राश्च भवन्ति। महामग्ना अपरिमाण-पुण्य-बल-समन्वागताश्च ते सत्पुरुषा भविष्यति, न कदाचित् यक्षत्वं न राक्षसत्वन्न प्रेतत्वं न पिशाचत्वन्न पुतनात्वं न कटपूतनात्वन्न मनुष्य-दारिद्र्यं प्रत्यनु भविष्यन्ति। गङ्गा-नदी-वालुका-समानां बुद्धानां भगवतां सेवा-पुण्यस्कन्धेन सम-

न्वागता भविष्यन्ति । येऽपि केचित् कुलपुत्रास्सत्वा अस्मात् कारण्डव्यूह-महायान-सूत्र-रत्न-राजा देकाचर मपि नामधेय मपि चतुष्पादिकामपि गाथां लिखापयिष्यन्ति तेषां पञ्चानन्तर्य्याणि कर्म्माणि निरवशेषं परिचयं गमिष्यन्ति । ते चाभिरूपा भविष्यन्ति । प्रासादिका भविष्यन्ति । दर्शनीयाश्च भविष्यन्ति । बहुजनप्रियमना पाददर्शनेन च भविष्यन्ति । तेषां न कश्चित् काये व्याधिः प्रभविष्यति । न चक्षुरोगं न श्रोत्ररोगं न घ्राणरोगं न जिह्वारोगं न कायरोगं नहीनाङ्गानि भविष्यन्ति न प्रत्यन्तिकेषु जनपदेषु प्रत्याजायन्ते । न म्लेच्छेषु न पापकुलेषु चोरत्रिकेषु न कौकुटिकेषु न जतेशु प्रत्याजायन्ते । सुपरि-शुद्ध-कायाश्च ते सत्पुरुषा भविष्यन्ति ॥

अथार्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्व एवं तेषां यक्ष-राक्षसानां तमोन्धकारवासिनां सर्व्वेषां चानुलोमिकां धर्म्मदेशनां कृतवान् । ते यक्षराक्षसास्तान्ते धर्म्मदेशनां शुभां श्रुत्वा केचित-स्रोत आपत्तिफले प्रतिष्ठिताः । केचित् सकृदागामिफले केचि-दनागमफले केचिदर्हत्त्वे केचित् प्रत्येकबोधौ प्रतिष्ठिताः ॥

अतः येनार्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वः तेनोपसं क्रम्य पादयोः प्रणिपत्य एवं कथयन्ति । इहैव भगवन् ! विहरस्व मान्यत्र स्थाने क्वचिद्गच्छ, वयं ते उपस्थान-परिचर्य्यां करिष्यामो वयं च तवान्तिके अस्मिन्नेव तमोऽन्धकारभूमौ तवार्थाय दिव्यानि सौवर्ण-मयानि चंक्रमणानि करिष्यामः । मा भगवन्नन्यत्र प्रदेशं गच्छस्व वयं तवादर्शनात् कथं तिष्ठामः । अथार्य्यावलोकितेश्वरो बोधि-सत्वो महासत्वस्तांश्च यक्षराक्षसानेतदवोचत् । अनेकानि च मया कुलपुत्राः सत्वानि बोधिमार्गे नियोजयितव्यानि । अथ ते सर्व्वे

यक्ष-राक्षसाः करे कपोलं दत्वा चिन्तापरा व्यवस्थिताः। ते परस्पर्मेव माहुर्गमिष्यति अयमस्माक मवलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वो ऽन्यतरं पृथिवीप्रदेशं तदयं धर्म्म-सांकथ्य-विप्रहीणा भविष्यामः किमस्माभिः कर्त्तव्यम्। अथार्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वस्तस्यास्तमोन्धकारायाः भूम्याः संप्रस्थितः अथ ते तमोन्धकार-प्रतिवासिनो यक्ष-राक्षसास्तस्य भगवतोऽवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य पृष्ठतः पृष्ठतः समनुबद्धा गच्छन्ति स्म॥ अथावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वस्तानेतदवोचत् प्रति निवर्त्तयध्वं दूरतमेव माह॥

ते यक्ष-राक्षसाः पादौ शिरसा वन्दित्वा त्रिः प्रदक्षिणी कृत्य तत्रैव च प्रक्रान्तः॥

॥ इति यक्षादि-समाश्वासनं नाम द्वादश प्रकरणम्॥

अथार्य्यावलोकितेश्वरो ज्वलदिवाग्नि-पिण्ड माकाशेऽन्तर्हितः॥ ततो देव-भवनं गत्वा शुद्धावास-कायिक-देव-पुत्राणां सकाश मुपसंक्रान्त उपसंक्रम्य ब्राह्मणरूपमात्मानमभि निर्म्मायागमत्। तत्र देवनिकायेषु सुकुण्डलो नाम देवपुत्रो दरिद्रो दुश्चित्तश्चेति। अथार्य्यावलोकितेश्वरः स तेन ब्राह्मणरूपेण तस्य देवपुत्रस्य सकाश मुपसंक्रान्त उपसंक्रम्य सर्व्वेषां देवानां दारिद्र्य-दुःख-व्युपसमाये तं देवपुत्र मेतदवोचत्। बुभुक्षितोहं तृषितश्चेति। अथ स देवपुत्रो रुदं स्तं ब्राह्मण मेतदवोचत्। न च मे ब्राह्मण! किञ्चित्सं विद्यते। ब्राह्मण अवोचत्। अवश्यं त्वया मम किञ्चिद्दातव्यम्। अथ स देवपुत्रो विमानं प्रविश्य सर्व्वभाण्डं

निरभ्यवेक्षितु मारब्धः । स च परिपतितं निवेशनं दिव्यै र्महार्हैरत्नभाण्डैः परिपुर्णं दक्षिणपार्श्वं अन्यानि च भाण्डानि दिव्यरसरसाग्रोपेतैराहारैः परिपूर्णानि वामपार्श्वे विमानस्य वस्त्राभरणैः सर्व्वपुष्प-गन्धादिभिः परिपूर्णानि ॥

अथ स देवपुत्र एतद्दृष्ट्वैवं चिन्तामापेदे ॥ अवश्य मयं स सत्पात्रो द्वारे स्थितो यस्य दर्शनमात्रेणापीदृशी लक्ष्मीर्ममानुप्राप्ता ॥

अथ स देवपुत्र स्तं ब्राह्मण माहूयैव माह—एहि ब्राह्मण! इदं विमानं प्रविश स च ब्राह्मण स्तेन देवपुत्रेण विमाणे प्रविश्य तैर्द्दिव्यरत्नैः प्रतिपादितः ॥

· दिव्यै रसरसाग्रोपेतै राहारै र्भोजितः, दिव्यैर्वस्त्रैः प्रवारितः स भुक्त्वा च स्वस्तिकार मनुकुरुते । अथ स देवपुत्र स्तं ब्राह्मण मेत दवोचत् । भो! ब्राह्मण! कतमायाभूम्या स्त्वमागतः? ब्राह्मण आह—जेतवन नाम महाविहारादह मागतः । अथ स देवपुत्र स्तमेत दवोचत् । कीदृशी सा भूमिः? अथ स ब्राह्मणो देवपुत्र मेत दवोचत् । तथागताधुश्रषिता सा भूमी रमणीया दिव्य-मणि-रत्न-परिखचिता परिशोभिता परिभागाय च तद्भूमौ दिव्य-कल्प-वृक्षाः प्रादुर्भूता मनोरमाणि पुष्पाणि प्रादुर्भवन्ति विविधा पुष्करिण्यो दृश्यन्ते विविधाश्च शीलवन्तो गुणवन्तो दक्षिणीया दृश्यन्ते विश्वभुवस्तथागतस्यानेकानि प्रातिहार्य्याणि दृश्यन्ते । एवं सा परमरमणीया देवपुत्रभूमिः । अथ स देवपुत्र स्तं ब्राह्मण मेत दवोचत्—अवश्यं त्वया ब्राह्मणसत्यम्प्रत्याहारः कर्त्तव्यः । अथवा त्वं देवोसि मनुष्योसि वा न च मानुषस्येदृश न्निमित्तम्भवति यादृश न्तत्र निमित्तं-भवति ।

अथ स ब्राह्मण स्तमेत दवोचत्—न देवोऽपितु मानुषोऽहं बोधिसत्व-भूत एवं हीनदीनानुकम्पको बोधिसर्ग मुपदर्शकः॥ अथ स देवपुत्र स्तस्मै मौली-कुण्डल मुपनामयति, उपनामयित्वा च स देवपुत्र इमां गाथां भाषितः—

"अहो! गुणमयं चत्रं सर्व्व-दोष-विवर्ज्जितम्।
अद्यैव वापितं वीजं अद्यैव फल-सम्पदम्॥"

अथ स देवपुत्र इमां गाथाभाषित्वा तत्रैव प्रक्रान्तः॥

॥ इति देवभवन भ्रमणं नाम त्रयोदश प्रकरणम्॥

अथ स ब्राह्मणः तस्माद्देवनिकाया दवतीर्य्य सिंहलद्वीपं प्रत्युद्गतो गत्वा च राचसीनां पुरतो व्यवस्थितः। काम-रूप मात्मान मभिनिर्म्माय प्रासादिकम्। अथ ता राचस्योऽन्योऽन्य-मेवमाहुः—अय मीदृशः परम-कामरूपो पुरुषो दृश्यते। अथ तं दृष्ट्वा च तदा तासां राचसीनां कामचित्त मुत्पन्नं। तदा तस्य सकाश मुत्प्रसंक्रम्यैत दवोचत्। भवांस्त्वं भजस्व अस्माकं कुमारी-यौवनं, न चास्माकं स्वामी संविद्यते त्वं च भो पुरुष! अस्वामिकानां स्वामी भव। अगतिकानां गतिर्भव। अपरा-यणानांम्परायणो भव। अत्राणानां त्राणं भव अद्वीपानां द्वीपो भव। अन्धानामालोको भव। इमानि तेऽन्नगृहाणि पानगृहाणि वस्त्रगृहाणि विविधानि विचित्राणि शयनानि उद्यान-रमणीयानि पुष्किरिणीयाणि॥

स कथयति—मदीय माज्ञमं यदि कुरुते तत्सर्व्वं युष्माकं यथाभिप्रायं करिष्यामि। ताश्च तमाहुः। कथं वयं तवाज्ञां न करि-

थाम: ? तेन तासामार्य्याष्टाङ्गिकमार्ग मुपदर्शितं। दश कुशलानि कर्म्मपथान्युपदर्शितानि। आगमचतुष्टयञ्चाधीतं। अथ ता राक्षसास्तस्य पुरुषस्यान्तिका दार्य्याष्टाङ्गिकमार्गं गृहीत्वा, दश कुशलानि च संस्मर्य्य, सत्यचतुष्टयं प्राप्ता, आगम-सत्य-चतुष्टयाधीता:, काश्चिच्छ्रोतापत्तिफल मनुप्राप्ता: सकृदागामिफलं चानुप्राप्ता:, अनागामि फलञ्चानुप्राप्ता। यावत् काचिदर्हत्त्वं काचित् प्रत्यक् बोधि मनुप्राप्ता स्तदा तासां राक्षसीनां राग-दुःखन्न वाध्यते। द्वेष-दुःखं न वाध्यते। मोह-दुःखं न वाध्यते। अघातचित्तन्न भवति। न च कस्यचिज्जीवितान्तरायं कुर्व्वन्ति। अभिरता धर्म्मेषु व्यवस्थिता: शिक्षा सम्वर मुपगृहीता एवं चाहुः पुनरपि न प्राणातिपातं कुर्व्वामः। यादृशेन जाम्बुद्वीपका मनुष्या जीवन्ति। अन्नेन पानेन तादृश-जीविकया वयं जीवामः। पुनरपि राक्षसी-वृत्तिन्न कुर्व्वाम:। उपासक-सम्वरं धारयिष्याम इति। तादृशं शिक्षा-सम्वर मुपगृहीत्वा तस्यैव पुरुषस्य पुरतो निमिषैर्नयनै: प्रेक्ष्यमाणा: प्रस्थिता: ॥

॥ इति सिंहलभ्रमणं नाम चतुर्द्दश प्रकरणम् ॥

अथार्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्व स्तस्मात्सिंहलद्वीपा दवतीर्य्य बाराणस्यां महानगर्य्या मुच्चार-प्रश्राव-स्थाने गता, यत्रानेकान्यनेकानि कृमिकुलशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति। ततो वलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्व उपसंक्रम्य तत्रासतानि प्राणिशतसहस्राणि दृष्ट्वा आत्मानं भ्रमररूपमभिनिर्म्माय घुणघुणायमाणं तदेषां शब्दं निश्चारयति नमो बुद्धाय नमो धर्म्माय नमः सङ्घाय

इति॥ तच्छ्रुत्वा ते च सर्व्वे प्राणका नमो बुद्धाय नमो धर्म्माय नमः संघायेति नाम मनुस्मारयन्ति। ते च सर्वे बुद्धनाम-स्मरण मात्रेण विंशति-शिखर-समुन्नतं सत्काय-दृष्टि-शैलं ज्ञात्वा ज्ञानवज्रेण भित्वा सर्व्वे ते सुखावत्यां लोक धाता वुपपन्नाः सुगन्धमुखा नाम बोधिसत्वा बभूवुः। सर्वे ते भगवतो ऽमितभस्य तथागतस्यान्तिकादिदं कारण्डव्यूहं नाम महायानं श्रुत्वा अनुमोद्य च नानादिग्भ्यो व्याकरणानि प्रतिलब्धानि॥

अथार्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वो यदा सत्व-परिपाकं कृत्वा तस्या वाराणस्या महानगर्य्याः प्रकान्तः॥

॥ इति वाराणसी-भ्रमणं नाम पञ्चदश प्रकरणम्॥

तदा स मगधाभिमुखं प्रत्यागच्छति। स मगध-विषय मनुप्राप्तः। यावतः सत्वान् पश्यन्ति स्म। परस्परमांस-भक्षणं कुर्व्वाणान् अथार्य्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वस्तानेश माह—कस्माद्भोः! यूयं अन्योन्यं मांसं भक्षयथ? ते चाहुः—नाद्यैव मांसभक्षणं विंशति वर्षाणि परिपुर्णानि कांतारस्य प्रतिपन्नस्य च। नात्र किञ्चिदन्नपानं संविद्यते तस्माद्वयं अन्योन्यं विरोधं कुर्व्वाणा जीविताः। एवं कृत्वा मांस-भक्षणं कुर्वामः॥

अथावलोकितेश्वरो बोधिसत्व श्चिन्ता मापेदे—केनोपायेनाहं सत्वान् सर्वान् सुखोपधानैः स्वरू ा ा् कान्तारात्महादारुणादकालमरणात् परिमोचयेयं सन्तर्पयेयम्॥

अथावलोकितेश्वरो विविधानि वर्षाणि प्रवर्षितुमारब्धः॥

प्रथम मुदकवर्षं, यदा उदकेन संतर्पिताः प्रीणितगात्राश्च भवन्ति तदा पश्चाद्दिव्यानि पिष्टकानि रसरसाग्रोपेतानि तेनाहारेण परिपूर्णानि। यदाहारेण सन्तर्पिता भवन्ति तदा धान्यवर्षाणि पतन्ति अन्यानि च तिल-तण्डुल कोल-मुद्ग माषा-कलाव-मसुर-यव-गोधूम-शालि-धान्य-कुलत्थादीन् पतन्ति-स्म। विविधानि च वस्त्राभरणानि च प्रवर्षन्ति स्म। यदा यथा तेषां सर्वेषां सत्वानां केऽप्यभिप्राया भवन्ति तदा तथा तेषां सत्वानामभिप्राया अनुसिध्यन्ते। अथ ते मागधकाः सत्वाः स्तदिदं विचित्रं स्वात्मसुखं दृष्ट्वा दुःखं च व्युपशान्तं, तदा परमविस्मयमापन्ना स्ते च सर्व्वे एक स्थाने विश्रान्ताः, विश्रमित्वा परस्परमेवमाहुः—कस्य देवस्यायं प्रभावः? ततस्तेषां पुरुषाणां मध्ये-जीर्णोवृद्धो महल्लकः कुब्जो गोपाणसीव क्रोधि भग्नो दण्डपरायणः अनेकवर्षशतसहस्रायुषिकः। स तेषां मध्ये स्थित्वा कथयति—न युष्माकमन्यदेवस्य कस्य चिदीदृशं प्रभावो भवति विरहिता दवलोकितेश्वरस्य। ततस्ता पर्षदः पृच्छन्ति। कीदृशं तस्य निमित्त मवलाकितेश्वरस्य? अथ स पुरुष आर्य्यावलोकितेश्वरस्य गुणोद्भावनाभाषितु मारब्धः—

शृणुत कुलपुत्राः! अवलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वोऽन्धभूतानान्दीपभूतः, सूर्य्य-ताप-दग्धानां छत्रीभूतः तृषोपद्रुतानां नदीभूतो, भय-भीताना मभयन्ददः, व्याधिपरिपीड़ितानां वैद्यभूतः, दुःखितानां सत्वानां मातापितृभूतः, अवीच्युपपन्नानां सत्वानां निर्व्वाण-प्रदर्शकः। ईदृशानि भवतस्तस्य गुणविशेषानि। सुखितास्ते सत्वा लोके ये तस्य नाम मनुस्मरन्ति। ते आपश्चिमं सांसारिकन्दुःखं परिवर्ज्जयन्ति। सचेतनास्ते पुरुषपुङ्गवा ये

সেই যক্ষ গুহার মধ্যেই পঞ্চ পাণ্ডব প্রভৃতিও ছিলেন, সেই ক্ষত্রিয়গণের বক্ষে শিলার্পণ পুর্ব্বক শৃঙ্খলা দ্বারা হস্ত পদ সকল আবদ্ধ করিয়া রাখা হইয়াছিল। তখন মদীয় সেই কারাগারের সমস্ত দ্বারই দৃঢ়রূপে আবদ্ধ ছিল। সেই কারা-গৃহের সপ্ত দ্বার ছিল—প্রথম দ্বার কাষ্ঠময়, দ্বিতীয় দ্বার খদিরময়, তৃতীয় দ্বার লৌহময়, চতুর্থ দ্বার তাম্রময়, পঞ্চম দ্বার রৌপ্যময়, যষ্ঠ দ্বার সুবর্ণময়, সপ্তম দ্বার রত্নময়। এই সপ্ত দ্বারের প্রত্যেক দ্বারেই পঞ্চ পঞ্চশত কপাট যন্ত্রে নিয-ন্ত্রিত ছিল। সেই সুবর্ণময় দ্বারে উপর্য্যুপরিভাবে সাতটি পর্ব্বত সংস্থাপিত ছিল, এইরূপ প্রতি দ্বারেই উপর্য্যুপরি পর্ব্বতবৃন্দ সজ্জীকৃত থাকিত। তদনন্তর আমি দশরথ-পুত্রের অন্বেষণে প্রবৃত্ত হইলাম, কখন মক্ষিকারূপে, কোন দিবস ভ্রমররূপে, কোন দিবস বরাহরূপে, কোন দিবস বা মনুষ্য রূপেই—এইরূপ দিন দিন মৃগ পক্ষ্যাদি নানাবিধ জন্তুরূপে অন্বেষণ করি কিন্তু একমাত্র তাঁহাকে কোন রূপে দেখিতে পাই না; অবশেষে তদ্বিষয়ে হতোদ্যম হইয়া শত্রু নিঃশেষ হইল না জানিতে পারিয়াও যজ্ঞ প্রারম্ভ করিলাম, যজ্ঞকার্য্যে আবদ্ধ হইলাম।

সেই সময়ে অবতার বলিয়া প্রসিদ্ধ দশরথ-পুত্র এই স্থলে আগমন করেন, তিনি মৎ কারাগৃহের দ্বারে স্থাপিত সপ্ত পর্ব্বতই উৎপাটন করেন, উৎপাটন করিয়া সামান্য লঘু বস্তুর ন্যায় অন্যান্য প্রদেশে ছুড়িয়া ফেলিতে লাগি-লেন এবং উচ্চৈঃশব্দে সেই শৃঙ্খলাবদ্ধ ক্ষত্রিয়গণকে আশ্বাস প্রদান করিতে লাগিলেন। যুধিষ্টির, সহদেব, ভীমসেন,

অর্জ্জুন ও কৌরবগণের সহিত অন্যান্য সমস্ত রাজন্যগণ সেই স-রস শব্দ শ্রবণ করিয়া আশ্বাসযুক্ত হওত স্বাস্থ্যলাভ করিতে লাগিলেন। তদনন্তর দশরথ-পুত্র তাঁহাদিগকে জিজ্ঞাসা করিলেন—হে মহাভাগগণ! আপনারা জীবিত বা মৃত? তাঁহারা বলিলেন—ভগবন্! আমরা অদ্যাপি জীবিত আছি। তখন সেই মহাবীর্য্য পুরুষ সেই সমস্ত দ্বার ভগ্ন করিলেন, ভগ্ন করিয়া সেই তাম্র গুহাতে প্রবেশানন্তর সেই সমস্ত রাজগণকে বন্ধন-বদ্ধ দেখিলেন। তাঁহারা তাঁহাকে দেখিয়া পরস্পর এইরূপ চিন্তা-যুক্ত কথোপকথন করিতে লাগিলেন—অসুর-রাজ বলি কি কালপ্রাপ্তে মৃত হইয়াছে? অথবা পুনশ্চ আ-মাদের মরণকাল উপস্থিত হইল? পুনর্ব্বার বা সমরাঙ্গণে প্রবিষ্ট হইতে হয়! অনন্তর তাঁহারা স্থির করিলেন—আমা-দের এই বন্ধন-বদ্ধ অবস্থায় মরণাপেক্ষা সঙ্গ্রামভূমিতে মৃত্যু হয় সেও উৎকৃষ্ট, যদি বন্ধন বদ্ধ দশাতেই জীবিত কাল যাপন করি! তাহাতে আমাদের ক্ষত্রিয়ধর্ম্ম বিনষ্ট হইবে তদ্বিপরীতে যদি রণক্ষেত্রে প্রাণত্যাগ করি! তাহাতে আমরা স্বর্গ লাভ করিতে পারিব।

অনন্তর সেই রাজন্যগণ বন্ধন-মুক্ত হইয়া স্বীয় স্বীয় আবা-সে প্রতিগমন করিলেন, তাঁহারা স্ব স্ব রাজধানী প্রাপ্ত হইয়া রথোপযুক্ত অশ্ব সকল এবং মহার্হ অস্ত্র সকল পুনশ্চ সম্পাদন ও সজ্জীভূত করিতে লাগিলেন।

এ দিকে দশরথ-পুত্র অকস্মাৎ বামনরূপ ধারণ করত মৃগা-জিনের উত্তরী ধারণ করিয়া এবং বেণুদণ্ড হস্তে গ্রহণ করত, স্বীয় উপবেশনোপযুক্ত একখানি পীঠক (পাড়ি) সঙ্গে লইয়া

মন্নিকটে প্রস্থান করিলেন। দ্বারে আসিয়া উপস্থিত হইলেন এবং দ্বারপালগণ-কর্ত্তৃক অনুরুদ্ধও হইলেন। তাহারা বলিল—হে বামন ব্রাহ্মণ! অভ্যন্তরে প্রবেশ করিও না, অনন্তর অপর একজনা দ্বারপাল আসিয়া জিজ্ঞাসা করিল—ব্রাহ্মণ! তুমি কোন্ ভূমি হইতে আগমন করিতেছ? তিনি তাহাতে উত্তর করিলেন—আমি রাজর্ষি বলি রাজার নিকটে চন্দ্র দ্বীপ হইতে আগমন করিয়াছি।

অনন্তর সেই দ্বারপাল পুরুষ আমার নিকটে আসিয়া সংবাদ প্রদান করিল—দেব! আপনকার নিকটে একজনা বামন ব্রাহ্মণ আসিয়াছেন।

আমি তাহাতে বলিলাম—তিনি কিরূপ বস্তু প্রার্থনা করেন?

তাহাতে দ্বারপাল বলিল—দেব! আমি তাহা জানি না।

আমি বলিলাম—যাও, তোমরা সেই ব্রাহ্মণকে এই স্থলে লইয়া আইস। তখন সেই দ্বারপালগণ তাঁহাকে বলিল—মহাব্রাহ্মণ! এখন প্রবেশ কর। তিনি প্রবেশ করিলেন, তাঁহাকে রত্নের পীঠক (পঁীড়ি) প্রদত্ত হইল। শুক্র সেই স্থলেই ছিলেন, তিনি আমার উপাধ্যায় বলিয়া প্রসিদ্ধ। তিনি আমাকে বলিলেন—এই কাল পুরুষ তোমার নিকটে প্রবেশ করিল, অবশ্যই তোমার বিঘাত হইবে! আমি তাহাতে বলিলাম—ভগবন্! আপনি কিরূপে জানিলেন? শুক্র বলিলেন—আমি উহার লক্ষণ চিহ্নাদি দেখিয়াই জানিতে পারিয়াছি। এই সময়ে আমি অতিশয় চিন্তান্বিত হইয়া সেই ব্রাহ্মণের প্রতি লক্ষ্য করিতে লাগিলাম, তৎক্ষণাৎ আমার

বদনে কি জানি কিরূপ সরস্বতী আসিয়া উপস্থিত হইল—আমি বলিলাম—আইস ব্রাহ্মণ! আপনার কীদৃশ অভিপ্রায়? তিনি নিকটে আসিয়া বলিলেন—"আমি দ্বিপদ ভূমি যাচ্ঞা করি"। আমি বলিলাম—বিপ্র! যদি তুমি দ্বিপদমাত্র ভূমি যাচ্ঞা করিতেছ! তবে মৎকর্ত্তৃক ত্রিপদ ভূমি তোমাকে প্রদত্ত হইল। তিনি তৎক্ষণাৎ তিল, জল, সুবর্ণের সহিত এই দান গ্রহণ করিয়া স্বস্তি শব্দ উচ্চারণ পূর্ব্বক স্বীকার প্রকাশ করত অনুগৃহীত করিলেন এবং তখনই দেখিতে দেখিতে বামন রূপ অন্তর্হিত করিলেন।

অনন্তর শুক্র আমাকে বলিতে লাগিলেন—রাজন্! আমি পূর্ব্বেই বলিয়াছিলাম—যে " কালপুরুষ প্রবেশ করিল, তখন. তুমি আমার বাক্য বিশ্বাস কর নাই, সেই কর্ম্মের এই ফল, এক্ষণে অনুভব কর।"

এ দিকে সেই ব্রাহ্মণ আত্ম-শরীর দেখিতে২ অতি সুবিস্তীর্ণ করিয়া তুলিলেন, তদীয় স্কন্ধদ্বয়ে চন্দ্র সূর্য্য স্পর্শ হইতে লাগিল। তিনি তখনই চক্র, ধনু, তোমর, ভিন্দিপালাদি ধারণপূর্ব্বক অসুরেন্দ্র আমাকে নিগড়-বন্ধন-বদ্ধ করত অধোমুখে পাতিত করিলেন, আমি স্মৃতি-ভ্রষ্ট হইয়া থর থর করিয়া কাঁপিতে লাগিলাম, কি করি! স্বহস্তে বিষ ভক্ষণ করিয়াছি—তদীয় দ্বিপদেই সমস্ত দ্যাবা পৃথিবী পরিপূর্ণ হইল, অপর তৃতীয় পদের স্থান কোথায় পাই! তখন আমি বলিলাম—আর ত তৃতীয় পদের স্থান নাই অথচ আপনাকে ত্রিপদ ভূমি দান করা হইয়াছে, এক্ষণে এ পাপের কি করি? তিনি বলিলেন—আমি তোমাকে যে স্থলে রক্ষা করি তুমি সেই স্থলেই

চিরকাল বাস কর! তাহাতে আমি বলিলাম—আপনি যাদৃশ অনুমতি করিবেন আমি তাহাই করিব। তিনি বলিলেন—সত্যই করিবে? আমি বলিলাম—সত্যই করিব২।

সেই সত্যপাশে এই বদ্ধ রহিয়াছি। সে যজ্ঞও সম্পূর্ণ হয় নাই ঐ রূপেই নষ্ট হইল; সে সমস্ত ঘৃতভাণ্ড যাহার ইচ্ছা সেই উচ্ছিষ্ট করিল; সেই সেই কুমারীগণও পাণ্ডব ও কৌরবগণ কর্ত্তৃক অপহৃত হইল এবং দিব্য ছত্রে সজ্জিত, রত্নে পরিবেষ্টিত, সেই সমস্ত সিংহাসন ও নানাবিধ বস্ত্রাভরণ, স্বুবর্ণ ঘণ্টা সকল, রত্ন-খচিত, কপিলবর্ণ স্বুবর্ণ-কটক-সকলও সেই কৌরব ও পাণ্ডবগণ কর্ত্তৃক লুণ্ঠিত হইল। এইরূপে সেই যজ্ঞভূমি বিনাশ প্রাপ্ত হইল। আমিও সেই যজ্ঞভূমি হইতে নিষ্কাশিত হইয়া অবধি বিবিধ চিন্তা সমাকুল হইলাম।

"কি আশ্চর্য্য! উদার-প্রজ্ঞ বদান্যবর বলি সম্প্রদান-
পাত্র ফলে বন্ধনদশা প্রাপ্ত হইলেন! সেই দেবতাকে
নমস্কার—যিনি, ঈদৃশ দাতৃ-শ্রেষ্ঠকে বন্ধন পূর্ব্বক
পাতালস্থায়ী করিলেন। বলিও পাতালগামী
হইলেন—পুরত্রয়ও শান্ত ভাব ধারণ করিল॥,,

ভগবন্! আপনার নিকট এই সমস্ত আত্ম-বৃত্তান্ত নিবেদন করিলাম—আমি পূর্ব্বকালে কুরুক্ষেত্রে দান করিয়া সেই কর্ম্মফল এই ভোগ করিতেছি; হে ভগবন্! নাথ! আপনি আমাদের তাদৃশ ত্রাতা হউন—যাহাতে পুনর্ব্বার দুঃখ প্রাপ্ত না হই!!

অনন্তর বলিরাজা সেই ভগবান্ মহাসত্ব বোধিসত্ব আর্য্য

অবলোকিতেশ্বরকে স্তোত্র বিশেষে স্তব করিতে আরম্ভ করিলেন—"হে শুভ-পদ্ম-হস্ত! তুমি আমাদের ত্রাণকারী হও। যাঁহার পবিত্র কায়া পদ্ম-শোভায় অলঙ্কৃত হইয়াছে, যিনি জটার অর্দ্ধ ভাগের মধ্যে চিন্তামণি মুকুট ধারণ করেন, যাঁহার হস্তে শুভপদ্ম, যিনি পদ্ম শোভায় সমলঙ্কৃত, যিনি জটা মুকুটধারী, যিনি সর্ব্বজ্ঞকে বশ করিয়াছেন, যিনি বহুতর প্রাণিবর্গকে আশ্বাস প্রদান করিয়া থাকেন, যিনি দীনহীনের প্রতি সতত দয়াবান্, যাঁহার দীপ্তি দিবাকরের দীপ্তি হইতেও সমধিক উজ্বল, যিনি এই পৃথিবীর সর্ব্ব শ্রেষ্ঠ প্রকাশয়িতা, যিনি সর্ব্বোৎকৃষ্ট ভৈষজ্যরাজ, যিনি অতি পবিত্রকায়, যিনি পরম যোগী, যিনি স্বয়ং মুক্ত ও মোক্ষপ্রিয়, যিনি চিন্তামণির ন্যায় চিন্তনীয়, যিনি ধর্ম্মের আপণি পরিপালন করেন, যিনি ষট্ পারমিতা গ্রন্থগুলির উপদেশকারী, যিনি প্রাণিগণের সুচেতনাকারক সেই অপরিমিত আভান্বিত মূর্ত্তিমান্‌কে ধূল্যবলুণ্ঠিত মস্তকে নমস্কার।" মৎকৃত অবলোকিতেশ্বরের এই স্তোত্রটি যে প্রাণিগণ পাঠ করিবেন তাঁহারা সুখী হইবেন, যাহারা কালসূত্রবশে প্রেতনগরীপ্রাপ্ত হইয়া রৌরব, অবীচি প্রভৃতি নরকে যাতনা ভোগ করিতেছে, তাহারাও ইহার স্মরণে বিমুক্ত হইবে ; যাহারা ত্বদীয় স্মরণ করে তাহারা সকলেই পাপ দুঃখ হইতে বিমুক্ত হইয়া জ্ঞানবান্ হওত মুক্তি লাভ করে ; যাঁহারা এই অপরিমিত দীপ্তিমান্ তথাগতের প্রবর্ত্তিত ধর্ম্ম স্মরণ করেন, শ্রবণ করেন, তাঁহারা সুখাবতী লোকের অধিকারী হএন।

তদনন্তর আর্য্য অবলোকিতেশ্বর অসুরেন্দ্র বলির অন্ত-

করণে প্ররোচন প্রদান করিতে লাগিলেন—হে অসুরেন্দ্র! তুমি কোন সময়ে বিদ্যাচরণ-সম্পন্ন, লোকবিৎ, সর্ব্বশ্রেষ্ঠ, মান্যমান্ ইন্দ্রিয় সমস্তের দময়িতা দেবগণ ও মনুষ্যগণের শাস্তা, ভগবান্ বুদ্ধ সম্প্রদায়ের উপদেষ্টা, পূজনীয় তথাগত, শ্রী-নামক সম্যক্ জ্ঞানী হইবে! তখন সমস্ত সুরগণও তোমার উপদেশ্য হইবে, তদীয় বুদ্ধি ক্ষেত্রে রাগ, দ্বেষ, মোহের নামও থাকিবে না; তখন তোমার নিকটে একমাত্র ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যাই পরম ধন হইবে।

পরে অসুরেন্দ্র বলিরাজা বক্ষ্যমাণ ধর্ম্মোপদেশের দক্ষিণা স্বরূপ লক্ষ মূল্যের একছড়া মুক্তাহার ও তদ্বৎ নানা রত্ন-খচিত কর্ণকুণ্ডল উপনমন (নিছুনি বা নিছাওর, অর্থাৎ ছোঁআইয়া রক্ষণ) করিলেন—আর্য্য অবলোকিতেশ্বর ধর্ম্মোপদেশ করিতে আরব্ধ করিলেন—

মহারাজ! শ্রবণ কর—যাহারা অনিত্য অধ্রুব অশাশ্বত মানবদেহে সতত সুখ বিলাস চিন্তা করে, মহাভোগ চেষ্টা করে, দাস দাসী প্রভৃতি কর্ম্মচারী মহার্হ বস্ত্র শয্যা আসন অনুক্ষণ ভোগ করিতে অভিলাষ করে, এবং যাহারা মহার্হ ধন ধান্য কোষ কোষ্টাদির নিলয় স্বরূপ অপিচ যে অজ্ঞানীরা স্ত্রী পুত্র কন্যা মাতা পিতা প্রভৃতিকে আত্মীয়জ্ঞানে আসক্ত হয়—তাহারা সকলেই মৃত্যু সময়ে এই সমস্তই স্বপ্নের ন্যায় বোধ করে, মরণকালে কেহই তাহাদের ত্রাতা হয় না—যখন প্রাণ বহির্দ্বারে উপস্থিত হয় তখন এই সুখস্থান জম্বুদ্বীপ দুঃখময় বোধ হয়। প্রাণ বিয়োগ হইলেই পূঁজ শোণিত পরিপূর্ণ অতি সুবিস্তীর্ণ বৈতরণী নদী দৃশ্য হয়, ঐ বৈতরণীর

উভয় তটে অতিশয় প্রকাণ্ড বৃক্ষ সকল যে প্রজ্বলিত হইয়া একাকার ধারণ করিয়াছে এইরূপ দৃষ্ট হইতে থাকে—তখন আপনাকে ঘোর আপন্ন বলিয়া বোধ হয়। তাহার অব্যবহিত পরেই যমকিঙ্করগণ তথায় আসিয়া কাল পাশে বন্ধন করত তথাহইতে লইয়া যায়। যে পথে লইয়া যায়, তাহাতে বোধ হয় যেন শাণিত ক্ষুর সকল পাতিত রহিয়াছে, সেই মহাপথে যখন বেগে চালন করে তখন পাদাদি খণ্ড২ হইতে থাকে অধিকন্তু অগ্রসর হওনাশয়ে একপদ স্থাপন পূর্ব্বক অপর পাদ উত্থান করিতে করিতেই অনেকানেক কাক গৃধ্র কুক্কুরাদি কর্ত্তৃক ঐ পাদ ভক্ষিত হইতে থাকে—সেই কালে নারকীদিগের যে কি পর্য্যন্ত দুঃখ অনুভব করে তাহা কথনাতীত। সেই ক্ষুরধার পথ হইতে উত্তীর্ণ হইয়াই যে পথে উপস্থিত হইতে হয় সে স্থলে এক২ পাদে ষোড়শাঙ্গুলি পঞ্চশত পঞ্চশত প্রমাণ কণ্টক বিদ্ধ হওত প্রবেশ করিতে থাকে—তখন সেই নারকী ক্রন্দন করে এবং পশ্চাত্তাপ করে—'হায়! বিষয়-পাপ রত হইয়া কি কি কুকর্ম্মই করিয়াছি ?

যমকিঙ্করেরা ইহার উত্তর স্বরূপ বলে—"দেখ! তুমি ভূভাগে জন্ম পরিগ্রহ করিয়া কোন তথাগতকে পিণ্ডপাত্র প্রদান কর নাই, তুমি কখন কোথাও দান কর নাই—দান দৃষ্টে অনুমোদনও কর নাই, কোন প্রদেশে কখনও কোন স্তূপ-সজ্অও প্রদক্ষিণ কর নাই"। পাপী বলে—"আমি কখন কল্যাণকারী মিত্রের সংসর্গ লাভ করি নাই, চির দিন পাপী জনেরই সহবাস করিয়াছি সুতরাং বুদ্ধ ধর্ম্ম বর্জ্জিত হইয়া পাপরতও অশ্রদ্ধেয় হইয়াছি"। যমকিঙ্করেরা এতদুত্তরে বলে—

तत्फुल्लातिमुक्तलताच्छन्नस्य तुषारपुञ्जनाम्नः कदलीगृहस्य मार्गमादिश्य ।

विदूषकः । संज्ञया (१) निर्द्दिशति ।

राजा । केयमचुम्बमौनमुद्रा ?

विदूषकः । भूमावक्षराणि लिखति ।

राजा । अष्टादशलिपिविदो वयं न तुदीयाक्षरविचक्षणाः ।

विदूषकः । दन्तैर्जिह्वामवष्टभ्य । भो दिख्खिदोहं मउणे चिठ्ठामि* ।

राजा । किमिति ?

विदूषकः । देवी संपदं ज्जेव्व मं परिणाइस्सदि † ।

राजा । तामेव चिरन्तनब्राह्मणीम् ।

विदूषकः । णहुणहु ‡ ।

राजा । अन्या का ?

विदूषकः । ओल्लागदस्स मिअंकवम्मस्स पुरोहिदस्स दुहिदा ख्खु सा ¶ ।

राजा । किं नामधेयः पुरोहितः ?

---

* भो दीक्षितोऽहं मौने तिष्ठामि ।

† देवी सांप्रतमेव मां परिणायिष्यति ।

‡ न खलु न खलु ।

¶ ओल्लागतस्य (२) मृगाङ्कवर्मणः पुरोहितस्य दुहिता खलु सा ।

---

(१) हस्तादिचेष्टया ।

(२) ओलं वस्त्रकलं तेनागतस्य ।

विदूषकः। सससिंगी णाम जणणी उण मिअतण्हिआ भविस्सघरिणी असे दुहिदा अंबरमाला णाम *।

राजा। स्वगतम्। मन्ये देवी उपहसितुमेनमिच्छति। तज्जोषमास्महे। वर्धतां परिहासलता।

ततः प्रविशति चेटी।

परिक्रम्य पुरतोऽवलोक्य। कधं एस देवी चारायणब्रह्मणेण समं कोदूहलकरस्स तुसारपुञ्जस्स ज्जेव्व सण्णिहिदो वट्टदि। ता विण्णवेमि, देवीसंदिठ्ठं। उपसृत्य। जअदु जअदु भट्टा देवी विण्णवेदि चाराअणो दुदीअविआहे विआहिदुमारद्धो जा तुह्मेहिं वरइत्तकेहिं होदव्वं एदस्स ज्जेव्व एक्काए गेहिणीए कदं कदलीघरं ता पविसदु देवी देवी सपरिअणा तहिं वट्टदि†

इति प्रवेशं नाटयति।

ततः प्रविशति देवी कृतवधूटीवेषश्चेटो विभवतश्च परिवारः

देवी। हला मेहले कुणीअदु जामादुणो मुहावलोअणं ‡।

---

* शशशृङ्गा नाम जननी पुनर्मृगतृष्णा भविष्यगृहिनी चास्या दुहिता अम्बरमाला (१) नाम।

† कथमेष देवश्चारायणब्राह्मणेन सह कौतूहलकृतश्च तुषारपुञ्जस्यैव सन्निहितो वर्तते, तद्विज्ञापयामि देवीसंदिष्टम्। जयतु जयतु भट्टा देवी विज्ञापयति, चारायणो द्वितीयविवाहे विवाहितुमारब्धो यद्‌युष्माभिर्वरयितृभिर्भवितव्यम्। एतस्यैव एकया गेहिन्या कृतं कदलीगृहं तत् प्रविशतु देवः, देवी सपरिजना तत्र वर्तते।

‡ हला मेखले क्रियतां जामातुर्मुखावलोकनम्!

---

(१)—अम्बरशब्देनेह अम्बर पुष्पाणि गृह्यन्ते तैर्निर्मिता माला स्रक्।

मेखला। तथाविधाय शिरसि चाघ्राय। अज्ज चाराश्रण अवणेसु रत्तसुश्रं कुणसु तारामेलणं। *

विदूषकः। तथा करोति।

देवी। मेहले तुरिदं देवावेसु भामरीओ जेण पज्जलिदे हुदवहे लाअंजलीओ मुंचेदि †।

विदूषकः। दुदीअबह्मणि धुवं सत्तरिसिमंडलं च पेक्ख‡।

चेटः। विलोक्य। दिठ्ठधुओ दिठ्ठ सत्तरिसिमंडलो संवुत्तो ह्मि¶।

विदूषकः। अयि मुद्धे दिठ्ठधुआ दिठ्ठसत्तरिसिमंडला संवुत्ता ह्मि त्ति भण ‖।

चेटविदूषकौ पुनःपुनस्तथाभिदधतः।

चेटः। अज्ज चाराअण देवीदासी बंधुलो खु अहं तुए परिणीआमि। ण सुणीअदि दीवंतरे वि एसावत्था जं पुरिसो

---

* आर्य चारायण! अपनयस्व रक्तांशुकं कुरुष्व तारामेलनम् (१)।

† मेखले त्वरितं दापयस्व भ्रामर्यः येन प्रज्वलिते हुतवहे लाजाञ्जलयो मुच्यन्ते।

‡ द्वितीयब्राह्मणि ध्रुवं सप्तर्षिमण्डलं च प्रेक्षस्व।

¶ दृष्टध्रुवो दृष्टसप्तर्षिमण्डलश्च संवृत्तोऽस्मि।

‖ अयि मुग्धे दृष्टध्रुवा दृष्टसप्तर्षिमण्डला संवृत्ताऽस्मीति भण।

(१—तारा चक्षुर्गोलकान्तर्वर्तिबिन्दुरूपा तासां मेलनं अर्थान्न मोचनमित्यर्थः।

पुरिसं परिणेदि इत्थिआ च इत्थिअं अंबरमाला उण अंबरमाला ज्जेव* ।

विदूषकः। आः दासीए दुहिदे कुट्टणि भ्भमरिणि टेंटेटेंटाकारिणि टुट्टसंघलिदे विसमकात्तरि छलिद ह्मि तुए ता रक्खिअसु अत्ताणं † ।

सर्वे हसन्ति।

विदूषकः। परिक्रामति।

राजा। देवि! विलक्षणः कुञ्चारायणः कुवलयवर्थीं प्रतिगतः। अस्माभिरपि गन्तव्यम्। तत् केन चित् कर्पूरद्वीपादागतेन नरेन्द्रेण (१) सिद्धौषधी माधवीलतामण्डपो माञ्जिष्ठस्तबकालंकृतः कृतस्तदद्दृष्टपूर्वकं चरितमवलोकयितुं प्रियवयस्यमावर्जयितुं च गच्छामः। त्वं पुनस्तदद्भुतं प्रदोषे द्रक्ष्यसि।

देवी। कुरंगिए देवतादुदीअस्स देवस्स पास्सपडिवत्तिणी होहि‡। इति सपरिवारा निष्क्रान्ता।

---

* आर्य चारायण देवीदासो वन्धुलः(२) खल्वहं त्वया परिणीये न श्रूयते द्वीपान्तरेऽप्येषावस्था यत्पुरुषः पुरुषं परिणयति स्त्री च स्त्रियमम्बरमाला पुनरम्बरमालैव ।

† आः दास्या दुहितः कुट्टिनि भ्रमरिणि(३) टेंटेटेंटा कारिणि (४) दुष्टसंघट्टिते विषमकर्तरि छलितोस्मि त्वया तद् रक्षस्वात्मानम्।

‡ कुरङ्गिके देवताद्वितीयस्य देवस्य पार्श्वपरिवर्तिनी भव ।

(१)—नरेन्द्र शब्देनात्र विषवैद्योग्रह्यते ।

(२)—असतीपुत्रः। (३)—भ्रमरी इव भ्रमणशीला। (४)—कर्कशभाषिणीत्यर्थः।

कुर। परिक्रामितकेन। अअं अज्जचाराअणो णोमालिआगुम्मन्तरे बरही विअ मुहमेत्तणिलुक्को चिठ्ठदि*।

राजा। तदानयैनम्।

कुर। किंचिदुपसृत्य। भो अम्बरमालावल्लहदेवो वाहरदि †इत्यञ्जलिं करोति।

विदूषकः। आः दुट्ठदासि भविस्सकुट्टणि तुम पि मं उअहससि, ता तुह्मारिसजणहिअअकुडिलेन दण्डकठ्ठेण झत्ति ताडइस्सं‡।

राजा। कुरङ्गिके देवीमनुवर्त्तस्व तत्परिवारे कुरङ्गाचारायणः।

कुर। निष्क्रान्ता, परिक्रामितकेन।

विदूषकः। पिअवअस्सविणोदत्थं महामन्तिकारिदा रअणवदी णाम चउक्किआ किं उण कीए वि सदेवदव्व एसा ¶।

राजा। विलोक्य। स्वगतम्। हृदय दिष्ट्या वर्धसे स्वप्नदृष्टजनप्रत्यक्षदर्शनेन। तां प्रति (१)। सखे चारायण! सेवेयमस्मन्मनःशिखण्डिताण्डवयित्री वर्षालक्ष्मीः। इदमन्यत्ते कथयामि। निपुणप्रजापतिनिर्माणमेषा। यतः—

---

* अयमार्यचारायणो नवमालिकागुल्मान्तरे बर्हीव मुखमात्रनिलीनस्तिष्ठति।

† भो अम्बरमालावल्लभदेवो व्याहरति।

‡ आः दुष्टदासि भविष्यकुट्टनि! त्वमपि मामुपहससि, तद्युष्मादृशजनहृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन झटिति ताडयिष्ये।

¶ प्रियवयस्यविनोदार्थं महामन्त्रिकारिता रत्नवतीनाम चतुष्किका किं पुनः कयाऽपि सदेवतैवैषा।

(१)—तामुद्दिश्येत्यर्थः।

चन्द्रो जड़: (१) कदलिकाण्डमकाण्डशीत(२)
मिन्दीवराणि च विमुद्रितविभ्रमाणि (३)।
येनाक्रियन्त सुतनोः स कथं विधाता
किं चन्द्रिकां क्वचिदशीतरुचि: प्रसूते (४) ॥ ४ ॥

अपि चास्या: खलु लक्षयामि तामियं वयोवस्थामलंकुरुते। यस्या दिवानिशमभिनवाकल्पविकल्पगतमानसा (५) तिष्ठति।

उत्तालालकभञ्जनानि कवरीपाशेषु शिञ्जारसो
हस्तानां परिकर्म नीविनहनं भ्रूलास्ययोग्याग्रह:।
तिर्यग्लोचनचेष्टितानि वचसां छेकोक्तिसंक्रान्तयः
स्त्रीणां म्लायति शैशवे प्रतिकलं कोप्येष केलिक्रम:(६) ॥५॥

विदूषकः। आकारमाकलय्य सोपहासम्। एहि पुरतो भवीअ देवीसआसं गच्छह्म *।

---

* एहि पुरतो भूत्वा देवीसकाशं गच्छाव:।

(१)—जड़: शीतल:, ननु तन्म ख' शीतलं शीतलत्वेन दु:खप्रदं, अत: तां चन्द्रवदनी-त्युक्तेपि तद्वदनस्य निन्दा।

(२)—कदल्या: काण्डं स्कन्धं, अकाण्डशीतं अकाण्डे असमये शीतलं, अत: तदुर्वोरुप-मानं न तत्र सम्भवति, उर्व्वो: ग्रीष्मे शीतत्वेन, शीते चोष्णत्वेन समय-शीतत्वात्।

(४)—इन्दीवरेण नयनानामपि न साम्यं, तेषां विमुद्रितत्वेन रात्रौ मुद्रितस्वभावत्वेन विभ्रमो विद्यते न स पुनस्तस्या नयनयो यत:। ( )—न क्वापि, तदीयाऽऽभाया तु स्मरणेनापि शैत्य मनुभवामि। (६)—अभिनवा अपूर्व्वा ये आकल्पानां भूषणानां विकल्पा स्तेषुगतं प्रवणं मानसं यस्या: सा। (७)—उत्तालं अतिवेगेन वारं वारं। अलकानां चूर्णकुन्तलानां भञ्जनानि सन्निवेश-विशेषेणावस्थापनानि। कवरीणां पाशा ग्रन्थि विशेषा: तेषु शिञ्जारस: पुन:पुनरुन्मोच्य बन्धनप्रीति:। परिकर्म अलङ्करणम्। परिधान-वसनस्य ग्रन्थि:। भ्रुवौ लास्ययोगौ यस्मात् स भ्रूलास्ययोगी एतादृश आग्रह:। छेकोक्तायो विदग्धोक्तय: तासां संक्रान्तय: समूहा:। प्रतिकलं कलां कलां प्रति। केलि-क्रम:: क्रीड़ाप्रकार:।

राजा। सखे! पश्यामस्तावत्।

विदूषकः। किं तुमं गलिबद्दल्लो व्व ठ्ठाणे ठ्ठाणे टक्कसि, ता गूडुचीदंड व्व भवं इध ज्जेव्व प्परोहदु अहं उण देवीसआसं गच्छेम्हि *।

राजा। सर्वं संभाव्यते त्वयि किं मधुर्न कुसुमयति।

विदूषकः। विहस्य पुरोऽवलोक्य च। भो उप्फालसंफालाइं करेदुं लग्गा †।

राजा। विहस्य। कन्दुकेन क्रीडति। तथाहि।

अमन्दमणिनूपुरक्वणनचारुचारिक्रमं (१)
झणझ्झणितिमेखलास्खलिततारहारच्छटम्।
इदं तरलकङ्कणावलिविशेषवाचालितं
मनो हरति सुभ्रुवः किमपि कन्दुकक्रीड़नम्॥ ६॥

विदूषकः। एव्वं णेदं ‡।

चंचलचलणचल्लिवक्किमवेल्लिदचोलअंचलं
वेल्लिए वेणिवल्लिहल्लावणधुअविअइधुमल्लिअं।
रेहइ घणघणंतरसणावलिकिंकिणिअंकणुच्चअं
चंदमुहीए मअणरंगंगणं गेंदुअकेलितांडवं¶॥ ७॥

---

* किं त्वमधूर्वहबलीवर्दइव स्थानेस्थाने श्रान्तो भवसि, तद् गुडूचीदण्डइव भवानत्रैव प्ररोहतु अहं पुनर्देवीसकाशं गच्छामि। † भो उत्फालसंफालानि कर्तुं लग्ना।

‡ एवमेवैतत्।

¶ चञ्चलचरणचारिविक्रमवेल्लितचोलाञ्चलं
वल्लनशीलवेणिवल्लीचालनधुतदिचकिलमल्लिकम्।
राजते घणघणद्रसनावलिकिङ्किणीकंकणोच्चयं
चन्द्रमुख्या मदनरङ्गाङ्गणं गेन्दुककेलिताण्डवम्॥

(१)—पादविन्यास क्रमम्।

राजा । अस्याः स्वेदाम्बुबिन्दुच्युततिलकतया व्यक्तवक्त्रेन्दुकान्ते
वरिंवारेण वेगग्रहणनगणनाकेलिवाचालितायाः ।
तत्यातोत्थानतालक्रमनमितदृशस्ताण्डवोत्तालताली-
लालित्यात्क्षोभिताःस्मः प्रतिकलममुना कन्दुकक्रीडितेन(१) ॥ ८॥

भूयो विभाव्य । अहह! महता वेगेन वर्तते ।

चेलाञ्चलेन चलहारलताप्रकाण्डै-
र्वेणीगुणेन च बलाद्वलयीकृतेन ।
हेलाहितभ्रमरकभ्रममण्डलीभि (२)
श्छत्रत्रयं रचयतीव चिरं नतभ्रूः ३) ॥ ९ ॥

पुनर्निरूप्य ।

स्मरशरधिनिकाशं कर्णपाशं कृशाङ्गी-
रपविगलिततालीपत्रताटङ्कमेकम् ।
वहति हृदयचोरं कुङ्कुमन्यासगौरं
वलयितमिव नालं लोचनेन्दीवरस्य ॥ १० ॥

विदूषकः । भो विरदा गेंदुअखेलणादो * ।

राजा । न केवलं विरता सखी किं तु करतलन्यस्तपाणि-
पद्मा सप्रत्यभिज्ञमिवास्मानवलोकयति च । पश्य—

---

* भो विरता गेण्डुकखेलनात् ।

---

(१)—अमुना कन्दुकक्रीडितेन कर्त्रा, ताण्डवे उद्धतनृत्ये, उत्तालाः सवेगाः यास्ताल्यः कराघाताः, तासां लालित्यात् विलासातिशयाद्धेतोः प्रतिपदं पदंपदं प्रति वयं क्षोभिताः प्रलोभिता वशीकृता इति यावत् स्मः भवामः । (२)—हेलया अनायासेन आहिता रचिता, भ्रमरकाणां जलवर्त्तानां भ्रमाइव भ्रमाः भ्रमणानि तेषां मण्डल्यः मण्डलाकाराणि भ्रमणानि ताभिः । (३)—छत्रगतत्रित्वसंख्यायां त्रयाणां करणत्वं तथाच चेलाञ्चला-भिन्न छत्रत्रयंकर्म्म, नतभ्रुः कर्त्री, मण्डलीभिः करणैः रचयतीवेति ।

वंक्रश्रीजितजर्जरेन्दुमलिनं छत्वा करे कन्दुकं
क्रीडाकौतुकमिश्रभावमनया ताम्रं वहन्त्याननम्।
भृङ्गाग्रग्रहकष्टकेतकदलस्पर्धावतीनां दृशा
दीर्घापाङ्गतरङ्गणैकसुहृदामेषोऽस्मि पात्रीकृतः ॥ ११ ॥

विदूषकः। ता एहि अणुसरह्म सुंदरी। उब्भिज्जदु पेम्म-दुद्दोणी घुट्टीअदु दिट्ठीए पीऊसगंडूसो दिज्जदु मअणस्स हत्थालंबो पअट्टदु पंचमभंकाराहिआरी भोदु विरहाउलो परिचारिआवग्गो मुच्चदु मअरद्धअसंधिविग्गहचिंता वावडदाए कंठट्ठिदजीविदो चाताअणबह्मणो *।

परिक्रम्य सोपानावतरणं नाटयतः।

विदूषकः। अदेवं देवउलं अणक्खरो लेहो जदो ण दीसदि सा †।

राजा। दृष्टा हरिश्चन्द्रपुरी (१) प्रनष्टा च।

विदूषकः। एहि णिउणं णिरूप ह्म। सा कहिं पि खंभंतरिदा चिट्ठदि ‡। चतुर्दिशमवलोकितकेन।

राजा। सविषादं भुवमवलोक्य।

* तदेहि अनुसरावः सुन्दरीम्। उद्भिद्यतां प्रेमदुद्रोणीः, पीयतां दृष्टा पीयूषगण्डूषं, दीयतां मदनस्य हस्तालम्बः, प्रवर्ततां पञ्चमभङ्काराधिकारी, भवतु विरहाकुलः परिचारिकावर्गो, मूर्छतु मकरध्वजसंधिविग्रहचिन्ता व्यापृततया कण्ठस्थितजीवितश्चारायणब्राह्मणः।

† अदेवं (२) देवकुलमनक्षरो लेखो यतो न दृश्यते सा।

‡ एहि निपुणं निरूपयावः। सा कुत्रापि स्तम्भान्तरिता तिष्ठति।

(१)—हरिश्चन्द्रपुरी, गन्धर्वनगरी, मेघोदये कल्पित मन्दिराट्टालिकारथमनुष्यादिः।

(२)—देवीभिघः।

इयं चरणकुङ्कुमच्छुरित(१)कुट्टिमा मेदिनी
निवेदयति कुन्दुरुव्यतिकरं कुरङ्गीदृशः।
इहा किमिदमद्भुतं न च कृशोदरी दृश्यते
भवत्ववगतं स्मरः सृजति मोहमायामिमाम्॥ १२॥

संतोषमभिनीय समन्तादवलोक्य च।

शिखामणिरितोरणस्तिलकयत्ययं मेदिनी-
मितो ललितगुम्फनास्तरलवेणिवान्ताःस्रजः।
इतस्फुरितमम्बरं त्रुटितहारमुक्ताफलै-
रितः श्रवणपाशतश्च तलपत्र(२)मास्ते च्युतम्॥ १३॥

विदूषकः। सुठ्ठु खु सुसण्णिवेसं विअ तालच्छदं। आदाय प्रसार्य च। कधं अक्खराइं पि पिअवअस्स जइ कालक्खरिओसि ता पढ एदं *।

राजा। वाचयति—

विधत्ते सोल्लेखं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा
तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं लोचनयुगे।

विभाव्य। अये! द्विपदीयं न पुनरद्यापि चतुष्पदी।

विदूषकः। पोगंडआ विअ केच्चिरं उद्धजाणुअं चिठ्ठिस्सामो। ता एहि मत्तवारणीए उअविसह्म †।

---

* सुष्ठु खलु सुसंनिवेशितमिव तालच्छदम्। कथमक्षराण्यपि यदि कालाक्षरिकोसि (३) तत्पठ एतत्।

† पौगण्डा (४) इव कियच्चिरमूर्ध्वजानुकं स्थास्यामः। तदेहि मत्तवारण्या(५)मुपविशावः।

(१)—छुरितं प्राप्तम्। (२)—तलपत्रं तालपत्रम्।
(३)—कालः कृष्णः, कृष्णाक्षराणां वेत्ता कालाक्षरिकः। (४)—पौगण्डा विकृताङ्गाः।
(५)—मत्तवारणी कपोतपालिका, गजदन्तनिर्मिता शाला वा; अथवा गवाक्षद्वारे

तथा कुरुतः। नेपथ्ये।

यत्तालीदलपाकपाण्डु वदनं यद्दुर्दिनं नेत्रयो-
र्यत्प्रेङ्खोलितकेलिपङ्कजवनाः श्वासाः प्रसर्पन्ति च।
गौरी क्रुध्यतु वर्त्तते यदि न ते तत् कोपि चित्ते युवा
धिक् धिक् त्वां खलु पांसुखेलनसखीलोकेऽपियन्निह्नवः(१) ॥१४

विदूषकः। चमत्कृत्य। भो सिहावंध करेहि अमाणुसी वाणी सुणीअदि *।

राजा। भित्त्यन्तरितः कश्चिदभिधत्ते।

विदूषकः। भो वक्खाणेहि मे †।

राजा। काचित् कंचिदनुरक्ता लज्जावती च वयस्य! भिन्नरहस्या क्रियते।

नेपथ्ये। सवाक्स्तम्भम्। सहीओ किं एत्थ अलिअं संभावेध ‡।

राजा। वयस्य श्रुतम्।

विदूषकः। हीही भो एदं खु पंडिदा अलिअविअप्पेहिं

* भो शिखाबन्धं कुरु अमानुषी वाणी श्रूयते।

† भो व्याचक्ष्व मे।

‡ सख्यः किमत्रालीकं संभाव्यते।

उपवेशनार्थं काष्ठनिर्मितं पाषाणनिर्मितं वा स्थलं मत्तवारणीत्युच्यते। (१)—यत् यस्मात् ते वदनं तालीदलपाकपाण्डु, नेत्रयोः दुर्द्दिनं प्रसन्नाभावः, च अपिच श्वासाः प्रेङ्खोलितानि कम्पितानि केलिपङ्कजस्य दलानि यथास्या देवं प्रसर्पन्ति; तत् तस्मात् तव चित्ते कोपि युवा वर्त्तते इत्यनुमीयते। यदि न अर्थात् यद्यत्र सत्यं न वदसि तर्हि 'गौरी क्रुध्यतु'-इति शपथं। अतः खलु निश्चयं त्वां धिक् धिक्, यत् यस्मात् पांसुखेलनसखी-लोके ऽपि वयस्यास्वपि ते निह्नव अपवादः।

फलचुक्का विश्र मक्कला मूलमलहंता पल्लवग्गाहिणी होंत्ति, मुख्खा उण फणसवणपालग्रा विश्र मूलमणुसरंता फलं पावंति, ता सुण अव्वुदं ज्जेव्व बख्खाणइस्सं । ण हु एदं सामसजणवग्रणं तुमं ज्जेव्व भणीअसि ण हु मिअलंछणसुभ्भ्भीग्र ससिकंतपुत्तलिग्रा बद्दणिभ्भ्भरा पाभ्भरदि * ।

राजा । तदिदं तर्कें, अनाकरे पद्मरागरत्नम् ।

पुनर्नेपथ्ये ।

कहं तक्कालप्फुडिदसिप्पिसंपुडुम्मुक्कमोतिअच्छाग्रा ।
थक्कंतु तुह धोग्रंजणाणं णग्रणाणं बाहकणा ॥ १५ ॥
सक्किसिहि कहं ण पेख्खिदुं पारदरसच्छित्तकंचणच्छाग्रं ।
तणुकदलीए परिपंडुरत्तणं डिंभहरिणच्छि ॥ १६ ॥
कहं णु तए तरलिज्जंति केलिपंकेरुहग्गखखलणेण ।
णीसास कढिढग्र हारलट्ठिसंठाणवरिमाणा ॥ १७ ॥
पसिढिलणीविग्रकंचुअत्तणं कहं ण प्फुरइ देहदोव्वल्लं ।
अंगं पुण दिनहरिणंकबिंबपरिपंडुरं कहं णु होइ ॥ १८ ॥
इग्र तुह विज्जाहरमल्लदंसणेण प्फुडमिमाओ भंगोओ ।
ण विणा चंदं सेहालिग्राए विअसंति कुसुमाइं † ॥ १९ ॥

---

* हीही भो एतद् खलु पण्डिता अलीकविकल्पैर्विस्मृतफला इव मर्कटा मूलमलभन्तः पल्लवग्राहिणो भवन्ति । मूर्खाः पुनः पनसवनपालका इव मूलमनुसरन्तः फलं प्राप्नुवन्ति तद् शृणु अब्रूतमेव व्याख्यास्यामः । न खलु एतत्सामान्यजनवचनं त्वमेव भणसे न खलु मृगलाञ्छनमुभ्भ्भित्य शशिकान्तपुत्तलिका बद्धनिर्भरा प्रसरति ।

† कथं तत्कालस्फुटितशुक्तिसंपुटोन्मुक्तमौक्तिकच्छायाः ।
विरमन्तु तव धौताञ्जनयोर्नयनयोर्बाष्पकणाः ॥ १५ ॥

विदूषकः । सिविणवदिठ्ठा दोलणदोलिणी विड्संचारिदसालभंजिअत्तणेण त्थलतरे परिणदा गेंदुअखेलिणी कअकव्वबंधरअणा, सा ज्जेव एसा तुए आलक्खिदा तुह चित्तं अक्खिवदि * ।

नेपथ्ये । सहि मिअंकावलि ता मए संपदं णिसठ्ठत्थाए दूदीए होदव्वं † ।

राजा । सैवेयमस्मन्मनसि मन्मथेनेदानीमुत्कीर्यते [मृगाङ्कावलीति पञ्चाक्षरी ।

नेपथ्ये । रइदा अ मए तुहावत्थाणिवेदणत्थं महाराअपुरदो पढणिज्जा दुवे सिलोआ ते पियसहीए सुणीअदु‡ ।

अध्यसे कथं नु प्रेक्षितुं पारदरससिक्तकाञ्चनाच्छयम् ।
तनुकदल्याः परिपाण्डुरत्वं डिम्भहरिणाक्षि (१) ॥ १६ ॥
कथं नु त्वया तरलीयन्ते केलिपङ्करुहाग्रस्खलनेन ।
निःश्वासाः कष्टा हारयष्टिसंस्थानपरिमाणाः ॥ १७ ॥
प्रशिथिलनीविककञ्चुकत्वं कथं नु स्फुरति देहदौर्बल्यम् ।
अङ्गं पुनर्दिनहरिणाङ्कबिम्बपरिपाण्डुरं कथंनु भवति ॥१८॥
इह तव विद्याधरमल्लदर्शनेन स्फुटमिमा भङ्गयः ।
न विना चन्द्रं शेफालिकाया विकसन्ति कुसुमानि ॥१९॥

* स्वप्नदृष्टा दोलान्दोलिनी विड्संचारितशालभञ्जिकात्वेन(२) स्थलान्तरे परिणता गेन्दुकखेलिनी कृतकाव्यबन्धरचना सैवैषा त्वया आलक्षिता तव चित्तमाक्षिपति ।

† सखि मृगाङ्कावलि ! तन्मया सांप्रतं निसृष्टार्थया दूत्या भवितव्यम् ।

‡ रचितौ च मया तवावस्थानिवेदनार्थं महाराज-पुरतः पठनीयौ द्वौ श्लोकौ तौ प्रियसख्या श्रूयताम् ।

(१)—डिम्भ-हरिणो बालमृगः ।(२)—विद्याचार्यसञ्चारिता या शालभञ्जिका पुत्तलिका तत्वेन ।

संस्कृतमाश्रित्य ।

चन्द्रं चन्दनकर्दमेन लिखितं संमार्ष्टि दष्टाधरा
कामः पुष्पशरः किलेति सुमनोवर्गं लुनीते च यत् ।
वन्द्यं निन्दति यच्च मन्मथमसौ भङ्क्त्वाग्रहस्ताङ्गुली-
स्तत्कामं सुभग ! त्वया वरतनुर्वातूलतां लम्भिता(१) ॥ २० ॥

अपि च । तापोम्भः प्रसृतिंपचः प्रचयवान् बाष्पः प्रणालोचितः
श्वासाः कम्पितदीपवर्तिकलिकाः पाण्डिम्नि(२) मग्नं वपुः ।
किञ्चान्यत् कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने
हस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्त्तते(३) ॥ २१ ॥

विदूषकः । अहं उण जाणे अणुप्पविस्सीअ अह्मे छलिदुमिह सुवण्णचउक्किआसंकंता के वि बह्मरक्खसा जप्पंति । भूअप्पिआ अ संझा सण्णिहिदा वट्टदि, ता ओदरह्म* ।

राजा । यथाह भवानिति उभाववतरणं नाटयतः ।

नेपथ्ये । सुखाय सायंतनसंध्या भवतु देवस्य । संप्रति हि—

निर्यद्दासरजीवपिण्डकरुणाः बिभ्रत्कवोष्णैः करै-
र्माञ्जिष्ठं रविबिम्बमम्बरतलादस्ताचलं चुम्बति(४) ।

---

*अहं पुनर्जाने अनुप्रविश्यास्मान् छलितुमिह सुवर्णचतुष्किकासंक्रान्ताः केपि ब्रह्मराक्षसा जल्पन्ति । भूतप्रिया च सन्ध्या संनिहिता वर्तते तदवतरामः ।

(१)—यदसौ वरतनुः चन्दनकर्दमेन लिखितं चन्द्रं सम्मार्ष्टि प्रोञ्छति । यच्च पुष्पशरः कामो मदनः किलेति श्रवणे इति श्रवणमात्रेण सुमनसां पुष्पाणां वर्गं समूहं तज्जातीयमात्रं लुनीते छिनत्ति दष्टौ क्षतौ अधरौ स्वस्याएव यया । यच्च वन्द्यं देवत्वेन वन्दनार्हं मन्मथं मदनं अग्रहस्ताङ्गुलीः भङ्क्त्वा निन्दति । हे सुभग ! तत् त्वया सा वातूलतां लम्भिता प्रापिता ।

(२)—पाण्डुभावे । (३)—हस्तएव छत्रं तेन निरुद्धं चन्द्रस्य महस्तेजो यया सा तस्याः स्थितिरवस्थानं अखिलां रात्रिं त्वन्मार्गवातायने वर्त्तते । (४)—माञ्जिष्ठं रविबिम्बं निर्यद्दासरजीवपिण्डकरुणां कर्णाणैः करैः बिभ्रत् अम्बरतलात् अस्ताचलं चुम्बति इत्यन्वयः ।

किं च स्तोकतमः कलापकलनाश्यामायमानं मनाग्
धूमश्यामपुराणचित्ररचनारूपं जगज्जायते ॥ २२ ॥
अपि च। सैरन्ध्री(१)करकाष्टकङ्कणसरत्नीरध्वनिः संचरद्
दूतीसूचितसंधिविग्रहविधिः सोल्लासलीलाधरः।
वारस्त्रीजनसज्जमानशयनः सन्नद्धपुष्पायुधः(२)
श्रीखण्डद्रवधौतसौधतलिमो(३) रम्यः क्षणो वर्तते ॥ २३ ॥

राजा। संध्यामुपासितुं देवीभवनमेव गच्छाम इति निष्क्रान्तौ ॥

॥ इति श्रीकविराजराजशेखरविरचितायां विद्धशालभञ्जिकाभिधनाटिकायां द्वितीयोऽङ्कः ॥

—:०:—

॥ अथ तृतीयोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति चेटी।

चेटी। परिक्रम्य। को वि अ कालो वट्टदि पिअसहीए विअक्खणाए दिठ्ठाए उक्कंठाभरेण अ ससिअरकरंविज्जमाणं विअ करिदंतमुसलं फुट्टणभूइठ्ठं वट्टदि मे हिअअं, ता कहिं खु तां पपेक्खिस्सं। पुरोवलोक्य। कधं एसा पिअसही किं पि मंतअंती आअच्छदि*।

---

* कोपि च कालो वर्तते प्रियसख्या विचक्षणाया दृष्टाया उत्कण्ठाभरेण च शशिकरकरंब्यमानमिव करिदन्तमुसलं स्फुटनभूयिष्टं वर्तते मे हृदयं. तत् कुत्र खलु तां प्रेक्षिष्ये। कथमेषा प्रियसखी किमपि मन्त्रयन्ती आगच्छति।

---

(१)—सैरन्ध्री परवेश्मस्था शिल्पकारी। (२)—सन्नद्धः रतिसमराय सन्नाहः। पुष्पायुधः कन्दर्पो यत्र। (३)—तलिमानि शय्याः।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा द्वितीया चेटी ।

चेटी । स्वगतम् । अहो महामंतिणो पहुकज्जे णिरदिसआ भत्ती * ।

प्रथमा । कधं महाभाअधेअजणकज्जसिद्धी विअ चिंतिदोवणदा पिअसही । स्वगतम् । ता पच्छा भविअ णअणाइं से पिहाइस्सं † । तथा करोति ।

द्वितीया । पिअसहीए सुलक्खणाए विअ करप्फंसो । प्रकाशम् । सहि सुलक्खणे जाणिदासि ता मुंच णअणाइं ‡ ।

सुलक्षणा । नयने परित्यज्य सप्रणयकोपम् । हला विअक्खणे एत्तिअमेत्ते वि सलिलसित्तसणगुणगेंठिगाढे वि सिणेहे कधं छब्भिन्नसिहा खंजरीटी विअ अदंसणा चिट्ठसि ता एसा दे कुविस्सं ¶ ।

विचक्षणा । स-प्रश्रयम् । पिअसहि सुलक्खणे मा कुप्य महामंतिभागुराअणणिओओ एत्थ अवरज्झदि ण उण अहं ‖ ।

---

* अहो महामन्त्रिणः प्रभुकार्ये निरतिशया भक्तिः ।

† कथं महाभागधेयजनकार्यसिद्धिरिव चिन्तितोपनता प्रियसखी तत्पश्चाद्भूत्वा नयनान्यस्याः पिधास्ये ।

‡ प्रियसख्याः सुलक्षणाया इव करस्पर्शः । सखि, सुलक्षणे! ज्ञातासि तन्मुञ्च नयनानि ।

¶ हला विचक्षणे! एतावन्मात्रेऽपि सलिलसिक्तशणगुणग्रन्थिगाढेऽपि स्नेहे कथमुद्भिन्नशिखाखञ्जरीटीवादर्शना तिष्ठसि ? तदेषा ते कुपिष्ये ।

‖ प्रियसखि सुलक्षणे! मा कुप्य महामन्त्रिभागुरायणनियोगोऽत्रापराध्यति न पुनरहम् ।

১৫শ—বনস্পতি দেবতা।

"অঞ্জন্তি ত্বামধ্বরে দেবয়ন্তো বনস্পতে মধুনা দৈব্যেন"

(ঋ, ৩ম, ১ অন, ৮সূ, ১ঋকের পূর্ব্বার্দ্ধ)

হে বনস্পতে! দেবযাজী ঋত্বিক্‌গণ দিব্য মধু দ্বারা তোমাকে সিক্ত করিতেছেন।

নিরুক্তকারের মতে এই বনস্পতি পদে বৃক্ষ। কাত্থক্য ঋষি অত্রত্য বনস্পতি-শব্দ যূপবাচী স্বীকার করেন। শাকপূণি বলেন এই বনস্পতি শব্দে বনস্পতি-গর্ভস্থ অগ্নিই স্তবনীয়॥

১৬শ—স্বাহাকৃত দেবতা।

"স্বাহাকৃতং হবি রদন্তু দেবাঃ"

(যজু, বাজসনেয় সংহিতা, ২৯ অধ্যায়, ৩৯ কণ্ডিকার)

দেবগণ স্বাহা শব্দে প্রদত্ত সুতরাং স্তবনীয় এই হবি ভক্ষণ করুন।

যাস্ক স্বাহা শব্দের ব্যাখ্যানে বলেন—"সু+আহ=স্বাহা এতাবতা সুন্দর কথনের নাম স্বাহা অর্থাৎ অগ্নিতে হোমার্থ যে মন্ত্র প্রযুক্ত হয়, তাহার অন্তে স্বাহা বলিলে, তাহা সুন্দর কথিত হইল জানা যায়" ঐ মন্ত্রে এই স্বাহা শব্দের প্রশংসা শ্রুত হইবায় ইহাও দেবতা রূপে গণনীয় হইয়াছে।

ভগবান্ নিঘণ্টুকার চারি বেদের যাবৎ গ্রন্থ বিলোড়ন করিয়া যে কতকগুলি দেবতা নির্ব্বাচন করিয়াছেন, তাহার মধ্যে বর্ণিত ও উদাহৃত এই ষোড়শটী দেবতা পৃথিবীস্থ অর্থাৎ ইঁহাদের বাস এই পৃথিবীতেই জানিতে হইবে। তৎ পক্ষে

উল্লিখিত বৈদিক উদাহরণ ও ব্যাখানগুলিই প্রচুর প্রমাণ রহিয়াছে। সুতরাং ইঁহাদের বাসস্থানের বা হস্ত পদাদির অথবা অন্য কোন রূপ চৈতন্য চিহ্নের অন্বেষণ করিতে হইবে না। এই ষোড়শটির মধ্যে কোনটিই আমাদের অপরিচিত নহে—ইহার প্রথম তিনটি নামত্রয়ে বিভিন্ন অগ্নিই, চতুর্থ ও পঞ্চম ও গুণভেদে বিভিন্ন অগ্নিই, ষষ্ঠ হইতে একাদশটি অগ্নিরই বিভূতি। নিরুক্তকার বলেন—"তান্যেকাদশাপ্রী সূক্তানি (৭,৩২) এই একাদশ দেবতা ঘটিত মন্ত্র সকলকে আপ্রীসূক্ত বলা যায়।" আরও বলেন—"আগ্নেয়া ইতি ত স্থিতিঃ, ভক্তিমাত্র মিতরৎ (৭,৩৩) এই একাদশ দেবতার স্তবনে বিনিযুক্ত মন্ত্রগুলি সমস্তই আগ্নেয় অর্থাৎ অগ্নির স্তবন উদ্দেশে প্রযুক্ত জানিতে হইবে, কারণ—ঐ ঐ মন্ত্রে পরিচিত পদার্থ সকল অগ্নিরই বিভূতি, রাজার বিভূতির স্তবে রাজাই স্তুত হইয়া থাকেন।" এতাবতা "ভূলোক, অন্তরীক্ষলোক, দ্যুলোক এই লোকত্রয়ের অধিবাসী অগ্নি, বায়ু, সূর্য্য এই তিনটি মাত্র আমাদের উপাসনীয় দেবতা, তন্মধ্যে পৃথিবীনিবাসী দেবতা অগ্নি, এবং পৃথিবীর অন্যান্য সমস্ত দেবতারা তাঁহারই বিভূতি বা সাহচর্য্যে স্তুত হইয়া থাকেন" প্রত্নকত্র মহোদয়গণ! পূর্ব্বে ধৃত এই যাস্কোক্তিটি অধুনা স্মরণ করিয়া দেখিলে অবশ্যই কথঞ্চিৎ হর্ষ লাভ করিতে পারিবেন। এবং এই ষোড়শটি দেবতার পরিচয়েই বোধ হয় 'দেবতা পদটি যে সামান্য প্রশংসা-সূচক বিশেষণ মাত্র' ইহাও এক প্রকার হৃদগত হইয়া থাকিবে। এই অগ্নির সহিত এক স্থান বাস নিবন্ধন যে কত গুলি পদার্থ স্তুত

হইয়া থাকে=বেদের মধ্যে দেবতা রূপে স্বীকৃত হইয়াছে এবং সম্পূর্ণ চারিবেদ অন্বেষণ করিয়া নিঘণ্টুকার-কর্ত্তৃক যে গুলি অগ্নির সাহচর্য্য দেবতা বলিয়া পরিগণিত হইয়াছে; অতঃপর সেগুলিরও বৈদিক উদাহরণের সহিত বিশেষ পরিচয় প্রদানে প্রবৃত্ত হইতেছি। দেবতাপদ যে প্রশংসা-সূচক বিশেষণ মাত্র এবং বেদের মধ্যে যে নানা প্রকার পদার্থ দেবতারূপে স্তুত হইয়াছে—ভরসা করি ইহা দ্বারা তাহা বিলক্ষণ হৃদয়ঙ্গম হইতে পারিবে।

—:-০-:—

এই সাহচর্য্য-দেবতা-পরিগণনের ভূমিকায় নৈঘণ্টুকাচার্য্য বলেন—[অথ যানি পৃথিব্যায়তনানি সত্ত্বানি স্তুতিং লভন্তে তান্যতো ঽনুক্রমিষ্যামঃ দৈং ৮, ১] অনন্তর যে সমস্ত পার্থিব পদার্থ অগ্নির সহিত এক স্থানে বাস-নিবন্ধন বেদের মধ্যে দেবতাভাবে স্তুতি লাভ করিয়া থাকে, অতঃপর সেইগুলির সংগ্রহ আরম্ভ করিব। আরও বলেন—[তেষা মশ্বঃ প্রথমাগামী ভবতি (দৈং ৮, ২।)]

তাহাদের মধ্যে অশ্বই প্রথম দেবতা অর্থাৎ অশ্বকেই প্রথম সংখ্যায় লইলাম।

১ম—অশ্ব দেবতা।

"অশ্বো বোঢ়া সুখং রথং"

(ঋ, ৯ম. ৭ অনু, ৯সূ, ৪ঋকের প্রথম চরণে)

অশ্ব দেবতা সুন্দর রূপে রথ বহন করিয়া থাকেন।

২য়—শকুনি দেবতা।

"সুমঙ্গলশ্চ শকুনে ভবাসি

(যজু, ২অষ্টক, ৪অ০, ৯ কণ্ডিকার ০

হে শকুনিদেবতা! তুমি সুমঙ্গল স্বরূপ হইতেছ অর্থাৎ তোমার আগমন সুমঙ্গলের চিহ্ন।

৩য়—মণ্ডুক দেবতা। অর্থাৎ ভেক্, বেঙ্।

"সংবৎসরং শশয়ানা ব্রাহ্মণা ব্রতচারিণঃ।
বাচং পর্জন্যজিন্বিতাং প্র মণ্ডূকা অবাদিষুঃ॥"

(ঋ, ৭ম, ৬অনু, ১৪সূ০ ১ ঋক্)

মণ্ডুকগণ, মৌনব্রতে প্রবৃত্ত ব্রাহ্মণদিগের ন্যায় মূক ভাবে সংবৎসর কাল যাপন করত মেঘ দর্শনে প্রীত হইয়া সোৎসাহ-ধ্বনি করিয়া থাকে।

৪র্থ—অক্ষ দেবতা অর্থাৎ দ্যূতক্রীড়ার উপকরণ পাশা।

"বিভীদকো জাগৃবির্মহ্য মক্ষান্"।

(ঋ, ১০ম, ৩অনু, ৫সূ, ১ঋকের শেষ চরণ)

জাগরণশীল, বিভীদক বৃক্ষ আমাকে এই অক্ষগুলি প্রদান করিয়াছেন অর্থাৎ ঐ কাষ্ঠের অক্ষগুলি প্রস্তুত হইয়াছে।

৫ম—গ্রাবা দেবতা অর্থাৎ শৈল, প্রস্তর।

"প্রৈতে বদন্তু প্র বয়ং বদাম গ্রাবভ্যো
বাচং বদতা বদদ্ভ্যঃ"

(ঋ, ৯ম, ৬অনু, ১৩সূ, ২ঋকের পূর্ব্বার্দ্ধ)

ঋত্বিক্‌গণ স্তুতি করুন, আমরাও স্তুতি করি, তোমরাও এই স্তবনীয় গ্রাব দেবতাদিগের স্তুতি কর।

৬ষ্ঠ—নরাশংস অথবা নারাশংস দেবতা অর্থাৎ মন্ত্র। যাস্ক নরাশংস পদের অন্যত্র অন্যরূপ ব্যাখ্যাও করিয়াছেন কিন্তু এ প্রকরণে বলেন—

[যেন নরাঃ প্রশংস্যন্তে স নরাশংসো মন্ত্রঃ] "যাহা ব্যবহার করায় ঋত্বিক্‌গণ প্রশংশিত হন তাহাকেই নরাশংস বলা যায় অর্থাৎ মন্ত্র।"

"নরাশংসস্য মহিমান মেষা
মুপস্তোষাম যজতস্য যজ্ঞৈঃ"

(ঋ, ৭ম, ১ অনু, ৪ সূ, ৮ ঋকের পূর্ব্বাদ্ধর্দ্ধ)

আমরা এই সমস্তেক মধ্যে যজ্ঞয় নরাশংস দেবতার মহিমাই যজ্ঞদ্বারা স্তব করি।

৭ম—রথ দেবতা অর্থাৎ গো-শকট।

"বনস্পতে বীড়ঙ্গো হি ভূয়া অস্মৎ সখা প্রতরণঃ সুবীরঃ। গোভিঃ সন্নদ্ধোঅসি বীড়য় স্বাস্থাতা তে জয়তু জেত্বানি॥"

(ঋ ৬ম, ৪ অনু, ৪ সূং, ২৬ ঋক্)

হে বন্য-কাষ্ঠ-নির্ম্মিত,-দৃঢ়াঙ্গ, রথ! তুমি গোসঙ্গে সং-যুক্ত রহিয়াছ, তুমি আমাদের পক্ষে বহু-বল ও বিপদে ত্রাতা হও; একবার এই স্থানে স্থির হও, তোমার আরোহী শত্রু-গণকে জয় করুন!

অশ্ব-যুক্ত শকটকেও রথ বলা যায় (বস্তুত রথ শব্দে শকট মাত্র)।

" রথে তিষ্ঠন্নয়তি বাজিনঃ পুরো
যত্র যত্র কাময়তে সুষারথিঃ।"

(ঋ, ৬ম, ৬অনু, ১৪ সূঃ ৬ ঋকের পূর্ব্বার্দ্ধ)

উৎকৃষ্ট সারথিরা রথে থাকিয়া সম্মুখস্থ অশ্বগণকে যথা যথা ইচ্ছা চালাইতে পারেন।

৮ম—দুন্দুভি দেবতা। রণবাদ্য বিশেষ।

" স দুন্দুভে দূরাদ্দবীয়ো অপসেধ শত্রূন্।"

(ঋ, ৬ম, ৪ অনু, ৪সূ, ২৯ ঋকের পরার্দ্ধ)

হে দুন্দুভে! সেই তুমি, শত্রুদিগকে দূর হইতে দূরে অতিদূরেই রোধ করিয়া দাও অর্থাৎ অতি দূর হইতে ত্বদীয় ভয়াবহ শব্দ শ্রবণেই তাহাদের গতি রোধ হউক, তাহারা ভীত হইয়া অগ্রসর না হউক।

৯ম—ইষুধি দেবতা অর্থাৎ বাণাধার, তূণ।

" ইষুধিঃ সঙ্কাঃ পৃতনাশ্চ সর্ব্বাঃ পৃষ্ঠে নিনদ্ধো জয়তি প্রসূতঃ।"

(ঋ ৬ম, ৬অনু, ১৪সূ, ৫ ঋকের পরার্দ্ধ)

ইষুধি দেবতা কাটাকাটি হইতেছে যে যুদ্ধে, ঈদৃশ যোদ্ধার পৃষ্ঠদেশে সন্নদ্ধ থাকিয়া ভয়াবহ রণক্ষেত্রেও বিবিধ বাণ প্রসব করত জয় লাভ করুন।

১০ম—হস্তঘ্ন দেবতা। ধনুর্যুদ্ধে বাম হস্তের পরিরক্ষক চর্ম্ম।

" অহি রিব ভোগৈঃ পর্যেতি বাহুং জ্যায়া হেতিং পরিবাধমানঃ। হস্তঘ্নো বিশ্বা বয়ুনানি

বিদ্বান্ পুমান্ পুমাংসং পরিপাতু বিশ্বতঃ ॥'

(ঋ, ৬ম, ৬অনু, ১৪সূ, ১৪ ঋক্)

সর্পের ন্যায় এই হস্তঘ্ন দেবতা, স্বীয় ফণাতুল্য অগ্রভাগে বাহুটি বেষ্টন করিয়া ধনুর্গুণের আঘাত হইতে পরিরক্ষক হওত সমস্ত যুদ্ধ-কুশল বীরগণকে সর্ব্ব প্রকারে রক্ষা করেন।

১১শ—অভীশু দেবতা অর্থাৎ বাহু।

"অভীশূনাং মহিমানং পনায়ত মনঃ পশ্চাদনু যচ্ছন্তি রশ্ময়ঃ।"

(ঋ, ৬ম, ৬অনু. ১৪সূ, ৬ঋকের পরার্দ্ধ)

বাহু দেবতাদিগের মহিমা বর্ণনীয়—যাহার প্রভাবে মনে উদয় হইতে হইতেই, তখনই, অশ্ব বল্গা সকল শিথিল গতি অবলম্বন করে অর্থাৎ ইচ্ছা করিলেই ঘোড়ার লাগাম ছাড়িয়া দেওআ যায়।

১২শ—ধনু দেবতা।

"ধন্বনা গা, ধন্বনাজিং জয়েম, ধন্বনা তীব্রাঃ সমদো জয়েম। ধনুঃ শত্রোরপকামং কৃণোতি ধন্বনা সর্ব্বাঃ প্রদিশো জয়েম ॥"

(ঋ, ৬ম ৬অনু, ১৪সূ, ২ঋক্)

আমরা ধনু দেবতার প্রভাবে পৃথিবী জয় করিতে পারি! ধনু দেবতার প্রভাবে যুদ্ধ জয় করিতে পারি! ধনুর প্রভাবে উগ্র, প্রমত্ত দস্যুদলকে জয় করিতে পারি! ধনুই শত্রুগণের অনিষ্ট করিয়া থাকে, অধিক কি—ধনুর প্রভাবে সকল দিগ্‌-বিদিক্ জয় করিতে পারা যায়।

১৩শ—জ্যা দেবতা অর্থাৎ ধনুকের গুণ।

"যোষেব শিঙ্‌ক্তে বিততাধি ধন্ব জ্যা
ইয়ং সমনে পারয়ন্তী।"

(ঋ, ৬ম, ৬অনু ১৪সূ, ৩ঋকের পরার্দ্ধ)

ধনুকের পত্নী তুল্য, ধনুকে বিস্তৃত, এই—জ্যা দেবতা সমর সাগর পার করিতে প্রবৃত্ত হইয়া উত্তম মধুর ধ্বনি করিতেছেন।

১৪শ—ইষু দেবতা অর্থাৎ বাণ।

"সুপর্ণং বস্তে মৃগো অস্যা দন্তো গোভিঃ সন্নদ্ধা পততি প্রসূতা। যত্রা নরঃ সং চ বি চ দ্রবন্তি তত্রাস্মভ্য মিষবঃ শর্ম্ম যংসন্॥"

(ঋ, ৬ম, ৬ অনু, ১৪সূ, ১১ঋক্)

এই ইষু দেবতা সুন্দর পক্ষ-পুঞ্জে শোভিত হইয়াছেন, রক্তান্বেষিণী ইহাঁর দন্ত পংক্তি রশ্মি-সংযুতা রহিয়াছে, ইনি তূণ হইতে প্রস্তুত হইয়া যে স্থলে বীর পুরুষগণ দৌড়াদৌড়ি করিতেছে, সেই স্থলে উপস্থিত হইতেছেন। এই ইষু দেবতারা এই সমরক্ষেত্রে আমাদিগকে কল্যাণ প্রদান করুন।

১৫শ—অশ্বাজনি দেবতা। অর্থাৎ কশা, ঘোড়ার চাবুক।

"অশ্বাজনি প্রচেতসো হশ্বাং সমংসু চোদয়॥"

(ঋ, ৬ম, অনু, ১৪সূ ১৩ঋকের পরার্দ্ধ)

হে অশ্বাজনি দেবতা! বুদ্ধিমান্ এই অশ্বগুলিকে সমরে চালন কর।

১৬শ—উদূখল দেবতা অর্থাৎ উদূখল ওখ্‌লী। উদূখল ও মুশলের দ্বারা ঢেঁকির কার্য্য হয়। গৌড় প্রদেশাতিরিক্ত

॥ अथ चतुर्थी ॥

आयङ्गौः पृश्निरित्यस्य सार्पराज्ञी समैक्षत।
ऋचस्तिस्रोभवेदासां विकल्पे नाग्निदेवता॥

१र २र ३ १ २ ३ १ २
आयंगौःपृश्निरक्रमीदसदन्मातरं

३ २ ३ १ २ ३ १ २
पुरः। पितरंचप्रयंत्स्वः॥ ४५ ॥

'गौः' गमनशीलः 'पृश्निः' प्राष्टवर्णः व्याप्ततेजाः 'अयं' सूर्य्यः 'आक्रमीत्' आक्रान्तवान् उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः। आक्रम्य च 'पुरः' पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि 'मातरं' सर्वस्य भूतजातस्य निर्मात्रीं 'भूमिम्' 'असदत्' आसीदति प्राप्नोति (सदे श्छान्दसो लेट्। लृदित्वात् च्लेरङादेशः) ततः 'पितरं' पालकं द्युलोकं, 'च' शब्दा दन्तरिक्षं 'प्रयन्' प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् 'स्वः' सु अरणः शोभन-गमनो भवति। यद्वा। पितरं स्वर्ल्लोकं प्रवर्त्तते॥ ४५ ॥

এই সর্ব্বত্রগামী, প্রাষ্ঠবর্ণ, তেজঃপুঞ্জরূপী সূর্য্য সতত পূর্ব্বদিকে উদিত হইয়া থাকেন, উদিত হইয়াই ভূতসমস্তের নির্ম্মাণ-ভূমি মাতৃরূপা এই পৃথিবীকে প্রসন্না করেন এবং পিতৃরূপে সমস্ত প্রাণিবর্গের পালয়িতা দ্যুলোকেরও প্রকাশক হইয়া থাকেন॥ ৪৫ ॥

॥ অথ পঞ্চমী ॥

৩ ১ ২ ২উ ৩ ১ ২ ৩ ২
অন্তশ্চরতিরোচনাস্যপ্রাণাদপানতী।
২উ ৩ ১র ১র
ব্যখ্যন্মহিষোদিবম্ ॥ ৪৬ ॥

'অস্য' সূর্য্যস্য 'রোচনা' রোচমানা দীপ্তিরন্তঃশরীর-মধ্যে মুখ্য-প্রাণাত্মনা 'চরতি' বর্ত্ততে। কিং কুর্ব্বতী? 'প্রাণাদপানতী' (মুখ্য-প্রাণস্য প্রাণাদ্যাঃ পঞ্চ বৃত্তয়ঃ। তত্র প্রাণনং নাড়ীভি রূর্দ্ধং বায়ো র্নির্গমনং) তথাবিধাৎপ্রাণাৎ প্রাণনাদনন্তরম্ অপানতী (অপাননং নাড়ীভি রবাঙ্মুখং বায়ো র্নয়নং) তৎ-কুর্ব্বন্তী (অপপূর্ব্বাদনিতি লটঃ শতৃ, অদাদিত্বাচ্ছপো লুক্। উগিতশ্চেতি ঙীপ্। শতুরনুমইতি নদ্যাউদাত্তত্বম্।

যদ্বা। 'অন্তঃ' দ্যাবাপৃথিব্যোর্ম্মধ্যে "অস্য" সূর্য্যস্য "রোচনা" রোচমানা দীপ্তিঃ "চরতি" গচ্ছতি (রুচ দীপ্তৌ। অনুদাত্তেতশ্চ হলাদেরিতি যুচ্) কিংকুর্ব্বন্তী? "প্রাণাৎ" প্রাণনাদুদয়াদনন্তরম্ 'অপানতী' সায়াহ্ন-সময়ে অস্তঙ্গচ্ছন্তী। ঈদৃশ্যা দীপ্ত্যা যুক্তঃ) অতএব 'মহিষো' মহান্ সূর্য্যঃ 'দিবম্' অন্তরিক্ষং উদয়াস্তময়োর্ম্মধ্যে 'ব্যখ্যৎ' বিচষ্টে প্রকাশয়তি (মহেরচি মহেষ্টিষজিতি ঔণাদিকষ্টিষচ্ প্রত্যয়ঃ। চক্ষিঙঃখ্যাঞ্, ছান্দসে লুঙি অস্যতি-বক্তিখ্যাতীত্যাদিনা চ্লেরঙাদেশঃ ॥

এই সূর্য্যের প্রভা দ্যাবা পৃথিবীর মধ্য ভাগে প্রকাশিত

হইয়া অধোমুখে এই পৃথিবীকে প্রকাশ করিতেছেন অপিচ এই মহাভাগ সূর্য্যদেবই দ্যুলোকও প্রকাশ করিতেছেন ॥ ৪৬.

॥ অথ ষষ্ঠী ॥

৩ ২৩ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২
ত্রিংশদ্ধাম বিরাজতি বাক্পতঙ্গায় ধী

৩ ২ ৩ ২ ৩ ১ ২
য়তে। প্রতিবস্তোরহ দ্যুভিঃ॥ ৪৭॥

'ত্রিংশদ্ধাম' ধামানি স্থানানি (বচনব্যত্যয়ঃ) 'বস্তোঃ' বাসরস্য অহোরাত্রস্যাবয়বভূতানি। 'অহ' শব্দোঽবধারণে। 'দ্যুভিঃ' সূর্য্যস্য দীপ্তিভিরেব 'বিরাজতি' বিরাজতে বিশেষেণ দীপ্যতে (ব্যত্যয়েনৈকবচনং। মুহূর্ত্তান্যত্রধামানুচ্যন্তে। পঞ্চ-দশরাত্রিঃপঞ্চদশাহ্নঃ) 'পতঙ্গায়' পততি গচ্ছতীতি পতঙ্গঃ সূর্য্যঃ তস্মৈ সূর্য্যায় স্তুতি-রূপা 'বাক্' 'প্রতিধীয়তে' প্রতিমুখং স্তোতৃভি র্বিধীয়তে ক্রিয়তে [যদ্বা 'বস্তোঃ' অহঃ 'ত্রিংশৎ' 'ধাম' ধামানি (ঘটিকাভিপ্রায়মেতৎ) ত্রিংশদ্ঘটিকাঃ (অত্যন্তসংযোগে দ্বিতীয়া) এতাবৎ কালং 'দ্যুভিঃ' দীপ্তিভি রসৌ সূর্য্যো 'বিরাজতি বিশেষেণ দীপ্যতে। তস্মিংশ্চ সময়ে 'বাক্' ত্রয়ীরূপা তস্মৈ 'পতঙ্গায়' 'প্রতি-ধীয়তে' প্রতিমুখং ধার্য্যতে] তং পূর্ব্বং সেবত ইত্যর্থঃ॥ [শ্রূয়তে হি "ঋগ্-ভিঃ পূর্ব্বাহ্ণে দিবি দেবঈয়তে, যজুর্ব্বেদে তিষ্ঠতি মধ্যে অহ্নঃ। সাম-বেদে নাস্তময়ে মহীয়তে বেদৈরশূন্যস্ত্রিভিরেতি সূর্য্যঃ"-ইতি। যদ্বা ত্বিহ সূক্তে সার্পরাজ্ঞ্যা আত্মস্তুতিস্তদা সূর্য্যাত্মনা স্তূয়ত ইত্যবগন্তব্যম্ ॥ ৪৭ ॥

পতঙ্গরূপী এই সূর্য্য স্বীয় দীপ্তিতে প্রতি দিবসকে ত্রিংশৎভাগে ভোগ করিয়া থাকেন, এতাদৃশ হিতকারী দেবতার স্তুতি-ক্রিয়ায় বাক্যপ্রয়োগ সাধুমাত্রেরই কর্ত্তব্য ॥ ৪৭

॥ অথ সপ্তমী ॥

২ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১ ২
অপত্যেতায়বোযথানক্ষত্রায়ন্ত্যক্তুভিঃ ।

১ ২ ৩ ১ ২
সূরায়বিশ্বচক্ষসে ॥ ৪৮ ॥

'ত্যে' 'তায়বো' 'যথা' প্রসিদ্ধাস্তস্করাইব 'নক্ষত্রাণি' দেবগৃহরূপাণি ("দেবগৃহা বৈ নক্ষত্রাণি" ইতি শ্রুত্যন্তরাৎ) যদ্বা। ইহ লোকে মানুষা যে স্বর্গ মাপ্নুবন্তি তে নক্ষত্ররূপেণ দৃশ্যন্তে। তথাচ—শ্রূয়তে—'যো বা ইহ যজতে অমুং স লোকং নক্ষতে তন্নক্ষত্রাণাং নক্ষত্রত্ব' মিতি। যদ্বা, তেষাং সুকৃতিনাং জ্যোতীংষি নক্ষত্রাণ্যুচ্যন্তে। 'সুকৃতাং বা এতানি জ্যোতীংষি যন্নক্ষত্রাণী' ত্যাম্নানাৎ। যাস্কস্ত্বাহ—'নক্ষত্রাণি নক্ষতের্গতিকর্ম্মণো নেমানি ন ক্ষত্রাণীতি চ ব্রাহ্মণ' মিতি) যথাবিধানি নক্ষত্রাণি 'অক্তুভিঃ' রাত্রিভিঃ সহ 'অপযন্তি' অপগচ্ছন্তি। 'বিশ্বচক্ষসে' বিশ্বস্য সর্ব্বস্য প্রকাশকস্য 'সূরায়' সূর্য্যস্য আগমনং দৃষ্ট্বেতি শেষঃ (তস্করা নক্ষত্রাণি চ রাত্রিভিঃ সহ সূর্য্যআগমিষ্যতীত্যাকুলায়ন্তিইত্যর্থঃ। তায়ুরিতি স্তেননাম। তায়ুস্তস্করইতিতন্নামসু পাঠাৎ। অক্তুরিতি রাত্রিনাম। শর্ব্বরীঅক্তুরিতিতন্নামসুপাঠাৎ ॥ ৪৮ ॥

নিশাকালে নভোমণ্ডলে পরিদৃশ্যমান উড়ুগণ বিশ্ব-প্রকাশক এই সূর্য্যদেবের উদয়ে তস্কর দলের ন্যায় স্ব-সাহায্যকারিণী নিশার সহিত প্রস্থান করেন ॥ ৪৮ ॥

॥ অথাষ্টমী ॥

১ ২ ২ ২ ২ ২ ২ ২ ২ ২ ২
অদৃশ্রন্*স্যকেতবোবিরশ্ময়োজনাং

১ ২ ১ ২ ২ ১ ২
অনু। ভ্রাজন্তোঅগ্নয়োযথা ॥ ৪৯ ॥

'অস্য' সূর্য্যস্য 'কেতবঃ' প্রজ্ঞাপকা 'রশ্ময়ো' দীপ্তয়ঃ 'জনান্-অনুঅদৃশ্রন্' জনান্ সর্ব্বান্ অনুক্রমেণ প্রেক্ষন্তে। সর্ব্বং জগৎপ্রকাশয়ন্তীত্যর্থঃ। তত্র দৃষ্টান্তঃ—'ভ্রাজন্তো' দীপ্যমানা 'অগ্নয়-ইব' ॥ ৪৯ ॥

এই সূর্য্যের বিখ্যাতিকারী, জ্বলন্ত অগ্নির ন্যায় দেদীপ্যমান, এই রশ্মিপুঞ্জই সমস্ত জগৎ প্রকাশ করিতেছেন ॥ ৪৯ ॥

॥ অথ নবমী ॥

২ ১ ২ ২ ১ ২ ২ ১ ২
তরণির্বিশ্বদর্শতোজ্যোতিষ্কৃদসি

২ ১ ২ ২ ১
সূর্য্য। বিশ্বমাভাসিরোচনম্ ॥ ৫০ ॥

---

* "অদৃশ্রন্"—"অদৃশ্রম্" ইতি পাঠো ॥

हे 'सूर्य' त्वं 'तरणिः' प्रगन्ता अन्येन गन्तुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गन्तासि (तथाच स्मर्यते—"योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाणं नमोस्तु ते"-इति । यद्वा । उपासकानां रोगात्तारयितासि । "आरोग्यं भास्करादिच्छे" दिति स्मरणात्) तथा 'विश्वदर्शतः' विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्द्दर्शनीयः (आदित्य-दर्शनस्य चण्डालादि-दर्शन-जनित-पाप-निवर्हण-हेतुत्वात् । तथाचापस्तम्बः—'दर्शने ज्योतिषां दर्शन' मिति । यद्वा, 'विश्वं' सर्वं भूतजातं 'दर्शतं' द्रष्टव्यं प्रकाश्यं येन स तथोक्तः) तथा 'ज्योतिष्कृत्' ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः (यद्वा । चन्द्रादीनां । रात्रौ हि अस्तमये चन्द्रादिषु सूर्य-किरणाः प्रतिफलिताः अतोन्धकारं निवारयन्ति । यथा द्वारस्थ दर्पणोपरि निपतिताः सूर्यरश्मयो गृहान्तर्वर्त्ति तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः यस्मादेवं तस्मात् 'विश्वं' प्राप्तं 'रोचनं' रोचमानम् 'अन्तरिक्षम्' 'आ' समन्तात् 'भासि' प्रकाशयसि ॥

यद्वा । हे "सूर्य" अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् ! "तरणिः" संसाराब्धेस्तारकोसि । यस्मात् त्वं 'विश्वदर्शतः' विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्द्दर्शतोद्रष्टव्यः साक्षात्कर्त्तव्य इत्यर्थः [अधिष्ठान-साक्षात्कारे हि आरोपितं निवर्त्तते] ज्योतिषः सूर्यादेः कर्त्ता [तथाम्नायते-"चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायते" ति] ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया 'विश्वं' सर्वं दृश्यजातं 'रोचमानं' दीप्यमानं यथा भवति तथा 'आभासि' प्रकाशयसि (मैवं न्यक्करणे हि सर्वं जगत् दृश्यते । तथाचाम्नायते-"तमेवभांतमनुभातिसर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती" ति ॥ ५० ॥

হে সূর্য্য! তুমি সমস্ত জগতের দর্শনীয় ও জ্যোতিকারী এবং প্রকাশক রূপে পথ-প্রদর্শক হইতেছ এই অন্তরীক্ষ সমস্তও প্রকাশ করিয়া রাখিয়াছ ॥ ৫০ ॥

॥ অথ দশমী ॥

৩ ২ ৩ ২ ৩ ১ ২ ৩ ১র ২র ৩ ১
প্রত্যঙ্দেবানাংবিশঃ প্রত্যঙ্ঙুদেষিমা

২ ১ ২ ক ২র ৩ ২
নুষান্। প্রত্যঙ্বিশ্বংস্বর্দৃশে ॥ ৫১ ॥

হে সূর্য্য! ত্বং 'দেবানাং' 'বিশঃ' মরুন্নামকান্ দেবান্ ['মরুতো বৈ দেবানাং বিশঃ"-ইতি শ্রুতান্তরাৎ। তান্মরুৎসংজ্ঞকান্দেবান্ 'প্রত্যঙ্ উদেষি' প্রতিগচ্ছন্নুদয়ং প্রাপ্নোষি। তেষামভিমুখং যথা ভবতি তথেত্যর্থঃ। তথা 'মানুষান্' মনুষ্যান্ প্রত্যঙ্ উদেষি। তেপি যথাস্মদভিমুখএব সূর্য্যউদেতীতি মন্যন্তে তথা। 'বিশ্বং' প্রাপ্ত 'স্বঃ' দ্যাং লোকং 'দৃশে' দ্রষ্টুং 'প্রত্যঙ্' উদেষি। যথা স্বর্লোক-বাসিনো জনাঃ স্বস্যাভিমুখেন পশ্যন্তি তথা উদেষীত্যর্থঃ [এতদুক্তং ভবতি—যে লোকাঃ পশ্যন্তি তে জনাঃ সর্ব্বেঽপি স্বস্বাভিমুখ্যেন সূর্য্যং পশ্যন্তীতি। তথাচাম্নায়তে—'তস্মাৎসর্ব্ব এব মন্যন্তে মাং প্রত্যুদগা' দিতি ॥ ৫১ ॥

হে সূর্য্য! তুমি অন্তরীক্ষস্থ দেবগণের সম্মুখে উদয় হইতেছ, তুমি ভূলোকস্থ আমাদিগেরও সম্মুখেই উদয় হইতেছ এবং দ্যুবাসিদিগের দর্শনার্থ তাহাদিগেরও সম্মুখেই উদয় হইতেছ—কি আশ্চর্য্য! একমাত্র তুমি লোকত্রয়ের

সম্মুখস্থ হইতেছ, যিনি যথা হইতে দর্শন করুন তোমাকে সম্মুখেই দেখিতে পাইবেন॥ ৫১

অথ একাদশী।

১ ২ ৩ ১ ২ ৩ ২ ৩ ২ ৩
যেনাপাবকচক্ষসাভুরণ্যন্তংজনা৺
১ ২ ১ ২ ৩ ১ ২
অনু। ত্বংবরুণপশ্যসি॥ ৫২॥

হে 'পাবক' সর্ব্বস্য শোধক 'বরুণ' অনিষ্ট-বারক সূর্য্য! ত্বং 'জনান্' প্রাণিনঃ 'ভুরণ্যন্তং' ধারয়ন্তং পোষয়ন্তং বা ইমং লোকং যেন 'চক্ষসা' প্রকাশেনানু পশ্যসি অনুক্রমেণ প্রকাশয়সি তং প্রকাশং স্তুমইতি শেষঃ। [যদ্বা। উত্তরস্যামৃচিসম্বন্ধঃ, তেন চক্ষসা উদেষীতি। তথা চ যাস্কেনোক্তং—তত্তে বয়ং স্তুমইতি বাক্যশেষোপিবোত্তরস্যা মন্বর্যস্তেন ব্যাখ্যাতীতি'॥ ৫২॥

সমস্ত পদার্থের শোধক ও অনিষ্টবারক হে সূর্য্য! তুমি প্রাণিগণকে পোষণ করত যে প্রকাশে প্রতিনিয়ত প্রকাশিত করিয়া থাক, সেই প্রকাশ সর্ব্বথা বর্ণনীয়॥ ৫২॥

অথদ্বাদশী।

১২ ২২ ৩ ১ ২ ৩ ২ ৩ ১ ২ ৩
উদ্যা*মেষিরজঃ পৃথ্বহামিমানোঅ
১ ২ ২ ৩ ১ ২
ক্তুভিঃ। পশ্যংজন্মানিসূর্য্য॥ ১২॥

* "উদ্যাম্"—"বিদ্যাম্"—ইতি পাঠৌ॥

हे 'सूर्य!' त्वं 'पृथु' सुविस्तीर्णं 'रजः' लोकं [लोका रजां-स्युच्यन्ते"-इति यास्क-वचनात्] द्युलोकं 'द्याम्' अन्तरिक्षलोकम् 'उदेषि' उद्गच्छसि। किं कुर्वन्? 'अहानि' 'अक्तुभिः' रात्रिभिः सह 'मिमानः' उन्मानयन् [आदित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य] तथा 'जन्मानि' जननवन्ति भूतजातानि 'पश्यन्' प्रकाशयन् ॥ ५३ ॥

হে সূর্য্য! তুমি এই সুবিস্তীর্ণ অন্তরীক্ষ লোক, দ্যুলোক ও ভূলোক অহোরাত্রে পরিমাণ করত এবং সমস্ত পদার্থের প্রকাশয়িতা হওত প্রতিনিয়তই উদয় হইতেছ॥ ৫৩

अथ त्रयोदशी।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ क २र

अयुक्तसप्तशुन्ध्युवः सूरोरथस्यनप्त्र्यः

१ २ ३ १ २

ताभिर्यातिस्वयुक्तिभिः॥ १३॥

'सूरः' सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः, 'शुन्ध्युवः' शोधिका अश्वस्त्रियः। तादृशीः सप्त सप्त संख्याकाः 'अयुक्त' स्व-रथे योजितवान्। कीदृशीः? 'रथस्य' 'नप्त्र्यः' नपातयित्र्यः। याभिर्युक्तो रथो याति न पतति ईदृशीरित्यर्थः। एवं भूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीय-योजनेन रथे संबद्धाभिर्याति यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति। अतस्तस्मै हविर्दातव्य मिति वाक्य-शेषः॥ ५४॥

সূর্য্য সেই সপ্ত ঘোটকী স্বীয় রথে যুক্ত করেন, যাহারা তাঁহার ভার বহনে সক্ষম; সেই স্বকীয় রথে সর্ব্বত্র গমন করিয়া থাকেন॥ ৫৪

অথ চতুর্দ্দশী।

২ ১ ২ ২ ২ ২ ২ ২ ১ ২
সপ্তত্বাহরিতোরথেবহন্তিদেবসূর্য।

২ ১ ২
শোচিষ্কেশংবিচক্ষণ॥ ১৪॥

হে 'সূর্য' 'দেব!' দ্যোতমান! 'বিচক্ষণ'! সর্বস্য প্রকাশয়িতঃ! 'সপ্ত' সপ্ত-সঙ্খ্যাকাঃ 'হরিতঃ' অশ্বাঃ রস-হরণ-শীলা রশ্ময়ো বা 'ত্বা' ত্বাং 'বহন্তি' প্রাপ্নুবন্তি। কীদৃশং 'রথে' অবস্থিত মিতি শেষঃ তথা 'শোচিষ্কেশং' শোচীংষি তেজাংস্যেব যস্মিন্ কেশাইব দৃশ্যন্তে স তথোক্তস্তমিতি॥ ৫৫॥

হে সূর্য্য! হে সমস্ত জগতের প্রকাশয়িতঃ! দেব! তোমাকে হরিতবর্ণ সপ্ত অশ্বে * বহন করিয়া থাকে; তাহারা তোমার রথে সুনৈপুণ্যে সংযুক্ত রহিয়াছে এবং তাহাদের স্কন্ধদেশীয় কেশ সকল অতি শুভ সুচিক্কণ॥ ৫৫

* সায়ণাচার্য্য বলেন—রশ্মিপুঞ্জই অশ্বরূপে কল্পিত এবং তদীয় প্রভাপুঞ্জই কেশস্থানীয়।

—:০:—

॥ ইতি শ্রীমদ্ ভগবত্ কুথুমর্ষি প্রাদুষ্কৃতা ভাষ্যেণানুবাদেন চ সমেতা সামবেদীয়া আরণ্যসংহিতা সমাপ্তা॥

सामवेदस्य

आरण्यसंहिता ।

भगवत्-पूज्यपाद-श्रीमत्-सायणाचार्य्य-विरचित-अर्थप्रकाशाख्य-भाष्येण सम्बलिता

श्रीसत्यव्रत-सामश्रमि-भट्टाचार्य्य-कृत-वङ्गानुवाद-समेता च ।

॥ तेनैव संशोध्य प्रकाशिता ॥

—:०:—

সামবেদীয়—আরণ্যসংহিতা ।

ভগবৎ পূজ্যপাদ শ্রীমৎ সায়ণাচার্য্য বিরচিত 'অর্থ প্রকাশ' নামক

ভাষ্যের সহিত

'প্রত্নকম্রনন্দিনী'-সম্পাদক

শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্য কৃত

অনুবাদের সহিত ।

—:০:—

শ্রীরামপুর—মাহেশ

সত্যযন্ত্রে

মুদ্রিতা ।

शकाब्दाः १७९४

বিশেষ বক্তব্য।

ভূমিকা লিখিবার সময়ে বিশেষরূপে নির্ণয় না করিয়াই কোন এক মত অবলম্বন করত এই গ্রন্থখানিকে ৬ দশৎ ও ৬৬ ঋগাত্মক বলিয়া নির্দ্দিষ্ট করা হইয়াছিল। এক্ষণে স্থির রূপে জানা যাইতেছে যে, ইহা ৫ দশৎ ও ৫৫ ঋকেই পরিসমাপ্ত। অবশিষ্ট ১১ ঋকের দশৎটি আরণ্য-সংহিতার অবয়ব নহে, উহা "মহানাম্নী" নামক অপর একটি সংহিতা। ঈশ্বরানুগ্রহে যদি নিরাপদে এবং এইরূপ অধ্যবসায়ে কিছু কাল যাপন করিতে পারি, তবে উহাও অপ্রকাশিত থাকিবে এমত বোধ হয় না॥

শ্রীসত্যব্রত শর্ম্মা।

ष्टतस्य धात्या यजे मह्यं राधनोमह्वं ॥ मह्यं राधन्यै देव्यै देष्ट्रे ॥ ६ ॥ विपश्चित्पुच्छम भरत्तद्धातापुनराहरत् ॥ परेहि त्वं विपश्चित् पुमानयं जनिष्यतेऽसौ नाम ॥७॥ इयमाज्ञेदमन्न मिदमायु रिदममृतम् ॥ ८ ॥ मेधां ते मित्रावरुणौ मेधामग्निर्दधातु ते ॥ मेधां ते अ-

एवं हि श्रुतम्—"विपश्चित्" देवः 'पुच्छ' पुत्रस्य प्रतिष्ठा-स्थानम् 'अभरत्' अहरत् 'तत्' तदेव प्रतिष्ठा स्थानम् 'धाता' देवः 'पुनराहरत्' आहरणं करोति। 'हि' यतः, अतः हे 'विपश्चित्' देव! 'त्वं' 'परेहि' आगच्छ प्रसन्नोभव, 'अयं' पुरुषः 'असौ नाम' एतन्नामकं पुत्रं 'जनिष्यति' उत्पादयतु ॥ ७ ॥

हे बालक! 'इयम्' 'आज्ञा' प्रज्ञा प्रज्ञावर्द्धकत्वात् प्रज्ञारूपमेव 'इदम्' 'अन्नम्' 'आयुः' आयुष्कारकत्वात्, 'इदम्' 'अमृतम्' प्राणाधारत्वात्, ॥ ८ ॥

हे 'कुमार!' 'ते' तव 'मेधां' पठित-श्रुत-धारणविषयां शक्तिं

এইরূপ শ্রুত আছে—যে, বিপশ্চিৎ দেবতা পুত্রের স্থান আহরণ করেন, বিধাতা তাহাই ধারণ করেন। অতএব বিপশ্চিৎ দেবতা তুমি প্রসন্ন হও এই পুরুষ আপনাকে দেখাইয়া) এই নামক পুত্রের উৎপাদক হউক।৭

হে বালক! এই প্রজ্ঞাবর্দ্ধক সুতরাং প্রজ্ঞাস্বরূপ অন্ন, আয়ুর্বৃদ্ধিকারক অতএব আয়ুঃস্বরূপ ও ইহা অমৃতস্বরূপ।৮

७—विपश्चिद्देवता। यजुः। गर्भाधानाङ्गकर्मणि विनियोगः।

८—बालको देवता। यजुः। अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां बालकस्य व्रीहियवचूर्णप्राशने विनियोगः।

श्विनौ देवा वाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ ८ ॥ यत्ते सुसीमे हृदयꣳ हितमन्तः प्रजापतौ ॥ वेदाहं मन्ये तद् ब्रह्म-माहं पौत्रमघं नि गाम्॥१०॥यत्पृथिव्या अनामृतं दिवि

'मित्रावरुणौ' अहोरात्ररूपौ देवौ 'आधत्ताम्' स्थापयताम्। यथा 'ते' 'मेधाम्' 'अग्निः' देवः 'दधातु' स्थापयतु। तथा 'ते' 'मेधां' 'पुष्करस्रजौ' अम्बरमाला-धारिणौ 'अश्विनौ' सूर्य्यचन्द्रमसौ 'देवौ' प्रदीप्तौ "आधत्ताम् स्थापयताम् ॥ ८ ॥

हे चन्द्र! 'यत्' 'ते' तव 'प्रजापतौ' प्रजापालके 'सुसीमे' ज्योत्स्नारूप-शीतल-द्रव्ये 'अन्तः' प्रविष्टतया "हृदयं" सारभागः 'नि' 'हितं' स्थापितमस्ति, 'अहं' 'तत्' 'वेद' जानामि, 'ब्रह्म' सर्व्वव्यापकम् इति 'मन्ये', ततश्चास्ति बालकान्तरेऽपि, अतः सम्भावये—'पौत्रं' पुत्रसम्बन्धि 'अघं' पापफलं शोका-दिकं 'मा गाम्' नाप्नुयाम् ॥ १० ॥

হে বালক! এই আহোরাত্র দেবতারা তোমাতে মেধা স্থা-পন করুন, এই অগ্নি দেবতা তোমাতে মেধা স্থাপন করুন, অম্বরমালাধারী এই প্রদীপ্ত চন্দ্র সূর্য্য দেবতারা তোমাতে মেধা স্থাপন করুন। ৯

হে চন্দ্র! প্রজাগণের পোষক ত্বদীয় শীতল জ্যোৎস্নার অন্তর্গত যে সার পদার্থ আছে, আমি তাহাকে সর্ব্বব্যাপী বলিয়া জানি, সুতরাং মদীয় বালকান্তরেও অবশ্য আছে; অতএব ভরসা করি—আমি পুত্র সম্বন্ধি পাপ-ফল (শোকাদি) প্রাপ্ত হইব না! ।১০

৯—মিত্রাবরুণাদয়ো দেবতাः। অনুষ্টুপ্ ছন্দः। সর্পিঃপ্রাশনে বিনিয়োগः।

১০—এষা চতুর্থী চন্দ্রোদেবতা। অনুষ্টুপ্ ছন্দः। শিশোঃ প্রসবদিন-তৃতীয়স্যাং জ্যোৎ-স্নায়াং চন্দ্রদর্শনে বিনিয়োগः।

चन्द्रमसि श्रितं। वेदामृतस्याह नाम माहं पौत्रमघ-ংরিষম্॥১১॥ इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं प्रजापती। यथा यन्न-प्रमीयेत पुत्रो जनित्र्या अधि॥ ১২॥ यद्दस्म

'यत्' 'अमृतं' 'पृथिव्याः,' 'न' 'दिवि' द्युलोके 'चन्द्रमसि' त्वयि 'श्रितम्' आश्रितम्, 'तत्' 'अमृतस्य' गुणम् 'अहं' 'वेद' जानामि; अतः सम्भावये—'पौत्रम्' पुत्र-सम्बन्धि 'अघम्' पाप-फलं शोकादिकं 'मा रिषम्' नाप्नुयाम्॥ ১১॥

'मे' मम 'प्रजायै' पुत्राय 'इन्द्राग्नी' देवतं 'शर्म' कल्याणं 'यच्छतम्' ददताम्, 'प्रजापती' प्रजापतिः प्रजानां पालको देवः तथा कुरुतात् 'यथा' असौ 'पुत्रः' 'जनित्र्याः' जनन्या, 'अधि' उत्सङ्गे (जीवितायां मातरीति भावः)'न प्रमीयेत' न म्रियात्॥ ১২॥

যে অমৃত পৃথিবীতে নাই=দ্যুলোকে চন্দ্রমাকে আশ্রয় করিয়া রহিয়াছে, সেই অমৃতের গুণ আমি অবগত আছি; অতএব ভরসা করি আমি পুত্র সম্বন্ধি পাপফল) শোকাদি প্রাপ্ত হইব না।। ১১

ইন্দ্রাগ্নী দেবতারা আমার এই পুত্রকে কল্যাণ প্রদান করুন, প্রজাগণের পালক দেবতাও সেইরূপ করুন—যাহাতে জননীর ক্রোড়ে (অর্থাৎ জননী জীবিতা থাকিতে) এ পুত্রের মৃত্যু না হয়॥১২

ন্দ্রমসি কৃষ্ণং পৃথিব্যা হৃদয়ং শ্রিতং। তদহং বিদ্বাংস্তৎপশ্যন্ মাহং পৌত্রমঘংরুদম্॥ ১৩॥ কোঽসি কতমোঽস্যেষোঽস্যমৃতোঽসি॥ আহস্পত্যং মাসং প্রবিশাসৌ॥১৪॥

'চন্দ্রমসি' ত্বয়ি 'পৃথিব্যাঃ' 'হৃদয়ং' ছায়ারূপম্ 'কৃষ্ণং' কৃষ্ণবর্ণং লাঞ্ছনং 'শ্রিতম্' 'আশ্রিতম্ 'অহং' 'বিদ্বান্' পদার্থবিৎ 'তৎ' লাঞ্ছনং 'পশ্যন্' তত্ত্বতো জানন্ আশাসে—'পৌত্রম্' পুত্রসম্বন্ধি 'অঘ' পাপফলং শোকাদিকম্ উপভুজ্য 'মা রুদম্' ন রুদ্যামিত্যর্থঃ॥ ১৩॥

হে বালক। ত্বং 'কোঽসি' কিন্নামধেয়োঽসি? 'কতমোঽসি' অকালমরণধর্মাসি? আহোস্বিৎ পূর্ণায়ুর্ভাগসি? ন জানাসি চেচ্ছৃণু—"এষোঽসি" এতন্নামকঃ ভবসি কিঞ্চ "অমৃতোঽসি" অমরণধর্মা ভবসি। অতঃ 'অসৌ' এতন্নামকঃ ত্বং 'আহস্পত্যং' অহস্পতিঃ সূর্য্যস্য ইদং সংক্রান্তি-কৃতং সৌরং 'মাসং' কালং "প্রবিশ" উপভুঙ্ক্ষ্ব॥ ১৪॥

হে চন্দ্র! তোমাতে আশ্রিত পৃথিবীর ছায়াস্বরূপ যে কৃষ্ণবর্ণ লাঞ্ছন তাহার প্রকৃত তত্ত্ব আমি অবগত আছি; ভরসা করি—আমাকে পুত্র সম্বন্ধি পাপ-ফল শোকাদি ভোগ করত ক্রন্দন করিতে হইবে না॥ ১৩

হে বালক! তোমার কি নাম? তুমি কে? (অর্থাৎ অকাল-মৃত্যুর পথিক অথবা দীর্ঘায়ু)। যদি অবগত নহ, তবে শ্রবণ কর—তোমার এই নাম, তুমি পূর্ণায়ু হইবে; দিবাকরের কৃত (সৌর) এই মাসক্রমে কালাতিপাত কর॥ ১৪

১৪—আদিত্য দেবতা। যজুঃ। নাম করণে বিনিয়োগঃ।

अनेकविध-कौतुके व्यवसिते विचित्रे मुहु, धृं तावपि नियोजितं सपदि यत्र लक्षैरपि।
प्रिया प्रति समर्पितं न पुनरेति रक्तं मनः, पुरा हि परसात्कृते भवति कस्य वा स्वैरिता॥३३७

ततः प्रातरेव मङ्गलासंशिनीषु वंशीषु, दण्डाहतेषु दुन्दुभि-द्वन्द्वेषु, घन-घंनाय-मानेषु कांस्य-तालेषु, पूर्य्यमाणेषु तूर्य्येषु, डिमडिमायमानेषु डमरुषु, भां कुर्वतीषु भेरीषु, एवं मड्ड-मर्द्दल-डिण्डिमझर्झरादि-वाद्य-भेदेषु वाद्यमानेषु सपदि समुत्थाय कृताह्निकाना म-शेष-देशागत-नृप-नृपति-कुमाराणां रुचिराङ्ग-रागै, रङ्गानि रञ्जयतां पुनः पुनः पराहृत्ति-क्रमेण नाना-वर्ण-सुवर्ण-चित्रित-बहुतर मुष्णीष मारचयतां मुहुर्मुहु र्मुकुरमालोकय तां कुसुम-कस्तूरिकादि-वासित-वसनानि परिदधतां तथा कल्पयता मनल्प कल्पनाभि र्मणिमयकल्पं पुनः पुनरपि मुकुर मालोकयतां स्वयम्बर-दर्शनाय त्वरावता [मप्यपर्य्याप्तेव भूषण क्रिया बभूव। चन्द्रशेखरस्य त्वधरीपकण्ठ-मुष्टताम्बूल-रागस्य परिदृश्यमान-पाण्डु-गण्ड-भागस्य चिन्ता-निष्पन्दीकृत-दर्शन-दर्शनीयस्य प्रेयसी-हृदयानन्द-सन्दोह-सन्दीपनं किमप्याकल्पं स्वभाव कल्पित मेवासीत्॥

ततो नानावर्ण-घन-वितानाभिभावित-प्रचण्ड-कर-किरणस्तदधी-वक्र-वीथिका-सुन्दर-वन्दन-मालिका कलितं समन्ततः समुदित-विविध-मणि-मञ्जुल-विबुध-पति-कोदण्ड-चारु-चामीकर-घटित-तोरण-मण्डल-मण्डितम् इतस्ततश्च पलायमाम-चामर-चय-चमत्कृतं कति-पय-पृथ्वीन्द्र-पुरुष-पटल-कक्षा-कृत-चारु-चित्र-चर्म्म-पुटक-वर्षचन्दन-वारि-विन्दु-वारित-रज-स्तया मनोहरं निदाघ-समयावसान मिव स्वयम्बर-स्थल मवलोकयामासुः।
विचित्र-मणि-मञ्चिका निहित-रत्न सिंहासनश्चलद्धवल-चामरं विधु-निभातपत्रावृतम्।
निशात-कनकोज्ज्वलाप्रतिम-दण्ड-लीलांशुकं स्वयम्बर-महोत्सव-स्थलमथाविरासीत् पुरः॥३३८

ततो नरेन्द्राः स्वजने रलङ्कृते रलङ्कृता निर्ज्जरूपभाजः।
मञ्चान्यलञ्चक्रु रतीव मेरु पृष्ठोज्ज्वलानुज्ज्वल केतनानि॥३३९

विभूषणानामिव मौलिरत्नमत्त-द्विपानामिव भूतनाथः।
ज्योतिर्गणानामिव पूर्णचन्द्रः सेनापतीनामिव कार्त्तिकेयः॥३४०

परिस्फुरत् प्रेम-चयानुरक्तः प्राप्त-स्पृहाभिस्तरलत्व] मन्तः।
कुमार-हारान्तरवीव-रेजे नवेन्दुमौलि र्नितरां पृथु-श्रीः॥३४१

कक्षार्पितोषाढ़ पयोद तुल्यैः कश्चिद्गणश्चर्म्म-पुटैस्तदानीम्।
समन्ततश्चन्दन-विन्दु-वर्षै र्निवारयामास रजांसि भूमेः॥३४२

ततः समुत्क्षिप्यमाणेषु कुसुम-कंदुक-समूहेषु तत्परि-मल-लोलुपतया विहितांतरालं वेषु समुड्डयानेषु पट-वास-पटलेषु जाज्वल्यमानेषु कालागुरु-धूप-वर्त्ति-प्रकारेषु वाद्यमानेषु श्रुति-मर्म हरेषु वाद्येषु वन्दि-चारण-गण-गीयमानेषु तत्तन्नृपति-नृपतिकुमार-कुल-कीर्त्ति कृत्य-वदान्य-दाक्षिण्य-शौर्य्य-सौन्दर्य्यादि-गुण-गणेषु तारावती-वदन सुधांशुरिदानी मम सुदृश्यतीति साकांक्षतया हर्ष-द्विगुणीभूत कलेवरेष्विव विस्फारित-लोचन-चकोरेषु चामीकर-चारु चतुर्द्दोलिकामणिमय कलस-पटल प्रभा-परिणाहवन्ती तड़िल्लता-तनु-तर-कनक-सूचीपकल्पितानल्प-शिल्प चमत्कृतातितरल सन्ध्या घन-रुचिराम्बर-मनोहरा-म्ब -रितः परिलम्बमान-विपुल-वारि-विन्दु-सुन्दर-मुक्ता-स्तवक-चारुतरा मलङ्कुर्वती विद्युल्लतेव महोत्सव-घनाड़म्बरस्याधि देवतेव स्वयम्बर-पुरस्य विजय पताकेव मनोज-महीश्वरस्य सा रतेव सर्व-भुवन-सौन्दर्य्यस्य निधान पात्रीव भाव-हावादि-समस्तालङ्कारस्य परमा सम्पत्तिरिव लोक-लोचन-कौतुकस्य प्रत्यक्ष-सिद्धिरिव सर्व-जन-मोहन-विद्याया निर्वृतिरिव द्रष्टव्यतायाः स्मर-शरासन-यष्टिरिव रत्नानि चोलान्तर्लक्ष्यमाण-विनताङ्गलता-समुद्र-वेलेव विचित्र-रत्न-मण्डिता अति काल कुन्तल-भर-स्वर्भानु-गिलितोद्गीर्णेन नभो-मणिनेव सोमन्त-सोम-चुम्बिना शिरोमणिना मण्डिता सिन्दूर-तिलक-मिहिर-मण्डलस्यातिनिकटतया त्रासादिव कृशाभ्यां भ्रू-युग्म-ध्वान्त-लताभ्यां विराजमाना जालान्तर्निपात-चञ्चलोच्छलन-शीलाभ्यामद्र-मुदित-शफर-तरुणाभ्यामिवावगुण्ठन-सूक्ष्म-निचोलान्तर्दृश्यमान-लोचनाभ्यां लोक-लोचन-रमणीया रति-रमणा पूर्व-विधि-निर्म्मित-नासिका कनक-तिल-कुसुमाग्र-भाग-लग्नाऽपूर्व-मणि-षट्पदेनेव नासा-भूषणेन शोभमाना मनोज-वीरस्य रत्न-चित्र-कनक-फलकेनेव ताटङ्कच्छवि-प्रतिविम्ब-सम्भावित-चिक्कण-कपोल-तलेन कमनीया मुक्ता-पंक्ति-पूरित-पद्मराग पत्रे णेव दशन-द्युति-धरेण विम्बाधरेण चारु-तरा उद्यद्भानु-भिद्यरविन्द-संपुटादिवाधर-पुटान्निःशरन्निशा-मुख-निपतित-बद्ध-चन्द्रिका-सम्मितेन मुस्मितेन विस्मयनीया कपोल द्वयानुकारिणा कदम्ब-गोलकार्द्ध-सदृश कनक मणिमयावतंसेनावतंसिता-मणि-कनक-बद्ध-कम्बु नेव ग्रैवेयकालंकृतेनकण्ठेन कान्तिमति श्रुति-सूक्ष्म कनक-सूत्रोपकल्पित-जाल नियन्त्रित-बाल-चक्रवाकाभ्या मिव प्राभातिक-प्रभाकर-कान्त-किरण-कमनीय-कनक-कमल-कुड्मलाभ्या मिव नव-यौवन-राज्याभिषिक्तयोः प्रियानुराग-काम-देवयोर्द्देवभो रुपदेशनाय निर्मित-पिण्डिकाभ्या मिव सपाच्छादिताभ्यां लोक-दृष्टि-दोष-निवारणाय कृत-मसी-तिलकाभ्यां ईर्य्यश्चूचुक-कुच-कुमाराभ्यामीषत्सङ्कुचित-कलेवराभ्यन-चक्रवाकाभ्यां निशि विरह-कातरतया तन्निवारणाय परस्पर-सङ्गमाय स्वीकृत-पाणिने गतिनवान -समुत्पत्ति-महोत्सव-मङ्गल कलश-निवेशित-सूत्र समुदायेने ह [illegible] मनोहारिणी

विचित्र केयूर-कङ्कन-वलयवता प्रणयापराद्ध-प्रिय-बन्धनाय गुम्फित विचित्र-कुसुम-पाशेनेव मृदु-बाहु-युगलेन योग्य-चमत्कारापरस्परस्पर्द्धया वर्द्धमानयोः कुच-भर-नितम्बयो मध्यस्थता माश्रित-रोम-राजिः स्तन-पार्श्व-स्थिति-विदित-पक्षपातस्य समुचित दण्डनाय नव-यौवन-युवराजेन दत्त-त्रिवली-पाश-बन्ध सं दृश्यमाना दुःसह कुच-भर-वहन क्षीणस्य मध्यस्य समाश्रय-दानेन लब्धाधिक-महत्वेन श्रोणी-तटेन पटीयसी सुरपति-वारण-कर-दर्प-वारण-करीर-युगलेन रमणीया तुला-कोटाप्रविष्टापि मणिमय-तुला-कोट्यपरिष्टेणानङ्ग-विजय-काहली-निभेन जङ्घा-युगलेनाति- मनोज्ञादर-विकसित-कोकनद-कोष-जिगीषया कोपादित्यरुणेन चरण-युगलेन चमत्कारवती तारावती कनक-सुन्दर-वेत्र-करै र्वर्षवरै र्दूरीकृत-पुरोजन-व्रातमग्रयादिव दिवसपति-पुर-देवतेव वहिर्निश्चक्राम ॥

ततः सख्या नाम्ना प्रिय-वचनया नृपति-गण-कौलिन्य-दाक्षिण्य शौर्य्यौदार्य्य-सौन्दर्य्यादि-गुण-वर्णन-प्रिय-वचनया समादिष्ट-वर्त्मना क्रमेण लक्ष्मीरिवाल्प-भाग्येषु सम्यग्दृष्टिमपि न निक्षिपन्ती विक्रीयमाण महार्घ्य-रत्न-शालिन क्षुद्र-भवनानीव राज-कुलानि वञ्चयन्ती चन्द्रशेखर-समीप मागतवती। ततस्तयोः चपा-जपाकरयोरिव लक्ष्मी-पुरुषोत्तमयोरिवो वाणी-चतुराननयोरिव सरसी-सारसयोरिव समुचित-समागम-शोभा माविरासीत्।

वेपथु-स्वेद-रोमाञ्च-स्तम्भास्तुल्यतया तयोः।
आसन्विभक्ता विघ्नेन श्रीमन्मन्मथ-मौलिना ॥२४२

ततः प्रिय-वचनया वर्ण्यमान-चन्द्रशेखर-गुण-श्रवण-परिवर्द्धित-पूर्वानुरागेण स्वयम्बर-दाम-ग्रहणोद्यम-समयएव पाणि-प्रकम्प-जनित-विलक्षौ द्वयोरपि कल्प-कल्पौ बभूव। ततस्तारावती-दर-विस्फारित-दृष्टि-पङ्कज-पातेन निर्म्मात्य रत्नाङ्गुरीय-प्रभा-दीप-कलिकया नीराजित मीषदुन्नामित-मुख-मधुरान्तः-स्मित-मधुपर्केण पूजितं पाणि-पुट प्रस्वेद-स्निग्धेन भ्रमद्भ्रमर-मुग्धेन श्रवन्मधु-मधुर-मधुक-दाम्ना तं वरयामास। कृते च तस्मिं स्तत्काल-युगपद्वाद्यमान-वादित्र-सहस्र-ध्वनि-प्रतिध्वनिभिरिव देवलोक-वादित्र-ध्वनिभि रापूरि भूर्भुवः-स्वर्लोक-जठर-दरी-श्रवदमन्द-मकरन्द-बिन्दु-तुन्दिल-मन्दार-कुसुम-वृष्टयोपि एः पुनर्निपेतुः ॥

ततोऽपरेषां नृप-सम्भावनां मुखानि शुष्क-स्मित-लाञ्छनानि।
पाणि-प्रयत्नेन विकाशिताब्ज-कोषोपमानीह न सं विरेजुः ॥२४४

अनादरेणैव विधुन्तुदेन ग्रस्तं मुखं नैव चकास तेषाम्।
धीराङ्गनान्ये प्रसभंमुरल्पवत् समागमं माधुतयोश्च केचि ॥२४५

केषाञ्चिदर्चींषि रवि-प्रतप्त प्रतप्त-नीलोत्पलवत् प्रमम्लुः ॥
हा हन्त ! रोषानल-तापिता ताद-विच्छायतां जग्मुरतीव तेऽपि ॥३४६

तद्दुःख-हालाहल-पानतोऽति दन्दह्यमानाः क्व च नैव निर्वृतिम् ॥
अवापुरन्ये विविध-प्रसङ्ग-भेषज्य-संसेवनतोऽपि दीनाः ॥३४७

विरोध मुत्पादयितुं च केचित्तंचिन्तयन्तोऽतिमदेन मत्ताः ॥
भयङ्गजेन्द्रा इव भेजु रुच्चैः पञ्चाननं वीक्ष्य युवान मग्ने ॥३४८

क्षमा अपि द्वेषि-तमोऽपहर्त्तु' तस्य प्रतापार्क-हृत-प्रतापाः ॥
निरर्थकं रूप-गुणं वहन्तो दीपाइवासन् स्व-दशान्दहन्तः ॥३४९

नखोल्लेखं चित्यां दशन-दशनं स्वाधर-पुटे हृदा चिन्ताश्लेषं मनसि च रहः सं कथनताम् ॥
करामर्षं गण्डे प्रबलतर-रागं हृदि रुषा समापु स्ते यद्यत् सुदृशि वत सङ्कल्पितमभूत् ॥३५०

ततः ककुत्स्थः स्व-पुत्रीं तारावतीं मन्तःपुरे संस्थाप्य चन्द्रशेखरं स्वय मनुव्रज्य तदालाम माभिनाय। ततः स-नारदाः सारदापति-प्रमुखा वर्हिर्मुखाः स्वर्गादवरुह्य चन्द्रशेखरस्य विवाहोचित-क्रियासु समुद्यता बभूवुः ॥

तत्पत्नासु तारावत्याः परेद्युर्निशायां निशाधिनाथ-मयूख-मांसलीकृते नभो-मण्डले सहस्रशो दीपमाला मन्तरेण नक्षत्र-मण्डलैरिव मण्डिते धरामण्डले अनवरत-वाद्यमान-वादित्र-ध्वनि-प्रतिध्वनित-नभोमण्डले नानाविध-कौतुक-दर्शन-कुतुकि-लोक-समाकुले परिमर्दित-मृगमदे-पङ्कीकृत-कुङ्कुम-चूर्णीकृत-चन्द्राह्वय-परिशीलित-शैलेयक-सलीकृत-कालागुरु-द्रवद्रवीकृतेषु समस्त-गात्र-कञ्चुकेषु समन्ततः समुद्धूत-पट-वास-पटल-पाटलीकृत-शाम्बराम्बरेषु सुष्टि-प्रन्न-प्रेङ्खमाण-पुष्परस-सरसीकृतेषु लोक-प्रावरणेषु विविध-ललन्नितम्ब-मङ्गलाचारश्चिरथादिभि र्विचित्राम्बर-भूषणैश्चित्रीकृतः शिल्पपत्र-रथ-संयुक्त-रथ मारुह्य रथ-गज-तुरग-नरयान-प्रयान-प्रहुतर-नरेन्द्र-पन्नगेन्द्र-सुरेन्द्र-मुख्या-नुयातः।

शशिना विधुतोष्ण-वारणो मृदुना गन्धवहेन वीजितः ॥
हरिणा हय-रश्मि-पाणिना परि जुष्टाग्ररथः कथाभृता ॥३५१

रतिनाथोपचिताङ्गरागवान्निज-पृष्ठस्थ-पयोधिकारिणा ॥
सुरभि-द्रव-सिक्त-कञ्चुकी जद-वर्त्म्यभितोऽति रञ्जयन् ।३५२

सुरनाथाग्र-घनाघनैः पुरीघनसारामृत-सिक्त-वर्त्मना ॥
द-णेन विचित्र-भागुनावृत-दीपेन पुरः प्रकाशितः ॥३५३

नव-चन्द्र-कला-कलापवान् परि-पूर्णानन-चन्द्र-मण्डलः ।
मृदु-वाद्यगणानुगान्यहो ! विबुध-स्त्रीगण-गीतकान्यलं ॥३५४

पथि सम्मुदितो सुशीलसत्परिवारैः परितो वृतश्चिरात् ।
स ससुवाह-महोत्सव-स्थली प्रथम-द्वार मवाप च क्रमात् ॥३५५

ततः स राजापि स-पुत्रामात्यः समागत्य सादर मादरात् संगृह्य गृह-शोभ-यातिचमत्कृताङ्गनमध्य -वेदी मधिरत्न-पीठोपरि निवेशयामास । ततो राजपुत्रा वृद्धामात्यैः सह विबुध-वधूभि र्विहित-मङ्गलाचारां तारावतीं चतुरुदधि-सम्भूत-रत्न-चित्रित-चतुर्दोलिकया रत्न-प्रतिमामिव त्रपया निश्चलां विवाह-यज्ञस्याधिदेवी मिव परि-पूज्या मानन-चन्द्रिकोत्सवं विधाय वराभिमुखंतो निवेशयामासुः ॥

ततः—तरल-वस्त्राच्छादनावगुण्ठिते मुख-पद्मे सुदृशो-वराचिणी ॥
भ्रमराविव विभ्रमान्वितौ विकलं बभ्रमतु र्मुहुर्मुहुः ॥३५६

बलिना हृदि जन्मनेरितौ गुरु-हृम्भिः पुरतो निवारितौ ।
इतरेतर-वीक्षणोत्सुकौ बभ तु मुढ़तया तयोर्दृशौ ॥३५७

मदनेन मदेन धावतो रभिवल्ला वर-दम्पती-दृशोः ।
गजयोरिव मुग्धयोस्तदा परिखाऽभूद्गु-दृष्टि रन्तरा ॥३५८

अन्योन्याभिमुखं हठात् प्रविकशद् द्वन्दानशोभं मुहुः ।
धावन्त विहतञ्च गाढ़ मसकृद्दै-र्थाङ्गुशैनौचकैः ॥३५९

दम्पत्यो रवशं कथं कथमपि स्वान्त-द्विपं रक्षतो—
रायासं हृदयेन तौ विविदतुः किं वा स्वयं हृच्छयः ॥३६०

ततः—स्व-गुर्वी स-पिता-पितामहाम्नालिभिः पाठित-मन्त्र-जातैः ॥
संग्राहयामास वरस्य पाणौ पाणीयवत्पाणि-नयोरुहेन ॥३६१

विधुरां ज्वलितानल-त्विषा विधु-वक्त्रास दृगन्तिके वहन् ॥
निगमे र्विधिवत्कवि-श्रु तैर्विधिवत्संहुत वह्नि रावभौ ॥३६२

वहिरन्तर-युक्तया तया तड़िदेवातिशरद्घनच्छविः ॥
कनकाद्रि-समं हुताशनं परि चक्रे स मुहुः प्रदक्षिणम् ॥३६३

व्यवहार-परास्तत: स्त्रियो विधिवत्-क्रत-लौकिक-क्रिया: ॥
मणि मञ्जुपिकान्तरे तयो:-सरसद्रात मकारयत् चणम् ॥३६४
विजितोसनयाऽक्रत् पणै: सुदतीनामिति नर्म्म-भाषितै: ॥
प्रियया स पराजयं प्रियं समसम मथवा नतानत: ॥३६५
मदनावनिभृत्यतार्किका: क्रप-नन्दित्यवलोक-निर्जितम् ॥
अवलोक्य हृदा रूपं स्त्रिय: स्मित सुग्धामन: पङ्कजावभु: ॥३६६
शयनीय-गृहं वधूद्वयं नीत्वा ह्यनुपाय-शासनात् ॥
चतुराश्चतुरानन-प्रियाइव चक्रु परिहास मङ्गना: ॥३६७
अयि ! रत्न-प्रवरात्म धामत: सुसखो ! क्रीत इहाद्य ते पति: ॥
तरलस्तावदसौ विलोक्यते भुजपाशेन नियम्यता मयम् ॥३६८
इति स-स्मित मालिभि: सखी गदिता ह्री-भय-हर्ष-लाञ्छिता ॥
व्रजतीषु च तासु लोचनं किमिवा निर्वचनीय मादधे ॥३६९
शयनेय-जलेव नार्म्मदे रंहसा क्रमणेन कोमला ॥
दलमस्य-भियेव पद्मिनी प्रचकम्पे चल-भृङ्ग-लोचना ॥३७०

जन-नयन-निपात-शङ्कितो ह्री-निवड्डो; सुख-शयन-तलान्न हन्त ! कर्त्तव्य-मूढ़ौ ॥
निज-मनसि विशङ्को दर्पको दम्पती तौ, निशि-निशितो शरै ये रात्तरूपौ चकार ॥३७१
प्रच्छन्न-बान्धव-वधूगण दृष्टि-शङ्का संकोचतो जड़इव प्रतिरुद्ध-चेष्ट: ॥
क्रोड़े वहन्नपि धरेन्द्र भवौषधीं तां गाढ़ं मनोज-विष-दिग्ध-तनुस्तदासीत् ॥३७२
भूमीन्द्रजां त्रिजगदुत्तमरत्नभूतां दीनो महानिधि मिवाप्य मनोरथेन ॥
साशङ्क एव परित: स्थित-विचक्षणेभ्यो भूयो युवा निर्भृत-दर्शन-तृप्ति माप ॥३७३
चणोपमा सा चणदा व्यतीता तथा प्रभाते क्रत-मङ्गलाभि: ।
स बोधितो राज-सुतोऽङ्गनाभि: शय्यां जहौ निद्रितवच्चिरेण ॥ ७४ ३

एवं क्रमेणैव कियन्त्यहानि राज्ञा स-पुत्रेण समाजितोऽसौ ।
स्थित्वा पितुर्द्दर्शन-जात-तृष्णस्तदाज्ञया प्रस्थितवान् पुराय ॥३७५
यामातरं यौतुक-रत्न-जातै: सन्तोष्य तं भूपति रन्वगच्छत् ।
निवार्य्यमाणोऽपि च तेन यत्नात्तदर्थ माज्ञापय दास-जातान् ॥३७६

पितुर्निदेशं परिगृह्य मूर्ध्ना समुत्सुकाश्चन्द्रकला-किरीटं ॥
अतीव दूरं नरनाथ-पुत्रा निवार्य्यमाणा अपि तेन जग्मुः ॥३७७

तेनानुनीता नरनाथ-पुत्रा विसर्जनाय श्वसुरात्मतुल्यौ ॥
नियुज्य सामात्य-पुरोहितं ते ततो निवृत्ताः स्व-पुरं प्रतस्थुः ॥३७८

आलापैः क्रमतो विलङ्घमधुरैः साकूत-गूढ़स्मितैर्निष्पन्दीकृतमयनैवकमलप्रान्तावलोकैरपि ॥
अन्योन्यं परिगुम्फदार्द्र मनसोर्मंदीभवद्व्रीड़योर्द्दम्पत्योर्विदितोभवन्नवप्रेमात्मयोत्सवः। ।३७९
वत्सं न्यम्बरसन्नाले पौलोम्येव पुरन्दरः। क्रीड़न्नगरसीमान माजगाम नृपात्मजः ॥३८०

ततो मौहूर्त्तिकावेदित-शुभ-मुहूर्त्ते वसन्तइवारामश्रिया समस्त-नयनालिं प्रमोदयन् पुरोरचित-मङ्गलालङ्कारं पुरं प्रविवेश ॥

तदानीं सुन्दर्य्यो वातायन-जाल विकाशित-नयन-तारका-दम्पती-मुख-सुधांशु-मण्डल-परिवारतां प्रापयामासुः ॥

काश्चित् कौतुकिन्यः सौध-शिखर-मालोपरि भूतलइव स्व-लोचन कमला-मालाभिर्लावण्य-सलिल-पूरित-पीन-चेलाञ्चल-पल्लवित-कुच-युगलै-रुद्दीप्त-भूषण-प्रभाभिर्वन्दन-मालिका-मङ्गल-घटारोपण दीप-मालिका-शोभा वि-तेनिरे।

पथि तासाङ्कर-रत्न-शुक्ति मुक्त-मुक्ता-मणय इव स-लाज-पुष्प-वृष्टयो निपेतुः ॥
तथा तासां मिथुन-मुख-शोभा-प्रेक्षणायेव स-लज्जाअपि चतुरानन-निवासादशेष-मङ्गला-संशिनी सरस्वती निश्चक्राम।

अनन्तरं कृत-कुल-देवतार्च्चनवन्तःपुर-मध्य-निर्म्मित-मणि-मण्डप मण्डणीभूतं नव बन्धुराकाश-ख-चन्द्र-शेखर-दर्शनोच्छलित-सरित्पतिमिव नरपति मासाद्य त्रपानताननौ कोमल वल्ली-भूरुहाविव शिरोधृत कुसुम कलापैस्तत्पादयोः सपर्य्यां चक्रतुः।

राजापि प्रदर-लब्ध-महार्घ रत्नमिव काञ्चन-रचनया जड़ितं सदर्थमिव मधुर-सरस्वत्या सम्बद्धं साधुकृत्यामिव कीर्त्याधिगतं शौर्य्यमिव नीत्यानुगतं बध्वान्वितं कुमार मवलोक्य हर्षादपि हर्षमवाप ॥

ततो देव्योपि दिव्य-ललनाभिलंभित लौकिकाचारादिभिर्नीराजनादिकं विधायानर्घ्य-रत्नादिभिः सत्कृत्य बधू-वरौ निवेशयाञ्चक्रिरे। सर्वे ज ना अपि नानोपायनै रत्नाद्यैश्च बधूं पुजयामासुः। ततश्चन्द्रशेखरोपि तारावत्या सम मनुदिनं महादेवार्च्चनं जननी-जनकयोर्निदेश-पालनं प्रजानुरञ्जन पुरःसरं कतिपय समयान् गमयाञ्चकार ॥

गत्वा ततः पुरहरस्य पुरं पितास्य पौष्यो नृपः पुरहरन्तपसा प्रसाद्य ॥
लब्ध्वा स्व-सिद्धि-विभवं परिमुक्त-बन्धः श्रीमान्मुमोद मदनान्तक-पार्श्व-संस्थः ॥३८१

श्रीलश्रीरघुनाथ-देव-शिवदा-देव्योस्तनू-सम्भवः ॥
शम्भोर्भक्ति-मृणाल-हंसिरमलः श्रीराजहंसोत्तमः ।
पौराख्या नव-चन्द्रमौलि-कथया श्रीरामनाथः स्वयं,
चम्पूं गुम्फितवांस्तदीय कथया जातो विवाहोत्सवः ॥४

इति विवाहोत्सवो नाम चतुर्थोल्लासः ।४।

———०-:-०———

अथ मधुप्रिय मोचितु मादरात्प्रिय जनेन समं नगरोदरात् ॥
उपवनं प्रियया प्रमदागणैर्मंहितया हितया नृपतिर्ययौ ॥१

मणिपरिच्छदचित्रतराम्बराहृतहिरण्मयानगणेन ताः॥
सदयि र.द्द.यिता दनुसंययुः सुनयना नयनाति समीपगाः ॥२

नगरतोऽनतिदूरमुपेत्यताः सह नृपेण नृपप्रियया तया ॥
ददृशु रम्बुज चारु विलोचनाः श्रितमदाः प्रमदाः प्रमदाटवीम् ॥३

नव-मधु-प्रियया प्रियया नया रति-रुचिं श्रितया प्रियया ऽनया ॥
अप्रतिमोऽवनिपोषण-विग्रही ग्रहपति-प्रतिमो बभौ ॥४

मधु-भरानत-माधविका लता मधुमदोन्मद षट्-पद सम्पदम् ॥
नभसि सध्वनि रुध्वनि भूपतिदृशि चरार चलाचल घन-श्रियं ॥५

अहि-भुक्-कगम खेलनं कं बक-पीत कपोत-कुला कुलम् ॥
मसृण-खड्गक-खड्गक वाजकं क्व च कुरङ्ग-कुलङ्गत साध्वसम् ॥६

अवलोकितेश्वरस्य सततं परिग्रहं पुष्प-धूपं निर्यातयन्ति। येऽवलोकितेश्वरस्य पुरतश्चतुरस्रं मण्डलकं कुर्व्वन्ति ते राजानो भवन्ति चक्रवर्त्तिनः सप्तरत्न-समन्वागताः॥ तद्यथा—चक्ररत्नं अश्वरत्नं हस्तिरत्नं मणिरत्नं स्त्रीरत्नं गृहपतिरत्नं परिणायकरत्नं एवं सप्त रत्नानि, एभिः सप्तरत्नैः समन्वागता भवन्ति। ये चावलोकितेश्वरस्यैकमपि पुष्पं निर्य्यातयन्ति ते सुगन्धिकाया भवन्ति। यत्र यत्रोपपद्यन्ते तत्र तत्र परिपूर्णकायाश्च भवन्ति। एवं सत्पुरुषो गुणविशेषं कृतवान्। ताश्च पर्षदः स्वकस्वकेषु भवनेषु प्रत्युद्गताः अनन्त-विमला नाम कायपरिशुद्धिः प्रतिलभतेस्म। अथ स जीर्ण-पुरुषः आनुलोमिकीन्धर्म्मदेशनां कृत्वा स्वकं गृहं निवेशनं प्रत्युद्गतः॥ अथावलोकितेश्वरस्तत्रैवाकाशेऽन्तर्हितः॥

अथ स आकाशे चिन्तामापेदे॥ विश्वभूस्तथागतो मे चिरकालं दृष्टः सोऽनुपूर्व्वेण जेतवनं विहार मनु प्रविष्टः॥ यावत् पश्यति अनेकानि देव-नाग-यक्ष-गन्धर्वा-ऽसुर-गरुड़-किन्नर-महोरग-मनुष्यामनुष्य-शतसहस्राणि। अनेकानि च बोधिसत्त्वशतसहस्राणि सन्निपतितानि॥

अथ गगणगञ्जो बोधिसत्त्वो भगवन्त मेतद वोचत्। कतमोऽयं भगवन्! बोधिसत्त्व आगच्छति?

भगवानाह—एष कुलपुत्रावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्व आगच्छति॥

अथ गगणगञ्जो बोधिसत्त्वः तूर्ष्णींभावेन व्यवस्थितः। अथावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वस्तं भगवन्तं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य वामपार्श्वे विश्रान्तः॥

अथ स पुनः श्रान्तं विदित्वा भगवान् पृच्छति—आन्तस्त्वं

कुलपुत्र ! कीदृशी कर्म्मभूमिस्त्वया निष्पादिता ? तेन तस्य भूतपूर्व्वं वर्णितं—सदा प्रेतेष्ववीचुापपन्नेषु कालसूत्र-रौरवोपपन्नेषु हाहे तपने महानरके, सितोदके महानरके, असिच्छेदे महानरके, सम्बरे महानरके। एषु महानरकेषु ये सत्वा उपपन्ना स्तेषां च कर्म्मभूमिः सत्वाना मपरिपाककृता कर्त्तव्याः कृत्वा चानुत्तरायां सम्यक् संबोधौ प्रतिष्ठापयितव्याः । ईदृशी मया सत्वपरिपाकः कृतः ॥

अथ गगणगञ्जो बोधिसत्वो महासत्वः परमविस्मयमापन्नः । न च मे बोधिसत्वभूतस्य ईदृशं विषयं दृष्टं श्रुतं वा, तथागताना मीदृशं विषयं न संविद्यते ॥

अथ गगणगञ्जो बोधिसत्वो ऽवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य पुरतः स्थित्वा अवलोकितेश्वर मेव माह—मा त्वं श्रान्तः क्लिष्टस्त्वं ।

स आह—न चाहं युष्माकं मध्ये श्रान्तो न क्लिष्टः॥ तौ परस्परं सांकथ्यं कृत्वा तूष्णींभावेन व्यवस्थितः ॥

अथ भगवान् षट्पारमितानिर्द्देशन्धर्म्मन्देशयितु मारब्धः । शृण्वन्तु कुलपुत्राः ! प्रथमं बोधिसत्वभूतेन दानपारमिता परिपूरयितव्या (१)। एवं शीलपारमिता (२) क्षान्तिपारमिता (३) धैर्य्यपारमिता (४) ध्यानपारमिता (५)। प्रज्ञापारमिता (६) परिपूरयितव्या। इमां चानुलोमिकान्धर्म्मदेशनां श्रुत्वा तूष्णींभावेन व्यवस्थितः। अथ ताः पर्षदः स्वकस्वकस्थानेषु प्रक्रान्ताः ते च बोधिसत्वाः स्वकस्वकेषु बुद्धक्षेत्रेषु प्रक्रान्ताः ॥

अयं कारण्डव्यूह-महायान सूत्र-रत्न-राजस्य प्रथमो निर्व्यूहः सर्व्व-कर्म्म-विशोध-नोऽनुत्तर-बोधिमार्ग प्रतिष्ठापकः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेत दवोचत्—आख्याहि भगवन्नवलोकितेश्वरस्य भूतपूर्व्वं कत मेते समाधयः, यैरवलोकितेश्वरः समापन्नाः।

भगवानाह—अप्रमेयै रसंख्यायैः समाधिकोटिनियुतशत सहस्त्रैः समापन्नोऽवलोकितेश्वरः; येषां समाधीनां शक्यं सर्व्वतथागतैः पर्य्यन्त मधिगन्तुम्।

अथ सर्व्वणीकरणविकम्भी आह—निर्द्दिशय भगवं स्तानि समाधीनि सर्व्वसत्वानुकम्पया।

भगवानाह—तद्यथापि नाम कुलपुत्र! आकारकरो नाम समाधिः, प्रभाकरो नाम समाधिः, वज्रोद्गतो नाम समाधिः सूर्य्यप्रभो नाम समाधिः, विकिरिणो नाम समाधिः, केयूरो नाम समाधिः, ध्वजाग्रो नाम समाधिः, अलङ्कारो नाम समाधिः, व्यूहराजो नाम समाधिः, दशदिग्व्यवलोकनो नाम समाधिः, चिन्तामणि-वर-लोचनो नाम समाधिः, धर्म्मधरो नाम समाधिः, समुद्रावरोहणो नाम समाधिः, सुप्रतिष्ठितो नाम समाधिः, वज्र-ध्वजो नाम समाधिः, सर्व्वलोकधातुव्यवलोकनो नाम समाधिः, छत्रगतो नाम समाधिः; आभिनमितो नाम समाधिः; उष्णीष-कुण्डलो नाम समाधिः, चन्द्रवरलोचनो नाम समाधिः, बहुजन-परिवारो नाम समाधिः, देवकुण्डलरोचनो नाम समाधिः, कल्पद्वीपो नाम समाधिः, प्रातिहार्य्यसंदर्शनो नाम समाधिः, पद्मोत्तमो नाम समाधिः, अवीचि-संशोषणो नाम समाधिः, रुचिरो नाम समाधिः, देवमण्डलो नाम समाधिः. अमृत-बिन्दुर्नाम समाधिः, प्रभामण्डलो नाम समाधिः, समुद्रा-वगाहनो नाम समाधिः विमाननिर्व्यूहो नाम समाधिः,

कलविंकस्वरो नाम समाधिः, नीलोत्पलगन्धो नाम समाधिः, आरूढो नाम समाधिः, वज्राङ्कुचो नाम समाधिः, द्विरदरतो नाम समाधिः, सिंहविक्रीडितो नाम समाधिः, अनुत्तरो नाम समाधिः, दमनो नाम समाधिः, चन्द्रोत्तरो नाम समाधिः, आभासकरो नाम समाधिः, शतकिरणो नाम समाधिः, विच्छुरितो नाम समाधिः, प्रभाकरो नाम समाधिः, स्वाकारकरो नाम समाधिः, असुरसंचोदनो नाम समाधिः, भवसंशोधनो नाम समाधिः, निर्वाणसंचोदनो नाम समाधिः, महाद्वीपो नाम समाधिः, द्वीपराजो नाम समाधिः, भवोत्तारकरो नाम समाधिः, अक्षरकरो नाम समाधिः, देवाभिमुखो नाम समाधिः, योगकरो नाम समाधिः, परमार्थदर्शनो नाम समाधिः, विद्युन्नाम समाधिः, नामव्यूहो नाम समाधिः, सिंहविजृम्भितो नाम समाधिः, ख्यातिमुखो नाम समाधिः, आगमनागमनो नाम समाधिः, बुद्धिविस्फुरणो नाम समाधिः, स्मृतीन्द्रियसंवर्द्धनो नाम समाधिः, अधिमुक्तो नाम समाधिः, जयवाहनो नाम समाधिः, मार्गसन्दर्शनो नाम समाधिः ॥ एभिः कुलपुत्रावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः समाधिभिः समन्वागतो तस्यैकैकरोमविवरे-समाधि-शतसहस्राणि सन्ति। अयं कुलपुत्रावलोकितेश्वरस्य परमपुण्यसम्भारः; ईदृशस्तथागतानाम् पुण्यसम्भारो न संविद्यते।

प्रागेव बोधिसत्त्वभूतस्य भूतपूर्व्वं कुलपुत्राहं सिंहलराजो नाम बोधिसत्त्वभूतो ऽभुवम् ॥ ततो ऽहं सिंहलद्वीपयात्रां सम्प्रस्थितः, पञ्चभिर्व्वणिक्पुत्रशतैः सार्द्धं शकटैः भारैर्मूटैः पिठकैः कट्टैः गोभिर्गर्द्दभादिभिः प्रभूतं पुण्यमारोप्य सिंहलद्वीपं संप्रस्थितः

ततोऽनुपूर्व्वेण ग्राम-नगर-निगम-पर्ण-पत्तनेषु चंचूर्य्यमाणः सिंहल द्वीप मनुप्राप्तः। तेन निपुणस्तद्यानपात्रं प्रतिपादितं। तदा मे कर्णधारा आहुः—कथय कथय युष्माकं कतमद्वीपेषु गमनायेष्टया वायवो वान्ति। अथवा रत्नद्वीपेषु वायवो वान्ति। अथवा राक्षस द्वीपेषु वायवो वान्ति? अथ कर्णधार एवमाह— यत् खलु देवो जानीयात् सिंहलद्वीपेषु वायवो वान्ति। अथ तयानपात्रं मारूह्य सिंहलद्वीपं सुप्रस्थितः।

ततो ऽहं सिंहलद्वीप-निवासिनीभीराक्षसीभिः संप्रस्थिता विदित्वा अकालवायव उत्सृष्टाः। तच्च तयानपात्रं खण्ड-खण्डं विशीर्णं ते च वणिक्पुरुषा उदके पतिता बाहुबलेन सन्तर्तुमारब्धाः ततस्तीरस्य समीप मनुप्राप्ताः॥

ततो राक्षसीनां पञ्चशतानि निःक्रान्तानि किलकिलायमानानि। कुमारीरूप मभिनिर्म्माय तदा कुलस्य समीपमनुप्राप्ताः। उत्तार्य्य शाटकानि दत्वा उदकेभ्य उत्क्षिप्ताः। ते च स्वकीयानि वस्त्राणि शरीरे लग्नानि गृहीत्वा निष्पीड़ितु मारब्धाः; निष्पीड़यित्वा ते तस्मात् स्थानादतिक्रम्यान्यप्रदेशे महत चम्पकवृक्षस्य तले विश्रान्ता विश्रमित्वा परस्परं सांकथ्यं कर्तु मारब्धाः। कोऽस्माक मुपायः संविद्यते? ते कथयन्ति नास्माकं उपायस्य स्थानं। एवं साकथ्यं कृत्वा तूष्णींभावेन व्यवस्थिताः। अथ तेषां राक्षस्यः पुरुषाणां पुरतः स्थित्वैव माहुः—स्वागतं भवन्त आगच्छतां। अस्वामिकानां स्वामी भव। अगतिकानां गतिकी भव। अद्वीपानां द्वीपीभव। अनालयनानां अपरायणानां आलयीभव। परायणी भव। इमानि तेऽत्र गृहाणि पानगृहाणि यानगृहाणि वस्त्रगृहाणि कटककेयूराणां मौलीकुण्डलानां गृहाणि।

उद्यानरमणीयानि पुष्करिणी-रमनीयानि स प्रसन्नितामिः । राक्षसीभि रेकैकं पुरुषं गृहीत्वा स्वकं स्वकन्निवेशनम्प्रतुगच्छता: ॥ या च तासां राक्षसीनां ज्येष्ठतरा तयाहं स्वकीयं निवेशनं नीत्वा दिव्य-रसरासीर्ग्रोपेतेनाहारेण सन्तर्पितः । सन्तर्पयित्वा क्रीड़ितुमारब्धा ॥ स तु ततो मानुष्यकेन सौख्ये न सन्तर्पितः एवं द्वि-त्रि-सप्त-दिनान्यतिक्रान्तानि स रात्रौ शयितः । एवं यावत् पश्यति रतिकरं रतिकर-हसनं तदाहं विस्मय मापन्नः । न कदाचित् स्यात् मया दृष्टं वा श्रुतं वा प्रज्वलित मेव रतिकर-हसनं ; तदेव मया तस्य प्रत्याहार: कृतः—किं कारणं त्वं हससे ? इयं सिंहलद्वीपनिवासिनी राक्षसी सा तवजीवितान्तरायं करिष्यति । तदा मे तस्य प्रत्याहारः कृतः—त्वं जानासि राक्षसीति ? स कथयति—यदि न प्रतीयसि दक्षिणपन्थलिकां गृहीत्वा ऽनुविचरन् गच्छ । तत्रायं स नगर-मूर्द्धमुखं गवाक्ष-तोरण-विप्रहीणज्ञाप्रतिहतं, तत्रानेकानि वणिग्जनानि भक्षयित्वा अस्थीनि प्रक्षिप्तानि । अन्ये च जीवन्तो अन्ये च मृताः । यदि न प्रतीयसि तदपिमार्गं गच्छ । गत्वा च मार्गन्निरीक्ष्य तदा मे श्रद्दत्स्यसि । तदा तस्यास्तेन मोहजाला नाम निद्राति सा ॥

अथ स बोधिसत्वो रात्रिप्रथमयामे समये तस्या राक्षस्याः सकाशा दुत्थाय संप्रस्थितः । चन्द्रावभासं खड्गं सज्जीकृतम् उप गृह्यानु विचरं स्तां दक्षिण-पन्थलिकां गृहीत्वा सम्प्रस्थितः । अनुपूर्व्वेणायसन्नगरमनु प्राप्तः, समं तेन परिक्रमति । न च द्वाराणि गवाक्षाणि समनु पश्यति । अथ तस्मिन्नायसे नगरे महान् यः चम्पकवृक्षस्तत्रैवारूह्य. ततो मया तेषां मुत्कासन-

शब्दः कृतः। ततो मे वणिक्पुरुषाः कथयन्ति। यत् खलु महा-
सार्थवाहो जानीयाद् वयं राक्षसीभि रायसे नगरे प्रक्षिप्ताः तदा-
दिने दिने शतं पुरुषाणां गृहीत्वा भक्षयन्ति। तान् भक्षयित्वा
अस्थीन्यत्रैवायसे नगरे क्षिपन्ति। तेन तस्य भूतपूर्व्वं वर्णितं।
तदाहं चम्पकवृक्षादवतीर्य पुनरेव दक्षिणां पन्थलिकां गृहीत्वानु
विचरन् त्वरित आगच्छामि स्म। ततो प्रविष्टः॥

अथ रतिकरो मामेतदवोचत्—दृष्टस्ते सार्थवाह! मद्वचनं?
उक्तं च मया दृष्टं युष्माकं सत्यं सांकथ्यकृतं। तदा मेऽस्य प्रत्या-
हारः कृतः सत्यमेव क उपायोऽस्माकं? अथ स रतिकर एतवोचत्।
अस्ति मे महासार्थवाहोपायं। येनोपायेन सिंहलद्वीपात्
स्वस्तिक्षेमाभ्यां जम्बूद्वीपं निर्गच्छसि पुनरेव, जम्बुद्वीपमप सरसि।
अथ स रतिकरो मा मेतद् वोचत्—अस्ति तस्मिन्नेव द्वीपे महा-
समुद्रतीरे देववालाहो नामाश्वराजो हीनदीनानुकम्पकः।
स च वालाहो ऽश्वराजः सर्व्वश्वेतानामौषधीं भुक्त्वा सुवर्ण-
वालुकास्थले आवर्त्तन-परिवर्त्तन-संपरिवर्त्तनं कृत्वा शरीरं प्रच्छो-
ड़यति प्रच्छोड़यित्वा प्रत्याहारं कुरुते। कः पारगामी कः पार-
गामी कः पारगामीति? त्वयैवंवक्तव्यम्—अहं देव। पारगामेति।
एवं सांकथ्यं कृत्वा सा राक्षसी समीप मुपगम्य सार्द्धं शयित एव
प्रतिविबुद्धा सा कथयति—आर्य्यपुत्र! कथं ते शरीरं शीतलं? तदा-
मया तस्या मृषावादप्रत्याहारं कृतम्। वहि र्नगरस्य उद्यान-
प्रवेशेन निष्क्रान्तोऽहं ततः शरीरं शीतलं। इत्युक्त्वा सा पुनरपि
शयिता। ततः प्रातः सूर्य्यस्य चाभ्युद्गमन-काल-समये उत्थाय
तेषां वणिक्पुरुषाणा मारोचयति स्म। आगच्छन्तु भवन्तो वहि-
र्नगरस्य गच्छामः, ते सर्व्वे सहिताः समग्रा वहिर्नगरस्य संप्रस्थिताः।

ते च वहिर्नगरस्य गत्वा एकान्ते विश्रान्ताः सांकथ्यं कर्त्तुमा-रब्धाः—कस्य कीदृशी भार्य्या स्नेहवती? केचित् कथयन्ति अति-स्नेहन्न कुरुते। केचित् कथयन्ति मम दिव्यरसरसाग्रोपेतैरा हारैः सन्धारयति। केचित कथयन्ति नानाविधैर्व्वस्त्रैर्मम सन्धार-यति। केचित् कथयन्ति ममदिव्यमौलीकुण्डलस्रग्दामानि धारयति। केचित् कथयन्ति नास्माकं कायदौर्व्वल्यं। केचित् कथयन्ति मम विविधानि चन्दन-कर्पूर-कस्तूरिकादीनि धारयति। एवं तैः सांकथ्यं कृतं। तदा तेषां वणिक्पुरुषाणाम्प्रतयाहारं करोतिस्म। न युष्माकं युक्तमिदं यद्वयं राक्षसीभिः प्रसक्ताः। इति श्रुत्वा ते विह्वलीभूताः एवमाहुः—सत्यं महासार्थवाह! राक्षसी सिंहल-द्वीप-निवासिनीति, तदा तेषाम्मया प्रतयाहारः कृतः, सत्यं सत्यं बुद्धधर्म्मसंघेभ्यः नेयं मानुषी राक्षसी। अथ ते वणिक्पुरुषाः कथयन्ति कास्माकं गतिः? किं परायणम्? तदा तेषाम्मया प्रत्याहारः कृतः—अस्माकं गतिः शरणं परायणं। वणिक्पुरुषाः कथयन्ति—उपदर्शय सार्थवाह!॥

अथ स तेषामेव माह।—अस्ति युष्माकं सिंहलद्वीपे वालाहो नाम अश्वराजः सच हीन-दीनानुकम्पकः। स सर्व्वश्वेताना मौषधी भुंक्त्वा सुवर्ण-वालका-स्थले आवर्त्तनं करोति। कृत्वा च शरीरं प्रच्छोड़यित्वा प्राणिं प्रतयाहरेदिति। कः पारगामी कः पारगामी कः पारगामीति तत्रास्माभिर्गन्तव्यं ततोऽस्माभि र्वक्तव्यं। वयं पारंगामिन इति। अथ ते वणिक् पुरुषा ऊचुः कतमे दिने गच्छामो वयं? स प्रतयाहारं कर्तु मारब्धः इतो त्रिदिवसेऽवश्यं गन्तव्यं पुरुषेण सम्बलं कर्त्तव्य मिति ते क्रियाकारं कृत्वा पुनरेव तं नगरम्प्रविष्टाः स्वक-स्वकान्निवेशन-

मुपगताः। ताभी राक्षसीभिः सम्भाषिताः आत्तस्त्वं दृष्टस्तोतानुद्यानरमणीयानि पुष्करिणीशतानि रमणीयानि। स कथयति न च मे किञ्चिद्दृष्टं। अथ सा राक्षसी तमेतद वोचत्। सन्ति आर्य्यपुत्र! विविधान्यस्मिन् सिंहलद्वीपे उद्यान-रमणीयानि पुष्करिणी-रमणीयानि विविध-विचित्र-पुष्पपरिपूर्णानि। अनेकानि च पुष्करिणी-शतानि रमणीयानि। स प्रतराहारं कर्त्तुमारब्धः। तृतीये दिवसे गमिष्यामीत्यतः सम्बलं कर्त्तव्यम्। उद्यान-भूमि-दर्शनायोपसंक्रमिष्यामि तानि च विविधानि पुष्करिणी-शतानि रमणीयानि। उद्यानशतानि पुष्पपरिपूर्णानि पश्यामि। तानि च विविधानि पुष्पाणि गृहीत्वा आगमिष्यामि। सा कथयति स्म—आर्य्यपुत्र! एवं करोम्यहं। तत स्तेन शरीर मनुविचिन्त्य। अथ राक्षस्यो जानन्ति योगन्तो नास्माक ज्जीवितान्तरायं करिष्यन्ति। ईदृशं शरीर मनु विचिन्त्य तूष्णीं भावेन वा व्यवस्थितः, तस्य तया प्रणीता ऽप्रणीतान्याहाराण्य नु प्रदत्तानि, भुक्त्वा च उच्छ्वासं कीरितं। सा कथयति राक्षसी—आर्य्यपुत्र! किं कारणं उच्छ्वासं कीरितं? अथ स तामेतद वोचत् स्वदेशाभिरता जाम्बुद्वीपका मनुष्याः॥

सा आह—किं करोष्यार्य्यपुत्र! स्वकीयेन विषयेनास्मिन्नेव सिंहलद्वीपे विविधान्यन्नगृहाणि पानगृहाणि वस्त्रगृहाणि विविधानुद्यान-रमणीयानि विविध-सुख मनुभवसे पुष्करिणी-रमणीयानि किं जम्बुद्वीप मनुशोचसे? तदाह—तूष्णींभावेन व्यवस्थितः। स तं दिवस मतिक्रान्तः द्वितीये दिवसे प्रणीतान्या हाराणि सतूर मनु प्रदत्तानि सज्जीकृतानि। तृतीये दिवसे प्रत्युषकाल-समये सर्व्वे ते सम्प्रस्थिताः। ते च वहि-

नगरस्य निष्क्रान्ताः निष्क्रमित्वा क्रियाकारं कर्तुमारब्धाः। न पुनः केनचित् पुनरेव सिंहलद्वीपो निरीक्षितव्यः त्वरित मस्माभिर्गन्तव्यम् ईदृशं क्रिया कारं कृत्वा संप्रस्थिताः। त्वरितं त्वरित मेव लघु लघ्वेव गच्छन्ति। अनुपूर्व्वेण यत्र स वालाहकोऽश्वराजस्तत्रानु प्राप्ताः यावत्पश्यति—वालाह मश्वराजं तं सर्व्वश्वेताना मौषधीमास्वादयति। आस्वादयित्वा सुवर्ण-वालुकास्थले आवर्त्तनं करोति। कृत्वा च शरीरं प्रच्छोड़यति। यदा शरीरं प्रच्छोड़यति तदा सिंहलद्वीपं चलति स्म त्रीणि वाक्यानि प्रत्याहरति स्म—कः पारगामी? कः पारगामी? कः पारगामीति। अथ ते वणिक्पुरुषा एव माहुः—वयं पारगामिनः। अथ स वालाहो ऽश्वराजस्तानेतद वोचत्। भो वणिक्पुरुषाः! यदा शरीरं प्रच्छोड़यामि न तदा युष्माकं केनचित् सिंहलद्वीपो निरीक्षितव्यः। न केनचिच्चक्षुर्विस्फु-रितव्यं। ते तादृशं क्रियाकारं कृत्वा। तदाहं प्रथमतर-मारूढ़ः पश्चात् पञ्चशतानि वणिग्जनाः यदा ते आ-रूढ़ाः तदा सिंहलद्वीपनिवासिन्यो राक्षस्यः किलकिलाय-मानाः पृष्ठतः पृष्ठतो धावन्ति स्म रुदन्त्यः करुण-करुणैर्वि-लापैः। ततस्तैरुदच्छब्दं श्रुत्वा प्रति निवर्त्य निरीक्षितु मारब्धं। तैर्निरीक्ष्यन्ते तदा तेऽधोमुखा उदके पतन्ति स्म। यदा ते उदके पतिताः तदा राक्षस्य उत्क्षिप्य मांसं भक्षयन्ति स्म। तदाह मेकाकी जम्बूद्वीप मेवं प्रत्युत्तृतः। तदा तीरस्य समीपे वालाह मश्वराजं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य तत्रैव प्रक्रान्तः। ततोऽहं स-म्प्रस्थितः स्वकीयन्निवेशन मनु पूर्व्वेणानु प्राप्तः। तदा मे माता-पितरौ कंठे परिष्वज्य रोदितु मारब्धौ। ततो वाष्पेण पटलानि

विस्फुटितानि ततोद्रष्टुमारब्धौ ततो मातापितृभ्यां सार्द्धं विश्वास्तेन तेषां सर्व्वं भूतपूर्व्वं वृत्तान्त माख्यातम्। ततस्तौ मातापितरौ कथयतः स्म:। जीवंस्तु पुत्रस्त्व मनु प्राप्त:। नास्माकं द्रव्येण कृत्यं जराकाले यष्टिभूतो ऽन्धकाले मार्गस्योपमर्दक: मरणकाले पिण्डदाता मृतस्य सनाथी करणीयं यथा शीतलो वातो नाम पुत्रआह्लादकरः। एतद् वचनं मातापितरौ चाख्यातम्॥ ईदृशं मया सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन्! सार्थवाह-बोधिसत्वभूतेन दुःखमनुभूतम्॥

तद्यथापि नाम सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन्! वालाहका स्तमश्वराज भूते नावलोकितेश्वरेण बोधिसत्वेन महासत्वेन तादृशादहं मृतुाभयात् परिमोचित:। तद्यथापि नाम सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन्! न शक्नोम्यवलोकितेश्वरस्य पुण्यसम्भारं गणयितुं अल्पमात्र मिदं सांकथ्यं कृतम् एकैकरोमविवरस्य।

॥ इति अश्वराज-वर्णनं नाम प्रथम-प्रकरणम्॥

तद्यथापि नाम सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन्! सुवर्णन्नाम रोमविवरं। तत्रानेकानि गन्धर्व्वकोटिनियुतशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति स्म। तेन च सांसारिकेन दुःखेन न वाधान्ते। परमेण सौखेग्न सन्तर्पिता भवन्ति दिव्यानि वस्तूनि प्रादुर्भवन्ति। तत्र न च ते रागेण वाध्यन्ते। न च मोहेन वाध्यन्ते। न च द्वेषेण वाध्यन्ते। न च ते आघातचित्तमुत्पादयन्ति। न च तेषां हिंसाचित्त मुत्पद्यन्ते। ते सततं समित मार्य्याष्टाङ्गिकामार्गं मुपदर्शिता भवन्ति। सततकालं धर्म्माभि कांक्षिणो भवन्ति। तद्यथापि नाम सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन्! सुवर्णनाम

रोमविवरे अवभासं नाम चिन्तामणिरत्नं । यदा ते गन्धर्व्वा अभिप्राय श्चिन्तयन्ति तदा तेषामभिप्रायोऽनुसिध्यति। तदा सुवर्णरोमविवरा दतिक्रम्य कृष्णो नाम रोमविवर स्तत्रानेकानि ऋषिकोटिनियुतशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति। केचिदेका भिज्ञाः केचिद् द्वयभिज्ञाः केचित् त्र्यभिज्ञाः केचिच्चतुरभिज्ञाः केचित्पञ्चाभिज्ञाः केचित् षड्भिज्ञाः। तस्मिं श्च रोमविवरे रूप्यमयी भूमिः कनकमयाः पर्व्वता रूप्यमयाः शृङ्गाः पद्मरागै रुपचिताः पर्व्वतास्तादृशाः सप्त-सप्तति-पर्व्वता एकैक-पर्व्वते ऽशीति सहस्राणि ऋषीणां प्रतिवसन्ति। तेषाञ्च ऋषीणा मीदृशा पर्णकुटिर-कल्पवृक्षाणि दृश्यन्ते। लोहितदण्डाः सुवर्ण-रूप्य-पत्रा रत्नावभाषिताः एकैकपार्श्वे रोमविवरे चतस्रः पुष्करिण्यः केचिदष्टांगोपेतेन वारिणा परिपूर्णाः केचित् पुष्प-परिपूर्णास्तस्मिन्नुपचार-समीपे दिव्याः चागुरु-द्रुमवृक्षाः सुगन्धाश्चन्दनवृक्षाः परिशोभिताः कल्पवृक्षाः संदृश्यन्ते। दिव्यालंकार-प्रलम्बिता मौली-कुण्डल-प्रलम्बिता हारार्द्धहार-प्रलम्बिताः केयूर-नूपुर-स्रग्दाम-प्रलम्बिता सौवर्णपत्रास्तत्रैकैक-कल्प-वृक्षे गन्धर्व्वशतं विश्रान्तं। यदा ते वाद्य-प्रत्याहार मुदीरयन्ति तदा मृग-पक्ष्यादयः संवेगमापद्यन्ते। सुख-दुःख मिदं सांसारिकाणां सत्वानां; कथञ्जाम्बुद्वीपे दुःख मनु भवन्ति जाति-जरा-मरणं पश्यन्ति। इष्ट-प्रिय-वियोग मप्रिय-संप्रयोगं पश्यन्ति। मानुष्यकाणि बहूनि दुःखानि प्रत्यनुभवन्ति इत्येवन्ते मृग-पक्षिणः संवेग मनु विचिन्त्य यदा कारण्डव्यूहस्य महायान सूत्ररत्न राजस्य नामानुस्मरन्ति। तदा तेषान्दिव्य-रस-रसाग्रोपेता आहाराः प्रादुर्भवन्ति। दिव्यानि च सौगन्धिकानि वस्तूनि प्रादुर्भवन्ति। दिव्यानि वस्त्राणि प्रादु-

भवन्ति । यदा ते ऽभिप्राय मनु विचिन्तयन्ति तदाभिप्राया: सिध्यन्ति ॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतद वोचत् । परमाश्चर्य्याद्भुतप्राप्तोऽहं भगवन् ! भगवानाह—किं कारणं कुलपुत्र ! परमविस्मय मापन्नः ? अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतद वोचत्—यदा भगवन् ! कारण्डव्यूहस्य महायानसूत्ररत्नराजस्य नामा नुस्मरन्ति । तदाभि प्रायो ऽनुसिद्ध्यन्ति । यस्य नामधेयमात्रेण ईदृशानि वस्तूनि प्रादुर्भवन्ति । सुखिता स्ते सत्त्वा ये कारण्डव्यूहमहायान सूत्ररत्न राजं श्रोष्यन्ति लिखापयिष्यन्ति धारयिष्यन्ति वाचयिष्यन्ति पर्य्यवाप्स्यन्ति योऽनिशञ्च मनसि करिष्यन्ति । ये कारण्डव्यूहस्य महायान सूत्रराजस्यैकाक्षरमपि लिखापयिष्यन्ति ते इदं सांसारिकं दु:खन्न पश्यन्ति । न च ते चण्डाल-कुक्कुर-कुलेषु जायन्ते न च ते हीनेन्द्रिया भवन्ति । न च ते खञ्ज कुब्जकोढ नासगरण्डलम्बोष्ठाश्च सत्त्वा: कुष्ठिनश्च सन्ती न च तेषां काये व्याधि: संक्रमते । आरोग्यबलवत्प्रीणितेन्द्रियाश्च भवन्ति । अथ भगवान् साधुकार मदात् । साधु साधु सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन् ! यस्त्वमीदृशं प्रतिभानं करोषि । अनेकानि देव-नाग-यक्ष-गन्धर्व्वा-ऽसुरगरुड़-किन्नर-महोरग-मनुष्या-ऽमनुष्या उपासकोपासिका-सहस्राणि सन्निपतितानि—त्वयेदृशन्धर्म्म-साकथ्यं कृतम् । यतस्त्वयैदृशो वै पुण्य-प्रतिभान: कृत: ॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्तमेतद वोचत् । यदा भगवन्निदं प्रश्न मनिर्द्दिष्टं तदा देवपुत्राणा मभेद्या श्रद्धोत्पन्ना ।

अथ भगवान् साधुकार मदात्। साधु साधु कुलपुत्र! यस्त्वम् एवं पुनः पुनस्तथागत मन्वेषसे॥

तद्यथापि नाम सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन्! कृष्णा नाम रोमविवराद् वतीर्य्य रत्नकुण्डलो नाम रोमविवरः। तत्रानेकानि गन्धर्व्वकन्या-कोटिनियुतशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति। ताश्च गन्धर्व्व-कन्या अभिरूपाः दर्शनीयाः परमया शुभवर्ण-पुष्कलतया समन्वागता दिव्यालंकार-विभूषितशरीराः अप्सरसामिव प्रतिस्पर्द्धिन्यः तादृश्यः परमशोभनाः न च ता रागदुःखेन बाध्यन्ते। न च द्वेष दुःखेन बाध्यन्ते। न च मोहदुःखेन बाध्यन्ते। न च तासां काये किञ्चिन्मानुषीन्दुःखं संविद्यते। ताश्च गन्धर्व्वकन्या त्रिकाल मवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य नाम मनुस्मरन्ति। यदा त्रिकाल मनुस्मरन्ति तदा तासां सर्व्ववस्तूनि प्रादुर्भवन्ति।

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतद् वोचत्। गमिष्याम्यहं भगवन्! तानि रोम विवराणि द्रष्टुकामोऽहम्॥ भगवानाह—अग्राह्यास्ति कुलपुत्र! रोमविवराः असंस्पर्शा यथा ऽऽकाशधातुर ग्राह्यो ऽसंस्पर्शः। एव मेव ते कुलपुत्र! रोमविवरा अग्राह्या असंस्पर्शाः। तेषु रोमविवरेषु समन्तभद्रो बोधिसत्वो महासत्व स्तेषां रोमविवराणां द्वादश वर्षाणि परिभ्रमितो न च तेन तानि रोम विवराणि दृष्टाणि। यस्यैकैकरोमविवरे स्थितं बुद्धशतं तेनापि न दृष्टानि। प्रागेवान्ये बोधिसत्वभूताः।

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्तमेतद वोचत—यदा भगवन्! समन्तभद्रेण बोधिसत्वेन महासत्वेन न दृष्टं द्वादशवर्षाणि परिभ्रमता। न च तेन तानि रोमविवराणि

दृष्टाणि। असैकैकरोमविवरे स्थितं बुद्धशतं तेनापि न दृष्टं। तदा तेषां रोमविवराणामन्ततोऽहमपि किं गमिष्यामि?। आह— कुलपुत्र! मयापि तस्य रोमविवरं वीक्ष्यमाणेन परिमार्गयमाणेन च दृश्यते, सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन्! कुलपुत्रायं मायावी असाध्यः सूक्ष्मएव मनु दृश्यते। निरञ्जनो रूपी महापी शतसहस्रभुजः कोटिशतसहस्र-नेत्रो विश्वरूपी एकादशशीर्षः महायोगी निर्व्वाण-भूमि-प्यवस्थितः सुचेतना महाप्राज्ञः भवोत्तारकः कुलीनोऽनादर्शी प्राज्ञो निर्द्दिशस्तथाच्छायाभूतः सर्व्वधर्म्मेषु एव मेव कुलपुत्रावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो न श्रुतो न केन चिद्दृश्यते तस्य स्वभावका अन्यथात्तिगता न पश्यन्ति। प्रागेव समन्तभद्रादशोऽन्ये च बोधिसत्वाः, अचिन्त्योयं कुलपुत्र! अवलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वः प्रातिहार्य्याणि समुपदर्शयति। अनेकानि च बोधिसत्व-कोटि-नियुत-शत-सहस्राणि परिपाचयति, सत्वांश्च तां बोधिमार्गे प्रतिष्ठापयति। प्रतिष्ठापयित्वा सुखावतीलोकधातु मनु गच्छति। अमिताभस्य तथागतस्यान्तिके धर्म्म मनु शृणोति।

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतद वोचत्— केनोपायेन भगवन्! पश्यामि अहम् अवलोकितेश्वरं बोधिसत्व महासत्वम् भगवानाह—यदि कुलपुत्र! इहैव सहालोकधातु मागच्छति मम दर्शनाय वन्दनाय पर्य्युपासनाय!! अथ सर्व्वणीवरण विष्कम्भी भगवन्त मेतद वोचत्—अनुजानाम्यहं भगवन्न वलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्व आगच्छति? भगवानाह—यदा कुलपुत्र! सत्व परिपाको भवति तदा वलोकितेश्वरः प्रथमतर मागच्छति।

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी बोधिसत्वः करे कपोलन्दत्वा चिन्तापरो व्यवस्थितः—किं मया पापरतेन चिरकालजीविकया तेनावलोकितेश्वर-दर्शन-विप्रहीणेनान्धभूतेन तमोनुप्राप्तमार्ग-संप्रस्थितेन अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी बोधिसत्वः पुनरपि भगवन्त मेतद् वोचत्—कतमस्मिन् काले भगवन्न वलोकितेश्वर आगच्छति? अथ भगवान पीदं वचनं श्रुत्वा हसति, व्यवहसति च। अकालस्ते कुलपुत्र! अवलोकितेश्वरस्यागमनकालसमयः। तद्यथापि नाम कुलपुत्र! ततो रोमविवरा द्वतीर्थ्यामृत विन्दुर्नाम रोमविवरः तत्रानेकानि देवपुत्र-कोटि-नियुत-शत-सहस्राणि प्रतिवसन्ति। केचिकदेकभूमिकाः, केचिद् द्विभूमिकाः, केचित्त्रि-भूमिकाः, केचिच्चतुर्भूमिकाः, केचित् पञ्चभूमिकाः केचित् षड् भूमिकाः, केचित्सप्तभूमिकाः, केचिदष्टभूमिकाः, केचिन्नव-भूमिकाः, केचिद्दशभूमिकाः प्रतिष्ठिता बोधिसत्वा महासत्वा वसन्ति। तद्यथापि नाम सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन्नस्मिन्नमृत विन्दो रोमविवरे षष्ठि पर्व्वताः सुवर्णरूप्यमयाः एकैकपर्व्वतः षष्टियोजनसहस्राण्युच्छ्रयेण; तदेषां पर्व्वतानान्नवनवति-शृङ्ग-सहस्राणि दिव्यसुवर्णरत्नोपचितानि; पार्श्वे केचिदेकचि-त्तोत्पादिका बोधिसत्वाः प्रति वसन्ति। तेषु पर्व्वतराजिषु अने-कानि गन्धर्व्व-कोटि-नियुत-शत-सहस्राणि प्रतिवसन्ति। ये तस्मिं रोमविवरे सततं सम्मितं निर्न्नादितं सूर्य्यन्धारयन्ति! तद्यथापि नाम सर्व्वणीवरणविष्कम्भि न्तस्मिं श्चामृतविन्दो रोमविवरे कानि विमाण-कोटि-नियुत-शतसहस्राणि रत्नपरिखचितानि शोभणीयानि दर्शनियानि विचित्राणि मुक्ताहार शतसहस्राणि प्रलम्बितानि। तेषु विमानेषु बोधिसत्वा विश्रमित्वा धर्म्मसां-

कथां कुर्व्वन्ति। ततो विमानान्निष्क्रम्य स्वकस्वकानि चंक्रमणानि प्रत्यद्गताः। चंक्रमे चंक्रमे सप्तति सप्तति पुष्करण्यः केचिदष्टाङ्गोपेतेन वारिणा परिपूर्णाः, केचिद्विविध-पुष्प-परिपूर्णाः। — उत्पल-पद्म-कुमुद-पुण्डरीक-सौगन्धिक-मान्दार-महामान्दार-पुष्प-परिपूर्णास्तेषु चंक्रमेषु मनोरमाः कल्पवृक्षाः लोहितवर्णाः सुवर्णरूप्यपत्रा दिव्यालंकार-प्रलम्बिता मौलीकुण्डलस्रग्दाम-प्रलम्बिता हारार्द्धहारप्रलम्बिताः केयुरप्रलम्बिता तदन्ये विविधालङ्कार प्रलंविताः, तेषु चंक्रमेषु रात्रौ तेबोधिसत्वाश्चंक्रमन्ति, विविधञ्च महायान मनुस्मरन्ति, नैर्व्वाणिकीं भूमिमनुविचिन्तयन्ति। सांसारिकं दुःख मनु विचिन्तयन्ति। नरकनिर्य्यासं चिन्तयन्ति। संचिन्तयित्वा मैत्रीभ्भावयन्ति। एव मेव सर्व्वणीवरणविष्कम्भिं स्तस्मिन् रोमविवरे ईदृशा बोधिसत्वा वसन्ति। ततो ऽमृतवित्तविन्दु रोमविवरा दवतीर्य्य वज्रमुखो नाम रोमविवर स्तत्रानेकानि किन्नरशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति। अंगद-कुण्डल-केयुर-विचित्र-माल्या-ऽऽभरणानुलेपन, परमशोभमानि दृश्यन्ते। सततकालं बुद्धधर्म्मसङ्घाभिप्रसन्नाः एकाग्रधर्म्ममैत्री विहारिकाः चान्तिसम्भाविता निर्व्वाणचिन्तकाः सर्व्वगमानुष्यकाः ईदृशास्ते कुलपुत्र! किन्नरा धर्म्माभिरताः। तस्मिन्नेव रोमविवरे अनेकानि पर्व्वतविवराणि शतसहस्राणि। केचिद्वज्रमयाः केचिद् रूप्यमयाः केचित् सुवर्णमयाः केचित् स्फटिकमयाः केचित् पद्मरागमयाः केचिदिन्द्रनीलमयाः केचित्सर्वरत्नमयाः। ईदृशानि च तत्र कुलपुत्र! रोमविवरे सद्धर्म्मनिमित्तानि च दृश्यन्ते। तत्र लोमविवरे अनेका हि कल्पवृक्षाः, अनेकविद्रुमवृक्षा श्चन्दनवृक्षाः सौगन्धिकवृक्षाः; अकानि

पुष्करिणीशतसहस्राणि दिव्यानि विमानानि, स्फटिकरजतसंयुक्ता परमशोभनीयाः रमणीया प्रासादा यत्र ईदृशानि विमानानि प्रादुर्भवन्ति। तेषु विमानेषु किन्नराविश्रान्ताः, विश्रमित्वा धर्म्म-सांकथ्यं कुर्व्वन्ति। यदुत दान-पारमिता-सांकथ्यं कुर्व्वन्ति। ध्यान-पारमिता-सांकथ्यं कुर्व्वन्ति। प्रज्ञा-पारमिता-सांकथ्यं कुर्व्वन्ति। एवं षट्पारमिता-सांकथ्य कृत्वा स्वकस्वकानि चङ्क्रमणानि चङ्क्रमन्ति। केचित्सुवर्णमया श्चङ्क्रमा तेषु चङ्क्रमेषु सामन्तकेषु कल्पवृक्षाः लोहितदण्डाः सौवर्णदण्यपत्राः दिव्याल कारप्रलम्बिताः मौलीकुण्डलस्रग्दामप्रलम्बिताः केयूर प्रलम्बिता हाराद्धहारप्रलम्बिताः रत्नहारप्रलम्बिताः तेच कल्पवृक्षा स्तस्मिंश्चङ्क्रमे कूटागारवत्संस्थिताः, कूटागारसदृशेषु तेषु चंक्रमेषु किन्नराश्चङ्क्रमन्ति। चङ्क्रम्यमाणाः सांसारिकं सत्वमनु विचिन्तयन्ति—अहो दुःखम्! जातिदुःखम्! अहो दुःखम्! जरा-मरण-दुःखम्! अहो दुःखं! तदपि दारिद्र्यदुःखम्! इष्टप्रियवियोगा-प्रियावियोगदुःखन्तदपि कष्टतरं दुखम्! ये चावीचावुपन्नाः, रौरवोपपन्नाः, कालसूत्रोपपन्नाः, हाहवे महानरके उपपन्नाः, प्रेतापनेनरके उपपन्नाः, अग्निघटेषूपपन्नाः, वज्रशैलेषूपन्नाः, प्रेतनगरोपपन्नाः, तदेषां सर्व्वसत्वानान्दुःखतरम्। एवञ्च ते किन्नरा श्चित्तेन चिन्तयन्ति। चिन्तयित्वा नैर्व्वाणिकीं भूमीञ्चिन्तयन्ति। एव मेव कुलपुत्र! किन्नरा धर्म्माभिरताः सतत काल मवलोकितेश्वरस्य नामानुस्मरन्ति। यदा ते नामानुस्मरन्ति तदा तेषां सर्व्वोपकरणै रुपस्थिता भवन्ति। एवं दुर्लभः कुलपुत्र! अवलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वः सर्व्वसत्वाना मातापितृभूतः सर्व्वसत्वेभ्यो ददः। सर्व्वसत्वेषु माभी-

पद्मांकः। सर्व्वसत्त्वेषु कल्याणमित्रः। एवं कुलपुत्र! अवलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः। दुर्लभं कुलपुत्र! तस्य नामग्रहणं ये च तस्य षड़क्षरी महाविद्या नामानुस्मरन्ति तदा तेषु रोमविवरेषु जायन्ते न च पुनरेव संसारे संसरन्ति। रोमविवरा द्रोमविवर मुप-संक्रामन्ति। तेषां तेषु रोमविवरेषु तावत्तिष्ठन्ति यावन्नैर्व्वाणिकीं भूमि मन्वेषन्ते॥

॥ इति रोमविवरण-वर्णनं नाम द्वितीय प्रकरणम्॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्तमेतद् वोचत्—कुतो भगवन्! षड़क्षरी महाविद्या प्राप्यते? भगवानाह—दुर्लभा कुलपुत्र! सा षड़क्षरी महाविद्या न च तथागता जानन्ति प्रागेव बोधिसत्त्वभूताः॥ अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतद् वोचद्—यद्भगवन्! तथागता अर्हन्तः सम्यक् सम्बुद्धा न जानन्ति? भगवानाह कुलपुत्र! सा षडक्षरी महाविद्या त्ववलोकितेश्वरस्य परमहृदयं यश्च परमहृदयं जानाति स मोक्षं जानाति। अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतद् वोचत्—अस्ति भगवन्! केचित्सत्त्वा ये षडक्षरीम्महाविद्यां जानन्ति? भगवानाह—न कश्चिज्जानीते कुलपुत्र! षडक्षरी महाविद्या राज्ञी। एषा दुरासदा अप्रमेया योगिन स्तथागताजानन्ति प्रागेव बोधिसत्त्वभूता अस्याः कुलपुत्र! षडक्षरि-महाविद्यायाः कारणेन सर्व्वे तथागताः षोडशकल्याणसंख्याः पारम्भमिताः प्रागेव बोधिसत्त्वभूताः॥ कुतो ज्ञानन्ति अयं स परमहृदयः। अवलोकितेश्वरस्य योप्ययं परिभ्रमति जगन्मण्डले कश्चिज्जानीते षडक्षरीं महाविद्यां पुण्यवन्त स्ते सत्त्वा ये षड़क्षरीम्महाविद्यां सतत परिग्रहं जपा-

भियुक्ता भवन्ति। तस्या जपकाले तु नवनवति गङ्गानदी वालुकोपमा स्तथागताः सन्निपतंति परमाणुरजोपमा बोधिसत्वाः सन्निपतन्ति षट्पारमिता द्वारस्था भवन्ति। अन्ये च द्वात्रिंशद्देवनिकाया देवपुत्राः सन्निपतिताः। चत्वारश्च महाराजान श्चतस्रोदिशो रक्षन्ति। सागरश्च नागराजः। अनवतप्तश्च नागराजः। तक्षकश्च नागराजः। वासुकिर्नागराजः— एवं प्रमुखान्यनेकानि नागराजकोटीनियुतशतसहस्राणि-धरणीं परिरक्षन्ति। अन्ये च भौमा यक्षा अन्ये चावकाशं रक्षन्ति तस्य कुलपुत्रस्यैकैकरोमविवरे तथागत-कोट्यो विश्रमन्ति विश्रमित्वा साधुकार मनु प्रयन्ति। साधु साधु कुलपुत्र! यस्त्वमीदृशं चिन्तामणिरत्नलब्धलाभोसि विमोचितास्ते सप्तकुल-वंशाज्ञाति-परम्परया। ये चतव कुलपुत्र! कुक्षिगताः प्राणिनः सर्व्वे ते वैवर्त्तिका बोधिसत्वा भविष्यन्ति। यः कश्चिदिमां धारयेत् षडक्षरीम्महाविद्यां कायगतां कण्ठगतां वा स कुलपुत्र! वज्रकाय-शरीर इति वेदितव्यः धातुस्तूप इति वेदितव्यः तथागत-ज्ञान-कोटि रिति वेदितव्यः। यः कश्चित् कुलपुत्रो वा कुलदूहिता वा इमां षडक्षरीम्महाविद्यां जपन्ति सोऽक्षयप्रतिभानो भवति ज्ञानराशि-विशुद्धो भवति। महाकरुणया समन्वागतो भवति। स दिने दिने षट्पारमिताः परिपूरयति। विद्याधर-चक्रवर्त्त्यभिषेकम्प्राप्ति रमते। यस्य कस्यचिदुच्छ्वासोच्छ्वासप्रश्वासन्ददाति मैत्रा वा द्वेषेण वा, सर्व्वे ते वैवर्त्तिकाधिसत्वा भवन्ति; क्षिप्रं चानुत्तरां सम्यक् संबोधिमभि संबुध्यते। ये केचिद्वस्त्रस्पर्शेने नापि स्पृशन्ति। सर्व्वे ते चरमभविका बोधिसत्वा भवेयुः। दर्शनमात्रेण स्त्री वा पुरुषो वा दारको वा दारिका वा मृग-

पक्षिणो गोमहिषगर्द्दभादयश्च चक्षुर्दर्शनेनापि पश्यन्ति। सर्व्वे ते चरम-भविका बोधिसत्वा भवेयुः जाति-जरा-व्याधि मरण-दुःख-प्रिय-विप्रयोग-विहीणा भवेयुः। अचिन्त्या योगिनश्च भवेयुः। एवन्तु षडक्षरीमहाविद्याञ्जपमाणस्य सञ्चोदनो भवति।

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतद् वोचत्। कथं भगवन्! लभेयमहं षडक्षरीमहाविद्यां सोचिन्त्योयोगानाञ्चा प्रमेय ध्यानानाञ्चा परिस्थितश्चानुत्तरायां सम्यक् संबोधौ निर्व्वाणस्योपदर्शकः। मोक्षस्य प्रवेशनं रागद्वेषस्य व्युपशमनम्धर्म्मराजस्य च परिपूरणं उन्मूलनं च संसारस्य पञ्चगतिकस्य संशोषणञ्च नारकाणां क्लेशानां समूद्घातन मुत्तारणं च तिर्य्यग्योनिगतानाञ्चास्वादो धर्म्माणाञ्च परिपूरणं सर्व्वज्ञ ज्ञानस्याक्षयं निर्द्देशं श्रोतु मिच्छामि भगवन्! योमेषड़क्षरी महाविद्या सम्प्रयच्छति। तस्य चतुर्द्वीपान् सप्तरत्नपरिपूर्णा न्निर्य्यातयितुं यदि भगवन्! लिख्यमानायापि भूर्ज्जन्न संविद्यते, न मसिं, न च करमं। मदीयेन शोणितेन मसिं कुर्य्याच्चर्म्म मुत्पाद्य भूर्ज्जं कुर्य्यादस्थिं भंक्त्वा च करमं कुर्य्यात्तदपि भगवन्मम नास्ति खेदं शरीरस्य। स च मे मातापितृभूतो भवेत् गुरुणामपि गुरुश्च॥

अथ भगवान् सर्व्वणीवरणविष्कम्भिणं बोधिसत्व मेतद् वोचत्—स्मराम्यहं कुलपुत्रास्याः षडक्षरि-महाविद्यायाः कारणेन परमाणुरजोपमान् लोकधातून् परि भ्रमितो ऽनेकानि तथागत-कोटि-नियुत-शतसहस्राणि मया पर्य्युपासितानि। न च तेषान्तथागतानां सकाशात् सचालब्धापि श्रुता। तदा रत्नोत्तमो नाम तथागतोर्हन् सम्यक् सम्बुद्धो विद्याचरण सम्पन्नः सुगतो

लोकविदनुत्तरः पुरुषदम्यसारथिः शास्ता देवानाञ्च बुद्धो भगवान्तस्य मया पुरस्तादश्रूणि प्रमुक्तानि। तदा तेन तथागतेनार्हता सम्यक् सम्बुद्धेनाभिहितं मां कुलपुत्रैवं करुण-करुणान्यश्रूणि प्रमुञ्च। गच्छ कुलपुत्र! येन पद्मोत्तमो नाम लोकधातुस्तत्र पद्मोत्तमो नाम तथागतोऽर्हन् सम्यक् सम्बुद्धेनाभिहितमा कुलपुत्रैवं तिष्ठति धीयते जापयति। सइमां षडक्षरीं महाविद्यामनु जानाति तस्य कुलपुत्राहं रत्नोत्तमस्य तथागतस्यान्तिकात् प्रक्रान्तः येन पद्मोत्तमस्य तथागतस्य बुद्धक्षत्रं तेनोपसंक्रान्त उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा पुरस्तात् प्राञ्जलीभूत्वोक्तम्। लभेय मह्यं भगवन् पद्मोत्तम! षडक्षरी महाविद्यां राज्ञीं यस्या नामानुस्मरणमात्रेण सर्व्वपापानि क्षयन्ते दुर्ल्लभाम्बोधिम्प्रतिलभते। येनार्थेमान्यहं क्लिष्टोऽनेकानि लोकधातूनि इहैवागत्वा मा व्यर्थश्रमो भवेयं। तदा पद्मोत्तमस्तथागत इमां षडक्षरी महाविद्यां गुणानुसंसारयति स्म॥

तद्यथापि नाम कुलपुत्र! शक्यते परमाणु-रजः-प्रमाण मुद्गृहीतुं, न तु कुलपुत्र! शक्यते षडक्षरिमहाविद्याया एकजापस्य पुण्यस्कन्धं गणयितुं। शक्यते मया कुलपुत्र! चतुस्समुद्रस्यैकैकां वालुकां गणयितुं, नतु कुलपुत्र! शक्यते मया षडक्षरि-महाविद्याया एकजापस्य पुण्यस्कन्धं गणयितुं। तद्यथापि नाम कुलपुत्र! कश्चिदेव पुरुषो भवेत्। स गृहं पूर्णं योजन-सहस्रं कुर्य्यात् द्विगुणपंचयोजनशतानि तं तिलफलैः परिपूर्णं कुर्य्यात्। यत्र सूचीविवरन्न संविद्यते, तत्र पुरुषो द्वारे स्थापितोऽ जरामरः स कल्पगतस्यातिक्रान्तस्यास्यैकतिलफलं वहिर्द्वारे प्रक्षिपेत्। तदनेन पर्य्यायेन तद्गृहसमूहप्रतिष्ठिता स्तिलाः परि-

षय-पर्य्यावदानं यावत् कालेन व्रजेयुः। तच्छक्यते मया गणयितुं। नतु कुलपुत्र! शक्यते षड़क्षरिमहाविद्यायाः एकजापस्य पुण्य-स्कन्धं गणयितुं। तद्यथापि नाम कुलपुत्र! चतुर्द्वीपे नाना विधानि कृषिं कारयन्ति यव-गोधूम-शालि-मुद्ग-माषाद्यस्तिल-कोल-कुलत्थादिभिः, तत्र कालेन कालं नागराजानो वर्षधारा मनु प्रयच्छन्ति तानि शस्यानि निष्पाद्यन्ते, ततस्ते परिपक्वाः परिच्छिद्यन्ते। एवं जम्बुद्वीपं खलं कुर्य्यात्, ततस्ते शकटै र्भारै र्मुटैः पिठकै. गौभि र्गर्द्दभादिभिर्लङ्घयित्वा तस्मिन् खला-भ्यन्तरे प्रक्षिपेरन्, तानि गोभिर्गर्द्दभैर्मर्द्दयित्वा महान्तं राशि-न्निष्पाद्यते। शक्यते मया कुलपुत्र! एव एकैकानि फलानि गणयितुं नतु कुलपुत्र! शक्यते मया षड़क्षरिमहाविद्याया एक जापस्य पुण्यस्कन्धं गणयितुं। तद्यथापि नाम कुलपुत्र! इमा महानद्यो जम्बुद्वीपे प्रवहन्ति रात्रौ दिवा च। तद्यथा गङ्गा शीता यमुना सिन्धुः शतद्रुः चन्द्रभागा ऐरावती सुमागन्धा हिमवती कलशोदरी चेति। एकैक-नदी पञ्च-सहस्र-परिवारा रात्रौ च दिवा महासमुद्रे प्रवहन्ति। एव मेव षड़क्षरि-महा-विद्याया एव जापस्य पुण्यस्कन्धः प्रवहति। तत्रासाम्महानदीनां शक्यते मया एकैकविन्दुं गणयितुं। नच कुलपुत्र! शक्यते मया षड़क्षरिमहाविद्याया एकजापस्य पुण्यस्कन्धं गणयितुं। तद्यथापि नाम कुलपुत्र! चतुर्द्वीपेषु चतुष्पाज्जातीनां गो-गर्द्दभ-महिषाश्व-हस्तिनः, श्व-जम्बुक-छागल-पशवः तथा सिंह-व्याघ्र-तरक्षु-मृग-मर्कट-शशकादयः; एषां मयैकैकानि रोमाणि शक्यते गणयितुं। नतु कुलपुत्र! षडक्षरि-महाविद्यायाः शक्यते एकजापस्य पुण्यस्कन्धं गणयितुं। तद्यथापि नाम कुल-

पुत्र! वज्रांकुशो नाम पर्व्वतराजो नव-नवति-योजन-सहस्राण्यु-च्छ्रयेण, चतुरशीतियोजनसहस्राण्यधस्तात्तस्य पर्व्वतराजस्य वज्रांकुशस्यैकं पार्श्वं चतुरशीतियोजनसहस्रन्तस्य च पार्श्वे पर्व्वतराजस्य, जरामरः पुरुषो भवेत् स कल्पस्यातिक्रान्तस्य एकवारं काशिक-वस्त्रेण परिमार्ज्जयेत्। एवं कृत्वा तस्य परि-च्चयं पर्य्यावदानभवेत्, एतत्कालेषु वर्ष-मास-दिन-मुहूर्त्त-नाडी-कलाः यावत् श्वासाः तेषां प्रमाणं कर्त्तुं शक्यं। नतु षड़चरि-महाविद्यायाः शक्यते एकजापस्य पुण्यस्कन्धं गणयितुं। तद्य-थापि नाम कुलपुत्र! महासमुद्रश्चतुरशीतियोजनसहस्रं गाम्भी-र्य्येण, अप्रमेयं वैपुल्येन वडवामुखपर्य्यन्तं शक्यते मया शतायभि-न्नया वालाग्रकोट्यैकैकं विन्दुं गणयितुं। नतु कुलपुत्र! शक्यते मया षड़चरि-महाविद्याया पुण्यस्कन्धं गणयितुं। तद्यथापि नाम कुलपुत्र! शक्यते मया शीर्षवनस्यैकैकपत्राणि गणयितुं। नतु षडचरिमहाविद्यायाः शक्यते एकजापस्य पुण्यस्कन्धं गणयितुं। तद्यथापि नाम कुलपुत्र! चतुर्द्वीप-निवासिनः स्त्री पुरुष दारक दारिकास्ते सर्व्वे दशभूमि-प्रतिष्ठिता बोधिसत्वा भवेयुः यत्तेषां बोधिसत्वानां पुण्यस्कन्धं ततः षड़चरि-महा-विद्याया एकजापस्य पुण्यस्कन्धं। तद्यथापि नाम कुलपुत्र! द्वादशमासिकेन संवत्सरेण अधिमासिकेन त्रयोदश मासिकेन वा संवत्सरेण तया संवत्सर-गणनया पुर्णं कल्पं देवो रात्रौ दिवा वर्षति तत् शक्यते मया कुलपुत्र! एकैकं विन्दुं गणयितुं। नतु कुलपुत्र! षड़क्षरि-महाविद्याया एकजापस्य पुण्यस्कन्धं गण-यितुं॥

एवं कुलपुत्र! बहवः मत्सदृशाः तथागताः कोटय एकस्थान-

"সেই সমস্ত কুকর্ম্মের ফল অধুনা ভোগ কর।," এই রূপ কথোপকথন করিতে করিতে যমকিঙ্করেরা স্বীয় কর্ম্ম-ক্ষেত্রে লইয়া যায়।

অনন্তর সেই যমকিঙ্করগণ স্বীয় কর্ম্মক্ষেত্রে উপস্থিত হইয়া তাহাকে কালসূত্র নামক মহানরকে প্রক্ষেপ করে, তাহাতে ফেলিয়া তদীয় শরীরে এক এক শত শক্তি অস্ত্র বিদ্ধ করিতে থাকে, তাহাতেও জীবিত থাকে। পুনশ্চ দ্বিতীয় শত শক্তি অস্ত্র বিদ্ধ করিতে থাকে, তাহাতেও জীবিত থাকে, পুনশ্চ তৃতীয় শত শক্তি অস্ত্র বিদ্ধ করিতে থাকে, তাহাতেও যদি জীবিত থাকে কালপ্রাপ্ত না হয় তবে অগ্নির হ্রদে নি-ক্ষেপ করে, তথাপি কালপ্রাপ্ত না হইলে তপ্ত লৌহ-শলাকাতে বিদ্ধ করে, তদ্দ্বারাই সমস্ত শরীর দগ্ধ করে, অতিশয় প্রিয় দন্ত সকল প্রথমেই বিশীর্ণ করিয়া দেয়, তালুভাগে রন্ধ্র করিয়া দেয়, অধিক কি, কি তালু, কি কণ্ঠ, কি হৃদয়, সমস্ত শরীরই ইক্ষুযন্ত্রে মর্দ্দিতের ন্যায় সেই তপ্ত লৌহযন্ত্রে মর্দ্দিত করত দগ্ধ করে। তখন সেই পাপী এইরূপে আর্ত্তনাদ করিতে থাকে—"হায়! এই পরলোকে কেহ কি আমাদের ত্রাণকর্ত্তা হইবে?!" হে মহারাজ! এই জন্যই অতি যত্নে পুণ্যকার্য্য করিতে হয়॥

আর্য্য অবলোকিতেশ্বর অসুরেন্দ্র বলিরাজাকে এইরূপ প্রকারান্তরে ধর্ম্মোপদেশ করত স্পষ্টাভিধানেও ধর্ম্মোপদেশ করিতে লাগিলেন—"প্রমত্ত হইবে না (১)। কখনও ঘৃণিত আমোদ করিবে না (২)। বহু দোষ দুষ্ট এই গৃহবাসই সমস্ত দারুণ নরকভূমি অতএব ইহা ত্যাগ করাই বিধেয় (৩)।"

হে মহারাজ! আমার নিকটে এই ধর্ম্মোপদেশ শ্রবণ করিয়া তোমার পাপভার বিদূরিত হইল—তুমি এত দিনে সুন্দররূপে পরিশুদ্ধ হইলে—সর্ব্ব দুঃখ-মূল বন্ধনদশা হইতে বিমুক্ত হইলে—সুখাবতীলোক গমনের পথ তোমার জন্য নিরাবাধ হইল—সে স্থানে তোমার জন্য সাতটি রত্নময় পদ্মাসন প্রাদুর্ভূত হইবে—যে রত্নপদ্মে উপবিষ্ট হইয়া তুমি সেই অমিতাভ ভগবান্ তথাগতের নিকটে সর্ব্ব-দুঃখ-প্রশমন, সমস্ত-পাপ-বারণ, সর্ব্ব দুর্গতি নাশন, অনন্ত-মণি-মহাপুণ্য-কথন এই কারণ্ডব্যূহ নামক মহাযান-সূত্র-রত্ন-রাজ শ্রবণ করিবা—ইহা শ্রবণ করিতে করিতেই বিশেষরূপে জ্ঞান লাভ করিবা এবং যাহার পর নাই ঈদৃশ জ্ঞান উপার্জ্জিত হইলে পরে সুপরিশুদ্ধ বোধিচিত্ত 'অলঙ্কালকার'-নামক বোধিসত্ত্ব-জন্ম লাভ করিবা, তখন যাহার পর নাই সুখী হইবা ॥

বোধিসত্ব মহাসত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর এইরূপে সেই অসুরেন্দ্র বলিরাজাকে সর্ব্ব দুর্গতি পরিশোধন এই কারণ্ডব্যূহ উপদেশ করত ধর্ম্মালোক প্রদর্শন করাইয়া আশ্বাস দান পূর্ব্বক বলিলেন—মহাবিহার জেতবনে মহা সমারোহ হইয়াছে আমি আপাতত তথায় চলিলাম ॥

॥ ইতি বলি-সমাশ্বাসন নামক একাদশ প্রকরণ ॥

তদনন্তর বোধিসত্ব মহাসত্ব অবলোকিতেশ্বরের শরীর হইতে নীল, পীত, লোহিত, অবদাত, মাঞ্জিষ্ঠ, স্ফটিক, রজত প্রভৃতি বিবিধ বর্ণের রশ্মি সকল উৎসৃষ্ট হইয়া বিশ্বভূ নামক তথাগতের সম্মুখে উপস্থিত হইতে লাগিল। তখন

অনেকানেক দেব, নাগ, যক্ষ, রাক্ষস, অসুর, গরুড়, কিন্নর, মহোরগ, মনুষ্যাদি তথায় উপস্থিত হইলেন। সেই সমস্ত বোধিসত্ত্বের মধ্যে গগণগঞ্জ নামক একজনা বোধিসত্ত্ব অর্দ্ধোত্থিত হইয়া আসনের উত্তরাংশ মাত্রে বিশেষ নির্ভর করত দক্ষিণ জানুমণ্ডল পৃথিবীতে সংস্থাপন পুর:সর যে দিকে ভগবান্ সেই দিকে সম্মুখীনভাবে উপবেশন সহকারে বদ্ধাঞ্জলি প্রণতি করণানন্তর ভগবান্‌কে ইহা জিজ্ঞাসা করিলেন—হে ভগবন্! এই রশ্মি সকল কোথা হইতে আসিতেছে?

ভগবান্ বলিলেন—এই মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব কুলপুত্র অবলোকিতেশ্বর অসুরেন্দ্র বলিরাজার ভবনে বিহার করিতেছিলেন, তথাহইতে নির্গমন করিলেন, তাহাতেই এতাদৃশ রশ্মী বিনির্গত হইল এবং পুনশ্চ তাঁহাতেই বিলীন হইল।

অনন্তর মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব গগণগঞ্জ ভগবান্‌কে জিজ্ঞাসা করিলেন—আমি এই মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বরকে কি উপায়ে দেখিতে পাইব?

ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র অবলোকিতেশ্বর এই দিকেই আসিতেছেন। মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর অসুরেন্দ্র বলিরাজার ভবন হইতে নির্গত হইয়াছেন, যখন এখানে আসিয়া উপস্থিত হইবেন তখন এই মহাবিহার তেজবনে দিব্য পুষ্প-বৃষ্টি হইবে, শত শত দিব্য কল্প-বৃক্ষ শোভমান হইবে, সেই সমস্ত বৃক্ষে শত সহস্র রত্নালঙ্কার প্রলম্বিত দৃষ্ট হইবে, শত সহস্র মুক্তাহার প্রলম্বিত থাকিবে, কাশীর (বানারসী) উৎকৃষ্ট২ বিবিধ বসন চীবর সকল প্রলম্বিত হইবে; অনেকানেক পুষ্পবৃক্ষ ঈদৃশ প্রাদুর্ভূত হইবে—যাহাদিগের

শাখা-দণ্ড (ডাঁটি) সকল লোহিতবর্ণ, পত্র সকল সুবর্ণময় রৌপ্যময়; বিবিধ পুষ্পে পরিশোভিত পুষ্করিণীও অনেকানেক প্রাদুর্ভূত হইবে।

অনন্তর কিছুক্ষণ পরে মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব ভগবান্‌কে বলিলেন—ভগবন্! মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর কৈ এপর্য্যন্ত আগমন করিলেন না?

ভগবান্ বলিতে লাগিলেন—কুলপুত্র, অসুরেন্দ্র বলি-রাজার ভবন হইতে নির্গত হইয়া এইমাত্র পরম ভীষণীয় অন্ধকারময় পৃথিবী-প্রদেশ—যে প্রদেশে যক্ষ রাক্ষসগণের নিবাস, পৃথিবীর নিকৃষ্ট ভাগ, শেষ ভাগ বলিলেও হয়, যে স্থানে মনুষ্যের গতি নাই, যে স্থলে চন্দ্র সূর্য্যেরও গতি নাই, সেই ভূভাগে গমন করিলেন; সেই পৃথিবী প্রদেশে বরদ নামক একটি চিন্তামণি রত্নরাজ আছে—সেই রত্নের দীপ্তিতে সেই প্রদেশ যথা কথঞ্চিৎ প্রকাশিত থাকে, সেই দ্বীপে অনেকানেক যক্ষ রাক্ষস বাস করে। তাহারা যখন যখন মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বরের দর্শন পায় তখনই পরম হৃষ্ট প্রমুদিত-হৃদয় হইয়া থাকে। সুতরাং সম্প্রতি তাহারা অবলোকিতেশ্বরকে দূর হইতে দেখিয়াই দ্রুতবেগে আসিয়া তাঁহার পদদ্বয়ে পতিত হওত প্রণতি করিল এবং বলিতে লাগিল—ভগবন্! এবার বহুকালান্তে আপনার দর্শন পাইয়াছি, আপনি এই অন্ধতম ভূমিতে প্রবেশ করিতে শ্রান্ত ও ক্লান্ত হইয়া থাকিবেন অতএব এই স্থানেই বিশ্রাম করুন। তিনি বলিলেন—“আমি এক স্থানে স্থিরভাবে কালযাপন করিতে পারি না, আমার অনেক কর্ত্তব্য কর্ম্ম আছে, আমি

এক জাতি প্রাণিমাত্রের জন্যই আত্মভাব নিষ্পন্ন করি নাই, আমাকে সর্ব্ব জাতি প্রাণিবর্গের শুভার্থেই মহা করুণাভাব উৎপাদন করা কর্ত্তব্য।

অনন্তর সেই সমস্ত যক্ষ রাক্ষসগণ সেই অবলোকিতেশ্বরের জন্য পুষ্পময় ঝালরে আচ্ছাদিত সুবর্ণময় রত্নময় দিব্য দিব্য সিংহাসন আনিয়া উপস্থিত করিল, যাহাতে উপবিষ্ট হইয়া তিনি ধর্ম্মোপদেশ করিতে লাগিলেন; তিনি এইরূপে সেই যক্ষ রাক্ষসগণ-কর্ত্তৃক গৃহীত হইয়া দিব্য রত্ন সিংহাসনে বিশ্রাম প্রাপ্ত হইলেন অনন্তর তাহাদিগকে ধর্ম্ম উপদেশ করিতে লাগিলেন। হে যক্ষ রাক্ষসগণ! আপনারা শ্রবণ করুন; যাঁহারা এই মহামান্য মহাযান সূত্ররত্নরাজ কারণ্ডব্যূহের চতুষ্পাদিকা গাথা শ্রবণ করেন, শ্রবণানন্তর অন্তঃকরণে ধারণ করেন, মর্ম্মলাভ করেন, অজ্ঞানিগণকে জ্ঞান দান পূর্ব্বক ইহাতে প্রবৃত্ত করেন, অন্তঃকরণে সতত ইহার আন্দোলন করেন—তাঁহাদের পুণ্যভার পরিমাণাতীত। যথা হে কুলপুত্রগণ! বরং পরমাণু ধূলিরও প্রমাণ হইতে পারে, পরং মহাযান সূত্ররত্নরাজ কারণ্ডব্যূহ শ্রবণাদির পুণ্যভার পরিমিত হইতে পারে না। (ইত্যাদি) হে কুলপুত্রগণ! এই কারণ্ডব্যূহ মহাযান সূত্ররত্নরাজের চতুষ্পাদ গাথা শ্রবণকারীদিগের পুণ্য-প্রবাহও এইরূপ প্রবাহিত হইয়া থাকে।

অনন্তর সেই যক্ষ রাক্ষসগণ অবলোকিতেশ্বরকে বলিলেন—যে প্রাণীরা কারণ্ডব্যূহ মহাযান সূত্ররত্নরাজ লিখাইয়া থাকেন, তাঁহাদের পুণ্যভার কীদৃশ? তিনি বলিলেন—হে কুলপুত্রগণ! তাহাদিগের অপ্রমেয় পুণ্যভার হইয়া থাকে।

যাহারা কারণ্ডব্যূহ সূত্ররত্নরাজ লিখাইয়া থাকে তাহাদিগ-কর্ত্তৃক চতুরশীতি সহস্র ধর্ম্মস্কন্ধ লিখানই সাব্যস্ত হইয়া থাকে, তাহারা রাজা হয়, চতুর্দ্বীপাধিপতি চক্রবর্ত্তী হয়, তাহারা শূর বীর বীরাঙ্গরূপা পরসৈন্য নাশক সহস্র সহস্র পুত্রের পিতা হয়। যাহারা মহাযান সূত্ররত্নরাজ কারণ্ডব্যূহের নাম সতত স্মরণ করে, তাহারা ঈদৃশ সাংসারিক দুঃখ হইতে মুক্ত হয়, জন্ম, জরা, ব্যাধি, মরণ, শোক, পরিবেদনা প্রভৃতি দুঃখ এবং দৌর্ম্মনস্যের উপায় সকল হইতে পরিমুক্ত হয়; তাহারা যে কোন জন্মলাভ করুক জাতিস্মর হয়; তাহাদের শরীর হইতে গোরোচনা, চন্দন প্রভৃতির সুগন্ধ প্রকাশ পায়; তাহাদের মুখ নীলোৎপল গন্ধে আমোদিত-প্রায় হয়; তাহারা পরিপূর্ণাঙ্গ হয়; সতত আনন্দে থাকে; সেই সাধুপুরুষেরা অপরিমিত পণ্যবলের আধার হয়; তাহারা যক্ষত্ব, রাক্ষসত্ব, কি প্রেতত্ব, কি পিশাতত্ব, কি পূতনাত্ব, কি কটপূতনাত্ব, কি মনুষ্য-ভোগ্য-দারিদ্র্য কখন অনুভব করে না। অধিক কি গঙ্গা নদীর বালুকা পরিগণিত ভগবান্ বোধিগণের সেবা জনিত ফলের অনুরূপ ফল লাভ করে। হে কুলপুত্র! যে কোন প্রাণীরা এই মহাযান সূত্ররত্ন কারণ্ডব্যূহের একটি বর্ণ মাত্র-অন্তত নামধেম মাত্র স্মরণ করে, এই চতুষ্পাদিকা গাথা লিখাইয়া থাকে—তাহাদের পাঁচটি আনন্তর্য্য কার্য্য নিঃশেষে ক্ষয় প্রাপ্ত হয়, তাহারা সুখী হয়, প্রসন্নাত্মা হয়, দর্শনাযগ্যে হয়, এবং বহু-জন-প্রিয় হয়, তাহাদিগের শরীরে কোন ব্যাধি হয় না—কি চক্ষুরোগ, কি শ্রোত্ররোগ, কি ঘ্রাণরোগ, কি জিহ্বা রোগ, কি ত্বগ্‌রোগ, কোন রোগই হয় না। তাহারা হীনাঙ্গ

হয় না। তাহারা নীচ যোনিতে জন্ম পরিগ্রহ করে না—কি ম্লেচ্ছ, কি পাপকুল, কি নৌরত্রিক, কি কৌক্কটিক, কি জত্য কোন রূপ নীচ জাতি প্রাপ্ত হয় না। তাহারা সুপরিশুদ্ধ শরীর লাভ করত সাধু পুরুষরূপে অবনিমণ্ডলে বিহার করেন।

মহাসত্ব বোধিসত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর এইরূপে তমোন্ধকারবাসী সেই সমস্ত যক্ষ রাক্ষসদিগকে ধর্ম্মোপদেশ প্রদান করিলেন। সেই যক্ষ রাক্ষসগণ সেই মঙ্গলরূপ ধর্ম্মোপদেশ শ্রবণ করত কেহ বিদ্যমান ফল লাভ করিলেন, কেহ আগামী ফলের প্রতীক্ষায় থাকিলেন, কেহ বা অতীত ফলভোগ চিন্তনায় প্রবৃত্ত হইলেন, কেহ অর্হৎ সম্প্রদায়ে, কেহ বা একবালেই সর্ব্ব শ্রেষ্ঠ বুদ্ধোপাসনায় প্রবৃত্ত হইলেন।

অনন্তর তাঁহারা মহাসত্ব বোধিসত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের সমীপস্থ তাঁহাকে বলিতে লাগিলেন—হে ভগবন্! আপনি এই স্থলেই বিহার করুন, অন্যত্র কুত্রাপি গমন করিবেন না, আমরা আপনার নিকটে সতত উপস্থিত থাকিয়া সেবা করিব, এই তমোময় প্রদেশেই তোমার নিমিত্ত দিব্য সুবর্ণময় ভ্রমণস্থান নির্ম্মাণ করিয়া দিব; হে ভগবন্! আপনি অন্যত্র গমন করিবেন না—আপনার অদর্শনে আমরা কি রূপে থাকিব?

এতদুত্তরে আর্য্য অবলোকিতেশ্বর সেই যক্ষ রাক্ষসদিগকে বলিলেন—হে কুলপুত্রগণ! অনেকানেক প্রাণীকে আমার এই বোধিধর্ম্মে নিযুক্ত করিতে হইবে।

যক্ষ রাক্ষসগণ ইহা শ্রবণ করিয়া করে কপোলদেশ বি-

ন্যস্ত করিয়া চিন্তাপর হইলেন। তাঁহারা পরস্পর এইরূপ কথোপকথন করিতে লাগিলেন—যে, এই ত আমাদের অবলোকিতেশ্বর অপর পৃথিবী-প্রদেশে গমন করিবেন তাহা হইলেই ত আমরা ধর্ম্ম-চর্চ্চা-হীন হইয়া পড়িব! এক্ষণে আমাদের কর্ত্তব্য কি? অনন্তর মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর সেই তমোময় ভূমি হইতে প্রস্থান করিলেন, তখন সেই তমোময় ভূমি-নিলয়ী যক্ষ রাক্ষসগণ মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব ভগবান্ অবলোকিতেশ্বরের পশ্চাৎ পশ্চাৎ দলবদ্ধ হইয়া চলিলেন, তাহাতে মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর তাহাদিগকে বলিলেন—তোমরা দূর হইতেই নিবৃত্ত হও, সুতরাং তাহায়া পাদদ্বয়ে মস্তক নত করত বারত্রয় প্রদক্ষিণ করিয়া নিবৃত্ত হইল॥

॥ ইতি যক্ষাদি-সমাশ্বাসন নামক দ্বাদশ প্রকরণ॥

অনন্তর আর্য্য অবলোকিতেশ্বর জ্বলন্ত অগ্নিপিণ্ডের ন্যায় আকাশে অন্তর্ধ্যান হইলেন। তদনন্তর সুরপুরী গমন করিলেন; তথায় পরিশুদ্ধ-শরীর দেবপুত্রগণের ভবনে উপস্থিত হইলেন, উপস্থিত হইয়া ব্রাহ্মণরূপ ধারণ করত তাহাদিগের নিকটে গমন করিলেন। সেই দেবপুত্রগণের মধ্যে সুকুণ্ডল নামক একজন দেবপুত্র ছিলেন, তিনি দরিদ্র ও দুশ্চিন্ত। তিনি সেই ব্রাহ্মণরূপে দেবপুত্রের নিকটে উপস্থিত হইলেন এবং সমস্ত দেবগণের দারিদ্র্য দুঃখের উপশম করণ মানসে সেই দেবপুত্রকে বলিলেন—আমি ক্ষুধার্ত্ত ও তৃষ্ণাতুর। অনন্তর সেই দেবপুত্র ক্রন্দন করিতে করিতে সেই ব্রাহ্মণকে

বলিলেন—হে ব্রাহ্মণ! আমার কিছু নাই। ব্রাহ্মণ বলিলেন—অবশ্য তোমায় আমাকে কিছু দিতে হইবে। তখন তিনি কিছু অন্বেষণ করণার্থ গৃহাভ্যন্তরে প্রবেশ করিলেন—তিনি সেই গৃহে প্রবিষ্ট হইয়া দেখিলেন গৃহের দক্ষিণ পার্শ্বে দিব্য মহার্হ রত্নে পরিপূর্ণ রহিয়াছে, অন্যান্য ভাণ্ডসকল উৎকৃষ্ট রসরসাগ্রোপেত আহারীয় বস্তু সমস্তে পরিপূর্ণ রহিয়াছে, গৃহের বাম পার্শ্বে বিবিধ বস্ত্রালঙ্কার ও সকল প্রকার পুষ্প ও গন্ধাদিতে পরিপূর্ণ রহিয়াছে।

অনন্তর সেই দেবপুত্র এই আশ্চর্য্য ব্যাপার দর্শনে চিন্তান্বিত হইলেন এবং বিবেচনা করিলেন—দ্বারে স্থিত ব্রাহ্মণটি অবশ্যই কোন সৎপাত্র, যাঁহার দর্শন মাত্রেই আমি এতাদৃশী লক্ষ্মী লাভ করিলাম। তখন সেই দেবপুত্র সেই ব্রাহ্মণকে আহ্বান পূর্ব্বক বলিলেন—ব্রাহ্মণ! এ দিকে আগমন কর, এই গৃহে প্রবেশ কর। সেই ব্রাহ্মণ দেবপুত্রের সহিত গৃহাভ্যন্তরে প্রবেশ করিয়া সেই সমস্ত দিব্যরত্নে সুসজ্জিত হইলেন, উৎকৃষ্টোৎকৃষ্ট বিবিধ প্রকার রসশ্রেষ্ঠ ভোজনে পরিতৃপ্ত হইলেন এবং উৎকৃষ্ট উৎকৃষ্ট বসন পরিধান করত স্বস্তি স্বস্তি বলিতে লাগিলেন। অনন্তর সেই দেবপুত্র সেই ব্রাহ্মণকে বলিলেন—ভো ব্রাহ্মণ! কোন ভূমি হইতে তুমি আগমন করিয়াছ? ব্রাহ্মণ বলিলেন—জেতবন নামক মহা বিহার হইতে আমি আসিতেছি। দেবপুত্র বলিলেন—সে দেশ কি প্রকার? সেই ব্রাহ্মণ তাহাতে বলিলেন—সেই প্রদেশ তথাগতগণের নিবাসভূমি, অতি রমণীয়, দিব্য মণি রত্নে খচিত ও পরিশোভিত, সেই প্রদেশের স্থানে স্থানে

পথিকগণের ভোগার্থ সময়েং দিব্য কল্পবৃক্ষ সকল প্রাদুর্ভূত হয়, মনোহর পুষ্প সকল প্রাদুর্ভূত হয়, বিবিধ পুষ্করিণী সকল প্রাদুর্ভূত হয়, বিবিধ প্রকার শীলবান্ গুণবান্ দয়াবান্ পুরুষ সকল দৃষ্ট হইয়া থাকে, বিশ্বভূ নায়ক তথাগতের অনেকানেক মহিমা প্রকাশিত আছে—বলিতে কি হে দেবপুত্র! সে ভূমি পরম রমণীয়। অনন্তর দেবপুত্র বলিলেন—হে ব্রাহ্মণ! আপনি অবশ্য সত্যই বলিলেন—আপনি দেবতা কি মনুষ্য? পরং আপনাতে যাদৃশ চিহ্ন সমস্ত দেখিতেছি মনুষ্যের এতাদৃশ লক্ষণ হয় না। অনন্তর সেই ব্রাহ্মণ বলিলেন—আমি দেবতা নহি, আমি বোধিসত্ত্বরূপ মনুষ্য এবং দীনহীনের প্রতি দয়াবান্ ও বোধিপথের উপদেশক। অনন্তর সেই দেবপুত্র তাঁহার প্রণামীস্বরূপ স্বীয় কুণ্ডলদ্বয় উপনয়ন করিলেন ও তাহার পরে এই গাথাটী বলিলেন—

"কি আশ্চর্য্য! সর্ব্ব-দোষ-বিবর্জ্জিত গুণময় ক্ষেত্র!
অদ্য বীজ বপন করা হইল, অদ্যই ফল সম্পত্তি ॥"

দেবপুত্র এই গাথাটি বলিয়াই প্রস্থান করিলেন ॥

॥ ইতি দেব-ভবন-ভ্রমণ নামক ত্রয়োদশ প্রকরণ ॥

অনন্তর সেই ব্রাহ্মণ সেই দেবভবন হইতে নির্গত হইয়া কমনীয় রূপবান্ রূপে সিংহলদ্বীপে গমন করত রাক্ষসীদিগের সমক্ষে উপস্থিত হইলেন। সেই রাক্ষসীরা তাঁহাকে দেখিয়া পরস্পর কথোপকথন করিতে লাগিল—আহা! ইনি কি সুন্দর পুরুষ! অনন্তর সেই রাক্ষসীগণের চিত্তে কামভাবের আবির্ভাব হইল, তখন তাহারা তাঁহার নিকটে উপ-

স্থিত হওত বলিল—হে মহাশয়! আপনি আমাদের বাল-যৌবন ভোগ করুন। আমাদিগের স্বামী নাই অতএব হে পুরুষ-প্রবর! তুমি অস্বামিক ধনের স্বামী হও, অগতির গতি হও, অপরায়ণের পরায়ণ হও, ত্রাণহীন জনগণের ত্রাতা হও, স্থান হীনগণের স্থানস্বরূপ হও, অন্ধগণের আলোক হও,—এই তোমার ভোজনগৃহ, এই তোমার পানগৃহ, এই তোমার বস্ত্র-গৃহ, এই তোমার বিচিত্র শয্যা, রমণীয় উদ্যান সকল, রমণীয় পুষ্করিণী সকল।

তিনি বলিলেন—আমার আজ্ঞা যদি প্রতিপালন কর তাহা হইলে আমি তোমাদের সকল অভিপ্রায় সিদ্ধ করিতে পারি। তাহারা বলিল—কিরূপে আপনার আজ্ঞা প্রতি-পালন করিতে হইবে? তখন তিনি তাহাদিগকে অষ্টাঙ্গ যোগ মার্গ উপদেশ করিলেন, দশটি কল্যাণপথ দেখাইলেন, চারিটি আগমশাস্ত্র অধ্যয়ন করাইলেন। অনন্তর সেই রাক্ষসীরা সেই পুরুষের নিকট হইতে অষ্টাঙ্গ যোগমার্গ অবগত হইয়া দশ কল্যাণ-বাক্য স্মরণ করিয়া, আগম চতুষ্টয় অধ্যয়ন করত সত্য চতুষ্টয় লাভ করিয়া—কতকগুলি রাক্ষসীরা উপদেশ শ্রবণ মাত্রেই ফললাভ করিতে লাগিল, কেহ২ আগামী ফল লাভের প্রত্যাশা করিতে লাগিল, কেহ কেহ বা সমস্ত ফলই ভুক্তপ্রায় বোধ করিতে লাগিল। যখন তাহারা সকলে অর্হতমার্গ বা প্রত্যেক বোধিমার্গ প্রাপ্ত হইল তখন তাহা-দিগকে রাগ-জনিত দুঃখ বা দ্বেষ-জনিত দুঃখ কিম্বা মোহজনিত দুঃখ, পীড়াদায়ক কোনরূপ দুঃখই থাকিল না; তাহাদের অন্তঃকরণে হিংসা আর থাকিল না সুতরাং প্রাণিবধের প্রবৃত্তিও

একেবারে বিদূরিত হইয়া গেল; তাহারা সকলেই ধর্ম্ম কর্ম্মে প্রবৃত্ত হইল। তাহারা ঐ সমস্ত সাধু শিক্ষা লাভ করিয়া একেবারে প্রতিজ্ঞা করিল—যে, আর কখন প্রাণিহত্যা করিব না, জম্বুদীপের মনুষ্যেরা যেরূপে জীবন ধারণ করিয়া থাকে, আমরাও সেইরূপ অন্ন জল অশন করিয়াই জীবন ধারণ করিব, আর কখনই রাক্ষসীবৃত্তি করিব না; উপাসকগণের উপদেশ সান্তঃকরণে প্রতিপালন করিব।

এইরূপে তাহারা সাধু-শিক্ষা লাভ করত তাঁহার অনুজ্ঞাক্রমে নিমিষ মাত্রেই তথা হইতে প্রস্থান করিল॥

॥ ইতি সিংহল-ভ্রমণ নামক চতুর্দ্দশ প্রকরণ ॥

অনন্তর মহাসত্ব বোধিসত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর সেই সিংহলদ্বীপ হইতে নির্গত হইয়া বারাণসী নামক মহানগরী গমন করিলেন। তথায় যে স্থলে সকলে মল মূত্র ত্যাগ করে—যে স্থলে লক্ষ লক্ষ কৃমি-পরিবার বাস করে, সেই স্থলেই উপস্থিত হইলেন। মহাসত্ব বোধিসত্ব অবলোকিতেশ্বর তথায় উপস্থিত হইয়া তত্রত্য প্রাণিগণকে তাদৃশ অবস্থায় দেখিয়া দয়ার্দ্র মানসে স্বয়ং ভ্রমররূপে গুণ গুণ শব্দে এই উপদেশ করিতে লাগিলেন—"নমো বুদ্ধায়, নমো ধর্ম্মায়, নমঃ সঙ্ঘায়।" এই শব্দ শ্রবণেই সেই প্রাণিরাও "নমো বুদ্ধায়, নমো ধর্ম্মায়, নমঃ সঙ্ঘায়" এই নাম স্মরণ করিতে লাগিল। তাহারা সকলে বুদ্ধ নাম স্মরণ মাত্রেই বিংশতি শিখর পরিমিত-প্রায় উন্নত, শরীর-শৈল অবগত হইয়া জ্ঞানবজ্রে তাহা ভেদ করত সুখাবতী লোকে গমন করিল এবং পরে সুগন্ধ-

মুখ বোধিসত্ত্ব নামে প্রসিদ্ধ হইল অপরঞ্চ তাহারা সকলেই অপরিমিত দীপ্তিশালী তথাগতের নিকট হইতে এই কারণ্ড-ব্যূহ নামক মহাযান-সূত্ররত্নরাজ শ্রবণ করিয়া এবং অনুমোদন করিয়া নানা দিকে প্রতিপত্তি লাভ করিল ॥

॥ ইতি বারাণসী-ভ্রমণ নামক পঞ্চদশ প্রকরণ ॥

অনন্তর মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর যখন এইরূপে প্রাণিগণের পরিশুদ্ধি করিয়া সেই বারাণসীপুরী হইতে নির্গত হইলেন, তখন তিনি মগধাভিমুখে চলিলেন। তিনি ক্রমে মগধ দেশ প্রাপ্ত হইলেন। তথায় যতগুলি প্রাণী দেখিলেন—সকলকেই পরস্পর পরস্পরের মাংস-ভক্ষণকারী বিবেচনা করিলেন। অনন্তর মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর তাহাদিগকে জিজ্ঞাসা করিলেন—অহে! তোমরা পরস্পর পরস্পরের মাংস ভক্ষণ কেন কর? তাহারা উত্তর করিল—অদ্যই মাংস ভক্ষণ করিতেছি এরূপ নহে, বিংশতি বর্ষ পরিপূর্ণ হইল এই ভূমি এতাদৃশ অরণ্যময় হইয়াছে, এ স্থলে অন্ন বা পানীয় কিছুই প্রাপ্ত হওআ যায় না কাজেই আমরা পরস্পরে বিরোধ করত মাংস ভক্ষণ করিয়াই জীবন ধারণ করি।

ইহা শ্রবণে বোধিসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বর চিন্তিত হইলেন—কি উপায়ে এই সমস্ত প্রাণীগণকে সাবধানে এই মহা অরণ্য হইতে—এই দারুণ অকাল মৃত্যু হইতে বিমুক্ত করি! ইহাদিগকে পরিতৃপ্ত করি! অনন্তর অবলোকিতেশ্বর নানাবিধ সামগ্রীর বৃষ্টি আরম্ভ করিলেন—প্রথমত উদক বৃষ্টি করি-

লেন, যখন সকলে উদক লাভে পরিতৃপ্ত হইল তখন প্রফুল্ল-শরীর হইল; তদনন্তর দিব্য সরস পিষ্টক বৃষ্টি করিলেন সুতরাং আহারও পরিপূর্ণ হইল; যখন তাহারা আহারে পরিতৃপ্ত হইল তখন ধান্য বৃষ্টি হইতে লাগিল এবং তিল, তণ্ডুল, কোল, মুদ্গ, মাষ, কলাই, মসুর, যব, গোধূম, শালিধান্য, কুলথ প্রভৃতি অন্যান্য অন্নও বৃষ্টি হইতে লাগিল; নানা প্রকার বসন ভূষণও বৃষ্টি হইতে লাগিল। আরও আশ্চর্য্য—তাহাদের যখন যে প্রকার অভিপ্রায় হইতে লাগিল, তখনই তাহা সিদ্ধ হইতে লাগিল। অনন্তর সেই মগধবাসী প্রাণীরা এই প্রকার বিচিত্র স্বীয় সুখ দেখিয়া এবং সমস্ত দুঃখ এক কালে বিদূরিত হইয়াছে জানিয়া অতিশয় বিস্ময়ান্বিত হওত তাহারা সকলেই এক স্থানে বিশ্রাম করিতে লাগিল এবং সেই বিশ্রামকালে পরস্পর এইরূপ কথোপকথন করিতে লাগিল—কোন্ দেবতার এই প্রভাব? তাহাদের মধ্যে গোপাণসীর* ন্যায় কুব্জ, ক্রোধী, ভগ্ন-শরীর, দণ্ডপরায়ণ, বহু কালের পুরাতন, জীর্ণ, মহল্লক নামক একজনা বৃদ্ধ ছিল, সে বলিল—একমাত্র অবলোকিতেশ্বর ভিন্ন কোন দেবতারই ঈদৃশ প্রভাব নাই; তখন সেই সভ্যগণ জিজ্ঞাসা করিল—সেই অবলোকিতেশ্বরের কীদৃশ চরিত্র?

অনন্তর সেই বৃদ্ধপুরুষ আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের গুণোদ্ভাবনা বলিতে আরম্ভ করিল—হে কুলপুত্রগণ! মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর অন্ধগণের দীপস্বরূপ, সূর্য্য তাপ-দগ্ধ জীবগণের ছত্রস্বরূপ, তৃষ্ণাতুর জনগণের নদীস্বরূপ, ভীতগণের নিকটে অভয়দাতা, ব্যাধি পীড়িতগণের বৈদ্যস্বরূপ, দুঃখী

* পিঞ্জরের মধ্যস্থ বক্র বংশ-শলাকা।

প্রাণীর মাতা পিতাস্বরূপ, অবীচি প্রভৃতি নরকস্থ প্রাণিবর্গের নির্ব্বাণপথ প্রদর্শক; সেই মহাপুরুষের এইরূপ অনেকানেক গুণবত্তা আছে। সেই প্রাণারাই সুখী যাহারা তাঁহার নাম স্মরণ করে, তাহারা শেষকাল পর্য্যন্ত সাংসারিক দুঃখ পায় না। সেই পুরুষগণই সচেতন যাহারা সতত অবলোকিতেশ্বরের সেবা করে, তাঁহার উদ্দেশে পুষ্প ধূপাদি উৎসর্গ করে। যাহারা অবলোকিতেশ্বরের সম্মুখে চতুরস্র মণ্ডল করে তাহারা সপ্তরত্ন-সমন্বিত চক্রবর্ত্তী রাজা হয়। (চক্ররত্ন, অশ্বরত্ন, হস্তিরত্ন, মণিরত্ন, স্ত্রীরত্ন, গৃহপতিরত্ন, পরিণায়করত্ন—এই সপ্তরত্ন; এই সপ্তরত্নে সমন্বিত হয়) যাঁহারা অবলোকিতেশ্বরের উদ্দেশে একটি পুষ্পও সমর্পণ করেন তাঁহাদের শরীর সুগন্ধযুক্ত হয় এবং যেখানে যেখানে সম্ভব, শরীরের তৎসমস্ত প্রদেশই তেজে পরিপূর্ণ হয়। এইরূপে সেই পুরুষ গুণ বর্ণনা করিয়া নিবৃত্ত হইলেন সেই সভ্যেরাও স্বীয় স্বীয় ভবনে প্রতিগমন করিলেন এবং অবলোকিতেশ্বর সেই স্থলেই আকাশে অন্তর্হিত হইলেন॥

অনন্তর তিনি আকাশে অন্তর্হিত হইয়া চিন্তা করিতে লাগিলেন—যে, বিশ্বভু নামক তথাগতকে অনেক দিন দেখি নাই! এই চিন্তা করিতে করিতে তিনি জেতবন নামক সেই বিহারস্থানে আসিয়া উপস্থিত হইলেন, তথায় আসিয়া দেখিলেন—অনেকানেক লক্ষ লক্ষ দেব, নাগ, যক্ষ, গন্ধর্ব্ব, অসুর, গরুড়, কিন্নর, মহোরগ, মনুষ্য, অ-মনুষ্য এবং লক্ষ লক্ষ বোধিসত্ত্বগণ সেই সভায় আসিয়া মহা সমারোহের পুষ্টিকারক হইয়াছেন।

সেই সময়ে গগণগঞ্জ নামক বোধিসত্ব তাঁহাকে আসিতে দেখিয়া ভগবান্‌কে জিজ্ঞাসা করিলেন—হে ভগবন্! ইনি কোন্ বোধিসত্ব আসিতেছেন?

ভগবান্ বলিলেন—হে কুলপুত্র! ইনি মহাসত্ব বোধিসত্ব অবলোকিতেশ্বর আসিতেছেন। ইহা শ্রবণ করিয়া গগণগঞ্জ বোধিসত্ব তুষ্ণীংভাবে থাকিলেন।

মহাসত্ব বোধিসত্ব অবলোকিতেশ্বর ভগবান্‌কে বারত্রয় প্রদক্ষিণ করিয়া তাঁহার বামপার্শ্বে বিশ্রাম করিতে লাগিলেন। কিছুক্ষণে তিনি বিশ্রান্ত হইলে ভগবান্ তাঁহাকে জিজ্ঞাসা করিলেন—কুলপুত্র! স্বীয় কার্য্য কিরূপ নিষ্পন্ন করিলে? তখন তিনি যাহা যাহা করিয়াছেন তৎসমস্তই আনুপূর্ব্বিক বর্ণনা করিতে লাগিলেন।

মহাসত্ব বোধিসত্ব গগণগঞ্জ সেই সমস্ত শ্রবণ করিয়া পরম বিস্মিত হইলেন—মনে মনে করিতে লাগিলেন যে আমিও বোধিসত্ব, আমারও এতাদৃশ অপূর্ব্ব কীর্ত্তি দর্শন দূরে থাকুক শ্রবণও হয় নাই, তথাগতের মধ্যে ঈদৃশ প্রভাব কাহারও নাই।

মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব গগণগঞ্জ, মহাসত্ব অবলোকিতেশ্বরের সম্মুখে উপস্থিত হইয়া বলিলেন—আর আপনি ভ্রমণ করিবেন না, আপনি শ্রান্ত হইয়াছেন এবং ক্লিষ্টও হইয়াছেন।

তিনি বলিলেন—আমি তোমাদের মধ্যে শ্রান্ত হই নাই, ক্লিষ্টও হই নাই। এইরূপে উভয়ে কথোপকথন করিয়া নিঃশব্দ হইলেন।

তদনন্তর ভগবান্ ষট্ পরিমিতা নির্দ্দেশরূপ ধর্ম্ম উপ-

দেশ করিতে আরম্ভ করিলেন। হে কুলপুত্রগণ! শ্রবণ কর—প্রথমত বোধিসত্ত্বরূপে দান পারমিতা পরিপূর্ণ করিবে (১), এইরূপে শীল পারমিতা (২), ক্ষান্তি পারমিতা (৩), ধৈর্য্য পারমিতা (৪), ধ্যান পারমিতা (৫), প্রজ্ঞা পারমিতা (৬), পরিপূরণ করিবে। ভগবান্ এইরূপে যথাক্রমে ধর্ম্মোপদেশ করিয়া তুষ্ণীংভাব অবলম্বন করিলেন। অনন্তর সেই সমস্ত সভ্যগণ নিজ নিজ নিকেতনে গমন করিলেন; সেই সমস্ত বোধিসত্ত্বগণও স্বীয় স্বীয় বুদ্ধক্ষেত্রে প্রস্থান করিলেন ॥

॥ ইতি মগধ-ভ্রমণ ও অবলোকিতেশ্বরের পুনরাগমন নামক ষোড়শ প্রকরণ ॥

॥ ইতি সর্ব্ব-কর্ম্ম-বিশোধন ও যাহার পর নাই বোধিমার্গ প্রতিষ্ঠাপক নামক প্রথম নির্ব্যূহ সমাপ্ত ॥

॥ ইতি প্রথমার্দ্ধ ॥

॥ অথ শেষার্দ্ধ ॥

—:০:—

অনন্তর সর্ব্বণাবরণবিস্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন হে ভগবন্! অবলোকিতেশ্বরের পূর্ব্ব বৃত্তান্ত বর্ণনা করুন—কতগুলি সমাধি করিয়াছিলেন, যে সমস্ত সমাধির ফলে এতাদৃশ প্রভাব লাভ করিয়াছেন? ভগবান্ বলিলেন—তিনি অপরিমিত অগণনীয় সমাধি করিয়াছিলেন—সমস্ত তথাগত একত্র হইয়াও তাহার ইয়ত্তা করিতে পারেন না। সর্ব্বণীবরণ বিস্কম্ভী কহিলেন—ভগবন্! সমস্ত প্রাণিবর্গের প্রতি দয়াদৃষ্টি প্রকাশ করত সেই সমস্ত সমাধির কতকগুলিনের নাম কীর্ত্তন করুন।

ভগবান্ বলিতে আরম্ভ করিলেন—হে কুলপুত্র! যথা আকরকর নামক সমাধি, প্রভাকর নামক সমাধি, বজ্রোদ্গাত নামক সমাধি, সূর্য্যপ্রভা নামক সমাধি, কেয়ুর নামক সমাধি, ধ্বজাগ্র নামক সমাধি, অলঙ্কার নামক সমাধি, ব্যূহরাজ নামক সমাধি, দশদিগবলোকন নামক সমাধি, চিন্তামণি-বর-লোচন নামক সমাধি, ধর্ম্মধর সমুদ্রাবরোহণ নামক সমাধি, সুপ্রতিষ্ঠিত নামক সমাধি, বজ্রধ্বজ সর্ব্বলোকধাতুসমবলোকন নামক সমাধি, কৃৎস্নগত নামক সমাধি, আভিনমিত নামক সমাধি, উষ্ণীষকুণ্ডল নামক সমাধি, চন্দ্রাবলোচন বহুজন-পরিবার নামক সমাধি, দেবকুণ্ডলরোচন নামক সমাধি, কল্পদীপ নামক সমাধি, প্রাতিহার্য্যসন্দর্শন নামক সমাধি, প্রজ্যোত্তম নামক সমাধি অবীচি-সংশোধন নামক সমাধি, রুচির নামক সমাধি, দেবমণ্ডল নামক সমাধি, অমৃতবিন্দু নামক সমাধি, প্রভামণ্ডল নামক সমাধি, সমুদ্রাবগাহন নামক সমাধি, বিমানব্যূহ নামক সমাধি, কম্বিস্মর

নামক সমাধি, নীলোৎপলগন্ধ নামক সমাধি, আরূঢ় নামক সমাধি, বজ্রকুট নামক সমাধি, দ্বিরদরত নামক সমাধি, সিংহবিক্রীড়িত নামক সমাধি, অনুত্তর নামক সমাধি, দমন নামক সমাধি, চন্দ্রবর্ষা নামক সমাধি, আভাসকর নামক সমাধি, শতকিরণ নামক সমাধি, বিচ্ছুরিত নামক সমাধি, প্রভাকর নামক সমাধি, স্বাকারকর নামক সমাধি, অসুরসম্বোধন নামক সমাধি, ভবসংশোধন নামক সমাধি, নির্ব্বাণসংচোদন নামক সমাধি, মহাদ্বীপ নামক সমাধি, দ্বীপরাজ নামক সমাধি, ভবোত্তারকর নামক সমাধি, অক্ষরকর নামক সমাধি, দেবাভিমুখ নামক সমাধি, যোগকর নামক সমাধি, পরমার্থদর্শন নামক সমাধি, বিদ্যুন্নামক সমাধি, নামব্যুহ নামক সমাধি, সিংহবিজৃম্ভিত নামক সমাধি, স্বাতিমুখ নামক সমাধি, আগমনাগমন সমাধি, বুদ্ধিবিস্ফুরিত নামক সমাধি, অতীন্দ্রিয়সংবর্দ্ধন নামক সমাধি, অধিমুক্ত নামক সমাধি, জয়বাহন নামক সমাধি, মার্গসন্দর্শন নামক সমাধি ॥

হে কুলপুত্র! মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্বের ঈদৃশ কত লক্ষ লক্ষ সমাধি আছে, তাহার কত নামই কীর্ত্তন করিব—অধিক কি, কুলপুত্র! অবলোকিতেশ্বরের বিস্তর পুণ্যভার, তাদৃশ পুণ্যভার কোন তথাগতের নাই ॥

হে কুলপুত্র! পূর্ব্বকালে আমি সিংহলরাজ নামক বোধিসত্ত্ব ছিলাম। তখন আমি পঞ্চশত বণিক্‌পুত্রের সহিত একবার সিংহলদ্বীপ যাত্রা করি—শকট, ভার, মোট, পোঁচ্‌কা, উষ্ট্র, বলীবর্দ্দ, গর্দ্দভ প্রভৃতিতে নানা প্রকার পণ্য সামগ্রী লইয়া সিংহলাভিমুখে প্রস্থান করা হইল। ক্রমে গ্রাম, নগর, নিগম, পর্ণ, পত্তন প্রভৃতি ত্যাগ করিতে করিতে সিংহলদ্বীপ প্রাপ্ত হইলাম। সেই সিংহলদ্বীপ যাত্রায় বেত্রের বাতযানই উৎকৃষ্ট বিবেচনায় তাহাতেই গমন করা হইয়াছিল।

একদিন নাবিকেরা পরস্পর প্রশ্নোত্তর করিতে লাগিল—কেহ কেহ বলিল—তোমরা বলিতে পার! কোন দ্বীপ হইতে এই প্রবল ঝটিকা উত্থিত হইল? রত্নদ্বীপ হইতে বা রাক্ষসদ্বীপ হইতে? কর্ণধার বলিল—দেবতা জানেন স্থির কি বলিব—পরং বোধ হয় সিংহলদিক্ হইতেই এই বায়ু প্রবল হইয়াছে। পরে প্রকাশিত হইল—যে, সিংহলদ্বীপ-বাসিনী রাক্ষসীরা আমাদিগকে পথিমধ্যে আসিতে জানিয়া এতাদৃশ অকাল বায়ুর প্রয়োগ করিয়াছে। আমরা যে বেত্র-নৌকায় আরোহণ করিয়া সিংহল যাত্রা করিয়াছিলাম, সেখানি ঐ প্রবল ঝটিকায় খণ্ড খণ্ড হইয়া জলমগ্ন হইল—বণিক্-পুত্রগণ অগাধ জলে পতিত হইয়া বাহুবলে সন্তরণ করত অনেক বিলম্বে তীর প্রাপ্ত হইলেন; তীরে উপস্থিত হইয়া দেখিলেন—কিল্ কিল্ করিয়া পঞ্চশত রাক্ষসী তথায় নির্গত হইল এবং তাহারা কুমারীরূপ ধারণ করিয়া সমুদ্র-তটে আসিয়া উপস্থিত হওত নগ্না হইয়া স্বীয় স্বীয় শাটী সকল জলে নিক্ষেপ করিতে লাগিল। এদিকে সেই বণিক্-পুত্রগণ শরীরে লগ্ন সেই আর্দ্র বস্ত্রগুলি নিষ্পীড়ন করিয়া তথা হইতে চলৎপদ হইয়া এক অতি বৃহৎ চম্পক বৃক্ষের ছায়াতে বিশ্রাম করিতে লাগিলেন; ক্ষণেক বিশ্রাম করিয়াই এইরূপ কথোপকথন আরম্ভ করিলেন—আমাদের কোন সদুপায় আছে কি? বোধ হয় আমাদের কেন উপায়ই নাই—এইরূপ পরস্পর কথোপকথনান্তে তাঁহারা নিঃশব্দে হইলেই তাঁহাদের সম্মুখে কতকগুলি রাক্ষসী আসিয়া উপস্থিত হইল এবং এইরূপ ভদ্রতা প্রকাশ করিতে লাগিল—আপ-

মারা আগমন করুন, আপনাদের শুভ আগমন। আপনারা অ-স্বামিক পদার্থের স্বামী হউন, অগতির গতি হউন, স্থানশূন্যের স্থানস্বরূপ হউন, অনাশ্রয়ের আশ্রয় হউন, এই সমস্ত অন্ন গৃহ, পানীয়গৃহ, বস্ত্রগৃহ, কটক কেয়ূরাদি মস্তকালঙ্কার প্রভৃতির গৃহ তোমাদেরই। এই দেখ—রমণীয় উদ্যানসকল, রমণীয় পুষ্করিণী সকল রহিয়াছে, ইহা সমস্ত তোমাদেরই। এইরূপ বিবিধ প্রলোভন দেখাইয়া তাহারা প্রত্যেকে আমাদের এক একটিকে গ্রহণ করত নিজ নিজ নিকেতনে লইয়াগেল; তাহাদিগের মধ্যে যে রাক্ষসী সমধিক বৃদ্ধা, আমি তাহাদ্বারাই গৃহীত হইলাম, সে আমাকে স্বীয় আবাসে লইয়া অত্যুৎকৃষ্ট স-রস আহারীয় প্রদানে পরিতৃপ্ত করিল, এইরূপে তাহারা আমাদের প্রত্যেককে ভোজন পানাদি করাইয়া প্রত্যেকের সহিত প্রত্যেকে ক্রীড়া করিতে আরম্ভ করিল। সকলেই মানবীয় সুখে পরিতৃপ্ত হইল। এইরূপে দুই তিন সপ্ত দিবস অতিক্রান্ত হইলে একদিন রাত্রে তাহারা সকলে রাক্ষসীগণকর্ত্তৃক শয়িত হইলে অকস্মাৎ রতিকর নামক বণিক্‌পুত্রের প্রতি আমার দৃষ্টি আকর্ষিত হইল, এবং তাহার অট্ট হাস দেখিয়া অতীব বিস্ময়াবিষ্ট হইলাম রতিকরের তাদৃশ প্রজ্বলিত হাস্যন আমি ইতিপূর্ব্বে কখনই দেখি নাই, আমি তখনই তাহাকে ঐ রূপ হাস্য করিতে নিষেধ করিলাম—আমি বলিলাম কি নিমিত্ত তুমি এতাদৃশ অভূতপূর্ব্ব হাস্য করিতেছ? তুমি কি জান না এই রমণী সিংহলদ্বীপ-বাসিনী রাক্ষসী? এ এক্ষনেই তোমার প্রাণনাশ করিবে? তিনি বলিলেন তুমি কিরূপে জানিলে এ রাক্ষসী? ইহা শ্রবণে অপর একজনা বণিকপুত্র

বলিলেন—যদি প্রত্যয় না কর ! দক্ষিণপাদ অগ্রসর করত বেড়াইতে বেড়াইতে চল, কিঞ্চৎ অগ্রেই নগরশার্ষ দেখিতে পাইবে এবং তথায় দেখিবে—গবাক্ষ নাই, তোরণ নাই একটি পর্ব্বতপ্রায় অট্টালিকা অপ্রতিহত রহিয়াছে; সেইস্থলে অনেকানেক বণীকৃজনের অস্থি চর্ব্বিত হইয়া পতিত রহিয়াছে, এসময়েও অনেক ভক্ষ্য মানব তথায় মৃত ও অনেকে এপর্য্যন্ত জীবিত পতিত রহিয়াছে; যদি প্রত্যয় না কর ! সেই পথে গমন কর, গমন করিলে পথমাত্র দেখিলেই আমার বাক্যে শ্রদ্ধা করিবে ।

যৎকালে আমাদের এইরূপ কথোপকথন হইতেছিল তখন সেই রতিকরের নিকটে মোহজালা নাম্নী রাক্ষসী নিদ্রিতা ছিল , সেই রতিকর বোধিসত্ব রাত্রির প্রথমযামে সেই রাক্ষসীর নিকট হইতে উত্থিত হইয়া সজ্জীকৃত চন্দ্রাবভাস খড়গ গ্রহণ করত দক্ষিণপথে অবলম্বন করিয়া যাত্রা করিলেন, যথাক্রমে যাইতে যাইতে সেই লৌহময় নগর প্রাপ্ত হইলেন । তথায় উপস্থিত হইয়া যে ব্যক্তি ঐ নগরের অদৃষ্ট বৃত্তান্ত বর্ণনা করিয়া ছিলেন তাঁহার সহিত ইতস্তত ভ্রমণ করিতে লাগিলেন—কোনদিকেই দ্বার বা গবাক্ষ কিছুই দেখিতে পাইলেন না ! অনন্তর সেই লৌহময় নগরে অতি বৃহৎ এক চম্পক বৃক্ষ ছিল, সেই বৃক্ষ শাখায় আমরা সকলে অধিরোহণ করিলাম ; সেই সময়ে আমার কাশ্ উপস্থিত হইবায় আমাকে স-শব্দে কাশ্ ত্যাগ করিতে হইল, তখন সেই বণিক্পুরুষগণ বলিলেন—হে মহাসার্থবাহো! তুমি নিশ্চয় জানিবা যে আমরা রাক্ষসীগণকর্ত্তৃক এই লৌহময় নগরীতে আনীত হইয়াছি, তাহারা প্রতিদিন শত শত মনুষ্য ভক্ষণ করে এবং ভক্ষণান্তে এই লৌহ-

ময় নগরীতে তাহাদের অস্থিসকল প্রক্ষেপ করে, এই নিমিত্ত পূর্ব্বেই সমস্ত বৃত্তান্ত জানাইয়াছি। ইহা শ্রবণ করিবামাত্রই আমরা ত্বদীয় বাক্য সমস্তের যাথার্থ্য অবগতে সেই চম্পক বৃক্ষ হইতে উত্তীর্ণ হওত সেই দক্ষিণপথে প্রত্যাগমন করিলাম এবং সেই রাক্ষসীদিগের গৃহে প্রবেশ করিলাম ॥

অনন্তর সেই রতিকর আমাকে বলিলেন—সার্থবাহ! দেখিলে আমার বাক্য? আমি স্বয়ং দেখিয়া তোমাদিগের নিকটে তাদৃশ সত্য কথোপকথন করিয়াছি। তখন আমার অন্তঃকরণে সত্যই চিন্তা উপস্থিত হইল—যে, আমাদের কি উপায় হইবে? রতিকর বলিলেন—হে মহাসার্থবাহ! যে প্রকারে হউক সিংহল দ্বীপ হইতে স-কল্যাণে, স্বস্তিক্ষেমে (ভাল-ভালস্তে) নির্গত হইয়া জম্বুদ্বীপে গমন করত পুনশ্চ তথায় উপস্থিত হই—এইমাত্র এক উপায়। এই সিংহলদ্বীপে মহাসমুদ্রের তটে বালাহদেব নামক এক অশ্বরাজ (দরিয়াই-ঘোড়া) আছেন, তিনি দীন হীনের প্রতি অতি দয়াবান সেই বালাহ অশ্বরাজ সর্ব্বশ্বেতের ঔষধি ভোজন করিয়া সুবর্ণ বালু-কাময় ভূমিতে শরীরের আলস্য ভঙ্গ করেন এবং সেই সময়ে উচ্চৈ:শব্দে বলিতে থাকেন—কে পারে যাইবে? কে পারে যাইবে? সেই সময়ে তুমি উপস্থিত হইয়া বলিবা—দেব! আমি পারে যাইব।

এইরূপ কথোপকথন হইতেছে এতাদৃশ সময়ে সেই রাক্ষসী নিদ্রাভঙ্গ হইয়া অর্দ্ধোত্থিত ভাবে শরীর স্পর্শ পূর্ব্বক বলিতে লাগিল—আর্য্যপুত্র! কেন? তোমার শরীর এরূপ শীতল কেন? তখন মিথ্যা বাক্য প্রয়োগ করত তদুত্তর প্রদান

করিলাম—আমি বলিলাম—মল মূত্র ত্যাগ করণার্থ নগরের বহির্দ্দেশে গমন করিয়াছিলাম তাহাতেই শরীর শীতল হইয়াছে অনন্তর সে রাক্ষসী পুনশ্চ শয়ন করিল।

অনন্তর প্রাতঃকালে সূর্যোদয় সময়ে উত্থান করত সেই সমস্ত বণিক্‌পুত্রগণকে আহ্বান কারতে লাগিলাম—আপনারা অগমন করুন আমরা নগরের বহির্ভাগে গমন করি, পরে সকলে একত্রিত হইয়া নগরের বহির্ভাগে প্রস্থান করিলাম এবং নির্দ্দিষ্টস্থলে উপস্থিত হইয়া কথোপকথন আরম্ভ করিলাম সেই সময়ে প্রথমত এই প্রশ্ন উপস্থিত হইল—যে, গত রাত্রে কাহার রমণী কীদৃশ স্নেহবতী ছিল? কতিপয় জনে বলিল—অতিশয় স্নেহ করে নাই, কতিপয় জনে বলিল—আমাকে দিব্য স-রস আহারাদি করাইয়াছে, কতিপয় জনে বলিল—আমাকে উৎকৃষ্টোৎকৃষ্ট বসনাদি পরিধান করাইয়াছে, কতিপয় জনে বলিল—আমার রমণী উৎকৃষ্ট কুণ্ডল, মালা প্রভৃতি অলঙ্কার ধারণ করিয়াছিল, কতিপয় জনে বলিল—আমাদের স্ত্রী-সঙ্গ জন্য শরীরের দৌর্বল্য কিছুমাত্র হয় নাই, কতিপয় জনে বলিল—আমাকে বিবিধ চন্দন কর্পূর কস্তুরি প্রভৃতি ধারণ করাইয়া থাকে। বণিক্‌পুত্রগণের এইরূপ কথোপকথন হইতেছে, সেই সময়ে আমি তাহা রুদ্ধ করত বলিলাম যে, তোমাদের এতাদৃশ আমোদের কথনা নিতান্ত অনুচিত হইতেছে, তোমরা কি জাননা যে আমরা রাক্ষসীগণ-কর্ত্তৃক প্রসক্ত হইয়াছি? এই কথা শ্রবণ মাত্রেই তাহারা চিন্তায় বিহ্বল হইয়া উঠিল এবং বলিতে লাগিল—মহাসার্থবাহ! সত্যই কি সিংহলবাসিনী রমণীরা রাক্ষসী? তখন

सुल। सोपहासम्। को तुह्माहिंतो अखो छगुखअनिउणो *।

विच। अह्मारिसजणजोग्गं महिलाछगुखअं खु एदं †।

सुल। महिलाछगुखएण जइ महिलाअणस्स अदंसणं ता अह्मारिसीओ अक्खिहिं वि ण दीसंति ‡।

विचं। अध दे कीदिसं महिलाछगुखअं ¶।

सुल। तुमं भण दाव उण अहं भणिस्स, पुपठमं सहआर० मंजरीओ उब्भिज्जंति पच्छा ता चुंविणी कलअंठी कंठमुद्दं सिठिलीकरेदि ‖।

विच। ता सुण, अहमेकदा भअवदा भागुराअणेण सबहुमाण भणिदा, जधा, विअक्खणे तुए अह्माणं राअरहस्से सहाज्जं कादव्वं न्ति +।

---

* को युष्मत्तोऽन्यः षाड्गुण्यनिपुणः ?

† अस्मादृशजनयोग्यं महिलाषाड्गुण्यं खल्वेतत्।

‡ महिलाषाड्गुण्येन यदि महिलाजनस्यादर्शनं ततोऽस्मादृश्योऽक्षिभिरपि न दृश्यन्ते।

¶ अथ ते कीदृशं महिलाषाड्गुण्यम् ?

‖ त्वं भण तावत् पुनरहं भणिष्ये, प्रथमं सहकारमञ्जर्यं उद्भिद्यन्ते पश्चात्तच्चुम्बिनी कलकण्ठी (१) कण्ठमुद्रां शिथिलीकरोति।

× तत् शृणु—अहमेकदा भगवता भागुरायणेन स-बहुमानं भणिता, यथा विचक्षणे! त्वयाऽस्माकं राजरहस्ये साहाय्यं कर्त्तव्यमिति।

(१)—कलकण्ठी कोकिला।

सुल । अहो दे मतिविह्वो जेण महामंती वि एदं संभावेदि, कावण्णना बकुलावली सुरहि गंधुग्गारत्ति * ।

विच । यदो विणओवणदाए मए तधत्ति पडिवस्सं, कधिदं अ मे तेण, जधा, एसो जो मिअंकवम्मा सा मिअंकावलीत्ति † ।

सुल । तदोतदो ‡ ।

विच । तदो तं परिणीअ महाराअसिरिविज्जाहरमल्लदेवेण महिअलचक्कवत्तिणा होदव्वं, ता तुए तस्स कदाचिद् किदभवणभित्तिसंचारे वासहरे दंसिदेव्व, जेण देवस्स सिविणआवगमो होदि, कज्जंतरठ्ठाणाइं दे हरदासो कधइस्सदि, एदस्सिं महाराअकज्जरहस्से तुमं तीए वि पिअसही तत्थ राअकज्जसाहज्ज विअ अत्तत्थीअसि, ण हु सोवाणवंतिमंतरेण वलहीए समारोहो मए तदो हरदासकधिदकज्जाणुसारेण सा सविस्संभं भणिदा, जधा, सहि मिअंकावलि इह वासहरे मकरद्धओ ओदरदि, तं अ दठ्ठूण कंटाहिकठ्ठिदेण हारउसुमदामेण तुए अज्जिदव्वो, जेण दे एदादिसो कंतो होदि तए वि तह अब्भुवअदं, किदं अ, उण हिंदोलए दंसिदा, केलिकैलासभवणे सुठ्ठिदप्फलिहभित्तिसु अत्तणो चित्तं लेहाविदा, थंभगब्भसंचारेण तं भ्याईदा पढा विदा अ ¶ ।

---

* अहो ते मतिविभवो येन महामन्त्र्यपि एतत्संभावयति । का वर्णना बकुलावली(१) सुरभिगन्धोद्गारिति ।

† यतो विनयोपनतया मया तथेति प्रतिपन्नं, कथितं च मे तेन, यथा, एष यो मृगाङ्कवर्मा सा मृगाङ्कावलीति ।

‡ ततस्ततः ।

¶ ततस्तां परिणीय महाराजश्रीविद्याधरमल्लदेवेन महीत-

---

(१)—बकुलावली बकुलपुष्पश्रेणी ।

सुल। अध तं विविहेहिं विलासेहिं पख्खंतेण महाराएण किं पडिवसं * ।

विच। जं केलिअरिणी चाडुकम्मच्छलिदो रसुकरी पडिवज्जेदि, तदो तरुणफोफलिच्छोरिदद्दविड़सामलोदंतपंतिविसदासु मुद्दससिजामिणीसु असमंजसं विप्पलवदि, धज: तं †।

संस्कृतमाश्रित्य।

ज्योत्स्नीं श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकै-
र्मन्त्रं तन्त्र मथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां स्मितम्।
चन्द्रं चूर्णयत चणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टमहं चमे दशदिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः(१) ॥ १ ॥

लचक्रवर्तिना भवितव्यं तत्त्वया तस्य कदाचित्कृतभवनभित्तिगर्भसंचारि वासगृहे सा दर्शयितव्या, येन देवस्य स्वप्नावगमो भवति, कार्यान्तरस्थानानि ते हरदासः कथयिष्यति, एतस्मिन्महाराजकार्यरहस्ये त्वं तथा अपि प्रियसखी तत्र राजकार्यसाहाय्यमिवात्यर्थयसे, न खलु सोपानपङ्क्तिमन्तरेण अवलम्ब्यः समारोह। मया ततो हरदासकथितकार्यानुसारेण सा सविस्रम्भं भणिता, यथा सखि मृगाङ्कवलि! इह वासगृहे मकरध्वजोवतरति तं च दृष्ट्वा कण्ठाकृष्टेन हारकुसुमदाम्ना त्वयार्जयितव्यः। येन ते एतादृशः कान्तो भवति, तयापि तथाऽभ्युपगतम्। कृतंच। पुनर्हिन्दोलायां दर्शिता केलिकैलासभवने सुस्थितस्फटिकभित्तिषु आत्मनश्चित्रं लेखिता स्तम्भगर्भसंचारेण तत्तद्भणायिता पाठिता च।

* अथ तां विविधैर्विलासैः प्रेचता महाराजेन किं प्रतिपन्नम्?

† यत्केलिकरिणीचाटुकर्मच्छलितोऽरण्यकरी प्रतिपद्यते, ततस्तरुणपूगत्वग्धर्षितद्राविड़श्यामलोदन्तपङ्क्तिविशदा सुमुग्धशशियामिनीषु असमञ्जसं विप्रलपति, तथा तत्।

(१)—भोः! परिचारिकादयः! ज्योत्स्नीं रात्रिं, सान्द्रैः घनीभूतैः, मसीकूर्चकैः

सुल । तीए उण का अवत्था वट्टदि * ।

विच । संस्कृतमेवाश्रित्य ।

सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं
द्वारात् त्रस्यति चित्रकेलिसदसो वेषं विषं मन्यते ।
आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
संकल्पोपनमत्त्वदाकृतिरसायत्तेन (१) चितेन सा ॥ २ ॥

संपदं उण तुमं कधेहि कीदिसं तं महिलाच्छगुणअं † ।

सुल । सुण जादिसं, एकदाहं महाराएण कण्णे सप्पसादमादिट्ठा, जधा ण तुए भिण्णरहस्सा देवी कादव्वति ‡ ।

विच । किं विअ तं ¶ ।

सुल । तं जधा, अलिअविवाहविलक्खो चारामणो देवी धात्तेइअं वि प्पदारिदुमिच्छदि । ता दिणावसाणसमए तरुणीरंधअंधआरे केसरतरुमारुहिअ प्पमदुज्जाणभज्झगामिणो तए मेहला साणणासिअं भणिदव्वा, जधा, अयि मेखले इह

---

* तस्याः पुनः काऽवस्था वर्तते ?

† सांप्रतं पुनस्त्वं कथय कीदृशं तन्महिलाषाड्गुण्यम् ?

‡ शृणु यादृशम् । एकदाहं महाराजेन कर्णे सप्रसादमादिष्टा, यथा, न त्वया भिन्नरहस्या देवी कर्तव्येति ।

¶ किमिव तत् ?

साधन-विशेषैः, श्यामलिमानं श्यामलत्वम् आनयत । अथ अनन्तरं श्वेतोत्पलानां स्मितं विकाशं हरत दूरीकुरुत । च अपिच क्षणात् क्षणमध्य एव शिलापट्टके कृत्वा कणशः चन्द्रं चूर्णयत । इत्यस्य किं फलं ? इत्याह—येन अहं दशदिशः तदङ्कमुद्राङ्किताः द्रष्टुं क्षमे ।

(१)—आयत्तः अधीनः, तेन समासः सायत्तः, न सायत्तः असायत्तः, तेन, अनधीनचित्तेनेत्यर्थः ।

वैसाहपुण्णिमापदोसे ज्जेव्व तुए मरिदव्वंति भणिदा अ सा *।

विच। तदोतदो †।

सुल। तदो तीए सज्झसवसवेविदंगीए कथं कथं पि तदो हिमुहं भविअ किदणिविड़ज्जलि संपुडाए भणिदं, भअवदि अ-सरीरिणि दिव्ववाणि मं अणुकंपंतीए जधा मरणं तुए जाणिदं जीविदं पि मे जाण ‡।

विच। तदोतदो ¶।

सुल। तदो तधा जेव्व कहद, जइ गंधव्ववेअविअक्खणं बह्मणं गुरुणा सक्कारेण अहिणंदिअ पाएसु वलंयती यन्तरमज्झ-दुआरेण सञ्चरदि तदा जीवितलंभो त्ति ||।

*तद्यथा अलीकविवाहविलक्षणो नारायणी धात्रेयीमपि प्रतारयितुमिच्छति। तद्दिनावसानसमये नीरन्ध्रान्धकारे केसरतरुमारुह्य प्रमोदोद्यानमध्यगामिनी त्वया मेखला सानुनासिकं भणितव्या, यथा, अयि मेखले! इह वैशाखपूर्णिमाप्रदोष एव त्वया मर्तव्यमिति, भणिता च सा।

† ततस्ततः।

‡ततस्तया साध्वसवशवेगिताङ्ग्या कथंकथमपि ततोऽभिमुखं भूत्वा कृतनिबिडाञ्जलिसंपुटया भणितम्, भगवति अशरीरिणि दिव्यवाणि! मामनुकम्पयन्त्या यथा मरणं त्वया ज्ञातं जीवितमपि मे जानीहि।

¶ ततस्ततः।

|| ततस्तथैव कथितं। यदि गान्धर्ववेदविचक्षणं ब्राह्मणं गुरुणा सत्कारेणाभिनन्द्य पादयोः पतन्ती जङ्घान्तरमध्यद्वारेण संचरति तदा जीवितलम्भ इति।

विच। अहो दे विअक्खणत्तणं जदो मुणिणो वि एवं सुमरंति पादाहिं तो बह्मणस्स पवित्तत्तणं त्ति*।

सुल। विभाव्य। अहो से किं पि कवडणाडअकइत्तणं बह्मणस्स!†

विच। तदोतदो ‡।

सुल। तदो तं सुणिअ मेहलाए अंसुजलगलज्जलाइं णअणाइं उण्उत्तमुप्फुसन्तीए मह पुरदो जेव्व महाराअसमीववट्टिनीए देवीए तह ज्जेव्व विसत्तं देवेण वि देवी मण्णुमवहरंतेण चारायणचरिदं अ णिव्वाहंतेण भणिदा, जधा, सुंदरि मा विसण्णा होहि, जादो गंधव्ववेअविअक्खणो साहीणो ज्जेव्व बह्मणो किं ति अंसुकणकरंबिअबिंबाहरा वट्टसि त्ति संठाविदा देवी, देवीए अ अहं अज्ज सापुण्णिम त्ति भणिअ पूआसक्कारसज्जीकादुं पेसिदह्मि।¶

---

*अहो ते विचक्षणत्वं! यतो मुनयोऽप्येवं स्मरन्ति, पादाभ्यां ब्राह्मणस्य पवित्रत्वमिति।

† अहोऽस्य किमपि कपटनाटककवित्वं ब्राह्मणस्य।

‡ ततस्तच्छ्रुत्वा मेखलाया अश्रुजलगलज्जले नयने पुनरुन्मुन्मुञ्छन्त्या मम पुरत एव महाराजसमीपवर्तिन्या देव्या तथैव विश्रमं देवेनापि देवी मन्युमपहरता चारायणचरितं च निर्वाहयता भणिता, यथा, सुन्दरि! मा विषण्णा भव, यतो गान्धर्व-वेद-विचक्षणः स्वाधीन एव ब्राह्मणस्तत्किमित्यश्रुक-करम्बितबिम्बाधरा वर्तसे इति संस्थापिता देवी, देव्या चाहं अद्य सा पूर्णिमेति भणित्वा पूजासत्कारं सज्जीकर्तुं प्रेषितास्मि।

विच । ता एहि जधाणिद्दिट्ठमणुचिट्ठह्म ।

॥ इति निष्क्रान्ते ॥

॥ इति प्रवेशकः(१) ॥

ततः प्रविशति निबिडोत्कण्ठो राजा स्नानशुचिर्विदूषकश्च ।

राजा । अनुध्याननाटितकेन ।

क्रमसरलितकण्ठप्रक्रमोल्लासितोर-
स्तरलितवलिलेखासत्नसर्वस्वमस्याः ।
स्थितमतिचिरमुच्चैरग्रपादाङ्गुलीभिः
करकलितसखीकं मां दिदृक्षोः स्मरामि ॥ ४ ॥

विदूषकः । मा समाधानभंगं कुण देवीपुरदो सेहला जीवइदव्वा । स्वगतम् । अइ दुट्ठदासि णिवडिस्सदि देऽण्डः कुक्कुडीचाराअणबब्भणो * ।

राजा । तद्वचनमनाकर्ण्य तदेव(२) पठति ।

विदू । मा पुणो तं सुमरसंदावदाइणी डाइणी खु सा † ।

राजा । किमात्थ संतापकारिणीति ? तत्तव पञ्चमकाकलीकलगीतयः(३) कर्णं कलुषयन्ति, सुधास्यन्दिनी चन्द्रमूर्त्तिश्चक्षुषी तापयति, चन्दनरसनिष्पन्दस्तनुं दहति ?

---

* तदेहि यथानिर्दिष्टमनुतिष्ठावः ।

† भो वक्रं मया कथितं,(४) त्वमेव सर्वतः सारमुच्चिनोषि । हंस एव जलाद्दुग्धमुद्धरति । किं पुनर्भणामि । अलसेनैव विद्या ते झटिति विस्मृता देवी ।

(१)—चेटीद्वयस्य मध्यमपात्रत्वेन तत्प्रयोज्योऽयं सन्दर्भः प्रवेशक इत्युच्यते ।

(२)—क्रम सरलितेत्यद्येव । (३)—पञ्चमः कोकिल-स्वरः, काकली ध्वनिः, कली मधुराव्यक्तः, गीतयो गानानि । (४)—अन्यत् कथितुमीप्सितेऽन्यत् कथित मित्यर्थः ।

विदूषकः। भो वक्करं मए कहिदं, तुमं जेव्व सव्वदो सारमुस्सिणोसि हंसो जेव्व जलहिं दुद्धमुद्धरेदि किं उण भणामि अलसेण विअ विज्जा झत्ति दे विसुमरिदा देवी *।

राजा। आशैशवात्प्ररूढप्रेमा देवी कथं विस्मर्यते ? किंतु—

देव्या निधायोपरि वामपादं यत्सुन्दरीणां प्रसभेन युक्तम्(१)।
कृतं मनो रिक्थमथ द्विधा तत्तुल्यं विभज्य स्मरशासनेन(२) ॥४॥

विदूषकः। ता हिंदोलदोलिदं व दे चित्तं गमगमाहिंतो ण विरमदि †।

राजा। एवमेतत्। यतः—

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सहतेऽन्तरायम्।
म्लानापि मोच्या नहि केसरस्रक् देवी न खण्डप्रणया कथंचित्॥५॥

विदूषकः। भोः किं एदेण दक्खिण्णवअणोवण्णासेन पुराणपत्तमपेल्लिअ णो णवपल्लवो समुल्लसदि। ण अ तरुणगंठिवस्स अकंदलोकवलणलुद्धो गंधहरिणो दवणअकेरिआए अहिरमदि‡

राजा। सखे ! निरर्गलवागसि। यदनाशङ्कनीयं तदाशङ्कसे।

---

* तद् हिन्दोलदोलितमिव ते गमागमाभ्यां न विरमति।

† भोः ! किमेतेन दाक्षिण्यवचनोपन्यासेन ? पुराणपत्रं दूरीकृत्य नो नवपल्लवः समुल्लसति। न च तरुणग्रन्थिपर्णकाङ्कुरकवलनलुब्धो गन्धहरिणो दमनककेदारिकायामभिरमति।

‡ किं मम परकीयया चिन्तया तद् भण्यसे, मा समाधिभङ्गं मे कुरु देवीपुरतो मेखला जीवयितव्या।

(१)—यत् मनोरूपं रिक्थं धनं देव्या एकयैव भुक्तम्, ननु तत्र भागी दत्तः—तत् अद्य स्मरशासनेन तुल्यं यथास्यात् तथा द्विधा कृतम्। देव्या किं कृत्वा भुक्तम् ? सुन्दरीणां सर्व्वासाम् उपरि वामपादं निधाय। कथमिव भुक्तम्? प्रसभेन हठेन। (२)—नव्यं नूतनं प्रेम अन्तरायं विघ्नं करोतीति इति [illegible] न सहते, [illegible]

विदूषकः। किं मम परकेरिकाए चिन्ताए ता भणीअसि मा समाधिभंगं मे कुण देवी पुरदो मेहला जीवइदव्वा *।

ततः प्रविशति देवी प्रयता च मेखला विभवतश्च परिवारः।

देवी। हला सुलक्खणे अपि संणिहिदो अंतेउरदुवारपपग्गीवे अज्जउत्त चाराअणवम्हणो अ †।

सुलक्खणा। किं अण्णधा देवी विण्णवीअदि ‡!

विदूषकः। एदं पग्गीवं ता उअविसदु पिअवअस्सो ¶।

तथा कुरुतः।

देवी। जअदु जअदु अज्जउत्तो अज्जचाराअण देसु मे धत्तेइआ भिक्खा जीआवेसु मेहलअं ‖।

विदूषकः। एस सज्जो ह्मि ÷।

मेखला। बद्धाञ्जलिः। अज्ज चाराअण अअं जणो तुमं महाबंवभणं सरणं पडिवज्जदि +। इति पादौ शिरस्यारोपयति।

---

* किं मम परकीयया चिन्तया तद् भणसे, मा समाधिभङ्गं मे कुरु देवीपुरतो मेखला जीवयितव्या।

† हला सुलक्षणे! अपि संनिहितोऽन्तःपुरद्वारप्रग्रीवे (१) आर्यपुत्रश्चारायणब्राह्मणश्च।

‡ किमन्यथा देवी विज्ञाप्यते?

¶ एतत्प्रग्रीवं तदुपविशतु प्रियवयस्यः।

‖ जयतु जयतु आर्यपुत्रः। आर्यचारायण! देहि मे धात्रेयिकीं भिक्षां, जीवय मेखलाम्।

÷ एष सज्जोऽस्मि।

+ आर्यचारायणायं जनस्त्वां महाब्राह्मणं शरणं प्रतिपद्यते।

(१)—उपान्त्यप्रदेशे।

नेपथ्ये। कहिं कहिं सा दुट्ठदासी एदे अह्मे कालपुरिसा सिंखलाहिं गले बाढ़ं बंधिअ मेहलं णेदुमाअदा *।

विदूषकः। बहुविधं दण्डकाष्ठमुद्यम्य। जइ अहं पिङ्गलिआवल्लहो गन्धव्ववेअविअक्खणो रक्खको चिठ्ठामि। ता को कालो के कालपुरिसा का वा कालसिङ्खला †।

—इति बहुविधं वल्गति (१)।

मेखला। पादयोरन्तरे प्रविशति। भो परित्ताअस्सु मं ‡।

विदूषकः। उच्चैर्गायन्नपवार्य। भो पेक्खपेक्ख महाराअविलासिणी मम्महरहाहिरूढ़ं अत्तणो पिअवअस्सं। किञ्चिदुच्चैः। भो पेक्खध मे बह्मणत्तणं जेण खलखलाविदसिखला कालपुरिसा पणट्टा ¶।

मेखला। अह्महे। जीविदह्मि ॥।

विदूषकः। सास्फोटं विहस्य। आः दासोए दुधीए अली-

---

* कुत्रकुत्र सा दुष्टदासी एते वयं कालपुरुषाः शृङ्खलाभिर्गले गाढं बध्वा मेखलां नेतुमागताः।

† यद्यहं पिङ्गलिकावल्लभो गान्धर्ववेदविचक्षणो रक्षकस्तिष्ठामि। तत् कः कालः के कालपुरुषाः का वा कालशृङ्खलाः।

‡ भोः परित्रायस्व माम्।

¶ भोः प्रेक्षप्रेक्ष महाराज! विलासिनीमन्मथरथाधिरूढ़मात्मनः प्रियवयस्यम्। भोः प्रेक्षत मे ब्राह्मणत्वं येन खलखलायितशृङ्खलाः कालपुरुषाः प्रनष्टाः।

॥ अह्महे,(२) जीवितास्मि।

---

(१) + भृतगतिं करोति। (२)—'अह्महे'— इत्यव्ययशब्दः सोल्लास-विस्मये।

अविवाहविडम्बिदो दुक्कुडो णिवडिदो दे चाराअण बह्मणो संपदमेत्तिकं आसंसे दीहसमग्गकंकणा भोदु मे बह्मणी, मेहला विलक्खा रोदिति *।

देवी। अज्जउत्त जुत्तं णेमं सरिसं णेमं जं दाणोमे पिअसहि मेहला एवं विडंबीअदि †।

विदूषकः। भोदीए जुत्तं णेमं सरिसं णेमं जं महाराअपिअवअस्सो तधा विडम्बीअदि ‡।

देवी। अज्जस्स संबंधिओत्ति मए सह एदाए वक्करं किदं¶।

विदूषकः। संबंधिणीत्ति मए वक्करं किदं ॥।

मेखला। देवी सक्कीअदि उत्तरं दादुं। पराजेदु एसो, महाराओ एदस्स गुरुः। केअइकुसुमवासिदस्स खदिरसारस्स वि असो गंधुग्गारो ×।

---

* आः दास्याः दुहितः! अलीकविवाहविडम्बितो दुःकुक्कुडो निपतितस्ते चारायणब्राह्मणस्तत्साम्प्रतमेतावदाशंसे, दीर्घसमग्रकङ्कणा भवतु भवतु मे ब्राह्मणीति।

† आर्यपुत्र! युक्तमेतत्सदृशमेतद्यदिदानीं मे प्रियसखी मेखलेवं विडम्ब्यते?

‡ भवत्या युक्तमेतत्सदृशमेतद्यन्महाराजप्रियवयस्यस्तथा विडम्ब्यते?

¶ आर्यस्य संबन्धीति त्वया सहैतया वक्रं कृतम्।

॥ संबन्धिनीति मयापि वक्रं कृतम्।

× देवी शक्यते उत्तरं दातुं, पराजयत्वेषः, महाराज एतस्य गुरुः, केतकीकुसुमवासितस्य खदिरसारस्याप्यन्यो गन्धोद्गारः।

(१)—भर्तृपितुरित्यर्थः। (२)—वक्रं वक्रोक्तिः इत्यर्थः।

देवी । कोपनाटितकेन सपरिवारा निष्क्रान्ता ।

विदूषकः । पार्श्वमवलोक्य । संपदं णिम्मक्खिअं मे पिअवअस्सस्स * ।

राजा । अतिविलक्षणा देवी यतो रुदती गता ।

विदूषकः । रुदतु रुदतु किं स्सो मोतिआओ गलिस्संति ता इदो उज्जाणाहिमुहं एदु पिपवअस्सो † इति परिक्रामतः ।

विदूषकः । भो महकरठ्ठविदपाणी मसिणणिवेसिदपाद-मुद्दो संचरजदो बहलालिपडलणिम्मिदं व कोलकुलकलिद-जम्मेव तैलमंजिदकज्जलपुंजसंजणिदं व इंदणीलचुणसंभूदं व सिंदिकएठ कएठ संघड़िदं व णाराअणतणुविणिगगदं व मिअं-ककलंकणिकालिदं व कुवलअदलपरिकंपिदं व तिमिरचक्कवालं अविसादसमविसमं अणिसोदसामधवलं अपरिच्छिसलहुदीहं अणधिगददूरसंणिहिदं भुअणगब्भगुगणं करेदि ‡ ।

राजा । एवमेतत् ।

तनुलग्ना इव ककुभः क्ष्मावलयं चरणचारपात्रमिव ।
वियदपि चालिकदघ्नं मुष्टिग्राह्यं तमः कुरुते ॥ ६ ॥

---

* सांप्रतं निर्मक्षिकं (१) मे प्रियवयस्यस्य ।

† रुदतु रुदतु किमस्या मौक्तिकानि गलिष्यन्ति । तदित उद्यानाभिमुखमेतु प्रियवयस्यः ।

‡ भोः । मम करे स्थापितपाणिर्मसृणनिवेशितपादमुद्रः संचरयतो बहुलालिपटलनियमितमिव कोकिलकुलकलितजन्मेव तैलमार्जितकज्जलपुञ्जसंजनितमिव इन्द्रनीलचूर्णसंभूतमिव शिति-

(१) निर्मक्षिकं मक्षिकाया अभावः ।

किञ्चित्तर्कयामि—

उत्तंसः केकिपिच्छैर्मरकतवलयैः श्यामलैर्दोःप्रकाण्डे
हारः सान्द्रेन्द्रनीलैर्मृगमदरचितो वक्त्रपत्रप्रपञ्चः।
नीलाब्जैः शेखरश्रीरसितवसनताचेत्यभीकाभिसारे
संप्रत्येणीक्षणानां तिमिरभरसखी वर्तते वेषलीला(१) ॥ ७ ॥

नेपथ्ये।

आवट्टिअदुद्धमुद्धकरतलिअजलणिहिसलिलसंचओ
तिहुवणभवणवलअविक्कूरणसुहारसधवलणकुच्चओ।
चंदो मअणवल्लिपल्लवणमहोसहिसरिसजोह्णओ
जअइ अणंगकेलिभवणंगणचन्दणपंकवण्णओ * ॥ ८ ॥

अपि च। जणाणंदो चंदो हसइ मलिणी होइ णलिणी
विसट्टन्ते तारा रअणिसिरिहारा दिसिदिसि।

कण्ठकण्ठसंघटितमिव नारायणतनुविनिर्गतमिव मृगाङ्ककलङ्क-निष्कासितमिव कुवलयदलपरिकल्पितमिव करिदानप्रवृत्तमिव तिमिरचक्रवालमविज्ञातसमविषममनिर्णीतश्यामधवलमपरिच्छिन्न लघुदीर्घमनधिगतदूरसंनिहितं भुवनगभङ्गिणं करोति।

* आवर्तितदुग्धमुग्धकरतरलितजलनिधिसलिलसंचयः
त्रिभुवनभवनवलयविच्छूरणसुधारसधवलनकूर्चकः।
चन्द्रो मदनवल्लिपल्लवनमहौषधिसदृशज्योत्स्नः
जयत्यनङ्गकेलिभवनाङ्गणचन्दनपङ्कवर्णकः (२) ॥ ८ ॥

(१)—सम्प्रति एणीक्षणानां मृगाक्षीणां, अभीकस्य कामुकस्य, अभिसारे सङ्केतस्थानगमने, तिमिरस्य भरः समूहः तस्य सखी समानधर्मिणी, वेषलीला वेषरचना वर्त्तते। तदेव वर्णयति—केकिपिच्छैः मयूरपुच्छैः उत्तंसः शिरोभूषणं। श्यामलैः मरकतवलयैः दोःप्रकाण्डे, सान्द्रनीलैः हारः, मृगमद-रचितः वक्त्रपत्रप्रपञ्चः, नीलाब्जैः शेखरश्रीः, असितवसना कृष्णवस्त्रत्वं च।

(२)—चन्द्रो जयति। कीदृशश्चन्द्रः?—आवर्त्तितं अग्निसन्तापेन घनीकृतं यत् दुग्धं तदिव मुग्धाः सुन्दरा ये कराः तैः तरलितः उद्वेलीकृतः, जलनिधेः समुद्रस्य, सलिल-

रहंगा दड्ढंगा विरहसिहिणा दड्ढविहिणा

इमे दुक्खक्कंता ससिकरकिलंता विहडिदा * ॥ ९ ॥

पुनर्नेपथ्ये ।

ये पूर्वं यवसूचिसूत्रसुहृदो ये केतकाग्रच्छद-

च्छायासाम्यभृतो मृणाललतिकालावण्यभाजोऽत्र ये ।

ये धाराम्बुविडम्बिनः चणमथो ये तारहारश्रिय-

स्तेऽमी स्फाटिकदण्डडम्बरजितो जाताः सुधांशोः कराः (३)॥ १० ॥

अपिच । सद्यश्चन्दनपङ्कपिच्छिलमिव व्योमाङ्गणं कल्पयन्

पश्यैरावतकान्तदन्तमुसलच्छेदोपमेयाकृतिः ।

उद्गच्छत्ययमच्छमौक्तिकलताप्रालम्बलम्बैः करै-

र्मुग्धानां स्मरलेखवाचनकलाकेलिप्रदीपः शशी(४)॥११॥

---

* जनानन्दश्चन्द्रो हसति, मलिनो भवति नलिनी

विकसन्ति तारा रजनिश्रीहारा दिशिदिशि(१) ।

रथाङ्गा दग्धाङ्गा विरहशिखिना दग्धविधिना

इमे दुःखक्रान्ताः शशिकरकिरन्ता विघटिताः (२) ॥ ९ ॥

सञ्चयो जलसञ्चयो येन ; तथा—त्रिभुवनमेव भवनवलयं गृहमण्डलं, तस्य विच्छुरणाय, धवलीकरणाय, सुधारसः पीयूषरसः (चूर्णद्रवस्थानीयः) तत्कर्तृकं धवलनं, तस्य कूर्चकः (मुञ्जादिनिर्मितः कुचि प्रसिद्धो भवति लोके) चूर्णलेपनोपकरणविशेषः ; तथा—मदनएव वल्ली, तस्याः पल्लवनं वर्द्धनं, तस्य महौषधि-सदृशी ज्योत्स्ना यस्य ; तथा—अनङ्गस्य मदनस्य यत् केलिभवनं क्रीड़ागृहं, तस्य ; यदङ्गणं, तस्य चन्दनपङ्कनिर्मितौ वर्णकमालेपनं यास: ;॥ (१)—रजनिश्रियो रात्रिलक्ष्म्याः हाररूपाः ताराः दिशिदिशि विकसन्ति । (२)—दग्धविधिना हतदैवेन, विरहशिखिना वियोगाग्निना, दग्धाङ्गाः इमे रथाङ्गाः चक्रवाकाः शशिकरकिरन्ताः सन्तः दुःखाक्रान्ताः विघटिताः विकलिताः ।

(३)—ये सुधांशोः कराः, पूर्वं—यवसूचयो यवाग्राणि तान्येव सूत्राणि तन्तवः, तेषां सुहृदः समानधर्माणः ; अथो ये चणं केतकानां केतकीपुष्पाणां अग्रच्छदानां छायायाः, कान्तेः साम्यं बिभ्रति ; अथो ये चणं मृणाललतिकानां लावण्यं सौन्दर्यं भजन्ति ; अथो ये चणं धाराम्बुविडम्बिनः, अथो ये चणं तारा एव हारस्तच्छ्रियः ;—ते अमी सुधांशोः कराः—स्फाटिको यो दण्डः, तड्डम्बरं जयन्ति ; क्रमशो वर्द्धितादृशास्ते इत्यर्थः ।

(४)—अयं शशी उद्गच्छति पश्य । कीदृशः ? व्योमाङ्गणं चन्दनपङ्केन पिच्छिलं

विदूषकः । एसा कलकण्ठो णाम देवी णग्गरिणी तीए वअणादो पुण्णिमाचंदोदए कप्पूरचंडणामधेयो मागधो अहिणंदेदि मिअंकुज्जोतलच्छिं, ता ममापि वड्‌ढदि तुंडकंडू: अहं पि वण्णिस्सं, ससिबोलआहिं ढलिओ जोण्हाखड्डिआरसो मसीकुणइ णक्खत्तक्खरमालं णहफलए तिमिरकज्जलिए * ।

राजा । सखिनादापि शैश्रवोक्तिरतिरिच्यते ।

विदूषकः । किं विअ मक्कडो उवठ्ठाणं करंतो चुक्कदि, अहवा, तरुणत्तीहिं वण्णइस्सं † ।

अकंकणमकुंडलं दसदिसा बहूमंडणं
अचंदणमकुंकुमं धरणिमंडलीभूसणं ।
असोसणममोहणं मअरलञ्छणस्सांउहं
मिअङ्ककिरणावलीणहअलम्मिपुञ्जिज्जए ‡ ॥ १२ ॥

---

* एषा भोः कलकण्ठी नाम देवी नागरिणी (१) तस्या वचनात् पूर्णिमाचन्द्रोदये कर्पूरचन्द्रनामधेयो मागधोऽभिनन्दयति मृगाङ्कोद्योतलक्ष्मीं, तत् ममापि वर्धते तुण्डकण्डूः अहमपि वर्णयिष्ये शशिमणोपात्रात्स्यन्दिनी ज्योत्स्नाखडिकारसो मषीकरोति नक्षत्रमालां नभःफलके तिमिरकज्जलिते ।

† किमिव मर्कट उपस्थानं कुर्वन् निस्सरति अथवा तरुणोक्तिभिर्वर्णयिष्ये ।

‡ अकङ्कणमकुण्डलं दशदिशो वधूमण्डनं
अकुङ्कुममचन्दनं धरणिमण्डलीभूषणम् ।

कल्पयन्निव ; ऐरावतस्य कान्ता वीभा ये दन्ता तएव मुसलानि तेषां छेदैः खण्डैः उपमीयते भाकृतिर्यस्य ; अच्छानां स्वच्छानां मौक्तिकानां लता इव प्रालम्बा कण्ठभूषा तद्वत् लम्बैः दीर्घैः करैः किरणैः उपलक्षितः ; मुग्धानां अत्यन्त-सुन्दरीणां स्मर-लेखस्य मदन-सम्बन्धिनः लिपेः वाचनकलायां केलि-प्रदीपः क्रीड़ादीपः ॥

(१) – वाद्यवादनकर्त्री, मध्यदेश-भाषया प्रसिद्धा ।

राजा। समन्तादवलोक्य। मदनाकूतमभिनीय। भगवन्यामिनीनाथ! कस्तवायं विरुद्धो विधिः?

सूतिर्दुग्धसमुद्रतो भगवतः श्रीकौस्तुभौ सोदरौ
सौहार्दं कुमुदाकरेषु किरणाः पीयूषधाराकिरः।
स्पर्धाते वदनाम्बुजैर्मृगदृशां तत्स्मराशुचूडामणे
हंहो चन्द्र! कथं नु सिञ्चसि मयि ज्वालामुचो रोचिषः ॥१३॥

अपि च। यन्त्रद्रावितकेतकीदरदलस्रोतश्रियं बिभ्रती
येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधेर्योग्यच्छविः प्रागभूत्।
उत्सेच्या कलशीभिरञ्जलिपुटैर्ग्राह्या मृणालाङ्कुरैः
पातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा चन्द्रिका वर्तते(१)॥१४॥

विभाव्य। वैमत्यमेव वा शशलक्ष्मणो मादृग्जनप्राणसंदेहहेतुः वैयग्र्यमेव वा विषमं शिषस्य। चतुर्दिशमवलोक्य। साभ्यर्थनम्।

अयि पिबत चकोराः कृत्स्नमुन्नाम्य कण्ठं
क्रमकवलनचञ्चच्चञ्चवश्चन्द्रिकाम्भः।
विरहविधुरितानां जीवितत्राणहेतो-
र्भवति हरिणलक्ष्मा येन तेजोदरिद्रः(२) ॥१५॥

अशेषणमोहनं मकरलाञ्छनस्याङ्कुशं
मृगाङ्ककिरणावली नभस्तलेऽपि संयुज्यते ॥ १२ ॥

(१)-येयं चन्द्रिका-प्राक् बाल्यावस्थायां यन्त्रेण॰॰द्रावितानि, केतकानां केतकीपुष्पाणां, उदरदरदलानि मध्यवर्त्ति-पर्णानि, तेषां स्रोतसः रसप्रवाहस्य श्रियं शोभां बिभ्रती धारयन्ती सती, मौक्तिकदाम्नां मुक्ताहाराणां गुम्फनविधेर्योग्या सदृशी छविः कान्तिः या तादृशी अभूत्। सा शशिनि चन्द्रे अमुग्धविभवे प्रौढे सति, कलसीभिः अल्पैः कलशीः उत्सिच्या उत्सेचन-योग्या तथा अञ्जलिपुटैः ग्राह्या, मृणालाङ्कुरैः पातव्या च वर्त्तते

(२)—अयि चकोराः! कीदृशाः? क्रमेण कवलने ग्रासीकरणे चञ्चत्यः प्रसरन्त्यः चञ्चवो येषां तथाभूताः! यूयं, कृत्स्नं पूर्णं कण्ठं उन्नाम्य उन्नमनमङ्गीकरणं तथा कृत्वा, चन्द्रिका ज्योत्स्ना एव अम्भः उदकस्थानीय इति बुद्ध्वा पिबत। किमर्थं? विरहेण

ओं । असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । ओं ॥ ९ ॥

ओं । तेजोऽतस्तथाह्याह । ओं ॥ १० ॥

ओं । आपः । ओं ॥ ११ ॥

भेरावायोरपि अनुत्पत्ति रिति । अतोब्रवीत् एतेन मुख्यामुख्यानुत्पत्तिवचनेन विभक्तत्वात् वायुनुत्पत्ति-श्रुति रपि व्याख्याता । नित्यः परमनित्यश्च तथा नित्यः परस्तया । चतुर्द्धे तज्जगत् सर्व्वं परानित्यन्तु पार्थिवं । अनित्यानि तु भूतानि नित्यो वायु रुदाहृतः । परस्तु नित्यः पुरुषः प्रकृतिः कालएव च । एतच्चतुष्टयं विष्णुः स्वयं नित्यः परात्परः । प्रतिव्युह्यवुरास्य चासावतीव च जनार्द्दनः । धारयत्यनिशं देवी नित्यानन्दैकलक्षण इति कौर्म्मे ॥ ८ ॥

असद्वा इद मग्रआसीत् ततोवैसद जायत असतः सद्जायतेत्यादि श्रुतिभ्यः सतोप्युत्पत्तिः श्रूयत इति चेन्न, अनुत्पत्ति रेव सतः तु-शब्देनोक्त-व्यवस्थामपाकरोति; नह्यसतः सदुत्पद्यते अदृष्टत्वादनुपपत्तेः। तद्वा एतत् ब्रह्माहु र्बृहति बृंहयति चेति तद्वाच तदसदाहुर्नह्यसादयति कश्चन । तद्वा एतत् परमाहुः परतोहि तद्दीचरत इति श्रुतेः । असच्छब्दो ब्रह्मवाची देवानां पूर्व्वे युगे असतः सदजायते इति ब्रह्म वा असद्वा प्राणः प्राणोवाव महान् संहआसीत्तं जीवन्न मित्याचचत इति पैङ्गिश्रुतिः । त्वं देवशक्त्यां गुणकर्म्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविरादधेजः । ततो वयं सत्प्रमुखायदर्थे बभूविमात्मन्! करवाम किंन्न इति भागवते । अजायमानो बहुधा विजायत इति च प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथञ्च न । पुरुषः प्रकृतिः कालो महानित्यादिषु क्रमात् । विकारएव जननं पुरुषे तद्विशेषणं । परतन्त्र विशेषोहि विकार इति कीर्त्तित इति पाद्मे । अविकारोपि भगवान् सर्व्वशक्तित्वहेतुतः । विकारहेतुकं सर्व्वं कुरुते निर्व्विकारवान् । शक्ति-शक्तिमतोश्चापि न-विभेदः कथञ्चन ।—इति अविभिन्नापि सैच्छादिभेदैरपि विभाव्यत इति भागवततन्त्रे ॥ ९ ॥

वायोरग्नि रित्यादेर्मान्यत उत्पत्तिर्ग्राह्या अतएव परात्सदपि जायते । तत्तेजोऽसृजतेति ह्याह कारणत्वेनाप्युक्तेष्वमुख्यतयान्येषामपि शब्दोक्तत्वात् पुनरुक्तिः उभयकारणत्व-निरूत्यर्थम् ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेद मग्रआसीत्तदपोऽसृजत तदिदं सर्व्वमितिश्रुते रग्नेरापइत्युक्तेपि ब्रह्मणएवापादिसृष्टिः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः

ओं। पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः। ओं॥१२

ओं। तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः। ओं॥१३

पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादि च कर्त्ता सर्व्वस्य वै विष्णुरेक एव न संशयः। इतरेषान्तु तत्त्वाध्यायतएव तदाशयेति च भविष्यपुराणे। वामने च—तव तत्र स्थितौ विष्णु सतत्त्वस्त्वं प्रबोधयन्। एकएव महाशक्तिः कुरुते सर्व्वमञ्जसेति चर्म्मात् खेदादि-दृष्टेः पुनः प्रतिषेधः॥ ११॥

ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्तेति अन्नतोऽन्नसृष्टिः श्रूयते। अन्नः पृथिवीति क्वचित् पृथिवी-सृष्टिः अतो विरुद्धत्वाद प्रामाण्य मित्यतो वक्ति पृथिवी तत्रान्नशब्देनोच्यते भूताधिकारत्वात्। कार्त्स्न्यं प्रचुरा पृथ्वी पृथिवी नान्नस्य तथा विशेषः। आपश्च पृथिवी चान्नं पृथिवी वा अन्नं ता आपोऽन्नमसृजन्त पृथिवी वा अन्न मित्यादि शब्दान्तराच्च। आदि-शब्दादुक्तिः। अपौरुषेयत्वेनादोषस्य वाक्यस्य नाप्रामाण्य मित्यादि। कौर्म्मे च—विरोधी वाक्ययोर्यत्र नाप्रामाण्यं तदिष्यते। यथा विरुद्धता नस्यात् तथार्थः कल्प्य एतयो रिति। रक्तोपि इदकं यस्मात् कृष्णैव पृथिवी स्मृता। नाभिपद्माभि सम्बन्धात् पीता सेत्यभिधीयते। अप-रक्ताभिसम्बन्धादाक्तत्व-बहुत्वतः। शुक्लत्व मित्येव मेव वर्णान्तर-गतिर्भवेत्। विष्णु-वीर्यात् नियोगाच्च पीतत्वं भुव इष्यते। पूर्णवीर्य्यो हि भगवाननादिः पुरुषोत्तम इति व्योमसंहितायाम्॥ १२॥

प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः तेनान्नेनाप्यायस्वेत्यादिनाऽन्यः संहर्त्ता प्रतीयत इति। अतो ब्रूते। तस्याभिध्यानाद् योजनात् तत्त्व-भावाद्भूयश्चान्ते विश्व-माया-निवृत्तिरिति सम्बन्ध-त्रयस्य तदभिध्यान-निमित्तत्व-लिङ्गात् तत्-कर्त्तृकत्वं प्रतीयते किमु कार्य्यं गतः इत्येतस्मादेव संहार-कर्त्ता विष्णुरिति प्रतीयते। किमु यमप्येति भुवनं साम्पराये स मो हरि रेंव निहायुषे तु देवः यइदं सर्व्वं विलापयति स हरिः परः परमात्मेत्यादि श्रुतिभ्यः। इतोऽत्र शब्दः। स्रष्टा पाता च संहर्त्ता स एको हरिरीश्वरः। स्रष्टृत्वादिकमन्येषां दारुयोषावदुच्यते। एकदेश क्रिया चात्र न तु सर्व्वात्मनेरितम्। स्रष्ट्यादिकं समस्तं तु विष्णोरेव परात्मने रिति स्कान्दे। निमित्तमात्र मीशस्य विश्वसर्ग-निरोधयोः। हिरण्यगर्भः शर्व्वश्च कालाख्यौ रूपिण स्तवीति भागवते। स ब्रह्मणा विसृजति स रुद्रेण विलापयति सोऽनुत्पत्तिरलयः एक एव हरिः परः परानन्द इति च महोपनिषदि॥ १३॥

ओं। विपर्य्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च। ओं ॥१४

ओं। अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्। ओं ॥ १५ ॥

ओं। चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्। ओं ॥ १६ ॥

ओं। नात्माऽश्रुतेर्न्नित्यत्वाच्च ताभ्यः। ओं ॥१७॥

अतएव हीदं परात्क्रमादुत्पद्यते क्रमाद् विलीयते नास्त्या वुदेति नास्तमेतीति भाल्लवेयश्रुतौ क्रमाल्लय: प्रतीयते। अक्षरात् परमादेव सर्व्वमुत्पद्यते क्रमात्। व्युत्क्रमाद्विलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनीति-चतुर्वेद-शिखायां। व्युत्क्रमाल्लय: प्रतीयते। अत आह। क्रमवचनमपि विपरीत-क्रमापेक्षया। कर्त्ता प्राणादिकस्यास्य हर्त्ता भूम्यादिकस्य च। यःक्रमाद् व्युत्क्रमाच्चैव स हरि: पर उच्यते इति। अतएव भाल्लवेयश्रुति-वचनात्। अनुरूपक्रम: सृष्टौ प्रतिरूपो लये क्रम:। इति क्रमेण भगवान् सृष्टि-संहार-कृद्विभुरिति च पाद्मे। पूर्व्वेषां पूर्व्वेषां सामर्थ्याधिक्यादुपपद्यते च। वामने च। पूर्व्वं पूर्व्वं यतो विष्णो: सन्निधानं क्रमाधिकं। सामर्थ्याधिक्यमेतेषां पश्चादेव लयस्तथा। व्यामिश्राभाधिका तेषां मत एव न संशय इति॥ १४ ॥

प्राणात्मनो मनसश्च विज्ञानं यस्य वाङ्मनसी प्राणस्तदयस्य ज्ञानमात्मनीति लिङ्गाद्विज्ञान-मनसी अन्तरा विपरीतक्रम इति चेन्न विशेष-प्रमाणाभावात्॥ १५ ॥

मनसश्च विज्ञानमिति व्यपदेशश्चराचरेष्वालोचनाद्विज्ञानं भवतीति भागापेक्षया स्यात्। न विज्ञानत्वापेक्षया। स्कान्दे च। परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्तात्तु महांस्तथा। विज्ञानतत्त्वं महत: समुत्पन्नं चतुर्मुखात्। विज्ञानतत्त्वात्तु मनो मनस्तत्त्वाच्च खादिकं। एवं वाक्या पराद्धृष्टिरनुसहारापेक्षया। स्कान्दे च। परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्तात्तु महांस्तथा। विज्ञानतत्त्वं महत: समुत्पन्नं चतुर्मुखात्। विज्ञानतत्त्वात्तु मनो मनस्तत्त्वाच्च खादिकं। एवं वाक्या परा सृष्टिरनुसहारापेक्षया विपरीतक्रमोऽत्रयो यस्मादन्ते हरेर्दृशिरिति ॥१६॥

यद्दिदं सर्व्वं विलाप्यात्मन्यमसि निलीनस्तद्विलाप्य प्रतिष्ठते य इदं सर्व्वं विसृजति विज्ञापयति प्रख्यापयति आच्छादयति प्रकाशयति विमोचयति एकएवेति श्रुते:। पर-

ओं । नोऽतएव । ओं ॥ १८ ॥

ओं । युक्तेश्च । ओं ॥ १९ ॥

ओं । उत्क्रान्तिगत्यादीनां । ओं ॥ २० ॥

ओं । स्वात्मना चोत्तरयोः । ओं ॥ २१ ॥

ओं । नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् । ओं ॥ २२

मात्मापि न विलीयते । अश्रुतत्वात्तद्ब्रह्मलयस्य निलीनशब्दे नापि हि तत्त्वमुच्यते तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीदिति श्रुतेः । स एतस्मिंस्तमसि निलीनः प्रकृतिं पुरुषं कालं चानुपश्यति नैवं पश्यति कश्चनेति पैङ्गिश्रुतिः । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां सनित्यो निर्गुणो विभुः । परः परमात्मा नित्योविभुः कारणे लोकसाक्षी परगुणैः सर्व्वदृक् शाश्वतश्चेत्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वाच्च ॥ १७ ॥

नित्यो नित्यानामिति जीवस्यापि नित्यत्वमुक्तं सर्व्वत्र वा त्मनो व्युच्चरन्ति इत्युत्पत्तिरुच्यते अतो विरोध इति अत आह जीवोप्यतएव परमेश्वरादुत्पद्यते यद्वा देवते वाच ते चिदात्मानोऽविनष्टाः परं ज्योति र्निविशन्ति अविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचनेति काषायणश्रुतिः ॥ १८ ॥

नित्यस्यापि हि जीवस्योपाध्यपेक्षया उत्पत्ति र्युज्यते । उत्पद्यन्ते चिदात्मानो नित्यानित्याः परात्मनः । उपाध्यपेक्षया तेषा मुत्पत्तिरपि गीयत इति च व्योमसंहितायां ॥ १९ ॥

आत्माद्यात्मानश्चेतनानिर्गुणाश्च सर्व्वात्मानः सर्व्वरूपा अनन्ता इति काषायणश्रुतौ व्याप्तत्वं प्रतीयते । अणुर्ह्येष आत्मायं वा एते सिनीतः पुण्यं चा पुण्यं चेति गौपवनश्रुता वणुत्व मित्यतो विरोध इति । अतो ब्रवीति हेतूनां सकाशादणु रेवसोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोक मभिगच्छत्यमुष्मादिमं लोक मभिगच्छति स गर्भो भवति स प्रसूयते स कर्म्म कुरुत इति पौष्यायणश्रुतेः ॥ २० ॥

तत्र स्वातन्त्र्य प्रतीतेः । एकः प्रसूयते जन्तु रेक एव प्रलीयते एकोनुभुङ्क्ते सुकृत मेक एव च दुष्कृत मित्यादिश्च स्वयमेवेत्यतो वक्ति स एतेनैव स्वात्मना परेणेमं गर्भमाविशन्ति परेण कर्म्म कुरुते परेण नीयते परेणोन्नीयते तं वाव तम भिवदन्ति स्वात्मेति एषह्यानन्द मादत्त एष ह्येनं जीव मभि जीवयत्येष उत्क्रमयत्येष आगमयतीत्युत्तरवाक्ययोः परमात्मनैवोत्क्रान्त्यादयः ॥ २१ ॥

ओं । स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च । ओं ॥ २३ ॥

ओं । अविरोधश्चन्दनवत् । ओं ॥ २४ ॥

ओं । अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि । ओं

ओं । गुणाद्वा लोकवत् । ओं ॥ २६ ॥

ओं । व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति । ओं ॥ २७ ॥

आत्मा ह्यात्मान श्चेतना निर्गुणाश्चेति व्याप्तिश्रुते र्नाणु र्जीव इति चेन्न सवामिदं सृजति स विधेदं विभज्य नर्वदिश स बहुवेद मनु प्रविश्यात्मनी भिमवति स भाव्या स.भात्मन: स ईश: स विष्णु: स पर: परो वरीयानिति परमात्माधिकारत्वात् । एकशब्दे द्विशब्दे च बहुशब्दे च केशव: । एक एवोच्यते वेदैस्तावता नास्य भिन्नतेति भविष्यत् पुराणे तदयं प्राणोधि तिष्टति तदुक्त मृषिणा तेन यात मित्यादि च ॥ २३ ॥

एषह्यात्मा प्रकृतेः मानशक्तेस्तथाप्यसौ । प्रमितिं याति वेदैः पूर्णोऽचिन्त्यः सर्व्ववेदैक-योनिः । सर्वाधीशः सर्व्ववित् सर्व्वकर्त्तेति वाक्यश्चेष आत्मशब्दोन्मानाभ्यां च आत्मा मेयः परं ब्रह्म परानन्दादिकाभिधाः । वदन्ति विष्णुमेवैकं नान्यत्र सङ्गतिः क्वचिदिति कौर्म्मे ॥२३॥

अणोरपि जीवस्य सर्व्वशरीर व्याप्तिर्युज्यते यथा हरिचन्दन विप्रुष एकदेशपतितायाः सर्व्वशरीर-व्याप्तिः । अणुमात्रोप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति । यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दन-विप्रुष इति ब्रह्माण्डपुराणे ॥ २४ ॥

सम्यगसम्यगवस्थान विशेषाद्युज्यते हरिचन्दनस्येति चेन्न हृदिस्थ एवात्मेति जीवस्यापि तथाभ्युपगमात् ॥ २५ ॥

यथा लोकस्य प्रकाशगुणेन व्याप्ति र्ज्योतीरूपेणाव्याप्तिः एवं चिद्रूपेणाव्याप्ति रिति वा । स्कान्दे च—असम्यक् सम्यगितिवदवस्थाभेदतः सुराश्यात्मा व्याप्तियुता स्वस्येचिद्गुणेनैवनान्यथा । चिद्रूपस्य स्वरूपत्वा मद्याप्ति श्चेति युज्यते शक्तियोगात् सुराणाञ्च विविधा तु व्यवस्थिति रिति च ॥ २६ ॥

स नित्यो निरवयवः पुण्ययुक् पापयुक् च स इमं लोकमनुसावर्त्तते स विमुच्यते स एकधा, स सप्तधा, स दशधेति गौपवनश्रुता वेकस्या बहुत्वं प्रतीयते । स पञ्चधा सप्तधा दशधा भवति शतधा सहस्रधा गच्छति स विमुच्यत इति पराशर्यायण श्रुतौ बहुरूपत्वञ्च प्रतीयते अतो विरोधं परिहरति । यथा पृथग् गच्छति एव मंशिनो जीवादंशाः पृथग् गच्छन्ति ।

ओं । पृथगुपदेशात् । ओं ॥ २८ ॥

ओं । तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् । ओं ॥ २९ ॥

ओं । यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । ओं ॥ ३० ॥

ओं । पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । ओं

अथैक एव स न गन्धवद्यतिरिच्यते अथैको भवति । अथ बहुर्भवति सं यथा यथेश्वरः प्रकुरुते तथा तथा भवति सोऽचिन्त्यः परमो गरीयानिति शाण्डिल्यश्रुतिः । अचिन्त्य यैश्वर्य्यत्वैव एको ऽवयव-वर्जितः । आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योग-सम्पदेति पाद्मे ॥२७॥

तत्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिषु जीवस्य परेणा भेदः प्रतीयते । नित्यो नित्यानां चेतन श्चेतनानां द्वा सुपर्णेत्यादिषु भेदः। अतउच्यते भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घात् पूर्णः परो जीवसङ्घोऽप्यपूर्णः । यतस्त्वसौ नित्यमुक्तोऽयञ्च बन्धात्मोक्षमतएवाभि काङ्क्षेदिति सौपर्णिक-कौशिकश्रुतेः भिन्नएव जीवः ॥ २८ ॥

ज्ञानानन्दादिब्रह्मगुणा एवास्य यतः सारः स्वरूप मतो भेदव्यपदेशः यथा सर्व्वगुणा-त्मकत्वात् सर्व्वात्मकत्वं ब्रह्मण उच्यते । सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेति । भविष्य पुराणे च— भिन्ना जीवाः परो भिन्न स्तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्व्वश इति ॥ २९ ॥

जीवस्याप्युत्पत्ति रुक्ता अतस्तस्य सोऽनादिना पुण्येन पापेन चानुबद्धः परेण निर्म्मुक्तः आनन्त्याय कल्पत इत्यनादि-कर्म्म-सम्बन्ध आनन्त्याप्तिश्च न युज्यत इत्यत आह । यावत् परमात्मा तिष्ठति अनाद्यनन्तत्वेन एवं जीवोपि नित्यः परोनित्या जीवा उत्पद्यन्ते म्रि-यन्ते च विमुच्यन्ते न चेति चाग्निवेश्यस्मृतिः । आत्मा नित्यः सुख दुःखित्वमित्यं जीवोनित्यो धातुरस्य त्वनित्य इति महाभारते ॥ ३० ॥

विज्ञानात्मासहा देवैश्च सर्व्वैः सआनन्दः सबलः सओजः सपरेणासं लोकं लीयते सविमुच्यते जीवस्य ज्ञानानन्दादिरूपत्व मुच्यते मदुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति सोऽज्ञानाद्वि-मुक्तो ज्ञानी भवति सोऽबलाद्विमुक्तो बली भवति स नित्यो निरातङ्कोऽत्र तिष्ठत इति पैङ्गि श्रुता बन्धानन्दादिरूपत्वं प्रतीयते अत आह यथा बालस्य सदेव पुंस्त्व यौवने भिव्य-ज्यते । एवं सतामेवानन्दादीनां व्यक्त्यपेक्षया तदुक्तिः । बलमानन्दमोजश्च सह ज्ञान-समाकुलं । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यते परमाद्विभोरिति गौपवनश्रुतिः ॥ ३१ ॥

ओं। नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा। ओं ॥ ३२ ॥

ओं। कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वात्। ओं ॥ ३३ ॥

ओं। विहारोपदेशात्। ओं ॥ ३४ ॥

ओं। उपादानात्। ओं ॥ ३५ ॥

ओं। व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देश विपर्ययः ॥३६॥

ओं। उपलब्धिवदनियमः। ओं । ३७ ॥

ओं। शक्तिविपर्य्ययात्। ओं ॥ ३८ ॥

अन्यथाङ्गीकारे देवानां नित्योपलब्धि रानन्दादीनां असुराणां नित्यानुपलब्धि र्मनुष्याणां नित्यं उपलब्ध्यनुपलब्धी प्रसज्येते नित्यानन्दो नित्यज्ञानी नित्यबलः परमात्मानैव मसुराः एवममेवञ्च मनुष्या इति अग्निवेश्म-श्रुतिः। भविष्यत् पुराणे च—नित्यानन्द-ज्ञानबला देवा नैव तु दानवाः। दुःखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तूभयात्मकाः। तेषां यदन्यथा दृष्टं तदुपाधिकृतं मतं। विज्ञानेनात्मयोग्येन निजरूपे व्यवस्थितिः। सम्यग्ज्ञानन्तु देवानां मनुष्याणां विमिश्रितं। विपरीतन्तु दैत्यानां ज्ञानस्यैवं व्यवस्थितिरिति ॥ ३२ ॥

ईश्वरस्यैव कर्त्तृत्व मुक्तं यत् कर्म्म कुरुते तदभिसंपद्य इति जीवस्योपलभ्यते अत आह जीवस्य कर्त्तृत्वाभावे शास्त्रस्य प्रयोजकत्व-प्राप्ते जीवोपि कर्त्ता। ३३।

स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वेत्यादिना मोक्षेपि ॥ ३४ ॥

साधनादुपादान-प्रतीतेश्च ॥ ३५ ॥

आत्मानमेव लोक मुपासीतेति क्रियायां व्यपदेशाच्च अन्यथा तेनेव लोक मिति व्यपदेशः स्यात् ॥ ३६ ॥

तर्हि कथमीश्वरस्यैव कर्त्तृत्व मिति अतो वक्ति यथाज्ञाने इदं ज्ञास्यामीत्य नियमः प्रतीयते एवं कर्म्मण्यपि जीवस्य य आत्मान मन्तरोपमयतीति च श्रुतिः। कुतः। ३७॥

अशक्तित्वात् जीवस्य। ३८।

ओं । समाध्यभावाच्च । ओं ॥ ३९ ॥

ओं । यथा च तक्षोभयथा । ओं ॥ ४० ॥

ओं । परात्तु तच्छ्रुतेः । ओं ॥ ४१ ॥

ओं । कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः । ओं ॥ ४२ ॥

ओं । अंशोनानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयतएके । ओं ॥ ४३ ॥

समाधानाभावाच्च । ३९ ।

स्वातन्त्र्यं प्रतीयते अत आह यथा च तक्षणः कारयितृ-नियन्तृत्वं कर्त्तृत्वं च विद्यते एवं जीवस्यापि । ४० ।

सा च कर्तृत्वशक्तित्वाद्‌जीवस्यापरा परादेव । कर्तृत्वं कारणत्वञ्च स्वभावश्चेतना धृतिः । यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति पैङ्गिश्रुतिः ॥ ४१ ॥

ततो प्रयोजकत्वं शास्त्रस्य नापद्यते कृतप्रयत्नापेक्षत्वात् प्रेरकत्वस्यादिशब्देन-वैषम्यादि-पूर्व्व-कर्म्म-प्रयत्नस्य संस्कारस्याप्यपेक्षत्वात् । ईश्वरः कारयेत् सर्व्वं तच्चेश्वर-कृतं स्वयं । अनादित्वाददोषश्च पूर्ण-शक्तित्वतो हरे रिति भविष्यपुराणे ॥ एतदेवं न चापेक्षव मेतदस्ति च नास्ति चेति मोक्षधर्म्मे ॥ ४२ ॥

अंश एव हीमे जीवा अंशी हि परमेश्वरः स्वयमंशै रिदं सर्वं कारयत्यचलो हरि रिति गौपवनश्रुतावंशत्वं जीवस्योपलभ्यते । नैवांशो न सम्बन्धी नाभिन्नो जीवः परस्य तथापि तु यथायोगं फलदः प्रभुरेकराट् । न नियम्यः स कस्यापि स सर्व्वस्य नियामक इति भाल्लवेय श्रुतौ । अतो ब्रवीति । मां रक्षतु विभु र्नित्यं पुत्रोऽहं परमात्मनः । अवरः परेण पितरं यो अस्यानुवेद पर एतावरेण यस्तद्विद स पितुः पिता सत् यस्ताविजानात् स पितुः पिता सत् द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेत्यादिना व्यपदेशादंशो जीवः । तथा च पाराशर्य्यायण श्रुतिः । अंशो ह्येष परस्य योऽयं पुमानुत्पद्यते च म्रियते च नानाह्येवं व्यपदिशति पितेति पुत्रेति भ्रातेति च सखेति चेति । अन्यः परोऽन्यो जीवो नासावस्य कुतश्चन नायं तस्यापि न कश्चनेत्यन्यथा च काण्वायन श्रुतिः । ब्रह्म दाशा ब्रह्म कितवा

ओं । मन्त्रवर्णात् । ओं ॥ ४४ ॥

ओं । अपि स्मर्य्यते । ओं ॥ ४५ ॥

ओं । प्रकाशादिवन्नैवं परः । ओं ॥ ४६ ॥

ओं । स्मरन्ति च । ओं ॥ ४७ ॥

ओं । अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् । ओं ॥ ४८ ॥

ब्रह्म वेमे दशइत्यभेदेनाप्येके ऽधीयते। तथा चाग्निवेश्यश्रुतिः। अंशोह्येष परस्य भिन्नं ह्येनमधीयिरे इति। वाराहे च। पुत्र-भ्रातृ-सखित्वेन स्वामित्वेन यतो हरिः। बहुधा गीयते वेदे जीवांशस्य तेन तु। यतोभेदेनस्याय अभेदेन च गीयते। अतश्चांशत्वमुद्दिष्ट भेदाभेदं न मुख्यत इति ॥ ४३ ॥

पादोऽस्य विश्वाभूतानि ॥ ४४ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः। मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षतीति। ४५ ॥

अनंशत्वमुते गतिश्चाह। अंशत्वेपि न मत्स्यादिरूपी पर एवं विधः। यथा तेजोऽंशस्यैव कालाग्नेः खद्योतस्य च नैकप्रकारता। यथा जलांशस्यामृतसमूहस्य मूत्रादेश्च। यथा पृथिव्यंशस्य मेरोर्विष्ठादेश्च अभिमानिदेवतापिच्चयैतत् ॥ ४६ ॥

एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं। अतः परं यदव्यक्तं अव्यूढगुणबृंहितं। अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् स जीवो यः पुनर्भवः। स्वांशश्चाथो विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते। अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत् स्वरूपं यथास्थितिः। तदेव नाणुमात्रोपि भेदः स्वांशांशिनोः क्वचित्। विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात् किञ्चित् सादृश्यमात्रयुगिति वाराहे। न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य इति च ॥ ४७ ॥

-परानुज्ञया प्रकृतिः परतो बन्धनिवृत्तिश्च जीवस्य प्रतीयत्वेपि देहसम्बन्धात्। य आत्मानमन्तरोयमयति तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादि। न तु परस्य वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नो ऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्म्मः वराहो नृसिंहो वामनो रामः रामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाहं सहस्रधाहममितोऽहमनन्तो नैवेते जायन्ते नैतेषामज्ञान बन्धो

ओँ । असन्ततेश्चाव्यतिकरः । ओँ ॥ ४९ ॥

ओँ । आभास एव च । ओँ ॥ ५० ॥

ओँ । अदृष्टानियमात् । ओँ ॥ ५१ ॥

ओँ । अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् । ओँ ॥ ५२ ॥

न मुक्तिः सर्व्व एव ह्येते पूर्णा अजरा अमृताः परमाः परानन्द इति चतुर्वेदशिखायां । युज्यते च ज्योतिरादिवत् यथा दिव्यो वियद्गतस्तत् प्रकाशश्चैकप्रकारः । भूक्तं कथा कनीनिकेति तदंशस्याप्यणो देहसम्बन्धान्न तादृशी शक्तिः तदनुग्राह्यत्वं तेनैवाहत्ति-परिहारश्च । यथा वाग्घ्यामृतजलस्य भूतलस्थामृतसमुद्रस्य चैकत्वं तदंशस्यापि श्लेषण स्तदनुग्राह्यत्वं तेनैव विरोधनिवृत्तिश्च ॥ मोक्षधर्म्मे च—यत् किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन् देहवद्धं विशांपते ! सर्व्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वर बुद्धिजैः । ईश्वरोहि महद्भूतं प्रभुर्नारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा विज्ञेयः सगुणो निर्गुणोपि च । भूतप्रलय मव्यक्तं शुश्रूषु नृपसत्त-मेति ॥ वाराहेच—अंशाश्च देहयोग्यत्वाद् जीवा बन्धादि-संयुताः । अनुग्राह्याश्चेश्वरेण न तु मत्स्यादिको हरिः ।अदेहबन्धयोग्यत्वा द्यथा सूर्य्यप्रभाचिषो । यथा मृत समुद्रस्य श्लेषादेश्च विरूपता । अनुग्राह्यत्व मन्यस्य तेनैवावृत्ति रोधन मिति ॥ ४८ ॥

अपूर्णशक्तित्वाच्च जीवस्य न मत्स्यादि साम्यम् । तथा च चतुर्वेदशिखायां—तस्य ह वा एतस्य परमस्य त्रीणि रूपाणि कृष्णो रामः कपिल इति तस्य ह वा एतस्य परमस्य पञ्चरूपाणि दश रूपाणि तानि ह वा एतानि सर्व्वाणि पूर्णानि सर्व्वाण्य मितानि सर्व्वाण्य संमितान्यथा-परा: सर्व्वएवापूर्णाः सर्व्वएव बद्ध्यन्ते चाथ मुच्यन्ते च के चनेति ॥ ४९ ॥

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति प्रतिविम्बत्वाच्च न साम्यं । वाराहे च । द्विरूपावं-शकौ तस्य परमस्य हरेर्विभोः । प्रतिविम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव च । प्रतिविम्बां-शका जीवाः प्रादुर्भावाः परे स्मृताः । प्रतिविम्बोस्वल्पसाम्यं स्वरूपाणीतराणि त्विति । सोपाधि रनुपाधिश्च प्रतिविम्बो द्विधेयते । जीव ईशस्यानुपाधि रिन्द्रचापो यथा रवे रिति पैङ्गिश्रुतिः । यथैषा पुरुषच्छाया एतस्मिन्नेतदा तत मिति च श्रुति' ॥ ५० ॥

अस्य प्रतिविम्बानां मिथो वैचित्र्य-कारण माह—अनादि-विद्या-कर्म्मादि-वैचित्र्याद्वै चित्र्यम् ॥ ५१ ॥

इच्छा-द्वेष-सुख-दुःखादि-वैचित्र्यञ्चादृष्टादेव । च शब्देन प्रतिसर्गं वैचित्र्यम् ॥ ५२ ॥

ओं । प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् । ओं ॥ ५३ ॥

इति श्रीमत् कृष्णद्वैपायन-कृत-ब्रह्मसूत्र-भाष्ये
श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्-पाद-विरचिते द्वितीया
ध्यायस्य तृतीय पादः समाप्तः ।

ओं । तथा प्राणाः । ओं ॥ १ ॥

ओं । गौण्यसम्भवात् । ओं ॥ २ ॥

ओं । प्रतिज्ञानुपरोधाच्च । ओं ॥ ३ ॥

न स्वर्ग-भूम्यादि-प्रदेश-वैचित्र्याद् वैचित्र्यं तत्प्राप्तेरप्यदृष्टापेक्षत्वादेकदेशस्थिता नामेव वैचित्र्य-दर्शनाच्च ॥ ५३ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृत-ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द-तीर्थ-भगवत्-पूज्यपाद-विरचिते द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ।

—:-०-:—

युक्ति-सहित-श्रुति-विरोधं श्रुतीनामपाकरोत्यनेन पादेन । प्राणएवेदमग्र आस तेभ्यो भूतानि जज्ञिरे । तेभ्योऽण्डमण्डात्त्रिमे लोकाः । अथ प्राणा एतानादयः प्राणा नित्या इति काषायण-श्रुतौ प्राणानामनुत्पत्तिः श्रूयते । नोपादानं हीन्द्रियाणां सतोऽनुत्पत्तिरिष्यते । उपादानकृता सृष्टिः सर्व्वलोकेषु चादृता । इति भविष्यत्-पुराणे एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि चेति चात उच्यते यथा कालादयः परमात्मन उत्पद्यन्ते तथा प्राणा अपि ॥ १ ॥

अनादि-श्रुति गौणानादित्वापेक्षया मुख्यासम्भवात् । नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्व्वशः । तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते परेण साम्य-सम्प्राप्ते कस्य स्यान्मुख्यनित्यतेति हि भविष्यपुराणे ॥ २ ॥

इदं सर्व्वमसृजतेति ॥ ३ ॥

ओं । तत्प्राक्श्रुतेश्च । ओं ॥ ४ ॥

ओं । तत्पूर्व्वकत्वाद्वाचः ॥ ५ ॥

ओं । सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च । ओं ॥ ६ ॥

ओं । हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवं । ओं ॥ ७ ॥

ओं । अणवश्च । ओं ॥ ८ ॥

द्विधा ह्येवेन्द्रियाणि नित्यानि चानित्यानि च तत्र नित्यं मनो ऽनादित्वाच्च ह्यमनाः पुमां स्तिष्ठत्य नित्यान्यन्यानीति गोपवन-श्रुतौ मनसोऽनुत्पत्तिः स-युक्तिका श्रूयते अतआह मनः सर्व्वेन्द्रियाणि चेति पूर्व्वोक्तत्वान्नानुत्पत्तिर्मनसो युज्यते पूर्व्वं मनः समुत्पन्नं ततोऽन्येषां समुद्भवः । तदनुत्पत्ति-वचन मन्योपचयकारणादिति वायु-प्रोक्त-वचनं च शब्देन गृही-तम् ॥ ४ ॥

नित्ययानित्यया स्तौमि परमात्मान मच्युत मिति वाग्वाव नित्या मन्येषोत्पद्यते अस्यां हि श्रु ति रवतिष्ठते इति स-युक्तिकं पौष्यायणश्रुतौ वाचोऽनुत्पत्ति रुच्यते अतो ब्रवीत् तस्मान्मन एव पूर्व्वरूपं वागुत्तररूपमिति मनः-पूर्व्वकत्वा द्वाचो नानुत्पत्तिः । वागिन्द्रियस्य नित्यत्वं श्रु ति सन्निधियोग्यता । उत्पत्तिर्मनसो यस्मान्ननित्यत्वं कुतश्चनेति वायु-प्रोक्तेः ॥ ५ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादिति श्रु तिः सप्तैव मारुताः वाह्ये प्राणाः सप्त तथात्मनि । अधिदैवे तथाध्यात्मेर संख्या-साम्य-विदो विदु रिति च स्कान्दे । द्वादश वा एते प्राणा द्वा-दश-मासा द्वादशादित्या द्वादश-राशयो द्वादश ग्रहा इति कौण्डिन्य-श्रुतौ द्वादश-प्राणा दृश्यन्ते । अतो वक्ति – ज्ञानेन्द्रियापेक्षया सप्तत्वं गुहाशया निहिताः सप्त सप्तेति विशे-षणात् सप्त प्राणास्तवगतेः पञ्च प्राणाश्च कर्म्मणः । एवं प्राणा द्वादशकं शरीरे नित्य संस्थित मिति भविष्यत्पूर्व्ववचनं च-शब्दात् ॥ ६ ॥

हस्तादीनां कर्म्मन्द्रियत्वाच्च सहपाठः संसार-स्थिति हेतुत्वात् स्थितं कर्म्मविदोविदुः तस्मादुन्नतिहेतुत्वात् याम गतिरिहोच्यत इति वायु-प्रोक्तेः ॥ ७ ॥

दिवीव चक्षुराततं मिति व्याप्तिः प्रतीयते दूर-श्रवण-दर्शनादियुक्तिश्च । अणुभिः पश्यत्यणुभिः शृणोति प्राणा एवाणवः प्राणे ह्येतद्भवतीति कौण्डिन्य-श्रुतिः । अतो-

ओं । श्रेष्ठश्च । ओं ॥ ९ ॥

ओं । न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । ओं ॥ १० ॥

ओं । चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ११ ॥

वक्ति—तद्यथा ह्यागुनश्चक्षुः प्रकाशो व्याततएव मेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याततोऽणुर्व्वेव भवतीति शाण्डिल्य-श्रुतिः ॥ ८ ॥

नैष प्राण उदेति नास्त मेति एकक एव मध्ये स्थाता अथैनमाहुर्मध्यम इति मुख्य प्राणस्यानुत्पत्तिः श्रूयते । यत् प्राप्तिर्यत् परित्याग उत्पत्तिर्मरणन्तथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यते इति च युक्तिर्वायूक्तिः । आत्मन एष प्राणो जायत इति च । अतआह । सौक्ष्म्येण ह वा एष पुरुषोऽवतिष्ठते स्थूलत्वेनोदेति सूक्ष्मश्चाथो स्थूलश्च प्रकृतितः सूक्ष्मो ऽन्यतः स्थूलोऽथैन माहुः । सादिरनादिरितीति गौपवन-श्रुतेः ॥ ९ ॥

चेष्टायां बाह्य-वायौ च मुख्य-प्राणे च गीयते प्राण शब्दस्त्रिषु ह्येषु मुख्ये मुख्यः प्रकीर्त्तित इति वायु-क्रिययोरपि व्यपदेशादुत्पत्ति-श्रुति स्तयोर्न स्यात् । स प्राणम सृजत खं वायु र्ज्योति रापस्तपो मन्त्राः कर्म्म चेति पृथगुपदेशात् । भूतानि चेष्टा मन्त्राश्च मुख्यप्राणादिदं जगत् । मुख्य प्राणः परश्चा च न परः कारणान्वित इति वायु-प्रोक्तेः ॥ १० ॥

प्राणादिदमाविरासीत् प्राणोधत्ते प्राणोलय मभ्युपैति न प्राणः किञ्चिदाश्रित इत्यग्नि-वेश्य-श्रुतौ । यदाश्रयादस्य चेष्टा सोऽन्यं कथमुपाश्रयेत् । यथा प्राणस्तथा राजा सर्व्वस्यैकाश्रयो भवेदिति च युक्ति र्भारते । प्राणस्तै तद्वशे सर्व्वं प्राणः परवशे स्थितः । न परः किञ्चिदाश्रित्य वर्त्तते परमीयत इति पौङ्गिश्रुतिः । अत आह चक्षुरादिवन्मुख्य-प्राणोपि परमात्म-वशएव । सर्व्वं ह्येवैतत् परमेव तिष्ठते प्राणश्च प्राणिनश्च सह्येक एवैतान्वयत्युन्नयति वशीकरोति इति गौपवन-श्रुतौ चक्षुरादिभिः सह तद्वशत्वेनैव शासनात् । सर्व्वकर्त्तापि सन् प्राणः परमाधारतः स्थितः । कथमेतान्यथा स स्याद्यतो नैवेश्वरन्त्वयं । भवान्तरेश्वरत्वेन तस्येश्वरवचो भवेत् । अतो मध्यमतामाहुस्तस्य वेदेषु वेदिनः । अनन्येश्वरता प्राणे तदन्येश्वर-वर्ज्जनात् । यतो विशेषवाक्येन ह्रीयते समता वचः । नान्योऽतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति दृष्ट इत्यादि-वचन-युक्त्य आदि-शब्देनोक्ताः ॥ ११ ॥

ओं। अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति। ओं॥१२॥

ओं। पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते। ओं॥१३॥

ओं। अणुश्च। ओं॥१४॥

ओं। ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्। ओं॥१५॥

इतरेषां प्राणानां करणत्वान्मुख्यस्याकारणत्वाच्च तस्यान्येभ्यः अनुत्तमत्वं युज्यते माण्डव्य-श्रुतिश्च। तानि ह वा एतानि सर्व्वाणि कारणानि अथ प्राण एवा कारण स्तस्मान्मुख्य स्तस्मान्मुख्य इत्याचचरात इति॥१२॥

सर्व्वे वा एते मुख्यदासाः। प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति। अथ प्राणो वाव सम्राडिति कौण्डिन्य-श्रुतिः। प्राणापानादयः सर्व्वे मुख्यदासा यतोनिशं। अतस्तद्दाज्ञया नित्यं स्वानि कर्म्माणि कुर्व्वत इति युक्ति वायु-प्रोक्तेः। मुख्यस्यैव स्वरूपाणि प्राणाद्याः पञ्चवायवः। स एव प्राणिनां देहे पञ्चधा वर्त्तते ऽनिशमिति गोपवन-श्रुतिः। अतोवक्ति—अथ पञ्चवृत्त्यैतत् प्रवर्त्तते प्राणो वा पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपानोव्यान उदानः समान इति तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते प्राणादेव प्राणो ऽपानादपानो व्यानाद्व्यान उदानादुदानः समानादेव समानो यथाह वै मनः पञ्चधा व्यपदिश्यते मनो बुद्धि रहङ्कार श्चित्तं चेतनेति तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते मनसोनाव मनो बुद्धे र्बुद्धि रहङ्कारादहङ्कारश्चित्ताच्चित्तं चेतनाया एव चेतनैवमितीति॥१३॥

प्राणएवाधस्तात् प्राण उपरिष्टात् प्राणो मध्यतः प्राणः सर्व्वतः प्राण एवेदं सर्व्वमिति प्राणस्य व्याप्तिः प्रतीयते। यतः सर्व्वं जगद्व्याप्य तिष्ठति प्राण एव तु। अतो धृतं जगत् सर्व्व मन्यथा केन धार्य्यत इति युक्त वायु-प्रोक्तेः। अणुनैतत् सृज्यते ऽणुनैतद्धार्य्यते ऽणौलयमप्युप्यपैति प्राणो वा अणुः प्राणो ह्येतद्भवतीति सौनायण-श्रुतिः। अतआह स वा एष प्राणोणु र्महान् नामानन्त्वा ऽणुर्व्वह्रिर्महान् अणोर्व्वा ईशितव्येशईशो ह्यसौ सर्व्वेसेशित-व्यश्च परस्येति कौण्डिन्य-श्रुतिः॥१४॥

करणत्वं प्राणाना मुक्तं जीवस्य करणान्याहुः प्राणानि तानि सर्व्वशः। यस्मात्तस्मात् एते इष्यन्ते सर्व्वदेहिषु इति सौनायण-श्रुतौ स-युक्तिकं जीव-करणत्वं प्रतीयते ब्रह्मणो वा एतानि करणानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति तद्देवैः कारयतीति च काषायण-श्रुतौ अतआह यज्ज्योतिराद्यधिष्ठानं ब्रह्म तद्देवैः करणैः प्रवर्त्तयति यः प्राणो तिष्ठन्नित्यादि तदामननात्॥१५॥

ओं। प्राणवता शब्दात्। ओं ॥ १६ ॥

ओं। तस्य च नित्यत्वात्। ओं ॥ १७ ॥

ओं। त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्। ओं ॥ १८ ॥

ओं। भेदश्रुतेः। ओं ॥ १९ ॥

ओं। वैलक्षण्याच्च। ओं ॥ २० ॥

कथं जीव-करणत्व-श्रुति रित्यतो वक्ति—जीवेनैव करणैः कारयति परमात्मा अतो न विरोधः। एष ह्यनेनात्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मानयति बुद्ध्या-बोधयति तस्मादेतावाहुः स्वतिरस्वति रितीति भाल्लवेय-श्रुतिः। करणैः कारणं ब्रह्म-पुरुषापेक्षयाखिलं। श्रोत्रादिभिः कारयति करणानीत्यतो विदुः। न जीवापेक्षया मुख्यं कारयेत् परमेश्वरः। केवलात्मेच्छयातस्मान्मुख्यत्वं तस्य निश्चित मिति-वाराहे ॥ १६ ॥

अनादि-नित्यत्वाच्च जीव-करण-सम्बन्धस्य युज्यते तत् करणत्व मिति श्रुतिः। अथा-वियोगिनि करणैर्वाव न वियुज्यते देहेनैव वियुज्यते इतोऽतद्भाव करणानां करणत्वं यद्वाव न वियुज्यत इति गौपवन-श्रुतिः। च-शब्दः करण-सम्बन्ध-ग्राही ॥ १७ ॥

अथेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रियाणि प्राणा हीदं द्रवन्तीति स युक्तिका सौत्रायण-श्रुतिः। सामान्येन प्राणाना मिन्द्रियत्वं वक्ति द्वादशैवेन्द्रियाण्याहु र्मनो बुद्धी तु द्वादश इति च काषायण-श्रुतिः। अतः कस्येन्द्रियत्वं निवार्य्यत इत्यतो वक्ति मुख्य-प्राण ऋते त एवेन्द्रियाणि द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुः प्राणो मुख्य स्त्वनिन्द्रियं द्रवन्तां होन्द्रि-याणां तु नियन्ता प्राण एकराडिति पौत्रायण-श्रुतिः। श्रोत्रादीनि तु पञ्चैव तथा वागादि-पञ्चकं। मनो बुद्धि-सहायानि द्वादशैवेन्द्रियाणि तु। विषयद्रवणात्तेषा मिन्द्रियत्व मुदाहृतं। तेषां नियामकः प्राणः स्थित एवा खिलप्रभुरिति बृहत्संहितायां ॥ १८ ॥

स्थित एव हीदं मुख्य-प्राणः करोति कारयति चलति चालयति धत्ते धारयति प्रभुर्वा एन माहु रथेन्द्रियाणि तु स्थितानि न कुर्व्वन्ति न कारयन्ति न चलन्ति न चालयन्ति न दधते न धापयन्ति तानि एतान्यचलानि तस्मादाहु रिन्द्रियाणि करणानीति पौत्रायण श्रुतिः ॥ १९ ॥

पुरुषापेक्षया प्रवृत्ति रिन्द्रियाणां दृश्यते न मुख्यस्य प्राणाग्य एवैतस्मिन् पुरे जाग-तीति च श्रुतिः ॥ २० ॥

ओं। संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥२१॥ ओं। मांसादि भौमं यथाशब्द मितरयोश्च। ओं ॥ २२ ॥ ओं। वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः। ओं ॥ २३ ॥

इति श्रीमत् कृष्णद्वैपायन-कृत-ब्रह्मसूत्र-भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत-पाद-विरचिते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय पादः समाप्तः।

विरञ्चीवा इदं विरेचयति विदधाति ब्रह्मा वै विरञ्च एतस्माद्धीमे रूप-नामनीति गौपवन-श्रुति। यस्माद्विरेचयेत् सर्व्वं विरञ्चस्ते न भण्यते। एकेव कर्त्ता जगतो ब्रह्मैव च चतुर्मुख इति युक्ति र्ब्राह्मे। अथ कस्मादुच्यते परम इति पराच्येते नाम-रूपे व्याक्रियेते तस्मादेन माहुः परम इति अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्चेत्यग्निवेश्य श्रुतिः। अतश्चाह – नाम-रूप-क्लृप्तिः परमा देव सर्व्वाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इति श्रुतेः। त्रिवृत् कुर्व्वत इति हेतुगर्भः त्रिवृत् करणापेक्षत्वान्नाम-रूपयोः सर्व्वनाम्नां च रूपाणां व्यवहारेषु केशवः। एक एव यतः स्रष्टा ब्रह्माद्यास्तद्वशानुगाः, इति पाद्मे। त्रिवृत् क्रिया यतो विष्णो रूपञ्च तदपेक्षया। रूपापेक्षं तथा नाम व्यवहार स्तदात्मकः। अतो नामश्च रूपस्य व्यवहारस्य वैकरात्। हरि रेव यतः कर्त्ता पितातो भगवान् प्रभुर्रिति च ब्रह्माण्डे ॥ २१ ॥

आङ्गीरौदं मुत्पद्यते आपो वाव मांसमस्थि च भवन्त्यापः शरीर माप एवेदं सर्व्व मिति कौण्डिन्य-श्रुतिः। अस्मार्यं तु यतो मांस मतस्त्विष्य मांसत इति च माध्यते। पृथिवीशरीर मर्येति आकाश आत्मेति च अतोऽस्तीति यत् कठिनं सा पृथिवी यद द्रवं तदापो यदुष्णं तत्तेज इति श्रुते मांसादेश्च भौमं न सर्व्वशरीरं अतेजसोश्च कार्यं यथाशब्द मङ्गीकर्त्तव्यं। यद्वावाथोविमिश्रं मिश्राद्धिरतद्भवतीति मिश्राणि हि भूतानि तस्माद्देवैव मा च चक्षते च भुतानीति च कात्यायन-श्रुतिः। पञ्चभूतात्मकं सर्व्वं तदर्थे क विवक्षया। एकभूतात्कर्मा न व्यवहारस्तु वैदिकः। भौम मित्येव काठिन्या च्छ्लोक्कादौद-कमित्यपि। तैजिष्ठाद्वा तेजसञ्च यथास्थ्नां वचनं श्रुति रिति वायु-प्रोक्ते॥ २२ ॥

कथन्तर्हि विशेष-वचन मित्यत आह भूतानां विशेष-संयोगादेव विशेष व्यवहारः। पार्थिवानां शरीराणां मर्द्देन पृथिवी स्मृता। इतरेष्ठं-विभागिन्य आपस्तेजस्तु भागतः।

स त्वाह्ने परिददात्वहस्त्वा रात्र्यै परिददातु रात्रि-स्त्वाहोरात्राभ्यां परिददात्वहोरात्रौ त्वार्द्धमासेभ्यः परिदत्तामर्द्धमासास्त्वा मासेभ्यः परिददतु मासा-स्त्वर्त्तुभ्यः परिददत्वृतवस्त्वा संवत्सराय परिददतु सं वत्सरस्त्वायुषे जरायै परिददात्वसौ॥ १५॥ अङ्गा

'सः' बृहस्पतिः देवः 'त्वा' त्वां 'अह्ने' दिवसाय 'आयुषे' आयुर्वर्द्धनार्थं 'परिददातु'; 'अहः' सच स्वकालेन संवर्द्ध्य 'त्वा' त्वां 'रात्र्यै' संवर्द्धनाय 'परिददातु'; 'रात्रिः' 'त्वा' त्वां 'अहोरात्राभ्यां' 'परिददातु'; 'अहोरात्रौ' 'त्वा' त्वां 'अर्द्ध-मासेभ्यः' पक्षेभ्यः 'परिदत्ताम्'; 'अर्द्धमासाः' पक्षसङ्घाः 'त्वा' त्वां 'मासेभ्यः' 'परिददतु'; 'मासाः' 'त्वा' त्वां 'ऋतुभ्यः' 'परि-ददतु'; 'ऋतवः' 'त्वा' त्वां 'संवत्सराय' 'परिददतु'; 'संवत्-सरः' 'त्वा' त्वां 'जरायै' आजराजीवनाय 'परिददातु'; 'असौ' त्वञ्च एतन्नाम्ना प्रसिद्धो भव॥ १५॥

হে বালক! এই দিবাপতি তোমার পরমায়ু বৃদ্ধির জন্য তোমাকে দিবাকালের করে সমর্পণ করুন; দিবা ঐ রূপে রাত্রির করে সমর্পণ করুন; অহোরাত্র উভয়ে এক-ত্রিত হইয়া মাসার্দ্ধের অর্থাৎ পক্ষ কালের হস্তে সমর্পণ করুন; মাসার্দ্ধগণ মাসসংঘের হস্তে সমর্পণ করুন; মাস সকল ঋতু-গণের হস্তে সমর্পণ করুন; ঋতুগণ সংবৎসর কালের হস্তে সমর্পণ করুন এইরূপে এক সংবৎসর দ্বিতীয় সংবৎসরের হস্তে দ্বিতীয় তৃতীয়ের হস্তে, তৃতীয় চতুর্থের হস্তে, এইরূপ ক্রমে জরা

१५—आदित्य देवता। निगदः। नामकरणे विनियोगः।

दङ्गात् सम्भवसि हृदया दधिजायसे ॥ प्राणं ते प्राणेन सन्दधामि जीव मे याव दायुषम् ॥ १६ । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदया दधिजायसे ॥ वेदो वै पुत्र

हे पुत्र ! त्वं 'मे' मम 'अङ्गात् अङ्गात्' मदीय-समस्तावयवात् 'संभवसि' संभूतो भूतः ; किञ्च 'हृदयात्' मदीयात् 'अधिजायसे' उत्पन्नः ; अतः 'ते' तव 'प्राणं' 'प्राणेन' मदीयेन आत्म-प्राणविसर्जनेनापि 'संदधामि' पोषयामि — पुत्र ! 'यावदायुषं' यावत् आयुषः अवधिः सुत्युक्तः तावत्, शतवर्षं 'जीव' ॥ १६ ॥

हे 'पुत्र !' यः त्वं 'अङ्गात् अङ्गात्' मदीयात् प्रत्यवयवात् 'सम्भवसि' समुत्पन्नोऽसि, 'हृदयात्' मदीयात् 'अधिजायसे' अतः त्वं 'वै' निश्चयं 'वेदः' वेदपाठी 'नाम' प्रसिद्धः 'असि' भवसि लोके (मम वैदिकत्व-प्रसिद्धेरिति भावः) ; 'सः' त्वं 'शरदः शतं' शतसंख्याकं शरत् कालं 'जीव' ॥ १७ ॥

কাল পর্য্যন্ত ইহারা তোমাকে পরিবর্দ্ধন করুন এবং তুমি এই নামে প্রসিদ্ধ হও ॥ ১৫

হে পুত্র ! তুমি আমার প্রত্যেক অঙ্গ হইতে সংশ্রুত হইয়াছ অর্থাৎ আমার হস্ত হইতে তোমার হস্ত হইয়াছে, আমার পাদ হইতে পাদ, মুখ হইতে মুখ, নাসিকা হইতে নাসিকা ইত্যাদি ক্রমে আমার অঙ্গ সমস্ত হইতেই ত্বদীয় সমস্ত অঙ্গ হইয়াছে। তুমি আমার আত্মা স্বরূপ হৃদয়ের ধন। অতএব আমার স্বীয় প্রাণ বিসর্জ্জনেও ত্বদীয় প্রাণ পোষণীয়—পুত্র ! যাবৎকাল মনুষ্যের আয়ু হইতে পারে (অর্থাৎ শত বর্ষ) তাবৎ জীবিত হও ॥ ১৬

---

१६ — अस्य, परस्य, तत्परस्य च — प्रजापतिः देवता । अनुष्टुप्छन्दः । मूर्द्ध्राघ्राणे विनियोगः ।

नामासि स जीव शरदः शतम्॥ १७ ॥ अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव॥ आत्मासि पुत्र मा मृथाः स जीव शरदः शतम्॥ १८ ॥ पशूनां त्वा हिङ्कारेणाभिजिघ्राम्यसौ ॥ १९ ॥

हे 'पुत्र!' 'अश्मा भव' प्रस्तरवत् दृढ़ीभव, 'परशुर्भव' परशुवत् स्वयमच्छेद्यः शत्रूणां छेदकश्च भव, 'हिरण्यं' सुवर्णमिव 'अस्तृतं' यत्नेन रक्षणीयं 'भव'; त्वम् 'आत्मासि' 'मा मृथाः' मृत्युं न गच्छ, अपितु 'सः' त्वं 'शरदः शतं' कालं 'जीव' ॥ १८

हे पुत्र! 'असौ' अहं 'त्वा' त्वां 'पशूनाम्' गवादीनाम् इव 'हिंकारेण' अव्यक्त-शब्द-पूर्वकं 'अभिजिघ्रामि' त्वदीयं मस्तकमिति यावत् ॥ १९ ॥

হে পুত্র! যে হেতুক মদীয় প্রত্যেক অঙ্গ হইতে ত্বদীয় প্রত্যেক অঙ্গ গঠিত হইয়াছে এবং তুমি আমার হৃদয় হইতে উৎপন্ন হইয়াছ অতএব তুমি প্রসিদ্ধ বেদাধ্যায়ী হইবা, অতএব প্রার্থনা করি—তুমি শত শরৎ* আয়ু লাভ কর ॥ ১৭

হে পুত্র! প্রস্তরের ন্যায় দৃঢকায় হও, পরশুর ন্যায় স্বয়ং অচ্ছেদ্য ও শত্রুর ছেদক হও, স্বর্ণের ন্যায় যত্নে রক্ষণীয় (অর্থাৎ গুণবান্) হও, তুমি আমার আত্মা হইতেছ—অকালে মৃত হইও না প্রত্যুত শত শরৎ জীবিত থাক॥ ১৮

হে পুত্র! এই আমি গোপ্রভৃতি পশুগণের ন্যায় অস্ফুট শব্দ পুরঃসর ত্বদীয় মস্তক আঘ্রাণ করি ॥ ১৯

इति सामवेदीये मन्त्र-ब्राह्मणे प्रथम प्रपाठकस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

१७—प्रजापतिः देवता । यजुः । शिरआघ्राणे विनियोगः ।

* সেকালে শরৎকালই বৎসরের প্রথম ঋতু বলিয়া স্বীকৃত হইত।

॥ অথ ষষ্ঠ: খণ্ড: ॥

আয় মগাত্ সবিতা ক্ষুরেণ ॥ ১ ॥ উষ্ণেন বায় উদকেনৈধি ॥ ২ ॥ আপউন্দন্তু জীবসে ॥ ৩ ॥ বিষ্ণোর্দংষ্ট্রোসি ॥ ৪ ॥ ওষধে ত্রায়স্বৈনম্ ॥ ৫ ॥ স্বধিতে মৈনং

হে কুমার! "সবিতা" সবিতৃস্বরূপঃ 'অয়ং' নাপিত: 'ক্ষুরেণ' বপনাস্ত্রেণ সহ ক্ষুরংগৃহীত্বেতি যাবত্ 'আ অগাত্' আভিমুখ্যেন সযত্ন: আগত: ॥ ১॥

হে 'বায়ো' দেব! অত্রৈব সময়ে 'উষ্ণেন' 'উদকেন' সহ 'এধি' এহি ॥ ২ ॥

'আপ:' জলদেবতা কুমারস্যাস্য 'জীবসে' নিরুপদ্রব-জীবনায় ইমম্ 'উন্দন্তু' ক্লেদয়ন্তু ॥ ৩ ॥

হে ক্ষুর! ত্বং 'বিষ্ণো:' দেবস্য 'দংষ্ট্রোসি' দন্তো ভবসি ॥ ৪ ॥

হে 'ওষধে!' লাজারূপ! ভক্ষ্যদ্রব্য! 'এনং' বালকং 'ত্রায়স্ব' নির্ভয়ং কুরু ॥ ৫ ॥

হে কুমার! সবিতৃ-স্বরূপ এই নাপিত ক্ষুর লইয়া আসিয়া উপস্থিত হইয়াছে ॥ ১

হে বায়ুরূপী নাপিত! উষ্ণোদক গ্রহণ পুর:সর আগমন কর ॥ ২

হে জলদেব! এই কুমারের নিরুপদ্রব জীবিতার্থ এই মস্তক সিক্ত কর ॥ ৩

হে ক্ষুরদেবতা! তুমি বিষ্ণুদেবতার দ্রংষ্টা স্বরূপ হইতেছ ॥ ৪

১—৬ এষাং মন্ত্রাণাং প্রজাপতি: দেবতা। নিগদা:। চূড়াকরণাঙ্গকার্য্যে বিনিয়োগ:।

হিংসীঃ॥৬॥ যেন পূষা বৃহস্পতে র্বায়োরিন্দ্রস্য চাবপৎ॥ তেন তে বপামি ব্রহ্মণা জীবাতবে জীবনায় দীর্ঘায়ুষ্ট্বায় বর্চসে ॥৭॥ ত্র্যায়ুষং জমদগ্নেঃ কশ্যপস্য ত্র্যায়ুষ মগ-

হে 'স্বধিতে!' 'এনং' কুমারং' 'মা হিংসীঃ' হিংসাং মা কুরু অস্য রক্তপাতো যথা ন স্যাদিতি ভাবঃ॥ ৬ ॥

'যেন' অস্ত্রেণ 'পূষা' দেবঃ 'বৃহস্পতেঃ' দেবস্য কিঞ্চ 'বায়োঃ' দেবস্য 'চ' অপিচ 'ইন্দ্রস্য' দেবস্য 'অবপৎ' বপনং কেশস্য কৃতবান্, 'তেন' এব 'ব্রহ্মণা' ব্রহ্মভূতেন অস্ত্রেণ 'তে' তব 'জীবাতবে' অরোগ-জীবনায় 'দীর্ঘায়ুষ্ট্বায়' বহুতরায়ুষে, 'বর্চসে' তেজো বিবৃদ্ধ্যর্থঞ্চ বপামি কেশানিতি শেষঃ॥ ৭ ॥

ত্রীণি বাল-যুব-স্থবিরত্বানি আয়ূংষি ত্র্যায়ুষং। 'জমদগ্নেঃ' 'যৎ' 'ত্র্যায়ুষং'—'কাশ্যপস্য' যৎ 'ত্র্যায়ুষং'—'অগস্ত্যস্য' যৎ 'ত্র্যায়ুষং' 'দেবানাং' যৎ 'ত্র্যায়ুষং' 'তৎ' 'ত্র্যায়ুষং 'তে' 'অস্তু' ভবতু॥ ৮ ॥

হে অগ্ন! (লাজা, খৈ) এই বালকের ভয় অপনোদন কর॥ ৫

হে সবিতঃ! এই কুমারের মস্তকে যেন রক্তপাত না হয়!॥ ৬

পূষা দেবতা যে অস্ত্রে বৃহস্পতির, যে অস্ত্রে বায়ুর, যে অস্ত্রে ইন্দ্রের কেশ বপন করিয়াছেন—ব্রহ্মস্বরূপ সেই অস্ত্রে তোমার কেশ বপন করিতেছি—এই কার্য্যফলে তুমি দীর্ঘায়ু, নীরোগ ও তেজস্বী হইবা॥ ৭

৭—প্রজাপতিঃ দেবতা। উষ্ণিক্ ছন্দঃ। কেশ-বপনে বিনিয়োগঃ।

स्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्ते अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ८ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेनर्ध्यासमिदमहमनृतात् सत्य मुपैमि स्वाहा ॥ ९ ॥

हे 'व्रतपते !' उपनयनादि-व्रतस्याधिपते! 'अग्ने!' 'अहम्' 'इदं' 'व्रतं' ब्रह्मचर्य्यं 'चरिष्यामि' आचरिष्यामि, 'तत्' तस्मात् 'ते' तुभ्यं 'प्रब्रवीमि' आवेदयामि त्वत्प्रसादेन 'तत्' 'शकेयं' चरितुमिति यावत् किञ्च 'तेन' तत्फलेन 'ऋध्यासं' समृद्धियुक्तो भवेयम्—इत्यञ्च 'अनृतात्' अलीकावस्थातो निर्गतः 'सत्यं' ब्रह्म तत्प्राप्तये धृत मेतद् व्रतम् 'उपैमि' उपगच्छामि प्राप्नोमि ॥ ९ ॥

জমদগ্নির যে অবস্থাত্রয়*—কশ্যপের যে অবস্থাত্রয়—অগস্ত্যের যে অবস্থাত্রয়—দেবগণের যে অবস্থাত্রয়, তাহা তুমি লাভ কর ॥ ৮

উপনয়ন প্রভৃতি ব্রতের অধিনায়ক হে অগ্নে! আমি এই ব্রহ্মচর্য্য ব্রত আচরণ করিব, সেই জন্য প্রার্থনা করি—তৎপ্রসাদে যেন উহা নির্ব্বাহ করিতে পারি! এবং ঐ ব্রত ফলে যেন ব্রহ্মবর্চ্চস লাভ করিতে পারি!—এই সমস্ত অভিপ্রায়ে বিদ্যমান অবস্থা হইতে নির্গত হইয়া সত্যস্বরূপ প্রাপ্তির জন্য এই ব্রত অবলম্বন করিতেছি ॥ ৯

८—प्रजापतिः देवता । यजुः । आशीःकरणे विनियोगः ।

९—अग्नि र्देवता । निगदः । उपनयन-होमे विनियोगः ।

* बाल्य, युवा, वृद्ध ।

वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेनर्ध्यासमिदमहमनृतात् सत्यमुपैमि स्वाहा ॥१० ॥
सूर्य व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेय तेनर्ध्यासमिदमहमनृतात् सत्यमुपैमि स्वाहा ॥ ११ ॥
चन्द्र व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेनर्ध्यासमिदमहमनृतात् सत्यमुपैमि स्वाहा ॥१२ ॥
व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि

हे 'व्रतपते !' उपनयनादि-व्रतस्य अधिपते ! 'वायो' ! अहमित्यादि पूर्ववत् ॥ १० ॥

हे 'व्रतपते !' उपनयनादि-व्रतस्य अधिपते ! 'सूर्य्य !' अहमित्यादि पूर्ववत् ॥ ११ ॥

हे 'व्रतपते !' उपनयनादि-व्रतस्य अधिपते ! 'चन्द्र !' अहमित्यादि पुर्ववत् ॥ १२ ॥

हे 'व्रतानाम्' उपनयनादीनां कार्य्याणां 'व्रतपते !' इन्द्र ! अहमित्यादि पुर्ववत् ॥ १३ ॥

উপনয়ন প্রভৃতি ব্রতের অধিনায়ক হে বায়ো ! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ ॥ ১০

উপনয়ন প্রভৃতি ব্রতের অধিনায়ক হে সূর্য্য ! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ ॥ ১১

উপনয়ন প্রভৃতি ব্রতের অধিনায়ক হে চন্দ্র ! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ ॥ ১২

१०—वायु र्देवता । निगदः । उपनयन-होमे विनियोगः ।
११—सूर्य्यो देवता । निगदः । उपनयन-होमे विनियोगः ।
१२—चन्द्रो देवता । निगदः । उपनयन-होमे विनियोगः ।

তচ্ছকেয়ং তেনৰ্দ্ধ্যাং সমিদমহ মনৃতাৎ সত্য মুপৈমি স্বাহা ॥ ১৩ ॥ আগন্ত্বা সমগন্মহি প্রসুমর্ত্তং যুযোতন ॥ অরিষ্টাঃ সঞ্চরেমহি স্বস্তি চরতাদয়ম্ ॥১৪॥ অগ্নিষ্টে হস্ত মগ্রহীদ্যমা হস্তমগ্রহীন্মিত্র স্ত্বমসি

হে অগ্নে! 'আগন্ত্বা' ব্রহ্মচর্য্যে আগমনশীলেন অনেন বটুনা সহ বয়ম্ আচার্য্যাদয়ঃ ত্বাং 'সমগন্মহি' উপাস্মহে। ত্বং হি এনং বালকং 'সুমর্ত্তং' শোভনমনুষ্যং 'যুযোতন' ব্রহ্মচর্য্যে নিযুক্তং কুরু। 'অরিষ্টাঃ' বিঘ্নাঃ অস্য বয়মেব 'সঞ্চরেমহি' উপভুঞ্জামঃ 'অয়ং' বালকঃ "স্বস্তি" সুখং 'চরতাৎ' ভুঞ্জতাৎ ॥১৪॥

হে বালক! 'তে' তব 'হস্তম্' ইদম্ ময়া গৃহীতম্ 'অগ্নিঃ' দেবঃ 'অগ্রহীৎ' গৃহীতবান্, শরণং দত্তবানিত্যর্থঃ মদ্ গ্রহণেন তস্যৈব গ্রহণং সিদ্ধ মিতি চাশয়ঃ, যথা সবিতা দেবঃ 'হস্তম্' 'অগ্রহীৎ'; তথৈব অর্য্যমা দেবশ্চ "হস্তম্" 'অগ্রহীৎ'। বালক! ব্রহ্মচর্য্যা বস্থঃ 'ত্বং' 'কর্ম্মণা' অহিংসাদি-

সমস্ত ব্রতের শ্রেষ্ঠ-উপনয়ন প্রভৃতি ব্রতের অধিনায়ক হে ইন্দ্র! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ ॥ ১৩

হে অগ্নে! ব্রহ্মচর্য্য ব্রতে প্রবৃত্ত এই বালকের সহিত আমরা (আচার্য্য প্রভৃতি) তোমার উপাসনা করিতেছি, তুমি এই বালককে এই ব্রত নির্ব্বাহে উপযুক্ত কর; এই বালকের বিঘ্ন সকল আমরাই ভোগ করিতে স্বীকৃত আছি, এ বালক সুখে কালযাপন করুক ॥ ১৪ ॥

১৩—ইন্দ্রো দেবতা। নিগদঃ উপনয়ন-হোমে বিনিয়োগঃ।

১৪—অগ্নি র্দেবতা। অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ। আচার্য্য পঠনে বিনিয়োগঃ।

क्व मदन्मधुपो मधुपीनतां क्व पतद्भ्रमणी रमणीयतां ॥
समितहृतिवहं च मृगीदृशां दृशि चचार चचार विलोचनः ॥७

नवरसालरसालवनैः क्वचि त्सुकृततमाल तमालवनैः क्वचित् ॥
भ्रमति गुञ्जक गुञ्जक काननैः कुरवकोरवकोऽञ्चलितान्तरैः ॥८

धृतन वादर वादर पङ्क्तिभि र्मंडुतरैकतरैरगुरुद्रुमैः ॥
भ्रमतरक्कदली कदली वने र्लंलित काञ्चन काञ्चन यूथिभिः ॥९

मधुदिने प्रियसंगवियोगिना मतिमतो दमनैर्द्दमनैः क्वचित् ॥
सुचिर पान्थ नितान्त निपीड़ना दकरुणैः करुणै रतिपुष्पितैः ॥१०

कुसुम चित्रक चित्रक काननैः सकर हाटक हाटक चंपकैः ॥
कुसुमपाटल पाटलयोज्ज्वलैः फलचयैरभितः कुसुमोच्चयैः॥११

क्वचलतां सुमना सुमनाय वल्लतिकयापि कयापि मनोज्ञया ॥
स्फुरित सौरभ सौरभतोन्यतो मधुकर प्रकराकृतिविभ्रया ॥१२

स्फुटमधुद्रुमधुद्रुतिसौरभैः फलिनिकालिनिकायसुभंक्रतैः ॥
विपिन पुञ्जक पुञ्जक वेल्लितैः क्व लवंगलतागलताचयैः ॥१३

सुनवमानवमालिकया क्वचित् ससरोजसरोजनितश्रिया ॥
सुमधुरं मधुरं जितकाननं सविचरन् जगदे जगदेकपः ॥१४

सुवदने वदनेचपयोलव भ्रमकरं मकरंदमहाश्रया ॥
मधुलिहां प्रवरः प्रवरस्पृहः सकमलं कमलं परिचुम्बति ॥१५

सुमुखि पुष्कर पुष्कर पुष्करे सदन मालसमालसवीचिता ॥
सरसि सा रसिका रसिका जनश्रुतिहरं विहरंत्युपकूजति ॥१६

गत मयाङ्क मयाङ्क समानने समवधारय धारयतोः प्रियां ॥
समदने मदनेन हताम्मनोः स्मितकरं कलहं कलहंसयोः ॥१७

स्मनवता नवतामरसासवं प्रपिवता पिवताद्य समीक्षते ॥
मधुकरेण करेण विकंपता मुखसुधा वसुधाधिप-पुत्रि ! ते ॥१८

सुग्धते ! नयनेन विनिर्जितः सकमलः कमलः किल लज्जितः ॥
तव मुखं यदिवीक्ष्य विलोकतां घनवनं न वनं च विमुञ्चति ॥१९

अयि ! विलोकय लोकवशाद्दिङ्नियमयी रमयी जयिनीरिह ।
उभयती भयंती वनियन्त्रितं खगगणं गगनं प्रति चीत्कृतं ॥२०

उपरितः परितश्च परिभ्रमद्भ्रमर सन्नदसद्दलोज्ज्वलं ॥
कुसुम सम्पदनाय तलाङ्कुरद्युवकुलं वकुलं नयने कुरु ॥२१

विषमसायक सायक वर्धने विनियतं नियतं प्रवसन्मन: ॥
दलति दर्पक दर्पकरोत्कटः स्फुटदशोकदशोकभरः प्रिये ! ॥२२

अहतकी हतकौसुमकोरका विगलिता गलितात्मपरिच्छदा ।
स्फुटम रक्तक रक्तकसंततिः प्रियधवे विधवे वगराजते ॥२३

अयि ! वतालिगणैर्नहि नन्दिता: स्थिय इक्षाफलतोपि विनिन्दिता: ।
अविदितप्रसवास्तरुलिप्रिया दधति न श्रिय मद्य हलिप्रिया: ॥ २४

प्रविकिरन् सु सुगन्धि रजः पुरः कलितषट्पदझङ्कृतिनूपुरः ।
स्फुरित पुष्पकवारुणितांवरः सुमुखि ! खेलति भूमिरुहां वरः ॥२५

परिपतन्निपतन्मुहुरुत्पतन्मधुकरी मधुपानमहोन्मना: ।
निभृत-चुम्बन-लम्बित-दोलनैस्सखि ! खेलति खेलतिकागणः ॥२६

परभृता मधुरध्वनिगीतिभिः सकलकामिमनांसि विविमर्शयन् ॥
जगति खेलति काम-महीपतिः किमधुना मधुना परिमन्दितः ॥२७

प्रतिवनं मधुपी मधपीथितं भ्रमतु विभ्रमतुन्दिललोचने ! ॥
तव मुखे विमुखिन्यजमानने प्रियतमेयतमेव मनो मम ॥२८

प्रतिवनं कलकण्ठ-निकूजितं प्रतितनं प्रसव-भ्रम-पूजितं ।
प्रतिजनं स्मरशायकनिर्जितं सुमुखि ! पश्य मधोरिति गर्जितं ॥२९

ततश्चन्द्रशेखरः सविलासं विलासिनीजन मभिवीक्ष्याभिमुखस्थितं पलाशं प्रत्येव उक्तवान् ॥

स्फुटित-किंशुक ! किंशुकसंवृतां वहसि रे वहसि प्रसव श्रिया ॥
समनभीक्ष्य विलोकयतां स्त्रिया मध-विम्बफलं विफलं वने ॥३०

इति वर्णोपवर्णनाप्रदर्शयन्नपरिहास गिरा परिहर्षयन् ।
स मन्त्रिणीं प्रियया च समं ततः प्रियतमः प्रचचार समन्ततः ॥३१

अथ तदन्तरमन्तगुणालयं परमिव स्फुरितं वरुणालयम्।
कनकविद्रुमवज्रसितं वरं स्वसुदृशा सुदृशाप सरोवरम् ॥२२

क्वचिदपि प्रमदोन्मदसारसं क्वच रथाङ्गयुगं रतिलालसम् ॥
क्वचिदपि स्फुरितारुणसारसं जलमवेक्ष्य स सार ससारसम् ॥२३

सदनमास्तु सुवर्ण-विनिर्म्मितं दशमुख-प्रथितालय सम्मितम् ॥
वरमणिप्रकरैः कृतसङ्क्रमात्पति राप स राम इव क्रमात् ॥२४

तस्मिन्महामणिगृहे मणिवेदिकायां नानाविधास्तरणविस्तृतिकोमलायां ॥
सार्द्धं तया दयितयालिजनैः परीतो भूमीपतिः समुपसाद धृतावसादः ॥२५

तं हारपंक्तिभि रुपेत्य निपत्य पूर्वं तीर्थान्तरम्बुजघना दवनी महेन्द्रं।
गम्भीरनीरमुपहृत्य भरावनम्रीमन्दो भवन्नुपवनी पवनः सिषेवे ॥२६

रथ्यालये वहति गन्धवहे ऽतिरम्ये रथ्यांगणागणहृतो रमणीयरूपः ॥
रम्येण तेन वयसानुगतः सुखार्थी काले मधोर्मधुमदाय मनश्चकार ॥२७

तस्येङ्गितं समुपलभ्य सरत्नपात्रमानिन्य रम्बुजदृशो मधुसोपचारम्।
देवी ततः स्वयमुपेत्य तदाश्रयत्वा पात्रं निधाय करयोर्विनयेन तस्थौ ॥२८

प्रियाकरीभोरुहभासितं तत् प्रियाननेन्दुप्रतिबिम्बशालि ॥
प्रियाननालोकरसेन सार्द्धम् प्रियोपचारेण पपौ स पानम् ॥२९

ततस्तारावती मपि शपथ-शतेन माध्वीक-मपाययत् सा च त्रपा-साध्वसाभ्यां करतल-विन्यस्त-चषकाचकम्पे तदधरस्पर्शलोभसञ्जातभावादिव चषक मपि तथैव कम्पित मासीत्। तस्याश्च तत्रप्रतिबिम्बितं चपलचक्षुर्युगलं सलिल-सञ्चरदमन्द-शफरी-मिथुनस्य शोभा-मवाप मुखमपि मुग्ध-सरोजस्य शोभाम्, दशनद्युतिरपि चलदम्बु संसक्त-चन्द्रिकेव चकाशांचकार ॥

अनन्तरं च पुनरपि प्रियतमानुनीयमानायाः करकमलपत्रावरणान्तःसाचीकृत-वदनचन्द्रमण्डलेन मनागास्वादित-माध्वीक-रसाया तत्क्षणात् किञ्चिदाघूर्णित प्रसारित नव-ललित-लाक्षा-रस लोहितेन लोचन-युगलेन मध्यन्दिन द्युमणि-मयूख-मुक्तपक्व-बिम्ब फल-सोदरेणाधरपुटेनान्तरहित-दन्त-द्युति-सुन्दरेणातिनिमित्त हसितेन पौर्णमासी-निशामुख-निशाधिनाथ-बिम्ब-प्रतिद्वन्द्वि-मुखमपि चन्द्रशेखर मधिक मानन्दयामास ॥

ततोऽसौ राजा तां मत्तमातंगगामिनीं पाणौ गृहीत्वोपवनी-वीथीषु भ्रमन्देवीं दर्शयन्नवाच ॥

मृगयति मृगरामा पश्य वामोरु! वामाजित-मृग-शिशु-नेत्रे! नेत्र-शोभां त्वदीयां।
इति वदति नरेशे रोष-साचीकृताक्षी चकित-हरिण-दृष्टिं दृष्टि-लक्ष्मीश्चकार ॥४०

त्वदधरवर-शोभां हर्तुमत्यन्तरागाद्दरतनु! तरुणानां बान्धवो बन्धुजीवः॥
अयमय मलिसेनां प्रेषयत्येव मत्तिन्वदति हृदयनाथे वेपमानाधरासीत् ॥४१

वरतनु! तनुवल्लीं पीड़यत्येष भङ्गी दशति शुकयुवायं पक्व-बिम्बोष्ठि! बिम्बम् ॥
कलमपि कलकण्ठि! व्याहरत्यपुष्टा इति वदति हृदीशे साभवत् कुञ्चितभ्रूः ॥४२

इत्यादि प्रकारैर्नर्मवचोभिर्मुहूर्तं विहृत्य तां श्रान्तामवलोक्याब्रवीत्—

स्वेदोदबिन्दुभिरिदं वदनं त्वदीयं लावण्य-वारि-परिपूर्ण-तनो! विभाति।
उच्चसरङ्गतरलाम्रतराग्रिमध्या दुन्निद्रपद्ममिव सज्जलबिन्दुशोभि! ॥४३

ततो नर्मदाकच्छभूमिमुपेत्याब्रवीत्—
भवसि भुज-मृणाली पद्मिनी त्वं प्रसिद्धा सुमुखि! मदनलक्ष्मी-संश्रया च त्वमेका ॥
हृदय मिव मदीयं शीतलं स्वच्छमम्भो न कथ मरुण-दृष्टे मज्जयस्यामतांगि! ॥४४

अथ युवतिगणाः सरिद्वरान्तां विकसितनेत्रमुखाङ्घ्रिपाणिपद्मैः।
चिरमतिकुतुकामपङ्कजातामपि किल चक्रुरनल्पपङ्कजाताम् ॥४६

दिवइव पतितेव दैवयोगात् स्फुरति पयोदनिभे पयःप्रवाहे ॥
अतिचपलतयैव सञ्चरन्त्यश्चपलदृशश्चपलोपमा विरेजुः ॥४७

स्मितमय सुधया मुखेन्दुनासां हरिणदृशां तनुं कल्पवल्लरीभिः।
स्फुटमवनिभृता कृतावमन्थः प्रिय मपरां स ससर्ज वारिराशिः ॥४८

असितसितविलेपनावमर्षैर्विविध-विलास-विशीर्ण-माल्य-दानैः।
करतल-पदघाततोऽङ्गनास्ताः परिहसिता मिव नर्मदां प्रचक्रुः ॥४९

दर-विकसित-पद्मकाननान्तर्निजवशया सवलारि-वारणाभः ॥
दर-विकसित-पद्मकाननान्त र्निजवशया सवलारिवारणो भूत् ॥५०

अविध-गतमवेक्ष्य भूपचन्द्रं करकमलानिसमन्तोऽङ्गनानां ॥
चल-वलय-रवैश्च किन्नु रोषा दरुणदृचीनि जलायुधैर्निहनुः ॥५१

अथ पयसि पयोजलोचनानां नरपति-चन्द्र करामृत-प्रसेकैः ॥
अपि विकसितवन्ति नेत्रपद्मान्यलमभवन् स्मितास्त-मीलितानि ॥५२

नृपतयइव ता गृहीत-भाण्डाः शुभकर-पल्लवकोत्थिताङ्गिः करैः ॥
प्रतिमभिषिषिचुः पुराभिषिक्ता अणभणित-श्रुतिभिश्च कश्यपानां ॥५३

अविरललहरीभि राकुलाया नरपति-कुञ्जर-यूथपेन तन्व्याः।
कमलमिव करलीलया गृहीतं मुख मध्यास्त्वुरुहश्रियं ततान ॥५४

एतदन्तरे पद्मिनी मिव नरकुञ्जर-कर-गृहीतां, पार्वती मिव चन्द्रशेखर सहचरीं, लक्ष्मीमिव कमलराशिमध्यसमुत्थितां वनान्तः सञ्चरन्तीं, जगत्प्राणधारामिव सुमनोहारिणीं, भारतभूमिवसति मिव देवलोकैरपि स्पृहणीयां, मयनकृततपःसिद्धि मिव प्रत्यक्षीभूतां, तारावतीं नर्म्मदातीर-तरु-कोटर-कुटीर मधिगतः। कपोतनामा मुनिः कपोत-रूपेण तपस्यमानो दैवाधीनतया विलोकयामास ॥

तस्य बहिर्विषयांधकाराहतदृष्टेः सौदामिनीवापूर्वकामसुखाभिसरण-वर्त्म-प्रदर्शनाय प्रचकाशे।

तड़िन्निभाकामसुखाभिसार वर्त्म-प्रकाशाय चकाश तन्वी।
तद्दर्शनं तीव्ररुचेरिवास्य हृत्कोषमुद्रां सहसा बभञ्ज ॥५५

मीनो यथोत्रै स्तपनप्रताप-सन्तप्तवेशन्तनिशान्तवासात् ॥
तथास्य चेतस्तपसः कृशांग्या ममज्ज लावण्य-महाम्बुराशौ ॥५६

मुखाम्बुजाते दशनच्छदान्तः स्फुरद्भृमिन्दीवरयोः समीपे।
नाभी-बिले बाहु-मृणाल-मूले पद-प्रवाले स्तन-कुड्मलाधः ॥५७

स्वच्छाङ्ग-लावण्य-जले विचेरतु र्नेत्राभिमेषौ सुसुखं तदीयौ।
चिरात्पिपासातरलौ नितान्तं चञ्चचकोरप्रवरौ तदीयौ ॥५८

तद्वक्त्र-पूर्णामृत-रश्मि-पानपूर्णोदरौ तौ चलितुं न शक्तौ ॥५९

तस्या महण-घन-कान्तिः स्वप्रकाश मपि ज्ञानभास्कर मस्य तिरश्चकार ततः प्रवृद्धे मोह-तमसि मुनि धृतिं स्वां नापश्यपन्नापि वैराग्यादि-सहायान्; तदन्तरे मदनोपि मेघनाद इव तमात्मारामं राममिव गूढ़प्रहारै र्जर्जरीकृत्य नागपाशैरिव मोहपाशै र्बबन्ध।

स्वभू रनङ्गोप्यबलैकशक्तिः क्षणात् सुदुर्जेय ममुं व्यजैषीत्।
सुदीर्घदृष्या श्रयती ऽल्पकोपि लभेदलभ्यं रचित मप्रयासात् ॥६०

चन्द्रशेखरोपि विहितजलविहारैः शिशिरीभूतः कमलकाननशोभामिव स स्रौ-जन

ताराववती मादाय जलाद्दुदतिष्ठत् । ततः पुनरप्युपवन-मन्दिर-मध्य मलंचक्रे । ततोऽस्तं गते भगवति सहस्रभानौ निजमण्डलेनेव सितातपत्र मादधानो वैत्रवत्करैः समुत्सारित-तमो जनश्चन्द्रिका-चन्दन-पङ्क-विलिप्त-वर्त्मा , स्वकरावखण्डित-विशीर्णतमःसन्ततिच्छिव वशा, सुख मण्डल सौदर्य्य-मदना राजलक्ष्मी र्यधिरोप्य स्वकरेण वर्त्म मूवधन्, गौरवादिव भगवांश्चन्द्र चन्द्रशेखरं स्वपुरं प्रस्थापयामास । चन्द्रशेखरोऽपि तमोरूपतया शशिकर-भयात् कलकण्ठैरिव कामिनी-कण्ठ विवरं प्रतिष्टै मंधुर मुपगीयमानस्तथा सुनन्दना-वदन-सरोज-सौरभ्य-समाकृष्ट-भ्रमरैः शशि-खण्डित-तमः-खण्डै रिव सुख-सुधांशु-शरण मनुसरद्भि रार्त्त-नादैरिव कृत-झङ्कारैः कारित-कौतूहलः शनैः शनैः पुरमाजगाम । तत्र तु कपोतस्य मुने स्तद्रूपप्रभाभिभूतस्य मदन-शरौघ-विद्धस्य कष्टात् कष्टतरो हृदये ऽयमासीद्विचिन्तयश्च ।

तथाहि—अहो ! दुर्विशास विधात्रे किं कथयामः? केन वा प्रार्थितम्? येन मनोनयन-मनोषिणीयं सन्दर्शिता क्षणिक-तमः-फलभोगः सम्पादितो ऽभूत् केरपराधैर्वा दर्शयित्व पुनरपहरणोपालम्भः कृतः ॥

तपोगतं नैव गतोऽद्य तापो योगो गतो नागत एव भोगः ॥
शान्तिर्गता काम्र च सागताऽङ्ग पङ्केरुहाक्षी विधिरेष वामः ॥६१

कथं पुनरस्या मुखचन्द्रं विलोकयामि ? किं करोमि अहमतोऽहं दृढं विषमेषुणा ? महामोहान्धकार-पतितस्य मे नीतं ज्ञानं, हता स्मृति, भिद्यन्ते धैर्य-कञ्चुकानि, छिद्यन्ते सर्वमर्माणि, दह्यन्ते सकालाङ्गानि अवशोऽस्मीति मोहमगमत्तथाविधे च तस्मिन्—भारद्वाज-नामा मुनिरस्य वयस्यो वनात् फलान्यादाय समागतः ; किमिति सन्दिहान समवादीत् ॥

सखे ! कथं मुह्यसि मोह-हेतुं पश्यन्न पश्यसि किमु प्रमादः ?
विद्वन् सुयुक्ताशविहारभाजो न व्याधिराधिः खलु योगभाजः ।६२
सन्त्यक्त-वित्त-स्वजनस्य शोकः कुतो मनस्विन्मनसोऽवमर्द्दो ? ।
विचार-सन्नाहवतो न वामा-दृग्-वाण-वैधस्तव मोह-हेतुः ।६३
बध्नास बध्नासि विशुद्धबुद्धे ! स्वानन्द-विज्ञान-महाबलेन ॥
तपः-प्ररूढ-प्रबल प्रभावे त्वय्यन्य-भूताभिभवो न योग्यः ॥६४
प्रज्ञावतां कैव परोक्षबाधा मा याति चेत्सिद्धिरपि किं चिराय ॥
दैवाच्चिरं तिष्ठति चेद्विचार-विनष्ट माया न हि मोह-हेतुः ॥६५
तदुच्यतां मित्र किमित्यपाचान चिन्तयस्त्वं तपसि किम्वावाच्यम् ॥
अथाव्यमेतन् मुनये मुनीनां मौनेऽपि मित्रे न समीहितस्य ।६६

प्रयावतां चापि निजार्थसिद्धौ साहाय्यमापेक्षिकमेव यस्मात् ॥
तस्मात् सुविश्वास्यतमः सुहृच्च धीमानयं किं न निवेदयामि ॥६७

इत्यादि सञ्चिन्त्य चिरन्तमूचे वदामि किं ते कथनेन सिद्धिः।
श्रुत्वा न मां साधुभवांश्च वक्ता त्यक्ता मयाशा खलु जीवितस्य ॥६८

भारद्वाजस्तमब्रवीत्। — चिन्ताभरेणातितरां किलार्त्ता उत्क्रामयित्वात्म निवेदनेन ॥
सुहृत्सु धीमत्सु तदंशमन्तर्लघुत्वमासाद्य समुच्छ्वसन्ति ॥६९

ततः कपोती निःश्वस्य तं वक्तुमुपचक्रमे ॥
क्रमादलज्ज: का लज्जा ? काम-मोहित चेतसां ॥७०

सखि ! कष्टमद्य मध्याह्ने ध्यानावसरे मध्याह्न-कृत्य-करणाय नर्मदा-तीर प्रसाधित-सोपानेऽभवं, अनन्तरं अपरपारेऽस्या अपार-सैन्य-सम्मर्द्द-समुत्थित-धूली-धूम समाच्छन्न दिगन्तरं घन-प्रारम्भ मिवातर्कयम्। च बाहुल-करिणीकुलाकुला कापि सेना स्निग्ध मेघ-घटेव व्यलोकि। ततो महेन्द्र-गोप-पंक्तय इव रक्त-पटावृता: पुष्परथा: पूर्वानुचर-रचित-रञ्जन-प्राहति-काण्ड-पटद्वार मागता बभूवु:। तत ईषदुद्घाटित-विचित्र-द्युति-रक्तपटावृतिभ्य: शैवाल-जालेभ्य इव कमलिन्य: सन्ध्याभ्र-पटलेभ्य इव चन्द्ररेखा-गिरि-गह्वरेभ्य इव मृगराज-भीषित-मृगकामिन्य: कनक-संपुटेभ्य इव रत्न-राजयो निर्गता राजीव-लोचना विरेजु:। ततस्तासां तत्सलिल मवगाह्यमानानां नयन-श्यामिकया नर्मदा मपि यमुना-भ्रम मारोपयन्तीनां स्त्री रत्नतया रत्नाकर-महिलात्वमस्या वात्सल्यात्पय:-प्रवाह मुच्छालयन्तीनां मुख-नयन-बाहुभि रपूर्व-नलिन मीन-मृणालै रलङ्कारयन्तीनां सदामन्द-मज-वाम गज-गामिनीनां गणे विहरमान चन्द्र-भूषणो ऽनंतकलाधरो धराभरण-भूत पुरुषावतार: कश्चिद्बल इव तदमृताशयं पूरयन्नेव ततार ॥

तस्याप्सु संक्रोडन एव कान्ता-गणेन कान्त्याभ्यधिकेन काचित्।
उद्यच्छशाङ्कानन-दर्शनीय-भ्रू-वल्लरी-भङ्ग-विलोकनीया ॥७१

कान्त्यम्बु मज्जन्मदनावलम्ब कुम्भोपमोत्तुंगकुचेन गीया ॥
स्वच्छच्छवि: फुल्ल-सरोरुहाक्षी लावण्य-पूर्णा सरसीव बाला ॥७२

दृष्टाभवत् केवल चेतसोऽस्य निमज्जनार्थैव निदर्शनेन ॥
सद्वारिराशे रुदितेव लक्ष्मी रन्द्रा न श्रीपति-पार्श्व संस्था ॥७३

क्षणेन विलोभ्य प्रमादिमत्वं सा मे मनोत्पत्तिकरी बभूव ॥७४
तनुरागोऽतनुरङ्गं तस्या मम चेतस: ससर्ज।

मामनुरक्तं वश्ये नगन-प्रीतिर्निकाम-कामार्त्ता ॥७५

तया रमन्तं खलु मा मवेत्य पुरास्थितायाया दयिताः समस्ताः ।
विसृज्य मामन्यहृदं प्रमत्तं यातास्तु पायात्तपसोऽग्रभूताः ।७६

अज्ञाल्लज्जयेवापसरणं प्राप्ता विरक्ति र्वैराग्यादिव दूर गमनं ।
स्मृति र्विस्मृतेर्वाभासंगं योगयुक्तिरनुपयुक्तावैकल्यं ।७७

धृतिरधैर्य्याद्भावमेकदृष्टिस्तस्यां निलीना त्रियामिरपि तदनुचरी भूत्वा शान्तिं स्तोक-मवती मतिस्तदतुलप्रमदाभिभवान्मूर्च्छितेव विधत्ते। तथाहि——

क्रिया क्रियालीना धृतिरपि धृता तिष्ठति न मे विरक्ति र्वैराग्यान्न हि भविष मेति चणमपि ।
मति र्मूर्च्छां याता स्मृति रपि मनाक् न स्मरति मां,गता दृष्टि स्तस्यां प्रियसख! निधास्ये किमधुना॥७

वपुरिह मधुमथिषः समानं हरिणदृशः सह सादृशानि ।
विषद मनुभवामि हा! पुनस्तद् विष मिव विष-भेषजं स्मरामि ॥७९

सम्बोधयंस्तस्य सखा त मूचे न त्वां मतिं चोपदिशामि किन्तु ।
न त्वां मतिं ते स्मृति मानयामि न त्वादृशा विस्मृति मेतु मर्हाः ॥८०

उपासितास्ते गुरवः श्रुतानि शास्त्राणि सार्थान्यनुभूति राप्ता ।
योगेन सम्यक् स्व-वशीकृतात्मप्रयुक्तमन्याभिभवस्तवेत्थं ।८१

हित्वा स्वपक्षं परपक्ष-भावना युक्ता न ते युक्ततमस्य विद्वन् ! ।
जितेन कामेन जितं न युज्यते प्रबुद्धको नाद्य पुनर्न बुद्ध्यसे ।८२

इमास्तपोज्ञानविरागसम्पत्कुंटाकनिस्त्रिंशमनोभवस्य ॥
निवासदुर्गाटविकाः स्त्रियो हि दूरात्ततस्ताः परिवर्जनीयाः ॥८३

हाहा हरिणीक्षविदग्धमध्यवेदीं विदग्धां मुनिगर्हितां च ॥
प्रतीपलीलाचकुमारचेष्टां-सभङ्ग-लावण्य रसेन गुप्तां ॥८४

विष्टागमर्द्द षवती ममम्यां सुवर्णनिर्म्माणतयेव रम्यां ॥
प्रासादितोसि प्रमदाभ्रमेण लङ्कामिवापादितनाशशङ्कां ॥८५

अनन्तकालीय भयाद्गम्यां परस्त्रलावासफला मतीव॥
पुरीं प्रविष्टोसि भुजङ्गभोग्यां स्त्री-संज्ञकां भोगवतीं भ्रमेण ।८६

मांसा सृक्-फकमल-वात-पित्त-मेदश्चर्म्मास्थि-स्नवन्नतिमुक्त-मूत्रपात्रे ।

अस्पृश्ये चणमिव यौवनाप्त मौग्ध्ये का प्रीति र्विमल दृशां स्त्रियां शरीरे ।८७

निर्दोषं स्ववशमनन्त मन्तिकस्थं स्वानन्दं विमलधियानुभूत मुज्झन्।
किं दुष्टं परवश मन्तवत् क्लच्छ्राप्यं स्पृहयसि भोग मङ्गनायाः ॥८८

क्लिन्ने घनामले रसव्यविसरङ्गन्धेऽतितीभत्सत शाश्रेक्षेत्र भगसंज्ञकेचवदने पूतिव्रणाभे स्त्रियाः॥
हाहा रज्यतु कोऽपशुः पशुपते र्मोहेऽपि जातीयमोनीचेदेषु दुरत्ययो मतिहरः कामोति वामाश्रयः।८९

शान्ति-दान्ति-तितीक्षासु मुने रमय मानसं। हन्ता मेध्यमयीं योषां न कामयितु मर्हसि॥
रोग-शोक-जरा-मृत्यु-भयादि-विरसेऽवशे। रसं मृगयसे कं वा-देहे स्वानन्द-वञ्चितः।९०

पुनः कपोत स्तमूचे—

रत्नौघ-स्वजन विचित्र-भद्र-शय्यास्ताकृष्य निखिल कलाश्रतातिरूपं।
किंवान्यत् सुरपति-राज्य मप्यवेरं हन्ते ते प्रिय रमयंन्त्यतेन रामा ॥९१

सा स्निग्धेक्षण-चातुरी तदमृतस्यन्दिस्मितं सुन्दरं सा पूर्णेन्दु-सरोज-दर्पण-बलद्दर्पन्न-वक्त्र-दुतिः॥
तद्रूपं मधुरं च तच्छ्रवणयोः सन्तर्पणं भाषितं नैवातप्ततपस्य यस्य सुतरां प्रत्यचता मेष्यति ॥९

सखीवाच—

सा स्निग्धेक्षण-चातुरी तदमृतस्यन्दिस्मितं सुन्दरं सा पूर्णेन्दु-सरोज-दर्पण-बलद्दर्प प्रवक्त्र-दुतिः॥
तद्रूपं चमधुरं च तच्छ्रवणयोः सन्तर्पणं भाषितं सर्वं तत् खलु सुष्टु सर्वहृदसौ कालो न चेत्सम्मुखे॥९

काक कुक्कुर-कृमिष्वपि स्त्रियाः सङ्गमाङ्गज-सुखं न दुर्लभम्।
तत्कृते सुरमुनीन्द्र दुर्लभं मोक्ष मत्यय मुपेक्षसे कथं।९४

चिन्ता-श्रान्ति-विषाद-मुख्य-विविधै र्भावै र्मनोजाश्रयैः।
खिद्यद्भिः किमु लभ्यते सुखकणः कामातुरै र्मानवैः।९५

किंचान्तःस्थित शान्तिजाच्युत पदानन्द-च्युतै र्दुर्बलै।
दुःखं दुर्गति-दुर्यशोदर-युतं दुर्बुद्धिभिः प्राप्यते ॥९६

कामोन्नर्नहि पूर्य्यते तदनिशङ्कामोषणा दीर्य्यते।
विश्रामोऽस्य न किंच मन्मथ दशा यामोहनोतिश्रमः।९७

आत्मारामं मपास्य मुह्यति चिरं भ्रान्त्यान्यरामाशया।
यामाई सुखमिति नैषहतधी र्वामाई-दृष्टि-च्युतः।९८

ततः कपोतः पुनराह मित्रं — भ मित्र! वाच्योऽस्मि भि वर्त्तनाय॥
अन्त.सङ्गायैरपि नाम तैस्तैः प्रदक्षयर्थं नं निवर्त्ततोऽस्मि॥९९

नविरञ्जयतिविरागीनाभ्रा सोऽभ्रासमेति हा हन्त ।
प्रियबोधयति न योधीयोगी ऽतम्प्रं मयोजयति ॥१००

शास्त्रं न शास्ति नियमो न नियंतु भीष्मो नो धारणापि वत धारयितुं समर्था ॥
मामाकुलं स्मर-विमोहित-चित्त-वृत्तिं कोवा क्षमो भवति सद्विनिवर्त्तनाय ॥१०१

मत्वा तत्र च मां निमग्न ममता तत्याज माता मतिः ।
पश्चात्सापि धृतिः स्वसा तदनुमे वैराग्य-बन्धुर्गतः ॥१०२

प्रत्यावर्त्तयितुं न मां प्रभवति प्रत्याहृतिः प्रेयसी ।
हाहा हन्त दुरन्त दैवघटना कस्यापि नैतादृशी ॥१०३

ततः समालोच्य सखा तमूचे मुनिं कपोतं स्मरवाण मूढं—
गतोऽसि भो ! वामदृशातिमोहं वामा सुरामा इति ते प्रतीतिः ॥१०४

विचित्र रूपा ह्रकभामिनीव मनोविलक्ष्या भुजगीव वाला ॥
स्वदुस्वरा घातुक गीति-तुल्या मनो मृगाकर्षकारी बधाय ॥१०५

दीप-प्रभा कामि-पतङ्गकानां क्षणप्रभेवास्पष्टगिष्टदात्री ।
आस्वादिता हर्षकृते निपात हेतु र्महा मोहकरीसुरेव ॥१०६

चक्षुर्विषाशीविषयोषितो भूर्दृष्टैव यज्जीवहरा भवन्ति ॥
नखाननाग्रांकुशिका इवोच्चैर्भवन्ति दक्षाः सुमनो निपाते ॥१०७

एताहि योषाः कमलोपभोग मुख्या अपि क्षुद्रतया प्रसिद्धाः ॥
भ्रमं विधात्री भ्रमरांगनाभा मलीमसा श्रिमधु संहरन्ति ।१०८

एता अयःकान्तमणिस्वभावाः सान्निध्यतो ऽयःप्रतिमात्मभावान् ॥
आकर्षयन्त्येव जनान् किलासां युक्तं न सान्निध्य मतो यतीनां ।१०९

जगत्स्थितो वाधिकृता सुरादि-सङ्क्षोभ-शीला नर-सङ्ग लालसा ॥
मायांपटीयः प्रवला पयोज-नेत्रा हरेर्मूर्त्तिरिवात्मजन्मभूः ।११०

रामावपोति वलि-वञ्चन-कार्य्य-वृत्तिः संबिभ्रती कपट वामनतां पुरस्तात् ॥
कामांतकांतरपि मोहयितुं समर्था संलङ्घयत्यपि कदा चरणेन लोकान् ।१११

श्रुत्वा कपोत मुनिः पुनरेव सवादीत्—

सखे ! भरद्वाज ! नहि प्रत्यक्षे प्रमाणांतर मिति न्यायेन प्रत्यक्ष-रमणीया एव रामाः याः पुनर्दर्शनालाप संस्पर्शनादिभि र्लीलयाव ब्रह्मेन्द्र-मुनीन्द्राणामप्यानन्द-

मातन्वाना: समाकर्षयन्ति मनांसि अत: स्त्रियो न दूष्या:। भवांस्तु रोगशोकदारिद्र्य-दुःख-वैक्लव्यात् प्रणष्ट-वीर्याणा मशक्तानां वनचराणा मत्ताघ्रात विषय गंधानां विषया-प्राप्तापि सुख माकांक्षतां स्व-प्रज्ञा कल्पित-वैराग्य- मार्ग मवलम्ब्य ब्रवीति।

भारद्वाजोपि मनस्यालोच्य स-स्मित मवादीत्—

सखे! बुद्धि रियं ते सम्यग्व्यवसिता शुद्धोदन प्रभव-परिपाकेन समंतभद्राचार्येण वाऽपरोक्ष-विज्ञाने प्रवृद्धोसि, मारजिद्दर्शन-कृतार्थोपि विनायक इव सर्वज्ञकल्पोसि, तथागते त्वयि किञ्चिन्नवाच्य मेव तथापि स्नेहादुच्यते—अनुरक्त-विरक्तयो: क्षणिक-स्थिर-सुखावलम्बन-परयो: सतत-साशंक निःशङ्कयो स्तृष्णया पान-प्रहर-प्रभाव-हतयो: कतमो वा पक्ष: समीचीन इति प्रत्यक्ष-प्रमाण वादी भवानेव मनसि-प्रत्यक्षीकरोतु।

काम: कामार्त्ति-संशांत्या सुखहेतु रिति स्फुटम्।
सुखहेतु: स्वभावेन शांति रेव हि तां भज।११२

कामं कामार्त्ति-संशांत्या सुख-हेतुं यदीक्षसि।
रोगं रोगार्त्ति-संशांत्या सुखदं किं न वांच्छसि।११३

स्त्री-दर्शन-प्रवणतो जातार्त्तिं प्रशमेच्छया।
तामेवार्त्तिभुवं मोहाद यात्यबुद्धि: कयाशया॥११४

स्ववशं य: सुखं हित्वा दैवाधीने पराश्रये।
सुखे निक्षिप्य हृदयं किं किं दुःखं न विन्दति॥११५

प्रत्यक्ष-रमणीयत्वा द्विश्वासो विषये तव।
प्रत्यक्ष-क्षणिकानेतान् प्रत्यक्षागम मेक्षसे॥११६

परलोक-सुख त्वपारवत् सुखमेतत् क्षणिकं विचिन्त्य च।
हृदयं कुरु शास्त्र-यन्त्रितं परमेतन्न परं सुमन्त्रितम्।११७

प्रत्यक्षमात्र-रमणीयतरार्थ वाद चार्वाकवागिव जनस्य विमोह नीयम्।
रामा श्रुति-स्मृति-विरोधकरी न भाष्या अत्यान्तो सुमनसां परि चिन्तनीया।११८

दृष्टादृष्टं हरति तरुणी संश्रुता संश्रुतं द्राक् ज्ञाताज्ञातं धृति मपि धृता चेतसा चित्तभाजाम्।

स्पृष्टास्पृष्टं स्व सुख विभवस्यापहर्त्री विकर्त्री केयं वामेयहह निपुणा वाम सृष्टि विधातु:॥११९

धर्म्माभिक्षुतरी निपातनकरी कूलंकषेयं नदी शांत्यम्भोनिधि शोष येक-निपुणा कुम्भोद्भवान्तर्द्दरो ॥

आनीद्दामत पक्षपोष-दहनी दृप्यद्दवाग्रेः शिखा विद्या विश्वविमोहिनी विजयिनः कामस्य वामेक्षणा ।१२०

आसां विपरीतस्वभावं परिणति दुःस्वभाव मपि विभाव्यताम् ।
तुष्यन्ति दुष्टा नख-दन्त-घातैर्द्वषन्तिगाढ़ं सकचग्रहेण ।१२१

विमानिता मान मही भन्ति नन्दन्तिमंदा विजिता रताजौ ॥
रति-परिणतिरुचकैं रमोणां विरसैवात्र समस्त-कामि-वेद्या ।१२२

चरित-परिणतिः सु दुर्विग्राह्या परिणामो वयसो विरूपतैव ।
चित्त-भ्रमास्वस्थगत-त्रपत्व प्रतापकाद्देगरुजश्च जाड्यम् ।१२३

उन्माद-मृत्यू च ददात्य लज्जा प्रेमगः किलासां परिणाम एवम् ॥
रतिपरिणामं स्त्रीणां रतिपरिणामं तथा त्वयीगस्य ॥१२४

भूयोनुभूय मनसा विरमस्व रमस्व कृत बुद्धे !
भूतानि चेद्वांछसि भामिनी-तनौ सर्व्वत्र तानि त्वयि चेन्द्रियैः सभे ॥१२५

आत्मान मन्विच्छसि चेत् स्वयं स प्रियः परः कः पुनरात्मनोस्ति ॥
प्रतीत माकार मिहानु वाञ्छसि प्रतिक्षणं तत् चयमेव वीक्ष्यताम् ॥१२६

तद्वाञ्छितव्यस्तव नात्र वीक्ष्य विमोहं तव काम-दोषात् ॥
एवं स तेन प्रतिबोधितोपि ना वाप बोधं स मुनिः प्रमत्तः ॥१२७

आन्तश्चिरात् प्राप्त-सुख-प्रसुप्तिर्यथासवेनातितरां प्रमत्तः ।

कपोतः पुनराह सखे! किमाम्रेडितेन यदि जीवितं मे स्पृहयसि तच्चिन्तय यथा सकृदपि तस्या मनोरथः फलति ।

सकृदपि यदि सा दृगन्त-पाते रमृतमयीं विदधाति नैव दृष्टिम् ।
मरुभुविभवभूरुहो परः स्वां मनसिजतीव्ररुचिप्रतापदग्धः ॥१२८

क्षणमपि यदि सा न पद्मिनी मे चलदलिलोचन तारकाङ्कसंस्था ।
न भवति वत जीवनेन शून्यः सहृद्भव भवितास्मि नाम शेषः ॥१२९

अथ यदि च चकोर दृष्टि र्विधुवदनं सुदृशो न गोचरं ।
भवन्ति हितरङ्गनमो हतो विरहनिशास्वनलोकयाकिंकिं ।१३०

"भारद्वाजोपि विनिश्वस्य प्राह—

दृष्टिं वहन्नपि न पश्यति भासमानं शृण्वन्नितोपि शृणुते न सुहृद्वचांसि॥
धीरोपि धीरहित एति न धीरभावं हन्ता तुर: खलुजन: प्रमदा मयेन ॥१३१

अपिच——दृष्टा त्रिगुणमङ्गनां व्रणमिव छिनत्ति चण्डाननांम विनि वर्त्तते हित विधायिवाङ्मुखै: ॥

निपातयति पुरुषान् यतत एव हन्तुं वृषं मनोभवमदोद्धतो हिरदवज्जन स्त्रीगति: ॥१

सत्यं चित्तभ्रमभ्रमावनल्प संकल्प भङ्गभयंकरे निद्राच्छेद विधायि कामिकारिका प्रचारे विवधानर्थ प्रलाप शद्ववति अति तरीङ्ग गम्भीर गविजृंभिते पुरत: प्रकाशित पाण्डुतामये, सद्विषयनिवृत्तिप्रतिस्रोतसि जरीजृंभमाणा जलता, गभीरेऽस्मिन कामकौतुकरस पूरे, अदृष्टमोचतीरे।

धर्मद्रुमद्रोहिदृगन्तवीची तप: प्रतापैकतनुत्वहेतो।
दृक् प्रीतिमात्रैकसुशीतलेस्मिन् स्त्रियो महामोह मयाम्बु वाम:।१३३

नरेन्द्र देवेन्द्र मुनीन्द्र मुख्यान् सुसावधाना नपि सिद्धियोगै:।
दृक्कोण संप्रेरण तोवला अपिचणात् वलिष्ठानपि पातयन्ति।१३४

अहो सखेन श्रुतं काव्यं कन्याकृते दण्डस्यो परि ब्रह्मदण्ड निपातनं दशरथ पुत्र प्रियापहरणा द्दशकन्धरस्य सपुत्रवान्धवस्य दशमीं दशांवा गौतम पत्न्यां पाकशासनस्य दुर्विपाकम्—

चन्द्रस्य ताराकृते तारकामय विग्रहे पराभवं कण्वकौशिकादीनां स्वर्वेश्यया तपःक्षयं उर्वश्या पुरूरवसोमंति भ्रशं।

सुन्दोप सुनू सहजौ तिलोत्तमा विभेदयन्तो सुहृदो सुदर्शना।
व्यभंशयज्जीवनत: स्वदर्शनाद्धि भेत्स्यतो वामदृशां हि दर्शनात्।१३५

पुनर्निश्वस्य—शतकोटि कोटि तोक्ष्ण मयं भिनत्तोह युवति दृग्भङ्गी।
कठिनं कठिन शिलायास्तस्य सुने र्मानसं मन्ये ॥१३६

तै: क्रिड़ितं हि परपारमपि प्रयाता: संसार भीम जलधे: कतिन स्त एव।
एणीदृशां स्फुरदपांगतरङ्गवेगैर्य स्त्रिसनो निरय नीरनिधोनमग्ना ॥१३७

किं कुर्म:—स्त्रिधिस्तैणी हरस्तेभो हरिस्त्रै णशिरोमणि:।
स्त्री कत्यया ऽजित: कोस्तिय देवं शरणं व्रजे।१३८

सायशेषेपि महात्मा जगत् कार्य्ये नियो जित: ।
तथा दलवतीं रामां कीवा जेतुं क्षमोभवेत् ।१३९

इत्युक्ता पुनराह भारद्वाज:। यद्येवन्ते न निवर्त्तते हृदयं तद्वयस्मन: प्रमाथिनी चन्द्रशेखरस्य प्रणयिणी बहुरचि रचिता बहु प्राचार मध्यवर्त्तिनी दृष्टुमति दुर्लभा सदा गुरुगुण स्वजन परिचरिता भाषितु मप्यशक्ता भाषितापि महाकुल कुमारी परिस्मृतधर्म्मा शास्त्रा कथं कुल निपातनं कथं स्वधर्म्म हानिं कथं वाता दृशा प्रिय प्रणय विच्छेद शङ्का मङ्गीकरिष्यति किन्तु सांप्रतमेत देवावगम्यते ।

वैहङ्गमेन रूपेण प्रविश्यन्त: पुरं एकान्ते तां प्रार्थयिष्यसि चेत्कदाचित् स्त्री स्वभावचापल्याद्वा तव कातरोक्ति कला विकृता भवति तदाते मनोरथ सिद्धि र्वयस्य अधुनाप्यथते निवर्त्तयात्मा दुरभिलाषान्मानसमिति कथीत. समाह वयस्य किं पुनरुक्तेन।

पुरैव सुयुक्त मुक्तं पश्यामि पुरशोभां पुराधिदेवी च तां इति भारद्वाजोपि निवर्त्तयितुमसमर्थ: कथं कथमपि गमन मरोचयतरा हितवचनैर निवर्त्तित मनस: प्राग्धात्तराष्ट्रस्य ।

कुरुस्व: सद्यमकुर्वन् बन्धुकलाजति बन्धुर तिकक्षे हितकृत् प्रियकृच सुहृद्भित हैतो: शक्तितोय तते ।

तत् कारणायाशक्त: प्रियका रित्वं कथं त्यजतु ।
प्रिय हृदि सुदृढ निविष्टं दुष्टम पीष्टं प्रियस्तु साधयत्येव ।१४०

प्रियकारिता स्वभावाज्जन: स्वभावं कथं त्यजति । तत: —

चरम शैलपते र्मुकुटा यति व्यथितच कादृशोर्द्दु हनायति ।
अपरदृग्युवतेश्चषकायति द्यु वस नस्य मणि प्रतिमायाति ।१४१

किं वास्त शैल रजनी वर चर्य्य मान कन्यागति चतजसन्दरशोण भाश्चि ।
भानौ मुनीस्वगतन पुरपथेन तूर्ण माजग्मतु: पुरवर नर नाय कस्य ॥१४२

एतौ मुनी स्व नियमार्ग पहाय राज कांतार गोपततं एव हि पाप शीलौ ।
यौग्यौ मवौ चित्तु मिमा विति कर्म्म साक्षी चास्तङ्गे यह पतिच रमाद्रिशृङ्गे ।१४३

यां में समी न महसाय सशीतभानुं कालन्न मीत्र लयुतं प्रति कूलमेत्य ।
मं सुद्र यत्य इह पद्म कुलं मदीयमन्तर्हि तां भवदति मपयेवभानु: ।१४४

दृष्ट्वा पितृ प्रसूं रक्तां प्रदीपेण प्रधर्षितां।
हा हन्त त म साजात लोक चक्षु निमीलनं ।१४५

निशा निशाधिनाथयो र्मेलनाय तत्पुर: सरा सखीव स्वभावानुरक्तात त्प्रसादात्प्राप्तमिवैक तारा वरं सम्बिभ्रती सर्वन्याय हारिक जनोत्सार येन निर्जनता मापादयन्ती सन्ध्यासमजृंभत ।

ततः पुरः सरैरनु सरस्वरान्तः प्रकाशित कान्त करप्रदीपैः प्रकाशितायभूमिः शामयन्निवं चण्डकरतापं कुर्वन्निव कुवलया मोदंपूरयन्कामि कुलम नोरथानं दरयन्जगदंतराय तमः पटलं सान्तरागः परिपूर्ण मण्डली राजा समुदयन् प्रचकासे ।

ततोऽपश्चते तोत्रकरे निश्वासादिव ततस्ततो निवस त्सु नभश्चरयामेषु विकसत्सु कुमुदेषु प्रकाश मायांतीषु चन्द्र नरेन्द्र न्द्र कीर्त्ति कौमुदीषु मुख मुद्रा वलं वेषु जल जातेषु जाज्वल्यतां प्रजत्सु धनिककुल प्रदीपेषु दह्यमानेषु क्ष्णा गुरुवर्त्ति मलयेषु पिष्य मानेषु श्रीखण्डकेषु पूरयत्सु पात्रेषु कतालङ्कारां गरा गेषु पौर कामि मिथुनेषु सुमनो भिरलङ्कुर्वत्सु सद्म वासभवनेषु घनसार वारि भिरभिषिच्य मानेषु नृपति स्वीकृत भूमि भागेषु ।

तत समागमनेन मुनो नितरां तोषमपेतुः नितराम नेन मनुरज यामासे ।
ततः सौदामनिः ।

बहुतर कटके विराज मानं मणि मयगो पुरतुं गशृङ्ग सुयैः॥
उप पूर्णं नकचिरं नभः स्पृगद्रि प्रत रनिभं पुर माप चन्द्र मौलिः।१४६

दिन भति मधिगन्तु प्रार्थकेषं स्फुरित कुमुद कोषं चापि मधूर्थि भृंगैः।
क्वयि भिर खिल पण्यं विक्र येच लब्धिः कृत कलक कलशब्दैः पूर्णा वत्म ददर्श ।१४

ततः कृप्रीतः पुरश्री भां वर्णायनाह भरद्वाजं ।
स्थाने स्थाने कुञ्जराः शैल तुल्याः छिद्रे छिद्रे दान कुल्यां वहत ।१४८

गण्ड प्रोद्यद्वैरिकारक्त शोभा चाकर्षन्तो भृङ्ग मालाः सलोभाः ।
गर्व स्युये: कांति भिग्न्त माला: स विभाणाश्च चला रत्न माला ।१४९

दाम स्फुर्यन्तो यवर्षे प्रमत्ता दन्ति श्रेष्ठा तोयदा, किम्प्रमत्ताः ।
स्थाने स्थाने वाजिनोऽपि माना: संदृश्यन्ते मन्दु गान्त: समाना ।१५०

दृष्ट्वैवाग्रे भवपिण्डखण्डैः श्मश्रूमिमालिखन्ती विभाति।
प्रासादं वरतरनील रत्नकूटं दम्भाग्निमग्नघन संघशङ्कयैके ।१५१

कान्ताभिः सह सरसी कृतस्व कण्ठाः सम्मोहाद्दहनदन्ति नीलकण्ठाः॥
शिलाशी हृदय मवेच्य संद्रुतानां तुङ्गाग्राद्रिमकरकाल मन्दिराणां ।१५२

नात्यन्तः पतितपयो रवैर्मयूरा नृत्यन्ति स्फुट मिव संशयं विमुच्य॥
हंसानान्त तिरिय मुहूर्ता तडागा दुग्धेवामरव मर्णागणे चरन्ती ।१५३

नवोदयच्छित मणिरश्मिषु प्रकामं चञ्चयं चिपति मुहुर्मणाल वुद्ध्या॥
दृष्टाग्रे पुर कुरविन्द मन्दिराग्रं हन्तोदयद्दिनकर-बिम्बशङ्कयैते ।१५४

विच्छेदव्यथित हृदः सरस्सुलीना श्चक्राख्या श्चकित दृशः स्फुरन्ति हर्षात्॥
हिमरुचिमणि मंजुवेदि काया उपरि वितान वरीतिराविक्रान्तः ।१५५

उपवन परिफुल्ल मल्लिका कालेविस्फुर दुडभिः स्फुरतीवराचि कान्तः।
प्रति कूल विधौ सरोरुहे स्विन्विरता वन्धुतमा अपिप्राक् ।१५६

अनुकूल विधौरमन्ति भृङ्गाः कुमुदेते मलिनेषु वन्धुताका॥
इतः पश्यसखे भारद्वाज ।१५७

तडागेक्वचित्पट्पदानां निनादाः क्वचिद्गोगिगेहेषुतंत्रि प्रणादाः।
क्वचित्सत्समाजे नृपस्यानुवादाः क्वचित्पान गोष्ठ्याखलानां विवादाः॥१५८

क्वचित्खेलयन्तः प्रधावन्ति बालाः प्रगुम्फन्तिनार्यः क्वचित् पुष्पमालाः।
क्वचिच्चिचिताश्चित्रवर्णै निचोलाः क्वचिद्दीपिती वेशविन्या सलीलाः॥१५९

पुराणं पठन्ति क्वचिन्नेति हासं क्वचिद्वा सकावर्द्धयन्ति प्रहासं।
क्वचिद्बालकेभ्यः कथाः पूर्ववद्धाभणंतिस्वगेहां गनेपौर वृद्धाः ।१६०

पथिलापित मन्मराचि चुम्बिताशा अथ दोषागमनेन खण्डिताशाः।
क्वचिदेव रुदन्ति सार्तनादमेताश्चिर पान्थ प्रमदाः सखी समेताः ।१६१

स्व गगण मपि च स्वकीयनीडं प्रतिविम्बित्तम वेचासाय मुच्चैः॥
चतिचिर पथिकां गनाजनानां ककणगिरो हृदयं विदारयन्ति ।१६२

क्वचित्पान्थ कान्ता जनानां विलापाः क्वचिद्दास भय्या श्चविभ्रतपाणाकं।
समुत् कण्ठितानां क्वचिच्च प्रलापाः क्वचित् प्रेयसी प्रेयसीस्वान्तःतापः ।१६३

क्वचिच्चापि दूती कृता गूढ़लापा: क्वचिच्चासतीनां गिरागूढ़पापा:।
क्वचिच्चापि तासां स्वकान्ते ऽपलापानमां दृष्यपीत्थं कुचिद्वि प्रलापा:। १६४

कुचिद्दैव योषि गृहद्वारि गूढ़ा विटाव्यागतस्तोत्र कामेषु मूढ़ा:।
क्वचिद्धान्यमानां सखीभिर्नवोढ़ा सदाप्नोति लीली गृहान्त यथोढ़ा।१६५

कुचिन्मंदिरान्त: स्फुरन्मन्मथा जिग्रजेता विटोराजते कामयाजी।
कुचित् क्वचिमांद्री महारव भाजि प्रवृत्त: परिक्रीड़नै: कामिराजि:।१६६

कुचित्पीयते कामिभि: काम्य मद्यं समा कर्षयद्वि कलत्र विवाद्यं।
स्फुरचन्द्रि कालिप्तसौधे निषर्ष: सदा कामिनी सन्निकर्ष प्रसन्नै:।१६७

कुचिदपि दयिता जनेन दत्ते मधुनि तदीय मुखं विलोक्य कान्तं।
बलदतुलमदोविनैव पानान्नपिबति चुम्बति तन्मदं चिराय॥१६८

नौडयानतमुखी प्रियवक्त्रं संगृहीत चषकान्तर वेश्म।
स्वेद खेद खय रोम विभेदात् कम्पमाप हसिता दयितेन।१६९

कामिनी कर समर्पित सेक: सीधुवार चषकं परिहृत्य।
यत्माधूक मधुरा धर विंवमाधय तत्क्षणिकं कणकाया:।१७०

प्रेयसी मदनिवेशनिशांके भामिनीं खलुवलेन सदास्वे।
दत्तवान्मधु समीरित पाठं चुम्बनेन सममेव कथंचित्।१७१

अथ सा मदेन हतमान मदापरि मोहितेव पतिता कगता।
रमणेन कृतातिरमणा वधूर्नतु निद्रितेवतमभिष्वजति।१७२

सखि श्रूयता मेतच्च मत्कीरवच: कामुकस्य कामिनीं प्रति।
बन्धूक: परिपीत एव ललिते नीलोत्पले चुम्बिते।१७३

चा श्लिष्टापि मधुव्रते नलतिका प्रीतफुल्ल गुच्छप्रिया।
जाताकापि मधुस्पृहा मधुलिहो माधुर्य्य सान्द्रे धुना॥१७४

प्रोद्यत्कणट्ट कलांकिते समदने श्रीकेतकीमन्दिरे॥
परागिणीरपर राग पर: स्फुटमन्तरा भवितु मर्हति वा।१७५

इति यत्नतोद्यपनयन्न सनं सुतनोस्तनो निजतनोश्चयुवा।
अधरे धरं समुपधायचिरं रसनाग्र मत्त रस कृद्वि दृधत्।१७६

मधु लीलु पीय मधुमत्त रुणः प्रचुचुं पद्म वदनं सुदृशः।
कचिवत्करेणखलुधर्म भवत् स्फुटश्री क्वराद्र कम्पिरेण मुहुः ।१७७

स्ववशीकृतां प्रियतमांस मदः समलीडयन्मदन धाम्नि पतिः।
अवला पिआरसबला व्रीडादुर्गं विजित्य यशं न ।१७८

प्रिय हृदय पङ्कजान्धोरा नीरायितं तनुते।
वदनेन्दीवदनेन्दुं हृदये हर्षं कतागतंपुंसः ।१७९

अधनमाहत् स्वभावात्यजति न विपरीत रतिरणं सुतनोः।
चर्व विमुद्रित नयना मुख मदं दर्शयंतीव ।१८०

अथ हरापरमर्द स्वीकर्तुं कामिनीयतर्त।
कश्चिद्दक्षिण नायकः सखायं प्रति ।१८१

चात्मैव प्रथमा विभिन्न हृदया सा मे विशेषागुणैर्मग्नाभिमभराद्य मध्यम तनुश्चमध्यतीमध्यमा।

शेषा शेष गुणा विमुग्ध वचने मंद्यात्यलं मानसं सर्वास्वेव निरंतरं मम मनो भात भंमन्विडति ।१८२

अनुकूल नायकीवदति।
न्रूते नुकूलं कुरुते नुकूल मज्ञानिमेसंस्कृ रुते नुकूलं।
चलाभिचालं कुरुते नुकूलं कदापि नालं कुरुते वशीमे ।१८३

धर्मेनुकूला विधने नुकूला वने नुकूला भवने नुकूला।
सदा नकूला मयि सानुमध्याना नुकूलोस्मिसदेव तस्यां ।१८४

नाति क्रामति यस्मात् मत्कं दृष्ट्वा वचः सुमुखी।
नाति क्रामति तस्मान्मचे तौ मध्यतीमध्या ।१८५

मध्ये हृशीसमुद्दशी मंनसश्च मध्ये गृहस्य परिमण्डल तामुपेता।
मध्ये भ्रमं क्रशतनुः क्रममामरीषा मध्ये वमेषि गुण मध्य गुणासिमान्या ।।१८६

सत्येव चारु वदना चतुराश्च साध्वः कामो विशेष मपि दीपयतिस्म चापं।
तत्सद्गुणान् शरणीः शरणं तथापि तस्या सखे मम मनस्तनु मध्यमायां ।१८७

कश्चित् शठ नायकं प्रति सखी वदति।

चतुराङ्गुलि दर्पं यस्य सख्या वतसौ भाग्यमवेमियं प्रपश्यन् ॥
परि गृह्य करेण कम्पतां शरलां मे पुलकाञ्चितां करोषि ।१८८

कश्चित्साधीन भर्तृका वदति ।

न खौ जितौ मृदु नयान किला मुकुल: सत्यं प्रतीहि सखि दुर्ललित: प्रियोय: ।
किं प्रेम का चतुरता किं सुजीवितस्य सम्भारयं चणपरेषण वाग्प्रियचेत् ।१८९

दूतौ वाक्यं रकेन किं वहसि कुण्डलितौ खकर्णा वाकर्णा कुण्डलित कार्मुक काम शोभे । हारेण किं न तरलेन धृतेन तावदस्त्र वतेसतरलौ हृदयस्य हार: ॥१९०

यदलङ्करोषि तदलङ्करोषि किं हृदयमङ्गलि सख्य ।
शोभस्व इहविच्छित्या वास कसज्जे खवासशय्या यां ।१९१

कश्चिदभिसारिका ।

सौन्द्र्यादिवसात्यये गुरुदृशां निद्रागमे सत्वरां व्यग्रास्वांगनिगूहने चविकलाकौलिन्यबंधछिदि ।

पश्चात् प्रेयसि दृष्टि रतक सवला याता चयांत्यांत तोमध्ये दस्युरिवो स्थित: पथि पथध्वंसी सदोषा कर: ।१९२

विप्रलब्धादूतीं प्रति वदति ।

सुनिर्वृत्ते वुद्धावचांसि विदित: किं न हि शठ: किमानीताहंतु तदहम पमानैर विहृते: ।

चतो मन्माशाय व्यवसितिरियं चेत वदृटा स एतासौ ह तु विषम विशिखो स्यं तपियुन: ॥१९३

कलंहान्तरिता चिन्तयति ।

असुम्बादुर्मानात् स्फुटमनवधान चुत धिया न पश्यं त्यापार्श्वे विषम विशवपुंखितशरं।
प्रसादार्थौ कामीचरणपतितोजीवित सुहृत् प्रिय: प्रत्याख्यात: किमपि हत चित्त: ऽनत्वान् ।१९४

ततो विरहोत् कंठिता सखो नायकं वदति ।

ग्रक्ताय श्रवणं पथी चणयुगंसत्तहित कंमति चिंतायां हृदयं वचस्तवजपेन्यस्तं तया निर्भरं ।१९५

हाहंताम्भलयाय निर्गुण इव लग्न्येव सा वर्त्तते सर्वशोसि वियोगिनी प्रकृतये किं योगमाकांक्षती।

बालासीत्यरिकर्म्मयेति तरला यामादितस्सत्परं प्रौढ्यौवनमन्मथार्त्ति विकला यातात्वदीयाश्रय: ॥१९६

शीतात्ययनिशाचयेव ततमीतस्याः शतं वत्सरं तल्पं संप्रति यद्भविष्यति भवान जानाति जानीमहे।

भावि प्रोषित भर्त्तृकावदति।

अचिरात् प्रिय गन्ता इति प्रतीतिर्जायते नमे।

अयं जिगमिषुर्जीवोजीवेशाद्यापि वर्त्तते।१९७

गमनाय पृच्छन्तं नायकं कापि वदति।

यात्रायां मम हानिरस्तु पुन: स्वामी तवार्थस्य च प्राप्ति रिष्ट मिदं प्रवास गमनं चाज्ञा दृशीनासमं।

संदेहेन वृथा प्रयाहि सुहृदा संमन्त्रितोसि स्फुटं प्रष्टुं जीवित कातरां न सुगदृग्: जातिं पुमानर्हति।१९८

कश्चित् प्रोषितो वदति। यात्रा मङ्गल मादरं त्वभिमुखं से रं असन्त्वल्यवन् पादांगुष्ठ तलेन सन्नत मुखी भूयोलिखं वीचितं।

प्राणैमें सहयास्यतीति च दृशां व्यापार जातै: शनै: पश्चात्प्राप्तन वासरो घन परात: न्वीन विज्ञर्थ्यते।१९९

प्रोषित भर्त्तृका वदति।

अवधि दिवस मुच्चैर्लंघिते प्राणनाथे तदपि वत वहन्त्या जीवितं जीर्ण मानं।

सदसि गुणवतीनां प्रेम संवेदिनीनां शिव शिव परिताप: प्रोषितार्त्तं तपैव।२००

यामाग्नि: फलगर्ज्जिनी शरद श्रीयाता हतशीतलीयाती सा ऋतुनायकोपि मधुनातीव प्रसक्तोतिकात्।

तीर्णाहं शुचिमात्मन: सुचितया गन्ता प्रिय प्रोषित प्राणेशाद्य जलागमो विजयते किं भावि न ज्ञायते।२०१

पथिक वधूत भमलिनां धन संग्रहेण बहुमता दिनाथ।

मधुसमयि वति मियाते जीवति किं मानिनीबाला।२०२

देशाम्ला अथवा पिनोर्मिलितयोः कार्थ्यात् रोधात् पुनर्विच्छेदा कुलचेतसो रसयतो भूयः प्रियं सङ्गमं।
पीयूषं पिवतोरिवाति विकटं चेरडेन मर्मच्छिदा दम्पत्योः किमिवाद्य भातिसमयो वक्तुं न सङ्कयते ॥२०३

न कान्तिर्नो दर्प न च सुरभि भारादित इतः समाकृष्टे मुग्धे मधुप तरुणे वीचत इह।
अयातां शैथिल्यं कठिन कुचसम्मर्दन वशात्किमद्यापि प्रेमाहृदि वहसि पुष्प स्रजमिमां ॥२०४

नायक उवाच।

कलिकेयं हिमनी रथैर्जुष्टोता परिफुल्ला हृदये धृतोप भुक्ता।
मधुशेषा मधुनापि नैवमीक्तुं खलुधीः पूर्वरसो विहार मिवां।२०५

कापि सखी सरलां बोधयति।

वक्तांकुशो प्रियतरो मौलि सम पदतले कुरुते।
सरला च वंशलतिकाप दगत वर्ल्मो स्वशाम्य मानयति। सा च वदति।२०६

नतक्रां कुशो प्रियतरोः सुमन पतित हृदय पातायः भवति नो च सुखी।
सरला सुवंश लतिका पद गतवर्त्मो स्वसाम्य मानयेत्साध्वी।२०७

सखीं कापि बोधयति।

नित्यानुकूलकृतिभिः चपिकैव मानैः प्रेमार्द्र दृष्टि विनिपातन चातुरीभिः
प्रेयान्वशीभवति नौषध मन्त्रजातै मंत्रं गृहाण परमौषध मेतदालि॥

सखेर वक्ता वचसालस बोचितेन सत्यं गवाञ्छ मतु कूलतरै निषेधैः।
प्रेयान्वशो भवति नौषध मन्त्रजातैः सत्यं वदामिशपथादपथेन मागाः।२०८

अन्यामानिनीं प्रति वदति।

अस्मिन् स्वभाव कठिने कुचपि सरले कथं कोपं।
किं मे स्वयं गमिष्यसि सुष्टेव दृढं निहत्य पाषाणं।२०९

माकुरु मानिनि मानं न मानयोग्यो यूमालिते हिला।
अधर सुधामन्यस्या निर्भय मधरासवः पीतः।२१०

धावन्त्याश्चनकं प्रीति कनकं ते भस्यतां चलतः।
मान यद्वेष पश्यसि रजनीयामार्द्रशेषेव ॥२११

मानिनीं प्रति नायक वाक्यं ।

वक्त्रं ते मृग लाञ्छनं करपदं द्वं स्फुटं पङ्कजं वक्रा भ्रू रलसायिता च दृगियं तुङ्गौ कठोरौ कुचौ ।
वाङ् माध्वी कुटिलाः कचास्ततुतरं मध्यं चमन्दा गतिर्यच्चैकं सरलं खितं तदपि किं मानिन्यहो मुद्रितं ।२११

मौन मिन्दु वदने न संश्रित स्त्वं भर्ता च चपले चलेन ते ।
केन वाद्य विधिनाद्धि के न वाकारुणाल मसिदारुणा कृता ॥२१२

मुख मुद्रया वरोधं कुरुषे किम्वा प्रसादस्य ।
स खलु स्वभाव सरलः पुलक मिषात् प्रकटमायाति ।२१४

मुग्धा सखीं वदति ।

प्रागल्भ्याद्धिनिगूढमानरचनैः सीत्प्रासवक्रोक्तिभिः भेदन्तु प्रभवन्तु वा स्मरम
णे वाम्येन वाम भ्रुवः ॥
भीता हंसखि सख्यूरत्य मनसो भङ्गेथ्य भङ्गाकुल प्रेम्णा हन्त निरुद्ध मुग्ध हृदया मानायना खिचमा ।२१५

अथ मान निराकृतौ कयाव्यपदेश्या द्वंवचो वचोहरं ।
रमण प्रहितं विटं प्रतिकाचि दित्थं वदतिस्म कोपना ।२१६

विटदन्तुरितेह भूतले विदिता ते बहुगुप्त चर्वणः ।
नहि किञ्चिदिहास्ति फलं किमहो चौदिषि मे गृहं ।२१७

खदिरो मुखरागदः क्वचिद्विरसञ्चार तरोसि कुत्रचित् ।
हत पञ्चशिलोच्चयः क्वचिद्विटवहर्ष वशीसि संप्रति ।२१८

तदनीति कृशानु तापितं दृढ़ पाषाण निभं मदन्तरं ।
जलवद्वचसाद्य सिंचसि स्फुटनायैव परिस्फुटं भवान् ।२१९

अग्र भवन मग्न भवन मित्वनिस्तिं शत्यमपि निस्त्रिंशः ।
निष्ठुर इहसीतितरां निष्ठुर इव हृदय संलग्नः ।२२०

शंकुरि वान्तगिरि भुविगङ्कुरि वान्तगिरि भुविसीति दृढं ।
मर्गीमदन्तरेकः स्तिजायौ चननितान्त ताडनतः ।२२१

यिटी वदति।

वक्री कृतापि कुलजाचणा दृजु:खामदसिवस्नीव।
अथ माथ मेव साखलं वक्रा चेन्नार्णवं भजते।२२२

कापिरीषाकथापाग्य: सपत्नी भोग लाञ्छिताम्॥
आगताम् रजनी शेषे ब्रूवते च पतीन् स्त्रिय:।२२३

मधाधीरा वदति।

प्रिय भूषण लाञ्छितो लस: प्रमदाखा दर्सैन तर्पित:।
स्फुटमोचसएवयद्गृहंसुभगत्वं सुभगा न सा कथं॥२२४

कापि धीरा-धीरां प्रति उक्ति:।

एहि प्रेयसि नाच सा प्रियतमा मुग्धे यत्किं भाषसे मुग्धा वेत्मि धूर्त्त गूढ़ चरितं धीरासिधैर्य्यं भज।

धैर्य्यं मे नहि सागसि स्फुटमिदन्तत् चम्यतां कोपने सत्यं नाथ न कोपनाखिरुदती जीवामियद्वञ्चिता।२२५

अधीरा। अयि चीरवदात्म चिन्हित: स्फुटदासीकृत धूर्त्तयातया।
अपरा गटहमेषि निर्भय: कथ मद्यतरया प्रया हिता।२२६

मिश्रोक्ति:। परसंभृत कानन प्रिय प्रकटध्वान कथेयतद्दर।
काल भाषित केरिव स्फुटंतु दर्सीत्य किमतो वियोगिनीं।२२७

सखि यद्यहवि: स्खलीमतोन पुन स्वष्टु मिहार्हति भ्रमम्।
वियसाश्विनमेन मागतं मखिनं ग्राम्य मृगं निवारय।२२८

अनुकूलतयैववंचयंतीतनुङ्गं त कृतस्य गूढमाना।
कथ धीरा तरुणी प्रगल्भमावा मदने नमनोद्य दीपय द्राक्॥२२९

धरितं न प्रति कूलं न वक्र मुक्तं कृतं न वैमुख्यं।
प्रणयिषि विहित: सकल: किमपिमनी मुद्रयामास:।२३०

कापि वदति।

किन्दर्शभानु शरणा दरुणाचतरङ्ग विन भाव परजा गरणालसीसि।
खेदं कथं भज ।सोन चरीनि वासे संवाहयानि चरणौ भज नाथ शय्या।-

प्रगल्भा धीरा धीरा वदति ।

वदनमस्त मीर दयित स्फुट चिह्नाह्नित शीत रीचिषः ।

मलिनस्य विलोकनात्तव व्यथते चित्त मतीव न क्रुधा ।२३२

अधीरा । इत धीरांतया प्रगल्भ भावार मंर्ण कापि पदाभ्यताडयत् प्राक् !

पतितं क्वचं कृतगार्स तत् क्रपयालिः प्रशमार्थमालिमूचे ।२३३

असकृत् परितापं शोधितं पदघाता दपियुक्त दण्डतः ।

अयि पूर्व वदा च रागतः पतितं साध्विन चेदसांप्रतं ।२३४

धृष्टनायकः ।

इति वाग च कायमा श्रितः सतुधाष्ट्यात् परिरभावाहून् ॥२३५

परिमार्ज्य दृशौ क्षणौ भवद् रुदमानां प्रणयी प्रियोवदत् ।

मम मेहिसमंसु सङ्गतंरतिगौरवांरति मुग्ध विग्रहे ।२३६

इति सांकक्रता समुतसुकं सुखसिंधौनिमृमज्ज सा तत' ।

खरनखरनि पातै र्मुष्टिभिर्दन्तघातैः स्फुरदिवपरिखिदा दुर्थितः प्राग्ररीषः ।२३७

मिथुन मिथुनिपातैः पीडयन्पुष्पधन्वारति समिति सुवद्धं गाढ़बन्धेन चक्रे ।

स्तनित मनित तत्तत्सिं जितैः कूजितै र्द्राक्‌र चरण दृगन्तोत् क्षेपणै र्भूरिभावैः ।२३८

रतिपतिरपि चित्रं सूत्रधारोपमस्तां तदनु सुरतरङ्गे नर्त्तयामासतन्वीम् ।

स्फुरित विकृत लज्जा विस्मयोत्साहहासै श्चकित नयन शुष्कक्रंदनक्रोधभीतीषैः ।२३९

असमशरनिवद्धं नाटकं दर्शयन्ती प्रिय मरमय दृष्टे: सा चिरं नर्त्तकीव ॥

इत्यादि पौर चरितं चारणा विवसङ्गती ॥२४०

संपश्यन्तौ वर्णयन्तौ चेरतुस्तौ विहायसा ॥

ततः प्रविश्य तौ राजगृहं राज पुरस्कृतं ।२४१

पाठयन्तं कुमारायन्नीतिं विप्रमपश्यतां ।

प्रायसः समनुभूय भूरिशा शास्त्र विस्तर समास वेदिभिः ।२४२

यद्यदुक्त मृषिभिः पुरातनै स्तद्विलंध्य न सुखं नरो ऽश्नुते ॥

यस्तु शास्त्रानुसारेण वर्त्तते वर्त्तते द्विसः ।२४३

न वर्त्तते त्रयो मोक्षात क्वनापि सवर्त्तते ।

प्राज्ञो हि मति-माहात्म्यात्परानात्मीयतां नयेत्। अज्ञस्तु मति-दौर्बल्या दात्मीयान् परतां नयेत्।४
धी धैर्य-संश्रयो धैर्य्यं धर्म्मोऽधिक धुरीणता। पञ्चधा यस्य स क्वापि जायते न स पञ्चधा।५
शौर्य्य-धैर्य्य-महौदार्य्य-स्नेह-शीलादयो गुणाः। सुवर्ण-तुल्या वैदग्ध्य-शुद्ध्या यान्ति महार्घतां।६
संतापे ऽपि न हीयन्ते न शोर्य्यन्ते जलाशये। पीड़नेऽपि विवर्द्धन्ते सुवर्णस्य सतो गुणाः।७
पीड़ितो मुञ्चति स्नेहं क्षुद्रः सर्षपवत् पुमान्। पीड़ितो ऽपि स्नेहमयः सुजनः कठिनाज्यवत्॥८
मैत्री सुदृढ़ा मित्रे श्लाघ्ये श्लाघा कृपा कृपणे। नित्य मुपेक्षोपेक्षितधर्म्मे येषां जयन्ति ते सन्तः।९

श्रुतिरपि च श्रुति-पूता स्मृतिरपि च स्मृति-संस्कृता जयति।
मतिरपि सन्मति-लब्धा यस्य स पुण्यः पुमानेकः।२५०

दानं प्रियवाक्-सहितं गुणवत्ता विनय-नीचता-सहिता।
वीर्य्यं च धैर्य्य-संयुत मुद्योगो नीति-संयुतो महतां।२५१

स्वजना यस्य हि सुजना ग्रहसति दुर्जने विजना।
गुण-वश्या यस्य जनाः स जनः सत्कीर्त्ति-भाजनं भवति।२५२

कर्म्म-स्व-धर्म्म-विहितं धर्म्मो हित-हेतुरेव लोकानां।
हित मपि परिणति-सुखदं सुखमपि तत् यन्न काल-संबाध्यं।२५३

कामार्थौ धर्म्म-युतौ धर्म्मो वैराग्य-संयुतो विषयात्।
वैराग्यं ज्ञान-युतं ज्ञानं भक्त्यन्वितं भवेत् सिद्ध्यै।२५४

नष्टश्च धर्मः खलु नष्ट एव प्रणष्ट-कीर्त्तिश्च तथा प्रणष्टः॥
स चापि नष्टः खलु यत्सहाया दुर्बुद्धयो ऽन्योन्य-विभिद्-शीलाः॥२५५

सदनं साध्व्या भूत्या वदनं गुण वत्सरस्वत्या।
कृतमपि सुकृतै श्चरितं शिष्टाचारै रलंकृतं कृतिनां।२५६

अ-सुशिक्षित-करणात्मापदमुच्चैर्यः समारूढः। आरूढ़ः सहि पतितुं रथ मविनीताश्व मिव लोलः॥

कामक्रोधादीनां दुर्म्मति रिह यो वशे पतितः।
पतितः सहि विपदब्धौ तस्कर-मिलितो यथा पान्थः।२५८

अ-कुशल-गृहिणीक-गृही यजमानो ऽकुशल-याजकः कृत्ये।
अ-कुशल-मन्त्रि-महीपति रपि कुशलो नैति कर्म्म संसिद्धिं।२५९

जनपालो जनपालः सधर्म्मिणो वा विधर्म्मिणो भर्त्तुः।
श्रुतविज्ञो ऽश्रुतविज्ञो निरर्थकाख्यास्त्रयश्चैते॥२६०

तद्व्याहरे द्व्यवहरेद्विदधीत तन्न तन्नाहरेत् परिहरेत् प्रहरेच्च तात ! ।
तद्विश्वसेच्च निवसेच्च निवासयेच्च प्राज्ञात्म-हृच्चिर-विचार-विचारितं यत् ।२६१

आशंकते यत्र जनो न यत्र धर्मो न लाभो न यशो न निर्वृतिः ।
न तत्र गच्छेन्न वसेन्न वासयेत् पश्येन्न तन्न शृणुयात् प्रियाशया ॥२६२

यतोऽतिपापसंतापो मोहो वा जायते मुहुः । तत्त्यजेद्गेहिनी-गेह-देह-देहजमप्युत ॥ ६३
कोप मर्थहनं लोभं कीर्त्तिघ्नं काम मार्तिदं । त्रयमेतच्च धर्मघ्नं यो न सेवेत् स पण्डितः।४
साक्षाद्दृष्टफलं चापि मृष्ट-मिष्टं सुपुष्टिदं । तद्भुञ्जीत प्रयुञ्जीत परिणामे सुखाय यत् ।५

महत्स्वनिष्टेष्वपि सत्यवादिनः शपत्सु चैवं प्रियमेव भाषिणः ।
सदा विनीतस्य सदोपकारिणो वशो जन स्तिष्ठति सर्व एव ।२६६

(मतिरेव गति र्महात्मना मपि यारोहयतो ऽप्सितं पदं ।
तदभाव इहैव दुर्गतिः खलु या पातयति स्म संस्थितेः ।)२६७

सुमतिः कृपया समुद्धरेत् स्वविनाशाभिमुखान् खलानपि ।
कुमतिस्तु रुषा विषादिभिः स्व-विनाशाय यतत्यनर्थकं ॥२६८

सर्वतो हृत्करपदः सर्वतोऽक्षिमुखश्रुतिः । ईशत्व मीशः कुरुते राज्ञां नीति रियं स्फुटं ।२६९
उग्रां शान्तां च मिश्रां च दर्शयन् प्रकृतिं स्वकां। ईशत्व मीशः कुरुते राज्ञां नीति रियं स्फुटं। २७०
उत्तमाधममध्यानां विभजन् कर्म चोचितं । ईशत्व मीशः कुरुते राज्ञां नीति रियं स्फुटं ।२७१
पितेव हितकृद्राजा मातेवत स्नेहवान् भवेत्। गुरुवच्चोपदेष्टा स्यान्मध्यस्थ इव दण्डधृक् ।२७२
गुरुभारसहो राजा राष्ट्रं गर्भमिवान्वहं । वर्द्धयेत् स्वप्रियान् भोगान् हित्वा तद्धित माचरन् ।३
रक्षार्थे दण्डधारी स्यात् प्रजानां ताड़नाय च । गोपाल इव गोपालो वनेऽपि विचरेत् व्रती ।४
मृदुभि र्मध्यमैस्तीक्ष्णैः प्रयोगै र्वध-भेदनैः । लब्ध्वा धान्तरं भावं रक्षेद्भूमिपतिः प्रजाः ॥२७५
आत्मीयेभ्योऽतिभीकृभ्यो रक्षेद्विषय मात्मनः । योगी वेन्द्रियसार्थेभ्यो मनो मनन-पूर्वकं ।२७६
कालं क्रिया-कौशलतां छिद्रं स्व-च्छिद्र-मुद्रणं। ज्ञात्वा यः कुरुते कर्म स क्रिया-फल-भाग् भवेत्।७
(अनधीत्यैच्छति विद्यां सिद्धिं चालस्य माश्रित्य। वाञ्छति वाञ्छति तनुजं पुन र्योषा मसंगम्य॥)८
सर्वमासाद्यते काले चेष्टया बुद्धि-युक्तया । अलसो व्यसनासक्तो विरक्तो न भवेद्यदि । २७९
बहाम् धर्मार्थकामानां विचार्य च बलाबलं। आरभेत क्रियां काञ्चि द्विचारः परमो नयः ।८०
ज्ञात्वा शत्रो र्बलं वित्तं व्यवसायं सहायतां । साम दानं भेद-दण्डौ यो युञ्जीत स नीतिमान ।
स्वर्गो विद्या सुखं कीर्त्ति रर्थो यत्र न दृश्यते । दृश्यते तत् क्रियारम्भ उन्मत्तस्येव सर्वथा ।

ऋते मर्थं न च किंचि दारभेत् यदा रभेतद्धि विचार्य चारभेत्।
आरभ्य मर्थं कृतधीः सुनिर्वहेत् प्रारब्ध-निर्वाहक एव दक्षः॥२८२

आय-व्ययौ साधन-साध्य-सिद्धौ न चिन्तयित्वा परिणाम-पाकौ॥
य आरभेत् कार्यं मनार्य-वीर्यः स केवलं क्लेशभुगल्पबुद्धिः॥२८३

प्रयत्नान् फलत्येव यत्नः काल मपेक्षते। कालसिक्ता फलत्येव क्रिया कुशलता लता।२८५
प्राप्त-च्छिद्रं रिपुं यायात्तत्र कालं न हापयेत्॥ मतुरवद्दलवत् कुर्यात्तच्छिद्रं स्वार्थ साधकः।६
स्वपदं सुदृढीकृत्य क्रमे दन्यपदं नृपः। शूरोप्यसंस्थित-पदो नैवोत्पतितु मर्हति।२८६
स्वल्पां भूमीं समाक्रम्य परराष्ट्रं वशं नयेत्। प्रगृह्य त्रिपदां भूमिं लोकानाक्रान्तवान् हरिः।८
विग्रहे विग्रहेणापि नाश्रितेन जयेद्रिपून्। पराजयः परेणाति दुःसहो मरणादपि।२८९
धर्मार्थयोर्बलं ज्ञात्वा विरुद्धैर्विसृजेद्धनं। तिनार्थं न विरुद्धेत नाल्पायानल्प मुत्सृजेत्।२९०
संतप्तैनैव संदध्यात् संतप्तः संत्वरन् स्वयं। न संधिः शान्त-सन्ताप-युषोस्तेजसयोरिव।२९१
द्रवतोः सति प्रतापे सुवर्णयोर्द्रुतमभिन्नता घटते।अद्रवतो र्दाघोरपि यदि भवति कृत्रिमा सन्धिः।२
छिन्नो भग्नोथ दग्धोपि सुवर्णस्तु सुवर्णवत्। ऐक्यतां याति सन्धानान्न शिला न शिलाश्मयः॥ ९२
अरिमित्रे दुर्बलेपि कुर्वन्नैवावधीरयेत्। न बली नाबली कोपि कालो हि बलवत्तरः।९४
दूरभावानुरोधेन सांप्रतं न विनाशयेत्॥ सांप्रतं नाश्रितं भावि-भावे विश्वसितिः कुतः? ९५

यथा वितच्छिते त्वष्टा काष्ठैः किञ्चित् प्रकल्पयेत्।
एवं विघटितैः कार्य्यैः किञ्चित् कुर्य्याच्च नीतिमान्।२९६

सुहृदां दूषणं नैव पृच्छेत् पिशुन-बुद्धये। संशयज्ञनयंतेरते भावं बुध्वा तथा तथा।२९७
तत्-प्रिया-पुत्र-सुहृदां शीलं साधु परिचयेत्। स्वप्रज्ञयैव स्वसमप्रज्ञया चातिसूक्ष्मया।२९८
कुकीर्त्ति-कल्मष-स्पृष्ट-मज्ञ मज्ञज मज्ञनाः। शोधये दङ्गवन्धूं स्नानशोध्यान् सर्वथा त्यजेत्।९९
वामदृष्टिषु वामासु वामबुद्ध्यनुयायिषु। पशु-तुल्येषु पशुषु पशुघ्नेषु न विश्वसेत्। ३००

कूटचारिणि कामचारिणि धामचारिणि पन्नगे।
पापकारिणि तापकारिणि चापकारिणि नाश्वसेत्।३०१
निर्जितात्मनि निर्मलात्मनि संस्कृतात्मनि पूरुषे।
धर्मचारिणि शर्मकारिणि संपरीक्ष्य च विश्वसेत्।३०२

धन-मान-व्ययेनापि सुख-भोग-व्ययेन च। प्रधानं साधयेत् साध्यं पश्चात्तानपि साधयेत्॥३
नीच-मैत्र्यापि समये साधयेत् कार्य्य मुत्तमम्॥ प्लवंग-मैत्र्या रामोपि बबन्ध वरुणालयम्। ४
बहुभिर्न विरोधी स्या दल्पसारै रपि प्रभुः॥ पिपीलिकाभि र्बहुभिः कृष्णसर्पो निहन्यते॥५

नाध्यापनन्नाध्ययनन्तपांसि विश्वास-हेतूनि न वा कुलानि॥
परीक्षितोऽपि चिरेण विश्वसेत् कदापि न स्त्रीषु मनुः पुराह।३०६
अकार्य्ये नाश्वसेत् क्वापि विश्वसेद् यथाशक्तितः।
अविश्वस्त-मना धीमान् विश्वस्त इव दर्शयेत्॥३०७

(शक्यं चेन्नाचरेत् पापं शक्यं चेद्धर्म्ममाचरेत्। शक्यं क्लेशयेन्नान्यान्न च स्वमपि बुद्धिमान्॥८
सुप्तवज्जागृयान्नित्यं विश्वस्त वदविश्वसेत्। मृदुवत् कठिनो भूया देष नीतिविदां क्रमः॥९
अपि नीति-निषिद्धेषु समये क्वापि विश्वसेत्। कार्य्याकार्य्याविचारज्ञे न कदापि च विश्वसेत्॥१०
आह्मणं वालिशं वन्धुं वाल-मित्रं सखीद्धतं। नार्थाधिकारे युंजीत वालिशन्तु कदाचन।३११
बुद्धिमान् बुद्धिमानेव जिज्ञासुरपि बुद्धिमान्। एकः स एव दुर्बुद्धिः प्राज्ञः प्रज्ञा-वहिर्मुखः।१२
न गच्छेत् पथिनो कुर्य्या द्विषमैमन्त्र-दिग्मयं। एकाकी न स्वपेच्छून्ये नैव भूयान्न मिष्टभुक्॥१३
स्वजनैश्वर्य्य माक्रम्य न परायोपपादयेत्। स्वमेव स्वजनस्यं यत् परस्वं तु परस्य यत्।३१४
अप्यप्रगल्भैः मंत्रीभिर्म्मन्त्र मेकप्रयोजनैः। न भेददुष्टे राविष्टैः स्वमते संशयात्मभिः।३१५
आज्ञाः कामाद्याहतमतयो ऽकुलजानचार्थमिच्छन्ते।जात्यन्धाश्छन्नदृशाः क्लिम-नेवाश्च ते क्रमशः॥१६
मत्तोन्मत्त-खल-क्षुद्र-दुःकुला दुर्द्धियः स्त्रियः। न मन्त्र-श्रवणे योग्या निर्द्दिष्टं लोक-वेदयोः।१७
मन्त्री मन्त्र इवैकान्ते श्रुति-जप्तो हि सिद्धिदः। स्फुटितः स्या दनर्थाय तस्मादवेन गोपयेत्।१८
भावज्ञः परिणामज्ञ उपायज्ञः कुलोद्भवः। शास्त्रदृक् लोकदृक् चैव तथानुभवदृक् सुधीः।१९
प्रियक्लिष्टिकृच्चैव सञ्छिन्नत् स्व-परेण च। विघ्न च्छिदृक् चिकर्त्तैव ममात्य पद मर्हति।२०
कार्य्याकार्य्य-विचारेण कर्त्तव्ये चिरकारिता। कर्त्तव्ये प्राप्तकाले तु प्रसंशाचिप्रकारिता।२१
नीचतानीचता-प्राप्ते सर्वचैव गुरौ तु सा। पद मुच्चैः प्रसूयेत तुङ्गताश्रिन्न तुङ्गता।३२२
मृदुनैवोद्धरेच्छत्रू नुपायेन शनैः शनैः। अन्तःशैल्यमिवालग्न मात्मानं नातिपीड़यन्।३२३
ज्ञातव्यो विविधै र्भावैः प्रच्छन्न-रिपुरात्मनः। ज्ञातश्चेद्रोगवद्योगाच्चिकित्स्योऽ न्यथा भयं।२४
अत्यर्थलोलुपैः क्रूरै रसंतुष्टै रहर्निशं। यो वसेत् स्वजनै र्मूढ़ः स वसेद्रूढ़-शत्रुणा।३२५

अतिलोभ-रोष-कामे वामे चलमानसे कृतघ्ने च।
मैत्री न चास्तु वैरं तपसा यशसा धिया धनै रधिके॥३२६

ग्राह्यावभेद्भेदाभ्यां मित्रामित्रे महीभुजा। तथा प्रदानादानाभ्यां दीनातिधनगर्विती।२७
मित्रस्योदयमन्विच्छेन्निःस्वमस्योन्नहं पुमान्। पद्मोल्लासाय धर्म्माय चक्राणां योगहेतवे।३२८
आर्द्रः स्यात्पय इव नैव नीचगामी हंसः स्याद्दहन-समो न सर्वभक्षः।
ज्ञातः स्यात् क्षिति-सदृशो मचान्यघ्नो जिष्णुः स्यात् सुरपतिवन्न गोत्रभेदी।३२९

धन-धर्म्म-कीर्त्ति-पुरुषैः कलया कलया च पूर्णतामीहित्।
चन्द्रइव मण्डलेशः पूर्णं स्तनुते हि कुवलया मोदं ।३३०

रजनी न चानु रञ्जयति नीडुगणी मध्यगं कुरुते।
स्पृहयन्ति न जना अपि रजनीशं पश्य संचोणां ।३३१
अनवाप्तमण्डलेपि चीणे बालेन तेजसा दृप्ते।
इदुन्नमुखोऽय मिति खलु नव्यविधौ लोक-लोचनं पतति ।३३२

इतस्ततः सञ्चरन्तीनां चकित-चकोर-चारु-चक्षुषां चमत्कारे चन्द्रलोक मिव, निरवधि वेणु वीणादि-वादन-परायण-गायनी-गण-मधुर गीत-ध्वनि-संगि-मृदङ्ग-मृदु-वाद्य-विलस-द्रङ्ग-संगततया गन्धर्वालय मिव, सर्वर्त्तु-कुसुमित-नव-कल्पलता-ललामतया नन्दन मिव, नन्दनं हृदयस्य नाना मणिपूरतया वरुणालयमिव यत्र तत्रास्तृत-विचित्र-कोमलास्तरण-तया वर्षा-विजृम्भित-नव-शाद्वल-काञ्चित-काश्मीर-स्थलमिव, सर्व्वतो विलक्षण-लक्ष्मी-प्रभवतया चीरोदधि मिव सर्व्वदेवावासोत्तमतया पुरन्दर-पुरमिवान्तःपुर मवलोक्य भारद्वाजाय कपोतोऽब्रवीत्। सखे! सर्व्वतो विलक्षणतया ऽभिनव-निर्म्माण-लक्षणतया तारावत्याएव मन्दिरं भविष्यति। पश्यात्र तस्य एव सङ्ग-सङ्गत-सात्विक-भाव मिव पुरं पुरस्ता दृश्यते स्वेदजालानीव मुक्ताजालानि सर्व्वतो बिभर्त्ति। चलत्केतुव्याजादिव वेपते। प्रणाली-गलित-सलिल-मस्रमिव मुञ्चति। स्थाने स्थाने खचित-हीरक-कोणैरनेकै रोमाञ्च मिव वहति। स्तम्भादिव न चलति। विमल-मणि-पांडुरतया ज्योत्स्नासु प्राप्तलय मिव दृश्यते। बहुतर प्रासादान्तरालपन-गायनयोः स-स्वरयो वैस्वर्य्यं च वहति। रजन्या मसम्यक् प्रकाशतया नानाविध-चित्र-लेखासु वैवर्ण्य मिव वहति। अन्यत्राङ्गन-निवद्ध-कुरुविन्द-विन्दु-सुन्दरारुणोक्षणेन ईर्ष्ययेव धरणीपति-पत्नीं सपत्नी मिवा लोकयति। भगवानिन्द्रोपेन्द्रनील-मणि-भित्ति-कृत-विग्रह इव तन्निहित-मणिमयेक्षण-कलापेन वीक्षितु मिव स्वर्लोक-दुर्लभालोक रूपवतीं तारावती मागत्य वर्त्तते। वदन्नेवं भारद्वाजं द्वारे निवेश्य कपोती गृहान्त र्विवेश।

ततः सुवर्ण-पल्यङ्क-वेदीमलंकुर्वतीं पातिव्रत्य-ज्योतिः-शिखा मिव धृत-कामिनी-शरीरां परितः स्थापित-कुसुम-मालिकामोद-समाकृष्ट-मधुकरी मिव तत्-सौरभ मनु भवन्तीं पार्व्वती मिव नव-नायिका-गण-मध्य-स्थितां भारती मिव चतुरानन-वरवर्णिनीं लक्ष्मी मिव दर्शन-कृतार्थीकृत-कृतपुण्य मन्दिरां रति मिव मन्मथ-मनोहर-सौभाग्यं वहन्तीं तारावतीं विलोक्यैव मूर्च्छितोऽभवत्।

ततो देव्या देशात् सख्य श्चन्दन-द्रवैः सिषिचुः। स चाकस्मान्मानुष-शरीरः समुदतिष्ठत् सख्यो भूतभयात् द्रुदुवुः। देवी रहः परपुरुषालोकन-द्वेषात् निमीलित-लोचनाऽऽसीत्। कपोतस्तामाह — देवि! त्वद्रूप-प्रभया दग्ध-वैराग्य-पचः कपोतनामा मुनि रहं स्मर-श्येन-भया त्त्वच्चरण मागतः, दर्शय मुखेन्दु मीषत् कृपा मुरीकृत्य, पतितोऽस्मि।

अस्मिन् कामतमोन्धे पथि गतिरेका भवद्दृष्टिः।
दर्शय सुदर्शने! द्राक् गिरीश-दुर्गं हृदीह ते गुप्तं।
हृदयं हृदयज-भाकात् भीतं शरणेच्छया त्वरते।३३

तत स्तारावती भयाङ्गवति लब्ध शरणाकृत-कर-पटावरणा बभाषे—भगवन्! विदित-वेद्योऽसि, न त्वादृशा एवं जल्पितु मर्हन्ति, भवन्त एवासत्पथ-प्रपन्नान सत्पथोपदेष्टारः, तत् प्रसीदन्तु भवन्त इति।

मुनिस्तामाह—मुग्धे! न जानासि दया-लक्षणं धर्मं, पश्य काम-चाण्डालेन तव गुण-गुणेन दृढं बध्वा शम-दमादि-सर्व्वस्व मपहरता सुहृदां विश्लेषयता त्रपाच्छादन-मपनयता च हृदि चिन्ता-पाषाण मारोप्य चिरं स्थापयता सर्वै रेव मर्म्मघातिभि र्विशिखैः सन्ताड्य महा-मोहं प्रापयता काङ्क्षान्दशां न प्रापितोऽस्मि।
प्रसीद म्लान-दीनोऽस्मि देवि! दीन-दयावति!। त्वदयोगामयक्लिष्टे योगस्ते परमौषधं।३४

पुनस्तारावती प्राह—

उपदेष्टारस्त्रोपदेष्टु मर्हाऽस्मि, परं त्वादृशानां कियानेव दुर्जरोतितरलः कामरसः? अगस्त्येनाम्बुधिः पीतो जारितः शूलपाणिना। कालकूटः कियानेष भवतो हृच्छयो रसः।५
भवद्विधानामकाम एव कामः, विराग एव रागः, असंग एव सङ्गः, आत्मन्येव रतिः, शास्त्र एव दृष्टिः, भगवत्येव भावना, मोक्षधर्म्माविव पुरुषार्थौ एतत् स्मरण-मानीय पाहि धर्म्म मात्मनः परस्य च।

कपोत स्तामाह—मुग्धे! किं पण्डितेव मा मुपदेष्टुं प्रवृत्तासि?
नोपदेशो न वैराग्यं न योगो न च सा मतिः। नियंत्रयति मामद्य स्त्री-प्रज्ञा किं करिष्यति?६
न मां मोचयितुं प्रज्ञा न शास्त्रो सुहृदां वचः। दृढ़ं काम-किरातेन मोह-पाशेन यन्त्रितं।३७

तारावती प्राह—

आत्मनो बन्धुरात्मैव रिपु रात्मैव चात्मनः। आत्मना वारयात्मानं कोऽन्यस्त्वा वारयिष्यति।८

कपोत प्राह—

पितर्वा श्वशुरश्चापि भर्त्तुर्वा नृपनन्दिनि!। नार्थिनो विमुखा यान्ति त्वत्तोऽहं कथमीदृशः।३९

तारावती पुनराह—

पिता ककुत्स्थ: श्वशुर: पौष: प्रियान् शशांकभृत्। कुलं सूर्य्याचन्द्रमसो धर्म्म स्यक्तो न केनचित्,

निपातने कुलस्यास्य पति-धर्म्म-निपातने। प्रियस्य प्रेम-विच्छेदे न शक्ताहं कुलाबला।३४१

कपोत: प्राह—अबले! बलवत्-काम-सहायोऽस्मि रह: पुर:।

न युक्तं तव तन्वङ्गि! वाचा वञ्चयितुं चिरं।३४२ तारावती पुनराह—

सत्यमिन्दुधरे पत्यौ पति-धर्म्म-परायणां। मां प्रधर्षयितुं शक्ता न देवा न तपोधनाः। ३४३

ततोऽतिकामरोषाभ्यां ज्वलन्तं शापहेतवे। विज्ञाय तं मुनिं विज्ञा वञ्चयन्त्यब्रवीदिदं।३४४

भगवन्नाश्रमं स्वीयं प्रयात्वन्यनिशागमे। कामि! कामं पूरयित्वेतुत्के विश्वस्य सोऽगमत्।४५

तत श्चित्राङ्गदां बालामनूढां भगिनीं सखीं। प्रेषयामास मुनये स्ववेशावयवैः समां। ३४६

लौकिकै र्वैदिकै र्वाक्यैः सापि देव्या प्रबोधिता॥ भगिनी कुलरक्षार्थं जगाम कृतनिश्चया।४७

तपां सा व्यञ्जयन्तीव वञ्चयन्तीं स्वदर्शनं। आवयो रस्तु भगवं स्समस्ते वह्नि सङ्गमः।३४८

इत्थ सा समयं कृत्वा सखी-द्वारेण धीमती। रमयामास तं दर्य्यां पुत्रद्वय मवाप च। ३४९

कालेन तां वह्निर्वीक्ष्य विदित्वा चात्मवञ्चनां। पुन स्तारावतीं प्राह रोष-मोह-वशीकृत:।५०

मुनि रिति न भयं न गौरवं वा द्विज इति नाश्रित इत्यनुग्रहं च।

कृपण इति कृपां न हन्त मूढे! त्व मकार्षी रिद मस्तु तद्गिरा मे॥३५१

इति तमतिरुषेव शापदानोद्यत मुपलक्ष्य हृदि स्मरारि मार्त्ता॥

शरण मुप जगाम नाथ नाथेत्यसकृदति भयेन राज-पुत्री।३५२

अथ हृदय धृतेन्दुमौलि-मूर्त्तिं निज-रमणादविभिन्नभावतस्तां॥

अशपदसमवाणवेधमूढो मुनि रसमीक्ष्य तपः क्षयं क्षणेन।३५३

मुग्धे! यं स्मरसीशानं मम शाप-निवर्त्तये। तेन कापालिकेन त्वं धर्षिताद्य भविष्यसि।५४

तत स्तदाकारधरौ तनयौ ते भविष्यतः। तावालोक्य प्रियेणावमानिता पदमेष्यसि।३५५

इति शापवचन मुत्कट-कराल-गरल मिव सहसोत्सृज्य श्वसन्नाशीविष इव निर्जगाम।

तत स्तत्-स्मरणेन स्मररिपुरपि तन्मन्दिर-मध्यतः प्रादुरासीत्।

ततो भाविभावानुरोधा दनुरोधाच्च ब्रह्मशापस्य चन्द्रशेखरेणात्मनो ऽभेद मालोक्य तारावती-पार्वत्योश्च कराल-कापालिक-वेश-विलोकन-निमीलित-नयनां स्व तेजसाभिभूत-ज्ञानां तारावतीं भगवान् पस्पर्श।

ततो दैवयोगात् पुरा पर्वत-कन्यया शप्तौ भृङ्गि-महाकालौ तद्गर्भावासं विविशतुः।

एतदन्तरे चन्द्रशेखरोपि तन्मन्दिरं प्रविवेश। भगवानपि नृपस्य पश्यत एवान्तर्दधे।

राजापि विस्मयस्मयमानमुख स्तारावती मपृच्छत्। कएष किमर्थ मायातस्तारा-

वत्यपि कपोतागमनादारभ्य भगवत्-शरणावधि वृत्तान्त मावेदयत्। अजानन्ती भगवतस्यशं शापपतनं च दुर्विपाक-घटना-विधान-विशारदेन विधिना विस्मारिता न वक्तु मभवत्।

राजापि तद्वचसा तथैव प्रतीति मागत्य तां निशांत पोषितवान्।

अनन्तरं तारावती स्वयंवर-सम्मिलन-सम्बन्ध-सौहृदेन त्रिपुरान्वय-सम्भव-दानव-कुलोन्मूलनाय मातलि युक्त-रथ-प्रेषणेन पुरुहूतेन समाहूतो ऽमरावती मागत्य कृतकार्य्यः कयत्कालं शक्रानुरोधान्नन्दन-वन मध्यवास तत्रासौ नन्दनावास सानन्दोपि वीणयोगीयमानोपि जगद्वशीकरण विद्याभि सर्वशीप्रभृतिभिः सकल-सुर-समाज-सम्मान-वर्द्धितोपि तारावती-विरह-विकलान्तःकरणो निर्वृतिं चणार्द्ध मपि न प्राप।

अथ कदाचि दविरल घनाडम्बर-संवृतेऽम्बरतले घोर-ध्वनि-धुरीण-स्तनित-जनित-नृत्योत्कण्ठेषु नीलकण्ठेषु कामिजनोत्कण्ठा वर्द्धनायेव चणं चणं-विलसत्-सुर-वार-कामिनो चकितेचणम प्रभासु एकतानीकृत-स्मर-तूर्य-तन्त्री-तालानुकारेषु झिल्ली-झङ्कारेषु अनुसरत्सु स-शीकर-मारुतेषु प्रसरत्सु चातक-रुतेषु गृहाय प्रत्यावर्त्तेषु पान्थेषु रति-रभसावेश-वर्षेषु कामिनी-कान्तेषु स स्मार-शर-भिन्न स्तां सस्मार।

तैस्तैः केलि-कुतूहलैः स-रभसालापैः परीरम्भनै
र्मुग्धा यत्र मया सह चण मिवानैसीत् समस्तां निशां।
तस्यां तत्र युगायुत प्रतिनिधौ हा हन्त! वामे विधौ
पल्यङ्कोपरि किं करोति विकला घोरं घने गर्जति। ३५६

घोरं गर्ज्जति वारिदस्य पटलो घोरान्धकारं नभो
घोराः पुष्प-शराः पतन्ति पयसो धाराश्च घोरा द्रुमाः।
घोरेऽस्मिन्दिवसे वियोग-विलसद्घोराधिघोरव्यथे
घूर्णच्चेतसि नाविवन्नमिषु संघूर्णते जीवितम्। ३५७

अम्भोद! मेदुरै-विदूरित-भूरि तापा आश्लिष्ट-शीकर-भराालस-गन्धवाहाः।
निघ्नन्त्यमी हि दिवसा यदि हन्त हन्तुः किं तेन विश्व-जयदर्पित-दर्पकाद्याः। ५८

शृण्वन्नवाब्द-गुरु-गर्ज-गर्जितानि पश्यंश्च घोर तमसावृत-दिङ्मुखानि।
पश्यन्नतन्मुख विधुं गिरमप्यशृण्वन् केनाद्य घोर-दिवसानतिवाहयामि॥ ३५९

अर्द्ध-मज्जन-विशृङ्खल-कच-कृष्ण-वेणी-भुजङ्ग-वर-भोग-भयादिवाद्य।
आपाण्डु-गण्ड-वदना श्वसितावधूत-बिम्बाधरा-श्रुजल विप्लव-मन्थराक्षी। ३६०

আমি বলিলাম—এই বৌদ্ধ সমুদায়ের মধ্যে বলিতেছি—সত্য, সত্যই ইহারা রাক্ষসী, মানুষী নহে। তখন সেই বণিক্ পুরুষগণ বলিতে লাগিলেন—তবে আমাদের গতি কি হইবে? কে আমাদের আশ্রয় হইবে? তখন আমি তাঁহাদিগকে প্রবোধ দিতে লাগিলাম যে আমাদের উপায় বা আশ্রয় আছে। তাঁহারা বলিলেন—সার্থবাহ! কৈ কি উপায়? প্রকাশ কর। তখন আমি তাঁহাদিগের নিকটে বলিলাম—সিংহলদ্বীপের তট-প্রান্তে 'বালাহ' নামক অশ্বরাজ আছেন, তিনি দীনহীনের প্রতি সাতিশয় দয়াবান্, তিনি সর্ব্বশ্বেতের ঔষধি আহার করিয়া সুবর্ণ বালুকাময় ভূমিতে আবর্ত্তন করেন (গড়াগড়ি দেন) এবং সেই সময়ে উচ্চৈঃস্বরে বলিতে থাকেন—কে পারে যাইবে? কে পারে যাইবে? কে পারে যাইবে? সেই সময়ে আমাদিগকে বলিতে হইবে যে আমরা পারে যাইব। ইহা শ্রবণান্তে তাঁহারা বলিলেন—আমরা কোন দিবস যাইব? পরিশেষে সকলের একবাক্যে সিদ্ধান্তিত হইল যে আগামী তৃতীয় দিবসে অবশ্যই গমন করিতে হইবে। পরে, পুরুষের কিঞ্চিৎ সম্বল আবশ্যক বিবেচনা করিয়া তাহারই চেষ্টায় পুনশ্চ সেই নগরে প্রবেশ করা গেল এবং স্বীয় স্বীয় নিকেতনে উপস্থিত হওআ গেল। তথায় উপস্থিত হইবামাত্র সেই রাক্ষসীগণ অতিশয় আদর করিতে লাগিল, বলিতে লাগিল—আহা! তোমরা বড় শ্রান্ত হইয়াছ। তদনন্তর তাহারা জিজ্ঞাসা করিল—তোমরা এ প্রদেশীয় উদ্যান ও পুষ্করিণী সকল দেখিয়াছ? আমাদের মধ্য হইতে একজন তাহাতে উত্তর করিল—না, আমাদের কিছুই

দৃষ্ট হয় নাই। রাক্ষসী বলিল—আর্য্যপুত্র! এই সিংহল দ্বীপে উৎকৃষ্ট উৎকৃষ্ট উদ্যান সকল আছে এবং বিচিত্র পুষ্পে পরিপূর্ণ অনেকানেক উৎকৃষ্ট পুষ্করিণী আছে। ইহা শ্রবণে আমরা মনে মনে করিতে লাগিলাম—আমরা তৃতীয় দিবসে অবশ্যই যাইব, এই সময়ের মধ্যে যাহা কিছু দর্শনীয়, তাহা দেখিয়া লওআই যাউক এবং উৎকৃষ্ট উৎকৃষ্ট পুষ্প সকলই পথে শ্রান্তি অপনোদনের জন্য সম্বল করা যাইবে; অতএব আমরা সেই সমস্ত অবিলম্বে দেখিতে উদ্যত হইলাম; তাহারা তাহাতেই সম্মত হইল।

অনন্তর আমরা সেই রাক্ষসীগণের দুশ্চেষ্টা স্থিররূপে জানিয়া স্থিরভাবে মৌনাবলম্বনে উপবিষ্ট থাকিলাম। তদনন্তর সেই রাক্ষসীদিগের প্রস্তুতীকৃত আহারাদি ভোজন করিলাম; এবং এই সময়ে আমাদের মধ্যগত কেহ কেহ দীর্ঘ নিঃশ্বাস ত্যাগ করিলেন, তখন রাক্ষসীরা জিজ্ঞাসা করিল—তোমরা কি কারণ দীর্ঘ নিঃশ্বাস পরিত্যাগ করিতেছ? তখন তাঁহারা বলিলেন—আমরা জম্বুদ্বীপের মনুষ্য, স্বদেশ গমনে নিতান্ত অভিলাষী। তখন তাহারা বলিতে লাগিল—আর্য্যপুত্র! স্বীয় দেশ লইয়া কি লাভ হইবে? দেখ—এই সিংহলদ্বীপে বিবিধ অন্ন বস্ত্র, বিবিধ পানগৃহ, বিবিধ বস্ত্রগৃহ, বিবিধ রমণীয় উদ্যান, বিবিধ পুষ্পে সমাকীর্ণ পুষ্করিণী সকল—জম্বুদ্বীপবাসীরা কি এতাদৃশ সুখভোগ করিতে পারে? ইহা শ্রবণে আমরা স্থিরভাবে থাকিলাম। তাহার পর দিবসও এইরূপ পান ভোজন কথোপকথনেই অতিবাহিত হইল। তৃতীয় দিবস প্রত্যুষে রাক্ষসীরা নগ-

রের বহির্ভাগে খাদ্যাদির আহরণার্থ গমন করিল-আমরা সকলেই সেই অবসরে গাত্রোত্থান করিয়া তথাহইতে পলায়ন করিলাম এবং মনে মনে ইহা নিশ্চয় করিলাম যে পুনশ্চ কখন সিংহলদ্বীপাভিমুখ হইব না।

এইরূপে আমরা তথাহইতে নির্গত হইয়া দ্রুতপদে দৌড়াদৌড়ি-প্রায় গমনে যে স্থলে সেই বালাহ নামক অশ্বরাজ আছেন, তথায় আসিয়া উপস্থিত হইলাম। আসিয়া দেখিলাম—তিনি স্বুবর্ণ বালুকাময় সেই ভূমিতে আবর্ত্তন করিলেন এবং তদ্ব্যবহিতেই আলস্য ভঙ্গ করিতে লাগিলেন ও সেই সময়ে উচ্চৈঃশব্দে এই কথাটি বলিলেন " কে পারে যাইবে? কে পারে যাইবে? কে পারে যাইবে?" তখন সেই বণিক্‌পুরুষগণ বলিলেন—আমরা পারে যাইব। তখন সেই বালাহ নাম্নক অশ্বরাজ আমাদিগকে বলিলেন—ভো বণিক্‌গণ! যে সময়ে আমি শরীর স্ফুর্ত্তি করিব, সেই সময়ে তোমরা আমার পৃষ্ঠের উপর উপবিষ্ট হইবা কিন্তু সিংহল দ্বীপের প্রতি আর দৃষ্টি করিবা না, অধিক কি সকলেই চক্ষু মুদ্রিত করিয়া থাকিবা।

বণিক্‌পুরুষগণ এই নিয়মেই স্বীকৃত হইয়া সকলেই যথোপদেশ চক্ষু মুদ্রিত করিলেন। তাহাদের মধ্যে সর্ব্ব প্রথমে আমিই আরূঢ় হইলাম, তাহার পরে ক্রমে ঐ পঞ্চশত বণিকেরা সকলেই আরোহণ করিলেন। যখন তাহারা সকলেই আরূঢ় হইল এমন সময়ে সেই সিংহলদ্বীপ-বাসিনী রাক্ষসীরা শ্রেণীবদ্ধ হইয়া দৌড়িয়া আসিতেছিল—তীরে উপস্থিত হইয়া ক্রন্দন করিতে করিতে করুণস্বরে বিলাপ করি-

তে লাগিল। তাহাদিগের সেই স-করুণ বিলাপ সহ রোদনের শব্দে আর্দ্র হইয়া সেই বণিক্‌পুত্রেরা আত্ম-স্বীকার বিস্মৃত হওত তাহাদিগের দর্শন মানসে চক্ষু উন্মীলন করিলেন এবং চক্ষু উন্মীলনের সহিতেই তাঁহারা অধোমুখে জলগর্ভে পতিত হইলেন। যখন তাঁহারা জলে নিপতিত হইলেন সেই সময়েই সেই রাক্ষসীরা তাঁহাদিগকে উত্তোলনপূর্ব্বক একৈক ক্রমে আহার করিতে লাগিল। একমাত্র আমি এই জম্বুদ্বীপে প্রত্যাগমন করিলাম। তখন তীরে উপস্থিত হইয়া বালাহ অশ্বরাজকে বারত্রয় প্রদক্ষিণ করত তখনই ভবনাভিমুখ হইলাম এবং তদনন্তর স্বীয় নিকেতনে উপস্থিত হইলাম। তখন আমার মাতা পিতা বাহুদ্বয়ে মদীয় কণ্ঠ গ্রহণপূর্ব্বক ক্রন্দন করিতে লাগিলেন, ক্রন্দন করিতে২ অশ্রুজলের প্রবাহ-বলেই তাঁহাদের দৃষ্টিদোষ বিদূরিত হইয়া গেল, তখন তাঁহারা দেখিতে লাগিলেন। অনন্তর তাঁহাদের সমীপে উপবিষ্ট হইয়া ক্ষণেক কাল বিশ্রাম করত ভূতপূর্ব্ব সমস্ত বৃত্তান্ত বলিলাম। তৎসমস্ত শ্রবণ করিয়া তাঁহারা বলিলেন—পুত্র! তুমি জীবিত থাকিয়া আমাদিগের নিকটেই কাল যাপন কর, আমাদের দ্রব্যে প্রয়োজন নাই; পুত্রগণ—জরাকালের যষ্টিস্বরূপ, অন্ধাবস্থায় পথ-প্রদর্শক হস্তধারী, মৃত্যুকালে পিণ্ডদাতা, মরণান্তে সম্যাধির অভিভাবক, শাতল বায়ুর ন্যায় আন্তরিক আহ্লাদকর হইয়া থাকেন। হে সর্ব্বণীবরণ বিষ্কম্ভিন্! সার্থবাহ বোধিসত্ত্ব নামে তৎকালে প্রসিদ্ধ আমি, মাতা পিতার তাদৃশ ক্লেশ বচন শ্রবণে নিতান্ত দুঃখিত হইলাম। হে সর্ব্বণীবরণ-

বিষ্কম্ভিন্! দেখ—মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বরই বালাহ নামক অশ্বরাজরূপে সেই দুস্তর মৃত্যুভয় হইতে উদ্ধার করিলেন। অতএব বলিতেছি যে তাঁহার একৈক রোম-বিবরেরও মহিমা বর্ণনা করিয়া অন্ত করিতে পারি না, কিঞ্চিন্মাত্র এই বলিলাম ॥

॥ ইতি অশ্বরাজ-বর্ণনা নামক প্রথম প্রকরণ ॥

এবং হে সর্ব্বণীবরণ বিষ্কম্ভিন্! তাঁহার একটি রোম বিবরের নাম সুবর্ণ। সে স্থলে অনেকানেক কোটি২ নিযুত নিযুত লক্ষ২ গন্ধর্ব্বগণ বাস করেন। সেই গন্ধর্ব্বগণ কখন সাংসারিক ক্লেশ ভোগ করেন না, পরম সুখে তৃপ্তান্তঃকরণে কাল যাপন করেন; তাহাদিগকে অনুরাগ কখনও আক্রমণ করিতে পারে না, মোহও কখন আক্রমণ করিতে পারে না, দ্বেষও কখন আক্রমণ করে না, তাঁহাদিগের চিত্তে হিংসাভারও কখন উদিত হয় না; তাহারা সর্ব্বদা সর্ব্বান্তঃকরণে আর্য্যাষ্টাঙ্গিক যোগমার্গের অনুষ্ঠাতাই হইয়া থাকেন, সর্ব্বদা সর্ব্বান্তঃকরণে ধর্ম্ম-রক্ষণেই তৎপর রহিয়াছেন। হে সর্ব্বণীবরণ বিষ্কম্ভিন্! সুবর্ণ রোম-বিবর কি চমৎকার চিন্তামণি রত্ন? গন্ধর্ব্বগণ যখন যে চিন্তা করেন, তখনই তাঁহাদের সেই অভিপ্রায় সিদ্ধ হয়।

সেই রোমবিবরের পরেই কৃষ্ণ নামক রোম-বিবর। অনেকানেক কোটি ২ নিযুত ২ লক্ষ ২ ঋষিগণ বাস করেন—কহ ২ এক পারমিতার পারদর্শী, কেহ ২ পারমিতাদ্বয়ে

পারদর্শী, কেহ ২ পারমিতাত্রয়ে পারদর্শী, কেহ ২ পারমিতা-চতুষ্টয়ে পারদর্শী, কেহ ২ পাঁচখানি পারমিতাগ্রন্থের পারদর্শী, কেহ ২ ছয়খানি পারমিতা শাস্ত্রেরই পারদর্শী। সেই রোম-বিবরের ভূমি, রজতময়; পর্ব্বতসকল, সুবর্ণময়; পদ্মরাগ-মণি-খচিত শৃঙ্গবিশিষ্ট সপ্তসপ্ততি (৭৭) টি পর্ব্বত আছে; প্রতি পর্ব্বতশৃঙ্গে অশীতিসহস্র (৮০০০০) ঋষিগণের বসতি; সেই সকল ঋষিগণের বসতির জন্য পর্ণকুটীর সদৃশ বৃক্ষকোটর সকল রহিয়াছে; সেই সমস্ত বৃক্ষের শাখাসকল রক্তবর্ণ, পত্রসকল সুবর্ণময় রৌপ্যময় এবং সেই বৃক্ষগুলি রত্নের ন্যায় প্রভান্বিত। সেই রোমবিবরের এক এক পার্শ্বে চারিটি করিয়া পুষ্করিণী রহিয়াছে, কোন২ পুষ্করিণী অষ্টাঙ্গ সৌগন্ধি জলে পরিপূর্ণ, কোন২ পুষ্করিণী বিবিধ পুষ্পে পরিপূর্ণ। সেই সমস্ত কুটীরের নিকটে২ উৎকৃষ্ট২ চন্দনবৃক্ষ সকল কল্প বৃক্ষের ন্যায় পরিশোভিত দৃষ্ট হইয়া থাকে—সেই সকল বৃক্ষে দিব্য দিব্য অলঙ্কার প্রলম্বিত, দিব্য২ মৌলীকুণ্ডল প্রলম্বিত, হার, অর্দ্ধহারাদি প্রলম্বিত, কেয়ূর, নূপুর, মাল্যাদি প্রলম্বিত রহিয়াছে; সেই সমস্ত বৃক্ষের পত্র সকল সুবর্ণময়। সেই কল্পবৃক্ষগুলির ছায়াতে শত শত গন্ধর্ব্ব বিশ্রাম করিয়া থাকে, যখন তাহারা বাদ্য বাদনাদি আরম্ভ করে তখন মৃগ পক্ষীরা উদ্বিগ্ন হইয়া উড়িতে থাকে; ঈদৃশ সুখ দুঃখ সাংসারিক প্রাণীমাত্রকে ভোগ করিতেই হয় (জম্বুদ্বীপ বাসীদিগকে অধিকন্তু জন্ম মৃত্যুর ক্লেশ ভোগ করিতে হয়, ইষ্ট-প্রিয়-বিয়োগ ও অনিষ্ঠ অপ্রিয়ের সংযোগ জনিত দুঃখ ভোগ করিতে হয়, মনুষ্যদিগকে এতাদৃশ বহুতর দুঃখ প্রতি

নিয়তই ভোগ করিতে হয়) সেই মৃগ পক্ষীরা কিঞ্চিৎ উদ্বিগ্ন হইবামাত্রই যখন এই কারণ্ডব্যূহ সূত্ররত্নরাজের নাম স্মরণ করে তখনই তাহাদের উদ্বেগ দূর হইয়া যায়, দিব্য সরস আহারীয় সামগ্রী আসিয়া প্রাদুর্ভূত হয়, দিব্য সৌগন্ধি বস্তু সকল আসিয়া উপস্থিত হয়; তাহারা যখন যে অভিপ্রায় করে তখনই তাহা সিদ্ধ হইয়া যায়।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন—হে ভগবন্! পরমাশ্চর্য্যান্বিত হইলাম। ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! কি কারণে তুমি বিস্ময়ান্বিত হইতেছ? অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে পুনর্ব্বার বলিলেন—হে ভগবন্! যখন কারণ্ডব্যূহ মহাযান-সূত্র-রত্নরাজের নাম স্মরণেই সকল অভিপ্রায় সিদ্ধ হয়, উৎকৃষ্টোৎকৃষ্ট বস্তু সকল প্রাদুর্ভূত হয়! তখন যে প্রাণীগণ কারণ্ডব্যূহ-মহাযান-সূত্ররত্নরাজ শ্রবণ করেন, লিখাইয়া দান করেন, ধারণ করেন, পাঠ করান, হৃদয়ে ধারণ করেন, সতত মনে২ তদীয় উপদেশ চিন্তা করেন তাঁহারা না জানি কত দূর সুখী! আপনার কথন প্রমাণে স্পষ্ট অনুভূত হইতেছে যে যাঁহারা কারণ্ডব্যূহ মহাযান-সূত্ররত্নরাজের একাক্ষরও লিখাইয়া থাকেন তাঁহাদিগকে আর এই সাংসারিক দুঃখ অনুভব করিতে হয় না, তাঁহাদিগকে চাণ্ডাল কুক্কুরকুলে আর জন্মগ্রহণ করিতে হয় না, তাঁহারা হীনেন্দ্রিয় হন না, তাঁহারা খঞ্জ, কুব্জ, উর্দ্ধনস, গরণ্ড, লম্বোষ্ঠ প্রভৃতিরূপে বিকলাঙ্গও হন না, তাঁহাদিগের শরীরে কখনও কোনরূপ ব্যাধি আক্রমণ করে না; তাঁহারা সততই আরোগ্য, সবল ও তৃপ্তেন্দ্রিয় থাকেন। ভগবান্ ইহা শ্রবণ

সাধুবাদ প্রদান করিতে লাগিলেন—সাধু সর্ব্বণীবরণ বিষ্ক-ম্ভিন্! সাধু সাধু! তুমি যে প্রকৃত ভাব অবগত হইয়াছ, অতএব তোমাকে সাধুবাদ দিতেছি; দেখ—অনেকানেক দেব, নাগ, যক্ষ, গন্ধর্ব্ব, অসুর, গরুড়, কিন্নর, মহোরগ. মনুষ্য, অমনুষ্য জাতীয় উপাসক উপাসিকারা এই সভা মধ্যগত হইয়া ধর্ম্মচর্চ্চায় প্রবৃত্ত হইয়াছেন কিন্তু তুমিমাত্র ধর্ম্মের প্রকৃত প্রভাব অবগত হইয়াছ।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন— ভগবন্! এই প্রশ্নোত্তর প্রকাশের পূর্ব্বেই দেবপুত্র প্রভৃতির অভেদ্য শ্রদ্ধা সমুৎপন্ন হইয়াছে সুতরাং তাঁহারা আমার ন্যায় এত দূর বিস্মিত বা আহ্লাদিত হইলেন না। ইহা শ্রবণে ভগবান্ আরও সাধুবাদ প্রদান করিতে লাগিলেন—সাধু, কুলপুত্র! সাধু, তুমি তথাগত মার্গ উত্তমরূপে হৃদয়ঙ্গম করিয়াছ।

হে সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভিন্! আরও শ্রবণ কর—কৃষ্ণ নামক রোমবিবরের পরেই রত্নকুণ্ডল নামক রোমবিবর আছে তথায় অনেকানেক কোটি২ নিযুত২ লক্ষ২ গন্ধর্ব্বকন্যারা বাস করে। সেই গন্ধর্ব্বকন্যারা অতিশয় রূপবতী, দর্শনীয় ও উৎকৃষ্ট গৌরবর্ণের প্রাচুর্য্যে এবং দিব্য দিব্য অলঙ্কারে ভূষিত থাকায় অপসরোগণের প্রতিস্পর্দ্ধী পরম শোভান্বিত। তাহারা কখন রাগজন্য দুঃখে পীড়িত হয় না, দ্বেষজন্য দুঃখও তাহাদের নিকটে গমন করে না, মোহজন্য দু:খও তাহাদের নাই অধিক কি তাহাদিগের শরীরে মনুষ্য-ভোগ্য কোনরূপ দু:খই নাই। সেই গন্ধর্ব্বকন্যারা কালত্রয়েই মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব

প্রদেশে প্রায় ঢেঁকি নাই, উদূখল মুশলই ব্যবহৃত হইয়া থাকে।

"যচ্চিদ্ধি ত্বং গৃহে গৃহ উলূখলক যুজ্যসে।
ইহ দ্যুমত্তমং বদ জয়তামিব দুন্দুভিঃ॥"

(ঋ ১ম, ৫অনু. ১৩সূ. ২ঋক্)।

হে উলূখল দেবতা! তুমি যেহেতু প্রতি গৃহেই নিযুক্ত আছ। অতএব তুমি আমাদের আত্মীয়, অদ্য এই যজ্ঞমণ্ডপে জয়শীলদিগের দুন্দুভির ন্যায় সতেজ শব্দ কর।

১৭শ—বৃষভ। অর্থাৎ ষণ্ড।

১৮শ—দ্রুঘণ। অর্থাৎ মহিষ।

কোন সময়ে ভৃম্যশ্ব ঋষির পুত্র মুদ্গল ঋষি এক বৃষভ ও এক মহিষ—উভয়ের এক জুড়ি প্রস্তুত করিয়া সেই রথে আরোহণ পূর্ব্বক সুভর্ব মহীপতিকে মহাসঙ্গ্রামে জয় করত অন্যূন এক লক্ষ গোধন লাভ করিয়াছিলেন। অনন্তর কোন কালে কোন যুদ্ধে সেই রথারোহী কোন অন্য সেনাপতির পরাজয়ে মহিষটি রণক্ষেত্রে ধরাশায়ী হয় এবং বৃষভটিও ক্ষত বিক্ষত হইবায় রক্তাক্ত কলেবর হয়। তৎকালদর্শী কোন ঋষি সেই অবস্থাপন্ন সেই বৃষভ ও মহিষের পূর্ব্ব মহিমা স্মরণ করত প্রশংসা করেন। তদবধি 'বেদে যাহার প্রশংসা শ্রুত হইবে তিনিই দেবতা' এই নিয়মানুযায়ী এই দুইটিও অগ্নির সাহচর্য্য দেবতার মধ্যে পরিগণিত হইয়াছেন।

নিম্নে উদাহৃত মন্ত্রদ্বয়েই উল্লিখিত বৃত্তান্ত সমস্ত প্রকাশিত হইবে। যথা—

প্রথম মন্ত্র—

"ন্যক্রন্দয় ন্নুপয়ন্ত এন মমেহয়ন্ বৃষভং মধ্য আজেঃ। তেন সুভর্ব্বং শতবৎ সহস্রং গবাং মুদ্গালঃ প্রধনে জিগায়॥"

(ঋ, ১০ ম, ৯অনু, ৬সূ, ৫ঋক্)

অদ্য রণ মধ্যে এই সেই বৃষভকে রক্তাক্ত করিয়া যোদ্ধৃগণ বীরনাদ করিতেছেন, যে বৃষভের বলে মুদ্গাল ঋষি সুভর্ব্ব রাজাকে পরাজিত করত শত সহস্র গোধন জয় করিয়াছিলেন।

দ্বিতীয়——

"ইমন্তং পশ্য বৃষভস্য যুঞ্জং কাষ্ঠায়া মধ্যে দ্রুঘণং শয়ানম্। যেন জিগায় শতবৎ সহস্রং গবাং মুদ্গালঃ পৃতনাজ্যেষু ॥

(ঋ, ১০ম, ৯অনু, ৬সূ, ৯ঋক্)

দেখ—এই সেই বৃষভের জুড়ি, মহিষ, অদ্য রণ মধ্যে শয়ান রহিয়াছে, যে মহিষের বলে মুদ্গাল ঋষি শত সহস্র গোধন জয় করিয়াছিলেন। ভগবান্ যাস্ক এই মন্ত্রদ্বয়ের ব্যাখ্যা কালে এই ইতিহাসটি বদ্ধমূল করেন—তিনি বলেন—"মুদ্গালো ভার্ম্যশ্ব ঋষি র্বৃষভঞ্চ দ্রুঘণঞ্চ যুক্ত্বা সংগ্রামে ব্যবহৃত্যাজিং জিগায়" ভৃম্যশ্বের পুত্র মুদ্গাল ঋষি এক রথে বৃষভ ও মহিষ যোগ করিয়া সংগ্রামে ব্যবহার করত যুদ্ধ জয় করেন।

১৯শ—পিতু দেবতা। অর্থাৎ অন্ন।

পিতু এইটি অন্নের নামান্তর। "পিতুরিত্যন্ন নাম" নৈং ৮, ২৪।

"পিতুং নু স্তোষং মহো ধর্ম্মাণং তবিষীম্।"

(ঋ, ১ম, ২৪অনু, ৮সূ, ১ঋকের পূর্ব্বার্দ্ধ)

বিপুল বলের ধারয়িতা পিতু দেবতাকে স্তব করি।

২০শ—নদী দেবতারা। অস্মদ্দেশীয় নদীরাও দেবতারূপে স্তুত হইয়াছেন।

"ইমং মে গঙ্গে! যমুনে! সরস্বতি! শুতুদ্রি! স্তোমং সচতা পরুষ্ণ্যা। অসিক্ন্যা মরুদ্বৃধে! বিতস্তয়া র্জীকীয়ে শৃণু হ্যা সুষোময়া॥"

(ঋং. ১০মং ৬অনুং ৭সূং ৫ঋক্)

এই মন্ত্রে ৮টি নদীর নাম প্রাপ্ত হওআ যায়। হে গঙ্গে!১ হে যমুনে!২ হে সরস্বতি!৩ হে শুতুদ্রি!৪ তোমরা পরুষ্ণি৫ নদীর সহিত আমার স্তোম লাভ কর। হে মরুদ্‌বৃধে! অর্থাৎ বায়ু-সহকারে বৃদ্ধিশালিনী নদীগণ! তোমরা অসিক্নী অর্থাৎ অসিতা বিতস্তা৬ আর্জীকীয়া৭ ও সুষোমা৮ এই নদী ত্রয়েরও সহিত আমার আহ্বান শ্রবণ কর।

১—গঙ্গা, গমন শীলা অর্থাৎ যাহা দ্রুতগমন করিতে পারে।
২—যমুনা, নিয়মে বশঙ্গামিনী অর্থাৎ যতদূর প্রবাহ গমনের নিয়ম আছে ততোধিক দূরে যাইবে না। ৩—সরস্বতী, জলবতী।
৪—শুতুদ্রী, শীঘ্র গামিনী—আদেমপুর, অম্বালা প্রভৃতিতে শতদ্রু বলিয়া প্রসিদ্ধ। ৫—পরুষ্ণী, বক্রগামিনী—লাহোর প্রভিতিতে ইহাই ইরাবতী নামে প্রসিদ্ধ। ৬—বিতস্তা, বিস্তৃতায়তনা—শ্রীনগর প্রভৃতিতে প্রসিদ্ধ। ৭—আর্জ্জিকীয়া, ঋজুগামিনী—জলন্দর প্রভৃতিতে সম্প্রতি বিপাশা বলিয়া প্রসিদ্ধ। ৮—সুষোমা, বহুতর নদীর প্রসব দ্বার স্বরূপ—ইহা সম্প্রতি ভারতবর্ষের উত্তর সীমারূপে সিন্ধু নদ বলিয়া প্রসিদ্ধ।

কোন কোন আচার্য্যের মতে এই আটটি নাম নদী মাত্রেরই অর্থাৎ এই নামগুলি নদীর বিশেষণ পদ—এই নাম গুলির যৌগিক অর্থ দেখিলে ইহা স্পষ্টই প্রতিপন্ন হইবে যে নদী মাত্রেরই এরূপ বিশেষণ অসম্ভব নহে অতএব বৈদিক সময়ে কোন ৮টি নদী বিশেষরূপে লক্ষ্য ছিল না, সামান্যাকারে নদী মাত্রেরই ঐ ঐ বিশেষণে স্তব করা হইয়াছে পরে তৎ-পর-কালবর্ত্তী ঋষিগণ-কর্ত্তৃক ঐ এক একটি বিশেষণ এক একটি নদীর প্রতি নির্দ্দিষ্টরূপে ব্যবহৃত হইবায় তত্তন্নদীর তত্তন্নাম অবিচলিত হইয়া রহিয়াছে। এস্থলে শ্রীমদ্ দয়ানন্দ সরস্বতী বলেন "এই মন্ত্র নদীর দেবত্ব প্রকাশক নহে ইহা উৎপত্তি প্রকরণের" পরং এই সিদ্ধান্ত নিতান্ত অসঙ্গত, কারণ যাঁহারা ঐ প্রকরণ আদ্যন্ত পাঠ করিয়াছেন, তাঁহারা সুস্পষ্টই বলিতে পারেন যে উহা সৃষ্টি প্রকরণের নহে এবং যাঁহাদিগের মন্ত্রার্থ বোধে সামর্থ্য আছে তাঁহারাও এই মন্ত্রে নদার স্তুতি হইয়াছে ইহা কখনই অস্বীকার করিতে পারিবেন না সুতরাং বেদে যাঁহার স্তবন হইয়াছে তিনিই দেবতা এইরূপ সিদ্ধান্তের বশবর্ত্তী মীমাংসকদিগের নদীর দেবতাত্ব অনন্যগত্যাও স্বীকরণীয়; নিরুক্তকার ভগবান্ যাস্ক প্রভৃতি বৈদিক আচার্য্যেরাও তদনুযায়ীই নিজ নিজ গ্রন্থে দেবতারূপে পরিগণনা করিয়াছেন, নিরুক্তের দৈবত কাণ্ড ও নৈঘণ্টুক পরিগণনাই ইহার যথেষ্ট নিদর্শন। অপরঞ্চ যাঁহারা উদূখল মুশলপর্য্যন্তকে দেবতা বলিয়া স্তব করিয়াছেন তাঁহারা নদী সকলকে দেবতা বলিবেন, তাহাই কি বিচিত্র ?।

২১শ—আপো দেবতা অর্থাৎ জল।

"আপো হি ষ্ঠা ময়োভুবস্তা ন ঊর্জে দধাতন।
মহে রণায় চক্ষসে ॥"

(ঋ০ ১০ম০ ১অনু০ ৯সূ০ ১ঋক্।
এবং সা০ ৪সংহি০ ৯প্র০ ২অর্দ্ধ ১০সূ০ ১ঋক্।
এবং য০ বাজ০ ১১অ০ ৫০মন্ত্র এবং উহারই ৩৬অ০ ১০মন্ত্র)

হে জল দেবতা! আমাদিগের উৎকৃষ্ট দৃক্‌শক্তির জন্য এবং অন্নের জন্য তুমি সুখকর ওষধি সকল পোষণ কর।

২২শ—ওষধি দেবতা অর্থাৎ ধান্য গোধূম প্রভৃতি শস্য।

"যা ওষধীঃ পূর্ব্বা জাতা দেবেভ্য স্ত্রিযুগং পুরা।
মন্যে নু বভ্রূণামহং শতং ধামানি সপ্ত চ॥"

(ঋ০ ১০ম০ ৮অনু ৭সূ০ ১ঋক্।
এবং য০ বাজ০ ১২অ০ ৭৫মন্ত্র)

যে ওষধী সকল সমস্ত দেবগণের উৎপত্তির যুগত্রয় পূর্ব্বে উৎপন্ন হইয়াছে সেই বভ্রুবর্ণ ওষধিগণের একশত সপ্ত প্রকার ভেদ আছে—আমি এইরূপ অবগত আছি।

২৩শ—রাত্রি দেবতা।

"আ রাত্রি পার্থিবং রজঃ"

(য০ বাজ০ ৩৪অ০ ৩২মন্ত্রের প্রথম বাক্য)

হে রাত্রি দেবতা পৃথিবী সম্বন্ধী অন্ধকার তোমা কর্ত্তৃকই হইয়াথাকে।

২৪শ—অরণ্যানী দেবতা অর্থাৎ নিবিড় কানন।

"অরণ্যান্যরণ্যান্যসৌ যা প্রের নশ্যসি।
কথা গ্রামং ন পৃচ্ছসি ন ত্বা ভীরিব বিন্দতি॥"

ঋ০ ১০ম০ ১১অনু০ ১৮সূ০ ১ঋক্)

তুমি হে অরণ্যানি! হে অরণ্যানি! বলিয়া বার বার আরাধনা করিতেছ, গ্রামের নামও লইতেছ না, তোমার ভয় নাই? বোধ হয় তুমি বিপন্ন হইবে।

২৫শ—শ্রদ্ধা দেবতা—অন্তঃকরণের বৃত্তি বিশেষ।

"শ্রদ্ধাং ভগস্য মূর্দ্ধনি বচসা বেদয়ামসি।"

(ঋ০ ১০ম০ ১১অনু০ ২৩সূ০ ১ঋক্)

ঐশ্বর্য্যবান্ দিগের শ্রদ্ধাই প্রধান পদার্থ, সেই শ্রদ্ধা দেবতাকে স্তুতি বাক্যে স্তব করি।

২৬শ—পৃথিবী দেবতা।

"স্যোনা পৃথিবি ভবানৃক্ষরা নিবেশনী।
যচ্ছা নঃ শর্ম্ম স প্রথঃ॥"

(ঋ০ ১ম০ ৫অনু০ ৩সূ০ ১ঋক্। এবং য০ বাজ০ ৩৫অ০ ২১মন্ত্র)

সত্যস্বরূপা, আমাদিগের ধারণকারিণী হে পৃথিবি! আমাদের জন্য কল্যাণরূপা হও—তুমি অতিশয় বিস্তৃতাকারবতী, আমাদিগকে কল্যাণ প্রদান কর॥

২৭শ—অপবা দেবতা অর্থাৎ ব্যাধি অথবা ভয়। "ব্যাধির্বা ভয়ং বা" নিং ৬, ১২।

"অমীষাং চিত্তং প্রতি লোভয়ন্তী গৃহাণাঙ্গা ন্যপ্বে পরেহি॥"

(ঋ০ ১০ম০ ৯অনু০ ৪সূ০ ১২ঋকের প্রথমার্দ্ধ। এবং সা০ ২সংহি০ ৯প্র০ ৩অর্দ্ধ ৫সূ০ ১ঋকের প্রথমার্দ্ধ। এবং য০ বাজ০ ১৭অ০ ৪৪মন্ত্রের প্রথমার্দ্ধ)

হে অগ্নে! এই শত্রুগণের অন্তঃকরণে লোভের সঞ্চার করিয়া ইহাদিগকে স্বীয় হস্তগত করত আগমন কর—ইহাদের প্রত্যেক অঙ্গ দগ্ধ কর ॥

২৮শ—অগ্নায়ী অর্থাৎ অগ্নির শক্তি অগ্নির জ্বালা।

"অগ্নায়ীং সোমপীতয়ে"

(ঋ০ ১ম০ ৬অনু০ ৬সূ০ ৪ঋকের শেষচরণ)০

সোমপান করাইবার জন্য অগ্নির জ্বালাকে আবাহন করি অর্থাৎ সুন্দররূপে অগ্নি প্রজ্বলিত হউক, তাহা হইলেই সোমাহুতি সম্যক্ সম্পন্ন হইবে।

এই সপ্তবিংশতি দেবতা অগ্নির এক স্থান বাসী সহচর স্বরূপ এইজন্য ইঁহাদের স্তুতি হইয়াথাকে পরং ইঁহাদের স্তুতি দ্বারা একমাত্র অগ্নিই স্তুত হইয়াথাকেন অতএব ইঁহাদের দেবতাত্ব অগ্নিরই অধীন, পৃথিবীস্থ সমস্ত পদার্থের মধ্যে অগ্নিই একমাত্র স্তবনীয় প্রধান দেবতা।

আরও ৮টি অগ্নির সাহচর্য্য দেবতা আছেন, তাঁহারা যুগ্মরূপেই স্তুত হইয়া থাকেন অতএব তাঁহাদিগকে বিভিন্নরূপে নির্দ্দিষ্ট করাযাইতেছে।

যথা—১ম—উলূখল-মুশল দেবতা।

"তা হ্যচ্চা বিজর্ভৃতঃ"

(ঋ০ ১ম০ ৬অনু০ ৭সূ০ ৫ঋকের দ্বিতীয় চরণ)

ঐ উদূখলে হস্তোত্তোলন পুর্ব্বক ঊর্দ্ধ হইতে মুশলাঘাত করিতে হয়।

২য়—হবির্ধান দেবতা অর্থাৎ দেবতাগণের উদ্দেশে হবনীয় পাত্রদ্বয়।

"আবা মুপস্থ মরুতো দেবা সীদন্তু যজ্ঞিয়ঃ।
ইহাদ্য সোমপীতয়ে॥"

(ঋ০ ২ম০ ৪অনু০ ৯সূ০ ২১ঋক্)

সোমপান করিবার জন্য যজ্ঞে আবাহ্য দেবতারা, অদ্য তোমাদের সোমরূপ দুগ্ধান্বিত ক্রোড়ে উপবিষ্ট হউন॥

৩য়— দ্যাবা পৃথিবী দেবতা। অর্থাৎ পৃথিবী এবং এই পৃথিবী হইতে দৃশ্য বা অদৃশ্য উপরিতন লোক সকল।

"দ্যাবা নঃ পৃথিবী ইমং সিধ্রমদ্য দিবি স্পৃশম্।
যজ্ঞং দেবেষু যচ্ছতাম্॥"

(ঋ০ ২ম০ ৪অনু০ ৯সূ০ ২০ঋক্)

হে দ্যাবা পৃথিবী দেবতারা! যে যজ্ঞ স্বর্গ প্রাপ্তির উপায় হইয়াছে, যে যজ্ঞের ধূম নভঃস্পর্শী হইয়াছে আমাদের এই সেই যজ্ঞটি অন্যান্য দেবগণের গোচর কর।

৪র্থ—বিপাট্ ছুতুদ্রী দেবতা। অর্থাৎ বিপাশা নদী এবং শুতুদ্রী নদী।

"বিপাট্ ছুতুদ্রি পয়সা জবেতে"

(ঋ০ ৩ম০ ৩অনু০ ১৪সূ০ ১ঋকের শেষ চরণ)

বিপাশা এবং শুতুদ্রী এই নদীদ্বয় জলরূপে স-বেগে গমন করিতেছেন।

৫ম—আর্ত্নী দেবতা। অর্থাৎ অরণিদ্বয়।

"তে আচরন্তী সমনেব যোষা মাতেব পুত্রং
বিভৃতামুপস্থে। অপ শত্রূন্ বিধ্যতাং সংবিদানে
আর্ত্নী ইমে বিষ্ফুরন্তী আমিত্রান্॥"

(ঋ০ ৬ম০ ৬অনু০ ১৪সূ০ ৪ঋক্
এবং য০ বাজ০ ২৯অ০ ৪১মন্ত্র)

कर्म्मणाग्नि राचार्य्यस्तव ॥ १५ ॥ ब्रह्मचर्य्य-मागा मुपमानयस्व ॥ १६ ॥ को नामास्यसौ नामास्मि ॥१७ देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णोहस्ता-

व्यवहारेण 'मित्रः' सर्व्वेषां मित्रभूतः 'असि' 'अग्निः', देवः अयम् 'तव' 'आचार्य्यः' वेदोपदेशकः इति जानीहि, मामग्नि-तुल्यमव गच्छेति वा भावः ॥ १५ ॥

हे गुरो ! अहम् इदानीम् 'ब्रह्मचर्य्यम्' व्रतम् 'आगाम्' स्वीकृतवान्, अथ 'मा' माम् 'उपनयस्व' आत्म-समीपं प्रापय ॥१६ ॥

हे कुमार ! 'कः नाम' किन्नामधेयः त्वम् 'असि' भवसि ?

হে বালক ! এই আমি তোমার হস্ত গ্রহণ করিলাম (অর্থাৎ শরণ দান দিলাম) ; আমার এই হস্ত গ্রহণেই তোমার অগ্নি দেবতা-কর্ত্তৃক হস্ত গ্রহণ সিদ্ধ হইল এবং ইহাতেই সবিতৃ-দেব-কর্ত্তৃকও হস্ত গ্রহণ সম্পন্ন হইল ও অর্য্যমা দেবতা-কর্ত্তৃকও হস্ত গৃহীত হইল। হে বালক ! এই ব্রহ্মচর্য্য অবস্থাতে সমস্ত জীবের প্রতি অহিংসা ভাব ধারণ করিবা, সকল জীবই তোমার মিত্র জানিবা এবং আমাকে (আচার্য্যকে) অগ্নি তুল্য সম্মানাস্পদ জ্ঞান করিবা। (অথবা এই অগ্নিকেই আচার্য্য বলিয়া জানিবা) ।১৫

হে গুরো ! আমি সম্প্রতি ব্রহ্মচর্য্য ব্রত গ্রহণ করিলাম, অতঃপর আপনি আমাকে উপনয়ন (আত্ম সমীপে নয়ন) করুন ।১৬

হে কুমার ! তুমি কিন্নামধেয় ? অর্থাৎ তোমার নাম কি ?—হে গুরো ! আমার এই নাম ।১৭

१५—अग्नि र्देवता। यजुः। हस्त ग्रहणे विनियोगः।

१६—अग्निर्देवता। यजुः। ब्रह्मचारि-प्रार्थने विनियोगः।

श्याः हस्तं गृह्णाम्यसौ ॥ १८ ॥ सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त-स्वासौ ॥१९॥ प्राणानां ग्रन्थि रसि मा विस्रसोऽन्तक इदं ते परिददाम्यमुम् ॥२०॥ अहुर इदं ते परिददाम्यमुम् ॥२१

हे गुरो ! अहं 'असौ नाम' एतन्नामकः 'अस्मि' भवामि ॥ १७ ॥

'असौ' देवशर्म्मन् ! 'ते' तव 'हस्तं' 'सवितुर्देवस्य' 'प्रसवे' अनुज्ञाने सति 'अश्विनोः' देवयोः 'बाहुभ्यां' 'पूष्णः' पूष-देवस्य 'हस्ताभ्यां' 'अहं' 'गृह्णामि' ॥ १८ ॥

. असौ' हे देवशर्म्मन् ! त्वं 'सूर्य्यस्य' 'आवृतम्' प्रदक्षिणम् 'आ' आभिमुख्येन 'वर्त्तस्व' कुरु ॥ १९ ॥

हे 'नाभे' ! त्वं 'प्राणानां' प्राणवाय्वादि-वाहि-नाड़ीनां 'ग्रन्थिः' मिलनस्थानं 'असि' ; हे 'अन्तक !' 'इदं' बालक-शरीरं 'ते' तुभ्यं 'परि' सर्व्वतः 'ददामि' शरणापन्नं करोमीति भावः ॥ २० ॥

हे 'अहुरे !' वायो ! 'इदं' बालक-शरीरं 'ते' तुभ्यं 'परि' सर्व्वतः 'ददामि' शरणापन्नं करोमि ॥ २१ ॥

হে দেব শর্ম্মন্ ! আমি সবিতা দেবতার অভিপ্রায়ানুসারে অশ্বি নামক দেব দ্বয়ের সাহায্যে, পূষা দেবতার হস্ত দ্বারা তোমার হস্ত গ্রহণ করিতেছি ।১৮

হে দেব শর্ম্মন্ ! ভালরূপে সূর্য্যকে প্রদক্ষিণ কর ।১৯

হে নাভে ! তুমি প্রাণ বায়ু প্রভৃতি বায়ু সমস্তের গ্রন্থি

१७—अग्नि र्देवता । यजुः । प्रश्न-प्रतिवचने विनियोगः ।
१८—अग्नि र्देवता । यजुः । पाणि-स्वीकरणे विनियोगः ।
१९—सूर्य्यो देवता । यजुः । सूर्य्य-प्रदक्षिणे विनियोगः ।
२०—यमो देवता । यजुः । नाभिस्पर्शने विनियोगः ।
२१—वायुर्देवता । यजुः । नाभ्यग्रस्पर्शने विनियोगः ।

कृशन इदं ते परिददाम्यमुम्॥२२॥ प्रजापतये त्वा परिददाम्यसौ॥ २३॥ देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसौ॥२४॥ ब्रह्मचार्य्यस्यसौ॥ २५॥ समिधमाधेह्य-

हे 'कृशन !' कृशानो ! 'इदं' बालक-शरीरं 'ते' तुभ्यं 'परि' सर्व्वतः 'ददामि' शरणापन्नं करोमि ॥ २२ ॥

'असौ' देवशर्म्मन् ! 'त्वा' त्वां 'प्रजापतये' देवाय 'परि ददामि' सर्व्वतः शरणापन्नं करोमि ॥ २३ ॥

'असौ' देवशर्म्मन् ! 'त्वा' त्वां 'सवित्रे' 'देवाय' 'परि ददामि' सर्व्वतः शरणापन्नं करोमि ॥ २४ ॥

'असौ' देवशर्म्मन् ! 'ब्रह्मचारी' 'असि' भवसि—इति मनसि स्वीकुरु इति शेषणम् ॥ २५ ॥

স্বরূপ, মিলন স্থান হইতেছ—হে অন্তকারিন্! এই বালক-শরীর তোমার করে সর্ব্বপ্রকারে সমর্পণ করিতেছি, রক্ষাকর।২০

হে বায়ো! এই বালককে সর্ব্বপ্রকারে তোমার শরণাপন্ন করিতেছি।২১

হে কৃশানো! এই বালককে সর্ব্ব প্রকারে তোমার শরণাপন্ন করিতেছি।২২

হে দেবশর্ম্মন্! তোমাকে সর্ব্ব প্রকারে প্রজাপতি দেবতার শরণাপন্ন করিতেছি।২৩

হে দেবশর্ম্মন্! তোমাকে সর্ব্ব প্রকারে সবিতা দেবতার শরণাপন্ন করিতেছি।২৪

হে দেবশর্ম্মন্! তুমি ব্রহ্মচারী হইতেছ—ইহা তুমি অবগত হও।২৫

---

२२ – अग्नि देवता। यजुः। हृदय-स्पर्शने विनियोगः।

२३ – प्रजापति देवता। यजुः। दक्षिणांस-स्पर्शने विनियोगः।

२४ – सविता देवता। यजुः। वामांस-स्पर्शने विनियोगः।

२५ – अग्नि देवता। यजुः। ब्रह्मचार्य्य-कथने विनियोगः।

পোশান কর্ম কুরু মা দিবা স্বাপ্সীঃ॥ ২৬ ॥ ইয়ং দুরু-
ক্তাৎ পরিবাধমানা বর্ণং পবিত্রং পুনতী ম আগাৎ ॥
প্রাণাপানাভ্যাং বলমাহরন্তী স্বসা দেবী সুভগা মে-
খলেয়ম্ ॥২৭॥ ঋতস্য গোপ্ত্রী তপসঃ পরস্বী ঘ্নতী রক্ষঃ

হে আয়ুষ্মন্! 'সমিধম্' সমিৎ কাষ্ঠম্ 'আধেহি' আধানং কুরু অগ্নাবিতি শেষঃ, প্রত্যহ মিতি বিবেকঃ। 'অপঃ' 'অশান' আচমনোদকং প্রতিকর্ম্ম প্রাশয়। 'কর্ম্ম' গুরু-সেবা 'কুরু' নিত্য মিতি ভাবঃ। 'দিবা' অহনি 'মা স্বাপ্সীঃ' শয়নং মা কার্ষীঃ ॥ ২৬ ॥

'ইয়ং' 'মেখলা' 'দুরুক্তাৎ' ব্রাত্য-নাম-দুরপবাদ বচনাৎ 'পরিবাধমানা' অপসারয়ন্তী 'বর্ণং' ব্রাহ্মণাখ্যং 'পবিত্রং' দ্বিজত্বেন বিশুদ্ধং 'পুনতী' কৃতবতী সতী 'মে' মমান্তিকে 'আ অগাৎ' আগতবতী; 'ইয়ং' মেখলা 'প্রাণাপানাভ্যাং' শরীরস্থ-বায়ুভ্যাং 'বলম্' 'আহরন্তী' সম্পাদয়ন্তী সতী 'সুভগা' কল্যাণী 'স্বসা দেবী' ভগিনী ইব ভবতি ॥ ২৭ ॥

হে আয়ুষ্মন্! প্রতি দিন তুমি অগ্নিতে সমিৎ প্রক্ষেপ করিবা অর্থাৎ নিত্য হোম করিবা। সতত আচমন করিবা অর্থাৎ শুচি থাকিবা। গুরুর সেবায় রত থাকিবা। কদাপি দিবসে নিদ্রিত হইবা না।২৬

ব্রাত্য রূপ দুরপবাদের বাধক রূপী এই মেখলা বিপ্র-

২৬—অগ্নি দেবতা। যজুঃ। উপদেশ-কর্ম্মণি বিনিয়োগঃ।

২৭—অগ্নি দেবতা। উষ্ণিক্ ছন্দঃ। মেখলা পরিধাপনে বিনিয়োগঃ।

সহমানা অরাতীঃ॥ সা মাসমন্ত মভি পর্য্যেহি ভদ্রে ধর্ত্তারস্তে মেখলে মা রিষাম॥ ২৮॥ তৎসবিতুর্বরে-

হে 'মেখলে!' ত্বং 'ঋতস্য' ব্রহ্মচর্য্য-লক্ষণস্য সত্যস্য ধর্ম্মণঃ 'গোপ্ত্রী' রক্ষয়িত্রী অসি। 'তপসঃ' বেদাধ্যয়নস্য 'পরস্বী' সর্ব্বস্বভূতা অসি। 'রক্ষঃ' রক্ষসঃ বিঘ্নকারিণঃ 'ঘ্নতী' বিনাশয়িত্রী অসি। 'অরাতীঃ' অরাতীন্ শত্রূন্ সহমানা অভিভবন্তী। 'সা' ত্বং 'সমন্ত' সমন্তাৎ 'মা' মাম্ 'অভি' লক্ষ্য 'পর্য্যেহি' আগচ্ছ। হে 'ভদ্রে'! কল্যাণি! 'তে' তব 'ধর্ত্তারঃ' ধারণকারিণঃ বয়ং 'মা রিষাম' কেনাপি মা হিংসিষ্ম॥২৮

'সবিতুঃ' জগৎ-প্রসবিতুঃ 'দেবস্য' সর্ব্বত্র দ্যোতমানস্য 'তৎ' 'ভর্গঃ' তেজঃ 'ধীমহি' ধ্যায়ামঃ চিন্তয়ামঃ। কস্য দেবস্য?

কুলোদ্ভব বালকদিগকে দ্বিজরূপে পবিত্র করিতে সকলের নিকটে আগমন করিয়া থাকেন। এই মেখলা প্রাণাপান নামক শরীরস্থ বায়ু দ্বারা বল আহরণ করত কল্যাণী ভগিনীর ন্যায় উপকারিণী হইয়া থাকেন।২৭

হে মেখলে! তুমি ব্রহ্মচর্য্য রূপ সত্য ধর্ম্মের রক্ষয়িত্রী হইতেছ, বেদাধ্যয়ন রূপ তপস্যার প্রধান উপকরণ হইতেছ, বিঘ্নকারিগণের বিনাশ কারিণী হইতেছ। শত্রু বর্গের অভিভব কারিণী হইতেছ। তুমি সর্ব্ব প্রকারে আমার মঙ্গল লক্ষ্য করত আগমন কর। হে কল্যাণি! তোমার ধারণকারী আমি যেন কোন রূপ ক্লেশ না পাই।২৮

সেই জগৎ-প্রসবিতা, সর্ব্বত্র দ্যোতমান বস্তুর (গুরু

২৮—মেখলা দেবতা। ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ। মেখলা-পরিধাপনে বিনিয়োগঃ।

গস্য ভর্গো দেবস্য ধীমহি ধিয়ো যো নঃ প্রচোদয়াৎ ॥২৯
ভূর্ভুবস্বরোঁ ॥ ৩০ ॥ সুশ্রবঃ সুশ্রবসং মা কুরু
যথা ত্বং সুশ্রবঃ সুশ্রবা দেবেষ্বেব মহং সুশ্রবঃ সুশ্রবা
ইত্যাহ—'যঃ' দেবঃ 'নঃ' অস্মাকং 'ধিয়ঃ' বুদ্ধীঃ 'প্রচোদয়াৎ'
প্রকৃষ্টং যথা স্যাৎ তথা চোদয়তি প্রেরয়তি ॥২৯॥

'ভূঃ' ভূলোকঃ। 'ভুবঃ' অন্তরীক্ষলোকঃ। 'স্বঃ' দ্যুলোকঃ।
এষু ত্রিষু লোকেষ্বেব 'ওঁ' আত্মা ব্যাপকঃ॥৩০॥

হে 'সুশ্রবঃ' সুষ্ঠু শ্রবো যশঃ যস্য তথাবিধ ! দণ্ড ! 'মা'
'মাং' সুশ্রবসং 'কুরু'। হে 'সুশ্রবঃ ! ত্বং যথা 'দেবেষু' দীপ্য-
মানেষু পদার্থসমূহেষু 'সুশ্রবাঃ' সুবিখ্যাতঃ, হে 'সুশ্রবঃ !'
'ব্রাহ্মণেষু' মধ্যে 'অহম্' অপি 'এবং' 'সুশ্রবাঃ' 'ভূয়াসম্' ॥ ৩১
কর্ত্তৃক উপদিষ্ট) তেজের চিন্তা করি। যে দ্যোতমান
আমাদের বুদ্ধি বৃত্তিকে উৎকৃষ্ট পথে প্রেরণ করেন।২৯

এই ভূলোক। এই ভুব (অন্তরীক্ষ) লোক। এই স্বঃ
(স্বর্গ অথবা দ্যু) লোক।—এই লোকত্রয়েতেই ওঁ (আত্মা)
সর্ব্বব্যাপক রূপে ভাসমান রহিয়াছেন।৩০

হে প্রথিত-কীর্ত্তে দণ্ড ! আমাকে প্রথিত-কীর্ত্তি কর। হে
প্রথিত-কীর্ত্তে ! দীপ্যমান পদার্থ সমস্তের মধ্যে তুমি যেরূপ
সুবিখ্যাত, হে সুবিখ্যাত ! আমিহ যেন ব্রাহ্মণগণের মধ্যে
সেইরূপ সুবিখ্যাত হই।৩১

২৯—অগ্নি দেবতা। গায়ত্রীচ্ছন্দঃ। উপদেশ কর্ম্মণি বিনিয়োগঃ।

৩০—অগ্নি দেবতা। যজুঃ। উপদেশ কর্ম্মণি বিনিয়োগঃ।

ब्राह्मणेषु भूयासम् ॥ ३१ ॥ अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे ॥ यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस्येव महमायुषा मेधया वर्च्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन धनेनान्नाद्येन समेधिषीय स्वाहा ॥ ३२ ॥ पुनर्मामै-त्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः ॥ पुनर्द्रविणमैतु मा पुन

'बृहते' महते 'जातवेदसे' जातप्रज्ञाय 'अग्नये' 'समिधम्' 'आहार्षम्' आहृतवान् । हे 'अग्ने' ! 'त्वं' 'यथा' 'समिधा' अनया 'समिध्यसि' 'एवं' 'अहम्' 'आयुषा' 'मेधया' 'वर्च्चसा' तेजसा, 'प्रजया' पुत्रादिलक्षणेन, 'पशुभिः' गवादिभिः 'ब्रह्म वर्च्चसेन', 'धनेन', 'अन्नाद्येन' अन्न-प्रभृति-भोग्य-वस्तु-समस्तेन 'सम्' सम्यक् 'एधिषीय' वृद्धियुक्तः स्याम् ॥३२॥

रेतःस्कन्दनादि-दोषेण यत् 'इन्द्रियम्' अपचितम् 'तत्' 'पुनः' 'माम्' 'ऐतु' सम्यक् आगच्छतु । तथाच यत् 'आयुः' क्षीणम्, तत् 'पुनः' ऐतु । किञ्च तेनैव कर्म्मणा यः 'भगः' ऐश्वर्य्य

জাত-প্রজ্ঞ, অতি প্রবৃদ্ধ, অগ্নির উদ্দেশে সমিৎ আহরণ করা হইয়াছে। হে অগ্নে! তুমি যেরূপ এই সমিৎ প্রদানে সমৃদ্ধ হইয়াছ আমিও সেইরূপ আয়ু, মেধা, বর্চ্চ, তেজ, প্রজা, পশু, ব্রহ্মবর্চ্চস, ধন, অন্নপ্রভৃতি সর্ব্বপ্রকারে বৃদ্ধিযুক্ত হই।৩২

রেতঃস্কন্দনাদি দোষে যে ইন্দ্রিয় অপচিত হইয়াছে, তাহা আমার প্রত্যাবৃত্ত হউক। আমার যাবৎ আয়ু ক্ষীণ হইয়াছে, তৎ সমস্ত প্রত্যাবৃত্ত হউক। যাহা কিছু মানাদি নষ্ট হইয়াছে, তাহা প্রত্যাবৃত্ত হউক। যে সমস্ত দ্রব্যাদি অপব্যয়িত হইয়াছে, তাহা প্রত্যাবৃত্ত হউক। অধিক কি,

३१ — दक्षो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । दण्ड ग्रहणे विनियोगः ।
३२ — अग्नि देवता । यजुः । समित्-प्रक्षेपे विनि[illegible] ।

ব্রাহ্মণ্যৈতু মা ॥৩৩॥ পুনর্মনঃ পুনরাত্মা ম আগাৎ পুনশ্চক্ষুঃ পুনঃ শ্রোত্রং ম আগাৎ ॥ বৈশ্বানরো অদব্ধঃ স্তনূপা অন্ত স্তিষ্ঠতু মে মনোঽমৃতস্য কেতুঃ স্বাহা ॥ ৩৪ ॥

মানাদিলক্ষণং নষ্টং, স চ 'পুনঃ' ঐতু। অপি হি তথা দুরাচারে প্রবৃত্তে যৎ 'দ্রবিণম্' ব্যয়িতং, তচ্চ 'পুনঃ' 'মা' মাম্ 'ঐতু' আগচ্ছতু। কিমধিকেন যদি কথমপি 'ব্রাহ্মণম্' ব্রাহ্মণ্যং সপি ক্ষয়িতং স্যাৎ, তদপি 'মা' মাম্ 'পুনঃ' 'ঐতু' আগচ্ছতু ॥ ৩৩ ॥

'মে' মমঃ 'মনঃ' 'পুনঃ' আগাৎ' অসৎপথাৎ প্রত্যাগতং স্বস্থ ভূতম্। 'চক্ষুঃ' অপি 'পুনঃ' আগাৎ। 'মে' মম 'শ্রোত্রম্' অপি 'পুনঃ' আগাৎ। শরীরস্থানা মিন্দ্রিয়াদীনাং 'অদব্ধঃ' অহিংসিতা, 'তনূপাঃ' শরীর-রক্ষকঃ, 'বৈশ্বানরঃ' আভ্যন্তরিকোঽগ্নিঃ 'অন্তঃ' যথাস্থানং তিষ্ঠতু। 'মে' মম 'মনঃ' 'অমৃতস্য' আত্মনঃ 'কেতুঃ' প্রজ্ঞারূপঃ স্যাৎ ॥ ৩৪ ॥

ঐ অপকার্য্যে যদি কোন প্রকারে আমার ব্রাহ্মণ্যও ক্ষয়িত হইয়াথাকে তাহাও আমার নিকটে পুনরাগমন করুক।৩৩

আমার মন অসৎ পথ হইতে প্রত্যাবৃত্ত হইয়া স্বস্থ ভাব অবলম্বন করুক, চক্ষুরিন্দ্রিয়ও অসৎ পথ হইতে প্রত্যাবৃত্ত হউক, শ্রবণেন্দ্রিয়ও অসৎ পথ হইতে প্রত্যাবৃত্ত হউক। শরীরস্থ ইন্দ্রিয় সমস্তের সহায়কারী, শরীর-রক্ষক, বৈশ্বানর অগ্নিও যথাস্থানে স্থিত হউন। আমার মন, অমৃত পুরুষ সেই পরমাত্মার পতাকা স্বরূপ হউক অর্থাৎ প্রজ্ঞারূপে পরিণত হউক।৩৪

॥ ইতি সামবেদীয়ে মন্ত্র-ব্রাহ্মণে প্রথম প্রপাঠকস্য ষষ্ঠঃ খণ্ডঃ সমাপ্তঃ ॥

৩৩, ৩৪—অগ্নির্দেবতা। ত্রিষ্টুপ্। ইন্দ্রিয়াপচারে প্রায়শ্চিত্ত-কর্ম্মণি সমিৎ প্রক্ষেপে।

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

ये अप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मरूको मनोहाः। खलो विरुजस्तनूदूषिरिन्द्रियहा अति तान् सृजामि ॥१॥ यदपां घोरं यदपां क्रूरं यदपामशान्तमति तत् सृजामि ॥२॥ यो रोचनस्तमिह गृह्णामि तेनाहं

'अप्सु अन्तः' इह जलमध्ये 'गोह्यः' १ 'उपगोह्यः' मरूकः, ३ 'मनोहाः' ४ 'खलः' ५ 'विरुजः' ६ 'तनूदूषिः' ७ 'इन्द्रियहाः, ८ इति 'ये' अष्टविधाः 'अग्नयः' शरीर-नष्ट-कारिण स्तेजसः 'प्रविष्टाः' स्थिताः, 'तान्' अग्नीन् 'अतिसृजामि' अतिशयेन वर्जयामि ॥ १ ॥

किञ्च 'अपाम्' उदक-जातीनां 'यत्' 'घोरं', 'अपां' 'यत्' 'क्रूरं', 'अपां' 'यत्' 'अशान्तम्'—एतत् त्रिविधम् अहितकरं गुणं 'तत्' तदपि 'अति सृजामि' अतिशयेन वर्जतायि ॥ २ ॥

'यः' अग्निः 'रोचनः' शरीर-दीप्तिकारः 'इह' जले 'तम्'

এই জলের মধ্যে যে গোহ্য১ উপগোহ্য২, মরূক৩, মনোহা৪, খল৫, বিরুজ৬, তনূদূষ্টি৭, ইন্দ্রিয়হা৮—নামক শরীর-হানি-কারক অষ্ট প্রকার অগ্নি থাকে; তৎ সমস্তকে আমি বিদূরিত করিতেছি।১——এবং জলের ঘোর নামক যে দোষ, ক্রূর নামক যে দোষ, অশান্ত নামক যে দোষ তাহাও বিদূরিত করিতেছি।২

१, २—अनयोः अग्निर्देवता। त्रिपदी। स आवर्त्त अ जलाभिमन्त्रणे विनियोगः।

मामभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥ यशसे तेजसे ब्रह्मवर्चसाय बलायेन्द्रियाय वीर्यायान्नाद्याय रायस्पोषाय त्विष्या अपचित्यै ॥ ४ ॥ येन स्त्रियमकृणुतं येनाया कृषतꣳ सुरां ॥ येनाऽक्षानभ्यषिञ्चतं येनेमां पृथिवीं महीं । यद्वान्तदश्विना यशस्तेन मामभिषिञ्चतम् ॥ ५ ॥

उच्यन् एष 'यऽग्निः' भनक्तरस्थ 'अहम्' ब्रह्मचारी 'तेन' एव जलेन 'माम्' आत्मानं अभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

किमर्थं मित्याचष्टे— 'यशसे', 'तेजसे', ब्रह्मवर्चसाय,' 'बलाय', 'इन्द्रियाय', 'वीर्य्याय', 'अन्नाद्याय' अन्नादि-लाभाय, रायस्पोषाय' धनस्य पोषणाय, 'त्विषे' कान्त्यै, 'अपचित्यै' सम्मान-प्राप्तये च (पूर्व्वेण सम्बन्धः) ॥ ४ ॥

हे 'अश्विनौ' अश्वाविव वेगगमनशालिनौ ! 'येन' कर्म्मणा 'स्त्रियं' स्त्रीजातिं 'अकृणुतम्' भोग्यत्वेन निरूपितवन्तौ— 'येन' कर्म्मणा 'अपाम्' 'सुराम्' 'ऋषतम्' गमयितवन्तौ, अपः सुरात्वेन भोग्याम् कृतवन्तौ—'येन' कर्म्मणा 'अक्षान्' देवनान् भोग्यान् कृतवन्तौ—किमधिकेन, 'येन' 'इमां' 'महीं' महतीं

যে অগ্নি, শরীরের দীপ্তিকারী—তাহাই এই জলে গ্রহণ করিতেছি এবং আমি (ব্রহ্মচারী) সেই নির্দোষ জলে আপনাকে সিঞ্চন করিতেছি।৩——ইহা দ্বারা আমার যশ, তেজ, ব্রহ্মবর্চ্চস, বল, ইন্দ্রিয়-সামর্থ্য, বীর্য্য, অন্নাদি, ধন-সঞ্চয়, কান্তি ও সম্মান লাভ হইবে।৪

অশ্বের ন্যায় বেগ-গমনশীল হে সূর্য্য ও চন্দ্র ! তোমরা

३,४ — अनयोः अग्निर्देवता । यजुः । समावर्त्तनाभिषेके विनियोगः ।

५—अश्विनौ देवते । षट्पदा-महापङ्क्तिश्छन्दः । समावर्त्तनाभिषेके विनियोगः ।

ভ্রাজদৃষ্টিভি রিন্দ্রো মরুদ্ভিরস্থাত্ প্রাতর্যাবভির-
স্থাত্॥ দশসনিরসি দশসনিং মা কুর্বা ত্বা বি-
শাম্যা মাবিশ॥ ৬॥ উদ্যন্ ভ্রাজদৃষ্টিভি রিন্দ্রো

সুবিপুলাং 'পৃথিবীং' সমস্তামেব 'অভি অপিন্বতম্' তর্পিতবন্তৌ। 'বাং' যুবয়োঃ তাদৃশং 'যৎ' কর্ম্ম 'তৎ' 'যশঃ' ইত্যাখ্যায়তে। 'তেন' 'যশসা' 'মাম্' 'অভিপিন্বতম্' মাং যশস্বিনং কুরুতম্-ইতি প্রার্থয়ে॥ ৫॥

'ইন্দ্রঃ' (ইদি পরমৈশ্বর্য্যে তেজোরূপ-পরমৈশ্বর্য্য-যোগাদিন্দ্র আদিত্য উচ্যতে) আদিত্যঃ 'উদ্যন্' উদীয়মানঃ ত্বং 'ভ্রাজদৃষ্টিভিঃ' দীপ্তদৃষ্টিভিঃ 'মরুদ্ভিঃ' দেবৈঃ সহ 'অস্থাত্' কিঞ্চ 'প্রাতর্যাবভিঃ' প্রাতরায়ভীতৃভিঃ অন্যৈশ্চ দেবৈঃ সহ 'অস্থাত্'। ত্বং 'দশসনিঃ' দশানাং সনিঃ সম্ভজনীয়ঃ 'অসি' ভবসি, 'মা' মামপি তথৈব 'দশসনিং' দশজনানাং ভজনীয়ং কুরু; অহম্ 'আবিশামি' উপগচ্ছামি অর্থিত্বেন ত্বামিতি শেষঃ, ত্বঞ্চ 'মা' মাম্ 'আবিশ' ফলদাতৃত্বেনেতি ভাবঃ॥ ৬॥

যে প্রকারে স্ত্রীজাতিকে পুরুষজাতির ভোগ্য বলিয়া স্থির করিয়া দিয়াছ, যে প্রকারে জলকেও সুরারূপে ভোগ্য করিয়াছ, পাশক (পাশা) গুলিকে যে প্রকারে ভোগ্য করিয়াছ, অধিক কি—এই সুবিপুল সমস্ত মহীমণ্ডলই যে প্রকারে পরিতৃপ্ত করিতেছ—তোমাদের সেই ক্রিয়াকে যশ বলা যায়, আমাকে সেইরূপ যশ প্রদান করিয়া যশস্বী কর।৫

হে আদিত্য! তুমি দীপ্ত-দৃষ্টি মরুদ্গণের সহিত এবং

৬—৮ ঋচাং সূর্য্যো দেবতা। নিগদঃ। সূর্য্যোপস্থানে বিনিয়োগঃ।

অতুল্লি রস্মাৎ সান্তপনেভি রস্মাৎ শতসনি রসি শতসনিং মা কুর্বা ত্বাবিশাস্ত্যা মাবিশ ॥ ৭ ॥ উদগন্ প্রাতর্যাবভি রিন্দ্রো মরুদ্ভি রস্থা ত্মায়ংয়াবভি রস্থাৎ ॥ সহস্রসনি রসি সহস্রসনিং মা কুর্বা ত্বা বিশাস্ত্যা মাবিশ ॥ ৮ ॥ চক্ষুরসি চক্ষু-ষ্টুমস্যব

ইন্দ্র ইত্যাদি পূর্ব্ববত্। ত্বং 'শতসনিঃ' শতানাং সনিঃ সম্ভজনীয়ঃ 'অসি' ভবসি, 'মা' মামপি তথৈব "শতসনিং" শতজনানাং ভজনীয়ং কুরু। অহমিত্যাদি পূর্ব্ববত্ ॥ ৭ ॥

পুনরিন্দ্র ইত্যাদি পূর্ব্ববত্। 'সহস্রসনিঃ' সহস্রাণাং বহূনাম্ অনন্তানাং বা সনিঃ সম্ভজনীয়ঃ 'অসি' 'মা' মামপি তথৈব 'সহস্রসনিং' বহূনাং ভজনীয়ং কুরু। অহমিত্যাদি পূর্ব্ববত্ ॥ ৮ ॥

প্রাতরাশ-ভোজী অন্যান্য দেবগণেরও সহিত উদিত হইয়া দেদীপ্যমান রহিয়াছ। তুমি যেরূপ দশজনের পূজনীয়, আমাকেও সেইরূপ দশজনের পূজনীয় কর। আমি যাচক রূপে তোমার নিকটে উপস্থিত হইয়াছি, তুমি দাতৃরূপে আমার নিকটে উপস্থিত হও। ৬

হে আদিত্য! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ। তুমি যেরূপ শত শত জনের পূজনীয় আমাকেও সেইরূপ শত শত জনের পূজনীয় কর। আমি যাচক ইত্যাদি। ৭

হে আদিত্য! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ। তুমি যেরূপ সহস্র জনের পূজনীয়, আমাকে ও সেইরূপ সহস্র সহস্র জনের পূজনীয় কর আমি যাচক ইত্যাদি। ৮

মে পাপ্মানং জহি সোম স্ত্বা রাজা ऽবতু নমস্তে অস্তু মা-মাহিংসীঃ ॥ ৮ ॥ উদুত্তমং বরুণ পাশ মস্মদ বাধমং বিমধ্যমং শ্রথায় ॥ অথাদিত্য ব্রতে বয়ন্তবানাগসো

হে সূর্য্য! ত্বং "চক্ষুঃ" জগতাং চক্ষুর্ভূতঃ 'অসি' ভবসি, কিঞ্চ 'চক্ষুষ্ট' যৎ চক্ষুধর্ম্ম তদপি ত্বমেবাসি। 'মে' মম 'পাপ্মানম্, 'অবজহি' নাশয়। 'সোমঃ' চন্দ্রঃ দেবঃ 'রাজা' ব্রাহ্মণানাম্ ওষধীনাঞ্চ 'অবতু' আপ্যায়নং করোতু। 'তে' তুভ্যং 'নমঃ' 'অস্তু'। 'মা' মাং 'মা হিংসীঃ' নষ্টং মা কুরু ॥ ৮ ॥

হে 'বরুণ'! 'অস্মৎ' অস্মাকং 'উত্তমং' উত্তমাঙ্গে কণ্ঠাদৌ স্থিতং 'পাশম্' 'উৎশ্রথায়' উদ্ধৃত এব শিথিলীকুরু; 'মধ্যমং" মধ্যমাঙ্গে কণ্ঠাদৌ চ স্থিতং পাশম্ 'বি' শ্রথায় বিশেষেণ শিথিলী কুরু; 'অধমম্' অধমাঙ্গে পাদাদৌ চ স্থিতম্

হে সূর্য্য! তুমি জগতের চক্ষুস্বরূপ হইতেছ এবং চক্ষুর যে শক্তি তাহাও তুমিই। আমার পাপ নষ্ট কর। প্রদীপ্ত এই চন্দ্রমা তোমাকে স্বীয় শীত কিরণদানে পরিতৃপ্ত করুন। তোমাকে নমস্কার। কেহ যেন আমাকে নষ্ট করিতে না পারে!। ৯

হে বরুণ দেবতা! আমার উত্তমাঙ্গে কণ্ঠাদিতে অবস্থিত পাশ, শিথিল করিয়া উপর হইতেই খসাইয়া দাও; মধ্যমাঙ্গে কটি দেশাদিতে অবস্থিত পাশ শিথিল করত বিযুক্ত কর; অধমাঙ্গে পাদাদিতে অবস্থিত পাশও শিথিল করিয়া নীচভাগ

৮ — সূর্য্যো দেবতা। অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ। সূর্য্যোপস্থানে বিনিয়োগঃ।

अदितये स्याम ॥ १० ॥ श्रीरसि मयि रमस्व ॥ ११ ॥ नेत्र्यौ स्थो नयतं माम् ॥ १२ ॥ गन्धर्वो-स्युपाव उपमा-

'अव' अधाय शीघ्रं एव शिथिलीकुरु ॥ किञ्च हे 'आदित्य' अदितेः अखण्डत्वाय ! 'अथ' अनन्तरं पाशमुक्ताः सन्तः 'वयं' 'तव' 'व्रते' कर्मणि 'अनागसः' निरपराधिनः यथा 'स्याम' तथा कुरु । किमर्थमित्याह—'अदितये' अखण्ड-फल-लाभाय ॥ १० ॥

हे माले ! त्वं 'श्रीः' शोभा 'असि' अतः त्वाम् प्रार्थये—'मयि' मम शरीरे 'रमस्व' विहर अवस्थानं कुरु ॥ ११ ॥

हे उपानहौ ! युवां 'नेत्र्यौ' नेतृरूपौ 'मां' देशाद् देशान्तरं सुखेन 'नयतम्' प्रापयतम् ॥ १२ ॥

हे दण्ड! त्वं गन्धर्वः रक्षणसमर्थः 'असि' भवसि, 'माम्'

হইতেই স্খলিত করিয়া দাও। হে অখণ্ডাংশ ! আমরা পাশমুক্ত হইয়া তোমার সন্তোষবিধান কার্য্যে অখণ্ড ফললাভের নিমিত্ত যাহাতে নিরপরাধী থাকি এরূপ কর। ১০

হে মালা দেবতা ? তুমি শোভাস্বরূপা হইতেছ, অতএব প্রার্থনা করি—মদীয় শরীরে অবস্থান কর। ১১

হে উপানৎ দেবতারা! তোমরা নয়নকারিণী হইতেছ (অর্থাৎ তোমাদের সাহায্যে কণ্টকাদিতে আবৃত দুর্গম পথেও অনায়াসে যাওআ যায়) আমার গমনে সুখকারিণী হও। ১২

१०—वरुणो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । मोचने विनियोगः ।

११—श्री देवता । यजुः । स्रग्बन्धने विनियोगः ।

१२—उपानद् देवता । यजुः । उपानत्-परिधाने विनियोगः ।

মন্ত্র ॥ ১৩ ॥ যক্ষমিব চক্ষুষঃ প্রিয়ো বো ভূয়াসম্॥১৪॥
ওষ্ঠাপিধানা নকুলী দন্তপরিমিতঃ পবিঃ ॥ জিহ্বে
মা বিহ্বলো বাচং চারু মাদ্যেহ বাদয় ॥১৫॥ বনস্পতে

'উপাব' সমীপমাগত্য রক্ষ। পুনঃ কথয়তি—'মাম্' 'উপাব' সমীপমাগত্য রক্ষ, সততং সর্ব্বতঃ রক্ষেতি যাবত্ ॥ ১৩ ॥

হে পরিষদঃ! অহং 'বঃ' যুষ্মাকং 'চক্ষুষঃ' 'যক্ষম্' যক্ষঃ 'ইব' 'প্রিয়ঃ' 'ভূয়াসম্', যক্ষঃ যথা সর্ব্বেষাং প্রিয়ঃ, তথা অহমপি ভূয়াসম্-ইতি প্রার্থয়ে ॥ ১৪ ॥

হে 'জিহ্বে'! ত্বং 'নকুলী' নকুলীবত্ 'ওষ্ঠাপিধানা' ওষ্ঠাভ্যামাচ্ছাদিতা নকুলী যথা বিলে প্রচ্ছন্না ভবতি স্বযে-নাত্মপ্রকাশং করোতি পুনঃ স্বযেন প্রচ্ছন্না ভবতি তথাত্বভাবা। অহঞ্চ 'বিহ্বলঃ' কামাদিরিপুসাহচর্য্যাত্ 'পবিঃ' বজ্রঃ 'দন্ত-পরিমিতঃ' অপি ভবতি, অস্মাদাদিরূপঃ উচ্চারিত-বাগপি বজ্রা-

হে দণ্ডদেবতা! তুমি বিপদে রক্ষা করিতে সমর্থ হই-তেছ অতএব তোমাকে গন্ধর্ব্ব বলা যায়; তুমি আমার নিকটে সতত অবস্থিতি কর। ১৩

হে সভাসদ্ মহোদয়গণ! আমি আপনাদের চক্ষে যেন যক্ষের ন্যায় প্রিয় হই। ।১৪

হে জিহ্বে! সর্ব্বদাই অধর ও ওষ্ঠের অভ্যন্তরে অব-স্থিত তুমি নকুলীর ন্যায় হইতেছ, আমরা কামাদি রিপুর বশে সর্ব্বদাই বিহ্বল, দন্ত সাহায্যে উচ্চারিত কোন কোন

১৩—দণ্ডো দেবতা। যজুঃ। দণ্ড গ্রহণে বিনিয়োগঃ ॥

১৪—পরিষদো দেবতাঃ। যজুঃ। বীক্ষণে বিনিয়োগঃ।

১৫—জিহ্বা দেবতা। অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ। মুখাপিধানে বিনিয়োগঃ।

বীড়ুঙ্গো হি ভূয়া অস্মৎসখা প্রতরণঃ সুবীরঃ ॥ গোভিঃ সন্নদ্ধো অসি বীড়য়স্ব ॥ আস্থাতা তে জয়তু জেত্বানি ॥ ১৬ ॥

বক্তা ভবতীতি ভাবঃ। অতঃ প্রার্থিতে—'অদ্য' 'ইহ' কর্ম্মণি মাং 'বাক্' শোভনং 'বাচং' বচনং 'বাদয়' ॥ ১৫ ॥

হে 'বনস্পতে!' বনস্পতির্বৃক্ষঃ তদবয়বেন কাষ্ঠেন নির্মিত হে রথ! ত্বং 'হি' নিশ্চয়ং 'বীড়ুঙ্গঃ' দৃঢ়াঙ্গঃ 'ভূয়াঃ' কিঞ্চ 'অস্মাৎ' অস্মাকং 'সখা' সখি-রূপঃ সন্ 'প্রতরণঃ' ত্রাতা 'ভূয়াঃ' অপিচ 'সুবীরঃ' বীরশ্রেষ্ঠানাং প্রাহকঃ 'ভূয়াঃ'। 'গোভিঃ' গোচর্তুষ্টয়ৈঃ 'সন্নদ্ধঃ' সংযুক্তঃ 'অসি', স ত্বং 'বীড়য়স্ব' ইহৈব কিঞ্চিৎ ক্ষণং তিষ্ঠ। 'তে' তব 'আস্থাতা' আরোহী 'জেত্বানি' জেতুমুপযুক্তানি পরপক্ষীয়সেনাদলানি 'জয়তু' ॥ ১৬ ॥

বাক্যও বজ্রস্বরূপ প্রকাশ পায়; অতএব প্রার্থনা করি—অদ্য এই কার্য্যে আমাকে নির্দ্দোষ বাক্যের বক্তা কর। ১৫

হে বন্য-কাষ্ঠ-নির্ম্মিত রথ! তুমি নিশ্চয়ই দৃঢ়াঙ্গ, আমাদের সখারূপে বিপদে ত্রাতা হও ও বীর-শ্রেষ্ঠদিগের বহনকারী হও। গোসজ্জে সংযুক্ত হইয়াছ; কিঞ্চিৎক্ষণ এই স্থলেই স্থিতি কর; তোমার আরোহী রথী মহোদয় পরপক্ষীয় সেনাদলকে জয় করুন। ১৬

॥ ইতি সামবেদীয়ে মন্ত্র-ব্রাহ্মণে প্রথম প্রপাঠকস্য সপ্তমঃ খণ্ডঃ সমাপ্তঃ ॥

১৬—রথী দেবতা। ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ। রথাভিমর্শনারোহণে বিনিয়োগঃ।

অথ অষ্টমঃ খণ্ডঃ।

ইমা মে বিশ্বতো বীর্যো ভব ইন্দ্রশ্চ রক্ষতং॥ পূষংস্ত্বং পর্যাবর্ত্তয়ানষ্টা আয়ংতুনো গৃহান্॥১॥ ইমা মধুমতী মহ্যমনষ্টাঃ পয়সা সহ॥ গাব আজ্যস্য মাতর ইহেমাঃ সন্ত ভূয়সীঃ॥২॥

'বিশ্বতোবীর্য্যঃ' সর্ব্বতোবলশালী 'ভব'; 'মে' মম 'ইমাঃ' গাঃ সন্তি, 'তঃ' তাঃ 'চ' 'রক্ষ' হে 'পূষন্!' দেব! 'ত্বং' এনাঃ 'পর্য্যাবর্ত্তয়' প্রত্যাবর্ত্তস্ব যথা চ ইমাঃ 'অনষ্টাঃ সত্যঃ 'নঃ' অস্মাকং 'গৃহান্' 'আয়ন্তু' প্রত্যাগচ্ছন্তু তথা কুরু॥১॥

হে ইন্দ্র! 'ইমাঃ' 'মধুমতীঃ' গাঃ 'পয়সা' দুগ্ধেন 'সহ' 'অনষ্টাঃ' যথা স্যু স্তথা 'মহ্যং' প্রত্যর্পয় ক্ষিপ্র 'ইমাঃ' 'ভূয়সীঃ' ভূয়স্যঃ বহ্বঃ 'গাবঃ' 'ইহ' গৃহে 'আজ্যস্য' 'মাতরঃ' জনয়িত্র্যঃ 'সন্তু' ইতি প্রার্থয়ে॥২॥

ইন্দ্র তুমি বলশালী হও, আমার এই গোগুলি রক্ষা কর। হে পূষন্! তুমি ইহাদিগকে গোষ্ঠ হইতে প্রত্যাবৃত্ত করাইবা, যাহাতে ইহারা নির্ব্বিঘ্নে আমাদের ভবনে প্রত্যাগমন করিতে পারে!।১।

হে ইন্দ্র! এই মধুমতী গো-সকল, যাহাতে অপরিমিত দুগ্ধবতী হয়—গোষ্ঠহইতে এইরূপ করিয়া আনয়ন কর এবং

১, ২—ইন্দ্রীদৈবতা। অনুষ্টুপ্ছন্দঃ। গোবারণ-স্বামী বিনিয়োগঃ।

গবাং স্থ্যেষাসি গাবো ময়ি শ্লিষ্যন্তু ॥ ৩ ॥ সংগ্রহণ সংগৃহাণ যে জাতাঃ পশবো মম ॥ পূষৈষাং শর্ম্ম যচ্ছতু যথা জীবন্তো অপ্যয়াৎ ॥ ৪ ॥ ভুবন মসি সাহস্র মিন্দ্রায় ত্বা সৃমো দদাৎ ॥ অক্ষতম-

হে বৎস! ত্বং 'গবাং' 'শ্লেষা' শ্লেষকঃ 'অসি' অতঃ ত্বাং প্রার্থয়ে—'গাবঃ' ইমাঃ 'ময়ি' মদ্‌গৃহে শ্লিষ্যন্তু স্বচ্ছন্দাশ্লিষ্টস্তু ॥ ৩ ॥

হে সঙ্গ্রহণ! 'মম' গৃহে 'যে' 'পশবঃ' গাবঃ, 'জাতাঃ', তান্ 'সঙ্গৃহাণ' রক্ষাং কুরু, 'এষাং' গবাং, 'পূষা' আদিত্যঃ 'শর্ম্ম' কল্যাণং, তথা যচ্ছতু' দদাতু, যথা 'জীবন্তঃ' প্রাণান্ ধারয়ন্তঃ এতে, 'অপ্যয়াৎ' সময় নিযুঃ [এতে আয়ুষ্মন্তো ভূয়াসুরিতি ভাবঃ] ॥ ৪ ॥

এই বহুতর গোবৃন্দ এই পরিবারে অপরিমিত ঘৃতের জনয়িত্রী হউক । ২ ।

হে বৎসেরা ! তোমরা গো-সকলের স্বচ্ছন্দ আলিঙ্গনের বস্তু হইতেছ, অতএব প্রার্থনা করি—এই গোগুলি যেন ত্বৎ প্রসাদে মদীয় গৃহকে স্বচ্ছন্দ আলিঙ্গন করে অর্থাৎ এই গৃহেই যেন চিরকাল সুখে বাস করে । ৩ ।

হে সঙ্গ্রহণ ! (পূষাদেব) আমার গৃহে যে সকল পশুরা হইয়াছে, তাহাদিগকে রক্ষা কর, এবং এই পশুদিগের (গোদিগের) পূষাদেব (আদিত্য) এরূপ কল্যাণ করুন যাহাতে ইহারা প্রাণ ধারণ করতই সময়াতিবাহন করুক, অর্থাৎ

৩—শ্লেষা ইত্যস্য ।...গবাং ... গোব্রজপ্রবেশনে বিনিয়োগঃ ।

৪—অনুষ্টুপ্ছন্দঃ পূষাদেবতা । বিসর্জনে বিনিয়োগঃ ।

**रिष्टमिलादं ॥ ५ ॥ गोपोषण मसि गोपोषस्ये शिषे-
गोपोषाय त्वा ॥ सहस्रपोषणमसि सहस्र पोषस्ये-**

हे स्वधिते ! अस्त्र ! त्वं 'भुवनं' भुवनोपकारकम्, 'असि' भवसि; अतएव पशूनां साहस्रं वाहुल्यनिमित्तं, 'असि', किञ्च 'सुमोदेव:, 'त्वा' त्वां, 'इन्द्राय' 'अदात्' दत्तवान्, कथभूतं त्वां ?—'अक्षतं' अभग्नं, नूतनं वा, 'अरिष्ट' विघ्ननाशनं, 'इलादं' अन्नदातारं ॥ ५ ॥

हे स्वधिते ! 'गोपोषणं' गवां पुष्टिकरं, 'असि', किञ्च गोपोषस्य गवां पुष्टे: 'इशिषे' वृद्धि-कर्त्ता 'असि' अतएव 'त्वा' त्वां गोपोषाय' गवां पुष्टार्थं, गृहीतवान् इति सम्बन्ध:—अपिच यतस्त्वं 'सहस्र पोषणं' बहूनां पशूनां पुष्टि निमित्तं 'असि' 'सहस्र पोषस्य' बहूनां पुष्टे: 'इशिषे' वृद्धिकर्त्ता, 'असि' अतस्त्वं

ইহারা যাহাতে আয়ুষ্মান হউক এইরূপ কল্যাণ প্রদান কর ॥ ৪

হে অস্ত্র ! তুমি ভুবন মাত্রের উপকারক হইতেছ, অতএব পশুদিগের বাহুল্য বিধানে হেতুভূত তুমিই হইতেছ এবং অক্ষত, বিঘ্ননাশন এবং অন্নদাতা হইতেছ, দেখ—এই নিমিত্তই তোমাকে স্থম নামক দেবতা ইন্দ্রের প্রতি সমর্পণ করিয়াছেন ॥ ৫

হে অস্ত্র ! তুমি গো-সকলের পুষ্টিকারী হইতেছ, আর তুমি গো-সকলের পুষ্টির উত্তরোত্তর বৃদ্ধিকারী হইতেছ, অতএব গো-সকলের পুষ্ট্যর্থ তোমাকে গ্রহণ করিয়াছি ;

५.—स्वधिति र्देवता । गायत्रीच्छन्द: तनूमस्य कर्णयो श्छिद्र-करणे विनियोग: ।

ষিষে সহস্র পোষায় ত্বা ॥৬॥ লোহিতেন স্বধিতিনা মিথুনং কর্ণয়োঃ কৃতং ॥ যাবতীনাং যাবতীনাং ব ঐষমো লক্ষণ্য অকারিষং ॥ ভূয়সীনাং ভূয়সীনাং ব উত্তরা মুত্তরাং সমাং ক্রিয়াসং ॥ ৭ ॥ ইয় তন্তী গবাং মাতা

'ত্বা' ত্বাং 'সহস্র পোষায়' বহূনাং পশূনাং পুষ্টি-বৃদ্ধ্যর্থং, গৃহীতবান্ ইত্যনুসন্ধেয়ম্ ॥ ৬ ॥

হে গাবঃ! 'যাবতীনাং যাবতীনাং' যাবৎ সংখ্যকানাং, 'বঃ' যুষ্মাকং, 'লোহিতেন' ঔদুম্বরেণ, 'স্বধিতিনা' অসিনা, 'মিথুনং কর্ণয়োঃ' দ্বয়োঃ কর্ণয়োঃ, 'কৃতং' বেদবিহিতং, 'লক্ষণং' ছিদ্রং 'ঐষমঃ' অস্মিন্ বর্ষে, 'অকারিষং' কৃতবানস্মি, 'ভূয়সীনাং ভূয়সীনাং' তেভ্যোঽপি বিপুলানাং, 'বঃ' যুষ্মাকং, 'উত্তরামুত্তরাং' উত্তরস্মিন্২ 'সমাং' বর্ষে 'ক্রিয়াসম্' করিষ্যামি ॥ ৭ ॥

ইয়ং 'তন্তী' বৎসবন্ধনরজ্জুঃ, 'গবাং' 'মাতা' পালয়িত্রী,

এবং তুমি অনেক পশুদিগের পুষ্টির নিমিত্ত হইতেছ ও অনেক পশুদিগের পুষ্টি-বর্দ্ধনকারী হইতেছ, অতএব আমিহ অনেক পশুদিগের পুষ্টি বৃদ্ধি করিবার নিমিত্ত তোমাকে গ্রহণ করিয়াছি ॥ ৬

হে গো-সকল! এ বৎসরে তোমাদিগের যত গুলির কর্ণদ্বয়েতে লোহিত অসিদ্বারা বেদ-বিহিত ছিদ্র করিয়াছি, উত্তরোত্তর বর্ষেতে তাহাহইতে অধিক গুলির ঐ রূপে ছিদ্র করিব ॥ ৭

৬ — দৈবমাদয়ঃ পূর্ব্ববৎ ।

৭—গৌর্দ্দেবতা । ত্রিপাদনুষ্টুপ্ ছন্দঃ । কৃত-লক্ষণস্য গোরনুমন্ত্রণে বিনিযোগঃ ।

सवत्सानां निवेशनी ॥ सा नः पयस्वती दुहा उत्तरा मुत्तराᳫ् समां ॥ ८ ॥

यस्याः परिवृढ्या हारादि प्रापकत्वेन गवां पालन कर्त्तृत्वम् । 'सवत्सानां' वत्ससहितानां गवां 'निवेशनी' प्रापयित्री, दोहन समये मातृजङ्घायां वत्सस्य बन्धनात्, 'सा' तन्ती, 'नः' अस्माकं 'उत्तरा मुत्तरां' उत्तरोत्तरम्, 'समां' वर्षं, 'पयस्वती' क्षीरवती सती, अर्थात् इष्टफलदायिनी सती, 'दुहा' कामानां प्रपूरयित्री स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

এই রজ্জু গো-সকলের মাতাস্বরূপ হইতেছে এবং বৎ-সের সহিত গোদিগের একত্রকারিণী হইতেছে, সেই রজ্জু উত্তরোত্তর বর্ষে ক্ষীরবতী হইয়া অর্থাৎ ক্ষীরবতী গো-সংযুক্ত হইয়া আমাদিগের কামনা সমুদয়ের পূরণকর্ত্রী হউক ॥ ৮

॥ इति सामवेदीये मन्त्र-ब्राह्मणे प्रथमप्रपाठकस्य अष्टमः खण्डः । समाप्तश्चायम्प्रपाठकः ॥

—:०:—

८। [illegible]देवता। अनुष्टुप्छन्दः। सवत्सस्यानुमन्त्रणे विनियोगः।

॥ अथ द्वितीय: प्रपाठक: ॥

तत्र

प्रथम-खण्ड:

ओं ॥* य: प्राच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलि:॥ यो दक्षिणस्यां दिशि सर्पराज एष ते बलि: ॥ १ ॥ य: प्रतीच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलि: ॥ य उदीच्यां

'प्राच्यां दिशि, पूर्व्वस्यां दिशायां 'य: सर्पराज:' य: सर्पश्रेष्ठ: वर्त्तसे, 'एष' मद्दत्तो 'बलि:' सखलु 'ते' तव ग्रहणीयो भवतु; 'दक्षिणस्यां दिशि' 'य: सर्पराज:' इत्यादेरपि पूर्व्ववदर्थो वेदितव्य: ॥ १ । २ ॥

পূর্ব্বদিগ ব্যাপিয়া বর্ত্তমান, হে সর্পরাজ! তোমাকে এই বলি প্রদত্ত হইল, দক্ষিণদিগ ব্যাপিয়া বর্ত্তমান হে সর্প রাজ! তোমাকে এই বলি প্রদত্ত হইল, পশ্চিমদিগ ব্যাপিয়া বর্ত্তমান হে সর্পরাজ! তোমাকে এই বলি প্রদত্ত হইল, উত্তর

* "अथात: श्रवणा कर्म" इति गोभिल: ३, ७।

१—४—एषां चतुर्णां सर्पदेवता। निगद:। सर्पबलि-कर्म्मणि विनियोग:।
"उदकं निनीय बलिं निर्वपति य: प्राच्यां दिशि" इत्यादि गो० ३, ७।

দিশি সর্পরাজ এষ তে বলিঃ॥ ২॥ নমঃ পৃথিব্যৈ দং
ষ্টায় বিশ্বভৃন্মা তে অন্তে রিষাম॥ সংহৃতং মা বিবধী
র্বিহৃতং মা ভিসম্বধীঃ॥ ৩॥ সোমো রাজা স মস্ত
বো রাজা সোমো স্মাকং রাজা সোমস্য বয়ং স্মঃ॥

হে 'বিশ্বভৃত্'! অগ্নে,! তুভ্যং 'নমঃ' কিম্ভূতায়—'পৃথিব্যৈ' পৃথিব্যাঃ 'দংষ্টায়' প্রধানভূতায়, 'তে অন্তে' তব সমীপে, 'মা রিষাম' মা বিনশ্যেম॥ কিঞ্চ 'সংহৃতং' সঙ্গতং, অস্মাভিসহ বিবিধং 'মা বধীঃ' মা স্ফোটয়িষ্যসি, 'বিহৃতং' বিযুক্তমপি 'মা অভিসম্বন্ধীঃ' মা অভিনৈষী রিত্যর্থঃ॥ ২॥

'সোমোরাজা' ব্রাহ্মণানাং সোমোদেবঃ রাজা, 'সোমস্তম্বো-রাজা' দর্ভস্তম্বানাং সোমো দেবঃ রাজা; 'সোমো অস্মাকং রাজা' স্রষ্ট., 'সোমস্য' এতন্নামকস্য 'বয়ং' উপাসকাঃ, 'স্মঃ' ভবামঃ; ॥

দিক্ ব্যাপিয়া বর্ত্তমান হে সর্পরাজ! তোমাকে এই বলি প্রদত্ত হইল॥ ১ ২

হে বিশ্ব সংসারের ভরণকারী অগ্নিদেব! তোমাকে নমস্কার করি, তুমি পৃথিবীর রক্ষণে প্রধানভূত হইতেছ, তোমার নিকটে থাকিয়া যেন বিনাশপ্রাপ্ত না হই, এবং আমাদিগের সহিত যাহারা একত্র হইয়া আছে তাহাদিগকে বিযুক্ত করিওনা এবং যাহারা বিযুক্ত হইয়া আছে তাহাদিগকে পুনঃ সংযুক্ত করিতে আনিওনা॥ ৩

ব্রাহ্মণদিগের সোমদেব রাজা হইতেছেন, দর্ভস্তম্বেরও সোমদেব রাজা হইতেছেন, সোমদেবই আমা-

अहि जम्भन मसि सौमस्तं बं सौम स्तंब महि जम्भन मसि ॥ ४ ॥ याꣳ संधाꣳ समधत्त यूयꣳ सप्तऋषिभिः सह ॥ ताꣳ सर्पा मात्यक्रामिष्ट नमो वो अस्तु मा नो हिꣳसिष्ट ॥५॥ मा न स्तोके तनये मा न आयौ मा नो

हे सोमस्तम्ब ! सोमदेवताकोदर्भ स्तम्ब ! 'अहि जम्भनं' अहीनां स्तम्भनं 'असि' भवसि, द्विर्वचन मादरार्थं ॥४॥

हे सर्पाः ! 'यां सन्धां' सन्धिव्यवस्थां, 'सप्तभिः ऋषिभिः सह यूयं समधत्त' सम्यक् धृतवन्तः, 'तां' व्यवस्थां 'मात्यक्रामिष्ट' मा अतिक्रमत, 'नमोवोऽस्तु' 'वः' युष्माकं 'नमः' अस्तु, 'नः' अस्मान्, 'मा हिंसिष्ट' यूयं न हिंसत ॥ ५ ॥

हे भगवन् 'रुद्र' ! 'नः' अस्माकं, 'तोके' पौत्रादि विषये, तनये पुत्रे, 'आयौ' आयुषि, 'गोषु, अश्वेषु' 'मा रीरिषः'

দিগের রাজা হইতেছেন, এই সোমদেবেরই আমরা উপাসক হইতেছি, হে সোমাধিদৈবত দর্ভস্তম্ব ! তুমি সর্প সকলের স্তম্ভনস্বরূপ হইতেছ, তুমিই সর্প সকলের স্তম্ভন স্বরূপ হইতেছ ॥ ৪

হে সর্প সকল ! তোমরা সাতজন ঋষির সহিত সন্ধি পূর্ব্বক যে ব্যবস্থা ভালরূপে গ্রহণ করিয়াছিলে, সে ব্যবস্থা অতিক্রমণ করিও না, তোমাদিগকে আমরা নমস্কার করি, তোমরা আমাদিগকে হিংসা করিও না ॥ ৫

५—सर्पिर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । भूमिजपे विनियोगः ।

"भूमीन्यञ्ची पाणीप्रतिष्ठाप्य नमः पृथिव्याइत्येतं मन्त्र' जपति" गो॰ ४, १ ।

मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्र भामिनो बधी र्हविष्मन्तः सदमि त्वा हवामहे ॥ ८ ॥

शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये भिमाति षाहे ॥ शतं

हिंसां मा कृथाः, किञ्च 'नः' अस्माकं 'वीरान्' विक्रान्तान् मनुष्यान्, 'भामिनः' तेजस्विनः, 'मा बधीः' हिंसां मा कृथाः 'हविष्मन्तः' यजन्तो वयं, 'त्वा' त्वां, 'हवामहे' आह्वयामः, सदमीति पादपूरणे, पुनः पुनः 'मा नो' वचनं प्रार्थनादौ आवश्यकत्वादुक्तम् ॥ ८ ॥

हे 'इन्द्र' ! 'नः' अस्माकं 'शरदः' अनुपाय-हेतुत्वात् शत्रु-भूतायाः 'शतं' शतसंख्यां 'अजीजनत्' अजीजात् अभ्यवीभवत्, सुखेन अतिवाहयतीति स्पष्टार्थः, किञ्च 'यः' इन्द्रः 'नः' 'दुरिताति' दुस्तराणि व्यसनानि, 'विश्वा' विश्वानि स-

হে ঐশ্বর্য্যশালিন্ রুদ্র! আমাদের পুত্রপৌত্র প্রভৃতির এবং গো অশ্ব প্রভৃতির পরমায়ু বিষয়ে হিংসা করিও না, এবং আমাদিগের বীর ও তেজস্বী মনুষ্য সকলকে নষ্ট করিও না, যজনশীল আমরা তোমাকে আহ্বান করি ॥ ৮ ॥

হে ইন্দ্র! আমাদিগের শত শত শরৎ ঋতু, সুখে

৬—সোমসর্পৌ দেবতে। নিগদঃ। ভূমিজপে বিনিয়োগঃ।

"দর্ভস্তম্বং সমূলং প্রতিষ্ঠাপ্য সোমোরাজেত্যেতং মন্ত্রং জপতি" গো০ ২, ৭।

৭—সর্পা দেবতা। অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ। ভূমিজপে বিনিয়োগঃ।

"যাং সন্ধাং সমধত্ত তিচ" গো০ ২,৭।

৮—রুদ্রো দেবতা। জগতীচ্ছন্দঃ। হোমকর্ম্মণি বিনিয়োগঃ।

"জহুযাৎ ** মানস্তোক ইতি দ্বিতীযাম্" গো০ ২, ৮।

যো নঃ শশ্বদ্ব্যাবো মগ্নীজা দিন্দ্রো নেষ দতিদুরিতানি বিশ্বা ॥৫॥ যে চত্বারঃ পথয়ো দেবযানা অন্তরা দ্যাবাপৃথিবী বিয়ন্তি ॥ তেষাং যো অজ্যানি মজীজি মাবহা স্তস্মৈ

স্বাহা 'অতিনিষৎ' অতিশয়েন বিনাশং নীতবান্, তস্মৈ ইত্থম্ভূতায় ইন্দ্রায়,—'শতায়ুধায়', বহু-প্রকারক-বজ্রায়, 'শতবীর্য্যায়' বহুবলায়, 'শতোতয়ে' বহু-প্রকারক-পালনায়, 'অভিমাতি' অভিমানাত্মকমহত্তলম্ আদত্তে, 'স্বাহা' স্বাহা, হবিস্তদীয়ঃ স্যাৎ ॥ ৫ ॥

হে বিশ্বেদেবাঃ !' 'যে' 'চত্বারঃ পথয়ঃ' পন্থানঃ, 'দেবযানাঃ' দেবমার্গাঃ 'অন্তরা' মধ্যে, 'দ্যাবাপৃথিব্যোঃ' স্বর্গ-মর্ত্ত্যয়োঃ, 'বিয়ন্তি' বিবিধং গচ্ছন্তি, 'তেষাং' চতুর্ণাম্মধ্যে 'যঃ' দেবঃ, 'অজ্যানিং' অমৃতত্ব-প্রাপ্তি-হেতু', 'অজীজিং' ক্ষেমেণ অভীষ্টদেশং,

অতিবিহিত করিয়া থাক এবং যে ইন্দ্র আমাদিগের দুরিত সকল একবারে বিনাশ করেন্, এবং যিনি বিবিধ আয়ুধ-বিশিষ্ট, বহুবলশালী, বিবিধ প্রকার পালনকর্ত্তা হইয়া অভিমান করিতেছেন্, তাঁহাকে এই মদীয় হবি প্রদত্ত হইল ॥ ৯ ॥

হে বিশ্বেদেবা-দেব সকল ! দ্যুলোক ও মর্ত্ত্যলোকের মধ্যে বিবিধ প্রকার যে চারিটী দেবমার্গ আছে, উহার মধ্যে অমৃত লাভের হেতুভূত ও কল্যাণপ্রদ বিধায় অভীপ্সিত,

৫—ইন্দ্রো দেবতা। পংক্তিচ্ছন্দঃ। আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ।

"আজ্যাহুতিভিরভি জুহোতি শতায়ুধায়েত্যেতন্ প্রভৃতিভিঃ' গো০ ৩, ৮।

নো দেবাঃ পরিদত্তেহ সর্ব্বে ॥ ১০ ॥ গ্রীষ্মো হেমন্ত উত-নো বসন্তঃ শরদ্বর্ষাঃ সুবিতন্নো অস্তু ॥ তেষা মৃতূনা-শত-শারদানাং নিবাত এষা মভয়ে স্যাম ॥১১॥ "ইহ-

'আবহাঃ' নায়কাঃ, 'তস্মৈ' দেবায়, 'ইহ নঃ' ইহলোকে স্থিতান্ অস্মান্ 'পরিদত্ত' সমর্পয়ত, ॥ ১০ ॥

'গ্রীষ্মঃ' গ্রীষ্মঋতুঃ, 'হেমন্তঃ' হেমন্তঋতুঃ, 'উত' অপিচ, 'বসন্তঃ' বসন্তঋতুঃ, 'শরত্' শরতৃঋতুঃ, 'বর্ষা' বর্ষাঋতুঃ, 'নঃ' অস্মাকম্; এতে নির্দ্দিষ্টাঃ ষট্ ঋতবঃ! যূয়ং ময়া প্রার্থ্যন্তে, যত্ ইদং অস্মাকং কর্ম্ম, তত্, যুষ্মত্-প্রসাদেন 'সুবিততং' সুষ্ঠম্ 'অস্তু' ভবতু, কিঞ্চ যত্র কর্ম্মণি তে ঋতবঃ 'শত-শারদানাং' ভূয়ঃ প্রত্যাবর্ত্তনেন বহু-শরদ্-বিশিষ্টানাম্, 'তেষাং' 'এষাং' ঋতুনাং 'অভয়ে' নির্ভয়ে, 'নিবাতে' আশ্রয়ে, 'স্যাম' নির্ভয়া ভবেম ॥ ১১ ॥

স্থানে, যে দেব লইয়া যাইতেছেন, সেই দেবেতে ইহলোক স্থিত আমাদিগকে সমর্পণ করুন, এই হবি আপনাতে সমর্পিত হইল ॥ ১০ ॥

গ্রীষ্ম ঋতু, হেমন্ত ঋতু, এবং বসন্ত ঋতু ও শরৎ ঋতু, বর্ষা ঋতু, আমাদিগের সম্বন্ধে বর্ত্তমান এই সকল ঋতুগণ! তোমরা আমাদিগকর্ত্তৃক প্রার্থিত হইতেছ—আমাদিগের অনুষ্ঠিত এই কর্ম্ম তোমাদিগের প্রসাদে উত্তম রূপে সম্পন্ন হউক;

১০—বিশ্বেদেবা দেবতাঃ। ত্রিষ্টুপ্ছন্দঃ। আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ।

১১— ঋতবো দেবতাঃ। ত্রিষ্টুপ্ছন্দঃ। আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ।

त्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता बृहन्नमः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानां ज्योग्‌जीता अहता-स्याम ॥ १२ ॥ भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वसेन

हे स्तोतारः ! येभ्यः मनुष्य-पितृ-देव-सम्बन्धि-तत्तत्-वत्सर-विशेष-कालेभ्यः इदं हविः 'बृहत् इत्' बृहदेव, यूयं 'कृणुत' कुरुत, तस्मै 'वत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय' तत्तत्-काल-विशेषाय 'नमः' 'तेषां' वत्सराणां 'यज्ञियानां' यज्ञहेतुभूतानां, 'सुमतौ' शोभनायां बुद्धौ, वर्त्तमानाः 'वयं' 'ज्योक्' चिरं, 'जीताः' दुरितानां जेतारः सन्तः 'अहताः' अपीड़िताः, 'स्याम' भवेमेति प्रार्थयति ॥ १२ ॥

हे 'देवाः !' व्रीहिमयाः, 'त्वा' त्वां, वयं 'सक्षीमहि'

আমরা একশত শরৎ ঋতু অর্থাৎ শতসংবৎসর যেন তোমা-দিগের আশ্রয়ে নির্ভয়ে থাকি, [অর্থাৎ রোগ-শোকাদি-শূন্য হইয়া যেন শতায়ু হই] ॥ ১১ ॥

হে স্তোতৃগণ ! তোমরা মনুষ্য, পিতৃ, দেব সম্বন্ধি যথা-ক্রমে বৎসর, পরিবৎসর, সংবৎসর নামক যে সকল কাল বিশেষে এই হবি প্রশস্ত করিয়া থাক, সেই সকল বৎ-সরাদি কাল বিশেষকে নমস্কার করি আমরা যজ্ঞ সকলের জনকস্বরূপ সেই সকল বৎসরাদির অধীন হওতঃ সুমতিশালী হইয়া, চিরকাল যেন, দুরিত জয়ী হইয়া রোগাদিদ্বারা অসং-স্পৃষ্ট হইয়া থাকি ॥ ১২ ॥

१२—संवत्सरो देवता । त्रिष्टप्छन्दः । आज्यहोमे विनियोगः ।

মশীমহি ত্বা ॥ স নো ময়োভূঃ পিতেবা বিশস্ব শং তো কায় তন্বৈ স্যোন স্বাহা ।। ১৩ ॥ অমোসি প্রাণ তদৃতং

ভুঞ্জীমহি, 'ত্বয়া' 'অবসেন' পাথেয়ভূতেন, নবং নবং বর্ষশতং প্রাপিতাঃ বয়ং সশ্রীকা ভবেমেতি ভাবঃ, কিঞ্চ যূয় 'নঃ' অস্মান্, 'শ্রেয়ঃ' এতন্নবান্ন-প্রাশন-প্রভব মারোগ্যং 'সম-নৈষ্ট' সম্যক্‌ প্রাপয়ত, কিম্ভূতান্ নঃ? 'ভদ্রান্' যুষ্মত্-প্রসাদেন নবান্ন-প্রাশন-যোগ্যান্, অপিচ হে ব্রীহে! অস্মাভিঃ যস্ত্বং প্রাশনঃ 'সঃ' ব্রীহিময়ো দেবঃ, 'নঃ' অস্মান্, 'আবিশস্ব' প্রবিশ, কথম্ভূতস্ত্বম্? 'পিতেব ময়োভূঃ' পিতা ইব সুখ-জনকঃ, 'তোকায়' 'শং' সুখরূপী ভব 'তন্বৈ' শরীরায়, 'স্যোনঃ' সুখকরো ভব ॥ ১৩ ॥

হে 'প্রাণ!' ত্বং, 'অমঃ' গতিশীলঃ, 'অসি' ভবসি, 'তত্' এতত্, 'ঋতং' সত্যং, 'ব্রবীমি' ব্যক্তং বচ্মি, 'হি' যস্মাত্, 'অমাঃ' গতি-শীলাঃ সন্তঃ 'সর্ব্বং' অশেষং ভূতজাতম্ 'অনু প্রবিষ্টঃ'

হে ব্রীহিরূপিন্ দেব! তোমাকে আমরা যেন ভক্ষণ করি, তুমি পাথেয় স্বরূপ, তোমাকর্ত্তৃক নূতন নূতন বর্ষ সকল প্রাপ্ত হইয়া আমরা সকলে যেন শ্রীবিশিষ্ট হই, এবং তোমরা আমাদিগকে এই নবান্ন প্রাশনের আরোগ্য রূপ ফল ভাল-রূপে প্রদান কর; আমরা তোমাদিগের প্রসাদেই নবান্ন প্রাশন করিতে যোগ্য হইতেছি, অপিচ——

হে ব্রীহিরূপিন্ দেব! যেহেতুক তুমি আমাদিগের ভক্ষ্য হইতেছ অতএব আমাদিগের অন্তরে প্রবেশ কর, তুমি

১৩—ব্রীহয়ো দেবতাঃ। ত্রিষ্টুপ্‌ছন্দঃ। ব্রীহি- হবি-প্রাশনে বিনিয়োগঃ।

ब्रवीम्यमा ह्यसि सर्व मनु प्रविष्टः । स मे जराᳫ रोग-
मप मृज्य शरीरा दपाम एधि मा मृथान इन्द्र ॥१४॥
अग्निः प्राश्नातु प्रथमः स हि वेदयथा हविः । शिवा

'असि' भवसि, 'सः' प्राणमयो देवः 'मे' मम, 'शरीरात्' वपुषः 'जरां' शरीर-परिणाम-रूपां, 'रोगं' दुःखजनकं वपुषि आगन्तुकं ज्वरादिं, 'अपमृज्य' अपनीय, 'अपामः' निर्दुष्ट-गतिकः सन्, 'एधि' भव, हे 'इन्द्र!' सर्व्वैश्वर्य्यशालिन्! प्राण! 'नः' अस्मान्, 'मा मृथाः' मरणं देहाद्वियोगरूपं, मा कृथा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

'अग्निः!' जाठरोऽग्निः, 'प्रथमः' अग्रे, 'हविः' 'प्राश्नातु' प्राशनं करोतु 'हि' यतः—'स' देवः, 'यथा' येन रूपेण, तद्धविः

পিতার ন্যায় সুখ-জনক হইতেছ, তুমি আমাদিগের পৌত্রাদির নিমিত্ত কল্যাণরূপী হইয়া উদিত হও, আমাদিগের শরীরের নিমিত্তও সুখ-কারক হও অর্থাৎ কোন রোগাদির জনক হইয়া কষ্ট দিও না ॥ ১৩ ॥

হে প্রাণ! তুমি গতিশীল হইতেছ, ইহা আমি সত্যই বলিতেছি, যেহেতু তুমি সমুদয় ভূতবর্গেতে গতিশীল হইয়াই অনুপ্রবেশ করিয়াছ, সেই প্রসিদ্ধ প্রাণরূপী দেব আমার শরীর হইতে জরা ও রোগ সকলকে অপনয়ন করত শরীরে নির্দ্দোষ-গমন-শীল হইয়া অবস্থিতি করুন, হে প্রাণ! তুমি আমাদিগের দেহ-বিয়োগরূপ, মরণ-দুঃখ প্রদান করিও না ॥ ১৪ ॥

१४—प्राणो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । अङ्गाभिमर्शने विनियोगः ॥
"प्रत्यभिमृशेरन् मुखं शिरोऽङ्गानीत्यनुलोम समीसीति" गो० ३, ८ ।

अस्मभ्य मोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणि स्वाहा ॥ १५॥

एतमुत्यं मधुना संयुतं यवꣳ सरस्वत्या अधिवनावच-

'वेद' जानाति, किन्तु 'अस्मभ्य' 'शिवाः' कल्याणकरीः 'ओ-षधीः' धान्य विशेषान्, सः 'विश्वचर्षणिः' विश्वस्य जगतः 'चर्षणिः' स्रष्टा अग्निः 'कृणोतु' ददातु ॥ १५ ॥

हे इन्द्र! 'एतं' ('उ' पादपूरणे) 'त्य' तं, 'मधुना संयुतं यवं' 'सरस्वत्या' वाचा 'वना' सम्भजनीयं, 'अध्यवचकृधि' अतिशयेन अधिकारं कुरु, गृहाणेति यावत्,—इदानीं यवान्न ग्रहणे इन्द्रस्य औचित्यं दर्शयति—'इन्द्रः' 'शतक्रतुः' शत-संख्याक-यज्ञानुष्ठायी सन्नेव 'सीरपतिः' यवाद्युत्पादकस्य 'सीरस्य मेघस्य' 'पतिः' अधिपतिः-संरक्षण-कर्त्ता, 'आसीत्' अभूत् एवं यवाद्युत्पत्ति-सहकारिणीपि 'सुदानवः' शोभन

জাঠর (জঠরে উৎপন্ন) অগ্নি প্রথমে এই হবি ভক্ষণ করুন, যেহেতু তিনি যেরূপ এই হবি অবগত আছেন আমি তদ্রূপ জানি না, কিন্তু সেই বিশ্ব সংসারের স্রষ্টা অগ্নি আমাদিগকে কল্যাণ-জনক ধান্যাদি প্রদান করুন ॥ ১৫ ॥

হে ইন্দ্র! বাক্য দ্বারা সম্যক্‌রূপে ভজনীয়, মধু-সম্মি-শ্রিত, এই যব, ভালরূপে অধিকার কর, শতবার যজ্ঞানুষ্ঠান করিয়া শতক্রতু নাম ধারী ইন্দ্র দেবতা যবাদি অন্ন সকলের উৎপাদক মেঘের অধিপতি হইয়াছেন, এবং যবাদি অন্নের

१५—जाठरीग्नि र्देवता। अनुष्टुप्छन्दः। श्यामाकचरु-प्राशने विनियोगः।
"अग्निः प्राश्नातु प्रथम मिति श्यामाकानाम्" गो० ३, ८।

স্থি ॥ ইন্দ্র আসীৎসীরপতিঃ শতক্রতুঃ কীনাশা আসন্মরুতঃ সুদানবঃ স্বাহা ॥ ১৬ ॥

দাতারঃ, 'মরুতঃ' বায়ু-বিশেষাঃ, 'কীনাশাঃ' বর্ষণ-কর্ত্তারঃ, আসন্ অভূবন্ ॥ ১৬ ॥

উৎপত্তিতে সহকারী, কল্যাণ-প্রদ, মরুৎ নামক বায়ু বিশেষেরাও বর্ষণকারী হইয়াছেন ॥ ১৬ ॥

॥ ইতি সামবেদীয়ে মন্ত্র-ব্রাহ্মণে দ্বিতীয়প্রপাঠকস্য প্রথমঃ খণ্ডঃ ॥

——:০:——

অথ দ্বিতীয়ঃ খণ্ডঃ ।

*প্রথমা হ ব্যুবাস সা ধেনুরভবদ্যমে ॥ সা নঃ পয়স্বতী দুহা উত্তরামুত্তরাᳬসমাম্ ॥ ১ ॥ প্রতিক্ষত্রে

হে অগ্রহায়ণি দেবতে ! 'সা' 'হ ব্যুবাস' হবিষি পয়োলক্ষণে কারণতয়া বসতি যা তথারূপা, 'ধেনুঃ' 'যমে' ধর্ম্মরাজস্য তোষার্থং 'প্রথমা' অগ্র্যা 'অভবত্' ভবতি । 'সা' তাং 'পয়স্বতী' পয়স্বতীং বহুতর-দুগ্ধবতীং ধেনুং 'উত্তরাম্ উত্তরাম্' উত্তরোত্তরং 'সমাং' বর্ষং 'দুহাং' অভ্যধিক-দুগ্ধদায়িণীং কুরু ইতি শেষঃ ॥ ১ ॥

হে আগ্রহায়ণী দেবতা! ধর্ম্মরাজের পরিতোষার্থ যে ধেনু সর্ব্ব প্রথমে দুগ্ধরূপ হবির কারণরূপে আবির্ভূত হইতে-

১৬—ইন্দ্রো দেবতা । জগতীচ্ছন্দঃ । যবচরুপ্রাশনে বিনিয়োগঃ ।

"ৎতমুক্তং মধুনা সংযুত মিতি যবানাম্' গো০ ২, ৮ ।

* "অগ্রহায়ণ্যাং বলি হরণম্" গো০ ৩, ৯ ।

১ —আগ্রহায়ণী দেবতা । অনুষ্টুপ্ছন্দঃ । চরুহোমে বিনিয়োগঃ ।

ओं । तदन्तर-प्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां । ओं ॥ १ ॥

ओं । त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् । ओं ॥ २ ॥

ओं । प्राणगतेश्च । ओं ॥ ३ ॥

ओं । अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

इति सामान्यतो ग्रेयो भेदश्च प्रतिपूरुषं । स्वर्गस्थानां शरीराणां मई तेज उदाहृत मिति च बृहत्संहितायां । सर्व्वाध्यायार्थावधारणार्थोऽध्यायान्ते द्विरुक्तिः । गारुड़े च । अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्याद् दैवे वा वैदिकेऽपि वा । विचारो यत्र सज्जेत पूर्व्वोक्तस्यावधारणे । अनुक्तानां प्रमाणानां स्वीकारश्च कृतो भवेत् । विनिन्दया चेतरान्मार्गान् संपूर्णफलतातथेति ॥ २३ ॥

इति श्रीमत् कृष्णद्वैपायन-कृत-ब्रह्मसूत्र-भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्-पाद-विरचिते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः । द्वितीयोध्यायश्च ।

साधन-विचारोऽय मध्यायः । वैराग्यार्थं गत्यादि-निरूपण-प्रथम-पादे-भूतवन्धो हि बन्धः । भूत-बन्धस्तु संसारो मुक्ति स्तेभ्यो विमोचन मिति च वाराहे । तत्र मरणे भवति भूतानां विनिवृत्तिस्तु मरणं समुदाहृतं । भूतानां संप्रयोगस्तु जनिरित्येव पण्डितै रिति महाभारते । अतः किं साधने रित्यत आह शरीरान्तर-प्रतिपत्तौ भूत-परिष्वक्त एव गच्छति वेत्य यथा पञ्चम्या माहुता वापः पुरुष-वचसो भवन्ति इति तु पञ्चम्यामाहुता वापः पुरुष वचसो भवन्तीति प्रश्न-परिहाराभ्यां ॥ १ ॥

अप शब्द आत्मात्मकत्वाद् युज्यते । भूयस्त्वाच्चापां तापापनोदो भूयस्त्व मभ्रसो ह्यसर्वस्त्विमा इति च भागवते ॥ २ ॥

यत्र वाव भूतानि तत्र करणानि नित्यानि ह्वाव एतानि भूतानि करणानि च नैतानि कदाचिद्वियुज्यन्ते न च विनीयन्त इति च भाल्लवेय श्रुतेः । प्राणगतेर्भूतान्यपि यन्तीति सिद्धं ॥ ३ ॥

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादि श्रुते र्न प्राणानां जीवेन सह गति रिति चेत्—न, भाक्तो ऽग्न्यादि प्राप्तेः । पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन् प्राणा भाक्त एव तु अधि दैवं प्राप्नुवन्ति भाक्तोऽनु व्रजन्ति तं । पुनः शरीर सं प्राप्तौ तस्मे-

ओं। प्रथमे ऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः। ओं॥५॥

ओं। अश्रुतत्वादिति चे न्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः॥६॥

ओं। भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति। ओं॥७॥

ओं। कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्ट-स्मृतिभ्यां। ओं॥८॥

वायु यन्ति चेति श्रुतिः। अध्याय्वे च। यति काले जहत्येमं प्राणा भूतानि पञ्च च। भागतो भागत स्लेन मनु गच्छन्ति सर्व्वश इति॥४॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति प्रथमाग्नौ श्रूयते न भूतानि जुह्वतीति चतो नेति चेत्—न, ता एव प्रस्तुता आपः श्रद्धारूपेण ह्ययन्त इति तु पञ्चम्या माहुता वापः पुरुष-वचसो भवन्तीत्यु प संहारोपपत्तेः॥५॥

अग्न्यादि-गतिः प्रत्यक्षतः श्रूयते ऽतः प्रत्यक्षाश्रवणान्न युक्त मितिचेन्न अथैतमं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव भूतैरवगच्छति भूते भुङ्क्ते भूते ह्युत्पद्यते भूते चरति भूते विचरतीति कौठरव्य श्रुतौ प्रतीयते॥६॥

अपाम सोम ममृता अभूमेत्यादि-श्रुति विरोध इत्यतो वक्ति। भागत स्वदमृतत्वं, भाग्यः पश्या अयनाय विद्यते इति श्रुते आत्मविद एव हि मुख्यं वा शब्दात् पारम्पर्य्येणात्मविदपेक्षया वा। तथाहि श्रुतिः—स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वा ननूक्तोऽन्याद्या कर्म्मा कृतं। यदि ह वा अथ नैवं विन्महत् पुण्यं कर्म्म कुरुते तद्धयस्यान्ततः क्षीयत एव। आत्मान मेव लोक मुपासीत स यआत्मान मेव लोक मुपास्ते न हास्य कर्म्म क्षीयते तस्माद्ध्येतात्मनो यद् यत् कर्म्म क्रियते तत्तत् सृजते ऽमृतो वाव सोमपो भवति यावदिन्द्रो यावन्मनु र्यावदादित्यः कर्म्मणा आत्म मातनोति ज्ञानेनामृतो भवति अथामृतानि कर्म्माणि यत एन ममृतत्वं नयन्तीति च॥७॥

कृतस्य कर्म्मणो भोगे न चयान्मुक्ति रित्यत आह—ततः शेषेणेमं लोक मायाति पुनः कर्म्म कुरुते पुनर्गच्छति 'पुनरागच्छतीति श्रुतेः। भुक्तशेषाणुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः। कर्म्म कृत्वा पुनर्गच्छेत् पुनरायाति नित्यशः। आचतुर्द्दशमादर्षात् कर्म्माणि नियमेन तु। दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययं। अतः कर्म्म-क्षया-न्मुक्तिः कुत एव भविष्यतीत्यादि-स्मृतेश्च॥८॥

ओं। यथेतमनेवं च। ओं ॥ ९॥

ओं। चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः। ओं ॥ १०॥

ओं। आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्। ओं ॥ ११॥

ओं। सुकृतदुष्कृतएवेति तु बादरिः। ओं ॥ १२॥

ओं। अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्। ओं ॥ १३॥

ओं। संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति-दर्शनात्। ओं ॥ १४॥

श्रवणेनायाति यथेतमेव गच्छति यथेतमा गच्छति स भुंक्ते स कर्म्म कुरुते स परिवर्त्तत इति गति-प्रकारेण गतिः प्रतीयते। अतो श्रुते—धूमादभ्र मभ्रादाकाश माकाशाच्चन्द्रलोकं यथेत माकाश माकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति इति काषायण-श्रुते यथा गत मन्यथा च ॥ ९ ॥

तद् य इह रमणीय-चरणो रमणीयां योनि मापद्यन्ते कपूय-चरणाः कपूयामिति श्रुते· चरण-फलमेव गमनागमनं न यज्ञादि-कृतं। आचार इति संप्रोक्त-कर्म्माङ्गत्वेन शुद्धिदः। अशुद्धिदस्त्वनाचार चरणं तूभयं मत मिति चेन्न यज्ञादुपलक्षणार्था चरणादि-श्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिर्म्मन्यते ॥ १० ॥

तर्हि रमणीयाः कपूयाः इत्येव स्याच्चरण-शब्दस्यानर्थक्य मिति चेन्न। यज्ञाद्युप-लक्षणार्था चरणादिरिति चरणापेक्षत्वाद्रमणीयत्वादेस्तज्ज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः ॥ ११ ॥

धर्म्मं चरत माधर्म्म मित्यादि प्रयोगात् सुकृत-दुष्कृतएव चरण शब्दोक्ते इति बादरि-र्मन्यते। तु शब्दात् स्व-सिद्धान्तोपि सएवेति सूचयति। तु शब्दस्तु विशेषे स्यात् स्वसिद्धान्तेऽवधारणे इति च नाममहोदधौ ॥ १२ ॥

पुण्यकृतामेव गमनागमने नेतरेषामित्यत आह। तद्यइह शुभकृतो ये वा अशुभ-कृतस्ते शुभमनुभूयावर्त्तन्ते पुनः कर्म्मकुर्व्वन्ति पुनर्यच्छन्तीति भाल्लवेयश्रुतौ ॥ १३ ॥

संयमन मनुभय केषाञ्चिदारोहः केषाञ्चिदवरोहः। तु शब्दोऽवधारणे। सर्व्वे

ओं । स्मरन्ति च । ओं ॥ १५ ॥

ओं । अपि च सप्त । ओं ॥ १६ ॥

ओं । तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः । ओं ॥१७

ओं । विद्याकर्म्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् । ओं ॥१८ ॥

ये एते शुभकृतः संयमनं प्रपतन्ति । तत्र ह ये परद्विषो गुरुद्विषः श्रुतिद्विष सदवमन्तारः शठा मूर्खा इति ते वै ततोऽवरस्य तमसि प्रपतन्ति नैव ते उत्तिष्ठन्तेऽपि कर्हिचित् य भुवा एतदित्याहुः । अथ येऽन्ये ब्रह्मद्विष स्तेनाः सुरापा स्ते वै तदनुभूयेमं लोक मनु जन्तीति कौठरव्य-श्रुतेः ॥ १४ ॥

गच्छन्ति पापिनः सर्व्वे नरकं नात्र संशयः । तत्र भुक्त्वा पतन्त्येव ये द्विषन्ति जनार्द्दनं । महातमसि मग्नानां न तेषां सुस्थितिः क्वचित् । इतरेषान्तु पापानां व्युत्थानं विद्यतेऽपि च सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखं । इति सर्व्वत्र नियमः पञ्चकष्टे तु तत् सदेत्यादि ॥ १५ ॥

रौरवोऽथ महां श्चैव वह्नि वैतरणी तथा । कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्य-नरकाणि च । तामिस्र श्चान्धतामिस्रौ द्वौ नित्यौ संप्रकीर्त्तितौ । इति सप्त प्रधानानि वलीयस्तूत्तरोत्तरं । एतानि क्रमशो गत्वैवारोहो यावरोहण मिति च भारते ॥ १६ ॥

ईश्वरस्य नरकायुक्तेः सर्व्वं विसृजति सर्व्वं विलापयति सर्व्वं रमयति सर्व्वं प्रवर्त्तयत्यन्तरश्चिन्निविष्ट इति कौषारव-श्रुति-विरोधः इत्यतो वक्ति । च शब्दाद्दुःखानुभवेन स स्वर्गे स भूमौ स नरके सो ऽस्मितमसि प्रवर्त्तिकादेक एवानुविष्टा नासौ दुःखभोगीश्वरः प्रभुत्वात् सर्व्वं पश्यति सर्व्वं कारयति नासौ दुःखभुग् य एवं वेदेति पौत्रायण-श्रुत्तेरविरोधः । नरकेपि वसन्नीशो नासौ दुःखभुगुच्यते । नीचोच्चतैव दुःखादे र्भोग इत्यभिधीयते । नासौ नीचोच्चतां याति पश्यत्येव प्रभुत्वतः इति भागवततन्त्रे ॥ १७ ॥

अथैतयोः पथोर्नैकतरेण च तानीमानि क्षुद्र-मिश्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वे त्येतत् तृतीयं स्थानमिति गति स्वातन्त्र्यं भूतानां प्रतीयत इत्यत आह । विद्याकर्म्मापेक्षार्थे वैतच्चनं तयोरपि प्रकृतत्वात् विद्यापथः कर्म्मपथो द्वौ पन्थानौ प्रकीर्त्तितौ । तद्वर्जित स्त्रिधा याति तिर्य्यग्वा नरकं तमं इति च भागवते ॥ १८ ॥

ओं। न तृतीये तथोपलब्धेः। ओं॥१९॥

ओं। स्मर्य्यतेऽपि च लोके। ओं॥२०॥

ओं। दर्शनाच्च। ओं॥२१॥

ओं। तृतीय शब्दादविरोधः संशोकजस्य। ओं॥२२॥

ओं। स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः। ओं॥२३॥

ओं। नातिचिरेण विशेषात्। ओं॥२४॥

यच दुःखं सुखं तत्र सर्व्वत्रापि प्रतीयते। अपि नीचगतौ किञ्चित् किमु मानुष-देहि। इति वचनामन्धातमःस्वपि सुख-प्राप्तिरित्यत आह। अथाविद्वान् कर्म्मा वाग-गच्छति त्रिधा ह वा वाग् गतिस्तिर्य्यग् यातनातम इति ईवाव सुखानुवर्त्त न तमः सुखानुवृत्त केवलं ह्येवाच दुःखं भवतीति श्रुते र्न तृतीयायां गतौ सुखं॥१९॥

तिर्य्यक्षु नरके चैव सुखलेशो विधीयते। नान्धे तमसि मग्नानां सुखलेशोपि कश्चनेति भविष्यत् पर्व्वणि लोकसिद्धिश्चैतत्। च शब्दाल्लोकसिद्धिरपि स्मार्त्तेत्याह। अति प्रिये यथा राजा न दुःखं सहते क्वचित्। अत्यप्रिये सुखमपि तथैव परमेश्वरः—इति च ब्राह्मे॥२०॥

नारायण-प्रसादेन समिद्ध-ज्ञान-चक्षुषा। अत्यन्त-दुःख-संलीनान्निःशेष- सुख-वर्जितान्। नित्यमेव तथा भूतान् विमिश्रांश्च गणान् बहून्। निरस्ताशेषदुःखांश्च नित्यानन्दैक-भागिनः। अपश्यद विविधान् ब्रह्मा साक्षादेव चतुर्मुख इति दर्शन-वचनाच्च पाद्मे॥२१॥

तृतीये तृतीय-तमसः श्रवणादेव शब्दानुसारात् संशोकज-मोह-प्राप्तिः॥२२॥

महातमस्त्रिधा प्रोक्त मूर्द्ध मध्यं तथाधरं। श्रवणेनैव मूर्च्छादि रधरस्य यतो भवेत्। तस्मान्न विस्तरे नैतत् कथ्यते राजसत्तमेति कौर्म्मे॥२३॥

धूमो भूत्वाभ्रं भवतीत्याद्यन्यभावः श्रूयते स कथमित्यतो—ब्रवीति धुमादिषु प्रविष्टस्य-तद्गतौ गतिः स्थितौ स्थितिरित्यादि रेव तद्भावापत्तिः। न ह्यन्यस्यान्यभावो युज्यते न च तत्-पद-प्राप्तिः। गारुडे च। धुमादि-भाव-प्राप्तिश्च तद्गतौ गतिरेव च। स्थितौ स्थिति-प्रवेशश्च लघुत्वादि तथैव च। न ह्यन्यस्यान्यथाभावो न च तत् पद-मिष्यते। विद्यागम्य पदं यस्मान्न तत् प्राप्यं हि कर्म्मणा। एकदेश स्वभावेन वागभेदापि युज्यते। यथा जीवः परं ब्रह्म ब्रह्मेदं जगदित्यपीति॥२४॥

ओं। अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्। ओं ॥२५॥

ओं। अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्। ओं ॥ २६ ॥

ओं। रेत:सिग्योगोऽथ। ओं ॥ २७ ॥

ओं। योने: शरीरं। ओं ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्ण द्वैपायन कृत ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य प्रथम पाद: ॥

बहुस्थानगमनात् कल्पान्तमेवंस्या दित्यतआह—तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याऽयत्तो रमणीयां योनि मापद्यन्त इति विशेषान्नातिचिरेण स्वर्गाल्लोकादवाक्याप्तो वत्सरात् पूर्वमेवतु। मातु: शरीरमाप्नोति पर्य्यटनं यत्र तत्र च इति नारदीये ॥ २५ ॥

त इह व्रीहियवा औषधि-वनस्पतय स्तिला माषा इति जायन्त इति श्रवणादनर्थ फलत्वं यज्ञादेरिति। अतो वक्ति। अन्याधिष्ठिते व्रीह्यादि-शरीरे प्रवेश: न तु भोगोऽस्य धूमो भूत्वाऽभ्रं भवतीत्यादि-पूर्व्वोक्तिवत्। सोवाग्गत: स्थावरान् प्रविशत्यभोगेनैव व्रजन् स्थूलशरीरमेति स्थूलाच्छरीराद्भोगाननुभुङ्क्त इत्यभिलापात् कौषारवश्रुतौ स्वर्गादवाग्गता देही व्रीह्यादौतरदेहग:। अभुञ्जंस्तु क्रमेणैव देहमाप्नोति कालत इति वाराहे ॥ हिंसारूपत्वात् पापस्यापि सम्भवाद दु:खं च भवत्विति चेन्न शब्द-विहितत्वात्। हिंसा त्ववैदिकी या तु तयानर्थो ध्रुवं भवेत्। वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थ: कथञ्चनेति वाराहे ॥ २६ ॥

स्वर्गादवाग्गतश्चापि मातुरेवोदरं व्रजेदिति वचनाद् यएव गृही भवति यो वा रेत: सिञ्चति तमेवानुप्रविशतीति श्रुति: कथमित्यतआह—ततो रेत:-सिचामवान् प्रविशत्यथ मातरमथ प्रसूयते स कर्म्म कुरुत इति कौठरव्य श्रुते:। पितरमेव प्रथमतो विशति मातु: प्राप्ते पश्चादपि भाव्यत्वात् ॥ २७ ॥

देहं गर्भ-स्थितं क्वापि। प्रविशेत् स्वर्गतो गत इति वचनात् पश्चादेव प्रविशतीत्यत आह। पितु: शरीरा न्मातृ-योनिं मनु प्रविश्य तत एव शरीरं प्राप्नोति दिव: स्थावरान् गच्छति, स्थावरेभ्य: पितरं, पितु मातरं, मातु: शरीरं, शरीरेण आयत इति संमितं यथासम्मितं स्थावरेभ्यो जायते पितु मातुरन्तरे वा गर्भेवावछिवेति पौष्यायण-श्रुते:। स्थावराणि दिव: प्राप्त: स्थावरेभ्यश्च पूरुषं। पुरुषात् स्त्रियमापन्न स्ततो देहं यथाक्रमं।

ओं । सन्ध्ये सृष्टिराह हि । ओं ॥ १ ॥

ओं । निर्म्मातारञ्चैके पुत्रादयश्च । ओं ॥ २ ॥

ओं । मायामात्रन्तु कात्स्नेनानभिव्यक्त स्वरूपत्वात् । ॥३॥

ओं । सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । ओं ॥४॥

ओं । पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-विपर्य्ययौ । ओं ॥ ५ ॥

देहेन जायते जन्तुरिति सामान्यतो जनिः । विशेष-जननं चापि प्रोच्यमानं निबोध मे । स्यात्तु प्रथापि पुरुषे प्रमदाया मथापि वा । गर्भे वा बहिरेवाथ क्वचित् स्थानान्तरेषु चेति ब्राह्मे ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीकृष्ण द्वैपायन कृत ब्रह्मसूत्र-भाष्ये श्रीमदानन्द तीर्थ भगवत् पूज्यपाद विरचिते तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

——:०:——

भक्तिरस्मिन् पादे उच्यते । भक्त्यर्थं भगवन्महिम्नोक्तिः । न स्वप्नेऽपि तं विना प्रतीयते न तत्र रथारथ-योगा न पन्थानो भवन्त्यथो रथान्रथ-योगान् पथः सृजत इत्यादि-श्रुतेः ॥ १ ॥

यत्र सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्म्मिमाण इति च । एतस्माद्ध्येव पुत्रो जायत एतस्माद्भ्रातैतस्माद्भार्य्या यदेनं पुरुष मेव स्वप्ने नाभि हन्तीति गौपवन श्रुतिश्च ॥ २ ॥

केन साधनेन इत्यत आह—अनादि मनो गतां स संस्कारान् स्वेच्छामात्रेण दर्शयति, नान्येन साधनेन सम्यगनभिव्यक्त-स्वरूपत्वात् । ब्रह्माण्डे च । मनोगतांस्तु संस्कारान् स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते । यदन्यथात्वं जायत्वं सा भ्रान्तिस्तत्कृता । अनभिव्यक्तरूपत्वा नान्य-साधन-जं भवेदिति ॥ ३ ॥

साधनान्तराभावे ऽपिभावा भाव सूचकत्वेनेश्वरो दर्शयति—यदा कर्म्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेभि पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्न-निदर्शन इति श्रुतेः । हि-शब्द-दर्शनाच्च । यद्यपि ब्रह्मणो ब्रूयाद्देवता वृषभोऽपि वा । स्वप्नस्था प्रथमा राजा तत्तथैव भविष्यतीत्याचक्षते च स्वप्नविदो व्यासादयः ॥ ४ ॥

बन्ध-मोक्ष-प्रदत्वात् स एव स्वप्न-तिरस्कर्त्ता । स्वप्नादि-बुद्धि-कर्त्ता च तिरस्कर्त्ता स एव तु । तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्ध-मोक्षौ प्रतिष्ठिताविति च कौर्म्मे ॥ ५ ॥

ओं । देहयोगाद्वा सोऽपि । ओं ॥ ६ ॥

ओं । तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

ओं । अतः प्रबोधोऽस्मात् । ओं ॥ ८ ॥

ओं । स एव तु कर्म्मानुस्मृति शब्दविधिभ्यः । ओं ॥ ९ ॥

ओं । मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् । ओं ॥ १० ॥

ओं । न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । ओं ॥ ११

देह-योगेन वासौ जाग्रदपि तत एव जागरिते स्थापयति स स्वप्ने स प्रभु सुरा पाट स एको बहुधा भवतीति कौठरव्य देह-योगेन वासौ जाग्रदपि तत एव श्रुतेः ॥ ६ ॥

जाग्रत् स्वप्नाभावः सुषुप्तिर्नाडीस्थे परमात्मनि । आसु तदा नाड़ीषु सुप्तो भवति सता सौम्य तदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः ॥ ७ ॥

यतं स्मिन् सुप्तिः एष एव सुप्तं प्रबोधयति एष तस्माज्जीव उत्तिष्ठत्येष प्रमातेषं परम इति कौण्डिन्य-श्रुतिः ॥ ८ ॥

न च केषाञ्चित् स्वप्नादि-कर्त्ता न तु सर्व्वेषा मिति एष ह्येव साधु कर्म्म कारयतीति कर्म्मण्यवधारणात् । प्रदर्शकस्तु सर्व्वेषां स्वप्नादेरेक एव तु । परमः पुरुषो विष्णु स्ततो ऽन्यो नास्तिकं श्च नेत्यनुसार-स्मृतेश्च । एष स्वप्नान् दर्शयति एष प्रबोधयति एष एव परमानन्द इति च श्रुतिः । आत्मान मेव लोक मुपासीतेति च विधिः ॥ ९ ॥

महावस्थायां परमेश्वरेऽर्द्धप्राप्ति र्जीवस्य हृदयस्थात् पराज्जीवाद्द् रस्थो जाग्र देष्यति । समीपस्थ स्तथा स्वप्नं स्वपित्यस्मिल्लयं व्रजन् । युत एवं त्रयो ऽवस्था मोहस्त परिशेषतः । अर्द्धप्राप्ति रितिज्ञेयो दुःखमात्र प्रतिस्मृते रिति च वाराहे । सोपि तत एवेतीति सिद्धं । मूर्च्छा-प्रबोधनञ्चैवं यत एव प्रवर्त्तते । स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्द-लक्षण इति च कौर्म्मे ॥ १० ॥

स्थानापेक्षया परमात्मनोऽपि भेदा दतु ग्राह्यनुग्राहकं-भाव इति ॥ अतआह । स्थाना पेक्षयापि परमात्मनो न भिन्नं रूपं । सर्व्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मे त्याचक्षत इति श्रुतिः । एकरूपः परो विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः । ऐश्वर्य्याद्रूप मेकञ्च सूर्य्य वद्वहुधे-यत इति मात्स्ये । प्रतिदृश मिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधुत भेद-मोह इति च भागवते ॥ ११ ॥

ओं । न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् । ओं ॥१२॥

ओं । अपि चैवमेके । ओं ॥ १३ ॥

ओं । अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् । ओं ॥ १४ ॥

ओं । प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् । ओं ॥ १५ ॥

ओं । आह च तन्मात्रं । ओं ॥ १६ ॥

ओं । दर्शयति चाथो अपि स्मर्य्यते । ओं ॥ १७ ॥

कार्य्य-कारण वर्त्तौ तौ विष्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञ: कारण-बद्धस्तु द्वौ न तुर्यौ नसिध्यत इति भेद-वचनान्नेति चेन्न एषतआत्मान्तर्याम्यमृत अयमेव स योऽयमात्मेद ममृत मिदं ब्रह्मेदं सर्व्वं अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहुनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्म पूर्व्वमपरमनन्तर मबाह्य मय मात्मा ब्रह्म सर्व्वानुभूति रमुशासन मिति प्रत्येक मभेद-वचनात् ॥ १२ ॥

एवमभेदेनैव च शब्दा दनन्तरूपत्वं चैक-शाखिन: पठन्ति । अमात्रो ऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशम: शिव: । ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जन इति । अभेदेऽपि भेदव्यपदेश: स्थान-भेदादैश्वर्य्ययोगाच्च युज्यते ब्रह्मतर्के च । बद्धो बन्धादि-साक्षित्वाद्भिन्नो भिन्नेषु संस्थित: । निर्द्दोषाद्वयरूपोऽपि कथ्यते परमेश्वर इति ॥ १३ ॥

रूपवत्वादनित्यत्वं मिति । अतो वक्ति । मंक्त्यादि-प्रवर्त्तकत्वेन तदुत्तरत्वात्मत्वं रूपवद्ब्रह्मादि-शब्दा दस्थूल मनस्वियादि-श्रुतेश्च । भौतिकानी ह रूपाणि भूतेभ्योऽसौ परो यत: । अरूपवानत: प्रोक्त: क तदर्थ्यक्तत: पर इति च मात्स्ये ॥ १४ ॥

यदा पश्य: पश्यते रुक्म वर्णं कर्त्तार मीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं श्यामाच्छरणं प्र... सुवर्णज्योति रित्यादि-श्रुतीनाञ्च न वैयर्थं विलक्षणरूपत्वात् यथा चक्षुरादेः विद्यमानेऽपि वैलक्षण्यादप्रकाशादिव्यवहार: ॥ १५ ॥

वैलक्षण्यञ्चोच्यते रूपस्य विज्ञानानन्दमात्रत्वं एकात्म्य प्रत्यय सारमिति । आनन्द मात्र मजरं पुराणमेकं सन्त बहुधा दृश्यमानं । तमात्मस्थं येनु पश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषा मिति चतुर्वेद शिखायाम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चानन्द स्वरूप त्वं तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्द रूपममृतं यद्वि

ओं । अतएव चोपमा सूर्य्यकादिवत् । ओं ॥ १८ ॥

ओं । अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वं । ओं ॥ १९ ॥

ओं । वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं ॥ २० ॥

ओं । दर्शनाच्च । ओं ॥ २१ ॥

ओं । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । ओं ॥ २२ ॥

भातीति । शुद्ध स्फटिक सङ्काशं वासुदेवं निरञ्जनं । चिन्तयीत यतिर्नान्य ज्ञान रूपा इति रूपे रिति च मात्स्ये ॥ १७ ॥

यस्मादेवं परमेश्वर स्व-रूपाणां मिथोन कश्चिद्भेदः अतः सादृश्याज्जीवस्यापि तथा स्यादिति न तस्य प्रतिबिम्बत्व मुक्तञ्च शब्देना भेदं दर्शयति । रूपं रूपं प्रति रूपोव भूव । वस्तुतः सूर्य्यकायवत् सूर्य्यस्य सदृशा जलि । एव मेवात्मका लोके परात्म सदृशा मता इत्यादि । अतएव भिन्नत्व तदधीनत्व सत् सादृश्यै रेव सूर्य्यकाद्युप मानो पाध्य धीनत्वादिना ॥ १८ ॥

नित्यसिद्धत्वात् सादृश्यस्य नित्यानन्द ज्ञानादेर्न भक्ति ज्ञानादिना प्रयोजन मिति। अतो ब्रवीति । अम्बुवत् स्वेष्टेन ग्रहणं ज्ञानं भक्तिं विना न तत् सादृश्यं सम्यग विभिज्यते यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामिति हि श्रुतिः । सांष्टत्ववृद्धि भक्तिस्तु स्वेष्टपूर्व्वाभिधीयते । तयैव व्यज्यते सम्यग् जीवरूपं सुखात्मक मिति पाद्मे ॥ १९ ॥

तस्य च भक्तिज्ञानादे वृद्धि ह्रास भाक्त्वं विद्यते ब्रह्मादीना मुत्तमानां भक्तत्वेन्त र्भावात् । एवं भक्तादि विशेषाङ्गीकारादेवेश्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान् प्रति च साम ञ्जस्यं भवति । साधनस्योत्तमत्वेन साध्यस्योत्तम माप्नुयुः । ब्रह्मादयः क्रमेणैव यथानन्द श्रुतौ श्रुतां । इति च ब्राह्मे ॥ २० ॥

कुतः । अथात आनन्दस्य मीमांसा भवती त्यारभ्य ब्रह्म पर्य्यन्तेषु सुखेषु पुन र्विशेष दर्शनात् । च शब्दात् स्मृतिः । यथा भक्ति विशेषो ऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा मुक्ति विशेषोपि ज्ञानिनां लिङ्ग भेदन इति ॥ २१ ॥

सृष्टि संसार कर्त्तृत्व मेवास्य न पालकत्वं स्वतः सिद्ध रित्यत आह । उक्त सृष्टि

ओं । तदव्यक्तमाह हि । ओं ॥ २३ ॥

ओं । अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां । ओं ॥ २४ ॥

ओं । प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं । ओं ॥ २५ ॥

ओं । प्रकाशश्च कर्म्मण्यभ्यासात् । ओं ॥ २६ ॥

ओं । अतोनन्ते न तथाहि लिङ्गं । ओं ॥२७ ॥

संहार कर्तृत्व मात्रं प्रतिषिध्य ततो ऽधिकं ब्रवीति । नैतावदेवनापरो ब्रह्मणो भा स द्यावापृथिवी विभर्त्तीति च श्रुतेः स्मृतिश्च । सृष्टिञ्च पालनञ्चैव संहारं नियमं तथा । एक एव करोतीशः सर्व्वस्य जगतो हरि रिति ब्रह्माण्डे ॥ २२ ॥

परमात्मा परोक्षं च तत् प्रसादादेव न जीवशक्तेरिति वक्तु मुच्यते अव्यक्त मेव तद्ब्रह्म स्वतः अरूपमचरं ब्रह्म सदा व्यक्तञ्च निष्कलं । यन्न् ज्ञात्वा मुच्यते जन्तु रानन्दञ्चाश्रयो भवेदिति कौठरव्य श्रुतिः ॥ २३ ॥

आराधनेप्यव्यक्तमेव ज्ञान प्रत्यक्षेणेतरेषा मति सूक्ष्मत्व लिङ्गा दनुमानेन न त माराधयित्वापि कश्चिद्व्यक्ती करिष्यति । नित्यो व्यक्तो यतो देवः परमात्मा । सनातन इति च ब्रह्मवैवर्त्ते ॥ २४ ॥

नत्वाव्यक्तरूपेण तथैव तिष्ठति । व्यक्तं किञ्चि द्रूपं गृहीत्वा दृश्यते । यथान्याद्यसन्मात्रा रूपेण दृश्या अपि स्थूलरूपेण दृश्यन्त एव मिति चेन्न प्रकाशादिवत् स्थूल सूक्ष्मत्व विशेषा भावात् । नासौ सूक्ष्मो न स्थूलः पर एव स भविष्यति तस्मा दाहुः परम इतीति माण्डव्य श्रुतेः स्थूल सूक्ष्म विशेषो एनं कश्चित् परमेश्वरे । सर्व्वत्रैक प्रकारो सौ सर्व्वरूपेष्व जायत इति च गारुडे । अव्यक्त व्यक्त भावौ च न क्वचित् परमेश्वरे । सर्व्वत्रा व्यक्तरूपोयं यत एव जनार्द्दन इति कौर्म्मे ॥ २५ ॥

तर्हि किं यत्नेनेत्यत आह विषय भूते तस्मिन्नेव श्रवणाद्यभ्यासात् प्रकाशश्च भवति । आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

नित्याव्यक्तस्य कथं प्रकाश इत्यत उच्यते उभयत्र प्रमाणा भावात् तत् प्रसादा देव प्रकाशो भवति । तस्याभिधानाद् योजना त्तत्वभावाद्भूयं श्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति रिति लिङ्गात् । युज्यते गतस्यानन्तशक्तित्वात् नित्या व्यक्तोपि भगवा नीक्ष्यत निजशक्तितः । तामृते परमात्मानं कः पश्येता मृतं प्रभुमिति नारायणाध्यात्मे ॥ २७ ॥

ओं । उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् । ओं ॥ २८ ॥

ओं । प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् । ओं ॥ २९ ॥

ओं । प्रतिषेधाच्च । ओं ॥ ३० ॥

ओं । परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । ओं ॥ ३१ ॥

ओं । सामान्यात्तु । ओं ॥ ३२ ॥

ओं । बुद्ध्यर्थः पादवत् । ओं ॥ ३३ ॥

स्वरूपेणानन्दादिना कथ मानन्दत्वादि रित्यत उच्यते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । अथैष एव परमात्मानन्द इत्युभयव्यपदेशात् अहि कुण्डलवदेव युज्यते यथाहिंकुण्डली कुण्डलश्चतु शब्दात् केवल श्रुति गम्यत्वं प्रदर्शयति ॥ २८ ॥

यथादित्यस्य प्रकाशत्वं प्रकाशित्वञ्च । एवं वा दृष्टान्ता स्तेजोरूपत्वा द्ब्रह्मण: ॥२९॥

यथैक: काल: पूर्व्वं इत्यवच्छेदको ऽवच्छेद्यश्च भवति अतिसूक्ष्मत्वापेक्षयैव दृष्टान्त: स्थूलमतीनां च प्रदर्शनार्थं अहि कुण्डल दृष्टान्त: । प्रकाशवत् कालवद्वा यथाङ्गश्रयनादिकं ब्रह्मणश्चैव मुक्ताना मानन्दो ऽभिन्न एवतु इति नारायणाध्यात्मे आनन्देनत्व भिन्नेन व्यवहार: प्रकाशवत् । कालवद्वा यथा काल: स्वावच्छेदेन तां ब्रजेदिति ब्राह्मे ॥ ३० ॥

एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चनेति भेदस्य ॥ ३१ ॥

नचानन्दादित्वा ल्लोकानन्दादिवत् एष सेतुर्विधृति र्य एष आनन्द: परस्यैष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति सेतुत्वं उच्यते यतो वाचो निवर्त्तन्त इत्युन्मानत्वं । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवन्तीति सम्बन्ध: । अन्यत्र मानन्तु जीवाना मन्यत्र ज्ञानं परस्य च । नित्यानन्दाव्ययं पूर्णं परं ज्ञानं विधीयत इति भेद: । अतो लौकिकत्वात् परमेव ब्रह्मानन्दा दिकं ॥ ३२ ॥

दर्शनादेवं चान्यानन्दादीनां । अदृष्ट मव्यवहार्य्यं व्यपदेश्यं सुखं ज्ञान मोजो वल मिति ब्रह्मण: तस्मात्तं व्याचक्षते इति कौण्डिन्य श्रुति: ॥ ३३ ॥

ओं। स्थान विशेषात् प्रकाशादिवत्। ओं॥३४॥

ओं। उपपत्तेश्च। ओं॥ ३५ ॥

ओं। तथान्यप्रतिषेधात्। ओं॥ ३६ ॥

ओं। अनेन सर्व्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७॥

ओं। फलमत उपपत्तेः। ओं॥ ३८ ॥

अप्रसिद्धस्य कथमानंद इत्यादि व्यपदेश इत्यतो वक्ति जीवेश्वर सम्बन्ध ज्ञापनार्थमप्रसिद्धोऽपि पादो यथा पादशब्देन व्यपदिश्यते पादोऽस्य विश्वा भूतानीति तथा अलौकिकोपि ज्ञानादि स्वशब्दैरेव भण्यते। ज्ञापनार्थाय लोकस्य यथा राजेन्द्र देवराडिति पाद्मे ॥ ३४ ॥

परानन्द मात्रत्वं कथं ब्रह्माद्यानन्दादीनां विशेष इत्यत उच्यते यथादित्यस्य दर्पणादिस्थानविशेषात् प्रतिबिम्बविशेषः एवं मानुषादेरपि ब्रह्मादि गुण वैशेष्या दानन्दः परमस्य च। प्रतिबिम्बत्व मायाति मध्योशादि विशेषत इति च वाराहे ॥ ३५ ॥

ऐश्वर्य्यात् परमाद्विष्णो भक्त्यादीना मनादितः। ब्रह्मादीनां सूपपन्ना ह्यानन्दादे विंचित्रतेति पाद्मे ॥ ३६ ॥

ध्यानकाले यच्चित्ते दृश्यते तदेव ब्रह्म रूपं। अतः कथमव्यक्ततेत्यत आह यथा जीवानन्दादे रन्य ईश तथोपास्या क्रतादपि। यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिद मुपासत इति प्रतिषेधात्। पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रति विम्बितं ब्रह्मैव प्रति बिम्बोयं यत स्तेषां फल प्रदं। तदुपासनञ्च भवति प्रतिमोपासनं यथा। दृश्यते त्वा परोक्षेण ज्ञानेनैव परं पदं। उपासनात्वा परोक्षं गमयेत्तत् प्रसादत इति च ब्रह्म तर्के ॥ ३७॥

देशकालान्तरेन्यतोपि सृष्ट्यादिक्रिया युक्ता त्वतो श्रुते। सर्व्व देश काल वस्त्वादिष्वमेनैव सृष्ट्यादिकं प्रवर्त्तते। एष सर्व्व गत एष ईश्वर एषो ऽचिन्त्य एष परम इति भाल्लवेय श्रुतिः। सर्व्वत्र सर्व्वमेतस्मात् सर्व्वदा सर्व्व वस्तुषु। स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया यतः। अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातन मिति चतुर्वेद शाखायां। आदि शब्दादन्यत्र प्रमाणाभावाच्च ॥ ३८ ॥

ओं। श्रुतत्वाच्च। ओं॥ ३९॥

ओं। धर्म्मं जैमिनि रत एव। ओं॥ ४०॥

ओं। पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ओं॥ ४१॥

॥ इति श्रीकृष्ण द्वैपायन कृत ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः॥

—:-०-:—

ओं। सर्व्व वेदान्त प्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्। ओं॥ १॥

ओं। भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि। ओं॥ २॥

कर्म्मापेक्षत्वात् फलदानस्य तदेव ददातीति न भाव्यं। कुतः अतएवेश्वरात् फलं भवति। नह्यचेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिर्युज्यते॥ ३९॥

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायण मिति॥ ४०॥

यतः फलं तदेव कर्म्म स्वाद्भवति। एषह्येव साधु कर्म्म कारयतीति श्रुते रिति जैमिनिः परस्य कर्म्मणश्चोभयोः फलकारणत्वेपि न कर्म्म परप्रवर्त्तकं पर एव कर्म्म प्रवर्त्तकः। पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापं लोक मिति हेतु व्यपदेशात् द्रव्यं कर्म्म च काल श्रुति॥ ४१॥

॥ इति श्रीकृष्ण द्वैपायन कृत ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः॥

—०—

उपासनास्मिन् पाद उच्यते सर्व्व परिज्ञानं प्रथमत उच्यते अतो निर्णयः। उभयोरपि दृष्टोऽन्त स्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिरिति वचनात्। सर्व्व वेदनिर्णयोत्पाद्यं ज्ञानं ब्रह्म। आत्मेत्येवोपासीतेत्यादि विधीनां तद्वाक्योक्तीनां चाविशिष्टत्वात्॥ १॥

विज्ञान मानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्मेत्यादि प्रति शाख श्रुति भेदान्नैका धिकारिविषयाः। सर्व्व शाखा इति चेत् न। एकस्यामपिशाखाया मात्मेत्येवोपासीत सं ब्रह्मेत्यादिभेद दर्शनात्॥ २॥

ओं । स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेधि-
कारात्र । ओं ॥ ३ ॥

ओं । सलिलवच्च तन्नियमः । ओं ॥ ४ ॥

ओं । दर्शयति च । ओं ॥ ५ ॥

ओं । उपसंहारोर्थाभेदा द्विधिशेषवत् समाने
च ओं ॥ ६ ॥

स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति सामान्यविधेः । हि शब्दाद्वेदः कृत्स्नो ऽधिगन्तव्यः, सरहस्यो द्विजन्मनेति स्मृतेः । सर्व्वं वेदोक्तमार्गेण कर्म्म कुर्व्वीत नित्यशः । आनन्दोहि फलं यस्मा च्छाखाभेदोक्त शक्तिजः । सर्व्वं कर्म्म कृतो यस्मा दशक्ताः सर्व्व जन्तवः । शाखा भेदं कर्म्म भेदं व्यास स्तस्मादचीक्लृपत् । इति समाचारे सर्व्वेषा मधिकारात्र ॥ ३ ॥

यथा सर्व्वं सलिलं समुद्रं गच्छति एवं सर्व्वाणि वचनानि ब्रह्मज्ञानार्था नीति नियम : आग्नेये च यथा नदीनां सलिलं शस्य सागरगं भवेत् । एवं सर्व्वाणि वाक्यानि पुंशक्त्या ब्रह्म विषय इति ॥ ४ ॥

सर्व्वेश्च वेदैः परमोहि देवो जिज्ञास्यसो नाल्पवेदैः प्रसिद्धेत् । तस्मादेनं सर्व्व वेदानधीत्य विचार्य्य च ज्ञातु मिच्छेन्म मुमुक्षुरिति चतुर्वेदशिखायां । सर्व्वान् वेदान् सेतिहासान् सपुराणान् सयुक्तिकान् सपञ्चरात्रान् विज्ञाय विष्णुर्ज्ञेयो न चान्यथेति ब्रह्म तर्के ॥ ५ ॥

सर्व्वै र्वेदैश्चयो नोपास्यो ऽशक्यत्वादित्यत आह । सर्व्व वेदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मोपास्यः । उपास्य एकः परतः परो यो वेदैश्च सर्व्वैः सहचेतिसासैः सपञ्च रात्रैः पुराणैश्च देवः सर्व्वै र्गुणैस्तत्र तत्र प्रतो तै रिति हि भाल्लवेय श्रुतिः । आग्नेये च । विधिशेषाणि कर्म्माणि सर्व्ववेदादि तान्यपि । यथा कार्य्याणि सर्व्वैश्च सर्व्वान्येवाविशेषतः एवं सर्व्व गुणान् सर्व्व दोषाभावांश्च यत्नतः । योजयित्वैव भगवानुपास्यो नान्यथाद्ध्रुवमिदिति समान विषयैवोपसंहारः । ननु सोऽरोदीदित्यादीनां गुणै रेव सतूपास्यो नेव दोषैः कथञ्चन । गुणैरपि न तूपास्यो ये पूर्णत्व वि-धिनः इति ब्रह्मतर्के ॥ ६ ॥

ओं। अन्यथा त्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्॥ ७॥

ओं। नवा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्॥ ८॥

ओं। संज्ञातश्चेत्तदुक्त मस्ति तु तदपि। ओं॥ ९॥

ओं व्याप्तेश्च समञ्जसं। ओं॥ १०॥

ओं। सर्वाभेदा दन्यत्रे मे। ओं॥ ११॥

ओं। आनन्दादयः प्रधानस्य ओं॥ १२॥

आत्मेत्येव वोपासीतेति शब्दादुपसंहारस्यान्यथात्व मिति चेन्न। एते गुणा पास्या इति विशेष वचना भावात्। सर्व्वे र्गुणै रेक एवेशिता ऽसा वुपासितव्यो नतु दोषैः कदाचिदिति विशेष वचनाच्च आत्मे त्ये वेत्यवधारण मनात्म निवृत्त्यर्थं॥ ७॥

प्रकरण भेदान्न वोप संहारः कार्य्यः। परो वरीय स्त्वा दिषु तावदेव युक्तं॥ ८॥

सर्व्व विद्या उक्ता सोहं नाम विदैवास्मि नाम्ना विदिति वचनात् सर्व्वस्य ब्रह्म नाम त्वात्तदुपसंहारः कार्य्यः। नामत्वात् सर्व्व विद्यानां गुणाना मुप संहृतिः। कार्य्यैव ब्रह्मणि परे नात्र कार्य्या विचारणा। इति ब्रह्म तर्कः इति चेत् सत्यं। उक्ता प्युप संहारः तत् प्रमाणमप्यस्त्येव नाम वात्र ता ब्रह्मणः सर्व्व विद्यास्वादिकः सर्व्व गुणैर्विचिन्त्य इति कौण्डिन्यश्रुतौ॥ ९॥

युज्यते चोपसंहारोऽनुपसंहारश्च योग्यता विशेषात्। गुणैः सर्व्वै रुपास्यो ऽसौ ब्रह्मणा परमेश्वरः। अन्यै र्यथाक्रमश्चैव मानुषैः कैश्चिदेवत्विति भविष्यत् पर्व्वणि॥ १०॥

सर्व्व गुण युक्तत्वे नोपासनादन्यत्रैव फले ब्रह्मादयो भवन्ति। सम्पूर्णोपासनाद् ब्रह्मा सम्पूर्णानन्द तामियात्। इतरेतु यथा योगं सम्य ग्युक्तो भवन्ति होति पाद्मे॥ ११॥

सर्व्वेषां समुक्षूणां कियन्नियमेनो पास्य मित्याह। प्रधान फलस्य मोक्ष स्यार्थे आनन्दो ज्ञानं सदात्मेत्युपास्य एव। सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मो पासदिनिश्चितः। सर्व्वेषाञ्च मुमुक्षूणां फलसाम्यमपेक्षितेति ब्रह्म तर्के॥ १२॥

धारिता दिव्यं कल्पं चीवर-पिण्डपात्र-शयनासन-ग्लान-प्रत्यय-भैषज्य-परिष्कारैः सर्व्वोपकरणोपस्थानेनोपस्थिता भवेयुः। न च तथागताः शक्नुवन्ति षड़क्षरि-महाविद्यायाः पुण्यस्कन्धं गणयितुं। प्रागेवाहमेकाकी अस्मिँल्लोकधातौ विहरामि। अचिन्त्य-ध्यान-पदेषु समुत्थानेनाहं कुलपुत्र! भावनायोगमनुयुक्तः स च सूक्ष्मो धर्म्मः, अव्यक्तो धर्म्मः, अनागतो धर्म्मः, परमहृदय-प्राप्तः अवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्योपायकुशलैर्धर्म्मैः प्रतिष्ठितः। एवं कुलपुत्र! षड़क्षरि-महाविद्याया उपाय-कौशल्यं प्राप्त् महमपि कुलपुत्रानेकानि लोक-धातु-कोटी-नियुत-शतसहस्राणि परिभ्रमितो गत्वा चामिताभस्य तथागतस्य पुरस्तात् प्राञ्जलीभूत्वा धर्म्म-वेगेनाश्रूणि प्रमुक्तानि तथामिताभस्तथागतो जानाति अनागत-प्रत्युत्पन्नम्॥

तेन ममाभिहितं कुलपुत्र! षड़क्षरीं महाविद्यां राज्ञीमिच्छसि भावनायोग मनुयुक्तः। मयोक्त मिच्छामि सुगत! यथा तृषार्त्तः पाणीय मन्वेषते एव मह्हं भगवन्! षड़क्षरी महाविद्यां समन्वेषमाणानेकलोकधातूनुपसङ्क्रान्तः पर्य्युपासितानि मयानेकानि तथागत-कोटी-नियुत-शत-सहस्राणि न कस्य चित्सकाशात् मया लब्धा, षड़क्षरी-महाविद्या-राज्ञी त्वं भगवन्! त्राता भव। शरणं परायणं विकलेन्द्रियस्य चक्षुर्भूतो भव। नष्ट-मार्गस्य दर्शको भव। सूर्य्यताप-दग्धानां छत्रभूतो भव। चतुर्म्महापथे शालवृक्षइवभव। धर्म्म-परिलिप्सितस्यानन्त-धर्म्म-मार्गमुपदर्शको भव। सुप्रतिष्ठित-चेतसो वज्रकवचभूतो भव॥

अथामितामस्य तथागतार्हत्सम्यक्सम्बुद्धस्य अवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य लम्बिकरुतेन स्वरेण निर्घोषेण

रोचयति । षडक्षरी—कुलपुत्र ! अयं पद्मोत्तमस्तथागतो ऽर्हन्सम्यक्सम्बुद्धः षडक्षरि-महाविद्यायाः कारणेनानेक-लोक-धातु-कोटी-नियुत-शतसहस्राणि परिभ्रमितो ददस्व कुलपुत्र ! षडक्षरीं महाविद्यां राज्ञीस्तथागत एवं परिभ्रमति ।

॥ इति षडक्षरि महाविद्या-माहात्म्यवर्णनं तृतीय प्रकरणम् ॥

—:०:—

अथ अवलोकितेश्वरो भगवन्त मेतदवोचत्—अदृष्ट-मण्डलस्य न दातव्यां कथं भगवत्पद्माङ्कमुद्रा मनु गृह्णाति ? कथं मणिधरां मुद्रां सञ्जानीते ? कथं सर्वराजेन्द्रां सञ्जानीते । मण्डलपरिशुद्धिं कथं सञ्जानीते ? मण्डलेऽदन्निमितश्चतुरस्रं पञ्च हस्त-प्रमाणं सामन्तकेन मध्ये मण्डलस्यामिताभं लिखेत् । इन्द्रनील-चूर्णं, पद्मराग-चूर्णं, मरकत-चूर्णं, स्फाटिक-चूर्णं, सुवर्ण-रूप्य-चूर्णान्यमिताभस्य तथागतस्य कार्ये संयोजयितव्यानि । दक्षिणे पार्श्वे महामणिधरो बोधिसत्वः कर्त्तव्यः । वामपार्श्वे षडक्षरी महाविद्या कर्त्तव्या (चतुर्भुजा शरत्काण्ड-गौरवर्णा, नानालङ्कार-विभूषिता, वामहस्ते पद्मं कर्त्तव्यम्, दक्षिणहस्ते अक्षमाला कर्त्तव्या. द्वौ हस्तौ स-प्रयुक्तौ सर्वराजेन्द्रा नाम मुद्रा कर्त्तव्या । तस्याः षडक्षरि-महाविद्यायाः पादमूले विद्याधरं प्रतिष्ठापयितव्यं, दक्षिणहस्ते धूपकटच्छुकं कर्तव्यमुपायमानम् । वामहस्ते नानाविधालङ्कार-परिपूर्णं पिटकं कर्त्तव्यं ।) तस्य च मण्डलस्य चतुर्द्वारेषु चत्वारो महाराजाः कर्तव्याः, नाना प्रहरण-

गृहीताः कर्त्तव्याः, तस्य मण्डलचतुष्कोणेषु चत्वारः पूर्णकुम्भाः नाना-मणि-रत्न-सञ्चिता । यः कश्चित् कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा इच्छति मण्डलं प्रवेष्टुम् । तेन सर्व्वगोत्रस्यापरम्परस्य नामानि लिखितव्यानि, लिखित्वा च हस्ते गृहीतव्यानि च, मण्डले प्रथमतरस्तानि नामानि प्रक्षिपेत् । ते सर्व्वे चरम-भविका बोधिसत्वा भवन्ति । सर्व्व-मानुष्यकेण दुःखेन विप्रहीणा भविष्यन्ति, क्षिप्रं चानुत्तरां सम्यक्सम्बोधि मभि सम्बुध्यन्ते तत आचार्य्येणाऽस्थाने नैवन्दातव्या अथवा अवाधिमुक्तिकस्य दातव्या अथवा महायान-अवाधिमुक्तिकस्य दातव्या न च तीर्थिकस्य दातव्या ॥

अथामिताभस्तथागतोऽर्हत्सम्यक्सम्बुद्धोऽवलोकितेश्वरं एतद्वोचत् । यदि कुलपुत्र ! इन्द्रनील-चूर्ण, पद्मरागतचूर्ण, सुवर्ण-रूप्य-चूर्ण, दरिद्रस्य कुलपुत्रस्य कुलदुहितुर्व्वा न संविद्यन्ते-तानि चूर्णानि भगवन्नाना रङ्गाणि संप्रयोक्तव्यानि । नाना रङ्गाणि संप्रयोक्तव्यानि नाना पुष्पैर्नाना गन्धैः । यदि कुलपुत्र ! तदपि न संविद्यते देशान्तर-गतस्य स्थान-पद-च्युतस्य तदाचार्य्येण मानसिक मण्डलं चिन्तितव्यम् । आचार्य्येण मन्त्र-मुद्रा-लक्षणा न्युपदर्शयितव्यानि ।

॥ इति षडक्षरि महाविद्या मण्डल वर्णनं चतुर्थ-प्रकरणम् ॥

—:०:—

अथ पद्मोत्तमस्तथागतोऽर्हत्सम्यक् सम्बुद्धो अवलोकितेश्वर मेतद्वोचत् । ददस्व मे कुलपुत्र ! षडक्षरीं महाविद्यां राज्ञीं

येनाहं अनेक-सत्व-कोटी-नियुत-शत-सहस्राणि दुःखात् परिमोचयेयम्! यथा ते क्षिप्रञ्चानुत्तरां सम्यक्सम्बोधि मभिसम्बुध्यन्ते।

अथावलोकितेश्वरो वोधिसत्वो महासत्वः पद्मोत्तमस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक् सम्बुद्धस्येमां षड़क्षरीं महाविद्यां मनु प्रयच्छति ॥

॥ * ॥ × ॥ ० ॥ × ॥ ओं मणिपद्मे हूं ॥ × ॥ ० ॥ × ॥ * ॥

यस्मिन् काले इयं षड़क्षरी महाविद्या अनुप्रदत्ता तदा चत्वारो द्वीपाः स देव-भवन-पर्य्यन्ताः कदलीपत्रेव सञ्चलिताः, क्षुब्धाश्चत्वारो महासवन्ताः सर्व्वविघ्नविनायकाः निस्पलायन्ते यक्ष-राक्षस-कुम्भाण्डा महाकाल-मातृगण-सहिताः ।

अथ पद्मोत्तमेन तथागतेन भुजङ्ग-सदृशं बाहुम्प्रसार्य्यावलोकितेश्वरस्य शतसहस्र-मूल्यं मुक्ताहारं, तेन गृहीत्वा अमिताभस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्योपनामितं, तेन गृहीत्वा तस्य पद्मोत्तमस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्योपनामितम् । अथ पद्मोत्तमस्तथागतोर्हत्सम्यक्सम्बुद्ध इमां षड़क्षरीं महाविद्यां गृहीत्वा येन पद्मोत्तमो नाम लोकधातु स्तेनोपसङ्क्रान्तः। एवं कुलपुत्र! मया भूतपूर्व्वं पद्मोत्तमस्य तथागतस्यार्हतः सम्यक्सम्बुद्धस्य सकाशाच्छ्रुतम्। अथ सर्व्वनीवरणविष्कम्भी भगवन्तमेतदवोचत्—कथं भगवन्! लभेयं षड़क्षरीं महाविद्या राज्ञीं प्राप्तयोगस्य? यथाहि भगवन्नमृतस्य लब्धास्वादस्तु तृप्तिं न लभन्ते। एवमहं भगवन्! षड़क्षरि-महाविद्या-श्रुतमात्रेण तृप्तिन्न लभाम। पुण्यवन्तस्ते सत्वा य इमां षड़क्षरीं महाविद्यां जपन्ति शृण्वन्ति चिन्तयन्ति अध्याशयेन धारयन्ति ॥

भगवानाह—कुलपुत्र! यस्तेमां षड़क्षरीं महाविद्यां लिखापयेत्स म

चतुरशीति धर्मस्कन्ध-सहस्राणि लिखापितानि भवन्ति। पर-माणु रजोपमानास्तथागताना मर्हता सम्यक्सम्बुद्धान् दिव्य सौवर्ण-रत्नमयान् स्तूपान् कारयेत्, कारयित्वा एक दिने धात्वा-वरोपनं कुर्य्याच्च तेषां फलविपाकः स षडक्षरि-महाविद्याया एकस्याक्षरस्य फलविपाकः। अचिन्त्यो ऽगुणानां सुप्रतिष्ठितो मौर्षो यः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वेमां षड़क्षरीं महाविद्या जपेत्, स इमां समाधीन् प्रतिलभते॥

तद्यथा मणिधरो नाम समाधिः, नरक-तिर्य्यक्-संशोधनं नाम समाधिः, वज्रकवचो नाम समाधिः, सुप्रतिष्ठित-चरणो नाम समाधिः, सर्व्वोपाय-कौशल्य-प्रवेशनो नाम समाधिः, विकिरिणो नाम समाधिः, सर्व्व-बुद्ध-क्षत्र-सन्दर्शनो नाम समाधिः, सर्व्व-धर्म्म-प्रवेशनो नाम समाधिः, ध्यानालङ्कारो नाम समाधिः, धर्म्मरथा-भिरूढो नाम समाधिः, राग-द्वेष-मोह-परिमोचनो नाम समाधिः, अनन्तवक्त्रो नाम समाधिः, षट्पारमिता निर्द्देशो नाम समाधिः, महामेरुधरो नाम समाधिः, सर्व्वभवोत्तारणो नाम समाधिः, सर्व्व-तथागत-अवलोकनो नाम समाधिः सुप्रतिष्ठितासनो नाम समाधिः॥ एवम्प्रमुखाना मष्टोत्तर-समाधि-शतं प्रतिलभते। य इमां षड़क्षरीं महाविद्यान्धारयति॥

॥ इति षड़क्षरि-महाविद्योपदेशो नाम पञ्चम प्रकरणम्॥

—:०:—

अथ सर्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतद वोचत्। कुत्राहं भगवन्! गच्छेयं यत्र षड़क्षरीं महाविद्याराज्ञीं लभेयम्॥

भगवानाह—अस्ति कुलपुत्र ! वाराणस्यां महानगर्य्यां धर्म्म-भाणको य इमां षडक्षरीं महाविद्यां धारयति वाचयति योऽनिशञ्च मनसि कुरुते ॥

आह—गमिष्याम्यहं भगवन् ! वाराणसीं महानगरीं तस्य धर्म्म-भाणकस्य दर्शणाय वन्दनाय पर्य्युपासनाय ॥

भगवानाह—साधु साधु कुलपुत्र ! एवञ्चैष दुर्लभस्ते कुलपुत्र! धर्म्मभाणक स्तथागतसमो द्रष्टव्यः पुण्यकूट इव द्रष्टव्यः। सर्व्व-तीर्थो गङ्गेव द्रष्टव्यः । अवितथवादीव द्रष्टव्यः । भूतवादीव द्रष्टव्यः । रत्नराशिरिव द्रष्टव्यः। वरदश्चिन्तामणि रिव द्रष्टव्यः। धर्म्मराज इव द्रष्टव्यः। जगदुत्तारण इव द्रष्टव्यः। न च कुलपुत्र ! त्वया धर्म्मभाणकं दृष्ट्वा विचिकित्सा-चित्त मुत्पादयितव्यं। मा त्वं कुलपुत्र !. बोधिसत्वभूमेश्च्युत्वा अपाये प्रपत्स्यसे। स च धर्म्मभाणकः शीलविपन्नः। आचारविपन्नो भार्य्या-पुत्र-दुहितृभिः परिवृतः काषायोच्चार-प्रस्राव-परिपूर्णः। असंवृतेर्य्यापथः ॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतद् वोचत्। यथा ज्ञप्तं भगवता। अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी बोधिसत्वो महासत्व अनेकै र्वोधिसत्व-पर्षद्-गृहस्थैः प्रवर्ज्जितै र्दारक-दारिकादिभिः समन्वित. । तस्य धर्म्मभाणकस्य पूजाकर्म्मणा दिव्यानि छत्राणि दिव्यानि उपानद्वानि मौली-कुण्डल-स्रग्दाम-केयूर-हारार्द्धहार-रत्नहार-स्कन्धोपरिध्वजानिक-पृष्ठोत्तर्य्याणकुष्ठ-विभिन्दिकान्यन्यानि च विविधानि वस्त्राणि चीवरानि धूपितानि विद्याधर-सञ्चोदितानि काशिक-वस्त्राण्यग्नि-शौच-वस्त्राणि च अन्यानि च विविधानि वस्त्राणि पुष्पाणि । तद्यथा—उत्पल-पद्म-

कुमुद-पुण्डरीक-मान्दार-महामान्दार-गणि-मञ्जुषक-महामञ्जुष-काणि चौदुम्बराण्यन्यानि विविधानि काष्ठपुष्पाणि चम्पक-करवीर-पाटलाणि मुक्तक-वार्षिकाणि सकुनाकाधुरवितानि। सुमना-नवमालिक-चक्रवाकोपशोभितानि। शालिकौत्सुक्यानि शतपत्रिकानि नील-पीत-लोहितावदात-माञ्जिष्ट स्फटिक-रजत-वर्णाणि। अन्यानि च स्थल-जलजानि पुष्पाणि विविधानि गृहीत्वा येन वाराणसी महानगरी तेनोपजगाम॥ अनुपूर्व्वेण वाराणसीं महानगरी मनुप्राप्तः॥ येन स धर्म्मभाणक स्तेनो-पसङ्क्रान्तः। उपसङ्क्रम्य पादौ शिरसाभिवन्द्य स तेन दृष्टः शीलविपन्न आचारविपन्नो संवृतेर्य्यापथस्तेन तानि छत्राण्यु-पानहानि वस्त्राभरणानि गन्ध-माल्य-विलेपनानुपढौकितानि तैर्व्वस्त्राभरणैः गन्धमालैश्च महतीं पूजां कृत्वा तस्य धर्म्मभाण-कस्य पुरस्तात् प्राञ्जलीभूतः तद्विज्ञ मिदमवोचत्—अहो धर्म्मनिधानास्वादको ऽमृतनिधिरिव सञ्चय अनवगाह्यो ऽसि, सागरो यथा भाजनभूतो सि सर्व्वमानुषभूतेषु एव तं; तव सकाशाद्धर्म्मन्देशयतः देवा नागा यक्षा गन्धर्व्वा असुरा गरुडाः किन्नरा महोरगा मनुष्या ऽमनुष्याः सर्व्वे ते सन्नि पतिताः। तव धर्म्म-श्रवण-काले महादर्जु समये धर्म्म-पर्य्याय निर्द्दिशसि परिमोचयसि बहवः सत्वा ये संसारे वन्धनबद्धाः पुण्यवन्तस्ते सत्वाः येऽस्यां वाराणस्या महानगर्य्यां वसन्ति, पश्यन्ति, तत्र सततं परिग्रहं कुर्व्वन्ति, दर्शन-मात्रेण सर्व्व-पापानि निर्द्दहसि। यथाग्नि र्दहति वनान्तरम्। एवं त्वं दर्शनेन सर्व्वपापानि दहसि। जानन्ति तव तथागता अर्हन्तः सम्यक् सम्बुद्धाः, अनेकानेक बोधिसत्व-कोटी-नियुत-शत-सह-

स्थानि तव पूजा-कर्म्मणि उप संक्रामन्ति । ब्रह्मा विष्णु-महेश्वर-चन्द्रादित्य-वायु-वरुणाग्नयोयमश्च धर्म्मराजोऽन्ये च चत्वारो महाराजानः॥

अथ स धर्म्मभाणक स्तस्यैतदवोचत्। मा त्वं कुलपुत्र! कौशलतर मुत्पादयसि कति मायाः क्लेशा औपभोगिकाः संसारस्य नैमित्तिकाः प्रजामण्डलस्योत्पादिकाः। ये च कुलपुत्राः षड़क्षरीं महाविद्या-राज्ञीं जानन्ते। न च ते रागेन द्वेषेण मोहेन स लिप्यन्ते यथा जाम्बुनदस्य सुवर्णस्य न ऽसज्जते मलमेव मेव कुलपुत्र! यस्य षड़क्षरी महाविद्या कायगता न तस्य कायेन न रागेण न द्वेषेण न मोहेन संलिप्यते ।

अथ सर्व्वनीवरणविष्कम्भी गाढ़ं पादे परिष्वजैन मेतदवोचत्—विकलेन्द्रियस्य चक्षुर्भूतो भव, नष्टमार्गस्योपदर्शको भव । धर्मपरितर्षितस्य धर्म्म रसेन सन्तर्पय मे त्वम् । अनुत्तरा सम्यक्सम्बोधि-विप्रहीणस्य बोधि-बीजम्मे ददस्व धर्म्माणामनक्षाय ददस्व । सुप्रतिष्ठित-रूपाणां कायपरिशुद्धिन्ददस्व । अभेद्याणां कुसलानाम् प्रतिलम्भ इति सर्व्वजनाः कथयन्ति वाक्य मनुरोचयम एवं गुरुर्ददस्व मे षड़क्षरीं महाविद्या-राज्ञीं येनाहं क्षिप्र मनुत्तरां सम्यक्सम्बोधि मभिसम्बुद्धो भवेयं। द्वादशाकारं धर्म्मचक्रमावर्त्तयेयं। सर्व्वसत्वानां सांसारिकं दुःखं परिमोचयेयं। षड़क्षरी महाविद्या-राज्ञी लब्धलाभो भवेयं। ददस्व मे षड़क्षरीं महाविद्या-राज्ञीं । त्राता भव शरणपरायणं अद्वीपानां द्वीपोभव ॥

अथ स धर्म्मभाणकस्तस्यैतदवोचत्। दुर्लभं षड़क्षरि-महाविद्या-राज्ञा असमवज्रपदं। अभेद्यवज्रपदं। अनुत्तर-

ज्ञान-दर्शनपदं । अक्षय-ज्ञानपदं । निरुत्तरपदं । मोक्ष-प्रवेशनपदं । तथागत-ज्ञान-विशुद्धिपदं । राग-द्वेष-मोह-संसार-दुःख-परिवर्ज्जनपदं । सर्व्वोपाय-कौशल्यपदं । ध्यान-विमोक्ष-समाधि-समापत्तिपदं । सर्व्व-धर्म्म-प्रवेशनपदं । नित्य-काल-देवताभिकाङ्क्षिपदं । ये च कुलपुत्रा नानास्थानेषु दीक्षन्ते । मोक्षार्थेषु नाना पटेषु दीक्षन्ते । तद्यथा इन्द्रपटं श्वेतपटं धूम्रपितपटं । दिवस-निरीक्षका महेश्वरेषु दीक्षन्ते । वैल्म-वेग-रुद्रेषु नग्नश्रवणेषु च । एषु स्थानेषु दीक्षन्ते । न तेषां मोक्षं संविद्यते । अनादि-गतिकानामपि नापि नाशो भवति । सर्व्वदेवगणाश्च ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः शक्रश्च देवाना मिन्द्र श्चन्द्रादित्यौ वायु-वरुणादयो यमश्च धर्म्मराजो चत्वारश्च महारा-जानः । ते नित्यकाले षड़क्षरीं महाविद्या-राज्ञीं प्रार्थयन्तः ।

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी तमाह—कथं वयं षड़क्षरीं महाविद्या-राज्ञीं लभेमहि । येन वयं क्षिप्र-त्वरा भवामः ?

धर्म्म भाणक स्तमुवाच—तद्यथापि नाम सर्व्वणीवरणविष्क-म्भिन् ! प्रज्ञापारमिताः निर्ज्जाता सर्व्व-तथागताः । तत्प्रज्ञापार-मिता सर्व्व तथागतानाञ्च नेत्रे व्याख्यायते । सापि च षड़क्षरीं महाविद्या-राज्ञीं प्रणमते कृतांजलिपुटा भवन्ती प्रागेव तथा-गता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा बोधिसत्वगणाः । इदं कुलपुत्र ! तण्डुलवत्सारं महायानस्य किञ्चिदसौ बहु महायान सूत्र गेयं व्याकरण गाथा दाना निदानेतिवृत्त जातक वैपुल्याद्भुत धर्म्मो-पदेशकः प्राप्यन्ते कुलपुत्र जपितमात्रेण शिवं मोक्षं, किम्बहुना अन्य-कुशल मिति । किन्तु स-मध्यगतं सारमुप गृह्णन्ति शालिन स्तथा सार मित्यनुगृह्णन्ति, नीत्वा स्वकीये निवेशने

भाण्डानि परिपूर्णानि कृत्वा स्थापयित्वा निदाघकालेन सूर्य्यतापेन परिशोषयित्वा मुशल-प्रहारैः विभेदयन्ति तत्र तुषाणि परित्यजन्ति । किं सारमिति कथयिष्यत ? तण्डुल सारमिति । एवमेवान्ये योगा तुष-सदृशाः सर्व्वयोगानां मियं षड़क्षरी महाविद्या राज्ञी तण्डुल मिति भूता द्रष्टव्या । यस्याः कारणेन कुलपुत्र ! बोधिसत्वाः श्रावयन्तो भ्रमन्ति ॥ दान-पारमितार्थिनः, शील-पारमितार्थिनः, क्षान्ति-पारमितार्थिनः वीर्य्य-पारमितार्थिनः, ध्यान-पारमितार्थिनः, प्रज्ञा-पारमितार्थिनः । एक जापेन कुलपुत्र षट्पारमिताः परिपूरयति यस्य कस्यचिद्धस्त-स्पर्शनेनापि अवैवर्त्तिक-भूमिम्प्रतिलभन्ते । एव मेवास्याः षड़क्षरी महाविद्या राज्ञी, दुर्लभ मस्या नाम ग्रहणं । एकवार-नाम-ग्रहणेन सर्व्वे तथागता चीवर-पिण्ड-पात्र-शय्यासन-ग्लान-प्रत्यय-भैषज्य-परिष्कारैः सर्व्वोपस्थाने रुपस्थिता भवन्ति ॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी धर्म्मभाणक मेतदवोचत्—ददस्व मे षड़क्षरि-महाविद्या-राज्ञीं । अथ स धर्म्मभाणकः सञ्चिन्त्याचिन्त्य व्यवस्थिता ततो आकाशे शब्दो निश्चरतिस्म । ददस्व आर्य्य षड़क्षरीं म्महाविद्या-राज्ञीं । अयम्बोधिसत्व भूतोऽनेक दुष्कराभि युक्तः । पुन स धर्म्मभाणकः सञ्चिन्तयति स्म कुतः शब्दो निश्चरतः । ततः स पुनरप्याकाशाच्छब्दो निश्चरितः । ददस्वार्य्य ! षड़क्षरीं महाविद्या-राज्ञीं अयं बोधिसत्वोऽनेक दुष्कराभियुक्तः ।

अथ स धर्म्मभाणक आकाशं!वावलोकयति स्म । यावत्पश्यति शरत्-काण्ड-गौरवर्ण जटा-मुकुटधरं सर्व्वज्ञ-शिरसिकृतं शुभ-

पद्महस्तं पद्मश्रियालङ्कृतं शरीरं, स तादृशं रूपं दृष्ट्वा सर्व्वणी-वरण विष्कम्भिणं बोधिसत्त्व मेतदवोचत्। अनुज्ञातस्ते कुल-पुत्रावलोकितेश्वरेण बोधिसत्त्वेन षड़क्षरीं महाविद्या-राज्ञीं प्रदातुं, उद्गृह्णस्व त्वमिमां षड़क्षरीं महाविद्या-राज्ञीम्।

तेन स संभ्रमेण कृताञ्जलिपुटेन भूत्वा उद्गृहीतु मारब्धः॥

॥ * ॥ ० ॥ + ॥ ओं मणिपद्मे हूं ॥ × ॥ ० ॥ * ॥

इयञ्च समनन्तर-दत्तमात्रेण षड़्विकारं पृथिवी प्रकम्पिता। इमे समाधयः सर्व्वणीवरण विष्कम्भिणः प्रतिलब्धाः॥ तद्यथापि नाम कुलपुत्र! सूक्ष्मजर्मो-नाससमाधिः, मैत्री-करुणा-मुदितो नाम समाधिः, योगाचारो नाम समाधिः, मोक्ष-प्रवेश-व्यवस्थानो नाम समाधिः, सर्व्वालोककरो नाम समाधिः, व्यूहराजो नाम समाधिः, धर्म्मधरो नाम समाधिः। इमे समाधयः प्रतिलब्धाः उद्गृहीतमात्रेण सर्व्वणीवरणविष्कम्भिणा बोधिसत्त्वेन तस्योपाध्यायस्य दक्षिणोपनामयितु मारब्धा। चत्वारो द्वीपाः सप्तरत्न-परिपूर्णाः।

अथ सधर्म्मभाणक स्तस्यैत दवोचत्। एकस्याक्षरस्यापि न भवति दक्षिणा, प्रागेव षड़क्षरि-महाविद्यायाः न च गृह्णामि कुलपुत्र! त्वच्छकाशात्। त्वं च बोधिसत्त्वभूत आर्य्योऽनार्य्योऽसि मा वै नैयास त्वं कुलपुत्र!

तेन तस्य शत-सहस्र-मूल्य-मुक्ताहार मुपनामितम्।

स कथयति—कुलपुत्र! मद्वचनेन शाक्यमुने स्तथागतस्यार्हतः सम्यक् संबुद्धस्योपनामयितव्यम्॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी तस्य धर्म्मभाणकस्य पादौ शिरसा वन्दित्वा प्रक्रान्तः, परिपूर्ण-लब्धलाभोमनोरथो येन जेतवन-

विहारस्तेनोपसङ्क्रान्तः उपसङ्क्रम्य भगवतः पादौ शिरसाऽभिवन्द्यैकान्ते व्यवस्थितोऽभूत् ॥

॥ इति षड़क्षरि महाविद्या मण्डल वर्णनं षष्ठ-प्रकरणम् ॥

—:०:—

अथ भगवान् शाक्यमुनिस्तथागतो हर्त्सम्यक् सम्बुद्धस्तमेत दवोचत-लब्धलाभस्त्वं कुलपुत्र ! ?

स आह—यथा भगवन् ! ज्ञानं सञ्जानीते। ततः सप्त-सप्ततिः सम्यक्सम्बुद्ध-कोटयः सन्निपतिताः, ते चापि तथागतैरियं धारणी भाषितु मारब्धाः ॥

" नमः सप्तानां सम्यक्सम्बुद्ध कोटीनाम्"

॥ × ॥०॥ " ओंचले चुले चुन्दे स्वाहा" ॥०॥ × ॥

इयं सप्त-सप्तति-सम्यक्सम्बुद्ध-कोटिभिरुक्ता नाम धारणी ॥

ततो रोमविवरा दवतीर्य्य सूर्य्यप्रभो नाम रोमविवरस्तत्रानेकानि बोधिसत्व-कोटि-नियुत-शत-सहस्राणि प्रतिवसन्ति। तस्मिन् सूर्य्यप्रभे रोमविवरे द्वादश-शतसहस्राणि कनकमयानां पर्वतानां प्रतिवसन्ति। तस्मिं पर्व्वते पर्व्वते द्वादश शृङ्ग शतानि, तेषां पर्व्वतानां पार्श्वानि पद्मरागोपचितानि पार्श्वे दिव्य-मणि-रत्न-खचितानि परम-शोभमानानुद्यानानि, परम शोभितानि विचित्राणि सुरमणीयानि दिव्यपुष्करिण्यानि च, कूटागार-शतसहस्राणि; दिव्य-सुवर्ण-रत्न-मयाणि मुक्तापट्टदामकलाप-प्रलम्बितानि, मुक्ताहार शतसहस्राणि प्रलम्बितानि, तेषां कूटागाराणामधि सारदो नाम चिन्तामणि-रत्नं, यस्तेषां

बोधिसत्वानां सर्व्वोपकरणैरुपस्थानं करोति। तदा ते बोधिसत्वा स्तेषां कूटागारेषु प्रविशन्ति। प्रविष्टा च षड़क्षरी महाविद्या मनुस्मरन्ति। तत्रावलोकितेश्वरं पश्यन्ति। दृष्ट्वा च तस्य चित्त-प्रसादं जनयन्ति। जनयित्वा च ते बोधिसत्वा स्तेभ्यः कूटागारेभ्यो निष्क्रामन्ति। निष्क्रम्य केचिच्च क्रमेषु चङ्क्रमन्ति। केचिन्मणिरत्नमयेषूद्यानेषु, केचित् पुष्करिणीषु गच्छन्ति, केचित् पद्मरागमयेषु पर्व्वतेषु गच्छन्ति। गत्वा च पर्य्यङ्कमाभुज्य ऋजुकायं प्रणिधाया भिमुखः स्मृति मुपस्थाप्य इदृशास्ते कुलपुत्र! बोधिसत्वा स्तस्मिन् रोम-विवरे प्रतिवसन्ति। ततः कुलपुत्र! रोमविवरादवतीर्य्य इन्द्रराजो नाम रोमविवर स्तत्रानेकानि वैवर्त्तिक बोधिसत्व कोटि नियुत शत सहस्राणि प्रतिवसन्ति। तस्मिन्निन्द्रराज-रोमविवरे ऽशीति सहस्राणि पर्व्वता नाम भूवन् दिव्य सुवर्ण रत्नमयानि। तत्तेषां पर्व्वता नाम मध्या पद्मावभासो नाम चिन्तामणि रत्नं। यदा यदा ते बोधिसत्वा श्चिन्तयन्ति तदा तदा तेषां अभिप्रायोनु सिध्यति। अथ ते बोधिसत्वास्तेषु पर्व्वत राजेषु विहरन्ति। न च तेषां संसारिकं दुःखं विद्यते न च ते सांसारिकैः क्लेशैर्लिप्यन्ते। सर्व्वकालन्निर्व्वाण चिन्ता व्यवस्थिता। न च तेषा मन्या चिन्ता शरीरे सम्विद्यते। ततः कुलपुत्र रोमविवरा दवतीर्य्य महौषधी नाम रोमविवरः। तत्रानेकानि प्रथम चित्तोत्पादिका बोधिसत्व कोटि नियुत शत सहस्राणि प्रतिवसन्ति। तस्मिन् कुलपुत्र रोमविवरे नव नवति सहस्राणि पर्व्वतानां केचिव्वज्रमयाः केचिद्रूप्यमयाः केचित् सुवर्णमयाः केचिदिन्द्रनीलमयाः केचित्पद्मरागमयाः केचिन्मरकतमयाः केचित्स्फटिकमयाः केचिद्रजतमयाः इदृ-

शास्ते पर्व्वतराजनः। एकैकस्मिन् पर्व्वते ऽशीति शृङ्गसहस्राणि विविधरत्नखचितानि परमशोभनीयानि विविधचित्राणि रमणीयानि। तेषु शृङ्गेषु गन्धर्व्वाः प्रतिवसन्ति सततकालं रोमविवरान्निनादितं तूर्य्यं धारयन्ति। ये ते प्रथम चित्तोत्पादिका बोधिसत्वास्ते शून्यतानिमित्तं चिन्तयन्ति। अहो दुःखं जरादुःखं मरणदुःखं इष्ट प्रिय संप्रयोग वियोगदुःखं अवीचूपपन्नानां दुःखं प्रेत नगरोपपन्नानां सत्वानां दुःखं इदं कायसंवेग मनु विचिन्त्य तदा ते पर्य्यङ्क माभुज्य ऋजुकायम्प्रणिधाय प्रतिमुखां स्मृति मुपस्थाप्य तेषु पर्व्वतराजेषु विहरन्ति। ततः कुलपुत्र रोमविवरा दवतीर्य्य चित्तराजो नाम रोमविवरस्तत्रानेकानि प्रत्येक बुद्ध कोटि नियुत शत सहस्राणि प्रतिवसन्ति। ये ज्वलन तपन विद्योतन वर्षण प्रातिहार्य्याणि कुर्व्वन्ति। तस्मिन् रोमविवरे शत सहस्राणि पर्व्वतानां ते सर्व्वे पर्व्वतराजः समरत्न मयास्तेषु पर्व्वतराजेषु विविधानि कल्पवृक्षाणि सौवर्णदण्डानि रूप्यपत्राण्यनेका रत्नखचितानि विविधालङ्कार प्रलम्बितानि मौली कुण्डल स्रग्दाम प्रलम्बितानि केयूर हारा र्द्धहार प्रलम्बितानि काशिक वस्त्र प्रलम्बितानि। सौवर्ण रूप्यघण्टारूण रूणायमानानि तादृशैः कल्पवृक्षैः पर्वतराजेषु प्रतेयकं बुद्धा विहरन्ति। अनेकानि सूत्रगेयं व्याकरण गाथो दानेतिवृत्तक जातक वैपुल्याद्भुत धर्म्मोपदेशं परस्परमीदृशं साङ्कथ्यं कुर्व्वन्ति। तदा सर्व्वनीवरणविष्कम्भी ततो रोमविवरा दवतीर्य्य सर्व्वपश्चिमोयं रोम विवरः ध्वजाग्रो नाम रोमविवरः। सरोम विवरो ऽशीति योजन सहस्राणि तस्मिन् रोम विवरे ऽशीति पर्वतसहस्राण्य भूवन्

विविध रत्नपरि खचित विचित्राणि तेषु पर्वत राजेषु अनेकाः कल्पवृक्षा अनेका श्चन्दन वृक्षाः शतसहस्राः । अगुरु वृक्ष शत सहस्राः । तस्मिन् रोम विवरे वज्रमयी भूमिः । तस्मिन् रोमविवरे नव नवति कूटागार शत सहस्राणि दिव्य सौवर्ण्णमयानि मुक्ताहार पटदामकलाप प्रलम्बितानि । घण्टा-माला प्रलम्बितानि । चन्द्रकान्ति रत्नावभासितानि तस्तेषु कूटागारेषु तथागत विग्रहा निषण्णा स्ते जाम्बुद्वीपकाना मनुष्याणाञ्च धर्म्मन्देशयन्ति । यदुतषट्पारमिता निर्द्देशं निर्द्दिशन्ति । दानपारमिता निर्द्देशं निर्द्दिशन्ति । शील पारमिता निर्द्देशं निर्द्दिशन्ति । क्षान्तिपारमिता निर्द्देशं निर्द्दिशन्ति । वीर्य्यपारमिता निर्द्देशं निर्द्दिशन्ति । ध्यान पार-मिता निर्द्देशं निर्द्दिशन्ति । प्रज्ञापारमिता निर्द्देशं निर्द्दिशन्ति । एवं विविधान्धर्म्मदेशनां कृत्वा जाम्बुद्वीपकाना मनुष्याणां कालेन कालं धर्म्मन्देशयन्ति । एवं ते कुलपुत्रा वलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्य महासत्वस्य रोमविवराणि यावत् पश्यन्ति तस्मिन्नेव जेतवन विहारे देवनागयक्षगन्धर्व्वासुरगरुड़किन्नरमहोरगमनुष्या मनुष्यः । महेश्वर नारायण पूर्व्वंगमानि देवपुत्राणि सन्निप-तितानि । अनेकानि बोधिसत्व कोटि नियुत शत सहस्राणि । सन्निपतितानि ॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतदवोचत् । किम्भ-गवन् ! यानि रोम विवराणि सम्बिदान्ते वा ॥

भगवानाह—ततः कुलपुत्ररोमविवरादतिक्रम्य अवलोकिते-श्वरस्य दक्षिण्पादां गुष्ठं यत्र ते चत्वारो महासमुद्राः परिभ्रमन्ति न च जानन्त्य वगाहयन्ति यदा दक्षिण पादां गुष्ठादुदकन्निःक्रा-

मति । तदा वड़वामुखे पतन्ति । तदा भस्मराशि मनु-गच्छन्ति । एवमेव कुलपुत्रा अवलोकितेश्वरस्य बोधिसत्वस्या-धिष्ठानं संविद्यते । अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतदवोचत् । तदपि भगवद् रोम विवरं सम्बिद्यते ॥

भगवानाह । तदपि कुलपुत्र न सम्बिद्यते । अथ सर्व्व-णीवरण विष्कम्भी भगवन्तमेतदवोचत् । नागच्छति भगवन्न वलोकितेश्वरः ॥

भगवानाह—आगच्छति कुलपुत्रावलोकितेश्वरः । अस्मि-न्नेव जेतवन महाविहारे मम दर्शनाय वन्दनाय पर्य्युपास-नाय महेश्वरस्य देवपुत्रस्य सहाया लोकधातौ व्याकरण मुद्दि-श्यायच ॥

अथावलोकितेश्वरेण बोधिसत्वेन महासत्वेन रश्मयो उत्-सृष्टा नीलपीतलोहितावदातमाञ्जिष्ठ स्फटिक रजत वर्णास्ते चरश्मयो जेतवन मागच्छन्ति । आगत्य भगवन्तन्त्रिः प्रदक्षिणी कृत्य पुनरेव जेतवना द्विहारान्निष्क्रम्य अवीचिम्महा नरकं गच्छन्ति तत्र गत्वा अवीचि महानरकं शीतिभाव मुपनयन्ति । अथ सर्व्वणिवरण विष्कम्भी भगवन्त मेतदवोचत् । कुतो भगवन् रश्मय आगच्छन्ति कुत्र गच्छन्ति ॥

भगवानाह—एवं कुलपुत्रा वलो कितेश्वरेण नानाविधार-श्मय उत्सृष्टा स्तेचास्मिन् जेतवने विहार मागच्छन्ति । आगताश्च मान्त्रिः प्रदक्षणीकृतया वीचिम्महा नरकं गच्छन्ति । गत्वा चाविचि महानरकं शीतिभावं कुर्व्वन्ति । तस्मिञ्जेतवने विहा-रेशुभ निमित्तानि प्रादुर्भूतानि । दिव्यानि चम्पक वृक्षाणि प्रादुर्भूतानि । दिव्याः पुष्करिण्यः प्रादुर्भूताः तत्र जेतवन

আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের নাম স্মরণ করে এবং তাহাতেই তাহাদের কোন বস্তুর অপ্রতুল থাকে না।

সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন—হে ভগবন্! আমি সেই রোমবিবর সকল দর্শন করিতে বাঞ্ছা করি অতএব আমি তথায় তথায় গমন করিব। ভগবান্ বলিলেন—হে কুলপুত্র! সেই রোমবিবর সকল অগ্রাহ্য ও অসংস্পৃশ্য, যেরূপ আকাশ গ্রহণ করিতে বা স্পর্শেন্দ্রিয়ে প্রত্যক্ষ করিতে পারা যায় না, তৎ সমস্তও সেইরূপ। মহাসত্ব বোধিসত্ব সমন্তভদ্র সেই রোমবিবর গুলির দর্শনার্থ দ্বাদশ বর্ষ পরিভ্রমণ করিয়াও কৃতকার্য্য হন নাই, তাঁহার এক এক রোমবিবরে যে শত২ বুদ্ধেরা আছেন তাঁহারাও তৎ সমস্ত দর্শনে সক্ষম হন নাই; ইতি পূর্ব্বে অনেকানেক বোধিসত্ব ঐরূপ দর্শনার্থ চেষ্টা করিয়া বিফল-যত্ন হইয়াছেন।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন—হে ভগবন্! যদি মহাসত্ব বোধিসত্ব সমন্তভদ্রও দ্বাদশ বর্ষ পরিভ্রমণ করিয়া সেই সমস্ত রোমবিবরের সীমা পরি দর্শনে সক্ষম হন নাই এবং ইঁহারা রোমবিবরে স্থিত শত২ বুদ্ধেরাও সেই সমস্ত রোমবিবর পরিদর্শনে সমর্থ হন নাই—তবে আমি কিরূপে দর্শন করিতে পারি! ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! তাঁহার রোমবিবর সমস্ত পরিদর্শনার্থ বহুদিন পথ অন্বেষণ করিয়াছি কিন্তু কৃতকার্য্য হইতে পারি নাই। তিনি নিরঞ্জন, অরূপ, সর্ব্বব্যাপী, তাঁহার লক্ষ বাহু, কোটি লক্ষ নেত্র, তিনি একাদশ শীর্ষ, সর্ব্বরূপ, মহাযোগী, নির্ব্বাণের ভূমি স্বরূপ, সুচেতন, মহাপ্রাজ্ঞ, ভব সংসারের এক মাত্র

ত্রাতা, কুলীন, মহাপ্রজ্ঞ ও অনুপম; সর্ব্ব ভূতেই তাঁহার ছায়া রহিয়াছে। হে কুলপুত্র! সেই মহাসত্ব বোধিসত্ব অবলোকিতেশ্বরের এইরূপ রূপ বর্ণনা আমাদের শ্রুত আছে কেহই তাঁহাকে দেখিতে পায় না, যে তাঁহাতে তদ্গত চিত্ত হয় সেই দেখিতে পায়। সমন্তভদ্র প্রভৃতি এবং অন্যান্য অনেকানেক বোধিসত্বগণ তাঁহার রোম-বিবরের সীমা দর্শনে যথেষ্ট চেষ্টা করিয়াছেন পরং কেহই কৃতকার্য্য হন নাই অবশেষে উক্তরূপ সিদ্ধান্ত হইয়াছে। তিনি সকলকেই অপ্রতিবিধেয় অবস্থা প্রদর্শন করাইয়াথাকেন, অনেকানেক বোধিসত্বকে পরিশুদ্ধ করিয়া লইতেছেন এবং সমস্ত প্রাণীগণকে বোধিমার্গে সংস্থাপন করিতে উদ্যত আছেন, ইহারা বোধিমার্গে স্থিত হইতে পারিলেই অনায়াসে সুখাবতী লোক গমন করিতে পারিবে এবং তথায় উপস্থিত হইয়া অপরিমিত প্রভাশালী তথাগতের নিকটে চির দিন ধর্ম্ম শ্রবণ করিতে থাকিবে॥

সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন—হে ভগবন্! আমি মহাসত্ব বোধিসত্ব অবলোকিতেশ্বরকে কি উপায়ে দেখিতে পাইব? ভগবান্ বলিলেন—যদি তিনি আমার উপাসনা করিতে, বন্দনা করিতে এই স্থান আগমন করেন তাহা হইলে অনায়াসেই তাঁহাকে দর্শন করিতে পারিবা। অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী বলিলেন—হে ভগবন্! মহাসত্ববোধিসত্ব অবলোকিতেশ্বর কখন আসিবেন ইহা কি জানিতে পারি? ভগবান্ বলিলেন—হে কুলপুত্র! যখন প্রাণীগণের শোধন কার্য্য পরিশেষ হইবে তখন তিনি অবশ্যই আসিয়া উপস্থিত হই-

বেন। তখন সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী করতল-ন্যস্ত-কপোল হওত চিন্তাসমাকুল হইলেন—পাপরত আমার, অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্বের দর্শন হীন হইয়া অন্ধভাবে গাঢ়ান্ধকারে পতিত থাকিয়া দীর্ঘকাল জীবিত থাকার কি প্রয়োজন? অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী পুনশ্চ: ভগবান্‌কে ইহা বলিলেন—হে ভগবন্! কত দিনে অবলোকিতেশ্বর আসিবেন? ভগবান্ ইহা শ্রবণে হাসিতে লাগিলেন। এবং বলিলেন—হে কুল-পুত্র! এ সময় অকাল, অবলোকিতেশ্বরের আগমন কাল নহে। শ্রবণ কর—হে কুলপুত্র! সেই রোমবিবের পরে অমৃত বিন্দু নামক রোমবিবর, সেই রোমবিবরে অনেকানেক কোটি২ দেবপুত্রেরা বাস করেন; কেহ২ এক ভূমিক,* কেহ২ দ্বি-ভূমিক, কেহ২ ত্রি-ভূমিক, কেহ২ চতুর্ভূমিক, কেহ২ ষড়্-ভূমিক, কেহ২ সপ্ত-ভূমিক, কে২ অষ্ট-ভূমিক, কেহ২ নব-ভূমিক, কেহ২ দশ-ভূমিক এতাদৃশ অনেকানেক মহাসত্ব বোধিসত্বেরাও বাস করেন; হে সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভিন্! অধিক কি, সেই অমৃতবিন্দু নামক রোমবিবরে স্থবর্ণময় ও রৌপ্যময় ৬০টি পর্ব্বত আছে, তাহার এক একটি পর্ব্বত (৬০০০০) ষষ্টি সহস্র যোজন উচ্চ, এই সমস্ত পর্ব্বতের দিব্য স্থবর্ণ ও রত্নে খচিত নবনবতি সহস্র (৯৯০০০) শৃঙ্গ আছে, সেই সমস্ত শৃঙ্গের পার্শ্বে কতকগুলি একাগ্র মানস বোধিসত্বের বসতি আছে, সেই পর্ব্বত শ্রেণীতে অনেক কোটি গন্ধর্ব্বেরা বাস করেন, তাঁহারা ইচ্ছা করিলেই সূর্য্যকেও স্পর্শ করিতে

* বৌদ্ধমতে নৈর্ব্বাণিক ভূমি প্রভৃতি দশ প্রকার ভূমি আছে, 'দশ ভূমীশ্বর' গ্রন্থে ইহার বিশেষ পরিচয় পাওয়া যায়।

পারেন; আরও সেই অমৃত বিন্দু রোমবিবরে বিবিধ রত্নে পরিখচিত, শোভায়মান, অতি সুদৃশ্য কোটি২ বিমান* আছে; বিচিত্র২ লক্ষ২ মুক্তাহার তাহাতে প্রলম্বিত রহিয়াছে, বোধিসত্ত্বগণ সেই সমস্ত বিমানে বিশ্রাম করেন এবং পরস্পর ধর্ম্ম চর্চ্চা করিয়া থাকেন; এবং তদনন্তর বিমান হইতে বহির্গত হইয়া স্বীয়২ চঙ্ক্রমে প্রতিগমন করিয়া থাকেন, প্রতি চংক্রমে সপ্ততি (৭০)টি করিয়া পুষ্করিণী আছে, তাহার মধ্যে কতকগুলি অষ্টাঙ্গ জলে পরিপূর্ণ, কতকগুলি উৎপল, পদ্ম, কুমুদ, পুণ্ডরীক, সৌগন্ধিক, মান্দার, মহামান্দার প্রভৃতি বিবিধ পুষ্পে সমাকীর্ণ। সেই সমস্ত চঙ্ক্রমে উৎকৃষ্ট উৎকৃষ্ট, মনোহর, লোহিত-বর্ণ, কল্প বৃক্ষ সকল আছে, সেই বৃক্ষ সকলের পত্রগুলি সুবর্ণময় রৌপ্যময়, মৌলী কুণ্ডল প্রভৃতি দিব্য২ অলঙ্কার সকল সেই সমস্ত বৃক্ষে প্রলম্বিত রহিয়াছে; সেই সকল চঙ্ক্রমে বোধিসত্ত্বগণ নিশাকালে চঙ্ক্রমণ করেন এবং মহায়ান সূত্র স্মরণ করেন, নৈর্ব্বাণিক ভূমি চিন্তা করেন, সাংসারিক দুঃখ চিন্তা করেন, নরক যাতনা চিন্তা করেন—এই সমস্ত চিন্তা করিয়া অন্তঃকরণে মৈত্রীভাবই সুদৃঢ় করিতে থাকেন। হে সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভিন্! সেই অমৃতবিন্দু রোমবিবরে ঈদৃশ অনেকানেক বোধিসত্ত্ব বাস করিয়া থাকেন।

সেই অমৃতবিন্দু রোমবিবরের পরেই বজ্রমুখ নামক রোম বিবর। সেই রোমবিবরে লক্ষ২ কিন্নরগণ বাস করেন, তাঁহাদের শরীরে অঙ্গদ, কেয়ূর, প্রভৃতি বিবিধ আভরণ ও

*বৌদ্ধদিগের সভা গৃহ, সাধারণের ধর্ম্মালাপের ও বিশ্রামেরস্থান।

বিবিত্র মাল্যাদি শোভিত রহিয়াছে, তাঁহারা সকলে সর্ব্বদাই এক এক দলবদ্ধ হইয়া বুদ্ধ ধর্ম্মের আন্দোলন করত অতি-প্রসন্ন ও মিত্র ভাবে, একাগ্র ধর্মচিত্তে বিহার করিয়াথাকেন। তাঁহারা অতিশয় ক্ষান্তিপরায়ণ, নির্ব্বাণ-পথ-চিন্তক। হে কুল-পুত্র ! অধিক কি সেই কিন্নরগণ সকলেই অত্যন্ত ধর্ম্মানুরক্ত। সেই রোমবিবরে অনেকানেক লক্ষ২ পর্ব্বত বিবর আছে=তাহার কতকগুলি বজ্রময়, কতকগুলি রৌপ্যময়, কতকগুলি সুবর্ণময়, কতকগুলি স্ফটিকময়, কতকগুলি পদ্মরাগ মণিময়, কতকগুলি ইন্দ্রনীল মণিময়, কতকগুলি সপ্তরত্নময়। সেই রোমবিবরে অনেকানেক কল্প বৃক্ষ, অনেকানেক চন্দন বৃক্ষ, অনেকানেক সৌগন্ধিক বৃক্ষ, অনেকানেক পুষ্করিণী, দিব্য২ বিমানে সকল, স্ফাটিক রজত সংযুক্ত পরম শোভান্বিত রমণীয় প্রাসাদ সকল দেদীপ্যমান রহিয়াছে। সেই সমস্ত বিমান কিন্নরগণ বিশ্রাম করেন এবং ধর্ম্ম বিষয়ক কথোপকথনে দিন যাপন করেন= কেহ২ দান পারমিতা লইয়া, কেহ২ ধ্যান পারমিতা লইয়া, কেহ২ বা প্রজ্ঞা পারমিতা লইয়া—এইরূপে ষট্ পারমিতা লইয়াই আলোচনা করিয়া পশ্চাৎ দিনান্তে স্বীয়২ চংক্রমে প্রতি গমন করেন। সেই সমস্ত চংক্রমও পূর্ব্ববৎ উৎকৃষ্ট, সেই সকল চংক্রমে তাঁহারা ভ্রমণ করিতে২ বিবিধ চিন্তা করিতে থাকেন, সাংসারিক প্রাণিগণের দুঃখ সকল চিন্তা করেন ; ওঃ কি দুঃখ—জন্ম দুঃখ, ওঃ কি দুঃখ— জরা দুঃখ, ওঃ কি দুঃখ— মৃত্যু দুঃখ, ওঃ কি দুঃখ— দারিদ্র্য দুঃখ, ইষ্ট বস্তুর ও প্রিয়-জনের বিয়োগই বা কি ভয়ানক দুঃখ, যে সকল জীব অবীচি নরকে পতিত হয়, যাহারা কালসূত্র নরকে পতিত হয়,

যাহারা হাহব নরকে পতিত হয়, যাহারা প্রেতাপন নরকে পতিত হয়, অগ্নিঘট নরকে পতিত হয়, বজ্রশৈল নামক নরকে পতিত হয়, প্রেতনগর নামক মহানরকে পতিত হয় সেই সমস্ত প্রাণীর আরও সমধিক দুঃখ। কিন্নরগণ এইরূপ চিন্তা করত অবশেষে নৈর্ব্বাণিক ভূমি চিন্তন করিতে থাকেন। হে কুলপুত্র! ধর্ম্মাভিরত কিন্নরগণ এইরূপে সর্ব্বদাই অবলোকিতেশ্বরের নাম স্মরণ করিয়া থাকেন; যখন২ তাঁহারা অবলোকিতেশ্বরের নাম স্মরণ করেন তৎক্ষণেই সমস্ত অভিলষিত লাভ করিয়া থাকেন। হে কুলপুত্র! মহাসত্ব বোধিসত্ব অবলোকিতেশ্বর এইরূপ প্রতাপবান্, তিনি সমস্ত প্রাণীর মাতা পিতা স্বরূপ সকলেরই অভয় দাতা; সমস্ত ভূতের পথ প্রদর্শক, সকল প্রাণীর কল্যাণকারী মিত্র। হে কুলপুত্র! তাঁহার নাম গ্রহণও দুর্লভ। যাঁহারা তাঁহার ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যার নাম স্মরণ করেন তাঁহারা সেই সমস্ত রোমবিবরে জন্ম গ্রহণ করেন আর কখনও সংসারে আগমন করেন না, এক রোমবিবর হইতে ক্রমে অন্য রোমবিবরে সংক্রমণ করিতে থাকেন এবং সেই সমস্ত রোমবিবরে তাবৎ কাল বাস করেন যাবৎ নৈর্ব্বাণিকী ভূমি প্রাপ্ত না হন॥

॥ ইতি রোমবিবর বর্ণন নামক দ্বিতীয় প্রকরণ ॥

—:০:—

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন—হে ভগবন্! সেই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা কি প্রকারে লাভ করা যায়?

ভগবান্ বলিলেন—হে কুলপুত্র! সে ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা অতীত দুর্লভ, বোধিসত্ত্ব অনেকানেক তথাগতেরাও তাহা লাভ করিতে পারেন নাই। সর্ব্বণীবরণ বিষ্কম্ভী বলিলেন—ভগবন্! কি আশ্চর্য্য! যে সম্যক্ জ্ঞানী পূজনীয় তথাগতেরাও জানেন না! ভগবান্ বলিলেন—হে কুলপুত্র! সেই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা অবলোকিতেশ্বরের হৃদয় স্বরূপ, যে কেহ সেই পরম পদার্থ হৃদয় অবগত আছেন তিনি মোক্ষও অবগত আছেন। সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী বলিলেন—ভগবন্! ঐ ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা জানেন ঈদৃশ কোন প্রাণী কি আছেন? ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! সে ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা, সমস্ত মহাবিদ্যার রাজ্ঞী স্বরূপা তাঁহাকে কেহই জানে না, পুণ্যাত্মা, অনুপম, তথাগত যোগীগণও জানেন না, ইতি পূর্ব্বে এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা জানিবার জন্য ষোড়শ কল্যাণ* সংখ্যক বোধিসত্ত্বেরা পরিভ্রমণ করিয়াছেন। কিরূপেই বা জানিবেন? ইহা সেই অবলোকিতেশ্বরের পরম হৃদয়। যে কোন ব্যক্তি এই জগন্মণ্ডলে সতত পরিভ্রমণ করিতেছেন, তিনি মাত্র ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা অবগত আছেন। সেই প্রাণীরাই যথার্থ পুণ্যবান্ যাঁহারা সর্ব্বদা ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা জপ করেন; সেই মহাবিদ্যার জপ কালে নবনবতি (৯৯) গঙ্গা নদীর বালুকা-পরিমিত তথাগত আসিয়া উপস্থিত হইয়া থাকেন, পরমাণু-সম-সংখ্যক বোধিসত্ত্বগণ আসিয়া উপস্থিত হইয়া থাকেন, ষট্ পারমিতাই দ্বারস্থ হইয়া থাকেন। অন্যান্যও, দ্বাত্রিংশৎ দেবপুত্রেরা আসিয়া উপস্থিত হইয়া থাকেন।

* বৌদ্ধ মতে কল্যাণ শব্দ অতূর্দ্ধ সংখ্যার নাম।

সাগর নামক নাগরাজ, অনবতপ্ত নাগরাজ, তক্ষক নাগরাজ, বাসুকি নাগরাজ—এই চারিটি নাগরাজ, চারিদিক্ রক্ষা করিয়া থাকেন। অন্যান্যও কোটি২ নাগরাজ এই মহী মণ্ডলে আসিয়া উপস্থিত হইয়া থাকেন। পৃথিবীস্থ যক্ষগণ এবং অন্যান্যও অনেকে আকাশ রক্ষা করেন। অপরঞ্চ সেই জপকারী কুলপুত্রের এক এক রোমবিবরে কোটি২ তথাগত বিশ্রাম করিয়া থাকেন এবং তাঁহারা সকলে মিলিয়া সাধু বাদ প্রদান করেন, তাঁহারা বলেন—সাধু সাধু কুলপুত্র! যে তুমি ঈদৃশ চিন্তামণি রত্ন লাভ করিয়াছ, তোমাকর্ত্তৃক সপ্ত কুল বরং জাতি-সমস্তই বিমুক্ত হইল. হে কুলপুত্র! যে সকল প্রাণী তোমার কুক্ষিগত রহিয়াছেন তাঁহারা সকলেও বৈবর্ত্তিক বোধিসত্ব হইবেন।

হে সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভিন্! যে কেহ এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা কণ্ঠে বা অন্য অবয়বে ধারণ করেন, হে কুলপুত্র! তাঁহাকে বজ্রশরীর জানা উচিত, তাঁহাকে ধাতু-স্তূপ বলিয়া জানিবা, তথাগতগণের জ্ঞান-কোটি বলিয়া জানিবা। কুলপুত্রই হউন বা কুলদুহিতা হউন, যে কেহ এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা জপ করেন, তিনি অক্ষয় দীপ্তিমান্ হএন, তিনি জ্ঞানরাশি-বিশুদ্ধ হএন। তিনি যেস্থলে উপস্থিত হএন তথায় মহতী করুণা প্রকাশিত হয়। তিনি প্রতিদিন ষট্ পারমিতার ফল লাভ করেন। তিনি বিদ্যাধর জাতির চক্রবর্ত্তিত্ব পদবীতে অভিষিক্ত হএন। তিনি মিত্রভাবেই হউক আর দ্বেষভাবেই হউক, যে কোন ব্যক্তির প্রতি নিঃশ্বাস নিক্ষেপ করেন, তাহারা সকলেই বৈবর্ত্তিক বোধিসত্ব হইয়া পড়ে এবং অবিলম্বেই

प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु॥ प्रति-प्राणे प्रतितिष्ठामि पुष्टौ प्रत्यङ्गेषु॥ प्रति-तिष्ठाम्यात्मनि॥ २॥ प्रतिद्यावापृथिव्योः प्रति-

हे अग्ने! 'प्रतिक्षत्रे' क्षत्रं क्षत्रं प्रति प्रत्येक-वेश्मनि 'प्रतितिष्ठामि' प्रतितिष्ठेयम् प्रथिततया प्रतिष्ठितो भवेय मित्यर्थः। 'राष्ट्रे' राज्यमध्ये च तथैव गुणवत्तया 'प्रत्यश्वेषु' अश्वमश्वं प्रति प्रतितिष्ठामि' सुचालकतया प्रतिष्ठितो भवेयम्। 'गोषु' गो-प्रभृति-पशुषुच तथैव पालकतया। 'प्रतिप्राणे' प्राणं प्राणं प्रति प्राणिमात्रे 'प्रतितिष्ठामि' सुहृत्तया प्रतिष्ठितो भवेयम्। 'पुष्टौ' पुष्टिविषये वलादौ च तथैव वलवत्तया। 'प्रत्यङ्गेषु' हस्त-पदादिषु 'प्रतितिष्ठामि' दार्ढ्य-कर्मोपयुक्तत्वादिना प्रतिष्ठितो भवेयम्। 'आत्मनि' स्वेस्मिं च तथैव ज्ञानवत्तया प्रतिष्ठितो भवेयम्॥ २॥

ছেন, বহুতর দুগ্ধবতী সেই ধেনুকে উত্তরোত্তর বর্ষে অত্যধিক দুগ্ধদাত্রী কর॥ ১॥

হে অগ্নে! আমি যেন বিখ্যাত হওত প্রতি ক্ষত্রিয় গৃহে প্রতিষ্ঠিত হই, রাজ্য মধ্যেও গুণবত্তা প্রচার হওত যেন প্রতিষ্ঠিত হই, এবং প্রতি অশ্বেতে সুচালকতা গুণে যেন প্রতিষ্ঠিত হই, সেইরূপ গোপ্রভৃতি পশুবিষয়েও যেন পালন কারিতা গুণে প্রতিষ্ঠিত হই, এমন কি প্রাণিমাত্রেতেই সৌহৃদ্য গুণে যেন প্রতিষ্ঠিত হই, এইরূপ পুষ্টি-বিষয়ে, বলাদি বিষয়ে,

২—অগ্নির্দেবতা। বিষ্টুপ্ছন্দঃ। জপে বিনিযোগঃ।

"প্রতিক্ষত্র ইত্যেষা ব্যাহৃতি র্জপতি" গো০ ৩, ৫।

তিষ্ঠামি যজ্ঞে ॥ ৩ ॥ স্যোনা পৃথিবিনো ভবানৃক্ষরা নিবেশনী ॥ যচ্ছা নঃ শর্ম্ম সপ্রথোদেবান্মা ভয়া দিতি ॥ ৪ ॥*॥ যত্পশব: প্রধ্যায়ত মনসা

হে অগ্নে! ‘প্রতিদ্যাবাপৃথিব্যোঃ’ সর্ব্বত্রৈব ‘প্রতিতিষ্ঠামি’ প্রতিষ্ঠিতো ভবেয়ম্! অদ্য ইহ ‘যজ্ঞে’ চ প্রতিষ্ঠিতো ভবেয়ম্ ॥৩॥

হে ‘পৃথিবি!’ ‘অনৃক্ষরা’ পাপশূন্যা ‘নিবেশনী’ প্রাণিনাং ধারণকারিণী ত্বং ‘স্যোনা’ কল্যাণরূপা ‘ভব’। ‘সপ্রথঃ’ বিস্তীর্ণরূপা ত্বং ‘নঃ’ অস্মভ্যং সর্ব্বত্রৈব ‘শর্ম্ম’ কল্যাণং ‘যচ্ছ’ দেহি। ‘দেবাত্’ দেব-কৃতাত্ ‘ভয়াত্’ ‘মা’ মাং পাহীতি শেষঃ ॥ ৪ ॥

হস্তপাদ প্রভৃতি সমস্ত অঙ্গবিষয়ে, দৃঢ়তাজনক কার্য্য কারিতা গুণেও যেন প্রতিষ্ঠিত হই এবং জীবাত্মা বিষয়ে বিদ্যারূপ গুণেও যেন প্রতিষ্ঠিত হই ॥ ২ ॥

হে অগ্নে! প্রতি দ্যাবা পৃথিবীর সর্ব্বত্রই যেন প্রতিষ্ঠিত হই, অদ্য এই যজ্ঞে যেন প্রতিষ্ঠিত হই ॥ ৩ ॥

হে পৃথিবি! তুমি পাপশুন্যা ও প্রাণিদিগের ধারণ কারিণী হইতেছ, এবং অতিশয় বিস্তৃত হইতেছ, তুমি আমাদিগের সম্বন্ধে কল্যাণস্বরূপ হইতেছ, অতএব সর্ব্বত্র আমাদিগকে কল্যাণ প্রদান কর, এবং দৈব ভয় হইতে আমাকে রক্ষা কর ॥৪ ॥

৩—অগ্নি র্দেবতা। যজুঃ। জপে বিনিয়োগঃ।

৪—পৃথিবী দেবতা। অনুষ্টুপ্ছন্দঃ। জপে বিনিয়োগঃ।
স্যোনা পৃথিবি নো ভবে ত্যেতা মৃচং জপতি গো০ ২, ৫।

* অথ অষ্টকা প্রকরণম্। অষ্টকা রাত্রি দেবতেত্যাদি গো০, ৩, ১০।

हृदयेन च॥ वाचा सहस्रपाशया मयि बध्नामि वो मनः ॥५॥* अनु त्वा माता मन्यतामनु पिता नु भ्राता

हे 'पशवः'! यूयं 'यत्' येन 'मनसा हृदयेन च' 'प्रध्यायत' चिन्तां कुरुथ, तदेव 'वः' युष्माकं 'मनः' मानसम् अद्य 'सहस्रपाशया' बहुतर-रज्जु-रूपया 'वाचा' विनयवाक्येन 'बध्नामि' स्ववशं नयामि ॥ ५ ॥

हे पशो! दैव पैत्रे च कर्म्मणि विनियुक्तं 'त्वा' त्वां, 'माता' त्वदीय-जननी 'अनु मन्यताम्' देव-पितृ-कार्य्य-साधनाय शरीर-विसर्ज्जने अनुमतिं ददातु। 'पिता' त्वदीय-जनकः 'अनुमन्यताम्'। 'भ्राता' वैमात्रेयादिः त्वदीयः 'अनुमन्यताम्'। 'सगर्भ्यः' सोदरः त्वदीयः 'अनुमन्यताम्'। 'सखा' त्वदीयः 'अनुमन्यताम्'। 'सयूथ्यः' त्वदीय-यूथ-चारी अपरापरश्च 'अनुमन्यताम्' ॥ ६ ॥

হে পশুসকল! তোমরা সকলে হৃদয়ের সহিত যে মনের দ্বারা ধ্যান করিয়া থাক, তোমাদিগের সেই মানস, অদ্য বিনয় বাক্য স্বরূপ বহুতর রজ্জুদ্বারা বন্ধন করিতেছি অর্থাৎ স্ববশে আনিতেছি ॥ ৫ ॥

হে পশো! দৈব, পৈত্র কার্য্যে বিনিযুক্ত তোমাকে তোমার জননী দেব পিতৃ কার্য্য সাধনের নিমিত্ত শরীর বিসর্জন করিতে অনুমতি প্রদান করুক, তোমার জনকও অনুমতি প্রদান করুক, তোমার বৈমাত্রেয়াদি ভ্রাতারাও অনুমতি

५—पशवो देवताः। अनुष्टुप्छन्दः। होमे विनियोगः।

* जुहुयात् यत् पशवः प्रध्याय तेति गो० ३, ९।

नु सगर्भ्योनु सखा सयूथ्यः॥६॥ आत्तं देवेभ्यो हविः॥७
यत्पशुर्मायु मकृतरो रोपद्भि राहत। अग्नि र्मा तस्मा
देनसो विश्वान्मुञ्च त्वंऽहसः ॥ ८ ॥ अग्ना वग्निश्च

हे पशो ! त्वं ‘देवेभ्यः’ देवार्थं ‘हविः’ भक्ष्यम् इति ‘आत्तम्’ गृहीतम् ॥ ७ ॥

हे अग्ने ! अयं ‘पशुः’ ‘यत्’ यावत् परिमितम् ‘आयुः’ ‘अकृत’ प्राप्तवान् भोग्यत्वेनेति शेषः, तत् त्वं जानासीति वाक्यान्वयः। किञ्च ‘ऋतः’ ऋतं यज्ञं ‘रोपद्भिः’ स्थापयितृभिः अस्माभिः ‘आहत’ अयं पशु राहन्यते इति त्वं वेत्सि। ‘सः’ ‘त्वम्’ ‘अग्निः’ ‘ह’ निश्चयम् ‘तस्मात्’ आयुषो न्यूनी-करणरूपात् ‘एनसः’ पापात् ‘मा’ मां (न केवलं मामेव) अपितु ‘विश्वान्’ सर्व्वानेव याज्ञिकान् ‘मुञ्च’ मोचय ॥ ८ ॥

প্রদান করুক, তোমার সোদর ভ্রাতাও অনুমতি প্রদান করুক, তোমার সখা অনুমতি প্রদান করুক, অপরাপর তোমার দল-প্রবিষ্টেরাও অনুমতি প্রদান করুক ॥ ৬ ॥

হে পশো ! তুমি দেবতাদিগের নিমিত্ত হবি (ভক্ষ্য) রূপে গৃহীত হইয়াছ ॥ ৭ ॥

হে অগ্নে ! এই পশু যাবৎ পরিমিত আয়ু প্রাপ্ত হইয়াছিল, তাহা তুমি জ্ঞাত আছ, এবং সত্য যজ্ঞানুষ্ঠায়ি আমা-

---

६ – पशु र्देवता । यजुः । अनुमन्त्रणे विनियोगः ।
हुत्वा चानु मन्त्रयेतानुत्वा माता मन्यतामिति गो॰ ३, ९ ।
७ – पशु र्देवता । यजुः । उदक-सेचने विनियोगः ।
आत्तं देवेभ्यो हविरित्यथैनामुदगुत् सृष्य गो॰ ३, ९ ।
८ – अग्नि र्देवता । अनुष्टुप्छन्दः । होमे विनियोगः ।
पितृ-दैवत्ये संज्ञप्तायां जुहुयात् यत् पशु र्मायुमकृतेति गो॰ ३, ९ ।

रति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ॥ स नः स्योनः सुयजा यजा च यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ ९ ॥ औलूखलाः संप्रवदन्ति ग्रावाणो हविष्कृ-

'ऋषीणां पुत्रः' ऋषिभिर्मन्थनेनोत्पाद्यमानत्वात् ऋषीणां तनय इव 'एषः' यः 'अग्निः', 'अधिराजः' अध्यधिक दीप्तः सन् 'अग्नौ' आहवनीयाग्नौ 'प्रविष्टः' प्रवेशं कुर्वन् 'चरति' हविर्भक्षयति । 'सः' अग्निः 'नः' अस्माकं 'स्योनः' कल्याणकरः भवतु । अहञ्च 'सुयजा' याज्ञिकः 'देवानाम्' तेषां 'जनिमानि' उत्पत्त्यादीनि 'यथा' 'वेद' जानामि, तथैव 'यजा' यजे ॥ ९ ॥

'परिवत्सरीणाम्' प्रति वत्सर-सम्पाद्यमानानां अष्टकाणाम् सिद्ध्यर्थं 'हविष्कृण्वन्तः' हविष उपयोगिन स्तण्डुलान्

দিগকর্তৃক এই পশু হত হইতেছে—ইহাও তুমি জানিতেছ, অতএব আয়ুর ন্যূনতা করণ জন্য প্রত্যবায় হইতে অবশ্যই তুমি আমাকে—কেবল আমাকে নয়, এইরূপ সত্য যজ্ঞানুষ্ঠানে ব্রতী তাবৎকেই মোচন করব ॥ ৮ ॥

ঋষিদিগকর্তৃক অরণিদ্বয় মন্থনে উৎপন্ন বিধায় ঋষিদিগের পুত্ররূপী যে অগ্নি অত্যধিক প্রদীপ্ত হওত আহবনীয় অগ্নিতে প্রবেশ করিয়া হবি ভক্ষণ করেন, সেই অগ্নি আমাদিগের কল্যাণ-প্রদ হউন, আমি যাজ্ঞিক, সেই সকল দেবদিগের যেরূপ উৎপত্ত্যাদি অবগত আছি, তদনুরূপেই যাগ করি-তেছি ॥ ৯ ॥

९—अग्नि र्देवता । विराट् त्रिष्टुप्छन्दः । होमे विनियोगः ।
चतुर्गृहीत माज्यम् गृहीत्वाऽर्च्च प्रथमया जुहुयादग्नावग्नि रिति गो० ४, १ ।

ষন্তঃ পরিবৎসরীণাম্॥ একাষ্টকে সুপ্রজসঃ সুবীরা
জ্যোগ্ জীবেম বলিহৃতো বয়ং তে ॥ ১০ ॥ ইড়ায়াস্পদং
ঘৃতবৎসরীসৃপং জাতবেদঃ প্রতি হব্যা গৃভায়॥ যে

নিষ্পাদয়ন্তঃ 'ঔলূখলাঃ' উলূখল-রূপেণ পরিণতাঃ ইমে 'গ্রাবাণঃ' পাষাণাঃ 'সম্প্রবদন্তি' অস্ফুট-শব্দং কুর্ব্বন্তি। হে 'একাষ্টকে!' এক-সংখ্যান্বিতে অস্য বর্ষীয়ে অষ্টকে! 'তে' তব সিদ্ধ্যর্থং 'বলিহৃতঃ' বল্যাহরণকারিণঃ 'বয়ং' 'সুপ্রজসঃ' সুন্দর-প্রজয়া সমন্বিতাঃ কিঞ্চ 'সুবীরাঃ' সমর্থাশ্চ সন্তঃ 'জ্যোক্' দীর্ঘকালং 'জীবেম' প্রাণধারণং কুর্ম্ম ইতি প্রার্থয়ে ॥ ১০ ॥

হে 'জাতবেদঃ'! অগ্নে! 'ইড়ায়াস্পদম্' অন্নস্য স্থানং 'ঘৃতবৎ' ঘৃতেন সিক্তম্ অতএব 'সরীসৃপং' সুচিক্কণং 'প্রতিহব্যা'

প্রতি বৎসরে সম্পাদ্যমান অষ্টকা সকলের সাধন করিতে হবির উপযোগী তণ্ডুলের নিষ্পাদন কারি, উলূখল রূপে পরিণত, এই সকল পাষাণেরাও সম্যক্‌রূপে অস্ফুট শব্দ করিতেছ, হে একাষ্টকে! (এই বৎসরের অষ্টকা) তোমার সাধনে প্রবৃত্ত আমরা বলির আহরণ করিতে তৎপর হইয়া সুন্দর পুত্রাদি দ্বারা সমন্বিত এবং সমর্থ থাকিয়া দীর্ঘকাল যেন জীবিত থাকি—ইহা প্রার্থনা করি—॥ ১০ ॥

হে জাতবেদঃ অগ্নে! তুমি অন্নের আস্পদ, ঘৃতসিক্ত, অতএব চিক্কন, এইরূপ হবনীয় দ্রব্য মাত্রই গ্রহণ করিয়া আমাকে এই বর দাও—বিবিধাকারে বর্ত্তমান যে সকল গ্রাম্য গো

১০,১১—অনয়োঃ অষ্টকা দেবতা। ত্রিষ্টুপ্ছন্দঃ। হোমে বিনিয়োগঃ।
তৃতীয় পাক মবদায় দ্বিতীয়াতৃতীয়াভ্যাং জুহোতি গো০ ৪, ২।

ग्राम्याः पशवो विश्वरूपा स्तेषाꣳ सप्तानां मयि रन्ति रस्तु ॥११॥ एषैव सा या पूर्व्वा व्यौच्छत् सेयमप्स्वन्तश्चरति प्रविष्टा ॥ वधू र्जिगाय प्रथमा जनित्री विश्वे ह्यस्यां महिमानो अन्तः ॥ १२ ॥ एषैव सा या प्रथमा

हवनीय-द्रव्यमात्रं ' गृभाय ' गृहाण । गृहीत्वा च मह्यं मम' वरं देहि—यत्, ' ये ग्राम्याः ' ' विश्वरूपाः ' विविधात्मकाः ' पशवः ' गोमहिष्यादयः तेषां ' सप्तानां ' बहूनां ' मयि ' मद्गृहे ' रन्ति ' रमणं-प्रसन्न भावः ' अस्तु ' ॥ ११ ॥

' या ' अष्टका ' पूर्व्वा ' प्रथमकालीनैव ' वि ऐच्छत् ' विशेषेण प्रकाशमानवती ' सा ' एव ' एषा ' । किञ्च या ' अप्सु ' नदी-तड़ागादि स्थितेषु ' अन्तः प्रविष्टा ' सती ' चरति ' भ्रमति ' सा एव ' इयम् ' । वधूः पार्थिवान् समस्तद्रव्यान् ' जिगाय ' जितवती । इयञ्च प्रथमा ' प्रधाना ' जनित्री ' जानयित्री कामाना मिति शेषः । ' अस्याम् अन्तः अष्टकायां मध्ये ' विश्वे ' सर्व्वे ' हि ' एव ' महिमानः ' सन्ति ॥ १२ ॥

মহিষ প্রভৃতি পশু সকল রহিয়াছে তৎসমুদয়েরই আমার গৃহে প্রসন্নতা থাকুক্ ॥ ১১ ॥

পূর্ব্বকালেতে যে অষ্টকা বিশেষরূপে প্রকাশ পাইয়াছিল, সেই এই অষ্টকা, এবং যে অষ্টকা জলেতে প্রবিষ্ট হইয়া ভ্রমণ করিতেছিল, সেই অষ্টকা এই পার্থিব সমস্ত দ্রব্য জয় করিয়াছে, এই প্রধানা, ও কামনা সকলের জননকারিণী হইতেছে, এই অষ্টকারই মধ্যে সমস্ত মহিমা আছে ॥ ১২ ॥

१२—अष्टका देवता त्रिष्टुप्छन्दः । अवदाने विनियोगः ।

चतुर्थी-पञ्चमीभ्यां षष्ठी-सप्तमी-भ्याञ्च शेष मवदाय गो० ४, १ ।

व्यौच्छत् सा धेनु रभवद्विश्वरूपा ॥ संवत्सरस्य या पत्नी सा नोऽस्तु सुमङ्गली ॥१३॥ यां देवाः प्रति पश्य-न्ति रात्रीं धेनु मिवायतीं ॥ सा नः पयस्वती दुहा उत्तरा मुत्तराꣳ समाम् ॥ १४ ॥ संवत्सरस्य प्रतिमां

'एषा एव सा' अष्टका, 'या' 'प्रथमा' पूर्व्वकालीना एव 'वि ऐच्छत्' विशेषं प्रकाशमानवती । 'सा' इयं 'विश्वरूपा' बहुजनसेव्यत्वात् बहुरूपा, 'धेनुः' यथाभिलषितप्रदत्वात् काम-धेनुरिव । 'या' इयं 'संवत्सरस्य' 'पत्नी' भोग्यत्वात् उच्यते वेदे, 'सा' 'नः' अस्माकं 'सुमङ्गली' कल्याणी 'अस्तु' ॥ १३ ॥

'देवाः' द्योतमानाः 'यां' 'धेनुम् इव आयतीम् यथा गोष्ठात् धेनु रागच्छतीव तथैव वर्षान्ते पुनरागच्छतीव अष्टका इति तां 'रात्रीं' उत्तराष्टकां प्रति 'पश्यन्ति' आगमन-पथं निरीक्षन्ति, 'सा' अष्टका रात्री 'दुहा' 'कर्म्म-फलानि दुह्यन्ते यस्या स्तथा भूता 'उत्तराम् उत्तराम्' उत्तरोत्तरं 'समां' वर्षं 'पयस्वती' अभ्यधिक-दुग्धवतीवभव तु ॥ १४ ॥

এই অষ্টকাই—সেই, যে পূর্ব্বকালেতে বিশেষরূপে প্রকাশ পাইয়াছিল, যে অষ্টকা বহু লোকের সেব্য বিধায়, বহুবিধ অভিলষিত প্রদান করায় কামধেনু স্বরূপ, এবং যে—সংবৎ-সর কাল পর্য্যন্ত ভোগ্য হওয়ায় সংবৎসরের পত্নীস্বরূপ, সেই অষ্টকা আমাদিগের সম্বন্ধে সুমঙ্গল দায়িনী হউক ॥ ১৩ ॥

গোষ্ঠ হইতে ধেনুর আগমনের ন্যায় বর্ষান্তে পুনরাগম-শীল যে—সেই উত্তর-অষ্টকা, তাহার আগমন পথ দেব-

१३, १४, १५ एषां सर्व्वं पूर्व्ववत् । बृहतीच्छन्दः इत्ययं भेदः ।

त्वा रात्रि! यजामहे॥ प्रजामजर्य्यां नः कुरु रायस्पोषेण सꣳसृज॥ १५ ॥ अन्वियन्नो अनुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम्। अग्निश्च हव्यवाहनः स नो ऽदाद्दाशुषे मयः॥ १६ ॥

हे 'रात्रि'! अष्टकाया रजनि! 'संवत्सरस्य' 'प्रतिमां' परिमापयित्रीं 'यां' 'त्वा' त्वां 'यजामहे' वयं, सा त्वं 'नः' अस्माकं 'प्रजां' 'अजर्य्यां' जरा-शून्यां 'कुरु'; किञ्च अस्मान् 'रायस्पोषेण' धनस्य सम्बन्धि-पोषणेन 'सं सृज' अतिसर्जय॥ १५ ॥

'इयं' 'अनुमतिः' देवी 'देवेषु' इन्द्रादिषु 'यज्ञम्' इदं 'अनुमन्यताम् बोधयताम्'। 'हव्यवानः' हव्यानां वहनकारी 'च' 'सः' अयम् 'अग्निः' 'दाशुषे' हविर्दत्तवते यजमानाय 'नः' नस्म 'मयः' सुखम् 'अदात्' ददातु॥ १६ ॥

তারা নিরীক্ষণ করিতেছেন, সেই অষ্টকা রাত্রি (উত্তরাষ্টকা) অত্যধিক দুগ্ধবতী গোর ন্যায়-উত্তরোত্তর বর্ষে ইষ্ট-ফল-প্রসবিনী হউক ॥ ১৪ ॥ হে অষ্টকা-রাত্রি! তুমি সংবৎসরের পরিমাণকর্ত্রী, তোমাকে আমরা পূজা করিতেছি, তুমি আমাদিগের অপত্যাদিকে জরা শূন্য কর, এবং আমাদিগকে ধনের রক্ষণ সহকারে পালন কর ॥ ১৫ ॥

এই অনুমতি দেবী ইন্দ্রাদি দেবগণেতে যজ্ঞ বোধন কারন্, এবং হব্য-সমুদয়ের বহনকারী এই অগ্নি দেবতা, দত্ত হবিষ্ক* আমাদিগকে সুখ প্রদান করুন ॥ ১৬ ॥

॥ इति सामवेदीये मन्त्र-ब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीय खण्डः समाप्तः॥

१६—अग्निर्देवता। अनुष्टुप्छन्दः। होमे विनियोगः। सौविष्ट कृत मष्टम्या जुहुयात्, गो० ४,१.

*দত্ত-হবিষ্ক—দত্ত হইয়াছে হবি যাহা কর্ত্তৃক।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

स्वाहा सोमाय पितृमते ॥ १ ॥ स्वाहाऽग्नये कव्य-वाहनाय ॥ २ ॥ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ ३ ॥ ये रूपाणि प्रतिमुंचमाना असुराः

यः पितृणां सोमः तस्मै स्वाहा ॥ १ ॥

कव्यं—पैत्रं हविः, तद्वहतीति कव्यवाहनः तस्मै अग्नये स्वाहा, तमग्निमुद्दिश्य कव्यं त्यजामि इति—भावार्थः ॥२॥

'वेदिषदः' वेदिगताः ये 'असुराः' विरोचनादयः 'रक्षांसि' राक्षसाः, ते 'अपहताः' अपनीताः भवन्तु ॥ ३ ॥

'ये' 'असुराः' 'रूपाणि' स्वकीयानि रौद्राणि 'मुञ्चमानाः' त्यजन्तः 'सन्तः' 'स्वधया' पित्र्येण हविषा 'चरन्ति' जीवन्ति,

পিতৃগণ অধিষ্ঠিত হইয়া থাকেন যে সোমদেবে, তাহার উদ্দেশে এই কব্য পরিত্যক্ত হইল ॥ ১ ॥

পিত্র্যুদ্দেশে পরিত্যক্ত কব্যের (হবি) বহনকারী যে অগ্নিদেব তাঁহার উদ্দেশে এই কব্য পরিত্যক্ত হইল ॥ ২ ॥

বেদিতে আগত অসুর রাক্ষসেরা দূরীভূত হউক ॥ ৩ ॥

যে সকল অসুরেরা স্বকীয় রূপ পরিত্যাগ করতঃ অর্থাৎ ছদ্মবেশে পিত্র্যুদ্দেশে দত্ত হবির দ্বারা জীবিতেছে এবং

१,२ — पितृ-देवता । यजुः । उपघात-होमे विनियोगः ।

"उपघातं जुहुयात्,—स्वाहा सोमाय पितृमत इति पूर्व्वां स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेत्युत्तराम्' गो० ४, २ ।

३—पितृ-देवता । यजुः । लिखोल्लेखे विनियोगः ।

'दक्षिणायां लेखामुल्लिखेदपहता असुरा इति' गो ४, ३ ।

सन्तः स्वधया चरन्ति ॥ परा पुरो निपुरो ये भरन्त्य-ग्निष्टां लोकात् प्रणुदात्वस्मात् ॥ ४ ॥ एत पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिः ॥ दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्व्ववीरं नियच्छत ॥ ५ ॥

ये च 'पुरः' लोकत्रयं 'परा' पराभवन्ति, ये च 'पुरः' त्रिपुरवासिन एव 'नि' निघ्नन्ति, 'ये' च 'भरन्ति' हरन्ति हव्यादीन्, 'तान्' असुरान् 'अग्निः' देवः 'अस्मात्' 'लोकात्' भू-लोकात् 'प्रणुदतु' दूरीकरोतु ॥ ४ ॥

'सोम्यासः' सोम्याः सोमदर्शनाः हे 'पितरः!' 'गम्भीरेभिः' गम्भीरैः सुविस्तृतैः 'पूर्व्विणेभिः' पूर्व्वैः पूर्व्वपुरुषाचरितैः 'पथिभिः' मार्गैः 'एत' इह आगच्छत। हे पितरः! 'इह' संसारे 'अस्मभ्य' 'द्रविणं' द्रविणम् द्रव्यं ऐश्वर्य्यं वा, 'दत्त' 'च' किञ्च 'नः' अस्मभ्यं 'भद्रं' कल्याणं; अपिच 'सर्व्ववीरं' सर्व्ववीराः पुत्रपौत्रादयः येन जीवन्ति तादृशं 'रयिं' अन्नधनं 'नियच्छत' प्रदेहि ॥ ५ ॥

যে সকল অসুরেরা, লোকত্রয়কে পরাভব করিতেছে, এবং যে সকল লোকত্রয়-নিবাসি অসুরেরা দৈব, পৈত্র্য হব্যাদি বিনাশিতেছে, হরিতেছে, সেই সকল অসুরদিগকে অগ্নিদেব এই ভূলোক হইতে নিষ্কাশিত করুন ॥ ৪ ॥

হে সৌম্য দর্শন পিতাসকল! সুবিস্তৃত, পূর্ব্ব পুরুষানু-

४—अग्नि र्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः। कर्षिकाग्नि स्थापने विनियोगः।

'कर्षूर्षां निदध्याद् ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति' गो ४, २।

५—पितरो देवताः। त्रिष्टुप् छन्दः। पित्रावाहने विनियोगः।

'अथ पितृनावाहयत्येत पितरः सोम्यास इति" गो ४, ३।

অত্র পিতরো মাদয়ধ্বং যথাভাগমাবৃষায়ধ্বং ॥ ৬ ॥
অমী মদন্ত পিতরো যথাভাগমাবৃষা বৃষত্ ॥ ৭ ॥
নমো বঃ পিতরো জীবায় নমো বঃ পিতরঃ শূষায় ॥

'পিতরঃ' 'অত্র' পিণ্ডে 'মাদয়ধ্বম্' হৃষ্যত, 'যথা ভাগম্' যো যস্য ভাগঃ তম্ 'আবৃষায়ধ্বম্' অভিলষত ॥ ৬ ॥

অনেন পিণ্ডদানেন 'অমী' 'পিতরঃ' 'মদন্তঃ' হৃষ্টবন্তঃ সন্তঃ 'যথা ভাগম্' যো যস্য ভাগঃ তং 'আবৃষা বৃষত্' অভিলষিতবন্তঃ গৃহীতবন্তঃ ॥ ৭ ॥

হে 'পিতরঃ' 'বঃ' যুষ্মভ্যং 'নমঃ' নমামি, কস্মৈ? ইত্যপেক্ষতে— 'জীবায়' দীর্ঘজীবনায়। 'শূষায়' বলায়। 'ঘোরায়' পরিহৃষ্টয়ে ক্রমে আচরিত, পথেরদ্বারা এই স্থানে আগমন কর; আসিয়া এই সংসারে আমাদিগকে দ্রব্য দাও, এবং কল্যাণ, দাও; অপিচ, অন্নধন এরূপ প্রদান কর যদ্বারা পুত্র পৌত্রাদি সকল অনায়াসে জীবন নির্ব্বাহ করিতে পারে ॥ ৫ ॥

পিতাসকল এই পিণ্ডে তৃপ্ত হউন যাহার যে ভাগ তাহা লাভ করুন ॥ ৬ ॥

এই পিণ্ডদান করায় এই সকল পিতারা পরিতৃপ্ত হইয়া আপনার আপনার ভাগ গ্রহণ করিলেন ॥ ৭ ॥

হে পিতাসকল! আপনাদিগকে নমস্কার করিতেছি, দীর্ঘজীবী হইবার নিমিত্ত, বলী হইবার নিমিত্ত, পরিতৃপ্ত

৬, ৭— অনয়োঃ পিতরো দেবতাঃ। যজুঃ। জপে বিনিয়োগঃ।
"জপত্যত্র পিতরো মাদয়ধ্বং যথাভাগমাবৃষায়ধ্বমিত্যপর্য্যাবৃত্য পুরোচ্ছ্বাসাদভিপর্য্যাবর্ত্তমানো জপেৎ অমী মদন্ত পিতরো যথাভাগমাবৃষা বৃষতেতি" গো০ ৪,৩।

नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो रसाय ॥८॥
नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्यवे ॥
नमो वः पितरः पितरो नमो वः ॥ ९ ॥ गृहान्नः
पितरो दत्त ॥ १० ॥ सदोवः पितरो देष्म ॥ ११ ॥

'रसाय' आनन्दाय ॥ ८ ॥ स्वधायै' अन्नाय 'मन्यवे' क्रोधाय— क्रोधमूल-सम्पत्तये । अन्यत् सुगमम् ॥ ९ ॥

हे 'पितरः !' 'गृहान्नः' गृहस्य अन्नानि 'दत्त' प्रयच्छत । अथवा 'नः' अस्मभ्यं 'गृहान् 'दत्त' प्रयच्छत ॥ १० ॥

हे "पितरः' 'वः' युस्मभ्य 'सदः' स्थानं 'देष्म' वय मिति शेषः ॥ ११ ॥

হইবার নিমিত্ত, আনন্দ লাভের নিমিত্ত, অন্নলাভের নিমিত্ত, ইহ লোকে উপকারি-ক্রোধের মূলীভূত-সম্পত্তির নিমিত্ত, বার বার নমস্কার করিতেছি ॥ ৮ ॥—॥ ৯॥

হে পিতাসকল! গৃহের অন্ন [ভক্ষ্য] সকল প্রদান কর, অথবা আমাদিগকে গৃহ প্রভৃতি স্থাবর পদার্থ সকল প্রদান কর ॥১০ ॥

হে পিতাসকল! তোমাদিগকে আমরা এই স্থান উপবেশন করিতে দিলাম ॥ ১১ ॥

८, ९— अनयोः, पितरो देवताः । उष्णिक् छन्दः । जपे विनियोगः ।
'पूर्व्वस्यां कर्ष्वां दक्षिणेनोत्तानौ पाणी कृत्वा—नमोवः पितरो जीवाय नमोवः पितरो शूषायेति मध्यमायां, सव्योत्तानौ-नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो रसायेत्युत्तमायां, दक्षिणोत्तानौ—नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्यव इति, अथाञ्जलिकृतो जपति – नमो वः पितरः पितरो नमो व इति गो॰ ४, ३ ।
१०— पितरो देवता । यजुः । गृहेक्षणे विनियोगः ।
'गृहानवेक्षते गृहान्नः पितरो दत्तेति' गो॰ ४, ३ ।
११ — पितरो देवताः । यजुः । पिण्डावेक्षणे विनियोगः ।
'पिण्डानवेक्षते सदो वः पितरो देष्मेति' गो॰ ४, ११ । ।

एतद्वः पितरो वास॥१२॥ ऊर्ज्जं वहन्तीः रमृतं घृतंपयः कीलालंपरिस्रुतं स्वधास्थतर्पयत मे पितॄन्॥१३॥आधत्त पितरोगर्भंकुमारंपुष्करस्रजं॥ यथेहपुरुषस्यात्॥ १४ ॥

हे 'पितरः !' 'वः' युष्माकम् 'एतत्' 'वासः' परिधेयं वसनम् ॥ १२ ॥

हे आपः ! यूयं 'स्वधा' पितॄणां परमाशिषः 'स्थ' भवथ, अतः 'ऊर्ज्जम्' अन्नम् 'अमृतम्' जरामृत्यु-शून्य-कारिणम् मधु, 'घृतं' 'पयः' क्षीरं 'कीलालम्' जलञ्च 'परिस्रुतं' इदं सर्व्वं 'वहन्तीः' वहन्त्यः 'पितॄन्' इमान् 'तर्पयत' परितृप्तान् कुरुत ॥ १३ ॥

हे 'पितरः!' 'पुष्करस्रजम्'। अम्बरमाला-धारिणम् सूर्य्यं चन्द्रमिव वा 'कुमारं' पुत्ररूपं 'गर्भं' 'आधत्त' प्रददत। पुनश्चो-

হে পিতাসকল ! তোমাদিগকে আমরা এই বস্ত্র পরিধান করিতে দিলাম ॥ ১২ ॥

হে জল ! তোমরা পিতৃদিগের পরম সুখ-দায়ক হইতেছ এই হেতু অন্ন, ও জরা-মৃত্যু-প্রভৃতির বিনাশক মধু, ঘৃত, দুগ্ধ, এবং পরিস্রুত জল এই সকল বহন করত এই সকল পিতাকে পরিতৃপ্ত কর ॥ ১৩ ॥

१२—पितरो देवताः। यजुः। सूत्रदाने विनियोगः।
सूत्रतन्तुं गृहीत्वा ** पिण्डे निदध्यात् ** पितुर्नाम गृहीत्वा सावेतत्ते वासो—येचात्रत्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति, गो० ४,३ ॥

१३—पितरो देवताः। पिपीलिक मध्योष्णिक् छन्दः। पिण्डपरिषेके विनियोगः॥
'पिण्डान् परिषिञ्चेदूर्जं वहन्तीरिति' गो० ४, ३।

१४—पितरो देवताः। गायत्री छन्दः पिण्ड प्राशने विनियोगः।
'मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयादाधत्त पितरो गर्भमिति गो० ४,३।

अभून्नो दूतो हविषो जात वेदा अवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वा॥ प्रादात् पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन् प्रजानन्नग्ने पुनरेहि योनिं॥ १५॥
वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान्वेत्थ निहितान् पराचः॥ मेदसः कुल्या अभितांन्

यन्नि—'इह' मद्गर्भे 'पुरुषः' पुरुष इति विख्यातः तनयो 'यथा-स्यात्' तथा प्रसन्नी भवेति शेषः॥ १४॥

'जातवेदाः' अग्निः 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनः 'हविषः' 'दूतः' वाहकः 'अभूत्'। अतएव 'हव्यानि' अस्मद्दत्तानि 'सुरभीणि कृत्वा' 'अवाट्' वहनं कृतवान्। 'स्वधया' अस्मदुक्तया वाचा सह तानि च 'पितृभ्यः' 'प्रादात्' दत्तवान्। 'ते' च पितरः 'अक्षन्' तानि भक्षितवन्तः। इदानीं प्रार्थये—हे 'अग्ने!' पितृभक्षणं 'जानन्' सन् 'योनिं' स्वस्थानम् अत्र 'पुनः एहि' पुनः प्रत्यागच्छ॥ १५॥

হে পিতাসকল! আকাশরূপি মালাধারি সূর্য্যের ন্যায় বা ঐরূপ চন্দ্রের ন্যায় পুত্ররূপি গর্ভ প্রদান কর, পুনশ্চ এই আমার গর্ভ পুরুষ বলিয়া খ্যাত্যাপন্ন পুত্র, যেরূপে হয় এবম্বিধ আশীর্ব্বাদ কর॥ ১৪॥

জাতবেদ নামক অগ্নি, অস্মদাদি-প্রদত্ত-হবির দূত (বাহক) হইয়াছিল, অতএব অস্মদাদি প্রদত্ত-হব্য সমুদয়কে সুগন্ধি করত বহন করিয়া ছিল; স্বধা রূপি অস্মদাত্যুক্ত বাক্য-সহকারে সেই সমুদয় হব্য পিতৃগণকে দিয়াছিল; পিতৃলোকেরা

১৫—অগ্নির্দেবতা। ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ। উল্মুকা-গ্রহণে বিনিযোগঃ।
"অভূন্নো দূতো হবিষো জাতবেদা ইত্যুল্মুক মগ্নিরভ্যুক্ষ্য" গো॰ ৪, ২।

স্রবন্তু সত্যা এষা মাশিষঃ সন্তু কামাৎ স্বাহা ॥ ১৬ ॥
জাতবেদো বপয়া গচ্ছ দেবাং স্তুং হি হোতা প্রথমো

হে 'জাতবেদঃ' অগ্নে ! যত্র' যস্মিন্ প্রদেশে 'এতান্' 'বা' পিতৄন্ 'পরাচঃ' গমন-পরাঙ্মুখান্ উপবিষ্টানিতি যাবত্ 'নিহিতান্' স্থিতান্ 'বেত্থ' জানীহি, তত্রৈব প্রদেশে তেভ্যঃ 'পিতৃভ্যঃ' 'বপাং' মেদঃ [চরবি] 'বহ' প্রাপয়। 'মেদসঃ' অস্য 'কুল্যাঃ' কৃত্রিমাসরিতঃ 'তান্' 'অভিস্রবন্তু। 'এষাম্' এষামানাং 'কামাত্' ইচ্ছাতঃ দত্তাঃ 'আশিষঃ' আশীর্ব্বাদাঃ 'সত্যাঃ' অনৃতাঃ সফলাঃ 'সন্তু' ॥ ১৬ ॥

হে 'জাতবেদঃ' অগ্নে ! 'হি' যতঃ 'ত্বং' 'প্রথমঃ' মুখ্যঃ 'হোতা'

সেই সমুদয় ভক্ষণ করিয়াছিলেন; সম্প্রতি প্রার্থিতেছি—হে অগ্নে! পিতৃলোকের ভক্ষণ জ্ঞাত হইয়া স্বস্থানে (এইস্থলে) পুনঃ প্রত্যাগমন কর ॥ ১৫ ॥

হে জাতবেদ অগ্নে ! যে প্রদেশে গমন-পরাঙ্মুখ, অবস্থিত, এই সকল পিতৃলোককে জানিবা, সেই স্থানেতে পিতৃদিগকে মেদ বহন করিয়া দাও,—এই মেদের কুল্যা (কৃত্রিম-সরিৎ) প্রস্তুত করত অভিষেক কর; এই সকল পিতৃদিগের স্বেচ্ছা পূর্ব্বক প্রদত্ত আশার্ব্বাদ সকল সত্য (সফল) হউক ॥ ১৬ ॥

---

১৬ অগ্নি দেবতা। ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ। বপাহোমে বিনিয়োগঃ।

* 'অথান্বষ্টক্য স্থালীপাকেন' ইতি গো০ ৪, ৪।

'পিতৃ দৈবত্যেষু পশুষু বহ বপাং জাত বেদঃ পিতৃভ্য ইতি বপাং জুহুয়াৎ গো ৪, ৪ ।

* অথৈতৌ স্থালীভিযোগঃ গো০ ৪, ৪।

" স্থালীপাকস্য জুহুয়াদৈকাষ্টকা তপসা তপ্যমানেতি" গো০ ৪, ৪ ॥

वभूव॥ सत्या वपा प्रगृहीता मे अस्तु समृध्यतां मे यदिदं करोमि॥१७॥ यत् कुसीदमप्रदत्तं मये ह्य येन यमस्य निधिना चराणि॥ इदं तदग्ने अनृणो भवामि जीवन्नेव प्रतिदत्ते ददानि॥१८॥ एकाष्टका-तपसा

देवानामाह्वाता 'बभूव', अतः 'वपया' अस्मद्दत्तया गृहीतया 'देवान्' इन्द्रादीन् गच्छ। इयञ्च 'मे' मम 'प्रगृहीता' प्रदानाय वपा 'सत्या' दोषशून्या 'अस्तु' त्वत्प्रसादादिति भावः। 'यत् इदं' कर्म करोमि तत् 'समृध्यताम्' समृद्धि-युक्तं कुरु॥१७॥ हे 'अग्ने!' 'इह' जन्मनि 'यत्' 'कुसीदम्' 'अप्रदत्त' न दत्तम्, 'येन' हेतुना 'यमस्य' धर्मराजस्य 'निधिना' केश-ग्रहणेन 'चराणि' अह मिति यावत्, 'तत्' 'इदं' कुसीदम् 'ददानि' प्रतिदत्ते च अस्मिन् अहं 'जीवन् एव' जीवित शरीर एव 'अनृणः' ऋणशून्यो भवामि॥१८॥

হে জাতবেদ অগ্নে! যেহেতু তুমি দেবতাদিগের মুখ্য আহ্বান-কর্ত্তা হইয়াছিলে, অতএব তুমি অস্মদ্দত্ত বপার সহিত ইন্দ্রাদি-দেবতা দিগের নিকটে যাও, তোমার প্রসাদে আমার দানের নিমিত্ত আয়োজিত বপা (মেদ) দোষ-শূন্য হউক, আমি এই যজ্ঞ করিতেছি অতএব আমাকে সমৃদ্ধিশালী কর॥ ১৭॥

হে অগ্নে! এই জন্মে যাহা কিছু ঋণ করিয়া কুসীদ (শুদ) প্রদান করি নাই;—যেহেতু আমি ধর্ম্মরাজ-কর্ত্তৃক যেন কেশা-

---

१७—अग्नि र्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः। वपा होमे विनियोगः।

"देव देवत्येषु जातवेदो वपया गच्छ देवानिति" गों ४, ४।

१८—अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः। होमे विनियोगः।

ऋणे प्रज्ञायमाने गोलकानां मध्यम पर्णेन जुहुयात् यत् कुसीदमिति गों ४,४।

তপ্যমানা জজান গর্ভং মহিমান মিন্দ্রং ॥ তেন দেবা অসহন্ত শত্রূন্ হন্তা সুরাণা মভবচ্ছচীভিঃ ॥ ১৯ ॥

'একাষ্টকাতপসা' এক সংখ্যকাষ্টকায়াঃ তপসা শাস্ত্রোক্ত বিধিবত্ কর্ম্মণা 'তপ্যমানা' তপঃ কর্ম্মবতী কাচিত্ অদিতিঃ অখণ্ডনীয়া নিত্যাশক্তিঃ 'মহিমানং' মহত্বযুক্তম্ 'ইন্দ্রং' ঐশ্বর্য্যশালিনং ইন্দ্রনামকং বা 'গর্ভং' 'জজান' জনিতবতী । 'তেন' ইন্দ্রেণ অধিপতিভূতেন সহ মিলিত্বা 'দেবাঃ' বায়ুাদয়ঃ 'শত্রূন্' বৃত্রাদীন্ 'অসহন্ত' পরাভূতান্ কৃতবন্তঃ । ততঃ প্রভৃতি স ইন্দ্রঃ 'শচীভিঃ' বৃত্রবধাদিভিঃ স্বকর্ম্মভিঃ 'অসুরাণাং' 'হন্তা' ইতি প্রসিদ্ধঃ ॥ ১৯ ॥

কর্ষিত হইয়া আচরণ করি অতএব সেই কুসীদ দিব, এবং দিতেছি, জীবিত থাকিতে থাকিতেই এ শরীরে ঋণ-শূন্য হইব ॥ ১৮ ॥

বিধিমত একটি অষ্টকারূপ তপোদ্বারা তপ্যমান কোন এক অখণ্ডনীয় অদিতি নাম্নী নিত্যাশক্তি, মহিমাশালি ইন্দ্র-নামে গর্ভ প্রাদুর্ভূত করিলেন, বায়ু প্রভৃতি দেবতারা সেই অধিনায়ক ইন্দ্রের সহিত মিলিত হইয়া বৃত্রাদি শত্রু-দিগকে পরাভব করিয়াছিলেন তদবধি সেই ইন্দ্র বৃত্রবধাদি স্বীয় ক্রিয়া রূপিণী শচীর সহিত বিরাজমান হইয়া অসুর-দিগের হন্তা বলিয়া প্রসিদ্ধ হইলেন ॥ ১৯ ॥

॥ ইতি সামবেদীয়ে মন্ত্র-ব্রাহ্মণে দ্বিতীয় প্রপাঠকস্য তৃতীয়-খণ্ডঃ সমাপ্তঃ ॥

---

১৯ — ইন্দ্রাণী দেবতা । ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ । স্থালী পাক হোমে বিনিয়োগঃ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

इदं भूमे र्भजामह इदं भद्रंᳲ सुमङ्गलं ॥ परा सपत्ना नवाधस्वान्येषां विन्दते वस्वन्येषां विन्दते धनं ॥१॥

इमᳲ स्तोम मर्हते जातवेदसे रथमिव संमहेमा

हे अग्ने ! 'भूमेः' 'इदं' खण्डं स्थण्डिलात्मकं 'भजामहे, 'इदं' 'भद्रं' कल्याणकरं 'सुमङ्गलं' मङ्गलकरं पुनरुक्त्या अति-कल्याणकरं अस्माकं भवत्विति शेषः। किञ्च 'सपत्नान्' अस्मच्छत्रून् 'परावाधस्व' सुष्ठु पीड़यस्व। किञ्चान्यदपि 'अन्येषां' परेषां शत्रूणां 'वसु' धनम् 'विन्दते' लभते इत्थं याजक इति स्तुतमित्यभिप्रायः॥ 'अन्येषां विन्दते धनम्'—इत्यंशस्तु 'अन्येषां विन्दते वसु' इति स्थानीयं राणी पाठमिति युक्तं मत ॥ १ ॥

'इमं' 'स्तोमं' स्तवं, 'सम्महेमा' पूजोपकरणयुक्तं कुर्य्याम, —किमर्थं ? 'जात वेदसे' एतन्नामकाग्नये, 'अर्हते' स्तुत्याय, 'मनीषया' प्रज्ञया, सारथि र्यथा 'रथमिव' रथं सम्महेमा तद्वत्

হে অগ্নে! আমরা ভূমির এই স্থণ্ডিল ভাগ উপাসনা-করিতেছি তুমি আমাদের কল্যাণকর, মঙ্গলকর অতিশয় কল্যাণকর হইতেছে. অতএব আমাদের সপত্ন-শত্রুদিগকে ভাল-রূপে পীড়া দাও এবং অন্যান্য শত্রুদিগের ধন হরণ কর॥ ১ ॥

নিজ প্রজ্ঞাবলে সারথি যেমন রথকে চালনোপযুক্ত করে তদ্রূপ আমরা এই স্তুতিকে জাতবেদ নামক অগ্নির নিমিত্ত পূজোপকরণে উপযুক্ত করি, যেহেতু, এই অগ্নির

---

১ — अग्निर्देवता। अनुष्टुप् छन्दः। भूमि जपे विनियोगः।

*'काम्यम्बत ऊर्द्धम् गौ ४, ५।

भूमी लक्ष्मी पापी प्रतिष्ठाप्येदं भूमिर्भजामह इति वस्वन्तं राणी धनमिति गौ ५,५।

মনীষয়া ॥ ভদ্রা হি নঃ প্রমতি রস্য সংসদ্যগ্নে সখ্যে মারিষামা বয়ং তব ॥২॥ ভরা মেধ্ম কৃণবামা হবীংষি তে চিতয়ন্তঃ পর্ব্বণা পর্ব্বণা বয়ং ॥ জীবাতবে প্রতরাং সাধয়া ধিয়োঽগ্নে সখ্যে মারিষামা বয় ন্তব ॥৩॥

ইতি শেষঃ । 'হি' যতঃ, 'নঃ' অস্মাকং, 'অস্য' অগ্নেঃ প্রসাদাৎ, 'ভদ্রা' কল্যাণী 'প্রমতিঃ' প্রকৃষ্টা মতিঃ, 'সংসদি' সভায়াং জায়তে; হে 'অগ্নে!' 'তব' 'সখ্যে' সখ্যতয়া অবস্থিতাঃ বয়ং সর্ব্বে, কেনাপ্যনেন দুরাত্মনা 'মা' 'রিষামা' মা হিংসিস্মহি ॥২॥

হে 'অগ্নে!' ত্বদর্থং, 'ইধ্মং' যজ্ঞদারু, 'ভরাম' আহরামঃ, 'হবীংষি' চরু-প্রভৃতীনি, 'পর্ব্বণা পর্ব্বণা' পর্ব্বণি পর্ব্বণি, 'চিতয়ন্তঃ' উৎপাদয়ন্তঃ, 'কৃণবামা' সম্পাদয়ামঃ, নির্ব্বপামইতি যাবৎ, কিমর্থং?—'প্রতরাং' সুদীর্ঘকালং, 'জীবাতবে' জীবনায়, কিঞ্চ 'ধিয়ঃ' কর্ম্মাণি 'সাধয়া' সফলানি কুরু, শিষ্টং পূর্ব্ববৎ ॥ ৩ ॥

প্রসন্নতাতেই আমাদের, সভাতে কল্যাণদায়িনী প্রকৃষ্ট-বুদ্ধি হইয়াথাকে, হে অগ্নে! তোমার সখ্যভাবে অবস্থিত আমরা সকলে, যেন কোন দুরাত্মাদি কর্ত্তৃক নষ্ট না হই ॥ ২॥

হে অগ্নে! দীর্ঘায়ুর নিমিত্ত আমরা যজ্ঞ-কাষ্ঠের আহরণ ও পর্ব্বে পর্ব্বে চরু প্রভৃতি হব্য সকলের সম্পাদন করিয়া, তোমাকে দান করি, তুমি আমাদিগের কার্য্য-সকল সফল কর, আমরা তোমার সহিৎ সখ্যভাবে অবস্থিত, আমাদিগকে যেন কোন দুষ্টাত্মা হিংসা না করে ॥ ৩ ॥

২,৩,৪ — ঋষ্যাদি ত্রয়াণাং অগ্নিমারুতে দৈবতে । জগতী ছন্দঃ । পরিসমূহনে বিনিয়োগঃ ।
ইমং স্তোমমিতি তৃচেন পরিসমূহেৎ গো৪, ৫ ।

শকেম ত্বা সমিধং সাধয়া ধিয় স্তে দেবা হবি রদন্ত্যাহুতং॥ ত্ব মাদিত্যা ও আবহ তান্ হ্যুশ্মস্যগ্নে সখ্যে মারিষামা বয় স্তব॥ ৪॥ তপশ্চ তেজশ্চ শ্রদ্ধাচ হ্রীশ্চ সত্যঞ্চা ক্রোধশ্চ ত্যাগশ্চ ধৃতিশ্চ ধর্মশ্চ সত্বংচ

হে 'অগ্নে' ত্বং অস্মাকং 'ধিয়ঃ' কর্ম্মাণি, বুদ্ধীর্ব্বা 'সাধয়া' সাধয়, ত্বদারাধনযোগ্যানি নিষ্পাদয়। যথা বয়ং 'ত্বা' ত্বাং, 'সমিধং' পরিচরিতুং 'শকেম' শক্নুয়াম, 'তে' ত্বয়ি, 'আহুতং' দেবাঃ 'অদন্তি' ভক্ষয়ন্তি, অতস্ত্বং 'তান্' 'আদিত্যান্' অদিতেঃ পুত্রান্, 'আবহ' আবাহয় 'হি' যতঃ বয়ং 'তান্' আদিত্যান্ 'উশ্মসি' কাময়ামহে। শিষ্টং পূর্ব্ববৎ॥ ৪॥

'তপশ্চ' ইত্যাদি যানি 'তানি' অহং 'প্রপদ্যে' শরণং গতোঽস্মি। 'তানি' তপঃ-প্রভৃতীনি ব্রহ্মপর্য্যন্তানি 'মাং' 'অবন্তু'

হে অগ্নে! তুমি আমাদের কর্ম্মসকল ও বুদ্ধিসকল তোমার আরাধনের যোগ্য কর, যাহাতে আমরা তোমার পরিচর্য্যা করিতে যোগ্য হই, তোমাতে যাহা আহুতি দেওয়া যায়, তাহা দেবতারা ভক্ষণ করেন, অতএব তুমি সেই অদিতিপুত্র দেবগণকে আহ্বান কর, আমরা তাঁহাদিগকে কামনা করিতেছি, আমরা তোমার সহিত সখ্য ভাব অবলম্বন করিয়া থাকি, কোন দুরাত্মা যেন আমাদিগকে হিংসা না করে॥ ৪॥

তপ, তেজ, শ্রদ্ধা, লজ্জা, সত্য, অক্রোধ, ত্যাগ, ধারণা, ধর্ম্ম সত্ব, বাক্য, মন, আত্মা, ব্রহ্ম, এই সকলের আমি শরণাপন্ন হইতেছি, এবং এই তপঃ প্রভৃতি ব্রহ্ম পর্য্যন্ত আমাকে

বাক্‌চ মনশ্চাত্মাচ ব্রহ্মচ তানি প্রপদ্যে তানি মা-মবন্তু ভূর্ভুবঃ স্বর্ ওঁ মহান্ত মাত্মানং প্রপদ্যে ॥ ৫ ॥

বিরূপাক্ষোঽসি দন্তাঞ্জি স্তস্য তে শয্যা পর্ণে গৃহা অন্তরিক্ষে বিমিতং হিরণ্ময়ং তদ্দেবানাং হৃদয়ান্য-

রক্ষন্তু। ততশ্চ 'ভূঃ' পৃথিবী, 'ভুবঃ' অন্তরীক্ষং, 'স্বঃ' দ্যৌ এতৎ ত্রিলোক-ব্যাপকম্ 'ওঁ' ইত্যেতৎ প্রতীকেন বোধ্যং 'মহান্তং' অতিমহত্-পরিমাণম্ অনন্তম্ 'আত্মানম্' আত্মস্বরূপম্ 'প্র-পদ্যে' প্রপন্নোস্মি ॥ ৫ ॥

হে অগ্নে ! ত্বং 'বিরূপাক্ষঃ' অনিয়মিত চক্ষু বিশিষ্টঃ সহস্রাক্ষঃ অনন্তাক্ষ ইতি যাবৎ 'অসি' ভবসি, 'দন্তাঞ্জিঃ' ব্যক্ত দন্তশ্চ অসি সর্ব-ভুক্ত্বাৎ। 'তস্য' এবম্ভূতস্য 'তে' তব 'পর্ণে'

রক্ষা করুন, আমি ভূ (পৃথিবি) ভুব [অন্তরীক্ষ] স্ব [দ্যু] এই ত্রিলোকব্যাপক, ওঁ—এই প্রণব বাচ্য, অতি মহান্ আত্মার, শরণাপন্ন হইতেছি ॥ ৫ ॥

হে অগ্নে ! তুমি বিরূপাক্ষ (অনন্তনয়ন) এবং ব্যক্ত দন্ত হইতেছ, তোমার শয্যা শুষ্ক তৃণ পত্রাদিতে হইয়া থাকে, বিদ্যুৎ রূপে প্রকাশিত হওয়ায় অন্তরীক্ষে হিরণ্ময় গৃহ, বিশেষ-রূপে যেন নির্ম্মিত হইয়া আছে' সেই হেতু তোমার গৃহস্থিত লৌহময় ঘটের মধ্যে ইন্দ্রাদি দেবগণের মন যেন স্থাপিত হইয়া আছে, তুমি অমুদ্রিত নয়ন রাক্ষসের অপেক্ষায় প্রমাদ-শূন্য ও সমধিক বলশালী হইতেছ ; তুমি বলের অবসাদ-

৫ — রুদ্ররূপীঽগ্নির্দেবতা। নিগদঃ। জপে বিনিয়োগঃ।

কাম্যে,শুচ প্রপদনমপশ্চ তেজস্বিনি জপিত্বা গাঁ ৪,৫।

यस्मये कुम्भे अन्तः संनिहितानि बलभुच्च बलसाच्च रक्षतो प्रमनी अनिमिषतः सत्यं यत्ते, द्वादश पुत्रा स्ते त्वा सम्वत्सरे सम्वत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुनर्ब्रह्मचर्यमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्यहं मनु-ष्येषु, ब्राह्मणो वै ब्राह्मण मुपधावत्युप त्वा धावामि

शुष्क तृण-पत्रादौ 'शय्या' सुखशयन-स्थानम् अस्ति। 'अन्तरिक्षे' च 'हिरण्ययं' हिरण्मयं 'त्रिमितं विशेषेण निर्मितं 'गृहा' गृहम् अस्ति विद्युद्रूपेण प्रद्योतमानत्वात्। 'तत्' तत्र च गृहे, 'अयस्मये' लोहमये 'कुम्भे' घटे 'अन्तः' मध्ये, 'सन्निहि-तानि' स्थापितानि हुत देवानां इन्द्रादीनां 'हृदयानि' मनांसि सन्ति सर्व्वेषां हविर्वाहकत्वात्। 'अनिमिषतः' अक्षिणी अनि-मीलितः 'रक्षसः' अपिच्चय 'अप्रमणी' प्रमाद-शून्यः स अधिकः 'बलभृत्' बल-शाली 'च' अपिच 'बलसात्' बलस्य सादयिता

কারী হইতেছ তোমার দ্বাদশটী আত্ম-ভাবাপন্ন পুত্রস কল যাহা প্রসিদ্ধ আছে, তাহা সত্য; সেই সকল পুত্রেরা প্রতি বৎসরে যথাভিলষিত ফলপ্রদ যজ্ঞের দ্বারা তোমাকে যজন করাইয়া পুনঃপুনঃ ব্রহ্ম-সামীপ্য প্রাপ্ত করায়; তুমি সমস্ত দেবতাদিগের (সমস্ত প্রদীপ্ত বস্তুদিগের) মধ্যে ব্রাহ্মণ [মুখ্য] হইতেছ, আমি মনুষ্যদিগের মধ্যে ব্রাহ্মণ হইতেছি; ব্রাহ্মণই ব্রাহ্মণের অর্থাৎ স্বজাতীয়ই সজাতীয়ের বিশেষ উপকার করিতে পারে অতএব তোমার জপানুষ্ঠায়ি আমার প্রতি প্রতিকূল জপ করিও না; তোমার উদ্দেশে হবন কারি আমার প্রতি প্রতিকূল হবন করিও না; যাগাদ্যনুষ্ঠান কারি আমরা

জপন্তং মা মাপ্রতিজাপী র্জুহ্বন্তং মা মাপ্রতিহৌষীঃ কুর্ব্বন্তং মা মাপ্রতিকার্ষীস্ত্বাং প্রপদ্যে, ত্বয়া প্রসূত ইদং কর্ম্ম করিষ্যামি তন্মে রাধ্যতাং তন্মে সমৃধ্যতাং তন্ম উপপদ্যতাং৻ সমুদ্রো বিশ্বব্যচা ব্রহ্মা নুজানাতু তুর্য্যো মা বিশ্ববেদা ব্রহ্মণঃ পুত্রোনুজানাতু

ত্বমসীতি শেষঃ। 'তে' তব দ্বাদশ সংখ্যকাঃ 'পুত্রাঃ' আত্মভাবাঃ ইতি 'যত্ প্রসিদ্ধং' তত্ সত্যম্। 'তে' পুত্রাঃ 'সংবত্সরে সংবত্সরে' প্রতিহায়নে 'কামপ্রেণ' যথাভিলষিতফলেন 'যজ্ঞেন' 'ত্বাম্' 'যাজয়িত্বা' 'পুনঃ' পুনশ্চ 'ব্রহ্মচর্য্যম্' ব্রহ্ম-সামীপ্যম্ 'উপযন্তি' প্রাপ্নুবন্তি। 'ত্বং' 'দেবেষু' সমস্ত-প্রদীপ্ত-বস্তুষু 'ব্রাহ্মণঃ' মুখ্যঃ 'অসি', অহং 'মনুষ্যেষু' ব্রাহ্মণঃ ব্রাহ্মণকুলোত্পন্ন ইতি যাবত্; 'ব্রাহ্মণো বৈ ব্রাহ্মণম্' সজাতীয় এব সজাতীয়ম্ উপধাবতি উপকরোতি, অতঃ 'জপন্তং' 'মা' মাং 'মা প্রতিজাপীঃ' প্রতিকূলজপং মা কুরু—'কুর্ব্বন্তং' যাগাদ্যনুষ্ঠান কারিণং 'মা'

প্রতি প্রতিকূল যাগ করিও না, আমি তোমাকে শরণ লইতেছি; তোমাকর্ত্তৃক অনুজ্ঞাত হইয়াই আমি এই কার্য্য করিতেছি; তোমার প্রসন্নতাতেই আমার এই কার্য্য সিদ্ধ হইবে, এবং তোমার প্রসন্নতাতেই আমার এই কার্য্য সমৃদ্ধি যুক্ত হইবে; তোমার প্রসন্নতাতেই আমার এই কার্য্য উপপন্ন হইবে; আপনি সমুদ্রের ন্যায় অসীম, সর্ব্বত্রগামী, ব্রহ্মা [অতি বৃহৎ পরিমাণক] হইতেছেন; আপনি আমাকে অনুজ্ঞা করুন; আপনি তুর্য্য (দব, বাড়ব, জাঠর, বৈদ্যুৎ ভেদে চতুর্থ) সর্ব্ববিৎ, ব্রাহ্মণের পুত্র [ঈশ্বরের পুত্র]

ओं। प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे। ओं॥ १३॥

ओं। इतरे त्वर्थसामान्यात्। ओं॥ १४॥

ओं। आध्यानाय प्रयोजनाभावात्। ओं॥ १५॥

ओं। आत्मशब्दाच्च। ओं॥ १६॥

ओं। आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्। ओं॥ १७॥

ओं। अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्। ओं॥ १८॥

फलभेदार्थं ह्युपचयापचययोर्भावा न सर्व्वेषां प्रियशिरस्त्वादि-गुणोपास्ता प्राप्तिः। नैव सर्व्वे गुणाः सर्वैं रुपास्या मुक्तिभेदतः। विरिञ्चस्यैव यन्मुख्यानन्दस्य ह्युपूर्णतेति हि वाराहे॥ १३॥

इतरे गुणाः फलसाम्यात्सर्व्वेरुपसंहर्त्तव्याः॥ १४॥

उपसंहारानुपसंहारे प्रमाण माह—आध्यानार्थं हि सर्व्वे गुणा उच्यन्ते प्रयोजनान्तरा भावात्। ज्ञानार्थ मथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणा। ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणाः सर्व्वेऽप्यतो हरेः। नान्यत् प्रयोजनं ज्ञाना ज्ज्ञानात् कर्म्मकृते रपि। श्रवणाद्वाथ पाठाद्वा विद्याभिः किञ्चिदिष्यत इति परम संहितायां। गुणाः सर्व्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशयः। नान्यत् प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने भवेत्। ज्ञान ध्यान समायोगाद् गुणानां सर्व्वशः फलं। मुख्यं भवेन्न चान्येन फलं मुख्यं कथञ्चनेदिति बृहत्तन्त्रे॥ १५॥

आत्मेत्येवोपासीतेत्यनुपसंहारे प्रमाणम्॥ १६॥

न चानन्दादयः प्रधानस्येत्युक्ति-विरोधः। यतः सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म विज्ञान मानन्दं ब्रह्मेतिवदेवात्म-शब्द गृहीतिः। अत्र ह्येते सर्व्व एकी भवन्तीत्युत्तरात्। आनन्दानुभवत्वाच्च निर्द्दोषत्वाच्च भण्यते। नित्यत्वाच्च तथात्मेति वेदवादिभिरीश्वर इति बृहत्तन्त्रे॥ १७॥

सर्व्व गुणाना मन्वय आत्म शब्दे भवति॥ आत्म-व्याप्तेरात्म-शब्दः परमस्य प्रयुज्यते

ओं । कार्य्याख्यानादपूर्व्वम् । ओं ॥ १९ ॥

ओं । समान एवञ्चाभेदात् । ओं ॥ २० ॥

ओं । सम्बन्धा देव मन्यत्रापि । ओं ॥ २१ ॥

ओं । न वा विशेषात् । ओं ॥ २२ ॥

ओं । दर्शयति च । ओं ॥ २३ ॥

ओं । सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः । ओं ॥ २४ ॥

ओं । पुरुषविद्याया मपि चेतरेषा मना
म्नानात् । ओं ॥ २५ ॥

इति वचना दिति चेत् सत्यं स्याच्चैवं मात्मेत्येवेत्यवधारणात् । अन्यथा सर्व्वोप-
संहार-वचन-विरोधः ॥ १८ ॥

अलौकिका स्तस्य गुणा ह्युपास्याः अलौकिकं मुक्ति-कार्य्यं यतो ऽस्येति कार्य्याख्या-
नादन्यानादृष्ट एव गुणा उपास्याः ॥ १९ ॥

अपूर्व्वत्वेपि समानानामेवोपसंहारः । न तु त्रिविक्रमत्वादीनां कादाचित्कानां
पृथक्त्वेन । नित्यविक्रान्त्यादिष्वनन्तर्भावात् ॥ २० ॥

परमतो सम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्य्यत्वं युज्यते । गुणा
स्त्रैविक्रमाद्याश्च संहर्त्तव्या न संशयः । विरिञ्चस्यैव नान्येषां सद्धि सर्व्व गुणाधिक
इति हृद्गतम् ॥ २१ ॥

न वात्मशब्देन सर्व्व गुण गृहीतिः अधिकारि विशेषात् ॥ २२ ॥

सर्व्वान् गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीना मितरेषां न चैवेति भाल्लवेय-
श्रुतिः ॥ २३ ॥

संभृतिद्युव्याप्ती अपि देवादीना मुप संहर्त्तव्ये नान्येषां अतएव योग्यता विशेषात्
देवादीना मुपास्यास्तु अविव्याप्त्यादयो गुणाः । आनन्दाद्यास्तु सर्व्वेषां अन्यथा ऽनर्थ-
कमदेदिति च ब्रह्मतर्कें ॥ २४ ॥

घरा विद्यायां महागुणा उच्यन्ते सौरमाणां इतरार्थेषामिति चेत् न पुरुष सूक्तोक्त

ओं । वेधाद्यर्थभेदात् । ओं ॥ २६ ॥

ओं । हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् । ओं ॥ २७ ॥

ओं । साम्पराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये । ओं ॥ २८ ॥

ओं । छन्दत उभया विरोधात् । ओं ॥ २९ ॥

ओं । गते रर्थवत्त्व मुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ ३० ॥

विद्यायामपि केषांचिद् गुणाना मनाम्नानात् सर्व्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा विष्णोरुदाहृताः । तथापि नैव सर्व्वेऽपि तस्मात् कार्य्योपसंहृति रिति ब्रह्मतर्के ॥ २५ ॥

भिन्धि न विद्धि स्तृणीहीति फलभेदेन सर्व्वशः । यत्यादीनां तेष्वयोगात् नाधिकारैकता भवेत् । अयोग्योपासनादीयुरनर्थं वार्थनाशन मिति ब्रह्मतत्त्वे ॥ २६ ॥

मुक्तस्योपासना कर्त्तव्या न वेति अतो ब्रवीति — नियत स्वाध्यायानन्तरं स्वेच्छया कुशाग्रहणस्तुत्युपगानवदेव मोक्षे उपासनादि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति मोक्ष वाक्य शेषत्वा दितरेषां तच्चोक्तम् । एतत् साम गायन्नास्ते इत्यादि ब्रह्मतर्के च । मुक्ता अपि हि कुर्व्वन्ति स्वेच्छयोपासनं हरेः । नियमानन्तरं विप्राः कुशार्थै रप्यधीयत इति । कृष्णो मुक्तै रिज्यते वीतमोहै रिति च भारते ॥ २७ ॥

स्वेच्छयैवेत्यङ्गीकर्त्तव्यं मुक्तस्य तर्त्तव्य तीर्णत्वात् तीर्णो हि तदा सर्व्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवतीति ह्यन्ये पठन्ति । वायु प्रोक्ते च । स्थितप्रज्ञत्व मात्ता ये ज्ञानेन परमात्मनः । ब्रह्म लोकं गताः सर्व्वे ब्रह्मणा च परङ्गताः तीर्ण तर्त्तव्य भागाश्च स्वेच्छयोपासते परमिति ॥ २८ ॥

कर्म्मापि कुर्व्वन्ति नवेत्याह स्वेच्छया कुर्व्वन्ति न वा बन्ध-प्रत्यवाययो रभावात् ॥ २९ ॥

बन्धप्रत्यवाया भावे हि मोक्षस्यार्थवत्त्वम् । अन्यथा मोक्षत्व मेव न स्यात् कदाचित् कर्म्म कुर्व्वन्ति कदाचिन्नैव कुर्व्वते । नित्य ज्ञान स्वरूपत्वा न्नित्यं ध्यायन्ति केशवं । तीर्णतर्त्तव्य-भागा ये प्राप्तानन्दाः परात्मनः । प्रत्यवायस्य बन्धस्याप्यभावात् स्वेच्छया भवेदिति ब्रह्माण्डे ॥ ३० ॥

ओं। उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लौकिकवत्॥ ३१॥

ओं। अनियमः सर्व्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम्। ओं॥ ३२॥

ओं। यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां। ओं॥ ३३॥

ओं। अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्। ओं॥ ३४॥

ओं। इयदामननात्। ओं॥ ३५॥

उपपन्नश्चैवंभावः प्राप्तत्वाल्लक्षण-फलस्य यथा लोके विध्यर्थत्वेन विधाक्रमणादिकं कृत्वा समाप्त-कर्म्मेच्छया करोति न करोति च॥ ३१॥

प्राप्तज्ञानानामपि केषाञ्चिन्मुक्ति-प्राप्तिः केषाञ्चिन्न यथोपसंहरनियम इति न मन्तव्यम्। सर्व्वे गुणा ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यै र्देवैः किन्तु सर्व्वै र्मनुष्यैरित्युपसंहारविरोधा दन्यथा विरोधात्। न हि कश्चि द्ब्रह्मवित् स्मृति मनु भवति मुक्तोऽपि भवति तथा दाहः स्मृति र्हन्तीति कौण्डिन्य-श्रुतेश्च। यथा केषाञ्चिन्मोक्ष एव मन्येषा मित्यनुमानाच्च॥ ३२॥

यथा यथा धिकारी विशिष्यते एव मुक्ता वानन्दो विशिष्यते। मनुष्येभ्यो गन्धर्व्वाणां गन्धर्व्वेभ्य ऋषीणा मृषिभ्यो देवानां देवेभ्य इन्द्रस्य इन्द्रात् रुद्रस्य रुद्रात् ब्रह्मण एषद्धेव शतानन्द इति चतुर्थ-वेदशिखायां। अध्यात्मे च। ज्ञानञ्चोपासनञ्चैव मुक्तावानन्द एव च। यथा धिकारं देवानां भवत्येवोत्तरोत्तर मिति॥ ३३॥

न चासमत्वेन विरोधो भवति। ब्रह्मधीत्वाद्दोषाभावसाम्यादुत्तमेभ्योऽन्येषां भावाच्च। औपसदवच्छिष्यवत् उक्तं चतुर श्रुतौ नानाविधा जीव संघा विमुक्तौ न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः। दोषा भावाद् गुरु शिष्यादि भावाल्लोकेपि नाशौ किन्तु तेषां विमुक्ते रिति च॥ ३४॥

नामाद्यारभ्य प्राणान्त मुत्तरोत्तर मुत्तमत्व मुक्तं न प्राणात् किञ्चिदुक्तं तथापि

ओं । अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ओं ॥ ३५ ॥

ओं । अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् । ओं ॥ ३६ ॥

ओं । अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३७ ॥

ओं । व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् । ओं ॥ ३८ ॥

ओं । सैव हि सत्यादयः । ओं ॥ ३९ ॥

ओं । कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । ओं ॥ ४० ॥

पूर्ववत् स्यादिति न वाच्यम् । प्राणो वाव सर्व्वेभ्यो भूयान् प्राणाद्भूयान् प्राणोऽस्ति न भूयां स्तस्माद्भूयाम्नामेति कौठरव्य श्रुतेः ॥ ३५ ॥

यथा भूत-ग्राम एकस्मा देक उत्तमोऽस्त्येव । एवं प्राणादपि परमात्मान मन्तरा विद्यत इति चेन्न । प्राणादुत्तमाभावे प्रमाण मुक्तम् । अन्यथोत्तमाभावेन प्रमाणं दृश्यते चान्योत्तमत्वम् ॥ ३६ ॥

प्राणस्य सर्व्वोत्तमत्वे परमात्मन भेदानुपपत्तिः । अन्येभ्यः प्राणस्योत्तमत्वं तस्मात् परमात्मनो ह्युपदिष्टम् ॥ ३७ ॥

नेति चेन्न । उक्तं प्राणात् परमात्मन उत्तमत्वं पूर्व्वोक्ताध्याहारेण । एष तु वा अति वदतीति विशेषं सन्ति हि यथेतरेषु विशेषणम् । उत्तमत्वं देवानां मुक्तादपि हि मानवात् । तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्य मुक्तस्य वै हरे रिति च ब्रह्मतर्के ॥ ३८ ॥

कृतिर्निष्ठा ज्ञान मित्यादीनां भेदात् बहव उत्तमा इति चेत् न सत्यादिगुणा स्तस्मा देव परदेवता याः स्वरूपभूताः ब्रह्मतर्के च नामादि-प्राण-पर्य्यन्ताद् योऽपि सत्यादि-रूपवान् । तस्मै नमो भगवते विष्णवे सर्व्वजिष्णव इति । सत्याद्या षड् मात्मन्ना यद्गुणाः समुदीरिताः । तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यते इति चाध्यात्मे च ॥ ३९ ॥

प्रकृतेरपि जन्मादेः संसार-प्राप्तेः किमिति नामादिष्वपाठ इत्यपोच्यते । स्वेच्छ-यैव मूलस्थाने स्थितोऽप्यव वावतारान् करोतीश्वरेच्छानुसारेणैव सर्व्वायतनाः सर्व्वं कालाः सर्व्वावस्थाः सर्व्वेच्छाः सर्व्व-ज्ञान-बला बंधिका सैषा प्रकृति रितिवत् स श्रुतेः । नामादयस्तु बद्धत्वान्मोचकत्वात् परोपि च । उभयो रप्यभावेन यथा व्यक्तं नतूदितं श्रुतौ तथा जीवपरा बुच्यते किञ्च मेतरत् नोच्यते तत्तदा तत्र इत्थं वै समुदाहृत मिति ब्रह्म तर्के ॥ ४० ॥

ओं। आदरादलोपः। ओं ॥ ४१ ॥

ओं। उपस्थितेस्तद्वचनात् ॥ ४२ ॥

ओं। तन्निर्द्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्। ओं ॥ ४३ ॥

ओं। प्रदानं च देवादित उक्तम्। ओं ॥ ४४ ॥

ओं। लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि। ओं ॥ ४५ ॥

ओं। पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत्। ओं ॥ ४६ ॥

अवद्धत्वेपि भक्ति-विशेषा देवोपासनाद्यलोप स्तस्या भवति। यथा श्रीर्नित्य मुक्तापि प्राप्तकामापि सर्व्वदा। उपास्ते नित्यशो विष्णु मेवं भक्तो हरे र्भवेदिति ब्रह्माण्डे ॥ ४१ ॥

अनादि-काले भगवत्-सम्बन्धित्वाद युज्यते च नित्य मुक्तत्वं तस्याः। द्वावेता वनादि-नित्या वनादियुक्तौ नित्ययुक्ता वनादि-क्षतौ येहेयं परमो याच प्रकृतिरमतेस्यां परमो रमते ह्यस्मिन् प्रकृतिः स्वस्मिन् मते परमो न स्वस्मिन् प्रकृतिं रत एन माहुः परम इतीति गौपवन-श्रुति-वचनात् ॥ ४२ ॥

दर्शनार्थं ह्युपासनं तच्च श्रवणादे रेव भवति। अतः किमर्थमित्यत उच्यते। तन्निर्णयो वेदार्थ-नियमस्य ब्रह्मदृष्टेः पृथगेव हि श्रष्टेनात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतिं सूचयति। श्रवणादि-फलं चाज्ञान-विपर्ययादि-दर्शन-प्रतिबन्ध-निवृत्तिः। ब्रह्मतर्के च। श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञान-विपर्ययौ। संशयञ्च पराणुद्य लभते ब्रह्म-दर्शन मिति ॥ ४३ ॥

न च श्रवणादिमात्रेण ब्रह्म-दृष्टि र्भवति। किन्तु सति कर्त्तव्ये न यथा गुरु-दत्तं तथैव भवति आचार्य्यवान् पुरुषो वेदेति ह्युक्तम् ॥ ४४ ॥

गुरु-प्रसादः स्वप्रयत्नो वा बलवानिति निगद्यते ॥ ४५ ॥

ऋषभादिभ्यो ब्रह्मविद्यां ज्ञात्वापि सत्यकामेन भगवांस्त्वेव मे कामं ब्रूयाच्छ्रुतं

ओं। अतिदेशाच्च। ओं ॥ ४७ ॥

ओं। विद्यैव तु निर्द्धारणात्। ओं ॥ ४८ ॥

ओं। दर्शनाच्च। ओं ॥ ४९ ॥

ओं। श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः। ओं ॥ ५० ॥

ओं। अनुबन्धादिभ्यः। ओं ॥ ५१ ॥

श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यः आचार्य्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति वचनात्। अत्र ह न किञ्चन वीयायेत्यनुज्ञानात्। उपकोसल वचनाच्च लिङ्ग भूयस्त्वाद् गुरु-प्रसाद एव बलवान् तर्हि तावतालमिति न मन्तव्यं श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादि स्तदपि कर्त्तव्यम्। वाराहे च। गुरु-प्रसादो बलवान्न तस्माद्बलवत्तरं। तथापि श्रवणादिश्च कर्त्तव्यो मोक्षसिद्धय इति ॥ ४६ ॥

न च पूर्व्वप्राप्त एव गुरु रिति नियमः समग्रानुग्राहकं चेत् पश्चात्तु नः प्रकारीति स्वय मेव तदा विकल्पः स्यान्मानस-क्रियावत्। यथोभयोर्ध्यानयोः समयोः पूर्व्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वयमेव गुरुर्य्यदि। गृह्णीयादविचारेण विकल्पः समयो भवेत्। समग्रानुग्रहा-भावात् सत्यकामः स्वकं गुरुम्। ऋषभाद्यनुज्ञया चैव प्रायस्तस्माच्च युज्यत इति ब्रह्मतर्के ॥ समग्रानुग्रहं कश्चित् स्वयमेव समो यदि। कुर्य्यात् पुनश्च गृह्णीयाद विरोधेन कामतः। ध्यानयोः समयोर्यद्वद्विकल्पः कामतो भवेत्। एवं गुरौ द्वितीयस्य विकल्पो ग्रहणेऽपिचेति महासंहितायाम् ॥ ४७ ॥

ब्रह्मोपास्व ब्रह्मोपचरस्व तच्छृणुहि ते त्वा मवतु। यथा ब्रह्मोपचरे येथा मामुपचरे येचान्येऽस्म विधाः। श्रेयसश्च तानुपास्व तानुपचरस्व तेभ्यः शृणुहि ते त्वा भवन्त्विति पौष्यायणश्रुतावतिदेशाच्च ॥ ४८ ॥

न च कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यादि नान्यमोक्ष-साधनम् ॥ ४९ ॥

तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति निर्द्धारणा द्विद्ययैव मोक्षः ॥ ५० ॥

न केवलं विद्यया किन्तु अपरोक्षज्ञानेनैव च। सर्व्वान् परो माययायं सिनोति दृष्टे वतं मुच्यते नापरेणेति कौशिकश्रुतेः ॥ ५१ ॥

ओं। प्रज्ञान्तरपृथक्त्वं च दृष्टश्च तदुक्तम्। ओं ॥५२॥

ओं। न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः। ओं ॥५३॥

ओं। परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥५४॥

ओं। अतएवात्मनः शरीरे भावात्। ओं ॥५५॥

ओं। व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥५६॥

सावधारणा बलवती श्रुतिः। इन्द्रोऽश्वमेधान् शतमिष्ट्वापि राजा ब्रह्माणमीड्यं समुवाचोपसन्नः न कर्मभिर्न धनैर्नैव चान्यैः पश्ये सुखं तेन तत्त्वं ब्रवीहीति च बलवल्लिङ्गम्। नास्त्यकृतः कृतेनेत्युपपत्तिश्च कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते। तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिन इति युक्तिमद्भगवद्वचनम्। अतो न प्रमाणान्तरबाधः कर्मणैवेत्ययोग-व्यवच्छेदः ॥ ५२ ॥

न केवलं श्रवणादिभिर्गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनं किन्तु भक्त्यादिभिश्च। सर्व्व-लक्षण-सम्पन्नः सर्व्ववेत्ती विष्णु-तत्परः। यद्गुरुः सुप्रसन्नः सन् दद्यात्तन्नान्यथा भवेत्। तथाप्यनादि संसिद्ध-भक्त्यादि-गुण-पूगतः। लभेद् गुरुप्रसादञ्च तस्मादेव च तद्वेदिति। भक्तिर्विष्णौ गुरौ चैव गुरोर्नित्यप्रसन्नता। दद्याच्छमदमादिश्च तेन चैते गुणाः पुनः। तैः सर्व्वैर्दर्शनं विष्णोः श्रवणादि-कृतं भवेदिति च नारायण-तन्त्रे ॥ ५३ ॥

उपासनाभेदेन दर्शन-भेदः। तथोक्तं कमठ-श्रुतौ। अन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टयोऽन्तर-दृष्टयः सर्व्वदृष्टय इति देवा वात्र सर्व्वदृष्टय स्तेषु चोत्तरोत्तर मा ब्रह्मणोऽनेषु यथायोगं यथाक्रमाचार्य्या आचक्षत इति। अध्यात्मे च दृष्ट्वैव ह्यवतारणां मुच्यन्ते केचिदञ्जसा। दर्शनेनान्तरस्थाना देवाः सर्व्वत्र दर्शनात्। तेषां विशेषमाचार्य्यो वेत्ति सर्व्वज्ञतागत इति ॥ ५४ ॥

न सामान्य-दर्शनमात्रेण मुक्तिः यथा "मृत्युमात्रा न हि लोकापत्तिमात्रं मुक्ति-सामान्य दर्शनाल्लोका मुक्तिर्योग्यात्मदर्शना दिति नारायण-तन्त्रे। मुच्यते नात्र सन्देहो दृष्ट्वा तु स्वात्मयोग्यतेति च दर्शनेनात्मयोगेन मुक्तिर्नान्येन केनचिदिति चाध्यात्मे ॥ ५५ ॥

भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसीति माठर-श्रुतेः। न परमात्मनो दर्शन मिति चेत् न, सदैष आत्मा विशते ब्रह्मधामेति श्रुतेः। कथं तर्ह्येषा श्रुतिः ॥ ५६ ॥

ओं। अङ्गार वद्धावस्तु न शाखासु हि प्रतिवेदं। ओं॥ ५७॥

ओं। मन्त्रादि वद्वा विरोधः ओं॥ ५८॥

ओं। भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ओं॥ ५९॥

ओं। नानाशब्दादि भेदात्। ओं॥ ६०॥

ओं। विकल्पो विशिष्ट फलत्वात्। ओं॥ ६१॥

ओं। काम्यास्तु यथा कामं समुच्चीये रन्न वा पूर्व्वहे त्व भावात्। ओं॥ ६२॥

परमात्मैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति प्रधान-साधनत्वात् भक्तिः कारणत्वे-नोच्यते। मायावैभवे च भक्तिस्थः परमो विष्णुस्तयैवेनं वशे नयेत्। तयैव दर्शनं यातः प्रपद्यान्मुक्ति मेतया। स्नेहान् बन्धीय स्तस्मिन् बहुमान पुरःसरः भक्तिरित्युच्यते सैवकारणं परमोशितुरिति। सर्व्वशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तेश्च॥ ५७॥

जीवांशानां पृथगुत्पत्तेर्नानादियोग्यतापेक्षयेति नमन्तव्यम्। कुतः? अंशांशिनो-रैकत्वमेव। अंशि-कर्म्म-निर्म्मित-शरीर एवांशस्य भावात्॥ ५८॥

ज्ञानादि-भेदे विद्यमानेऽपि न अंशांशिनोः पृथग्भाव एव तदुपासमादि-भोगादंशस्य। परम संहितायाञ्च। अंशिनस्तु पृथग्जाता अंशास्तस्यैव कर्म्मणा। पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते मात्र कार्य्ये विचारणेति॥ ५९॥

ब्रह्माद्यङ्गदेवता च वह्नीपासनादि-प्रतिशाखं प्रतिवेदञ्च नोप संह्रियते। हि शब्दात् समत्वाद्योत्तमत्वाद्वा माङ्गदेवाद्युपासनम्। उपसंहार्य्ये मित्याहु वेंद-सिद्धान्त-वेदिन इति ब्रह्मतर्क-वचनात्॥ ६०॥

सर्व्वदेवता-मन्त्रा यथा धीयन्त एव मतिरोधी वा। उपासनाङ्ग देवानां परमाङ्गतया भवेत्। उपसंहृति विंशेषेतु फलानामन्यथा नतु। पुरुषाणां विशेषाद्वा यथायोगं भविष्यतीति वृहत्तन्त्रे॥ ६१॥

सर्व्वगुणेषु भूमगुणस्य ज्यायस्त्वं क्रतुवत् सर्व्वंच सहभावात् दीक्षा-प्रापणीयोदनीये

ओं। अङ्गेषु यथाश्रयभावः। ओं॥ ६३॥

ओं। शिष्टेश्च। ओं॥ ६४॥

ओं। समाहारात्। ओं॥ ६५॥

ओं। गुणसाधारण्यश्रुतेश्च। ओं॥ ६६॥

ओं। न वा तत्सहभावाश्रुतेः। ओं॥ ६७॥

ओं। दर्शनाच्च। ओं॥ ६८॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृत ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य

तृतीय-पादः समाप्तः।

सवनत्रयावभृथात्मकः क्रतुः। भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते। तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथाक्रतुः कर्म्ममध्ये विशिष्ट इति गौपवनश्रुतिः॥ ६२॥

अन्दीशुमातयैवान्या योग्यता-भेदतः सदा। ब्रह्मादीनामेकमर्थं वसुधा दर्शयन्ति हि। अतः पूर्णत्वमीशस्य ज्ञानैवेषां प्रदृश्यते। अतः फलस्य नानात्वं नानैवोपासनं यत इति ब्रह्मतर्के। अतो भूमत्वमपि नानैवोपास्यते॥ ६३॥

स्व-योग्योपासनान्तरं सामान्यपि कस्यचिदुपासनं विकल्पेन भवति विशिष्टफलापेक्षया। मुक्त्यर्थे नात्म-योग्यं हि कार्य्यमेव ह्युपासनं। नृसिंहादिकमन्यत्र दुरितापदक्रान्तिशान्तये उपासते यथायोगं न वा फलविभेदत इति ब्रह्मतर्के॥ ६४॥

यस्य यस्य हि यः कामस्तस्य तस्य ह्युपासनं। तादृशानां गुणानाञ्च समाहारं प्रकल्पयेत्। अकामत्वान्मुमुक्षूणां न वा तेषामुपासनम्। तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव न चोपासा विरुध्यतीति बृहत्तन्त्रे॥ ६५॥

अङ्ग-देवतानां यथा परमेश्वराङ्गाश्रयत्वं चक्षोः सूर्य्यो ऽजायतेत्यादिना तथा भावना कर्त्तव्या॥ ६६॥

यस्मिन् यस्मिन् यो हि चाङ्गे निविष्टः परस्य चिन्त्यः तथा तथैवेति पौत्रायणश्रुतेः। अङ्गैः परादृश्युतः ये हि देवाः विशिष्टास्तत्तद्गुणान् परमे संहरेत तां श्चापि तथैव त्रिचिन्त्य देवान् स्थानं मुमुक्षुः परमं व्रजेतेति कात्यायन-श्रुतौ समाहार-वचनाच्च॥ साधारण्यात् सर्व्व-गुणाः परस्य समाहार्य्या तत्त्वदृशो मुमुक्षोरिति माण्डव्य-श्रुतेश्च॥ न चाङ्गदेवतोपसंहारः कार्य्यः उपसंहारस्य सहाश्रवणात्॥ ६७॥

सर्व्वो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मेत्ययं नित्यदोपासनं स्यात्। नान्यत् किञ्चित् समुपा-

ओं । पुरुषार्थो ऽतः शब्दादिति बादरायणः । ओं ॥ १ ॥

ओं । शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः । ओं ॥ २ ॥

ओं । आचार दर्शनात् । ओं ॥ ३ ॥

ओं । तच्छ्रुतेः । ओं ॥ ४ ॥

ओं । समन्वारम्भणात् । ओं ॥ ५ ॥

सोत धीरः सहे गुंणे देवं गुणा उपासत इति कमठ श्रुतौ ज्ञान सामर्थ्यमस्मिन् पादे उच्यते यद्दर्शनार्थ मुपासनीक्ता तस्मा च दर्शनात् सर्व्व पुरुषार्थ प्राप्ति रिति बादरायणो मन्यते ॥ ६८ ॥

॥ इति श्रीकृष्ण द्वैपायन कृत ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य तृतीय पादः समाप्तः ॥

—:-०-:—

यं यं लोकं मनसा सं विभाति विशुद्ध सत्वः कामयते यांश्च कामान् तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मा दात्मज्ञं ह्यर्च्च येद्भूति काम इति शब्दाद्यस्त्वेव मोक्ष साधनत्वं ॥ १ ॥

ज्ञानस्य स्वर्गादिवुतत् साधन कर्म्म शेषत्वेन सर्गं धनाद्दे इतोवै गृहा च प्राप्स्यन्ति धीरा न त्वधीराः कुतश्च दिति जैमिनिः ॥ १ ॥

ज्ञानिना मेव देवादीना माचार दर्शनात् ॥ २ ॥

यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोप निषदा तदेव वीर्य्य वत्तरं भवतीति शेषत्व श्रुतेः ॥ ४ ॥

कर्म्मैव दैवं दैविकं मानुषं वाप्यशारभेश्वा परास्तत्र हेतुः । भोगांस्त दीयां स्व यथा विभागं ददाति कर्म्मैव शुभा शुभं यदिति माठरव्य श्रुति च । सं शब्दः प्राधान्यं दर्शयति ॥ ५ ॥

ओं । तद्वतो विधानात् । ओं ॥ ६ ॥

ओं । नियमाच्च । ओं ॥ ७ ॥

ओं अधिकोपदेशात्तुवादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

ओं । तुल्यन्तु दर्शनं । ओं ॥ ९ ॥

ओं । असार्व्वत्रिकी । ओं ॥ १० ॥

ओं । विभागः शतवत् । ओं ॥ ११ ॥

ज्ञानी च कर्म्माणि सद्वीदितानि कुर्य्याद कामः सततं भवे तोकति कमठ श्रुतौ ज्ञानवतो विधानात् ॥ ६ ॥

कुर्व्वन्नेवेह कर्म्माणि जिजी विषेच्छतं समाः । एवं त्वयिनान्यथा तोस्ति न कर्म्मलिप्यते नर इति ॥ ७ ॥

ज्ञाना देव स्वर्गो ज्ञाना देवापवर्गो ज्ञाना देव सर्व्वे कामाः सं पद्यन्ते न यथा यथा कर्म्म कुरुते तथा तथा धिको भवतीति कौठरव्य श्रुतिः । युधिष्ठिरा दीनां राजसूय यागादिना फलाधिक्य दर्शना च्चेति वादरायण मतं ॥ ८ ॥

राजसूयादि क्रताव क्रतौ च सममेव तेषां विज्ञानं । विज्ञान मेतत् सर्व्वेषां मुनीनां ब्रह्म दर्शनात् । स्यादेव मोचो नान्यस्मादिति तथापि चित्रता । स्वर्गादयः कर्म्मणैव नान्ये नित्यपरे विदुः । ज्ञानेनाधिक्य मित्याहु जैमिन्या द्याश्च केचन । अदृष्ट मेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलच्यते । इति केचिद्विदः प्राहु र्व्यास शिष्या स्त्वखिलाः । यस्मा द्व्यास मतं सर्व्वं सत्य मेव ततो खिलं । यथा काशस्त्वनन्तोपि व्यासोहस्तावधि स्तथा । प्रादेशोपि हि सत्येन तथै वैषां मतानितु । स्वयन्तु भगवान् व्यासो व्याप्त ज्ञान महा शुमान् । अनन्ताकाशवत् पश्यन् निखिलं पुरुषोत्तमः । ज्ञानेनैवाप्यते सर्व्वं कर्म्मणा चाधिकं भवेत् । इति प्राह महायोगी पुमर्थानां विनिर्णये इति भविष्यत् पर्व्वणि । ज्ञानिनामपि देवानां विशेषः कर्म्मभिर्भवेत् । चौर्य्ये क्रतेवाज्ञानस्य न विशेषोस्ति हि कर्म्मणीति ब्रह्म तर्के ॥ ९ ॥

सर्व्वेषां पुरुषार्थापेचिता अज्ञानाधिकारित्यत आह न सर्व्वेषामधिकारः ॥ १० ॥

न कोटोष्वपि हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु । सोमाधिकारो वेदोक्तो ब्रह्मणो

ओं । अध्यापन माचरतः ओं ॥ १२ ॥

ओं । ना विशेषात् । ओं ॥ १३ ॥

ओं । स्तुतये ऽनुमतिर्वा । ओं ॥ १४ ॥

ओं । काम कारेण चैके । ओं ॥ १५ ॥

ओं । उपमर्द्दञ्च । ओं ॥ १६ ॥

ओं । ऊर्द्ध रेतःसुच शब्दे हि । ओं ॥ १७ ॥

ह्यताधिके । यथा तथैव संख्यया प्रजाश्चासुकियान् जनः । ज्ञानाधिकारीस प्रोक्तो विष्णु पादैक सं श्रय इति वचनात् सुखा पेक्षा साम्ये पि विभाग इष्यते ऽधिकारार्थं ॥ ११ ॥

कस्याधिकार इत्यत आह । अशेषावस्यवेदेपि ह्यधिकारोन विद्यते । गुरु भक्ति विहीनस्य शमादिरहितस्य च । न च वर्ण वरस्यापितस्मादध्ययनान्वितः । ब्रह्म ज्ञाने तु वेदोक्ते ह्यधिकारी सतां मत इति ब्रह्म तर्के । पठेद्दानथार्थानधीयीताथ विचार्य्य ब्रह्म विन्देदिति च कौषायण श्रुतिः ॥ १२ ॥

न सामान्ये नाधिकारी देवादीनां । अथ पुमर्थं साधनान्यर्थो धर्म्म ज्ञानमित्युत्तरोत्तरं तत्राधि कारिणो मनुष्या ऋषयो देवा इत्युत्त रोत्तर मिति कौण्डिन्य श्रुतिः ॥ १३ ॥

अथ मुनिरमौनञ्च मौनं निर्विद्याथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केनस्यात् येन स्यात्तेनेदृशएवेति ज्ञानिनो यथेष्टा चरणं विधीयत इत्यत आह । न विधिर्ज्ञानिनस्तु तयेनुमति मात्रं वा युज्यते च ॥ १४ ॥

कामचाराः काम भक्ष्याः काम वादाः कामि नेवेमं लोकमुत्सृज्याथ परात्परमीयुरनारम्भण मिति चैके पठन्ति ॥ १५ ॥

ओमित्यु यार्थ्यान्तरि ममात्मान मभि पश्यति सद्य पुण्यं च पापं च काममाचरन्तोन ब्रह्मानुव्रजन्तीति चतुर श्रुती ॥ १६ ॥

नतावत्कामचाराणांज्ञाने ऽधिकारः । यइमं परमं गुह्य मूर्द्ध रेतः सुभाषयेत् न तथा विद्यते भूयान् यं प्राप्यान्ये ऽपि भूयसे इति माठर श्रुतेः ॥ १७ ॥

ओं। परामर्शं जैमिनिरचोदनाचापवदति हि॥ १८॥

ओं। अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः॥ १९॥

ओं। विधिर्वाधारणवत्। ओं॥ २०॥

ओं। स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्॥ २१॥

ओं। भावशब्दाच्च। ओं॥ २२॥

ओं। पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्। ओं॥ २३॥

प्रातरुत्थायाथ सन्ध्यामुपासीतेमां सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपासते ऽथ देवाय मेजुहुयादेदाना वर्त्तयीत नान्यत् किञ्चिदाचरेन्न सुरां पिबेत्। न पलाण्डुं भक्षयीत नभ्रष्टंवदेत् नविस्मरेतात्मानं सोमं पिबेत् इत शेषेण वर्त्तयेदित्याचार परामर्शे न विधिवन्न वर्ज्जितत्वेन कामतएवतस्य चरणं कामचार इति जैमिनिर्मन्यते। न च निषिद्धं कर्म कर्त्तव्यमित्येति चोदना। ब्राह्मणोन च हन्तव्य इत्याद्यपवादश्च॥ १८॥

अनुष्ठेयानां मध्यत एव कामत चरणं कामतो निवृत्तिरिति बादरायणो मन्यते केनस्याद्येन स्यात्तेने दृशएवेति साम्यश्रुतेः। यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति भगवद्वचनाच्च॥ १९॥

केनस्याद्येनस्यादिति विधिर्वा। यथा वेदधारणं चैवर्णिकानां विहितं नान्येषां। एवं स्वमतानुसारिणी प्रवृत्तिर्ज्ञानिनां विहिता। न तत्रा धर्म्मशङ्का कार्या नान्येषामिति वा। स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिनोदिता। ना शङ्कं तन्मतं क्वापि विष्णुः प्रत्यक्षचोदना। इतरेषां न विहिता स्वेच्छा वृत्ति कथञ्चनेति हि माध्ये॥ २०॥

स्तुतिमात्रमेवस्वेच्छाचरणं न विधिः। तैरपि सामान्यविधि स्वीकारादिति चेत्। नापूर्व्वत्वात् परवशत्वात्। सर्व्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मण एव हि। विधीनां त्रिधयास्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ। परस्य ब्रह्मणोस्त्वेव सर्व्वविध्यतिदूरत इति हि ब्रह्मतर्के॥ २१॥

यथा विधानमपरे विधिर्भावे प्रजायते। ब्रह्मणः परमस्यैव सर्व्वविध्यतिदूरत इति हि चतुरश्रुतौ॥ २२॥

केनस्याद्येनस्यादित्यादयः स्थिरत्वनिवृत्तार्था इति चेन्नचेधात्ववावस्थामिनो

ओं। तथा चैक वाक्योप बन्धात्। ओं॥ २४॥

ओं। अतएवाग्नीन्ध नाद्यन पेक्षा ओं॥ २५॥

ओं। सर्व्वापेक्षा च यज्ञादि श्रुते रश्ववत् ओं॥ २६॥

ओं। शमदमाद्युपेतः स्या त्तथापित्त द्विधेस्त

दङ्ग तया तेषा मवश्यानुष्ठेय त्वात्। ओं॥ २७॥

ओं। सर्व्वा न्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्। ओं॥ २८॥

विधिनियताः, अनियताः, स्वेच्छा नियता, इति विधि नियता मनुष्या अनियता हि देवा अश्वेव स्वेच्छा नियत मिति गौपवन श्रुतौ विशेषितत्वात्॥ २३॥

एवं सति विधि वाक्यानां स्वेच्छा हति वाक्यानाञ्च सम्बन्धो भवति॥ २४॥

अतएव ज्ञानस्य मोक्षदानेनाग्निहोत्राद्यपेक्षा अश्व तर्कं च। येषां ज्ञानं समुत्पन्नं तेषां मोक्षोविनिश्चितः। शुभ कर्म्मभि राधिक्यं विपरीते विपर्य्ययः। स्वेच्छानु ज्ञानं भवे दूक्षणः प्रायश स्तथा। देवानामपि सर्व्वेषां विशेषादुत्तरोत्तर मिति॥ २५॥

सर्व्वधर्म्मापेक्षा च ज्ञानस्योत्पत्तौ विविदिषन्ति न यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके-नेति श्रुते। यथा गति निष्पत्त्यर्थ मश्वादयो पेक्षन्ते। न विनिष्पन्न गते ग्रामादि प्राप्तौ॥ २६॥

यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षो नियत स्तथापि ज्ञानी शमदमाद्युपेतः स्यात्। आचार्य्या द्विद्यामवाप्य तमात्मान मभि पश्य शान्तो भवेद्दान्तो भवेदनु कूलोभवेदाचार्य्यं परि चरेत् परिचरेदाचार्य्यमिति माठर श्रुतौ ज्ञानिनोपि तद्विधेः। शान्तीं यावत उपनिदषः भूमेति तस्यैव तपोदमः कर्म्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्व्वाङ्गानि सत्यमायतनं योवा एत मुप निषदं वेदेतिशानाङ्ग तया तेषां अवश्यानुष्ठेय त्वात् यस्य ज्ञानं तस्य मोक्ष इति नात्र विचा-रणा। तस्य शान्त्यादयोङ्गानि तस्मात्तेषा मनुष्ठितिः। अवश्यं करणीयास्मा दन्यथाल्प फलं भवेदिति चाग्नेये। तु शब्दः पूर्ण फलार्थं सूचयति॥ २७॥

यदि ह वा अप्येवं विन्निखिलं भक्षयीतैव मेव स भवतीति सर्व्वा न्नानुमतिः प्राणात्यय विषया। न वात्य जीविष्यमिति होवाच कामोम उदपान मिति दर्शनात्॥ २८॥

ओं। अबाधाच्च। ओं ॥२९॥

ओं। अपि स्मर्य्यते। ओं ॥ ३० ॥

ओं। शब्दाश्चातोऽकामचारे। ओं ॥ ३१ ॥

ओं। विहितत्वाच्चाश्रमकर्म्मापि। ओं ॥ ३२ ॥

ओं। सहकारित्वेन च। ओं ॥ ३३ ॥

ओं। सर्व्वथापि त एवोभयलिङ्गात्। ओं ॥ ३४ ॥

अन्यथाचरणाभावेनहि ज्ञानस्या बाधनं। अतो विद्वान पिन्याय्यं वर्त्तेतोत्कर्ष-मिच्छय इति च ब्रह्म तर्के ॥ २९ ॥

अतीतानागत ज्ञानी त्रैलोक्योद्धरण क्षमः। एतादृशोपि नाचारं श्रौतं स्मार्त्तं विस-र्ज्जये दिति श्रीहरि वंशेषु ॥ ३० ॥

सयवतदेवं मन्वान एवं पश्यन्न कामं चरति चरेन्न काम भक्षयीत न काममनुवर्त्ते-तेति कौण्डिण्य श्रुतौ। अत इत्यल्प फलकत्वं सूचयति.न निषिद्धानिवर्त्तेत पूर्णं ज्ञान फलेच्छयेति पाद्मे ॥ ३१ ॥

न केवलं निषिद्धा करणेन पूर्य्यते कर्त्तव्यंच वर्णाश्रम विहितं कर्म्म ॥ पश्यन्न पीम-मात्मानं कुर्य्यात् कर्म्म विचारयन्। यदात्मानं सुनियत मानन्दोत्कर्षमाप्नुया दिति कौषारव श्रुतौ विहितत्वाच्च। अपि शब्दो वर्णधर्म्मसमुच्चयार्थः ॥ ३२ ॥

यथा राज्ञः सहकार्य्ये मन्त्री तथा क्रतेश्च क्षितिपः कार्य्य मृच्छेत्। एवं ज्ञानं कर्म्म विनापि कार्य्यं सहाय भूतं न विचारः कुतश्चिदिति कमठ श्रुतौ सहकारित्वोक्तेश्च। ज्ञाना न्मोक्षो भवत्येव सर्व्व कार्य्य क्रतोपि तु। आनन्दोह्रसते कायाच्छुभं क्रत्वा विवर्द्धते इति च ब्रह्माण्डे। सर्व्व दुःख निवृत्तिस्तु ज्ञानिनो निश्चितैवहि। उपासया कर्म्मभिश्च भक्त्याचा-नन्द श्चिसतेति बृहत्तन्त्रे। धर्म्मस्वरूप चित्तत्वाद् योयो देव मनोगतः। स एव धर्म्मो विज्ञेयो न स्मृते लोक संमिता इति च पाद्मे ॥ ३३ ॥

सर्व्व प्रकारेणोत्साहेपि ये ज्ञान योग्यास्त एव ज्ञानं प्राप्नुवन्ति नान्ये। यआत्मा ऽपहत पाप्मा विजरो विमृत्यु र्विशोको विजिघित्सा पिपासः सत्य कामः सत्य संकल्पः

विहारे दिव्य सौवर्ण निर्भासा दृश्यते। ईदृशो जेतवन विहारो दृश्यते। अथावलोकितेश्वरः सुखावती लोकधातो निष्क्रम्य येन जेतवनविहारस्तेन सम्प्रस्थितः अनुपूर्व्वेण जेतवनं विहारं संप्राप्तः। अथ तस्मिञ्जेतवनविहारे प्रविष्टो भगवतः पादौ शिरसाभिवन्द्य एकान्ते स्थितः तदा कलविंकरुतस्वराभिनिर्घोषेण भगवाना रोचयति। आन्तस्त्वं कुलपुत्र क्लान्तस्ते सत्व परीपाकः। अथावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वो भगवन्त मेतदवोचत्—यथाज्ञप्तो भगवता एवं च मया कर्म्मभूमि निष्पादिता। अथ भगवान् साधुकार मदात्—साधु साधु कुलपुत्र! यस्त्वं ईदृशा कर्म्मभूमि निष्पादिता। अथावलोकितेश्वरो भगवन्तं पद्मानुप्रपनामयति इमानि ते भगवन्नमिताभेन तथागतेन प्रहितानि पृच्छत्यल्पा बाधता ग्लान्यांतकातां च लघुस्थानताञ्च सुखस्पर्शविहारताञ्च, ततो भगवता गृहीत्वा वामपार्श्वे स्थापितानि। अथ महेश्वरो देवपुत्रो येन भगवाँस्तेनोपसङ्क्रान्तः, उपसङ्क्रम्य भगवतः पादौ शिरसाऽभिवन्द् भगवन्त मेतदवोचत्—लभेयामुं भगवन् व्याकरणनिर्द्देशस्य समुद्देशं॥

भगवानाह—गच्छ कुलपुत्रावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वस्ते (तुभ्यं) व्याकरणं दास्यति। अथ महेश्वरो देवपुत्रा वलोकितेश्वरस्य पादयो निपत्य स्तोत्रविशेषं कर्तुमारब्धः।

नमो स्त्ववलोकितेश्वराय महेश्वराय पद्मधराय पद्मासनाय पद्मप्रियाय शुभपद्महस्ताय पद्मश्रियै परिहृताय जगदाश्वादनकराय पृथिवी वरलोचनकराय प्रह्लादकराय॥

एव म्महेश्वरो देवपुत्रो गत्वा वलोकितेश्वरस्य स्तोत्रविशेषं

कृत्वा तूष्णींभावेन व्यवस्थिता। अथाऽवलोकितेश्वर स्तमेतद्‌वोचत्—किं कारणं त्वं कुलपुत्रस्तूष्णींभावेन व्यवस्थितः! अथ महेश्वरो देवपुत्र स्तमेतदवोचत्। ददस्व मे व्याकरणमनुत्तराया सम्यक् सम्बोधौ। अवलोकितेश्वरस्त मेतद्‌वोचत्। भविष्यसि त्वं कुलपुत्र विवृतायां लोकधातौ भस्मेश्वरो नाम तथागतोऽर्हं सम्यक् सम्बुद्धो विद्याचरण सम्पन्नः सुगतो लोकविदनुत्तरः पुरुषदम्यसारथिः शास्ता-देवानाञ्च मनुष्याणाञ्च बुद्धो भगवान्। अथ सा उमादेव्युपसंक्रम्या वलोकितेश्वरस्य पादौ शिरसा वन्दित्वा अवलोकितेश्वरस्य स्तोत्राभिधानं कर्तुमारब्धा॥

नमस्त्ववलोकितेश्वराय महेश्वराय प्राणन्ददाय पृथिवीवरलोचनकराय शुभपद्मश्रिये परिवृताय निर्व्वाणभूमिसम्पस्थिताय सुचेतनकराय धर्म्मधराय॥

एवं सोमादेवी स्तोत्राभिधानं कृत्वा वलोकितेश्वरस्य प्रव्याहारं कर्तुमारब्धा॥

परिमोचय मे स्त्रीभावा ज्जुगुप्सनीयात् कलिमलपरिपूर्ण गर्भावासदुःखात् सततपरिग्रहसंगृहीतात् परिमोचय मां। अथावलोकितेश्वर स्तामेतदवोचत्—भविष्यसि त्वं भगिनी हिमवतः पर्व्वतराजस्य दक्षिणे पार्श्वे [तव लोकधातु भविष्यति। उमेश्वरो नाम तथागतो ऽर्हं सम्यक् सम्बुद्धो विद्याचरणसम्पन्नः सुगतो लोकविदनुत्तरः पुरुषदम्य सारथिः शास्ता देवानां च मनुष्याणाञ्च बुद्धो भगवान्। अथ सा उमादेवी व्याकरण मनुप्राप्ता॥

भगवानाह—पश्य सर्व्वणीवरणविष्कम्भीन् व्याहृता उमा-

देवी अवलोकितेश्वरेण बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन सर्व्वैते ऽनुत्तरायां सम्यक् सम्बोधौ ॥

अयं कुलपुत्र महेश्वर निर्व्यूहो नाम ख्यात इति ॥

अथ सर्व्वनीवरणविष्कम्भी भगवन्त मेतदवोचत्—

आगतो भगवन्न वलोकितेश्वरो यथात्मभूतेन चक्षुरनुप्राप्तमेव भगवन्नवलोकितेश्वर मनुप्राप्तः ॥

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे आशा परिपूर्णा, अद्य मे परिशोधित बोधिमार्ग्गः सचेतन सधर्म्मकायन्निर्व्वाणोपदर्शकं ॥

अथ सर्व्वनीवरणविष्कम्भी पुनरेव भगवन्त मेतदवोचत्। अद्यास्माकं भगवन्देशय त्व मवलोकितेश्वरस्य गुणविशेषं ॥

भगवानाह—तद्यथापिनाम सर्व्वनीवरणविष्कम्भिन् चक्रवाड महचवाडौ पर्व्वतराजनौ। मुचिलिन्द महामुचिलिन्दौ पर्व्वतराजानौ। काल महाकालौ पर्व्वतराजानौ। संहष्ट महासंहष्टौ पर्व्वतराजानौ। प्रलम्बोदरः पर्वतराजा अनादर्शकः पर्व्वतराजा। कृत्स्नागतः पर्व्वतराजा। जालिनी मुखः पर्व्वतराजा। शतशृङ्गः पर्व्वतराजा। भवनश्च पर्व्वतराजा महामणिरत्नः पर्व्वतराजा। सुदर्शनश्च पर्व्वतराजा। अकालदर्शनश्च पर्व्वतराजा। एतेषु पर्व्वतराजेष्वेकैकं लोकधातुषु शक्यते मया पर्व्वतराजानां पलानि वा पलशतानि पलसहस्राणि वा पलकोटी नियुत शत सहस्राणि वा संख्यामपि कलामपि गणनामपि शक्यते मया कुलपुत्र गणयितुं। नतु कुलपुत्रावलोकितेश्वरस्य शक्यते पुण्यसम्भारं गणयितुं। तद्यथापि नाम कुलपुत्र शक्यते मया परमाणुरजसां प्रमाणमुद्गृहीतुं। न तु कुलपुत्रावलोकितेश्वरस्य शक्यते पुण्यसम्भारं गणयितुं। तद्यापि

नाम कुलपुत्र शक्यते मया महासमुद्रस्यैकैकंविन्दुं गण-
यितुं। न तु कुलपुत्रावलोकितेश्वरस्य शक्यते मया पुण्य
सम्भारं गणयितुं। तद्यथापि नाम कुलपुत्र शक्यते मया-
शीर्षवनस्यैकैकानि पत्राणि गणयितुं। न तु कुलपत्रावलो
कितेश्वरस्य शक्यते पुण्यसम्भारं गणयितुं॥

तद्यथापि नाम कुलपुत्र सुमेरुः पर्व्वतराजो भूर्य्यराशि र्भवेत्।
महासमुद्र मेरण्डु मण्डलम्भवेत्। चतुर्द्वीप निवासिनः स्त्री पुरुष
दारक दारिकादयः सर्व्वे ते लेखका भवेयुः स च सुमेरु पर्व्वत
राजोऽनन्तो लिखितो भवेत्। शक्यते मयैकैकाक्षरं गणयितुं।
नत्ववलोकितेश्वरस्य शक्यते पुण्यसम्भारं गणयितुं। तद्यथापि
नाम सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन् द्वादश गङ्गानदी वालुकोपम स्तथा-
गता अर्हन्तः सम्यक् सम्बुद्धाश्चीवर पिण्डपात्र शयनासन
ग्लान प्रत्यय भैषज्य परिष्कारैः सर्व्वोपकरणै स्समुपस्थिता
भवेयुः। यश्च तेषां तथागताना मुपस्थाने पुण्यस्कन्धः। ततः
कुलपुत्रावलोकितेश्वरस्यैकवालाग्रे पुण्यस्कन्धः। तद्यथापि नाम
सर्वणीवरणविष्कम्भि न्नवलोकितेश्वरः। अनेकैः समाधिशतैः
समन्वागतः तद्यथा—प्रभञ्जनो नाम समाधिः। विभूषण-
काला नाम समाधिः। अभूषणकरी नाम समाधिः। विद्युल्लो-
चनो नाम समाधिः। च्यपणो नाम समाधिः। महामनस्त्रो नाम
समाधिः। आकारकरो नाम समाधिः। वज्रमाला नाम समाधिः।
वरदो नाम समाधिः। शत वीर्यो नाम समाधिः। अन्धव्यूहानाम
समाधिः। प्रतिष्ठानकूटो नाम समाधिः। राजेन्द्रो नाम समाधिः।
वज्रप्राकारो नाम समाधिः। वज्रमुखो नाम समाधिः। सदा
वरदायको नाम समाधिः। इन्द्रिय परिमोचनो नाम स-

माधिः । द्वेषपरिमोचनो नाम समाधिः । चन्द्रवर लोचनो नाम समाधिः । दिवाकर वरलोचनो नाम समाधिः । धर्म्माभिमुखो नाम समाधिः । वज्र कुचिर्नाम समाधिः । सुदर्शको नाम समाधिः । निर्व्वाणकरो नाम समाधिः । अनन्तरश्मिनिष्पादनकरो नाम समाधिः । योगकरो नाम समाधिः । विकिरिणो नाम समाधिः । जम्बुद्वीपवरलोचनो नाम समाधिः । छ्डचत्रवर लोचनो नाम समाधिः । मैत्रयाभिमुखो नाम समाधिः । प्रज्ञाप्रतिभासितो नाम समाधिः । सुदन्तो नाम समाधिः । अचराचरो नाम समाधिः । अवीचि संशोषणो नाम समाधिः । सागर गम्भीरो नाम समाधिः । शतपरिवारो नाम समाधिः । मार्ग सन्दर्शनो नाम समाधिः । एभिः कुलपुत्रावलोकितेश्वरः समन्वागत स्तद्यथापि नाम सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन् भूतपूर्व्वं कुलपुत्र क्रकुच्छन्दो नाम तथागतोर्हन् सम्यक् सम्बुद्धो लोक उदपादि विद्याचरण सम्पन्नः सुगतो लोक विदनुत्तरः पुरुषदम्यसारथिः शास्ता देवानां च मनुष्याणाञ्च बुद्धो भगवन् तेन कालेन तेन समयेनाहं दानसूरो नाम बोधिसत्वो भूवं । तदा एतस्य तथागतस्य पुनः स्थित्वा ईदृश मवलोकितेश्वर समन्तभद्रयोः समाधिविग्रहोमया दृष्टः भद्रादिभिश्चान्यै र्बोधिसत्वैर्म्महासत्वैः समाधिविग्रहो दृष्टः यदा समन्तभद्रो बोधिसत्वो वज्रोद्गतो नाम समाधिः समापेदे । तदावलोकितेश्वरो बोधिसत्वो महासत्वो विविणमाधि समाधि समापेदे । यदा समन्तभद्र श्चन्द्रवरलोचनं नाम समाधिं समापेदे । तदावलोकितेश्वरः सूर्य्यवरलोचनं नाम समाधिं समापेदे । यदा समन्तभद्रो विस्फुरित

नाम समाधिं समापेदे। तदावलोकितेश्वरो गगनगञ्जो नाम समाधिं समापेदे। यदा समन्तभद्र आकारकरन्नाम समाधिं समापेदे। तदावलोकितेश्वर इन्द्रमति न्नाम समाधिं समापेदे। यदा समन्तभद्रराज न्नाम समाधिं समापेदे। तदा-अवलोकितेश्वरः सागर गम्भीर न्नाम समाधिं समापेदे। यदा-समन्तभद्र सिंहविष्कम्भितन्नाम समाधिं समापेदे। तदाव-लोकितेश्वरः सिंहविक्रीड़ित न्नाम समाधिं समापेदे। यदा समन्तभद्रो वरदायक न्नाम समाधिं समापेदे। तदावलो-कितेश्वर अवीचि संशोषण न्नाम समाधिं समापेदे। यदा समन्त भद्रः सर्व्वरोमविवराण्युद्घाटयति। यदावलोकितेश्वरः सर्व्व रोम विवराण्यपावृणोति। तदा समन्तभद्र स्तमेतदवोचत्। साधु साध्ववलोकितेश्वर यस्त्वमीदृशं प्रतिभानवान्। अथ क्रकुच्छन्दस्तथागत स्तमेतदवोचत् अल्पं त्वया कुलपुत्रावलोकिते-श्वरस्य प्रतिमानं दृष्टं। यादृश मवलोकितेश्वरस्य प्रतिभानं तादृशं तथागतानान्न संविद्यते। ईदृशम्मया कुलपुत्र क्रकु-च्छन्दस्य तथागतस्य सकाशाच्छ्रुतं॥

अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्तमेतदवोचत्॥ देश-यतु मे भगवन्! कारण्डव्यूह महायान सूत्ररत्नराजं येन वयं धर्म्मरसेनापूर्य्यमाणः संतृप्ता भवेमः॥

भगवानाह—ये कुलपुत्र! कारण्डव्यूहस्य महायान सूत्ररत्न राजस्य नाम श्रोष्यन्ति। तेषां पूर्व्वकानि कर्म्मावरणानि न सम्विद्यन्ते। ये परदारै गमन प्रसक्ता औरभ्रिक कर्म्मोद्युक्ताः ये मातापितृघातका अर्हद्घात स्तूप भेदका स्तथागतस्यान्तिके दुष्टचित्त रुधिरोत्पादकाः। ईदृशानां पापरतानां सत्वानां तदपि

कारण्डव्यूहो महायान सूत्ररत्नराजः सर्व्वपापपरि मोचणं। कुरुते। अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भी भगवन्तमेतदवोचत्। कथं जानाम्यहं भगवन्! कारण्डव्यूह महायान सूत्ररत्न राजं सर्व्व-पापपरि मोचणं कुरुते॥

भगवानाह—अस्ति कुलपुत्र सुमेरोः पर्व्वतराजस्य दक्षिणपार्श्वे सप्तभिः सम्यक् सम्बुद्धै मंलनिर्म्मलौ तीर्थौ परिकल्पितौ एतर्हि मया त्रिकल्पितौ यथा पाण्डुल वस्त्रं नील मनुगच्छन्ति। स पापराशिरिव द्रष्टव्यः। एवमेव कुलपुत्र इदं कारण्डव्यूहं महायान सूत्ररत्नराजं सर्व्वपापानि दहति। सूक्ष्मभावं कुरुते॥

तद्यथापि नाम सर्व्वणीवरणविष्कम्भिन् वर्षाकाल समये सर्व्वाणि तृण गुल्मौषधिवनस्पतयः सर्वे नीलाभिभवन्ति। अथ शतमुखो नाम नागराज-भवनादवतीर्य्य सर्व्वास्ता तृणगुल्मौ-षधि वनस्पती दहति। एव मेवायं कुलपुत्र कारण्डव्यूह महायान सूत्ररत्न राजं सर्व्वपापानि दहति शुक्लभावं कुरुते। सुखितास्ते सत्वा भविष्यन्ति। य इमं कारण्डव्यूह महायान सुत्रं रत्न राजं श्रोष्यन्ति। न ते कुलपुत्र पृथग्जना इति वक्तव्या अवैवर्त्तिका बोधिसत्वा इव द्रष्टव्याः। तेषाञ्च मरणकारण समये द्वादश तथागता उपसङ्क्रम्य आश्वासयन्ति मा भैषीः कुल-पुत्र त्वया कारण्डव्यूह महायान सुत्ररत्नराजं श्रुतं। न त्वया पुनरेव संसारं संसरितव्यं। न पुनरपि तेषां जाति जरामरणं भविष्यति। तत इष्ट प्रिय विप्रयोगो प्रिय संप्रयोगो न भवि-ष्यति। गभिष्यसि त्वं कुलपुत्र! सुखावति लोकधातु ममिता भस्य तथागतस्य सकाशादिमं मनु श्रोष्यसि। एवं कुलपुत्र!

तेषां सत्त्वानां सुख मरणञ्च विष्यति। अथावलोकितेश्वरो भगवतः पादौ शिरसाभिवन्द्य प्रैकान्ते प्रकान्तः। अथ सर्व्वणीवरणविष्कम्भि स्तूष्णीं भावेन व्यवस्थितः। ते च देवा नागा यक्षा गन्धर्व्वा असुरा गरुड़ाः किन्नारा महोरगा मनुष्या मनुः प्रकान्ताः। यदा ते प्रक्रान्तास्तदा युष्मानानन्दो भगवन्त मेतदवोचत् देशयतु मे भगवानस्माकं शिक्षासम्बरं॥

भगवानाह—ये भिक्षव उपसम्पदाभाव मिच्छन्ति तैः प्रथमं तरङ्गत्वा नानावासम्व्यवलोकयितव्यं। व्यवलोकयित्वा भिक्षुकमारचयितव्यं शुद्धातिभदन्त नाना वासं न च यत् नाना वासेस्थोनि सम्बिद्यन्ते। उच्चार प्रस्तावेन सम्बिद्यते। परिशुद्धाति एवं द्दभदन्तनानावास मर्हति उपसंपद्भावो भिक्षूणां॥

भगवानाह—दुःशीलेन भिक्षुणा नोपसंपादयितव्यं। न च ज्ञप्तिर्दातव्या किंबहुना भिक्षवो दुःशीलेन भिक्षुणा नाना वासं न कर्त्तव्यं। प्रागेव ज्ञप्तिचतुर्थं। एते हि शासन दूषिका दुःशीलानां भिक्षूणां शीलवतां दक्षिणीयाणां मध्ये आवासो न दातव्यः। तेषां वहिर्विहारे आवासो दातव्यः। तथा संवालापो न दातव्यः। न च तेषां सांघिकीभूमि मर्हति। न च तेषां किञ्चिद्भिक्षुभावं सम्बिद्यते। अथ खल्वायुष्मानानन्दो भगवन्त मेतदवोचत्। कतमे काले भगवन्नीदृशा दक्षिणीया भविष्यन्ति॥

भगवानाह—तृतीये वर्ष शतगते मम परिनिर्वृतस्य तथागतस्य ईदृशा दक्षिणीया भविष्यन्ति। ये विहारे गृह संस्थारयिष्यन्ति। ते दारक दारिका परिवृता भविष्यन्ति। ते

सांघिकं मञ्चपीठं वंशिकोपविम्बोपधानकं शयनासनं असत्परि भोगेन परिभोक्ष्यन्ति। ये च सांघिकोपचारे उच्चारं प्रस्रावं कुर्व्वन्ति। ते वाराणस्यां महानगर्य्यां मुच्चार-प्रस्रावे गूढ़मृत्तिकोदरे प्राणिनो जायन्ते। ये सांघिकं दन्तकाष्ठमसत्परिभोगेन परिभुञ्जन्ति। ते कूर्म्म मकर-मत्स्येषु जायन्ते। ये सांघिकं तिल-तण्डुल-कोद्रव-कुलत्थ-धान्यादीन् सत्परिभोगेन परिभुञ्जन्ति। ते प्रेतनगरेषूपपद्यन्ते। हीनेन्द्रिया दग्धस्थूणाकृतिभि रस्थिपञ्जरवदुच्छ्रितैः स्वकेशरोमप्रतिच्छन्नैः पर्व्वतोदरसन्निभैः सूचीच्छिद्रोपममुखैः काये ईदृशन्ते दुःखं प्रत्यनुभवन्ति। ये सांघिकस्यान्नपानादेरन्यायेन परिभोगं कुर्व्वन्ति। तेऽल्पश्रुतेषु कुलेषु जायन्ते। हीनेन्द्रियाश्च जायन्ते। खञ्ज-कुब्ज-काणवामनाश्च जायन्ते। परमुखयाचनकाश्च जायन्ते। तत स्त्वारि व्याधिताश्च जायन्ते। पूयशोणितं काये वहन्ति। स्वकीयलोमसङ्कुचितकाया उत्तिष्ठन्ति। तदा मांसपिण्डा भूमौ पतन्ति। अस्थीनि दृश्यन्ते। एवन्ते बहूनि वर्षशतानि कायिकं दुःखं प्रत्यनुभवन्ति। ये सांघिकीं भूमिमसत्परिभोगेन परिभुञ्जन्ते। ते द्वादश कल्पाणं रौरवे महानरके उपपद्यन्ते तेषाम् तप्तान्ययोगुडानि मुखे विक्षिप्यन्ते दह्यन्ते ओष्ठमपि दन्ता अपि विशीर्य्यन्ते। तालूनि स्फुटन्ति। दह्यन्ते कण्ठमपि ताल्वपि हृदयमप्यन्त्राण्यपि सर्व्वेण सर्व्वं दह्यन्ते अवशेषं गच्छन्ति। तदा भिक्षवः कर्म्मवायवो वान्ति येन ते मृताः पुरुषाः पुनरेव जीवन्ति। ततः पुनरपि यमपालैः पुरुषैः संगृह्यन्ते। ततः तेषां कर्म्मोपगानां कर्म्मवशानां महती जिह्वा प्रादुर्भवति। तत्र जिह्वाया मुपरि-हल-शत-सहस्रं कृष्यन्ते। एवन्ते बहूनि वर्ष-

शतानि बहूनि वर्षसहस्राणि बहूनि वर्षशतसहस्राणि नारकं दुःखं प्रत्यनुभवन्ति। तत श्युत्वा अग्निघटे महानरके उपपद्यन्ते। तत स्ते यमपालपुरुषा गृहीत्वा च तस्य जिह्वायां सूचीशतसहस्रं विध्यन्ति। तदपि कर्म्मवसाज्जीवन्ति तत उत्क्षिप्याग्निखदा-मध्ये क्षिपन्ति तस्यामग्निखदाया मुत्क्षिप्य महतीं वैतरणीं क्षिपन्ति तदपि कालं न कुर्व्वन्ति तदन्यनरकेषूपपद्यन्ते। एवं परिभ्रमतान्तेषाम्त्रयः कल्पाः परिक्षीयन्ते। तत श्युत्वा जम्बुद्वीपे जायन्ते दरिद्राः जात्यन्धाः तस्मात्ते ह्यनिन्द्यामुत्तराणि सांघिकानि वस्तूनि रक्षितव्यानि।

ये भिक्षवः शिक्षा सम्बर सम्वृताश्च भवन्ति ते इमानि त्रीणि चीवराणि धारयितव्यानि। एकं चीवरं संघस्य विश्वासेन संघपरिभोगाय तथा, द्वितीयं चीवरं राज-कुल-द्वार-गमनाय च, तृतीयं चीवरं ग्राम-नगर-निगम-पल्ली-पत्तनेषु चेमानि त्रीणि चीवराणि भिक्षवो धारयितव्यानि। ये शीलवन्तो गुणवन्तः प्रज्ञावन्त स्तैर्भिक्षव इमानि शिक्षापदानि मया प्रज्ञप्तानि धारयितव्यानि। असत्परिभोगेन भिक्षवो न परिभोक्तव्यं सांघिकं वस्तु अग्निघटोपमम्। सांघिकं वस्तु विषोपमं सांघिकं वस्तु वज्रोपमं। सांघिकं वस्तु भारोपमं। विषस्य प्रतीकारं कर्तुं शक्यते, न तु सांघिकस्य वस्तुनः प्रतीकारं कर्तुं शक्यते।

अथायुष्मानानन्दो भगवन्त मेतदवोचत्—आश्चर्याणि भगवता शिक्षापदानि ये भिक्षवो धारयन्ति। ते प्रतिमोक्षसम्बरसंवृता भवन्ति विनयाभिमुखा भवन्ति। कोशाभि-

सुखा भवन्ति । शिक्षा-कुशला भवन्ति । तानि च भगवतः शिक्षापदानि भवन्ति ॥

आयुष्मानानन्दो भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा प्रक्रान्तः ॥

अथ ते महाश्रावकाः स्वकं स्वकं बुद्धक्षेत्रं प्रकान्ताः । ते च देवा नागा यक्षाः गन्धर्वा असुरा गरुडाः किन्नरा महोरगा मनुष्याः सर्वे ते प्रक्रान्ताः ॥

इति शिक्षा-संवरो नाम द्वादश-प्रकरणम् ।

इदमवोचद्भगवां स्तेच बोधिसत्वा सा च सर्वावती पर्षत्स देव-मानुषा-सुर-गन्धर्वश्च लोको भगवता भाषित मभ्यनन्द-न्निति ॥

—:-o-:—

अयं कारण्डव्यूह-महायान-सूत्ररत्न-राजस्य धारणिव्यूहः महेश्वरः समाप्तः ।

—:-o-:—

आर्य्य-कारण्डव्यूहोमहायानसूत्ररत्नराजः समाप्तः ।

—:-o-:—

ये धर्म्महेतु-प्रभवा हेतुस्तेषां तथागतः ।
ह्यवदत्तेषाञ्च यो निरोध एवं वादी महाश्रमणः ॥

—o—

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

कारण्डव्यूहः

॥ महायान-सूत्रम् ॥

॥ बौद्धशास्त्रम् ॥

महासत्त्वार्य्यावलोकितेश्वरबोधिसत्त्वस्य प्रभाववर्णनामुखेन
श्रीमद्-भगवन्नामक-तथागत-कथितो धर्म-ग्रन्थः ।

"प्रत्नकम्रनन्दिनी"-सम्पादक-श्रीसत्यव्रत-सामश्रमि-भट्टाचार्य्येण
बहुतरयत्नतः सम्पाद्य नागराक्षरैः प्रकाशितः ।

श्रीरामपुर—माहेशः
सत्ययन्त्रम्
प्रिण्टार श्रीखगपति सरकारः ।

शकाब्दाः १७९४

॥ कारण्डव्यूहः ॥

—:-०-:—

बौद्धानां सूत्र-ग्रन्थ एषः। अस्ति तेषां धर्मग्रन्थ स्त्रिविधः, सूत्र-विनयाऽभिधर्मेति। सूत्रग्रन्थाश्च नव—प्रज्ञापारमिता, कारण्डव्यूहः, सद्धर्मपुण्डरीकः, लङ्कावतारः, दशभूमीश्वरः, समाधिराजः, ललितविस्तरः, सुवर्णप्रभासः, तथागतगुह्यकश्च। प्रज्ञापारमिताच द्विविधा—बृहत् प्रज्ञापारमिता लक्षश्लोकात्मिका नेपालादि-देश-व्यवहृता, द्वितीया तु अष्टसहस्रश्लोकात्मिका सैव अष्टसाहस्रिकेत्यप्युच्यते, व्यवहृयते च सा लङ्कोपद्वीपादौ। कारण्डव्यूहोयं गण्डव्यूह-नामतोऽपि ख्यायते।

बौद्धानां मत-प्रकाशकाः सन्ति बहवो ग्रन्थाः, तेषाञ्च वैदिकसमकालत्व मनेकानाम्, अद्याप्यध्ययनाध्यापनानुक्रमेण व्यवहृत्या जायति च ते चीन-तिब्बत-कोचीन भूटान-नेपाल-लङ्कादौ; अस्मद्देशे तु अभिज्ञ-बौद्धाना मत्यल्पशासा दस्माकं तदनुसन्धानविरहात् तदक्षरस्य वैचित्र्याच्च तेषां नामग्रहोऽपि विचित्रः। योप्यस्ति माधवाचार्य्य-कृतौ बौद्धदर्शन-संग्रहः, तस्यातिसारमात्रत्वान्नापि सुग्रहता न च मनस्तृप्तिकारिता परं स एवात्र बहु मन्यते परमत दिदृक्षुभि र्विचक्षणैः।

मया तु मत्र-ग्रन्थान् मृग्यमाणेन एसियाटिक् सभाया अध्यक्ष-कल्पः श्रीराजेन्द्रलाल-मित्र-मित्रस्य साहाय्येन बौद्धानामपि बहवो ग्रन्थाः समवापि। मुद्रितस्यास्यादर्शपुस्तकस्यैकस्य लेख-

चित् रावासः विजय-राज्यान्तर्गत-भक्तपुर-नाम-नगर-मध्यस्थ-पौराख्य-चत्वरात् पूर्व्वदिग्विभागः। स च महाराजाधिराज-परमेश्वर-परम-भट्टारक-श्रीश्री-जगत्प्रकाश-मल्ल-देव-पुत्रठाकुरः शाक्यभिक्षुः धर्म्मात्मा श्रीदेवसिंहः। तस्य भार्य्या श्रीमयना लक्ष्मी, द्वितीयनारी जयमु लक्ष्मीः, तृतीयकान्ता अयना लक्ष्मीः। तस्य प्रथमपुत्रः शिल्पवित् शाक्यभिक्षुः श्रीकुशल देवः। तस्य पत्नी लषती लक्ष्मीः। द्वितीयात्मजः शाक्यभिक्षुः श्रीदेवमुनिः। तृतीयपुत्रः शाक्यवंशी जयकल्याणः। कुशलदेवस्य प्रथम-दुहिता प्रतिसरा।

एतद्ग्रन्थ-विवरणन्तु ग्रन्थपाठत एव ज्ञेयं प्रथमतो विदिते न ह्यनास्वादित-रस-लाभस्य सम्भावना। बौद्धानां ग्रन्थादीना माचरणानां वा विशेष-जिज्ञासुभि र्मदनुग्राहकं पुस्तकस्य-नन्दिन्या ग्राहकं श्रीश्रीयास्क्राडो-सुभाति-नामानं बौद्धाना-मुप देशकं लङ्काद्वीप-वासिनं पृष्टव्यम् पत्रादितः।

अत्रानेकत्राशुद्ध मसंलग्न-पाठश्च समीचेत दुर्बोधतापि प्रतिभायात्, परं वेदवत् विदित्वातिक्राम्य तत् समस्तम्, अस्ति हि बौद्धानामपि वैदिकवत् व्याकरण-कोषादि-पार्थक्यम्, शोधन-दोषस्तु लक्ष्यतैव लक्षकाणां स्फुटमिति शम्।

सामश्रमीत्युपनामकः श्रीसत्यव्रतशर्म्मा।

पुरोऽवलोक्य । सैवेयं मृगाङ्कावली ।

विदूषकः । भो मिअंकावलि ज्जेव एसा ण्हु एक्कचन्दस्स एत्तिओ कंतिवित्थारो * ।

राजा । ततः कदलीलतान्तरिताविव शृणुव स्तावदस्या विस्र-म्भजल्पितानि । आहृत्य पिबेतां श्रवसी रसायनम् । तथा कुरुतः ।

ततः प्रविशति मृगाङ्कावली विचक्षणा च ।

मृगाङ्कावली । अनुध्याननाटितकेन तदेव (१) पठति ।

राजा । सखेदम् । अहो मदनमन्त्राक्षराणि सुभाषित वचनान्यस्याः ।

विदूषकः । अहं उण जाणे निसिदाओ हदमअणस्स हत्थभल्लीओ † ।

राजा । कण्ठे मौक्तिकमालिकाः स्तनतटे कार्पूरमच्छं रजः
सान्द्रं चन्दनमङ्गके वलयिताः पाणौ मृणालीलताः ।
तन्वी नक्तमियं चकास्ति तनुनी चीनांशुके बिभ्रती
शीतांशोरधिदेवतेव गलिता व्योमाग्रमारोहतः (२) ॥ १६ ॥

*भोः मृगाङ्कावल्येवैषा न खलु एकचन्द्रस्य एतावान् कान्तिविस्तारः ।

† अहं पुनर्जाने निषिता हतमदनस्य हस्तभल्ल्यः ।

'विधुरितं'—आननं—येषां तथाभूतानां कामातुराणां जीवितस्य—जीवनस्य त्राणहेतोः—परित्राणार्थं । हरिणलक्ष्मा – मृगाङ्कावली येन अम्भःपानेन तेजोदरिद्रः – तेजसाविहीनः भवतीति परिदृश्यते ॥

(१)—नेपथ्ये रइदा अ मए इत्याद्युपक्रम्य (४७पृ०) चन्दं चन्दन कर्दमेत्यादि ।

(२)—इयं तन्वी व्योमाग्र मारोहतः शीतांशोः चन्द्रस्य अधि अधिष्ठात्री देवता गलिता भूमौ च्युता इव चकास्ति शोभते । कीदृशी इयम्?—कण्ठे मौक्तिकानां अल्पामालाः बिभ्रती धृतवती, स्तनतटे अच्छं स्वच्छं कार्पूरं रजः बिभ्रती, अङ्गके अङ्गे सान्द्रं घनं चन्दनं बिभ्रती, वलयिता वलयादिव कृताः मृणालीलताः पाणौ बिभ्रती, तनुनी सूक्ष्मे चीनांशुके चीनदेशीये अंशुके वसने बिभ्रती ।

विदूषकः। भो सच्चक ज्जेव्व, चंदाधिदेवता ज्जेव्व एसा गलिदा। तदो लंच्छणकलेण मिअलंच्छणस्स इमीअ अइरपरिचत्तं सिणाणमलिणं व मंडलमज्झं णिज्झाअदो दीसदि ※।

राजा। सखे! मांसलतां दधत्यपि चन्द्रिकोद्योतते। व्यतिरिच्यत इवास्याः स्मरजन्मा पाण्डिमा। विभाव्यत एव वा यष्टिर्नियुक्ताऽपि मुक्तावली। तथा हि—

दर (३) दलितहरिद्राग्रन्थिगौरे शरीरे
स्फुरति विरहजन्मा कोऽप्ययं पाण्डुभावः।
वलति सति (४) यस्मिन् सार्धमावर्त्य हेम्ना
रजतमिव मृगाक्ष्याः कल्पिताम्यङ्गकानि (५)॥ १७॥

विदूषकः। पारअरसचुंबिअं व सुवण्णं से लावण्णं। कमक्कंतगोरत्तणेण पडिवग्गिदं पंडुभावेण †।

मृगाङ्कावली। हंहो हिअअ णअणेहिं दिठ्ठो तुमं उत्तमसित्ति अहो अच्छरिअं। अह वा मूले बउललट्ठीए सुराग इससेओ कुसुमेसु मइरागंधुग्गारो त्ति ‡।

※ भो सत्यकमेव चन्द्राधिदेवतैवैषा गलिता ततो लाञ्छनच्छलेन मृगलाञ्छनस्यानया अचिरपरित्यक्तं स्नानमलिनमिव मण्डलमध्यं निर्ध्यायती दृश्यते।

† पारदरसचुम्बितमिव सुवर्णमस्या लावण्यं क्रमाक्रान्ता गौरत्वेन परिवारिता पाण्डुभावेन।

‡ हंहो हृदय-नयनाभ्यां दृष्टस्त्वमुत्ताम्यसीत्याश्चर्यम्।

---

(३)—दरेत्यव्ययमीषदर्थे। (४)—वर्त्ते सति। (५)—मृगाक्ष्याः हरिणाक्ष्याः अङ्गकानि शरीराणि हेम्ना सार्द्धं रजत मावर्त्य द्रवी कृत्य (आभोटादया) कल्पितानि इवेत्यन् प्रं वा।

विदूषकः। किं कारणम्?

राजा। इदं हि कारणान्तरबराग़ हृदयमस्याः स्वेनैव हृदयेन कलहायते।

मृगाङ्कावली। अइ कप्पूरसलाआसिसिर विज्जाहरमल्ल तुमं पि तमसित्ति कधं मे णिव्वुदि। चन्दमणी हुअवहं णीसंदद्दि त्ति को वा पडीआरो*।

राजा। नमो मह्यं मृगाङ्कावलीचतुरोपालम्भपात्रीकृताय।

मृगाङ्कावली। सहि सामस्सकुसुमबाणो भविअ कधं एआरिसद्दसं जणं करेदि मअणो ता णूणं से विसकुसुममया बाणा†।

राजा। सलिलरूपा दहति हिमानी। कुसुममय्यपि स्वभावचण्डा मदनपञ्चशरी।

विदूषकः। भो वअस्स वस्सारिदुसक्करपुत्तलिअ व्व खणेखणे झिज्जंती एसा कं ण दुम्मेति। किं उण मिलाणा वि मरुवक कन्दली सुअंधा विरहप्परिक्खामा वि अद्दरमणिज्जा। किञ्च। को रंङकुसुममाल व्व मिलाअमाणा वि सुठ्ठ् क्खु रत्तत्तणं दंसेदि‡

अथवा मूले बकुलयष्ट्याः सुरागण्डूषसेकः कुसुमेषु मदिरागन्धोद्गार इति।

* अयि कर्पूरशलाकाशिशिर विद्याधरमल्ल! त्वमपि ताम्यसीति कथं मे निर्वृत्तिः। चन्द्रमणिर्हुतवहं निष्पन्दत इति को वा प्रतीकारः।

† सखि! सामान्यकुसुमबाणो भूत्वा कथमेतादृशदशं जनं करोति? मदनस्तन्नूनमस्य विषकुसुममया बाणाः।

‡ भो वयस्य! वर्षाक्रतुशर्करापुत्तलिकेव क्षणेक्षणे क्षीयमा-

मृगाङ्कावली। सहि अह वा किं करीअदु दुच्छेज्जा पेम-दुद्दोणी। सखेदम्। सहि णिरणुक्कोसो क्खु सो, विरलो वा परदुक्खदुक्खिदो जणो, थोआ णवपंचमझंकारा मुक्ककुसुमुप्पीडविड़म्बिणो [साभ्यसूयम्] अइ तिहुअणेक्कधाणुक्क मम्मह मिअंकचूडामणिं परिक्खिविअ तिक्खत्तणेहिं सरेहिं महिलाअणं विग्गहअंतो ण लज्जसि जाणामि जत् तस्सिं पि जणे इमेअ आरभडीचंडो होसि *।

विदूषकः। अणंगस्स पि आरभडि त्ति महाहासो मे †।

राजा। किमिदमुच्चैर्हसितेन त्रायसे माम्।

मृगाङ्कावली। सहि विअक्खणी जणसञ्चारो विअ ‡।

णेषा कं न दुनोति किं पुनर्म्लानाऽपि मरुवककन्दली सुगन्धा विरहपरिक्षामाऽपि अतिरमणीया। कुरण्टककुसुममालेव म्लायमानाऽपि सुष्ठु खलु रक्तत्वं दर्शयति।

*सखि! अथवा किं क्रियतां दुश्छेद्या प्रेमदुर्द्रोणी (६)। सखि! निरनुक्रोशः खलु सः (७)। विरलो वा परदुःखदुःखितो जनः। स्तोका नवपञ्चमझङ्कारा मुक्तकुसुमोत्पीडविड़म्बिनः (८)। अयि त्रिभुवनैकधानुष्कमन्मथ! मृगाङ्क-चूड़ामणिं परिक्षिप्य तीक्ष्णैः शरैर्महिलाजनं विग्रहयतो न लज्जसि। जानामि यदि तस्मिन्नपि जने एवमेवारभटीचण्डो (९) भवसि।

†अनङ्गस्याप्यारभटीति महाहासो मे।

‡सखि विचक्षणि! जनसंचार इव।

---

(६)—द्रोणी एका काष्ठमयी नौका (डोङ्गा इति प्रसिद्धम्)। (७)—स विद्याधर मल्लदेवः निरनुक्रोशो निर्दयः। (८)—नवाः नूतनाः ये पञ्चमा झङ्काराः कोकिलस्वराः मुक्ताः शीर्णाः यः कुसुमोत्पीड़ः कुसुम-शेखरः तं विड़यन्ति तादृशाः दुःखदायिनः स्तोकाः स्वल्पाः। (९)—आरभटी आड़म्बरं तत्र चण्डः। अथवा आरभटी मायेन्द्रजाल सङ्ग्राम क्रोध हृताादिचेष्टितम् तेन चण्डः।

विचक्षणा। ता कदलीगुम्मंतरिदे जाणीमो किं ण एदंति *

[तथा कुरुत:]

विदूषकः। एहि पविसह्म † [इति परिक्रामितकेन]

राजा। शिशिरोपचारसामग्रीमालोक्य नाट्येनादाय च।

मृणालमेतद्वलयीकृतं तया

तदीय एवैष वसन्तपल्लवः।

इदं च तस्याः कदलीदलांशुकं

स पत्रसंक्रात इव स्मरज्वरः॥ १८॥

तदनया तदुपभुक्तपरित्यक्तया शीतसामग्र्या आत्मानं निर्वापयामि। तथा करोत्युपविशति च। विदूषकोऽपि यथोचितमुपविशति।

राजा। अहृ हापर्यालोचितमाचरितं यतः—

शीतांशुर्विषसोदरः फणभृतां लीलास्पदं चन्दनं

हारः क्षार- पयोभुवः प्रियसुहृत्पङ्केरुहं भास्वतः।

इत्येषां किमिवास्तु वस्तु मदनज्वालाविघाताययद्

बाह्याकारपरिभ्रमेण तु वयं तत्त्वत्यजो वञ्चिताः (१०)॥१९

---

*तत्कदली गुल्मान्तरिते जानीवः किं नु एतदिति।

† एहि प्रविशावः।

---

(१०)—शीतांशुः चन्द्रः विषसोदरः विषसहोदरः चन्दनं फणभृतां सर्पाणां लीलास्पदं क्रीड़ास्थानं, हारः क्षारपयोभूः लवण समुद्रः ततो जातः सर्पः, पङ्केरुहं कमलं भास्वतः उष्णकिरणस्य सूर्य्यस्य प्रियसुहृत्, इति इत्थं एषां वस्तूनां किमिव वस्तु मदन ज्वाला विघाताय अस्तु? न किमपि। यत् यत एव वाह्याकार परिभ्रमेण तेषां वाह्यं शीत त्वादिगुणं दृष्ट्वैव भ्रमात् तत्त्वत्यजः तत्वं तेषां सन्तापदायकत्व मुक्तस्वरूपं त्यागकारिणः सन्तः वञ्चिताः स्मः।

विचक्खणा। सहि मिअंकावलि फलिदं मे दूदत्तणेण, महाराओ वि एआरिसवत्थन्तरं उव्वहदि *।

राजा। सन्तापमभिनीय।

व्यञ्जनमरुतः श्वासश्रेणीमिमामुपचिन्वते
मलयजरसो धारावाष्पं प्रपञ्चयितुं प्रभुः।
कुसुमशयनं कामास्त्राणां करोति सहायतां
द्विगुणगरिमा कामोन्माथः कथं नु विरंस्यति (११)॥ ३०॥

विदूषकः। अहो मुद्दासणाहो लेहो विअ †।

राजा। न केवलं लेखः स्मरसंबन्धि संधिविग्रहसंबन्धश्च। तथाहि। पश्य—

तालीदलं यदकठोरतरं यदत्र
मुद्रा स्तनाङ्कघनचन्दनपङ्कमूर्त्तिः।
यद्बन्धनं बिसलतातनुतान्तवं च
कस्याश्चिदेष गलितस्तदनङ्गलेखः (१२)॥ ३१॥

विदूषकः। तीए ज्जेव एसो सण्णिधिपरिच्चाअकारणं भणिदव्वं ‡।

* सखि मृगाङ्कावलि! फलितं मे दूतीत्वेन महाराजोऽप्येतादृशमवस्थान्तरमुद्वहति।

† अहो मुद्रासनाथो लेख इव।

‡ तस्या एवैष संनिधिपरित्यागकारणं भणितव्यम्।

(११)—मदन ज्वाला विघाताय कृताः—व्यंजन मरुतः ताल वृन्त पवनाः इमां श्वास श्रेणीम् उपचिन्वते वर्द्धयन्ति, मदन ज्वाला विघाताय लिप्तश्च मलजरसः चन्दन-रसः धारावाष्पं प्रपञ्चयितुं प्रभुः भवति, मदन विघाताय अनुष्ठितं कुसुम शयनं कामास्त्राणां सहायतां करोति—इत्यत्र नाशोपाये विविधेऽप्य नष्टे कामोन्माथः द्विगुण गरिमा भूतः कथं नु विरंस्यति? न कथमपि। (१२)—अत्र स्तनयोः यत् अकठोर तरं तालीदलं, यत् स्तनाङ्कघन चन्दन पङ्क मूर्त्तिरेव मुद्रा, यच्च बिस लता तनुतान्तवं बन्धनं—एषः कस्याश्चित् अनङ्गलेखः गलितः निपतितः।

राजा । विदूषकं कर्णे विहृत्य । विदूरवसुधेव (१३) रत्नश-
लाकाभूभवद्बोधस्तिरेव रसनिष्यन्दभूमिः । तदुपरि नाम दर्शय ।

विदूषकः । तथा करोति ।

राजा । वाचयति । निष्कृपवराक्याः ।

विदूषकः । उम्मुद्दिअ दंसइस्सं । तथा कृत्वा । भो अर-
अणं रअणअरंडअं अणक्खरो लेहो * ।

राजा । कामं करुणगम्भीरः प्रयोगः कन्दलयति (१४)
मानसम् विचिन्त्य । अपि तालीदल संपुटम् [विमृश्य] तत्सं-
धिबन्धन वेषया किञ्चिन्मन्त्रगुप्तया कामतन्त्रमासूचितं स्यात् ।

विदूषकः । [तथा कृत्वा अवलोक्य सहर्षम्] अहो दे बुद्धिवि-
हवो । किं वा वण्णनं मिअलंछणस्स रोहिणीवल्लहस्सत्ति † ।

राजा । सविसंकुलं वाचयति ।

विधत्ते सौमुख्यं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा
तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं लोचनयुगे ।
यदादत्ते दृश्यादखिलमपि भावव्यतिकरम् (१५) ।

सवितर्कं विचिन्त्य ।

पाणिग्रे ङ्खणतो विशीर्णशिरसः स्वेदावलम्बश्रिय-
स्ताद्दृत्याकृतितो मनाङ् मनसिनः किं चित्प्रतीतिं गताः ।

---

*उन्मुद्रय दर्शयिष्ये । भो अरत्नं रत्नकरण्डकमनक्षरो लेखः ।

† अहो ते बुद्धिविभवः किं वा वर्णनं मृगलाञ्छनस्य रोहि-
णीवल्लभस्येति ।

---

(१३)—वैदूर्य मण्याकर भूमिरेव । (१४)—कन्दल मङ्कुरः कन्दलयति ।
(१५)—श्लोकस्यास्य चतुर्थ चरणं चतुर्थाङ्के वक्ष्यति मनोहरित द्रष्टुं सुखरयसि दृश्यं
प्रति जनम्—इति । स एष श्लोक स्तवाष्टम इति तत्रैव व्याख्येयः ।

वैचित्र्यात्पुनरुक्तिलाञ्छनभृतः खण्डेन वाक्येन च
व्याक्षेपं कथयन्ति पक्ष्मलदृशो लेखाक्षरश्रेणयः (१६) ॥ २२ ॥

विदूषकः । किं उवेक्खदि कदलीकंदलीए करिसु-ण्डादंडाविठो ता एहि आणुसरम्ह* ।

राजा । इदमुभयमनन्यगामि यन्मृगाङ्कानुवर्त्तनं रत्नाकरस्य मम हृदयानुवर्तनं च भवतः ।

विदुषकः । अङ्गुल्या निर्दिशन् । इदो माधवीलदामण्डवं गदा, जं दाणीं मअरद्धअपअसरणि व्व पअरिङ्कीली दीसदि, ता णिहुअं अङ्गदो भविअ णिरूवह्म† । तथा कुरुतः ।

मृगाङ्कावली । लतान्तरे चन्द्रिकास्पर्शमभिनीय । संस्कृतमाश्रित्य ।

प्रियविरहमहोष्मामुर्मुरामङ्गलेखा-
मपि हतकहिमांशो ! मा स्पृश क्रीडयाऽपि ।
इह हि तव लुठन्तः शोषपीडां भजन्ते
दरजठरमृणालीकाण्डमुग्धा मयूखाः (१७) ॥ २३ ॥

---

* किमुपेक्ष्यते कदलीकन्दल्यां करिशुण्डादण्डाविष्टः तदेह्यनुसराव: ।

† इतो माधवीलतामण्डपं गता यदिदानीं मकरध्वजपदसरणिरिव पदपङ्क्तिर्दृश्यते । तन्निभृतमप्रमत्तौ भूत्वा निरूपयावः !

---

(१६) – इमे पूर्व्वोक्ताः लेखाक्षरणां पंक्तयः श्रेणयः – पाणि प्रेङ्खणतः लिखन समये नायकस्मरणात् हस्तकंपं जातं विशीर्ण शिरसः सम्यग निष्पन्न मात्रा भागायेषां तादृशाः, किञ्च नायक स्मरनेनोत्पन्न स्वेदात् अवलुप्ता श्रीः शोभा येषां तादृशः: किञ्च वैचित्र्या मनसः पुनरुक्तिरूप लाञ्छन धारिणः सन्तः खण्डेन चरणहीनतया असम्पूर्णेन वाक्येन श्लोकांशकेन पक्ष्मलदृशः तस्याः व्याक्षेपः चित्तविक्षेपं कथयन्ति प्रकटयन्ति । ताश्च पंक्तय एतादृशाः प्रणष्टावस्था भूताः यत् नः अस्माकं मनसि आकलितः मनाक् ईषत् ज्ञातत्वात् ता एव इमा इत्येवं किञ्चित् प्रतीतिं गता भवन्ति । (१७)—हे हतक हिमांशो ! (हतकेति आक्षेपे प्रियविरहस्य महोष्मास एव आ समन्तात् मुर्मरः तुषाग्निः

যাহার পর নাই ঈদৃশ জ্ঞানী পদবী প্রাপ্ত হয়। যে কেহ বস্ত্র স্পর্শনেও তাঁহাকে স্পর্শ করে, তাহারা সকলেই যতদূর উন্নতি লাভ করিতে হয়, তাহা করে। স্ত্রী, পুরুষ, বালক, বালিকা, মৃগ, পক্ষী, গো, মহিষ, গর্দ্দভ প্রভৃতি যে কোন প্রাণী তাঁহাকে একবার দর্শন করিবেক—তাহারা সকলেই এককালে যাহার পর নাই উন্নতি লাভ করিবে—তাহাদের জন্ম, জরা, ব্যাধি, মরণ, দুঃখ হইবে না—তাহাদের প্রিয় বস্তুর অভাব বা বিয়োগ কখন হইবে না এবং তাহারা সকলেই অচিন্ত্য-প্রভাব যোগী হইবে। ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা জপের প্রভাব এই সামান্য-রূপে জানাইলাম ॥

॥ ইতি ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা প্রভাব বর্ণন নামক তৃতীয় প্রকরণ ॥

—:০:—

অনন্তর সর্ব্বণীবরণ বিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন—যোগে অচিন্ত্য, ধ্যানে অপ্রমেয়, যাহার পর নাই উন্নতির উপায়, নির্ব্বাণ পথের পরিদর্শক সেই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা কিরূপে লাভ করি? হে ভগবন্! মোক্ষে প্রবেশোপায় রাগ-দ্বেষের উপশমন কারী, ধর্ম্মরাজের প্রধান অস্ত্র, সংসারের ও পাঞ্চ-ভৌতিক শরীরের উন্মূলন যন্ত্র, নরক-ক্লেশের শোষণ শস্ত্র, তির্য্যক্ যোনিগত প্রাণি পর্য্যন্তের ত্রাণহেতু, ধর্ম্মসমস্তের স্বাদস্বরূপ, সর্ব্বজ্ঞ-জ্ঞানের পরিপূরণ, অক্ষয় সেই মহাবিদ্যার বর্ণনা আরও আমি শ্রবণ করিতে অভিলাষ করি। যিনি

আমাকে ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা প্রদান করিবেন, আমি চতুর্দ্বীপ রত্নপূর্ণ করিয়া তাঁহার গুণ কীর্ত্তন করিব। হে ভগবন্! যদি লিপ্যাধার ভূর্জ্জপত্রের অভাব হয়, মসীর অভাব হয় লেখনীর অভাব হয়—তাহা হইলে স্বীয় শরীরের চর্ম্ম উৎপাটন করত মস্যাধার করিতে পারি, নিজ শোণিতেই মসীর কার্য্য নির্ব্বাহ করিতে পারি এবং আত্ম-অস্থি ভগ্ন করিয়া লেখনীও করিতে প্রস্তুত আছি—আমার তাহাতে কিছুমাত্র ক্লেশ নাই, তিনি আমার মাতা পিতা স্বরূপ হইবেন, তিনি গুরুরও গুরুতুল্য।

অনন্তর ভগবান্, সর্ব্বণাবরণবিষ্কম্ভীকে বলিলেন—হে কুলপুত্র! আমার স্মরণ হইতেছে যে এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা লাভের জন্য পরমাণু পরিমিত লোক সকল ভ্রমণ করিয়াছিলাম, অনেকানেক কোটি তথাগতের উপাসনা করিয়াছি পরং সেই তথাগতগণের নিকটে সেই বিদ্যার নামও লাভ করিতে পারি নাই। পরে রত্নোত্তম নামক বুদ্ধের নিকটে অশ্রুপাত করিতে লাগিলাম। তখন তিনি বলিলেন—কুল-পুত্র! করুণ স্বরে আর অশ্রুপাত করিও না, যে স্থলে পদ্মোত্তম নামক তথাগত আছেন, সেই স্থানে গমন কর, তিনি সর্ব্বদাই এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা জপ করিয়া থাকেন এবং অন্যান্যকে উপদেশও প্রদান করেন তিনি এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা উত্তমরূপে অবগত আছেন। হে কুলপুত্র! সেই রত্নোত্তম তথাগতের এই আদেশ শ্রবণ করিয়া, তদনুযায়ীই পদ্মোত্তম তথাগত যে স্থানে ছিলেন সেই বুদ্ধ ক্ষেত্রে গমন করিলাম, তথায় উপস্থিত হইয়া তাঁহার পাদদ্বয়ে মস্তকাবনত হইয়া বলিলাম—ভগবন্ পদ্মোত্তম! মহাবিদ্যা সমস্তের

রাজ্ঞী স্বরূপা ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা আমি প্রার্থনা করি। যাহার নাম স্মরণেও সমস্ত পাপ ক্ষয় হইয়া যায়, যাহা বোধিগণেরও দুর্লভ, যাহার জন্য অনেকানেক লোক ধাতু অতিক্রম করিয়া অতি ক্লেশে এখানে আসিয়া উপস্থিত হইয়াছি, যেন পণ্ডশ্রম না হয়।

ইহা শুনিয়া পদ্মোত্তম তথাগত প্রথমত এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যার গুণ কীর্ত্তন করিতে লাগিলেন। যথা—পরমাণু-পুঞ্জের পরিগণনা করিতেও পারি কিন্তু কুলপুত্র! ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যার একমাত্র জপের পুণ্যপুঞ্জের পরিমাণ করিতে পারি না, ইত্যাদি। পূর্ব্বকালে এই লোকে আমি একাকী ভ্রমণ করিতাম, সর্ব্বদাই অচিন্ত্য ধ্যানে প্রবৃত্ত থাকিতাম, হে কুল-পুত্র! বোধিসত্ত্ব মহাসত্ত্ব আর্য্য অবলোকিতেশ্বরের হৃদয়স্বরূপ সেই সূক্ষ্ম ধর্ম্মে, অব্যক্ত ধর্ম্মে, অনেকানেক ভাবনা যোগ সাধনা করিয়া প্রতিষ্ঠিত হইয়াছি। হে কুলপুত্র! ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা পাইবার জন্য অনেকানেক উপায় কৌশল করিয়া-ছিলাম, কোটি ২ লোক ভ্রমণ করিয়া অবশেষে অমিতাভ তথাগতের নিকটে উপস্থিত হইয়া ধর্ম্মবেগে কৃতাঞ্জলি হইয়া অশ্রু ত্যাগ করিতে লাগিলাম।

সেই অমিতাভ তথাগত বলিতে লাগিলেন—হে কুলপুত্র! তুমি বিস্তর ভাবনা যোগ সাধনা করিয়াছ, অধুনা ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা লাভ করিতে ইচ্ছা করিতেছ? আমি বলিলাম—হে সুগত! তৃষার্ত্ত যে রূপ পাণীয় অন্বেষণ করে, আমিহ (পদ্মোত্তম) সেইরূপ ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা অন্বেষণ করিতে ২ অনেকানেক লোক পরিভ্রমণ করিতেছি, অনেকানেক কোটি ২

তথাগতের উপাসনা করিয়াছি কিন্তু কোন স্থানেও কাহার নিকটেও ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা-রাজ্ঞী লাভ করিতে পারি নাই। ভগবন্! ত্রাতা হও, শরণ হও, বিকলেন্দ্রিয় আমাদের চক্ষু স্বরূপ হও, পথভ্রান্তের পথপ্রদর্শক হও, সূর্য্য তাপদগ্ধ প্রাণী গণের ছত্রস্বরূপ হও, চতুষ্পথের মধ্যস্থলে শালবৃক্ষস্বরূপ হও, ধর্ম্মপিপাসাতুর চাতকের ধর্ম্মবারিদ হও, সুপ্রতিষ্ঠিত চিত্তের বজ্রকবচ স্বরূপ হও। অনন্তর তিনি (অমিতাভ) অকস্মাৎ মহাসত্ব বোধিসত্ব অবলোকিতেশ্বরের নির্ঘোষ সদৃশ কণ্ঠরব শ্রবণ করাইতে লাগিলেন। ঐ শ্রবণ কর (কি অকাশবাণী হইতেছে)?—

"এই পদ্মোত্তম তথাগত, ইনি অর্হৎ সম্প্রদায়ে এক জনা উপযুক্ত জ্ঞানী, ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা লাভের জন্য ইনি অনেকানেক লোকসমাজ পরিভ্রমণ করিয়াছেন; হে কুলপুত্র! এই তথাগত ব্যক্তি বহুদিন হইতে ভ্রমণ করিতেছেন— ইহাঁকে মহাবিদ্যা-রাজ্ঞী ষড়ক্ষরী মন্ত্র প্রদান কর" ॥

॥ ইতি ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যার মাহাত্ম্য-বর্ণন নামক তৃতীয় প্রকরণ ॥

—:০:—

অনন্তর সেই অবলোকিতেশ্বর, ভগবান্ অমিতাভকে আরও উপদেশ প্রদান করিলেন—" অহে অমিতাভ তথাগত! সর্ব্ব জন সাধারণকে অদেয় অদৃষ্ট মণ্ডলের পদ্মাঙ্ক মুদ্রার প্রদানে কেন না অনুগ্রহ করিতেছ? মণি

ধরা নামক মুদ্রা, কি প্রকার, অবগত আছে? সর্ব্ব রাজেন্দ্র নামক মুদ্রা, কি প্রকার, অবগত আছ? মণ্ডল পরিশুদ্ধি, কি প্রকার, অবগত আছ? শ্রবণ কর—চতুর্দ্দিকে সমান পঞ্চ হস্ত প্রমাণ মণ্ডল হইবে, মণ্ডলের মধ্যে অমিতাভ তথাগতের প্রতিমূর্ত্তি অঙ্কিত করিবে=সেই প্রতিমূর্ত্তির অঙ্কনে ইন্দ্র নীল মণি চূর্ণ, পদ্মরাগ মণিচূর্ণ, মরকত মণিচূর্ণ, স্ফটিক মণি চূর্ণ, সুবর্ণচূর্ণ, রৌপ্য চূর্ণ এইগুলি যথা স্থানে ব্যবহার করিবে। দক্ষিণপার্শ্বে মহামণি ধর বোধিসত্ত্বের প্রতিমূর্ত্তি অঙ্কিত করিবে। বামপার্শ্বে ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যার প্রতিমূর্ত্তি অঙ্কিত করিবে=

(সেই মূর্ত্তি এই—)ছয় খানি হস্ত, শরৎকালে সমুৎপন্ন কাশ কুসুমের ন্যায় শুভ্র বর্ণ, নানা প্রকার অলঙ্কারে বিভূষিত,=বাম হস্তে পদ্ম, দক্ষিণ হস্তে অক্ষ মালা, অপর হস্তদ্বয়ে সর্ব্ব রাজেন্দ্র মুদ্রা, আর এক বাম হস্তে নানাবিধ অলঙ্কার পরিপূর্ণ পিতক* এবং আর এক দক্ষিণ হস্তে ধূপায়মান (ধূপ-পাত্র)=পাদ-মূলে বিদ্যাধর জাতিরা প্রপতিত রহিয়াছে।

সেই মণ্ডলের চারি দ্বারে নানা প্রকার অস্ত্র শস্ত্র সমন্বিত চারি মহারাজার† প্রতিমূর্ত্তি অঙ্কিত করিবে। সেই মণ্ডলের চারি কোণে নানা মণি রত্নে মণ্ডিত চারিটি পূর্ণ কুম্ভ স্থাপিত করিবে। যে কেহ কুলপুত্রই হউক কি কুলদুহিতাই হউক মণ্ডলের মধ্যে প্রবেশ করিতে ইচ্ছা করিবে, সে গোত্রস্থ সমস্ত ব্যক্তির নাম সকল লিখিয়াই, হস্তে গ্রহণ করত প্রথমেই

*"পিতক,, এই শব্দের অর্থ বহু অন্বেষণেও প্রাপ্ত হইলাম না।

†চারি দিগের অধিপতি চারিজন নাগরাজ।

সেই মণ্ডলে প্রক্ষেপ করিবে। যাহাদের নাম সেই মণ্ডলে পতিত হইবে, তাহারা সকলেই যাহার পর নাই উন্নতি লাভ করিবে; মনুষ্য-ভোগ্য কোন দুঃখই ভোগ করিবে না, অবিলম্বেই সম্যক্ বোধিরূপে প্রথিত হইবে। পরং আচার্য্য এই বিদ্যা অস্থানে প্রদান করিবে না, অতীব শ্রদ্ধালু বিবেচনা করিয়া তাহাকে প্রদান করিবেন, তীর্থ ব্রাহ্মণকে প্রদান করিবেন।'

অমিতাভ তথাগত এই সমস্ত উপদেশ বাক্য শ্রবণে বিশেষ জ্ঞান লাভ করত মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বরকে ইহা বলিলেন—হে কুলপুত্র! যদি কোন দরিদ্রের ইন্দ্র নীল মণি চূর্ণাদি সম্পাদিত না হয়, তাহা হইলে?—অবলোকিতেশ্বর বলিলেন—বিবিধ রঙ্গ পদার্থে তাহার প্রতিনিধি কার্য্য সমাধা হইতে পারে। অমিতাভ পুনশ্চ জিজ্ঞাসা করিলেন—যদি বিদেশস্থ হয় বা অন্য কোন প্রতিবন্ধক ঐ মণ্ডলের কোন রূপ উপকরণেরই সংঘটন না হয়, তাহা হইলে? —অবলোকিতেশ্বর বলিলেন—মানসিক মণ্ডল চিন্তা করিলেও কার্য্য সিদ্ধি হয়। অপরঞ্চ মন্ত্র মুদ্রার স্বরূপাদি আচার্য্য কর্ত্তৃক উপদিষ্ট হইবে।

॥ ইতি ষড়ক্ষরি-মহাবিদ্যা-মণ্ডল বর্ণন নামক চতুর্থ প্রকরণ ॥

—:০:—

অনন্তর পদ্মোত্তম তথাগত অমিতাভকে বলিলেন—হে ভগবন্! মহাবিদ্যা-সমস্তের রাজ্ঞী ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা আ-

মাকে প্রদান করুন, যাহা লাভ করিয়া আমি কোটি২ প্রাণী-দিগকে ঘোর দুঃখ হইতে মুক্ত করিতে পারি! অবিলম্বেই তাঁহারা যাহার পর নাই উন্নতি লাভ করিতে পারে!। অনন্তর সেই অমিতাভ তথাগত সেই পদ্মোত্তম তথাগতকে এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা মন্ত্র প্রদান করিলেন—

॥ * ॥ ÷ ॥ ০ ॥ ওঁ মণিপদ্মে হুং ॥ ০ ॥ ÷ ॥ *

যে সময়ে এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা প্রদত্ত হইল, তখন চারি দ্বীপ, সুরপুরী দ্যুলোক পর্য্যন্ত এককালে কদলীপত্রের ন্যায় কাঁপিতে লাগিল, চারি মহাসমুদ্র এককালে ক্ষুব্ধ হইয়া উঠিল, যক্ষ, রাক্ষস, কুম্ভাণ্ড, মহাকাল, মাতৃগণ প্রভৃতি সমস্ত বিঘ্নকারীরা পলায়ন করিল।

পদ্মোত্তম তথাগত ভুজঙ্গ সদৃশ নিজ ভুজদ্বয় প্রসারণ করত লক্ষ মূল্যের মুক্তাহার গ্রহণ করিয়া সম্যক্ জ্ঞানী অমিতাভ তথাগতের (নিছুনি) উপনয়ন করিলেন। অমিতাভ তথাগত তাহা তাঁহাকে প্রত্যর্পণ করিলেন।

অনন্তর সেই পদ্মোত্তম তথাগত সেই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা লাভ করিয়া অতি হৃষ্ট মানসে যে পথে আগমন করিয়াছিলেন সেই পথেই স্বাবাসে প্রতিগমন করিলেন। কুলপুত্র! সেই পদ্মোত্তম তথাগতের নিকটেই এই সমস্ত শ্রবণ করিয়াছি।

এই সমস্ত শ্রবণ করিয়া সর্ব্বনীবরণবিষ্কম্ভী বলিলেন— হে ভগবন্! ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা প্রাপ্ত ব্যক্তির কিরূপে দর্শন লাভ করিতে পারি? ভগবন্! ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা শ্রবণ মাত্রেই পরিতৃপ্ত হইলাম না, আহা তাহারা কি পুণ্যবন্ত!

যাহারা এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা জপ করে, শ্রবণ করে, চিন্তন করে, অন্তঃকরণে ধারণ করে! ভগবান্ বলিলেন—কুল-পুত্র! যে কেহ এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা লিখাইবে, তাহা কর্ত্তৃক চতুরশীতি (৮৪০০০) সহস্র ধর্ম্মস্কন্দই লিখান সম্পন্ন হয় ইত্যাদি!

॥ ইতি ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যার উপদেশ নামক পঞ্চম প্রকরণ ॥

—:০:—

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন—হে ভগবন্! কোন স্থানে গমন করিলে ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা লাভ করিতে পারি?

ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! বারাণসী মহানগরীতে ধর্ম্মভাণক নামক একজনা আছেন, তিনি ঐ মহাবিদ্যা ধারণ করিয়াছেন এবং উপদেশ করেন, তিনি সততই উহা মনে ২ চিন্তনা করেন।

সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী বলিলেন—ভগবন্! সেই ধর্ম্মভাণককে দর্শন করিতে ও বন্দনা করিতে তাঁহার উপাসনার্থ বারাণসী মহানগরী গমন করিব।

ভগবান্ বলিলেন—সাধু সাধু কুলপুত্র! এইরূপই কর, কুলপুত্র ধর্ম্মভাণক তথাগত অবশ্য দর্শনীয়, তাঁহাকে পুণ্য-পুঞ্জের ন্যায় দেখিবা, সর্ব্বতীর্থ গঙ্গার ন্যায় দেখিবা, অবিতথ-বাদী বলিয়া জানিবা, তিনি ভূত ভবিষ্যদ্‌বাদী, তাঁহাকে রত্ন-রাশির ন্যায় বিবেচনা করিবা, বরদ চিন্তামণি বলিয়া জানিবা,

श्वात्त्रोमा प्रचेता मैत्रा वरुणो नुजानातु तस्मै विरूप

पाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्वव्यचसे तुथाय विश्व-

मां 'मा प्रतिकार्षीः' प्रतिकूलं कर्म मा कुरु। 'त्वां' 'प्रपद्ये' प्रपन्नोस्मि। 'त्वया' 'प्रसूतः' अनुज्ञातः अहम् 'इदं' 'कर्म' करिष्यामि' 'तत्' तस्मात्-त्वत् प्रसादात् 'मे' ममेदं कर्म 'राध्यतां' सिद्धं भवतु किञ्च 'तत्' तस्मात्—त्वत् प्रसादात् 'मे' ममेदं कर्म 'समृद्ध्यतां' समृद्धि युक्तं भवतु—'तत्' तस्मात् त्वत्-प्रसादात् 'मे' ममेदं 'कर्म' 'उपपद्यताम्' उपपन्नं भवतु। 'समुद्रः' समुद्रइव असीमः, 'विश्वव्यचाः' विश्वं समस्त-पदार्थं विविधम् अञ्चति गच्छति यः—सः विश्वव्यचाः सर्व्वगः, 'ब्रह्मा' अति बृहत् परिमाणकः भवान् 'मा' माम् 'अनुजानातु' अनुज्ञां करोतु। 'तुथ्यः' दव, वाड़व, जाठर, वैद्युतेति भेदात् चतुर्थत्व मापन्नः, 'विश्ववेदाः' सर्व्ववित् सर्व्वज्ञत्वात्, 'ब्रह्मणः पुत्रः' ईश्वरस्य तनय प्रसिद्धः आदिसृष्टि इति रूपत्वात् 'मा' माम् 'अनुजानातु' अनुज्ञां करोतु। 'श्वात्रः' श्वापद्भयात् त्राता, 'प्रचेता' प्रवृद्धज्ञानः, 'मैत्रावरुणः' मित्रस्यसू—र्य्यस्य वरुणस्य—चन्द्रस्य च अंशः, तेजोरूपत्वात् 'मा' माम् 'अनुजानातु' अनुज्ञां करोतु। 'विरूपाक्षाय' विरूपाक्ष नामतः प्रसिद्धाय १, 'दन्ताञ्जये' दन्ताञ्जिनामतः प्रसिद्धाय २, 'समुद्राय' समुद्रनामतः प्रसिद्धाय ३,

রূপে প্রসিদ্ধ, আপনি আমাকে অনুজ্ঞা করুন; আপনি শ্বাপদ ভীতি হইতে ত্রাণকর্ত্তা, প্রবৃদ্ধজ্ঞান শীল, সূর্য্য চন্দ্রের অংশ স্বরূপ, হইতেছেন, আপনি আমাকে অনুজ্ঞা করুন; বিরূপাক্ষ, ১ দন্তাঞ্জি, ২ সমুদ্র, ৩ বিশ্বব্যচা, ৪ তুর্য্য ৫ বিশ্ব-

বেদসে শ্বাত্রায় প্রচেতসে সহস্রাক্ষায় ব্রহ্মণঃ পুত্রায় নমঃ ॥ ৬ ॥ সহস্র বাহু গৌপত্যঃ স পশূ নভি রক্ষতু ॥ ময়ি পুষ্টিং পুষ্টিপতি র্দধাতু ময়ি প্রজাং

'বিশ্বব্যচসে' বিশ্বব্যচানামতঃ প্রসিদ্ধায়, 'তূর্য্যায়' তূর্য্যনামতঃ প্রসিদ্ধায় ৫, 'বিশ্ববেদসে' বিশ্ববেদোনামতঃ প্রসিদ্ধায় ৬, 'শ্বাত্রায়' শ্বাত্রনামতঃ প্রসিদ্ধায় ৭, 'প্রচেতসে' প্রচেতো নামতঃ প্রসিদ্ধায় ৮, 'সহস্রাক্ষায়' সহস্রাক্ষ নামতঃ প্রসিদ্ধায় ৯, 'ব্রহ্মণঃ পুত্রায়' ব্রহ্মপুত্র নামতঃ প্রসিদ্ধায় ১০, 'তস্মৈ' অগ্নয়ে 'নমঃ' । অত্রেদমপ্যবধেয়ং—বিরূপাক্ষাদীনি দশ নামানি, 'ব্রহ্মা' ইতি পূর্ব্ববর্ণিতশ্চ নাম, অগ্নিনাম্না সংকলনয়া দ্বাদশ সংখ্যাং পূরয়তি, ইত্থঞ্চ অগ্নে র্দ্বাদশ পুত্রা ইতি প্রসিদ্ধিঃ; অতএব ভাগবতে দ্বাদশ পুত্রাঃ দ্বাদশ নামানীত্যুক্তম্ ॥ ৬ ॥

'গৌপত্যঃ' গোপতিঃ পশুপতিঃ রুদ্রঃ 'সঃ' 'সহস্রবাহুঃ' অনন্তবাহুঃ সন্ 'পশূন্' গবাদীন্ 'অভিরক্ষতু' রক্ষাং করোতু ।

বেদা ৬ শ্বাত্র, ৭ প্রচেতা ৮ সহস্রাক্ষ ৯ ব্রহ্ম-পুত্র ১০ এই সকল নামে প্রসিদ্ধ অগ্নিকে নমস্কার করি [এই দশটী এবং পূর্ব্ব বর্ণিত ব্রহ্মা ও সামান্য অগ্নি এই দুইটী নাম,—এই সমুদয়ে দ্বাদশটী সংখ্যা পরিপূর্ণ হয়, সুতরাং অগ্নির দ্বাদশ পুত্র বলিয়া প্রসিদ্ধি সিদ্ধ হইল] ॥ ৬ ॥

সেই প্রসিদ্ধ, পশুপতি রুদ্র, সহস্রবাহু বা অনন্তবাহু

৬ – রুদ্ররূপীগ্নির্দেবতা ॥ নিগদঃ । জপে * বিনিয়োগঃ ।

*এষ এব জপো বিরূপাক্ষ জপ ইত্যুচ্যতে ।

'প্রাণায়ামাগ্যস্যার্থমনা বৈরূপাক্ষ মারভ্যো ক্ষসেন্ গো০ ৪,৫ ।

প্রজাপতিঃ স্বাহা ॥ ৭ ॥ কৌতোমতং ॥ সংবননংসুভাগং করণং মম ॥ নাকুলো নামতে মাতা প্যাহং পুরুষানয়ঃ॥ যন্নৌকামস্য বিচ্ছিন্নং তন্নৌ সংধে হ্যোষধে ॥ ৮ ॥

'পুষ্টিপতিঃ' পুষ্টিদোদেবঃ 'ময়ি' মৎপশৌ 'পুষ্টিং' দধাতু। 'প্রজাপতি দেবঃ 'ময়ি' মৎপশৌ 'প্রজাং' বৎসাদিকং দধাত্বিতি কাকাক্ষি-গোলকন্যায়েনান্বয়ঃ ॥ ৭ ॥

'কৌতোমতং' কুতঃ মন্যতে প্রকাশ্যতে ইতি ন জানে ইত্যর্থে কুতো-মতমেব কৌতোমতং—বচনং, 'সংবনন' সম্যক্ ভজনাত্মকং, ত্বং 'মম' 'সুভগং করণং' সৌভাগ্য কারি, ভবসি' 'তে' তব 'মাতা' 'নাকুলী' নকুলবৎ বিলবাসস্বভাবা, জিহ্বেতি ভাবঃ। 'অপি' 'অহং' 'পুরুষানয়ঃ' পুরুষেণ হৃদিস্থেন নীয়তে উচ্চারণাদি-সর্ব্ব-কর্ম্মসু। ইদানীম্ ঔষধিং প্রার্থয়ে—'নৌ' আবয়োঃ দম্পত্যোঃ 'যৎ' যাবৎ 'কামস্য' প্রণয়স্য 'বিচ্ছিন্নং' বিভিন্নং বর্ত্ততে, হে 'ঔষধে !' 'নৌ' আবয়োঃ 'তৎ' তাবৎ 'সন্ধেহি' সন্ধিভাবা-পন্নং কুরু ॥ ৮ ॥

হইয়া গবাদি পশুসকলকে রক্ষা করুন, আপনি পুষ্টিদাতা হইতেছেন, আমাতে পুষ্টি প্রদান করুন ; আপনি প্রজাপতি হইতেছেন, আমাকে এবং আমার বৎসাদিকে পুষ্ট করুন ॥ ৭ ॥

তুমি সম্যক্‌রূপে উপাসনীয়, কুতোমত (অজ্ঞাত প্রকা-

৭—প্রজাপতি র্দেবতা। উষ্ণিক্ ছন্দঃ। পশুস্বস্ত্যয়নে বিনিয়োগঃ।
পশুস্বস্ত্যয়ন কামো ব্রীহি যব হোমং প্রযুঞ্জীত সহস্র বাহু গৌপত্য ইতি গো০ ৪,৫।
৮—বাগোষধী দেবতে। ত্রিপাদনুষ্টুপ্ ছন্দঃ। যুগ্মমহা বৃক্ষ ফলদানে বিনিয়োগঃ
"কৌতোমতেন মহা বৃক্ষ ফলানি পরি জপ্য প্রযচ্ছেত্" গো০ ৪,৫।

ঊর্দ্ধ দ্রুব পক্ক স্তিষ্ঠতি সর্ব্বান্ কামান্ ভুবস্পতে ! ॥
যস্ত্বৈবং বেদ তস্মৈ মে ভোগান্ ধুক্ষ্বা ক্ষতান্ বৃহন্ ॥ ৫ ॥

হে "ভুবস্পতে !' ভুবনস্য শরীররূপস্য অধিপতে ! অন্ত-রাত্মন্ ! ত্বং 'পক্কঃ' পরিপক্কঃ ক্ষয়-বৃদ্ধি-রহিতঃ 'দ্রুমঃ দ্রুব' অর্দ্ধমূল মধঃশাখ রূপেণ তিষ্ঠসি শরীরাভ্যন্তরে বসসি, অতঃ 'সর্ব্বান্' 'কামান্' মনোরথান্ ত্বং বেৎসীতি শেষঃ। 'যঃ তু' পুরুষঃ অহম্ 'এবম্ ত্বত্তো' 'বেদ' জানামি 'তস্মৈ' তাদৃশায় মহ্যং 'বৃহন্' বিভূস্ত্বং 'অক্ষতান্' ক্ষয়রহিতান্ 'ভোগান্' 'ধুক্ষ্ব' পূরয় ॥ ৫ ॥

শের অবধি যাহার) বাক্য স্বরূপ হইতেছ ; তুমি আমার সৌ-ভাগ্যকারী হইতেছ ; তোমার মাতা নকুলের ন্যায় গর্ত্তেতে নিবাস স্বভাবাপন্ন, (অর্থাৎ জিহ্বা—ইনি বাক্যোৎপত্তির প্রতি মাতা স্বরূপা—ইহা স্পষ্টই আছে) আমি হৃদয়স্থিত পুরুষ কর্ত্তৃক উচ্চারণ রূপি কার্য্যে প্রেরিত হইয়াছি ; হে ঔষধে ! আমাদের দম্পতির যে পরিমাণে প্রণয়ের বিচ্ছেদ হইয়াছে, সেই পরিমাণে আমাদের পুনঃ সন্ধিভাব করিয়া দাও ॥ ৮ ॥

হে শরীরাধিপতে অন্তরাত্মন্ ! তুমি ক্ষয় বৃদ্ধি রহিত, বৃক্ষের ন্যায় ঊর্দ্ধদেশে মূল, অধোদেশে শাখা বিশিষ্ট হইয়া শরীরা-ভ্যন্তরে অবস্থিতি করিতেছ; অতএব মনোরথসকল তুমি জান, আমি তোমা হইতেই জানিয়া থাকি ; তুমি ব্যাপক হইতেছ, আমাকে ক্ষয় বৃদ্ধিরহিত ভোগ্য বস্তুসকল প্রদান কর ॥ ৯ ॥

৫—অন্তরাত্মা দেবতা। অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ। আত্মানং পরিপশ্যেৎ।
"দ্রুব ইতি পঞ্চর্চ্চ স্মিন্ প্রথমং পার্থিবং কর্ম্ম *যত্রাত্মানং পরিপশ্যেৎ" গো০ ৪,৭।

ঋতং সত্যে প্রতিষ্ঠিতং ভূতং ভবিষ্যতা সহ ॥ আকাশ উপন্নিরঞ্জতু মহ্যমন্ন মথো শ্রিয়ং ॥ ১০ ॥ অভি ভাগোসি সর্ব্বস্মিংস্তদুসর্ব্বং ত্বয়িশ্রিতং ॥ তেন সর্ব্বেণ

'ভূতং' উৎপন্নং বস্তু 'ভবিষ্যতা' উৎপৎস্যমান-বস্তুনা 'সহ' যৎকিঞ্চিৎ ঋতং, সত্যং কার্য্যজাতং তৎ 'সত্যে' সত্যস্বরূপে কারণাত্মনি ত্বয়ি 'প্রতিষ্ঠিতং' বিদ্যতে, 'আকাশঃ' আকাশবৎ সর্ব্বব্যাপকঃ স আত্মা 'মহ্যম্' 'অন্ন' 'নিরঞ্জতু' দদাতু 'অথো' অপিচ 'শ্রিয়ং' ঐশ্বর্য্যং শোভাং 'নিরঞ্জতু' দদাতু ॥ ১০ ॥

হে আত্মন্! ত্বং 'সর্ব্বস্মিন্' প্রাণিমাত্রে 'অভি' সর্ব্বতঃ 'ভাগঃ' অংশাত্মকঃ 'অসি' পঞ্চভূতাত্মকে দেহে জীবরূপস্য তব অংশোবিদ্যত এব নান্যথা চৈতন্য মুপপদ্যতে কিঞ্চ 'তদু' তচ্চ 'সর্ব্বং' প্রাণ্য প্রাণি সাধারণং 'ত্বয়ি' পরমাত্ম স্বরূপে 'শ্রিতম্'

ভূতকালে উৎপন্ন বস্তু ভবিষ্যৎকালে উৎপস্যমান বস্তুর সাহিত্যে যে কিছু সত্য কার্য্য-সমষ্টি হইয়াছে, ও হইতেছে, সেই সত্যাত্মক কারণ রূপি তোমাতে আকাশের ন্যায় সর্ব্বব্যাপক সেই প্রসিদ্ধ আত্মা প্রতিষ্ঠিত আছেন্; সেই আত্মা আমাকে অন্নপ্রদান করুন; এবং ঐশ্বর্য্য ও শোভা প্রদান করুন্ ॥ ১০ ॥

হে আত্মন্! তুমি প্রাণি মাত্রেতেই সর্ব্বতোভাবে অংশাত্মক হইতেছ; (পঞ্চভূতাত্মক শরীরে জীবরূপি তোমার অংশ অবশ্যই আছে, অন্যথা চৈতন্যেরই উপপত্তি হইবে না) এবং সেই সকল প্রাণি অপ্রাণি সাধারণ ভূতবর্গ তোমাতেই

১০—আত্মা, আদিত্যো বা দেবতা। অনুষ্টুপ্ছন্দঃ। অত্র তণ্ডুল হোমে বিনিয়োগঃ। "দ্বিতীয়য়াদিত্যং পরিবিষ্যমাণেঽক্ষতণ্ডুলান্ জুহুয়াৎ" গো° ৪,৫।

সর্ব্বৈর্মা বিবাসন! বিবাসয়॥১১॥ কোশ ইব পূর্ণো বসুনা ত্বং প্রীতো দদসে ধনং॥ অদৃষ্টো দৃষ্টমাভর সর্ব্বান্ কামান্ প্রযচ্ছ মে॥ ১২॥ আকাশস্যৈষ আকাশো যদে-

আশ্রিতমস্তি। হে 'বিবাসন!' প্রকাশক! 'তেন' 'সর্ব্বেণ' মহিম্না 'মা' মাং 'বিবাসয়' প্রকাশয় ॥ ১১ ॥

'ত্বং' 'কোশইব' কোশো ধনাগারং যথা ধন পূর্ণং ভবতি তথা 'বসুনা' ধনেন 'পূর্ণঃ' অসি, কিঞ্চ 'প্রীতঃ' প্রসন্নঃ সন্ ধনং 'দদসে'। 'অদৃষ্টঃ' বহিরিন্দ্রিয়াদিভিরলক্ষ্যস্ত্বং 'দৃষ্টং' যৎফলং তৎ 'আভর' আহর আনয়, 'মে' মহ্যং 'সর্ব্বান্' 'কামান্' অভিলষিতান্ 'প্রযচ্ছ' প্রদেহি ॥ ১২ ॥

'এষঃ' আত্মা 'আকাশস্য' অবকাশস্য অপি 'আকাশঃ' অবকাশ অন্তর্হিতঃ, কিং স্বরূপ ইত্যাহ—'যৎ' 'এতৎ' আকা-

আশ্রিত আছে, হে প্রকাশক! সেই সকল মহিমার দ্বারা আমাকে প্রকাশিত কর ॥ ১১ ॥

ধানাগার যেরূপ ধনপূর্ণ হয়, তুমি সেইরূপ ধন পূর্ণ হইতেছ; এবং প্রসন্ন হইয়া ধন প্রদান করিয়া থাক; তুমি বহিরিন্দ্রিয়াদি দ্বারা অলক্ষ্য হইতেছ, দৃষ্ট যে ফল তাহা আহরণ কর; আমাকে অভীপ্সিত-সকল প্রদান কর ॥ ১২ ॥

এই আত্মা অবকাশ স্বভাবাত্মক, আকাশেরও আকাশ—অর্থাৎ

১১। আত্মা চন্দ্রমা বা দেবতা। অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ। তিল তণ্ডুল হোমে বিনিয়োগঃ।
"তৃতীয়য়া চন্দ্রমসি তিলতণ্ডুলান্" গো ৪, ৫।

১২—আত্মা আদিত্যো বা দেবতা অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ। উপস্থানে বিনিয়োগঃ।
"চতুর্থ্যাদিত্য মুপস্থায়াথান্ প্রপদ্যেত" গো০ ৪, ৫।

तद्भाति मण्डलं ॥ एवं त्वा वेद यो वेदेशानेशान् प्रयच्छ मे ॥१३॥ भूर्भुवः स्वरोम् सूर्य इव दृशे भूयास मग्निरिव तेजसा वायुरिव प्राणेन सोम इव गन्धेन

यात् वहिश्च 'मण्डलं' परिधिः 'भाति' दीप्यते, तत् ब्रह्म आत्मेति च। हे 'वेदेशान' वेदाधिप! आत्मन्! 'त्वा' त्वाम् एवं एवम्प्रकारेण 'यो' यः—अहं 'वेद' जानामि, तस्मै 'मे' मह्यं 'ईशान्' ऐश्वर्य्यान् प्रयच्छ ॥ १३ ॥

हे 'भूर्भुवः स्वरोम्!' 'भूः' पृथिवी, 'भुवः' अन्तरीक्षं, 'स्वः' द्यौः—एतल्लोकत्रय-व्यापक! 'ओं' आत्मन्! [अथवा पृथिवीस्थानोऽग्निः अन्तरीक्षस्थो वायुः, स्वस्थः सूर्य्यः, ओ मित्यात्मनः प्रतीकं एतच्चतुष्टय मेवात्र सम्बोध्यम्] भवतः प्रसादात् 'दृशे' समदर्शनाय 'सूर्य्यइव' 'भूयासम्', 'तेजसा' 'अग्निः इव' यथा अग्निस्तेजस्वी तथा भूयासम्, 'प्राणेन' प्रभावेन 'वायुरिव'

অবকাশ-দায়ক; তাহা কিরূপ?—যাহার আকাশ হইতেও বাহিরে পরিধি ভান হইতেছে; উহা ব্রহ্ম, বা আত্মা হইতেছে; হে বেদাধিপ! আত্মন্! তোমাকে এই রূপেই আমি জানিতেছি, আমাকে ঐশ্বর্য্য প্রদান কর ॥ ১৩ ॥

হে ভূর্ভুবঃস্বঃ [ত্রিলোক] ব্যাপক, প্রণব [ওঁ]বোধ্য আত্মন্! আপনার প্রসাদে সকল বস্তুর সমদর্শনে যেন সূর্য্যের ন্যায়, তেজেতে যেন অগ্নির ন্যায় প্রভাবেতে যেন বায়ুর ন্যায়, গন্ধ গ্রহণে যেন চন্দ্রের ন্যায় বুদ্ধিতে যেন বৃহস্পতির ন্যায়

१३—आत्मा आदित्योवा देवता। अनुष्टुप् छन्दः। उपस्थाने विनियोगः।
"पञ्चम्यादित्य मुपस्थाय गृहान् प्रपद्येत" गो० ४, ५।

बृहस्पतिरिव बुध्याश्विनाविव रूपेणेन्द्राग्नी इव बलेन ब्रह्म भाग एवाहं भूयासं पाप्मभागा मे द्विषन्तः ॥ १४ ॥

वायु र्यथातिप्रभाववान् तथा भूयासम्, 'गन्धेन' गन्ध ग्रहण-विषये 'सोमश्चन्द्रमा स च गन्ध ग्राहकतया प्रशस्यः तथा वत्-भूयासं 'बृहस्पतिः' जगत्पतिः सइव 'बुद्धा' युक्त भूयासम्, 'अश्विनौ' अश्वाविव वेगगमनशीलौ सूर्य्य चन्द्रौ तद्वत् 'रूपेण' युक्तो भूयासम्, 'इन्द्राग्नी' प्रज्ज्वलनेन सहावस्थितोग्निर्यथा अतिबलवान् 'इव' तथा 'बलेन' युक्तो भूयासम् 'अहम्' 'ब्रह्मभागः' 'एव' ब्रह्मभागी ब्रह्मध्यान पर एव 'भूयासम्' 'मे' मम 'द्विषन्तः' शत्रवः 'पाप्म भागाः' पाप भागिनः सन्तु ॥ १४ ॥

রূপে বেগে-গমনশীল অশ্বিন দ্বয়ের (সূর্য্য চন্দ্র) ন্যায়, অত্যুৎ-কট বলে যেন জ্বালা সহ অবস্থিত অগ্নির ন্যায় হইতে পারি। আমি ব্রহ্মাংশে (পবিত্র অংশে) যেন জন্ম গ্রহণ করি; আমার শত্রুরা পাপভাগী হইয়া যেন জন্ম গ্রহণ করে ॥ ১৪ ॥

॥ इति सामवेदिये मन्त्रब्राह्मणे द्वितीय प्रपाठकस्य चतुर्थ खण्डो

द्वितीयस्य प्रथमोऽङ्कश्च ॥

॥ অথ পঞ্চম-খণ্ডঃ ॥

মূর্দ্ধ্নোঽধি মে বৈশ্রবণাং ছিরসোনু প্রবেশিনঃ॥ ললাটাদঘস্মরান্ঘোরান্বিঘনা ন্বিবৃহা মিব-স্বাহা ॥ ১ ॥ গ্রীবাভ্যো মে স্কন্ধাভ্যাং মে ন স্তোমেনু প্রবেশিনঃ ॥ মুখান্মে বহুদান্ ঘোরান্ বিঘনান্ বিবৃহামিব স্বাহা ॥ ২ ॥ বাহুভ্যাং মে যতো

'মে' মম 'অধি' উপরি 'অনুপ্রবেশিনঃ' 'ঘস্মরান্' ভক্ষণ শীলান্ 'ঘোরান্' ভয়ানকান্ 'বিঘনান্' বিশেষেণ হিংসা-স্বভাবকান্ 'বৈশ্রবণান্' রক্ষান্ 'বঃ' যুস্মান্ 'মূর্দ্ধ্নঃ' মস্তকাৎ, 'শিরসঃ' ব্রহ্মরন্ধ্রাৎ, 'ললাটাৎ' কপাল প্রদেশাচ্চ 'বিবৃহামি' বিশেষেণ দূরীকরোমি ॥ ১ ॥

'মে' মম শরীরে 'অনুপ্রবেশিনঃ' 'বহুদান্' দুর্ব্বাচিনঃ 'ঘোরান্' 'বিঘনান্' 'বঃ' যুস্মান্ বৈশ্রবণান্ 'মে' মম 'গ্রীবাভ্যঃ' 'স্কন্ধাভ্যাং' 'নস্তঃ' নাসিকাভ্যাং 'মে' মম 'মুখাৎ' বদনাচ্চ 'বিবৃহামি' ॥ ২ ॥

আমার উপরে আবেশ করিতে উদ্যত, ভক্ষণশীল, ভয়ানক, উত্ত্যৎকট হিংসক যক্ষ তোমাদিগকে মস্তক হইতে, ব্রহ্মরন্ধ্র হইতে, ললাট হইতে, কপাল প্রদেশ হইতে, ভাল রূপে দূর করিতেছি ॥ ১ ॥

আমার শরীরের অন্তরে আবেশ করিতে উদ্যত দুর্ব্বাক্য প্রয়োগকারী ভয়ানক স্বরূপ যক্ষ নামে প্রসিদ্ধ তোমা-

১—৩—এষাং সপ্তানাম্ অগ্নির্দেবতা। অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ। অলক্ষ্যা অপনোদনে বিনিয়োগঃ 'অলক্ষ্মীনির্ণোদীয়জনীয় প্রযোগী মূর্দ্ধ্নোঽধীমি ইতি' গো০ ৪,৬।

যতঃ পার্শ্বয়ো হৃত্ততা নধি॥ তরস্তো বহ্বদান্ ঘোরান্ বিষনান্ নিষ্টহামিত্র স্বাহা ॥২॥ বহ্বাভ্যাং মে লোহিতা দান্যো নিহান্যজিহ্বানধি॥ জহভ্যো

'মে' মম 'বাহুভ্যাং' 'ভত্' ঊর্দ্ধ স্থিতান্, 'তু' অপিচ 'পার্শ্বয়োঃ' উভয়োঃ 'যতোযতঃ' 'অধি' অধিক্রম্য বর্ত্তন্তে, 'ত-রন্তঃ' বক্ষঃ প্রদেশাচ্চ 'তান্' 'বহ্বদান্' 'ঘোরান্' 'বিষনান্' 'বঃ' যুষ্মান্ বৈশ্রবণান্ 'বিষ্টহামি' ॥ ২ ॥

'মে' মম অঙ্গেষু 'অধি' অধিকারিণঃ বৈশ্রবণান্ কীদৃশান্ ?— 'লোহিতাদান্' লোহিতানি রক্তানি যে অদন্তি তাদৃশান্ 'যোনি-হান্' যোনিং উত্পত্তিস্থানং যে ঘ্নন্তি তাদৃশান্ অশ্লিষ্যমাণস্য অশ্লিষ্যমাণায়া বা-প্রাণ বিয়োগভয়শূন্যান যে শ্লিষ্যন্তে আলি-দিগকে আমার গ্রীবা হইতে স্কন্ধদ্বয় হইতে নাশিকাদ্বয় হইতে এবং আমার বদনমণ্ডল হইতে ভালরূপে দূরীভূত করিতেছি ॥ ২ ॥

বাহুদ্বয়ের ঊর্দ্ধভাগে অবস্থিত, পার্শ্বদ্বয়ে, যতটুকু অধিকার করিয়া বর্ত্তমান, এই রূপ বক্ষ স্থলে বর্ত্তমান, ভয়ানক, বিনা-শন, যক্ষ নামে প্রসিদ্ধ, তোমাদিগকে আমরা বাহুদ্বয়ের ঊর্দ্ধ প্রদেশ হইতে পার্শ্বদ্বয়ে ততটুকু স্থান হইতে এবং বক্ষ স্থল হইতে দূরীভূত করিতেছি ॥ ৩ ॥—

আমার অঙ্গে অধিকার করিয়া বর্ত্তমান, শোণিত ভক্ষক, যোনি-(উৎপত্তি স্থান) ঘাতক, আমাকর্ত্তৃক কোন পুরুষ বা স্ত্রী গাঢ় আলিঙ্গিত হইলে তাহাদের প্রাণ বি-

निश्लिषो घोरान् विघनान् विबृहामिव स्वाहा ॥ ४ ॥
जंघाभ्यां मे यतोयत: पार्ष्णी हन्तानधि ॥ पादयो
विकिरान् घोरान् विघनान् विबृहामिव स्वाहा ॥ ५ ॥
परिबाधं यजामहे गुजंघं शबलोदर॥ यो नोयं

क्नन्ते तादृशान् 'घोरान्' 'विघनान्' 'व:' युस्मान् वैश्रवणान 'अक्षाभ्यां' अक्षियुगलात् 'अरुभ्य:' ऊरुद्वयस्य सर्व्वतश्च 'विबृहामि' ॥ ४ ॥

'मे' मम अङ्गेषु 'अधि' अधिकारिण: वैश्रवणान्; कीदृशान् ?— 'जङ्घाभ्यां' 'उत्' उपरिष्टात् 'स्थितान्' 'पार्ष्ण्य:' गुल्फाधोभागयो: यतो यत: सर्व्वत: स्थितान् पादयो: च 'यत:' यत्र यत्र स्थितान्, 'तान्' तादृशान् 'विकिरान्' विक्षेपकान् 'घोरान्' विघनान् 'व:' युस्मान् 'विबृहामि' ॥ ५ ॥

'य:' 'अयं' यच्च: 'न:' अस्मभ्य 'दानाय' 'भगाय' ऐश्वर्य्याय 'च' परिबाधते अभीष्ट-फल-दातृन् देवानिति यावत्, तम् য়োগ হইবে এবম্বিধ ভীতি শূন্য, অতএবই ভয়ানক-সর্ব্বথা বিনাশন, যক্ষ বলিয়া প্রসিদ্ধ তোমাদিগকে অক্ষিযুগল হইতে ঊরুদ্বয় হইতে দূরীভূত করিতেছি ॥ ৪ ॥—

আমার অঙ্গে অধিকার করিয়া বর্ত্তমান, অর্থাৎ জঙ্ঘাদ্বয়ের উপরি ভাগে অবস্থিত, পাদদ্বয়ের যে টুকু স্থান ব্যাপিয়া অবস্থিত, বিক্ষিপ্ত কারক, অতএবই ভয়ানক, ও সর্ব্বথা বিনাশন, যক্ষ নামে প্রসিদ্ধ তোমাদিগকে সেই সেই স্থান হইতে দূরীভূত করিতেছি ॥ ৫ ॥

পরিবাধ তে দানায়ে ভগায়চ স্বাহা ॥৬॥ অপেহি ত্বং পরিবাধ মাবিবাধ বিবাধথা. ॥ সুগং পন্থানং মে কুরু যেন মা ধনমেষ্যতি স্বাহা ॥ ৭ ॥ প্রজাপতে নত্বে দেতান্যন্যো বিশ্বা জাতানি পরিতা বভূব ॥ যত্ কামা

'অণুজঙ্ঘ'.এতন্নামানং 'শবলোদর:' এতন্নামানঞ্চ 'পরিবাধম্'. বাধকং 'যজামহে' পূজয়ামঃ ॥ ৬ ॥

হে 'পরিবাধ!' হে 'বিবাধ!' 'ত্বম্' 'অপেহি' আগচ্ছ 'মা' 'বিবাধথা:' বাধাং মা কুরু, 'মে' মদর্থং 'সুগং' সুগমং 'পন্থানং' কুরু, 'যেন' পথা 'মা' মাং 'ধনম্' 'এষ্যতি' প্রাপ্স্যতি ॥ ৭ ॥

হে 'প্রজাপতে!' জগত্ প্রভো! যানি 'এতানি' 'বিশ্বাজাতানি' স্থাবরজঙ্গমাণি উত্পন্নানি 'তা' তানি 'ত্বত্অন্য:' ত্বত্তোঽন্যঃ কশ্চিত্ 'ন পরিবভূব' ন প্রতিপালয়তি। অত ইদং

যে যক্ষ আমাদিগকে দান ঐশ্বর্য্যাদি দিতে অভীষ্ট ফলপ্রদ দেবগণকে বাধা দেয়, অণুজঙ্ঘ নামক ও শবলোদর নামক সর্ব্বতোভাবে বাধা কারক, সেই যক্ষকে অর্চ্চনা করিতেছি ॥ ৬ ॥

হে সর্ব্বতোভাবে বাধাকারক! হে বিশেষরূপে বাধাকারক! তুমি আগমন কর, বাধা করিও না, আমার নিমিত্ত সুগম পথ করিয়া দাও, যে পথের দ্বারা আমার ধনসম্পত্তি হইবে ॥ ৭ ॥

হে প্রজাপতে, জগৎ প্রভো! বিশ্ব-সংসারে উৎপন্ন

स्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा ॥ ८ ॥ यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां ॥ यशः सत्यस्य भवामि यशसां यशः ॥ ९ ॥

प्रार्थये—वयं 'यत्कामाः' यत्कामं मनसि निश्चित्य 'जुहुमः' होमेनेष्टम् भावयामः, 'नः' अस्माकं 'तत्' फलं 'अस्तु' 'वयम्' 'रयीणां' बहुतर धनानां 'पतयः' अधीश्वराः 'स्याम' भवेम ॥ ८ ॥

हे आदित्य! त्वत्-प्रसादात् 'अहं' 'ब्राह्मणानां' 'यशः' 'भवामि' अनुभवामि' अनुभवितुं समर्थो भवामीति भावः, 'राज्ञां' 'यशः' 'विशां' 'यशः' अनुभवामि 'सत्यस्य' ब्रह्मणः 'यशः' 'यशसां' यशः कर्मणां, 'यशः' अनुभवामि ॥ ९ ॥

যে এই সকল স্থাবর জঙ্গমাদি পদার্থ, তাহাকে তুমি ভিন্ন অন্য কেহ পালন করিতেছে না ; অতএবই তোমার নিকট আমারা প্রার্থনা করিতেছি,—যে কামনা করিয়া আমরা হবন করিয়াছি, আমাদের সেই কামনা, ফল বতী হউক ; আমরা যেন বহুতর ধনের অধিপতি হই ॥ ৮ ॥

হে আদিত্য! তোমার প্রসাদে আমি যেন ব্রাহ্মণের যশ অনুভব করিতে পারি, ক্ষত্রিয়ের যশ অনুভব করিতে পারি ; বৈশ্যের যশ অনুভব করিতে পারি ; সত্যের (ব্রহ্মের) যশ অনুভব করিতে পারি ; যশোজনক কর্ম্ম মাত্রেরই যশঃ যেন অনুভব করিতে পারি ॥৯ ॥

८—प्रजापति दैवता। पंक्तिच्छन्दः। आज्यहोमे विनियोगः।

'प्रजापत इत्युत्तमा' गो० ४, ६।

९—१२—एषां पञ्चानां, आदित्यो दैवता। निगदाः। उपस्थाने विनियोगः।

"यशो हं भवामीति यशस्काम आदित्य मुपतिष्ठेत" गो० ४, ६।

পুনর্মায়ন্তু দেবতা যামদপচক্রমুঃ ॥ মহস্বন্তো মহান্তো ভবাম্যস্মিন্ পাত্রে হরিতে সোম পৃষ্ঠে ॥ ১০ ॥ রূপ রূপং মে দিশঃ প্রাতরহ্নস্য তেজসঃ ॥ অন্নমুগ্রস্য প্রাশিষমস্তু বয়িময়ি ত্বয়ীদমস্তু ত্বয়ি ময়ীদং ॥ ১১। যদিদং পশ্যামি চক্ষুষা ত্বয়া দত্তং প্রভাসয়া ॥ তেন মা

'দেবতাঃ' অভীষ্টদেবাঃ 'অস্মিন্' প্রত্যক্ষে 'সোমপৃষ্ঠে' 'হরিতে' পাত্রে 'যামত্' গৃহীতুম্ 'অপচক্রমুঃ' গতবন্তঃ, তে চ 'মা' মাং 'পুনঃ আয়ন্তু' পুনরাগচ্ছন্তু, অহঞ্চ 'মহস্বন্তঃ' মহস্বান্ তেজস্বী 'মহান্তঃ' মহান্ 'ভবামি' ভবেয়মিতি প্রার্থয়ে ॥ ১০ ॥

হে 'রূপ!' দৃশ্যমান-সমস্ত-রূপাত্মক! আদিত্য! 'প্রাতরহ্নস্য' প্রভাতস্য তেজসঃ রূপং মহ্যং 'দিশ' বিসর্জয়, দেহীত্যর্থঃ। 'উগ্রস্য' প্রদীপ্তস্য তব অন্নম্ আশিষম্ অস্তু মদর্থমিতি যাবত্। 'ময়ি' মদন্তিকে যত্ অস্তি, তত্ 'ইদং' হব্যং 'ত্বয়ি' 'অস্তু' 'ত্বয়ি' চ যদস্তি 'ইদং' সামর্থ্যং তত্ 'ময়ি' অস্তু। ১১ ॥

'ত্বয়া' 'দত্তং' দত্তয়া প্রকটিতয়া 'প্রভাসয়া' 'যত্' কিঞ্চন

যে অভীষ্টদেবেরা এই সোম পৃষ্ট পাত্রে আসিয়াছেন্ তাঁহারা আমার প্রতি আগমন করুন্; আমি যেন মহান্ ও তেজস্বী হই —এই প্রার্থেতেছি ॥ ১০ ॥

হে দৃশ্যমান সমস্তের রূপ (চক্ষু) স্বরূপ আদিত্য! প্রাতঃকালের রূপ আমাকে প্রদান কর, তোমার প্রদীপ্ত স্বরূপ আমার নিমিত্ত আশীর্ব্বাদ হউক, আমার নিকটে যাহা কিছু আছে; সেই সকল তোমাতে সমর্পিত হউক, এবং তোমাতে যাহা কিছু সামর্থ্যাদি আছে তাহা আমাতে হউক ॥ ১১ ॥

মুঙ্ক্ষ তেন ভুক্ষিষীয় তেন মা বিশ॥১২॥ অহর্নো অত্য-
পীপরদ্রাত্রির্নো অতিপারয়ৎ॥ রাত্রির্নো অত্যপীপরদ-
হর্নো অতিপারয়ৎ॥১৩॥ আদিত্য নাব মারোক্ষং

ইদং' হব্যং 'চক্ষুষা' পশ্যামি, 'তেন' হবির্দ্রব্যেণ প্রাপ্তেন 'মা'
মাং 'ভুঙ্ক্ষ' গৃহাণ, কিঞ্চ 'তেন' সামর্থ্যেন সহ ত্বং 'মা' মাম্
'আবিশ' প্রবিশ; আবয়োঃ ঐকাত্ম্যং ভবত্বিতি প্রার্থনাভি
প্রায়ঃ॥ ১২॥

'অহঃ' দিবারূপঃ ত্বৎ-কৃতঃ কালঃ 'নঃ' অস্মান্
'অতি' অতিশয়েন 'অপীপরৎ' পুনঃ পুনঃ প্রতিদিনং পরতু
পালনং করোতু, 'রাত্রিঃ' অপরশ্চ ত্বৎ-কৃতঃ কালঃ 'নঃ' অস্মান্
অতি অতিশয়েন 'পারয়ৎ' পারয়তু দুস্তরং জীবনং যাপ-
য়তু। অথবা 'রাত্রিঃ' এবং 'নঃ' অস্মান্ 'অত্যপীপরৎ' প্রতি-
দিনং অতিশয়েন পালনং করোতু, 'অহঃ' চ 'নঃ' অস্মান্ 'পার-
য়ৎ' পারয়তু দুস্তরং জীবনং যাপয়তু, উভয়থা ত্বমেবাস্য পাতা
সংহর্ত্তেতিচাভিপ্রায়ঃ॥ ১৩॥

তোমার আলোকে যাহা কিছু এই মদ্দত্ত হব্য চক্ষুর-
দ্বারা দেখিতেছি, সেই প্রাপ্ত হবি-দ্রব্য দ্বারা আমাকে ভোগ
কর; এবং আমি ও তোমার সামর্থ্য প্রাপ্ত হইয়া উপভোগ
করি; তুমি সেই সামর্থ্যের সহিৎ আমাতে আবেশ কর,
অর্থাৎ তোমাতে আমাতে একাত্মভাব হউক-এই প্রা-
র্থনা॥ ১২॥

ত্বৎকৃত দিবারূপ কাল প্রতিদিন আমাকে ভালরূপে
রক্ষা করুক; এবং ত্বৎকৃত রাত্রিরূপ কাল ভালরূপে

पूर्णा मपरि पादिनीं॥ अच्छिद्रां पारयिष्णवींᳬ शता-
रित्राᳬ स्वस्तये ॥ ओन्नम आदित्याय नम आदित्याय
नम आदित्याय ॥ १४॥ उद्यंतंत्वादित्यानूदियासं ॥१५॥
हे 'आदित्य !' 'नावम्' नौ-यानम् 'आरोचम्' आरोहितवान्
कीदृशं नावमित्याह—'पूर्णां' पूर्णावयवां 'अपरिपादिनीम्
आपच्छून्यां, 'अच्छिद्रां' छिद्ररहितां, 'पारयिष्णवीं' भवार्णव
पारकरण समर्थां 'शतारित्रां' बहुजनस्य विपत्त्राण कारिणीं,
एतादृशीं कृपातरिम् आरोहितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

हे 'आदित्य !' 'उद्यन्त' 'त्वा' त्वां 'अनु' पश्चात् एव प्रतूर्षएव 'उदियासम्' दण्डायमानो भूयासम् ॥१५॥

আমাকে জীবন যাত্রা নির্ব্বাহ করাক; অথবা—রাত্রি আমাকে প্রতিদিন ভালরূপে রক্ষা করুক, দিবা ভালরূপে আমাকে জীবন যাত্রা নির্ব্বাহ করাক [উভয়রূপেই তুমি জীবনের রক্ষাকর্ত্তা এবং সংহার কর্ত্তা-এই সমুদয়মন্ত্রের অভিপ্রায়] ॥ ১৩ ॥

হে আদিত্য! সকল অবয়ব পরিপূর্ণ, আপৎশূন্য, অচ্ছিদ্র, ভবার্ণব পারকরণে সমর্থ, বহুলোকের বিপদে ত্রাণকর্ত্তা এবম্বিধ তোমার কৃপারূপি তরীতে আরোহণ করিয়াছি ॥ ১৪ ॥

হে আদিত্য! তোমার উদয়কাল শেষ হইতে না হইতেই অর্থাৎ তাহার পূর্ব্বেই অতি প্রত্যূষে উঠিয়াছিলাম ॥ ১৫ ॥

१४——आदित्यो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । स्वस्त्ययने विनियोगः ।
" स्वस्त्ययन मादित्य नावमिति" गो० ४, ६ ।
१५—आदित्यो देवता । यजुः । पूर्व्वाह्न-प्रार्थने विनियोगः ।
" उद्यन्तं त्वादित्यानूदिया समिति पूर्व्वाह्ने" गो० ४, ६ ।

प्रतितिष्ठन्तं त्वादित्यायानु प्रति तिष्ठासं ॥१६॥ भलाय स्वाहा ॥१७॥ भल्लाय स्वाहा ॥१८॥

हे 'आदित्य!' 'प्रतितिष्ठन्त'मस्तं गच्छन्तं 'त्वा' त्वाम् 'अनु' पश्चात् 'प्रतितिष्ठासम्' प्रतिष्ठितेन उपविष्टो भूयासम्॥ त्वदीयोदयास्तं कालं दण्डायमानसमर्थो भूयासमिति भावः ॥१६।

'भलाय' दारे पालन कर्त्रे इति यावत्। 'भल्लाय' संहार-कर्त्रे। आदित्याय तुभ्यं, 'स्वाहा' हविरिदं प्रयच्छामि ॥१७,१८

হে আদিত্য! আমি তোমার পশ্চাৎ পশ্চাৎ প্রতিষ্ঠিত হইয়া উপবিষ্ট হইয়াছি, [অর্থাৎ তোমার উদয়াবধি অস্তকাল পর্য্যন্ত দণ্ডায়মানে সমর্থ হইয়াছি] ॥ ১৬ ॥

পালন ও সংহার কর্ত্তা আদিত্য তোমাকে আমি এই হবি দিতেছি ॥ ১৭ ॥ ১৮ ॥

॥ इति सामवेदीये मन्त्र-ब्राह्मणे द्वितीय-प्रपाठकस्य पञ्चमः खण्डः समाप्तः।

१६—आदित्यो देवता। यजुः। अपराह्ण प्रार्थने विनियोगः।
" प्रतितिष्ठन्तं त्वादित्यानुप्रतितिष्ठासमित्यपराह्णे" गो० ४, ६।
१७—१८—आदित्यो देवता। यजुः। होमे विनियोगः।
" अभिमुखो जुहुयात् भलाय स्वाहा भल्लाय स्वाहेति" गो० ४, ६।

॥ अथ षष्ठ-खण्डः ॥

*वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मांत्स्वावेशो अन-मीवो भवानः॥ यत्ते महे प्रतितन्नो जुषस्व शंन्नो भव द्विपदेशं चतुष्पदे।१। हये राके सिनीवालि

हे 'वास्तोष्पते' इन्द्र! त्वं 'अस्मान्' 'प्रतिजानीहि' फलार्थिन इत्यवगच्छ; 'किञ्च नः' अस्माकं सम्बन्धे रोगशून्यश्च 'भव' तद्याच यथा त्वं तथास्मानपि कुरु—इति प्रार्थना। 'यत्' यस्मात् 'ते' तुभ्यं 'महे' पूजये 'तत्' तस्मात्, 'नः' अस्मान् 'प्रति जुषस्व' प्रतिसेवय; अभीष्ट-दानादिनेति भावः। त्वं हि 'द्विपदे' मयि, 'नः' अस्माकं 'शं' कल्याणकरः 'भव', 'चतुष्पदे' दम्पतीभावापन्ने 'च' मयि 'शं' कल्याणकरः भव॥१॥

'हये' इत्यादिपदं प्रतीकं सम्बुद्ध्यन्तम्; सिनिवाली नामतो

হে গৃহ-পতে ইন্দ্র! তুমি আমাদিগকে ফলাকাঙ্ক্ষি বলিয়া জানিবে, এবং আমাদিগের সম্বন্ধে সুন্দররূপে প্রবেশ-ক্ষম, রোগশূন্য হও, অর্থাৎ যেরূপে তুমি হইতেছ, সেই রূপ আমাদিগকে কর,—এই প্রার্থিতেছি; যেহেতু আমরা তোমাকে পূজা করিতেছি অতএব আমাদিগকে অভীপ্সিত ফল প্রদান কর, যেহেতু আমাদিগের দ্বিপদাবস্থায় এবং চতুষ্পদা-বস্থায় অর্থাৎ—দম্পতীভাব প্রাপ্ত হইলে, তুমিই কল্যাণ-প্রদাতা হইতেছ॥ ১॥

---

* अथ गृहप्रवेशः।

१--इन्द्रो देवता। अनुष्टुप्छन्दः। नव गृह प्रवेशे पायसचरुहोमे विनियोगः।

" अत्र गृहीतं जुहुयात् वास्तोष्पत इति' गों ४,७।

সিনীবালি পৃথুষ্টুকে॥ সুভদ্রে পথ্যে রেবতি পথানো যশ আবহ স্বাহা॥২॥ যে যন্তি প্রাঞ্চঃ পন্থানো য উবোত্তরত আযযুঃ॥ যে চেমে সর্ব্বে পন্থানস্তেভির্নো যশ আবহ স্বাহা॥৩॥ যথা যন্তি প্রপদো যথা মাসা-

দেবতাদ্বয়ং বিদ্যতে। যূয়ং 'পথা' সন্মার্গেণ 'নঃ' অস্মান্ 'যশঃ' 'আবহ' প্রাপয়॥২॥

'যথা' 'প্রপদঃ' প্রপদাঃ পাদাগ্রভাগাঃ উত্তরোত্তরং 'যন্তি' গচ্ছন্তি, 'মাসাঃ' 'যথা' 'অহর্জ্জরং' অহোভিঃ জরাত্বম্ অবসানভাবং 'যন্তি' গচ্ছন্তি; 'শ্রীধাতারঃ' শ্রিযো বিধাতারঃ দেবাঃ 'এবং' এবমেবোত্তরোত্তরং 'সর্ব্বতঃ' সম্পূর্ণতঃ 'মা' মাং 'সমবযন্তু' সমবেতা ভবন্তু, শ্রিয়ং দদতু ইতি ভাবঃ॥৩॥

'যে' 'পন্থানঃ' মার্গাঃ 'প্রাঞ্চঃ' 'যন্তি' 'যে' 'উত্তরোত্তরতঃ'

হে হরি প্রভৃতি দেবতারা! তোমরা সকলে সৎমার্গের দ্বারা আমাদিগকে যশো লাভ করিয়া দাও;॥২॥

যেরূপে পাদের অগ্রভাগ সকল, উত্তরোত্তর যাইতেছে, যেরূপে মাস সকল দিবার ক্ষয়ে ক্ষীণতা প্রাপ্ত হইতেছে; সেইরূপে শ্রী-বিধাতা দেবতারা উত্তরোত্তর আমাতে সম্পূর্ণ রূপে সমবেত হউন, অর্থাৎ—শ্রী প্রদান করুন॥৩॥

যে প্রাচীন পথ-সকল চলিতেছে, যে প্রাচীন পথ-সকল

২—৫—এষাং চতুর্ণাং হর্য্যাদয়ো দেবতাঃ। অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ। আরণ্যাগ্রহায়ণী কর্ম্মণি স্বস্ত্যয়ন হোমে বিনিয়োগঃ।

'হুয়ে রাকে ইত্যেকৈকয়াঞ্জলিনা জুহুয়াৎ প্রাঙ্গুপক্রম্য বয়মনম এধীত্যন্তং' গো০ ৪,৮।

স্বস্তয়ে। এবং মা শ্রীধাতারঃ সমবয়ন্তু সর্বতঃ স্বাহা। ৪। যথা সমুদ্রং স্রবন্তীঃ সমবয়ন্তি দিশো দিশঃ॥ এবং মা সখায়ো ব্রহ্মচারিণঃ সমবয়ন্তু দিশো দিশ স্বাহা ॥ ৫ ॥ বসুবন এধি বসু-

'আয়ন্তু' আগচ্ছন্তু, কিমধিকেন ? 'যে চ ভূমি' 'সর্ব্বে পন্থানঃ' 'তেভিঃ' তৈঃ পথিভিঃ কারণৈঃ হে আদিত্য ! 'নঃ' অস্মাকং 'যশ' 'আবহ' প্রাপয় অস্মানিতি যাবৎ ॥ ৪ ॥

'যথা' 'স্রবন্তীঃ' স্রবন্ত্যঃ নগশিখরাদিতঃ ক্ষরন্ত্যঃ নদ্যঃ 'দিশঃ দিশঃ' সর্ব্বস্মাদ্দিশঃ 'সমুদ্রং' 'সমবয়ন্তি' সম্যক্ অবগচ্ছন্তি, 'এবং' এবমেব 'মা' মাং 'ব্রহ্মচারিণঃ, ব্রহ্মধ্যান পরাদ্বিজাঃ 'সখায়ঃ' বান্ধবাঃ 'দিশঃ দিশঃ' সর্ব্বস্মাৎ দিশঃ সমবয়ন্তু ॥ ৫ ॥

হে 'বসুবনি' বসুধনং বনতি ভজতে ইতি বসুবনিঃ ধনা-

উত্তরোত্তর (প্রবহমান হইয়া) আসিতেছে, অধিক কি ? যে এই সকল-পথ, তৎসমুদয় পথ দ্বারা হে আদিত্য ! আমাদিগকে যশঃ প্রাপ্তি করাও ॥ ৪ ॥

যেমন পর্ব্বত-শিখর হইতে পরিস্রুত নদীরা, সকল দিক হইতে আগমন করত, সমুদ্রেতে সমবেত হইতেছে, তদ্রূপ বান্ধব, বেদ-চিন্তাশীল দ্বিজেরা, সকল দিক হইতে আগমন করত, আমাতে সমবেত হউন্ ॥৫ ॥

হে ধনাধিপ। আমার গৃহে আগমন কর, হে ধনাধিপ!

বন এহি বসুবন এহি ॥ ৬ ॥ বশঙ্গমৌ দেবযানী যুবং স্থো যথা যুবয়োঃ সর্ব্বাণি ভূতানি বশমায়ন্ত্যেবং মমাসৌ বশমেতু স্বাহা ॥ ৭ ॥ শঙ্খশ্চ মন আয়ুশ্চ দেবযানৌ যুবং স্থো যথা যুবয়োঃ সর্ব্বাণি ভূতানি বশমায়ন্ত্যেবং মমাঽসৌ বশমেতু স্বাহা ॥৮॥ আকূতী

ধিপঃ, তস্য সম্বোধন 'বসুবনি!' হে ধনাধিপ! 'এহি' এহি, মৃহ গৃহং ইতি যাবত্। বারদ্বয়োক্তিরতিশয়ার্থা ॥ ৬ ॥

হে 'বশঙ্গমৌ' ঈশ্বরনিয়মস্য বশীভূতৌ চন্দ্রাদিত্যৌ। 'যুবাং' 'দেবযানৌ' দেবানাং দ্যোতমানানাং মার্গৌ 'স্থঃ' ভবথঃ। 'সর্ব্বাণি ভূতানি' 'যথা' 'যুবয়োঃ' 'বশং' 'আয়ন্তি' আগচ্ছন্তি, 'এবং' 'অসৌ' ঈশ্বরঃ 'মম' 'বশম্' 'এতু' আগচ্ছতু ॥ ৭ ॥

'শঙ্খঃ মনঃ' শঙ্খোযথা স্বচ্ছঃ শুভ্রঃ তদ্বত্ মনঃ 'চ' অপিচ 'আয়ুশ্চ' ইমৌ 'যুবাং' 'দেবযানৌ' 'স্থ' ভবথঃ। অন্যত্ পূর্ব্ববত্ ॥ ৮ ॥

আমার গৃহে আগমন কর, আমি পুনশ্চ বলিতেছি—আমার গৃহে অগমন কর ॥ ৬ ॥

হে ঈশ্বরের বশতাপন্ন চন্দ্রাদিত্য দেবদ্বয়! তোমরা দেবদ্বয় অন্যান্য দেবতাদিগের পথ স্বরূপ হইতেছ। সকল চরাচর বর্গ যেমন তোমাদের বশে থাকে সেইরূপ এই ঈশ্বরও আমার বশে আসুন ॥ ৭ ॥

শঙ্খ যেমন স্বচ্ছ, শুভ্র, তদ্রূপ মন ও আয়ু এই দুইটী

৬—ইন্দ্রো দেবতা। যজুঃ। জপেবিনিয়োগঃ।

"প্রাঙ্মুখপক্রম্য বসুবন এধীত্যৰ্দ্ধ মুদীক্ষমাণো" গো০ ৪,৮।

৭,৮ চন্দ্রাদিত্যৌ দেবতে। যজুঃ। পৃথক্ পৃথক্ ব্রীহি যব হোমে বিনিয়োগঃ।

"বশঙ্গমৌ শঙ্খশ্চেতি পৃথগাহুতী ব্রীহিযবহোমৌ প্রযুঞ্জীত" গো০ ৪,৮।

দেবীং মনসা প্রপদ্যে যজ্ঞস্য মাতরং সুহবা মে অস্তু ॥ যস্যাস্ত একমক্ষরং পরং সহস্রা অযুতঞ্চ শাখা তস্যৈ বাচে নিহবে জুহোম্যা মা বরো গচ্ছতু শ্রীর্যশশ্চ স্বাহা ॥ ৯ ॥ ইদমহমিমং বিশ্বকর্মাণং শ্রীবত্স-

'যজ্ঞস্য' 'মাতরং' প্রমাণকর্ত্রীম্ 'আকুতীং দেবীং' বাগ্রূপাং দেবতাং 'মনসা' অন্তঃকরণেন সাকং 'প্রপদ্যে' প্রপন্নোঽস্মি, কিমর্থমিত্যাহ—'মে' মম 'সুহবা' সুহবং সুন্দরাহ্বানং 'অস্তু' 'যস্যাঃ' 'তে' তব 'একম্' 'অক্ষরং' বর্ণং 'পরং' উৎকৃষ্টং 'চ' অপিচ 'সহস্রা' সহস্রং 'অযুতং' দশসহস্রং বহুতরমিতি যাবৎ 'শাখাঃ' বিদ্যন্তে 'তস্যৈ' ঈদৃশ্যৈ 'নিহবে' আহ্বানযোগ্যায়ৈ 'বাচে' বাগ্রূপিণ্যৈ তুভ্যং 'জুহোমি' হবিঃ প্রযচ্ছামি। তথাচ 'বরঃ' প্রসাদঃ এষঃ যথা 'শ্রীঃ' লক্ষ্মীঃ 'যশশ্চ' 'মা' মাম্ আগচ্ছতু ॥ ৯ ॥

দেব মার্গ হইতেছে, সকল চরাচর যেমন তোমাদের বশে থাকে তদ্রূপ এই ঈশ্বর আমার বশে থাকুন্ ॥ ৮ ॥

যজ্ঞের প্রমাণ-কর্ত্রী বাণী রূপা দেবীর মনের সহিত শরণাপন্ন হইতেছি; আমার সুন্দর রূপে আহ্বান হউক তোমার সম্বন্ধে এক বর্ণই উৎকৃষ্ট হইতেছে; এবং সহস্র অযুত অর্থাৎ—বহুতর, শাখাও আছে; এতাদৃশরূপে আহ্বান-যোগ্য, বাণীরূপি তোমাকে আমি হবিঃ প্রদান করিতেছি, অতএব তুমি প্রসন্ন হইয়া এই বর প্রদান কর যে, আমাতে শ্রী(লক্ষ্মী, যশ) আসিয়া সমবেত হউক ॥ ৯ ॥

৯ — বাগ্ দেবতা। যজুঃ। প্রসাদকরণে বিনিয়োগঃ।
(গৃহ্যসূত্রেঽস্য বিনিয়োগো ন দৃশ্যতে)

সমিজুহোমি স্বাহা ॥ ১০ ॥ পূর্ণহোমং যশসে জুহোমি যোঽস্মৈ জুহোতি বরমস্মৈ দদাতি বরং হৃণে যশসা ভামি লোকে স্বাহা ॥ ১১ ॥ ইন্দ্রামবদাত্তমোবঃ পরস্তাদহংবো জ্যোতি র্মামভ্যেত সর্বে স্বাহা ॥ ১২ ॥

'শ্রীবৎস' শ্রীবৎস-মণিমিব 'ইদং' পণ্যদ্রব্যং 'ইমম্' 'বিশ্বকর্মাণং' সর্ব্বস্য স্রষ্টারং দেবং উদ্দিশ্য 'অভি' অভিতঃ 'জুহোমি' অগ্নৌ ক্ষিপামি ॥ ১০ ॥

'পূর্ণহোমঃ' অয়ং 'যশসে' যশোলাভায় 'জুহোমি' 'যঃ' যজমানঃ 'অস্মৈ' অগ্নয়ে 'জুহোতি', 'অস্মৈ' যজমানায় সঃ অগ্নিঃ 'বরং' প্রসাদং 'দদাতি', অতোঽহং 'বরং' 'হৃণে' প্রার্থয়ে—তদেবোচ্যতে—'লোকে' ইহ 'যশসা' যশস্বী সন্ 'ভামি' প্রকাশিতোস্মি—ইত্যেব প্রার্থনা ॥ ১১ ॥

'ইন্দ্রাঃ' হে ইন্দ্রাদয়ো দেবাঃ! 'বঃ' যুষ্মাকং 'পরস্তাৎ' পৃষ্ঠতঃ স্থিতং 'তমঃ' অজ্ঞানম্ 'অবদাৎ' খণ্ডনং কুরু, তথাচ 'অহং' 'বঃ' যুষ্মাকং 'জ্যোতিঃ' গমেয়মিতি শেষঃ। 'সর্ব্বে' দেবাঃ 'মা' মাম্ 'অভ্যেত' বরং দাতুম্ আগচ্ছত ॥ ১২ ॥

শ্রীবৎসমণির ন্যায় এই পণ্য দ্রব্য বিশ্বকর্ম্মার উদ্দেশে অগ্নিতে নিক্ষেপ করিতেছি ॥ ১০ ॥

এই পূর্ণাহুতি যশোলাভের নিমিত্ত হবন করিতেছি, যে, অগ্নিতে পূর্ণাহুতি হবন করে, তাহাকে সেই অগ্নিদেব বর প্রদান করেন, অতএবই আমি বর প্রার্থনা করিতেছি—ইহ লোকে যেন যশস্বী হইয়া প্রখ্যাত হই ॥ ১১ ॥

১০—বিশ্বকর্ম্মা দেবতা। নিগদঃ। পণ্যলাভ কামস্য হোমে বিনিয়োগঃ। "পণ্যং হোমং জুহুয়াদিদমহমিমং বিশ্বকর্মাণমিতি" গো০ ৪,৮।

अन्नं वा एकछन्दस्य मन्नं हि भूतेभ्य श्छदयति स्वाहा ॥ १३ ॥ श्रीर्वा एषा यत्सत्वानो विरोचनो मयि सत्व मवदधातु स्वाहा ॥ १४ ॥ अन्नस्य घृतमेव

'अन्नं' व्रीह्यादिकं 'वा' एव 'एकछन्दस्यम्' अद्वितीयं छादकं 'हि' यतः 'एकम्' असहायम् 'अन्नम्' 'भूतेभ्यः' भूतान् सर्व्वानेव 'छदयति' प्राणधारकत्वेन आवृणोति ॥ १३ ॥

'यत्' ये इमे 'सत्वानः' भजन-कारिणः वयं तत् 'एषा' 'वै' निश्चयं 'श्रीः' शोभा ईश्वरस्य आदित्यस्य वेति शेषः । 'विरोचनः' दीप्तिमान् देवः आदित्यः 'मयि' 'सत्वम्' बलम् 'अवदधातु' स्थापयतु ॥ १४ ॥

'अन्नस्य' व्रीह्यादेः 'घृतम् एव' 'रसः' सारः, तत्र घृतं

হে ইন্দ্রাদি দেবতারা ! তোমাদিগের পশ্চাৎ অবস্থিত অজ্ঞান তিমিরকে নষ্ট কর, তাহা হইলে আমি তোমাদের জ্যোতিঃ প্রাপ্ত হই। „ সকলদেবতারা আমাকে বর প্রদান করিতে আগমন করুন ॥ ১২ ॥

অন্নই প্রাণীদিগের প্রাণ-ধারণে অসাধারণ কারণ, অতএব অন্নই প্রাণ-ধারণ রূপ ধর্ম্মদ্বারা সমস্ত ভূতদিগকে রক্ষা করিতেছে ॥ ১৩ ॥

উপাসনা তৎপর যে আমরা,—ইহা সকল, অবশ্যই আদিত্যের শোভা হইতেছে, আদিত্য-দেব আমাতে বল প্রদান করুন ॥ ১৪ ॥

---

१२ – इन्द्री देवता । गायत्री छन्दः । वहाय कामस्य पूर्णहोमे विनियोगः ।
"वहाय काम उत्तरा" गो° ४,८ ।

१३,१४ – अनयोः आदित्यो देवता । निगदः । आज्य होमे विनियोगः ।
"आज्यमादित्य मभिमुखो जुहुयादन्नं वा एकछन्दस्यं श्रीर्वा एषेतिच गो° ४,९ ।

ओं । अनभिभवं दर्शयति । ओं ।। ३५ ।।

ओं अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । ओं ।। ३६ ।।

ओं । अपि स्मर्य्यते । ओं ।। ३७ ।।

ओं । विशेषानुग्रहश्च । ओं ।। ३८ ।।

ओं । अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च । ओं ।। ३९ ।।

ओं । तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः । ओं ।। ४० ।।

सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुत्या चार्य्योपदेशश्चाप्यपि विवेचन विपरीत ज्ञानमाप इन्द्रः सम्यग् ज्ञान मित्युभय-विधि लिङ्गात् ॥ ३४ ॥

दैवी मेव सम्पत्तिं देवताभिगच्छन्ति आसुरी मेवासुरा नैतयोरभिभवः कदाचित् स्वभाव एव व्यवतिष्ठत इति स्वभावानभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सम्यग् ज्ञान विपरीत ज्ञानयो रन्तरा स्थितानामपि देवासुरभावयोर्द्दार्ढ्य दृष्टेः ॥ ३६ ॥

असुरा आसुरेणैव स्वभावेनैव कर्म्मणा । ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् । देवा दैवस्वभावेन कर्म्मणा चाप्यसंशयं । सम्यग् ज्ञानेन परमां गतिं मृच्छन्ति वैष्णवीं । नानयोरन्यथा भावः कदाचित् क्वापि विद्यते । मानुषा मिश्र मतयो विमिश्र गतयोऽपिचेति स्कान्दे ॥ ३७ ॥

त्वणु वै वीर उग्रमुग्रं दमायनन्य मन्य मति नैति नियमानः । एधमानाद्विळुभयस्य राजावीच्छ्य विश इन्द्रो मनुष्यानिति विशेषानुग्रहञ्च दर्शयति—देवेषु परमेश्वरस्य । असुरान् दमयन् विष्णुः स्वय चाप्यसुरान्नयन् । पुनः पुनर्मानुषांस्तु स्वतावा वर्त्तयत्य सावितिभविष्यत् पर्व्वणि ॥ ३८ ॥

देवभागादसुरभाग एव बहुलः । तस्मान्न जनता मिथो दिति लिङ्गात् । च शब्दात: कनीयस एव देवा ज्यायसा असुरा इति श्रुतेश्च । असुरा बहुलायस्मा त्तस्मान्न जनता मिर्यादिति ब्राह्मे ॥ ३९ ॥

असुरजातेरेवासुरत्वं देवजातेरेव देवत्वं जैमनेरपिसिद्धमेव । ना सुरा दैवीं

ओं । नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्योगात् । ओं ॥ ४१ ॥

ओं । उपपूर्वमपीत्येके भाववमनवत उक्तं । ओं ॥४२॥

ओं । बहिस्तूभयथापि स्मृते राचाराच्च । ओं ॥ ४३ ॥

न देवा आसुरीं न मनुष्या दैवी मासुरीञ्च गति मीयुरात्मीयां जातिमनुभवन्ति इति नियम श्रुतेः । ना सुराणां देवरूपं न देवानामासुरं मचोभयं मनुष्याणां । यो यद्रूपः स तद्रूपी निसर्गोऽपि भवतीति तद्रूपत्व श्रुतेः । तं भूतिरिति देवानुसा चक्रिरे ते बभूवु कस्मादद्यार्थं तर्हि सुमोभूम रित्येव प्रश्नमित्य भूतिरित्य सुरास्तेह पराबभूव रिति देवासुराणां भावाभाव श्रुतेश्च देवानां भूतिरित्येव मनो विष्णौ स्वभावतः । असुराणाम भूतित्वे मैतत् नियमतो न्यथा । देवाः पापाभिभूतत्वात् प्रह्लादाद्या बभूविरे . अतः सुगतिरेतेषां नान्यथाव्यययी भवेदिति चाध्यात्मे ॥ ४० ॥

नच परमात्मैश्वर्यादिक माकाङ्क्ष ब्रह्मादीना मपिनाकाङ्क्ष किमु परस्येति सूचयितु मपि शब्दः । च शब्दस्तु ज्ञानार्थिनां पूर्व्वोक्ता दित्थं भावान्तर सूचकः । अयोग्य मारो हन् प्रपतनं हि दृश्यते । एवमयोग्यस्य परमात्मैश्वर्यस्य ब्रह्मादि पदस्य वाकाङ्क्षायां पतन मनुमीयते न देव पदमन्विच्छेत् कुत एव हरेर्गुणान् । इच्छन् पतति पूर्व्वस्मा दधस्ताद्‌य नोत्थिति रिति ब्रह्माण्डे । स्वकीय मिच्छमानन्तु राजाद्या पातयन्ति हि । एव मेव सुराद्याश्च हरिश्च स्वपदेच्छुक मित्याद्यनुमानरूपवाक्याच्च मायाभिरुत्मिरुचत इन्द्राद्या मारुरुचतः अवदस्यु रधुनुथा इति च श्रुतिः ॥ ४१ ॥

उपदेव पदस्यना काङ्क्ष मित्येके । भावश्च मनव दृषि परदेव देव । तद्योक्त मिन्द्र द्युम्न शाखायां वयर्षीन् प्रजापतीन्नाकाङ्क्षे देवं नगन्धर्व्वान्न विद्याधरान्न नृसिंहानिति ब्रहत् संहितायाञ्च । न देवानभिकाङ्क्षेत कुत एव हरेर्गुणान् । प्रजापत्यान्न चार्षांश्च गान्धर्व्वा दीनपिक्कचित् ! कण्वादिषु विशेषेतु दोषोनैव विशेषित इति विशेष दर्शनार्थ मेक ग्रन्थ क्तं ॥ ४२ ॥

देवर्षीणां गन्धर्व्वाणां पदाकांचः पतेद्ध्रुवं । अन्यत्र शुभमाकांचन्न पतदविरोधत इति श्रुतिः । मामात्वमेव कामानां मा कामः कच दृश्यते । अतो विरुद्ध काम: स्यादकाम स्तेन भगवत इत्याचाराच्च ॥ ४३ ॥

ओं। स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः। ओं ॥ ४४ ॥

ओं। आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परि-क्रियते। ओं ॥ ४५ ॥

ओं। सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्। ओं ॥ ४६ ॥

ओं। कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः। ओं ॥ ४७ ॥

ओं। मौनवदितरेषामप्युपदेशात्। ओं ॥ ४८ ॥

ओं ब्रह्म विदाप्नोति परमित्यादि फलं स्वामिनां देवाना मेव भवति। यदु किञ्चेमाः प्रजाः शुभमाचरन्ति देवा एव तदा चरन्ति। यदु किञ्चेमाः प्रजा विजानते देवा एव तद्विजानते। देवानां ह्येतद्भवति स्वामिहि फलम श्रुते। ना स्वामी कर्म कुर्व्वीत इति माध्यन्दिन श्रुते रित्यात्रेयो मन्यते ॥ ४४ ॥

यत्र यागेषु ऋत्विजामपि फलदर्शना द्रत्यं फलं प्रजानामपि भवतीत्यौडुलोमि र्मन्यते तदर्थं देवैः क्रियमाणत्वात् ॥ ४५ ॥

तृतीयः स्वपक्षः देवानां ज्ञापनादिकर्म्माणि सहकार्य्यन्तरत्वेन प्रजा विधीयन्ते। यथा प्रजावतोराज्ञः प्रजाः सहकारित्वेन विधीयन्ते। यथा वा आचार्य्यस्य शिष्याः। आराहेच ॥ ज्ञानादि दानं देवानां विष्णुना साधु चोदितं। वेदे च तेषां विहितं तथा चार्यौमहत्तरं। विहितः सहकार्य्यान्तरं प्रजाः। पात्रत्वेन यथा राज्ञो यथा शिष्या गुरोरपि। तस्माच्छुभ फलं तासां आचार्य्याणां महत्तरं। ततो महत्तरं प्रोक्तं देवाना मुत्तरोत्तर मिति ॥ ४६ ॥

कुटुम्बी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्म्मिकान विदधादित्युक्त्वा न च पुनरा वर्त्तत इति गृहिणोपसंहारः क्रियते तस्माद्गृहस्थस्य एवोत्तमत्व मिति न वाच्यं। यतः कृत्स्न गृहस्थान् देवानपेक्षैवतोपसंहारः क्रियते। कृत्स्नह्येते गृहिणो देवाः कृत्स्नाएते यतो ऽप्येतेषां नु पक्षा दाय मुपयन्ति नवैते गृहान् विसृजन्त्यरागा अद्वेषा अलोभाः सर्वभोगाः सर्व्वज्ञाः सर्व्वकर्त्तार इति पौचायण श्रुतिः ॥ ४७ ॥

मथा श्रम इत्यमेव देवानां देवा एव ब्रह्म चारिणो देवा एव गृहस्था देवा एव वनस्था

ओं । अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । ओं ॥ ४९ ॥

ओं । ऐहिकमप्रस्तुत प्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । ओं ॥५०॥

ओं । एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते-स्तदवस्थावधृतेः । ओं ॥ ५१ ॥

इति कृष्ण द्वैपायन ब्रह्मसूत्रभाष्य श्रीमदानन्द तीर्थ भगवत् पादविरचिते तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपाद समाप्तः।

देवा एव यतयः यथैतेमुनय एवं सर्व्वं वर्णाः सर्व्वा श्रमाः सर्व्वं ह्येते कर्म्म कुर्व्वन्तीति कौठरव्य श्रुतौ । यतित्व दृष्टान्तेनान्येषा मप्यु पदेशात् ॥ ४८ ॥

एतां विद्यामधीत्य ब्रह्मदर्शीवावभवति स एतां मनुष्येषु विब्रूयात् यथा यथा ह्येवं ब्रूयात् तथा तथाधिकी भवतीति माठर श्रुतौ विद्यादानं श्रूयते । तत्र बहूनां स्वीकारणार्थमाविष्कारेणेति न मन्तव्यं अन्वयादुक्तेः आविष्कारे योग्याना मपि स्वीकारापत्तिर प्राप्तिः तत्र निषिद्धं मानस्तेनेभ्योये अभिद्रुह्यदेनिरामिणोरिपवोन्येषु मागदधुरिति येषां नैतन्न परं किञ्च नैकं ब्रह्मणस्पतेः ब्रूहि तेभ्यः कदाचित् अथो शमेनोपरता मनुष्या ये धर्म्मिणो ब्रूहितेभ्यः सदानः आ देवानां मोहसे विप्रयोहृदि बृहस्पते न परः साम्ना विदुरिति । विद्याहवै ब्राह्मण माजगाम गोपाय मां शेवधिष्टे हमस्मि । अनार्थ्य काया नृजवे शठाय मास्म ब्रूयाद्वजवे ब्रूहि नित्यमिति च ॥ ४९ ॥

आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयते तत्र दर्शन मैहिकमेव प्रारब्ध प्रतिबन्धा भावे श्रुत्वात्मानं मति पूर्व्वं ह्युपास्ये हैव दृष्टिं परमस्य विन्देत् । यदारब्धं कर्म्म निबन्धकं स्यात् प्रेत्यैव पश्येद योग मेव वान्ववेत्येति सौपर्ण श्रुतौ दर्शनात् । अनादि जन्म सम्बन्धं निर्भेत्तु पाप पञ्जरं । या बेत्था सेवया शक्यं तावत् कार्य्यं न संशयः । यावद्दूरेस्थितो गम्या तावद्गन्तव्यमेव हि । इह जन्मान्तरे वापितावतैवतु दर्शनं श्रवणं मननञ्चैव निदिध्यासनमेव च । परे गुरौ च या भक्तिः परिचर्य्यादिकं हरेः । एषा सेवेति सं प्रोक्ता यथा तद्दर्शनं भवेदिति च बृहत् संहितायां ॥ ५० ॥

एव मेव प्रारब्धः कर्म्माभावे शरीरपातानन्तरमेव मोक्षसद्भावे जन्मान्तराणीत्य-

ओं। आवृत्तिरसकृदुपदेशात्। ओं॥ १॥

ओं। लिङ्गाच्च। ओं॥ २॥

ओं। आत्मेतितूपगच्छन्ति ग्राहयन्तिच। ओं॥ ३॥

ओं। न प्रतीकेन हि सः। ओं॥ ४॥

नियमः। धर्म्मी स्वर्गं त्रिधर्म्मी निरयमेत्येव ब्रह्म संस्थो, ऋत मेत्येव ब्रह्म संस्थो ऋत मेत्येवेति ब्रह्म संस्थस्य मोक्षस्यैवावधारणात्। विद्वान ऋत माप्नोति मात्र कार्य्या विचारणा। अवसन्नं यदा रत्नं कर्म्म तत्रैव गच्छति। न चेह भूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशय इति नारायणाध्यात्मे॥ ५१॥

॥ इति कृष्ण द्वैपायन कृत ब्रह्म सूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द तीर्थ भगवत् पाद विरचिते तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः तृतीयोध्यायः समाप्तश्च॥

—:०:—

फलं निगद्य तस्मिन्नध्याये। कर्म्मणा प्राप्यं फलमस्मिन् पादे नित्यशः कार्य्या सर्व्वथा भाव्यं साधनं प्रथमत उच्यते। प्रायिकत्वा च्चाध्यायानां पादानाञ्च न विरोधः। आत्मावा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यइत्यादिनाग्निष्टोमादिवदेकवारेणैवफल प्राप्तिः किन्त्वावृत्तिः कर्त्तव्या स य एषो ऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्व्वं मित्याद्यसकृदुपदेशात्॥ १॥

स तपो ऽतप्यत पुनरेव वरुणं पितर मुपससारेत्याद्या वर्त्तन लिङ्गाच्च नित्यशः श्रवणञ्चैव मननं ध्यानमेव वा कर्त्तव्यमेव पुरुषै ब्रह्म दर्शन मिच्छुभि रिति बृहत्तन्त्रे॥ २॥

आत्मेत्युपदेश उपासनं च मोक्षार्थिभिः सर्व्वदा कार्य्यमेव नान्यं विचिन्तय आत्मानमेवाहं विजानीया मात्मानं त्युपासि आत्माहि ममैष भवतीत्युत्थापगच्छसि आत्मेत्येवोपासस्व आत्मन्येव विजानीहि नान्यं किञ्चन विजानता आत्माह्येष भवतीति ग्राहयन्ति च। आत्मेत्युपासनं कार्य्यं सर्व्वथैव मुमुक्षुभिः। नानाक्लेश समायुक्तोप्येतावन्नैवविस्मरेदिति भविष्यत् पर्व्वणि। आत्मा विष्णुरिति ध्यानं विशिष्यतः। सर्व्वेषाञ्च मुमुक्षूणा मुपदेशश्च तादृशः। कर्त्तव्योनास्य ज्ञानेन कस्यचिन्मोक्ष इष्यत इति ब्राह्मे॥ ३॥

नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिना शब्दभ्रान्त्या न प्रातीके ब्रह्म दृष्टिः कार्य्या किन्तु तत्स्थत्वेनैवोपासनं कार्य्यं ब्रह्मतर्कें च नामादि प्राण पर्य्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः। एक

ओं। ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्। ओं॥ ५॥

ओं। आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः। ओं॥ ६॥

ओं। आसीनः सम्भवात्। ओं॥ ७॥

ओं। ध्यानाच्च। ओं॥ ८॥

ओं। अचलत्वञ्चापेक्ष्य। ओं॥ ९॥

दृष्टिरिति भ्रान्तिरबुधानां भविष्यति। नामादि स्थितिरेवात्र ब्रह्मणो हि विधीयते। सर्व्वेषां प्रथमा यस्मात् सप्तम्यर्थात् ततोमतेति॥ ४॥

ब्रह्मदृष्टिः सर्व्वथा कार्य्येव परमेश्वरे उत्कृष्टत्वात्। ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णु सर्व्वैरपि ध्रुवं। महत्ववाची शब्दोयं महत्वज्ञानमेव हि। सर्व्वतः प्रीतिजनक मतस्तत् सर्व्वथाभवेत्। भक्त्यैव यदोपास्या तदा ब्रह्मत्व संयुता। कार्य्यैव सर्व्वथा विष्णौ ब्रह्मत्वं न परित्यजेदिति ब्रह्म तर्के॥ ५॥

चक्षोः सूर्य्योऽजायते त्याद्युपासनं च देवानां कार्य्यमेव स्वोत्पत्ति स्थानत्वात् स्वाश्रयत्वात् मुक्तौ तत्र लयस्यापेक्षितत्वा चोपपन्नं तेषां तथोपासनं। नारायणतन्त्रे च॥ आधिव्याधि निमित्तेन विचित्र मनसोपि तु। गुणानां स्मरणं। शक्तौ विष्णौ ब्रह्मत्व मेवतु। स्मर्त्तव्यं सततं तत्तु न कदाचित् परित्यजेत्। अत्र सर्व्वगुणानाञ्च यतोन्तर्भाव इष्यते। स्वोत्पत्त्याङ्गञ्च देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैवतु। तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्तिरित्युच्यते बुधैः। तदाश्रिताश्चते नित्यं ततश्चिन्त्यं विशेषत इति॥ ६॥

सर्व्वदोपासनं कुर्व्वन्नप्यासीनो विशेषतः कुर्य्यात् तदा विक्षेपाल्पत्वेन संभवात्॥ ७॥

स्मरणोपासनञ्चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा। स्मरणं सर्व्वदा योग्यं ध्यानोपासनमासने। नैरन्तर्य्यं मनोवृत्तिर्ध्यानमित्युच्यते बुधैः। आसीनस्य भवेत् तच्च न शयानस्य निद्रया। स्थितस्य गच्छतो वापि विक्षेपस्यैव संभवात्। स्मरणात् परमं ज्ञेयं ध्यानं नात्र संशयः। इति नारायणतन्त्रे। अतो ध्यानत्वाच्च॥ ८॥

अचलं चिन्तयेत् स्यात् मनसश्चाप्यचालनं। चलनेतु शरीरस्य चञ्चलं हि मनो भवेदिति ब्रह्माण्डे॥ ९॥

ओं । स्मरन्ति च । ओं ॥ १० ॥

ओं । यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । ओं ॥ ११ ॥

ओं । आप्रायणां तत्रापि हि दृष्टं । ओं ॥ १२ ॥

ओं । तदधिगम उत्तर पूर्व्वाघयोरश्लेष विनाशौ तद्व्यपदेशात् । ओं ॥ १३ ॥

ओं । इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु । ओं ॥ १४ ॥

ओं । अनारब्ध कार्य्ये एवतु पूर्व्वे तदवधेः । ओं ॥ १५ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानव लोकयन् इत्यादि ॥ १० ॥

देशकालावस्थादिषु यत्रैकाग्रता भवति तत्रैव स्यातव्यं । तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवस्थितं । तानेव भागान् सेवेत मनो यत्र प्रसीदति । नहि देशादिभिः कश्चिद्विशेषः समुदीरितः । मनः प्रसादनार्थं हि देशकालादि चिन्तनं । इति वाराहे ॥ ११ ॥

यावन्मोक्षस्तावदुपासनादिकं कार्य्यं स यो हवै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणं तमोङ्कार मभि ध्यायीतेति श्रुतिः । सर्व्वदैन मुपासीत यावद्विमुक्तिः मुक्ता अपिह्येन मुपासत इति सौपर्ण श्रुतिः । प्रणयाद्द यावदज्ञानं मति र्य्यावदयुक्तता । ध्यानञ्च यावदीक्षास्या न्नेचाक्षय न बाध्यते दृष्ट तत्वस्य च ध्यानं यदा दृष्टिर्न विद्यते । भक्तिज्ञानस्त कालीना परमे ब्रह्मणि स्फुटा । आविमुक्ते विधिर्मित्यं स्वत एव ततः परमिति ब्रह्माण्डे ॥ १२ ॥

ब्रह्म दर्शन उत्तराघस्याश्लेषः पूर्व्वादघस्य विनाशश्च । तद्यथा पुष्कर पलाश आपोन श्लिष्यन्त एव मेवं विदि पापं कर्म्मणैव श्लिष्यते तद्यथेषीका तूल मग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हैवास्य सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

पुण्यस्याप्येव मश्लेषः । तु शब्दो ऽनुत्थान वाची । यथा श्लेषा विनाशश्च सुकृतस्य तु विकर्षणः । एवं सुकर्म्मण श्चापि पततस्तमपि ध्रुवं सिति चाग्नेये ॥ १४ ॥

अनारब्ध कार्य्ये एव पूर्व्वे पुण्यपापे विनश्यतः । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्यत इति तदवधेः । तु शब्दः स्मृति द्योतकः । यदनारब्ध पापं स्यात्तद्विनश्य

ओं। अग्निहोत्रादितु तत्कार्य्यायैव तद्दर्शनात् ओं।१६॥

ओं। अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः। ओं॥ १७॥

ओं। यदेवविद्ययेतिहि। ओं॥ १८॥

ओं। भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पत्स्यते। ओं।१९

इति कृष्ण द्वैपायन कृत ब्रह्म सूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द तीर्थ भगवत् पाद विरचिते तृतीयाध्यायस्य पञ्चम-पादः समाप्तः!

ति निश्चयात्। पश्यतो ब्रह्मनिर्द्वन्द्व हीनश्च ब्रह्म पश्यतः। द्विषतोवा भवेत् पुण्य नाशो नात्यत्र संशयः। तस्याप्यारब्धकार्य्यस्य न विनाशोस्ति कुत्र चित्। आरब्धयोस्तु नाशः स्या दन्ययोः पुण्य पापयो रिति नारायण तन्त्रे॥ १५॥

अग्निहोत्राद्यपि मोक्षानुभवार्थैव। तु शब्दो ब्रह्मदर्शनवतः सएनमावेदितेन भुनक्ति यथा वेदोवानन्यको ऽन्यद्वा कर्म्म कृतं यदि हवा अप्यनेवं विन्महत् पुण्यं कर्म्म करोति तद्धास्यां ततः क्षीयतएवात्मानमेव लोक मुपासीत स यः आत्मान मेव लोक मुपास्ते न हास्य कर्म्म क्षीयते तस्मा देवात्मनो यद्द यत् कामयते तत्तत् सृजत इति तद्द दर्शनात्॥ १६॥

सुकृतानुभवकारणात् यदन्यत् पुण्यमपि नश्यति। अप्रारब्धमनभीष्टञ्च तथाह्ये केषां पाठः उभयोस्त्यागेन तस्य पुत्रा दाय मुपयन्ति सुहृतः साधु कृत्यां द्विषन्तः पाप कृत्य मिति। अनभीष्ट मनारब्धं पुण्य मस्य विनश्यति। किमु पापं पर ब्रह्म ज्ञानिनो नास्ति संशय इति पाद्मे॥ १७॥

ब्रह्मदर्शी कृत मल्प मपि पुण्यं महत्तर मनन्तं च भवन्ति। यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवतीति श्रुतिः। न हास्य कर्म्म क्षीयत इति च। अल्प मात्रं कृतो धर्म्मो भवेज्ज्ञानवतोमहान्। महानपि कृतो धर्म्मोह्यज्ञानां निष्फलोभवेत् इति च भारते॥ १८॥

आरब्ध पुण्य पापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपत्स्यते। अथेति नियम सूचकः। आरब्ध पुण्यपापस्य भोगेन क्षपणादनुप्राप्तोत्येव तमोघोरं ब्रह्मवानात्र संशयः। ब्रह्मणां शतकालात्त पूर्व्वमारब्ध संक्षयः। नियमेन भवेन्नात्र कार्य्या काचिद्विचारणा। इति नारायण तन्त्रे॥ १९॥

इति द्विस्त्रिरभिधाय रोदिति।

राजा। [विदूषकं प्रति] कारय चक्षुषीपारणम्।

अस्तस्फारं तरलतरलाः स्तोकमुत्पीड़भाजः
पक्ष्माग्रेषु ग्रथितपृषतः कीर्णधाराः क्रमेण।
चिन्तातङ्कं निजगरिमतः सम्यगासूत्रयन्तो
निर्यान्त्यस्याः कुवलयदृशो बाष्पवारां प्रवाहाः (१८)॥ २४॥

अपि च। मुक्त्वानङ्गः कुसुमविशिखान्पञ्चकुण्ठीकृतायाम्
मन्ये मुग्धां प्रहरति हठात्पत्रिणा वारुणेन।
वारां पूरः कथमपरथा स्फारनेत्रप्रणाली-
वक्त्रोद्वान्तस्त्रिवलिविपिने सारणीसाम्यमेति (१९)॥ २५॥

विदूषकं हस्ते गृहीत्वोपसृत्य सानुरागप्रश्रयम्।

यस्य कृते वहति जनो
मृदित मृणालोपमानि गात्राणि।
तस्य कृते यदि सोऽ-
पिहि तदखण्डशासनो मदनः (२०)॥२६॥

तदयं समदुःखसुखो जनस्त्वां विरचिताञ्जलिः प्रसारयति।

मृगाङ्कावली। [स्वगतम् सस्पृहं ससाध्वसं च तमवलोक्य!]

यस्याः सा ताम् अङ्ग लेखां क्रीड़या कौतुकेनापि मा स्पृश। हि यतः दर जठर मृणाली काण्डव न्मुग्धाः सुन्दराः तव मयूखाः इह मदङ्गे लुठन्तः सन्तः प्रोषस्य दाहस्य पीड़ां भजन्ते॥ (१८)—अस्याः कुवलय दृशः वाष्प वारां प्रवाहाः निर्यान्ति, कीदृशाः सन्त? इत्याह—अस्तस्फार मित्यादि। (१९)—अनङ्गः कुण्ठीकृतायान् कुसुम विशिखान् पञ्च मुक्त्वा वारुणेन पत्रिणा जल दैवत वरुणास्त्रेण हठात् बलात्कारेण मुग्धाम् इमां प्रहरति इति मन्ये। अपरथा अन्यथा स्फारनेत्रप्रणाली वक्त्रोद्वान्तः वारां पुरः जलप्रवाहः सारणीसाम्यं क्षुद्रनदीसाम्यं कथमेति?॥ (२०)—यस्य कृते जनः मल्लक्षणः मृदित मृणालोपमानि तानि गात्राणि वहति तस्य कृते यदि सोऽपि त्वल्लक्षणोऽपि वहति तत् तस्मादेव 'हि' निश्चयं मदनः अखण्ड शासनः स्यादेव।

किं एस अणब्भो वरिसो, असिप्पिसंपुडागमा वा मोत्तिअउप्पत्ति कंचणलट्ठिअ व्व, सहआरीभूदा रीदि व्व कणअत्तण महग-घदा जस्स दंसणमहग्घदा तणू मे पलिभदि। [अपवार्य विचक्षणां प्रति] एसो सो सहि राआ विज्जाहरमल्लो जो सिरीसरस्सईणं वल्लहो मअणसुन्दरी अ जस्स वल्लहा सिरी सरस्सई मअणसुन्दरी अ*!

विचक्षणा आँ। राजा।

राजा। क्षणेन त्वेवं वक्तव्यं भवति। यो मृगाङ्कावली वल्लभो यस्य मृगाङ्कावली वल्लभेति। तां प्रत्यञ्जलिं बध्वा।

तरङ्गय दृशोऽङ्गने पततु चित्रमिन्दीवरं
स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम्।
क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिमा
व्युदञ्चय (२३) मुखं मनाग्भवतु च द्विचन्द्रं नभः॥ २७॥

मृगाङ्कावली। स्वगतम्। भअवदि मिअंकमंडणे जामिणि सदजामा होहि चित्तसिखंडिदास सत्तरिसिमण्डलं †।

---

* किमेषोऽनभ्रो वर्षः। अशुक्तिसंपुटागमा वा मौक्तिकोत्पत्तिः काञ्चनयष्टिरिव(२१) सहकारीभूता, रीतिरिव(२२) कनकत्वमुपगता यस्य दर्शनमहार्घता, तनुर्मे प्रतिभाति। एष स सखि राजा विद्याधरमल्लो यः श्रीसरस्वत्योर्वल्लभो मदनसुन्दरी च यस्य वल्लभा श्रीः सरस्वती मदनसुन्दरी च।

† भगवति मृगाङ्कमण्डने यामिनि शतयामा भव। चित्रशिखण्डिदाम सप्तर्षिमण्डलम्।

(२१) - काञ्चनी वृक्ष विशेषः (२२) - रीति पित्तलं। (२३) - लज्जावनतं मुखमुद्ग्रं कुरु।

राजा। सखि! न हारलताविरहमर्हत्येषा। न चित्रशिखण्डिदामविना चकास्त्युदीचीति कण्ठादवतार्य नायिकाकण्ठे हारं विधत्ते।

विदूषकः! उचिदसमागमो एस कं ण रञ्जेदि जं दाणीं णित्तलमोत्ताहलमालालङ्करणो सुन्दरीअणो वङ्कुत्ति विभूसणो अ सुकइवाणी बन्धो *।

नेपथ्ये। मुञ्चंतु लदामंडवप्पहुदीणि विलासट्ठाणाइँ दिज्जंतु खलक्किआदुआराइं, णिचलंतु अग्गलाओ, चिट्ठंतु जहाणिअट्ठाणं, बाहिरदो जामल्लिआ सोविदल्ला, एसा वारविलासिणी जणगहिदहत्थदीविउज्जोअजणिददिवसव्व देवी सिद्धणरेंददिण्णोसधसंठिदमंजिट्ठत्थवअसहस्सालंकिदं माहवीलदामंडवं दट्ठुमाअच्छदित्ति †।

---

* उचित समागम एष कं न रञ्जयति। यदिदानीं निस्तलमुक्ताफलमालालंकरणः सुन्दरीजनो वक्रोक्तिविभूषणश्च सुकविवाणीबन्धः।

† मुञ्चन्तां लतामण्डपप्रभृतीनि विलासस्थानानि, दीयन्तां खलक्किआद्वाराणि [आगमानागमद्वाराणि गवाक्षसदृशानि भाषायां खिडकीति प्रसिद्धानि] नियतन्तु र्गलाः, तिष्ठन्तु यथा निजस्थानं वाहिरदो [वहिः प्रदेशे] जामल्लिका(२४) सोविदल्लाः (२५)। एषा वारविलासिनी जनग्टतहस्तदीपिकोद्योतजनितदिवसेव देवी सिद्धनरेन्द्र(२६) दत्तौषधसंस्थितमाञ्जिष्ठस्तबकसहस्रालंकृतं माधवीलतामण्डपं द्रष्टुमागतेति।

---

(२४) – कुलस्त्रियः। (२५) – स्वाधिकाराः कञ्चुकिनः। (२६) – विषवैद्यः।

विचक्षणा । [सत्रासम्] भट्टा विसज्जीअदु पिअसही* ।

राजा । अभ्यर्थये ते दयां यदि प्रार्थनाभङ्गं न करोषि ।

विदूषकः । वअस्स तुरिदं विसज्जीअदु, अण्णधा पारावदसउंदव्व पञ्जरणिरुद्धा चिट्ठिस्सामो † इति यथायथं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ इति श्रीकविराजराजशेखरविरचितायां विद्धशालभञ्जिकाख्यनाटिकायां तृतीयोऽङ्कः समाप्तिमगात् ॥

—:०:—

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

नेपथ्ये । सुप्रभातं देवस्य कर्पूरवर्षस्य । संप्रति हि ।

व्रजत्यपरवारिधिं रजतपिण्डपाण्डुः शशी
नमन्ति जलबुद्बुदप्रतिमपङ्क्तयस्तारकाः ।
कुरण्टकविपाण्डुरं दधति धाम दीपङ्कुरा-
श्चकोरनयनारुणा भवति दिक् च सौत्रामणी (१) ॥ १ ॥

---

* भट्टा—विसृज्यतां प्रियसखी ।

† वयस्य त्वरितं विसृज्यताम् । अन्यथा पारावतशकुन्ता२७ इव पञ्जरनिरुद्धाः स्थास्यामः ।

(२७)—शकुन्ताः इह पक्षिणः । (१)—शशी रजतपिण्डमिव पाण्डुवर्णः सन् अपरवारिधिं पश्चिमसागरीयकूलं व्रजति जलोत्थिता ये बुद्बुदाः त इव क्षुद्राः शुभ्राश्च पंक्तयो यासां ताः तारका नमन्ति । दीपाङ्कुराः दीपकलिकाः कुरण्टकं पीतझिण्टिपुष्पं तमिव पाण्डुरं वर्णं धाम रश्मिं दधाति । सुत्रामा इन्द्रः स देवता यस्या सा सौत्रामणी पूर्वादिक् च चकोरपक्षीणां नयनसदृशा अरुणवर्णा भवति ।

ततः प्रविशतो विबुद्धो विदूषकः सुप्ता च ब्राह्मणी।

विदूषकः। भो पुत्ताणं मादे उठ्ठेहि संझं वंदिदुं एहि अतिक्कंता रअणी सुण णरेंद वंदिणो कप्पूरखंडस्स पभादभोआवलिं [विमृश्य] कधं देवीए गरिठ्ठगोठ्ठीजणिदजागरणकलितसुत्ता बह्मणी अज्ज वि णिद्दं ण मुंचदि। तदो पडिवालेमि जदो ण सुहसुत्तो पडिबोधिदव्व त्ति बह्मणा मंतअंति *।

ब्राह्मणी उत्खप्रायते।

ब्राह्मणी विसत्ती विअक्खणामुहेण देवीए भट्टा। जधा। ओल्लागदस्स मिअंकवम्मस्स पिअबहिणी मिअंकावलीणाम सिणेहेण भादुअ दठ्ठमाअदा। संदिठ्ठं च मे मादुलचंदवम्मसिरिणा मादुलाणीए हारलदाए, जधा, एसा दे बहिणी मिअंकावली देवप्पिएहि कहिदं चक्कवत्तिघरिणीभावाएसा तए दिदं वअं लंभइदव्वा त्ति। तदो देवी देवं विसवेदि, ण तुह्माहिंतो अण्णो वरो एदाए जोग्गोत्ति। जदो पोम्मराअमणी राआवलिं अलंकरेदि। तापरिणेदु अज्जउत्तो। अत्तणो सिरी असहत्थगआ कादव्वा ण होदि। ण एदं आसंकिदव्वं। किं तं। देवी अत्तणी सा वत्तणेण पअट्टदि। जदो महाउलप्पसूदाणं भत्तुणो पिअ पिअं ण हु अत्तणो पिअं पिअं त्ति। किं च।

* भो पुत्राणां मातरुत्तिष्ठ संध्यां वन्दितुम्। एहि अतिक्रान्तारजनी। शृणु नरेन्द्रवन्दिनः कर्पूरखण्डस्य प्रभातभोगावलिम्। कथं देव्या गरिष्ठगोष्ठीजनितजागरणक्लान्ता सुप्ता ब्राह्मणी अद्यापि निद्रां न मुञ्चति। ततः प्रतिपालयामि यतः न सुखसुप्तः प्रतिपालयामि यतः न सुखसुप्तः प्रतिबोधितव्य इति ब्राह्मणा मन्त्रयन्ति।

पुणो परिणाविदो एव्व अज्जउत्तो मए। तं जधा। मअधाहिवसस सुदं अणंगलेहं, मालवणरेंदस्स दुहिदं रअणावलीं पिअदंसणं अ, पंचालणाहस्स तणअं विलासवदीं, अवंतीसरसुदं केलिवदीं, जालंधरेसकुमारिअं लीलावदीं, जालंधरेसकुमारिअं लीलावदीं, केरलराअपुत्तिं पत्तलेहं त्ति, देवी ओ एव्व परिणीअ दिस्सवंतीओ। ता अज्ज दुदीअप्पहरे विआहलग्गोत्ति उणो उणो भणिदेण महाराएण तह त्ति पडिस्सादं, ता मेहलावुत्तंतं पडिकादुं अलीअविवाहमहुस्सवो उत्तरो हुविस्सदि *।

*विभ्रमो विचक्षणामुखेन देव्या भर्ता। यथा श्रीलाग़दस्य मृगाङ्कवर्मण: प्रियभगिनी मृगाङ्कावली नाम स्नेहेन भारतं द्रष्टुमागता संदिष्टं च मे मातुलचन्द्रवर्मश्रिया मातुलान्या हारलतया च। यथा, एषा ते भगिनी मृगाङ्कावली दैवज्ञै: कथितं चक्रवर्तिगृहिणीभावा एषा त्वयोचितं वरं लम्भयितव्येति। ततो देवी देवं विज्ञापयति। न युष्मत्तोऽन्यो वर एतस्यायोग्यो-ऽस्ति। यत: पद्मरागमणी राकावली (२) मलंकरोति। तत्परिणयत्वार्यपुत्र:। आत्मन: श्रीरन्यहस्तगता कर्तव्या न भवति। नैतदाशङ्कनीयम्। किं तत्। देवी आत्मन: सा यत्नेन प्रवर्तते। यतो महाकुलप्रसूतानां भर्तु: प्रियं प्रियं नत्वात्मन: प्रियं प्रियमिति। किं च। पुन: परिणायित एवार्तपुत्रो मया, तद्यथा मगधाधिपस्य सुतामनङ्गलेखां, मालवनरेन्द्रस्य दुहितरं रत्नावलीं प्रियदर्शनां च, पञ्चालनाथस्य तनयां विलासवती मवन्तीशसुतां केलिमतीं, जालन्धरेशकुमारिकां लीलावतीं, केरलराजपुत्रीं पत्रलेखामिति देव्य एव परिणीय दत्तवत्य:। तदद्य द्वितीय प्रहरे विवाहल-

(२) — नवजातरजस्काच राकोच्यते।

विदूषकः। (विहस्य) देवो धम्मो वा जाणिस्सदि जो एत्थ-विडंबिदव्वो। (विचिन्त्य) ता चिरं पाअइदव्वा जुसमज्जरी कंजिअं दुद्धं ति। कुवलअमालाए उण महाविलंबणत्थं महिलाए परिणीदा (ऊर्ध्वमवलोक्य) महदीवेला वट्टदि विउज्झावेमि बह्मणीं। बह्मणि उठ्ठेहि उट्ठेहि देवी तुमं वाहरदि*।

ब्राह्मणी। (विबोधनाटितकेनोत्थाय) अइ पच्चुसं वट्टदि। तं विलोक्य। हंहो मिअतिण्हिअजामादुअ तुमं परमेसुरपस्सवट्टी होहि। अहं उण देवी अणुसरिस्सं†।—इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ। प्रवेशकः।

ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च।

राजा। (मदनातपयोः पीडामभिनीय) सखे! संप्रति ग्रैष्मवादपक्रामति ग्रीष्मसमयः।

म्नमिति पुनः पुनर्भणितेन महाराजेन तथेति प्रतिज्ञातं तन्मेखलावृत्तान्तं प्रतिकर्तुमलीकविवाहेन विडम्बयतां भर्ता। कुपितस्य मे भ्रातुरन्यविवाहमहोत्सव उत्तरो भविष्यति।

* देवो धर्मो वा ज्ञास्यति योऽत्र विडम्बयितव्यः। तत् चिरं प्रापयितव्या जीर्णमार्जारी काञ्जिकं (३) दुग्धमिति। कुवलयमालायाः पुनर्मया विडम्बनार्थं महिलया परिणीता। महती वेला वर्तते विबोधयामि (४) ब्राह्मणीम्, ब्राह्मणि! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ देवी त्वां व्याहरति (५)।

† अये! प्रत्यूषं वर्तते। हंहो मृगतृष्णिकाजामातस्त्वं परमेश्वरपार्श्ववर्ती भव। अहं पुनर्देवीमनुसरामि।

(३) कुत्सिता अञ्जिका व्यक्तिर्यस्य आरनालः काञ्जीति भाषायां। (४)—जागरयामि। (५) कथयति।

रजनिचरमयामेष्वादिशन्ती रतेच्छां
किमपि कठिनयन्ती नारिकेलीफलाम्भः।
अयि परिणमयित्री राजरम्भाफलानां
दिनपरिणतिभोग्या वर्त्तते ग्रीष्मलक्ष्मीः (६) ॥ २ ॥

अपि च। जलार्द्राः शष्पाणां बिसकिसलयैः केलिवलयाः
शिरीषैरुत्तंसा विचकिलमयी हाररचना।
शुचा वैणाक्षीणां मलयजरसार्द्राश्च तनवो
विना तन्त्रं मन्त्रं रतिरमणकृतुर्जयविधिः (७) ॥ ३ ॥

विदूषकः। एवं णेदं। अम्हारिसखल्लाडस्स फुलिंगउप्पाद-ओ धम्मो वट्टदि *।

राजा। (निःसहं विहस्य) अतिललाटंतपस्तपनो नखं-पचाश्च पथि पांसवः। तदसूर्य्यंपश्याश्च वर्त्तन्ते राजदाराः (८)।

अपिच। हरन्ति हृदयानि यच्छ्रवणशीतला वैणवो
यददति करम्बिता शिशिरवायुना वारुणी।

* एवमेतत्। अस्मादृशखल्वाटस्य स्फुलिङ्गोत्पादको धर्मो वर्त्तते।

(३)– इदानीं ग्रीष्म लक्ष्मीः ग्रीष्म कालस्य शोभा वर्त्तते। कीदृशी ?। रजनिचरं यामिकभटं भयामिषु असमयेषु रतेच्छां आदिशन्ती नारिकेली फलं नारीकेल फलं तस्याम्भो वारि किमपि कठिनयन्ती शस्यत्वेन फुफि इति भाषा प्रसिद्ध रूपेण परिणमयन्ती राजरम्भाफलानां पक्कत्वेन परिणमयित्री दिनपरिणतेः सायं कालस्य सुखदत्वेन भोग्या च शुची ग्रीष्म समये एनाक्षीणां हरिणाक्षीणां केलि वलयाः क्रीडया रचिता वलयाः शष्पानां बाल तृणानां भवन्ति ततच बिस किशलयै मृणालपल्लवैः कारणकैः जलार्द्राः जलसिक्ताः भवन्ति किञ्च उत्तंसा शिरोभूषाः शिरीषैः सुकोमलपुष्पविशेषैः भवन्ति किञ्च हार रचना विचकिल पुष्पमयी भवति तनवश्च मलयजरसार्द्राः घृष्ट चन्दनोदकसिक्ताः भवन्ति– इत्यश्च तन्त्रं मन्त्रं विनैव रति रमण कृत्यं जयविधिर्भवति। (८) तपनः सूर्य्यः ललाटन्तपः भालतापको भवति पांशवश्च धूलयश्च पथि नखम्पचाः नखविकृतिकारी भवति राजदाराश्च असूर्य्यम्पश्या सूर्य्यं नपश्यन्ति एतत् समस्तमतिरौद्रत्वात्।

नीलाम्बु वाह-रुचिराम्बर-संवृतेन्दु-रेखा-निभामलिन मम्बर मावहन्ती।
सम्मार्जना-रहित-काञ्चन भूरिव भूषापि काञ्चन-कलां वपुषा वहन्ती ॥३६१

सद्भाव-भाव-विरह व्यसनातिभार-निस्पन्द-दीन-हृदया हृदयाधि देवी।
खेदात् प्रवेष्टु मिव वाष्प परम्पराभिः शीतस्वतीं निद्धवतीं पुरती गभीरां ॥३६२

तत्मद्दीय-चरितं सततं स्मरन्ती सान्येव सम्प्रति रहस्युपवीणयन्ती।
सानेव गद्गद-गिरा स्फुटतां नयन्ती तेनाभितः परिजनानपि रोदयन्ती ॥३६३

तासां पतङ्गि रिवे साश्रु पयोभिरामपानीव सर्वकरणेन निशीथिनाथा।
पद्मेव सा हृदयपद्म निवासिनी.मे ज्ञाने न कोऽद्यदशा मुररीकरोति ॥३६४

पद-पाणि-कोमलायाः कुच-कलशाभ्या मतीव कठिनायाः।
जघनेन पीवरायाः परमकृशायाः मनोज्ञमध्येन ॥३६५

हसित सुधा विशदायाः कबरी-कान्त्या नितान्त मलिनायाः।
भ्रू-कार्मुक-कुटिलाया विनय व्यापार-शील सरलायाः ॥३६६

रति-नीति पण्डितायाः चणिक कोप-प्रबोध-मूढायाः।
लोचन-युग-चपलाया अचलायाः प्रेमबन्धेन ॥३६७

केलि-कला-मधुराया गीत-स्खलने किमपि कटुकायाः।
जीवित-परमेश्वर्याः परिचर्यायां विनीत किङ्कर्याः ॥३६८

अनुवासरमनुवेलस्रागरशयनासनोपवेशेषु।
चञ्चल चकोर-दृष्टे चिन्ता कामपि कजलनुते ॥३६९

इत्यादि चिन्तयन्नतिचिरं चन्द्रमुखी विरहानलदंदह्यमान-मानसं न चान्यविषयरसे निर्वापयितुं समर्थो दृष्टदीर्घरलक्षणां प्रमदागण-विलक्षणां प्रेयसी मेव चिन्तयानः कथं कथमपि दिवसावसान मासादयामास। तस्मिन् समय एव पुरंदरोऽपि स्वयमागत्य राजानमाह—राजन्! मत्कृते स्वाधिकारादागतस्य ते बहुतर-समया व्यतीताः। सम्प्रति कुमारौ ते जातौ वेताल भैरवौ मधुव्रत सुनन्द नामभ्यां बन्धु भिराभाष्यमाना वष्टादशा-हानीह वसतस्तवतयो रष्टादश हायनाः सम्प्रति व्यतीता स्तदद्य कुमार-मुखदर्शनेनान न्दयात्मानमिति।

राजा तदाकर्ण्य अन्तरुल्लसितः शतक्रतु मामन्त्र्य तद्दत्त-स्यन्दन मारुरोह। ततस्तां तारावती भवन समीप मवतीर्य—

रेखामिन्दोरिव निशि नभः कल्प-तल्पान्त-लीनां, दीनां लूनामिव बिशलतां विप्रयोगद्विपेन ।
भूयो भूयः करुण करुणं संलपन्ती सखीभिः, क्षीणां क्षीणः क्षितिपतिरसौ प्रेयसीं तान्ददर्श ।
विलाप मप्याकलयाञ्चकार ।

क्रूरङ्गर्जति वारिदस्य पटली, क्रूरान्धकारं नभः
क्रूराः पुष्पशराः पतन्ति परितः, क्रूराः पयोबिन्दवः ।
क्रूरे धातरि जातमस्य हृदयं, क्रूरं मम प्रेयसः
क्रूरं जीवितमेव जीवित सुहृत्,-सङ्गं विना वर्त्तते ॥ २७१

किं वा चिरेण मलिनी मयि सोऽनुरागः, स्वर्गाङ्गना-नयन-चालन-चातुरीभिः ।
यन्मानस स्मरति तद्विरहार्त्ति-दूना, हा !! धिग्विधे ! युवजनस्य मनोदुरापम् ॥२७२

पाल्यं वचो दिविषदां किमहं न पाल्या, स्वर्लोक एव सुखदो न ममात्मलोकः ।
प्रीतिः प्रवास-वसतौ मयि न प्रतीता क्षीना, धिगद्य यदसौ हृदयाधिनाथः ॥२७३

जीवेश ! ते विरह-वेदनयानयापि, प्राणान्नहास्यति धराधिप-नन्दिनीति ।
एवं त्वदीय-हृदि किं पुरुष-प्रगल्भ,-भावेन किं प्रबल-दैव-वशान्ममैवं ॥२७४

इत्याकलय्य नृपतिरपि चिरोत्कलिकया तरलितस्तन्मन्दिरं प्रविश्य शोक-
मानापमार्ज्जन-चतुर श्चतुरया तया कामकला-कौशल-कुतूहलेन तां निशामनैषीत् ॥३

शील-श्री-रघुनाथ-देव-शिवदादेव्यो समुद्भवः,
शर्म्भोभक्ति-मृणाल वृत्तिरमलः श्रीराज हंसार्भकः ॥
पौराण्या नवचन्द्र-मौलि कथया श्री रामनाथः स्वयं,
चम्पू गुम्फितवान् तदीय-कथया पुर्चोऽस्तवः आविलः ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमोल्लासः सम्पूर्णः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

॥ पूर्वार्द्धं समाप्तम् ॥

॥ चन्द्रशेखरचम्पूः ॥

प्राचीन-कविवरार्य्य-श्रीरामनाथेन राजपुत्रेण प्रणीता ।

तस्याः ।

प्रथमो भागः ।

"प्रत्नकम्र नन्दिनी"-सम्पादकेन

श्रीसत्यव्रत सामश्रमि भट्टाचार्य्येण प्रकाशितः ।

—०:÷:०—

श्रीरामपुर-माहेश ।

सत्ययन्त्र

प्रिण्टार श्रीखगपति सर्कारः

१७९४ शकाब्दाः ।

॥ चन्द्रशेखरचम्पूः ॥

गद्य-पद्यात्मकं काव्य मेतत् भक्तिरससिक्तं प्राचीनतरं कादम्बरीतोपि प्रशंसनीय मित्यनेके तर्कयन्ति, वस्तुतोसो दर्शनीयमभियुक्तानामप्यादरेणेति शतं वक्तव्यम्। हन्त! तदिदं कालबलेनेदानीं प्रच्छन्न भाव मनुप्राप्तमित्युक्तिरपि न दोषाय। ग्रन्थ-प्रतिपाद्य-विषयस्तु कथामुखग्रन्थ-पाठेनैव पाठकाः समुपलप्स्यन्ति प्रणेतृ-परिचयस्त्वयं—

"वागीशइचसि शम्भुवदीषभावः शुद्धः, श्रिती हरिरिवोत्तम-सिद्धि लक्ष्म्या।
गौरी-गुरु र्गिरि रिवैक गुरु र्गुरूणां, श्री-रत्नगर्भ इति सद्गुण-रत्न गर्भः॥ १
विद्या-विहङ्ग महता मभिराम-धाम्न स्तस्याङ्घ्रि-पङ्कज-कृपा-रस-लब्ध दृष्टिः।
श्री रामनाथ इति भूमिपतीन्द्र-पुत्र श्चम्पूं चकार कथया नव-चन्द्र-मौलेः॥ २"

दश प्रकरणात्मकं बृहत्तरञ्चैतत् तत एवाद्यास्य प्रथमो भाग एव सम्मुद्र्य प्रेचावता मन्तिकमुपनीतः। अत्रच भागे—

सोयं प्रलय-पयोधि-मग्नोत्थितश्चन्द्रयतु भारत-तारकाः परिवेशयतु च कविजन-हृदयावकाश मितिशम्।

দ্বিতীয়াদি সপ্ত তত্ত্বের বা প্রকৃতি-বিকৃতি পদার্থগুলির পরিচয়।

বর্ণিত সত্ত্ব, রজ ও তমোগুণের সাম্যাবস্থ প্রকৃতি-তত্ত্বের চতুর্থ পদার্থরূপে নির্ণীত অনুভয় পদার্থের সহিত যোগ* হইয়াই প্রথমতঃ যে অসমান ভাব উপস্থিত হয় অর্থাৎ ঐরূপ যোগ মাত্রেই যে সত্ত্ব গুণাদির সমান মাত্রার ন্যূনাতিরেক উপস্থিত হয়, প্রকৃতির সেই প্রথম বিকৃত অবস্থাকে মহত্তত্ত্ব বলা যায়। মহত্তত্ত্ব, অর্থাৎ অতি বৃহৎ তত্ত্ব, প্রকৃতি ও অনুভয় পদার্থ ব্যতিরিক্ত পদার্থ-সকলের মধ্যে অর্থাৎ বিকৃতি ভাবাপন্ন যাবৎ পদার্থ আছে তাহাদের মধ্যে এই তত্ত্ব হইতে বৃহৎ অন্য কোন পদার্থই নাই, অহং তত্ত্বপ্রভৃতি এতদীয় বিকারোৎপন্ন পদার্থ সকলেরত কথাই নাই যে প্রকৃতি পদার্থ সকলের মূল, যে অনুভয় পদার্থ অনন্ত—মহত্তত্ত্ব তাহাদিগকেও স্বায়ত্তে আনিয়া থাকে, তাহাদিগকে লইয়াই ব্যবহার করে এইজন্যই এই দ্বিতীয় পদার্থকে মহৎতত্ত্ব বলা যায়। চেতনস্বরূপ বা জ্ঞানস্বরূপ কিংবা বোধস্বরূপ অনুভয় পদার্থেরণ† যোগে উৎপন্ন হয় এবং ঐ পদার্থের সহচারী হইয়া কালযাপন করে এইজন্য ইহাকে বুদ্ধি বা বোধও বলা যায়। 'এই বোধ পদার্থ স্বয়ং বোধস্বরূপ নহে প্রত্যুত ইহা সম্পূর্ণ তদ্বিপরীত, রজতের কুণ্ডল রজতই হয় তাহা

* সৃষ্টি প্রকরণে ইহা সবিশেষ বলা যাইবে।

† অনুভয় পদার্থের পরিচয়ে ব্যক্ত হইবে।

কোন রূপেই সুবর্ণ বা সীসক হইতে পারে না—ইহার মূল কারণ প্রকৃতি যখন জড় পদার্থ তখন ইহাও যে তাহাই তাহা বলা বাহুল্য কিন্তু যেরূপ কোন বিশুদ্ধ স্ফটিকের নিকটে কোন জবাপুষ্প রক্ষিত হইলে ঐ জবা কুসুমের সান্নিধ্যে তাহার আভাতে ঐ স্ফটিক পাত্রাদিও ঐ জবাবর্ণ লাভ করে, যদি জবাকুসুমের সান্নিধ্য বা অ-সান্নিধ্যের আবির্ভাব তিরো-ভাব দ্বারা ঐ আভার ভাবাভাব প্রত্যক্ষীকৃত না হইত তবে এস্থলেও ঐ স্ফটিক পাত্রাদিরই ঐ রক্তাদি আভা স্থিরীকৃত হইত, সেইরূপ এই বুদ্ধি পদার্থও স্বয়ং জড় হইলেও ঐ চৈতন্যস্বরূপ অনভয় পদার্থের সাহিত্যে বোধস্বরূপ বলিয়া প্রতীত হয়। এই বুদ্ধিতত্ব বা মহৎতত্বের দ্বারাই পদার্থ মাত্রের নির্ণয় হইয়া থাকে, যথা অন্ধকারের মধ্যে অকস্মাৎ কোন একটি রত্ন হস্তেন্দ্রিয় দ্বারা গৃহীত হইল পরে আলোকে দর্শনেন্দ্রিয় দ্বারা তাহা আলোচিত হইল, পরে মন তাহাকে রমণীয় ও সুখকর বলিয়া কল্পনা করিল, অহঙ্কার তখনই উপস্থিত হইয়া 'আমার' এই অংশটুকু জাগ্রত করিল, বুদ্ধি এই সমস্তকেই দৃঢ় করিয়া দিল অর্থাৎ এই ঘটনাগুলির সঙ্গে সঙ্গেই বুদ্ধি আপনার কার্য্য করিয়া আসিতেছে যথা—এটি হস্ত-গৃহীত হইল, এটী দৃষ্ট হইল, এটী রমণীয় ও সুখকর বটে, এটী আমারই বা আমিই পাইয়াছি অথবা আমারই নিকট উপস্থিত আছে, ইত্যাদি। অতএব আমাদের শরীরে গৃহীত আলোচিত সংকল্পিত ক্রমে পদার্থ মাত্রেরই নিশ্চায়ক বা নির্ণয়কারী যে তত্ব আছে, যাহা দ্বারা 'ইহা এই' বলিয়া নির্ণয় করা যায় তাঁহাকেই মহত্তত্ব বা বুদ্ধিতত্ব বলা যায়।

সত্ত্ব, রজঃ ও তমোগুণের পরিণাম বিশেষ এই মহত্তত্ত্বও ঐ ঐ গুণের পরিচায়ক হইবে তাহাতে সন্দেহ কি? বরং এই মহত্তত্ত্ব হইতেই সেই সেই গুণের পরিচয় পাওআ যায়, অন্যথা সাম্যাবস্থ প্রকৃতি পদার্থের আর কি প্রকারে পরিচয় পাওয়া যাইবে? কার্য্য দেখিয়াই কারণের পরিচয় পাওআ যায় অধিক কি কার্য্যাভাবে কারণত্বই বা কোথায় থাকে? সন্তান না হইলে কি কেহ জননীপদ লাভ করিতে পারে? কখনই না, সেইরূপ প্রকৃতিতত্ত্বের কারণত্বও মহত্তত্ত্বের কার্য্যত্বের অধীন; বস্তুত এই মহত্তত্ত্বও সেই গুণত্রয়ের ন্যূনাতিরেক মাত্রা ভিন্ন আর কিছুই নহে, যেরূপ বস্ত্র হইতে একৈক ক্রমে সমস্ত তন্তু নিষ্কাশিত করিলে বস্ত্র কোথায় থাকে? সেইরূপ মহত্তত্ত্ব হইতে ঐ গুণত্রয় বিভিন্ন করিলে একমাত্র অভাবেরই প্রাদুর্ভাব হয়। অতএব এই বুদ্ধি'কে সামান্যত অষ্ট অংশে বিভক্ত করা হইয়াছে।

বুদ্ধির সাত্ত্বিক অংশ হইতে ধর্ম্ম, জ্ঞান, বৈরাগ্য ও ঐশ্বর্য্য চারি প্রকার আকার প্রকাশ পায়। ১ম, ধর্ম্ম, ধর্ম্ম দুই প্রকার—১ম, অভ্যুদয়ের হেতু অর্থাৎ ইহলোকে বা পরলোকে যাহাতে সমৃদ্ধি হয়,—এতাদৃশ ক্রিয়ার (যাগাদির) কারণ; ২য়, নিঃশ্রেয়স হেতু অর্থাৎ যাহাতে অনশ্বর অক্ষর কল্যাণরূপ মোক্ষের কারণ-জ্ঞান লাভ হয় এতাদৃশ ক্রিয়ার (অষ্টাঙ্গযোগাদির) কারণ; অতএব যাহার ব্যবহারে ধর্ম্ম বুদ্ধির সমধিক পরিচয় পাওআ যায়, তাহার শরীরে সত্ত্বগুণের অংশ সমধিক আছে বলিয়া জানিতে হয়। ২য়, জ্ঞান। বুদ্ধি জ্ঞানস্বরূপ অনুভব পদার্থের সান্নিধ্যে থাকায় সর্ব্বদাই জ্ঞানস্বরূপ প্রতি-

ভাত হইয়া থাকে; বুদ্ধি-শব্দের অর্থই জ্ঞান, বিশেষত সত্ত্ব গুণের প্রকাশতাও স্বধর্ম্ম সুতরাং উৎকৃষ্ট অনুৎকৃষ্ট সমস্ত পদার্থেরই প্রকাশক বুদ্ধি, এইজন্যই দুর্বুদ্ধি ও সুবুদ্ধি উভয় নামেই বুদ্ধির প্রসিদ্ধি আছে পরং এস্থলে বিশেষরূপ জ্ঞান জানিতে হইবে অর্থাৎ এ জ্ঞান সেই জ্ঞান, যে জ্ঞানে কৈবল্য প্রাপ্তি হয় * সেই জ্ঞানটীও বিশুদ্ধ-সত্ত্বাংশের পরিণাম। ৩য়, বৈরাগ্য। অর্থাৎ বিষয়মাত্রে অনুরাগ না থাকা; এই বৈরাগ্য-বুদ্ধি প্রথমাবধি 'যতমান' ব্যতিরেকে, 'একেন্দ্রিয়,' 'বশীকার'—এই চারি অবস্থাতে পরিণত হয়। প্রথমত ইন্দ্রিয়গণ স্বীয় স্বীয় বিষয়ভোগে প্রবৃত্ত না হউক এই নিশ্চয় করিয়া যে তথা ব্যবহারে—অর্থাৎ বিষয়ের নিকট হইতে ইন্দ্রিয়গণকে দূর রাখিতে যত্ন বুদ্ধি, তাহাকে যতমান-সংজ্ঞক বৈরাগ্য বলা যায়; ঐরূপ যত্ন করিতে আরম্ভ করিলে পরে কোন২ বিষয়ে বৈরাগ্য পরিপক্ক হইলে তাহাকে অপরিপক্ক বৈরাগ্যের সহিত—অর্থাৎ যে বিষয়ে তখনও ভালরূপে বিরাগ বুদ্ধি হয় নাই তাহার সাহিত্য হইতে ঐ পক্ক বৈরাগ্যকে ব্যতিরিক্ত-করণ-বুদ্ধিকে ব্যতিরেক-সংজ্ঞক বৈরাগ্য বলা যায়; সমস্ত ইন্দ্রিয়গণ শাসিত হইলে—অর্থাৎ যখন বিষয়ের সান্নিধ্যেও প্রবৃত্তি হয় না তখন মনেতেও কোনরূপ ঔৎসুক্য না জন্মে ঈদৃশ যত্ন-বুদ্ধিকে একেন্দ্রিয়-সংজ্ঞক বৈরাগ্য বলা যায়; যখন সেই ঔৎসুক্যও থাকিবে না তখন সেই বুদ্ধিকে বশীকার-সংজ্ঞক বৈরাগ্য বলা যায়। ৪র্থ, ঐশ্বর্য্য। অণিমা, লঘিমা, প্রাপ্তি, প্রাকাম্য, বশিত্ব, ঈশিত্ব, কামাবসায়িত্ব এই অষ্ট

* মুক্তি প্রকরণে ইহা সুব্যক্ত হইবে।

প্রকার ঐশ্বর্য্যও ঐ সাত্ত্বিক বুদ্ধিরই প্রকার ভেদমাত্র। অণিমা অণুভাব, যে ভাবে অভেদ্য নিরন্ধ্র শিলাখণ্ডের মধ্যে প্রবেশ করা যায়; লঘিমা—লঘুভাব, যাহাতে সূর্য্যের রশ্মি মাত্র অবলম্বন করিয়াও সূর্য্যলোক গমন করিতে পারা যায়; মহিমা—মহদ্ভাব, যাহাতে অতি বিস্তীর্ণ শরীরও হইতে পারা যায়; প্রাপ্তি—আশ্চর্য্য লাভ, যাহাতে অঙ্গুলি দ্বারাও চন্দ্র স্পর্শ করিতে পারা যায়; প্রাকাম্য—যথেচ্ছ-ক্ষমতা, যাহাতে জলমধ্যে নিমজ্জনের ন্যায় মৃদ্‌গর্ভেও নিমগ্ন হইতে পারা যায়; ঈশিত্ব—রাজভাব যাহাতে ভূত-ভৌতিক সমস্ত পদার্থেরই প্রভুত্ব করা যায়; কামাবসায়িত্ব—কামনানুরূপ পদার্থের আবিষ্কারতা, অর্থাৎ যে ঐশ্বর্য্যের প্রভাবে সাধারণের ন্যায় স্থিত বা প্রাপ্তিযোগ্য পদার্থের অনুরোধে কামনা করিতে হয় না, প্রত্যুত কামনানুরূপ পদার্থেরই আবির্ভাব হয়—এই অষ্ট প্রকার ঐশ্বর্য্য সাত্ত্বিক-বুদ্ধির প্রকার ভেদ মাত্র*। এবং ইহারই বিপরীত চারি প্রকার বুদ্ধি অর্থাৎ অধর্ম্মের কারণ বুদ্ধি, জ্ঞানাভাব অর্থাৎ যাহাতে জ্ঞানের বাধা দেয় তাদৃশ বুদ্ধি, বৈরাগ্যের বিপরীত অর্থাৎ বিষয় সকলে অনুরাগ বুদ্ধি, ঐশ্বর্য্যের বিপরীতে হাহাকার বুদ্ধি—এইগুলিকে তামস বলা যায়, যাহার শরীরে তমোভাগ সমধিক থাকে তাহাদিগেরই এই বুদ্ধি সমধিক প্রকাশ পায়। রাজস অর্থাৎ রজোগুণের সমধিক অংশে প্রকাশ্যমান কোনরূপ ভিন্ন প্রকার বুদ্ধি নাই, তাহার কারণ পূর্ব্বেই বলা হইয়াছে যে, রজোগুণ ঐ গুণদ্বয়ের চালক ও নিয়ামক মাত্র, উহার স্বীয় কোন

* মনে মনে মনকলা খাওয়া গোছ।

স্বতন্ত্র বৃত্তি নাই। এই বুদ্ধি বিশেষরূপে বর্ণিত হইলে বুদ্ধির ৫০ পঞ্চাশং প্রকার ভেদ ইহাও বলা যায়। ১ম—বিপর্য্যয় ভেদ ৫ প্রকার—অবিদ্যা, অস্মিতা, রাগ, দ্বেষ ও অভিনিবেশ। অবিদ্যা নামক বুদ্ধিকে তমও বলা যায়; ঐ তমও অবিদ্যা নামে প্রসিদ্ধ সেই বিপর্য্যয় বুদ্ধিও অষ্ট প্রকার। যে পদার্থ যাহা নহে তাহাকে তাহা বলিয়া যে বোধ তাহাকেই বিপর্য্যয় বুদ্ধি বলা যায়। অতএব প্রকৃতি, মহত্তত্ত্ব, অহংতত্ত্ব ও পঞ্চ তন্মাত্রতত্ত্ব এই অষ্ট পদার্থ চৈতন্য নহে আত্মা নহে, এইগুলিকে যে বিপর্য্যয় বুদ্ধি অর্থাৎ আত্মা বলিয়া বোধ তাহাকেই অবিদ্যা বা তম বলা যায়॥ অস্মিতা নামক বিপর্য্যয় বুদ্ধিও অষ্ট প্রকার। অস্মিতার আর একটী নাম মোহ। পূর্ব্বে কথিত অণিমা প্রভৃতি অষ্ট প্রকার ঐশ্বর্য্য বুদ্ধিতে আত্মীয়ত্ব জ্ঞান অর্থাৎ ঐ অষ্ট প্রকার বাস্তবিক বুদ্ধির বিভেদ মাত্র পরং ঐ অষ্ট ঐশ্বর্য্যকে আত্ম ধর্ম্ম বলিয়া যে জ্ঞান—সেই অষ্ট প্রকার বিপর্য্যয় বুদ্ধিকে অস্মিতা বলা যায়। শব্দ, রূপ, রস, গন্ধ, স্পর্শ এই পঞ্চ প্রকার বিষয়ও দিব্য ও অদিব্য ভেদে দ্বিবিধ হইয়া থাকে সুতরাং এই দশ প্রকারে রমণীয় জ্ঞানে যে অনুরাগ সেই বিপর্য্যয় বুদ্ধিকে আসক্তি বুদ্ধি বলা যায় এবং মহামোহও বলা যায়। ঐরূপ দিব্য অদিব্য ভেদে শব্দ প্রভৃতি দশ প্রকার বিষয় এবং অণিমা প্রভৃতি অষ্ট প্রকার ঐশ্বর্য্য এই অষ্টাদশের কিছুই বাস্তবিক রমণীয় নহে পরং ইহার কোন গুলির প্রতি রমণীয় বুদ্ধি হওয়া কোন গুলির প্রতি সেরূপ না হওয়া এই অষ্টাদশ প্রকার বিপর্য্যয় বুদ্ধিকে দ্বেষ বলা

যায় ইহাকেই তামিস্রও বলা যায়। এবং এই অষ্টাদশ প্রকার রমণীয় ভোগ্য যদি কোন শত্রুকর্ত্তৃক অপহৃত বা কাল প্রাপ্তে বিনষ্ট হয়! এইরূপ অষ্ট প্রকার বৃথা ভয় বুদ্ধিকে অভিনিবেশ এবং অন্ধতামিস্রও বলা যায়। এই প্রকারে এক মাত্র বিপর্য্যয় বুদ্ধিই দ্বিষষ্ঠী(৬২) প্রকার হইয়া থাকে। অবিদ্যা বা তম ৮। অস্মিতা বা মোহ ৮। রাগ বা মহামোহ ১০। দ্বেষ বা তামিস্র ১৮। অভিনিবেশ বা অন্ধতামিস্র এই দ্বিষষ্ঠী প্রকার বা পঞ্চ প্রকার বিপর্য্যয় বুদ্ধিই পূর্ব্বে কথিত অজ্ঞান নামক তামস বুদ্ধিরই অন্তর্গত। এবং এই পঞ্চ প্রকার বিপর্য্যয় বুদ্ধিকেই পঞ্চপর্ব্বা অবিদ্যা বলা যায়।

শ্রোত্রপ্রভৃতি একাদশ ইন্দ্রিয় নষ্ট হইলে* সুতরাং বুদ্ধি সেই সেই ইন্দ্রিয় গ্রাহ্য বিষয়ের অপ্রাপ্তি নিবন্ধন সেই বিষয়ে অধ্যবসায় করিতে অশক্তা হয় এবং ঐ হীনেন্দ্রিয়তা নিবন্ধনই নয় প্রকার তুষ্টি† ও অষ্ট প্রকার সিদ্ধির লাভে বুদ্ধি অশক্তা হয়, এইরূপ আশক্তি বুদ্ধিও অষ্টাবিংশতি প্রকার হইয়া থাকে। এই অষ্টাবিংশতি প্রকার বুদ্ধিও অজ্ঞান বুদ্ধিরই অন্তর্গত বলা যাইতে পারে।

তুষ্টি অর্থাৎ সন্তোষ বুদ্ধি নয় প্রকার। ১ম—প্রকৃতি মাত্রেই তুষ্টি অর্থাৎ মোক্ষের উপায় জ্ঞান, সেই জ্ঞান মহৎ-

* শ্রোত্র নষ্ট হইলে বধিরতা ত্বগিন্দ্রিয়াভাবে কুষ্ঠিতা চক্ষুর অভাবে অন্ধত্ব জিহ্বার অভাবে জড়তা নাসার অভাবে অজিঘ্রতা বাগিন্দ্রিয়ের অভাবে মূকতা হস্তের অভাবে কৌণ্য পদাভাবে পঙ্গুতা শিশ্নাভাবে ক্লীবতা গুহ্যাভাবে উদাবর্ত্ত এবং মনের অভাবে মন্দতা বা ক্ষিপ্ততা উপস্থিত হইয়া থাকে।

† অবিলম্বেই এইগুলিরও পরিচয় দেওয়া যাইতেছে।

তত্ত্বস্বরূপ, মহৎতত্ত্বও প্রকৃতির পরিণাম বিশেষ সুতরাং প্রকৃতি দ্বারাই মোক্ষ হইবে, ধ্যানাভ্যাসাদি নিষ্প্রয়োজন—এইরূপ সন্তোষ বুদ্ধির নাম 'প্রকৃতি তুষ্টি' ইহাকে 'অম্ভ' বুদ্ধি বলা যায়। ২য়—বৈরাগ্যে তুষ্টি অর্থাৎ যদি প্রকৃতি মাত্রেই মোক্ষ হইত তবে সর্ব্বদাই সকলের মোক্ষাবস্থাই দেদীপ্যমান থাকিত অতএব সকল প্রকৃতিই মোক্ষের কারণ নহে, বৈরাগ্যই মোক্ষের উপায়, বৈরাগ্য হইলেই তত্ত্বজ্ঞান উপস্থিত হয়, তাহাতেই মোক্ষ হয়, ধ্যানাভ্যাসাদি নিষ্প্রয়োজন—এইরূপ সন্তোষ বুদ্ধিকে 'উপাদানতুষ্টি' এবং 'সলিল' ও বলা যায়। ৩য়—'কালতুষ্টি' অর্থাৎ কিছুই নির্ব্বাণের উপায় নহে, নির্ব্বাণের সময় উপস্থিত হইলে স্বয়ংই নির্ব্বাণ হইবে—এইরূপ কাল প্রতীক্ষায় যে তুষ্টি, তাহাকে 'মেঘ'ও বলা যায়। ৪র্থ—ভাগ্যতুষ্টি অর্থাৎ ভাগ্যমাত্রের প্রতি নির্ভর করিয়া নিশ্চিন্ত ও নিশ্চেষ্ট থাকা, তাহাকে 'বৃষ্টি' তুষ্টিও বলা যায়। এই চারি প্রকার আভ্যন্তরিক তুষ্টি-বুদ্ধি অপর পাঁচ প্রকার তুষ্টি বাহ্য পদার্থ বিষয়ক, এই জন্য তাহাদিগকে বাহ্য তুষ্টি বলা যায়। শব্দ, রূপ, রস, গন্ধ, স্পর্শ পাঁচটি মাত্র বাহ্য বিষয় সুতরাং এই পাঁচের ভোগে বিরাগ জন্মিলেই সেই বৈরাগ্য পাঁচ প্রকার হইল, ঐ পাঁচ প্রকার বৈরাগ্যমাত্রে যে তুষ্টি, তাহাও কাজেই পাঁচ প্রকার বলিতে হইতেছে। ঐ বাহ্য পদার্থ সকলে বৈরাগ্যোদয়ও পাঁচ প্রকার হইয়া থাকে, যথা ১ম—উপার্জ্জনে দোষ-দর্শন; সেবা, তোষামোদি প্রভৃতি ধনোপার্জ্জনের উপায়—'আহা কুক্কুরবৃত্তি সেবাদি কি দুঃসহ দুঃখদায়ী'—এই প্রকারে উপার্জ্জনে

ধর্ম্মরাজস্বরূপ জানিবা, জগতের ত্রাতা বলিয়া স্থির করিবা; কুলপুত্র! সাবধান—সেই ধর্ম্মভাণককে দেখিয়া তোমার যেন বিচিকিৎসা বুদ্ধি উৎপন্ন না হয়!! কুলপুত্র! সাবধান—বোধিসত্ব ভূমি হইতে বিচ্যুত হইয়া নীচ পথে যেন পতিত না হও! সেই ধর্ম্ম ভাণক শীল বিপন্ন, আচার বিপন্ন, ভার্য্যা পুত্র দুহিতা প্রভৃতি পরিবারে পরিবৃত, কাষায় বসন ধারী, বিষ্ঠাও মূত্র পরিপূর্ণ স্থানে উপবিষ্ট পরং নিতান্ত ঈর্ষ্যা-হীন।

সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী বলিলেন—মহাশয় যে যে রূপ আজ্ঞা করিলেন তদনুযায়ীই ব্যবহার করিব।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী অনেকানেক বোধিসত্ব পরিবৃত হইয়া স্ত্রী পুত্রাদি গৃহস্থ ত্যাগ করত প্রস্থান করিলেন। সেই ধর্ম্ম ভাণক তথাগতের পূজা জন্য—দিব্য২ ছত্র সকল, দিব্য২ উপানহ সকল এবং মৌলী-কুণ্ডল, মালা, কেয়ূর, হার, রত্ন হার, স্কন্দোপরিষ্বজানিক, পৃষ্ঠোত্তরি, অঙ্গুষ্ঠাভরণ সকল প্রভৃতি বিবিধ আভরণও বীবর, ধ্যুষিত, বিদ্যাধর প্রস্তুতী কৃত, কাশিক বস্ত্র, শৌচ বস্ত্র প্রভৃতি বিবিধ বস্ত্র এবং উৎপন্ন, পদ্ম, কুমুদ, পুণ্ডরীক, মান্দার, মাহামন্দার, মঞ্জুষক, মহামঞ্জুষক, ঔডুম্বর প্রভৃতি বিবিধ পুষ্প সকল ও অন্যান্য অনেকানেক স্থলজ জলজ পুষ্প সকল গ্রহণ করত বারাণসী মহানগরীর অভিমুখে যাত্রা করিলেন। ক্রমে সেই মহানগরী প্রাপ্ত হইলেন। যে স্থানে সেই ধর্ম্ম ভাণক ছিলেন তথায় উপস্থিত হইলেন। তথায় উপস্থিত হইয়া পাদদ্বয়ে মস্তকাবনত পূর্ব্বক বন্দনা করিয়া যেরূপ২ শ্রবণ করিয়াছিলেন,

সেই সেই রূপই তাঁহাকে দেখিতে লাগিলেন। পরে সংগৃহীত সেই ছত্র, উপানহ, বিবিধ অলঙ্কার, বিবিধ বস্ত্র বিবিধ পুষ্পাদি উপকরণ, গন্ধ মাল্যে উত্তমরূপে তাঁহার পূজা সম্পন্ন করিলেন। অনন্তর সেই ধর্ম্মভাণকের সমক্ষে কৃতাঞ্জলিপুটে দণ্ডায়মান হইয়া সাশ্রু গদ্‌গদ বচনে বলিতে লাগিলেন—অহো ধর্ম্মনিধান ! তুমি ধর্ম্মের আস্বাদক, অমৃত নিধিস্বরূপ ও অগাধ সমুদ্রবৎ হইতেছ ; কি দেব, কি নাগ, কি যক্ষ, কি রাক্ষস, কি গন্ধর্ব্ব, কি অসুর, কি গরুড়, কি কিন্নর, কি মহোরগ, কি মনুষ্য, কি অমনুষ্য সমস্ত প্রাণীই ধর্ম্ম গ্রহণার্থ তোমার পরিচর্য্যা করিয়া থাকেন ; তুমি ধর্ম্ম পর্য্যায়ের নির্দ্দেশকারী হইতেছ ; সংসার বন্ধন দশাহইতে মোচনকারী হইতেছ; ধন্য সেই পুণ্যবন্তগণ ! যাহারা এই বারাণসী মহানগরীতে বাস করিয়া থাকেন, সততই ত্বদীয় দর্শন লাভ করিতেছেন ; তুমি দর্শন দান মাত্রেই যেরূপ অগ্নি বনান্তর দহন করে সেইরূপ দর্শকের সমস্ত পাপপুঞ্জ দাহ করিয়া থাক ; তথাগত অর্হৎ মাত্রেই এবং অন্যান্য কোটি২ জনেও তোমার প্রভাব অবগত আছে, সকলেই তোমার পূজা করিতে উপস্থিত হয়,—ব্রহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বর চন্দ্র, আদিত্য, বায়ু, বরুণ, অগ্নিপ্রভৃতি এবং অন্যান্য দেবগণ ও চতুর্দ্দিগাধিপতি চারি মহারাজ—ইহারা সকলেই তোমার পুজার নিমিত্ত আগত হইয়া থাকেন।

সেই ধর্ম্মভাণক এই সমস্ত শ্রবণ করিয়া বলিলেন—কুলপুত্র ! বৃথা আর বাক্য ব্যয় করিও না, আর কয় মাস সাংসারিক ক্লেশ আছে ? কুলপুত্র যাহারা ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা

অবগত আছেন তাঁহাদিগকে রাগ, দ্বেষ, কি মোহ কিছুই স্পর্শ করিতে পারে না—যেরূপ জাম্বুনদের সুবর্ণ অতি নির্ম্মল তাহাতে কোন রূপ মলের সংশ্রব নাই, যাহার শরীরে ঐ মহাবিদ্যা আছে, তাহার শরীরও ঐরূপ রাগ-দ্বেষ-মোহাদি-মল-শূন্য।

ইহা শ্রবণমাত্রেই সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী গাঢ়রূপে পাদ আলিঙ্গন করত বলিলেন—হে ভগবন্! বিকলেন্দ্রিয়ের চক্ষুঃস্বরূপ হও, পথভ্রান্তের পথ প্রদর্শক হও; ধর্ম্ম-তৃষ্ণাতুরকে ধর্ম্মরসে পরিতৃপ্ত কর, যাহার পর নাই ঈদৃশ উন্নতি হীন, আমাকে বোধিধর্ম্মের বীজমন্ত্র প্রদান কর, অন্যান্য ধর্ম্মসমস্তে বিতৃষ্ণা করিয়া দাও, অপরিশুদ্ধ এই শরীরের পরিশুদ্ধ কর। হে গুরো! ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা আমাকে প্রদান কর, যাহাতে আমি উন্নতির পরাকাষ্ঠা লাভ করিতে পারি!! যাহাতে সমস্ত প্রাণীর সংসার দুঃখ দূর করিতে পারি!! আমাকে ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা প্রদান কর; ত্রাতা হও; শরণ হও; আধারশূন্যের আধারস্বরূপ হও।

অনন্তর সেই ধর্ম্মভাণক তাঁহাকে বলিলেন—ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা রাজ্ঞীর অনুপম বজ্রপদ অতি দুর্লভ, অভেদ্য, যাহার পর নাই এতাদৃশ জ্ঞানে দর্শন পদ।

অক্ষয় জ্ঞানের আস্পদ, যাহার পর নাই সেই পদ, মোক্ষ পদের প্রবেশ পথ; তথাগতগণের বিশুদ্ধ জ্ঞান প্রাপ্তির আস্পদ, রাগ দ্বেষ মোহ সংসার- দুঃখ প্রভৃতির পরিত্যাগের পদ, সকল প্রকার উন্নতির আস্পদ, ধ্যান ধারণা সমাধি সমাপত্তির আস্পদ, পরিপূর্ণ ধর্ম্মে প্রবেশের দ্বার; দেবগণের চিরবাঞ্ছিত

পদ্ম। যে সকল কুলপুত্রগণ নানাস্থানে দীক্ষিত হয়—মোক্ষলাভের আশয়ে বিবিধ পটে দীক্ষিত হন=যথা—ইন্দ্রপটে, শ্বেতপটে, ধ্যুষিতপটে; যে আশাপথ বাসীরা মহেশ্বর মতে দীক্ষিত হয়; বৈল্ম, বেগ, রুদ্র, লগ্ন, শ্রবণ প্রভৃতি মতে দীক্ষিত হয়, কখনও তাহাদের মুক্তি হয় না; আবহমান যে দুর্গতি ভোগ করিয়া আসিতেছে, তাহারও শেষ হয় না। পক্ষান্তরে ব্রহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বর, দেবতাদিগের অধিপতি শক্র, চন্দ্র, সূর্য্য, বায়ু, বরুণ, যম, ধর্ম্মরাজ, চতুর্দ্দিকের অধিনায়ক চারি মহারাজ প্রভৃতি সকলেই সেই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা রাজ্ঞীর উপাসনা করেন।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী তাঁহাকে বলিলেন—আমরা ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা রাজ্ঞী অনতিবিলম্বে কি প্রকারে লাভ করিতে পারি?

ধর্ম্মভাণক উত্তর করিলেন—হে সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভিন্! যে সমস্ত তথাগত প্রজ্ঞাপারমিতাকেও জয় করিয়াছেন—প্রজ্ঞাপারমিতা যাঁহাদের নেত্রস্বরূপ হইয়াছে, সেই সমস্ত সম্যক্ জ্ঞানী বোধিসত্বেরাও কৃতাঞ্জলিপুটে সেই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যারাজ্ঞীকে প্রণাম করেন। হে কুলপুত্র! বহুতর মহাযান সূত্র আছে আমাদিগের বিপুল ও অদ্ভুত ধর্ম্মের উপদেশক গেয়, ব্যাকরণ, গথা, দানা, নিদান, ইতিবৃত্ত, জাতক, উপদেশক রহিয়াছে, তন্মধ্যে তুষ-মধ্য-গত তণ্ডুলের ন্যায় অতি স্বল্পপরিমান এই মহাযান (কারণ্ডব্যূহ) সূত্রই সারভাগ; হে কুলপুত্র! অধিক কি—এই গ্রন্থ লভ্য এই মহামন্ত্রের জপমাত্রেই কল্যাণতম মোক্ষপদ লাভ হয়। দেখ সর্ব্বপ্রথমে তৃণগুলি

মর্দ্দন করিয়া তাহার সারভাগ ধান্যগুলি গ্রহণ করা হয় পরে ঐগুলি নিজগৃহে-আনয়ন পূর্ব্বক ভাণ্ডপূর্ণ করিয়া স্থাপন করত সূর্য্যতাপে পরিশুষ্ক করত মুষল প্রহারে তুষহীন করা হয় তদনন্তর বর্ষচতুষ্টয় তাহাকে রক্ষিত করিয়া কণারাশির মধ্য হইতে কি সার প্রাপ্ত হওয়া যায় ? উৎকৃষ্ট পুরাতন তণ্ডুলই তখন সার বলিয়া গৃহীত হয় ; সেইরূপ পরমার্থ গতির যত প্রকার উপায় আছে, তৎসমস্ত উপায়ের সার, তণ্ডুলস্বরূপ এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা-রাজ্ঞী জানিবা ; দান পারমিতা-ভিজ্ঞই হউন, শীল পারমিতা-ভিজ্ঞই হউন, ক্ষান্তি পারমিতাভিজ্ঞই হউন, বীর্য্য পারমিতাভিজ্ঞই হউন, ধ্যান পারমিতাভিজ্ঞই হউন, প্রজ্ঞা পারমিতাভিজ্ঞই হউন —সকল প্রকার বোধিসত্বই যাহা লাভের জন্য লালায়িত হইয়া ভ্রমণ করিতেছেন , কুল-পুত্র ! এই মন্ত্রের একবার জপেই ষট্-পারমিতাধ্যয়নের পূর্ণ ফললাভ হয়, এই মন্ত্রজ্ঞ ব্যক্তির বসন স্পর্শেও অবৈবর্ত্তিক ভূমি লাভ হয়। এই বলিলাম—এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা-রাজ্ঞীর নাম গ্রহণ অতি দুর্লভ ; একবার নাম গ্রহণ করিয়াই সমস্ত তথাগতেরা বীবর, পিণ্ডপাত্র, শয্যা, আসন, অস্ত্র, দর্পন, ঔষধ প্রভৃতি সমস্ত প্রয়োজনীয় উপকরণ লাভ করিয়া থাকেন।

তখন সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ধর্ম্মভাণককে বলিলেন—আমাকে সেই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা-রাজ্ঞী প্রদান করুন।

ধর্ম্মভাণক সেই চিন্তায় অত্যন্ত চিন্তান্বিত হইয়াছেন এমত সময়ে অকস্মাৎ আকাশ বাণী শ্রুত হইল—“হে আর্য্য৷ ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা-রাজ্ঞী প্রদান কর—এই বোধিসত্বে অনেক-

অনেক দুষ্কর সাধনা করিয়াছেন" তাহা শ্রবণে ধর্ম্মভাণক কোন দিক্ হইতে শব্দ নিঃসৃত হইতেছে জানিতে না পারিয়া আরও চিন্তিত হইলেন কিঞ্চিৎ পরেই পুনশ্চ ঐরূপ আদেশ হইল; তখন তিনি আকাশে দৃষ্টিনিক্ষেপ করিয়াই দেখিলেন—শরৎকালে সমুৎপন্ন কাশকুসুমের ন্যায় শুভ্রবর্ণ, জটামুকুট-ধারী, সমস্ত-জ্ঞান-রাশি-পূর্ণ-শীর্য, পদ্মহস্ত এবং পদ্ম-শোভায় অলঙ্কৃত। তিনি সেইরূপ দেখিয়া সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী বোধি সত্বকে বলিলেন—হে কুলপুত্র! মহাসত্ব বোধিসত্ব আর্য্য অব-লোকিতেশ্বর তোমাকে ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা-রাজ্ঞী প্রদান করিতে অনুমতি করিলেন তুমি এই ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা গ্রহণ কর।

তখন তিনি স-সম্ভ্রমে কৃতাঞ্জলিপুটে গ্রহণ করিতে আরম্ভ করিলেন, যথা "ওঁ মণিপদ্মে হূং"—এই মন্ত্র প্রদত্ত হইবা-মাত্রই মন্ত্রের প্রভাবে ছয় খণ্ড হইয়া পৃথিবী কাঁপিয়া উঠিল এবং এই সমাধি সকলের ফল পূর্ণরূপে প্রাপ্ত হইল (সমাধি সকল যথা—সূক্ষ্মজন নামক সমাধি, মৈত্রী-করুণা-মুদিত নামক সমাধি, যোগাচার নামক সমাধি, মোক্ষ-প্রবেশ-ব্যবস্থান নামক সমাধি, সর্ব্ব লোক কর নামক সমাধি, ব্যূহ-রাজ নামক সমাধি, ধর্ম্ম ধর নামক সমাধি। অনন্তর সর্ব্ব-ণীবরণবিষ্কম্ভী বোধিসত্ব সেই উপাধ্যায়কে দক্ষিণা দানে অভি-লাষ করিয়া সপ্ত রত্ন-পূর্ণ চারি দ্বীপ উৎসর্গ করিতে প্রবৃত্ত হইলেন; তখন ধর্ম্ম ভাণক বলিলেন—কিঞ্চিৎক্ষণ পূর্ব্বেই যে ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা-রাজ্ঞী তোমাকে প্রদত্ত হইল, তোমার দেয় এই সামগ্রী সকল তাহার একাক্ষরের দক্ষিণার উপযুক্ত

নহে, হে কুলপুত্র! আমি তোমার নিকটে কিছু গ্রহণ করিব না কুলপুত্র! তুমি আর্য্য কিন্তু অনার্য্য ব্যবহার করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছ অতএব শত সহস্র মূল্যের মুক্তাহার উপনয়ন করিতেছ। তিনি বলিলেন—হে কুলপুত্র! আপনি আমার অনুরোধে এই মুক্তা হার গাছি সম্যক্ জ্ঞানী তথাগত-শ্রেষ্ঠ শাক্য মুনিকে উপঢৌকন দিবেন। ইহা বলিয়া সর্ব্বণী বরণবিষ্কম্ভী সেই ধর্ম্ম ভাণকের পদদ্বয়ে মস্তকাবনত করত বন্দনা করিয়া প্রস্থান করিলেন এবং পূর্ণ মনোরথ হইয়া সেই জেত বন নামক বিহারণ স্থলে উপাস্থি, তথায় উপস্থিত হইয়া ভগবানের পদদ্বয়ে মস্তকাবনত করত এক পার্শ্বে স্থির হইয়া উপবিষ্ট হইলেন।

॥ ইতি ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যার মণ্ডল বর্ণনা ষষ্ঠ প্রকরণ ॥

—:০:—

তথাগত শ্রেষ্ঠ, সম্যক্ জ্ঞানী, শাক্য মুনি তাঁহাকে বলিলেন—কুলপুত্র! কৃতকার্য্য হইয়াছ? তিনি বলিলেন—ভগবন্! যথা জ্ঞান অবগত হইয়াছি। তদনন্তর সপ্ত সপ্ততি কোটি (৭৭০০০০০০০) সম্যক্‌জ্ঞানী তথাগতেরা আসিয়া উপস্থিত হইলেন এবং এই ধারণী বলিতে আরম্ভ করিলেন—

"নমঃ সপ্তানাং সম্যক্ সম্বুদ্ধ কোটী নাম্"

"ওঁ চুলে চুলে চুন্যে স্বাহা"

(ইহাকে সপ্ত সপ্ততি কোটি সম্যক্‌জ্ঞানিগণের উপদিষ্ট ধারণী বলা যায়।)

॥ ইতি ধারণী বিদো পদেশো নামক সপ্তম প্রকরণ ॥

সেই রোমবিবর হইতে উত্তীর্ণ হইয়া সূর্য্য প্রভ নামক রোমবিবর। তথায় অনেকানেক কোটি বোধিসত্ত্ব বাস করেন, সেই সূর্য্য প্রভ রোমবিবর দ্বাদশ লক্ষ কনক ময় পর্ব্বত আছে, প্রত্যেক পর্ব্বতে দ্বাদশ শত করিয়া শৃঙ্গ আছে; সেই সমস্ত পর্ব্বত রাজির পার্শ্ব সকল পদ্মরাগ মণি খচিত; সেই সকল স্থলে দিব্য মণি রত্ন খচিত পরম রমণীয় উদ্যান সকল, পরম শোভান্বিত বিচিত্র, দিব্য দিব্য পুষ্করিণী সকল রহিয়াছে; দিব্য সুবর্ণ রত্নময় লক্ষ২ কূটাগার (কুটীর) শোভা পাইতেছে, সেই সমস্ত কূটাগারের মধ্যে সারদ নামক চিন্তামণি-রত্ন রহিয়াছে; যাহারা নানা প্রকার উপকরণে সেই সকল (কূটাগারস্থ) বোধিসত্ত্বের উপাসনা করেন, তাঁহারা সেই সকল কূটাগারে প্রবেশ করিতে সমর্থ হন এবং তথায় প্রবেশ করিয়া ষড়ক্ষরী মহাবিদ্যা স্মরণ করেন, অবলোকিতেশ্বরকে দেখিতে পান, তাঁহাকে দেখিয়া অভূত পূর্ব্ব আনন্দ অনুভব করেন; অনন্তর সেই সকল কূটাগার হইতে নির্গত হইয়া কেহ২ চংক্রমে সকলে ভ্রমণ করেন, কেহ২ মণি-রত্ন ময় উদ্যান সকলে ভ্রমণ করেন, কেহ২ পুষ্করিণী তীরে ভ্রমণ করে; কেহ২ বা পদ্মরাগময় পর্ব্বত পৃষ্ঠে আরোহণ করিয়া পর্য্যঙ্কে উপবিষ্ট হইয়া তাঁহাকে স্মরণ করেন। হে কুলপুত্র! সেই রোমবিবরে এতাদৃশ বোধিসত্ত্বগণ বাস করেন।

কুলপুত্র! সেই রোমবিবরের পরে ইন্দ্ররাজ নামক রোমবিবর। তথায় অনেকানেক বৈবর্ত্তিক বোধিসত্ত্বের বসতি। সেই ইন্দ্ররাজরোমবিবরে অশীতি সহস্র সুবর্ণ-

রত্নময় পর্ব্বত আছে। সেই পর্ব্বতবাসির মধ্যে পদ্মাবভাস নামক চিন্তামণিরত্ন আছে, তত্রত্যজনের মধ্যে যিনি যখন যাহা চিন্তা করেন তখনই তাঁহাদের সেই অভিপ্রায় সিদ্ধ হয়, তাঁহাদিগের সাংসারিক দুঃখ নাই, সাংসারিক কোনরূপ ক্লেশেই তাঁহারা লিপ্ত হয় না, চিরকালই নির্ব্বাণপদ চিন্তা করেন—তাঁহাদের শরীরে আর কোনও চিন্তা নাই।

কুলপুত্র! সেই রোমবিবরের পরে মহৌষধি নামক রোমবিবর! তথায় প্রথম চিত্তের উৎপাদক অনেক কোটি বোধিসত্ত্বের বসতি। কুলপুত্র! সেই রোমবিবরে নবনবতি সহস্র পর্ব্বত আছে—তন্মধ্যে কেহ বজ্রময়, কেহ রৌপ্যময়, কেহ স্বুবর্ণময়, কেহ ইন্দ্রনীলময়, কেহ পদ্মরাগ মণিময়, কেহ মরকতময়, কেহ স্ফটিকময়। একেক পর্ব্বতে বিবিধ রত্নখচিত পরম শোভায়মান বিচিত্র অতি রমণীয় অশীতি সহস্র শৃঙ্গ আছে! সেই সকল শৃঙ্গে গন্ধর্ব্ব-গণ বাস করেন। তাঁহারা সর্ব্বদাই সেই রোমবিবর হইতে তূর্য্যধ্বনি করিতে থাকেন এবং তন্মধ্যে যাঁহারা প্রথম চিত্তোৎপাদক বোধিসত্ত্ব তাঁহারা শূন্যতা নিমিত্ত চিন্তন করেন এবং ওঃ কি দুঃখ—জরাদুঃখ, মরণ দুঃখ, ইষ্ট ও প্রিয়জনের বিয়োগে দুঃখ, প্রেতনগরী প্রাপ্ত জনগণের দুঃখ, শরীর ধারণে এই সমস্ত দুঃখ চিন্তা করিতে ২ পর্য্যঙ্কোপরি ঋজুভাবে উপবিষ্ট হইয়া অভ্যন্তরীণ স্মৃতি অবলম্বন করিয়া সেই পর্ব্বত শ্রেণীতে বিচরণ করেন।

কুলপুত্র! সেই রোমবিবর হইতে উত্তীর্ণ হইয়া চিত্তরাজ নামক রোমবিবর জ্বলন, তপন, বিদ্যোতন, বৃষ্টি, প্রভৃতি যাঁহাদের ইচ্ছার অধীন ঈদৃশ অনেকানেক কোটি বুদ্ধগণ তথায়

বাস করেন। সেই রোমবিবরে এক লক্ষ পর্ব্বত আছে, সেইগুলি সমস্তই সপ্তরত্নময় সেই সকল পর্ব্বতপৃষ্ঠে বিবিধ কল্পবৃক্ষ আছে। সেই সকল বৃক্ষছায়ায় বুদ্ধগণ সতত ভ্রমণ করিতেছেন অনেকানেক সূত্র, গেয়, ব্যাকরণ, গাথা, দান, নিদান, ইতিবৃত্ত, জাতক প্রভৃতিতে প্রকাশিত সুবিপুল ধর্ম্মের উপদেশ লইয়া পরস্পর কথোপকথন করেন।

হে সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভিন্! এই সকল রোমবিবরের পশ্চিম ভাগে ধ্বজাগ্র নামক একটি রোমবিবর আছে। সেই রোম-বিবরে অশীতি সহস্র যোজন উচ্চ অশীতিসহস্র পর্ব্বত আছে, সেইগুলি বিবিধ রত্নে পরিখচিত ও অতিশয় বিচিত্র, সেই সকল পর্ব্বতপৃষ্ঠে লক্ষ ২ কল্পবৃক্ষ ও লক্ষ ২ অগুরুবৃক্ষ রহি-য়াছে। সেই রোমবিবরের ভূমি বজ্রময়। সেই ভূমিতে দিব্য ২ সুবর্ণময় নবনবতি সহস্র (৯৯০০০) কূটাগার (কুটীর) আছে। সেই সকল কুটীরে চন্দ্রকান্তি-রত্নাবভাস তথাগত-বিগ্রহ সকল বিরাজমান রহিয়াছেন, তাঁহারা জম্বুদ্বীপ বাসী মনুষ্য দিগকে ধর্ম্মোপদেশ করেন—ষট্পারমিতার উপদেশ প্রদান করেন।

হে কুলপুত্র! এই জেতবনেও যাহা কিছু দেখিতেছ, তৎ-সমস্তও সেই মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বরের রোম-বিবরে অধিষ্ঠিত।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী জিজ্ঞাসা করিলেন—ভগবন্! এই সমস্ত রোমবিবর অদ্যাপি বর্ত্তমান আছে কি?

ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! অদ্যাপি দেদীপ্যমান রহি-য়াছে। অবলোকিতেশ্বরের দক্ষিণ পাদাঙ্গুষ্ঠের রোমবিবর

আছে। তাহা হইতেই এই চারি মহাসমুদ্র, যে সময়ে দক্ষিণ পাদাঙ্গুষ্ঠ হইতে উদক নির্গত হইতে থাকে, তখনই বড়বামুখে পতিত হয়, তখন ভস্মরাশি উদ্গত হয়। হে কুলপুত্র! অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্বের এইরূপ অবস্থিতি।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্কে বলিলেন—ভগবন্! সে রোমবিবরও কি অদ্যাপি বর্ত্তমান আছে? ভগবান্ বলিলেন, তাহাও আছে।

॥ ইতি রোমবিবর বর্ণন নামক অষ্টম প্রকরণ ॥

—:০:—

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্কে বলিলেন—ভগবন্! অবলোকিতেশ্বর কি আসিবেন না? ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! অবলোকিতেশ্বর আসিতেছেন। তিনি এই মহাবিহার জেত বনে আমাকে দর্শন করিতে, বন্দনা করিতে, উপাসনা করিতে এবং দেব পুত্র মহেশ্বরের ইহলোকে সাহায্য করিতে অবশ্যই আসিতেছেন। এই দেখ—মহাসত্ব অবলোকিতেশ্বরের আভা প্রকাশ পাইয়াছে, আহা কি চমৎকার রশ্মি!—নীল, পীত, লোহিত, অবদাত, মাঞ্জিষ্ঠ, স্ফটিক, রজত বর্ণ সেই রশ্মি সকল এই জেত বনেরদিকে প্রকাশ পাইতেছে। তিনি এই স্থলে আসিয়া আমাকে বারত্রয় প্রদক্ষিণ করিয়া পুনর্ব্বার এই জেত বন বিহার হইতে নির্গত হইয়া অবীচি মহানরকে গমন করিবেন, তথায় যাইবামাত্র অবীচি মহানরক শীততা প্রাপ্ত হইয়া যায়। তদনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী জিজ্ঞাসা করিলেন—ভগবন্! এই রশ্মি

সকল কোথা হইতে আসিতেছে এবং কোথাইবা যাইবে? ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! এই রশ্মি সকল অবলোকিতেশ্বরের শরীর হইতে প্রকাশ পাইতেছে এবং এই জেতবন বিহারে আসিতেছে; সেই জন্যই এই স্থলে এতাদৃশ শুভ সূচনা সকল প্রাদুর্ভূত হইয়াছে—দিব্য২ চম্পক বৃক্ষ সকল প্রাদুর্ভূত হইয়াছে, দিব্য২ পুষ্করিণী সকল প্রাদুর্ভূত হইয়াছে, সেই জেতবন এক্ষণে স্বর্বর্ণ কান্তি লাভ করিয়াছে।

এইরূপ কথোপকথন হইতেছে, এমত সময়ে, আর্য্য অবলোকিতেশ্বর সুখাবতী লোক ধাতু হইতে নির্গত হইয়া যে পথে জেতবন বিহার সেই পথে পদার্পণ করিলেন এবং ক্ষণেক কালেই তথায় উপস্থিত হইলেন।

তথায় প্রবেশ করিয়াই ভগবানের পাদদ্বয়ে মস্তকাবনত করত বন্দনা করিয়া কিঞ্চিদ্দূরে দণ্ডায়মান হইলে ভগবান্ গম্ভীর কল বিঙ্ক স্বরে তাঁহার অভ্যর্থনা পূর্ব্বক বলিলেন—কুলপুত্র! প্রাণি-পরিশোধন কার্য্য তোমার সম্পন্ন হইল? অবলোকিতেশ্বর বলিলেন—মহাশয়ের আজ্ঞানুযায়ীই কার্য্য সমস্ত মৎ কর্ত্তৃক সম্পন্ন হইয়াছে। তখন ভগবান্ সাধুবাদ প্রদান করিতে লাগিলেন, বলিলেন—সাধু! কুলপুত্র! সাধু! অনন্তর অবলোকিতেশ্বর ভগবান্‌কে কতকগুলি পদ্ম উপঢৌকন প্রদান করত বলিলেন—ভগবন্! অমিতাভ তথাগত এই কুসুমগুলি আপনাকে অর্পণ করিয়াছেন এবং আপনার নিরারাধ্য ও নিরাতঙ্ক ভাব ও লঘু স্থানতা এবং সুখ-স্পর্শ-বিহারতা অবগত হইতে বাঞ্ছা করেন। ভগবান্ সেই পদ্মগুলি লইয়া বামপার্শ্বে রক্ষা করিলেন।

অনন্তর মহেশ্বর নামক দেবপুত্র যে দিকে ভগবান্ সেই দিকে উপস্থিত হইলেন এবং পদদ্বয়ে মস্তক অবনত করিয়া বলিতে লাগিলেন—হে ভগবন্! আমি আগামী জন্ম বৃত্তান্ত অবগত হইতে পারি কি? ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! বোধিসত্ত্ব মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বরের নিকটে গমন কর, তিনি তোমাকে ঐ জ্ঞান প্রদান করিবেন।

তদনন্তর দেবপুত্র মহেশ্বর অবলোকিতেশ্বরের পদদ্বয়ে পতিত হইয়া স্তব করিতে আরম্ভ করিলেন—"যিনি-পদ্মধারী, যিনি পদ্মাসন, যিনি পদ্ম-প্রিয়, যিনি শুভ-পদ্ম-হস্ত, যিনি সর্ব্বগ, যিনি জগতের আস্বাদন প্রাপ্ত হইয়াছেন, যাঁহার সর্ব্বদিকেই নেত্র উন্মীলিত আছে, যিনি জগতের আহ্লাদকারী সেই মহেশ্বর অবলোকিতেশ্বরকে নমস্কার"—এইরূপ নানাবিধ স্তব করিয়া পশ্চাৎ মৌন ভাব অবলম্বন করিলেন, তখন অবলোকিতেশ্বর তাঁহাকে বলিলেন—কুলপুত্র! কি কারণে তুমি অকস্মাৎ মৌন হইলে? দেবপুত্র মহেশ্বর বলিলেন—যাহার পর নাই এতাদৃশ জ্ঞান আমাকে প্রদান কর। অবলোকিতেশ্বর বলিলেন—কুলপুত্র! নূতন সৃষ্টিতে তুমি ভস্মেশ্বর নামক পূজনীয় তথাগত হইবে।

অনন্তর উমা দেবী আসিয়া উপস্থিত হইলেন এবং অবলোকিতেশ্বরের পদদ্বয়ে পতিত হইয়া বন্দনা করত স্তব করিতে লাগিলেন—যিনি সকলের প্রাণদাতা, যিনি পৃথিবীস্থ তাবৎ পদার্থের প্রকাশয়িতা, শুভ পদ্ম শোভায় শোভান্বিত, সর্ব্বত্রগামী, নির্ব্বাণ ভূমির আস্পদ, বেতনা প্রদ, ধর্ম্ম রক্ষক সেই মহেশ্বর অবলোকিতেশ্বরকে নমস্কার" সেই উমা দেবী

এই প্রকারে স্তোত্রাদি করিয়া পশ্চাৎ প্রার্থনা করিতে লাগিলেন—নিন্দনীয় স্ত্রী ভাব হইতে মুক্ত কর, কলিমল পরিপূর্ণ গর্ভাবাস দুঃখ হইতে আমাকে মুক্ত কর। অনন্তর অবলোকিতেশ্বর বলিলেন—তুমি পর্ব্বত রাজ হিমবানের ভগিনী হইতেছ, আগামী জন্মে উমেশ্বর নামক পূজনীয় তথাগত হইবা, সেই পর্ব্বত রাজের দক্ষিণ পার্শ্বে তোমার আবাস ভূমি হইবে। ইহা শ্রবণে সেই উমা দেবীও সম্যক্ জ্ঞান প্রাপ্ত হইলেন।

ভগবান্ বলিলেন—দেখ, সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভিন্! এই দেবপুত্র মহেশ্বর ও উমাদেবী উভয়েই যাহার পর নাই জ্ঞান লাভ করিলেন। এইজন্য এই মহাযান সূত্র রত্ন রাজের দ্বিতীয় ভাগ মহেশ্বর নির্ব্যূহ বলিয়া খ্যাত হইয়াছে।

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্কে বলিলেন—অবলোকিতেশ্বর আগত হইয়াছেন, তাহাতে অন্ধ স্বরূপ আমরা চক্ষু লাভ করিয়াছি অদ্য আমার জন্ম সফল, অদ্য আমার আশা পূর্ণ হইল, বোধিমার্গে যাহা কিছু ভ্রম ছিল অদ্য তাহা বিদূরিত হইল, অদ্য সচেতন হইলাম, অদ্য ধর্ম্মকায় হইলাম, অদ্য নির্ব্বাণ মার্গের উপদেষ্টা হইলাম।

॥ ইতি অবলোকিতেশ্বরাগমন
নামক নবম প্রকরণ ॥

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন– ভগবন্! অবলোকিতেশ্বরের গুণবর্ণনা আরও কিছু উপদেশ করুন।

ভগবান্ বলিলেন, অহে সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভিন্! শ্রবণ কর—চক্রবাড় ও মহাবাড় নামক পর্ব্বত রাজদ্বয় আছে, মুচিলিন্দ ও মহামুচিলিন্দ নামক পর্ব্বত রাজদ্বয় আছে, কাল ও মহাকাল নামক পর্ব্বত রাজদ্বয় আছে, সংস্পৃষ্ট মহাসংস্পৃষ্ট নামক পর্ব্বত রাজদ্বয় আছে এবং প্রলম্বোদর, অনাদর্শক, কৃষ্ণাগত, জ্বালিনী মুখ, শত-শৃঙ্গ, ভবন, মহামণি রত্ন, সুদর্শন, অকালদর্শন প্রভৃতি নামে অতি বৃহৎ২ পর্ব্বত-রাজ সকল আছে—এই সমস্ত পর্ব্বত-রাজ-রাজিতে যাবৎ তরুলতা আছে তৎ সমস্তের ফল এক একটি করিয়া পরিগণনা করিতে পারি কিন্তু অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্বের কলামাত্রেরও গুণ বর্ণনা করিতে পারি না ইত্যাদি। কুলপুত্র! মহাসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর অনেকানেক সমাধি করিয়াছেন যথা—

প্রভঞ্জন নামক সমাধি, বিভূষণকলা নামক সমাধি, ভূষণকর নামক সমাধি, বিদ্যুল্লোচন নামক সমাধি, স্ফুপণ নামক সমাধি, মহামনস্বী নামক সমাধি, আকারকর নামক সমাধি বজ্রমালা নামক সমাধি, বরদ নামক সমাধি, শতবীর্য্য নামক সমাধি, অশ্ববাহ নামক সমাধি, প্রতিহানকূট নামক সমাধি, রাজেন্দ্র নামক সমাধি, বজ্রপ্রকার নামক সমাধি, বজ্রমুখ নামক সমাধি, সদা বরদায়ক নামক সমাধি, ইন্দ্রিয়পরিমোচন নামক সমাধি, দ্বেষপরিমোচন নামক সমাধি, চন্দ্রবরলোচন নামক সমাধি, দিবাকর বরলোচন নামক সমাধি, ধর্ম্মাভিমুখ নামক সমাধি, বজ্র কুক্ষি নামক সমাধি, সুদর্শক নামক সমাধি, নির্ব্বাণকর নামক সমাধি, অনন্তরশ্মিনিষ্পাদনকর নামক সমাধি, যোগ-

কর নামক সমাধি, বিকিরিণ নামক সমাধি, জম্বুদ্বীপবরলোচন নামক সমাধি, বদ্ধচক্রকরলোচন নামক সমাধি, মৈত্র্যাভিমুখ নামক সমাধি, প্রজ্ঞাপ্রতিভাসিত নামক সমাধি, সুদন্ত নামক সমাধি, অক্ষরাক্ষর নামক সমাধি, অবীচি-সংশোষণ নামক সমাধি, সাগরগম্ভীর নামক সমাধি, শতপরীবার নামক সমাধি, মার্গসন্দর্শন নামক সমাধি, হে কুলপুত্র! মহাসত্ত্ব বোধিসত্ত্ব অবলোকিতেশ্বর এতাদৃশ অনেকানেক সমাধি করিয়াছেন।

হে সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভীন্! পূর্ব্বকালে সম্যক্জ্ঞানী, লোক-সৃজন-বিদ্যা-নিপুণ, যাহার পর নাই লোক-বিৎ, পুরুষের দমনীয় ইন্দ্রিয়-বর্গের সারথি স্বরূপ, দেব ও মনুষ্যগণের শাস্তা, সুগত-মত প্রসিদ্ধ, অর্হৎ সম্প্রদায় বিদিত, তথাগত কুলোজ্বল, ক্রকুচ্ছন্দ নামক বুদ্ধ ভগবান্ ছিলেন; আমি সেই সময়ে-দান সূর বোধিসত্ত্ব নামে প্রসিদ্ধ ছিলাম। তখন বুদ্ধ ভগবানের সমক্ষে অবলোকিতেশ্বর ও সমন্তভদ্রের সমাধি বিগ্রহ দেখিয়াছি, যথা—

যখন সমন্তভদ্র বোধিসত্ত্ব বজ্রোদ্গাত সমাধি প্রাপ্ত হইলেন, তখনই অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব বিরিণ সমাধি প্রাপ্ত হইলেন; যখন সমন্তভদ্র বোধিসত্ত্ব চন্দ্র-বর-লোচন নামক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন, তখনই অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব সূর্য্য-বর-লোচন নামক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন; যখন সমন্তভদ্র বোধিসত্ত্ব বিচ্ছুরিত নামক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন, তখনই অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব গগণগঞ্জ নামক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন, যখন সমন্তভদ্র বোধিসত্ত্ব আকারকর নামক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন, তখনই অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব ইন্দ্রমতি নামক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন; যখন সমন্তভদ্র বোধিসত্ত্ব ভদ্র রাজ নামক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন তখনই অবলোকিতেশ্বর সাগরগম্ভীর নামক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন; যখন সমন্তভদ্র বোধিসত্ত্ব সিংহ বিজৃম্ভিত নামক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন,

रसस्तेजः सम्पत्कामो जुहोमि स्वाहा ॥ १५ ॥ क्षुधे स्वाहा ॥ १६ ॥ क्षुत्पिपासाभ्याꣳ स्वाहा ॥ १७ ॥ माभैषी र्नमरिष्यसि जरदष्टि र्भविष्यसि ॥ रसं विषस्य नाविदमुग्रं फेनमिवास्यं ॥ १८ ॥ सुरगोपाय मा नाथ

'तेजः' स्वरूपं, 'सम्पत्कामः' अहं तत्तेजः 'जुहोमि' अग्नौ क्षिपामि ॥ १५ ॥

अनयोरर्थः सुगमः ॥ १६,१७ ॥

हे सर्पदष्ट ! 'मा भैषीः' मृत्युभयं मा कुरु, 'न मरिष्यसि' 'जरदृष्टिः' जराव्याप्तजीवी 'भविष्यसि'। इदं 'आस्य' आस्यगतं 'विषस्य' रसम् निर्यासं 'उग्रं फेनम् इव' अन्यकालजं फेनमिव न 'अविदम्' अपितु यत्सामान्य मितिभावः ॥ १८ ॥

অন্নের সার ভাগ ঘৃত, তেজ স্বরূপ হইতেছে, আমি সম্পত্তি কামনায় ঐ তেজ অগ্নিতে হবন করিতেছি ॥ ১৫ ॥ আমি ক্ষুধা নিবৃত্ত্যর্থ, এবং ক্ষুৎপিপাসা উভয়েরই শান্ত্যর্থ অগ্নিতে হবন করিতেছি ॥ ১৬ ॥ ১৭ ॥

হে সর্প-দষ্ট ! মৃত্যুর ভয় করিও না, তুমি মরিবে না, তুমি সমুদয় জরাবস্থা ব্যাপিয়া জীবীত থাকিবে, আস্যান্তর্গত এই বিষরস মরণ জনক ফেনের ন্যায় নহে কিন্তু যৎসামান্য হইতেছে ॥ ১৮ ॥

१५—अग्नि र्देवता। बृहती छन्दः। आज्यहोमे विनियोगः।
"अन्नस्य घृतमेवेति यामि" गों ४,९।
१६,१७—क्षुत्पिपासे देवते। यजुः। सायं प्रातः होमे विनियोगः।
सायं प्रात र्जुहुयात् "क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेति" गों ४,९।
१८—सर्पो देवता। अनुष्टुप् छन्दः। विषापनोदने विनियोगः।
"माभैषी र्नमरिष्यसीति विषवता दष्टमद्भि रभ्युक्षञ्जपेत्" गों ४,९।

গোপায় মা ॥ অশস্তিভ্যো অরাতিভ্যঃ স্বস্ত্যয়ন-মসি ॥ ১৯ ॥

হে 'তুর!' 'মা' মাং 'গোপায়' রক্ষ, হে 'নাথ!' 'মা' মাং 'গোপায়' রক্ষ, কেভ্যঃ?—'অশস্তিভ্যঃ' ক্রূরকর্ম্মভ্যঃ। 'অরাতিভ্যঃ' শত্রুভ্যঃ। তুরঃ ত্বং 'স্বস্ত্যয়নং' কল্যাণকারণম্ 'অসি' ভবসি যতস্তত এবেত্থং প্রার্থিতম্ ॥ ১৯ ॥

হে তুর! আমাকে রক্ষা কর, হে নাথ! আমাকে রক্ষা কর, ক্রূরকর্ম্মা শত্রুদিগ হইতে রক্ষা কর, হে তুর! তুমি যেরূপে স্বস্ত্যয়ন স্বরূপ হইতে থাক এই রূপ প্রার্থনা করিতেছি ॥ ১৯ ॥

ইতি সামবেদীয়ে মন্ত্রব্রাহ্মণে

ষষ্ঠ খণ্ড সমাপ্তঃ ॥

——:০:——

॥ অথ সপ্তম-খণ্ডঃ ॥

***হতস্তে অত্রিণা ক্রিমির্হতস্তে জমদগ্নিনা গোতমেন তিনীকৃতো ঽস্বৈ ব ত্বা ক্রিমে! ব্রহ্মণ্যমবদ্যং ॥১॥**

'অত্রিণা' ঋষিণা 'তে' তব পূর্ব্বপুরুষঃ 'ক্রিমিঃ' 'হতঃ' হিংসিতঃ, 'জমদগ্নিনা' ঋষিণা 'তিনীকৃতঃ' তনূকৃতঃ স্বল্পী-

তোমার পৃষ্ঠদেশে অবস্থিত-পুরুষ অত্রি ঋষি কর্ত্তৃক

১৯—দণ্ডীদেবতা। যজুঃ। দণ্ডস্থাপনে বিনিয়োগঃ।

"তুরগোপায়েতি স্নাতকঃ সংবেশন বেলায়াং বৈণবং দণ্ডমুপনীয়োদ্দধীত স্বস্ত্যয়নার্থং" ৪,৫।

১—অত্র্যাদয়ো দেবতাঃ। বৃহতীচ্ছন্দঃ। ক্রিমিপাতনে বিনিয়োগঃ।

*ইহ খণ্ডে স্থিতাঃ সর্ব্ব এব ক্রিমি মন্ত্রাঃ।

"হতস্তে অত্রিণা ক্রিমিরিতি ক্রিমিমন্তং দেশমভিরভ্যুক্ষন্ জপেৎ" গোঁ ৪, ৫।

भरद्वाजस्य मन्त्रेण सन्तिनोमि क्रिमे त्वा ॥ क्रिमिं ह वक्रातोदिनं क्रिमिमांत्रानुचारिणं ॥ क्रिमिं द्विशीर्षमर्जुनं द्विशीर्षं ह चतुर्हनुं ॥२॥ हतः क्रिमीणां क्षुद्रको हता माता हतः पिता ॥ अथैषां भिंनकः

सन्तः। हे 'क्रिमे!' अद्य अहं 'अत्रैव' 'ब्रह्मवद्य' ब्रह्मघ्न 'त्वा' त्वां 'अवद्यं' निन्दनीयं करोमीति शेषः ॥ १ ॥

हे 'क्रिमे!' 'त्वा' त्वां 'भरद्वाजस्य मन्त्रेण' 'सन्तिनोमि' सम्यक् तनूकरोमि, कीदृशं क्रमि मित्याह—'क्रिमिं' ('ह' व्यर्थः) 'वक्रातो दिनं' वक्रभावेन व्यथा-कारिणम्, 'क्रिमिम्' 'आन्त्रानुचारिणं' अन्त्रमध्ये अनुचरण शीलं, 'क्रिमिं' 'द्विशीर्षं' अत एव 'चतुर्हनुम्', 'अर्जुनं' शुक्लवर्णम् ॥ २ ॥

'क्रिमीणां' 'क्षुद्रकः' वत्स-सङ्घः 'हतः', 'माता' जनयित्री क्रिमीणामेव 'हता', 'पिता' जनकश्च क्रिमीणामेव 'हतः'।

বিনষ্ট হইয়াছে, তোমার পৃষ্ঠদেশ-স্থিত পুরুষ জমদগ্নি ঋষি কর্ত্তৃক হিংসিত হইয়াছে এবং গোতম ঋষি তাহাকে সূক্ষ্ম (খাট) করিয়াছেন্। হে ক্রিমে! অদ্য আমি এই স্থলেই ব্রহ্মঘ্ন তোমাকে নিন্দনীয় করিতেছি ॥ ১ ॥

হে ক্রিমে! তুমি বক্রভাবে পীড়াজনক, অন্ত্র (দহ বন্ধক নাড়ীবিশেষ) মধ্যে গতি শীল, দ্বিমস্তক, অতএব চতুর্হনুক, ও শুক্লবর্ণা হইতেছ, তোমাকে ভরদ্বাজ ঋষির মন্ত্র বলে ভালরূপে সূক্ষ্ম করিতেছি ॥ ২ ॥

ক্রিমিদিগের বৎস-সমুদয় ও মাতা, পিতা সমুদয়ই আমা-

২—भरद्वाजो देवता। त्रिपादनुष्टुप्छन्दः। क्रमिपातने विनियोगः।

कुम्भो य एषां विषधानकः ॥ ३ ॥ क्रिमिमिन्द्रस्य बाहुभ्या मर्वाचं पातयामसि ॥ हताः क्रिमयः सा-ग्रातिकाः सनीलमक्षिकाः ॥ ४ ॥

अपरञ्च 'एषां' क्रिमीणां 'विषधानकः' विषाधारः 'कुम्भः' कल-सञ्च 'भिन्नकः' भिन्नः मयेति शेषः ॥ ३ ॥

'साग्रतिकाः' अग्रातिकया सह वर्त्तमानाः 'सनील-मक्षिकाः' नील-मक्षिकया सह वर्त्तमानाः 'क्रिमयः' सर्व्वे 'हताः'। तञ्च नष्टं 'क्रिमिं' क्रिमिकुलं 'इन्द्रस्य' 'बाहुभ्यां 'अर्वाचम्' अधोमुखं 'पातयामसि' पातयामः ॥ ४ ॥

কর্ত্তৃক বিনষ্ট হইয়াছে এবং ইহাদিগের বিষাধার, কুম্ভ ও আমাকর্ত্তৃক বিনষ্ট হইয়াছে ॥ ৩ ॥

অত্যুচ্চ আশার সহিত বর্ত্তমান, নীলমক্ষিকার সহিত বর্ত্তমান, ক্রিমি-সকল আমাকর্ত্তৃক হত হইয়াছে, সেই হত ক্রিমিকুলকে ইন্দ্রের বাহুরদ্বারা অধোমুখে পাতিত করি-তেছি ॥ ৪ ॥

इति सामवेदीये मन्त्रब्राह्मणे

सप्तमखण्डः समाप्तः ॥

४—भरद्वाजोदेवता । अनुष्टुप्छन्दः । क्रिमिपातने विनियोगः ।
क्रिमिपातने विनियोगः ।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

*अर्हणा पुत्र वाससा धेनु रभवद्यमे ॥ सा नः पयस्वती दुहा उत्तरा मुत्तराᳬसमां ॥ १ ॥ इद मह मिमां पद्यां विराज मन्नाद्यायाधितिष्ठामि ॥ २ ॥ या ओषधीः सोमराज्ञी र्बह्वीः शत-

या इयम् 'अर्हणा' पूजासम्पादिनी 'धेनुः' 'सा' 'यमे' धर्मे अतिथि सत्कारात्मके 'अभवत्', 'सा' च धेनुः 'उत्तराम् उत्तरां' उत्तरोत्तरं 'समां' वर्षं 'नः' अस्माकं गृहे 'पयस्वती' दुग्धवती सती 'दुहा' दुग्धदात्री भवतु ॥ १ ॥

'अहम्' अतिथिः 'इदं' आसनं, 'इमां' 'पद्यां' पाद्यं 'विराजं' शोभितं गृहम् 'अन्नादाय' अन्नभक्षणं कर्त्तुम् 'अधितिष्ठामि । आश्रये ॥ २ ॥

যে এই পূজা সম্পাদন শীল ধেনু, ইহা অতিথি-সৎকার রূপি ধর্ম্মের নিমিত্ত হইয়াছিল, সেই এই ধেনু উত্তরোত্তর বর্ষে আমাদিগের গৃহে দুগ্ধবতী হইয়া দুগ্ধ প্রদান করুক ॥ ১ ॥

আমি (অতিথি) অন্ন ভক্ষণ করিবার নিমিত্ত এই আসন, এই পাদ্য গ্রহণ করিয়া শোভিত গৃহে অধিকার করি তেছি ॥ ২ ॥

---

१ – अर्हणीय-देवता । अनुष्टुप्छन्दः । धेनु बन्धने विनियोगः ।

*अथार्चनीयप्रकरणम् । "षड़ार्घ्यारिहाभवन्ति – आचार्य्य – ऋत्विक्—स्नातका – राजा – विवाह्यः – प्रियोतिथिरिति„ गो ४,१० ।

२—अर्हणीय-देवता । यजुः । उपविशतो जपे विनियोगः

"इमां पद्यां** इति प्रतिष्ठमानो जपेत्" गो ४,१० ।

विचक्षणाः ॥ तामह्यमस्मि न्नासने छिद्राः शर्म्म यच्छत ॥ ३ ॥ या ओषधीः सोमराज्ञी र्विष्ठिताः पृथिवीं मनु ॥ तामह्य मस्मिन् पादयोरच्छिद्राः शर्म्म यच्छत ॥ ४ ॥ यतो देवीः प्रतिपश्याम्याप स्ततोमारा-

'याः' 'ओषधीः' ओषध्यः फलपाकान्ता व्रीहयः, 'सोमराज्ञीः' चन्द्रमा देवताकाः, 'बह्वीः' बह्व्यः 'बहुतराः 'शत-विचक्षणाः' बहु-जीवन-रक्षण-निपुणाः 'अस्मिन्' आसने 'अच्छिद्राः' निरन्तरं स्थिताः—'ताः' 'मह्यं' 'शर्म' कल्याणं 'यच्छत' प्रदानं कुरुत ॥ ३ ॥

'याः' 'ओषधीः' ओषध्यः 'सोमराज्ञीः' चन्द्रमा देवताकाः 'पृथिवीम् अनु विष्ठिताः' भूमि मनुलक्ष्य अधिस्थिताः; परार्द्धार्थः पूर्व्ववत् ॥ ४ ॥

हे 'आपः!' 'यतः' हेतोः युष्मान् 'देवीः' 'प्रति पश्यामि'

বহু জীবন রক্ষণে নিপুণ, এই আসনে নিরন্তর অবস্থিত যে, চন্দ্রদেবতা-জীবন, ওষধি (ধান্যাদি) সকল,—তাহারা আমাকে কল্যাণ প্রদান করুক ॥ ৩ ॥

ভূমিতে অধিষ্ঠিত, যে চন্দ্র-দেবতা জীবন, ওষধিরা, তাহারা আমাকে কল্যাণ প্রদান করুক ॥ ৪ ॥

হে আপঃ! তোমাদিগকে আমি দেবতা রূপে দেখিতেছি,

३,४ — अथर्व: ओषधीर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । पादयोरधस्तात् विष्टरदाने विनियोगः "या ओषधीरित्युदग्रं विष्टरमास्तीर्य्याभ्युपविशेत् शौचेत् पृथक्पृथक्भ्यां पादयोः" गो४,१०

द्भि रागच्छतु ॥ ५ ॥ सव्यं पादमवनेनिजेऽस्मिन् राष्ट्रे श्रियं दधे ॥ ६ ॥ दक्षिणं पादमवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्रे श्रिय मावेशयामि ॥ ७ ॥ पूर्वमन्य मपरमन्य मभौ

'यतः' तस्मात् प्रार्थये—यदयं 'धिः' धृतिशीलः यजमानः 'मारात्' विघ्नात् 'आगच्छतु' विघ्नान् विसृज्य एतु ॥ ५ ॥

'सव्यं' वामं 'पादम्' 'अवनेनिजे' प्रक्षालयामि, एतेन 'अस्मिन् राष्ट्रे' एतद्-गृहस्थस्य शासनाधीन-राज्ये गृहे 'श्रियं' शोभां लक्ष्मीं वा 'दधे' स्थापयामि ॥ ६ ॥

अस्यार्थः पूर्ववत् सुगमः ॥ ७ ॥

'पूर्वं' प्रथमम् 'अन्यं' पादम्, 'अपरं' द्वितीयं 'अन्यं' पादम् एवं कृत्वा क्रमात् 'उभौ पादौ' 'अवनेनिजे' प्रक्षालयामि, एतेन किम्फल मित्याह—'राष्ट्रस्य' एतद्गृहस्थ-संसारस्य

অতএব প্রার্থিতেছি যে, এই আমার মেধাবী জমান, বিঘ্নকে অপসৃত করত আগমন করুক ॥ ৫ ॥

বাম পাদ প্রক্ষালন করিতেছি, পাদ প্রক্ষালন প্রভাবেই এই গৃহে লক্ষ্মী স্থাপন করিতেছি ॥ ৬ ॥

দক্ষিণ পাদ প্রক্ষালন করিতেছি, প্রাদ প্রক্ষালন প্রভাবেই এই গৃহে লক্ষ্মী স্থাপন করিতেছি ॥ ৭ ॥

এই সংসার সমৃদ্ধিযুক্ত করিবার নিমিত্ত এবং অভয়ের

५—आपो देवताः । विराट् छन्दः । पादप्रक्षालनार्थोदके विनियोगः ।
"यतोदेवीरित्यपः प्रेक्षेत" गो० ४,१० ।

६—अर्हणीय श्रीर्देवता । निगदः । वामपादप्रक्षालने विनियोगः ।
"सव्यं पादमवनेनिजे इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत् गो० ४,१० ।

७—अर्हणीय-श्रीर्देवता । निगदः । दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः
"दक्षिणं पादमवनेनिजे इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत्" गो० ४,१० ।

पादाववनेनिजे ॥ राष्ट्रस्यर्द्ध्या अभयस्यावरुद्ध्यै ॥ ८ ॥ अन्नस्य राष्ट्रिरसि राष्ट्रिस्ते भूयासं ॥ ९ ॥ यशोसि यशो मयि धेहि ॥ १० ॥ यशसो यशोसि ॥ ११ ॥ यशसो

'ऋद्ध्यै' ऋद्धिं समृद्धिं कर्त्तुं, किञ्च 'अभयस्य' 'अवरुद्ध्यै' परिग्रहाय ॥ ८ ॥

हे अर्घ ! त्वम् 'अन्नस्य' अदनीयस्य समस्त-वस्तुनः 'राष्ट्रिः' दीप्तिः 'असि' भवसि, अतस्त्वां प्रार्थये—'ते' तव प्रसादात् 'राष्ट्रिः' राष्ट्रिमान् दीप्तिमान् 'भूयासम्' अहमिति शेषः ॥ ९ ॥

हे आचमनीय ! यतस्त्वं 'यशः' यशस्वी शोधक=इति कीर्त्तिमान् 'असि' भवसि, अतः त्वां प्रार्थये—'मयि' मच्छरीरे 'यशः' 'धेहि' आधानं कुरु ॥ १० ॥

मधुपर्क ! त्वं 'यशसः' यशस्विनः 'यशः' यशः-प्रकाशकः 'असि' भवसि ॥ ११ ॥

অবরোধ করিবার নিমিত্ত প্রথমে এক পাদ, পরে অন্য এক পাদ, এই ক্রমে পাদদ্বয়ই প্রক্ষালন করিতেছি ॥ ৮ ॥

হে অর্ঘ ! তুমি অদনীয় বস্তুমাত্রের দীপ্তিস্বরূপ হইতেছ অতএব প্রার্থিতেছি—তোমার প্রসাদে আমি দীপ্তিমান্ হই ॥ ৯ ॥

হে আচমনীয় ! তুমি যশস্বীদিগের শোধক, অতএবই যশস্বী হইতেছ, তোমার নিকট প্রার্থিতেছি—আমার শরীরে যশ: আধান কর ॥ ১০ ॥

८—अर्हणीय-श्रीर्देवता । निगदः । उभयपाद-प्रक्षालने विनियोगः ।
"पूर्व्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ" गोः ४,१० ।
९—अर्घो देवता । यजुः । अर्घप्रतिग्रहणे विनियोगः ।
"अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात" गोः४,१० ।
१०—आचमनीयं देवता । यजुः । आचमनीय-ग्रहणे विनियोगः ।
"यशोसीत्याचमनीयमाचामेत्" गोः४,१० ।
११—मधुपर्को देवता । यजुः । मधुपर्क-ग्रहणे विनियोगः ।
"यशसो यशोसीति मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात्" गोः ४,१० ।

ভক্ষোসি মহসো ভক্ষোসি শ্রীভক্ষোসি শ্রিয়ং ময়ি ধেহি॥ ১২ ॥ মুঞ্চ গাং বরুণপাশা দ্বিষন্তমেভি-ধেহি॥ তং জহ্যমুষ্য চোভয়ো রুৎসৃজ গামত্তু তৃণানি পিবতূদকং॥ ১৩ ॥ মাতা রুদ্রাণাং দুহিতা বসূনাং

'যশসঃ' যশস্বিনঃ 'ভক্ষঃ' খাদ্যঃ 'অসি', 'মহসঃ' তেজস্বিনঃ 'ভক্ষঃ' 'অসি', 'শ্রী' শ্রীমতঃ 'ভক্ষঃ' 'অসি'—'ময়ি' 'শ্রিয়' লক্ষ্মীং 'ধেহি' আধানং কুরু ॥ ১২ ॥

হে 'বরুণ!' বরুণরূপিন্! নাপিত! 'গাং' পাশবদ্ধাং 'পাশাৎ' 'মুঞ্চ' 'অমুষ্য' যজমানস্য 'মে' মম চ 'উভয়োঃ' অনুজ্ঞাতঃ 'গাং' তাম্ 'উৎসৃজ' উৎসর্গং কুরু, কিঞ্চ 'দ্বিষন্ত' গোশত্রু 'তং' খড়্গ হস্তং 'জহি' ত্যজ, হন্তু মিতি যাবৎ। ইদানীমিয়ং 'তৃণানি' 'উদকম্' 'অত্তু', চ 'পিবতু' ॥ ১৩ ॥

ইয়ং গৌঃ 'রুদ্রাণাং' একাদশ-সঙ্খ্যাকানাং তেষাং, 'মাতা', 'বসূনাং'

হে মধুপর্ক! তুমি যশস্বিদিগেরও যশঃ-প্রকাশক হইতেছ ॥ ১১ ॥

যশস্বিদিগের ভক্ষ্য হইতেছ, তেজস্বিদিগের ভক্ষ্য হইতেছ, শ্রীযুক্ত ব্যক্তিদিগের ভক্ষ্য হইতেছ, আমাকে লক্ষ্মী প্রদান কর ॥ ১২ ॥

হে বরুণ-রূপি-নাপিত! পাশবদ্ধ গোকে পাশ হইতে মুক্ত কর, এই যজমানের এবং আমার—এই উভয়ের অনুজ্ঞা প্রাপ্ত হইয়া, সেই গোকে ত্যাগ কর; (ছেড়েদাও) আর

---

১২ – মধুপর্কো দেবতা। যজুঃ। মধুপর্ক-প্রাশনে বিনিয়োগঃ।

"যশসো ভক্ষোসি ... শ্রিয়ংময়ি ধেহীতি নিঃপিবেৎ তূষ্ণীং চতুর্থম্" গো০ ৪,১০।

स्वसादित्याना ममृतस्य नाभिः॥ प्रनुवोचं चिकितुषे जनाय मागा मनागा मदितिं वधिष्ट॥ १४ ॥

अष्टानां देवानां 'दुहिता', 'आदित्यानां' द्वादशानां 'स्वसा' 'अमृतस्य' दुग्धरूपस्य 'नाभिः' उत्पत्ति-स्थानम् । अतः 'अदितिं' अदीनाम् 'अनागां' निरपराधां 'गाम्' इमां हे यजमान परिचारकाः! यूयं 'मा वधिष्ट' बधं मा कुरुत, अहञ्च तव प्रभोराज्ञाच्युति-दोष-प्रशमनाय 'चिकितुषे' ज्ञानवते 'जनाय' यजमानाय त्वत्-प्रभवे 'प्रनुवोचम्' पूर्व्वमेवोक्तवान्, इदमिति यावत् ॥ १४ ॥

খড়্গহস্ত সেই গো-শত্রুকে হনন করিবার নিমিত্ত, ত্যাগ কর ॥ ১৩ ॥

ইনী (গো) রুদ্র সকলের মাতা হইতেছেন, বসু সকলের দুহিতা হইতেছেন, আদিত্য সকলের ভগিনী হইতেছেন, অমৃতের উৎপত্তি স্থান হইতেছেন, অতএব অখণ্ডনীয় নিরপরাধ এই গোকে, হে যজমান-পরিচারকেরা ! তোমরা সকলে, বধ করিও না, আমি জ্ঞানবান্ যজমানকে—অর্থাৎ তোমার প্রভুকে, তোমার প্রভুর আজ্ঞা-অবহেলা রূপ অপরাধ মার্জ্জনা করাইবার নিমিত্ত পূর্ব্বেই বলিয়াছিলাম ॥ ১৪ ॥

इति सामवेदीये मन्त्रब्राह्मणे अष्टम-खण्डो द्वितीय-प्रपाठकस्य समाप्तः ॥

१३— गौर्देवता । बृहती छन्दः । गोमोचणे विनियोगः ।
"मुञ्च गां वरुणपाशा द्विषन्तं ... भूयात्" गो० ४,१० ।
१४—गौर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । गवानुमन्त्रणे विनियो[गः] ।
"माता रुद्राणामित्यनुमन्त्रयेत" गो० ४,१० ।

সামবেদস্য

মন্ত্র-ব্রাহ্মণম্ ।

শ্রীসত্যব্রত-সামশ্রমি-ভট্টাচার্য্য-প্রণীতেন ব্যাখ্যানেন বঙ্গানু-
বাদেন চ সহিতম্

॥ তেনৈব সংশোধ্য প্রকাশিতম্ ॥

—:০:—

সামবেদীয়-মন্ত্র-ব্রাহ্মণ ।

'প্রত্নকম্রনন্দিনী'-সম্পাদক

শ্রীসত্যব্রত-সামশ্রমি-ভট্টাচার্য্য-কৃত

টীকা ও অনুবাদের সহিত

—:০:—

শ্রীরামপুর—মাহেশ

সত্যযন্ত্রে

মুদ্রিত ।

শকাব্দা: ১৭৯৪

ओं । वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । ओं ॥ १ ॥

ओं । अतएव च सर्व्वाण्यनु ओं ॥ २ ॥

ओं । तन्मनः प्राणानुत्तरात् । ओं ॥ ३ ॥

ओं । सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । ओं ॥ ४ ॥

ओं । भूतेषु तच्छ्रुतेः । ओं ॥ ५ ॥

ओं । नैकस्मिन् दर्शयतो हि । ओं ॥ ६ ॥

देवानां मोच उत्क्रान्ति श्चाम्मिन उच्यते । वागभिमानिनुमा मनो भिमानिनि रुद्रे विलीयते । वाचो मनोशब्दत्व दर्शनात् । तस्य यावन्न वाङ्मनसि संपद्यत इति शब्दाच्च । उमा वै वाक् समुद्दिष्टा मनो रुद्र उदाहृतः । तदेतन्मिथुनं ज्ञात्वा न दाम्पत्याद्वि हीयत इति स्कान्दे ॥ १ ॥

अतएव च शब्दात् सर्व्वाणि देवतानि यथानुकूलं विलीयन्ते । अग्नौ सर्व्वे देवा विलीयन्ते अग्निरिन्द्रे इन्द्र उमायां उमा रुद्रे विलीयते । एव मन्यानि देवतानि यथा नुकूल मिति गोपवन श्रुतिः ॥ २ ॥

मनः प्राण इत्युत्तरा द्वचनान्मनोभिमानी रुद्रः प्राणे वायौ विलीयते वायोर्जात रुद्र उदेति वायौ विलीयते तस्मादाहु र्वायुर्देवानां श्रेष्ठ इति कौण्डिन्य श्रुतिः ॥ ३ ॥

स प्राणः परमात्मनि विलीयते सर्व्वे प्राणमुपगच्छन्ति प्राणः परमुपगच्छति प्राणं देवा अनुप्राणन्ति प्राणः परमनुप्राणिति तस्मादाहुः प्राणस्य प्राण इति । प्राणः परस्यां देवतायां मुक्ताः सन्तोऽग्निमाविश्य देवाः सर्व्वेपि भुञ्जते । अग्निरिन्द्रं तथेन्द्रश्च वायुमाविश्य सोपितु । आविश्य परमात्मानं भुंक्ते भोगां स्तुवाद्यकान् नत्वानन्दो निजस्तेषां परैर्लभ्यः कथञ्चन । किमुविष्णोः परानन्दोन ते विष्णाविति स्मृतेः । प्राणस्य तेजसितनमो । मार्ग मात्र मुदाहृतं । सर्व्वेषितुश्च सर्व्वादे स्तस्मान्न लयः कथं ।, इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥४॥

भूतेष्वनेषां देवानां लयः। भूतेषु देवालीयन्ते भूतानि परेण पर उदेति तास्मेत्येकल एव मध्ये स्यातेति बृहच्छ्रुतिः ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् भूते सर्व्वेषां देवानां लयः पृथिव्या मभवो देवाः विलीयन्ते वरुणेश्विना वप्यावग्नयो वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पति रित्याकाशएव साध्याविलीयन्ते ऋभवः

ओं । समानाचासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानु-पोष्य । ओं ॥ ७ ॥

ओं । तदपीतेः संसारव्यपदेशात् । ओं ॥ ८ ॥

ओं । सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । ओं ॥ ९ ॥

ओं । नोपमर्द्दनात् । ओं ॥ १० ॥

ओं । अस्यैव चोपपत्तेरुष्मा । ओं ॥ ११ ॥

पृथिव्यां वरुण आपीऽग्नय स्तेजसि मरुतो मारुत आकाशे विनायका विलीयन्त इति महोपनिषच्चतुर्व्वेदशिखाच्च दर्शयतः । अतोऽग्नो सर्व्वे देवा विलीयन्त इत्यत्र निर्द्दिष्टानामेव ॥ ६ ॥

देशतः कालतश्च व्याप्त्यासमीनापरम पुरुषो यस्याः सा समाना संसारानुपक्रमात् स्वतएवामृतत्वं तस्याः इहच्छ्रुतिश्चतो वावस्त्यनुपक्रमो । प्रकृतिश्च परमश्च द्वावेतो नित्यमुक्तो नित्यौ च सर्व्वगतो एतौ ज्ञात्वाविमुच्यत इति । नैतावता साम्यं ॥ ७ ॥

समावेतौ । प्रकृतिश्च परमश्च नित्यौ सर्व्वगतौ नित्यमुक्तावसमावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च विलीनोऽहि प्रकृतौ संसारमेति विलीनः परमेऽप्यमृतत्व मेतीति सौपर्ण श्रुतिः ॥ ८ ॥

सूक्ष्मत्वं वाधिकं ब्रह्मणः प्रकृतेः ज्ञानानन्दैश्वर्य्यादि प्रमाणाधिक्यच्च । सर्व्वतः प्रकृतिसूक्ष्मा प्रकृत्तेः परमेश्वरः । ज्ञानानन्दौ तथैश्वर्य्यं गुणाश्चान्येऽधिकाः प्रभोरिति हि चतुर श्रुतिः ॥ ९ ॥

अतस्तस्य ये विशेष गुणास्तेषा मनुपमर्द्दनेनैव साम्यं । देशतः कालतश्चैव समा प्रकृतिरीश्वरे । उभयोरप्यवद्धत्वं तदवन्धः परात्मनः । स्वतएव परेशस्य साचीपास्ते सदाहरिं प्रकृतेः प्रकृतस्यापियेगुणास्ते तु विष्णुना । नियतानैव केनापि नियताहि हरेर्गुणा इति भविष्यत् पर्व्वणि ॥ १० ॥

द्विधाह्यीदमवद्धस्य तदुष्मावदनुष्मावत् । तत्रोष्मावत् परं ब्रह्म यन्नजिघ्रन्ति न पश्यन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति अथानुष्मावत् प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन्नजिघ्रन्ति जिघ्रन्तिच यन्न पश्यन्ति पश्यन्तिच यन्न शृण्वन्ति शृण्वन्तिच यन्न जानन्ति जानन्ति चेति सौपर्ण श्रुतेः । किञ्चित् साम्योपपत्तेः ॥ ११ ॥

ओं । प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् । ओं ॥ १२ ॥
ओं । स्पष्टो ह्येकेषां । ओं ॥ १३ ॥
ओं । स्मर्य्यते च । ओं ॥ १४ ॥
ओं । तानि परे तथा ह्याह । ओं ॥ १५ ॥
ओं । अविभागो वचनात् । ओं ॥ १६ ॥
ओं । तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या

असमो वा एष परमो नहि कश्चिदेवं दृश्यते । सर्व्वे ह्येतेऽणवोजायन्ते च म्रियन्ते च छिद्राश्चैते भवन्त्यथ परो न जायते न म्रियते पूर्णश्चैव भवतीति चतुर्वेद शिखायां साम्य प्रतिषेधादिति चेत् न शरीरादि साम्यं प्रतिषिध्यते ॥ १२ ॥

कुत: अथात: समाश्चा समाश्चाभिधीयन्ते । समासमाश्चाथ समानि ब्रह्मणोरूपाणि यैरुत्पत्ति स्थितिलयौ नियक्ति रार्यतिश्चैकं ह्येवैतद्भवत्यथा समाब्रह्मेन्द्रो रुद्र: प्रजापति र्वृहस्पति र्येकेचन देवगन्धर्व्वा मनुष्या: पितरोऽसुरा यत् किञ्चेदं चरं अचरञ्चाथ समाऽसमा प्रकृतिर्वा वसमासमा एषाहि नित्याजरा तद्वशाचेति स्पष्टोहि माध्यन्दिनानां समादिवाद: ॥ १३ ॥

मत्स्य कूर्म्म वराहाद्या: समाविष्णोर भेदत: । ब्रह्माद्यास्त्वसमा: प्रोक्ता: प्रकृतिश्च समासमा इति वाराहे ॥ १४ ॥

प्राणद्वारेण सर्व्वाणि दैवतानि परमात्मनि विलीयन्ते सर्व्वे देवा: प्राणमाविश्य देवे सुक्तालयं परमेयात्यचिन्त्य इति कौषारव श्रुति: ॥ १५ ॥

एतेदेवा एतमात्मान मनुविश्य सत्यासत्यकामा: सत्यसंकल्पा: यथा काममन्तर्वहि: परिचरन्तीति गौपवन श्रुति: । तत् परमेश्वर कामाद्य विभागेनैव तेषां सत्यकामत्वं कामेनमे काम आगाद् हृदयाद् हृदयं मृत्योरिति वचनात् । मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्याच्च परस्य तु । कामानुकूल कामत्वं नान्यथैषां विधीयत इति ब्राह्मे ॥ १६ ॥

उत्क्रान्ति काले हृदयस्याग्रज्वलनं भवति तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतत इति श्रुते: । तत् प्रकाशित द्वारो निष्क्रामति विद्यासामर्थ्यात् यंयं चापिस्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं । तन्तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भाव भावित इति स्मृते विद्याशेष गत्यनुस्मरण

सामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया। ओं ॥ १७ ॥

ओं। रश्म्यनुसारी। ओं ॥ १८ ॥

ओं। निशि नेति चेन्न सम्बन्धात्। ओं ॥ १९ ॥

ओं। यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च। ओं ॥ २० ॥

ओं। अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे। ओं ॥ २१ ॥

ओं। योगिनः प्रति स्मर्य्यते स्मार्त्ते चैते। ओं ॥ २२ ॥

इति कृष्णद्वैपायन ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादविरचिते चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः।*

योगाच्च। ध्यानार्थं स्तुतिगतिं वक्तीति लिङ्गं। हृदिस्थेनैव हरिणा तस्यैवानुग्रहेण तु उत्क्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रेण तमेवोपासतो भवेदिति चाध्यात्मे। शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्तीति च ॥ १७ ॥

निष्क्रामति सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मयः आसु नाडीष्वाततास्तत्र श्वेतः सुषुम्नो ब्रह्मयानः सुषुम्नायामी ततस्तत्प्रकाशेनैष निर्गच्छतीति हि पौत्रायणश्रुतिः ॥ १८ ॥

रश्म्यभावान्निशि ज्ञानिन उत्क्रमणं न युक्तमिति चेत् न सर्व्वदा सम्बन्धाद्रश्मीनां कियत्कालं ॥ १९ ॥

यावद्देही विद्यते तावद्रश्मिसंबन्धोऽस्त्येव संसृष्टा वा एते रश्मयश्च नाड्यश्चैनेषां वियोगो यावदिदं शरीरमत एतैः पश्यन्त्येतैरुत्क्रामन्त्येतैः प्रवर्त्तन्त इति मध्यन्दिन श्रुतिः ॥ २० ॥

दक्षिणे मरणाद्याति स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायण इत्युक्तेऽपि ज्ञानिनो दक्षिणायनोत्क्रान्तिर्युज्यते। अतः पर्व्वैव सूर्य्यस्य दक्षिणायनरश्मयः। तावन्त एव निर्द्दिष्टा उत्तरायणरश्मयः। ते सर्व्वे देहसम्बन्धाः सर्व्वदा सर्व्वदेहिनां। महर्लोकादिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः। निर्गच्छन्तीतरैश्चापि यैरेष्वैतरागतिः ॥ उत्तरं दक्षिणमिति तदेव तु निगद्यते न तु काल विशेषोऽस्ति ज्ञानिनां नियमात् फलं। ददाति कालेऽगुणे फलं किञ्चिद्विशिष्यते। अपुरात्तमानां केषाञ्चिन्न विशेषोऽस्ति कालत इति हि नारायणाध्यात्मे ॥ २१ ॥

न केवलं कालादिकृते ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्य्येते किन्तु ज्ञानयोगिनः कर्म्मयोगिनश्च।

---

*चतुरधिकैकशततमसङ्ख्याङ्कितपृष्ठायां यत्र तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादः समाप्त इति वर्त्तते तत्र चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्त इत्यवगन्तव्यं।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः । ओं ॥ १ ॥

ओं । वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्यां । ओं ।२।

ओं । तडितोधिवरुणः सम्बन्धात् । ओं ॥ ३ ।

ओं । आतिवाहिक स्तल्लिङ्गात् । ओं ॥ ४ ॥

ओं । उभयव्यामोहा त्तत्सिद्धेः । ओं ॥ ५ ॥

अग्निर्ज्योति रहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः धूमोरात्रि स्तथाकृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं । तत्र चान्द्रमसंज्योति र्योगी प्राप्य निवर्त्तत इति । अत्रयोगीति विशेषणात् स्मरण निमित्तं चैते गतीगत्यनुस्मरणा द्रूमचन्द्रं वागच्छति इवं । अननुस्मरतः काले स्मरणं प्राप्य वेगति रितिचाध्यात्मे ॥ २२ ॥

इति श्रीकृष्ण द्वैपायन कृत ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द तीर्थ भगवत् पादविरचिते चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ।

मार्गोगमं चास्मिन् पादे उच्यते । र्चि षमभिसंभवन्त्यर्चि षोऽहरह्नआपूर्य्यमाण पक्षमित्यर्चिषः प्राथम्यं श्रुते । यदा हवे पुरुषो ऽस्मा ल्लोका प्रैति सवायु मागच्छतीति वायोः । तत्रार्चिं ष प्राप्तिरेव प्रथमा । द्वावेवमार्गौ प्रथिता वर्चि रादिर्धूमपथितां । धूमादिः कर्म्मिणार्थ्व सर्व्ववेद विनिर्णयात् । अग्निर्ज्योति रितीद्वे धे वार्चि षः संप्रतिष्ठितः । अग्नि गत्वा ज्योति रेति प्रथमं ब्रह्मसंवत्सरेति । एकस्मिं स्तुपरेसंख्यो द्विरूपोग्निः सुतोमहानिति ब्रह्मतर्के ॥ १ ॥

अर्चिषो वायुं गच्छति सवायु मागच्छतीति सामान्य वचनात् । सइतो गतो द्वितीयां गतिं वायु मागच्छति वायो रह रह आपूर्य्यमाण पक्षमिति विशेष वचनाच्च ॥ २ ॥

मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादरुणलोकं वरुण लोकात् प्रजापतिलोकं इति कौण्डिन्य श्रुतिः । संवत्सरात्तडित मागच्छति तडितः प्रजापति लोक मिति गोपवन श्रुतिः । तत्र तडितो वरुणं गच्छति तडिता ह्येते वरुण लोक स्तडिदुपरि मुक्ता मयोराजते । तथासौवरुणोराजा सत्यानृते विचिन्वतीत्युपरि संतन्वश्रुतिः ॥ ३ ॥

पूर्व्वोक्तस्त्वाति वाहिको वायुः पूर्व्वगमनलिङ्गात् ॥ ४ ॥

कुतः सवायु मागच्छतीति प्रथम मुच्यते । उत्क्रान्तो विद्वान् परम मभिगच्छन् विद्युत मेवान्तत उपगच्छति । द्यौर्वावविद्युत्तस्त् पतिं वायु मुपगम्य तेनैव ब्रह्मगच्छतीत्यन्ते पि वायु गमन श्रुतेः । पूर्व्वोक्त आतिवाहिकः परोवेति व्यामोहे उत्तरे दिवस पतिरिति विशेषणात् पूर्व्वोक्ताति वाहिकस्यैव श्रुति सिद्धेः । ब्रह्मतर्के च ॥ उत्क्रान्तस्य शरी-

ओं। वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः। ओं॥ ६॥

ओं। कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः। ओं॥ ७॥

ओं। विशेषाच्च। ओं॥ ८॥

ओं। सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः। ओं॥ ९॥

ओं। कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभि-धानात्। ओं॥ १०॥

ओं। स्मृतेश्च। ओं॥ ११॥

ओं। परो जैमिनि र्मुख्यत्वात्। ओं॥ १२॥

रात् स्वात् गच्छत्यर्चिषमेवतु। ततो दिवायोः पुत्रस्वयो सौनामूाति वाहिकः। ततोहः पूर्व्वपचं वाहारकं संवत्सरं तथा। तड़ितं वरुणञ्चैव प्रजाःयं सूर्य्यं मेवच। सोमं वैश्वानरं चेन्द्रं ध्रुवं देवीं दिवं तथा। ततो वायुं परं प्राप्य तेनेति पुरुषोत्तम मिति ॥५॥

प्रकारान्तरेण तत्र तत्रोच्यमानत्वा द्वायोरपि परतो ब्रह्मणोर्व्वाग् गन्तव्योस्तीति नाशङ्क-नीयं विद्युत् पतिना वायुनैव सएतान् ब्रह्मगमयतीति ब्रह्मगमन श्रुतेः विद्युत् पतिर्वायु-रेव नयेद्ब्रह्म न चापरः। कुतोन्यस्य भवेच्छक्ति स्तस्ते प्राण नायक मिति हृहत्कर्म्मे ॥ ६ ॥

स एवाणु ब्रह्म गम यतीति कार्य्यं ब्रह्म मयमतीति बादरिर्मन्यते। ऋतेदेवात् परंब्रह्म कः पुमान् प्राप्नुयात् क्वचित्। यद्यपि ब्रह्मदृष्टिः स्याद्ब्रह्मलोकमवा प्नुया दित्यध्यात्म वचनात्। तस्यैव गत्युपपत्तेः। ७।

यदिहत्वा परमभि पश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखमिति कौषारव श्रुतेः। ८।

ब्रह्मविदाप्नोति परमिति तद्व्यपदेश स्तत् समोप एव परमपि प्राप्नोतीत्ये तदर्थमेव। ।९।

कदेत्यत आह तेहि ब्रह्मणामभि संपद्य यदैतद्विलीयतेऽथसहब्रह्मणा परमभि गच्छतीति सौपर्ण श्रुतेर्महाप्रलये तदध्यक्षेण ब्रह्मणासह गच्छन्ति। १०।

ब्रह्मणासहते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यांते परात्मानः प्रविशन्ति परंपदमिति च। ११।

ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वात् परमेव ब्रह्म गमयतीति जैमिनिर्मन्यते। १२।

ओं । दर्शनाच्च । ओं ॥ १३ ॥

ओं । नच कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः । ओं ॥ १४ ॥

ओं अप्रतीकालम्बना भवन्तीति स बादरायण उभयथाच दोषात्तत् क्रतुश्च । ओं ॥ १५ ॥

ओं । विशेषञ्च दर्शयति । ओं ॥ १६ ॥

इति कृष्ण द्वैपायन ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द तीर्थ भगवत् पादविरचिते चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ।

ओं । सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् । ओं ॥ १ ॥

दृष्टत्वाच्च परब्रह्मणः । १३ ।

नहि कार्ये प्रतिपत्तिः प्राप्तवान् इत्यभि सन्धिश्च । यदुपास्ते पुमान् जीवन् यत् प्राप्तुमभि वाञ्छति । यच्च पश्यति मुक्तः संस्तत् प्राप्नोति स्मतेरन्विति पाद्मे । १४ ।

प्रतीकं देह उद्दिष्टो येषां तत्रैव दर्शनम् । नतुप्राप्त तया क्वापि प्रतीकालम्बनास्तुते । अप्रतीका देवतास्तु ऋषीणां शतमेवच । राज्ञाञ्च शतमुद्दिष्टं गन्धर्व्वाणां शतं तथा । एतेधिकारिणोप्यासि इ र्शनेन्यैनतु क्वचित् । अयोग्य दर्शने यस्माद् भ्रंशः पूर्व्वस्यचापितु । अप्रतीकाश्रया येहि ते यान्ति परमेवतु । स्वदेहे ब्रह्मदृष्टैव गच्छेद्ब्रह्म सलोकतां । ब्रह्मणासह संप्राप्ते संहार परमं पदमिति गारुड़ वचनात् । उभयत्रोक्त दोषात् प्रतीकालम्बनात् परंनयति । स यथा कामो भवति तत् क्रतुर्भवति यत् क्रतुर्भवति तत् कर्म्मकुरुते यत् कर्म्मकुरुते तदा संपद्यत इति श्रुतेश्च अत्र कर्मोपासनमेव अन्यान् कार्यं नयतीति भगवन्मतं ॥ १५ ॥

अन्तः प्रकाशाद्वहिः प्रकाशाः सर्व्वे प्रकाशादे वाव सर्व्वे प्रकाशा ऋषयोन्तः प्रकाशा मनुष्या एवहि वहिः प्रकाशा इति चतुर्वेद शिखायां ॥ १६ ॥

इति श्रीकृष्ण द्वैपायन कृत ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द तीर्थ भगवत् पादविरचिते चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ।

भोग माहास्मिन् पादे सएवं विदेरमन्वानः एवं शश्वन्नात्मान मभिसंपद्येत तेनात्मना यथा कामं सर्व्वान् कामानन्न भवतीति सौपर्ण श्रुतेः परं ज्योतिरूप संपद्यस्वे न रूपेणाभि निष्पद्यत इति च । एवं सेतुं तीर्त्वान्धः सन्नानन्दो भवतीति च तत्र तरणं । नाम तत्

ओं । मुक्तः प्रतिज्ञानात् । ओं ॥ २ ॥

ओं । आत्मा प्रकरणात् । ओं ॥ ३ ॥

ओं । अविभागेनैव दृष्टत्वात् । ओं ॥ ४ ॥

ओं । ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । ओं ॥ ५ ॥

ओं । चितिमात्रेण तदात्मकत्वा दित्यौडुलोमिः । ओं ॥ ६ ॥

प्राप्नयेन्य तरणमेन । इमां घोरामशिरां नदीं तीर्त्वा तं सेतुमाप्यतिनैव सेतुना मोदते प्रमोदत आनन्दी भवतीति मौद्गल्य श्रुतेः ॥ १ ॥

मुक्त एवचात्रोच्यते । अहरहरेन मनु प्रविश तुत्रपसंक्रमते च नतत्र मोदतेन प्रमोदते नकामानन्तु भवति बद्धोह्येष तदा भवत्यथयथेनं मुक्तोनु प्रविशति मोदते प्रमोदते च कामांश्चैवान् भवतीति बृहच्छ्रुतौ च प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

परं ज्योतिः शब्देन परमात्मैवोच्यते तत् प्रकरणत्वात् । परं ज्योतिः परं ब्रह्म परमात्मादिकागिरः । सर्व्वं च हरिमेवैकं ब्रूयुर्नान्यं कथञ्चनेति ब्रह्माण्डे ॥ ३ ॥

ये भोगाः परमात्मना भुज्यन्ते तएव मुक्तैर्भुज्यन्ते । यानेवाहं शृणोमियान् पश्यामि यान् जिघ्रामितानेवैते इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्तीति दृष्टत्वाच्चतुर्व्वेद शिखायां । भविष्यत् पुराणे च । मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगाल्लेशतः क्वचित् । बहिष्ठान् भुञ्जते नित्यं नानन्दादीन् कथञ्चनेति ॥ ४ ॥

सर्व्वदेह परित्यागेन मुक्ताः सन्तो ब्राह्मेणैव देहेन भोगान् भुञ्जत इति जैमिनिर्मन्यते स वा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं मर्त्यमभि सृज्य ब्रह्माभि संपद्य ब्रह्मणा पश्यति ब्रह्मणा शृणोति ब्रह्मणैवेदं सर्व्वमनु भवतीति माध्यन्दिनायन श्रुता वुपन्यासात् । आदत्ते हरि हस्तेन हरिदृष्ट्यैव पश्यति । गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैषा भवेत् स्थिति रितिश्रुतेः । गच्छामि विष्णु पादाभ्यां विष्णुदृष्ट्यातु दर्शनं । इत्यादि पूर्व्व स्मरणा स्मरणान्मुक्तस्य तद्भविष्यतिती बृहत्तन्त्रोक्त युक्तेश्च ॥ ५ ॥

चिति मात्रो देहोमुक्तानां पृथग्विद्यते तेन भुञ्जते । सर्व्वं वाएतदचित् परित्यज्य चिन्मात्र एवैष भवति चिन्मात्र एवा वतिष्ठते तामेतां मुक्तिरित्याचक्षत इत्युद्दालक श्रुतेश्च तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिर्मन्यते ॥ ६ ॥

ओं । एवमप्युपन्यासात् पूर्व्वभावा दविरोधं वादरायणः । ओं ॥ ७ ॥

ओं । संकल्पादेव चतच्छ्रुतेः । ओं ॥ ८ ॥

अतएवचानन्याधिपतिः । ओं ॥ ९ ॥

अभावं वादरिराहह्येव । ओं ॥ १० ॥

ओं । भावं जैमिनि विंकल्पाम्नानात् । ओं ॥ ११ ॥

सवाएष एतस्मान्मर्त्या द्विमुक्तश्चिन्मात्री भवति अथ ते नैवरूपेणाभि पश्यत्यभि शृणो-त्यभि मनुतेभिजानाति तां माहुर्मुक्ति रितीति सौपर्ण श्रुतौ चिन्मात्रे णाप्युपन्यासाज्जै-मिन्युक्तस्य च भावाद्भयदर्शना विरोधं वादरायणो मन्यते नारायणाध्यात्मे च । मर्त्य-देहं परित्यज्य चिति मात्रात्मदेहिनः । चितिमात्रेन्द्रिया श्चैव प्रविष्टा विष्णुम व्ययं । तदङ्गानु गृहीतैश्च स्वाङ्गै रेव प्रवर्त्तनं । कुर्व्वन्ति भुञ्जते भोगां स्तदनु वह्निरेववा । यथेष्टं परिवर्त्तन्ते तस्यैवानु गृहीरिता इति ॥ ७ ॥

न तेषां भोगादिषु प्रयत्नापेक्षा सयदिपितृलोक कामो भवति संकल्प देवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती तिश्रुतेः ॥ ८ ॥

सत्य संकल्पत्वा देव परमोधिपति स्तेषां विष्णुरेव न संशयः । ब्रह्मादि मानुषान्तानां सर्व्वेषामविशेषतः । ततः प्राणादिनामान्ता सर्व्वेपि यतयः क्रमात् । आचार्य्याश्चैव सर्व्वेपि येष्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितं । एतेभ्योन्यः पतिर्न्नैव मुक्तानां नात्र संशय इति च वाराहे ॥ ९ ॥

चिन्मात्रं विनान्यो देहस्तेषां नविद्यते इति वादरिः । अशरीरोवातदा भवत्य शरीरं वावसन्तं न प्रिया प्रियेस्पृशतो याभ्यां ह्येव उन्मथ्यत इत्यौ कुंकी रव्यश्रुता वाह हि ॥ १० ॥

सवा एष एवं वित् परमभिपश्यत्यभिशृणोति ज्योतिषैव रूपेण चितावाचितावानि-त्येन वाथा नन्दीभूतैवैष भवति नानन्दं किञ्चिदुपस्पृशति इत्यौद्दालकश्रुतौ विकल्पाम्ना-नात् । अन्यदेहस्यापि भावं जैमिनिर्मन्यते ॥ ११ ॥

ओं । द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोतः । ओं ।१२।

ओं । तन्वभावे सन्ध्याव दुपपत्तेः । ओं ॥ १३ ॥

ओं । भावे जाग्रद्वत् । ओं ॥ १४ ॥

ओं । प्रदीपवदावेश स्तथाहि दर्शयति । ओं ।१५।

ओं । स्वाप्यय संपत्त्यो रन्यतरापेक्ष्य माविष्कृतं हि । ओं ॥ १६ ॥

ओं । जगद्व्यापार वर्ज्जं । ओं ॥ १७ ॥

यथा द्वादशाहः क्रत्वात्मकः सत्रात्मकश्च भवति । एवं मुक्तभोगी बाह्य शरीर कृतश्चि न्मात्र कृतश्च भवतीति बादरायणो मन्यते ॥ १२ ॥

उपपत्तिश्च सन्ध्यं स्वप्नः सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थान मिति श्रुतेः ॥ १३ ॥

ब्रह्म वैवर्त्ते च । स्वप्नस्थानां यथाभोगी विनादेहेन युज्यते । एवं मुक्तावपि भवेद्विना देहेन भोजनं । स्वेच्छयावा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् स्वीकृत्य जागरितवद्भुक्त्वा त्यागः कदाचन इति ॥ १४ ॥

शरीर मनु प्रविश्यापितत् प्रकाशयन्तः पुण्यानेव भोगाननुभवन्ति नतु दुःखादीन् । यथा प्रदीपो दीपिकादिषु प्रविष्ट स्तत्स्थं तैलाद्येव भुङ्क्ते नतु तत् काष्ठादि तीर्णोहि तदा सर्व्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति दर्शयति । १५ ॥

न च स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्तीत्यादिना स्वर्गादिस्थस्य तदिति वाच्यं । यतः सुप्तौ मोक्षेवा एतदुच्यते अत्र पिता पिता भवति अनन्वागतं पुण्येना नन्वागतं पापेन इत्याद्यावि ष्कृतत्वात् ब्रह्मवैवर्त्ते च । जक्षीति मैयेषु देहेषु स्वेच्छया विश्वमोचिणः । भुञ्जते सुसुखान्येव न दुःखादीन् कदाचन तीर्णाहि सर्व्वशोकान्ते पुण्यपापादि वर्ज्जिताः । सर्व्व-दोष निवृत्तास्ते गुणमात्र स्वरूपिणः इति ॥ १६ ॥

सर्व्वान् कामानाप्त्वामृतः समभवदित्युच्यते तत्र सृष्ट्यादिभ्योऽन्याम् व्यापाराणा मीति ॥ १७ ॥

ओं । प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च । ओं ॥ १८ ॥

ओं । प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । ओं ॥ १९ ॥

ओं । विकारावर्त्ति च तथाहि दर्शयति । ओं । २० ।

ओं । स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । २१॥

कुतः । जीवप्रकरणत्वाज्जीवानां तादृक् सामर्थ्य विरहत्वाच्च । वाराहे च ॥ स्वाधिकानन्द संप्राप्तौ सृष्ट्यादिष्वाप्रतिष्वपि । मुक्तानां नैवकामः स्यात्न्यान् कामांस्तु भुञ्जते । तद्योग्यतानैव तेषां कदाचित् कापिविद्यते । न चायोग्यं विमुक्तोपि प्राप्नुयान्न च कामयेदिति ॥ १८ ॥

योवेद सवेद ब्रह्म सर्व्वस्मै देवा वलिमावहन्तीति प्रत्यक्षोपदेशात् जगदैश्वर्य्य मप्यस्तीति चेत् न आधिकारिक मण्डलाधिपति ब्रह्माद्दितनोच्यते । गारुडेच ॥ आत्मेत्येव परं देव मुपास्य हरिमव्ययं । केचिदत्रैव मुच्यन्ते नीत् क्रामन्ति कदाचन । अत्रैवच स्थिति स्तेषा मन्तरीक्षे च केचन । केचित्स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे । केचित् सत्ये महात्माना गच्छन्ति क्षीरसागरं । अत्रापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्यात् समीपगाः सालोक्यञ्च सरूपत्वं सामीप्यंयोग एवच । इदमारभ्य सर्व्वत्र यावत् सुक्षीर सागरं । पुरुषोनन्त शयनः श्रीमन्नारायणाभिधः । मानुषावर्णभेदेन तथैवा श्रमभेदतः । भूपोमनुष्या गन्धर्व्वा देवाश्च पितरश्चिराः । आजानजाः कर्म्मजाश्चताद्विकाश्च शचीपतिः । रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशस्तेषुच्चै वौत्तोमोत्तमाः । नित्यानन्दे च भोगेच ज्ञानैश्वर्य्यं गतेषु च । सर्व्वे शतगुणोद्रिक्ताः पूर्व्वस्मा दुत्तरोत्तरं । पूज्यन्ते चावरैस्तेतु सर्व्वैः पूज्यश्चतुर्मुखः । स्वजगद्व्याप्रतिस्तेषां पूर्व्ववत् समुदीरिताः । सयुजः परमात्मानं प्रविश्य चवहिर्गता । चिद्रूपाम् प्राकृतां श्चापि विमाभोगां स्तुकांश्चन । भुञ्जते मुक्ति रेवस्तं विस्पष्टा समुदीरिता इति ॥ १९॥

विकारावर्त्तौ व्यापारो मुक्तानां न च विद्यते । इमं मान मावर्त्तं नावर्त्तन्त इति श्रुतिः ॥ वाराहेच ॥ स्वाधिकारेण वर्त्तन्ते देवामुक्तावपिस्फुटं । वलिं हरन्ति मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्व्ववत् । सब्रह्मकास्तु ते देवा विशन्वेव विशेषतः नविकाराधिकारस्तु मुक्तानामन्यएवतु । विकाराधि कृता श्रेया ये नियुक्तास्तु विष्णुनेति ॥ २० ॥

एतत् साम गायन्नास्त इत्युच्यते । तत्रानन्दादीनां वृद्धिर्ह्रासश्च न विद्यते । एक प्रकारे व

ओं। भोगमात्र साम्यलिङ्गाच्च। ओं॥ २२॥

ओं। अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्। ओं ॥२३॥

सर्व्वदा स्थितिः। स एष एतस्मिन् ब्रह्मणि सम्पन्नो न जायते न म्रियते न ह्रीयते न वर्द्धते स्थित एव सदो भवति। दर्शयन्नेव ब्रह्म दर्शयन्नेवात्मानं तस्यैवं दर्शयतो न पत्ति र्न विपत्ति रित्याह जामाखि श्रुतौ। यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते न ह्रीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्द्धते इति मोक्ष धर्म्मे। विद्वत् प्रत्यक्षात् कारणाभावलिङ्गाच्च। ब्रह्म वैवर्त्तेच। न ह्रासो नच वृद्धिर्वा मुक्तानां विद्यते क्वचित् विद्वत् प्रत्यक्ष सिद्धत्वात् कारणा भावतोनुमा। हरेरुपासनाचात्र सदैवसुखरूपिणो। ननु साधन भूता सा सिद्धि रेवात्र साध्यत इति। २१॥

नच भोग विशेषादिति विरोधः। एतमानन्दमयमात्मानमनु प्रविश्य न जायते न म्रियते न ह्रसते न वर्द्धते यथा कामश्चरति यथाकामम्पिबति यथा कामंरमते यथा काममुपरमत इति भोग मात्र साम्य लिङ्गात्। अहृद्धि ह्रास रूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत्। कादाचित्क विशेषस्तु नैव तेषा निषिध्यत इति कौर्मे। प्रवाहतस्तु वृद्धिर्व्वा ह्रासोवा नैव कुतचित्। माप्रियं किञ्चिदपितु मुक्तानां विद्यते क्वचित्। कुत एवतु दुःखं स्यात् सुखमेव सदोदितं। भोगानान्तु विशेषेतु वैचित्र्यं लभते क्वचिदिति नारायण तन्त्रे। २२।

नच पुन रावर्त्तते नच पुन रावर्त्तते। सर्व्वान् कामानाप्त्वामृतः समभवत् समभव-दित्यादि श्रुतिभ्यः। २३।

ज्ञानानानन्दादिभिः सर्वैर्गुणैः पूर्णाय विष्णवे। नमोस्तु गुरवे नित्यं सर्व्वथाति-प्रियाय मे। यस्त्वीणादितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलंभङ्क्त्वा दर्शितमित्यमेव नि-हितं देवस्य भर्गोमहत्। वायोरात्म वचोनयं प्रथमकं वृत्ती द्वितीयं वपु र्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरौते नहि।

इति श्रीकृष्ण द्वैपायन कृत ब्रह्म सूत्र-भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पाद विरचिते चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः॥

पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।

श्रीमत् कृष्णद्वैपायन-कृत-ब्रह्मसूत्र-भाष्यं
श्रीमदानन्दतीर्थविरचितम्

—:०:—

श्रीसत्यव्रतसामश्रमि-भट्टाचार्य्येण
संशोध्य प्रकाशितम्

—:०:—

श्रीरामपुर-माहेश-
सत्ययन्त्रे
प्रिण्टार श्रीखगपति-सरकार द्वारया मुद्रितम् ।

१७९४ शकाब्दाः ।

भवन्ति च हिमोपमाः स्तनभुवो यदेणीदृशो
रुचेरुपरिसंस्थितो रतिपतेः प्रसादो गुरुः (९)॥ ४ ॥

एवं च सखे ! सम्पूर्णमः ।

मूलं बालकवीरुधां सुरभयो जातीतरूणां त्वचः
सारश्चन्दनशाखिनां किसलया न्यार्द्राण्यशोकस्य च ।
शैरीषी कुसुमोन्नतिः परिणमन्मोचश्च सोयं गणो
ग्रीष्मे णोष्महरः पुरा किल ददे दग्धाय पञ्चेषवे (१०) ॥ ५ ॥

मिः सहताभिनीय ।

अपि शिशिरतरोपचारयोग्यं द्वितयमिदं युगपन्न सह्यमेव ।
जरठितरविदीधितिश्च कालो दयितजनेन समं च विप्रयोगः(११)॥६

नेपथ्ये । दोलालिआहिं कुंचिदसरलदीहचरणाहिं काडिज्जइ वलइअकरजुअलंचिअणेउराहरणं । करजुअलणिबिडपीडिअपेरंतविणिग्गअकडपपा । कीडिज्जइ सही पडिच्छिअकणअकिंकिणीओ खुज्जोदरधरसिढिलिदकंचुअत्थइदअणहरहिंतो अवणिज्जइ उव्वकराग्गकट्ठणघेलंतवसणं * ।

---

* दोलालिकाभिः कुञ्चितदीर्घसरलचरणाभिः क्षणतेव वलयितकरयुगलाञ्चितनूपुराभरणम् । करयुगनिविडपीडितप॰ न्त-

(९)—अयं हि रतिपतिः रुचेः उपरि संस्थितः गुरुः गुरुतरः प्रसादः। तथाहि य॰ ... शीतलाः वेणवः हृदयानि हरन्ति यत् शिशिर वायुना करम्बिता निश्रिता स्निग्धी ... अर्दति यत्र एणीदृशः मृगाक्ष्याः स्तन भुवः हिमोपमाः भवन्ति। (१०)—बालक॰ ... विशेषः तदीय वीरुधां लतानां मूलं जातीतरूणां सुरभयः त्वचः, चन्दन शाखि॰ वृक्षाणां सारः त्वगन्तर्गतं काष्ठं अशोकस्य वृक्षस्य आर्द्राणि किसलयानि पत्राणि च शैरीषी शिरीष-पुष्पसम्बन्धिनी कुसुमोन्नतिः परिणमन् प्रस्फुटन् मोचः कदली पुष्पस्तवकश्च—र अयं गणः पुरा किल उष्महरः ग्रीष्मेण दग्धाय पञ्चेषवे मदनाय ददे दत्तवान्।

(११)—शिशिरतरोपचारयोग्यं इदं द्वितयं युगपत् एकदा न सह्यमेव, किन्तद्द्वय-

राजा। वयस्याभिः सह दोलाविहारं विभाव्य विदूषकं प्रति। सखे!

मां निधाय हृदये स्मरतप्ता दोलिकाविहरणं स्वसखीभिः।
स्वी.को.ति यदि किन्नरकण्ठी कार्मुकं वहतु जैत्रमनङ्गः(१२)॥ ७॥

वि षकः। विअक्खणा वअणादो जाणीअदि पाणिपीडण-
पु ो अप्पा *।

राजा। स च चतुष्पदीपर्यवसितः श्लोकः प्रभृतीकृतः।

विदूषकः। ता पसादं कदुअ पढदु पिअवअस्सो तं सिलोअं †।

राजा। पठति (१३)—

विधत्ते सोल्लेखं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा
तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं लोचनयुगे।

विनिर्गतकलापा मुच्यन्ते सखीप्रतिच्छिन्नकनककिङ्किणीकाः कु-
ञ्चोदरदरशिथिलितकञ्चुकस्थगितस्तनभरादपनीयते ऊर्ध्वकराग्र
क र्णोद्दे ल्लहसनम्।

* विचक्षणावचनात् ज्ञायते पाणिपीडनपूर्वं ते दापित आत्मा।

† तत् प्रसादं कृत्वा पठतु प्रियवयस्यस्तं श्लोकम्।

मित्याह—जरठिता कठिना अत्युग्रा रविदीधितिर्यत्र तादृशः कालः, च अपिच दयितजनेन प्रणयिजनेन समं सह विप्रयोगः वियोगः। (१२)—किन्नरकण्ठी किन्नरीणामिव सुस्वरः कण्ठः कण्ठध्वनिर्यस्या सा स्मरतप्ता सती यदि मां हृदये निधाय स्वसखीभिः सह दोलिकया विहरणं स्वीकरोति, तर्हि अनङ्गः जैत्रं जयशीलं कार्मुकं वहतु। तथैवाभीष्टः सिद्धिरिति भावः। (१३)—तृतीयाङ्के यच्चरणत्रयं पठितम् तमेव श्लोकम्।

यदादत्ते दृश्यादखिलमपि भावव्यतिकरं
मनोवृत्तिर्द्रष्टुं मुखरयति दृश्यं प्रति जनम् (१४) ॥ ८ ॥

किञ्च । स्वकण्ठकाण्डात् सुदृशोवतार्य
स्वप्नेऽर्पितो यो मम कन्धरायाम् ।
पुनर्मया तत्कुचसीम्नि मुक्तो
हारः स च प्राभृतमत्र जातः (१५) ॥ ९ ॥

विदूषकः । [स्मरणमभिनीय] भो पिअवअस्स किं पि रहस्सं पुच्छीअसि *

राजा । कथ्यते ।

विदूषकः । मिअंकावलीकुवलअमाणं केत्तिअं अंतरं † ।

राजा । आस्तां परकलत्रं हि सा वर्तते ।

विदूषकः । णं पत्थिवव्ववहारे अणभिण्णोऽहं जाणवदो उण सालभज्जं अद्धभज्जं त्ति भणादि । ता कधेसु केत्तिअं अंतरं त्ति मिअंकावलीकुवलअमालाणं ‡ ।

---

* भो प्रियवयस्य ! किमपि रहस्यं पृच्छ्यसे ?

† मृगाङ्कावलीकुवलयमालयोः कियदन्तरम् ?

‡ ननु पार्थिवव्यवहारे अनभिज्ञोऽहं जानपदः पुनः पुनः शालभार्यामर्धभार्यामिति भणति । तत् कथय कियदन्तरमिति मृगाङ्कावलीकुवलयमालयोः ?

---

(१४) – तरुणिमा तरुणभावं इह शरीरे कतरत् अङ्गं सौलक्षं न विधत्ते? अपितु सर्वमेवाङ्गम्, तथापि सर्वत्र तरुणभावे विद्यमानेऽपि लोचनयुगे चतुरं प्रागल्भ्यं किमपि अस्त्येव दृश्यात् दर्शनीयपदार्थमात्रात् अखिलं सम्पूर्णं भावव्यतिकरं यत् यस्मात् आदत्ते गृह्णाति अतः प्रतिजनं दृश्यं द्रष्टुं मनोवृत्तिः न मुखरयति एकत्रैव सर्वदर्शनीय भावस्य लाभात् । (१५) – सुदृशः शोभनदर्शनीयात् स्वकण्ठकाण्डात् अवतार्य्य यः हारः मम

राजा। यावदन्तरं मृगाङ्कावली कुवलयमालयोः।

विदूषकः। तं एव्व पुणो भणंतेण किं भणिदं होदि *।

राजा। तर्हि दृष्टान्तान्तरेण कथ्यते। यावदन्तरं घनसारागुरुसारयोः।

विदूषकः। सुट्ठदरं ण जाणीअदि †।

राजा। ज्ञाप्यते।

लाटीचम्पकपिञ्जरैरवयवै र्दूर्वानिभैः कुन्तलैः
पूर्वा रत्नमयीं बिभर्त्ति रचना मन्या तु मुक्तामयीम्।
इत्थं द्वे अपि ते विलाससदने देवस्य चेतो भुवः
प्राच्याः किं तु नितान्तनिर्जितजगल्लावण्यपण्यं वपुः (१६) ॥१०॥

सखे! किं पुनरनुपपन्नमेवेदं यदुत मां देवी परिणाययिष्यतीति।

विदूषकः। कुदो दिट्ठे अणुववण्णं णाम। [पुरो दर्शयन्] संबंधिणीचेडीओ आगच्छंतीओ दीसंदि ‡।

---

* तदेव पुनर्भणता किं भणितं भवति।

† सुष्ठुतरं न ज्ञायते।

‡ कुतो दृष्टेरनुपपन्नं नाम। सम्बन्धिनीचेट्य आगच्छन्त्यो दृश्यन्ते।

कन्दरायां स्वप्ने अर्पितः किञ्च मया पुनः तत् कुचसीम्नि यः हारः स्वप्ने मुक्तः सः हारः अत्र प्राभृतं उपढौकनं जातः सम्पन्नः। (१६)—लाटी लाटदेशीया चम्पकपिञ्जरैः अवयवैः दूर्व्वासदृशैः कुन्तलैः पूर्व्वादिक् रत्नमयीं रचनां बिभर्त्ति, अन्या पश्चिमा दिक् तु

राजा । का पुनस्ते संबन्धिनी ? ।

विदूषकः । देवी ।

राजा । विहस्य । तदेहि चित्रशालिकामधितिष्ठावः । तथा-तिष्ठतः ।

ततः प्रविशन्ति नेपथ्ये पेटिकाहस्ताश्चेटाः, सर्वाः परिक्रामितकेन ।

एका । हलातरंगिए एकहिं उण महाराओ पेक्खिदव्वो *।

द्वितीया । सहि कुरंगिए जहिं आसस्सविआहकोदूहल-पप्फुरिदो जणो दीसदि † ।

अन्या । अयि विअक्खणे किं विअ तरंगिआए मंतिदं । जो सहस्साणं महिसीणं पाणिग्गहो तस्स किंतिओ विअ कोदूहलहल्लफुल्लो ‡ ।

अपरा । पिअसहि विअक्खणे किं णु क्खु अणहिण्णासि कंदप्पचरिदाणं णवकोदूहलो कामिजणो ¶ ।

---

* हला तरङ्गिके ! कुत्र पुनर्महाराजः प्रेक्षितव्यः ? ।

† सखि कुरङ्गिके ! यत्रासन्नविवाहकौतूहलप्रस्फुरितो जनो दृश्यते ।

‡ अयि विचक्षणे ! किमिव तरङ्गिकया मन्त्रितम् । यः सहस्राणां महिषीणां पाणिग्राही तस्य कियानिव कौतूहलकलकलः ।

¶ प्रियसखि विचक्षणे ! किं नु खलु अनभिज्ञासि कन्दर्पचरितानां नवकौतूहली कामिजनः ।

मुक्तामयीं रचनां बिभर्त्ति—इत्थं द्वे अपि ते दिशौ देवस्य राज्ञः चेतोभवः चित्तस्थानस्य विलाससद्मने भूते, किन्तु प्राच्याः प्रागदेशोद्भवीयाः अस्याः खलु नितान्त-निर्जित जगत् वपुः शरीरं लावण्यपण्यम् अभवत् ।

तरङ्गिणी। पुरोऽवलोक्य। एस भट्टा पंडुरपरिक्खामंगो पहादपुण्णिमाचंदो विअ सणिच्चराणुगदो अज्ज चाराअण-द्विदीओ चित्तसालिआरूढ़े से दीसेदि [सर्वाः समुपसृत्य] जेदु जेदु भट्टा। देवी विस्सवेदि। आसण्णं लग्गं ता इमं णेवत्थमलंकरिअ अहिट्‌ठीअदु विआहचउक्करिआ *।

राजा। यदादिशति देवी।

विदू। [आत्मानं निर्वर्ण्य] भोदीओ संबंधिअस्स जणस्स वासभोज्जे किमुत्तरम् †।

चेटाः। इदं दास्सामो ‡।

विदू। किं विअ तं ¶।

चेटाः। जं केलितरुणो दोहलअं जं अ भअवन् तिलोअणो सीस्से समुव्वहइ ‖।

विदू। [दण्डकाष्ठ मुद्यम्य] आः दासीओ महाराअपि अवअस्स पिंगलिआबह्मणीवल्लहं ससत्ताणं पढिदव्वपादअं महा-

---

* एष भर्ता पाण्डुरपरिक्षामाङ्गः (१) प्रभातपूर्णिमाचन्द्र इव शनैश्चरानुगत आर्यचारायणं द्वितीयश्चित्रशालिकाद्वारोहे से दृश्यते। जयतु जयतु भर्ता। देवी विज्ञापयति। आसन्नं लग्नं तदिदं नेपथ्यमलंकृत्याधिष्ठीयतां विवाहचतुष्किकाम् (२)।

† भवत्यः संबन्धिन्योऽस्य जनस्य वासभोज्ये किमुत्तरम्।

‡ इदं दास्यामः।

¶ किमिव तत्?

‖ यत्कङ्केलितरोर्दोहदं यच्च भगवान् त्रिलोचनः शीर्षे समुद्वहति।

(१) – पाण्डुरवर्णं परिक्षामं कृशीभूतश्चाङ्गं यस्य तादृशः। (२) – चतुःस्तम्भान्वितां।

बह्मणं अधिक्खिवध ता इमिणा तुम्हारिसचेडीजणचित्तवुत्ति-कुडिलेण दंडकट्ठेण भुजंगजणजुगुस्सिआइं वअणाइं का-रिस्सं * ।

तर । मरिसदु २ अज्जो, संबंधिओत्ति तुए सह देवीविला-सिणीओ वक्करं करेंति † ।

अन्या । अलं वक्करेण दुव्वासो अज्जचाराअणो ‡ ।

तर । सुवासो हुविस्सदि सपदं एव्व ता विवाहमहूस-वोचिदं करेह्म, सुलक्खणे हारलट्ठि कलकंठि वसंतलदे मंग-लिए कामकेलि मिअंकलेहे बउलावलि परहुदिए विअक्खणे कप्पलदे पहुणो रसविअक्खणस्स कंकणबंधनेन विरएध विआ हदिक्खणं ¶ ।

सर्वाः समुपसृत्य । रक्तवासः कुङ्कम कङ्कणकुसुमादिक-मुपनयन्ति।

---

* आः दास्यः महाराजप्रियवयस्य पिङ्गलिकाब्राह्मणीवल्लभं स्वसूत्राणां पठितार्धपादं महाब्राह्मणमधिक्षिपथ । तदनेन युष्मादृशचेटीजनचित्तवृत्तिकुटिलेन दण्डकाष्ठेन भुजङ्गजनजुगुप्सितानि वदनानि करिष्ये ।

† मर्षतु मर्षतु आर्यः, संबन्धिन्य इति त्वया सह देवीविलासिन्य उपहासं कुर्वन्ति ।

‡ अलमुपहासेन दुर्वासाश्चारायणः ।

¶ सुवासा भविष्यति सांप्रतमेव तद्विवाहोचितं कुरुतः । सुलक्षणे हारयष्टि कलकण्ठि वसन्तलते माङ्गलिके कामकेलि मृगाङ्कलेखे बकुलावलि परभृतिके विचक्षणे कल्पलते प्रभो रस-विचक्षणस्य कङ्कणबन्धनेन विरचयत विवाहदीक्षणम ।

राजा । नाटेयन परिधत्ते ।

विदू । तद्वशिष्टेन समालम्भनादिनात्मानं मण्डयति ।

विच । भोदिओ किं विलंवेध आरंभरमणिज्जाणि पअरणाइं होंति, ता एध गाएध णच्चध अ * ।

विदू । भो एदाणं मज्झे अहं वि गाइस्सं णच्चिस्सं अ † ।

राजा । यदभिरुचितं भवते । विदूषकेण सह सर्वा गायन्ति नृत्यन्ति च ।

नेपथ्ये । भो विअक्खणामुहीओ किं विलंबेध आणेध महाराअं चउत्तरिअं सपरिवारा देवी संपत्ता ज्जेव्व ‡ ।

तर । इदो इदो महाराओ ¶ । [सर्वे परिक्रामन्ति] ।

ततः प्रविशति देवी वधूटीवेषा मृगाङ्कावली कुवलयमाला च ।

देवी । [अपवार्य्य] वच्छे! कुवलअमाले पेक्ख अत्तणो भत्तुणो सुसिद्धं महिलावेसं ‖ ।

---

* भवत्यः किं विलम्बयथ आरम्भरमणीयानि प्रकरणानि, तदेत साधयत गायत नृत्यत च ।

† भो एतासां मध्ये अहमपि गास्ये नर्तिष्ये च ।

‡ भो विचक्षणामुख्यः किं विलम्बयत आनयत महाराजं चतुष्किकां सपरिवारा देवी संप्राप्तैव ।

¶ इत इतो महाराजः ।

‖ वत्से कुवलयमाले! प्रेक्ष आत्मनो भर्तुः सुसिद्धं महिलावेषम् ।

कुवलयमाला अवनतमुखी हसति ।

राजा । स्वगतम् ।

दिवस इवास्मि सतापश्चन्द्रमुखीत्वेन रात्रिवच्चैषा ।

इदमपि चान्तररचितं रक्तांशुकमावयोः संध्या ॥ ११ ॥

देवी । अज्जउत्त ! उग्घालीअदु मुहं से उदेदु भवणगब्भे चंदो * ।

राजा । उपविश्य तथा कृत्वा । स्वगतम् ।

नयनच्छलेन सुतनोर्वदनजिते शशिनि कुलपतौ क्रोधात् ।

नासानालनिबद्धं स्फुटितमिवेन्दीवरं द्वेधा (४)॥ १२ ॥

देवी । वच्छे मिअंकावलि! कुण तारादंसणं वित्थारअ कुवलअसत्थरं † ।

मृगा । लज्जावशादितस्ततश्चक्षुषी निधाय चिरमूर्ध्वमवलोकयति ।

राजा । स्वगतम् ।

भवनभुवि सृजन्तस्तारहारावतारान्

दिशिदिशि विकिरन्तः केतकानां कुटुम्बम् ।

---

* आर्यपुत्र! उद्घाटयतु मुखमस्याः उदेतु भवनगर्भे चन्द्रः(३) ।

† वत्से मृगाङ्कावलि ! कुरु तारादर्शनं विस्तारय कुवलयसंस्तरम् (५) ।

---

(३) मुखस्य चन्द्रसादृश्यादिति भावः ।

(४)—इन्दीवरं सुतनोः नयनच्छलेन नयनद्वयाकारेण द्वेधा स्फुटितमिव । कथमित्याह कुलपतौ सेव्याध्यक्षे शशिनि चन्द्रे वदनजिते सति क्रोधात् । इन्दीवरञ्च तत् नासानालेन नासिकात्मकमृणालेन निबद्धमाबद्धम् ।

(५)—संस्तरः शय्या । उत्पलपुष्पशय्यामित्यर्थः ।

वियति च रचयन्तश्चन्द्रिकां दुग्धमुग्धां
प्रतिनयननिपाताः सुभ्रुवो विभ्रमन्ति (६) ॥ १३ ॥

विदू। (जनान्तिकेन) एसा कुवलअमाला तिरिच्छेहिं दिट्ठिच्छडाकडक्खेहिं पिबदिव्व *।

राजा। एवमेतत्।

प्रणालीदीर्घस्य प्रतिपदमपाङ्गस्य सुहृदः
कटाक्षव्याक्षेपाः शिशुशफरफालप्रतिभुवः।
सुवानाः सर्वस्वं कुसुमधनुषोऽस्मान्प्रति सखे!
नवं नेत्राद्वैतं कुवलयदृशः संनिदधति (७) ॥ १४ ॥

किं पुनः परकलत्रमेषा?

विदू। णिहगदीए तुह ज्जेव एसा †।

देवी। (जनान्तिकेन कुवलयमालां प्रति) पेच्छ २ अत्तणो भत्तारं अज्जउत्तेण परिणिज्जमाणं (प्रकाशम्) अज्जउत्त! संपदं दिज्जंदु भामरीओ हुदवहम्मि होमिज्जंतु लाआ ‡।

---

* एषा कुवलयमाला तिर्यग्भिर्दृष्टिच्छटाकटाक्षैः पिबतीव।

† स्नेहगत्या तवैवैषा।

‡ पश्य २ आत्मनो भर्तारं आर्यपुत्रेण परिणीयमानम्। आर्यपुत्र! सांप्रतं दीयतां भ्रामर्यः हुतवहे हूयन्तां लाजाः।

---

(६) -- तारहारावतारान् भवनभुवि सृजन्तः, केतकी कुटुम्बं दिशि दिशि विकिरन्तः, शुभ्रुवः अस्याः 'प्रतिनयननिपाताः' नयनयोः प्रत्येकयोः निपातः कटाक्षपातः 'विभ्रमन्ति' विभ्रमं कुर्वन्ति। (७) -- हे सखे! विदूषक! कुवलय दृशः अस्याः कटाक्षव्याक्षेपाः अस्मान् नवं आश्चर्यम् अद्भुतं नेत्राद्वैतं नेत्रयोरेकतां सन्निदधति। कीदृशाश्च ते कटाक्षव्याक्षेपाः इत्याह— प्रणालीव दीर्घस्य अपाङ्गस्य नेत्रान्तस्य प्रतिपदं सुहृदः, शिशुशफराणां मत्स्यबालानां फाला-

राजा। परिणीयोपविशति।

प्रविश्य प्रतीहारी। देव! देवीमादुलस्स चन्दवम्मस्स पहाणदूदेण सह अज्ज भाउराअणो दुवारे चिट्ठदि *।

राजा। देवीमुखमवलोकयति।

देवी। अविलंबिदं पवेसेहि †।

प्रतीहारी। तह त्ति ‡ (निष्क्रान्तः)

ततः प्रविशति भागुरायणो दूतश्च।

उभौ। जयतु २ त्रिलिङ्गाधिपो देवः।

भागु। इतो लाटाधिपतेर्दूतः।

राजा। उपविश्य निवेद्यतामपि कुशलं चन्द्रवर्मणः।

दूतः। देवानुग्रहेण।

देवी। कुशलं मे मातुलाणीए हारलदाए ¶।

दूतः। अथ किम्?

देवी। अवि सुमरेदि मं गुरुजणो +।

दूतः। अन्तरात्मापि विस्मर्यते। देवीं प्रति। मातुलपुत्रजन्मना दिष्ट्या वर्धसे। सर्वे हर्षं नाटयन्ति। संदिष्टं चास्वामिना।

---

* देव! देवीमातुलस्य चन्द्रवर्मणः प्रधानदूतेन सह आर्यभागुरायणो द्वारे तिष्ठति।

† अविलम्बितं प्रवेशय।

‡ तथेति।

¶ कुशलं मे मातुलान्या हारलतायाः।

+ अपि स्मरति मां गुरुजनः।

नाच प्रतिभुवः सदृशाः कुसुमधनुषः कन्दर्पस्य सर्वस्वं सुवानाः प्रसववारिणः अतिलावण्यमयत्वात् एकदा द्वयोरेव नेत्रयोः स्थिरदर्शनाभावात् एकस्यैवायं कटाक्ष इति प्रतीयते इति

निस्सूनुना प्राक् परिकल्पिताऽभून्मया मृगाङ्कावलिरेव पुत्रः ।
पुत्रावकल्पच्छलतश्च सेयमानायिता वः सचिवोत्तमेन (८) ॥१५॥

जातः संप्रति मे कुलैकतिलकः पुत्रस्तदेषा त्वया
भव्या कान्तिमती कलासु कुशला केलिप्रिया नीतिभूः ।
दैवज्ञोदितचक्रवर्तिगृहिणीभावा मृगाङ्कावली
देया कस्यचिदिन्दुसुन्दरयशः पूतस्य पृथ्वीपतेः (९) ॥१६॥

भागु । स्वगतम् । फलितं नो नीतिपादपलतया धिया ।

विदू । (हस्तमुद्राम्य) भो दिण्णा परिणीदा अ एसा किं ण पेक्खसि पओट्ठे दररत्तसुत्तकंकणं पिअवअस्सस्स मिअंकावलीए अ मंडिदं किदं वरइत्तिअं* । सर्वे विस्मयन्ति ।

देवी । (जनान्तिकेन) पेक्ख देव्वदुल्ललिदाइं, जं मए केलिकिलंतणेण अलीअं पडिकम्पिदं तं सच्चत्तणेण परिणदं । (विचिन्त्य) भोदु एव्वं दाव (प्रकाशम्) अज्जमादुलसंदेसमंतरेण वि मए परिणाविदा एव्व एसा † ।

---

*भो! दत्ता परिणीता च एषा, किं न प्रेक्षसे प्रकोष्ठे दर-(१०) रक्तसूत्रकङ्कणं प्रियवयस्यस्य मृगाङ्कावल्याश्च मण्डितं कृतं वरयित्रकम् ?।

†प्रेक्ष्व दैवदुर्ललितानि यन्मया केलिक्रीडितकेनालीकं परि-

भावः॥ (८) – प्राक् पुरा निःसूनुना मयैव मृगाङ्कावलिः पुत्रः परिकल्पिता अभूत्, किन्तु 'वः युष्माकं सचिवोत्तमेन सा इयंमृगाङ्कावलिः पुत्रावकल्पच्छलतः आनायिता – इत्येतत् पूर्ववृत्तान्तम् । (९) – सम्प्रति मे मम कुलैकतिलकः पुत्रोजातः तत् तस्मात् कान्तिमती, कलासु चतुष्षष्ठिविद्यासु कुशलाः निपुणाः नीतिभूः एषा मृगाङ्कावली त्वया सह केलिप्रिया भव्या । अत्र भाविभूतत्वं प्रकटयति—इन्दु सुन्दरयशः पूतस्य कस्यचित् महीपतेः देया इति दैवज्ञेन केनचित् उदिता कथिता चक्रवर्तिनः गृहिणी भावा च मया ज्ञायते एवं वदामीति भावः । (१०)—दर ईषत् ।

दूत: ! देवि! भवादृशीनां बुद्धयो यदृच्छयापि प्रवृत्ताः कार्यगगुरुन्धाना: परिणमन्ति ।

विदू । (जनान्तिकेन) देवी एसा पच्छात्तावे पडिदा * ।

राजा । तथैव । अनुगुणं हि दैवं सर्व्वस्मै स्वस्ति करोति ।

देवी । (जनान्तिकेन) हला अह्मे कज्जवाहिरित्तीओ भामिदाओ एताणं उण साणुबंधाणं एस प्पबंधो † ।

मेखला । जधा एव्व देवीए महाणुभावत्तणं अंगोकिदं तह एव्व णिव्वाहीअदु किं गदे सलिले सेतुबंधेण किं गदे विआहे णक्खत्तपरिक्खाए ‡ ।

विदू । भो अमच्चचूडामणि! अहिणवचाणक्को भवं, भाउराअण एसा वि कुवलअमाला पिअवअस्सस्स एव्व जदो महामुणिणो पि भव्वं मंतअंति—

भज्जा दासो अ पुत्तो अ णिद्धणा सअला वि ते ।

जं ते समधिअच्छंति जस्स ते तस्स तं धणं ¶ ॥ १७ ॥

कल्पितं तत्सत्यत्वेन परिणतम् । भवत्वेवं तावत् । आर्य मातुलसंदेशमन्तरेणापि मया परिणायितैवैषा ।

* देवी एषा पश्चात्तापे पतिता ।

† हला वयं कार्यवाहिरीत्या भ्रान्ताः एतयोः पुनः सानुबन्धयोरेष प्रबन्धः ।

‡ यथैव देव्या महानुभावत्वमङ्गीकृतं तथैव निर्वाहयतु, किं गते सलिले सेतुबन्धेन? किं गते विवाहे नक्षत्रपरीक्षया?।

¶ भो अमात्यचूडामणे ! अभिनवचाणक्यो भवान् । भागुरायण एषापि कुवलयमाला प्रियवयस्यस्यैव यतो महामुनयोऽप्येवं मन्त्रयन्ति—

"भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सकला अपि ।

यं ते समधिगच्छन्ति तस्य ते तस्य तद्धनम्"॥

दूतः । अहो!! स्मृतिवैशारद्यं महाराजनर्मसचिवस्य चारायणस्य ।

भागु । यथाह—चारायणः । किं पुनरनेनैव कङ्कणेन देवि! परिणापयैनामपि ।

देवी । जहा समत्थेदि महामच्चो * ।

विदू । (कुवलयमालाया हस्तं गृहीत्वा राजहस्ते विनिवेश्य) भो जाणवदेण सालभज्जा अद्धभज्ज त्ति उच्चदि भवदो उण स अलभज्जा संवुत्ता † (सर्वे हसन्ति)

देवी । सविलक्षं स्मयते ।

विदू । (चेटीः प्रति) भोदीओ गाएध णच्चध अहं पि णाइस्सं णच्चिस्सं । जदो विआहसंपुडो वुत्तो त्ति ‡ (तथाकुर्वन्ति)

मृगा । (अपवार्य सहर्षम्) एहि कुवलअमाले ! परिरंभस्सुमं कलत्तं भविअ सवत्ती संवुत्तासि ¶ ।

भागु । दक्षिणाक्षिस्पन्दं सूचयित्वा जनान्तिकेन । न जाने किं पुनरन्यदपि हर्षकारणम् ।

---

* यथा समर्थयति महामात्यः ।

† भो जानपदेन (११) श्यालभार्या अर्धभार्येत्युच्यते भवतः पुनः सकलभार्या संवृत्ता ।

‡ भवत्यो गायत नृत्यत अहमपि गास्ये नर्तिष्ये यतो विवाहसंपुटो वृत्त इति ।

¶ एहि कुवलयमाले! परिरभस्व (१२) मां कलत्रं भूत्वा सपत्नीसंवृत्तासि ?

(११) देशस्थेन जनपदवादिनेति यावत् । (१२ – परिरम्भन मालिङ्गनम् ।

प्रविश्य—प्रतीहारी। देव! सिरिवच्छाहिहेअसेणावदिणो आअदो कुरंगओ लेहहत्थओ दुआरे चिट्ठइ *।

भागु। प्रवेशय तम्।

प्रती। निष्क्रान्ता।

ततः प्रविशति कुरङ्गकः। (प्रणम्य) जेदु२ भट्टा †। (लेखं प्रक्षिपति)।

भागु। गृहीत्वा वाचयति।

स्वस्तिश्रीमन्नृपुर्यां तुहिनकरसुतावीचिवाचालितायां
देवं कर्पूरवर्षं विनयनतशिराः सर्वसेनाधिनाथः।
श्रीवत्सोवत्सलत्वान्मुरलजनवधूलोचनैरर्च्यमाने
पादद्वन्द्वारविन्दे क्षणमभिरचयत्यञ्जलिं मूर्ध्नि भक्त्या (१३)॥ १८॥

अयेऽन्यत्कार्यं च लिख्यते। करचुलि(१४)तिलकस्य पार्थिवस्य तव प्रतापेन महामन्त्रिभागुरायणस्य मतिवैशद्येन मादृशानां च पदातिलवानामाक्लेशनिर्वहणेन प्राचीप्रतीच्युदीचीदिग्विभागे सर्व एव राजानश्चण्डवृत्तयो दण्डोपनताःस्थिताः केवलमवाचीक्षितिपतयो दृश्यन्ते स्म। तत्रापि विनिवेद्यते। तत्कुल्यापहृतराज्यः कुन्तलाधिपतिर्वीरपालोदेवं शरणमागतो देवादेशाच्च तं पुरस्कृत्य वयं पयोष्णीतीरे समावासिताः। तदा च।

* देव! श्रीवत्साभिधेयसेनापतिरागतः कुरङ्गको लेखहस्तो द्वारे तिष्ठति। † जयतु २ भर्ता।

(१३)—तुहिनकरो हिमकरश्चन्द्रः तस्य सुता नर्म्मदा, तस्या वीच्या वाचालिता सशब्दा तस्यां श्रीमन्नृपुर्य्यां राजधान्यां कर्पूरवर्षनामानं तोषयितुं स्वस्ति स्यात्। विनयनतशिराः, सर्व्वसेनाधिनाथः श्रीवत्सः देवस्य तस्य पादद्वन्द्वारविन्दे भक्त्या स्वकीये मूर्ध्नि क्षणं अञ्जलिम् अभिरचयति। कीदृशे पादद्वन्द्वारविन्दे? वत्सलत्वात् राज्ञः मुरलजनवधूलोचनैः नर्म्मदातीरवासि-परस्त्रीणां नयनैः अर्च्यमाने। (१४)—करचुलि देशविशेषः।

कार्णाटीयुद्धतन्त्रे चतुरतरमतिः सिंहलः सिंहकर्मा
पाण्ड्यश्चण्डासियष्टिर्मुरलपरिवृढः कार्मुकप्रौढबाहुः।
आन्ध्रो नीरन्ध्रसारः समरभुवि सुरः कुन्तलः कुन्तलेशः
कांचान्येकोङ्कणाद्या अपि नरपतयः संश्रिताः सङ्गतिम् ॥१९॥

अत्रान्तरे तैः सहास्मदीयानामपि बलानां समरसंमर्दो (१६). वृत्तः।

राजा। समरकर्मणि निसर्गोद्भटा एव कार्णाटाः।

भागु। वाचयति। तत्र च

प्रेयान्मे दन्तिदन्तप्रवसदसुरयं वल्लभो मे विपक्षः
कुन्तप्रोतोपि योऽयं सरति मम रुचिस्ताण्डवी यत्कबन्धः।
अत्रास्मत्प्रेमबद्धभ्रुकुटिमुखमिदं यस्य लूनेऽपि कण्ठे
युद्धे देवाङ्गनानामिति वरवरणे न श्रुताः केन वाचः(१७)॥२०

किं बहुलिखितेन तान्विजित्यास्माभिः स्वराज्ये वीरपालोऽभिषिक्तः। शेषं कुरङ्गकमुखादेवावगन्तव्यम्।

कुर। भट्टा पडहस्स विअ मे मुहं अत्थि ण उण वाणी *।

राजा। लेखमुखा एव लेखवाहा भवन्ति।

भागु। तदधुना—

आगङ्गापातपूतप्लुतपुलिनतटात्पूर्वतस्ताम्रपर्णी
पूर्णादादाक्षिणात्यांत्तुहिनकरसुतावल्लभादाप्रतीचः

* भर्तः पटहस्येव मे मुखमस्ति न पुनर्वाणी।

(१५)— सङ्गतिं साहित्यम् अस्माकमिति शेषः। (१६)—अन्योन्यसङ्घर्षः।

(१७)—अयं मे विपक्षः, वल्लभः कर्णाटराट् प्रेयान् प्रियतरः। कीदृश? इत्याह—मे दन्तिनां दन्तेषु प्रवसन्ति असवः प्राणाः येषां तादृशाः। कथं प्रेयानिति विशिनष्टि—यत् कबन्धः यत्र अयं कुन्तास्त्रेण प्रोतोपि मम ताण्डवी रुचिः सरति, यत्र अत्र अस्मत्-प्रेमबद्धभ्रूकुटिमुखं इदं भवति, यस्य राज्ञः युद्धे रणक्षेत्रे लूने छिन्ने कण्ठे देवाङ्गनानां वरवरणे वरवरणविषयिण्यः वाचः केन न श्रुताः अपितु सर्वेणैव युद्धमृतस्य स्वर्गश्रुतेः।

नृत्यच्चण्डीशचूडाच्युतविबुधनदीनन्दितात्तात्रदेव
क्षीराम्भोधेरुदीचः करचुलितिलको वर्त्तते चक्रवर्ती(१८)॥२१॥

राजानं प्रत्यञ्जलिं बध्वा । किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ? ।

राजा । अतः परमपि प्रियमस्ति ।

देवी कोपकषायितानुगमिता लब्धा मृगाङ्कावली
प्रागूढापि ममाद्य कुन्तलपतेः पुत्री कलत्रीकृता ।
युष्मन्नीतिवशेन तस्य च महत्सेनापतेर्विक्रमैः
संजाता मम चक्रवर्त्तिपदवी किं नाम यत्प्रार्थ्यते(१९)॥२२।

तथापीदमस्तु:—

वामाङ्गं पृथुलस्तनस्तबकितं यावद्भवानीपते-
र्लक्ष्मीकण्ठहठग्रहव्यसनिता यावच्च दोष्णां हरेः ।
यावच्च प्रतिमाप्रसारणविधौ व्यग्रौ करौ ब्रह्मणः
स्थेयासुः श्रुतिशुक्तिलेह्यमधुरास्तावत्सतां सूक्तयः ॥ २३ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति श्रीमद्बालकविकविराजराजशेखरविरचितायां विद्धशालभञ्जिकानाटिकायां चतुर्थोऽङ्को नाटिका च समाप्तिमगात् ।

१८—करचलि राजतिलकः अयं भूपाल इदानीं गङ्गायाः पातः तेन पूतं प्रुतं पुलिन तटं यस्य तादृशात् गङ्गासागरसङ्गमात् पूर्व्वसीम्नः—ताम्रपर्णी नदीपूर्णात् दक्षिण सीम्नः—तुहिनकरसुता नर्मदा तस्या वल्लभात् पश्चिमसीम्नः नृत्यन् यः चण्डीशः तस्य चूड़ाया सकाशात् च्युताया विवुध नदी स्वर्नदी गङ्गा तया नन्दितोयः क्षीराम्भोधिः तस्मात् उत्तर सीम्नः—इत्येवं चतुः सीमावद्धस्य चक्रवर्त्ती । १९ कोपेन कषायिता सकोपणा देवी अनुगमिता वशीकृता, मृगाङ्कावली च मम लब्धा, कुन्तल देशाधिपतेः पुत्री प्राक्पूर्व्वम् ऊढ़ा विवाहितापि इदानीं प्रकाशतः कलत्री कृता, युष्माकं नीतिवशेन तस्य च महासेनापतेः विक्रमैः मम चक्रवर्त्ती पदवी सञ्जाता—अतः परं यत् प्रार्थ्यते प्रार्थ्यमानं तत् किन्नाम ? न किमप्यतः प्रार्थनीय मस्तीति भावः ।

इति श्रीसत्यव्रत सामश्रमि भट्टाचार्य्य-
कृतटीका समाप्ता ॥

বৈরাগ্য উদয় হইলে যে তোষবুদ্ধি তাহাকে 'পার' বলা যায়। ২য়—উপার্জ্জিতের রক্ষণে দোষ দর্শন—উপার্জ্জিত দ্রব্যও রাজা, চৌর, অগ্নি, জল প্রভৃতি হইতে রক্ষা করা সামান্য ক্লেশের নহে,—এই চিন্তায় যে বৈরাগ্যোদয় তাহাতে তোষ বুদ্ধি হইলে তাহাকে 'সুপার' তুষ্টি বলা যায়। ৩য়—ভোগে দোষ দর্শন—'যত বিষয় ভোগ করা যায় ততই ভোগ বাসনা বৃদ্ধি হয় এবং যত বিষয়-বাসনার বৃদ্ধি হয় ততই দুঃখের পরিমাণ বর্দ্ধিত হইতে থাকে, অতএব ভোগবর্দ্ধনই দুঃখ বৃদ্ধির কারণ'—এইরূপ চিন্তায় যে বৈরাগ্যোদয় হয় সেই তুষ্টিকে 'অনুত্তমাম্ভ' বুদ্ধি বলা যায়। ৩য়—ক্ষয়তুষ্টি অর্থাৎ ভোগ করিলেই ক্ষয় হইবে ভাবিয়া যে বৈরাগ্যোদয় তাহাকে 'পারাপার' তুষ্টি বলা যায়। ৫ম—'হিংসাতুষ্টি' অর্থাৎ 'বিষয় ভোগ করিতে হইলেই কিছু না কিছু হিংসা করিতেই হয় অতএব বিষয় ভোগ করাই বিধেয় নহে'—এইরূপ বিষয় ভোগে হিংসা-দোষ দেখিয়া যে বৈরাগ্যের উদয় হয়, সেই তোষ বুদ্ধিকে 'উত্তমাম্ভ' তুষ্টি বলা যায়। এই নয় প্রকার তুষ্টির মধ্যেই পূর্ব্বোক্ত ধর্ম্ম, বিরাগ ও ঐশ্বর্য্য এই তিন প্রকার বুদ্ধি অন্তর্গত রহিয়াছে অর্থাৎ ঐ তিন প্রকার বুদ্ধি না হইলে ঈদৃশ নয় প্রকার তুষ্টি জন্মে না। এইরূপ আশক্তি মধ্যেই অনৈশ্বর্য্য, অবৈরাগ্য ও অধর্ম্ম বুদ্ধির প্রবিষ্ট ভাব রহিয়াছে।

সিদ্ধি বুদ্ধি গৌণ ও মুখ্যভেদে অষ্ট প্রকার। গৌণসিদ্ধি পাঁচ প্রকার, এই পাঁচ প্রকার সিদ্ধি ক্রমে উপস্থিত হয় এবং এই সিদ্ধি বুদ্ধিগুলি উৎপন্ন হইলে পরে তিন প্রকার মুখ্য

সিদ্ধির দর্শন হয়। ১ম—অধ্যয়ন সিদ্ধি অর্থাৎ গুরুর নিকটে যথাবিধি অধ্যাত্মবিদ্যা অধ্যয়ন করিলেই মোক্ষরূপ প্রার্থিত ফল সিদ্ধ হইবে—এইরূপ যে বুদ্ধি তাহাকে 'তার'ও বলা যায়। ২য়—শব্দসিদ্ধি অর্থাৎ শ্রুতি শব্দ গ্রহণ করিলেই সিদ্ধি হইবে=এইরূপ যে বুদ্ধি তাহাকে 'সুতার'ও বলা যায়। ৩য়=উহসিদ্ধি অর্থাৎ শ্রুতিবাক্য সকল অবিরুদ্ধ তর্কের দ্বারা মনন করিলেই সিদ্ধি হইবে=এইরূপ যে বুদ্ধি তাহাকে 'তারতার'ও বলা যায়। ৪র্থ—কেবল অধ্যয়ন, উপদেশ, বিচারের দ্বারাই সিদ্ধি হইতে পারে না সুহৃজ্জনের সহবাস আবশ্যক, তাহাই সিদ্ধির উপায়—এইরূপ যে বুদ্ধি তাহাকে সুহৃৎ-প্রাপ্তি ও 'রম্যক' ও বলা যায়। ৫—দান সিদ্ধি অর্থাৎ তত্ত্বজ্ঞানের আলোকে অসত্য-জ্ঞানের তিরোভাব হইলেই চিত্তের দান অর্থাৎ শুদ্ধি হইবে, তাহাই একমাত্র সিদ্ধির উপায়=এইরূপ যে বুদ্ধি তাহাকে 'সদামুদিত'ও বলা যায়। এই সিদ্ধি বুদ্ধিগুলি যথাক্রমে প্রকাশ পায় অর্থাৎ প্রথমে অধ্যয়ন, তাহার পরে উপদেশ গ্রহণ, পরে তর্ক, অনন্তর সুহৃল্লাভ, তত্ত্বজ্ঞানালোকে চিত্তশুদ্ধি—এই পাঁচ প্রকার গৌণসিদ্ধি সম্পন্ন হইলেই সুতরাং পূর্ব্বে বর্ণিত আধ্যাত্মিক, আধিভৌতিক ও আধিদৈবিক দুঃখত্রয়ের একান্ত ও অত্যন্ত তিরোভাব ঘটিয়া থাকে ; এই সুতরাং লব্ধ চরম সিদ্ধিত্রয়কেই মুখ্যসিদ্ধি বলা যায় এবং 'প্রমোদ', 'মুদ্রিত' ও 'মোদমান' এই নাম ত্রয়ও ঐ গুলিরই কোন কোন সাংখ্যবিৎ বলেন, এই মাত্র বর্ণিত গৌণসিদ্ধিগুলি ক্রমোৎপন্ন হইতে পারে কিন্তু ক্রমোৎপন্নই হইবে এরূপ নহে=সাংখ্য

শাস্ত্রের অধ্যয়ন মাত্রেই তত্ত্বজ্ঞান লাভ হইতে পারে; মৌখিক উপদেশেও তত্ত্বজ্ঞান লাভ হইতে পারে; তর্ক করিতে করিতেও তত্ত্বজ্ঞান লাভ হইতে পারে; সুযোগ্য তত্ত্ববিৎ বন্ধুলাভ হইলেও তত্ত্বজ্ঞান লাভ হইতে পারে; কোন তত্ত্ববিৎ ভক্তি প্রভৃতির বশীভূত হইয়া তত্ত্বজ্ঞান দান করিলেও তত্ত্বজ্ঞান লাভ হইতে পারে; এই পাঁচ প্রকারের সকল প্রকারেই তত্ত্বজ্ঞান লাভ করিতে পারা যায় এবং এই পাঁচ প্রকার উপায়ই মুখ্যসিদ্ধি ত্রিতয়ের অব্যবহিত কারণ, অতএব ইহাদিগকেও সিদ্ধি বলা যায়; বস্তুত তত্ত্বজ্ঞান সাধিত হইলেই প্রকৃত ফল সিদ্ধির অভাব কোথায় থাকিল?—এইরূপে সিদ্ধি বুদ্ধিও অষ্ট প্রকার এবং পূর্ব্বোক্ত জ্ঞান নামে নির্দ্দিষ্ট বুদ্ধিটি ও ইহারই অন্তর্গত বুঝিতে হইবে। এই পঞ্চাশৎ প্রকার বুদ্ধির মধ্যে বিপর্য্যয়, অশক্তি ও তুষ্টি এই ত্রিবিধ নামে পরিচেয় দ্বিচত্বারিংশৎ বুদ্ধিই তত্ত্বজ্ঞানের বিরোধী, এক মাত্র পঞ্চপ্রকার গৌণ সিদ্ধি বুদ্ধিই তত্ত্বজ্ঞানের উপযোগী এবং চরম বুদ্ধিত্রয় ফল স্বরূপ।—এই পঞ্চাশৎ ভেদে বিভক্ত বিপর্য্যয়, অশক্তি, তুষ্টি, সিদ্ধি নামক চারি প্রকার সৃষ্টিকে 'প্রত্যয় সর্গ' বলা যায়। যাহাদ্বারা সমস্ত পদার্থের নিশ্চয় প্রতীতি জন্মে; এস্থলে প্রত্যয় শব্দে তাহাই সুতরাং প্রত্যয় পদে বুদ্ধি, এইগুলি বুদ্ধিরই প্রকার ভেদমাত্র এইজন্যই 'প্রত্যয় সর্গ' অর্থাৎ বুদ্ধিকৃত সৃষ্টি বলা যায়॥

তৃতীয়—অহংতত্ত্ব, অহঙ্কার বা অহমিকা। এই তত্ত্বটি মহৎতত্ত্বেরই পরিণাম, তাহারই বিকৃতি। কোন এক পদার্থের নিশ্চয়-জ্ঞান বুদ্ধির বা মহৎতত্ত্বের কার্য্য কিন্তু এইটি

আমি বুঝিলাম বা বুঝিতেছি অথবা বুঝিলাম না—এই 'আমি' বোধটি বুদ্ধিহইতেই উৎপন্ন কিন্তু অহন্তত্ব নামে তত্ত্বান্তররূপে পরিগণনীয়।

চতুর্থ—শব্দতন্মাত্রতত্ব। পঞ্চম—স্পর্শতন্মাত্রতত্ব। ষষ্ঠ—রূপতন্মাত্রতত্ব। সপ্তম—রসতন্মাত্রতত্ব। অষ্টম—গন্ধতন্মাত্রতত্ত্ব। এই পাঁচটি তন্মাত্র তত্ত্বই জড় অর্থাৎ প্রকাশ স্বভাবশূন্য অতএব অহন্তত্বের তমোভাগ হইতে আবির্ভূত হইয়াছে অথবা সমধিক তমোবিশিষ্ট অহংতত্বের পরিণামে বা বিকৃতি। এই তত্ত্বগুলি আকাশপ্রভৃতি পঞ্চ মহাভূত পদার্থের বীজ ও অতি সূক্ষ্ম—এই মাত্রই ইহার পরিচয়।

মহৎতত্ত্ব, প্রকৃতিতত্ত্বের প্রথম বিকৃতি, ও অহন্তত্ত্বের প্রকৃতি, এইজন্য প্রকৃতি-বিকৃতি নামে ব্যবহৃত হয়; অহংতত্ত্ব, প্রকৃতিতত্বের দ্বিতীয় বিকৃতি অর্থাৎ বিকৃতির বিকৃতি, মহত্তত্ত্বের প্রথম বিকৃতি, এবং পঞ্চ তন্মাত্রতত্ত্বের প্রকৃতি এই জন্য ইহাও প্রকৃতি-বিকৃতি পদার্থ; শব্দতন্মাত্র প্রভৃতি পাঁচ টি তত্ত্ব প্রকৃতির তৃতীয় বিকৃতি অর্থাৎ প্রকৃতির বিকৃতির (মহত্তত্ত্বের) বিকৃতির (অহংতত্ত্বের) বিকৃতি, এবং আকাশপ্রভৃতি পঞ্চ মহাভূত পদার্থের প্রকৃতি, এই জন্য ইহারাও প্রকৃতি বিকৃতি নামেই পরিচিত হইয়া থাকে।

প্রকৃতি যেরূপ বিবেকহীন, প্রসবধর্মী, অচেতন, বিষয়, সাধারণ ও ত্রিগুণাত্মক এই সপ্ত প্রকৃতি-বিকৃতি পদার্থও সেইরূপ। প্রকৃতি স্বয়ং অচেতনা জড়স্বরূপা সুতরাং তাহার বিকৃতি এই সপ্তপদার্থ যে, অচেতন জড়স্বরূপ ইহাতে আর বক্তব্য কি? বুদ্ধি এবং অহংভাবে যে চৈতন্যের ভান

হয়, উহা চেতন স্বরূপ অনুভয় পদার্থের সান্নিধ্যের ফল মাত্র, বুদ্ধিপ্রভৃতি প্রকৃতি-বিকৃতিগুলি স্বয়ং জড়, তাহাদিগকে চেতন বলিয়া যে জ্ঞান তাহা নিতান্তভ্রম ; যে পদার্থ সকল অচেতন তাহারা যে বিবেকহীন তাহাও স্বত: সিদ্ধ অচেতনের বিবেক কিরূপে সম্ভাবিত হইবে ? সাধু কার্য্য বা অসাধু কার্য্য যাহা কিছু অনুভয় পদার্থের যোগে হস্ত পদাদি ইন্দ্রিয় দ্বারা অনুষ্ঠিত * হইয়া থাকে, তাহারই নিশ্চয়তা অর্থাৎ 'ইহা এই' এই মাত্র বুদ্ধির কার্য্য এবং তাহারই অভিমতি অর্থাৎ মৎকৃত এই জ্ঞান এই মাত্র অহমিকার কার্য্য—এস্থলে আরও জ্ঞাতব্য যে, যেরূপ অগ্নির বিবেকশক্তি না থাকিলেও দাহ করিতেই পারে, সেইরূপ বুদ্ধির বা অহমিকার বিবেক শক্তি না থাকিলেও স্বীয় স্বীয় কার্য্য করণে বিমুখ হয় না, তাদৃশ কার্য্যের অনুষ্ঠানে বিবেকের আবশ্যক নাই। বুদ্ধির চরম পরিণাম যাহাকে বিবেক জ্ঞান বলা যায় তাহাও সেইরূপ কার্য্য-ফলে স্বত উৎপন্ন হইবে† তাহার মূল বুদ্ধির বিবেক শক্তি নহে, এবং ঐ বিবেক জ্ঞানও স্বয়ং বিবেকী নহে, অর্থাৎ উহার জ্ঞানান্তর নাই, উহা স্বয়ংও জ্ঞান স্বরূপ নহে, উহা জ্ঞানস্বরূপের সান্নিধ্যে ও প্রকৃতজ্ঞানের বাধকের অভাবে ঐরূপ সত্যজ্ঞানাকার ধারণ করে মাত্র ‡। ইহাদিগকে বিষয়ও বলা যায়। অর্থাৎ ঘট, মৃত্তিকা, পাষাণাদি যেরূপ জ্ঞানের গ্রাহ্য, ইহারাও সেইরূপ ; বুদ্ধিকেও বুদ্ধিগ্রহণ করিয়া থাকে। অথবা বিষয় অর্থাৎ জ্ঞানস্বরূপ পুরুষ নামক অনুভয় পদার্থের ভোগ্য। অতএবই সাধারণ, অর্থাৎ যেরূপ মৃত্তিকা পাষাণাদি, ইহারাও

*, †, ‡, যথাস্থানে সুব্যক্ত হইবে।

সেইরূপ। এইরূপ ইহাদের মূল প্রকৃতিই যদি ত্রিগুণাত্মক, তখন সুতরাং ইহারাও অবশ্যই ত্রিগুণাত্মক, পরং বুদ্ধিতত্ত্বে সত্ত্বগুণের অংশ সমধিক আছে, অতএবই সমস্ত পদার্থের প্রকাশকরূপে প্রতীত হইয়া থাকে, এবং ইহার প্রথম পরিণাম অহন্তত্ত্বও প্রকাশকরূপেই প্রতিপন্ন হইয়া থাকে। অহন্তত্ত্বে প্রায় বুদ্ধিতত্ত্বের অনুরূপই সত্ত্বগুণাদির অংশ আছে, পরং তাহার বিকৃতি জন্য তত্ত্ব সকল উভয় প্রকার অর্থাৎ কতকগুলি সত্ত্বাধিক ভাগের পরিণাম, অপর কতক গুলি তমোগুণাধিক ভাগের পরিণতি। প্রকৃতি বিকৃতি পদার্থের মধ্যে পরিগণিত যে পাঁচটি তত্ত্ব সেইগুলি তমঃ-প্রধান অর্থাৎ অহং তত্ত্বের তামস অংশ হইতে সেইগুলি আবির্ভূত *। ইহাদিগের প্রসবধর্ম্মিতার পরিচয় দান নিতান্ত বহুল। মহত্তত্ত্বের পরিণামে অহংতত্ত্ব সততই আবির্ভূত হইতেছে অহংতত্ত্বের তমঃ-প্রধান অংশের পরিণামে পঞ্চ তন্মাত্রতত্ত্ব অবাধেই উৎপন্ন হইয়া থাকে, ঐ তন্মাত্র তত্ত্বগুলি নিতান্ত সূক্ষ্ম বলিয়া আমাদের উপলব্ধি হয় না, একমাত্র তাহাদের পরিণামাবস্থা দর্শনে † তাহাদের অস্তিত্ব স্বীকার করিতে হয়।

উল্লিখিত অচেতনাদি ধর্ম্ম লইয়া ইহাদিগের সহিত প্রকৃতিতত্ত্বের সৌসাদৃশ্য থাকিলেও ইহারা সর্ব্ব প্রকারে প্রকৃতি-তুল্য নহে। প্রকৃতি অব্যক্ত, ইহারা ব্যক্ত—বুদ্ধ্যাদি কার্য্যবর্গের

---

*সত্ত্বাধিক অংশের পরিণাম বিকৃতি পদার্থের মধ্যে পরিচিত্ত হইবে।

† তাহাদের পরিণাম বিকৃতি-পদার্থ বর্ণনে বর্ণনীয়।

দ্বারা প্রকৃতিরূপ কারণ-পদার্থের স্থায়িত্ব নির্ণীত হইয়া থাকে, পরং বুদ্ধ্যাদির অস্তিত্বের জন্য বিশেষ প্রমাণাদির অন্বেষণ করিতে হয় না, কারণ এই সকল পদার্থগুলির ব্যবহারত পরিচয় হালি-কেরাও অবগত আছে—তাহারাও বলিয়াথাকে যে, 'আমরা ইহা বুঝিতে পারিলাম' বা বুঝিতে পারিলাম না' এই বাক্যের মধ্যে 'আমরা' এইটি অহমিকার নিদর্শন, 'বুঝা' এবং 'না বুঝা' এইটি বুদ্ধির আকার, সুতরাং ইহাদিগকে ব্যক্ত বলিতে হয়। তন্মাত্রতত্ত্বগুলি যদিচ এতাদৃশ ব্যক্ত ভাবে ব্যবহৃত নহে, পরং যখন শব্দ প্রভৃতি পদার্থ সকল ব্যক্ত, তখন তন্মাত্র (অর্থাৎ তাহার বিকৃত নহে সেই মাত্র) এই নামটুকুর আড়ম্বরেই তাহারা অব্যক্ত হইতে পারে না; গুণীর উপলাভের সহিত গুণের উপলব্ধি হইয়া থাকে, গুণমাত্রের স্বতন্ত্র উপলব্ধি হয় না, এই জন্যই ঐ শব্দাদি গুণমাত্রগুলি অব্যক্তরূপে ভান হইয়া থাকে, বস্তুত গুণীর সহিত গুণরূপ তাহাদের ব্যক্ততা অক্ষতই থাকে।

প্রকৃতির কোন হেতু নাই, ইহাদের হেতু প্রকৃতি-প্রভৃতি অতএব ইহারা 'হেতুমৎ'।

প্রকৃতির তিরোভাব কখনই হইবার নহে, কিন্তু ইহাদের স্বীয় কারণে তিরোভাব হইয়াই থাকে।

প্রকৃতি অনুভয় পদার্থ ব্যতিরিক্ত সমস্ত পদার্থের কারণ, এবং কারণ কার্য্যকে ব্যাপিয়াই থাকে সুতরাং সর্ব্বব্যাপী, ইহারা হেতুমৎ কাজেই সর্ব্বব্যাপী নহে, স্বীয়২ পরিণামী মাত্রকে ব্যাপ্ত করিতে পারে, স্বীয় কারণের ক্রোড়ে ব্যাপ্যরূপেই অবস্থিতি করিতে হয়।

প্রকৃতি অক্রিয়, গুণত্রয়ের সমানাবস্থায় কোনরূপ ক্রি-য়াই হইতে পারে না, এদিকে গুণত্রয়ের ন্যূনাতিরেক হইলেই তাহাকে বিকৃতি বলা যায়, তাহাকে আর প্রকৃতি বলাযায় না, সুতরাং প্রকৃতি নিষ্ক্রিয় হইলেও তদ্বিকৃত প্রকৃতি বিকৃতি পদার্থ সকল নিষ্ক্রিয় নহে, ইহারা সক্রিয়। বুদ্ধি প্রভৃতি ইহারা দেহীর সহিত দেহ হইতে দেহান্তর গমন করে, ইহা সুস্পষ্টই আছে।

সমস্ত জগতের মূল কারণ রূপ প্রকৃতি এক মাত্র, কিন্তু বুদ্ধ্যাদি প্রতি শরীরে বিভিন্ন সুতরাং অনেক।

কার্য্য মাত্রেই কারণের আশ্রিত, প্রকৃতির কোন কারণ নাই সুতরাং কাহারও আশ্রিত নহে; ইহারা সেরূপ নহে ইহারা স্বীয়২ কারণের আশ্রিত।

ইহারা কার্য্য রূপে ব্যক্ত পদার্থ সুতরাং ইহাদের দ্বারাই কারণরূপ অব্যক্ত পদার্থের সন্ধান পাওআ যায়, কাজেই ইহাদিগকে লিঙ্গ, অর্থাৎ অব্যক্ত পদার্থের অস্তিত্বের চিহ্ন বলা যায়।

প্রকৃতি কারণরূপা কার্য্যাবস্থায় কারণের স্বরূপ অবস্থা কোনরূপ দেখা যায় না, মৃত্তিকা হইতে ঘট প্রস্তুত হইলে পরে ঐ ঘটদর্শন কালে ঐ ঘটের কারণ যে মৃত্তিকা তাহারও মৃৎস্বরূপ লক্ষিত হওআ কখনই সম্ভবপর নহে, সেইরূপ সতত পরিণামী কারণরূপ প্রকৃতি পদার্থের অবয়ব কিছুমাত্রই দর্শনীয় নহে। বুদ্ধ্যাদি বিকৃত পদার্থ সুতরাং অবয়ব আছে, যাহার অবয়ব নাই, তাহার অন্য পদার্থের সহিত যোগও হয় না, কিন্তু বুদ্ধির সহিত কাহার না যোগ আছে, অতএব

বুদ্ধ্যাদি পদার্থ সাবয়ব প্রকৃতি পদার্থের বিকৃত সকলই কিন্তু ঐ পদার্থ স্বীয় স্বরূপে কাহারও সহিত যুক্ত হইবার নহে যেহেতু এজগতের মূল কারণ একমাত্র; বিকৃত পদার্থের সংখ্যা অনেক সুতরাং তাহাদের পরস্পর যোগ সম্ভব। প্রকৃতি যেরূপ স্বতন্ত্র ইহারা সেরূপ নহে ইহারা পরতন্ত্র অর্থাৎ স্বস্ব কার্য্য-করণে স্বস্ব কারণের অপেক্ষা করিতেই হয়—দ্বিতীয় পুরুষ, তৃতীয় পুরুষ উৎপন্ন করিতে সক্ষম যথার্থ কিন্তু প্রথমেই প্রথম পুরুষের অস্তিত্ব আবশ্যক মূলে কুঠারার্পিত হইলে অর্থাৎ প্রথম পুরুষ না থাকিলে দ্বিতীয় পুরুষের আবির্ভাবই অসম্ভব তৃতীয় পুরুষোৎপত্তির কথা দূরে থাকুক।

এতাবতা এই প্রকৃতি-বিকৃতি পদার্থগুলিকে—ব্যক্ত, জগৎ-কার্য্য, স-কারণ, তিরোভাবী, অব্যাপক, স-ক্রিয়, আশ্রিত, সাবয়ব, পরিণামাদি-ভাব-বিশিষ্ট, পরতন্ত্র; বিবেকহীন, প্রসবধর্ম্মী, অচেতন, বিষয়, সাধারণ ও ত্রিগুণাত্মক—এই ষোড়শপ্রকারে পরিচিত করা যায়। অগ্রেই পরিচেয় বিকৃতি পদার্থগুলিও এই ষোড়শ প্রকারেই পরি চিত হইতে পারে (অগ্রেই প্রকাশ হইতেছে।

(৯ম তত্ত্ব প্রভৃতি ১৬ তত্ত্বের বা বিকৃতি পদার্থের পরিচয়।)

বর্ণিত অহংতত্ত্বের সাত্ত্বিক পরিণাম একাদশ প্রকার। ১ম—চক্ষুরিন্দ্রিয়, ইহাদ্বারা কৃষ্ণ পীতপ্রভৃতি রূপের গ্রহণ হইয়া থাকে। ২য়—শ্রোত্রেন্দ্রিয়, ইহাদ্বারা ভীষণ গর্জ্জনাদি

শব্দের গ্রহণ হইয়া থাকে। ৩ য়—ঘ্রাণেন্দ্রিয়, ইহাদ্বারা ভাল মন্দ গন্ধের গ্রহণ হইয়া থাকে। ৪র্থ—রসনেন্দ্রিয়, ইহাদ্বারা মধুর তিক্তাদি রসের গ্রহণ হইয়া থাকে। ৫ম ত্বগিন্দ্রিয় ইহাদ্বারা মসৃণ কর্কশাদি স্পর্শ বোধ হইয়া থাকে।—এই পাঁচটিকে বুদ্ধীন্দ্রিয় বলা যায় অর্থাৎ এই ইন্দ্রিয়গুলি বুদ্ধিসাধন ইন্দ্রিয়। এই পঞ্চেন্দ্রিয় দ্বারা পদার্থসকল আলোচিত মাত্র হইয়া থাকে অতএব ইহাদিগকে আলোচকও বলা যায়। ৬ষ্ঠ—বাগিন্দ্রিয়, ইহাদ্বারা বাক্যাদি উচ্চারিত হইয়াথাকে। ৭ম—পাণীন্দ্রিয়, ইহাদ্বারা দ্রব্যাদি গ্রহণ হইয়া থাকে। ৮ম—পাদেন্দ্রিয়, ইহাদ্বারা গমনাদি ক্রিয়া নিষ্পন্ন হইয়া থাকে। ৯ম—পায়্বিন্দ্রিয় অর্থাৎ গুহ্যেন্দ্রিয়, ইহাদ্বারা মলোৎসর্জন হইয়া থাকে। ১০ ম—উপস্থেন্দ্রিয়, ইহাদ্বারা রমণী-সম্ভোগাদি আনন্দ লাভ করা যায়। এই পাঁচটি দ্বারা উচ্চারণাদি কর্ম্ম সকল নির্ব্বাহিত হইয়াথাকে এইজন্য ইহাদিকগে কর্ম্মেন্দ্রিয় বলা যায়। এই উভয় প্রকার ইন্দ্রিয়ে যতটুকু ভেদ আছে তাহা স্থিরচিত্তে প্রণিধান করিলেই বুঝিতে পারাযায় লিখিয়া জানাইতে হইলে কেবল পল্লবিত করিতে হয় মাত্র। ১১ শ ইন্দ্রিয়—মন, উল্লিখিত দশবিধ ইন্দ্রিয় দ্বারা পদার্থ সকল সামান্যত আলোচিত, উক্ত, গৃহীতাদি হইলে বিশেষরূপে অর্থাৎ ইহা সুখকারী, ইহা দুঃখদায়ী, ইহা উৎকৃষ্ট, ইহা অনুৎকৃষ্টরূপে কল্পনাকারী যে ইন্দ্রিয় তাহাকেই মন বলা যায়; মনের কিঞ্চিৎ বৈলক্ষণ্য জন্মিলেই ক্ষিপ্ত পদবী লাভ করিতে হয়, ক্ষিপ্তেরা চক্ষুরিন্দ্রিয়াদির সাহায্যে পদার্থ সকল আলোচনা করিতে পারে কিন্তু মনের বৈলক্ষণ্য জন্যই যথা-

স্বরূপ গ্রহণ করিতে সমর্থ হয় না। এই মনকে বুদ্ধীন্দ্রিয় ও কর্ম্মেন্দ্রিয় উভয় প্রকারই বলা যাইতে পারে। মনের সাহিত্য ব্যতিরেকে কোন ইন্দ্রিয়ই কার্য্যক্ষম হএন না=চক্ষু-রিন্দ্রিয় রূপ আলোচনা করিতে সমর্থ কিন্তু মনের সাহিত্য না হইলে একেবারে নিতান্তই অসমর্থ অন্যথা অন্যমনস্ক অর্থাৎ শব্দাদি অপর বিষয়ে মন থাকিলে সম্মুখস্থ রূপ কেন না লক্ষিত হয়? এইরূপ কেহ নৃত্য দেখিতেছে তাহাকে একজনা সহস্র আহ্বান করিতেছে কিন্তু ঐ নৃত্যদর্শন কারী কিছুমাত্র শুনিতে পাইতেছে না, কেন না শুনিতে পায়? তখন কি শ্রবণেন্দ্রিয় ছিল না? না, সেই সময়ে সেই দ্রষ্টা অন্যমনস্ক অর্থাৎ নৃত্যদর্শনে নিবিষ্ট-মনা ছিল সুতরাং এক-মাত্র মন চক্ষুরিন্দ্রিয়ের সাহিত্যে থাকাতেই শ্রবণেন্দ্রিয় মনের সাহিত্যের অভাবে ঐ আহ্বান শব্দ গ্রহণ করিতে পারে নাই; যদিচ এককালেই দর্শন শ্রবণাদি প্রায় সর্ব্বদাই করা যাইতেছে পরং তাহা এককালীন নহে, উহা শতপত্র ভেদের ন্যায় অর্থাৎ যেরূপ অতি সুকোমল শত সংখ্যক পত্রের উপরি একটি লৌহ শলাকা প্রক্ষেপ করিলে এককা-লেই উহা বিদ্ধ হইল বোধ হয় কিন্তু বাস্তবিক উহা পর পর বিদ্ধ হইয়াছে প্রথমে প্রথম পত্রটি বিদ্ধ না হইলে দ্বিতীয় টি বিদ্ধ হয় নাই, সেইরূপ এককালে নানা ইন্দ্রিয়ের সহিত মনের সাহিত্য বাস্তবিক না হইলেও অতিত্বরিতভাবে ঐ সাহিত্য হইতে থাকায় তাদৃশ বোধ হইয়া থাকে। কর্ম্মেন্দ্রিয় গুলির সহিতও এই রূপ সম্বন্ধ আছে এই জন্যই ইহাকে উভয়াত্মক বলা যায়।

এই একাদশ ইন্দ্রিয় এবং পূর্ব্ববর্ণিত বুদ্ধি ও অহমিকা এই ত্রয়োদশকেই করণ বলাযায়। যাহার দ্বারা ক্রিয়া সম্পন্ন হয় তাহাকেই করণ বলিতে হয়; যেরূপ বৃক্ষের ছেদন করিতে হইলে কুরূরাদি অস্ত্ররূপ করণ আবশ্যক হয় সেইরূপ পুরুষ বা অনুভয় পদার্থ কিংবা জীব যখন এই সমস্ত জগৎ ভোগ করেন তখন এই ত্রয়োদশ প্রকার করণেরই আবশ্যক হয়। ইহাদের মধ্যে কর্ম্মেন্দ্রিয় পাঁচটি, পদার্থ সকলের আহরণ মাত্র করে, বুদ্ধীন্দ্রিয়েরা যথাস্বরূপ প্রকাশ মাত্র করে এবং বুদ্ধি, অহং ও মন ইহারা ঐ আহৃত এবং প্রকাশিত উভয় প্রকার পদার্থ ধারণ করে। এই ত্রয়োদশ করণের কার্য্য দশ প্রকার কর্ম্মেন্দ্রিয়গুলির কার্য্য—বচন, আদান, বিহরণ, উৎসর্গ ও আনন্দ এই পাঁচটি, এই পাঁচটিই উৎকৃষ্টাপকৃষ্টভেদে দশবিধ অর্থাৎ উৎকৃষ্ট বাক্যের উচ্চারণ এবং অনুৎকৃষ্ট বাক্যের উচ্চারণ উৎকৃষ্ট বস্তুর গ্রহণ এবং অনুৎকৃষ্ট বস্তুর গ্রহণ, উৎকৃষ্ট স্থান আক্রমণ এবং অনুৎকৃষ্ট স্থান আক্রমণ, মলত্যাগের সুখ লাভ এবং কষ্টে মলত্যাগ করত দুঃখ লাভ, উৎকৃষ্ট সম্ভোগে আনন্দলাভ এবং অনুৎকৃষ্ট সম্ভোগে তৎক্ষণগত আনন্দ লাভ। কর্ম্মেন্দ্রিয়ের এই দশবিধ কার্য্যকে আহার্য্য বলা যায়। বুদ্ধীন্দ্রিয়ের ও উৎকৃষ্টানুকৃষ্ট শব্দ, রূপ, রস, গন্ধ ও স্পর্শ এই দশবিধ পদার্থের প্রকাশনই কার্য্য অতএব ঐ দশবিধকে প্রকাশ্য বলা যায়। বুদ্ধি, অহং ও মন ইহারা কর্ম্মেন্দ্রিয়ের দ্বারা আহার্য্য বস্তুরই হউক অথবা বুদ্ধীন্দ্রিয় দ্বারা প্রকাশ্য বস্তুরই হউক সন্ধান পাইয়া সমস্ত পদার্থকেই ধারণা করিয়া থাকে

—কোন পদার্থই পঞ্চভূতাতিরিক্ত নহে—গুণ ও গুণী একত্রেই থাকে—রূপের সহিতই রূপবানের লাভ হয়—ঐ পঞ্চবিধ পদার্থ ও উৎকৃষ্টানুকৃষ্ট ভেদে দ্বিবিধ সুতরাং ইহাদের কার্য্যও দশবিধ এবং ঐ দশবিধইন্দ্রিয় গণ দ্বার-স্বরূপ মাত্র, দ্বারী ইহারাই, তাহাদের দ্বারা আহৃত প্রকাশিত বস্তু সকল প্রথমত ইহাদেরই নিকটে উপস্থিত হয় পরে ইহারা তৎসমস্ত যথাযথ ধারণ করিয়া পুরুষের সুখের বা দু:খের করণ হয় এই জন্য ইহাদের কর্য্যগুলিকে ধার্য্য বলা যায়। এই ত্রিবিধ দ্বারীরূপ করণের কার্য্য-কারিতা শরীরের মধ্যেই অর্থাৎ ঐ দ্বার সকলের কর্ত্তৃত্বে পদার্থসকল অন্তরে উপস্থিত হইলে পরে ইহারা তাহাদিগকে ধারণ করিয়া থাকে এই জন্য এই করণত্রয়কে অন্ত:করণ বলা যায় এবং অপর দশবিধ করণ বাহ্য পদার্থ সকলকে বিষয় করে অর্থাৎ বহি:স্থিত পদার্থসকলই গ্রহণ বা প্রকাশন করে এই জন্যই তাহাদিগকে বাহ্য করণ বলা যায়। বাহ্য করণগুলি সম্প্রতি উপস্থিত অর্থাৎ বিদ্যমান বস্তুরই গ্রাহক বা প্রকাশক হয় এইজন্য তাহাদিগকে সাম্প্রত করণও বলাযায এবং ঐ অন্ত:করণ ত্রয়ের কার্য্য ধার্য্য সুতরাং যেরূপ আলোচ্যমান পদার্থকে ধারণ করে সেইরূপ আলোচিত বা আলোচনা করা যাইবে যাহার তাদৃশ পদার্থকেও ধারণ করিতে পারে, যথা কোন এক স্থলে বৃষ্টি হইয়াছে, চক্ষুরিন্দ্রিয় সেই সময়েই নিজ ক্ষমতা প্রকাশ করিতে পারিয়াছে যখন বৃষ্টি হইতেছিল, এক্ষণে সেই বৃষ্টির রূপ উপস্থিত না থাকায় কাহাকে প্রকাশ করিবে সুতরাং তাহার গ্রহণে অক্ষম;

কিন্তু এই অন্তঃকরণ ত্রয় বৃষ্টি বর্ষণ কালেই ঐ আলোচ্যমান রূপবতী জলরূপী বৃষ্টিকে ক্রিয়া স্বরূপাদি সর্ব্ব প্রকারে ধারণ করিয়াছে ঐ ধারণ এক্ষণে বিদ্যমান আছে সুতরাং অতীত পদার্থের ধারণেও সক্ষম হইল এইরূপ জাত পদার্থ মাত্রের মৃত্যু হইয়া থাকে এই নিশ্চয় থাকায় আমারও মৃত্যু হইবে এই ভবিষ্যমাণ পদার্থকে ধারণ করিতে সক্ষম হইল অতএব ইহাদিগকে ত্রিকাল করণ বলা যায়। এই ত্রয়োদশ করণের যথাক্রমে কার্য্য-কারিতা হইয়া থাকে, যথা— প্রথমে কোন স্থানে অপ্রকৃষ্ট প্রকাশে একটি বস্তু চক্ষুরিন্দ্রিয়ের দ্বারা আলোচিত হইল, পরে অস্ত্র শস্ত্রাদি বিশিষ্ট তাহাকে দস্যু বলিয়া মনঃ কল্পিত হইল, অনন্তর এ ব্যক্তি আমাকেই লক্ষ্য করিয়াছে এইরূপ অভিহিত হইল। তাহার পরেই এস্থান হইতে পলায়ন করা বিধেয় ইহা নিশ্চিত হইল। ইহার মধ্যে বুদ্ধি সর্ব্ব প্রধান, রাজকোষাধ্যক্ষ স্বরূপ অহমিকা পদার্থ প্রদেশীয় বিষয়াধ্যক্ষ স্বরূপ এবং মন গ্রামীণ প্রধান কর্মাধ্যক্ষ স্বরূপ ও অপর দশবিধ ইন্দ্রিয় পাইক পেয়াদা স্বরূপ; যে রূপ পাইক পেয়াদাদিগের সহিত মিলিত হইয়া তাহাদের সাহায্যে প্রধান কার্য্যাধ্যক্ষগণ কর আদায় করিয়া প্রদেশীয় বিষয়াধ্যক্ষের নিকট অর্পণ করে এবং সেই তৎক্ষণ তাহা রাজকোষাধ্যক্ষের নিকটে গচ্ছিত করে, রাজকোষাধ্যক্ষ প্রাপ্তকর সমস্ত অতি যত্নে রক্ষণ করিয়া প্রভুকে ভোগ করায় সেই রূপ মনঃ ইন্দ্রিয়গণের সহিত মিলিত হইয়া তাহাদের সাহায্যে পার্থিবাদি বিষয় সকল গ্রহণ করিয়া, অহমিকার বিষয় করে, অহমিকা তাহা স্বীকার করিয়া বুদ্ধি-

গত করে, বুদ্ধি তাহা নিশ্চয়রূপ ধারণ করিয়া জীবকে ভোগ করাইতে থাকে। এস্থলে ইহাও জ্ঞাতব্য—যে, বুদ্ধীন্দ্রিয়, কর্ম্মেন্দ্রিয় ও মন এই একাদশের পিতা সাত্বিক অহঙ্কার এবং বুদ্ধি পিতামহ সুতরাং বুদ্ধির সহিত বা অহমিকার সহিত; ভ্রাতৃ-সম্বন্ধ না থাকায় ত্রয়োদশ পদার্থই ইন্দ্রিয় নামে আখ্যায়িত হয় নাই, ইন্দ্রিয়পদে ঐ একাদশ মাত্র, এই একাদশ কোন পদার্থান্তরের প্রকৃতি নহে. অপিচ সাত্বিক অহন্তত্ত্বের বিকৃতি, এইজন্য ইহারা প্রকৃতি-বিকৃতি পদার্থে পরিগণিত না হইয়া বিকৃতি পদার্থ বলিয়াই নির্দ্দিষ্ট হইয়া থাকে।

প্রকৃতি-বিকৃতি পদার্থের মধ্যে বর্ণিত যে পাঁচটি তন্মাত্রতত্ত্ব তাহাদেরই বিকৃতি অর্থাৎ পরিণামে সমুৎপন্ন যে পাঁচটি মহাভূত পদার্থ তাহারা ও বিকৃতি পদার্থের মধ্যেই গণনীয়। তন্মধ্যে, শব্দতন্মাত্র হইতে আকাশ উৎপন্ন হইয়া থাকে, এই জন্য আকাশের অসাধারণ গুণ শব্দ। শব্দ তন্মাত্রের সহিত বর্ত্তমান স্পর্শতন্মাত্র হইতে বায়ু সমুৎপন্ন হয়, এই জন্য বায়ুতে শব্দ ও স্পর্শ উভয়গুণ প্রকাশ পায়। শব্দ ও স্পর্শতন্মাত্রের সহিত বর্ত্তমান রূপ তন্মাত্র হইতে তেজ সমুৎপন্ন হইয়া থাকে, এইজন্যই তেজে ঐ গুণত্রয়ই প্রকাশিত আছে। শব্দ, স্পর্শ ও রূপ তন্মাত্রার সহিত বর্ত্তমান রসতন্মাত্র হইতে জলের উৎপত্তি, এইজন্য জলে রূপ, রস, শব্দ, স্পর্শ এই চারি গুণেরই অবস্থিতি রহিয়াছে। শব্দ, স্পর্শ রূপ ও রসতন্মাত্রের সহিত বর্ত্তমান গন্ধতন্মাত্র হইতে হইতে পৃথিবীর উদ্ভব, এইরূপ পৃথিবীতে ঐ পঞ্চগুণের কোন গুণেরই অভাব নাই। এই পঞ্চভূতপদার্থ বর্ণিত

একাদশ ইন্দ্রিয়ের ভ্রাতুষ্পুত্র অর্থাৎ ভ্রাতৃরূপ তন্মাত্র হইতে সম্ভূত এতাবতা এক বংশোৎপন্ন, অধিক কি জ্ঞাতি অতএব ইহারাও তাহাদিগের ন্যায় প্রকাশক না হইয়া সম্পূর্ণ বিপরীত ভাব অর্থাৎ নিতান্ত জড় ভাব কেন লাভ করিল ? ইহা বিবেচনা করিয়া দেখিলে ইহাই সুস্পষ্ট হইবে—যে, ইহারা সোদর ভ্রাতার আত্মজ নহে, ইহারা বৈমাত্রেয় ভ্রাতৃ-সম্ভূত, এতাবতা ইন্দ্রিয় ও তন্মাত্রগণের পিতা অহংপদার্থ এক হইলেও ইহাদের জননী বিভিন্ন, ইন্দ্রিয়গণ অহমিকার সমধিক সত্বাংশের বিকৃতি এবং তন্মাত্রগণ অহমিকার সমধিক তমোভাগের বিকৃতি ; তথাপি সকলেরই মূল কারণ প্রকৃতি ত্রিগুণময়ী হইবায় তন্মাত্রগণও সত্ব শূন্য নহে এবং রজোগুণ উভয়ত্রই চালকরূপে অবস্থিতি করিতেছে অতএব এই পঞ্চতন্মাত্রের বিকৃতি পঞ্চমহাভূতের মধ্যেও কেহ সত্বপ্রধান, কেহ তমপ্রধান, কেহ বা রজঃ প্রধান স্পষ্ট প্রতীত হইয়া থাকে ; বস্তুত ত্রিগুণময়ী প্রকৃতি সর্ব্বত্র দেদীপ্যমান রহিয়াছে পরং নারিকেল, তাল, আম্র, আমলকী, নিম্ব, তিন্তিড়ী, করঞ্জ প্রভৃতি সর্ব্বত্রই বারিদ মুক্ত বারি একরূপে পতিত হইতে থাকিলেও সেই বারিসমস্তের মধুর কটু কষায়াদি পরিণামফল বিভিন্ন প্রকার দেখা গিয়া থাকে, সেইরূপ সমস্ত বিকৃতি পদার্থের মূল এক হইলেও সৃষ্টিবৈচিত্র্য কোনমতেই বারণীয় নহে—তত্তৎস্থলে বিভিন্নতার কারণ, আশ্রয় ভেদ —এস্থলে বিভিন্নতার কারণ ন্যূনাতিরেক মাত্রা ভেদ অর্থাৎ শব্দ তন্মাত্রও ত্রিগুণ, গন্ধ তন্মাত্রও ত্রিগুণ, কিন্তু উভয়ের আকাশ ও পৃথিবী বিলক্ষণ বিভিন্নরূপ—ইহার একমাত্র কারণ

সাংখ্যদর্শন।

১ম ভাগ

এই ভাগে

প্রমেয় প্রকরণান্তর্গত চতুর্ব্বিংশতি তত্ত্বের পরিচয়

—০:÷:০—

'প্রত্নকম্রনন্দিনী'-সম্পাদক

শ্রীসত্যব্রত-সামশ্রমি-ভট্টাচার্য্য-কৃত

বঙ্গভাষায় প্রণীত ও প্রকাশিত।

—:০:—

শ্রীরামপুর—মাহেশ

সত্যযন্ত্রে

প্রিণ্টার—শ্রীখগপতি সরকার দ্বারা

মুদ্রিত।

शकाब्दाः १७९५

সাঙ্খ্যদর্শন।

— ঃ০ঃ—

১ম ভাগ।

এই ভাগে সাংখ্যশাস্ত্রের—(সামান্যত) 'প্রমেয় প্রকরণ' প্রকাশিত হইল, এই প্রকরণে এই শাস্ত্রোক্ত চতুর্ব্বিংশতি তত্ত্বেরই পরিচয় যথাজ্ঞান সংক্ষেপে লিখিত হইয়াছে। অত:-পর ২য় ভাগে অনুভয় পদার্থের পরিচয়, সৃষ্টি ও মুক্তির পরিচয়, নিত্যানিত্য বিচার এই প্রকরণ ত্রয়াত্মক (বিশেষত) 'প্রমেয় প্রকরণ' লিখিত হইবে। এবং ৩য় ভাগে প্রত্যক্ষ পরিচয়, অনুমান পরিচয়, আপ্তবচন পরিচয়, বাদি-বাদভঞ্জন এই প্রকরণ চতুষ্টয়াত্মক প্রমাণ নামক প্রমেয় প্রকরণ লিখিত হইয়া সমাপিত হইবে। (২য় এবং ৩য়) উভয় ভাগই আগামী বর্ষে প্রকাশিত হইতে পারে।

এই গ্রন্থখানি কোন গ্রন্থের অনুবাদ নহে, নূতন-মত সম্পন্নও নহে, ইহা সাংখ্যদর্শনের মতানুযায়ী মস্তিষ্কলব্ধ বাক্যে প্রণীত। ইহার প্রকরণ-প্রণালী বা লিখন-প্রণালী কিছুই কোন আদর্শলব্ধ নহে, যাহাতে পাঠকদিগের বোধ ক্লেশ না জন্মে, যত দূর পারিয়াছি তাহারই চেষ্টা করিয়াছি কিন্তু যাঁহাদের (মূলে) দর্শনবুদ্ধি নাই অথবা যাঁহারা অক্ষর-গুলির আকারমাত্র চক্ষুগোচর করিবেন তাঁহাদিগের নিকটে ইহা বিষ-তুল্য বোধ হইবে, তাঁহার প্রায়শ্চিত্ত নাই।

শ্রীসত্যব্রত শর্ম্মা।

উভয় স্থলেই ঐ গুণত্রয়ের অংশ একরূপ নাই (ইত্যাদি সর্ব্বত্র) অতএব কোন২ পদার্থ, সত্ব প্রধানহেতুক শান্ত, সুখ-স্বরূপ, প্রসন্ন ও লঘু—কোন২ পাদার্থ রজ: প্রধান হেতুক ঘোর, দু:খস্বরূপ, অনবস্থিত—কোন ২ পদার্থ তম:প্রধান হেতুক মূঢ়, বিষন্নও গুরু।

এই ষোড়শটি বিকৃতি পদার্থের ব্যক্তাদি পরিচয়ও প্রকৃতি-বিকৃতি পদার্থের অনুরূপ।

ইতি সাঙ্খ্যশাস্ত্রীয়-প্রমেয় প্রকরণে চতুর্বিংশতি তত্ত্বের পরিচয় সমাপ্ত।

তখনই অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব সিংহবিক্রিড়িত নামক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন, যখন সমন্তভদ্র বোধিসত্ত্ব বরদায়ক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন, তখনই অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব অবীচিসংশোষণ নামক সমাধি প্রাপ্ত হইলেন; যখন সমন্তভদ্র বোধিসত্ত্ব সমস্ত রোমবিবর উদ্ঘাটন করিলেন, তখনই অবলোকিতেশ্বর বোধিসত্ত্ব রোমবিবর সমস্ত আবৃত করিলেন।

তখন সমন্তভদ্র বোধিসত্ত্ব তাঁহাকে বলিলেন—সাধু! অবলোকিতেশ্বর! সাধু! তোমার বিস্তর প্রভাব। তাহাতে ক্রকুচ্ছন্দ তথাগত বলিলেন—হে সমন্তভদ্র! কুলপুত্র অবলোকিতেশ্বরের ইহা কতটুকু প্রভাব দেখিলে? অবলোকিতেশ্বরের যাদৃশ প্রভাব তত সমধিক প্রভাব তথাগতগণেরও নাই। হে কুলপুত্র! সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভিন্! সেই ক্রকুচ্ছন্দ তথাগতের নিকটে এইরূপ শ্রুত হইয়াছি॥

ইতি অবলোকিতেশ্বরের প্রভাববর্ণন নামক দশম প্রকরণ॥

—:০:—

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী ভগবান্‌কে বলিলেন—ভগবন্! কারণ্ডব্যূহ নামক মহাযান-সূত্র-রত্ন-রাজ আমাদিগকে উপদেশ করুন, যাহাতে আমরা ধর্ম্মরসে পরিপূর্ণ হওত সংতৃপ্ত হই॥

ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! যাহারা কারণ্ডব্যূহ মহাযান সূত্ররত্নরাজের নামটি শ্রবন করেন, তাঁহাদিগকে পূর্ব্বকৃত দুষ্কৃতের ফল আর ভোগ করিতে হয় না; অধিক কি, যাহারা পরদারগমনে প্রসক্ত, যাহাদের ছাগলে গোত্র, যাহারা মাতৃ-

ঘাতক, স্তূপঘাতক, তথাগতগণের অসন্তোষরূপে রুধিরের উৎপাদক—কারণ্ডব্যূহ মহাযান-সূত্র-রত্নরাজ তাহাদিগকেও সমস্ত পাপ হইতে পরিমুক্ত করেন।

সর্ব্বনীবরণবিষ্কম্ভী বলিলেন—ভগবন্! কারণ্ডব্যূহ মহাযান সূত্ররত্নরাজ সমস্ত পাপ হইতে কি প্রকার মুক্ত করিতে পারেন ?।

ভগবান্ বলিলেন—কুলপুত্র! পর্ব্বতরাজ সুমেরুর দক্ষিণ পার্শ্বে সপ্ত তথাগত কর্ত্তৃক দুইটি নির্ম্মল তীর্থ পরিকল্পিত হইয়াছে; সেই কুণ্ডদ্বয়ে শুভ্রবস্ত্র প্রক্ষেপ করিলেই যেরূপ নীল হইয়া যায়, সেইরূপ এই কারণ্ডব্যূহ মহাযান সূত্ররত্নরাজও সমস্ত পাপ দগ্ধ করিয়া শুক্লীভাব প্রাপ্ত করাইয়া থাকেন; যেরূপ বর্ষাকালে সমস্ত তৃণ গুল্ম ওষধি বনস্পতিরা শ্যামল হইয়া উঠে, সেইরূপ এই কারণ্ডব্যূহ ইত্যাদি; যেরূপ শতমুখ নামক নাগরাজ স্বীয় ভবন হইতে বিনির্গত হইয়া সমস্ত তৃণগুল্ম ওষধি বনস্পতি দগ্ধ করেন, কুলপুত্র! এই কারণ্ডব্যূহ মহাযান সূত্ররত্নরাজও সেইরূপ সমস্ত পাপ দগ্ধ করিয়া থাকেন। কুলপুত্র! যাঁহারা এই কারণ্ডব্যূহ মহাযান সূত্ররত্নরাজ শ্রবণ করেন, তাঁহাদিগকে সামান্য মনুষ্য বলিয়া জানিবা না, তাঁহাদিগকে অবৈবর্ত্তিক বোধিসত্ত্ব বলিয়া জানিবা; তাঁহাদিগের মৃত্যুকাল উপস্থিত হইলে, দ্বাদশ তথাগত তথায় উপস্থিত হইয়া সেই মুমূর্ষু অবস্থায় আশ্বাস প্রদান করিবেন, বলিবেন—"কুলপুত্র! তুমি ভীত হইওনা, তুমি মহাযান-সূত্র-রত্ন-রাজ শ্রবণ করিয়াছ, তোমাকে আর সংসারে আগমন করিতে হইবে না; তোমাদিগের আর জন্ম, জরা,

মৃত্যু হইবে না, তোমাদিগের ইষ্ট ও প্রিয় বস্তুর বিয়োগ এবং অনিষ্ট ও অপ্রিয় বস্তুর সংপ্রযোগ হইবে না; হে কুলপুত্র! তুমি সুখাবতীলোকে গমন করিবা এবং তথায় অমিতাভ তথাগতের নিকটে ধর্ম্ম শ্রবণ করিবা" এইরূপে সেই প্রাণীদিগের সুখে প্রাণত্যাগ হইয়া থাকে।

অনন্তর অবলোকিতেশ্বর এই সমস্ত শ্রবণ করিয়া ভগবানের পাদদ্বয়ে মস্তকাবনত করত বন্দনা করিয়া অন্তর্ধ্যান হইলেন।

॥ইতি কারণ্ডব্যূহ মাহাত্ম্য-বর্ণন নামক একাদশ প্রকরণ॥

—:০:—

অনন্তর সর্ব্বণীবরণবিষ্কম্ভী মৌনভাব অবলম্বন করিলেন এবং সেই দেব, নাগ, যক্ষ, গন্ধর্ব্ব, অসুর, গরুড়, কিন্নর, মহোরগ, মনুষ্য প্রভৃতিরাও স্ব স্ব নিকেতনে গমন করিলে—আনন্দ নামক প্রধান শিষ্য প্রার্থনা করিলেন—ভগবন্! আমাদিগকে কিঞ্চিৎ শিক্ষা উপদেশ করুন।

ভগবান্ বলিতে লাগিলেন—যে সকল ভিক্ষুরা পর্য্যাপ্ত ভাব ইচ্ছা করেন, তাঁহাদিগের সহিত সাহচর্য্য করিবা; যাহারা দুঃশীল, তাহাদিগের সহিত মিত্রতা করিবা না, তাহাদিগকে জ্ঞান দানও করিবা না, অধিক কি দুঃশীল ভিক্ষুদলের সহিত ভ্রমণও করিবা না; এবং এই ধর্ম্মের শাসনবলে দুঃশীল ভিক্ষু অনুগ্রহের পাত্র হইলেও তাহাকে স্বীয় বিহার স্থানের বহিঃপ্রদেশে বাসস্থান প্রদান করিবা তাহাদিগের

সহিত আলাপও করিবা না, নিশ্চয় জানিবা তাহাদিগের ভিক্ষুভাব কিছুই নাই।

ভগবচ্ছিষ্য আনন্দ জিজ্ঞাসা করিলেন—ভগবন্! কোন্ কালে ভিক্ষুদিগের ঈদৃশ অবস্থা হইবে—যে, ভিক্ষুদিগকেও অনুগ্রহের পাত্র হইতে হইবে?

ভগবান্ বলিলেন—আমার তিনশত বৎসর কাল গত হইলে পরে, উল্লিখিত ভিক্ষদল অনেকানেক হইবে, তাহারা এই সকল অস্মদীয় বিহার প্রদেশে গৃহাদি প্রস্তুত করিয়া গৃহী হইবে, স্ত্রী পুত্রাদি পরিবার পরিবৃত হইবে, তাহারা অসৎ ভোগে পরিলিপ্ত হইবে। যাহারা বৌদ্ধদলের ভোগ্যোপকরণে প্রস্রাব বা মলত্যাগ করে, তাহারা বারাণসী মহানগরে মল মূত্রময় ভূমিতে জন্মগ্রহণ করে। যাহারা বৌদ্ধদলের দন্ত ধাবন কাষ্ঠ অসৎ ভোগে ব্যবহার করে, তাহারা কূর্ম্ম মকর মৎস্য যোনি প্রাপ্ত হয়। যাহারা বৌদ্ধ দলের ভোগ্য তিল তণ্ডুলাদি অসৎ পথে ব্যয় করে, তাহারা প্রেতনগরে উপস্থিত হয়—তথায় তাহারা হীনেন্দ্রিয়, দগ্ধকাষ্ঠাকৃতি, অস্থিপিঞ্জের ন্যায় কৃশ অথচ অতি লম্ব, স্বীয় কেশও লোম সমূহে স্বয়ং আচ্ছন্ন, পর্ব্বতোদর, সূচীছিদ্রের ন্যায় মুখ-ছিদ্র বিশিষ্ট—এইরূপ দুর্দর্শনীয় শরীর লাভ করে এবং তাদৃশ শরীরে তাহারা বিস্তর দুঃখ ভোগ করে। যাহারা বৌদ্ধদলের অন্ন পানাদি অন্যায় রূপে ভোগ করে, তাহারা অল্প-শ্রুতের কুলে জন্মগ্রহণ করে—হীনেন্দ্রিয় হয়—খঞ্জ, কুব্জ, কাণ, বামনরূপে কষ্ট ভোগ করে=পরের মুখে বাক্য কহে অর্থাৎ মূক হয়=পরে চারি প্রকার ব্যাধিগ্রস্তও হয়—তাহাদের শরীরে সততই পূয শোণিত লিপ্ত থাকে—ক্রমে শরীর বিকৃতিভাব প্রাপ্ত হয়, মাংসপিণ্ড খসিয়া পতিত হইতে থাকে; এইরূপ বহুকাল বিবিধ কায়িক দুঃখ ভোগ

করে। যাহারা বৌদ্ধদলের ভূমি অসৎ ভোগে নষ্ট করে, তাঁহাদিগকে দ্বাদশ কল্যাণ পরিমিত কাল রৌরব নামক মহানরকে বাস করিতে হয়—তথায় সুতপ্ত লৌহপিণ্ডদারা মুখমণ্ডল বর্ধিত হয়—দগ্ধীকৃত হয়—ওষ্ঠ, তালুপ্রভৃতি বিশীর্ণ হইয়া পড়ে—কণ্ঠ হৃদয়প্রভৃতি সমস্ত অঙ্গই দগ্ধীকৃত হয় এবং শেষ দশা প্রাপ্ত হয়, যদি সেই সময়ে কোন কর্ম্মানুরোধে কোন বৌদ্ধ ভিক্ষুদল তথায় উপস্থিত হন, তাহাহইলে সেই মৃতপ্রায় নারকীগণ পুনর্জীবিতপ্রায় হইয়া উঠে, পরে তাঁহারা পশ্চাৎ পদ হইলেই যমকিঙ্করগণ তাহাদিগকে পুনর্ব্বার গ্রহণ করে—তখন তাহাদের কর্ম্মফলে অতি সুদীর্ঘ জিহ্বা প্রাদুর্ভূত হয়, সেই জিহ্বাতে লক্ষ লক্ষ হল কর্ষণ করে, এইরূপে বহু লক্ষ বৎসর বহু লক্ষ বৎসর বহু লক্ষ বৎসর তাহারা নরক-যাতনা ভোগ করে—তাহার পরে তথাহইতে বিচ্যুত হইলেই অগ্নিঘট নামক মহানরকে আসিয়া উপস্থিত হয়, তত্রত্য যমকিঙ্করেরা তাহার জিহ্বায় লক্ষ২ সূচী বিদ্ধ করে; তাহাতেও যদি কর্ম্মবশে জীবিত থাকে, তাহাহইলে উত্থিত করিয়া অগ্নিশিখাতে প্রক্ষেপ করে, তথাহইতে উত্থিত করিয়া বৈতরণীতে প্রক্ষেপ করে; তাহাতেও কালপ্রাপ্ত না হইলে অন্যান্য নরকে প্রক্ষেপ করে, এইরূপে কল্পত্রয় গত হইলে নরকচ্যুত হইয়া দরিদ্র জাত্যন্ধ হওত জম্বুদ্বীপে জন্মগ্রহণ করে। অতএব বৌদ্ধদলের ভোগ্য বস্তু সকল অতি যত্নে রক্ষা করিবে।

যে সকল ভিক্ষুদল সুশিক্ষায় শিক্ষিত হইবেন, তাঁহারা তিনখানি চীবর ধারণ করিবেন—একখানি চীবর যখন (সঙ্ঘতে) দলে থাকিবেন তখন পরিধান করিবার জন্য, দ্বিতীয় খানি রাজদ্বারে গমনার্থ, তৃতীয়খানি গ্রাম নগর নিগম পল্লী পত্তনাদিতে পরিভ্রমণার্থ। যাঁহারা শীলবান্, গুণবান্, প্রজ্ঞাবান্ ভিক্ষু হইবেন, তাঁহারা আমার অনুজ্ঞাত শিক্ষা

সকল অনুষ্ঠান করিবেন। ভিক্ষুগণ অসৎ ভোগ কখন করিবেন না এবং সমুদয়ের (সঙ্ঘতের) বস্তু অগ্নিকলশ তুল্য জানিবেন, সমুদয়ের বস্তু বিষ তুল্য জানিবেন, সমুদয়ের বস্তু বজ্র তুল্য জানিবেন—বিষেরও প্রতীকার করিতে পারা যায় কিন্তু সমুদয়ের বস্তু গ্রহণে যে দোষ হয় তাহার প্রতীকার করিতে পারা যায় না।

অনন্তর প্রিয় শিষ্য আনন্দ বলিলেন—মহাশয়ের অনুজ্ঞাত এই শিক্ষাগুলি যে ভিক্ষুগণ গ্রহণ করিবেন, তাঁহারা মোক্ষপথের পথিক হইবেন, বিনয়াবনত হইবেন, শিক্ষাকুশল হইবেন এবং ভবৎ-কথিত এই আদেশগুলি শিক্ষাপাদ নামে প্রসিদ্ধ হইতেছে! ইহা বলিয়া প্রিয় শিষ্য আনন্দ ভগবানের পাদদ্বয়ে মস্তকাবনত কয়িয়া বন্দনা করত প্রস্থান করিলেন।

অনন্তর সেই সকল বড় বড় শ্রোতারাও স্বীয়২ বুদ্ধক্ষেত্রে প্রস্থান করিলেন, সেই সকল দেব, নাগ, যক্ষ, গন্ধর্ব্ব, অসুর, গরুড়, কিন্নর, মহোরগ, মনুষ্যেরাও স্ব স্ব স্থানে প্রস্থান করিলেন॥

॥ ইতি শিক্ষা-সংবর নামক দ্বাদশ প্রকরণ॥

ভগবান্ এই (গ্রন্থখানি) সমস্ত কহিয়াছেন এবং সেই বোধিসত্ত্বগণও সেই সমস্ত শোভাসম্পন্ন মহাসভা এবং তত্রত্য দেব, মানুষ, অসুর, গন্ধর্ব্ব প্রভৃতি সভ্যগণ ভগবৎ-কথিত এই বাক্য সমস্তের অভিনন্দন করিয়াছেন॥

॥ ইতি মহেশ্বর নামক ধারণিব্যূহ সমাপ্ত॥

॥ ইতি শেষাদ্ধ॥

॥ ইতি শ্রীমহাযান-সূত্র-রত্নরাজ আর্য্য কারণ্ডব্যূহঃ সমাপ্তঃ॥

"যে হেতু-প্রভবা হেতুস্তেষাং তথাগতঃ।
হ্যবদৎ তেষাঞ্চ যো নিরোধ এবং বাদী মহাশ্রমণঃ॥"

সেই আর্ত্নীদেবীরা বরবর্ণিনীর ন্যায় অতিশয় সহৃদয়া এবং মাতৃরূপে অগ্নি-স্বরূপ পুত্রকে উৎসঙ্গে ধারণ করেন। যজ্ঞে আদৃত এই আর্ত্নীদেবীরা দুরাত্মা শত্রুদিগকে পরস্পর ভিন্ন ভাব অবলম্বন করাইয়া বিনষ্ট করুন।

৬ষ্ঠ—শুনাসীর দেবতারা। শুন শব্দে বায়ু, সীর শব্দে আদিত্য সুতরাং বায়ুর সহিত এক কার্য্যে প্রবৃত্ত আদিত্যের নাম শুনাসীর। যাস্ক বলিয়াছিলেন—"শুনাসীর শুনো বায়ুঃ (শু অন্তরীক্ষে,) সীর আদিত্যঃ (সরণাৎ) তয়োঃ (৯,৪০)" শু শব্দে অন্তরীক্ষ, বায়ু অন্তরীক্ষস্থ অতএব শুন শব্দে বায়ু এবং সৃ ধাতুর অর্থ সতত-গতি, সীর শব্দ ঐ ধাতু হইতেই নিষ্পন্ন হইয়াছে অতএব সীর শব্দে আদিত্য, এই উভয়ের একীভাবে শুনাসীর শব্দের প্রয়োগ দেখিতে পাওআ যায়।

"শুনাসীরাবিমাং বাচং জুষেথাং যদ্দিবি চক্রথুঃ পয়ঃ। তেনেমামুপসিঞ্চ তম্॥"

(ঋ০, ৪ম০ ৫অ০ ১২সূ০ ২ঋক)

শুনাসীর দেবতারা এই নির্ঘোষরূপ সুমধুর বাক্য প্রয়োগ করিতেছেন। আপাতত প্রার্থনীয়—এই যে নভোমণ্ডলে ঘনঘটা-মণ্ডলরূপে উদক সঞ্চিত করিয়াছেন, ইহাদ্বারা এই পৃথিবীকে সিঞ্চন করুন।

৭ম—জোষ্ট্রী দেবীরা। অর্থাৎ প্রাণিগণের উপকারী দেবীদ্বয়। যাস্ক বলেন—"ইহাঁরা দ্যাবা পৃথিবী অথবা দিবা-

রাত্রি (৯,৪১)"; কাত্থক্যঋষি বলেন—"সত্য এবং সমভাব এই উভয়ের নামই জোষ্টী দেবী (৯,৪১)"।

"দেবী জোষ্টী বসুধিতী যয়ো রন্যায়া দ্বেষাংসি য়য়বদান্যা বক্ষদ্বসু বার্য্যাণি যজমানায় বসুবনে বসুধেয়স্য বীতাম্॥'

(ঋ০ ৪ম০ ৩অ০ ৯সূ০ ১০ ঋক্)

জোষ্টী দেবীরা ধনশালিনী হইতেছেন, যাহার মধ্যে একজনা পাপের শত্রু অপর জনা দ্বেষ ও ন্যূনাতিরেক জ্ঞানজন্য আমিশ্রণ ভাবের শত্রু। সেই দেবীরা ধনপ্রার্থী ও ধনের ধ্যাতা, যজমানকে বরণীয় ধন প্রদান করুন॥

৮ম—উর্জ্জাহুতী দেবীরা। যাস্ক উর্জ্জাহুতী পদেরও অবিকল পূর্ব্ববৎ ব্যাখ্যান করিয়াছেন এবং কাত্থক্যঋষিও অবিকল পূর্ব্ববৎ ব্যাখ্যা করেন সুতরাং এই পদটি ঘট ও কলসেরন্যায় জোষ্টীপদের পর্য্যায়, ইহাই স্থিরীকৃত হইতেছে পরং প্রকৃতি প্রত্যয়ের অর্থ দেখিলে সাধারণ্যে বল ও আহ্বান [illegible] উর্জ্জাহুতী এই মাত্র প্রকাশিত হয়, যাস্ক তাহা[illegible] অবহেলা করেন নাই, ইহাও বলিয়াছেন যে—

"[illegible]জাহুতী উর্জ্জাহ্বান্যৌ (৯,৪২)"

"দেবী উর্জ্জাহুতীং ইষমূর্জমন্যা বক্ষৎসগ্ধিং সপীতি মন্যা নবেন পূর্ব্বং দয়মানাঃ স্যাম পুরা-

গেন নবং তামূর্জমূর্জাহুতী ঊর্জয়মানে অধাতাং বস্যুবনে বস্যুধেয়ন্য বীতাম্॥ ”

(ঋ০ ৩ম০ ৯সূ০ ১১ঋক্)

ঊর্জ্জাহুতী দেবীরা অন্ন ও রস বহন করেন এবং তাহা ভোজন ও পান ক্রিয়ায় ব্যবহৃত হইয়া থাকে। আমরা যেন চিরকালই নূতন অন্নের সংশ্রবে পুরাতন ও পুরাতন অন্নের সংশ্রবে নূতন ভোগ করি (অর্থাৎ এক অন্ন ব্যয়িত না হইতে হইতেই যেন অপর অন্ন লাভ করিতে পারি!) সেই বল শালিনী ঊর্জ্জাহুতী দেবীরা ধন প্রার্থী ও ধন-ধ্যাতা যজমানকে বল প্রদান করুন॥

পৃথিবী বিভাগের দেবতাগুলি এই পরিগণিত হইল, সমস্ত চারিবেদের সংহিতা ভাগের মন্ত্র সকলে পার্থিব দেবতা রূপে প্রশংসিত বা স্তুত প্রাণী বা অপ্রাণী যে কোন পদার্থের নাম পাওআ যায় তৎসমস্তই ইহাতে নির্বিস্ট করা হইল, ব্রাহ্মণ-ভাগে কোন কোন স্থানে এতদতিরিক্তও দেবতা নাম লক্ষিত হইয়া থাকে পরং তৎসমস্তের অর্চ্চনাও প্রদর্শিতবৎ অর্থাৎ অগ্নিরই সাহচর্য্য বা এক স্থানতা নিবন্ধন; এক মাত্র অগ্নিই পৃথিবীলোক বাসী প্রধান দেবতা। আপাতত এই পর্য্যন্তই এই ভাগের সীমাবদ্ধ করা যাইতেছে, যদি উত্তরকাল নির্ব্বিঘ্নে যাপিত হয় এবং এইরূপ অধ্যবসায় অচল থাকে তবে ভরসা করি ক্রমে অন্তরীক্ষস্থ দেবগণের ও দ্যুস্থদেবগণের পরিচয় সহকৃত পরিগণনও অপ্রকাশিত থাকিবে না এবং তৎসমস্তের পর্য্যালোচনে ইহাও আর অবিদিত থাকিবে না যে

বৈদিক সময়ে অগ্নি, বায়ু ও সূর্য্য এই ত্রয়ই নানা প্রকরণে, নানা নামে নানারূপে, স্তুত হইতেন এবং ইহাদের একস্থান বাসী ও সহচারী বলিয়া প্রাণী অপ্রাণী সকল প্রকার পদার্থই স্তুত হইতে পারিত দেবতা পদ কেবল প্রশংসীয়ার্থেই ব্যবহৃত হইত। ইতি।

ইতি পৃথিবী বিভাগঃ সমাপ্তঃ ॥